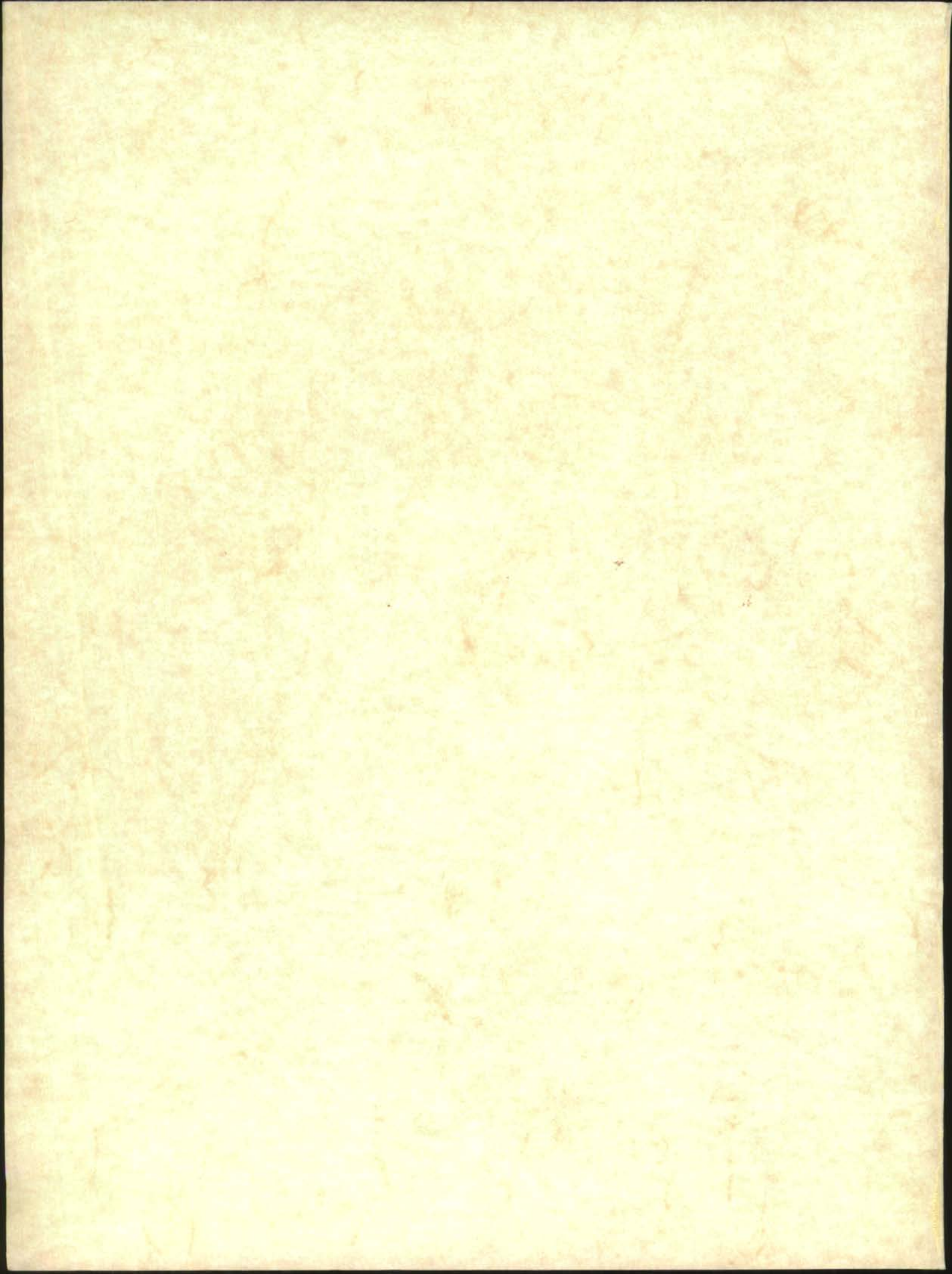

ΦΙΛΙΑ ΕΡΗ

ΦΙΛΙΑ ΕΠΗ

ΕΙΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΝ Ε. ΜΥΛΩΝΑΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡΙΘ. 103

ΦΙΛΙΑ ΕΠΗ
ΕΙΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΝ Ε. ΜΥΛΩΝΑΝ

ΤΟΜΟΣ Γ'

AΘΗΝΑΙ 1989

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72

ISBN (set) 960-85025-2-7

τ.3 960-85025-1-9

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Κλεοπάτρα - Ἄννα Δάκαρη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	<i>Σελ.</i>
Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ: Μινωικά μελισσουργικά σκεύη (πίν. 1)	1 - 7
Η. TZAVELLA - EVJEN: Neolithic Figurines from Chaeroneia (pl. 2)	8 - 14
M.B. SAKELLARIOU: De l'ocre dans la tombe Γ du cercle B de Mycènes	15 - 18
N. MARINATOS: Man and Animal in Creto-Mycenaean Art (pl. 3)	19 - 24
Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ: Πήλινο όμοίωμα φορείου τής μυκηναϊκής εποχής από τήν Τίρυνθα (πίν. 4)	25 - 33
Κ. ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ - ΒΟΤΣΗ: Τά δακτυλίδια από τά 'Αηδόνια Κορινθίας (πίν. 5-9)	34 - 43
J. SCHÄFER UND MITARBEITER: Neue Forschungen der Universität Heidelberg in Amnisos, 1983 - 1985 (Taf. 10 - 16)	44 - 82
Ο. ΤΖΑΧΟΥ - ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ: 'Αθηναϊκή λευκή λήκυθος από τόν άρχαίο 'Ωρωπό (πίν. 17 - 24)	83 - 107
Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ: Για τήν ένθρονη παριανή θεά (πίν. 25 - 35)	108 - 137
Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ: 'Αττικές κύλικες του «Ζωγράφου τής Κύλικος του Yale» στο 'Εθνικό Μουσείο (πίν. 36 - 41)	138 - 141
Π.Α. ΠΑΝΤΟΣ: Τύποι τής 'Αθηνᾶς στην Πέργαμο (πίν. 42 - 43)	142 - 166
Χ.Β. ΚΡΙΤΖΑΣ: Κατάλογος πεσόντων από τά Μέγαρο (πίν. 44)	167 - 187
Α.Δ. ΣΚΙΑΔΑΣ: Σῆμα Φρασικλείας. 'Ερμηνευτικός συσχετισμός με τά έπιτύμ- βια έπιγράμματα καί με τή γενική ποίηση	188 - 193
Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ: Κλειστά ταφικά σύνολα ύστεροκλασικών χρόνων από τή Θεσσαλονίκη (πίν. 45 - 58)	194 - 218
Ε.Γ. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΥ: 'Αναθηματικό άγαλμα από τή Μελιταία: 'Απήχηση ένός θεϊκού τύπου (πίν. 59 - 61)	219 - 230
Α.Α. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ: 'Η έπιγραφή του Κοροΐβου	231 - 244
Ι. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ - ΝΙΚΟΛΑΟΥ: 'Η άπεικόνιση του ναού τής 'Αφροδίτης στα πήλινα σφραγίσματα τής Πάφου (πίν. 62)	245 - 249
C. EDWARD RITCHIE, JR.: The Lyceum, the Garden of Theophrastos and the Garden of the Muses. A Topographical Re-evaluation	250 - 260

Η.Α. ΚΑΠΕΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ: Εἰς ἀττικάς ἐφηβικάς ἐπιγραφάς: <i>IG II² 2235</i>	261 - 270
H.S. ROBINSON: Urban Designs for Corinth, 1829- 1833 (pls. 63- 73)	271 - 285
Σ. ΣΥΜΕΩΝΟΓΛΟΥ: Εὐρώπη	286 - 292
Μ.Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ: Ὁ Γκαῖτε γιὰ τὶς εἰκόνες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας (1790)	293 - 301
Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ: Ἐπανεξέταση τοῦ λεγομένου Ἀγιολέου κοντὰ στὴν Μεθώνη (πίν. 74- 78)	302 - 322
P. TOPPING: The Cornaro of Venice and Piscopia (Cyprus) in Argos and Nauplia, 1377- 1388	323 - 331
Ε.Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ: Συμβολὴ στὴ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ζευγοστάσι Καστοριᾶς (πίν. 79- 87)	332 - 338
Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ: Τί συνέβη στὴ Θάσο στὶς ἀρχές τοῦ 7ου μ.Χ. αἰ.; (πίν. 88)	339 - 341
ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ: Ἀρχαιολογικά καὶ ἱστορικά στοιχεῖα στὴν «Περιγραφή τῆς Κρήτης» τοῦ Buondelmonti	342 - 349
Κ.Β. ΚΡΙΜΠΑΣ: Ἡ «Φιλόλαος Ἑταιρία» (πίν. 89- 94)	350 - 364
Ν.Γ. ΜΕΛΑΝΙΤΗΣ: Τὸ μουσεῖον ὡς κέντρον παιδείας	365 - 390
Γ.Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ: Ἡ Ἐπισκοπή. Διατὶ εἶναι ἀποστολικὸς θεσμὸς καὶ λειτουργία ἐνότητος τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας	391 - 420

ΜΙΝΩΙΚΑ ΜΕΛΙΣΣΟΥΡΓΙΚΑ ΣΚΕΥΗ

(Πίν. 1)

Ἡ μελισσοκομία ἦταν γνωστή στὴν περιοχή τοῦ Αἰγαίου ἤδη ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ, ἂν ὄχι νωρίτερα¹. Ἀσφαλῶς τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ μινωικὴ Κρήτη², ἀφοῦ ἡ μέλισσα ἐμφανίζεται μεταξὺ τῶν σημείων τῆς ἱερογλυφικῆς γραφῆς³. Πάντως πῆλινες κυψέλες δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἐμφανισθεῖ, οὔτε σὲ ἀνασκαφές οὔτε ὡς τυχαῖα εὐρήματα, ἕνα δὲ κυλινδρικό ἀντικείμενο ἀπὸ τὴ Φαιστό, ποὺ θεωρήθηκε κυψέλη⁴, ἦταν ἕνα ἀπλὸ σκαμνί⁵. Στὴν Αἴγυπτο ὑπῆρχαν κυψέλες σωληνωτοῦ τύπου, ποὺ τὶς τοποθετοῦσαν ὀριζόντια⁶, στὴν Κρήτη ὅμως ἡ ὑπαρξὴ τους ἴσως φανερώνεται ἔμμεσα ἀπὸ ἕνα ἀρχαιολογικὰ ἀταύτιστο ἰδεόγραμμα τῆς Γραμμικῆς Β⁷.

Προκειμένου γιὰ τὴ μινωικὴ Κρήτη εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ μελισσοκομία βρισκόταν ἐν μέρει στὸ στάδιο τῆς ἀπλῆς περισυλλογῆς ἄγριου μέλιτος ἀπὸ κοιλότητες δένδρων καὶ σχισμὲς βράχων⁸. Μὲ αὐτὸν τὸν πρωτόγονο τρόπο περισυλλογῆς φαίνεται ὅτι συνδέεται καὶ ἡ παράδοση ἢ σχετικὴ μὲ τὶς γνωστὲς μέλισσες τοῦ Δικταίου Ἀντροῦ, οἱ ὁποῖες ὑπῆρξαν οἱ μυθικὲς τροφοὶ τοῦ Κρηταγενοῦς ἢ Δικταίου Διός⁹. Ἡ περισυλλογὴ τοῦ ἄγριου μέλιτος ἐπεβίωσε μάλιστα μέχρι σήμερα¹⁰. Ἐξάλλου εἶναι γνωστὸς ὁ πλοῦτος τῆς Κρήτης σὲ μέλι¹¹, σὲ σημεῖο ποὺ οἱ ἀρχαῖοι πίστευαν ὅτι τὸ νησί ἦταν ἡ

1. Πρβ. C. RENFREW, *The Emergence of Civilization* (1972) 287.

2. Ὅπως δέχεται ὁ EVANS, *PM* IV, 281, εἰκ. 215B.

3. Πρβ. EVANS, *SM*, 212 κέ., ἀριθ. 86. Τὸ σημεῖο αὐτὸ φαίνεται ὅτι μιμεῖται τὸ ἀντίστοιχο αἰγυπτιακό: πρβ. K.F. KITCHELL, «The Mallia 'Wasp' Pendant reconsidered», *Antiquity* 55, 1981, 10 κέ., εἰκ. 1a-e καὶ 2a-f. Πρβ. καὶ E. GRUMACH, «Ein kret. Honigzeichen?», *Κρητ. Χρον.* 18, 1964, 7-14 γιὰ τὸ σημεῖο L 64 τῆς Γραμμικῆς Α.

4. A. MOSSO, *Palaces of Crete* (1907) 154, ὅπως καὶ ἄλλοι ἐρευνητές.

5. PERNIER-BANTI, *Festòs* II (1951) 13 εἰκ. 46. Πρβ. ὅμως ἕνα σκεῦος ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι Θήρας (*ΠΑΕ* 1976, 310 εἰκ. 1), τὸ ὁποῖο πιθανώτατα ἦταν κυψέλη, ὅπως φρονεῖ ὁ P. Warren (ἐπιστολικὴ ἀνακοίνωση ἀπὸ 24.12.1986).

6. J.E. JONES, A.J. GRAHAM καὶ L.H. SACKETT, *BSA* 68, 1973, 403, εἰκ. 79a-b.

7. Πρβ. C. DAVARAS, «A New Interpretation of the Ideogram* 168», *Kadmos* 25, 1986, 38-43. Πάντως δὲν ἔχουμε τὴν παραμικρὴ ἔνδειξη ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπῆρχαν κυψέλες «θολωτές», σχήματος «ὀμφαλοῦ» (πρβ. E. RICHARDS-MANTZOULINOY, «Μέλισσα πότνια», *AAA* 12, 1979, 72 κέ.), ὅπως πιστεύει ὁ Pomerance, ποὺ συσχετίζει μὲ αὐτὲς τὸ σημεῖο 24 τοῦ Δίσκου τῆς Φαιστοῦ, τὸν γνωστὸ «λυκικὸ τάφο», ἴσως κάτι φορητό.

8. Πρβ. S. HOOD, «The Mallia Gold Pendant: Wasps or Bees?» εἰς *Essays presented to Marc Fitch* (1976) 92. Γενικὰ πρβ. H.-G. BUCHHOLZ - G. JÖHRENS - I. MAULL, *Jagd und Fischfang, Anhang: Honiggewinnung, Archaeol. Homerica* I, J (1973) 181 κέ.

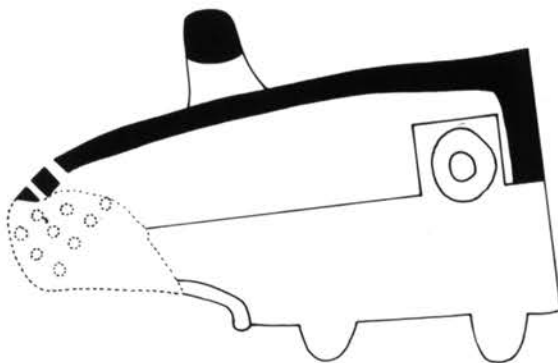
9. Γενικὰ πρβ. R.F. WILLETTTS, *Cretan Cults and Festivals* (1962) 216 κέ.· P. FAURE, *Fonctions des cavernes crétoises* (1964) 96 κέ., 115 κέ.

10. Πρβ. N. ΠΛΑΤΩΝ, *ΠΑΕ* 1954, 364-5· FAURE, ὁ.π. 46.

11. Πρβ. ROSCHER, *Mythol. Lex.* II, 2 (1894-7) 2638 («Melissa»).

ἀρχική πατρίδα τῶν μελισσῶν¹². Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ¹³, ἡ ἴδια ἡ λέξη μέλισσα εἶναι προϊστορική. Βέβαια, ἡ λέξη μέλι ὑπάρχει στίς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β¹⁴.

Μία μικρὴ ἀλλὰ βασικὴ μαρτυρία γιὰ τὴ μελισσοκομία στὴν Κρήτη τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ εἶναι ἓνα παράδοξο κυλινδρικό σκεῦος ἀπὸ τραχὺ ἀκάθαρτο πηλὸ κεραμιδόχρωμο, ποὺ βρῆκε ὁ ἴδιος ὁ γράφων σὲ ἐρημικὴ ὄρεινὴ τοποθεσία ὡς νέος Ἐπιμελητὴς καὶ συνεργάτης τοῦ Ν. Πλάτωνος¹⁵ στὸ γενικὸ πλαίσιο τῆς ἀνασκαφῆς Ζάκρου τὸ

Εἰκ. 1. «Καπνοδόχος» Τραουνάρας Ζάκρου (σχέδιο Μ. Τσιποπούλου).

1962¹⁶. Αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο φυλάγεται σήμερα στὸ νέο Μουσεῖο Σητείας (ἀριθ. εὐρ. 4522). Τὸ βαρὺ αὐτὸ κοῖλο σκεῦος (πίν. 1α-δ, εἰκ. 1), μήκ. 0.264 μ. καὶ διαμ. 0.128 μ., στενεύει ἐλαφρὰ πρὸς τὴ μία ἄκρη, ὅπου ἐμφανίζει «θολωτὴ» ἀπόληξη μὲ ὁμάδες μικρῶν ὀπῶν, μάλλον σὲ κυκλικὴ διάταξη, ὅπως καὶ ἓνα μεγάλο ἐλλειψοειδὲς ἄνοιγμα πρὸς τὴν κάτω πλευρά, ἀπέναντι στίς ὀπές, διαμ. 0.11 μ. Ὡς κάτω πλευρὰ τοῦ κυλίνδρου θεωρεῖται αὐτὴ ποὺ φέρει τέσσερις ἀποφύσεις-ποδαράκια, ὕψ. 0.01-0.013 μ. (πίν. 1δ), ὅπου πατεῖ σταθερὰ ὁ κύλινδρος, ἐνῶ ἡ πάνω πλευρὰ παρουσιάζει μία ὀριζόντια λαβὴ κυκλικῆς διατομῆς, τοποθετημένη ἐκκεντρα. Ἡ πλατύτερη ἄκρη τοῦ κυλίνδρου ἀπολήγει σὲ ἰσχυρό, ἐλαφρότατα ἐξέχοντα δίσκο, διαμ. 0.13 μ., πάνω στὸν ὅποιο μπορεῖ τὸ σκεῦος νὰ στέκεται ὀρθοῦ (πίν. 1δ). Ὁ κύλινδρος, ποὺ σκεπάζεται μὲ ἀραιὸ ἀλείφωμα στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ, φέρει στὴ μία πλευρὰ του, πρὸς τὴν πλατύτερη ἄκρη του, βραχὺ σωληνωτὸ στόμιο μὲ παχυνόμενα χεῖλη, ἀκανόνιστης διαμ. 0.01 μ. (πίν. 1α), ποὺ προεξέχει κάθετα πρὸς τὸ σῶμα τοῦ κυλίνδρου σὲ σχέση ὀρθῆς γωνίας πρὸς τὴ λαβή· τὸ σωληνωτὸ αὐτὸ στόμιο μοιάζει μὲ σωλῆνα ἐκροῆς, πραγματικὰ δὲ στὴν ἀρχὴ θεωρή-

12. ΝΙΚΑΝΔΡ. παρὰ COLUMELLA, *De re rustica* IX, 2.

13. Μ. MARCONI, «Μέλισσα, dea cretese», *Athenaeum*, N.S. 18, 1940, 116.

14. VENTRIS-CHADWICK, *Documents in Mycen. Greek*² (1973) 52, 131 κέ., 309 καὶ σποράδην (ME ἢ ME + RI).

15. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν κ. Ν. Πλάτωνα γιὰ τὴν ἀνάθεση τῆς δημοσιεύσεως ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ βρέθηκε τὸ ἀντικείμενο. Φωτογραφίες του, ἀλλὰ χωρὶς περιγραφή ἢ διαστάσεις, δόθηκαν ἤδη ἀπὸ τὴν Η. GEORGIΟΥ, «Coarse Wares and Technology» εἰς *Minoan Society, Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981* (ἐκδ. Ο. Krzyszkowska καὶ L. Nixon), 87 πίν. 3 δεξιὰ καὶ 4 δεξιὰ, χωρὶς ἀναφορὰ στὸ χρονικὸ τῆς ἀνασκαφῆς (βλ. παρακάτω σημείωση).

16. ΠΛΑΤΩΝ, *ΠΑΕ* 1962, 166.

θηκε λανθασμένα σαν κάτι τέτοιο. 'Ο κύλινδρος, που φέρει έντονα ίχνη του κεραμικού τροχού, είναι καμένος έσωτερικά. Το μεγαλύτερο τμήμα της λαβής, όπως και του πάνω διάτρητου τμήματος με τις περισσότερες όπες, έχουν συμπληρωθεί.

Το σκευός αυτό βρέθηκε στη θέση Τραουνάρα, σε σπηλαιώδη σχισμή βράχου, στη βάση μεγάλου κρημνού στο λεγόμενο «Φαράγγι των Νεκρών» της Ζάκρου, νοτίως του γνωστού ταφικού «Σπήλιου της Ούρανιας», σε περιοχή τελείως έρημη και άγρια, κατά τη διάρκεια προγράμματος έρευνας από τον γράφοντα των σπηλαίων του φαράγγιου. 'Ο άκριβης προσορισμός του αντικειμένου δεν αναγνωρίστηκε τότε, αλλά θεωρήθηκε κατά προσέγγιση – αρκετά έπιτυχώς – ότι πρέπει να ήταν «προφανώς... σκευός αναρριπίσεως πυρᾶς δι' έμφυσήσεως αέρος».

Πρόσφατα, κατά τις επανεκθετικές εργασίες του νέου Μουσείου Σητείας, όπου ο γράφων έλαβε ενεργό μέρος, αναγνωρίστηκε από δύο συνεργάτες ότι το σκευός αυτό έχει αρκετές βασικές όμοιότητες με σύγχρονα σκεύη μετάλλινα, γνωστά ως «καπνοδόχους», που χρησιμοποιούσαν μέχρι πρόσφατα οί μελισσοκόμοι της Κρήτης για να καπνίζουν τις μέλισσες κατά την περισυλλογή του προϊόντος τους. "Όπως γνωρίζουμε, «removal of the honeycomb from primitive hives normally required heavy smoking»¹⁷. 'Ως καύσιμη ύλη χρησιμοποιούσαν τη «σβουνιά», τα περιττώματα του βοδιού, που βγάζει άφθονο καπνό. "Όσον άφορᾷ τον πλευρικό σωληνίσκο, φαίνεται ότι δεν χρησίμευε για να φυσᾷ κανείς από εκεί και να αναζωπυρώνει τη φωτιά στο έσωτερικό του σκεύους, αλλά μάλλον για να βγαίνει από κεῖ ο καπνός, κατά τη γνώμη μελισσοκόμων που ρωτήσαμε.

Φαίνεται λοιπόν ότι αυτό το μελισσοκομικό σκευός, προφανώς Νεοανακτορικών χρόνων, βρέθηκε στην όρεινή και δύσβατη περιοχή όπου το χρησιμοποιούσαν και όπου για κάποιο λόγο το εγκατέλειψαν και το ξέχασαν μέσα στη σχισμή του βράχου. Αυτό συνέβη ίσως γιατί οί μέλισσες τσίμπησαν πολύ τον δυστυχή μελισσοκόμο¹⁸ ή – πιο πιθανό – γιατί ο μελισσοκόμος αυτός έκρυψε στη σχισμή το σκευός για προσεχή χρήση, όπως συχνά συμβαίνει με διάφορα εργαλεία. Δεν γνωρίζουμε που βρίσκονταν αυτές οί μέλισσες, σε κανονικές κυψέλες τοποθετημένες σε αυτή την πλούσια σε θυμάρι περιοχή ή σε κοιλότητες δένδρων και σχισμές βράχων, σαν εκείνη όπου βρέθηκε το σκευός. Στην τελευταία περίπτωση θα είχαμε μάλιστα μία άμεση μαρτυρία ότι στους Νεοανακτορικούς χρόνους ήταν άκόμη σε άκμή ο τρόπος της πρωτόγονης μελισσοκομίας που είδαμε, με άγριες μέλισσες¹⁹, χωρίς κανονικές πήλινες κυψέλες, άφοῦ κάτι τέτοιο θα ήταν προφανώς εύκολο στα άκόμη παρθένα ήμιορεινά και δασώδη μέρη της Κρήτης.

17. Πρβ. A.J. GRAHAM, «Beehives from Ancient Greece», *Bee World* 56, 1975, 73. 'Ως πρὸς τη χρήση καπνού για τὸ διώξιμο ἢ τὸ ζάλισμα τῶν μελισσῶν βλ. E. CRANE, *The Archaeology of Beekeeping* (1983) σποράδην.

18. Κατὰ τὸν EVANS, *SM* I, 183 κέ., οί μελισσοκόμοι φοροῦσαν προστατευτικά χειρόκτια, τὰ ὁποῖα νόμισε ὅτι ἀνεγνώρισε στὸ ἰδεόγραμμα 9. 'Ως πρὸς αὐτὸ πρβ. ἐνδοιασμοὺς τοῦ GRUMACH, ὁ.π. 8. Για τὴν πιθανὴ ὑπαρξὴ ἐνὸς εἶδους συλλόγου μελισσοκόμων κατὰ τὶς μαρτυρίες τῆς Γραμμικῆς Β πρβ. VENTRIS-CHADWICK, ὁ.π. 134 (Ea 820).

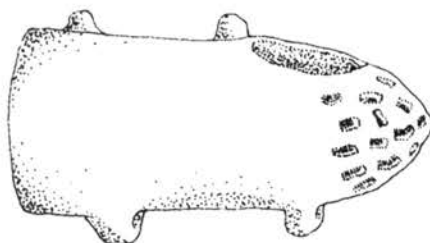
19. "Όπως ἦταν ἡ περίπτωσις π.χ. στὴν περιοχή τῆς Παλαιστίνης-Συρίας· στὰ ἑβραϊκά κείμενα, ὅπου ἀναφέρεται μέλι, πρόκειται πάντοτε γιὰ ἄγριο μέλι: πρβ. E. HAHN, εἰς M. EBERT, *Reallex. der Vorgeschiede* II (1925) 20 («Biene»).

Φυσικά δὲν ἀποκλείεται καὶ οἱ δύο τρόποι νὰ ἦταν σὲ παράλληλη χρῆση²⁰, μάλιστα δὲ σὲ γειτονικὲς περιοχές. Πάντως αὐτὴ ἡ πιθανὴ περισυλλογὴ τοῦ μέλιτος ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν βράχο φέρνει στὸ νοῦ τὸ ὁμηρικὸ

ἤνυτε ἔθνεα εἶσι μελισσάων ἀδινάων,

πέτρης ἐκ γλαφυρῆς αἰεὶ νέον ἐρχομενάων²¹.

Αὐτὸς ὁ τρόπος νὰ καπνίζουν τὶς μέλισσες φαίνεται ὅτι ἦταν διαδεδομένος, ἴσως ὅμως τὰ σχετικὰ σκευὰ δὲν ἀναγνωρίζονται εὐκολά. Μία ἀνάλογη «καπνοδόχος» (εἰκ. 2), ἀλλὰ μὲ δύο λαβές, εἶχε βρεθεῖ κατὰ τὶς παλαιῆς ἀνασκαφῆς τῆς Βρεταννικῆς Σχολῆς στὴ Ζάκρο²² καὶ ἐρμηνεύθηκε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα σὰν διυλιστήριον· ὁ ἴδιος ὁ ἀνασκα-

Εἰκ. 2. «Καπνοδόχος» Οἰκίας I Ζάκρου (κατὰ Hogarth, ἀλλὰ σὲ σωστὴ θέση).

φέας ἀναφέρει εὐθέως σχετικὰ μὲ αὐτό: «I have no clue to its use». Ἀλλιωὺς θὰ εἶχε ἴσως ὀνομάσει τὴν Οἰκία I, ὅπου βρέθηκε τὸ σκευὸς ἀποθηκευμένο, «Οἰκία τοῦ Μελισσοκόμου». Σὲ περίπτωσιν πού ἡ οἰκία αὕτη εἶναι στὴν πραγματικότητά παράρτημα τοῦ ἀνακτόρου Ζάκρου – ὅπως θεωροῦνται πολλὲς ἄλλες οἰκίαι δίπλα στὸ ἀνάκτορον – καὶ ἐπομένως οἱ ἐργασίαι πού τὴν ἀφοροῦσαν ἦταν σχετικὲς μὲ τὴν ἀνακτορικὴ οἰκονομία, ἔρχεται στὸ νοῦ ἡ ἄποψη ὅτι στὴν Αἴγυπτον ἡ μελισσοκομία ἦταν ἴσως βασιλικὸ μονοπώλιον²³. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πληροφορία ὅτι στὴ χώρα τοῦ Νείλου εἰδικοὶ ἱερεῖς εἶχαν ὡς λειτουργημάτων τὴν περισυλλογὴν μέλιτος, μάλιστα δὲ ὅτι «another priest of Coptos, the 'bity', seems to be the collector of wild honey in the desert»²⁴.

Ἀνάλογη μινωικὴ «καπνοδόχος» πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἓνα παρόμοιον σκευὸς ἀπὸ τὴν «Οἰκία τῶν Θυσιασμένων Βοδιῶν» τῆς Κνωσοῦ. Τὸ σκευὸς αὐτὸ (Μουσ. Ἡρακλ. ἀριθ. εὐρ. πηλ. 7742), μήκ. 0.225 μ., διαμ. 0.145 μ., ἀπὸ καστανορόδινο πηλόν, μὲ ἐξίτηλη ταινιωτὴ διακόσμηση λευκοῦ χρώματος (πίν. 1ε, εἰκ. 3), εἶναι συγκολλημένο καὶ συμ-

20. Γιά προσπάθειαι μελισσοκομίας στοὺς ὁμηρικὺς χρόνους βλ. Ὀδ. ν. 103-12. Στὴν κλασικὴ ἐποχὴ στὴν Κρήτη πρέπει νὰ ὑπῆρχαν πῆλινες κυψέλες, ὅπως καὶ στὴν ὑπόλοιπὴ Ἑλλάδα, παρ' ὅλο πὺ δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἐντοπισθεῖ σὲ ἀνασκαφῆς ἢ ὡς τυχαῖα εὐρήματα· ὑπάρχει πάντως εἰδικὴ κρητικὴ λέξις γιὰ τὴν κυψέλη, τὸ ὄρον: πρβ. G.W. ELDERKIN, «The Bee in Antiquity», *AJPh* 40, 1939, 209.

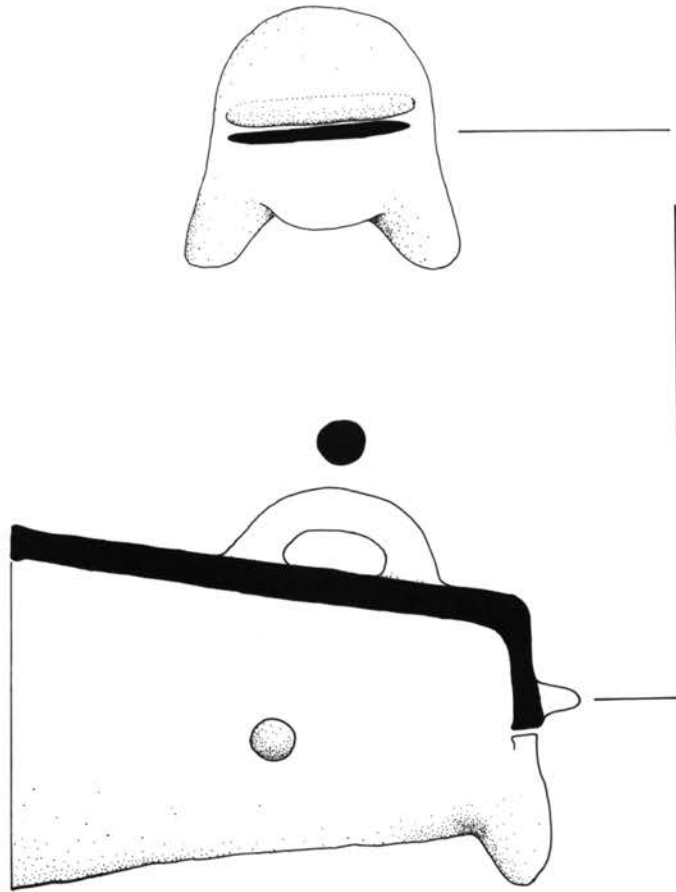
21. Ὑλ. Β 88.

22. D.G. HOGARTH, «Excavations at Zakro, Crete», *BSA* 7, 1900-1, 141, εἰκ. 51.

23. HOOD, ὁ.π. 65 καὶ σημ. 32, μὲ βιβλιογραφία. Πρβ. R.J. FORBES, *Studies in Ancient Technology V* (1957) 81. Πάντως ἐμφανίζεται στὸν βασιλικὸ τίτλον ἤδη ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότερους χρόνους.

24. FORBES, ὁ.π. 81.

πληρωμένο. Τὸ παράδοξο αὐτὸ ἀντικείμενο ἔχει μόνο δύο ποδαράκια στὸ πίσω τμήμα του, γιατί ἐμπρὸς στηρίζεται σὲ θέση ἰσορροπίας στὸ χεῖλος τοῦ μεγάλου χοανοειδοῦς τοῦ ἀνοίγματος²⁵. Πάνω ὑπάρχει ἐπίσης μία κυλινδρική λαβὴ γιὰ νὰ φέρεται εὐκόλα. Στὴ μέση τῆς μιᾶς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἐπίσης μία μικρὴ στρογγυλὴ ὀπὴ ἐξαερισμοῦ, χωρὶς ὅμως σωληνωτὴ προεξοχή. Τὸ σκεῦος αὐτὸ διαφέρει ἀπὸ τὰ προηγούμενα κατὰ τὸ ὅτι στὸ πίσω μέρος διαθέτει μία, κάπως λοξή, ὀριζόντια σχισμὴ, μὲ προεξέχον «στέ-

Εἰκ. 3. «Καπνοδόχος» Κνωσοῦ (σχέδιο Ντ. Βαρότση).

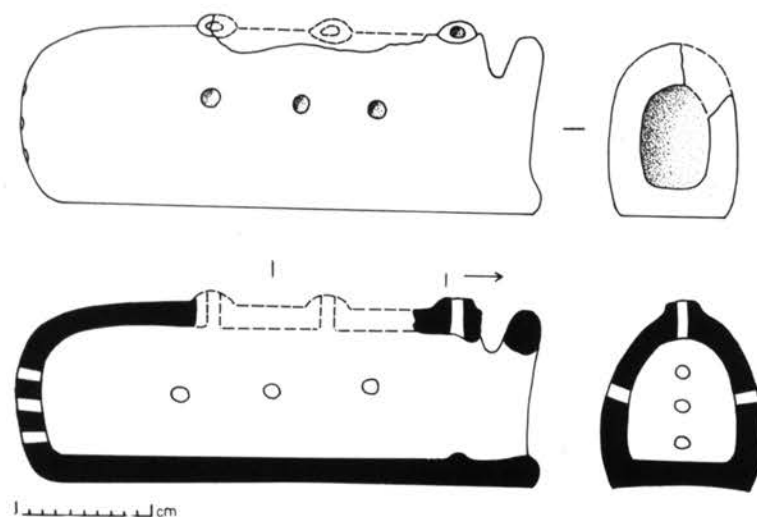
γαστρο» πάνω, ἡ ὁποία ὑπάρχει προφανῶς γιὰ τὴ ρύθμιση τοῦ ἐξαερισμοῦ. Τὸ αἰνιγμα-
τικό αὐτὸ ἀντικείμενο θεωρήθηκε εὐφάνταστα ἀπὸ τὸν Evans²⁶ σὰν τὸ «κουτί τοῦ μίτου

25. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν κ. Α. Hirmer γιὰ τὴν πρόθυμη ἀποστολὴ τῆς ἀδημοσίευτης φωτογραφίας πὺ παραθέτουμε ἀπὸ τὸ φωτογραφικὸ ἀρχειο τοῦ Hirmer Verlag. Ἐπίσης στοὺς συναδέλ-
φους κ. Γ. Σακελλαράκη καὶ Ἀλ. Καρέτσου γιὰ διευκολύνσεις στὸ Μουσεῖο Ἑρακλείου.

26. EVANS, *PM* II, 308 κέ., εἰκ. 179a-b. Ὑπάρχει καὶ ἄλλο ὅμοιο σκεῦος πὺ φυλάγεται στὸ Ashmolean Museum: πρβ. GEORGIΟΥ, ὁ.π. 91 σημ. 50.

τῆς Ἀριάδνης» («Ariadne's Clew-box»), μία θεωρία ποὺ ἀπορρίφθηκε ἐντελῶς ἀπὸ διάφορους ἐρευνητές, ὅπως ὁ Charouthier²⁷, ὁ Levi²⁸ καὶ ἡ Γεωργίου²⁹.

Ἐνα παρόμοιο παράδοξο σκεῦος προέρχεται καὶ ἀπὸ τῆ Φαιστό³⁰. Φέρει ἀνάλογη λαβή, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ κυλίνδρου, ψηλά, ἐκφύονται δύο κωνοειδεῖς ἢ κερατοειδεῖς προεξοχές, προφανῶς ποδαράκια, ὅταν τὸ σκεῦος τοποθετεῖται σὲ ὀριζόντια θέση. Ὁ Levi³¹ βλέπει ἐδῶ, ὅπως καὶ στὸ σκεῦος ἀπὸ τὴν Κνωσό, «una specie di fornellino, sulla cui bocca si poteva posare un vasetto che si riscaldava col fuoco o con carboni accesi entro alle sue pareti, e i cui corni servivano per posarlo di fianco a uso finito». Ὁ Ἰταλὸς ἐρευνητὴς ἀναφέρεται πάντως καὶ σὲ ἀντίστοιχους λατρευτικοὺς κυλίνδρους προσφορῶν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία³².

Εἰκ. 4. «Καπνοδόχος» (:) Ἐγκώμης (κατὰ Karageorghis).

Ἡ Γεωργίου, ποὺ ἐρεύνησε περισσότερο τὸ θέμα, δίνει ἀκόμη δύο παραδείγματα πολὺ ἀπλῆς καὶ χονδροειδοῦς κατασκευῆς, ἀπὸ τὴν Ἀγία Εἰρήνη³³, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν πλευρικές ἐγκοπές ἐξαερισμοῦ κατὰ μῆκος τοῦ κυλίνδρου, ἀλλὰ ὄχι ποδαράκια. Ἡ ἐρευνήτρια αὐτὴ δὲν συσχετίζει τὰ σκεύη μὲ τὴ λατρεία, ἀλλὰ πιστεύει ὅτι ἔχουν «some (as yet unidentified) function within the household», παραλληλίζοντάς τα διστακτικὰ μὲ ἓνα ὅμοιο «coarsely-made clay tubular object used to-day in Mexico which is placed on a stove, in an oven, or near a fire so as to absorb heat and then warm a small space».

27. F. CHAPOUTHIER, «La vaisselle commune et la vie de tous les jours à l'époque minoenne», *REA* 43, 1941, 1-15.

28. D. LEVI, *Festòs e la civiltà minoica* (1976) 53.

29. GEORGIU, ὁ.π. 87: «fancifully labelled».

30. LEVI, ὁ.π. 53, 101, 306 πίν. 149e.

31. LEVI, ὁ.π. 53.

32. LEVI, ὁ.π. 53 σημ. 16.

33. GEORGIU, ὁ.π. 87 καὶ σημ. 51, πίν. 5a-b (ἀριθ. Κ. 3666, Κ. 2777).

Τέλος, ένα ακόμη ιδιότυπο πήλινο αντικείμενο από την Κύπρο, που χρονολογήθηκε από τον Καραγιώργη γενικά στην ύστερη εποχή του Χαλκού και χαρακτηρίστηκε είτε ως «ποντικοπαγίδα»³⁴ είτε ως «σπίτι φιδιού»³⁵, είχε προφανώς ανάλογο καπνογόνο προορισμό (είκ. 4). Ο χειροποίητος αυτός κύλινδρος, που φυλάγεται σήμερα στο Κυπριακό Μουσείο, έχει στενές αναλογίες ως προς τις διαστάσεις και την κατασκευή με τις μινωικές «καπνοδόχους» που περιγράψαμε. Η ομοιότητά του μάλιστα με το περίφημο «Ariadne's Clew-box» της Κνωσού είχε παρατηρηθεί και από τον Άλεξίου³⁶, έδω όμως ή σχισμή είναι εμπρός, στη θέση της ομάδας όπων του σκεύους της Ζάκρου, ενώ στο σκεύος της Κνωσού είναι πίσω, εκεί όπου υπάρχουν τρεις επάλληλες όπες στον κυπριακό κύλινδρο. Ο τελευταίος έχει ανάλογες σειρές από τρεις όπες σε κάθε διαθεσιμη πλευρά, δεξιά, αριστερά, πάνω και πίσω, συνολικά δώδεκα. Πάντως φαίνεται ότι ίσως δεν έχει λαβή στην πάνω πλευρά, εκτός εάν αυτή υπήρχε στο ανασυγκροτημένο τμήμα, ανάμεσα στην πρώτη και την τρίτη όπή, εκεί όπου θα ήταν και η φυσική της θέση. Μάλιστα, πιθανόν ή αρχική υπαρξη έδω μιας ισχυρής οριζόντιας λαβής είναι ο λόγος που αποσπάστηκε και συμπαρασύρθηκε ένα τμήμα του κατά τα άλλα άκραιοι κυλίνδρου. Η έλλειψη μικρών ποδιών αποκάτω, τεσσάρων ή δύο, δεν έχει σημασία, αφού ή επίπεδη βάση παρέχει ικανοποιητική ευστάθεια. Όσον αφορά τον τόπο εύρέσεως, που αυτή τη φορά είναι ένας τάφος, φαίνεται εύλογο ότι πρόκειται για τάφο μελισσοκόμου.

Άγ. Νικόλαος, Κρήτη

ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ

34. Από τον ανασκαφέα Π. Δίκαιο, που έκαμε μάλιστα και απόπειρα αναπαραστάσεως του μηχανισμού της υποθετικής «ποντικοπαγίδας».

35. Με δισταγμό από τον Καραγιώργη: V. KARAGEORGHIS, «A 'Snake-house' from Enkomi», *RDAC* 1972, 109-12, είκ. 1-4. Γενικά για τα σκεύη τα γνωστά σαν «snake-tubes» βλ. G. CADOGAN, «Clay tubes in Minoan Religion», *Πεπραγμένα Γ' Διεθν. Κρητολ. Συνεδρίου 1971*, 34-38· G.C. GESELL, «The Minoan Snake Tube», *AJA* 80, 1976, 247-59.

36. Πρβ. KARAGEORGHIS, *ό.π.* 112 σημ. 4.

NEOLITHIC FIGURINES FROM CHAERONEIA

(Pl. 2)

During the last two years I have been studying, with the purpose of publishing, all neolithic materials from Toumba Balomenou; part of this undertaking is the present paper¹. According to the catalogue of the Chaeroneia Museum, among the finds from the Toumba were six neolithic stone figurines, but only five can presently be located. Four stone figurines are catalogued together under number 568 α - δ and are described as a group. One was given special attention by the cataloguer because of its rich detail; i.e., protruding breasts, abdomen and rump, and eyes indicated by incisions. There is no stone figurine among the Chaeroneia Museum holdings to match the above characteristics; thus, following a process of elimination, the missing figurine was given the number 568 δ . Two of the stone figurines were published briefly by the excavator, G. Soteriades, in his preliminary reports².

This paper provides a full description of the existing figurines and a discussion of their artistic styles, date and assumed function.

Standing human figurine Ch. M. 568 α (pl. 2a4, b4, fig. 1a).

Height 0.04 m. Width 0.023 m. Width at waist 0.015 m. Thickness (front to back) 0.013 m. Light beige marble.

Head is missing; neck is short. Torso extends slightly sideways to indicate arms. The waistline is marked by notches on both sides and an incision around front and back. Abdomen and legs are abbreviated; the legs are separated only at the lower end. There is no distinction between front and back sides.

Standing female figurine Ch. M. 568 β (pl. 2a2, b2, fig. 1b).

Height 0.065 m. Width 0.035 m. Width at waist 0.014 m. Thickness (front to back) 0.014 m. Light gray-beige marble.

Head is missing. Torso extends sideways to indicate arms; clavicle bones are evident. Waist narrows sharply. The abdominal area is flat; pubes is marked by incision. Rump protrudes modestly. Legs are at knee length and separated at the lower end.

Praktika 1902, 56. *AM* 1905, 124, fig. 4 right.

1. I am greatly indebted to the Archaeological Society of Athens and to the Greek Archaeological Service for permitting me to study the neolithic materials from Chaeroneia. I am most thankful to the Council on Research and Creative Work of the University of Colorado for its generous support, and to my colleagues, Dr. Ruth Todd and Dr. Edward Ritchie, for being most helpful with the recording of the material. Miss Jennifer Miles kindly made the drawings for this publication.

2. *Praktika* 1902, 56. *AM* 1905, 124, fig. 4.

Standing female steatopygous figurine Ch. M. 568 γ (pl. 2a3, b3, fig. 1c).

Height 0.051 m. Width 0.035 m. Width at waist 0.025 m. Thickness (front to back) 0.025 m. Light gray-beige marble.

Head and torso are abbreviated in a conical form. Waist is marked by a groove around the body. The abdomen is rather flat; rump protrudes modestly. Legs are at knee length and separated by a groove.

Standing human figurine Ch. M. 577 (pl. 2c,d).

Height 0.046 m. Width 0.034 m. Thickness (front to back) 0.007 m. Black stone, cracked at various parts.

Head is missing; neck is long. Only torso and arms have been preserved. Part of left shoulder is broken off. The arms are separated from the torso by deep grooves only at the front. Holes are drilled through at the armpits.

Praktika 1902, 56. *AM* 1905, 124, fig. 4 left.

Standing female steatopygous figurine Ch. M. 585 (pl. 2a1, b1, fig. 1d).

Height 0.106 m. Width 0.065 m. Thickness (front to back) 0.02 m. Gray veined marble.

The abdominal area and legs only are preserved; abdomen folds above pubic area. The legs are separated by a groove which is deeper at the lower part. The back is broken off flat. The front is smoothed and slightly polished.

Stone, usually marble, figurines are relatively rare compared with the far more numerous clay figurines found at neolithic sites. Soteriades' excavation at Toumba Balomenou during the years 1902-1907 produced thirty-seven clay figurines, of which thirty represent humans, one can be identified as a dog, four are obscure in subject, and two represent phalluses³. The exact conditions of their discovery are not known except that they were found in a deposit mixed with ashes among burial remains, pottery and materials from a neolithic construction which was located at the center of the tumulus⁴. Soteriades published Ch. M. 568 β and Ch. M. 577, but nowhere made mention of the other four, which were probably found during subsequent seasons⁵.

Any speculation about the stratigraphic sequence of these stone figurines might be misleading. Nevertheless, it is reasonable to think that figurines Ch. M. 568 β and 577, mentioned in the 1902 report, were found at higher and possibly later levels than the rest. This notion conforms generally with the stylistic classification of neolithic figurines⁶.

3. CHR. ZERVOS, in *Naissance de la Civilisation en Grèce* (Paris 1963), publishes sixteen figurines from Chaeroneia.

4. SOTERIADES describes, in his 1904 report in *Praktika*, 40-41, the general environment in which he found the figurines two seasons earlier (1902), and he further indicates that no other figurines were found.

5. In *Praktika* 1909, 123, SOTERIADES mentions that he had found more figurines, but he does not give any indication of their subject, style, etc.

6. CHR. TSOUNTAS, *The Prehistoric Acropoleis of Dimini and Sesklo* (Athens 1908) 287 ff. G. CHOURMOUZIADES, *The Anthropomorphic Idoloplastic of Neolithic Thessaly* (Volos 1973) 55 ff.

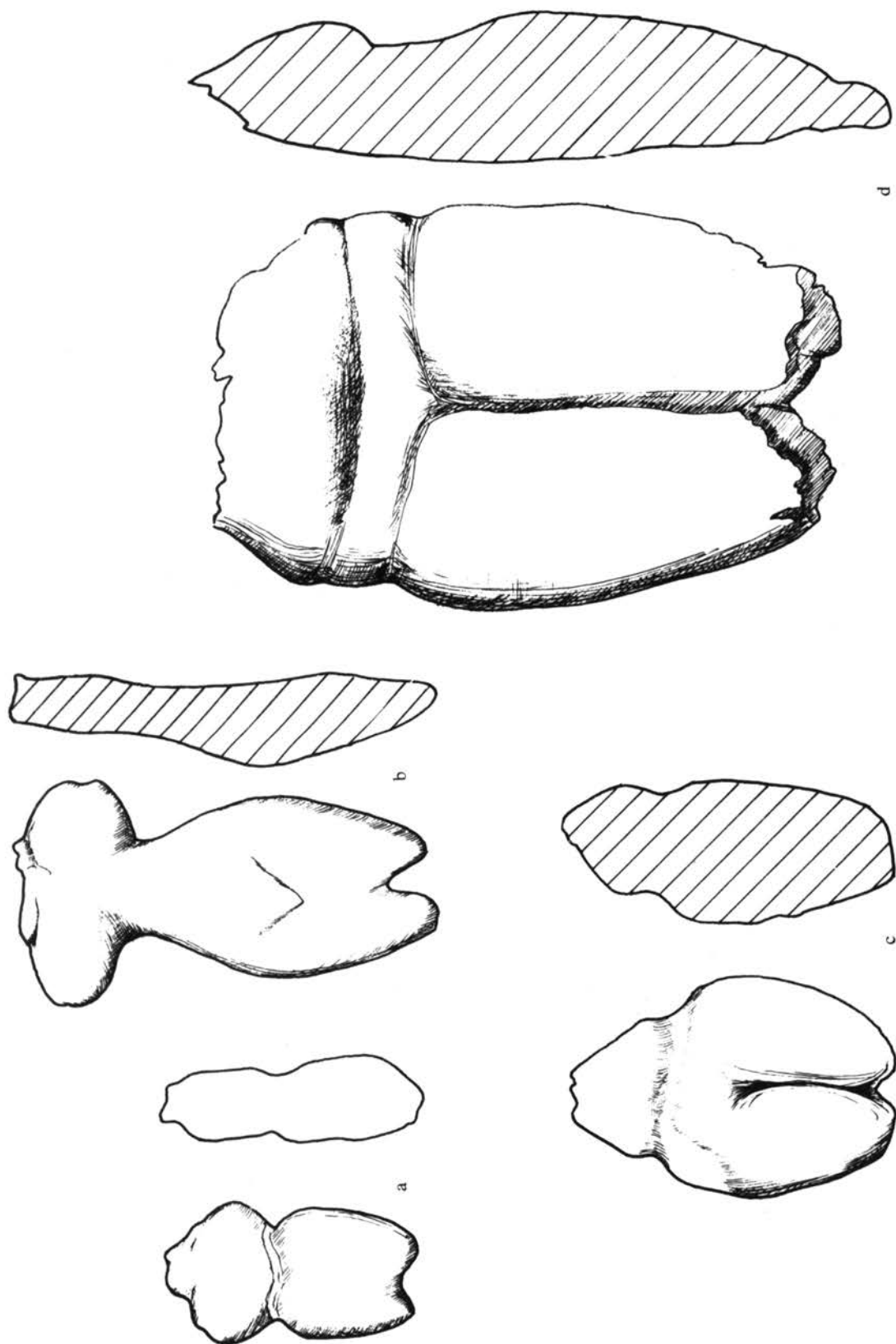

Fig. 1. a. Ch. M. 568a. b. Ch. M. 568β. c. Ch. M. 568γ. d. Ch. M. 585.

The corpus of neolithic stone figurines, not including the schematic stone heads, consists of about forty found in Thessaly⁷ and an equal number from the rest of continental Greece⁸ and the islands, including Crete⁹. Thus, the presence of a group of six stone figurines at Chaeroneia is relatively impressive.

The largest figurine, Ch. M. 585, measures 0.106 m. from the waist to the tip of the legs, which allows for a total height of ca. 0.15 m. and makes it one of the largest figurines of its kind. The execution of the front (the back is broken off) is done with considerable care. The abdomen protrudes and falls downward over the pubic area. The legs, which have been chipped at the ends, might have shown some indication of feet. The roundness of the hips and legs, the small waistline and the «naturalistic» workmanship remind one of a partially preserved marble female figurine from Thessaly which is dated in the Early Neolithic period¹⁰. The presence of the Early Neolithic, at its later phase, has been argued as quite possible for Chaeroneia¹¹. The naturalistic elements on figurines continue to appear through the Middle Neolithic and, with allowances for localisms in style and chronological transition, a tentative date for Ch. M. 585 in the late phase of Early Neolithic or Middle Neolithic is appropriate¹².

The missing figurine, Ch. M. 568δ, is described in the Museum catalogue as being the same size as Ch. M. 568α; that is, 0.04 m. high, and as showing several anatomical details, including incised eyes. This latter detail is inconsistent with the traditional pattern of the eyes of stone figurines, especially of the earlier ones. Their eyes either are not marked in any way or they are shown as shallow cavities¹³. Incised eyes on marble figurines are known from the Late Neolithic period¹⁴ which, in the case of Chaeroneia 568δ, is in contradiction to the «naturalistic» details of the body that would place it at an earlier date; unless, of course, the lost figurine actually had eyes incised in the mode of its clay counterparts.

7. A.J.B. WACE and M.S. TOMPSON, *Prehistoric Thessaly* (Cambridge 1912) 41 ff. CHR. TSOUNTAS (1908) 290 ff. G. CHOURMOUZIADIS (1973) 27 ff.

8. AM 1881, 361 ff.; 1905, 124 ff. H. BULBE, *Orchomenos I* (München 1907) 124. G.E. MYLONAS, *Excavations at Olynthos I: The Neolithic Settlement* (Baltimore 1929) 51 ff. BCH 1930, 479. K. KOURONIOTES and others, *Eleusiniaka I* (Athens 1932) 138 ff. M.N. VALMIN, *The Swedish Messenia Expedition* (Lund 1938) 339, figs. 1-2, pl. XXVII. W.A. HEURTLEY, *Prehistoric Macedonia* (Cambridge 1939) 72 ff. *Hesperia* 1939, 235, fig. 33; 405-406, fig. 88. S. ANDERSON IMMERWAHR, *The Neolithic and Bronze Ages. The Athenian Agora XIII* (Princeton 1971) pl. 14.219. L. WALKER-KOSMOPOULOS, *The Prehistoric Inhabitation of Corinth I* (1948) 45, fig. 19. AJA 55, 1951, 125, pl. 3b. AAA 3, 1971, 23, figs. 18-19.

9. AAA 1954, 40, figs. 3-5. *Deltion* 17, 1961-1962, 157, pl. 167δ. *Chronika* 25, 1970, 474 ff., pl. 415b-g. BSA 59, 1964, 237, fig. 6315, pl. 66ε. *Antiquity* 40, 1966, 218.

10. G. CHOURMOUZIADIS (1973) pl. 69β.

11. D. THEOCHARIS (ed.), *Neolithic Greece* (Athens 1973) 57.

12. Toumba Balomenou needs to be reinvestigated. The unpublished pottery shows a more variant chronological picture than that which has been published.

13. CHR. ZERVOS (1963) 210-211, figs. 203-204.

14. *Supra*, n. 13, 334, fig. 445-446.

In figurine Ch. M. 568γ the torso is not fully developed and the legs are not extended beyond the knees. The hips are smoothly rounded while the abdomen and the rump barely protrude below the waistline. It is an abbreviated form of a standing female which belongs to Chourmouziades' T. III group¹⁵. The precise neolithic date is not known, for the reasons stated above concerning Ch. M. 585, but it falls between the late phase of Early Neolithic or Middle Neolithic periods.

The smallest of the stone figurines found at Chaeroneia is Ch. M. 568α; it is rather schematic with minimal attention paid to detail. The head, which is broken off, could not have been more than a mere protuberance. The positioning of the neck indicates that the figurine's front is that facet which has a slight pronouncement at the lower abdominal region. One is reminded of a similar stone figurine from Sesklo which was excavated just below the surface on the west slope and dated by Tsountas in the Late Neolithic period¹⁶. Given, again, the lack of information, any attempt to accurately date this figurine is risky; but based on stylistic grounds, it could be assigned to the Late Neolithic period.

Ch. M. 568β is one of the two stone figurines published by Soteriades. The arms, which are to be understood as folded over the chest, extend sidewise in a cross-like pattern reminding one of the Cycladic, especially the Louros-type, «idols». The hips curve smoothly downward, articulating but not overemphasizing femininity, as does the flat abdomen with the marked pubes. The legs are not developed beyond the knees. In general, there is some grace about this otherwise abstract figurine. Some figurines from Dimini¹⁷ bear many formulaic resemblances to Ch. M. 568β, and Chourmouziades' T. II Na group includes figurines with the same general characteristics. Tsountas dated those from Dimini into the Late Neolithic and Chourmouziades dates the T.II Na class into the Late Neolithic also¹⁸, drawing special attention to the similarities between them and the early Cycladic figurines. Dating Ch. M. 568β by the method of comparison, we should place it within the Late Neolithic era. Soteriades, as previously stated, did not remark on the stratigraphic level or on specific types of pottery associated with this figurine. This lack of information limits us to the above proposed date.

Male neolithic figurines, especially the standing ones, are rather few compared to the female. Even fewer are those carved in stone, and only two are known to have been made from black stone: one comes from Sesklo¹⁹ and the other from Chaeroneia. When Soteriades first published Ch. M. 577²⁰, he mistakenly described it as made from clay, and the same description also appears in the Museum catalogue; but in his later

15. *Supra*, n. 10, 99 ff.

16. CHR. TSOUNTAS (1908) 287 ff., pl. 372.

17. *Supra*, n. 16, pls. 366 and 373.

18. *Supra*, n. 10, 141, pl. 72b.

19. *Supra*, n. 11, 315, fig. 228.

20. *Praktika* 1902, 56.

publication²¹ it is rightly referred to as a figurine made from black stone. Ch. M. 577 has a sharply angular torso and the arms are placed parallel to the sides. Torso and arms are flat and in the same plane. The state of preservation and the two-dimensional style of this figurine make the sex identification uncertain; nevertheless, Soteriades' description of it as a male is supported by the positioning of the arms, which move downward, whereas the majority of female figurines have the arms folded in front over the chest. A small number of stone figurines have one or two perforations indicating that they were made to be worn, we assume, as amulets. Chaeroneia 577 belongs to this group, which closely associates it with the Sesklo figurine, also a standing male carved from dark stone, and a small black stone figurine of a seated woman from Achilleion near Pharsala, now at the Museum in Larissa²². The latter has perforations under the armpits similar to the ones of Ch. M. 577. It may not be accidental that dark stone was used for amulets; in addition to the ones mentioned above, there is the female figurine from Malthi²³ which also is carved from dark stone and has a single perforation. The uncertainty of the stratigraphy is applicable to Ch. M. 577 as well, leaving stylistic criteria as the only, but not unquestionable, dating device. Ch. M. 577 is a schematic figurine, but not all schematic forms should be dated to the Late Neolithic; there are some abstract phallic «idols» from Thessaly which date to the Early Neolithic period²⁴. The use of dark stone along with the amuletic character of the figurines seems though to appear towards the end of the Middle Neolithic and continue into the Late Neolithic²⁵. A good argument for a later date for Ch. M. 577 as well as for 568β is the manner in which they appear to have been used. That is, these two figurines were certainly among the materials found over deposits that contained burial remains. The practice of depositing figurines along-side or near the dead is attested to in Late Neolithic burial sites²⁶, while it is not yet known from either Early or Middle Neolithic burials. They are, that is, the predecessors of the similar and very common practice of the following Early Bronze Age, at the Cyclades in particular.

In conclusion: the stone figurines from Chaeroneia range chronologically from the Early to Late Neolithic; that is, Ch. M. 568γ and Ch. M. 585 most probably belong to the late phase of the Early Neolithic or the Middle Neolithic. Ch. M. 568α seems to

21. *AM* 1905, 124.

22. I wish to express warm thanks to the Ephor of Larissa, Dr. K. Galles, for allowing me to study the neolithic holdings of the Larissa Museum.

23. M.N. VALMIN (1938) 339, figs. 1-2. ZERVOS publishes (*supra*, n. 3, 131, fig. 32) a female figurine, carved from black stone, found at Tépé Sarab, Iranian Kurdistan. It has perforations under the armpits and dates ca. 5000 B.C.

24. *Supra*, n. 10, pl. 3.

25. Marble figurines of amuletic character have been found at Saliagos. J. EVANS and C. RENFREW, *Excavations at Saliagos near Antiparos* (London 1968) 87, fig. 78, pl. XLIV.

26. *Hesperia* 33, 1964, 314 ff. AAA IV, 1971, 164 ff. *Supra*, n. 11, 201 ff. K. GALLES, *Cremation Burials from the Early Neolithic Period in Thessaly* (Athens 1980) 112, 229, fig. 20.

date in the Late Neolithic, while Ch. M. 568β and Ch. M. 577 can be dated with more certainty into the Late Neolithic. As for the function of Ch. M. 568α, 568γ and 585, nothing more can be said beyond the generally known theories about neolithic female figurines²⁷. We need to learn more about the site at Toumba Balomenou. Was it a burial ground throughout the neolithic period? Was it a settlement with burials within it? At what level and context were these figurines found? Ch. M. 568β and 577 were among burial deposits, a fact that makes them offerings to the dead. Of course, this does not exclude some other function they might have served prior to their placement at the burial site.

University of Colorado, Boulder

H. TZAVELLA-EVJEN

27. *Supra*, n. 10, 200 ff. *AJA* 88, 1984, 262.

DE L'OCRE DANS LA TOMBE Γ DU CERCLE B DE MYCÈNES

Des travaux d'aménagement dans les réserves de la collection préhistorique du Musée National d'Athènes ont permis récemment de découvrir des objets provenant des tombes du cercle B de Mycènes, objets qui ne figurent pas dans les inventaires de la collection pas plus qu'ils ne se trouvent pas parmi les autres articles du mobilier de ces tombes. Ce qui explique le fait qu'ils ne sont pas signalés dans *Ὁ ταφικὸς κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν*. Un de ces objets est un sachet portant l'indication «Περιεχόμενον χρυσοῦ κυπέλλου τάφου Γ» et contenant une poudre jaunâtre que l'on identifia en laboratoire à de l'ocre. Ayant pris connaissance de cette découverte, j'en fis part au Professeur Georges Mylonas qui, aussitôt, me céda, très aimablement, le droit de publication, ce dont je lui rends grâce¹. Aucune revue n'aurait pu mieux accueillir cet article que les *Mélanges* offerts à celui qui étudia magistralement les tombes du cercle B et leur contenu.

L'analyse de la poudre en question a été réalisée dans le laboratoire chimique du Musée National d'Athènes par son chef Madame Hélène Mangou, suivant deux procédés. L'analyse chimique par absorption atomique a attesté la présence de 32% de SiO₂ (oxyde de silicium), de 13,8% de CaO (oxyde de calcium), de 5,24% de MgO (oxyde de magnésium), de 4,1% de Fe₂O₃ (oxyde de fer), de 2,2% d'Al₂O₃ (oxyde d'aluminium), de 0,93% de K₂O (oxyde de potassium), de 0,8% de Na₂O (oxyde de sodium), de 0,06% de MnO (oxyde de manganèse). L'examen de la composition moléculaire du spécimen par diffraction des rayons X a montré qu'il s'agit de calcium carbonique et de quartz. Par conséquent, conclut le rapport de l'analyse, on est en présence d'ocre naturelle constituée principalement de quartz et de calcium carbonique et, en quantité inférieure, de manganèse et de fer amorphe (limonite), ce dernier étant responsable de la couleur de la poudre.

Alors que la légende qu'on lit sur le sachet indique, on l'a dit, que le contenu provient «de la tasse en or de la tombe Γ», cette tombe n'a pas fourni une seule tasse en

1. Par ailleurs, je tiens à remercier Mesdames Olga Tzachou-Alexandri, conservateur en chef du Musée National d'Athènes, Catherine Dimakopoulou, conservateur de la collection préhistorique, et Hélène Mangou, chef du laboratoire chimique du même Musée. Madame Dimakopoulou nous a très aimablement facilité l'étude de la poudre; elle a aussi fait photographier le sachet et examiner un spécimen de son contenu. Madame Mangou a procédé à son analyse. Madame Tzachou-Alexandri a bien voulu, avec l'accord du Professeur Georges Mylonas, me procurer une copie de la photo et une autre du rapport de l'analyse chimique.

or, mais deux. La légende ne mentionne pas non plus aucun numéro d'inventaire de ces tasses, qui portent respectivement les n°s 357 et 358 (numérotation de la publication) et 8703 et 8704 (numérotation du Musée). Il y a tout lieu de croire que la légende sur le sachet est antérieure aux deux numérotations, mais vraisemblablement aussi à la découverte d'une deuxième tasse en or. En conséquence, la question de savoir laquelle des deux tasses en or contenait l'ocre revient à chercher laquelle fut découverte la première. Peut-être la réponse se trouve-t-elle dans les carnets de fouille qu'il conviendrait de consulter². En attendant, on peut dès maintenant interroger utilement les indications fournies par le Professeur Mylonas dans sa publication du cercle B. Nous en retenons deux: 1. La tasse en or n° 357 a été découverte près de la tête du squelette n° 1; ce squelette et le mobilier qui l'accompagnait ont été trouvés à l'endroit même où ils furent inhumés; en revanche, la tasse en or n° 358 appartenait soit à la dépouille du squelette n° 2 soit à celle du squelette n° 3, lesquels furent déplacés, avec leur mobilier, du centre de la tombe vers son côté est, pour dégager l'emplacement où l'on déposa la dépouille n° 1 et son mobilier. 2. En raison de ce bouleversement, la tasse en or n° 358 fut découverte au-dessus d'une prochous³. Ceci étant, la tasse en or n° 357 aurait été mis au jour antérieurement à la tasse n° 358 et aurait donc contenu la poudre. Précisons que le squelette n° 1 est masculin.

Les tombes du cercle B s'étalent sur une période allant de l'HM III à l'HR I et ont été réparties en cinq groupes en fonction de la chronologie de leur mobilier. La tombe Γ appartient au quatrième groupe⁴.

La poudre d'ocre livrée par la tombe Γ est le premier spécimen de cette matière à avoir été trouvé en Grèce dans un contexte de l'âge du bronze et, en plus, à avoir été identifié en laboratoire. W.A. Heurtley a découvert une matière rougeâtre dans un vase appartenant à la seconde inhumation dans une tombe à puits, à Servia, datée de la fin du Néolithique local. N'ayant pu faire analyser scientifiquement cette poudre, il exprima quelque réserve sur son identification: «perhaps ochre»⁵. Il y a quelques années, Madame E. Protonotariou-Deilaki nota dans sa thèse la présence d'«argile rougeâtre» dans une tombe à ciste d'Argos, datant de l'Helladique Moyen. Ayant eu, grâce à son amabilité, l'occasion de lire son texte dactylographié, j'avais alors formulé le vœu qu'on procède à l'analyse chimique de cette matière afin de vérifier s'il s'agissait ou non d'ocre⁶.

L'utilisation funéraire de l'ocre, l'existence de tombes à ciste et la présence de tumuli sont les trois traits les plus caractéristiques d'une civilisation qu'on qualifie précisément de «civilisation des tombes à ocre» ou de «civilisation des tombes à ciste» ou encore «civilisation de tumuli», «civilisation des kourganes» (de *kurgan* qui, en russe, signifie «tumulus»). La tombe à ciste d'Argos était surmontée d'un tumulus, de

2. Γ.Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ, 'Ο ταφικός κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν Α' (1973) 3-4.

3. Γ.Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ, *op. cit.*, 46-49.

4. Γ.Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ, *op. cit.*, 354 et suiv.

5. W.A. HEURTLEY, *Prehistoric Macedonia* (1939) 79, n. 4.

6. M.B. SAKELLARIOU, *Les Proto-Grecs* (1980) 105.

même d'ailleurs que la tombe à puits de Servia. Les tombes à puits sont, elles aussi, fréquentes dans l'aire de la civilisation des kourganes. Par ailleurs, notons que la poudre rougeâtre de Servia était enfermée dans un récipient tout comme l'ocre de Mycènes fut retrouvée dans une tasse.

L'ocre a été en usage à des fins funéraires pendant des dizaines de millénaires avant la civilisation de kourganes. Son usage dans des sépultures est attesté pour la première fois à l'époque Moustérienne, en France (75.000 - 40.000), puis à l'époque Gravétienne, de l'Angleterre à la Russie, ainsi qu'en Palestine (22.000 - 18.000), ensuite au Mésolithique, en Bretagne, en Bavière et au Proche-Orient (12.000 - 8.000), plus tard à l'époque de transition entre le Néolithique et le Chalcolithique, à Çatal Hüyük (vers 6.000)⁷. Mais simultanément avec les tombes à ciste, les tumuli et d'autres traits, dont il sera question plus loin, l'ocre n'apparaît qu'à l'époque et dans l'aire de la civilisation des kourganes où son usage à des fins funéraires est attesté dès son début. L'ocre était utilisée de deux façons: ou bien on plaçait une motte d'ocre dans la tombe ou bien on en saupoudrait le corps, partiellement ou entièrement. Les sépultures du Moustérien ne présentent que le premier usage; à partir du Gravétien, les deux usages sont attestés. Si l'«argile rougeâtre» d'Argos s'avère être de l'ocre, il s'agirait d'un spécimen grec du premier usage. Le dépôt de poudre d'ocre dans un vase, usage attesté à Mycènes et probablement à Servia, n'a guère de précédent, à notre connaissance du moins.

La civilisation des kourganes a été formée et s'est développée dans les steppes eurasiatiques, où l'on situe, à la même époque, la formation de la langue dont découlent les langues indo-européennes. Aussi identifie-t-on les créateurs et porteurs de la civilisation des kourganes avec les Indo-Européens. A partir du milieu du IIIe millénaire, la civilisation des kourganes se propagea massivement et rapidement dans plusieurs directions. Son expansion a été, semble-t-il, liée à des mouvements migratoires. En Grèce, elle a été véhiculée par les Proto-Grecs⁸. Les traits caractéristiques de la civilisation des kourganes attestés en Grèce se laissent distinguer en trois groupes en fonction de leur expansion, de leur fréquence et de leur durée. Les haches de combat et les vases à décor cordé y sont pauvrement représentés; les premiers n'apparaissent que jusqu'en Thessalie, les seconds s'arrêtent en Béotie; les uns et les autres cessent d'être fabriqués au cours du Bronze Ancien⁹. Les haches de combat étaient des armes primitives; les vases à décor cordé étaient faits et employés par des nomades. Les Proto-Grecs ne tardèrent pas à se rendre compte des désavantages de ces deux espèces d'articles dès qu'ils pénétrèrent dans la péninsule helladique et se sédentarisèrent. Certaines autres traits caractéristiques de la civilisation des kourganes se retrouvent jusque dans le Péloponnèse; plus fréquemment attestés que les précédents, ils se prolongent au-delà de l'Helladique Ancien III, sans survivre néanmoins à l'Helladique Moyen: il s'agit des

7. DENISE SCHMANDT-BESSERAT, «Ocher in Prehistory: 300.000 Years of the Use of Iron Ores as Pigments», *The Coming of the Age of Iron* (1980) sous la direction de Th.A. Wertime et J.D. Muhly.

8. M.B. SAKELLARIOU, *op. cit.*, 90-113.

9. M.B. SAKELLARIOU, *op. cit.*, 106-112.

édifices à plan ellipsoïdal, têtes de massue en pierre, outils en bois de cervidés, épingles à tête en forme de marteau¹⁰. Ce sont, bien naturellement, les usages funéraires qui se montrèrent les plus tenaces. On continua à construire et à se servir de tumuli jusqu'à la fin de l'Helladique Récent¹¹. La tombe à ciste a été la forme usuelle de tombes pendant tout l'Helladique Moyen¹². Sa réapparition après la fin de l'Helladique Récent est expliquée par plusieurs savants comme un cas de retour à un usage pré-mycénien. Mais un retour pur et simple à un usage abandonné cinq siècles auparavant est invraisemblable. Il est plus raisonnable de postuler une tradition ininterrompue de tombes à ciste non seulement chez les peuples grecs qui restèrent en dehors de l'aire de la civilisation mycénienne, mais aussi chez certains éléments des sociétés mycéniennes qui, paysans asservis ou bergers, ont vécu à l'écart des habitats fouillés. Les deux autres usages funéraires de la civilisation des kourganes, l'emploi de l'ocre et le fait de poser la dépouille sur une peau d'animal, sont peu attestés en Grèce. Des restes de peau sont mentionnés avec certitude seulement dans la tombe N du cercle B de Mycènes¹³. Mais J. Papadimitriou a noté qu'une couche de terre recouvrant des cailloux au fond de la tombe Γ — celle-là même qui nous a livré la poudre d'ocre — contenait des matières organiques décomposées¹⁴. Cette constatation est à rapprocher de la note de N. Valmin qui nous apprend que des empreintes de tissus ou d'autres matières ont été constatées sur le sol des tombes XXXIV et XXXIX de Malthi, datant de l'Helladique Moyen¹⁵. Je me suis demandé si ces empreintes ne provenaient pas d'une peau d'animal ou, du moins, si l'on n'avait pas remplacé la peau d'animal par un tissu¹⁶. Quoi qu'il en soit, on constate que l'usage de l'ocre et celui de la peau d'animal dans les pratiques funéraires étaient encore en vigueur à l'époque des tombes du cercle B de Mycènes.

M.B. SAKELLARIOU

10. M.B. SAKELLARIOU, *op. cit.*, 106, 109-110, 112.

11. M.B. SAKELLARIOU, *op. cit.*, 90-99.

12. M.B. SAKELLARIOU, *op. cit.*, 99-104.

13. G. MYLONAS, *Ancient Mycenae* (1957) 150; idem, *Mycenae and Mycenaean Age* (1966) 100; idem, 'Ο ταφικός κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν (1973) 160. Cf. idem, *Grave Circle B of Mycenae* (1964) (= *Studies in Mediterranean Archaeology* 7) 4; N.G.L. HAMMOND, *BSA* 62, 1967, 96; M.B. SAKELLARIOU, *op. cit.*, 105.

14. *ΠΑΕ* 1952, 443. Cf. Γ.Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ, 'Ο ταφικός κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν, *op. cit.*, 257.

15. M.N. VALMIN, *The Swedish Messenia Expedition* (1938) 190, 201.

16. M.B. SAKELLARIOU, *op. cit.*, 105-106.

MAN AND ANIMAL IN CRETO-MYCENAEAN ART

(Pl. 3)

Ancient cultures were intimately aware of the natural world around them and did not hesitate to take examples from it to illustrate their own customs and institutions. It is well known, for example, that powerful animals, such as lions and bulls or fantastic creatures, like the griffin, were used as emblems of human power. It is for this reason that Oriental kings so often identified themselves with the lion. The Minoan and Mycenaean cultures were no exception to the rule. In this paper I would like to offer Professor Mylonas, who has made so many important contributions to our understanding of the Mycenaeans, some examples of this phenomenon in art. The deliberate juxtaposition of men and animals is suggestive not only of artistic convention, but of the mentality behind it.

For reasons of convenience I shall treat Minoan, Theran and Mycenaean examples together, although I believe that there were differences between these cultures in many respects. But in this case there seems to be a homogeneity in the pictorial language; a kind of *koine* seems to be operative¹.

Let us start with the image of the hunting lion which is a symbol common to the Orient and the Aegean². But whereas in the former culture it is mostly associated with the ruler, in Creto-Mycenaean art it is a somewhat broader symbol, often standing for human bravery, not just that of the ruler.

On one of the inlaid daggers from Shaft Grave IV at Mycenae (Marinatos-Hirmer, col. pl. L) there is a scene of a lion hunt. Human hunters, equipped with shields, *confront* the animals in a way which stresses human courage. Noteworthy is a parallel from a seal from Mycenae where a human hunter confronts a lion in the same way³. On the other side of the same dagger the hunters are the lions themselves and the prey gazelles. We have thus two hunting scenes which are juxtaposed; they are part of a unified thematic composition and an analogy is suggested. The human hunters are made equivalent to the lions⁴. Their status is increased by the comparison to these worthy

1. See discussion after R. LAFFINEUR's paper in *Minoan Thalassocracy: Myth and Reality* edited by R. HÄGG and N. MARINATOS, *Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, series in 4o XXXII* (Stockholm 1984) 138-39.

2. O. KEEL, *The Symbolism in the Biblical World* (New York 1978) 84-85.

3. CMS I, 9 (Mycenae); CMS I, 290 (Pylos); E. BRANDT, *Antike Gemmen in deutschen Sammlungen I* (Munich 1968) Nr. 681.

4. The same observation was made by L. MORGAN in the colloquium on *Minoan Thalassocracy* (*supra* n. 1).

opponents. Nature provides the hierarchical pattern against which humans are judged.

A similar relationship is suggested on the Lasithi dagger (fig. 1), whose genuineness has been questioned. Ch. Long, however, has proved beyond reasonable doubt that it was a Minoan work of art, possibly subject to foreign influences⁵. On one of the sides a man is fighting a boar. Note again the actual *confrontation* of the two opponents which

Fig. 1. Lasithi dagger. After Evans, *PM* 1, fig. 541.

suggests a duel, not a mere hunting scene. On the other side of the dagger, two bulls are fighting frontally. Thus, on both sides two strong adversaries, who can be considered equal partners, are engaged in a mortal fight. The parallel imagery enhances the status of the human hunter in this case also.

5. CH. LONG, *AJA* 82, 1978, 35-46. A man confronting a boar is also depicted on a seal from the Peloponnese now in Berlin: E. ZWIERLEIN-DIEHL, *Antike Gemmen in deutschen Sammlungen* II (Munich 1969) Nr. 23. I would like to thank Dr. A. Sakellariou for discussing the dagger with me. She has produced strong arguments against its genuineness basing them on the unusual rendition of the figures.

The next example comes from the Stele of Shaft Grave V at Mycenae (pl. 3a). The scene on it has been considered problematic, because it depicts two different themes on the same field. The upper one is not clearly recognizable because of the damaged state of the stone. But after Dr. A. Sakellariou made a squeeze (pl. 3a), the depiction is much clearer. A man rides a chariot drawn by a horse. Below him, to the right, there is an unidentifiable object. It could be an eight-shaped shield⁶ or a kind of rock as Prof. Mylonas suggested. Below this composition there is another scene depicting a lion chasing a deer. It is clear that this is not a hunting scene, since it would be absurd to show a hunted lion as hunting himself. The apparent incoherence of the composition has led some scholars to propose different solutions. Sp. Marinatos suggested that the animals in the lower scene were a horse and a dog, not a lion and a deer⁷. This, however, is refuted by the squeeze, which leaves no doubt as to the identity of the animals.

Prof. Mylonas, on the other hand, regards the presumed eight-shaped shield as part of a landscape element. The stele can be more plausibly interpreted as depicting a chariot race, in his opinion⁸.

The analysis above removes the element of incoherence in the composition. Although we have two distinct scenes, they are intimately related since we have *parallel action*, such as we have seen on the Mycenae and Lasithi daggers. The lion and the human are both predators and victors.

The next example comes from a fresco, the Ship Frieze from room 5, West House at Akrotiri⁹ (*Thera* VI, col. pl. 9) (fig. 2). This is not the place to discuss the interpretation of this much discussed composition. My view has been published elsewhere¹⁰, so I shall confine my comments to a few essential points. The ship procession has a religious character¹¹ but an element of military parade is certainly suggested. This can be ascertained by the presence of helmets and spears on some of the ships, as well as by the painted emblems on their hulls. The animals chosen are typical predators, or possess extraordinary speed which is related to aggression. This is the reason why the same species of animals appear on the inlaid daggers, as R. Laffineur has shown¹².

6. A. SAKELLARIOU, «L'identité minoenne, l'identité mycénienne à travers compositions figuratives» in *Iconographie minoenne*, Table Ronde held at the French School of Archaeology 1983, *BCH*, Suppl. XI, 293-309.

I am grateful to Dr. Sakellariou for supplying me with a picture of the squeeze which has been pencilled over to reveal the shape of the configurations.

7. SP. MARINATOS-M. HIRMER, *Kreta, Thera und das Mykenische Hellas* (Munich 1976) 164.

8. G. MYLONAS, «The Figured Mycenaean Stelai», *AJA* 55, 1955, 134 ff., esp. 142-47.

9. SP. MARINATOS, *Excavations at Thera VI* (Athens 1973) 44 ff.

10. NANNO MARINATOS, «The West House at Akrotiri as a Cult Center», *AM* 98, 1983, 6-10; *Art and Religion in Thera* (Athens 1984) 41-44, 52-61.

11. L. MORGAN-BROWN, «The Ship Procession in the Miniature Fresco», *Thera and the Aegean World I* (edited by Ch. Doumas, London 1978) 629-44; *BICS* 28, 1981, 166.

12. R. LAFFINEUR, «Mycenaeans at Thera: Further Evidence», *Minoan Thalassocracy* (*supra* n. 1) 133-39, esp. 135.

Back to our theme now. Hunting lions are painted on the hull of the largest ship in the fleet, whereas lion sculptures decorate the sterns of many vessels. There is little doubt that the lions are emblems of bravery and aggression. The theme of the hunting

Fig. 2. Simplified drawing of a ship and a landscape scene from the N. Frieze, room 5, W. House, Thera.
Drawing: D. Georgiou.

predator is not confined to the emblems, however. On the upper left corner of the same fresco a landscape scene is depicted in which a lion is chasing deer. I believe that the purpose of this landscape is not to indicate topography, but rather to reinforce the theme of aggression and human bravery which is implicit in the festival¹³. In the sim-

13. NANNO MARINATOS (*supra* n. 10).

plified drawing of fig. 2, I am trying to show how the theme of the hunting lion is echoed in two different parts of the composition. Finally, let us note that the predator-prey relationship reappears on the Subtropical Landscape scene on the frieze of the eastern wall of the same room.

Thus, here also analogy with nature helps to stress a point about humans. The same was true of Egypt, of course. One need only mention the Narmer Palette, where the pharaoh is symbolically represented as a bull¹⁴, or the frequent depictions of Ramses II, often accompanied by a lion. In one scene both the pharaoh and the animal are attacking enemies¹⁵.

So far we have seen how animal imagery is used to symbolize human power. Let us now look at a different type of «message» suggested by the juxtaposition of animals to humans.

Room B1 at Akrotiri was painted with six antelopes, four of them in pairs¹⁶ (pl. 3b). In addition there was a pair of boxing boys. Although these paintings have been much discussed, their relationship has not been a subject of enquiry. Interestingly enough L. Morgan and myself arrived at the same conclusion about what the message is¹⁷. But before we tackle this subject, let us say a few words about the antelopes, as this is essential to the correct understanding of the scene.

Sp. Marinatos identified the animals as belonging to the species *oryx beisa*. However, this does not seem to be the case. The antelopes of the fresco are too slender for that; also the horns of the *o. beisa* are strikingly straight, while those on the fresco are clearly curved. In addition, the oryx has prominent markings on the front legs and face, which are not present on the fresco. But the black neck, back and belly stripes are similar to those of *o. beisa*.

Another candidate is the *Gazella thomsoni*, whose most striking feature is its black flank stripes. This does not tally with our representation. Another difference is that the horns of this species are strongly annulated, which does not show in the fresco. Also the tail of this animal is quite small. Thus, the antelopes on the fresco belong to neither of the above species.

There is a third species which is closer than either: *Gazella granti*. It has smooth, curved horns as in the fresco, but its tail is not as close to the antelopes of B1 as is the tail of the *o. beisa*. It does have a prominent thigh stripe, similar to what we see on the fresco, whereas the facial stripes are similar as well.

Thus, the antelopes of B1 are *composite creatures*, but they are closer to *Gazella granti* than any other species¹⁸.

14. K. LANGE-M. HIRMER, *Ägypten* (Munich 1975) pl. 4.

15. KEEL (*supra* n. 2), 86, fig. 103.

16. SP. MARINATOS, *Excavations at Thera IV* (Athens 1971) 46 ff.

17. L. MORGAN in *Iconographie minoenne* (*supra* n. 6), 5-19.

18. I owe this information to Dr. G. Gaines of the department of Oceanography, Univ. of British Columbia. I am very grateful for the research he has done on my behalf and for his expert opinions on the

The above was necessary because it is essential that we understand what the gazelles are doing. Sp. Marinatos thought they were courting¹⁹ and this is a plausible suggestion given iconographical parallels, like the Vapheio cup, for example. The animation of the animals could be plausibly interpreted as mating fever. However, another explanation lies closer at hand. First, let us note that these animals are territorial, competing for status. Frontal, serious fighting, however, is usually avoided, since it can result in fatal injuries. Instead antelopes indulge in ritualized competition where the horns are suggestively displayed; the weaker animal normally concedes and serious fighting is thus avoided. The behaviour of *Gazella granti* is similar to that shown on the painting. Males are commonly seen displaying in the manner depicted on the fresco. For example, the head-turn posture of the forward individual is a common feature of aggressive encounters, and *Grant's gazelle* has an especially prominent «head-flagging» behaviour in inter-male displays, but the *oryx beisa* has a different one: *G. granti* turns towards its opponent (as on the fresco) but *oryx beisa* turns away²⁰. Such «head-flagging» can occur in courtship, but then it comes from behind. For this, and because courtship behaviour differs in other ways, it is unlikely that this was what was intended on the painting.

We now turn to the Boxing Boys²¹. That they also are engaged in ritual action is clear. One is wearing jewelry: earrings, bracelets, anklets and a necklace. Jewelry is worn on ceremonial occasions. The costume also points to the same direction, since the girdle is distinguished by a knot that we associate with ceremonial dress. Finally, boxing is *only* depicted in religious contexts in Crete, appearing on rhyta²².

It remains to explain the relationship between the two thematic compositions. It should be noted that a band with ivy leaves run above all the paintings, joining them in one unity. The common factor is the idea of ritualized contest or competition, which differs from serious conflict and involves only a test of strength. The boxing contest of the children, ritual in character, finds its counterpart in nature. The test of strength of the youngsters is part of the larger order in which humans and animals function.

In conclusion, analogy with animals was used widely in Creto-Mycenaean art to make statements about human society. The ancients did not have a protective and romantic attitude to their physical surroundings, but regarded nature as a framework for their own existence.

Swedish Institute at Athens

NANNÓ MARINATOS

subject. He has consulted the following books: J. KINGDON, *East African Mammals. An Atlas of Evolution in Africa* III, part D (bovids) (London 1982); F.R. WALTHER, *Communication and Expression in Hoofed Mammals* (Bloomington 1984); J. MEESTER and H.W. SETZER, *The Mammals of Africa. An Identification Manual* (Washington 1971).

19. SP. MARINATOS (*supra* n. 16), 47.

20. WALTHER (*supra* n. 18), 250-54, esp. 253.

21. SP. MARINATOS (*supra* n. 16), 49.

22. J. COULOMB, «Le 'Prince aux lis' de Knossos reconsidéré», *BCH* 103, 1979, 29-50; «Les boxeurs minoens», *BCH* 105, 1981, 27-40.

ΠΗΛΙΝΟ ΟΜΟΙΩΜΑ ΦΟΡΕΙΟΥ ΤΗΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΙΡΥΝΘΑ

(Πίν. 4)

Πρὶν ἀπὸ τριάντα δύο χρόνια ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ γνωστά του ἄρθρα¹, εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ δύο εἰδικοὺς τύπους μυκηναϊκῶν εἰδωλίων. Ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς τύπους αὐτοὺς ἦταν οἱ μορφές, οἱ καθισμένες σὲ θρόνους ἢ, σπανιότερα, ἐπάνω σὲ ζῶα. Ἡ συμβολή μου στὸν τόμο πρὸς τιμὴν τοῦ ἀξέχαστου ἐρευνητῆ εἶναι ἡ παρουσίαση ἑνὸς σημαντικοῦ μυκηναϊκοῦ ἀντικειμένου, ποὺ προέρχεται ἀπὸ πρόσφατες ἀνασκαφές στὴν Τίρυνθα καὶ ποὺ πρέπει νὰ ἔχει σχέση μὲ τὰ καθιστὰ εἰδώλια. Πρόκειται γιὰ ἓνα πῆλινο ὁμοίωμα φορείου, ἐπάνω στὸ ὁποῖο θὰ μεταφερόταν μία καθιστὴ μορφή. Τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια σὲ καθιστὴ στάση, μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα ὁ Μυλωνᾶς στὸ ἄρθρο του καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα πιστεύεται γενικὰ ὅτι ἦταν ἀρχικὰ καθισμένα σὲ θρόνους², δὲν ἀποκλείεται νὰ προέρχονται καὶ ἀπὸ ὁμοιώματα φορείων.

Τὸ πῆλινο ὁμοίωμα φορείου τῆς Τίρυνθος βρέθηκε σὲ σωστικὴ ἀνασκαφή, ποὺ ἐγίνε στὸ κτῆμα τοῦ κ. Γ. Πετρουλά τοῦ 1982³. Ἡ θέση βρίσκεται 150 μέτρα περίπου βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθος. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς πυκνὰ οἰκοδομικὰ λείψανα τῶν Ὑστεροελλαδικῶν III Β καὶ Γ περιόδων, ποὺ ἀνήκουν σὲ τρεῖς διαδοχικὲς φάσεις κατοίκησης. Τὸ ὁμοίωμα τοῦ φορείου ἀποκαλύφθηκε σὲ στῶμα τῆς παλαιότερης φάσης, ποὺ χρονολογεῖται στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰ. π.Χ., δηλαδὴ στὴν Ὑστεροελλαδικὴ III Β2 περίοδο⁴.

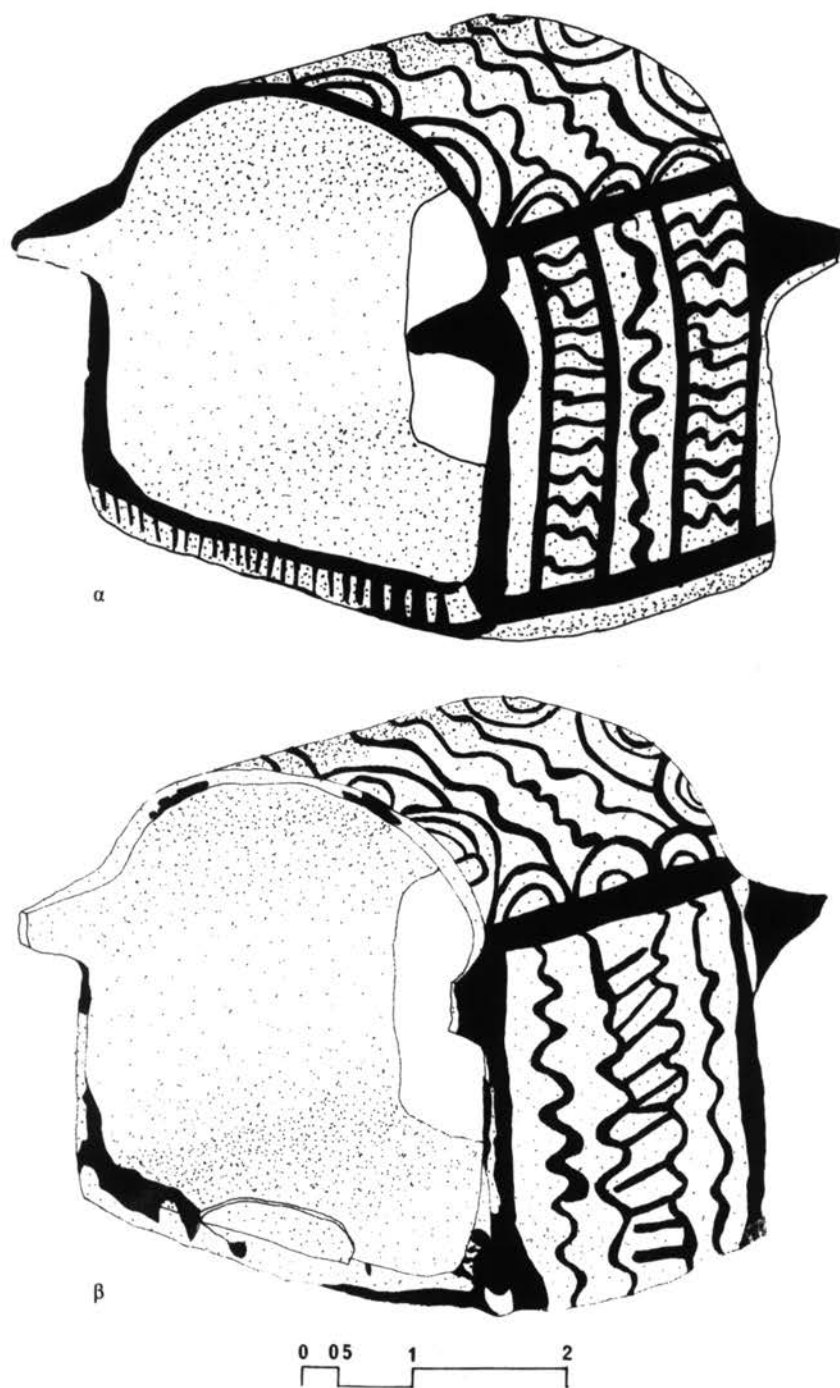
Τὸ φορεῖο (πίν. 4α-δ, εἰκ. 1) εἶναι πολὺ μικρὸ μὲ διαστάσεις: ὕψος 0.06 μ., πλάτος (στὴ βάση) 0.06 μ., βάθος (χωρὶς τίς λαβές) 0.042 μ., (μὲ τίς λαβές) 0.063 μ., πάχος τοιχωμάτων θαλάμου 0.002-0.003 μ., πάχος τοιχωμάτων τῆς βάσης 0.006 μ. Ἐχει ἐπίπεδη βάση καὶ κατακόρυφες πλευρές, ποὺ κυρτώνουν πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ σχηματίζουν τὴν καμαρωτὴ στέγη. Ἡ πρόσθια καὶ πίσω πλευρὰ εἶναι ἀνοιχτές (πίν. 4δ). Στὶς παρυφές τῶν πλευρικῶν τοιχωμάτων μπρὸς καὶ πίσω καὶ σὲ ὕψος 0.035 μ. ἀπὸ τὴν βάση

1. MYLONAS 1956.

2. MYLONAS 1956, 110 κέ. FRENCH 1971, 167-168.

3. Εἰδήσεις γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ βλ. *ΑΔ* 37, 1982, Χρονικά (ὕπὸ ἐκτύπωση) καὶ *Archaeological Reports* 1982-83, 28. Εὐχαριστῶ τὴν ἀρχαιολόγο κ. Νικ. Διβάρη-Βαλάκου γιὰ τὴ συνεργασία της καὶ τὴ βοήθειά της κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ. Τὰ σχέδια τοῦ ὁμοιώματος τοῦ φορείου ἐγίναν ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Ἀ. Μανιουδάκη, ποὺ τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ.

4. Βρέθηκε μέσα στὸν ὥρο ἑνὸς δωματίου, κοντὰ στὸν ἓνα ἀπὸ τοὺς τοίχους, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου, ποὺ στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν εἶχε διατηρηθεῖ. Ἡ ἐπίχωση περιεῖχε ὄστρακα τῆς Ὑστεροελλαδικῆς III Β2 περιόδου.

Είκ. 1. Μυκηναϊκό πήλινο όμοίωμα φορείου από την Τίρυνθα.

υπάρχουν ανά δύο τριγωνικές προεξοχές, που αποδίδουν τις τέσσερις λαβές του φορείου, που βοηθούσαν στη μεταφορά του.

Το φορείο είναι άκέραιο και διατηρείται αρκετά καλά. Έχει μόνο λίγα ραγίσματα και λείπουν μικρά τμήματα του άκρου της μίας λαβής και της παρυφής της στέγης. Είναι χειροποίητο. Ο πηλός είναι καθαρός, καστανός και η εξωτερική επιφάνεια έχει περασθεί με επίχρισμα άραιωμένου πηλού του ίδιου χρώματος. Η διακόσμηση, με βαφή σε χρώμα ζωηρό κόκκινο προς το πορτοκαλί, σώζεται πολύ καλά και περιορίζεται στην εξωτερική επιφάνεια του φορείου. Ολόκληρη ή έσωτερική επιφάνεια, καθώς και η έξωτερική κάτω επιφάνεια της βάσης είναι αδιακόσμητες.

Η διακόσμηση, που έχει γίνει μάλλον βιαστικά και απρόσεκτα, καλύπτει ολόκληρη τη στενή, κυρτή επιφάνεια του φορείου. Με δύο λεπτές όριζόντιες ταινίες, τοποθετημένες ανά μία άμέσως επάνω από τις λαβές, ο χώρος διαιρείται σε τρία διακοσμητικά πεδία, δύο των κατακόρυφων πλευρών και ένα της στέγης. Στη μία πλευρά (πίν. 4α, εικ. 1α): δύο παράλληλες στήλες, άνισου πάχους, που το έσωτερικό τους καλύπτεται από πυκνά, όριζόντια, λεπτά, κυματιστά γραμμίδια. Στόν κενό χώρο ανάμεσα στις δύο στήλες, κατακόρυφη κυματιστή ταινία. Στην άλλη πλευρά (πίν. 4β, εικ. 1β): κεντρική στήλη, που σχηματίζεται από δύο κατακόρυφες, έντονα κυματιστές ταινίες. Το έσωτερικό της είναι διαγραμμισμένο με λεπτά, όριζόντια και λοξά γραμμίδια. Δεξιά και αριστερά από την κεντρική στήλη ανά μία κατακόρυφη κυματιστή ταινία. Στη στέγη (πίν. 4γ, εικ. 1): ζώνη από συστήματα όμόκεντρων τόξων πλαισιώνει και τις τέσσερις πλευρές. Στο έσωτερικό του χώρου αυτού τρεις κυματιστές ταινίες, τοποθετημένες κατά μήκος και με άνισα διαστήματα μεταξύ τους. Οί παρυφές των πλευρών και της στέγης και οί λαβές χρωματισμένες. Πυκνά, κάθετα γραμμίδια έχουν σχεδιαστεί στην παρυφή της βάσης στην πίσω πλευρά (πίν. 4α-β, εικ. 1β), ενώ στην πρόσθια πλευρά είναι λιγότερα και όχι συνεχή (πίν. 4δ).

Στο έσωτερικό του φορείου δέν έχει διατηρηθεί μία καθιστή μορφή, ή έστω ένα τμήμα της ή κάποια κατασκευή σαν κάθισμα. Υπάρχει όμως ένα ίχνος που φανερώνει ότι στο φορείο αυτό πρέπει να βρισκόταν κάποτε ένας επιβάτης. Στην άκρη της βάσης προς τη μία άνοιχτή πλευρά του φορείου διακρίνεται μικρή, ρηχή κοιλότητα, σαν απότύπωμα (πίν. 4δ, εικ. 1β), που είναι φανερό ότι έγινε πριν από το ψήσιμο. Η κοιλότητα δείχνει ότι αρχικά υπήρχε στο σημείο αυτό προσκολλημένο ένα είδωλο, που ήταν πιθανώς καθισμένο στην άκρη του φορείου με τα πόδια κρεμασμένα έξω από αυτό.

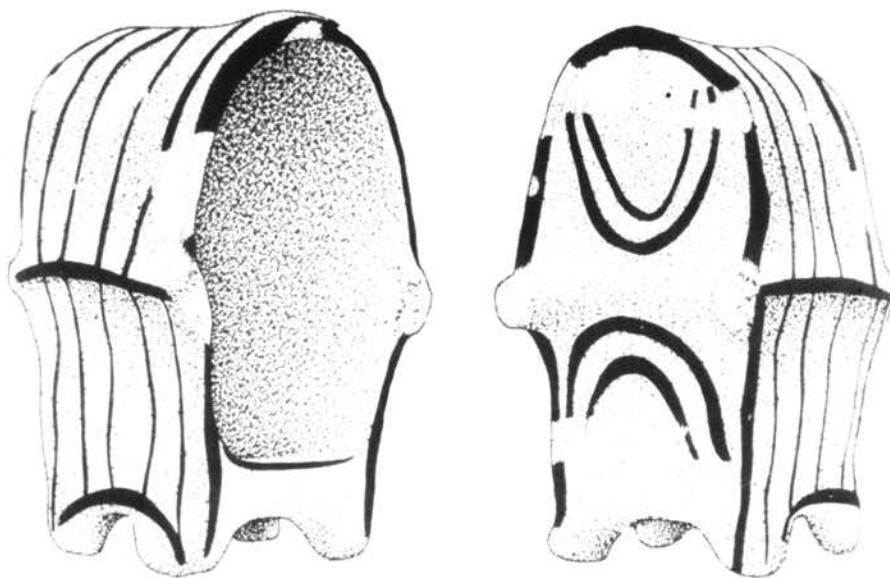
Είναι γενικά γνωστό ότι κατά την εποχή του Χαλκού, στην Ελλάδα και την Κρήτη, χρησιμοποιούσαν φορεία ή φορητά καθίσματα, πιθανώς για τη μεταφορά επισήμων προσώπων ή ιερέων⁵. Εξάλλου ή χρήση φορείων για τη μεταφορά μελών της βασιλικής οικόγένειας και της αριστοκρατίας ήταν διαδεδομένη στην Αίγυπτο ήδη από την εποχή του Αρχαίου Βασιλείου⁶. Τα φορεία αυτά ήταν άνοιχτά και άλλοτε είχαν σαμαρωτή στέγη.

Από τόν αϊγαιακό χώρο τó παλαιότερο παράδειγμα του τύπου αυτού μεταφορᾶς είναι

5. CROUWEL 1981, 53.

6. LITTAUER-CROUWEL 1974, 28. CROUWEL 1981, 53.

ένα πήλινο όμοίωμα φορείου, πού προέρχεται από τὸ πρῶτο ανάκτορο τῆς Κνωσοῦ⁷ (πίν. 4ε). Ἀπὸ τὴ θέση τῆς ἀνεύρεσής του χρονολογεῖται στὴ Μεσομινωικὴ II Β περίοδο⁸. Μαζί του ἤρθαν στὸ φῶς θραύσματα ἀπὸ ἓνα ἢ καὶ περισσότερα πήλινα όμοιώματα ἱερῶν, βωμῶν καὶ κιόνων, πού, ὅπως φαίνεται, ἔχουν θρησκευτικὸ χαρακτήρα καὶ πρέπει ἀρχικὰ νὰ ἀνήκαν σὲ κάποιο ἱερὸ μέσα στὸ ανάκτορο⁹. Τὸ όμοίωμα τῆς Κνωσοῦ παριστάνει τὸν ἀπλό, ξύλινο σκελετὸ ἑνὸς τετράγωνου φορείου, ἀνοιχτοῦ ἐπάνω καὶ στὸ ἐμπρὸς μέρος, καὶ μὲ κοντούς γιὰ τὴ μεταφορά, πού ἐξέχουν μπροστὰ

Εἰκ. 2. Πήλινο όμοίωμα φορείου ἀπὸ τὴν Ἀττική.

καὶ πίσω. Μέσα στὸν ἀνοιχτὸ θάλαμο διακρίνεται τὸ κάτω τμήμα ἑνὸς ἐπιβάτη, καθισμένου ἀναπαυτικὰ στὸ φορεῖο.

Τὸ όμοίωμα αὐτό, πού φαίνεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ κάποιο ἱερὸ τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, δείχνει ὅτι κατὰ τὶς θρησκευτικὲς τελετὲς πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦσαν φορεῖα γιὰ τὴ μεταφορά τῶν ἱερῶν μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ ανάκτορο. Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ ἡ πιθανότητα νὰ προοριζόταν τὸ όμοίωμα γιὰ τὴ συμβολικὴ μεταφορὰ τῆς θεότητας, ὁπότε, στὴν περίπτωσή αὐτὴ θὰ ἦταν ἴσως ἓνα ἀφιέρωμα στὸ ἱερὸ.

Ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα εἶναι γνωστὸ ἓνα ἄλλο πήλινο όμοίωμα φορείου, μὲ ἀρκετὰ διαφορετικὸ σχῆμα καὶ πολὺ μεταγενέστερο¹⁰ (εἰκ. 2). Λέγεται ὅτι βρέθηκε στὴν

7. EVANS 1921, 224, εἰκ. 166. EVANS 1928, 157 κέ., εἰκ. 80. NILSSON 1950, 88, εἰκ. 317.

8. HOOD 1971, 128, 231, πίν. 109. CROUWEL 1981, 53, 162 (T51).

9. NILSSON 1950, 88.

10. COOK 1955, 152, πίν. B. FRENCH 1971, 173. CROUWEL 1981, 53, 162 (T47), πίν. 45a-b.

Ἀττική καὶ μάλιστα μέσα σὲ τάφο, ἀλλὰ ἐπειδὴ προέρχεται ἀπὸ ἀρχαιοπωλεῖο τῆς Ἀθήνας ἡ πραγματικὴ του προέλευση δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἐξακριβωμένη. Πάντως μοι-
άζει ἀρκετὰ μὲ τὸ φορεῖο τῆς Τίρυνθος καὶ οὐσιαστικὰ πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο τύπο,
παρὰ τὶς μικροδιαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν. Ὡς πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὰ δύο ἔχουν τὸ ἴδιο
σχεδὸν πλάτος, ἀλλὰ τὸ φορεῖο τῆς Ἀττικῆς εἶναι ἀρκετὰ ψηλότερο. Ἀλλες διαφορὲς
εἶναι ὅτι τὸ φορεῖο τῆς Ἀττικῆς στηρίζεται σὲ τέσσερα χαμηλὰ πόδια καὶ ὅτι ἡ πίσω
πλευρὰ του εἶναι κλειστή. Ἐπίσης μέσα στὸν θάλαμο διατηροῦνται τὰ ἴχνη ἑνὸς ἐσω-
τερικοῦ καθίσματος, τύπου πάγκου, ποὺ στηριζόταν καὶ στὶς δύο πλευρὲς σὲ ὕψος 0.02
μ. ἐπάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο¹¹. Τὸ σχῆμα τοῦ θαλάμου, ἡ σαμαρωτὴ στέγη καὶ οἱ τέσσερις
λαβὲς εἶναι κοινὰ στοιχεῖα καὶ στὰ δύο φορεῖα. Οἱ λαβὲς βέβαια στὸ φορεῖο τῆς Τίρυν-
θος δὲν εἶναι τοποθετημένες στὴ μέση τῶν πλευρικῶν τοιχωμάτων, ὅπως στὸ φορεῖο τῆς
Ἀττικῆς, ἀλλὰ λίγο ψηλότερα, στὸ σημεῖο ποὺ ἀρχίζει σχεδὸν ἡ καμπύλη τῆς στέγης.
Ἡ διακόσμηση στὸ φορεῖο τῆς Ἀττικῆς εἶναι ἀπλούστερη καὶ λιγότερο πικνὴ, ἀλλὰ ὁ
γραμμικὸς της χαρακτήρας μὲ τὶς ἐλαφρὰ κυματιστὲς καὶ καμπύλες ταινίες καὶ τὰ ὁμό-
κεντρα τόξα θυμίζει ἐκείνη τοῦ φορείου τῆς Τίρυνθος. Καὶ στὰ δύο φορεῖα οἱ παρυφὲς
τῶν πλευρικῶν τοιχωμάτων καὶ τῆς βάσης τονίζονται μὲ ταινίες. Ἡ ὁμοιότητα τῶν δύο
αὐτῶν φορείων πάντως, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα βρέθηκε σὲ κανονικὴ ἀνασκαφὴ καὶ σὲ
βέβαιο μυκηναϊκὸ στρώμα, ἐπιβεβαιώνει τὴν αὐθεντικότητά τοῦ φορείου τῆς Ἀττικῆς,
ποὺ εἶχε κατὰ κάποιον τρόπο ἀμφισβητηθεῖ παλαιότερα¹².

Ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ, φορητὰ καθίσματα ἢ φορεῖα εἰκονίζονται καὶ σὲ μερι-
κὲς – ἀποσπασματικὲς κυρίως – κρητομυκηναϊκὲς τοιχογραφίες. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ γνω-
στὴ «Τοιχογραφία τοῦ Φορείου» (Palanquin Fresco) τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, ποὺ
χρονολογεῖται στὴν Ὑστερομινωικὴ Ι Β περίοδο καὶ ποὺ, σύμφωνα μὲ τὴ συμπλήρωση
τοῦ Evans, παριστάνει τὸν βασιλιὰ - ἀρχιερέα καθισμένο μέσα σὲ ἓνα φορεῖο¹³. Ὡστό-
σο, σύμφωνα μὲ νεώτερες ἀπόψεις, ἀμφισβητεῖται ἂν στὴν παράσταση ὑπάρχει πράγ-
ματι ἓνα φορεῖο καὶ τὸ ἀντικείμενο, ἐπάνω στὸ ὁποῖο εἶναι καθισμένη ἡ βασιλικὴ μορ-
φή, ἐρμηνεύεται ὡς σκαμνὶ ἐκστρατείας, τοποθετημένο ἐπάνω σὲ βᾶθρο¹⁴. Ἡ ἄλλη τοι-
χογραφία εἶναι ἀρκετὰ μεταγενέστερη – τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. περίπου – καὶ
βρέθηκε ἀπὸ τὸν A.J.B. Wace κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ Δυτικοῦ Διαδρόμου τῆς Οἰκίας
τοῦ Λαδερπόρου στὶς Μυκῆνες¹⁵. Πρόκειται γιὰ ἓνα θραῦσμα τοιχογραφίας, ὅπου εἰκο-
νίζεται ἀνδρική μορφή, ποὺ προχωρεῖ πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ κρατᾷ καὶ μὲ τὰ δύο χέρια
ἐπάνω ἀπὸ τὸν ὤμο της τὸν ξύλινο, ὅπως φαίνεται, κοντὸ ἑνὸς φορείου, ἂν πράγματι
εἶναι φορεῖο τὸ λευκὸ ἀντικείμενο ποὺ διακρίνεται πίσω ἀπὸ τὴ μορφή νὰ κρέμεται ἀπὸ
τὸν κοντό. Πάντως δὲν φαίνεται καθαρὰ τὸ σχῆμα τοῦ ἀντικειμένου καὶ ἔτσι ἔχουν
διατυπωθεῖ ὀρισμένες ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ταύτισή του μὲ φορεῖο¹⁶. Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ

11. COOK 1955, 152.

12. HOOD 1978, 111.

13. EVANS 1928, 770-3, εἰκ. 502, 503. HOOD 1978, 58-60, εἰκ. 42A-B.

14. Βλ. HOOD 1978, 58-60 καὶ CROUWEL 1981, 53, σημ. 2 μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία.

15. WACE 1953, 14-15, πίν. 9a. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ στρώματος, ὅπου βρέθηκε ἡ τοιχογραφία, στὴν
πρώτη Ὑστεροελλαδικὴ ΙΙΙ Β1 περίοδο, βλ. FRENCH 1971, 173.

16. CROUWEL 1981, 53.

μία τρίτη τοιχογραφία, πού διακοσμούσε τὸ ἐσωτερικὸ ἑνὸς πλούσιου μυκηναϊκοῦ θαλαμωτοῦ τάφου μὲ διπλὴ εἴσοδο στὸν λόφο Καστέλλι τῆς Θήβας¹⁷. Ἡ τοιχογραφία αὐτὴ ἔχει παράσταση γυναικῶν καὶ ἀνάμεσά τους, σύμφωνα μὲ τὸν ἀνασκαφέα, εἰκονίζεται ἓνα διώροφο φορεῖο. Δὲν ἔχει δημοσιευτεῖ ἀκόμη φωτογραφία ἢ λεπτομερέστερη περιγραφή τοῦ φορεῖου αὐτοῦ καὶ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τοῦ τάφου δὲν εἶναι γνωστὴ.

Ἀλλες τοιχογραφίες πού ἔχουν συνδεθεῖ μὲ φορεῖα προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι τῆς Σαντορίνης καὶ χρονολογοῦνται γύρω στὸ τέλος τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Πρόκειται γιὰ τὶς ὀκτὼ αἰνιγματικὲς κατασκευὲς πού ἦταν ζωγραφισμένες στοὺς τοίχους τοῦ Δωματίου 4 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας¹⁸. Ὁ Μαρινάτος τὶς ἐρμήνευσε ἀρχικὰ ὡς λάβαρα καὶ ἀργότερα ὡς θαλαμίσκους, πού τοὺς τοποθετοῦσαν στὴν πρύμνη τῶν πλοίων, ὅπως εἰκονίζονται στὴ μικρογραφικὴ τοιχογραφία τοῦ στολίσκου¹⁹. Ὡστόσο ὁ Ντούμας ὑποστήριξε πρόσφατα²⁰ ὅτι, ἐπειδὴ οἱ κατασκευὲς αὐτὲς φαίνονται νὰ εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ σκάφη, μπορεῖ νὰ ἦταν φορεῖα, μὲ τὰ ὁποῖα προφανῶς μετέφεραν ἐπίσημους ἐπιβάτες μέσα στὰ πλοῖα²¹.

Πραγματικὰ φορεῖα ἐπομένως πρέπει νὰ ἦταν γνωστὰ καὶ σὲ χρῆσι γιὰ τὴ μεταφορὰ προσώπων στὴν Κρήτη καὶ στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα, ἀφοῦ ὑπάρχουν πῆλινα ὁμοιώματά τους καὶ πιθανὸν ἀπεικονίζονται καὶ στὴ ζωγραφικὴ. Στὰ πῆλινα ὁμοιώματα τῶν φορεῶν πάντως πρέπει νὰ ὑπῆρχαν καὶ καθιστὲς μορφές, ἐπειδὴ σὲ μία περίπτωση ἔχει διατηρηθεῖ τὸ τμήμα τοῦ καθιστοῦ ἐπιβάτη²² καὶ σὲ μία δεύτερη ἵχνη τοῦ καθίσματος στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαλάμου²³.

Μυκηναϊκὰ καθιστὰ εἰδῶλια εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἀρκετὲς θέσεις τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας κυρίως καὶ συνδέονται συνήθως μὲ θρόνους²⁴. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ μεμονωμένα πού ἔχουν πλαστεῖ σὲ καθιστὴ στάση, χωρὶς ὥστόσο νὰ σώζεται ὁ θρόνος ἢ τὸ ἐπιπλὸ ἢ ὁ,τιδήποτε ἄλλο, ἐπάνω στὰ ὁποῖα ἦταν καθισμένα. Στὸν κατάλογό τῆς ἡ French ἀναφέρει ἕξι τέτοια παραδείγματα, τέσσερα ἀπὸ τὶς Μυκῆνες, ἓνα ἀπὸ τὴν Πύλο καὶ ἓνα μὲ ἄγνωστη προέλευσις²⁵. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ καλὺτερον διατηρημένο, τὸ μεγαλύτερον καὶ τὸ πιὸ ἐντυπωσιακόν, εἶναι τὸ καθιστὸ γυναικεῖο εἰδῶλιο τύπου Ψ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου (ΕΜ 3193) ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 91 τῶν Μυκηνῶν, πού ἀνέσκαψε ὁ Χρ. Τσούντας²⁶. Ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ τὰ ἐλάχιστα εἰδῶλια, πού εἶναι καθιστὰ ἐπάνω σὲ

17. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ 1972, 310.

18. DOUMAS 1983, 83, πίν. XI.

19. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1974, 16, 35. Βλ. καὶ DOUMAS 1983, πίν. X γιὰ τὴν τοιχογραφία τοῦ στολίσκου.

20. DOUMAS 1983, 83, 105-6.

21. Ὁ G. Sâflund πιστεύει ὅτι πρόκειται γιὰ παραπετάσματα τῶν θαλαμίσκων τῶν πλοίων καὶ μάλιστα σχεδιασμένα σὲ μεγάλη κλίμακα· βλ. SÂFLUND 1981, 205.

22. HOOD 1971, 128, 231, πίν. 109.

23. COOK 1955, 152.

24. Γενικὰ γιὰ καθιστὰ εἰδῶλια καὶ θρόνους βλ. MYLONAS 1956, 110 κέ. καὶ πιὸ πρόσφατα FRENCH 1971, 167-172.

25. FRENCH 1971, 167-168.

26. MYLONAS 1956, 110, πίν. XIII. Α. ΞΕΝΑΚΗ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ 1985, 261, πίν. 128:3193.

ζῶα με τὰ δύο πόδια κρεμασμένα ἀπὸ τὴ μία πλευρά²⁷. Τὸ πιὸ γνωστὸ παράδειγμα εἶναι ἡ «ἔφιππη θεά» («*dea miceneae a cavallo*»)²⁸, τῆς Συλλογῆς Σταθάτου στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο, ποὺ παρουσιάζει ἓνα γυναικεῖο εἰδῶλιο με ὑψωμένα χέρια νὰ κάθεται στὸ πλάι, ἐπάνω σὲ ἓνα σαμάρι, στὴν πλάτη ἐνὸς ζώου²⁹.

Τὰ εἰδῶλια σὲ καθιστὴ στάση μπορεῖ φυσικὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σύνδεσή τους με θρόνους, νὰ ἀποδοθοῦν καὶ σὲ φορεῖα. Στὸ ὁμοίωμα φορείου ἀπὸ τὴν Τίρυνθα, ὅπου στὸ ἐσωτερικὸ του καὶ πρὸς τὴν ἄκρη τῆς βάσης ὑπάρχει μικρὴ, ρηχὴ κοιλότητα, ἦταν ἴσως προσκολλημένο ἓνα εἰδῶλιο, ποὺ θὰ παρίστανε τὸ πρόσωπο ποὺ μεταφερόταν. Τὸ εἰδῶλιο αὐτὸ μπορεῖ νὰ καθόταν στὴν ἄκρη τοῦ φορείου με τὰ πόδια κρεμασμένα μπροστά, θὰ εἶχε δηλαδὴ τὴ στάση τοῦ εἰδωλίου EM 3193 ἢ τῆς «ἔφιππης θεᾶς» τῆς Συλλογῆς Σταθάτου³⁰. Ὑπάρχει πάντως ἓνα ἀκόμη παράδειγμα καθιστοῦ εἰδωλίου με τὰ πόδια κρεμασμένα μπροστά καὶ αὐτὴ τὴ φορὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν Κρήτη. Πρόκειται γιὰ τὸ πῆλινο ὁμοίωμα γυναικείας μορφῆς, πιθανὸν θεότητας ἢ ἱέρειας, ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα, ποὺ εἶναι καθισμένη ἐπάνω σὲ κρεμαστὴ κούνια³¹. Ἡ ὑπόθεση τῆς ὑπαρξῆς στὸ φορεῖο τῆς Τίρυνθος ἐνὸς εἰδωλίου καθιστοῦ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἀπουσία διακόσμησης με γραμμῖδια στὸ μέσον τῆς παρυφῆς τῆς βάσης (πίν. 4δ), ἐπειδὴ τὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ τὸ ἔκρυβαν τὰ πόδια τοῦ εἰδωλίου.

Μία ἄλλη πιθανότητα εἶναι ὅτι στὴν κοιλότητα τοῦ ὁμοιώματος τοῦ φορείου τῆς Τίρυνθος ἦταν προσκολλημένος ὁ κορμὸς μόνον ἐνὸς εἰδωλίου ἀπὸ τὴ μέση καὶ πάνω, χωρὶς καμία δήλωση ποδιῶν, ποὺ θὰ εἶχε ἔτσι τὴν ἐμφάνιση καθιστῆς μορφῆς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φορείου. Μία ἰδέα αὐτῆς τῆς ἐκδοχῆς μᾶς δίνει τὸ πῆλινο ὁμοίωμα κάρου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν Κύπρο, ποὺ βρίσκεται στὸ Κυπριακὸ Μουσεῖο³². Τὸ παράδειγμα αὐτὸ εἶναι βέβαια πολὺ μεταγενέστερο, ἀλλὰ τὸ ὄχημα, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τροχοὺς, ἔχει τὸ ἴδιο σχῆμα με τὸ φορεῖο τῆς Τίρυνθος, με καμαρωτὴ στέγη καὶ ἀνοιχτὲς μπρὸς καὶ πίσω πλευρές. Μία γυναῖκα ἐπιβάτιδα παριστάνεται σὲ προτομὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κάρου, στερεωμένη στὴν ἄκρη τῆς βάσης, ἀκριβῶς στὴ μέση τῆς πρόσθιας ἀνοιχτῆς πλευρᾶς, ὅπως θὰ ἦταν ἴσως στερεωμένο καὶ τὸ εἰδῶλιο στὸ φορεῖο τῆς Τίρυνθος.

Τὰ πραγματικὰ φορεῖα ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦσαν στὴ μινωικὴ Κρήτη καὶ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα, θὰ ἦταν ἄλλοτε ἀνοιχτὰ καὶ ἄλλοτε – συχνότερα ἴσως – κλειστά. Εἶναι φανερό ὅτι τὸ ὁμοίωμα φορείου ἀπὸ τὴν Τίρυνθα μιμεῖται ἓνα φορεῖο με κλειστό, καμαρωτὸ θάλαμο. Ὁ ξύλινος σκελετὸς τοῦ θαλάμου τοῦ προτύπου θὰ ἔκλινε πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ θὰ ἦταν καλυμμένος με πανὶ ἢ δέρμα³³. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ὁμοίωμα φορείου τῆς Ἀττικῆς, ποὺ ἔχει πολλὰ καὶ οὐσιαστικὲς ὁμοιότητες με τὸ φορεῖο τῆς Τίρυνθος, τόσο στὸ σχῆμα, ὅσο καὶ στὴ διακόσμηση.

27. CROUWEL 1981, 51-52, πίν. 46-47 (T48-49).

28. LEVI 1951, 108 κέ., πίν. 4a-b. MYLONAS 1956, 112 κέ., 119, πίν. XIV:4.

29. Κατὰ τὸν ΜΥΛΩΝΑ (1956, 112, 119), τὸ σαμάρι στὴν πλάτη τοῦ ζώου εἶναι «κέρατα καθοσιώσεως». Αὐτὸ ὅμως δὲν φαίνεται πιθανό· βλ. CROUWEL 1981, 52, σημ. 45.

30. Βλ. σημ. 26 καὶ 28.

31. HOOD 1971, 137-38, εἰκ. 121.

32. CROUWEL 1985, 215, 217, TM 21, πίν. 32:5.

33. COOK 1955, 154. FRENCH 1971, 173.

Τὸ φορεῖο τῆς Ἀττικῆς χρονολογήθηκε ἀόριστα καὶ μόνο μετὰ τὴ βοήθεια τῆς διακόσμησής του στὴν Ὑστεροελλαδικὴ III B περίοδο³⁴. Τὸ φορεῖο τῆς Τίρυνθος, ποὺ βρέθηκε σὲ καθαρὸ στρώμα τῆς Ὑστεροελλαδικῆς III B2 περιόδου, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ ἀρκετὴ ἀσφάλεια στὴν ἴδια φάση, καὶ συγκεκριμένα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. Ἀλλωστε καὶ ἡ διακόσμησή του ταιριάζει μετὰ τὴ χρονολόγησή αὐτή. Ἐπομένως τὰ δύο αὐτὰ ὁμοιώματα φορεῶν, τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Τίρυνθος, μπορεῖ νὰ εἶναι περίπου σύγχρονα.

Τὰ φορεῖα φαίνεται ὅτι τὰ χρησιμοποιοῦσαν κυρίως γιὰ τὴ μεταφορὰ ἐπισήμων προσώπων, ἀφοῦ μάλιστα τὸ ἔργο τῆς μεταφορᾶς ἀπαιτοῦσε τὴν παρουσίαν βαστάζων³⁵. Πρέπει ὅμως νὰ προορίζονταν ἐπίσης καὶ γιὰ θρησκευτικοὺς σκοποὺς, ὅπως γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν μελῶν τοῦ ἱερατείου κατὰ τίς διάφορες θρησκευτικὰς τελετὰς καὶ πομπές. Τὰ πῆλινα ὁμοιώματα μπορεῖ νὰ ἦσαν ἀφιερῶματα στὰ ἱερά γιὰ τὴ συμβολικὴ μεταφορὰ τῆς θεότητος. Ὡστόσο γιὰ τὸ ὁμοίωμα τοῦ φορείου ἀπὸ τὴν Τίρυνθα, δὲν εἴμαστε σὲ θέσιν νὰ γνωρίζομε ἂν προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἱερό. Δὲν βρέθηκαν μαζί του ἐνδεικτικὰ ἀντικείμενα, ὅπως εἰδῶλια, τελετουργικὰ σκεύη ἢ κάποια ἱερά σύμβολα, ποὺ θὰ ἔκαναν πιθανὴ τὴ σύνδεσή του μετὰ ἓνα τόπο λατρείας. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ προέρχεται ἀπὸ ἓνα μικρὸ οἰκιακὸ ἱερό, ἐπειδὴ βρέθηκε μέσα στὴν ἐπίχωση δωματίου κατοικίας. Πάντως εἶναι σημαντικὸ εὑρημα, γιατί πλουτίζει τὸν κατάλογο τῶν λίγων μέχρι σήμερον γνωστῶν ἀντικειμένων, ποὺ πιστοποιοῦν τὴ χρῆσιν τῶν φορεῶν κατὰ τὴν κρητομυκηναϊκὴ ἐποχὴ.

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

34. COOK 1955, 152. FRENCH 1971, 173.

35. CROUWEL 1981, 53.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- J.M. COOK, «Πήλινο ὁμοίωμα μυκηναϊκοῦ φορείου», *Κρητικά Χρονικά* 9, 1955, 152-154.
 J.H. CROUWEL, *Chariots and Other Means of Land Transport in Bronze Age Greece* (1981).
 J.H. CROUWEL, «Carts in Iron Age Cyprus», *Report of the Department of Antiquities Cyprus*, 1985, 203-221.
 CHR. DOUMAS, *Thera, Pompeii of the Ancient Aegean* (1983).
 A. EVANS, *The Palace of Minos I* (1921).
 A. EVANS, *The Palace of Minos II* (1928).
 E. FRENCH, «The Development of Mycenaean Terracotta Figurines», *BSA* 66, 1971, 101-187.
 R. HÄGG-N. MARINATOS(eds.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May, 1980* (1981).
 S. HOOD, *The Minoans. Crete in the Bronze Age* (1971).
 S. HOOD, *The Arts in Prehistoric Greece* (1978).
 D. LEVI, «La dea micenea a cavallo», *Studies Presented to D.M. Robinson I*, 1951, 108-125 (ed. G.E. Mylonas).
 M.A. LITTAUER-J.H. CROUWEL, «Terracotta Models as Evidence for Vehicles with Tilts in the Ancient Near East», *PPS* 40, 1974, 20-36.
 ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Ανασκαφαί Θήρας VI* (1974).
 G.E. MYLONAS, «Seated and Multiple Mycenaean Figurines in the National Museum of Athens, Greece», *The Aegean and the Near East. Studies Presented to H. Goldman*, 1956, 110-121 (ed. S.S. Weinberg).
 M.P. NILSSON, *The Minoan - Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (1950)².
 G. SÄFLUND, *Cretan and Thera Questions*. HÄGG-MARINATOS 1981, 189-208.
 Α. ΞΕΝΑΚΗ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Οί θαλαμῶν τοί τάφοι τῶν Μυκηνῶν ἀνασκαφῆς Χρ. Τσοῦντα 1887-1898* (1985).
 Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Βοιωτίας-Φθιώτιδας», *ΑΔ* 27, 1972, 307-319.
 A.J.B. WACE, «Mycenae 1939-1952. Preliminary Report on the Excavation of 1952», *BSA* 48, 1953, 3-18.

ΤΑ ΔΑΚΤΥΛΙΔΙΑ ΑΠΟ ΤΑ ΑΗΔΟΝΙΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

(Πίν. 5-9)

Ἡ ἀνακάλυψη καὶ ἀνασκαφὴ¹ τῆς μυκηναϊκῆς νεκρόπολης στὸ χωριὸ Ἀηδόνια στὰ νοτιοδυτικὰ σύνορα τῆς Κορινθίας μετὰ τὴν Ἀργολίδα καὶ σὲ ἀπόσταση λίγων χιλιομέτρων ἀπὸ τὴν κοντινὴ Νεμέα καὶ τὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου Φλειούντα, ποὺ θὰ πρέπει σύμφωνα καὶ μετὰ τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν νὰ ἀνταποκρίνονται στὴν κύρια νεκρόπολη τῆς ὁμηρικῆς Ἀραιθυρέας², ἔδωσε πολλές ἀπογοητεύσεις ἀλλὰ καὶ μεγάλη ἱκανοποίηση.

Οἱ τάφοι βρέθηκαν συλημένοι καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (γεωμετρικοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους), ἀλλὰ κυρίως πρόσφατα, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ χαθοῦν μαζὶ μετὰ τὰ εὐρήματα – ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀντάξια τῶν Μυκηνῶν – καὶ πάρα πολλὰ συγκριτικὰ στοιχεῖα. Ὅσα, λίγα ἀλλὰ σημαντικότερα, εὐρήματα περισώθηκαν ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο εἶναι ἱκανὰ νὰ ἀποδείξουν τὸ πλούσιο θρησκευτικὸ τυπικὸ τῆς πόλης.

Σημαντικότερη ἦταν (κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ θέρους τοῦ 1979) ἡ εὕρεση μικροῦ λάκκου διαστ. 1.15×0.65 μ., σκαμμένου παράλληλα πρὸς τὸ νότιο τοίχωμα τοῦ τάφου 7, ποὺ περιεῖχε δύο γυναικεῖς παραμερισμένες ταφές μετὰ τὶς ἐπίγειες συνοδευτικὲς προσφορές τῶν δικῶν τους. Ὁ τάφος 7, συλημένος, ἦταν ιδιαίτερα κατεστραμμένος ἀπὸ ὄγκους φυσικοῦ βράχου τῆς ὀροφῆς ποὺ εἶχαν καταρρεύσει. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ ἔδωσε εἶναι ἱκανὴ νὰ πιστοποιήσῃ τὴ χρῆση τοῦ στοὺς ΥΕ ΙΙα-β χρόνους. Ἡ πρώτη ἄλλωστε χρῆση τοῦ νεκροταφείου, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν παλαιότερη κεραμεικὴ, φαίνεται νὰ εἶναι γενικὰ ἡ ΥΕ ΙΙ περίοδος.

Στὸ κλειστὸ εὖρημα τοῦ λάκκου μετὰ τὰ πολλὰ χρυσὰ καὶ ἐλεφάντινα κοσμήματα δεσπόζουν τὰ τρία χρυσὰ δακτυλίδια ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ. Τὰ δακτυλίδια χρονολογοῦνται στὴν ΥΕ ΙΙ περίοδο (1500 π.Χ.). Ἡ παρουσίᾳ τους πλουτίζει θεαματικὰ τὸν μέχρι σήμερα γνωστὸ ἀριθμὸ τῶν χρυσῶν μυκηναϊκῶν δακτυλιδίων καὶ θεματολογικὰ τὴ θαυμαστὴ αὐτὴ κατηγορία τῆς μικρογλυπτικῆς τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας, φωτίζοντας καὶ πτυχές τῶν στενῶν σχέσεων μετὰ τὴν ὑστερομινωικὴ Κρήτη.

Ἡ μελέτη τῶν τριῶν παραστάσεων, λατρευτικὲς πομπές – χοροὶ γυναικῶν μέσα σὲ ἱεροὺς χώρους-τεμένη ποὺ κοσμοῦν τὴν ἐπιφάνεια τῶν σφενδονῶν, θὰ συμβάλει στὴν

1. Ἡ ἀνασκαφὴ θὰ συνεχισθεῖ καὶ τὰ ἐπόμενα ἔτη μετὰ χορηγία τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα, πρὸς τὸ ὁποῖο ἀπευθύνω καὶ ἀπὸ τὴ θέσῃ αὐτὴ εὐχαριστίες. Ἡ τύχη τῆς ἐπιστήμης ἴσως βοηθήσῃ γιὰ τὴν ἀποκάλυψη ἔστω καὶ ἐνὸς ἀσύλητου τάφου, μετὰ τὶς ταφές *in situ*. Ἡ ὅλη ἀνασκαφὴ θὰ ἐκδοθεῖ σὲ μονογραφία μετὰ τὴ συνεργασία καὶ τῆς κ. Κωνσταντίνης Καζᾶ-Παπαγεωργίου, ἀρχαιολόγου, ποὺ ὑπῆρξε ἡ κύρια βοηθός μου σὲ ὅλες τὶς ἀνασκαφικὲς περιόδους.

2. *Ιλιάδα* 569-572: *Οἱ δὲ Μυκήνας εἶχον, εὐκτίμενον πτολίεθρον, ἀφνειὸν τε Κόρινθον εὐκτιμένας τε Κλεωνάς, Ὀρνειάς τ' ἐνέμοντο Ἀραιθυρέην τ' ἐρατεινὴν καὶ Σικυῶν, ὅθ' ἄρ' Ἀδρηστος πρῶτ' ἐμβασίλευεν.*

πρόοδο της έρευνας για τη βαθύτερη και πληρέστερη κατανόηση της κρητομυκηναϊκής θρησκείας.

Τὰ δακτυλίδια έχουν έκτεθει πρόχειρα, έως ότου γίνει μία συστηματική έκθεση στην έλληνική αίθουσα του Μουσείου της 'Αρχαίας Νεμέας, πού έγκαινιάσθηκε πρόσφατα.

Δακτυλίδι α (πίν. 5γ, 6, 9δ)

Στήν ώοειδή σφραγιστική επιφάνεια έχουμε πομπή δύο γυναικών πού βαδίζουν από δεξιά πρὸς ἀριστερά πρὸς ναῖσκο-ἱερὸ οἰκοδόμημα³, κρατώντας στὸ δεξιὺ ὕψωμένο χέρι μὲ ἱερατικὸ τρόπο κρινοειδῆ⁴, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ χέρι πέφτει παράλληλα στὸ κορμὶ δίπλα στοὺς γοφούς. Τὰ κορμιά λικνίζονται στὸν ρυθμὸ ἐσωτερικῆς ἔκστασης, σὲ κινήσεις ἴσως ἱερατικοῦ χοροῦ πρὸς τιμὴν ἀθέατης γυναικείας θεότητας. Ἡ ὑπόθεση τοῦ χοροῦ μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ στήν κυματοειδῆ κίνηση τῶν μακριῶν βοστρύχων πού ξεκινώντας ἀπὸ δέσιμο ψηλὰ στήν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ ξεχύνονται σὲ πολύβουους κυματισμοὺς πού μόνο μία σχετικὰ ἔντονη κίνηση δικαιολογεῖ.

Ἡ κίνηση τῶν πλοκάμων τῶν μαλλιῶν ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν ὀνομαζόμενη χορεύτρια τῆς τοιχογραφίας τῆς Κνωσοῦ⁵. Ἐξάλλου γνωστὸ εἶναι ὅτι ὁ κρίνος συνδέεται μὲ ἱερατικοὺς χοροὺς στὴ μινωικὴ Κρήτη. Συγκεκριμένα κατὰ τὴν L.B. Lawler «ὁπάρχουν μαρτυρίες ὅτι σὲ μερικὲς περιπτώσεις οἱ χορευτές, ἰδίως οἱ γυναῖκες, ἔσπαζαν τὸν κύκλο, ἔκαναν διάφορα σχέδια καὶ σχηματισμούς, καὶ ὕστερα ἔμεναν ἀκίνητες ἔτσι ὥστε νὰ μποροῦν νὰ τοὺς δοῦν ἡ θεὰ καὶ οἱ θεατές»⁶. Αὐτὴ ἡ εἰκόνα εἶχε φυσικὰ συμβολικὴ ἔννοια. Κατὰ τὰ φαινόμενα μία ἀπὸ αὐτὲς τίς εἰκόνες ἔπαιρνε τὸ σχῆμα στυλιζαρισμένου κρίνου (ἱεροῦ λουλουδιοῦ τῆς κρητικῆς θεᾶς πού τακτικὰ βλέπουμε στήν κρητικὴ τέχνη) καὶ μία ἄλλη τὸ σχῆμα ἑνὸς τσαμπιοῦ σταφύλι. Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ὅτι στοὺς πρωτόγονους λαοὺς, ὅπως μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς καὶ σήμερα, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς τελετουργικοὺς χοροὺς εἶναι ἄργοι, χωρὶς ἔντονες κινήσεις⁷.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν δύο γυναικῶν δὲν ἀποκλείει ἢ μάλλον ἀπαιτεῖ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀπὸ λάτρισσες γιατί, ὅπως ἔχει γίνει γενικὰ ἀποδεκτό, στὰ δακτυλίδια καὶ στὶς σφραγίδες πολλὲς φορές ἔχουμε τμῆμα τοῦ ὅλου μιᾶς σύνθεσης⁸. Ἔτσι καὶ ἡ παράσταση σὲ σφραγιδόλιθο ἀπὸ τὸ Μυρσινοχώρι⁹ τῆς τόσο κοντινῆς σὲ ἐκτέλεση λάτρισσας πού ἀποθέτει κρίνα σὲ βωμὸ πού εἰκονίζεται, προϋποθέτει τὸν ρόλο τῆς ὡς κορυφαίας μιᾶς

3. Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Γ. Μυλωνᾶ, μὲ τὴν ὁποία συμφωνῶ ἀπόλυτα, «τὸν ὄρον Ναῖσκος ἀποδίδομεν εἰς αὐτοτελῆ κτίσματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἀποτελοῦν τμῆμα ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος καὶ τὰ ὁποῖα ἦσαν ἀφιερωμένα εἰς τὴν λατρείαν θεότητας»· βλ. Γ. ΜΥΛΩΝΑ, *Μυκηναϊκὴ Θρησκεία: Ναοί, βωμοὶ καὶ τεμένη. Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 39 (Ἀθῆναι 1977) 7.

4. Λίλιον τὸ πάλλευκον, βλ. ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΥ, *Περὶ Φυτῶν* I, 13, 2.

5. A. EVANS, *PM* III (London 1930), πίν. XXV, *Fresco of Dancing Lady* καὶ *Ἱστορία Ἑλλ. Ἔθνους* τ. Α', 181.

6. L.B. LAWLER, *Ὁ χορὸς στήν Ἀρχαία Ἑλλάδα* (Λονδίνο 1964) 35.

7. Χορὸς γυναικῶν στὸ Καμερόν. Χορὸς ἀνδρῶν στὸ λ. *Dance, Encyclopaedia Universalis*, σελ. 333 («danseurs de Kenya»).

8. Ι. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, «Τὸ θέμα τῆς φερούσης ζῶον γυναικὸς εἰς τὴν Κρητομυκηναϊκὴν σφραγιδόλυφιν», *AE* 1972, 249.

9. *CMS* I (Berlin 1964) 279, ἀρ. εὐρ. 8323.

μεγάλης γυναικείας πομπής ή ιεροῦ χοροῦ. Ἡ πομπή, κατὰ τὸν Evans, βαδίζει πρὸς ναῖσκο ἢ πυλῶνα τεμένους πού ἐπιστέφεται ἀπὸ τὰ ἱερὰ κέρατα, ἐνῶ δίπλα του καὶ σὲ πρῶτο ἐπίπεδο βράχια ὑποδηλώνουν τὴν καθαρότητα τῆς φύσης. Πρόκειται γιὰ ἀρκετὰ καθαρὰ δοσμένη πρόσοψη μὲ κίονες, θριγκὸ ἀπὸ τρία μέρη καὶ ἱερὰ κέρατα πάνω ἀπὸ τὸν θριγκό. Τὸ συγγενικότερο ἀρχιτεκτόνημα εἶναι ὅπωςδήποτε ἐκεῖνο πού ἀπεικονίζεται στὸ ἐπιχρυσωμένο ἀργυρὸ δακτυλίδι ἀρ. εὐρ. 2972 (τάφος 71) τῶν Μυκηνῶν¹⁰. Στὸ δακτυλίδι α ἀπὸ τὰ Ἀηδόνια γίνεται ἴσως ἀπόπειρα νὰ ἀποδοθοῦν προοπτικά καὶ οἱ μακρὲς πλευρές. Οἱ δύο βασικοὶ μελετητὲς τῶν κρητομυκηναϊκῶν ἱερῶν κτισμάτων Γ. Μυλωνᾶς¹¹ καὶ B. Rutkowski¹² συμφωνοῦν στὴν ἄποψη ὅτι τὸ κτίσμα πού ἔχουμε στὸ δακτυλίδι 2972 τῶν Μυκηνῶν ἀποδίδει πρόσοψη ναῖσκου πού βρίσκεται ἴσως μέσα σὲ ἱερὸ ἄλσος.

Ὅλες οἱ προσπάθειες πάντως πού ἔγιναν ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς σὲ σύγκριση καὶ μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ κερδηθεῖ ἡ μορφή τῶν κρητομυκηναϊκῶν ἱερῶν, παρόλο πού εἶναι συγκεντρωτικὲς καὶ διεισδυτικὲς, δὲν μποροῦν μὲ βεβαιότητα νὰ ἀποδώσουν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τους ἐσωτερικὴ σχέση καὶ «ἔσως αὐτὸ ἀποδειχθῇ τελικῶς ἀκατόρθωτο» – κατὰ ἄλλο μελετητὴ – «γιατί συνήθως δὲν εἶναι δυνατό νὰ ὀρισθῇ ἀκριβῶς ἡ πραγματικὴ μορφή τῶν ἀπεικονίσεων αὐτῶν»¹³. Ἀκόμη ἡ γνώμη τοῦ ἴδιου μελετητῆ ὅτι «οἱ κατασκευὲς πού παριστάνονται στίς λατρευτικὲς σκηνὲς δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ φανερώσουν τὸ εἶδος τοῦ ἱεροῦ» μὲ βρίσκει σχετικὰ σύμφωνη. Εἶναι ὅμως γεγονὸς ὅτι ὅσο ἀφαιρετικὰ καὶ στυλιζαρισμένα καὶ ἂν ἀποδίδονται ἀπὸ τοὺς τεχνίτες τὰ ἱερὰ κτίσματα σὲ μία σημειολογικὴ διάλεκτο ἀκόμα ἄγνωστη γιὰ μᾶς, πολὺτιμη ἔχει ἀποδειχθεῖ ἡ γνωστὴ μονογραφία τοῦ καθηγητοῦ Γ. Μυλωνᾶ¹⁴, χάρις στὴν ὁποία διαφωτίσθηκαν πολλὲς πλευρὲς τοῦ θέματος.

Ἐπανερχόμενοι στὴν παράσταση ἀναφέρουμε ὅτι οἱ λάτρισσες, μὲ συμβατικὰ ἀποδιδόμενα κεφάλια, φέρουν τὸ γνωστὸ μινωϊτικὸ ἔνδυμα, τὴ φούστα μὲ τὰ βολὰν πού συγκλίνουν πρὸς τὸ κέντρο σχηματίζοντας ὁμόρροπες γωνίες. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διακόσμηση τῆς φούστας μὲ κάθετες διακοσμητικὲς γραμμώσεις¹⁵. Τὸ στῆθος πού εἰκονίζεται κατ' ἐνώπιον δὲν εἶναι σίγουρο ἂν εἶναι γυμνόν. Τὰ πόδια τῶν γυναικῶν διακρίνονται ἀνάλαφρα καὶ γυμνά, ἐνῶ τὸ δάπεδο τῆς σύνθεσης κλείνει μὲ διακόσμηση πού μιμεῖται ἰσοδομικὸ κτίσιμο, στοιχεῖο πού συχνὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ γραμμὴ ἐδάφους σὲ δακτυλίδια ὅπως τὸ δακτυλίδι τῶν Ἀρχανῶν¹⁶, ἀλλὰ καὶ σὲ σφραγιδόλιθους μὲ

10. Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Μυκηναϊκὴ Θρησκεία: Ναοί, βωμοὶ καὶ τεμένη*, ὁ.π. παρ. 6.9 καὶ CMS I (Berlin 1964) 108.

11. Γενικά Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Μυκηναϊκὴ Θρησκεία: Ναοί, βωμοὶ καὶ τεμένη*, ὁ.π.

12. B. RUTKOWSKI, *Frühgriechische Kultdarstellungen* (Βερολίνο 1981) 13.

13. Ι. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μινωικῆς σφραγιστολογίας* (Ἀθήναι 1977) 77.

14. Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Μυκηναϊκὴ Θρησκεία: Ναοί, βωμοὶ καὶ τεμένη*, ὁ.π.

15. Διεξοδικὰ γιὰ τὴν ἐνδυμασίαν βλ. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, *Kleidung, Haar- und Barttracht, Archaeologia Homerica I* (Göttingen 1967). Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Μυκηναϊκὴ σφραγιστολογία* (Ἀθήνα 1966) 28-29, Π. ΖΩΡΑ, *Τὰ πολυτελῆ φορέματα τῶν Κρητομυκηναίων Κυριῶν* (Ἀθήναι 1956) καὶ Ι. ΚΡΙΤΣΕΛΗ-ΠΡΟΒΙΔΗ, *Τοιχογραφίες τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῶν Μυκηνῶν* (Ἀθήνα 1982) 85.

16. *Archaeology* 20, 1967, 280 εἰκ. 13.

παραστάσεις ζώων της ίδιας χρονικής περιόδου¹⁷. Για τον λόγο αυτό δεν τολμώ να εκφράσω τη γνώμη ότι ίσως πρόκειται για τον περίβολο του ιερού τεμένους.

Το τοπίο με την πληθώρα των κρινοειδών που τόσο λεπταίσθητα αποδίδονται στον σφραγιδολίθο και που ταίρι του στη δροσεράδα μπορεί να θεωρηθεί μόνον ή παράσταση του δακτυλιδίου από τον βασιλικό τάφο-ιερό των Ίσοπάτων, δείχνει χλωρή έξοχη που μπορεί να συγκριθεί μ' αυτή που τόσο όμορφα περιγράφει η Σαφώ¹⁸ ως χώρο κυκλικού χορού για τις γυναίκες της Κρήτης: «Έτσι μιὰ φορά κι έναν καιρό οί γυναίκες της Κρήτης χόρευαν ρυθμικά με τὰ λεπτεπίλεπτα πόδια τους γύρω από έναν όμορφο βωμό, πατώντας πάνω στὰ μαλακά άπαλά λουλούδια του άγρου». Πουθενά δεν έχουμε την επιφάνεια της θεάς και οί είκονιζόμενοι βράχοι δεν παρέχουν κανένα στοιχείο για ύπόνοια ιεροφάνειας. Πέρα από τη σπουδαιότητα της σφραγιστικής επιφάνειας πρέπει να τονιστεί ή έξοχη και πραγματικά μοναδική διακόσμηση του περίγυρου της σφενδόνης και του κρίκου, που συνίσταται στην τοποθέτηση μικρών χρυσών, όρθιων κύκλων με κοίλη την έσωτερική επιφάνεια και γεμισμένη με μία σκούρα κυανή ύαλόμαζα, κατεστραμμένη στους περισσότερους κύκλους. Το ίδιο δέσιμο έχουμε και στο δακτυλίδι γ που παρουσιάζει μία ιδιαιτερότητα στη σφραγιστική επιφάνεια¹⁹. Θά ήταν παράλειψη να μη σημειωθεί ότι πρόκειται για το άδρότερο και έντυπωσιακότερο δέσιμο που έμφανίζεται σε μυκηναϊκό δακτυλίδι, έκτος από εκείνα της Τίρυνθας, του Νέστορα και του χαμένου καλούμενου του Μίνωα, με το δέσιμο των όποιων τὰ δύο δακτυλίδια από τὰ Άηδόνια παρουσιάζουν μία σχετική όμοιότητα. Σχετικά τελευταία υποστηρίζεται με σοβαρότητα επιχειρήματα ή γνησιότητά τους από τους Ί. Σακελλαράκη²⁰ και Ν. Πλάτωνα²¹. Στη συζήτηση αυτή ίσως ή συγγενής αντίληψη του δεσίματος των δακτυλιδίων του κλειστού εύρηματος των Άηδονιών βρίσκει ένα άκόμα επιχείρημα για την ίσχυροποίηση της άποψης της γνησιότητάς τους²².

Όμοιο δέσιμο αλλά σε άβαθέστερο κρίκο έχουμε και σε μικρό δακτυλίδι από μυκηναϊκό τάφο που βρέθηκε στο Κουκάκι²³, στην Άθήνα. Για το μεγάλο πρόβλημα της κιβδηλότητας γνωστών μυκηναϊκών δακτυλιδίων σημαντικό είναι το περιεκτικό άρθρο του Ι. Ρινί²⁴, όπου και ό ίδιος δέχεται τη γνησιότητα του δακτυλιδίου του Νέστορα και άναλύει τους λόγους της πίστης του βασιζόμενος στη γνησιότητα ενός άλλου σπουδαίου άμφισβητούμενου δακτυλιδίου, εκείνου του Βερολίνου, ενώ ή βαθυστόχαστη μελετήτρια της μυκηναϊκής μικρογλυπτικής Άγνή Σακελλαρίου, με ίσχυρά επίσης επιχειρήματα, τάσσεται υπέρ της κιβδηλότητας του δακτυλιδίου του Νέστορα.

17. CMS I (Berlin 1964) 187, άρ. εύρ. 7334.

18. ΣΑΦΩ, άπ. 114 (έκδ. Edmonds).

19. Έκει θά γίνει έκτενέστερα λόγος για το δέσιμο αυτό.

20. Ι. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, «Über die Echtheit des sogenannten Nestorringses», *Πεπραγμένα Γ' Κρητολογικού Συνεδρίου* τ. Α (1973) 304-318.

21. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, *Rotonda*, 1978-80.

22. Σε συζήτηση που είχαμε, ή Άγνή Σακελλαρίου μου έκανε γνωστό ότι το δέσιμο στο δακτυλίδι του Νέστορα είναι μισή κοκκίδωση και για τον λόγο αυτό δεν δέχεται τη γνησιότητά του, γιατί ή μέθοδος αυτή δεν είναι γνωστή στη μυκηναϊκή σφραγιδογλυφία.

23. Είναι το 7743 του Έθν. Άρχ. Μουσείου.

24. Ι. ΡΙΝΙ, «Echt oder Falsch», CMS I Beih. I, 1981, 136-137.

Δακτυλίδι β (πίν. 5α, 7)

Τὸ δεύτερο δακτυλίδι εἰκονίζει πομπή τριῶν γυναικῶν αὐτὴ τῇ φορᾷ, ποὺ κατευθύνονται ἀπὸ δεξιὰ πρὸς τὰ ἀριστερὰ πρὸς ἔντονα βραχῶδες τοπίο, ὅπου εἶναι ἰδρυμένος βωμός, ἴσως ξύλινος, μὲ διπλὸ γείσωμα· κοντὰ στὸν βωμὸ ἀποδίδεται θαμνοειδὲς φυτὸ ἢ μικρὸ δένδρο ἀγριελιάς, ἐνῶ στὴν πρὸς τὶς λάτρισσες πλευρὰ θαλερὸ δένδρο γέρνει σὰν φυσημένο ἀπὸ δυνατὸ δαιμονικὸ ἀγέρι. Στὴ ρίζα τοῦ δένδρου, καθισμένο στὰ βράχια, διακρίνεται μικρὸ ἀσαφὲς ὄν ποὺ ἴσως δηλώνει τὴ θεότητα. Κυματοειδὲς ἐγγάρια γραμμὴ ψηλὰ ἴσως ὑποδηλώνει τὸν οὐρανό.

Ἡ πρώτη τῆς ἱερῆς πομπῆς, μὲ τὸ δεξιὸ χέρι λυγισμένο στὴ μέση, κρατάει κλαδί μὲ μπουμπούκι ἄνθους (ἴσως λωτοῦ) καὶ ἀτενίζει μὲ θάμβος τὸν ἱερὸ χῶρο. Τὸ ἀριστερὸ χέρι πέφτει χαριτωμένα δίπλα στὸ σῶμα ὅπως στὶς μορφές τοῦ δακτυλιδιοῦ α.

Ἡ μεσαία γυναίκα κρατάει στὸ ὕψωμένο δεξιὸ τὸ ἴδιο μπουμπουκισμένο κλαδί, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ καμπτόμενο στὸν ἀγκῶνα, ὑψώνεται πρὸς τὰ πάνω μὲ πλαστικὴ χειρονομία, ποὺ ἴσως ὑποδηλώνει μία ὀρισμένη φιγούρα θρησκευτικοῦ χοροῦ. Τὴν ἴδια κίνηση τοῦ βραχίονα ἔχουμε καὶ στὴ μορφὴ τοῦ σφραγίσματος ἀρ. 28, ἀριθ. εὐρ. 2055 τῶν Χανίων, ὅπου ὁ Ἱ. Παπαποστόλου βλέπει φιγούρα λατρευτικοῦ χοροῦ²⁵.

Ἡ τρίτη μορφὴ στὸ δεξιὸ, ὕψωμένο σὲ κίνηση νίκης ἢ ἱκεσίας χέρι, κρατάει ἕναν ἴδιο τύπο λουλουδιοῦ, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ πέφτει μαλακὰ κατὰ μῆκος τοῦ σώματος, ὅπως καὶ στὴν πρώτη μορφή. Φοροῦν τὴν ἴδια φούστα μὲ τὰ βολὰν ποὺ βλέπουμε καὶ σ' ἐκεῖνες τοῦ δακτυλιδιοῦ α. Τὸ ἐνδυμα κοσμεῖται μὲ τὶς κάθετες γνωστὲς γραμμώσεις ποὺ ἔχουμε στὶς γυναῖκες τῆς Πύλου. Στὸ τελείωμα τῆς φούστας μία παχύτερα δηλωμένη ἐπιφάνεια ἴσως θέλει νὰ ὑποδηλώσει τὸν ὄγκο καὶ τὸ βάθος. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ἐδῶ δὲν ἔχουν ἀποδοθεῖ τὰ γυμνὰ πόδια. Ἡ μέση περισφίγγεται ἀπὸ φαρδιά ζώνη, ἐνῶ ἐκτυπηταίνια γύρω ἀπὸ τὸν λαιμὸ τῆς πρώτης καὶ τῆς τρίτης γυναίκας ἀφήνει ἴσως νὰ νοηθεῖ ἡ ὑπαρξὴ πουκαμίσας.

Τὸ δάπεδο δηλώνεται μὲ ζώνη ἀπὸ ἀσαφὴ χτυπητὴ διακόσμηση, ποὺ μετὰ ἀπὸ ἐπίμονη παρατήρηση μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὴ σχηματικὴ ἀπεικόνιση ἀσβεστοκονιάματος ποὺ μιμεῖται λίθινες μαρμαρυγές (Steinenimitation), τὶς ὁποῖες ἔχουμε ὡς βασικὲς πρώτες ζῶνες στὴ χιλιοπλούμιστη μεγάλη αἶθουσα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου²⁶, στὴν Κνωσὸ²⁷ καὶ στὴ Σαντορίνη²⁸. Ἔτσι ἐπιβεβαιώνεται γιὰ πολλοστὴ φορὰ ἡ θέση ὅτι οἱ συνθέσεις τῶν δακτυλιδίων ἔχουν δανεισθεῖ τὰ θέματά τους ἀπὸ τὴ μεγάλη ζωγραφικὴ (τοιχογραφίες)²⁹.

25. Ι. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων*, ὁ.π. 74: «Ἡ κίνηση τῶν χειρῶν καὶ τοῦ κεφαλιοῦ τῆς γυναίκας δηλώνει λατρευτικὸ χορὸ. Μόνον ἡ ἀκίνησία τοῦ κάτω σώματος ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ μορφές ποὺ χορεύουν σὲ ἄλλες παραστάσεις, ὅπως στὸ σφράγισμα τῆς Ἀγίας Τριάδας 138 καὶ στὸ χρυσοῦ δακτυλίδι τῆς Ὁξφόρδης».

26. M.L. LANG, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, vol. II: *The Frescoes* (Princeton 1969) πίν. 106 καὶ 140.

27. H. REUSCH, «Zum Wandschmuck des Thronsaales in Knossos», *Minoica, Festschrift für J. Sundwall* (Berlin 1958) πίν. 2.11.

28. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Θήρα VI* (Ἀθῆναι 1974) πίν. 4.

29. Τὴ θέση αὐτὴ ὑποστηρίζουν ὁ EVANS, *PM* III (London 1930) 134-157, ὁ RODENWALDT, *Tiryns* II, 153, ὁ Ι. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, *AE* 1972, καὶ ἄλλοι.

Ἀπὸ τὴν ἐξέταση στυλιστικῶν στοιχείων ποὺ ἀφοροῦν στὴ γενικὴ ἀπόδοση τῶν μορφῶν, στὴ συμβατικότητα τῶν κεφαλῶν, στὴν ἴδια κίνηση τῶν βραχιόνων καὶ τῶν ἄκρων χειρῶν, καθὼς καὶ στὴν τεχνικὴ τῶν φορεμάτων, ὑποθέτουμε ὅτι καὶ τὰ δύο δακτυλίδια εἶναι ἔργα ἂν ὄχι τοῦ ἴδιου τεχνίτη, τουλάχιστον τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου. Ὁ κρίκος ἀντίθετα εἶναι διαφορετικὸς καὶ κοσμεῖται μὲ τὴ γνωστὴ διπλὴ σειρὰ κοκκιδώσεων στὰ ἄκρα του, ἐνῶ στὸ μέσον ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ἐλαφρὰ κυρτὴ πρὸς τὰ ἔξω.

Στὴν παράσταση αὐτὴ ἔχουμε ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀπηχοῦν δεινολατρεία, δηλαδὴ βράχια, βωμό, δένδρα, ἐδῶ καὶ τὴ μικρὴ θεότητα. Εἶναι ἓνα σύνολο ποὺ συνιστᾷ κατὰ τὸν διαπρεπῆ θρησκευολόγο Μ. Eliade «ἓναν πραγματικὸ μικρόκοσμο στὰ πῶ παλιὰ στρώματα τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς στὴν Αὐστραλία, Κίνα, Ἰνδοκίνα, Φοινίκη, Αἴγαο καὶ ἔχει πάντοτε σχέση μὲ τὴ θεότητα τῆς ἀφθονίας τῶν κοπαδιῶν καὶ τῆς γεωργίας»³⁰. Τὸ λατρευτικὸ δένδρο δίπλα σὲ ἓναν βράχο τὸ συναντοῦμε ἤδη ἀπὸ τὴ μινωικὴ καὶ τὴ μυκηναϊκὴ περίοδο, καὶ ὡς τὴ δύση τοῦ ἑλληνισμοῦ ὅπως ἀποδεικνύει ὁ Nilsson³¹. Ἐντονὴ εἶναι ἡ συγγένεια καὶ μὲ τὴν πίστη τοῦ σημιτικοῦ κόσμου, ὅπως ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν Ἱερεμία³², ποὺ ἀναφέρει ὅτι οἱ τόποι ἀναθημάτων τῶν Χαναανίων καὶ τῶν Ἑβραίων βρίσκονταν ἀνω σὲ κάθε ψηλὸ λόφο καὶ κάτω ἀπὸ κάθε φουντωμένο δένδρο.

Γιὰ τὸ πραγματικὰ τεράστιο θέμα τῆς δεινολατρείας μὲ ἢ χωρὶς τὴν ἐπιφάνεια τῆς θεότητας παρατίθεται ἐκτενέστατη βιβλιογραφία στὴν πρόσφατη μονογραφία τῆς Ἀ. Λεμπέση. Ἀξίζει νὰ παρατεθεῖ ἐδῶ ἡ σχετικὴ παράγραφος ποὺ ἀφορᾷ τὸ ἔλασμα Α21 τοῦ Ἑρμῆ Κεδρίτη. «Βαθιά ριζωμένες στὴ μινωικὴ παράδοση δοξασίες γιὰ τὴν ἐνσάρκωση τοῦ θεοῦ καὶ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θεότητας σὲ τελετουργίες δεινολατρείας ἀποτελέσαν ἴσως πρόσφορο ἰδεολογικὸ υπόστρωμα, γιὰ τὴ δημιουργία τῆς παράστασης τοῦ κρητικοῦ ἐλάσματος Α12. Ἀλλὰ ὁ τρόπος, ποὺ συλλαμβάνεται καὶ μορφοποιεῖται τὸ θεῖο ἀπὸ τοὺς δύο πολιτισμοὺς στὸν ἴδιο τόπο εἶναι διαφορετικὸς. Στὶς μινωικὲς παραστάσεις ἡ ἐπιφαινομένη θεότητα ἐντάσσεται σὲ πολύμορφη λατρευτικὴ σκηνὴ καὶ εἰκονίζεται πάντα κατὰ κρόταφον· ἡ σύλληψή της εἶναι μυστηριακὴ, σχεδὸν φευγαλέα, ὅμοια μὲ ἐνόραση»³³.

Στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο θὰ πρέπει νὰ σταθοῦμε προσεκτικὰ στὶς μακρινὲς ἀπηχήσεις στὴ δεινολατρεία-θεολατρεία, ποὺ ἐντοπίζονται στὴν ταύτιση τῆς Ἀρτέμιδος Σώτειρας στὴ Λακωνία μὲ μία μυρτιά ἢ στὴ φυτικὴ ἐπιφάνεια τοῦ Διόνυσου δεινρίτη³⁴, στὴν ἱερὰ δρυὶ τοῦ Δία στὴ Δωδώνη ἢ στὴν ἀγριελιά τοῦ Ἡρακλῆ στὴν Ὀλυμπία καὶ στὴ δάφνη τοῦ Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφούς³⁵. Αὐθύπαρκτη δεινολατρεία γιὰ τὴν Ἑλλάδα μαρτυρεῖται γιὰ τὸ δένδρο τοῦ Κιθαιρώνα³⁶ καὶ τὸν πλάτανο τῆς Ἑλένης στὴ Σπάρτη³⁷.

30. Μ. ELIADE, *Πραγματεία πάνω στὴν Ἱστορία τῶν Θρησκειῶν* (Ἀθήνα 1981) 253 (ἐκδ. Ἰ. Χατζηνικολῆ).

31. Μ. NILSSON, *GGR* I, 260.

32. ΙΕΡΕΜΙΑΣ, 2, 20-3, 6.

33. Βλ. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου Ι. 1. Χάλκινα κρητικὰ τορεύματα* (Ἀθήνα 1985) 146-155 (ιβ).

34. HARRISON, *Prolegomena to the Study of Greek Religion* (Cambridge 1903) 425.

35. Μ. ELIADE, ὁ.π. 265.

36. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ II, 2, 7.

37. Ι. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, ὁ.π. 76.

Ἡ κατασκευὴ πού εἰκονίζεται δίπλα στοὺς βράχους πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ βωμό ἀπὸ ξύλινο κιγκλιδωτὸ σκελετό, τὴν προέλευση τοῦ ὁποίου ἡ Sourvinou-Inwood ἀνάγει σὲ αἰγυπτιακὰ πρότυπα³⁸. Βέβαιο δείγμα ξύλινου βωμοῦ πρέπει νὰ θεωρεῖται καὶ ἐκεῖνος πού εἰκονίζεται στὴ σφραγίδα ἀρ. 279 ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Μυρσινοχωρίου³⁹, ἐνῶ στὸ δακτυλίδι 292 ἀπὸ τὴ Μήλο πρέπει νὰ δοῦμε ἀκόμη μεγαλύτερη ὁμοιότητα κατασκευῆς μὲ τὸν τοῦ δακτυλιδιοῦ β, πού ὁμως ἔχει ἀποδοθεῖ πολὺ σχηματικὰ γιατί ἡ παράσταση ἀνήκει στὸν νεότερο «διαλυμένο ρυθμό»⁴⁰.

Δακτυλίδι γ (πίν. 5δ, 8)

Τὸ δακτυλίδι γ διαφέρει ἀπὸ τὰ ἄλλα δύο, διότι εἰκονίζει κλειστὴ σύνθεση τριῶν γυναικῶν πού αὐτὴ τὴ φορὰ κινοῦνται ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐνῶ στὰ δύο ἄκρα ὑψώνονται κοντὰ σὲ τελείως σχηματικὰ παρουσιασμένους βράχους δύο ὅμοιοι βωμοί⁴¹ πού ἐπιστέφονται ἀπὸ ἱερὰ κέρατα. Μὲ μεγάλη πιθανότητα πρόκειται γιὰ κάθετους ξύλινους σκελετοὺς ἰδρυμένους σὲ κτιστὰ μάλλον βάθρα. Πάνω στὸ δεξιὸ βάθρο ἐπιχειρεῖται μάλλον ἢ ἀπόδοση μὲ ἡμισελήνοειδῆ κοσμήματα τῆς ἐπένδυσης τῆς κτιστῆς βάσης⁴².

Οἱ τρεῖς γυναῖκες, ἀδρά, ἀφαιρετικὰ καὶ δαιμονικὰ ἀπεικονισμένες, φαίνεται ἢ ὅτι κινοῦνται σὲ διαφορετικὲς στιγμὲς ἱερατικοῦ ἐκστατικοῦ χοροῦ⁴³, ἢ ὅτι ἀποτελοῦν τμῆμα πομπῆς κατὰ τὴν ὁποία ἡ μεσαία φιγούρα στρέφεται πρὸς τὴν τρίτη καὶ τῆς ἀπευθύνει τὸν λόγο χειρονομώντας ζωηρά. Οἱ γυναῖκες, μὲ διάχυτη τὴ μεγαλοσύνη τῆς στιγμῆς, εἶναι ντυμένες μὲ ἔνδυμα καθαρὰ μινωικοῦ τυπικοῦ. Φοροῦν πανωκόρμι μὲ φουσκωτὰ μανίκια, πουκαμίσα καὶ φούστα φαρδιά μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ δικτυωτὸ πλέγμα στοὺς γοφούς πού φέρουν ὀρισμένες κυρίες τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἱεροῦ τῆς Κνωσοῦ⁴⁴. Τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα στίς φοῦστες διακοσμεῖται συμβατικὰ μὲ ἀλλεπάλληλα βολὰν πού συγκλίνουν σὲ ὀξεία γωνία στὸ κέντρο. Στὰ δύο κάτω ἄκρα οἱ φοῦστες ἀπολήγουν σὲ ὀξείες γωνίες⁴⁵, ὀξύληκτον, ἐνῶ ἀνασηκώνονται σχηματικὰ πρὸς τὸ κέντρο, ἴσως ἀπὸ τὴν ἔνταση τῆς κίνησης, ἀφήνοντας τὰ πόδια νὰ φαίνονται μέχρι τὸ μέσον περίπου τῆς κνήμης, στοιχεῖο ἀσυνήθιστο γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ μικρογλυπτικὴ. Ἀντίστοιχη ἀπόδοση στὸ πανωσήκωμα τῆς φούστας ἔχουμε στὸ σφράγισμα 5 ἀπὸ τὴ Ζάκρο,

38. SOURVINOU-INWOOD, *Kadmos* 12, 1973, 152-153.

39. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *ΠΑΕ* 1956, πίν. 102α.

40. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Μυκηναϊκὴ σφραγιδογλυφία*, ὁ.π. 37.

41. Δύο ἀντῶποι βωμοὶ ἀπαντῶνται σὲ ἄρκετὰ μυκηναϊκὰ-μινωικὰ δακτυλίδια, ὅπως σημαντικὸ χρυσὸ δακτυλίδι στὸ Ἱράκλειο. Βλ. NILSSON, *MMR* (Lund 1950) εἰκ. 131 (72) καὶ H. BIESANTZ, *Kretisch-mykenische Siegelbilder* (Marburg 1954) 119, 2 εἰκ. 6. Βλ. ἐπίσης NILSSON, ὁ.π. εἰκ. 132 (72), χρυσὸ δακτυλίδι στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο.

42. Βλ. ἀποψη Μαρινάτου μὲ τὸ θέμα τῆς κατώτερης ζωφόρου ἀπὸ τὴ μεγάλη ζωγραφικὴ σύνθεση τῆς αἵθουσας τοῦ θρόνου τῆς Κνωσοῦ. Βλ. REUSCH, «Zum Wandschmuck des Thronsaaes in Knossos», ὁ.π. 334-358, πίν. 2.

43. M. ELIADE, *La chamanisme et les techniques archaïques de l'extase* (Paris 1970).

44. A. EVANS, *PM* III (London 1930). The miniature Frescoes, 46.

45. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Kleidung, Haar- und Barttracht*, ὁ.π., ὀξύληκτον, καὶ ΚΡΙΤΣΕΛΗ-ΠΡΟΒΙΑΝ, ὁ.π.

δπου ή φούστα τής μορφής σηκώνεται όπως στο δακτυλίδι γ, αποκαλύπτοντας την κνήμη ως όρισμένο ύψος⁴⁶.

Από τα άσαφή χαρακτηριστικά και τη ζωώδικη έκφραση και σχήμα των προσώπων θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι φέρουν μάσκες, θεωρούμε όμως πιθανότερο ότι ή συμβατική απόδοση των χαρακτηριστικών οφείλεται μάλλον στην έλευθερία σχεδίου του τεχνίτη, ενώ ή έντονη γραμμή που διακρίνεται στη βάση του λαιμού είναι ή παρυφή του ενδύματος. Τα μαλλιά είναι δεμένα στην κορυφή του κεφαλιού σε κερατοειδή θύσανο που πέφτει μπροστά⁴⁷ στο μέτωπο, ενώ τα υπόλοιπα ανεμίζουν πίσω στην πλάτη. Τα χέρια κάθε μορφής ύψώνονται σε διαφορετική χειρονομία. Η πρώτη μορφή έχει και τα δύο χέρια λυγισμένα στον άγκώνα, ή δεύτερη έχει το δεξι κατά μήκος του σώματος ενώ με το ύψωμένο άριστερό χειρονομεί ζωηρά προς την τρίτη μορφή, που ακολουθεί έχοντας χαμηλωμένο το δεξι και ύψωμένο στο ύψος του στήθους το άριστερό. Ίδιαίτερα πρέπει να σημειωθεί ή προσπάθεια απόδοσης των δακτύλων.

Η έλευθερία, ή αφαιρετικότητα και ή μοναδικότητα τής εκτέλεσης του δακτυλιδιού μαρτυρούν ότι πρόκειται για έργο ενός άγνωστου μέχρι τώρα τεχνίτη του μυκηναϊκού κόσμου. Η ανεύρεσή του όμως στο κλειστό σύνολο του λάκκου δεν αφήνει αμφιβολίες για τη γνησιότητά του και επί πλέον αποτελεί επιβεβαίωση αυτού που λέγεται: «ό,τι άπαντάται για πρώτη φορά, δεν έπεται ότι είναι κίβδηλο»⁴⁸. Ο τεχνίτης αυτού του δακτυλιδιού, όπου διαφαίνεται καθαρά ή επίδραση τής αίγαιακής μινωικής τεχνοτροπίας, ίσως είχε μαθητεύσει σε συριακό χώρο. Άλλωστε από τα Αηδόνια, όπως θα γίνει γνωστό άργότερα, έχουμε πολλά στοιχεία που μάς οδηγούν στο να υποθέσουμε ότι υπάρχουν σχέσεις με τη Συρία.

Την αφαιρετικότητα των μορφών του τρίτου δακτυλιδιού τη συναντούμε σε γεωμετρικές μορφές⁴⁹. Και το δακτυλίδι γ έχει το ίδιο μοναδικό *cloisonné* δέσιμο με το δακτυλίδι α και πρέπει φυσικά να έγινε από τον ίδιο τεχνίτη, ενώ οί παραστάσεις των σφενδονών φαίνεται ότι είναι έργα διαφορετικών προσώπων. Σημειώνεται ότι τη μορφή αυτή του *cloisonné* έχουμε συναντήσει μόνο σε μεγάλες χάντρες - κοσμήματα που προέρχονται από το Βαφειό⁵⁰ και την Κρήτη (πίν. 9β). Πρώτος ό Porpham⁵¹, άνασκαφέας των τάφων Σελλόπουλου, που γενικότερα βρίσκει πολλές όμοιότητες και σχέσεις ανάμεσα στα εύρηματα Βαφειού και Σελλόπουλου και άκολούθως ή Β. Deppert - Lippitz⁵², διατυπώνουν την άποψη ότι όλες αυτές οί χάντρες προέρχονται από ένα εργαστήρι: «Es ist möglich, dass sie alle aus einer einzigen Werkstatt stammen, aber nur eine technische Untersuchung der wenigen Exemplare könnte dies zuverlässig klären».

46. D.G. HOGARTH, «The Zakro Sealings», *JHS* 1902, 22.

47. Ο τύπος αυτός κόμμωσης άνταποκρίνεται στις Kerasfrizur. S. MARINATOS, *Kleidung, Haar- und Barttracht*, ό.π.

48. I. PINI, *CMS I Beih. I*, ό.π.

49. L. KAHIL, «Une ronde sur un col d'amphore Eubéen», *AntK* 1968, 97-101, πίν. 27.

50. ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, «Έρευναι έν τη Λακωνική και ό τάφος του Βαφειού», *AE* 1889.

51. M. PORPHAM, «Sellopoulo Tomb no. 4. Some Aspects of the finds», *Πεπραγμένα Γ' Κρητολογικού Συνεδρίου* (Αθήνα 1973) 269 κέ., πίν. 69b.

52. B. DEPERT - LIPPITZ, *Griechischer Goldschmuck* (Mainz 1985) 42.

Ἡ πληθώρα δακτυλιδίων ἀπὸ τὸ Βαφειὸ μὲ τὴν τεχνικὴ cloisonné στὸν κρίκο καὶ στὴ σφενδόνη δὲν θὰ ἦταν πολὺ τολμηρὸ νὰ μᾶς ὀδηγήσουν στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἐργαστήρι τῆς κατασκευῆς τῶν δακτυλιδίων ἀπὸ τὰ Ἀηδόνια μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὴ νότια Πελοπόννησο. Ἡ ἄποψη αὕτη ἰσχυροποιεῖται μὲ τὴν ἀνεύρεση ἑνὸς τέταρτου μικροῦ χρυσοῦ δακτυλιδίου μὲ σφενδόνη σὲ σχῆμα ρόδακα, ποὺ θὰ περιεῖχε ὑαλόμαζα (πίν. 5β, 9α), ἀντίστοιχο μὲ ἐκεῖνο τὸ καρδιόσχημο ἀπὸ τὸ Βαφειὸ (πίν. 9γ)⁵³.

Τὸ θέμα τῶν γυναικείων πομπῶν ἀπαντᾶται πολὺ συχνὰ στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα στὶς μεγάλες τοιχογραφίες⁵⁴. Μὲ τὶς νέες τοιχογραφίες τῶν Μυκηνῶν⁵⁵, ὅπου ἔχουμε ἀσφαλῶς πλέον ἀπεικόνιση θεαινῶν πρὸς τὶς ὁποῖες κατευθυνόταν ἡ πομπή, ὅπως γράφει καὶ ἡ Κριτσέλη-Προβίδη, «ἐπαληθεύεται ἡ θεωρία τοῦ Rodenwaldt κατὰ τὴν ὁποία, γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦνται ἀποκλειστικὰ γυναικες σὲ λατρευτικὲς τελετὲς ἔπρεπε νὰ ὑπάρχη λατρεία θηλυκῆς θεότητας»⁵⁶. Ὁ Rodenwaldt βέβαια, προχωρώντας πρωτοποριακὰ, ὑπαινίσσεται ταύτιση τῆς θηλυκῆς αὐτῆς θεότητας μὲ τὴν Ἥρα Ἀνθεια. Ἱερατικὴ χορευτικὴ κίνηση γυναικῶν ποὺ προχωροῦν ἴσως πρὸς γυναικεῖα θεότητα στὶς πομπές τῆς Ἀργολίδας κρατώντας κλαδιά, ἔχει ἐπιβιώσει σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ζωγράφους τοῦ ὠριμοῦ ἀργεῖτικου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, στὸν λεγόμενο Ζωγράφου τοῦ χοροῦ⁵⁷. Χοροὶ παρθένων ποὺ τελοῦνται σὲ ἱεροὺς τόπους πρὸς τιμὴν διαφόρων θεοτήτων, συχνὰ ἀναφέρονται σὲ σχέση μὲ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα⁵⁸. Τὸ ἴδιο στοιχεῖο γονιμότητος καὶ ἀνανέωσης τῆς φύσης ἐπιβιώνει ἕως σήμερα σὲ σημερινοὺς χοροὺς τῆς Πρωτομαγιάς, ὅπως στοὺς Μάηδες Πηλίου⁵⁹ κλπ.

Ἱερατικὲς πομπές σὲ μεγάλες τοιχογραφίες στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα

- α. Τοιχογραφία ἀνακτόρου Τίρυνθας, ὅπου ἡ δεύτερη μορφὴ κρατάει κρίνα⁶⁰.
- β. Τοιχογραφία ἀνακτόρου Θηβῶν, ὅπου ἡ δεύτερη μορφὴ κρατάει κρίνα ἐπίσης⁶¹.
- γ. Πομπὴ ἀνακτόρου Πύλου, ὅπου οἱ λάτρισες κρατοῦν λουλούδια⁶².
- δ. Ἀπὸ τὸ νοτιοδυτικὸ κτίριο τῶν Μυκηνῶν δύο γυναικεῖες πομπές ποὺ κατευθύνονται πρὸς καθιστὴ θεότητα, τὴν περίφημη «Μυκηναία»⁶³.

53. ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, *ΑΕ* 1889, ὁ.π.

54. Τὴ στιγμὴ αὕτη ἴσως ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐκτύπωση τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ κ. Χρήστου Μπουλώτη ποὺ πραγματεύεται αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ θέμα. Ὁφείλω νὰ ἐκφράσω εὐχαριστίες καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὕτη γιὰ τὶς πολύτιμες συνομιλίες ποὺ εἶχαμε.

55. Ι. ΚΡΙΤΣΕΛΗ-ΠΡΟΒΙΔΗ, *Τοιχογραφίες τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῶν Μυκηνῶν* (Ἀθήνα 1982).

56. Ι. ΚΡΙΤΣΕΛΗ-ΠΡΟΒΙΔΗ, ὁ.π. 80 καὶ RODENWALDT, *Tiryns* II, 93-94 (301).

57. Κ. ΚΡΥΣΤΑΛΛΙ-ΒΟΤΣΙ, «Cratère géométrique d'Argos», *BCH Suppl.* VI, *Études argiennes*, 85-92, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

58. L.B. LAWLER, *Ὁ χορὸς στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα*, ὁ.π. 44.

59. Βλ. τὸν Μάη τοῦ Θεόφιλου καὶ Μ. NILSSON, *Ἑλληνικὴ λαϊκὴ θρησκεία* (Ἀθήναι 1970) 36-37.

60. RODENWALDT, *Tiryns* II, 9.

61. H. REUSCH, *AA* 1948-1949, 63-64, 240-253.

62. M.L. LANG, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, vol. II: *The Frescoes*, ὁ.π. 51. Two life-size Women, σελ. 34-38 καθὼς καὶ ἀναπαράσταση.

63. Ι. ΚΡΙΤΣΕΛΗ-ΠΡΟΒΙΔΗ, *Τοιχογραφίες τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῶν Μυκηνῶν*, ὁ.π.

ε. Πομπές Σαντορίνης⁶⁴.

στ. Πομπή Κνωσοῦ⁶⁵.

Προβάλλει τώρα τὸ ἐρώτημα γιατί καὶ τὰ τρία δακτυλίδια, ποὺ μὲ σαφήνεια εἰκονίζονται πομπές γυναικεῖες σὲ ἱεροὺς χώρους - τεμένη, ἔχουν τοποθετηθεῖ τιμητικὰ στὴ γυναικεία αὐτὴ ταφή. Ἡ παραδοχὴ ὅτι ὑπάρχει γυναικεία θεότητα ποὺ λατρεύεται στὸν μυκηναϊκὸ χώρο μόνον ἀπὸ γυναῖκες μᾶς δίνει ἴσως τὴν ἀπάντησιν τοῦ ἐρωτήματος. Συμπερασματικὰ τείνω νὰ πιστέψω ὅτι δὲν θὰ πρέπει νὰ φανεῖ ἀδικαιολόγητη καὶ ἀβάσιμη ἡ ἐκδοχὴ ὅτι τὰ τρία δακτυλίδια, καθὼς καὶ ὅλα τὰ ἄλλα πολυτιμότερα κτερίσματα, θὰ συνόδευσαν μία μυκηναία ἱέρεια στὸ τελευταῖο μακρινὸ καὶ ἀγύριστο ταξίδι τῆς στὴν ἀνήλιαγη χώρα τοῦ θανάτου.

Μάρτιος 1988

Κ. ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ-ΒΟΤΣΗ

64. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Θήρα VI* (Ἀθήναι 1974) ἐγχρ. πίνακες καὶ σχέδια.

65. Α. EVANS, *PM II* (London 1928) 719.

NEUE FORSCHUNGEN DER UNIVERSITÄT HEIDELBERG IN AMNISOS, 1983 - 1985

(Taf. 10-16)

Einleitung*

Der flache Küstenstreifen nordöstlich von Knossos, das Gebiet des antiken Amnisos, erschloß sich nur zögernd der Forschung. Heute heißt das Gebiet «Karteros», nach dem Fluß dieses Namens¹, der am westlichen Rand dieser Ebene ins Meer mündet (Abb. 1; Taf. 10a). Lange, von Kapitän Spratt bis zu Sp. Marinatos, d. h. zwischen

*Dieser Bericht gilt den Architekturresten, die von Spyridon Marinatos zwischen 1932 und 1938 in der Strandebene östlich des Karteros-Flusses entdeckt worden sind, im Gebiet des antiken Amnisos. Sp. Marinatos war sich der Bedeutung seiner Entdeckungen im Zusammenhang mit der bronzezeitlichen und späteren Geschichte dieses Platzes bewußt. 'Amnisos' — was auch im einzelnen während der Antike mit diesem Toponym gemeint war — war mindestens in der späten Bronzezeit der wichtigste Umschlagplatz für das dynamische Machtzentrum von Knossos und ist überdies als offene Strandebene nahe Knossos von hoher strategischer Bedeutung. Eine umfassende historische und archäologische Darstellung ist nunmehr in Vorbereitung.

Die in vorliegendem Bericht enthaltenen Bauaufnahmen sind von Paul Knoblauch (Abb. 3, 5, 6) und von Jens Misiakiewicz (Beilage und Abb. 9) aufgenommen und gezeichnet. Abb. 4 zeichnete W. Meyer; für Abb. 7 befindet sich das Original von E. Stikas bei der Arch. Gesellschaft Athen.

Die topographischen Pläne (Abb. 1.2) stammen von Paul Knoblauch.

Studentische Mitarbeiter: H. Benz, Th. Noerling, E. Schwann. Chr. Ebner unterstützte J. Misiakiewicz bei der Bauaufnahme.

Verwaltung: M. Schäfer.

Die Deutsche Forschungsgemeinschaft finanzierte die Unternehmung.

Die Griechische Altertümerverwaltung, Generaldirektor J. Tzedakis und die Ephorie sowie das Archäologische Museum in Herakleion, Direktor J. Sakellarakis mit seinen Mitarbeitern, sowie die Archäologische Gesellschaft in Athen, Generalsekretär G. Mylonas, förderten die Arbeiten in entgegenkommender Weise. Das Deutsche Archäologische Institut Athen stellte für die Untersuchung des Geländes zwischen Amnisos und Knossos seinen Mitarbeiter W.-D. Niemeier frei. Allen genannten Institutionen und Kollegen gilt mein Dank.

Außer den in den Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts üblichen Abkürzungen (s. *Archäologischer Anzeiger* 1985, 757 - 769) wird folgende Abkürzung verwendet: SHAW = J.W. SHAW, «Minoan Architecture: Materials and Techniques», in: *ASAtene* 49, 1971.

1. Schon erwähnt bei C. BUONDELMONTI, *Descriptio Insule Crete et liber insularum*, Cap. XI: Creta, ed. M.A. van Spitael (ἐπιμ. ἐκδ. Σ.Γ. Πανάκης [1981]) 159 mit Anm. 146. Buondelmonti besuchte das Gebiet zwischen 1414 und 1417.

1860 und 1930, war das antike Amnisos vorwiegend ein Problem der homerischen Topographie und der Kultgeschichte². Die Forschung nahm von literarischen Erwähnungen des Altertums ihren Ausgangspunkt, so besonders von *Od.* 19, 188 ff., wo von Odysseus gesagt ist:

στῆσε δ' ἐν Ἀμνισῶ, ὅθι τε σπέος Εἰλειθυίης,
ἐν λιμέσιν χαλεποῖσι, μόγισ δ' ὑπάλυξεν ἀέλλας.
αὐτίκα δ' Ἰδομενῆα μετὰλλα ἄστυδ' ἀνελθών·

Odysseus landete in Amnisos und ging dann stracks nach Knossos, wo Idomeneus residierte. Die vorsichtige Äußerung Strabons sei hier angeschlossen (Strab. 10, 476, nach Ephoros): Μίνω δέ φασιν ἐπινείῳ χρήσασθαι τῷ Ἀμνισῶ, ὅπου τὸ τῆς Εἰλειθυίας ἱερὸν. Aus weiteren literarischen Quellen läßt sich wahrscheinlich machen, daß Amnisos als Masculinum (ὁ Ἀμνισός) der antike Name des Karteros ist³.

Nähe zu Knossos, Kulthöhle der Geburtshelferin Eileithyia, Küstenlage: dies führte zur überzeugenden Identifikation des Platzes – endgültig seit 1929, als es Sp. Marinatos gelungen war, die von der prähistorischen bis in die historische Zeit andauernde kultische Nutzung einer Höhle nachzuweisen, die unmittelbar oberhalb der Karterosebene liegt (Abb. 1)⁴. Marinatos ist auch die Ausgrabung des großen minoischen Bauwerkes mit Wandmalereien, die – u. a. – Lilien darstellen, zu verdanken (Abb. 2, A; 3)⁵, ferner die Entdeckung von drei weiteren Bauten nicht weit von der «Lilienvilla» am Strand (Abb. 2, BCD)⁶. Diese Bauten interessierten ihn besonders als mögliche Indizien für eine Zerstörung kretischer Küstenbauten im Zusammenhang mit der vulkanischen Katastrophe von Thera zu Beginn der späten Bronzezeit⁷.

Es folgten 1963 und 1967 Notgrabungen der Antikenverwaltung durch den damaligen Ephoros St. Alexiou (Abb. 2, EFGH)⁸. Dabei wurden weitere bronzezeitliche Bauten ausgegraben. Im Jahre 1977 und später widmete sich B. Rutkowski neben topographischen Aspekten des Gebiets vor allem einer Untersuchung der Eileithyia-Höhle und deren Funde (s. Anm. 2).

2. Grundlegend zur Problematik von Amnisos mit literarischen Quellen und Forschungsgeschichte bis 1936: E. KIRSTEN, *RE* Suppl. VII (1940) 26 ff. s.v. Amnisos. Gute, z. T. kritische Zusammenfassung der bisherigen Forschung, insbesondere zum 'Heiligtum des Zeus Thenatas' bei C. DAVARAS-O. MASSON, «Cretica: Amnisos et ses inscriptions», in: *BCH* 107, 1983, 383 ff. Eine interessante Zusammenfassung mit Einschluß der neueren Forschung gibt B. RUTKOWSKI, «Das Siedlungswesen von Amnisos in Neolithikum und Bronzezeit», in: *OpAth* 15, 1984, 147 ff.

3. s. KIRSTEN, *a.O.* 28.

4. SP. MARINATOS, *Prakt* 1929, 93 ff.

5. Zur Lilienvilla ders. *Prakt* 1932, 76 ff.: AA 48, 1933, 288 ff.

6. Punkte B und C = ders. *a.O.*; *Prakt* 1933, 93 f.: AA 49, 1934, 246 f. Punkt D = *Prakt* 1933, 94 ff.: 1934, 128 ff.: 1935, 196 ff.: 1936, 81 ff.: 1938, 130 ff.

7. SP. MARINATOS, *Antiquity* 13, 1939, 434 (Theorie der Flutwelle): s. jedoch nunmehr H. PICHLER - W. SCHIERING, AA 1980, 21 (Erdbeben).

8. Punkt E, s. ST. ALEXIOU, *ADelt* 23, 1968, Chronika 402 f., Taf. 363. Punkt F, s. *ADelt* 19, 1964, Chronika 439. Punkt G, s. *a.O.* Taf. 520a. Punkt H, s. *a.O.* 439 f. Taf. 520b.c. Zu den Siedlungsresten bei Punkt F, s. B.J. HAYDEN, *The Development of Cretan Architecture from the LM IIIA through the Geometric Periods* (1981, Microfilm 1982) 38 f., 245 Abb. 26.

Bei den topographischen und baugeschichtlichen Untersuchungen, die ich als Angehöriger des Archäologischen Instituts der Universität Heidelberg zwischen 1983 und 1985 in Amnisos leitete, ging ich von der Vorstellung aus, daß Amnisos eine Siedlung war, in welcher der minoische und dann mykenische Drang zur Beherrschung der Meerewege und des ägäischen Handels eine wichtige Verkörperung fand⁹. Diese Vorstellung läßt sich folgendermaßen verdeutlichen: Knossos' politisches und kommerzielles Gewicht überdauert um mehr als 200 Jahre das anderer bronzezeitlicher Städte Kretas und es bildet den unmittelbaren Gegenpol für das bronzezeitliche Festland. Der Ort liegt jedoch in der Luftlinie 5 km vom Meer entfernt – im Gegensatz zu bedeutenden minoischen Städten, welche in unmittelbarer Nachbarschaft des Meeres erbaut wurden. So bedurfte Knossos eines ausgebauten Hafenortes, um die Rolle zu spielen, die die archäologische Forschung der letzten Jahrzehnte immer deutlicher herausgearbeitet hat. Welche Funktion hatte Amnisos im Hinblick auf Knossos? War es wirklich das ἐπί-κεντρον des Minos, von dem Strabon berichtet?

Die einzige Inschrift, in der Amnisos erscheint, fand sich im oberägyptischen Theben, im Innenhof des Totentempels Amenophis' III (1402-1364), der diesen Tempel erbauen ließ¹⁰. Die mächtigen Sitzstatuen des Tempelpylons waren der Nachwelt als die Memnonskolosse bekannt. Diese Inschrift ist die früheste Nennung des Platzes überhaupt.

Hinter dem Tempelpylon liegt der Tempelbau mit dem Pfeilerhof. Im Jahre 1964 fanden sich dort Reste von fünf Sockeln, die ebensoviele Statuen des Pharaos trugen. Auf den Sockeln standen die Namen von zahlreichen Völkern und Orten aus Norden, Süden und Osten, die dem Pharaos gehuldigt hatten. Die Inschrift des nördlichsten Sockels weist auf der Vorderseite und der linken Längsseite Namen von Orten auf, die fremdartige unasiatische Namen tragen. Diese untertänigen Orte erscheinen symbolisch als Gefesselte; der Ortsname erscheint jeweils beigeschrieben in einer kartuschenartigen Umrandung.

Auf der Längsseite erscheint nach kú-nù-ša ä-m-ni-ša, Namen, die auf Knossos und Amnisos gedeutet werden müssen. Auf der Vorderseite erscheint, neben kú-tu-n(a)-ja (Kydonia) wiederum «Amnisos». Offenbar hatte Amnisos innerhalb eines ägyptischen Itinerars einen festen Platz.

Dann findet sich erneut das Toponym Amnisos im Zerstörungsbefund des mykenischen Knossos auf den Linear-B-Tafeln; hier begegnet Amnisos gleich siebenunddreißig Mal¹¹. Amnisos wird in der knossischen Registratur mit vielseitigen Aktivitäten ver-

9. Im folgenden schließe ich mich der Auffassung an, daß die Linear-B-Täfelchen aus Knossos im späteren 13. Jh. v. Chr. ausgefertigt worden sind und daß mit einer Beherrschung wichtiger kretischer Zentren durch 'Helladiker' wohl erst seit dem Beginn von SM IIIA2 in der ersten Hälfte des 14. Jhs. zu rechnen ist. Vgl. zusammenfassend zu diesen Thesen zuletzt vor allem W.-D. NIEMEIER, *Die Palaststilkeramik von Knossos, Stil, Chronologie und historischer Kontext* (1985) 217 ff.

10. K.A. KITCHEN, *Orientalia NS* 34, 1965, 5 ff.; s. auch P. FAURE, *Kadmos* 7, 1968, 138 ff. mit weiterer Literatur. E. EDEL, *Die Ortsnamenlisten aus dem Totentempel Amenophis III* (1966). W. HELCK, *Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägäis* (1979) 29 ff.

11. s. hierzu und zum folgenden ST. HILLER, *Kadmos* 21, 1982, 34 ff.

bunden: mit textiler Produktion, mit Landwirtschaft, mit der Stationierung oder Lieferung von Streitwagen und mit kultischen Belangen (Eileithyia). Siedlungsgeschichtlich besonders wichtig ist es, daß Amnisos auf einem Fragment als WA-TU entgegentritt, d.i. 2«ἄστν», also städtische Siedlung. In diesem Textzusammenhang deckt das «ἄστν» aber nur einen Teil der Örtlichkeit von Amnisos ab. Betont sei, daß allen nachbronzezeitlichen Nennungen von Amnisos der urkundliche Charakter der bronzezeitlichen Quellen fehlt; sie sind literarisch.

Bei den Studien, die nunmehr in dem Gebiet durchgeführt wurden, sollten Vorarbeiten für die Beantwortung folgender Fragen geleistet werden:

Welche Funktion hatte Amnisos im Verhältnis zu Knossos, und läßt sich eine antike Wegetrasse zwischen den beiden Orten erweisen? Welche Siedlungsstruktur verbirgt sich während einzelner Epochen hinter dem Toponym Amnisos? Schließlich – welche geschichtliche Bedeutung hatte dieses Gebiet im Altertum, aber auch in späterer Zeit?

Zunächst sollte eine Dokumentation der bisherigen Ausgrabungsergebnisse im Bereich der Strandzone ohne erneute Grabung, sondern nur durch Reinigung der alten Grabungsplätze erstellt werden. Dies bedeutete topographische und kartographische Geländeaufnahme und steingerechte Bauaufnahme, außerdem eine erneute Behandlung der Einzelfunde.

Es ist dies vielleicht die letzte Minute, die der Wissenschaft vergönnt ist, in Amnisos erfolgreich zu sein. Der Küstenstrich des Karteros ist im Begriff, sich in eine reine Zivilisationslandschaft, in eine Art Vorstadt von Herakleion zu verwandeln. Schon jetzt stehen dort Hotels, eine öffentliche Badeanstalt, Restaurants; die breite Nationalstraße, die Herakleion mit dem Osten der Insel verbindet, berührt das Gebiet im Süden.

Amnisos - Hafenplatz für Knossos?

Sir Arthur Evans sah als wichtigsten Hafenplatz für die minoische Stadt Knossos den Mündungsbereich des Kairatos (Katsambas), genau 5.5 km Luftlinie vom Palast entfernt¹². In der Tat lag dort eine minoische Siedlung, deren Bedeutung durch die in den Jahren 1951 bis 1963 von St. Alexiou ausgegrabenen Kammergräber noch unterstrichen worden ist¹³.

Die Trasse zwischen Knossos und diesem Platz verläuft entlang oder unmittelbar westlich des Kairatostales und ist topographisch eine günstige Wegeverbindung¹⁴.

Es darf jedoch bezweifelt werden, ob das Gebiet der Kairatos-Mündung für einen umfangreichen Hafenplatz, wie er für das bronzezeitliche Knossos zu fordern ist, gegenüber Amnisos Vorteile bietet¹⁵. Die vorwiegenden Sturmwinde in diesem Abschnitt

12. EVANS, *PM* II (1928) 229 ff.

13. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Υστερομινωικοί τάφοι λιμένος Κνωσού, Κατσαμπά* (1967). Ders. *AEphem* 1970, 1 ff. *ADelt* 25, 1970, Chronika 454. Zur Siedlung s. zuletzt A. KANTA, *The Late Minoan III Period in Crete* (1980) 26 ff. S. HOOD - D. SMYTH, «An Archaeological Survey of the Knossos Area²», *BSA Suppl.* 14 (1981) 15.

14. *Ebenda*.

15. Zur Kontroverse u.S. 78, s. auch SP. MARINATOS, *Prakt* 1932, 78 f. mit älterer Literatur. MARINA-

der kretischen Küste wehen laut offizieller Statistik aus West und Nordost. Sowohl die Küste der Innenstadt von Herakleion als auch das Strandgebiet der Katsambamündung waren ursprünglich diesen Winden ausgesetzt; nur umfangreiche Molen- bzw. Wellenbrecherbauten verbunden mit der vorhandenen Meerestiefe machten das Gebiet in neuerer Zeit zu einem brauchbaren Hafen. Noch die Schifffahrt der archaischen Epoche bevorzugte Anlegeplätze in Buchten, die von der Natur windgeschützt waren und flache Strände aufwiesen.

In der Luftlinie gleich weit entfernt von Knossos wie die Kairatos-Mündung liegt die Mündung des Karteros-Flusses. Das heutige Mündungsgebiet dieses Flusses ist vor den West- und Nordwestwinden durch die von Norden nach Süden streichende dreißig Meter hohe Steilküste des Flughafengebietes abgeschirmt. Hier gibt es selten Schaumkronen. Der Küstenstreifen östlich der Mündung war auch in der Bronzezeit ein flacher Sandstrand, der wenig Risiken für Landemanöver brachte (Abb. 1).

St. Alexiou legte im Osten der Strandzone ein Bauwerk des 16. Jhs. frei (Abb. 2, E, s. Anm. 8). Die Sockelorthostaten befinden sich unmittelbar unter der Meeresoberfläche. Da ein minoisches Bauwerk schwerlich im Brandungsbereich erstellt worden ist, muß bei dessen Errichtung die Brandungszone weiter im Norden verlaufen sein. Allgemein wird für unser Gebiet mit einem relativen Meeresspiegelanstieg von 3 - 4 m seit der späten Bronzezeit gerechnet¹⁶. Welches Bild des Strandverlaufes bei Amnisos ergäbe sich, wenn wir das relative Meeresspiegel-Niveau der späten Bronzezeit wieder herstellen könnten?

Während unserer Arbeiten wurde das Relief des Meeresbodens im Bereich von Amnisos mit Hilfe von Lotungen festgestellt. Der bronzezeitliche Strandverlauf (um 1500 v. Chr.) ergibt sich ungefähr entlang der heutigen 3 m - Tiefenlinie. Dabei erfährt die heutige Bucht im ganzen Verlauf eine etwas konkavere Form – vor allem aber entsteht vor dem Küstenhügel (Palaiochora) ein Strandvorsprung, der sich einer noch sichtbaren Felsklippe (Monocharakos) nähert (Abb. 1). Hier deuten sich also zwei kleinere Buchten an, deren ehemalige Gestalt im einzelnen heute nicht mehr untersucht werden kann, da die Sedimentierung des sandigen Grundes kurzzeitig fluktuiert.

Ein besonderes Problem stellt der westliche Teil der Strandebene dar. Die venezianische Karte des Basilicata (um 1630) zeigt die Flußmündung etwas weiter im Osten als heute¹⁷. Jetzt liegt sie unmittelbar im Winkel des Ansatzes der Steilküste. Der Fluß gräbt sich in der Ebene durch 3 m hohe Lehmwände seiner Mündung zu. Diese Lehm-

TOS, a.O. vermutete, nach vergeblichen Sondagen bei der Flußmündung, die Hafensiedlung beim Hügel Palaiochora.

16. Positive Strandverschiebung in Amnisos seit ca. 1500 v. Chr.: H. PICHLER - W. SCHIERING, AA 1980, 22 «3 - 4 m». N.C. FLEMMING, «Holocene Vertical Coastal Movements», in: *Phil. Transactions Royal Soc. of London, A: Math. and Phys. Sciences* 289, 1978, S. 413: 1.40 m («0,4» m pro Jahrtausend). Dieser Wert ist für Amnisos wahrscheinlich zu geringfügig, da Gebäude E damit noch nicht aus der Brandungszone – etwa bei Sturm – herausrückt.

17. FRANCESCO BASILICATA, *Relazione* (1630), in: *Μνημεία τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας* V, ed. S. Spanakis (1969) Taf. 23.

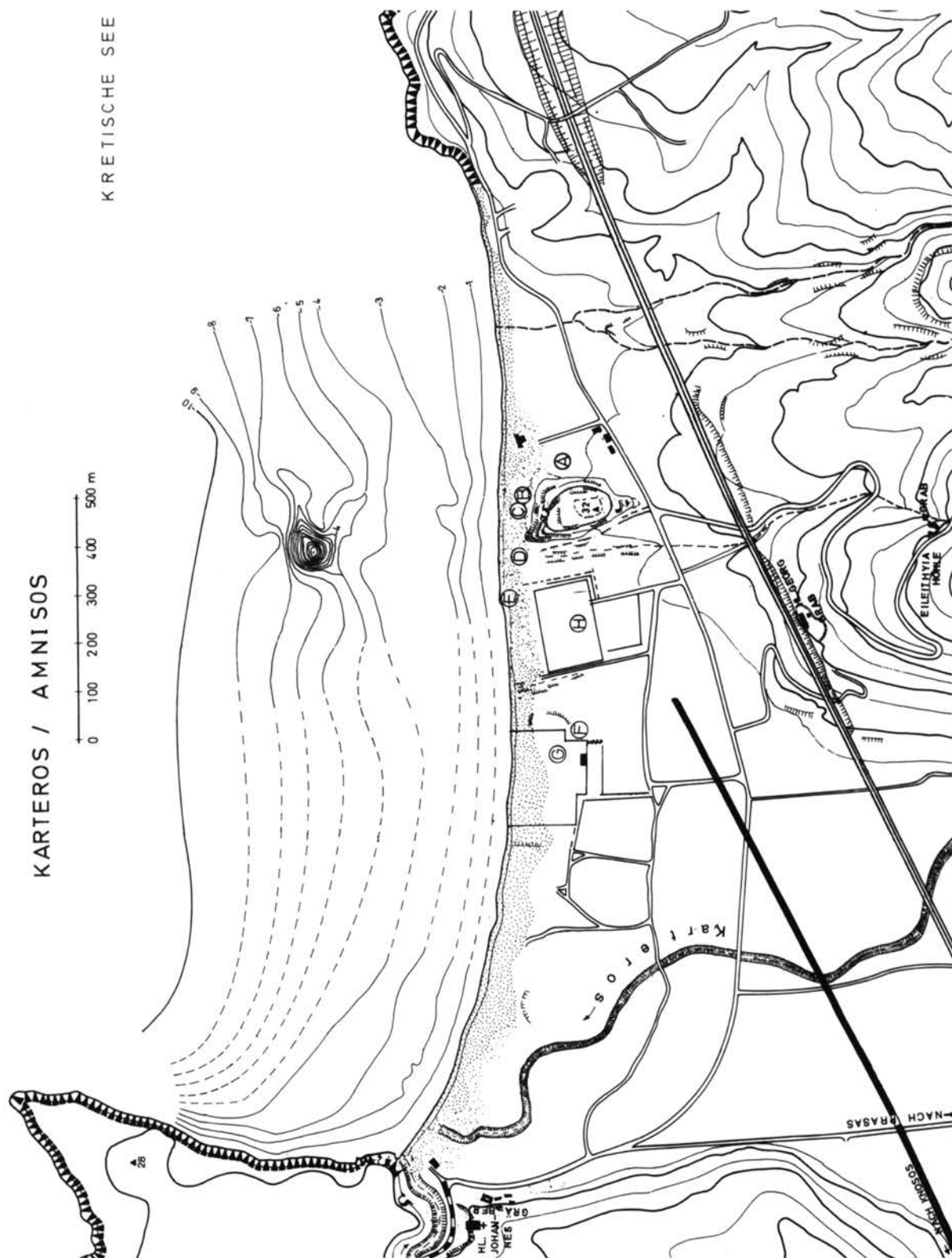

Abb. 1. Das Gebiet von Kareros mit den Grabungsplätzen im Bereich der Strandebene von Amnisos. Trasse nach Knossos durchgehend solid schwarz oder unterbrochen schwarz/weiß.

wände sind frei von archäologischen und steinigen Einschlüssen. Es handelt sich hier um alluvialen Flußschlamm; der Schluß ist unausweichlich, daß zu einem vorerst nicht sicher festlegbaren Zeitpunkt der westliche Teil der Ebene eine langsam verlandende Meeresbucht war. Wie anderwärts im östlichen Mittelmeer muß auch für dieses Gebiet angenommen werden, daß die Aktion der Sedimentation im Bereich der Flußmündung die Strandlinie meerwärts verschoben hat trotz des gegenläufigen Faktors des relativen Meeresspiegelanstieges. Dabei steht es außer Zweifel, daß der Fluß erst in neuester Zeit extreme Wasserarmut aufweist¹⁸. In diesem Bereich ist also im Gegensatz zu der Situation weiter östlich eine «negative Strandverschiebung» zu konstatieren. Allerdings läßt sich das Vordringen der Strandlinie im Bereich der Flußmündung ohne ausge dehnte Suchschnitte im Gelände und Finderglück nicht chronologisch fassen.

Zusammenfassend läßt sich feststellen: in der Karteros-Ebene, dem Gebiet des alten Amnisos, ist die nautische Situation für die Seefahrt der Bronzezeit günstiger als im Mündungsgebiet des Kairatos. Windschutz, flache Buchten und Sandstrand sind unschätzbare Vorteile.

Wie aber steht es mit der Wegverbindung nach Knossos? Auf welchem Wege sollten Waren und Lasten dorthin transportiert werden? Schon eine nur mehrere Tage währende Geländebegehung durch P. Knoblauch und W.-D. Niemeier führte hier zu einer praktikablen Lösung.

Unter der antiken (bronzezeitlichen) Wegetrasse verstehen wir hier eine hypothetische, von der Geländeform diktierte Wegführung, von der keine unzweifelhaften antiken Spuren erhalten sind (Abb. 1 u. 4). Die Trasse beginnt im äußersten westlichen Winkel der Strandebene, unweit der Felsenkapelle des Hl. Johannes. Sie folgt damit einem Trockental, das im ganzen parallel zum Karterostal verläuft, nämlich in der tiefen Senke zwischen dem Rücken des Ortes Prasa und der Terrasse von Kallithea. Unmittelbar südlich der Nationalstraße, die auf einem Damm das Trockental überquert, steigt die Trasse südwestlich am Hang des Trockentales auf. Etwas südlich unterhalb des Anstieges liegt auf der östlichen Talseite eine Reihe von antiken Felskammern (Gräber?), die heute als landwirtschaftliche Magazine genutzt werden. Von Kallithea führt die natürliche Route nach Knossos vorbei an der Stelle der nachbronzezeitlichen Siedlung von Sellopoulo ins Kairatostal zur römischen Brücke bei Makryteichos, unmittelbar nördlich von Knossos (Höhenmarken: Amnisos 0 m – Trockental max. 71 m – Kallithea 135 m – röm. Brücke ca. 50 m – Palast von Knossos ca. 100 m ü.d.M.)¹⁹. Die Gesamtlänge der Trasse von der Karteros mündung bis zum Palast beträgt ca. 6 km.

Zum nördlichen, am Meer beginnenden Teil der Trasse gibt es eine kaum längere Alternativstrecke, die beim Hügel Palaiochora ihren Ausgangspunkt nehmen mußte.

18. Noch das *Mittelmeerhandbuch* IV⁴ (1935) 314 «rühmt das Wasser des Kartero von Amnisos» (nach KIRSTEN, o. Anm. 2, 32). Die Wassermühlen im Mittel- und Unterlauf sind erst vor kurzem stillgelegt worden: venezianische Quellen und Karten lassen den Fluß ausnahmslos als einen dynamischen Wasserlauf erscheinen. Vgl. z. B. BASILICATA (s. o. Anm. 16), 34: «il fiume Cartero abundantissimo d'acqua...».

19. S. HOOD - SMYTH, o. Anm. 13.

AMNISOS
ÜBERSICHTSPLAN

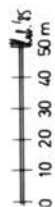

Abb. 2. Palaiochora und Grabungsplätze A-D.

Dort lag in der Zeit der Neuen Paläste ein Siedlungsschwerpunkt (Abb. 2, ADEH). Diese Wegführung konnte in ungefähr gerader Linie den Südteil der Karterosebene überqueren und trifft sich mit der oben mitgeteilten Wegführung an der Stelle, wo heute der Fahrdamm der Nationalstraße das Trockental überquert.

Die erschlossene Wegtrasse Amnisos - Knossos ist nicht länger als die Strecke von der Katsamba-Mündung nach Knossos; die Trasse ist für den Warentransport gut geeignet. Geringfügige Nachteile dieser Trasse fallen aufgrund der nautischen Vorteile von Amnisos gegenüber der von Evans vorgeschlagenen Lage kaum ins Gewicht. Damit ist aber ein wesentliches Argument zugunsten von Amnisos als dem «ἐπίνειον des Minos» gewonnen. Unerklärt erscheint freilich die Bezeichnung des Platzes als χαλεποὶ λιμένες bei Homer (*Od.* 19, 188) falls wir hierin nicht einfach eine dramatisierende dichterische Charakterisierung erkennen wollen.

Die städtische Siedlung (Strandzone) (Abb. 1 u. 2)

Im folgenden geben wir einen Überblick über die archäologischen Baureste der Strandzone.

Die Ebene östlich des Karteros-Flusses hat eine Ost-West-Länge von 2 km und war am Ende der Bronzezeit in Buchten gegliedert (s. Abb. 1). Das Areal wird im Osten von der Steilküste begrenzt, die zum 166 m hohen Κακὸν Ὅρος emporsteigt. Hier muß sich die antike Ost-West-Straße (Küstenstraße), von deren Existenz wir ausgehen, eng dem Fels angeschmiegt haben. Zur Führung der modernen Küstenstraße ist an dieser Stelle der Fels künstlich abgetragen worden. Weiter nach Westen hin tritt der Absturz der Berge von Elaia immer weiter von der Strandlinie zurück, um schließlich in das breite Tal des Karteros überzugehen. An dieser Stelle ist die Ebene 0.7 km breit. Der schmale Höhenrücken des in nordsüdlicher Richtung 0.25 km breiten Hügels von Palaiochora setzt mit seiner Höhe von 32 m ü.d.M. einen deutlichen Akzent in dem flachen Gebiet und fällt – außer nach Südwesten – steil ab. Hier im Südwesten bildete er einen tiefen Sattel zum weiter nach Süden ansteigenden Gelände. An dieser Stelle lag sicherlich schon vor der venezianischen Epoche der Aufweg zum Hügel, wie auf der Karte des Basilicata (um 1630) erkennbar ist (s. Anm. 17).

Unmittelbar am Ostfuß des Hügels liegt die «Lilienvilla» (s. Abb. 2, A). Sie bildet das östlichste uns bekannte Zeugnis antiker Besiedlung im Bereich der Ebene. Die übrigen bisher nachgewiesenen Siedlungsreste erstrecken sich nach Westen bis zu den Bauten F und G. Damit liegt die Südgrenze des in unbekannter Dichte besiedelten Gebiets auf einer Linie von mindestens 0.2 km hinter der heutigen Strandlinie. Die vom griechischen Antikendienst durchgeführten Ausgrabungen einzelner Baukomplexe konnten nicht einem vorgefaßten Konzept folgen, sondern waren durch Zufallsbeobachtungen der Anwohner (Abb. 1; 2, A - D, s. Anm. 8) und Notgrabungen bedingt (E, H, F und G, s. Anm. 8).

Bemerkungen zur «Lilievilla» (Abb. 3)

Beitrag von V. Stürmer

Nach intensiver Reinigung der Ruine im Jahr 1983 konnte der Baubestand neu gezeichnet werden. Hierbei fiel zunächst auf, daß der Südflügel unausgegraben und der Ostflügel weitgehend verschwunden ist. Dank der Restaurierung durch N. Platon hat der Bestand seit der Ausgrabung durch Sp. Marinatos kaum gelitten²⁰.

Leider konnte die genaue Bauaufnahme die Lücken der Dokumentation der Grabung und Restaurierung nicht vollständig schließen; immerhin läßt sich folgendes erkennen:

Die Villa besaß zwei Phasen. Eine erste Phase als großangelegte «Villa» mit entsprechender Ausstattung wie Polythyronsaal und «Lustralbad». Ferner ist ein großartiger Eingang über den Hof 7 b zu Raum 6 nachweisbar, dessen vorgelegte Säulenstellung eine Loggia trug, an deren Rückwand die bekannten Fresken angebracht gewesen sein müssen²¹. Die Fassaden selbst sind repräsentativ gestaltet: aus den rekonstruierbaren Fassaden der Nord- und Westseite ergibt sich jeweils eine dreiteilige Gliederung mit zurückspringendem Mittelteil und einer Säulenstellung. Die vorspringenden Seitenteile bestehen aus einem Ammuda-Krepidoma und Ammuda-Orthostaten, darüber minoisches Fachwerk.

Das kennzeichnende Merkmal der zweiten Bauphase sind hastig aufgerichtete Bruchsteinmauern, die das Gebäude nach einer Zerstörung wieder bewohnbar machen sollten; dabei ist auf Qualität verzichtet worden.

Vermauerung von Türen (8/9) sowie Unterteilung ehemals großer Räume (2/3) zu kleineren sprechen für einen Funktionswandel in dieser zweiten Phase. Es handelt sich offenbar um Umbauten nach einer partiellen Zerstörung, da repräsentative Teile wie die Eingangsportikus mit den Fresken erhalten blieben.

Die Datierung der Phasen ist mangels Stratigraphie im wesentlichen von der zeitlichen Fixierung der endgültigen Zerstörung abhängig. Bekanntlich wurde diese von Sp. Marinatos selbst der Flutwelle bei der Explosion des Santorini-Vulkans zugeschrieben²². Hauptargument für diese Theorie waren die nach außen verschobenen und verkanteten Orthostaten im Nordteil der Westfassade, die von den Wassermassen herausgedrückt worden seien. Die an einer Stelle (7 a) gefundenen Freskoreste sowie das noch vorhandene kleinsteinige Unterfüllungsmaterial der schlecht fundamentierten Blöcke sprechen allerdings gegen eine Flutwelle (Taf. 10b). Zusammen mit den von Sp. Marinatos gefundenen Brandspuren (sic) kommt für die Endzerstörung lediglich ein Erdbeben in Frage. Der Stil der Fresken und der wenigen Keramikfunde, die 1984 ebenfalls untersucht wurden, lassen als Enddatum SM Ia zu, wie von Sp. Marinatos damals schon angenommen wurde. Somit dürfte die Zerstörung mit dem Erdbeben infolge der

20. Vorbericht: *Prakt* 1932, 80 ff. Restaurierung erwähnt in *KretChron* 1, 1947, 634.

21. Die Fresken sind heute im Museum von Herakleion ausgestellt; beste Farbaufnahme des Lilienfreskos: SP. MARINATOS - M. HIRMER, *Kreta, Thera und das mykenische Hellas* (1973) Taf. XXIII.

22. *Antiquity* 13, 1939, 425 ff. Zur Frage des Stils der Fresken vgl. zuletzt W. NIEMEIER, *Palaststilkeramik* (1985) 58 (MM IIb). Die Keramik ist nicht sehr aussagekräftig, aber sicher nicht jünger als SM Ia.

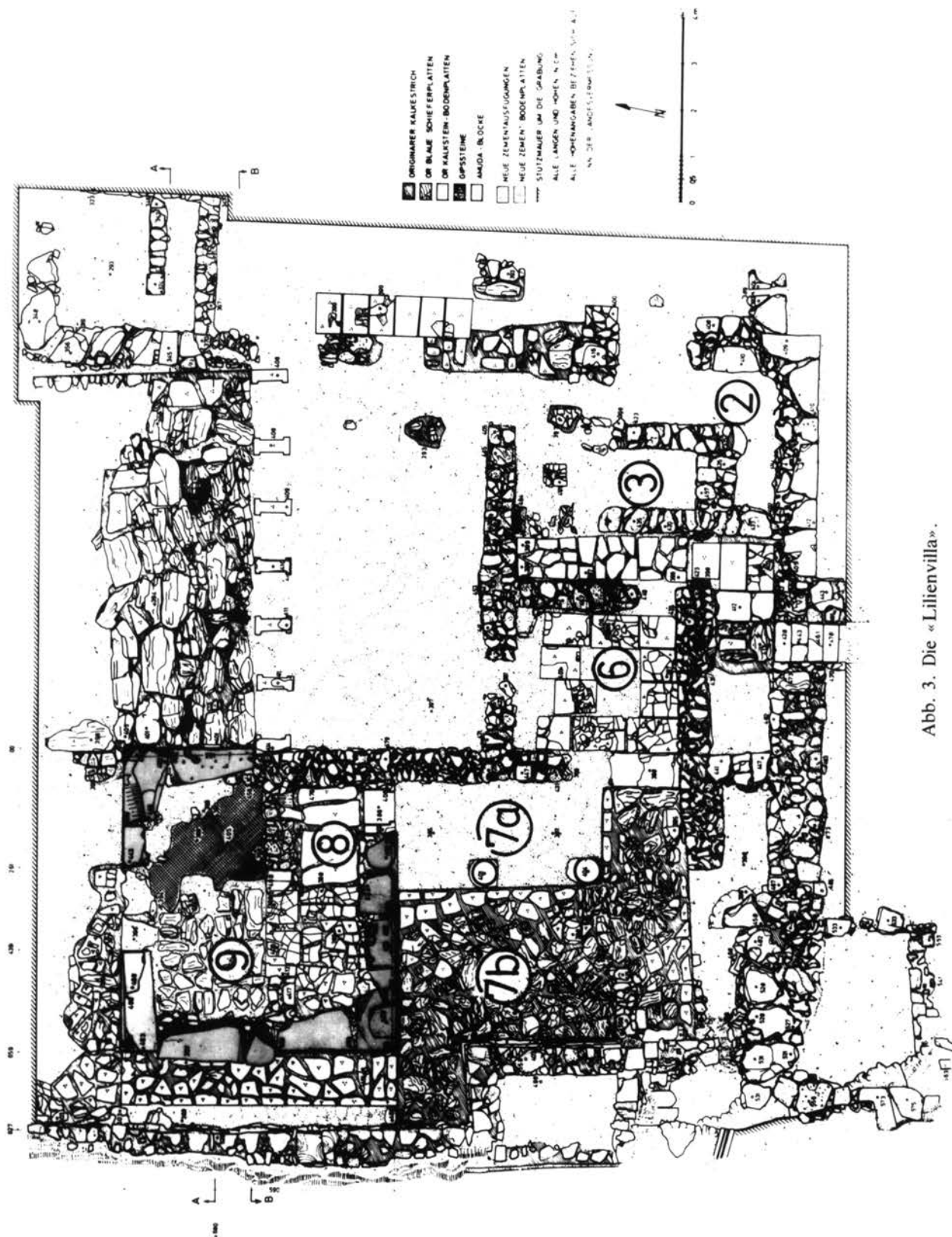

Abb. 3. Die «Lilienvilla».

Eruption des Santorini-Vulkans am Ende von SM Ia zusammenhängen²³. Ausgehend von einem bekannten Zerstörungshorizont an kretischen Bauten ergäbe sich für die Er-

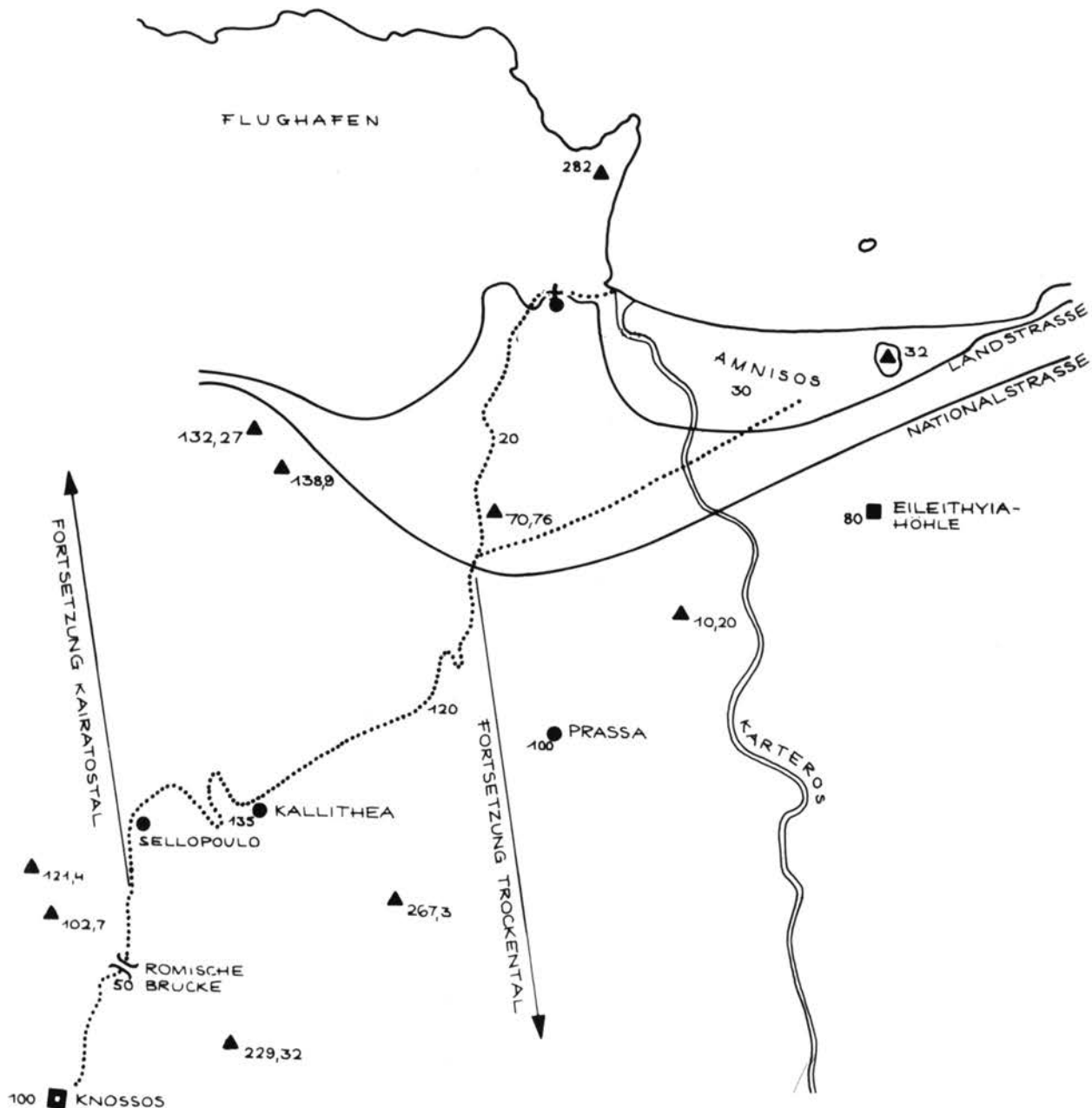

Abb. 4. Skizze zur Wegtrasse Amnisos - Knossos.

bauungszeit der Villa ein Datum vor dem Erdbeben am Ende von SM IIIb, bei dem die Villa schwer beschädigt worden wäre. Ein früherer Zeitpunkt als der Beginn der NPZ ist für den Typus eines Bauwerkes mit Polythyronsaal unwahrscheinlich.

23. Zur Zerstörung durch das Erdbeben am Ende von SM Ia: S. HOOD, in: *Thera and the Aegean World* I (1978) 680 ff. (Amnisos nicht erwähnt); so ursprünglich MARINATOS, AA 1933, 294 f.

Somit gehört die «Lilienvilla» trotz des heute unvollständigen Grundrisses zu den besten architektonischen Leistungen der ersten Phase der NPZ, gleichrangig mit der palatialen Architektur in Knossos aus dieser Periode²⁴.

Das Quellhaus (Abb. 5; Taf. 11a)

Dieses von Sp. Marinatos in den Jahren 1932 und 1933 in wesentlichen Teilen ausgegrabene Bauwerk liegt nur 75 m von der heutigen Strandlinie entfernt²⁵. Seine erhaltene Oberfläche liegt durchschnittlich ca. 4 m ü.d.M. Im äußeren Umriß ist die Anlage ungefähr trapezförmig. Der Erhaltungszustand ist unvollständig. So ist vor allem die Höhe des Bauwerkes nicht bekannt. Die Konstruktion ist jedoch erkennbar und die Zweckbestimmung wurde bereits von Sp. Marinatos erschlossen.

Unmittelbar oberhalb befindet sich im Fels eine wenige Meter tiefe Grotte, über deren ehemalige Bestimmung nichts bekannt ist; ein baulicher Zusammenhang mit den Resten des Quellhauses läßt sich nicht erkennen.

Der Kern der Anlage besteht aus einem unmittelbar am Felsen des Palaiochora-Hügels abgeteuften Γ-förmigen Schacht; ursprünglich muß der westliche Arm eine Treppe enthalten haben, die in die Tiefe des eigentlichen Schachtes führte. Dieser ist ungefähr rechteckig; Ost-, Nord- und Westwände bestehen aus zweischaligem Mauerwerk, das mit Lehmörtel ausgefügt ist.

Während die Innenschale aus unregelmäßig behauenen Feldsteinen und fragmentierten Ammudaquadern besteht, ist die teilweise erhaltene Außenschale im aufgehenden Bereich aus wiederverwendeten Ammudaquadern erbaut, die z.T. noch in vier horizontalen Lagen erhalten sind. Die Mauerfüllung besteht aus Bruchsteinen und Lehm. Fundamente sind nirgends freigelegt, zeichnen sich jedoch in Form grober Quadern ab. Die Versatztechnik auch der Innenschale ist gut; so ist die innere Nordwestecke des Hauptschachtes durch sorgfältig versetzte, aus zerschlagenen Quadern hergestellte Steine verstärkt (Taf. 11b).

Die Südwand des Schachtes wird von der senkrecht abgearbeiteten, leicht konkav gerundeten Felswand gebildet, über deren Oberkante im Steilabfall des Hügels der Rest einer Bruchsteinsetzung erkennbar ist. In ihrem oberen Teil springt die Innenschale der Nordwand nischenartig zurück und bildet einen Absatz von 2.18 m Länge und 0.85 m Breite; die Funktion dieser Vorrichtung ist ungeklärt. Heute ist der Schacht auf 5.40 m Tiefe freigelegt, gelotet von seiner südlichen oberen Felskante. Schwerer Felsversturz hat eine weitere Freilegung verhindert. Immerhin konnte an einer Stelle die Tiefe von -0.68 m ü.d.M. sondiert werden. Allerdings lag die Schachtsohle in der Erbauungszeit sicherlich noch über dem Meeresspiegel; Sp. Marinatos berichtete, er habe über der von ihm offenbar noch nicht erreichten Sohle eine fließende Süßwasserquelle angetrof-

24. Knossos: Domestic-Quarter (MM III). Der Nordflügel in Phaistos (Fundamentierung vielleicht noch in MM III, Levi Fase III) ist, später als der Polythyronsaal in Malia. Die Eingangsportikus ist bis jetzt einmalig in der minoischen Architektur und mag ihre innovative Bedeutung in der Villaarchitektur veranschaulichen.

25. *Prakt* 1932, 80; 1933, 93 f.; *AA* 1934, 245 f.

fen: «Die Ausgrabung hat gelehrt, daß ungefähr 8 m (sic) tief eine Quelle dem Felsen entspringt, die vortreffliches Wasser führt»²⁶. Über der Öffnung des Schachtes ist eine

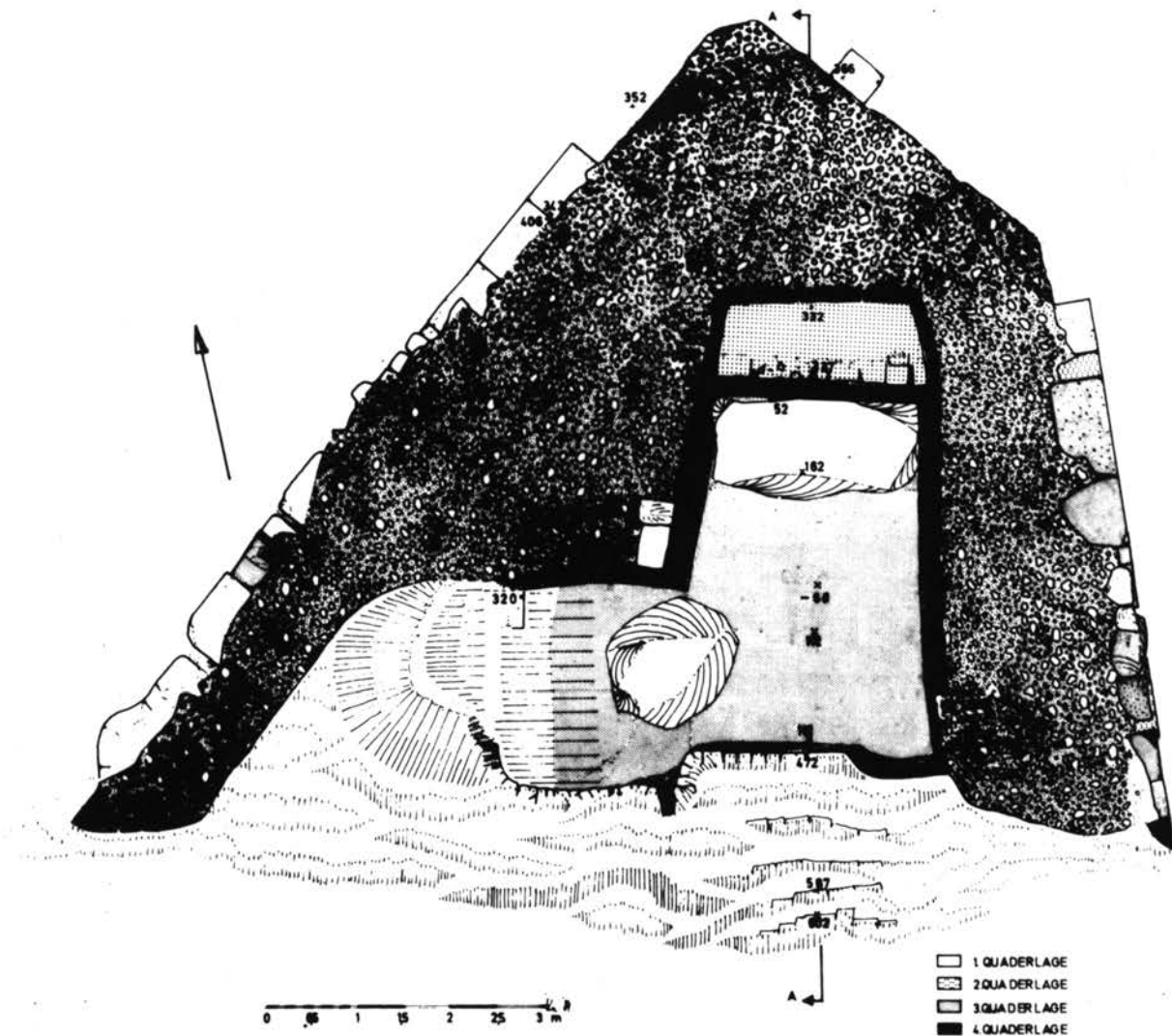

Abb. 5. Das Quellhaus: Grundriß.

Dachkonstruktion anzunehmen; da die aus Spolien erbaute Außenschale noch heute eine gewisse Höhe aufweist, besteht die Bezeichnung als Quellhaus zu Recht.

«Die unregelmäßige Bauart mit wiederverwendeten Blöcken verweist dieses Quellhaus ans Ende der spätminoischen Periode; es bildet ein interessantes Beispiel altkretischer Wasserversorgung ...»²⁷. Leider geht aus den Berichten Marinatos' nicht mit

26. *Prakt* 1933, 93 f.; AA, a.O.

27. MARINATOS, AA 1934, 246.

wünschenswerter Deutlichkeit hervor, ob die für die Datierung verwendbaren Scherbenfunde der Phase SM III oder SM II angehören. Das betreffende Material konnte von uns nicht mehr identifiziert werden. Wesentlich ist jedoch die Feststellung des Ausgräbers, dieses Bauwerk habe keine einzige Scherbe enthalten, die später als SM III angesetzt werden könne. Es wird impliziert, daß das Quellhaus nach der minoischen Epoche nicht mehr in Benutzung war²⁸.

Reste eines Bauwerkes: «Megaron» (Abb. 6; Taf. 12a-b)

30 m westlich des Quellhauses, gleichfalls unmittelbar gegen den Fuß des Palaiochora-Absturzes gesetzt, wurde von Sp. Marinatos i.J. 1932 der östliche Teil eines Bauwerkes angeschnitten, dessen Quaderlagen teilweise nahezu 1.70 m über einer Ausgleichsschicht erhalten sind²⁹. Die meistens nur oberflächlich ausgegrabenen Wände bestehen größtenteils aus wiederverwendeten minoischen Ammudablöcken, erwähnenswert ist ein Quader der Südostecke, dessen Front das Doppelaxtzeichen trägt (Taf. 12b). Auch ein Gypsum-Block ist verbaut worden. Sp. Marinatos beobachtete zwei «Gypsumparastaden», die jedoch nicht identifiziert werden konnten³⁰.

Deutlich erkennbar ist eine einzige, grob rechteckige Raumeinheit, deren Ecken im Verband gemauert sind (Außenmaße: Nord – Süd ca. 5.50 m, Ost – West ca. 4.75 m). Die Ost- und Nordwand sind im Maximum vier Quaderlagen hoch erhalten, die ein grob verlegtes Schalenmauerwerk mit ungefähr horizontalen Lagerfugen bilden. Bei der hangwärtigen Wand im Süden ist die Bauweise ohne weitere Ausgrabungen nicht erkennbar. Deutlich als Innenwand ist die Westwand gekennzeichnet, bei der kleinere Steinformate verwendet wurden. Die Südostecke des Raumes wird durch einen fast quadratischen, ca. 1.00 m² großen ummauerten Bezirk eingenommen; seine Südwand und seine Ostwand sind noch mehrere Schichten hoch erhalten. Hier fand Sp. Marinatos 1932 eine dichte Ablagerung von Bimssteinbrocken, deren Herkunft aus Thera ihm denkbar schien³¹.

Keramikfunde aus dieser Grabung sind nicht bekannt. Aus dem Spolienfund läßt sich jedoch wahrscheinlich machen, daß dieses Bauwerk nicht vor der Phase SM III entstanden sein kann.

28. *Prakt* 1932, 80. «In tieferen Schichten im Innern (des Schachtes) fanden sich Scherben der SM II und SM III-Epoche, aber auch eine Scherbe des SM I-Florastiles, außerdem der Henkel einer sehr großen Bügelkanne. Vielleicht stammen alle diese Scherben aus der Abschwemmung, die von oberhalb des Palaiochorahügels das Bauwerk nahezu verschüttete». Diese Bemerkung trifft Marinatos im ersten Stadium der Ausgrabung. Nach der Grabung des nächsten Jahres schreibt MARINATOS, *Prakt* 1933, 94: «In den tiefsten Schichten und im Wasser selbst fanden sich Scherben ausschließlich der SM III-Periode. Keine einzige hellenische Scherbe oder auch Scherbe einer anderen Epoche ist entdeckt worden. Folglich kam die Zisterne (sic) noch in der minoischen Zeit außer Gebrauch und wurde allmählich verschüttet bis sie unsichtbar war».

29. *Prakt* 1932, 79 f.

30. *Ebenda* 80.

31. *Ebenda*.

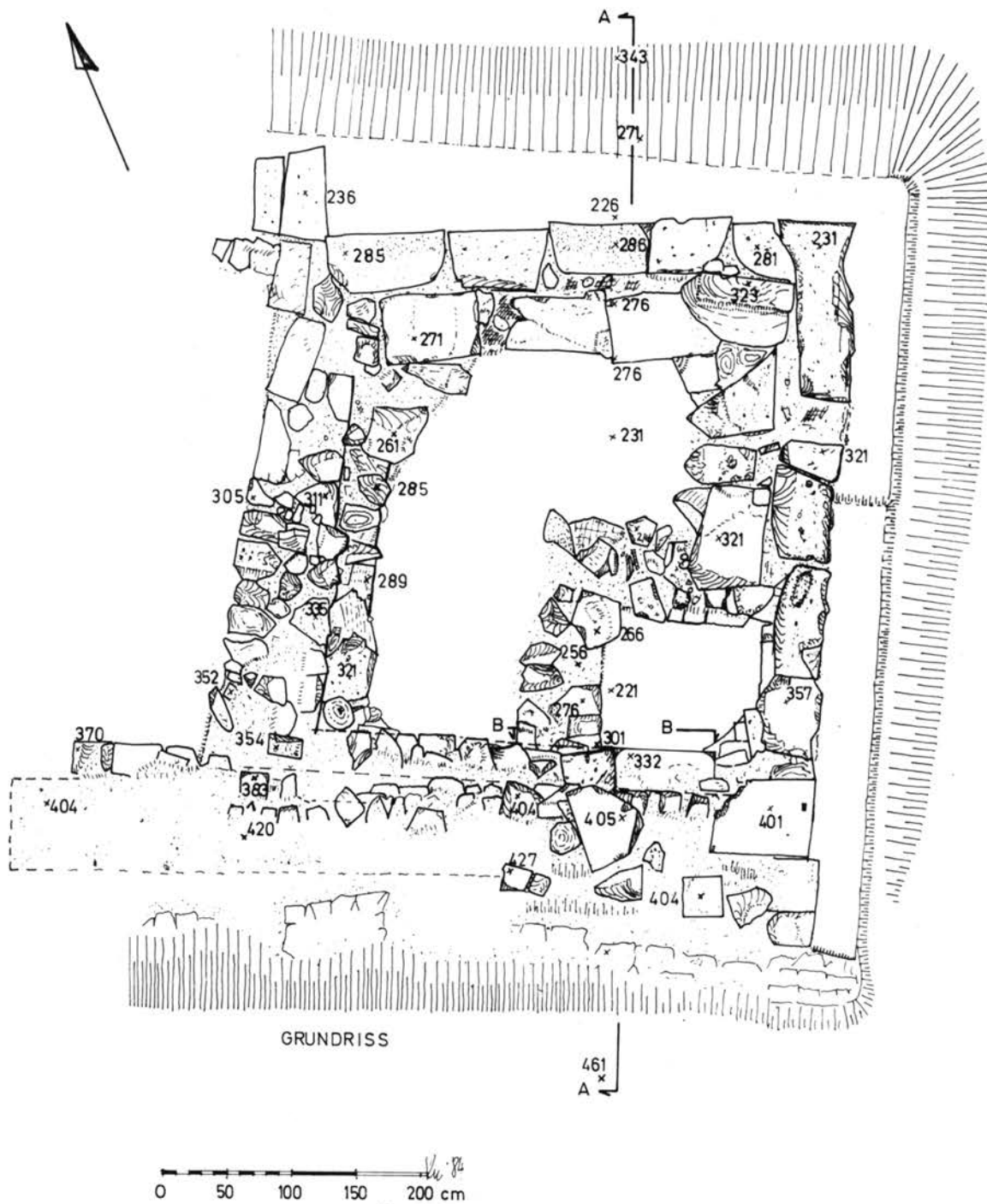

Abb. 6. Das sogenannte Megaron: Grundriß.

Das «Heiligtum des Zeus Thenatas» (Beilage; Abb. 9; Taf. 13a)

Unmittelbar am Nordwestfuß des Palaiochora-Hügels liegen die Reste eines teilweise ausgegrabenen Quaderbauwerkes, das von E. Stikas im Jahre 1938 in einem Grundrißplan und in schematischen Schnitten dargestellt worden ist (Abb. 7)³². Der Baukomplex ist nach keiner Richtung völlig ausgegraben, auch die Fundamente und die noch unter ihnen liegenden Schichten sind nur an wenigen Stellen untersucht.

Sp. Marinatos hatte diese Reste während seiner Forschungen in der «Lilienvilla» 1932 entdeckt und in fünf insgesamt nur wenige Monate dauernden Kampagnen soweit freigelegt, wie sie heute nach erneuter Reinigung sichtbar sind (1933 - 1936, 1938)³³.

Der ausgegrabene Baubestand setzt sich aus mehreren Abschnitten zusammen: Dem Hang wahrscheinlich unmittelbar vorgelegt ist eine nordsüdlich verlaufende Wand, die eine nach Westen gerichtete Fassade aufweist. Im Norden bildet diese Wand mit einer nach Westen verlaufenden Wand eine rechtwinklige Ecke; letztere zeigt eine nach Süden gerichtete Fassade. Ihre nördliche Seite ist vom Dünensand verschüttet und unausgegraben. Befindet man sich innerhalb der beiden Mauerteile, so können die Wände als Nord- bzw. Ostwand bezeichnet werden. Während die Nordwand im Westen schon nach ca. 3.90 m als Ecke abbricht, ist die Ostwand auf ca. 45 m Länge sichtbar und verschwindet im Süden in unausgegrabenem Gelände.

Die Γ-förmig verlaufenden Mauern schließen einen Geländestreifen ein, der bis zu einem einigermaßen ebenen Niveau abgegraben ist und mindestens vor der Ost- und Nordwand einem i.g. alten Gelniveau entspricht. Denn auf dieses Niveau führen von Hang zwei Treppenanlagen herab, die durch die Ostwand gelegt sind: die Mittel- und die schmalere Südterpe.

Der Ostwand sind zwei podiumartige niedrige Bauten vorgesetzt; noch weiter im Süden und Südwesten stehen weitere Baureste aufrecht; schließlich finden sich, einstweilen noch zusammenhanglos, Baureste im Osten der Ostwand. Die uneinheitliche Bautechnik der beiden Hauptwände und die genannten Baureste lassen erkennen, daß hier durch einen längeren Zeitraum Zusatzbauten und Überbauungen ausgeführt worden sind.

In ungefährem Halbkreis vor der Mittelterpe stellte Sp. Marinatos bald nach Grabungsbeginn eine umfangreiche Erhebung fest, die alle Merkmale eines «Aschenaltars» aufwies. Der Umfang dieser Erhebung ist im Plan, Abb. 7 eingezeichnet (Stikas). Sp. Marinatos' Deutung des Befundes unterliegt keinem Zweifel. Nachdem er im weiteren Verlauf der Grabungen — allerdings an nicht näher bezeichneter Stelle — Quadern und ein Marmorbecken fand, die Weihinschriften an «Zeus Thenatas» tragen³⁴, ist es nahelegend, daß die Anlage während einer bestimmten Epoche ganz oder teilweise dem Kult diene.

32. *Prakt* 1938, 130 ff., eingeschobene Tafel.

33. Erste Spuren: *Prakt* 1932, 79; 1933, 95 ff.; 1934, 128 ff.; 1935, 196 ff.; 1936, 81 ff.; 1938, 130 ff.

34. *Prakt* 1935, 201 ff.; 1936, 85 f.; 1938, 136 ff. Vgl. DAVARAS - MASSON (o. Anm. 2).

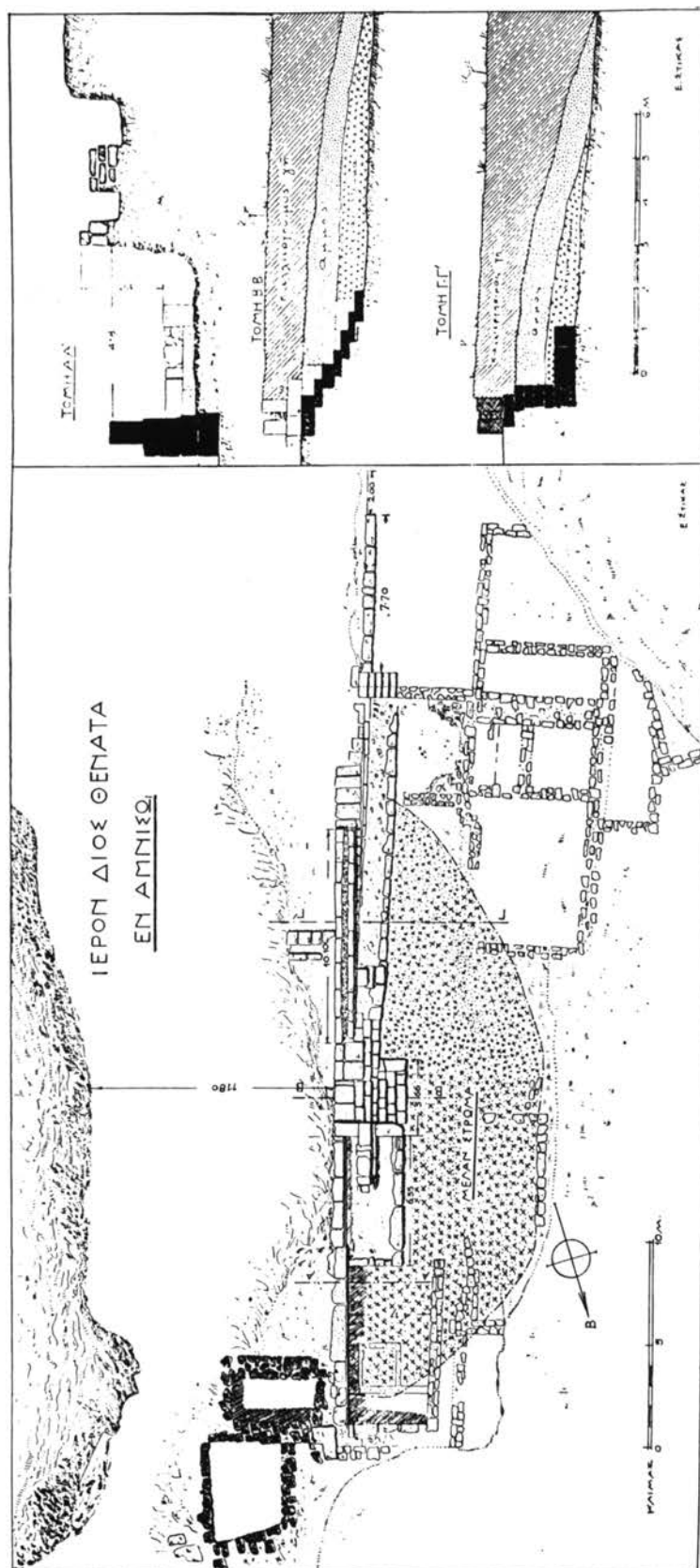

Abb. 7. Darstellung von E. Stikas (Prakt 1938).

Folgende grundlegende Thesen sind Sp. Marinatos zu verdanken:

1. daß an dieser Stelle ein repräsentativer minoischer Orthostatenbau stand, der noch in der späten Bronzezeit An- oder Umbauten erfuhr.
2. daß am Platz dieses Bauwerks eine Kultstätte des Zeus liegt, deren älteste Funde in die «geometrische» Phase zurückführen. Der Kern dieser Kultstätte ist der Aschenaltar unmittelbar westlich der Mitteltreppe.
3. daß mit nachminoischen Bau- und Benutzungsphasen zu rechnen ist.

Neben Kleinfunden (Votivobjekten) und Keramik der minoischen bis frühkaiserzeitlichen Epoche wurden große Fragmente von zwei sitzenden, ungefähr lebensgroßen Kalksteinadlern gefunden (Taf. 16f). Diese und der unterlebensgroße Kalksteinkopf eines bärtigen Gottes wurden zusammen mit den übrigen Funden ins Archäologische Museum von Herakleion verbracht³⁵.

Marinatos stellte außerdem die These einer Kultkontinuität von der Bronzezeit bis in die hellenistische Epoche auf, die jedoch keine einhellige Anerkennung fand³⁶.

Für unsere Neubearbeitung stand außer den Feststellungen des Ausgräbers in den einschlägigen Veröffentlichungen die erwähnte, von E. Stikas i.J. 1938 angefertigte Bauaufnahme zur Verfügung, die im Maßstab 1: 280 veröffentlicht ist. Seine Zeichnung wird von drei Schnittprofilen begleitet (Abb. 7).

Früheste Reste vor der Mitteltreppe

Sp. Marinatos (1938): «An einer bestimmten Stelle unmittelbar vor der großen Treppe haben wir mitten in der minoischen Aufhöhung einen rechteckigen Versuchsgraben aus; er wurde bis zu dem natürlichen Felsterrain geführt. Dieses wurde in einer Tiefe von 4.40 m unter der ursprünglichen Geländeoberfläche entdeckt. Es handelt sich um den kompakten Fels, der dem Gestein des benachbarten Palaiochora-Hügels entspricht; der Fels ist hier jedoch künstlich geebnet und von künstlichen Rinnen durchschnitten, deren Zweckbestimmung noch unbekannt ist. Diese Rinnen sind 16 cm breit und 15 cm tief» (Taf. 14b). Die Gesamthöhe der minoischen Schicht beträgt hier ungefähr 1.10 m³⁷.

Dieser Schnitt ist 1984 gereinigt worden und der Befund im Fels wurde zeichnerisch aufgenommen. In einer Tiefe von 1.40 m unter der Oberkante der tiefsten Stufe der Mitteltreppe stießen wir auf die erwähnten Rinnen.

Es handelt sich um ein Stück Rinne mit zwei Abzweigungen nach Norden. Eine endgültige Deutung ist vor einer großflächigen Reinigung verfrüht. Denkbar ist, daß die Anlage der Sammlung und Verteilung von Quell- oder Hangwasser diene, da eine ca. 0.35 m tiefe künstliche Öffnung sich an der tiefsten Stelle der freigelegten Rinne befin-

35. Kalksteinkopf: *Prakt* 1934, 132 Abb. 4. Adler: *ebenda* 131 Abb. 3.; 1935, 200; 1938, 135 Abb. 5; *KretChron* 7, 1953, 258 ff. Taf. B, Γ. (Kunstgeschichtliche Untersuchung).

36. *Prakt* 1938, 138. Dagegen: E. KIRSTEN, s. o. Anm. 2, 37.

37. *Prakt* 1938, 135 f.

det. In den Rinnen fand Marinatos wenige Scherben, dabei das Fragment einer typischen MM I-Kleeblattkanne. Sie trägt eine «tiefrote lineare Verzierung auf schwarzem Grund». In den oberen Teilen des Grabungsschachtes stellte er spätminoische, vermischt mit mittelminoischen Scherben fest, die er nicht genauer beschrieb³⁸.

Der Fassadenbau

Der heutige Zustand der Baureste läßt erkennen, daß die Nordwand und daran anschließend die lange Ostwand noch über die südliche Treppe hinaus zu einer bestimmten Zeit offenbar eine funktionelle Einheit gebildet hatten. Ein Gehniveau ungefähr auf der Höhe der tiefsten Stufe der Treppen muß diesem Bauwerk entsprochen haben; das Rinnensystem war zugeschüttet.

Im Bestand läßt sich eine relative chronologische Abfolge erkennen. Inwieweit in ihr jeweils Bauschritte oder abgeschlossene bauliche Phasen faßbar werden, ist beim Stand der Grabung nicht überzeugend klärbar. Auch die Zweckbestimmung des Baukomplexes und seiner zeitlich geschiedenen Zustände entzieht sich noch einer konkreten Erklärung.

Unsere Beschreibung zusammen mit der Beurteilung der Funde möchte gleichwohl Anhaltspunkte für die baugeschichtliche Entwicklung des Ganzen geben.

1. Der Abschnitt nördlich der Mitteltreppe (Beilage, A-D; Abb. 9, Taf. 13b)

Sämtliche Quaderwände bestehen aus Ammuda. Der Ostwand ist nördlich der Mitteltreppe ein Podium vorgelagert. Dessen Nordwand ist an die Quaderwand angeschoben und verdeckt einen Höhengsprung ihrer Fundamente.

Die Quaderwand, von der nur die nach Westen weisende Fassade sichtbar, bzw. ausgegraben ist, entspricht minoischer palatialer Bauweise. Es handelt sich um einen Typus des Wandaufbaues, der von J. Shaw «coursed ashlar wall» genannt wird. In seiner hier vorliegenden, technisch und formal ausgereiften Form ist er für die Zeit der Neuen Paläste bezeichnend. «In each case, cut blocks were placed only along the exterior wall face, the face intended to be seen and usually the one that was exposed to weathering. Only the front, visible side of each block was smoothed and provided with straight edges, so that adjacent blocks touched only along the outer vertical edges. The back sides of each block were normally broken off ...»³⁹.

In ihrem nördlichen Teil (B - C) liegt auf dem leicht vorspringenden Fundament aus groben Blöcken eine Flachsicht als Ausgleichsschicht (Krepidoma). Darüber folgen jeweils mit leichtem Rücksprung zwei Quaderschichten; ihre Lagerfugen sind horizontal. Der nördliche Eckblock der oberen Schicht ist ungefähr in der Mitte gebrochen, der südliche Teil durch kleinformatige Steine ergänzt. An dieser Stelle griff

38. *Ebenda* 136.

39. SHAW, 92.

ein jüngerer, bei den alten Grabungen abgeräumter Mauerzug in den Bestand ein (s. Anm. 46). Besonders starke Erosion weist die untere Quaderschicht in ihrem nördlichen Teil auf. Bei der Mehrzahl der Blöcke einschließlich des Krepidoma finden sich Steinmetzzeichen vom Typus des Dreizacks (Dreizackzeichen).

Der südliche Teil C - D bis zur Mitteltreppe ist höher fundamentierte und seine Flucht weicht unmerklich vom Nordteil nach Osten ab. Außerdem stehen die Lagerfugen der beiden Abschnitte nicht in Konkordanz. Auf einem aus Bruchsteinen und Fels bestehenden Fundament liegt das Krepidoma, über dem mit geringem Rücksprung eine Quaderschicht folgt; ihr nördlichster Block ist mit dem Nordabschnitt verfügt, bzw. an diesen angearbeitet. Im Süden ist die Quaderwand von der Treppentreppe überbaut. Obgleich die Wandfläche stark erodiert ist, läßt sich auf dem Krepidoma noch ein Dreizackzeichen ausmachen.

Bei B bildet die Ostwand mit der Nordwand eine fast rechtwinklige Ecke. Die Nordwand endet 3.90 m weiter westlich. Hier schließt rechtwinklig nach Norden gerichtet ein in der Terrainoberfläche sichtbares Wandstück an, das sich auf einer Länge von 1.40 m abzeichnet.

Die beiden folgenden Quaderlagen sind an die erodierte Stirn der Ostwand angepaßt, der Anschluß der oberen Flachsicht ist nicht erhalten. Das Krepidoma der Nordwand liegt mit seiner Oberkante um 0.20 m deutlich tiefer als die Oberkante des anschließenden Ostwandkrepidoma, an das es nur grob angepaßt ist. Rücksprünge der Quaderschichten sind im Gegensatz zur Ostwand hier nicht vorhanden, ferner sind die Versätze der Lagerfugen hier ungleichmäßiger. Fugenkonkordanz mit der Ostwand liegt nirgends vor. So unterscheidet sich diese Ecke grundsätzlich von der Anlage innerer Ecken bei neupalastzeitlichen Quaderwänden, die üblicherweise bündig hergestellt sind⁴⁰.

Auch die Bearbeitung der Quadern der Nordwand ist auffällig. Ein Teil der Quadern zeigt eine sorgfältige Glättung der Stirnseite, ferner lassen sich sowohl Randschlag als auch eine werkzollartige Randleiste feststellen. Deutlich genug zeigen die Dreizackzeichen auf zwei Quadern der mittleren Schicht, daß in diesem Wandteil mindestens zum Teil älteres Material verwendet worden ist.

Alle diese Merkmale lassen erkennen, daß die Nordwand entweder ein Neubau oder ein Ersatzbau ist, der eindeutig später anzusetzen ist als die minoische Ostwand. Nach den Bearbeitungsspuren kann dieser Wandabschnitt nicht vor dem 5. Jahrhundert errichtet worden sein. Nördlich der Mitteltreppe ist der Ostwand die niedrige rechteckige Anlage des Nordpodiums vorgesetzt.

Es wird nördlich und westlich von einreihigen Quaderwänden mit gleichmäßiger Wandfläche eingeschlossen. Im Osten wird es von der höheren Quaderwand begrenzt, im Süden von der Nordwange der Mitteltreppe überbaut. Der Innenraum ist bis zur Höhe der Oberkante der Podiumwände hinterfüllt. Eine eigentliche Fußbodenschicht ist, wenigstens ohne Grabung, nicht nachweisbar. Die Taf. 14a zeigt deutlich die

40. SHAW, 95 f. «At interior wall corners, in order to strengthen the wall, blocks usually were placed in such a way that every other block of one wall projected into the face of the wall that met it at right angles...»

Ansatzstelle der Podiumnordwand an die Hauptwand, sowie die bereits bei der Krepidoma-ähnlichen unteren Lage vorliegende Fugendiskordanz, ferner ist auch die mangelhafte Fundamentierung der Podiumnordwand erkennbar. Von der Westwand ist

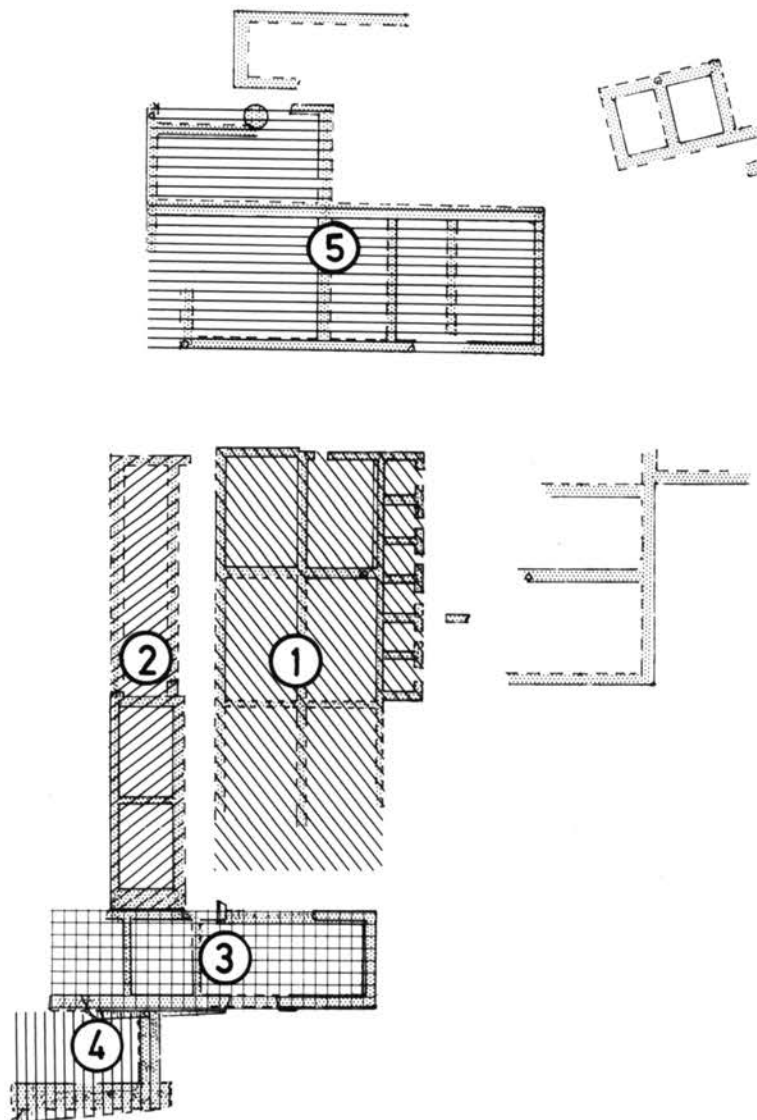

Abb. 8. Venezianische Baureste, Raumnummern.

nur die im wesentlichen gleichhohe Quaderschicht erhalten, die durch den nordwestlichen Eckblock mit der Nordwand verbunden ist. Von der Fundamentierung der Westwand ist nichts sichtbar. Die Oberkanten der Nord- und Westwand liegen nur ungefähr auf einheitlicher Höhe; dies und der Erhaltungszustand, ferner die geringe

Mauerbreite sprechen nicht für ursprünglich höher aufgehendes Quadermauerwerk. Im Gegensatz zur etwas unregelmäßig gesetzten Nordwand aus kleinen Quaderformaten besteht die Westwand durchgehend aus Quadern, auf deren Stirn das Dreizackzeichen nahezu durchgehend festgestellt werden konnte.

2. Die Mitteltreppe (Beilage; Abb. 9; Taf. 13b)

Die Mitteltreppe besteht aus dem Treppenlauf sowie der nördlichen und südlichen Treppenwange. Da die Nordwange die Westwand des Nordpodiums und die Quaderhauptwand überlagert, außerdem ein Teil der Treppenquader aus Spolien besteht, schließlich die Bauweise nicht sehr exakt ist, muß die Treppenanlage *s p ä t e r* als der unmittelbar nördlich anschließende Abschnitt entstanden sein. Es wird sich außerdem zeigen, daß die Treppenanlage auch später als das Südpodium und der unmittelbar östlich davon liegende ursprüngliche Teil der Quaderwand angelegt worden ist.

Die Fundamentierung der ersten Stufe ist durch modernen Zement verunklärt; ein tiefer hinabreichender Unterbau ist unmittelbar unterhalb dieser Treppenstufe nicht vorhanden, wie die Reinigung des alten Grabungsschachtes vor der Mitteltreppe erkennen ließ (s.o. S. 62).

Das Gelniveau vor der ersten Stufe entspricht i.g. der Oberkante des Krepidoma der Hauptwand nördlich des Nordpodiums. Ob die unsorgfältig gelegten schmalen Kalksteinstufen unterhalb der ersten Stufe zum antiken Bestand gehören, läßt sich nicht mit Sicherheit erweisen⁴¹.

Die ursprüngliche Höhe des Treppenlaufs und der Treppenwange kann nicht mehr ermittelt werden, ebensowenig wie die ursprüngliche Höhe der nördlich und südlich anschließenden Quaderwände. Es fällt auf, daß die beiden unvollständig erhaltenen Treppenwangen im oberen Teil breit nach Norden bzw. nach Süden ausgreifen. Dadurch wird eine plattformartige Ergänzung der beiden Wangen nahegelegt. Der nördliche «Risalit» ist in das Nordpodium fundamentierte, der entsprechende südliche Teil steht offenbar auf dem Südpodium.

Im unteren Teil der Treppenanlage folgt im Gegensatz dazu auf beiden Seiten nur ein schmaler Quader der Treppe. Der südliche Quader liegt 0.40 m südlich der Flucht des oberen Wangenteils. Die Treppe greift mit der ersten bis dritten Stufe entsprechend weiter nach Süden aus.

Im Gegensatz zu der Hauptwand im Norden ist die Treppenanlage zwar unsorgfältig gebaut; aber allein schon die durchgängig sauber gearbeitete Neigung der Stufenoberseiten deutet darauf hin, daß es sich nicht um eine notdürftig wiederhergestellte Anlage handeln kann. Gleichwohl zeigt sich in den schwankenden Abmessungen der Stufen, im ungleichmäßigen Fugenschnitt u.a.m. der Spoliencharakter der Anlage. Die Hinnahme von formalen Inkonssequenzen wird besonders deutlich bei der übermäßigen Höhe der 7. Stufe oder bei der merkwürdigen Abarbeitung der nördlichen Treppenwange in Anpassung an die Plattenbreiten der 7. Stufe; die Abmessungen dieser Stufe wiederholen

41. Schon auf der Aufnahme *Prakt* 1935, 198 Abb. 2 ist die obere dieser «Stufen» erkennbar.

sich bei den beiden westlichen Platten der höchsten Schicht der Südwanne – alle Platten gehörten ursprünglich zum Toichobat eines unbekannten Baues – sind also wiederverwendet.

Die Baufuge zwischen der 3. und 4. Stufe ist senkrecht, im Gegensatz zu der horizontalen Schichtung der übrigen Quaderstufen. Außerdem verläuft diese Baufuge schräg zur Orientierung der Treppe; die Fuge setzt die Frontrichtung des Südpodiums fort. Man versuchte also bei der Anlage der 4. Stufe eine ältere Baukante in den Treppenbau zu integrieren. Technisch gesehen bildet die 4. Stufe eine Art «Gelenk» zwischen dem nördlichen und dem südlichen Teil des ganzen Baukomplexes. Durch den Vorsatz keilförmig geschnittener Platten wurde die Vorderkante dieser Stufe mit den übrigen Treppen parallelisiert. Die Tropfkante dieser verschiedenen Zusatzplatten zeichnet sich auf der Oberfläche der 3. Stufe ab.

3. Der Abschnitt südlich der Mitteltreppe einschließlich Südtreppe (Beilage, EFG; Abb. 9; Taf. 15a-b)

Die Baumasse südlich der Mitteltreppe besteht aus zwei Hauptteilen. Der erste, E - F, ist im Norden in die Mitteltreppe verzahnt, im Süden wird er, soweit erkennbar, von der Südtreppe abgeschnitten. Diesem Teil ist das Südpodium vorgelagert. Der zweite Hauptteil, F - G, umfaßt die Südtreppe mit der südlich daran anschließenden zweischaligen, nur oberflächlich ausgegrabenen Mauer, die sich nach Süden in unbekannter Länge fortsetzt.

Der nördliche Teil, E - F, hat ein durchlaufendes Fundament aus Amudablöcken. Dieses Fundament weicht von der Quaderwand B - C (nördlich der Mitteltreppe) in stumpfem Winkel nach Westen ab. Darüber liegt als 2. Schicht eine flache «Ausgleichslage» aus kleinen, unsauber verlegten Amudablöcken ungleicher Formate, ausgezwickt mit Bruchsteinen. Nach Süden reicht diese Schicht nur wenig über die Abbruchstelle der darüberliegenden 3. Schicht hinaus. Diese 3. Schicht besteht aus sechs läuferartig verlegten, ziemlich dünnen Orthostaten. Ihr Versatz ist gemessen am Abschnitt nördlich der Mitteltreppe unsorgfältig und der sechste Orthostat ist aus der Wandflucht herausgedrückt; diese Stelle korrespondiert mit der Vordrückung der Westwand des Südpodiums (s.u. S. 68).

Über der Orthostatenschicht folgt die 4. Schicht aus flachen, grobverlegten kleinen Quadern in wechselndem Material (Kalkstein und Ammuda). Darüber erhebt sich die Westfassade der Schalenmauer aus Kalksteinbindern mit glattgemeißelter Außenfläche. Die Richtung dieser Mauer weicht nach Osten ab und nimmt i.g. die Richtung der Nordwand B - C - D auf.

Südlich des herausgedrückten Orthostaten der 3. Schicht wechseln deutlich Schichtung und Material. Dieser Wechsel läßt wahrscheinlich auf Einsturz und Wiedererrichtung oder Umbau schließen. Hier greift die 5. Schicht, d.i. die Kalksteinschalenmauer mit ihrem Unterbau, tief in den Bestand unmittelbar nördlich ein. Dieser wohl ältere Bestand ist im weiteren Verlauf nach Osten nur in der 1. Schicht (Fundament) sichtbar, die die Richtung beibehält, jedoch gegenüber dem höher aufgehenden Mauerwerk im-

mer weiter nach Westen hervortritt und bis zu den Stufen der Südterasse verfolgt werden kann.

Offensichtlich setzt der heute von der hellen Schalenmauer bekrönte Neubau bereits wenige Meter südlich der Mittelterasse über der Ammuda-Orthostatenschicht ein. Denn dort besteht die Flachschiebt (4. Schicht) aus Kalksteinspolien. Schließlich folgt östlich

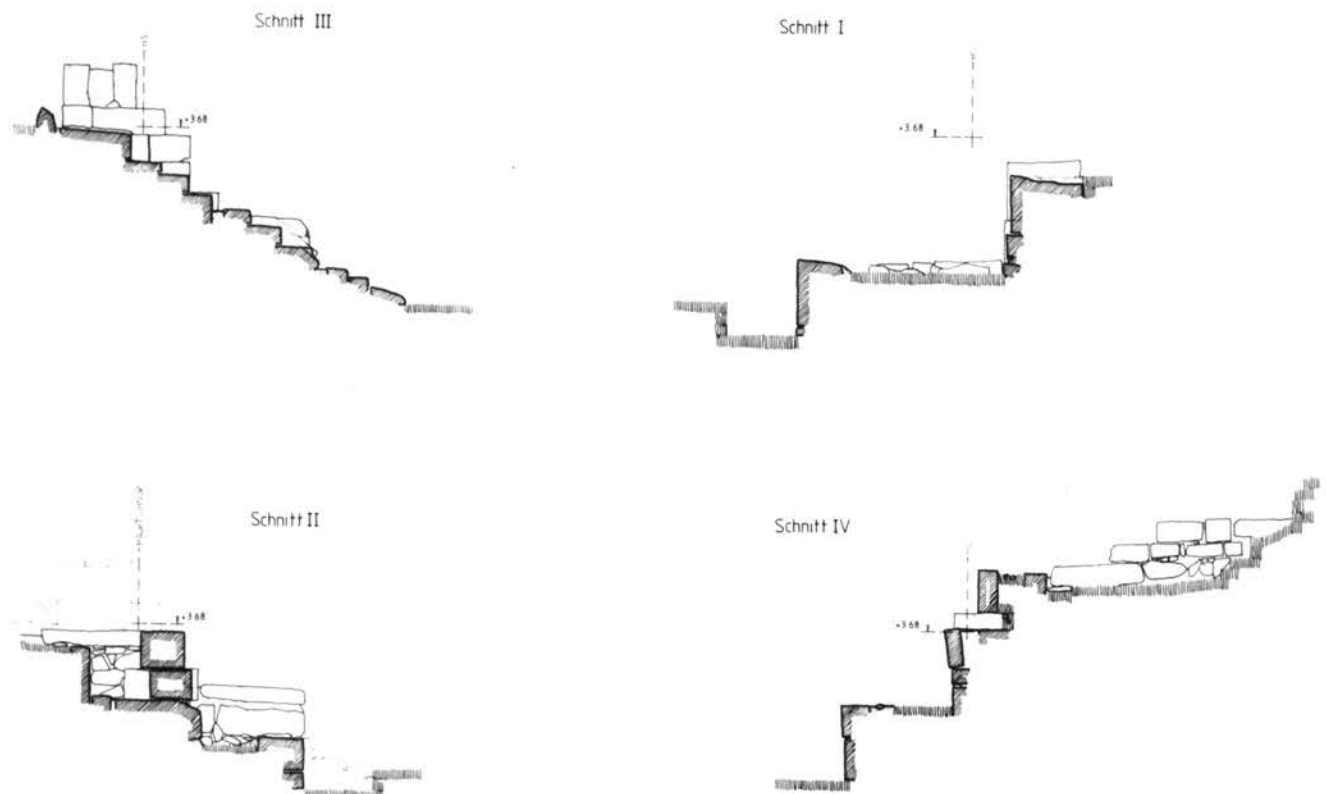
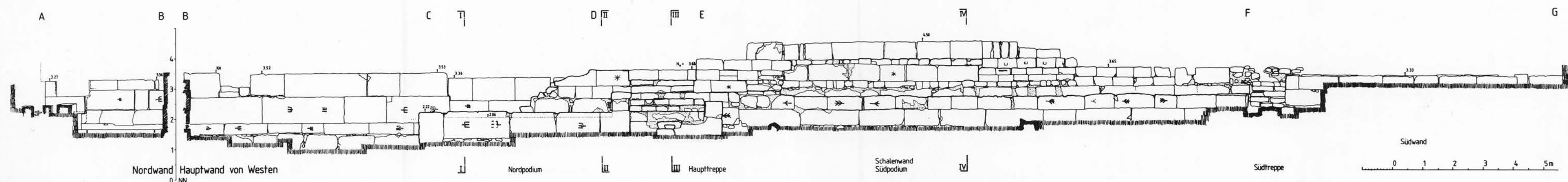
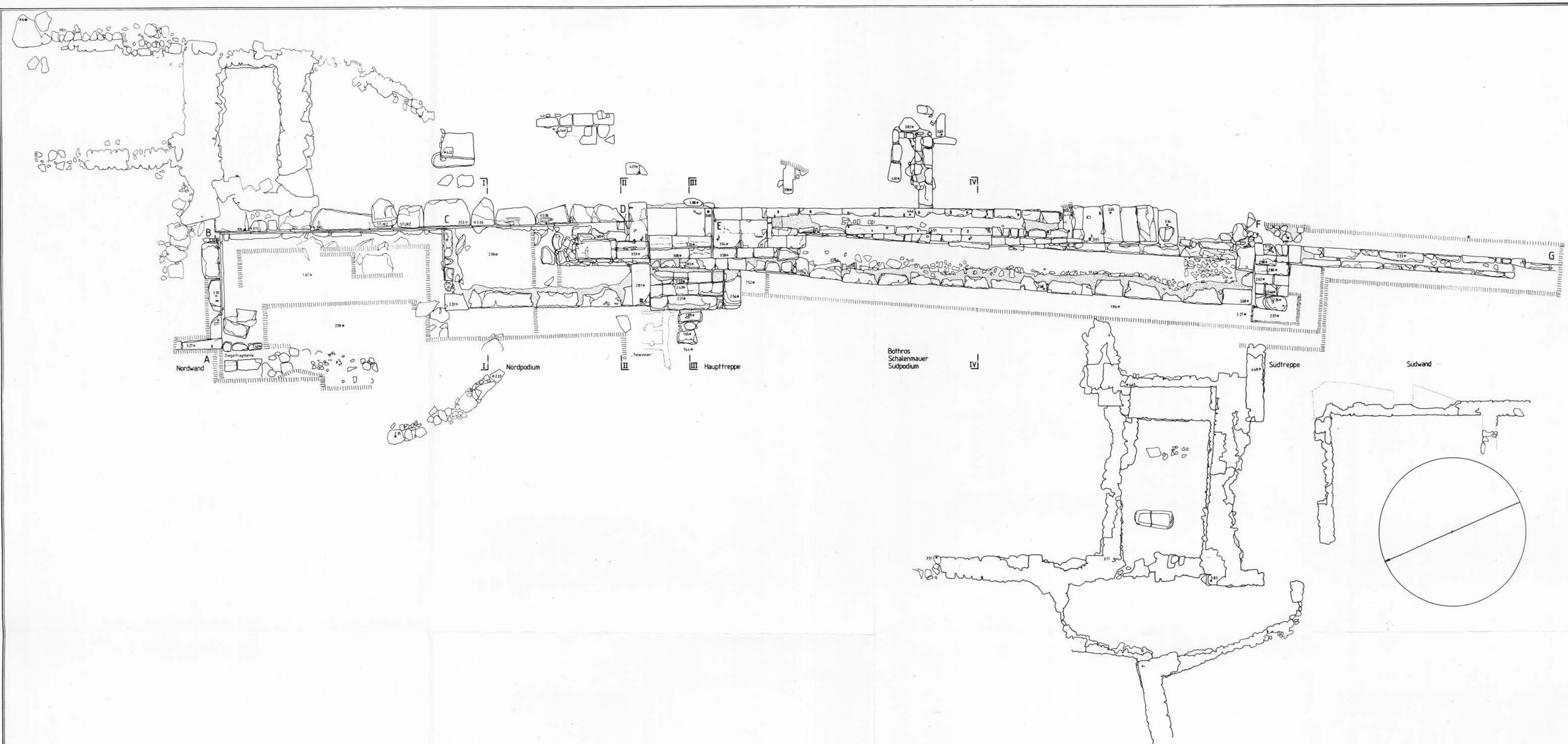

Abb. 9. Schnitte I-IV, s. Beilage.

der Abbruchstelle ein nach Schichthöhen, Formaten und Material wechselnder Mauerverband über dem alten Fundament.

Im Unterlager der Schalenmauer südlich des herausgedrückten Orthostaten der 3. Schicht fallen vier flache Kalksteinquader mit Hebebossen in der Mauerfront auf. Etwas weiter nördlich stecken in der gleichen Schicht zwei Fragmente von Spolienblöcken aus dem gleichen Steinmaterial. Diese Blöcke tragen skulptierte, etwas altertümliche ionische Kymatien; an einer Stelle sind rote Farbreste erhalten (Taf. 14c). Form und ursprüngliche Bestimmung dieses Architekturteiles werden sich erst nach einem vorübergehenden Ausbau aus der Wand bestimmen lassen.

Nördlich der Südterasse ist der Neu- oder Umbau gründlich ausgebaut. Hier sind

AMNISOS Auf KRETA
nach den Untersuchungen der Jahre 1983,84,85
„Zeus-Heiligtum“ Grundriß und Ansicht

Baufaufnahme: Christian Ebner, Innsbruck
Jens Misiakiewicz, Frankfurt / M.

über dem alten Fundament vier mächtige Kalksteinplatten erhalten, die binderartig verlegt sind.

Zur Verwendung von Baumaterial in diesem Teil der Anlage (E - F) läßt sich zusammenfassend folgendes feststellen:

Die Wandabschnitte über dem Fundament (1. Schicht) bestehen zum größten Teil aus wiederverwendetem Quaderbzw. Orthostatenmaterial. Zwei Typen zeichnen sich ab: a) Ammudablöcke, nach Format und Bearbeitung minoisch. Hierzu gehören vor allem die Orthostaten der 3. Schicht. Auf dem Orthostaten links der «Reparaturnäht» ist denn auch ein sternförmiges Steinzeichen erhalten. b) Kalksteinblöcke (eigtl. Kalksandstein) heller Färbung. Sie weisen mindestens eine geglättete Seite auf. Auf der Stirnseite der Südschale der Schalenmauer lassen sich deutliche Spuren der Charrierung erkennen. Außerdem sind im Oberlager der Blöcke dieser Schicht Stemm- und Dübellöcher sichtbar, deren Lage eine (nicht vorhandene) Binderschicht fordert. Hebebossen und Blöcke mit ionischen Kymatien sind bereits weiter oben erwähnt worden. Der Materialwechsel von Ammuda zu Kalk(sand)stein würde die durch den Aufbau der Wand E - F nahegelegte These eines Umbaues oder Wiederaufbaues stützen.

Die nach Westen gerichtete Frontwand des S ü d p o d i u m s ist zwischen Mittel- und Südtreppe im Oberbau freigelegt.

Diese Wand besteht im heutigen Zustand aus einer zweischichtigen Läuferreihe aus Ammuda, deren Flucht im Abstand von ca. 1.50 m ziemlich parallel mit der Fundamentschicht der Wand E - F verläuft. Der nördliche Teil der Podiumwestwand ist sekundär etwas nach Westen herausgedrückt (s.o. S. 67). Das Fundament ist nur oberflächlich angegraben; es besteht offenbar aus unregelmäßigen Bruchsteinen. Ein Hinweis auf den einheitlichen Charakter dieser Wand ist auch darin zu erkennen, daß auf dem größten Teil der Läufer der oberen Schicht ein Steinzeichen in der Form eines Zweiges erhalten ist, das z.B. auch aus Phaistos bekannt ist⁴².

Die Fortsetzung der Westwand des Südpodiums nach Norden ist zwar durch die Flucht der 4. Treppenstufe deutlich; doch die Oberkante der nach Süden an diese Stufe anschliessenden Plattenlage ist auf die obere Läufererschicht der Westwand des Südpodiums aufgelegt. Daraus darf geschlossen werden, daß sie der Rest einer 3. Läufererschicht der Südpodiumwestwand ist; möglicherweise bildete sie ursprünglich den westlichen Rand einer pflasterartigen Deckschicht des Südpodiums. Die Oberfläche dieser Deckschicht würde damit der Oberkante der weiter oben als Fundamentschicht der Wand E - F definierten Steinlage entsprechen. Soweit erkennbar, besteht die Innenpackung des Südpodiums aus grobem Steinmaterial und Lehm. Im heutigen Zustand liegt ihre Oberfläche deutlich unterhalb der Oberkante des Südpodiums.

Auf zwei Photographien der Kampagne 1938 und auf dem alten Plan Abb. 7 erscheint ca. 2.50 m südlich der Mitteltreppe eine ungefähr 1 m breite nach Osten ansteigende treppenartige Anlage. Sie stand auf einer Erdaufhöhung über dem Südpodium. Drei stufenartige Quadern lassen sich erkennen, mindestens eine vierte ist auf der Westwand des Südpodiums zu ergänzen. Die Oberkante der «Treppe» entsprach der Lagerfuge

42. s. etwa SHAW, 110 Abb. 127b.

der bekrönenden hellen Schalenmauer⁴³. Vermutlich handelt es sich um die Reste eines provisorisch angelegten Aufganges, der jünger ist als die Mitteltreppe. Dieser Baurest ist heute vollkommen verschwunden.

Das bauliche Verhältnis des südlichsten Teils der ausgegrabenen Anlage (F - G) – d.i. der Südtreppe und der südlich anschließenden Schalenmauer – zu dem Wandstück E - F und dem Südpodium ist noch nicht befriedigend erkennbar; denn gerade im Bereich der Südtreppe sind die Fundamente noch nicht ausgegraben. Nicht in der Tritthöhe, jedoch im Material (Kalksandstein) und in der Tiefe der Auftritte ähnelt diese schmale Treppe der Mitteltreppe. Allerdings ist sie bedeutend weniger sorgfältig gebaut. Fünf Stufen sind erhalten; noch vor der Flucht des Südpodiums liegt eine weitere untere Stufe, deren Unterkante jedoch noch im Terrain steht.

Reste der Treppenwange sind auf beiden Seiten erkennbar; sie bestehen aus je einem Ammudaquader. Der nördliche Quader tritt aus der Flucht der Fundamentschicht E - F hervor, der südliche liegt auf der gleichen Höhe wie die dicht an ihn anschließende Schalenwand. Im Zusammenhang mit der Errichtung der Treppenwange steht schließlich der südlichste Quader der oberen Schicht der Südpodiumwestwand; im Gegensatz zu den übrigen Quadern dieser Schicht ist er rechteckig, d.h. auch seine Innenseite ist geradlinig behauen. Außerdem aber ist seine Oberfläche auffällig besser erhalten als die der übrigen Quadern der Podiumwand⁴⁴.

Die auf fast neun Meter Länge südlich der Südtreppe verfolgbare Schalenmauer setzt die Flucht des Fundamentes der Wand E - F fort. Eine Untersuchung ihres Unterbaues wäre im Hinblick auf einen Zusammenhang mit jenem nördlich liegenden Fundament aufschlußreich. Bemerkenswert ist es, daß Material (Ammuda) und Breite der südlichen Schalenmauer sich von der bekrönenden Schalenmauer im Norden (E - F) unterscheiden.

4. Weitere Bauten im Zusammenhang mit dem Baukomplex A - G

Folgende Bauten erlauben beim Stand der Grabungen, wie er von Sp. Marinatos erreicht worden war, keine sinnvolle Beschreibung; sie verdienen jedoch im Blick auf weitere Forschungen Erwähnung:

1. Die Fundamentkammern östlich oberhalb der Ecke B (Abb. 7; Beilage). Wesentlich ist, daß in dem groben Mauerwerk dieser Kammern Gipssteinblöcke in offensichtlicher Zweitverwendung verbaut sind.

2. Die kleinsteinigen Fundamente und Ammudaspolien östlich von B - F hangaufwärts (Beilage; Abb. 7; Taf. 13a).

3. Der «Bothros» unmittelbar östlich der Schalenwand E - F⁴⁵. Er stößt mit seiner

43. *Prakt* 1938, 132 ff. Abb. 2-4.

44. Zur Vorsicht bei der Zuweisung an eine nachminoische Phase könnte freilich die oft sorgfältige Bearbeitung von Eckquadern in der palatialen Architektur mahnen, s. SHAW, 96 («terminal blocks»).

45. *Prakt* 1938, 135.

erhaltenen Südwand an die Ostseite der Schalenmauer (Taf. 15a). Eine völlige Freilegung hat nie stattgefunden. Es handelt sich um eine im rechten Winkel zur Schalenmauer orientierte rechteckige Steinkiste, die aus Ammudaspolien erbaut ist. Die Süd- und Ostwand ist zweischalig, die Nordwand einschalig. Während die östliche Schmalwand aus grobversetzten Quaderfragmenten besteht, wird die westliche Begrenzung durch die erwähnte Schalenmauer gebildet. Sp. Marinatos legte das Innere des Bothros nur bis zu einer Tiefe von ca. 0.70 m unter der Oberkante frei. Eine Bodenkonstruktion ist nicht nachgewiesen. Im Inneren der Steinkiste fand Sp. Marinatos zahlreiche Lämmerknochen und eine Gruppe von einhenkligen, kleinen Tassen (offenbar Miniaturgefäße). Der Verwendungszweck als Bothros ist damit als gesichert anzusehen.

4. Reste, deren Gehniveau höher als das Niveau vor der Mitteltreppe liegt.

a) Norden

Im Grundriß sowie Schnitt A - A aus dem Jahre 1938 (Abb. 7) und in einer Abbildung des Berichtes von 1933⁴⁶ sind westlich vor der Quaderwand B - C Mauern eingetragen, deren Oberkanten i. g. auf der Höhe der minoischen Quaderwand liegen. Diese Wände sind später beseitigt worden, wie eine Abbildung des Berichtes von 1938 zeigt⁴⁷. Bei den Reinigungsarbeiten des Jahres 1984 ließ sich noch ein Teil des Unterbaues der auf dem alten Plan (Abb. 7) eingezeichneten Ostwestwand feststellen, die im Abstand von 4.18 m vor der Quaderwand B - C verläuft (Beilage; Taf. 13b). Soweit ohne Ausgrabung erkennbar ist, standen diese Wände mit ihren Fundamenten hoch über dem Gehniveau vor der minoischen Wand und dürften niveaumäßig ungefähr den Resten entsprechen, die im Bericht des Jahres 1933 etwas weiter südlich über dem Nordpodium als «römische Mauer» eingetragen sind⁴⁸ und ebenfalls später beseitigt wurden. Die im genannten Bericht des Jahres 1933 abgebildeten Wände bestehen offenbar grossenteils aus Spolienblöcken. Diese Bebauung dehnte sich mit Sicherheit über ein größeres Areal aus; so führte eine der Wände durch eine Lücke der oberen Quaderschicht unmittelbar südlich B noch weiter nach Osten, wie die alte Abbildung erkennen läßt⁴⁹.

Ob die auf der Beilage weiter westlich vor dem Nordpodium ungefähr auf dessen Niveau verlaufende bogenförmige Steinsetzung eine Entsprechung im alten Plan (Abb. 7) hat, ist zweifelhaft⁵⁰. Die übrigen im alten Plan in diesem Bereich erscheinenden Wände sind nicht mehr vorhanden.

b) Süden

Der ausgedehnte aus Bruchsteinen und Spolien errichtete Bau westlich vor der Südterasse (vgl. Abb. 7; Taf. 13a) ist in eine Sandschicht fundamenti-ert, die bei Beginn

46. *Prakt* 1933, 94 Abb. 1, 97.

47. *Prakt* 1938, 133 Abb. 4.

48. *Prakt* 1933, 95 Abb. 2.

49. *Prakt* 1933, 94 Abb. 1. Auf unserer Abb. 7 ist diese Wand nur bis in die Mauerlücke südlich B verfolgbar. Diese Stelle ist auch auf der Beilage und Taf. 13 erkennbar.

50. Vgl. *Prakt* 1938, 134: Es handelt sich dabei offenbar um eines der Mäuerchen, die nach Sp. Marinatos den Aschenaltar abstützten.

der Grabungen von Sp. Marinatos die Podien und einen großen Teil der Treppen überlagerte. Die Untersuchung dieses Bauwerkes ist noch nicht abgeschlossen. Sp. Marinatos bemerkt zu diesem Baubestand:

«Diese Bauten können kaum etwas anderes gewesen sein als Wohnbauten, mindestens zum großen Teil. Bautechnik und Baumaterial sind aber ungleichmäßig. Offensichtlich sind die Räumlichkeiten in langsamer Folge entstanden und wurden ziemlich lange benutzt. Im ganzen sind die Wände sehr unsorgfältig hergestellt, oft sogar völlig provisorisch und ungekonnt. Es ist unwahrscheinlich, daß sie vor der römischen Epoche 69 v. Chr. gebaut worden sind»⁵¹.

Bemerkungen zur Chronologie und Stratigraphie

Die erste Epoche (MM I - II)

Der bearbeitete Felsgrund unmittelbar vor der Mitteltreppe wird von den Erdschichten überlagert, die das Vorgelände für die Ost- und Nordwand gebildet hatten. In den Felsrinnen fand Sp. Marinatos wenige Scherben, dabei das Fragment einer MM I - Kleeblattkanne (s.o. S. 63).

Angesichts der Menge von MM II- Keramik, die im Jahre 1933 offenbar ohne Schichtzusammenhang beobachtet wurde⁵² und des Ansatzes der nächstspäteren Bebauung bereits in MM III (s.u.), darf man freilich fragen, ob diese frühen Spuren im Fels nicht bereits zur Phase MM II gehören.

Die zweite Epoche (MM IIIb - SM)

Die Orthostatenwände B - D sind das früheste gesicherte Bauwerk im Ausgrabungsgelände. Nicht später ist wohl auch der ursprüngliche, später wiederhergestellte Bestand A - B anzusehen. Stratigraphisch der Erbauungsphase zuweisbare Funde liegen nicht vor. Sp. Marinatos bezeichnete diese Wände als «mittelminoisch», ohne allerdings auf wirklich datierende Funde verweisen zu können⁵³. Sorgfalt des Versatzes, Quaderformate, Bearbeitungstechnik und Typus der «Steinmetzzeichen» gleichen bei den minoischen Teilen dieser Wände den Orthostatenfassaden der «Lilienvilla». Allerdings liegt dort ein einfacher Orthostatensockel vor, während der Wandaufbau bei der Fassade B - D Quaderwänden der NPZ entspricht. Aus dem architektonischen Stil ist somit ein Zeitanatz in MM IIIb, d.h. die Zeit der «Lilienvilla» (vgl. o. S. 62f) sehr naheliegend. Inwieweit sich unter den späteren Aufbauten auch zwischen D und G ein Fundament dieser Phase verbirgt, ist ohne Grabung nicht mit Sicherheit feststellbar.

51. *Ebenda*.

52. *Prakt* 1933, 96. Ungefähr zwischen Punkt B und dem steil aufsteigenden Fels östlich davon fand SP. MARINATOS 1932 eine Grube mit großen Mengen MM-Keramik (*Prakt* 1932, 79): die Stelle ließ sich nicht mehr ausfindig machen.

53. *Prakt* 1933, 95. Ohne genaue chronologische Angabe allerdings *KretChron* 7, 1953, 259.

Die Fundamentierung der Hauptwand zwischen E und F entspricht immerhin minoischer Bauweise. Da das Südpodium regelmäßigen Quaderversatz und gleichartige «Steinmetzzeichen» in Form eines Zweiges aufweist, kann es schwerlich später als in der Phase SM I erstellt worden sein; in der Zeit nach SM I sind offenbar keine «Steinmetzzeichen» mehr üblich⁵⁴. Nicht so eindeutig ist die Bauweise des Nordpodiums, dessen Versatztechnik weniger sorgfältig ist und das bereits Spolien enthält. Andererseits darf die Funktion des Nord- und Südpodiums auf Grund der baulichen Gestaltung als gleichartig gelten.

Diese Zusammenhänge ergeben folgendes chronologisches Bild:

1. Phase: Anlage der Ostwand B - C - D; E - F	MM IIIb
2. Phase: Nord- und Südpodium	SM I

Ob zwischen D und E bereits eine Treppe bestand, ist unbekannt. Außerdem ist es unklar, ob zu dieser Zeit im Bereich der Südtreppe bis G bereits in dieser Epoche ein Bauwerk vorlag.

Die dritte Epoche

Zur dritten Epoche gehört der aus Spolien hergestellte Oberbau E - F, d.h. die aus sechs orthostatenartigen Spolien hergestellte Schicht mit einer niedrigen, unregelmäßigen Flachsicht als Unterbau.

Es ist völlig ungewiß, ob dieser Wandaufbau ein Wiederaufbau über dem Niveau des Südpodiums und seiner hypothetischen Abdeckschicht noch in der minoischen Epoche erfolgte. Ebenso unsicher ist es, ob im Bereich der Südtreppe und weiter südlich ein Bauwerk dieser Epoche stand. Ein zugehöriges Gehniveau kann nicht erschlossen werden.

A. Kanta konnte einige Keramikfragmente im Archäologischen Museum von Herakleion identifizieren, die vom Zeusheiligtum stammen und von ihr den Phasen SM Ia, SM IIIa, SM IIIb und SM IIIc zugeordnet wurden⁵⁵. Allerdings lassen sie sich bestimmten Schichten innerhalb des Grabungsplatzes nicht zuweisen.

Die vierte Epoche

Aus dieser Epoche ist keine Architektur nachgewiesen. Es handelt sich um einen Zeitraum, der die Anfänge des «Aschenaltares» (s.o. S. 60), d.i. des stationären Brandopfers bis zur folgenden, fünften Epoche umfaßt. Die Funde aus der Brandschicht vor der Mitteltreppe und weiter nördlich (s.o. S. 71) zusammen mit der zuletzt von C. Davaras und O. Masson behandelten Inschriftengruppe deuten auf einen kontinuierlichen Kult bis in die «Kaiserzeit»⁵⁶. Hier erhebt sich die wichtige Frage, in welche Zeit

54. SHAW, 109 f.

55. A. KANTA, «The Late Minoan II Period in Crete», *SIMA* LVIII (1980) 38 f. Taf. 16, 3; 17, 1.4.8; 18, 12.

56. Die von SP. MARINATOS in den Berichten *Prakt* 1934-1936 und 1938 erwähnten Inschriften sind ausführlich von O. Masson systematisch aufgearbeitet und kommentiert worden, s. DAVARAS-MASSON, o. Anm. 2. Die späteste Inschrift (*Prakt* 1934, 132 und AA 1935, 246) s. DAVARAS-MASSON, *ebenda* 389 f.: «d'époque impériale».

die Anfänge des Kultes zu datieren sind. Zwischen den spätesten bronzezeitlichen und frühesten eisenzeitlichen Funden aus dem Grabungsareal klappt offenbar eine zeitliche Lücke. Dabei dürfte die Frage von sekundärer Bedeutung sein, ob sich in jedem Einzelfall nachweisen läßt, ob die frühesten eisenzeitlichen Funde aus den Brandopferaufhöhungen selbst stammen. Sichere Nachweise für nachminoisches Material stammen erst aus der kretisch-geometrischen Stilphase, d. h. aus dem 8. Jh. v. Chr. Gleichwohl läßt sich nicht mit Sicherheit ausschließen, daß bei den Grabungen auch Älteres gefunden wurde, das jedoch heute nicht mehr greifbar ist⁵⁷.

Zu dem frühesten Material gehört ein bronzener Kesselhenkel von kyprischem Typus mit Lotosblüte, der in das frühe erste Jahrtausend zu setzen sein dürfte⁵⁸. Außerdem fanden sich Reste von bronzernen Stabdreifüßen, die ebenfalls einem kyprischen Typus angehören (Taf. 16c); kretische Funde dieser Gruppe lassen sich zwischen 1000 und 800 datieren⁵⁹. Die 10.6 cm hohe Bronzestatuette eines Wagenlenkers (?) ist wohl in die kretisch-geometrische Stilphase zu setzen; nach ihrer Form ist sie ebensoweit vom Protogeometrischen wie vom Protodaealischen entfernt (Taf. 16d, e)⁶⁰. Die Bronzefigur kommt unmittelbar aus der schwarzen Altarschicht, ebenso wie eine Reihe von spätzeitlichen ägyptischen Fayencefigürchen, wie die hier abgebildete Figur des Bes (Taf. 16g)⁶¹. Aus der selben Aufhöhung scheinen ferner die beiden Scherben von geschlossenen Gefäßen, vielleicht ovoiden Pithoi, zu stammen, die der reifgeometrischen (Taf. 16a) und der Phase des Übergangs zum Orientalisierenden Stil (Taf. 16b) angehören dürften.

Keines der von Sp. Marinatos genannten oder im Museum identifizierten Stücke aus der nachminoischen Epoche von diesem Areal ist mit Sicherheit vor dem 8. Jh. entstanden, sodaß ein früherer Ansatz der Anfänge des Kultes nicht nachgewiesen ist.

Die fünfte Epoche

Innerhalb des Grabungsplatzes ist kein einziger Mauerrest dieser Epoche identifiziert.

57. MARINATOS, *Prakt* 1935, 197 berichtet von «protogeometrischen Idolen», «submykenischer» und «geometrischer» Keramik aus den Aschenaufhöhungen. Bei der Beurteilung dieser Feststellungen ist immer der Forschungsstand der 30er Jahre zu berücksichtigen.

58. *Prakt* 1933, 99 und Archivaufnahme, Athen, Archäologische Gesellschaft; s. H. MATTHÄUS, *Prähistorische Bronzefunde* II, 8 (1985) 195 f., Taf. 51, Nr. 472 b. Unser Stück ebenda 251, Anm. 3 fälschlich als Kannenhenkel angegeben. Die Datierung des Kesselhenkel-Typus mit Lotosblüte nach Matthäus, ebenda, ungefähr «kyprogeometrisch-kyproarchaisch», d.h. eine genauere Zeitstellung zwischen 1000 und 625 scheint z. Zt. nicht möglich.

59. *Prakt* 1935, 198; s. MATTHÄUS, *a.O.* 306 mit Hinweis auf die Funde vom «Heiligtum des Zeus Thenatas». 328 (Zeitstellung).

60. *Prakt* 1935, 199 Abb. 3, Herakleion Br. -Inv. 2316. Funde von Miniaturwagenteilen ebenda 198 (Ton und Bronze). Zum Stil s. die von G. Rizza in: G. RIZZA-V. SANTA MARIA SCRINARI, *Il Santuario sull'Acropoli di Gortina I* (1968) 206-217 vorgeschlagene Entwicklung. Vgl. jedoch U. NAUMANN, «Subminoische und protogeometrische Bronzeplastik auf Kreta», *AM* 6. Beih. (1976) 87 f. 96. 98 zu «P 21» Taf. 28, 1, die das Stück an das «Ende der protogeometrischen Kunstepoche», d.h., nach eigenem hypothetischen Ansatz noch vor 900 datiert.

61. *Prakt* 1933, 98 ff. Abb. 4; 1934, 130 Abb. 2.

Ein Bauwerk ist nur in der Form von Spolien in den Mauern der folgenden Phase überliefert. Hier handelt es sich besonders um die beiden Blöcke mit ionischen Kymatien, die in der Schicht über der Quaderwand östlich vom Südpodium verbaut sind (s.o. S. 68; Taf. 14c), ferner um die Mehrzahl der Blöcke, die in der folgenden (sechsten) Epoche zwischen D und F verbaut worden sind. Keine dieser Spolien scheint einen Randschlag aufzuweisen, hingegen sind Stemm- und Klammerlöcher bezeugt. Bevorzugtes Material ist heller Kalksandstein. Der Stil der genannten Kymatien verweist diese in die Zeit zwischen 550 und 450 v. Chr. In dieselbe Zeit gehören auch die beiden überlebensgroßen Kalksteinadler, deren Fragmente und Basen in den alten Grabungen offenbar innerhalb der kaiserzeitlichen Verschüttung gefunden wurden. Wir bilden das besser erhaltene Exemplar hier ab (Taf. 16f)⁶².

Wahrscheinlich liegt bei der Deutung dieser «spätarchaisch-klassischen Spolien» der Schlüssel für die Funktion des nachminoischen Baubestandes. Die Möglichkeit kann nicht ausgeschlossen werden, daß ein Tempel oder architektonisch gestalteter großer Altar weiter im Westen vor der jetzt sichtbaren Anlage stand.

Die sechste Epoche

Die Errichtung der Nordwand A - B fällt möglicherweise in diese Epoche; ganz auszuschließen ist allerdings nicht, daß hierfür schon ein früherer Zeitpunkt in Frage kommt. Jedenfalls muß das Gelniveau hier im Norden damals ungefähr dem minoischen entsprochen haben. Kennzeichnend für diese Phase ist im übrigen die bevorzugte Verwendung von Quadern aus hellem Kalksandstein. Diese Quadern sind wohl alle oder doch zum größten Teil Spolien des erschlossenen Bauwerks der fünften Epoche.

Erst jetzt werden die beiden Treppenanlagen, die Mittel- und die Südtreppe, errichtet; außerdem findet zwischen E und F ein Umbau der Hauptwand statt, verbunden mit einer leichten Richtungsänderung der Mauerflucht. Neben den Treppen fällt besonders die bekrönende Schalenmauer auf, über deren Oberbau nichts bekannt ist. Von Sp. Marinatos wird sie ohne ersichtlichen Grund in den frühen Hellenismus «oder sogar das 4. Jh.» datiert⁶³. Ob die Schalenwand südlich der Südtreppe ebenfalls in diese Epoche gehört, ist noch nicht feststellbar.

Deutlich zeigen auch die Treppenanlagen, daß mindestens zu Beginn dieser Epoche das alte minoische Niveau noch beibehalten wurde.

Für die Zeitstellung der sechsten Epoche und damit eines bedeutenden Eingriffes in die ältere Anlage gibt es außer der relativen Abfolge der baulichen Ereignisse einen wesentlichen Anhaltspunkt:

Mindestens acht der Quadern mit Inschriften, die von Sp. Marinatos offenbar vor dem mittleren Teil der Anlage ausgegraben wurden, sind aus dem hellen Kalksandstein hergestellt, der diese Bauphase kennzeichnet⁶⁴. Ihre Bearbeitungsspuren sind denen der

62. *Prakt* 1934, 131 f. Abb. 3, 1.3.4; 1938, 135 Abb. 5; ferner 1935, 200 (Frgt. mit unsicherer stratigraphischer Zuweisung). Würdigung und Untersuchung: SP. MARINATOS, «Ιχνη...», *KretChron* 7, 1953, 258 ff.

63. *Prakt* 1938, 133 Abb. 4.

64. *Prakt* 1935, 201 ff. Abb. 1 (Auffindung der Inschriften); 1936, 85 f.

Schalenwand E - F sehr ähnlich. Die Formate der Inschriftenquadern sind ungleich; sie halten sich allerdings im Rahmen von $0.375 \times 0.45 \times 0.20$ m und etwas kleineren Formaten. Kein Stein gleicht im Format genau dem anderen. Insbesondere die Höhe der Stirnseiten schwankt. Nach ihrem Format können sie nicht ohne weiteres zum genannten Bestand an Spolien gezählt werden. Zu einem archaischen oder klassischen Bauwerk gehören die Inschriften selbst nicht, da Wortlaut und Buchstabenform auf die Zeit um 100 v. Chr. weisen, wie dies zuletzt von C. Davaras und O. Masson gezeigt werden konnte⁶⁵. Die Qualität der Inschriften und ihr Inhalt deuten auf eine Blütezeit der Anlage, die sich – nach der fünften Epoche – in der Anlage der Treppen manifestiert.

Die siebente Epoche

Erst für die Folgezeit, nach Anlage der Treppen, liegt in der Dokumentation der alten Ausgrabung eine Stratigraphie der Aufhöhung des Geländes vor. Der alte Plan und die Schnitte (Abb. 7) lassen für den Teil der Anlage, der westlich der Strecke D - F liegt, folgendes erkennen: Die Ascheschicht (der «Aschenaltar») überlagert das Südpodium und die unteren Stufen der Mitteltreppe. Die spätesten Funde aus dieser Schicht gehören nach Sp. Marinatos der hellenistischen Epoche an⁶⁶. Im Norden der Anlage nördlich der Mitteltreppe bei C lag allerdings die Oberfläche dieser schwarzen Schicht auf der Höhe der Oberkante der erhaltenen minoischen Quaderwand (s. Anm. 48). Dieser Niveauunterschied deutet auf antike Eingriffe, vielleicht Reinigungsarbeiten während der Benutzung des Platzes im Bereich der Treppe. Da aus der Ascheschicht keine nachhellenistischen Funde bekannt sind, scheint spätestens mit Beginn der Kaiserzeit die Verschüttung des Platzes durch Sand begonnen zu haben. Diese Schicht lag im Bereich der Mitteltreppe mit ihrer Oberfläche ungefähr auf der Höhe der höchsten Treppenstufe (Abb. 7, B-B') und überlagerte den ganzen Bereich der Bauten der siebenten Epoche⁶⁷.

Die achte Epoche

In die o.g. Sandschicht, die eine mindestens teilweise Verödung des Heiligtums über einen Zeitraum nicht genau bekannter Dauer kennzeichnet, sind die spätesten Bauten der Anlage eingesetzt. Es handelt sich um die beschriebenen Mauern im Norden im Bereich der Wand A - C, außerdem um einen umfangreichen Bruchsteinbau vor der Südtreppe. Spätestens im 3. Jh. n. Chr. scheint diese Bautätigkeit und möglicherweise auch die Funktion aller Bauten des Platzes ihren Abschluß gefunden zu haben. Dies legen die Funde aus der Sandschicht nahe: es sind dies die spätesten Funde aus dem Ausgrabungsgebiet. Der Ausgräber nennt «Arretina» und bildet u.a. Tonlampen der ersten Hälfte des 2. Jhs. n. Chr. ab⁶⁸.

65. s. DAVARAS - MASSON (o. Anm. 2), 401. Eine erneute Bearbeitung der Inschriften wird von A. Chaniotis vorbereitet.

66. *Prakt* 1934, 134: «eine Menge hellenistischer aryballosförmiger Lekythen».

67. *Prakt* 1933, 95 ff. Abb. 2; 1935, 196 ff. Abb. 2.

68. *Prakt* 1935, 200; 1936, 84 f.; 1933, 100 (Terra sigillata).

Deutungen

Sp. Marinatos

Sp. Marinatos' Feststellungen zum Verständnis des gesamten Ausgrabungsbefundes sind bereits o. S. 62 und im vorherigen Abschnitt o. S. 72 hervorgehoben worden. Er gibt keine konkrete Deutung der architektonischen Reste. Offensichtlich war er sich des unvollständigen Charakters der bisherigen Grabungen durchaus bewußt. Nur an der These einer kultischen Kontinuität (wie auch immer eine solche Kontinuität zu definieren ist) von der MM-Epoche bis in die frühe Kaiserzeit hielt er – trotz Widerspruchs (s. Anm. 36) – sogar noch im Jahre 1953 fest⁶⁹. Aus den vorgegebenen Grabungsbefunden allein läßt sich diese These nicht stützen und irgendeine Art institutionalisierter kultischer Handlungen ist durch die frühesten Funde aus dem Aschenaltar erst seit der geometrischen Phase erweisbar. Die Verbindung des Aschenaltars und seiner Befunde mit der für das 1. Jh. v. Chr. inschriftlich bezeugten Zeusverehrung ist für eine klar umrissene Form kultischer Kontinuität während des ganzen 1. Jahrtausends das entscheidende Argument. Inwieweit die monumentale minoische Architektur des Grabungsplatzes einen Anlaß für diesen Kult bedeutete, soll in unserem Zusammenhang nicht untersucht werden.

C. Anti (1947)⁷⁰

«Ad Amnisso, il porto di Cnosso venne trovata una lunga scalea, anche questa a 5 gradoni adatti come sedili per spettatori, davanti alla quale è stato rimesso in luce uno strato di ossa miste a materiale arcaico, specialmente del tardo geometrico. Non mi risulta che finora sia stato pubblicato un rilievo del monumento». Anti konstatiert gleichwohl eine Treppenanlage «a doppio L» wie in Dreros⁷¹. Auf der Grundlage dieser falschen Vorstellung von den architektonischen Resten werden die Treppen in Amnisos als Zuschauertreppen gedeutet und schließlich mit minoischen Palasttreppen in kultgeschichtlichen Zusammenhang gebracht⁷².

R. F. Willetts (1962)⁷³

R.F. Willetts behauptet, daß «in der archaischen Periode die minoischen Mauern zur Erbauung eines Tempels genutzt wurden». Er scheint davon auszugehen, daß sich auf diesen minoischen Mauern ein archaischer Tempel befand. Dies läßt sich nicht erweisen; immerhin haben unsere Darlegungen o. S. 74f. gezeigt, daß die Existenz eines archaischen Tempels im Bereich des minoischen Bauwerkes durchaus naheliegt. Auch M. P. Nilsson spricht mit Bezug auf Amnisos von einem nachminoischen Tempel (1952)⁷⁴.

69. SP. MARINATOS, *KretChron* 7, 1953, 258.

70. C. ANTI, *Teatri Greci Arcaici da Minosse a Pericle* (1947) 35.

71. *Ebenda* 36, 38.

72. *Ebenda* 38 f.

73. R.F. WILLETTS, *Cretan Cults and Festivals* (1962) 249 f.

74. M.P. NILSSON, *MMR* (1952) 461 spricht ebenfalls von einem «temple».

A. Z o i s (1973)⁷⁵

«... bewundernswerte Hafenanlagen, wie die hohe Mauer in der Tat zu deuten ist, an der Stelle des späteren Heiligtums des Zeus Thenatas». Es folgt allerdings eine zurückhaltende Bemerkung: «sollte diese Deutung richtig sein ..., dann liegt hier ein Beispiel für ein organisiertes Hafenwesen vor und vielleicht für Europa der erste Nachweis einer Anlegestelle für Schiffe in einem künstlichen Hafen und an einem gebauten Kai».

Diese Hypothese ist durch unsere Untersuchungen der ursprünglichen Strandlinie leicht widerlegbar. Sie verlief mehr als hundert Meter nördlich der minoischen Architektur des Grabungsplatzes (s.o. S. 48 m. Anm. 16). Auch die Lage des minoischen Quellhauses (B, Abb. 1) läßt die Annahme einer bronzzeitlichen Strandlinie am Fuß des Palaiochora-Hügels nicht zu.

E. T h o m a s (1984)⁷⁶

Der Autor nimmt offenbar an, daß die Treppenanlagen schon in vorklassischer Zeit gebaut wurden. «Bei dem offenen Bezirk mit Schautreppe von Amnisos möchte man... ein noch enges Verhältnis zu minoischer Architektur annehmen, zumal das griechische Heiligtum teilweise über einem mittelfinoischen Gebäude errichtet wurde».

Dieser These stehen ähnliche Bedenken entgegen wie sie oben im Zusammenhang mit der Meinung von G. Anti geäußert sind.

Angesichts der Unvollständigkeit der Ausgrabungen im Süden, Westen und Norden der Ostwand erscheint eine Deutung der Funktion der Architektur voreilig. Freilich drängt sich nun wenigstens für die minoischen Reste ein Vergleich mit den anspruchsvollen neupalastzeitlichen Bauwerken der neuerdings ausgegrabenen Hafensiedlung von Kommos auf⁷⁷. Es wäre denkbar, daß die minoische Anlage von Amnisos vorwiegend profanen Zwecken im Zusammenhang mit dem Transport und der Verladung, außerdem aber der Kontrolle des über den eigentlichen, einige fünfzig oder hundert Meter weiter nordwärts liegenden Hafen technisch abgewickelten Warenumschlages diene.

PALATIOCHORA: MINOISCHE FUNDE UND NACHANTIKE BAUTEN (Abb. 2).

Sp. Marinatos vermutete im Jahr 1932, daß der Palaiochorahügel siedlungsgeschichtlich von größerer Bedeutung war als das engere Mündungsgebiet des Karteros-

75. A. ZOIS, *Ἡ ἐποχὴ τοῦ λίθου*, *Anc. Creek Cities* 18, 1973, 9 f.

76. E. THOMAS, «Zu den Schautreppen in griechischen Städten auf Kreta und ihren Vorbildern», in: *RdA* 8, 1984, 37 f., 40. Vgl. die Überlegungen von N. PLATON, *La civilisation égéenne* II (1981), dazu DAVARAS-MASSON (o. Anm. 2) 387 ff. Platon möchte hier hypothetisch ein minoisches Küstenheiligtum erkennen. Den Streifen oberhalb der Treppen deutet er auf eine Terrasse für Zuschauer von kultischen Zeremonien, die sich auch auf dem Meere abspielten.

77. Zur Siedlung und den monumentalen Bauten s. J. W. SHAW, *Hesperia* 46, 1977, 199 ff.; 47, 1978, 111 ff.; 48, 1979, 145 ff.; 49, 1980, 207 ff.; 50, 1981, 211 ff.; 51, 1982, 164 ff.; 53, 1984, 251 ff. Zum Architekturstil s. auch ders. *AJA* 87, 1983, 213 ff. Vgl. nunmehr *Hesperia* 55, 1986, 219 ff.

Flusses⁷⁸. Diese Annahme ist in ihrer Einseitigkeit wenigstens für die minoisch-mykenische Epoche kaum zutreffend. Ohne Zweifel war jedoch der Hügel in der Bronzezeit ein besonderer Anziehungspunkt für die Errichtung von Bauten; vielleicht gilt dies schon für die früh- bis mittelfinoische Epoche⁷⁹.

Die Untersuchungen, die Sp. Marinatos im Jahre 1932 auf dem Hügel anstellte, waren nur von kurzer Dauer, und die Ergebnisse wurden ohne genauere topographische Angaben vorgelegt. Er fand auf «einem kleinen terrassenartigen Vorsprung» im nördlichsten Teil des Hügels unter einer dünnen Erdschicht Skelettreste mit polierter Keramik der «Pyrgos-Gattung»⁸⁰. Scherben aus der SM III-Phase und zwei MM-Kännchen fanden sich bei den Schürfungen des Jahres 1932 «unter den Fußböden» von Bauten, die Sp. Marinatos vorläufig als «türkisch-venezianisch» und zum Teil «vielleicht byzantinisch» bezeichnete⁸¹. Vor einigen Jahren stellte B. Rutkowski auf der Hochfläche SM IIIB-Scherben fest⁸². Ein Teil der minoischen Keramik aus der Untersuchung des Jahres 1932 konnte von A. Kanta im Archäologischen Museum von Herakleion identifiziert werden. Sie stellte u.a. neben SM IIIB-Keramik auch Keramik der Phase SM IIIC unter den Stücken fest, die nach der Fundortbezeichnung des Museums von der Hochfläche des Palaiochora-Hügels stammten⁸³.

Bemerkenswert für die Zeitstellung der Gebäudereste ist folgender Passus aus dem Bericht von 1932: «... innerhalb eines dieser Häuser der Fund einer Gruppe von Haushaltsgeräten ... auch als historisches Zeugnis bemerkenswert. Es handelt sich um rund 20 bleiglaserte Gefäße und einige größere Vorratsbehälter, um eine Handmühle, zwei Metallampen und verschiedene Eisengeräte, darunter eine Schere und eine Schafsglocke. Diese sind Reste der letzten venezianischen Epoche; die Zerstörung der erwähnten Häuser geht ohne Zweifel auf die ersten Einfälle der Türken zurück ...»⁸⁴. Diese Bemerkung des Ausgräbers konnte durch die Aufnahme der Architekturreste in den Jahren 1983-1985 und durch das Studium venezianischer Texte präzisiert und ergänzt werden.

ZUR BAUGESCHICHTLICHEN UND TOPOGRAPHISCHEN BEWERTUNG

Beitrag von P. Knoblauch

Der allgemeinen Gebirgsform dieser Region entsprechend stürzt der zerklüftete Fels von Palaiochora an seinem Nordrand fast senkrecht zum Dünensand der Küste ab, wobei sich die steile Felswand noch einige Meter unter den Sanddünen fortsetzt.

Im oberen Drittel dieser Wand liegt eine Grotte, aus welcher in früheren Zeiten Was-

78. *Prakt* 1932, 78 f.

79. Vgl. ST. ALEXIOU, «Τείχη και ἀκροπόλεις στὴ μινωικὴ Κρήτη», in: *Κρητολογία* 8, 1979, 41 ff.

80. *Prakt* 1932, 92 f.; AA 1933, 295.

81. *Prakt* 1932, 79, 93 f.

82. RUTKOWSKI (o. Anm. 2), 147.

83. KANTA (o. Anm. 13), 38 Abb. 15, 9.10.16; 16.2.10; 17, 10; 19, 12.

84. *Prakt* 1932, 93 f. Abb. 11. Die Keramik wird ins «17. Jh.» datiert, s. ST. ALEXIOU, *Ὁδηγὸς Ἱστορικοῦ Μουσείου Κρήτης* (1953) 33 f.

ser heraustrat. Unterhalb dieser Grotte wurde von Sp. Marinatos das Quellhaus ausgegraben, dessen Sohle mindestens auf Höhe des heutigen Meeresspiegels liegt (s.o. S. 56f.). Die Felsabhänge der Ost- und Westseite des Hügels werden von Norden nach Süden immer flacher und bilden so einen Übergang zum sanft geneigten Südhang, der zur höchsten Stelle des Hochplateaus bis ca. 30 m ü. NN aufsteigt. Die Hochfläche senkt sich von hier in leichtem Gefälle bis zur Oberkante der Nordwände des Hügels auf eine Höhe von ca. 15 m ü. NN.

In den Felswänden des nördlichen Teiles des Westhanges sind oberhalb des Zeusheiligtums zwei Nischen grob in den Fels eingearbeitet. Der westliche Hangfuß wird in seinem mittleren Abschnitt von einer 11 m langen Quaderreihe begleitet. Vielleicht steht sie wie auch die schmalen Terrassen weiter nördlich mit den Resten des «Zeusheiligtums» in baulicher Verbindung.

Es bestanden mindestens zwei praktikable Möglichkeiten, das Hochplateau zu besteigen: Am leichtesten war die Hochfläche über das geringe Gefälle des Südhanges erreichbar. Dieser Zugang wird durch die Karte des Francesco Basilicata (1630) belegt. Der zweite Ausgang befand sich im Ostabhang. Er führte oberhalb der «Lilienvilla» um die Südostecke des Hügels herum und erreichte so die Südostseite der dortigen Bebauung. Spuren dieses Weges sind im Osthange sichtbar. Ein dritter Aufstieg lag wahrscheinlich zwischen dem Quellhaus und der Grotte in der Nordwand des Hügels.

Von den Steilwänden des Nordhanges und Teilen des Westhanges abgesehen, finden sich überall Spuren früherer Bebauung. Sieht man von den höher aufragenden Wänden an der Südostecke der Hochfläche ab, handelt es sich dabei um im eigenen Versturz verborgene, schwer erkennbare Feldsteinmauerzüge oder um Felsarbeiten im zerklüfteten Gestein, welche den Mauern als Auflager dienten. Außerdem finden sich verstreut auf dem Hügel bearbeitete Ammudablöcke meist kleinerer Formate. Diese Blöcke müssen natürlich nicht «bodenständig» sein, sondern können ebensogut im Zusammenhang mit einer intensiven oder langandauernden Bautätigkeit als Spolien auf den Hügel hinauf transportiert worden sein.

Im topographischen Plan (Abb. 2) sind die im Südwesten des Hochplateaus liegenden großflächigen und regelmäßig angeordneten Bauten besonders auffällig. Nach Bautechnik und Raumformen gehören sie der nachbyzantinischen Epoche an.

Nördlich einer aus zwölf großen Räumen gebildeten Baugruppe (Abb. 8: 1,2,3 und 4), die durch eine von Norden nach Süden verlaufende Gasse erschlossen wird, liegt baulich von ihr getrennt ein Haus mit 6 Räumen. Auch östlich davon sind Reste eines ähnlichen Hauses zu erkennen. Die Durchschnittsgrößen der Räume liegen zwischen 39,76 m² bei den größten Baugruppe und 30 m² im nördlich vorgelagerten Haus. Die Häuser waren unterkellert; über den Kellern erhoben sich das massive Erdgeschoß und darüber möglicherweise ein weiteres Geschoß, das vom Erdgeschoß aus über Holztreppe erreichbar war. Die Dächer waren geneigt und mit Ziegeln gedeckt. Da es sich um eine Hangbebauung handelt, standen die südlichen und westlichen Kelleraußenwände frei. Diese Mauerteile waren gebösch, wie dies am Anfang des 16. Jahrhunderts allgemein im Festungsbau als Reaktion auf die verbesserte Feuerkraft der Artillerie ein-

geführt worden war. Den oberen Abschluß dieser «scarpa» genannten geböschten Mauerteile bildet normalerweise ein wulstförmiger Fries, der «cordone». Auf diesem stand senkrecht die Mauer des folgenden Geschosses. Bei reinen Festungsmauern krönte den «cordone» der «parapetto», d.i. die Brustwehr.

Die Grundrisse dieser Häuser sind ganz typisch für Soldatenunterkünfte des 16./17. Jahrhunderts. Das beste nahegelegene Beispiel dürfte die Festung Rethymnon bieten. Da die Unterkünfte auf der Landseite (im Süden) des Hügels liegen, muß diese Seite als die von der Frontseite abgewendete angesehen werden. Der Feind drohte offenbar von der Seeseite her in Form einer Landungsflotte, deren Bewegungen von der Anhöhe aus genau beobachtet werden konnten. Wäre der Angreifer vom Landesinneren her zu erwarten gewesen, würde sich hier eine gewöhnliche, das Land überwachende kleine Festung, ein typisches «forte campale» befinden. Ganz abgesehen davon, daß in diesem Falle die Lage auf Palaiochora strategisch unbrauchbar gewesen wäre, sehen diese kleinen Fortifikationen üblicherweise anders aus. Sie sind rechteckig, ausgestattet mit vier niedrigen Ecktürmen und die Mannschaftsunterkünfte sind in die Befestigungsmauer integriert. Die Magazine liegen im Keller und der darüberliegende Hof ist frei für die Mannschaft und gegebenenfalls für verstärkende Truppenteile.

Im vorliegenden Fall dürfte es sich um einen Außenposten der Festung Candia handeln, der die Aufgabe hatte, die Bucht von Amnisos ständig zu überwachen und besondere Beobachtungen sofort nach Candia zu melden. Darüber hinaus konnte dieser Posten im Krisenfall wenigstens erste Vorbereitungen zur Verteidigung treffen. Ein im Erdgeschoß erhaltener dreiräumiger Turm unmittelbar über der Nordwand des Hügels unterstützt diese Zuordnung zur Militärarchitektur einer bestimmten Epoche. Von hier aus liegt die Bucht von Amnisos frei im Beobachtungsfeld.

Der Hügel von Palaiochora und seine Flanken war ausweislich der Keramikfunde und Architekturreste über längere Zeiträume besiedelt. Wenn auf dem Südhang keine Baureste gefunden wurden, so ist dies sicherlich darauf zurückzuführen, daß bisher in diesem Teil noch keine gründliche mit einer Ausgrabung verbundene Untersuchung stattfand.

In unbestimmte zeitliche Nähe der regelmäßigen Anlage gehören verstreute, meistens einräumige Häuser, die oft nicht unterkellert sind (vgl. Abb. 2).

CHRONOLOGIE UND HISTORISCHE EINORDNUNG

Die Grundzüge des architektonischen und topographischen Befundes lassen sich allem Anschein nach mit einigen Nachrichten nachantiker Zeit verbinden und präzisieren. «Unregelmäßige» Bebauung begegnet möglicherweise in der Beschreibung von Cristoforo Buondelmonti zu Anfang des 15. Jhs.: «Non parum a flumine, in quodam monticulo, olin Carapinna civitas hedificata erat, in qua nullum aut parvum vestigium videre potuimus»⁸⁵. Dann aber auch ist eine dörfliche Siedlung in der Volkszählung des Jahres 1583 bezeugt, der zufolge sich auf Messovugni (Bezeichnung von Palaiochora) «ein

85. s. o. 44 Anm. 1.

Dorf von 199 Einwohnern» befand⁸⁶. Die auf die regelmäßige und auch strategisch planvolle Bebauung venezianischen Stils zutreffende Nachricht findet sich schließlich in der «Relazione» des Francesco Basilicata vom Jahre 1630 an den «Dignissimo Capitano Generale nel Regno di Candia»: «... vero sarebbe ottima, et singolar provisione di far a tempo di bisogno un Forte Campale nel sopradetto Monticello di Mesouugni; sito assai à proposito, et sicuro, il quale essendo quasi nel mezzo della detta Spiaggia, et così uicino al Mare, potrebbe sicuramente difender tutto questo luogoho ...»⁸⁷. Basilicata hatte hier offensichtlich nicht den typischen befestigten Militärstützpunkt im Auge, von dem weiter oben die Rede war, sondern eine Anlage, die als Vorposten dienen konnte.

J. SCHÄFER UND MITARBEITER

86. BUONDELMONTI (s. o. Anm. 1), 159. Zu «Carapinna» = Palaiochora (bzw. Mesovugni) BUONDELMONTI, *ebenda* Anm. 147.

87. BASILICATA (s. o. Anm. 17), 172.

ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΛΕΥΚΗ ΛΗΚΥΘΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΩΡΩΠΟ*

(Πίν. 17-24)

*Εἰ καὶ τέθνηκε, ταῖς ἀρεταῖς γνωρίζεται
ψυχῆς τὸ κάλλος μᾶλλον ἢ τοῦ σώματος.*

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ, Ζ, 695

Ἡ λευκή λήκυθος τοῦ Μουσείου τοῦ Πειραιᾶ (ἀρ. ἀνασκ. ΟΜ 40) φέρει σκηνή πρόθεσης, παράσταση πού συναντᾶται σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ ἀγγείων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἰδιαίτερη σημασία ἀποκτᾷ ἐπειδὴ κατατάσσεται στὴν κατηγορία ἐκείνη τῶν ληκύθων, πού ἀντιπροσωπεύουν ὅ,τι μᾶς ἔχει διασωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ζωγραφικὴ τῆς κλασικῆς περιόδου. Βρέθηκε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1980 στὴν περιοχή Νέα Παλάτια τοῦ Ὠρωποῦ, στὴν πλατεία Δαβάκη, σὲ σωστικὴ ἀνασκαφὴ τῆς Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Ἀττικῆς¹. Οἱ ἀνασκαφεῖς πιστεύουν ὅτι ἡ περιοχή χρησιμοποιοῦνταν ὡς νεκροταφεῖο ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἕως τὸ τέλος τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου. Θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες στὸν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Βασίλειο Πετράκο, διευθυντὴ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς περιοχῆς, γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ δικαιώματος τῆς δημοσίευσης.

Τὸ ἀγγεῖο ἔχει ὕψος 0.375 μ., διάμ. στομ. 0.075 μ., διάμ. βάσ. 0.06 μ. καὶ διάμ. ὤμου 0.107 μ. Ἐχει συναρμολογηθεῖ ἀπὸ θραύσματα. Ἐνα μικρὸ κενὸ στὸν κορμὸ συμπληρώθηκε μὲ γύψο. Τὸ λευκὸ ἐπίχρῖσμα ἔχει ἀπολεπιστεῖ σὲ μερικὰ σημεῖα. Ὁ πηλὸς ἔχει χρῶμα ὠχρὸ καστανό². Ὁμοιόχρωμο εἶναι καὶ τὸ ἐπίχρῖσμα. Ἡ ὀπτηση εἶναι τέλεια.

* Ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ Ὠρωποῦ προέρχονται ἄλλες δύο λήκυθοι, πού βρίσκονται τώρα στὸ Μουσεῖο Ἀρχαίας Μικροτεχνίας τοῦ Μονάχου καὶ ἀποδίδονται στὸν Ζ. τῆς Φιάλης. Ἀρ. 2798: ARV², 1022, 139. D.C. KURTZ, *Athenian White Lekythoi* (1975) πίν. 38, 2 (στὸ ἐξῆς AWL). J.H. OAKLEY, *The Phiale Painter* (1980) ἀρ. 162, πίν. 34. Ἀρ. 2797: ARV², 1022, 138, 1678. *Para.*, 441. KURTZ, AWL, 215. OAKLEY, *ἔ.δ.*, ἀρ. 161, πίν. 33.

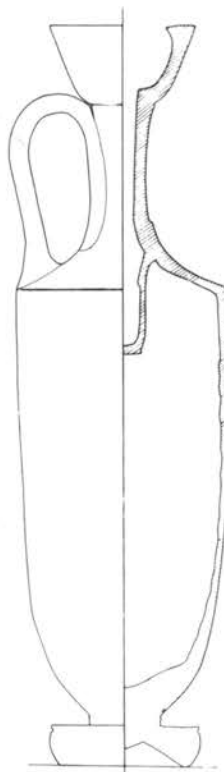
1. Βρέθηκε μέσα στὸν τάφο 36, ὁ ὁποῖος περιεῖχε μία ἐρυθρόμορφη λήκυθο ἀκόμη. Ὁ τάφος ἀνήκει στὸν Ταφικὸ Περίβολο Ε καὶ ἐπάνω του εἶχε κατασκευαστεῖ ἕνας ἄλλος κιβωτιόσχημος τάφος, ὁ 32.

Ὁ τάφος 36 ἦταν λακκοειδῆς, κιβωτιόσχημος, μὲ ἐπένδυση κορινθιακῶν κεραμίδων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες σώζονταν λίγα κομμάτια μόνο. Εἶχε διαστάσεις 1.56 μ. × 0.55 μ., σ. ὕψ. 0.45 μ. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ δὲν βρέθηκαν ὁστά. Ἀπεῖχε 36.20 μ. ἀπὸ τὴν οἰκοδομικὴ γραμμὴ τῆς ὁδοῦ Κύπρου καὶ 0.80 μ. ἀπὸ τὴν οἰκοδομικὴ γραμμὴ τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Οἱ ἀνασκαφικὲς λεπτομέρειες μοῦ δόθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπιμελήτρια τῶν Ἀρχαιοτήτων, πού ἐπέβλεπε τὴν ἀνασκαφὴ, κ. Λυδία Κρανιώτη, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ θερμὰ.

Τὰ ὠραῖα σχέδια τῆς εἰκ. 1 καὶ τοῦ πίν. 24 εἶναι ἔργα τῆς σχεδιάστριάς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Θεοδώρας Κακαρούγκα. Οἱ φωτογραφίες τῶν ληκύθων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου καὶ τῆς δημοσιευόμενης ἐγιναν ἀπὸ τὸν φωτογράφο κ. Γιώργο Κωνσταντινόπουλο. Εὐχαριστίες ἐκφράζονται καὶ στοὺς συναδέλφους τῶν ξένων Μουσείων πού μοῦ ἔστειλαν τὶς φωτογραφίες τῶν ληκύθων, τῶν ὁποίων ζήτησα καὶ τὸ δικαίωμα δημοσίευσής τους ἐδῶ.

2. Munsell: Hue 7.5 YR, Value 6, Chroma 4. Γιὰ τὴν χημικὴ ἀνάλυση τοῦ πηλοῦ δὲς σημ. 11.

Ἡ λήκυθος τοῦ Ὠρωποῦ εἶναι κύλινδρος κανονικοῦ τύπου³. Ἐχει τὴν μορφή ποῦ ἐπικράτησε μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 1). Τὰ πλάγια τοιχώματα τοῦ κορμοῦ τῆς σχηματίζουν ἀδιόρατη καμπύλη, κοντὰ δὲ στὴν βάση συγκλίνουν καὶ διαγράφουν ἑν-
τονη καμπύλη. Πλαστικὸς δακτύλιος, ποῦ ἐξαίρεται μὲ δύο ἐγχάρακτες γραμμὲς ἐπάνω
καὶ μία κάτω, συνδέει τὸν κορμὸ μὲ τὴν βάση τοῦ ἀγγείου. Ἡ βάση ἔχει σχῆμα δίσκου

Εἰκ. 1. Λήκυθος Μουσείου Πειραιᾶ. Τομή.

μὲ κυρτὰ τὰ τοιχώματα τῆς περιφέρειᾶς του καὶ περιβάλλεται ἐπάνω μὲ ἓναν πρόστυπο δακτύλιο. Στὸ κέντρο τῆς βάσης ἀπὸ κάτω ἐξέχει κωνικὴ ἀπόφυση. Ὁ ὦμος τοῦ ἀγγείου ἔχει σχῆμα πιεσμένου κόλπου κώνου. Στὴν ἔνωση ὦμου-λαιμοῦ σχηματίζεται ἀβαθὴς ἔσοχή. Τὰ τοιχώματα τοῦ λαιμοῦ εἶναι κοῖλα. Ὁ λαιμὸς στὴν ἔνωσή του μὲ τὸ στόμιο σχηματίζει ἔγκοπή. Τὸ στόμιο εἶναι καλυκοειδές. Ἡ λαβή, ταινιόσχημη, φύεται στὴν βάση τοῦ λαιμοῦ, συνδέεται μὲ τὸν λαιμὸ καὶ ἀπολήγει στὸν ὦμο.

Τὸ ἀγγεῖο ἔχει κατασκευαστεῖ σὲ τρία χωριστὰ τμήματα⁴. Τὸ πόδι καὶ ὁ κορμὸς ἓνα

3. Γιὰ τὴν δημιουργία τοῦ σχήματος τοῦ κανονικοῦ κυλίνδρου δέξ: KURTZ, *AWL*, 77 καὶ C.H.E. HASPELS, *Attic Black-figured Lekythoi* (1936) 7, 33 κέ. Γιὰ τὸν διαχωρισμὸ τῶν ληκύθων κανονικοῦ τύπου καὶ δευτερεύοντος δέξ F. FELTEN, «Weissgrundige Lekythen aus dem Athener Kerameikos», *AM* 91, 1976, 77 κέ. Συστηματικὴ μελέτη γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ σχήματος τοῦ κανονικοῦ κυλίνδρου δὲν ὑπάρχει ἀκόμη.

4. Ἡ διαδικασία ποῦ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀγγείου, τὴν ὀπτηση καὶ τὰ σχετικὰ ἐργαλεῖα

κομμάτι, ο ὦμος με τὸν λαιμὸ μαζί καὶ τὸ στόμιο χωριστά. Ὅλα μαζί ἔχουν γυριστεῖ στὸν τροχὸ καὶ τελευταία ἔχει προστεθεῖ ἡ λαβή. Ἐνθετο ἐσωτερικὸ δοχεῖο⁵ εἶναι προσαρμοσμένο στὸ κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ καὶ ἔχει σχῆμα κυλινδρικό⁶. Ἡ ὀπὴ ἐξαερισμοῦ ἔχει ἀνοιχτεῖ στὸν ὦμο στὰ δεξιὰ τῆς λαβῆς⁷ (πίν. 17α).

Λεπτὸ ὑπόλευκο ἐπίχρυσμα ἀπὸ ἀραιωμένο πηλὸ καλύπτει ὁμοιόμορφα τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου. Ἐχει τοποθετηθεῖ ὅταν ἀκόμη τὸ ἀγγεῖο γυριζόταν στὸν τροχὸ⁸. Καστανόμαυρο γάνωμα ἔχει τοποθετηθεῖ μετὰ τὸ πινέλο στὴν λαβή, στὸ στόμιο, στὸν λαιμὸ καὶ στὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ καὶ ἔχει ἀπλωθεῖ μετὰ τὴν βοήθεια τοῦ τροχοῦ. Ἡ στεφάνη τοῦ χεῖλους καλύπτεται μετὰ ἐπίχρυσμα κεραμιδί.

Ἡ διακόσμηση ἀκολουθεῖ τὸ παραδοσιακὸ σύστημα διακόσμησης τῶν ληκύθων τοῦ κανονικοῦ τύπου. Τὸ φυτικὸ κόσμημα τοῦ ὦμου ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία ἀνθέμια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα φύονται βλαστόσπειρες καὶ ἐλικες⁹ (πίν. 17β). Τὰ ἀνθέμια ἔχουν πέντε πέταλα καὶ καρδιὰ ρομβοειδῆ. Τὸ κεντρικὸ εἶναι ἀνεστραμμένο καὶ πλαισιώνεται μετὰ δύο βλα-

ἔχει μελετηθεῖ. Ἐχει σχολιαστεῖ ἐπίσης ἡ ἐφαρμογὴ τῆς τεχνικῆς αὐτῆς στὶς λευκὲς ληκύθους. Δὲς σχετικὰ J.V. NOBLE, *The Techniques of Painted Attic Pottery* (1965) 23-25 (στὸ ἐξῆς *Techniques*).

5. Ἡ Haspels παρατήρησε ὅτι πρῶτος ὁ τεχνίτης τῆς Beldam χρησιμοποίησε τὸ ἐνθετο ἐσωτερικὸ δοχεῖο στὶς ληκύθους. Δὲς σχετικὰ AWL, 176. Γιά τὸ ἐσωτερικὸ δοχεῖο δὲς: E. BUSCHOR, «Attische Lekythen der Parthenonzeit», *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst* 1925, 2 κέ. NOBLE, *Techniques*, ἔ.δ. 24-25. Τοῦ ἴδιου, *Proceedings of the American Philosophical Society* 112, 1968, 374 κέ. K. WALLENSTEIN, «Der Aryballos in Aryballos», *AA* 1972, 472 κέ. καὶ 101. KURTZ, AWL, 86 κέ.

6. Γιά τὰ διαφορετικὰ σχήματα τῶν ἐνθετων μυροδοχείων (ἐλαίου) καὶ τὸν συσχετισμὸ τους μετὰ τοὺς τεχνίτες τῶν διαφόρων κεραμικῶν ἐργαστηρίων, μετὰ τὰ ὁποῖα συνεργάζονταν οἱ καλλιτέχνες δὲς: D. VON BOTHMER, *Ancient Art from New York Private Collections* (1961) 60 κέ. NOBLE, *Techniques*, ἔ.δ. 25. F. FELTEN, «Thanatos- und Kleophon- Maler», *Münchener Archäologische Studien* 3, 1971, 17. Ἡ ἀκτινογράφηση μετὰ ὑπεριώδεις ἀκτίνες ληκύθων τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν ἔδειξε ὅτι οἱ τεχνίτες τῶν κεραμικῶν ἐργαστηρίων τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. εἶχαν προτίμηση στὰ κυλινδρικά μυροδοχεῖα. Ἡ λήκυθος 1932 τοῦ Ζ. τοῦ Bosanquet δὲν διατηρεῖ τὸ μυροδοχεῖο, ἐνῶ ἡ 1935 τοῦ ἴδιου ζωγράφου ἔχει κυλινδρικό μυροδοχεῖο. Ἡ ἀρ. 2020 τοῦ Ζ. τῶν Ἀθηνῶν 2020 ἔχει κυλινδρικό μυροδοχεῖο. Οἱ λήκυθοι μετὰ ἀρ. 1967, 12135, 2035, 14857 τοῦ Ζ. τοῦ Sabouroff ἔχουν ἐπίσης κυλινδρικό δοχεῖο, ὅπως καὶ οἱ λήκυθοι 14856, 1927, 1947, 1930 τοῦ Ζ. τοῦ Μονάχου 2335. Ἐπίσης οἱ λήκυθοι 1960, 1993, 1761 τοῦ Ζ. τοῦ Θανάτου, καθὼς καὶ ἡ λήκυθος 1934 τοῦ Ζ. τῶν Ἀθηνῶν 1934. Ὅπως καὶ ἡ ἀναπόδοτη λήκυθος 1941. Ὡσεὶδὲς ἐνθετο δοχεῖο ἔχει μόνον ἡ λήκυθος 1822. Ἡ ἀκτινογράφηση ἔγινε στὸ χημεῖο τοῦ Μουσείου ἀπὸ τὴν χημικὴ κυρία Ἑλένη Μάγκου καὶ τὸν παρασκευαστὴ κύριο Γ. Σκάνδαλο, τοὺς ὁποῖους καὶ εὐχαριστῶ θερμά.

7. Στὶς ληκύθους τοῦ Ζ. τοῦ Ἀχιλλέα ἡ ὀπὴ ἐξαερισμοῦ βρίσκεται στὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ: 1980, 1967, 12135, 14857. Στοῦ Ζ. τοῦ Sabouroff ἄλλοτε βρίσκεται ἀριστερὰ τῆς λαβῆς: 2019, 17324, 2035, 1994, 17332, ἄλλοτε ἔχει ἀνοιχτεῖ ἀνάμεσα στὴν λαβὴ καὶ στὸν λαιμὸ: 12739, 12747, 1824, 12136, 1815, 2018, 14398. Ἀριστερὰ τῆς λαβῆς βρίσκεται ἡ ὀπὴ στὶς ληκύθους τοῦ Ζ. τοῦ Μονάχου ἀρ. 14856, 1930, 1947, 1933, 1927, 1946. Στοῦ Ζ. τοῦ Θανάτου βρίσκεται στὴν βάση τῆς λαβῆς ἐσωτερικά στὶς ἀρ. 1993, 1960 καὶ 12792, ἐνῶ στὴν ἀρ. 1822 βρίσκεται ἀριστερὰ τῆς λαβῆς. Στοῦ Ζ. τοῦ Bosanquet βρίσκεται στὴν βάση τῆς λαβῆς ἐσωτερικά: 1935, 1932. Στὴν λήκυθο ἀρ. 2020 τοῦ ἴδιου ζωγράφου βρίσκεται ἀριστερὰ τῆς λαβῆς, ὅπως στὴν λήκυθο 1934 τοῦ ἴδιου ζωγράφου.

8. NOBLE, *Techniques*, ἔ.δ. 25.

9. Τὸ φυτικὸ κόσμημα τοῦ ὦμου στὶς λευκὲς ληκύθους ἔχει μελετηθεῖ ἱκανοποιητικὰ ἀπὸ τὴν KURTZ, AWL. Τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ ἀκολουθεῖ Ἀχιλλεῖο πρότυπο. Πρβ. KURTZ, AWL, εἰκ. 20c.

στόσπειρες, που καταλήγουν ή καθεμία σε δύο έλικες αναπτυγμένες κατά μήκος της περιμέτρου του ώμου. Οί βλαστόσπειρες, που περιβάλλουν τα παλαινά όριζόντια άνθemia, φύονται από την βάση κάθε άνθemίου, όπου σχηματίζονται τρεις έλικες και απολήγουν ή καθεμία στην άκριανή έλικα του κεντρικού συμπλέγματος. Μία έλικα ακόμη φύεται από την βλαστόσπειρα του άριστερου άνθemίου κοντά στην λαβή.

Η ζώνη στην ένωση του ώμου με τον λαιμό κοσμεϊται με ίωνικό κυμάτιο και περιέχεται ανάμεσα σε δύο γραμμές. Η ταινία, που περιβάλλει τον κορμό της ληκύθου επάνω από την παράσταση, κοσμεϊται με διακοπτόμενο μαϊάνδρο σταματημένο¹⁰. Ο μαϊάνδρος περιέχεται ανάμεσα σε διπλές γραμμές άραιωμένου καστανού βερνικιοϋ, που πλησιάζει το κίτρινο¹¹. Η γραμμική διακόσμηση σχεδιάζεται με έρυθρωπό θαμπό χρώμα¹².

Στο κυλινδρικό σώμα του άγγείου εκτυλίσσεται σκηνή πρόθεσης¹³ με τέσσερα άτομα συνολικά (πίν. 18). Την νεκρή και τρία συγγενικά της πρόσωπα, δύο γυναίκες και έναν άνδρα. Το κέντρο της παράστασης καταλαμβάνει ή νεκρική κλίνη με την νεκρή ξαπλωμένη επάνω της. Φαίνεται ή μία παραστάς της κλίνης που όρίζεται με δύο παράλληλες όριζόντιες γραμμές και τα δύο πόδια της, που συμπεραίνεται από το σχήμα τους ότι είναι ξύλινα, κατασκευασμένα στον τόρνο. Η μεταλλική σύνδεση του ποδιοϋ με το πλαίσιο της κλίνης δηλώνεται έξωτερικά με ένα γεωμετρικό σταυροειδές σχέδιο. Η διάρθρωση του κάθε ποδιοϋ της κλίνης είναι ή εξής: Σε μία όρθογώνια βάση άκουμπά ένα κυλινδρικό σώμα, που περιέχεται ανάμεσα σε δύο δίσκους. Επάνω του στηρίζεται ένα μακρύ στέλεχος με κοϊλες πλευρές, στην όριζόντια επιφάνεια του όποιου στερεώνεται ένα μέλος με κοιλαινόμενες πλευρές, που συνδέεται επάνω με το όριζόντιο πλαίσιο της κλίνης και φέρει έπίστεψη με διακόσμηση δύο ίωνικών έλικων, που προεξέχουν. Η προέλευση αϋτου του τύπου της κλίνης είναι ανατολική¹⁴.

10. Πρβ. KURTZ, *ε.δ.* εικ. 4g.

11. Munsell: Hue 7.5 YR, Value 5, Chroma 8.

12. Munsell: Hue 10 R, Value 4, Chroma 8. Η χρήση του έρυθρωπού θαμποϋ περιγράμματος είναι πιθανό να έχει την αρχή της στην γραμμική διακόσμηση του ώμου, στα έρυθρά πέταλα των άνθemίων. Πρβ. I. WEHGARTNER, *Attisch weissgrundige Keramik*, Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Kommission für antike Keramik, *Keramikforschungen* V, 1983, 27 (στο έξής AWK).

13. Την εικονογράφηση του έθιμου της πρόθεσης στην Άττική την παρακολουθούμε σε μία αδιάσπαστη συνέχεια από τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. έως τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Βλ. σχετικά W. ZSCHETZSCHMANN, «Die Darstellungen der Prothesis», *AM* 53, 1928, 17 κέ. J. BOARDMAN, «Painted Funerary Plaques and Some Remarques on Prothesis», *BSA* 1955, L, 51-66. D.C. KURTZ - J. BOARDMAN, *Greek Burial Customs* (1971) 58-61 και 143-144. D.C. KURTZ, «Vases for the Dead, an Attic Selection, 750-400 B.C., Ancient Greek and Related Pottery», *Proceedings of the International Vase Symposium, Amsterdam 1983*, Allard Pierson Series, vol. 5, 314 κέ. (στο έξής «Vases for the Dead»).

14. Για τον τύπο του ποδιοϋ δες H. KYRIELEIS, *Throne und Klinen* (1969) 119-129, εικ. 22d, 23, πίν. 17. Ο Kyrieleis πιστεύει ότι ή προέλευση αϋτου του τύπου των ποδιών είναι ανατολική και κατάγεται από τους Ούραρτού. Αϋτός ό τύπος των ποδιών χρησιμοποιείται σε κλίνες από το δεύτερο μισό του 6ου αι. π.Χ. έως και τον 4ο αι. π.Χ. Δες επίσης G.M. RICHTER, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans* (1966) 40-41, 55, εικ. 218 (στο έξής *Furniture*). Είναι ό τύπος 2. Ξύλινα πόδια κατασκευασμένα στον τόρνο ήταν συνήθη στα καθίσματα και στις κλίνες.

Ἡ νεκρή, μὲ τὰ πόδια ἀριστερὰ καὶ τὸ κεφάλι δεξιὰ, εἶναι σκεπασμένη μὲ λευκὸ ἐπίβλημα¹⁵, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο διαγράφεται ἀδρὰ τὸ σῶμα της. Τὸ στῶμα¹⁶ καλύπτεται μὲ τὸ ἐπίβλημα. Λίγα κρόσσια κρέμονται κοντὰ στὰ πόδια. Τέσσερις ταινίες¹⁷ μὲ κορδόνια, τρεῖς ἐρυθρῶπες¹⁸ καὶ μία μελανή¹⁹, εἶναι τοποθετημένες μὲ τὴν σειρὰ ἐπάνω στὸ ἐπίβλημα, στὸ ὕψος τῶν ποδιῶν. Ἄλλες τρεῖς, δύο ἐρυθρὲς καὶ μία μελανή, κρέμονται στὸ ὕψος τοῦ στήθους καὶ τῶν ὤμων. Τὸ κεφάλι τῆς νεκρῆς στηρίζεται σὲ προσκεφάλαιο, λοξὰ τοποθετημένο, μὲ καμπύλες παρειές, ποὺ ἀπολήγει σὲ ἓνα μικροσκοπικὸ τριγωνάκι. Εἶναι λευκὸ, ὕφαντό, μὲ ἐρυθρὰ γεωμετρικὰ σχέδια ὀριζόντιων καὶ θλαστῶν γραμμῶν. Τὸ κεφάλι εἰκονίζεται κατὰ τομὴ καὶ σώζεται ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς μύτης καὶ ἐπάνω. Μέτωπο καὶ μύτη σχεδιάζονται σὰν μία εὐθεία συνεχόμενη. Ἡ κόμη συγκρατεῖται ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο μὲ μία ἐρυθρῶπὴ²⁰ ταινία²¹ καὶ μαζεύεται πίσω ἐπάνω ἀπὸ τὸν αὐχένα. Τὸ περίγραμμα τῆς κόμης στὸν κρόταφο καὶ στὴν παρειὰ σχηματίζει πυκνοὺς κυματισμούς. Ὁ λωβὸς τοῦ αὐτιοῦ μόλις διακρίνεται.

Στὰ δεξιὰ τῆς κλίνης, πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς νεκρῆς, στέκεται μία πεπλοφόρος (πίν. 19α) καὶ θρηνεῖ²², μὲ τὸ πρόσωπο στραμμένο πρὸς τὰ ἀριστερά, εἰκονισμένο κατὰ τομὴ. Μέτωπο καὶ μύτη μαζί διαγράφουν μία εὐθεία, ἐνῶ ἡ ἄκρη τῆς μύτης σχηματίζει καμπύλη. Ἡ ὀριζόντια γραμμὴ τοῦ στόματος στὸ μέσα ἄκρο της στρέφει πρὸς τὰ κάτω. Τὸ ἄνω χεῖλος εἶναι γωνιώδες, ἐνῶ τὸ κάτω εἶναι καμπύλο. Ἡ γραμμὴ τοῦ πηγουνιοῦ συνεχίζει λίγα χιλιοστὰ ἀκόμη μετὰ τὴν ἔνωσή της μὲ τὴν γραμμὴ τοῦ λαιμοῦ. Τὸ μάτι σχηματίζει ὀξεία γωνία καὶ μία βλεφαρίδα σχεδιάζεται στὴν συνέχειά της. Τὸ ἐπάνω βλέφαρο ὀρίζεται μὲ μία δευτέρη παράλληλη γραμμὴ, ποὺ ἐνώνεται στὴν ἄκρη της μὲ τὴν βλεφαρίδα. Ἡ ἴρις τοῦ ματιοῦ δηλώνεται μὲ μία στιγμὴ κοντὰ στὸ ἐπάνω βλέφαρο καὶ ἡ κόρη τοῦ ματιοῦ σχεδιάζεται χωριστὰ μὲ μία καμπύλη. Ἐτσι δίνεται ἡ ἐντύπωση ματιοῦ μὲ ἀνοικτόχρωμη κόρη. Τὸ φρύδι ἔχει τὸ σχῆμα τόξου. Ἀπὸ τὸ ὠοειδὲς περίγραμμα τῆς κόμης ξεφεύγουν λεπτοὶ βόστρυχοι καὶ σχηματίζουν σειρὰ δακτυλίων στὴν παρειὰ, ἐνῶ τρεῖς πλόκαμοι κυματοειδεῖς πέφτουν στὸν λαιμὸ καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο ἡ κόμη διαμορφώνεται σὰν μία μάζα. Ἐνῶ ὁ κορμὸς ἀποδίδεται κατ' ἐνώπιον, τὰ πόδια

15. Δὲς KURTZ-BOARDMAN, *ἔ.δ.* 144, ὅπου περιγράφεται ἡ διαδικασία τῆς προετοιμασίας τοῦ νεκροῦ.

16. Δὲς σημ. 15.

17. Ὅπως ἀναφέρεται στὶς γραπτὲς πηγὲς οἱ ταινίες ἦταν προσφορά τῶν φίλων στὸν νεκρὸ. Ὁ στολισμὸς τοῦ νεκροῦ μὲ ταινίες ἦταν καθήκον τῶν γυναικῶν τῆς οἰκογένειάς του. Δὲς σχετικὰ: M. BLECH, *Studien zum Kranz bei den Griechen* (1982) 84 καὶ σημ. 11, ἐπίσης L20-35 σκηνὲς πρόθεσης. Γενικὰ γιὰ τὶς ταινίες στὰ ταφικὰ ἔθιμα δὲς KURTZ - BOARDMAN, *ἔ.δ.* 104, 123, 148, 167 καὶ KURTZ, *AWL*, 50. Ἐπίσης CHR. KARDARA, «Four White Lekythoi in the National Museum of Athens», *BSA LV*, 1960, 155, γιὰ μία ἄλλη ἔρμηνεα.

18. Munsell: Hue 2.5 YR, Value 5, Chroma 8.

19. Munsell: Hue 7.5 YR, Value 3, Chroma 0.

20. Ὁμοιόχρωμη μὲ τὶς ταινίες τοῦ ἐπιβλήματος. Δὲς σημ. 18.

21. Τὸν νεκρὸ τὸν ἔντυναν ἑορταστικὰ μὲ ἐνδύματα διαφόρων χρωμάτων καὶ στόλιζαν τὸ κεφάλι του μὲ ταινίες, στεφάνια, ἢ στέμματα. Δὲς ZSCHIEZSCHMANN, *AM* 53, 1928, *ἔ.δ.* 34 καὶ σημ. 8, 35.

22. Ὁ θρῆνος εἶναι γυναικεῖος ρόλος. Νέες καὶ ἡλικιωμένες γυναῖκες θρηνοῦν τὸν νεκρὸ στὸ φέρετρο ἢ στὸν τάφο μὲ ποικίλους τρόπους. Δὲς σχετικὰ KURTZ, «Vases for the Dead», *ἔ.δ.* 327, σημ. 139.

τῆς γυναίκας παίρνουν στροφή τριῶν τετάρτων καὶ τὸ ἄριστερό σκέλος λυγίζει καὶ σύρεται πρὸς τὰ πίσω καὶ στὸ πλάι. Πατάει ξυπόλητη στὸ ἔδαφος, ποὺ δηλώνεται μὲ μία γραμμὴ, ὡς βάση τῆς παράστασης. Τὸ μικρὸ δάκτυλο τοῦ ἁριστεροῦ ποδιοῦ κάμπτεται χαρακτηριστικὰ πρὸς τὰ μέσα, τὸ νύχι στὸ μεγάλο δάκτυλο δηλώνεται μὲ μία κάθετη γραμμούλα. Ὁ πέπλος ἔχει καστανέρυθρο χρῶμα²³, εἶναι ζωσμένος καὶ σχηματίζει κόλπο καὶ ἀπόπτυγμα. Οἱ πτυχώσεις δηλώνονται μὲ μελανόχρωμες εὐθεῖες, καμπύλες καὶ λοξές γραμμές. Οἱ πτυχώσεις εἶναι φροντισμένες καὶ καταλήγουν κάτω σὲ ἀρμονικὲς καμπύλες. Μὲ τὸ ἄριστερό χέρι κρατᾷ τὸ κεφάλι τῆς, τὰ τέσσερα δάκτυλα ἀπλωμένα στὰ μαλλιά. Πανάρχαιη χειρονομία²⁴ σὲ ἔκφραση ὁδύνης. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι τεντωμένο²⁵ ἐπάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς νεκρῆς καὶ τὴν παλάμη στραμμένη πρὸς τὸν θεατὴ μοιάζει νὰ ἀποτείνεται δίχως ἐλπίδα στοὺς θεοὺς γιὰ βοήθεια καὶ στοὺς παριστάμενους συγγενεῖς γιὰ συμπαράσταση.

Στὸ πλάι τῆς νεκρικῆς κλίνης, στὴν ἐσωτερικὴ τῆς πλευρά, στέκεται μία ἄλλη γυναίκα, ντυμένη μὲ λευκὸ χειριδωτὸ χιτῶνα (πίν. 19β). Τὸ κεφάλι τῆς εἶναι στραμμένο πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἀποδίδεται κατὰ τομὴ. Ἀπὸ τὸ περίγραμμα τῆς κοντῆς κόμης ξεφεύγουν μικροὶ βόστρυχοι, ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο ἢ κόμη διαμορφώνεται σὰν μία μάζα. Μέτωπο καὶ μύτη σχεδιάζονται μαζὶ σὰν μία εὐθεῖα καὶ ἡ ἄκρη τῆς μύτης σχηματίζει καμπύλη. Τὸ ἐπάνω χεῖλος εἶναιγωνιώδες, ἐνῶ τὸ κάτω εἶναι καμπύλο καὶ ἐξέχει. Τὸ μάτι σχεδιάζεται σὰν μία ὀξεῖα γωνία. Ἡ ἴρις δηλώνεται μὲ μία στιγμὴ κοντὰ στὸ ἐπάνω βλέφαρο. Ἡ κόρη καὶ ἐδῶ εἶναι ἀνοιχτόχρωμη, ἡ καμπύλη τῆς μόλις διακρίνεται. Τὸ φρύδι εἶναι τοξωτό. Ὁ κορμός, εὐθυτενής, ἀποδίδεται κατ' ἐνώπιον. Τὸ ἄριστερό πόδι εἰκονίζεται στὸ πλάι, ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ του ὀψη. Τὸ δεξιὸ πόδι δὲν διακρίνεται, ὅπως καὶ μέρος τοῦ ἐνδύματος ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν γονάτων καὶ κάτω. Οἱ πτυχώσεις τοῦ χιτῶνα σχεδιάζονται μὲ ἐρυθρῶπές²⁶, κάθετες πυκνὲς γραμμές, ποὺ ὑποδηλώνουν λεπτὸ ὕφασμα. Ἡ λαιμόκοψη μόλις διακρίνεται καὶ διαγράφει κλειστὴ καμπύλη. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατᾷ τὸ κεφάλι²⁷ τῆς, σὲ ἐνδειξὴ ἀπελπισίας, μὲ τὰ δάκτυλα περασμένα στὰ μαλλιά, στὸν δείκτη διακρίνεται ἡ γραμμὴ τοῦ νυχιοῦ. Τὸ ἄριστερό χέρι σώζεται ἕως τὴν μέση τοῦ πήχη, πάντως ἀπὸ τὴν κατεύθυνση ποὺ ἔχει, συμπεραίνεται ὅτι θὰ ἀκουμποῦσε στὸν ὦμο τῆς νεκρῆς ἢ στὸ πρόσωπό τῆς, σὲ ἔκφραση τρυφερότητας.

23. Munsell: Hue 2.5 YR, Value 3-4, Chroma 6.

24. Τὸ θέμα τῆς γυναίκας ποὺ θρηνεῖ καὶ σὲ ἔκφραση ὁδύνης φέρνει τὸ ἓνα ἢ τὰ δύο χέρια στὸ κεφάλι, εἶναι ἤδη γνωστὸ στὴν ὑστερομυκηναϊκὴ περίοδο, στίς πήλινες σαρκοφάγους καὶ σὲ ἀγγεῖα μὲ πλαστικὲς μορφές: Σ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, «A Mycenaean Mourning Custom», *AJA* 70, 1966, 43-46. Στὴν Ἀττικὴ τὸ θέμα τῶν θρηνωδῶν μετὰ τὴν μυκηναϊκὴ περίοδο ἐμφανίζεται στὴν Μέση γεωμετρικὴ περίοδο. Δὲς σχετικὰ KURTZ, «Vases for the Dead», *ἐ.δ.* 327.

25. Ἄν καὶ ἔχει διαφορετικὸ περιεχόμενο, θυμίζει τὴν ἀνδρικὴ χειρονομία σὲ ἔκφραση σεβασμοῦ καὶ ἀποχαιρετισμοῦ, ποὺ συναντοῦμε ἤδη σὲ γεωμετρικὲς παραστάσεις. Δὲς σχετικὰ KURTZ, «Vases for the Dead», *ἐ.δ.* 326-327. Γιὰ τίς χειρονομίες στίς σκηνὲς νεκρικοῦ περιεχομένου δὲς ἐπίσης G. NEUMANN, *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst* (1965) 85-9.

26. Ὅμοιόχρωμες μὲ τὰ περιγράμματα. Δὲς σημ. 12.

27. Δὲς σημ. 24.

Στὰ ἀριστερὰ τῆς κλίνης, κοντὰ στὰ πόδια τῆς νεκρῆς, στέκεται ἓνας γενειοφόρος ἄνδρας²⁸ (πίν. 20α), τὸ κεφάλι στραμμένο πρὸς τὰ δεξιὰ, εἰκονισμένο κατὰ τομή. Τὰ μαλλιά του εἶναι κομμένα κοντὰ καὶ ἐνώνονται μὲ τὸ γένι. Τὸ αὐτὶ σχεδιάζεται ἐξωτερικὰ μὲ μία καμπύλη, ὃ λωβὸς του μὲ μία λοξὴ γραμμὴ καὶ μία κουκίδα στὴν μέση συμπληρώνει τὸ σχῆμα του. Μέτωπο καὶ μύτη σχεδιάζονται μὲ μία εὐθεῖα γραμμὴ. Ἡ ἄκρη τῆς μύτης σχηματίζει γωνία. Ἀπὸ τὸ στόμα φαίνεται μόνο τὸ κάτω χεῖλος, ποὺ εἶναι καμπύλο, ἐνῶ τὸ ἐπάνω καλύπτεται μὲ τὸ μουστάκι. Τὸ μάτι σχηματίζει γωνία μὲ δύο ἐνωμένες καμπύλες. Ἡ ἴρις καὶ ἡ κόρη δηλώνονται μὲ μία μόνη κουκίδα, ἔτσι δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ κόρη τοῦ ματιοῦ εἶναι καστανή. Τὸ ἐπάνω βλέφαρο τονίζεται μὲ μία δευτέρη καμπύλη γραμμὴ. Τὸ φρύδι εἶναι τοξωτό. Τὸ σῶμα τοῦ ἄνδρα ἀποδίδεται σὲ προβολὴ τριῶν τετάρτων, γέρνει πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ στηρίζεται στὸ ἀριστερὸ λυγισμένο πόδι, ποὺ φέρεται ἔμπρὸς. Συμπληρωματικὴ στήριξη τοῦ προσφέρει βακτηρία μὲ ρόζους, τοποθετημένη λοξά, μὲ τὴν μία ἄκρη στὸ ἔδαφος καὶ τὴν ἄλλη κάτω ἀπὸ τὴν μασχάλη του, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν κατεύθυνσή της. Τὰ πόδια εἰκονίζονται στὸ πλάι καὶ πατοῦν στὸ ἔδαφος γυμνά. Εἶναι ντυμένος μὲ βαθύχρωμο καστανέρυθρο²⁹ ἱμάτιο, ποὺ περνάει ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὤμο σὲ κυματοειδεῖς σχηματισμούς, ἀφήνοντας ἀκάλυπτη τὴν δεξιὰ ὠμοπλάτη ποὺ σχηματίζει καμπύλη, τὸν ὤμο, τὰ πλευρὰ καὶ τὸν δεξιὸ μαστό, στὸν ὁποῖο δηλώνεται καὶ ἡ θηλή. Τὸ ἱμάτιο, ἀφοῦ τυλίξει τὸ κορμί, καταλήγει στὸ ἀριστερὸ χέρι, τὸ ὁποῖο δὲν φαίνεται καὶ μὲ τὸ ὁποῖο προφανῶς συγκρατεῖται. Ἡ διάθεση τῶν πτυχῶν τοῦ ἐνδύματος στὸν ἀριστερὸ βραχίονα καὶ στὸ στήθος εἶναι πολύπλοκη. Ἡ πτύχωση τοῦ ἐνδύματος δηλώνεται μὲ μελανόχρωμες πινελιές. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐνδυμα διαγράφεται τὸ περίγραμμα τῆς ράχης, τῶν γλουτῶν καὶ τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ, τὸ ὁποῖο εἶναι εὐθύ. Τὸ δεξιὸ χέρι τεντωμένο ἀκουμπᾷ στὸ ἐπίβλημα στὴν θέση τῶν ποδιῶν, σὲ μία τρυφερὴ χειρονομία. Ἡ ράχη τῆς παλάμης εἶναι στραμμένη πρὸς τὸν θεατὴ. Τὰ δάκτυλα εἶναι ἐνωμένα, νύχια διακρίνονται στὸν ἀντίχειρα καὶ στὸν ὠτίτη. Τὰ περιγράμματα σχεδιάζονται μὲ ἐρυθρὸ θαμπὸ χρῶμα³⁰. Ὁ καλλιτέχνης ζωγραφίζει τὴν παράσταση δίχως προσχέδιο.

Πρὶν προχωρήσουμε σὲ συγκρίσεις γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ καλλιτέχνη, σκόπιμο εἶναι νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ὀρισμένες τεχνικὲς λεπτομέρειες, χρήσιμες γιὰ τὸν προσδιορισμὸ χρονολογικοῦ πλαισίου.

Στὰ κεραμικὰ ἐργαστήρια τῆς Ἀττικῆς εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ τεχνικὴ τοῦ λευκοῦ βάθους³¹ χρησιμοποιεῖται στίς λευκὲς ληκύθους ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Οἱ πρωιμότερες παραστάσεις εἶναι μελανόμορφες³², ἐνῶ παράλληλα ἀναπτύσσεται καὶ ἡ

28. Ἡ παρουσία ἀνδρῶν στὴν παράσταση τῆς πρόθεσης στίς λευκὲς ληκύθους δὲν εἶναι συχνή.

29. Ὁμοιόχρωμο μὲ τῆς πεπλοφόρου. Δὲς σημ. 23.

30. Δὲς σημ. 12.

31. Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς τεχνικῆς αὐτῆς στίς λευκὲς ληκύθους ἀποδίδεται στὸν Ψίακα. Δὲς KURTZ, AWL, 9. J.R. MERTENS, *Attic White Ground, its Development other than Lekythoi* (1977) 195 καὶ 217 (στὸ ἐξῆς *Attic White Ground*). WEHGARTNER, AWK, 8.

32. HASPELS, *Attic Black-figured Lekythoi*, ἔ.ἀ. 19. WEHGARTNER, AWK, 8.

τεχνική του περιγράμματος, όπως επίσης και ο συνδυασμός των δύο, τεχνική γνωστή ως «semi-outline», με μερική χρήση περιγράμματος³³. Ύστερα από συνεχείς πειραματισμούς στο δεύτερο τέταρτο του 5ου αϊ. π.Χ. αναπτύσσεται μία νέα τεχνική³⁴, με κύρια χαρακτηριστικά το καθαρό γυαλιστερό περίγραμμα, το επίθετο λευκό και τις μεγάλες έγχρωμες επιφάνειες με έντονες αντιθέσεις, που οφείλονται κυρίως στην χρήση του μελανού γυαλιστερού χρώματος. Μετά τα μέσα του 5ου αϊ. π.Χ. παρατηρείται μία αλλαγή στον χαρακτήρα και στην χρωματική απόδοση της ζωγραφικής των ληκύθων³⁵, που συνδέεται με την διακοπή της χρησιμοποίησης επίθετου λευκού και την αντικατάσταση του γυαλιστερού περιγράμματος με θαμπό περίγραμμα χρώματος μελανόφαιου ή έρυθρωπού, καθώς και την χρησιμοποίηση χρωμάτων διαφορετικών αποχρώσεων από εκείνα που χρησιμοποιούσαν προηγουμένως, που είναι και αυτά θαμπά.

Με την νέα αυτή τεχνική του θαμπού έρυθρωπού περιγράμματος³⁶ σχεδιάζονται και τα περιγράμματα των μορφών της παράστασης στην λήκυθο του Ώρωπού. Όμως εκείνα τα τμήματα του σώματος, που καλύπτονται με ένδυματα, δεν σχεδιάζονται με περίγραμμα, αλλά αποδίδονται με το χρώμα, που υποκαθιστά σε αυτή την περίπτωση ταυτόχρονα και το περίγραμμα³⁷. Με την τεχνική του θαμπού περιγράμματος οι καλλιτέχνες των λευκών ληκύθων σχεδιάζουν ολόκληρο το περίγραμμα των μορφών μετά το 430 συνήθως.

Η χρωματική κλίμακα του καλλιτέχνη είναι ακόμη περιορισμένη. Παράλληλα με το έρυθρωπό χρώμα του περιγράμματος χρησιμοποιεί το ζωηρό έρυθρό, το καστανέρυθρο και το μελανόφαιο. Τα χρώματα είναι όλα θαμπά και διαφέρουν στις αποχρώσεις τους από εκείνα που χρησιμοποιούσαν οι καλλιτέχνες έως τα μέσα του 5ου αϊ. π.Χ.³⁸ Ακόμη δεν χρησιμοποιείται εδώ το πράσινο, το ιώδες, το γαλάζιο, χρώματα που συναντούμε στις ληκύθους μετά το 430 π.Χ. συνήθως³⁹.

Τόσο στην τεχνική του θαμπού περιγράμματος, όσο και στην χρησιμοποίηση των νέων θαμπών χρωμάτων, αναγνωρίζουμε στην λήκυθο του Ώρωπού τον νέο τρόπο έκφρασης των ζωγράφων των λευκών ληκύθων, που ανταποκρίνεται γενικότερα στις τάσεις της αττικής τέχνης μετά τα μέσα του αιώνα.

Το κυλινδρικό σχήμα του ένθετου μυροδοχείου, που έχει και η λήκυθος του Ώρωπού, είναι το επικρατέστερο σχήμα στις ληκύθους του τρίτου τετάρτου του 5ου αϊ. π.Χ.,

33. Δες WEHGARTNER, AWK, 12.

34. Δες WEHGARTNER, AWK, 20 κέ.

35. Για την ανάλυση της νέας τεχνικής και την χρησιμοποίησή της μετά τα μέσα του 5ου αϊ. π.Χ. δες WEHGARTNER, AWK, 26 κέ.

36. Η νέα αυτή τεχνική αποδίδεται στον Ζ. του Sabouroff. Δες σχετικά WEHGARTNER, AWK, 27.

37. Πρβ. τις ληκύθους του Έθν. Αρχ. Μουσ. των Αθηνών, με αριθμό 1946 (ARV², 1168, 129) και 1927 (ARV², 1168, 130) και του Ζ. του Μονάχου 2335, στις οποίες τα χρώματα των ενδυμάτων έχουν σβηστεί και εκεί φαίνεται καθαρά ότι τα περιγράμματα των μορφών στην θέση των ενδυμάτων δεν είχαν σχεδιαστεί. Ο Ζ. του Αχιλλέα σχεδιάζει ολόκληρο το περίγραμμα των μορφών στις ληκύθους, που ζωγραφίζει με θαμπό περίγραμμα. Δες σχετικά WEHGARTNER, AWK, 28.

38. WEHGARTNER, AWK, 28 κέ.

39. WEHGARTNER, AWK, 29.

ὅπως ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀκτινογράφηση⁴⁰ ἀριθμοῦ λευκῶν ληκύθων αὐτῆς τῆς περιόδου τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν. Τὶς διάφορες ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ κατὰ καιροὺς σχετικὰ μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἔνθετου αὐτοῦ μυροδοχείου, τὴν ἐφαρμογὴ του στὶς λευκὲς ληκύθους, τὴν χρησιμότητα καὶ τοὺς λόγους διακοπῆς τῆς κατασκευῆς του μετὰ τὸ 430 π.Χ., ἀναλύει καὶ συνοψίζει ἡ Wehgartner⁴¹ μὲ διεξοδικὸ τρόπο. Χαρακτηριστικὴ καὶ ἐπίκαιρη παραμένει πάντα ἡ φράση τοῦ Buschor⁴² γιὰ τὶς λευκὲς ληκύθους μὲ ἔνθετο μυροδοχεῖο, ὅτι ἀποτελοῦν τὸν ἰδεώδη συνδυασμὸ μυροδοχείου καὶ πίνακα.

Γιὰ τὸ λευκὸ χρῶμα τῶν ληκύθων ἔχουν διατυπωθεῖ πολλὲς ἀπόψεις. Ὁ Vickers⁴³, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι τὸ λευκὸ χρῶμα στὰ ἀγγεῖα ἀποτελεῖ μίμηση ἐλεφαντοστοῦ, ἀναπτύσσει μία θεωρία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ λευκὴ λήκυθος μιμεῖται ἀγγεῖο ἰδίου σχήματος, ποὺ ἔχει κατασκευαστεῖ ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο, μὲ ἀργυρὰ ἀνθήμια στὰ σημεῖα ἐνωσης τοῦ ὅμου μὲ τὸν κορμό. Ὅμως ἀνάμεσα στὰ πολλαπλὰ εὐρήματα τῶν πολυάριθμων ἀνασκαφῶν τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας δὲν βρίσκεται οὔτε ἓνα δεῖγμα ἀργυρελεφάντινης ληκύθου⁴⁴.

Ἡ Kurtz πιστεύει γιὰ τὰ ἀγγεῖα λευκοῦ βάθους γενικὰ ὅτι ὑποκαθιστοῦν ὕλικά, ὅπως τὸ μέταλλο, τὸ ἀλάβαστρο, τὸν λίθο⁴⁵. Εἰδικὰ γιὰ τὶς λευκὲς ληκύθους⁴⁶ πιστεύει ὅτι μιμοῦνται λίθινα ἀγγεῖα.

Ἡ Mertens⁴⁷ τονίζει τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς τεχνικῆς, γιατί χάρις στὸ λευκὸ προβάλλεται ἡ διακόσμηση. Στὸ κυλινδρικό σχῆμα τῆς ληκύθου, ποὺ προσφέρεται γιὰ ἀνάπτυξη παράστασης, ἀποδίδεται ἡ ἰδιαίτερη προτίμηση τῶν ζωγράφων.

Πρόσφατα οἱ ἐπιστήμονες ἐρμηνεύουν⁴⁸ τὴν δημιουργία τῆς λευκῆς ληκύθου τῆς κλασικῆς περιόδου, καθὼς καὶ τὴν μεγάλη της ἐξέλιξη, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς νομοθεσίας⁴⁹, ποὺ ἀπαγορεύει τὴν ἀνέγερση τῶν πολυτελῶν ἐπιτυμβίων μνημείων, τὰ ὁποῖα

40. Δὲς σημ. 6.

41. WEHGARTNER, *Ein Grabbild des Achilleusmalers* (1985) 22 στὸ *Winckelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin*, ἀρ. 129.

42. «Attische Lekythen der Parthenonzeit», ἔ.δ. 3.

43. M. VICKERS, «The influence of exotic materials on Attic White-Ground Pottery, 91-92, *Ancient Greek and Related Pottery*», *Proceedings of the International Vase Symposium, Amsterdam, 1983*, Allard Pierson Series, vol. 5.

44. Ἡ αἰτιολογία ποὺ προβάλλεται ἀπὸ τὸν ἴδιο, σελ. 92, ὅτι ὅπως τὰ πολύτιμα σκεύη, ἔτσι καὶ τὶς ἀργυρελεφάντινες ληκύθους δὲν τὶς τοποθετοῦσαν στοὺς τάφους, ἀλλὰ ἄλλοτε τὶς ἔκαιγαν, ἄλλοτε τὶς ἔφεραν στὸ σπίτι, πάλι δὲν εὐσταθεῖ, γιατί τότε θὰ βρίσκονταν λείψανά τους στὰ σπίτια ποὺ ἔχουν ἀνασκαφεῖ.

45. KURTZ, *AWL*, 11.

46. KURTZ - BOARDMAN, ἔ.δ. 127. KURTZ, «Vases for the Dead», ἔ.δ. 323.

47. MERTENS, *Attic White Ground*, ἔ.δ. 222.

48. JAN BAZANT, «Entre la croyance et l'expérience: le mort sur les lécythes à fond blanc», στὸ *Supplement XIV*, τοῦ *BCH, Iconographie classique et identités régionales* (1983) 40. Ἐπίσης KURTZ, «Vases for the Dead», ἔ.δ. 323.

49. Γιὰ τὴν σχετικὴ νομοθεσία δὲς R. STUPPERICH, *Staatsbegräbnis und Privatgrabmal im klassischen Athen* (1977) 71-86.

καὶ ὑποκατέστησαν. Οἱ Ἀθηναῖοι καλλιτέχνες πέτυχαν τὴν ἐνσωμάτωση τῆς ἐπιτύμβιας στήλης μὲ τὶς λειτουργίες τῆς καὶ τὴν διακόσμησίν τῆς σὲ ἓνα νέο ἐπιτύμβιο μνημεῖο. Μὲ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ συνδυάζεται ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἡ παραγωγή τῶν λευκῶν ληκύθων σταματᾷ, ἐνῶ ἀναβιώνουν οἱ ἐπιτύμβιες στήλες καὶ κατασκευάζονται πλέον λήκυθοι καὶ λουτροφόροι ἀπὸ μάρμαρο ⁵⁰.

Ἀναμφίβολα ἡ λήκυθος εἶναι τὸ χαρακτηριστικότερο ἀγγεῖο τῶν κλασικῶν ταφῶν. Αὐτὸ ὀφείλεται στὴν ποικιλία τῶν χρήσεων ποὺ καλύπτει ὡς μυροδοχεῖο καὶ ἐλαιοδοχεῖο. Τὴν χρησιμοποίησίν τῆς ὡς ταφικὸ ἀγγεῖο ἀποδεικνύουν ὄχι μόνον ἡ συχνὴ εὐρεσίη τῆς μέσα σὲ τάφους, ἀλλὰ καὶ ἡ συχνὴ ἀπεικόνισίν τῆς ἐπάνω σὲ ἐπιτύμβια μνημεῖα ἢ στὶς νεκρικὲς σκηνὲς τῶν σύγχρονων παραστάσεων ⁵¹.

Ἡ λουτροφόρος καὶ ἡ λήκυθος εἶναι στὸν 5ο αἰ. π.Χ. τὰ μόνα δύο σχήματα ἀγγείων, ποὺ φέρουν νεκρικὲς σκηνὲς καὶ ταυτόχρονα ἔχουν ταφικὴ χρήση ⁵². Μὲ τὴν λουτροφόρο ἔφερναν τὸ νερὸ νὰ λούσουν τὸν νεκρὸ καὶ μὲ τὴν λήκυθο τὸ ἀρωματισμένο ἐλαιὸ νὰ τὸν μυρώσουν.

Ἐξετάζοντας τὴν λήκυθο τοῦ Ὠρωποῦ βρίσκομε ὅτι ἡ ἐπίδραση τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς εἶναι φανερὴ στὴν σύνθεση, στὶς στάσεις τῶν προσώπων, στὴν ἁρμονία τῶν κινήσεων καὶ στὴν πολυχρωμία. Τὸ σχέδιό εἶναι ἐπιμελημένο καὶ δείχνει φροντίδα στὴν ἐκτέλεση. Ὁ καλλιτέχνης ἐκφράζεται μὲ ἐλευθερία.

Ἀναλύοντας τὴν σύνθεση τοῦ ἔργου θὰ ἀναφερθοῦμε στὶς στάσεις τῶν μορφῶν ποὺ ἀπεικονίζονται καὶ στὴν σχέση μεταξύ τους. Ἡ σύνθεση τοῦ πίνακα εἶναι ἐπιφανειακὰ ἀπλή. Μόνο στὴν σχεδίαση τῶν ἱσταμένων μορφῶν ὁ καλλιτέχνης ἀποδίδει τὴν ἔννοια τοῦ βάθους καὶ τῆς τρίτης διάστασης μὲ τὶς χειρονομίες, τὶς ὀψεις τῶν τριῶν τετάρτων ποὺ χρησιμοποιεῖ καὶ τὶς λοξὲς καὶ καμπύλες γραμμὲς στὶς πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων. Ἐνῶ ἡ νεκρικὴ κλίνη μὲ τὴν νεκρὴ ἀποδίδονται δίχως βάθος, γιατί σχεδιάζονται ἡ κλίνη κατ' ἐνώπιον καὶ ἡ νεκρὴ κατὰ τομή.

Ἡ διάθεση τῶν πτυχώσεων, ἡ ἀπόδοση τοῦ ὄγκου τοῦ σώματος κάτω ἀπὸ τὸ ἐνδυμα καὶ ἡ στάση τῶν προσώπων θυμίζουν γνωστοὺς τύπους τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Τὸ περίγραμμα εἶναι καθαρὸ καὶ οἱ μορφὲς στὴν σύλληψή τους φειδιακές. Αὐτὸ γίνεται ἀντιληπτὸ ὄχι μόνον στὶς στάσεις καὶ στὶς πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων, ἀλλὰ καὶ στὰ πρόσωπα καὶ στὸ ἦθος ποὺ τὰ διαπνέει.

Ἡ σκηνὴ στὸ σύνολό τῆς εἶναι ζωντανή. Ὁ χώρος ποὺ ἐκτυλίσσεται εἶναι συγκεκριμένος καὶ ὀρίζεται ἀπὸ τὶς μορφὲς ποὺ περιβάλλουν τὴν νεκρικὴ κλίνη. Οἱ μορφὲς αὐτὲς βρίσκονται σὲ ἀπόσταση μεταξύ τους, συνδέονται ὁμως μὲ τὴν ἔκταση τῶν χειρῶν πρὸς διάφορες κατευθύνσεις. Οἱ καμπύλες γραμμὲς τῶν μυῶν στοὺς γυμνοὺς βρα-

50. Γιά τὰ μνημεῖα αὐτὰ δέξ: B. SCHMALZ, *Untersuchungen zu den attischen Marmorlekythen* (1970). A. PRUKAKIS - CHRISTODULOPULOS, «Einige Marmorlekythen», *AM* 85, 1970, 54-99.

51. Δέξ KURTZ - BOARDMAN, *ἔ.ἀ.* 102-105. Ἐπίσης KURTZ, «Vases for the Dead», *ἔ.ἀ.* 321.

52. KURTZ, «Vases for the Dead», *ἔ.ἀ.* 321. Γιά τὸν καθαρισμὸ μὲ νερὸ δέξ σχετικὰ KURTZ - BOARDMAN, *ἔ.ἀ.* 149 κέ. Δέξ ἐπίσης A.B. COOK, *Zeus* III (1940) 354 κέ., 370 κέ. L. MOULINER, *Le pur et l'impur dans la pensée des Grecs* (1952) 76 κέ. Γιά τὸ ἐλαιὸ δέξ E. REINER, *Die rituelle Totenklage der Griechen* (1938). Ἐπίσης *RE* XVII (1937), s.v. *Oleum* col. 2462 κέ.

χίονες αποδίδονται ἐλεύθερα μὲ ἄνετες καμπύλες καὶ δίνουν τὴν αἴσθησιν τοῦ ὄγκου. Σὲ σύγκρισιν μὲ τὶς ἐκφραστικὰς χειρονομίας τῶν γυναικῶν ἡ στατικὴ χειρονομία τοῦ ἄνδρα φαίνεται συγκρατημένη. Παρατηρεῖται μία ἰσορροπία στὶς κινήσεις.

Ὁ πόνος γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ προσφιλοῦς προσώπου ἔχει ἀποτυπωθεῖ στὰ χαρακτηριστικὰ ὄλων. Τὸ πικρὸ στόμα ποὺ σχεδιάζει μὲ ἐπιτυχία ὁ ζωγράφος καὶ τὰ ἐκφραστικὰ μάτια τονίζουν τὴν θλίψιν. Τὰ πρόσωπα εἶναι σκεπτικὰ καὶ λυπημένα, διατηροῦν ὁμως τὴν ἡρεμία τους. Τὴν ἐκφραση τοῦ πόνου καὶ τῆς θλίψεως χαρακτηρίζει ἐγκράτεια καὶ οἱ χειρονομίες τῶν μορφῶν ἔχουν μία κίνηση συγκρατημένη. Στὴν στάση τῆς κεντρικῆς μορφῆς καὶ στὴν ἐκφραση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου τῆς κορυφώνεται τὸ δραματικὸ μεγαλεῖο τῆς σκηνῆς. Ἡ συγκίνηση ἐκφράζεται σὲ ὁλόκληρην τὴν παράστασιν.

Ἡ παράστασις πρόθεσης τοῦ νεκροῦ ἀναπαριστᾷ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ταφικὰ ἔθιμα⁵³ καὶ ταυτόχρονα πανάρχαιο. Διασώζεται σὲ παραστάσεις πῆλινων σαρκοφάγων τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου⁵⁴. Στὴν Ἀττικὴ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. συναντοῦμε στὰ ὠραιότερα μνημειώδη ταφικὰ ἀγγεῖα⁵⁵ σκηνὲς πρόθεσης μὲ ἥρωικὸ καὶ μυθικὸ χαρακτήρα. Ἀνάμεσα στὶς λιγοστὲς παραστάσεις τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. μᾶς σώζονται πολὺχρωμες παραστάσεις σὲ ἀγγεῖα λευκοῦ βάθους⁵⁶, μοναδικὰ σὲ καλλιτεχνικὴ φαντασία στὸ σύνολό τους. Ἀριθμητικὰ ὑπερτεροῦν οἱ δημιουργίες τῶν καλλιτεχνῶν τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., γεμάτες συγκίνηση καὶ παλμό. Τώρα σὲ μερικὲς παραστάσεις κατονομάζονται⁵⁷ οἱ παριστάμενοι συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ, στοιχεῖο οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν κατανόησιν τοῦ περιεχομένου τῆς σκηνῆς, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἔθιμου γενικότερα.

Στὶς παραστάσεις πρόθεσης τῶν λευκῶν ληκύθων οἱ παριστάμενοι δὲν κατονομάζονται. Ἔτσι καὶ γιὰ τὴν ταύτισιν τῶν ἀπεικονιζόμενων προσώπων τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ μόνον ὑποθέσεις μπορούμε νὰ διατυπώσωμε, ἀντλώντας στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ἐνεπίγραφα μνημεῖα, ποὺ ἀναφέραμε πρὶν. Ἡ γυναίκα πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς νεκρῆς εἶναι πιθανὸ νὰ παριστάνει τὴν μητέρα της. Γι' αὐτὴν τὴν ταύτισιν συνηγοροῦν ἡ θέσις ποὺ κατέχει στὴν σύνθεσιν, ποὺ θεωρεῖται ἡ σημαντικότερη, καὶ τὸ ἐνδυμά της, ὁ βαθύχρωμος πέ-

53. Τὴν εἰκονογράφηση τοῦ ἔθιμου τῆς πρόθεσης στὴν Ἀττικὴ τὴν παρακολουθοῦμε σὲ μία ἀδιάσπαστη συνέχεια ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. ἕως τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Βλ. σχετικὰ: ZSCHITZSCHMANN, *AM* 53, 1928, ἔ.δ. 17 κέ. BOARDMAN, *BSA* 1955, ἔ.δ., L, 51-66. KURTZ - BOARDMAN, ἔ.δ. 58-61 καὶ 143-144. KURTZ, «Vases for the Dead», ἔ.δ. 314 κέ.

54. Σ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, *AJA* 70, 1966, ἔ.δ. 46-50.

55. Τὸ προγενέστερο ἀγγεῖο εἶναι ὁ κρατήρας τῆς Ν. Ὑόρκης 34.11.8. J.N. COLDSTREAM, *Greek Geometric Pottery* (1968) 26-8. MARWITZ, «Ein attisch-geometrischer Krater in New York», *AntK* 4, 1961, 39-48. KURTZ, «Vases for the Dead», ἔ.δ. 315 κέ.

56. Ὅπως ἡ πρωτοαττικὴ οἶνοχόη τοῦ Μουσείου τοῦ Κεραμικοῦ, ἀρ. 149, μὲ πρόσθετες πλαστικὲς μορφές: *Kerameikos* VI, 2, 456-9, πίν. 38-41. Οἱ παραστάσεις πρόθεσης εἶναι λιγοστὲς αὐτὴ τὴν περίοδο.

57. *ABV*, 507-8, 702. *Para.* 246-7. Σημαντικὸς γιὰ τὸν πλοῦτο τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ εἶναι ὁ πίνακας τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου μὲ ἀριθμὸ Μ.Ν. 3.905 (L4). ZSCHITZSCHMANN, *AM* 53, 1928, ἔ.δ. ἀρ. 37, παρένθ. πίν. XI. BOARDMAN, *BSA* 1955, ἔ.δ. ἀρ. 28. *ABL*, 229.58. KURTZ - BOARDMAN, ἔ.δ. πίν. 33. KURTZ, «Vases for the Dead», ἔ.δ. 324.

πλος, πού ἀρμόζει σὲ γυναῖκες μεγαλύτερης ἡλικίας. Ἐνῶ ἡ γυναῖκα πίσω ἀπὸ τὴν νεκρικὴ κλίνη στὸ πλάι τῆς νεκρῆς μὲ τὸν λευκὸ χιτῶνα, θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἐκκληφθεῖ ὡς νεώτερη καὶ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς κόρη τῆς, ἢ ἀκόμη ὡς ἀδελφὴ τῆς. Ὁ ἄνδρας τῆς οἰκογένειας στέκεται στὴν ἄκρη τῆς νεκρικῆς κλίνης πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ γιὰ νὰ ὑποδεχτεῖ τοὺς φίλους, πού θὰ ἔλθουν γιὰ τὸν τελευταῖο ἀποχαιρετισμό. Τὸ βαθύχρωμο ἱμάτιο, ἡ βακτηρία καὶ τὸ ὕφος του γενικὰ δίδουν τὴν ἐντύπωση ἑνὸς ἀνδρα τῆς ὥριμης ἡλικίας. Δὲν εἶναι φανερό ἐὰν πρόκειται γιὰ τὸν σύζυγο ἢ τὸν πατέρα τῆς νεκρῆς, εἶναι ὅμως πιθανότερο τὸ πρῶτο.

Ἡ πρόθεση τελοῦνταν στὸ σπῖτι τοῦ νεκροῦ⁵⁸, ἢ στὸν χώρο τοῦ προαυλίου, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχὴ, τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου καὶ διαρκοῦσε μία ἡμέρα. Ταυτόχρονα μὲ τὴν ἐπιβεβαίωση τοῦ θανάτου ἡ πρόθεση ἔδινε τὴν εὐκαιρία γιὰ τὸν παραδοσιακὸ ἐπιθανάτιο θρῆνο⁵⁹, τὸ μοιρολόι, μὲ πρωταγωνιστὲς τίς γυναῖκες τῆς οἰκογένειας, καὶ γιὰ τὸν τελευταῖο ἀποχαιρετισμὸ τῶν φίλων. Στὸ σύνολο τῶν γνωστῶν λευκῶν ληκύθων μόνον εἴκοσι δύο παριστοῦν σκηνὴ πρόθεσης.

Στὶς πρωιμότερες⁶⁰ παραστάσεις πρόθεσης, πού χρονολογοῦνται γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ εἶναι οἱ δραματικὲς δημιουργίες τοῦ Ζωγράφου τοῦ Sabouroff, τὸ στοιχεῖο τῆς ἐξωτερίκευσης τῆς ὀδύνης εἶναι κυρίαρχο. Οἱ γυναῖκες τῆς οἰκογένειας τοῦ νεκροῦ στέκονται στὸ πλάι τῆς νεκρικῆς κλίνης καὶ θρηνοῦν δίχως συγκράτηση. Ἄλλοτε τραβοῦν τὰ μαλλιά τους μὲ τὰ δύο τους χέρια, ὅπως στὴν λήκυθο τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου Τέχνης τῆς Ν. Ὑόρκης, ἀρ. 07.286.40⁶¹ καὶ τοῦ Μουσείου στὸ Μανχάιμ, ἀρ. 195⁶². Ἄλλοτε χειρονομοῦν ἔντονα, ὅπως στὴν λήκυθο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, ἀρ. D.62⁶³, ἐκφράζοντας βαθιὰ λύπη καὶ ἀπελπισία γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ ἀγαπημένου τους προσώπου. Στὶς ληκύθους τοῦ Βρετανικοῦ καὶ τοῦ Μανχάιμ ὁ ἄνδρας τῆς οἰκογένειας στέκεται πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ νεκροῦ, στὴν σημαντικότερη θέση, καὶ ἐκφράζει τὴν ἀπόγνωσή του φέρνοντας τὸ χέρι στὸ κεφάλι του, χειρονομία πού συνηθίζεται στὶς γυναῖκες. Στὴν τρίτη λήκυθο τοῦ ζωγράφου, στὸ Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο, ὁ πενθὼν εἰκονίζεται τυλιγμένος στὸ ἱμάτιό του ὡς τὸ κεφάλι. Ἡ διαφορὰ στὸν τρόπο ἐκφρασης εἶναι ἐμφανὴς σὲ σύγκριση μὲ αὐτόν, μὲ τὸν ὁποῖο ἐκφράζεται ὁ καλλιτέχνης τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ, ὅπως ἐμφανὴς εἶναι καὶ ἡ διαφορὰ τοῦ σχεδίου. Μία λήκυθος στὴν Χάγη⁶⁴, ἀταύτιστη, παρουσιάζει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τίς προηγούμενες, ὥστε

58. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, 43, 1071: τὸν ἀποθανόντα προτίθεσθαι ἐνδον. Σχετικὰ μὲ τὴν πρόθεση καὶ τοὺς νόμους τοῦ Σόλωνος δέξ: REINER, *Die rituelle Totenklage der Griechen*, ἔ.δ. 31, 35-46, 54-7. E. RUSCHENBUSCH, *Σόλωνος Νόμοι* (1966).

59. KURTZ - BOARDMAN, ἔ.δ. 144. KURTZ, «Vases for the Dead», ἔ.δ. 324.

60. Τὸ θραῦσμα τῆς ληκύθου στὸ Tübingen ἀρ. E. 63, τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Ζ. τοῦ Τύμβου, τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., παρουσιάζει τὸν νεκρὸ στὸ φέρετρο στὸν τάφο του καὶ ὄχι τὴν ἡμέρα τῆς πρόθεσης στὴν κατοικία του: ARV², 754, 7. WATZINGER, *Griechische Vasen in Tübingen* (1924) πίν. 26. KURTZ, *AWL*, 83 σημ. 4, 205.

61. ARV², 846, 190. KURTZ, *AWL*, πίν. 29,1.

62. ARV², 851, 274. KURTZ, *AWL*, 36 σημ. 12, 71 σημ. 8.

63. ARV², 851, 273. KURTZ, *AWL*, πίν. 29,2.

64. Haag, *Samml. Lunsingh Scheurleer*, Ctal., 1909, ἀρ. 450. *BullAntBesch* II, ἀρ. 1, Ἰούνιος 1927, 13 κέ., εἰκ. 1, 2. CVA, Scheurleer, 1, πίν. 1,5 Ned. 37.

θά μπορούσαμε νά τήν κατατάξουμε κοντά στήν ομάδα τῶν ἔργων πού ἀποδίδονται στόν Ζωγράφο τοῦ Sabouroff. Ἄλλη μία ἀταύτιστη λήκυθος στό Μουσεῖο τῆς Βοστώνης, ἀρ. 95.46⁶⁵, θά ἦταν δυνατόν νά καταταγεῖ στήν ἴδια ομάδα. Καί οἱ δύο παρουσιάζουν τήν ἴδια εἰκονιστική ἀντίληψη στήν σύνθεση καί ἔχουν τὸ ἴδιο περιεχόμενο.

Στὴν παράσταση πρόθεσης τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Ν. Ὑόρκης μὲ ἀρ. 23.160.37 (πίν. 20β)⁶⁶, τοῦ Ζωγράφου τοῦ Ὑπνου τῆς Ν. Ὑόρκης, ἀναγνωρίζουμε τήν ἴδια σύνθεση τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ. Ἡ διάταξη τῶν προσώπων εἶναι ὁμοία. Στὴν λήκυθο τῆς Ν. Ὑόρκης ὁ νεκρὸς εἶναι ἄνδρας, ὅπως καί οἱ θρηνωδοί. Ὁ ζωγράφος ἐκφράζει τὸν πόνο καί τὴν θλίψη μὲ συγκράτηση. Ἡ σύνθεσή του παρουσιάζει τὴν πληρότητα καί τὴν ἰσορροπία πού χαρακτηρίζουν τὴν σύνθεση τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ, δίχως περιττὰ στοιχεῖα. Σχεδιαστικὰ ἐπίσης οἱ ὁμοιότητες εἶναι ἐμφανεῖς. Ἡ κατατομή τοῦ προσώπου τοῦ νεκροῦ, ἰδίως ὁ τρόπος πού ἀποδίδεται τὸ γένι, τὸ μoustάκι καί τὸ κάτω χεῖλος, θυμίζουν τὸ πρόσωπο τοῦ ἄνδρα τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ. Τὰ μαλλιά τοῦ νέου πού στέκεται πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ νεκροῦ, εἶναι κτενισμένα σὰν μία μάζα ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπό του, ὅπως εἶναι διαμορφωμένα καί στὶς γυναῖκες τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ. Τὰ πόδια τῆς νεκρικῆς κλίνης καί στὶς δύο ληκύθους ἀκολουθοῦν τὸ ἴδιο πρότυπο. Παρὰ τίς γενικὲς ὁμοιότητες πού ἐπισημάνσαμε, τὸ σχέδιο εἶναι αὐστηρό, δείγμα πρωιμότητος συγκριτικὰ μὲ τὸ σχέδιο τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ. Ἀπὸ τεχνικῆς πλευρᾶς δείγμα πρωιμότητος ἀποτελεῖ τὸ περίγραμμα, πού σχεδιάζεται μὲ γυαλιστερό βερνίκι. Ἀναμφίβολα ὁ ἴδιος καλλιτέχνης ζωγράφησε καί τίς δύο αὐτὲς ληκύθους, ἀλλὰ σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς περιόδους, μίας δεκαετίας περίπου.

Ἡ σύνθεση τῆς ληκύθου τοῦ Μουσείου τοῦ Τορόντο, ἀρ. 376⁶⁷, τῆς τεχνοτροπίας τοῦ Ζωγράφου τοῦ Πτηνοῦ, εἶναι ἀπλούστερη. Δύο γυναῖκες μόνο πλαισιώνουν τὴν νεκρὴ στὴν κλίνη της, ἢ μία πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι καί ἡ ἄλλη στὰ πόδια της. Οἱ κινήσεις τους εἶναι ἁρμονικὲς καί συγκρατημένες, τὸ ἓνα χέρι ἀκουμπᾷ στὸ κεφάλι, τὸ ἄλλο ἐκτείνεται ἐμπρὸς στὴν γνωστὴ χειρονομία ἀπελπισίας. Ἡ σκηνὴ διαπνέεται ἀπὸ μία τρυφερότητα.

Οἱ παραστάσεις τοῦ Ζωγράφου τοῦ Τετραγώνου παρουσιάζουν μία ποικιλία καί χαρακτηρίζονται ἀπὸ εὐγένεια καί λεπτότητα. Σὲ μία λήκυθο τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου, ἀρ. S.1667⁶⁸, δύο εἶναι πάλι οἱ γυναῖκες τῆς οἰκογένειας τῆς νεκρῆς πού παρίστανται. Συγκλίνουν καί οἱ δύο ὁμοιόμορφα τὸ κεφάλι πρὸς τὸ μέρος τῆς νεκρῆς μὲ τὸ ἓνα χέρι στὰ μαλλιά, σὲ ἐραλδικὴ σύνθεση. Οἱ κινήσεις τους ἔχουν ἓνα ρυθμὸ καί εἶναι συντονισμένες. Ἐδῶ τὰ νέα στοιχεῖα εἶναι ὁ καθρέφτης⁶⁹ ἀνάμεσα στὰ κεφάλια τῶν δύο

65. FAIRBANKS, *Athenian White Lekythoi* II (1914) πίν. II.

66. ARV², 1242, 3.

67. ARV², 1234, 378.

68. ARV², 1237, 19. Ἄλλο ἓνα μικρὸ θραῦσμα στό Tübingen μὲ ἀρ. E. 65, ARV², 1237, 20, διασώζει τὸ κεφάλι τῆς νεκρῆς μόνο, πού εἶναι σχεδὸν ἴδιο μὲ τῆς νεκρῆς στὴν λήκυθο τοῦ Λούβρου.

69. Συνήθως ὁ καθρέφτης δηλώνει ἐσωτερικὸ κατοικίας. Στὶς λευκὲς ληκύθους συχνὰ ἀπεικονίζεται καί στὴν σκηνὴ ἐπίσκεψης στόν τάφο, ἐπομένως δὲν εἶναι στοιχεῖο ἀποφασιστικὸ γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χώρου, πού ἐκτυλίσσεται ἡ σκηνή.

γυναικῶν καὶ τὸ κάνιστρο μὲ τὶς ταινίες γιὰ τὸν στολισμό, πὺ κρατᾷ ἡ γυναίκα πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ κεφαλιοῦ. Στὴν δευτέρη λήκυθο τοῦ Λούβρου, ἀρ. ΜΝΒ. 1147⁷⁰, ἡ σύνθεση εἶναι ἀνάλογη. Πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς νεκρῆς στέκεται ἓνας νέος, μὲ ὑψωμένο τὸ δεξιὸ χέρι σὲ ἔκφραση ἀπελπισίας, ἢ σὲ μία κίνηση ἀποχαιρετισμοῦ. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν νεκρικὴ κλίνη στέκεται μία γυναίκα μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι στὸ κεφάλι καὶ τὸ δεξιὸ σὲ ἀνάλογη χειρονομία μὲ ἐκείνη τοῦ ἀνδρα. Ἐνα νέο στοιχεῖο ἐδῶ εἶναι ὁ ἰωνικὸς κίονας⁷¹, πὺ ὑποδηλώνει προφανῶς τὸν χώρο τοῦ προαυλίου ἢ τὸ πρόπυλο τῆς κατοικίας, καὶ ὄχι τὸ ἐσωτερικὸ δωματίου. Ἄλλο ἓνα νέο στοιχεῖο εἶναι τὸ εἶδωλο⁷² πὺ φτερουγίζει ἀνάμεσά τους, ἐπαναλαμβάνοντας τὶς χειρονομίες τῆς γυναίκας. Ἡ λήκυθος τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν, ἀρ. 1925⁷³, παρουσιάζει διαφορετικὴ σύνθεση, μὲ τρία πρόσωπα γύρω ἀπὸ τὴν νεκρικὴ κλίνη, δίχως πρόσθετα διακοσμητικὰ στοιχεῖα. Οἱ χειρονομίες καὶ οἱ στάσεις τῶν μορφῶν εἶναι συγκρατημένες. Στὴν ἀπλότητά της ἡ σύνθεση θυμίζει τὶς προθέσεις τῶν Ζωγράφων τοῦ Sabouroff καὶ τοῦ Ὑπνου τῆς Ν. Ὑόρκης. Ἡ σχεδιαστικὴ ἀντίληψη ὁμῶς εἶναι διαφορετικὴ.

Τὸ θραῦσμα τῆς λήκυθου τοῦ Μουσείου τοῦ Κεραμικοῦ, ἀρ. 3145⁷⁴, πὺ ἀποδίδεται στὸν Ζωγράφο τοῦ Βερολίνου 2451, σώζει τμῆμα μόνο τῆς παράστασης καὶ δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Φαίνονται τὸ κεφάλι τῆς νεκρῆς, πίσω της μία συγγενὴς μὲ κάνιστρο καὶ στὸ πλάι δευτέρη συγγενὴς μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι ὑψωμένο στὴν γνωστὴ μας ἤδη χειρονομία. Ἐνας καθρέφτης καὶ ἓνα στεφανάκι⁷⁵ πὺ εἰκονίζονται στὸ βάθος, δηλώνουν τὸ ἐσωτερικὸ τῆς κατοικίας τῆς νεκρῆς.

Στὴν πρόθεση τῆς λήκυθου τοῦ Μουσείου τοῦ Χάρβαρντ, ἀρ. 1952-75⁷⁶, πὺ ἀποδίδεται σὲ ζωγράφο κοντὰ στὴν τεχντροπία τοῦ Ζωγράφου τῆς Γυναίκας, ἡ νεκρὴ περιβάλλεται ἀπὸ τρία πρόσωπα. Δύο γυναῖκες μὲ τὸ ἓνα χέρι στὸ κεφάλι καὶ τὸ ἄλλο σὲ χειρονομία ἀπελπισίας καὶ ἓναν ἄνδρα πίσω ἀπὸ τὸ προσκεφάλαιό της. Σύνθεση συνήθης, δίχως πρόσθετα στοιχεῖα. Τὸ στοιχεῖο τῆς δραματικότητος δὲν εἶναι ἔντονο.

70. ARV², 1237, 18.

71. Δὲς BOARDMAN, BSA 1955, ἔ.δ. 55-56, ὅπου δίδονται οἱ πιθανὲς ἐρμηνεῖες γιὰ τὸν χώρο πὺ ἐλάμβανε χώρα ἡ πρόθεση, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὶς γραπτὲς μαρτυρίες καὶ τὴν γνωστὴ εἰκονογράφηση. Πρόπυλο δηλώνουν προφανῶς οἱ δύο κίονες στὴν σκηνὴ πρόθεσης τοῦ νεκροῦ Πατρόκλου στὴν λήκυθο τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Ν. Ὑόρκης, ἀρ. 31.11.13, τοῦ Ζ. τῆς Ἑρέτριας (ARV², 1248, 9. Add. 176. WEHGARTNER, AWK, 107 κέ.). Ἐπίσης KURTZ, «Vases for the Dead», ἔ.δ. 324.

72. G. SIEBERT, «Eidola», *Mythologie iconographique, Actes du Colloque de Strasbourg*, 1981, 63-73. E. VERMEULE, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry* (1979) 18.

73. ARV², 1237, 21. Οἱ δύο λήκυθοι πὺ συμπεριλαμβάνονται στὸν κατάλογο τοῦ Beazley μὲ ἔνδειξη ARV², 1273, 4 καὶ 22 δὲν ὑπάρχουν στὸ Μουσείο.

74. FELTEN, AM 1975, 101, πίν. 32, 3. Ὁ καλλιτέχνης παρουσιάζει τεχντροπικὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν Ζ. Ἀθηνῶν 1762.

75. Γιὰ τὰ στεφάνια στὴν πρόθεση δὲς M. BLECH, *Studien zum Kranz bei den Griechen* (1982) 81-98. Δὲς ἐπίσης BOARDMAN, BSA 1955, ἔ.δ. 56. Οἱ ταινίες καὶ τὰ στεφάνια θὰ ἦταν δυνατόν νὰ κρεμαστοῦν προσωρινὰ σ' ἓνα ὑπέρθυρο, στὸ γείσο ἢ ἄλλου, ὅπως παρατηρεῖ ὁ BOARDMAN, ἔ.δ., ἀφοῦ χρησιμεύουν στὸν στολισμὸ στὴν πρόθεση. Ὅμως ὁ καθρέφτης σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι δὲν θὰ εἶχε καμία χρησιμότητα.

76. ARV², 1376, 1.

Ἡ μεγαλόπρεπη σύνθεση τοῦ Ζωγράφου τῆς Γυναίκας τοῦ Μουσείου τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης τῆς Βιέννης, ἀρ. 3748⁷⁷, τοῦ τέλους τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ., ἀκολουθεῖ τὸ συνηθέστερο σχῆμα μετὰ τρεῖς μορφές γύρω ἀπὸ τὴν νεκρική κλίνη πού ἐδῶ εἶναι γυναῖκες. Τὸ στεφάνι, πού εἶδαμε καὶ προηγουμένως, τὸ συναντοῦμε καὶ ἐδῶ. Ἀντὶ τοῦ ἐνὸς εἰδώλου πού εἶδαμε στὴν λήκυθο τοῦ Ζωγράφου τοῦ Τετραγώνου, ἐδῶ φτερουγίζουν τρία, χτυπώντας τὸ κεφάλι τους μετὰ τὸ ἓνα χέρι καὶ χειρονομώντας μετὰ τὸ ἄλλο. Νέο στοιχεῖο εἶναι τὸ ριπίδιο⁷⁸ πού κρατᾷ ἡ γυναῖκα μετὰ τὸ κάνιστρο πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς νεκρῆς. Οἱ γυναῖκες του εἶναι μεγαλοπρεπεῖς καὶ ἀγαλματώδεις.

Στὴν ὡραία πρόθεση τοῦ Ζωγράφου τῶν Καλάμων στὸ Μουσείο τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης τῆς Βιέννης, ἀρ. 1969⁷⁹, ἡ νεκρὴ πλασιώνεται πάλι ἀπὸ τρεῖς γυναῖκες. Ἐκείνη πού στέκεται πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς νεκρῆς κρατᾷ κάνιστρο μετὰ ταινίες γιὰ τὸν στολισμό. Ἡ μορφή πού στέκεται κοντὰ στὰ πόδια, μετὰ τὸ ἓνα χέρι κρατᾷ τὸ κεφάλι τῆς καὶ μετὰ τὸ ἄλλο χειρονομεῖ. Καὶ ἡ τρίτη γυναῖκα, στὸ πλάι τῆς νεκρῆς κλίνης, ἐκφράζει μετὰ τὸ τεντωμένο χέρι τὴν ἀπελπισία τῆς. Ἐνα δεῦτερο μικρὸ μαξιλαράκι στηρίζει καλύτερα τὸ κεφάλι τῆς νεκρῆς, ὥστε νὰ μὴν ἀνοίξει τὸ στόμα τῆς⁸⁰. Τὸ σχέδιο εἶναι ἄψογο καὶ ἐκφραστικὸ καὶ ἀντιπροσωπεύει τὶς τάσεις τῆς ἀττικῆς τέχνης τῶν ἀρχῶν τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ αἵωνα.

Οἱ προθέσεις τοῦ Ζωγράφου τῶν Τριγλύφων στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ αἵωνα εἶναι φορτωμένες μετὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα, τὸ σχέδιο ἀνέκφραστο καὶ ἀμελές. Στὴν λήκυθο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν, ἀρ. 1756⁸¹, στὸ πλάι τῆς νεκρῆς μία μόνο γυναῖκα θρηνεῖ ἀνάμεσα σὲ δύο μεγάλες ληκύθους, μαρμάρινες προφανῶς. Στὸ βάθος εἰκονίζονται στεφάνια καὶ ταινίες. Κάτω ἀπὸ τὴν νεκρική κλίνη στέκεται μία πάπια. Ὅχι μόνον ἡ πάπια, ἀλλὰ καὶ οἱ μαρμάρινες λήκυθοι δηλώνουν ὑπαίθριο χῶρο. Στὴν λήκυθο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Rodin, ἀρ. 568⁸², τὸ νέο στοιχεῖο εἶναι ἓνας κιονίσκος στολισμένος μετὰ ταινίες. Ὑπαίθριο χῶρο δηλώνει καὶ ἐδῶ ὁ κιονίσκος.

Ἡ λήκυθος τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως χωρὶς ἀρ. εὑρετ.⁸³, πού ἀκολουθεῖ τὴν τεχνολογία τοῦ Ζωγράφου τῶν Τριγλύφων, παρουσιάζει τὸν νεκρὸ στὴν κλίνη μόνο του, δίχως συγγενεῖς. Μία λύρα φαίνεται στὸ βάθος καὶ ἀριστερά τῆς μία καμπύλη γραμμῆ, τὸ ὑπόλοιπο τύμβου πιθανῶς, σβησμένου τώρα.

77. ARV², 1372, 16. KURTZ, AWL, πίν. 44, 2.

78. Ἡ ἐρμηνεία πού δίνεται εἶναι ὅτι θὰ χρησίμευε γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἐντόμων: KURTZ, AWL, 219. Σὲ παραστάσεις πρόθεσης τῆς Κεντρικῆς Ἱταλίας τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἐμφανίζεται τὸ ριπίδιο καθὼς καὶ τὰ φοινικόφυλλα. Δεῖς σχετικὰ BOARDMAN, BSA 1955, ἐ.δ. 58 καὶ σημ. 62, 63.

79. ARV², 1382, 133. RICHTER, Furniture, ἐ.δ. εἰκ. 319.

80. Σὲ καμία λευκὴ λήκυθο δὲν ἀπεικονίζονται στίς σκηνές πρόθεσης «ὀθόνες» γιὰ τὸ κλείσιμο τοῦ στόματος, ὅπως βλέπομε σὲ ἐρυθρόμορφα καὶ σὲ μελανόμορφα ἀγγεῖα. Δεῖς σχετικὰ BOARDMAN, BSA 1955, ἐ.δ. 57 σημ. 49.

81. ARV², 1385, 4. KURTZ, AWL, πίν. 51, 4.

82. ARV², 1385, 6. KURTZ, ἐ.δ. 66 σημ. 9. Ἡ λήκυθος τῆς Lyon ARV², 1385, 5, παραμένει ἀδημοσίευτη.

83. ARV², 1387, 3.

Τέλος στην μεγάλη λήκυθο του Μουσείου του Ανατολικού Βερολίνου, αρ. F. 2684⁸⁴, βλέπομε ότι επαναλαμβάνεται ή σκηνή της πρόθεσης στα τέλη του 5ου αϊ. π.Χ. δίχως ουσιαστικές αλλαγές. Ο νεκρός περιστοιχίζεται από τρία πρόσωπα. Η βαθιά θλίψη των συγγενών εκδηλώνεται με τρυφερές χειρονομίες όπως της γυναίκας, πού στέκεται στο πλάι και πλησιάζει τα δύο της χέρια στο πρόσωπο του νεκρού. Ο άνδρας είναι έτοιμος να χαϊδέψει και αυτός το κεφάλι του νεκρού, ενώ ταυτόχρονα χτυπά το δικό του. Το είδωλο πού πετὰ επαναλαμβάνει τις χειρονομίες. Η λήκυθος κάτω από την κλίνη δείχνει ότι έχει προηγηθεί το μύρωμα του νεκρού. Η τεχνική της σκιαγραφίας είναι φανερή στα γυμνά μέρη του σώματος του άνδρα. Η αρχή της προοπτικής εφαρμόζεται στην σανίδα του προσκεφαλαίου της κλίνης. Τώρα δίνεται περισσότερη προσοχή στο ψυχολογικό περιεχόμενο της τέχνης, το πάθος κυριαρχεί.

Η σκηνή της πρόθεσης στις λευκές ληκύθους δέν παρουσιάζει ποικιλία. Το κέντρο της παράστασης καταλαμβάνει πάντα ή νεκρική κλίνη με τόν νεκρό, ντυμένο με το «ένδυμα», ξαπλωμένο στο «στρώμα» και σκεπασμένο με τα «ἐπιβλήματα». Ποικίλλει ό αριθμός των συγγενών και οϊκείων του νεκρού, διαφέρει ή θέση πού καταλαμβάνουν στην παράσταση και παραλλάσσουν ή στάση και οί χειρονομίες τους, καθώς και άλλες μικρές λεπτομέρειες.

Στην σύντομη επισκόπηση της σκηνής της πρόθεσης πού επιχειρήσαμε, διαπιστώσαμε όμοιότητες στο σχέδιο και στην σύνθεση με την παράσταση της ληκύθου αρ. 23.160.37 του Μητροπολιτικού Μουσείου της Ν. Υόρκης, του Ζωγράφου του Ύπνου της Ν. Υόρκης. Επίσης έγινε αντιληπτό ότι οί είκονογραφικοί τύποι πού έχουν διαμορφωθεί από τόν Ζωγράφο της ληκύθου του Ωρωπού, συναντώνται στην άγγειογραφία του τρίτου τετάρτου του 5ου αϊ. π.Χ. και άπηχούν το ήθος της τέχνης της ζωφόρου του Παρθενώνα⁸⁵.

Αναζητώντας παραλληλισμούς στις στάσεις των άπεικονιζόμενων προσώπων σε σύγχρονα έργα καλλιτεχνών λευκών ληκύθων, αναγνωρίζομε στις παραστάσεις του Ζωγράφου του Sabouroff κυρίως τόν τύπο του ίματιοφόρου άνδρα, πού γερμένος πρὸς τὰ έμπρὸς στηρίζεται στην βακτηρία του, όπως άπεικονίζεται στην λήκυθο του Ωρωπού. Παραθέτομε ένδεικτικά μόνο μερικά παραδείγματα για την τεκμηρίωση της εξέλιξης αυτού του είκονογραφικού τύπου του ζωγράφου. Την λήκυθο του Έθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου των Αθηνών, αρ. 12747⁸⁶ (πίν. 21α), του ίδιου Μουσείου, αρ. 1815⁸⁷, άλλη λήκυθο στο Μουσείο της Βοστώνης, αρ. 10.220⁸⁸, την λήκυθο του Έθνικού Αρ-

84. ARV², 1390, 3. KURTZ, AWL, 71, πίν. 54, 2.

85. Για την επίδραση της τέχνης του Παρθενώνα στην άγγειογραφία δες F. BROMMER, *Die Parthenon Skulpturen* (1977) 199· π.χ. ή χειρονομία της θρηνούσας μεσαίας μορφής της ληκύθου Ωρωπού θυμίζει την χειρονομία του νέου στην βόρεια πλάκα της ζωφόρου, πρβ. έ.ά. αρ. XXXI, πίν. 92.

86. ARV², 845, 166.

87. ARV², 845, 169.

88. ARV², 845, 170.

χαιολογικού Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν, ἀρ. 2035⁸⁹, τοῦ ἰδίου Μουσείου, ἀρ. 14.398⁹⁰ καὶ ἀρ. 2018⁹¹ (πίν. 21β), καὶ τὴν λήκυθο στὸ Μουσεῖο τοῦ Kassel, ἀρ. 7378⁹². Ἡ στάση αὐτὴ γίνεται δημοφιλὴς καὶ τὴν συναντοῦμε συχνὰ στοὺς ζωγράφους τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ αἰῶνα ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερα, καθὼς καὶ στὴν γλυπτική.

Ἡ στάση τῆς πεπλοφόρου τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ συγκρίνεται μὲ τὴν προγενέστερή της πεπλοφόρο τῆς ληκύθου τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν, ἀρ. 17.347⁹³ (πίν. 22α), τοῦ Ζωγράφου τοῦ Sabouroff. Τὸ σῶμα της παίρνει ἀπὸ τὴν μέση καὶ κάτω παρόμοια στροφή. Οἱ ὁμοιότητες στὶς στάσεις τῶν ἀπεικονιζόμενων προσώπων στὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε, εἶναι ἐμφανῆς, ὅμως ἡ σχεδιαστικὴ ἀντίληψη τοῦ Ζωγράφου τοῦ Sabouroff⁹⁴ διαφέρει ἀπὸ ἐκείνην τοῦ Ζωγράφου τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ. Τὸ σχέδιο τοῦ Ζωγράφου τοῦ Sabouroff εἶναι ἀμελὲς καὶ τραχὺ. Οἱ μορφές του συχνὰ εἶναι ἀδέξιες καὶ οἱ κινήσεις τους ἐπιτηδευμένες, ἄλλοτε πάλι δείχνουν μία μεγαλοπρέπεια. Τὰ πρόσωπα εἶναι γωνιώδη καὶ ἡ ὁδὺνὴ ἐξωτερικεύεται. Ἡ τεχνотροπία τοῦ Ζωγράφου τοῦ Sabouroff καὶ τὸ σχέδιό του ἐκφράζουν μία ἰδιοσυγκρασία νευρώδη, ἄλλη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Ζωγράφου τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ.

Ἡ στάση τῆς πεπλοφόρου τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ ἐπαναλαμβάνεται στὴν μεταγενέστερή της πεπλοφόρο τῆς ληκύθου τοῦ Βερολίνου, ἀρ. 3964⁹⁵, τοῦ Ζωγράφου τοῦ Θανάτου⁹⁶, ἀλλὰ ἐδῶ ἡ κίνηση εἶναι ζωηρότερη. Ἡ γραμμὴ τοῦ Ζωγράφου τοῦ Θανάτου ἔχει περισσότερη εὐκινησία συγκριτικὰ μὲ τὴν λήκυθο τοῦ Ὠρωποῦ καὶ τὸ σχέδιο εἶναι ἐπιμελημένο καὶ ἐκφραστικό.

Ἡ λήκυθος τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἀρ. 1762⁹⁷ (πίν. 22β), τοῦ Ζωγράφου τῶν Ἀθηνῶν, παριστάνει ἀριστερὰ τῆς ἐπιτάφιας στήλης ἕναν ἄνδρα, στὴν στάση ποὺ περιγράψαμε πρίν. Τὸ ὄφος του γενικὰ θυμίζει τὸν ἄνδρα τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ. Πρόσθετο στοιχεῖο ἐδῶ μία δάδα, ποὺ κρατᾷ μὲ τὸ δεξιὸ του χέρι. Οἱ λεπτομέρειες τοῦ προσώπου καὶ οἱ βόστρυχοι τῆς κόμης σχεδιάζονται μὲ ἐλευθερία, ποὺ ὑποδηλώνει μία μεταγενέστερη χρονολόγηση, συγκριτικὰ μὲ τὴν λήκυθο τοῦ Ὠρωποῦ. Ἡ γραμμὴ τοῦ σχεδίου πάλι διαφέρει. Ὁ καλλιτέχνης χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἄλλη σχεδιαστικὴ ἀντίληψη, δείχνει εὐαισθησία καὶ τρυφερότητα: παρουσιάζει συγγένεια μὲ τὸν Ζωγράφο τοῦ Τετραγώνου.

Μεγάλῃ ὁμοιότητα παρουσιάζει ὁ ἱματιοφόρος τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ μὲ τὸν ἄνδρα τῆς παράστασης τῆς ληκύθου τοῦ Μουσείου τῆς Γκότα, ἀρ. 57⁹⁸ (πίν. 23α), τοῦ Ζωγράφου τοῦ Ὑπνου τῆς Ν. Ὑόρκης. Ἡ σχεδιαστικὴ ἀντίληψη στὶς δύο ληκύθους

89. ARV², 845, 174.

90. ARV², 846, 183.

91. ARV², 847, 215.

92. ARV², 849, 249.

93. ARV², 845, 169. CVA, πίν. 46.

94. Γιά τὸ ἀρχικὸ στάδιο παραγωγῆς λευκῶν ληκύθων ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη καὶ τὴν τεχνотροπία του δὲς J. MERTENS, «A White Lekythos in the Getty Museum», *J. Paul Getty Museum Journal* II, 1975, 27 κέ.

95. ARV², 1230, 42.

96. Γιά τὸν ζωγράφο δὲς καὶ FELTEN, «Thanatos- und Kleophon-Maler», ἔ.δ.

97. ARV², 1241, 1.

98. ARV², 1242, 4. CVA, 2, πίν. 72.

είναι ή ίδια. Ἡ κατατομή τοῦ προσώπου καὶ οἱ λεπτομέρειες τῶν χαρακτηριστικῶν, ἀκόμη καὶ ἡ ἐπεξεργασία γενιοῦ καὶ μουστακιοῦ, προδίδουν τὸν ἴδιο καλλιτέχνη. Συγκρίνοντας τὶς γυναῖκες ποὺ ἀπεικονίζονται στὶς δύο ληκύθους, παρατηροῦμε ὅτι τὸ σχέδιο τῆς γυναίκας τῆς ληκύθου τῆς Γκότα εἶναι αὐστηρότερο. Τὸ κεφάλι τῆς μάλιστα θυμίζει κεφάλια τοῦ Ζωγράφου τοῦ Sabouroff, ὅπως τοῦ νέου τῆς ληκύθου τῆς Βοστώνης, ἀρ. 10.220, ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς πρῶιμη. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ κατατάσσει τὴν λήκυθο τῆς Γκότα ὡς προγενέστερη τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ. Ἡ χρονολόγηση ποὺ δίνεται ἀπὸ τὸν Rohde στὰ 430-420 εἶναι χαμηλή. Μία χρονολόγηση στὰ 440 ἀνταποκρίνεται στὸν χαρακτήρα τοῦ σχεδίου.

Ἡ σύγκριση μὲ ἄλλο ἓνα ἔργο ποὺ ἀποδίδεται στὸν ἴδιο καλλιτέχνη, τὴν λήκυθο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 1924⁹⁹ (πίν. 23β), ἐπιβεβαιώνει τὴν στενὴ σχέση, ποὺ διαπιστώσαμε ὅτι ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ σχέδιο τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ καὶ στὸ σχέδιο τοῦ Ζωγράφου τοῦ Ὑπνου τῆς Ν. Ὑόρκης. Ἡ λήκυθος τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 1924 κατατάσσεται ἀνάμεσα στὰ μεταγενέστερα ἔργα τοῦ καλλιτέχνη. Τὸ σχέδιο ἐδῶ γίνεται ἀμελέστερο καὶ ψυχρό. Εἶναι φανερό ὅμως ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος ἄνδρας ἀποτελεῖ μία μηχανικὴ ἀπομίμηση τοῦ ἴδιου εἰκονιστικοῦ τύπου. Ἡ λήκυθος τῶν Ἀθηνῶν συγκρίνεται ἀπὸ τὸν Beazley μὲ τὴν λήκυθο τῆς Συλλογῆς τοῦ Μουσείου Fogg, ἀρ. 2.1908¹⁰⁰, στὸ Χάρβαρντ. Ἀπεικονίζει καὶ αὐτὴ τὸν ἴδιο τύπο τοῦ ἀνδρα μὲ τὴν λήκυθο τοῦ Ὠρωποῦ. Ὅσο ἐπιτρέπει τὶς συγκρίσεις στὶς λεπτομέρειες ἢ κακὴ διατήρηση τῆς παράστασης τοῦ ἀγγείου, διαπιστώνομε καὶ ἐδῶ ὅτι οἱ ὁμοιότητες εἶναι μεγάλες. Οἱ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες στὸν ὄμο καὶ στὰ πλευρὰ εἶναι ἴδιες. Τὸ ἱμάτιο, ποὺ τυλίγει τὸ σῶμα, περνάει ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὄμο, σχηματίζει τοὺς ἴδιους κυματισμοὺς καὶ διαγράφει τὸ ἴδιο περίγραμμα.

Ἡ διατήρηση τῆς ληκύθου στὴν Μπράουνσβαϊχ μὲ ἀριθμὸ 258¹⁰¹ (πίν. 24) παρέχει τὴν δυνατότητα ἀντιπαραθέσεων ὁλόκληρων τῶν μορφῶν γιὰ σύγκριση. Ἰδιαίτερη ἐμφαση δίνομε στὴν σύγκριση τῆς κεφαλῆς τοῦ νεκροῦ νέου μὲ τὶς κεφαλὲς τῶν γυναικῶν τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ, πρὸς τὶς ὁποῖες καὶ παρουσιάζει ἐκπληκτικὴ ὁμοιότητα. Τὸ παρθενῶνιο ἦθος, ποὺ ἀναγνωρίζεται εὐκόλα στὸ περιεχόμενο, στὴν στάση καὶ στὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀπεικονιζόμενων προσώπων καὶ στὶς δύο αὐτὲς ληκύθους, τὶς συνδέει καὶ χρονολογικά.

Ὁλοκληρώνοντας τὴν προσπάθεια σύγκρισης τῶν ἔργων, ποὺ παρουσιάζουν ὁμοιότητες στὸ ὕφος καὶ στὸ περιεχόμενο τῶν μορφῶν μὲ τὴν λήκυθο τοῦ Ὠρωποῦ, θὰ ἀναφερθοῦμε σὲ μία ἀκόμη λήκυθο, ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Βασιλείας, ἀρ. Κα 402¹⁰², τοῦ Ζωγράφου τοῦ Bosanquet, ἀν καὶ ἡ χρονικὴ διαφορὰ ἀνάμεσά τους εἶναι ἐκδηλῆ, ἀφοῦ τὸ σχέδιο τῆς ληκύθου τῆς Βασιλείας εἶναι αὐστηρότερο. Τὸ κεφάλι τοῦ νέου στὰ δεξιὰ τοῦ τάφου δείχνει μία συγγένεια μὲ ἐκεῖνο τῆς μεσαιᾶς μορφῆς τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ στὴν διευθέτηση τῆς κόμης καὶ στὴν κατατομή τοῦ προσώπου.

99. ARV², 1242, 10.

100. ARV², 1243.

101. ARV², 1242, 6.

102. ARV², 1227, 3.

Ἡ λήκυθος τοῦ Ὠρωποῦ συγκρίνεται μὲ τὰ ὥριμα ἔργα τοῦ Ζωγράφου τοῦ Ὑπνου τῆς Ν. Ὑόρκης. Τὸ ἴδιο ἦθος διαπνέει τὶς μορφές καὶ τὸ σχέδιο ἀκολουθεῖ τοὺς ἴδιους κανόνες. Θεωροῦμε χρήσιμη τὴν ἀντιπαράθεση τῶν ἔργων τοῦ καλλιτέχνη, ποὺ προσφέρονται γιὰ σύγκριση, ὥστε νὰ διαμορφώσουμε μία ὁλοκληρωμένη εἰκόνα.

Ἡ λήκυθος τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Ν. Ὑόρκης, ἀρ. 23.160.36¹⁰³, εἶναι τὸ πρωιμότερο ἔργο τοῦ καλλιτέχνη ποὺ μᾶς σώζεται. Γιὰ τὸ περίγραμμα χρησιμοποιεῖται γυαλιστερό ἀραιωμένο γάνωμα καὶ τὸ σχέδιο εἶναι αὐστηρό. Ἦδη στὸ ἔργο αὐτὸ διαπιστώνουμε τὴν ἴδια σχεδιαστικὴ ἀντίληψη στὴν κατατομὴ τοῦ Ἑρμῆ καὶ στὴν διαμόρφωση τοῦ γενιοῦ του σὲ σύγκριση μὲ τὸ κεφάλι τοῦ ἀνδρα τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ.

Στὸ σωζόμενο τμήμα τῆς ληκύθου τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Ν. Ὑόρκης, ἀρ. 23.160.43¹⁰⁴, τὸ εἰκονιζόμενο κεφάλι τοῦ νεκροῦ νέου προαναγγέλλει ἐκεῖνο τῆς μεσαίας μορφῆς τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ. Ὁμοιοτητες παρουσιάζουν τὸ περίγραμμα τῆς κόμης, οἱ ἐλικοειδεῖς λεπτοὶ βόστρυχοι, τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου μὲ τὸ κάτω χεῖλος, ποὺ προεξέχει. Τὸ σχέδιο εἶναι αὐστηρότερο καὶ τὸ περίγραμμα γυαλιστερό. Ἡ στάση τοῦ Ὑπνου¹⁰⁵ θυμίζει τὴν στάση τοῦ ἀνδρα τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ.

Στὴν λήκυθο τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου, ἀρ. 23.160.37¹⁰⁶, ἔχομε ἤδη ἀναφερθεῖ, ἀναλύοντας τὴν σκηνὴ πρόθεσης. Ἡ ὁμοιότητα τοῦ σχεδίου τῆς ληκύθου τοῦ Μουσείου τῆς Γκότα¹⁰⁷ σχολιάστηκε προηγουμένως, ὅπως καὶ ἡ λήκυθος τῆς Μπράουνσβαϊχ¹⁰⁸, ἀφοῦ καὶ οἱ τρεῖς προσφέρουν ἐμφανὴ καὶ οὐσιαστικὰ στοιχεῖα γιὰ σύγκριση, ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ καλλιτέχνη.

Ἡ λήκυθος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Πράγας, ἀρ. 1905¹⁰⁹, σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Διευθυντοῦ του, δὲν εἶναι σὲ καλὴ κατάσταση συντήρησης, ὥστε νὰ ἐπιδέχεται συγκρίσεις.

Τὸ σωζόμενο μέρος τῆς παράστασης τῆς ληκύθου στὸ Μουσεῖο Τέχνης τοῦ Λὸς Ἀντζελες, ἀρ. 50.8.18¹¹⁰, ἀρκεῖ, ὥστε νὰ κατατάξουμε τὸ ἔργο συγκριτικὰ μὲ τὴν λήκυθο τοῦ Ὠρωποῦ ὡς μεταγενέστερό της. Οἱ εἰκονιζόμενες μορφές παρουσιάζουν μία ἐπιμήκυνση, ποὺ εἶναι ἐκδηλῆ στὴν ὀρθία πεπλοφόρο. Σὲ σύγκριση μὲ τὴν πεπλοφόρο τοῦ Ὠρωποῦ φαίνεται δυσανάλογη, μὲ τοὺς στενοὺς ὤμους, τὴν ἀνοικτὴ λεκάνη καὶ τὴν μέση τοποθετημένη ψηλά. Ἰδια παραμένει ἡ στάση τοῦ κορμοῦ μὲ τὸ ἀριστερὸ πόδι ἄνετο καὶ τὶς χαρακτηριστικὲς πτυχώσεις, ποὺ σχηματίζονται στὴν κλείδωση δίπλα στὸ

103. ARV², 1242, 1.

104. ARV², 1242, 2. NOBLE, *Techniques*, ἔ.δ. εἰκ. 241.

105. Γιὰ τὶς προσωποποιήσεις τοῦ Ὑπνου καὶ τοῦ Θανάτου δὲς F.W. HAMDORF, *Griechische Kultpersönifikationen der vorhellenistischen Zeit* (1964) 41-44 καὶ T. 335-345.

106. Δὲς σελ. 95, σημ. 66.

107. Δὲς σελ. 99, σημ. 98.

108. Δὲς σελ. 100, σημ. 101.

109. ARV², 1242, 7.

110. ARV², 1242, 8. CVA, πίν. 36.

γόνατο. Ἡ χρονολόγηση 425-420 πού δίνεται εἶναι σωστή. Τὸ σχέδιο εἶναι ἀμελὲς καὶ προδίδει γρήγορη ἐκτέλεση.

Ἀπὸ τὶς τέσσερις ληκύθους¹¹¹ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν, πού ἀποδίδονται στὸν ἴδιο καλλιτέχνη, ἐνδιαφέρον γιὰ σύγκριση παρουσιάζει μόνον ἡ ἀρ. 1924¹¹². Ἀναφερθήκαμε καὶ προηγουμένως σ' αὐτὴν καὶ διαπιστώσαμε ὅτι ἡ μορφή τοῦ ἀνδρα ἀποτελεῖ μηχανικὴ καὶ ἄψυχη ἐπανάληψη τοῦ ἀνδρα τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ. Οἱ ὑπόλοιπες δύο λήκυθοι¹¹³ πού ἀποδίδονται στὸν ζωγράφο, παραμένουν ἀδημοσίευτες.

Ὁ ζωγράφος ἀκολουθεῖ τὴν παράδοση τῶν ἀνθεμίων τοῦ Ζωγράφου τοῦ Ἀχιλλέα¹¹⁴. Στὶς ληκύθους πού διακρίνεται ἡ γραμμικὴ διακόσμηση τοῦ ὤμου, τὰ ἀνθέμια μοιάζουν μεταξὺ τους. Ὁ ἀριθμὸς τῶν πετάλων εἶναι συνήθως πέντε, μὲ ἐξαίρεση τὴν λήκυθο τῆς Μπράουνσβαϊχ¹¹⁵, πού ἔχει ἐννέα. Ἡ καρδιά ἀπ' ὅπου φύονται τὰ πέταλα εἶναι ρομβοειδής. Οἱ βλαστόσπειρες σχεδιάζονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια διάταξη καὶ ἀπὸ αὐτὲς φύονται ἑλικες. Ἡ ζώνη στὴν ἐνωση τοῦ ὤμου μὲ τὸν λαιμὸ κοσμεῖται μὲ ἰωνικὸ κυμάτιο αὐγῶν, πλὴν τῆς ληκύθου τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν, ἀρ. 1924 (πίν. 23β). Ἡ ταινία ἐπάνω ἀπὸ τὴν παράσταση διακοσμεῖται μὲ μαῖανδρο. Σὲ ἄλλες ληκύθους εἶναι συνεχής, ὅπως τῆς Μπράουνσβαϊχ, ἀρ. 258, τῶν Ἀθηνῶν, ἀρ. 1950¹¹⁶ καὶ 1951¹¹⁷, σὲ ἄλλες εἶναι σπαστὸς συνεχής, ὅπως τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου Ν. Ὑόρκης, ἀρ. 23.160.37 (πίν. 20β), τοῦ Λὸς Ἀντζελες, ἀρ. 50.8.18¹¹⁸, τῶν Ἀθηνῶν, ἀρ. 1924, ἡ ἐναλλασσόμενος μὲ σταυροῦς, ὅπως τῆς Γκότα, ἀρ. 57 (πίν. 23α), καὶ τοῦ Χάρβαρντ, ἀρ. 2.1908¹¹⁹. Ὅπως εἶδαμε προηγουμένως, ἡ ταινία τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ κοσμεῖται μὲ μαῖανδρο σπαστὸ διακοπτόμενο.

Χημικὴ ἀνάλυση μὲ τὴν μέθοδο τῆς ἀτομικῆς ἀπορρόφησης ἔγινε γιὰ τὶς τέσσερις ληκύθους τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου καὶ γιὰ τὴν λήκυθο τοῦ Ὠρωποῦ στὸ χημεῖο τοῦ Μουσείου ἀπὸ τὴν χημικὴ κυρία Ἑλένη Μάγκου, τῆς ὁποίας τὶς παρατηρήσεις μεταφέρω ἐδῶ περιληπτικά, ἐνῶ τὸ πλήρες κείμενό της δημοσιεύεται παρακάτω γιὰ χρῆση τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων. Γιὰ τὶς τρεῖς ληκύθους τοῦ Μουσείου καὶ γιὰ ἐκείνη τοῦ Ὠρωποῦ ἡ ἐρευνήτρια βρίσκει ὅτι ἀπὸ ἄποψη χημικῆς σύστασης ἀποτελοῦν μία ὁμοιόμορφη ὁμάδα πηλοῦ τῆς περιοχῆς τῶν Ἀθηνῶν, ἐνῶ ἡ λήκυθος ὑπ' ἀρ. 1951 παρουσιάζει μία μικρὴ διαφοροποίηση ὡς πρὸς ὀρισμένα χημικὰ στοιχεῖα, δίχως αὐτὸ νὰ ὑποδηλώνει ἀπαραίτητα διαφορετικὸ ἐργαστήριο παραγωγῆς. (Βλ. Παράρτημα στὴν σελ. 107.)

111. ARV², 1242, 9-12. Καμία δὲν περιέχει μυροδοχεῖο.

112. Δὲς σελ. 100, σημ. 99.

113. Washington 330661 καὶ Toulouse 26113 (ARV², 1242, 13 καὶ 1243, 14).

114. KURTZ, AWL, εἰκ. 20c.

115. Δὲς σημ. 99. CVA, πίν. 29-30.

116. ARV², 1242, 12.

117. ARV², 1242, 11.

118. CVA, The Los Angeles County Museum of Art, I, πίν. 36.

119. CVA, Harvard, Fogg Museum Coll., πίν. 22.

Ὁ ὀνομαζόμενος Ζωγράφος τοῦ Ὑπνου τῆς Ν. Ὑόρκης πῆρε τὴν ἐπωνυμία του ἀπὸ τὴν λήκυθο τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Ν. Ὑόρκης ἀρ. 23.160.43¹²⁰, πὺ εἰκονίζει τὸν Ὑπνο νὰ μεταφέρει ἓνα νεκρὸ νέο. Ἀποδίδονται σ' αὐτὸν μόνο λευκὲς λήκυθοι. Ἡ κατάταξη τῶν ἔργων πὺ ἔκαμε ὁ Beazley δίνει τὴν χρονολογικὴ τους ἐξέλιξη, πὺ εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ ζωγράφου. Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν ἔργων πὺ ἀποδίδονται στὸν καλλιτέχνη, ἀφήνει περιορισμένα περιθώρια γιὰ τὴν παρακολούθηση, τὴν ἐξέλιξη τῆς τεχνοτροπίας του, τίς φάσεις ἀπὸ τίς ὁποῖες πέρασε τὸ ἔργο του καὶ ἀπὸ ποιὸς καλλιτέχνες ἐπηρεάστηκε. Τὰ ἔργα τοῦ ζωγράφου κατατάσσονται σὲ τρεῖς ὁμάδες μὲ γνώμονα κριτήρια, πὺ ἀντιστοιχοῦν στὸν τρόπο καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης καθεμιάς ἀπὸ τίς περιόδους στὶς ὁποῖες ἀνήκουν.

Ἡ πρώτη κατηγορία, πὺ περιλαμβάνει τὰ πρωιμότερα ἔργα του, ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς μόνο ληκύθους. Τίς ληκύθους τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου¹²¹. Τὸ περίγραμμα σχεδιάζεται μὲ γυαλιστερὸ ἀραιωμένο γάνωμα συνήθως. Στὴν περίοδο αὐτὴ ὁ καλλιτέχνης δείχνει φροντίδα στὴν ἐκτέλεση, ἐπιμέλεια καὶ καλλιγραφικὴ διάθεση γιὰ τὴν λεπτομέρεια. Οἱ ἡρεμα ἱστάμενες μορφές του ἀποδίδονται σὲ ποικίλες στάσεις. Βρίσκεται σὲ περίοδο ἀναζητήσεων. Γιὰ τὰ πρωιμότερα ἀπὸ τὰ ἔργα του θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε μία χρονολόγηση γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Στὴν δευτέρη περίοδο ὁ ζωγράφος βρίσκεται στὸ ὑψηλότερο στάδιο τῆς δημιουργίας του στὴν ἀπόδοση τῶν μορφῶν. Εἶναι περισσότερο φροντισμένες στὴν στάση τους καὶ ἡ σύνδεση μεταξύ τους εἶναι ὀργανική. Οἱ σχεδιαστικὲς λεπτομέρειες ἔχουν ὁμοιότητες μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τῆς περιόδου. Ἡ λήκυθος τοῦ Ὠρωποῦ μαζί μὲ ἄλλα πέντε ἔργα¹²² κατατάσσονται σ' αὐτὴν τὴν ὁμάδα. Τὰ ἔργα αὐτὰ ἔχουν μία ὀριμότητα στὸ σχέδιο, πὺ ὁ καλλιτέχνης δὲν θὰ μπορέσει νὰ ἀποδώσει στὴν ἐπόμενη περίοδο. Γιὰ τὸ προγενέστερο τῆς ὁμάδας, τὴν λήκυθο τοῦ Μουσείου τῆς Γκότα, ἔχομε δεχτεῖ μία χρονολόγηση πρὶν ἀπὸ τὸ 440, ἐνῶ γιὰ τὸ μεταγενέστερο, τὴν λήκυθο τοῦ Μουσείου τοῦ Λὸς Ἀντζελες, δίνεται μία χρονολόγηση στὰ 425-420 π.Χ. Εἶναι σ' αὐτὴ τὴν περίοδο πὺ ὁ Ζωγράφος τοῦ Ὑπνου τῆς Νέας Ὑόρκης καταλήγει σὲ ὀρισμένους ἔκφραστικούς τύπους τῶν μορφῶν πὺ παριστᾷ καὶ στὴν σχεδίαση λεπτομερειῶν, πὺ εἶναι τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἔργων του. Μία τυπικὴ μορφή πὺ συναντοῦμε εἶναι ὁ σκυφτὸς ὀριμος ἄνδρας¹²³, πὺ στηρίζεται στὴν βακτηρία του, τυλιγμένος στὸ ἱμάτιό του, μὲ τὴν δεξιὰ ὀμοπλάτη γυμνὴ καὶ τὸ ἄριστερό πόδι ἄνετο πρὸς τὰ ἔμπρός. Στὸ κεφάλαιο τῶν συγκρίσεων ἀναφερθήκαμε σὲ μερικὰ ἔργα τοῦ Ζωγράφου τοῦ Sabouroff, στὰ ὁποῖα ἡ στάση τοῦ ἄνδρα πὺ ἀπεικονίζεται, ἔχει συγγένεια μὲ αὐτὸν τὸν τύπο πὺ περιγράφουμε καὶ θὰ ἦταν δυνατό νὰ εἶχε χρησιμεύσει ὡς πρότυπο. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ τρόπος πὺ ἀποδίδεται στοὺς ἄνδρες τὸ γένι, τὸ μουστάκι καὶ τὸ κάτω χεῖλος πὺ μόλις διαγράφεται. Μὲ ἰδιαίτερο τρόπο σχεδιάζονται σὲ πολλὰ πρόσωπα τὰ

120. Δὲς σημ. 104.

121. ARV², 1242, 1-3.

122. ARV², 1242, 4-8.

123. BEAZLEY, ARV², 1242, 2, 4, 10 καὶ 1243 ἐπίσης λήκυθος Ὠρωποῦ.

χείλη. Τὸ κάτω χεῖλος προεξέχει τὶς περισσότερες φορές καὶ δίνει ἐντονότερη τὴν αἴσθηση τῆς πίκρας καὶ τοῦ πάθους, ἐνῶ τὸ ἐπάνω εἶναι συχνὰ γωνιώδες. Ἡ κόρη τοῦ ματιοῦ τοποθετεῖται συνήθως ψηλά, ἔτσι τὸ βλέμμα ἀποκτᾷ ζωντάνια. Τὰ μαλλιά πολλές φορές διαμορφώνονται ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο σὰν μία μάζα καὶ σχηματίζουν γωνία στοὺς κροτάφους. Ἀπὸ τὸ περίγραμμα τοῦ κρανίου ξεφεύγουν μερικοὶ βόστρυχοι καμιά φορά, ἐνῶ λεπτοὶ κυματοειδεῖς βόστρυχοι πέφτουν στὸν αὐχένα καὶ στὶς παρειές, σὲ μερικὰ κεφάλια μάλιστα στρέφουν καὶ σχηματίζουν δακτυλίους.

Ἡ ἀπήχηση τῶν ἔργων τοῦ Ζωγράφου τοῦ Bosanquet στὸν ζωγράφο μας ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν Beazley¹²⁴. Οἱ ὁμοιότητες τῶν ἔργων τοῦ Ζωγράφου τοῦ Sabouroff καὶ τοῦ Ζωγράφου τοῦ Bosanquet στὸ πρῶμο στάδιο τῆς καλλιτεχνικῆς τους σταδιοδρομίας ἔχουν ὑποδειχθεῖ ἀπὸ τὴν Mertens¹²⁵. Ἐμεῖς ἐδῶ διαπιστώσαμε μία ἐπίδραση τοῦ Ζωγράφου τοῦ Sabouroff σὲ ἔργα τοῦ Ζωγράφου τοῦ Ὑπνου τῆς Ν. Ὑόρκης, ὅπως τὴν σκυφτὴ μορφή τοῦ ἀνδρα καὶ τὴν σχεδίαση λεπτῶν, ἴσιων βοστρύχων στὸν αὐχένα στὴν γυναῖκα τῆς ληκύθου τοῦ Μουσείου τῆς Γκότα. Ἡ ἀπήχηση τῶν ἔργων τοῦ Ζωγράφου τοῦ Bosanquet ἀναγνωρίζεται στὰ καλύτερα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ζωγράφου τοῦ Ὑπνου τῆς Ν. Ὑόρκης, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ λήκυθος τοῦ Ὠρωποῦ¹²⁶. Μπορεῖ νὰ μὴ βρίσκομε στὰ ἔργα τοῦ ζωγράφου μας τὴν λεπτότητα τῆς γραμμῆς τοῦ Ζωγράφου τοῦ Bosanquet, οὔτε τὸ μνημειῶδες τῶν μορφῶν του, ἀλλὰ ἀναγνωρίζομε τὶς ἐλεγχόμενες κινήσεις του.

Ἀπὸ τὶς δεκατέσσερις ληκύθους ποὺ ἀπαρτίζουν τὸν κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ ζωγράφου μας, οἱ ἑξὶ¹²⁷ εἶναι μεταγενέστερες καὶ διαφέρουν αἰσθητὰ ἀπὸ τὶς προγενέστερες του¹²⁸. Στὰ μεταγενέστερα ἔργα του ἐπαναλαμβάνει μηχανικὰ στάσεις γνωστὲς στὶς μορφές τῶν ὀριμων ληκύθων του. Τὸ σχέδιο γίνεται ἀμελέστερο. Τὸ περίγραμμα ἀλλάζει, χάνει ἀπὸ τὴν ἀκρίβειά του. Ἡ λήκυθος τῆς συλλογῆς τοῦ Fogg Museum στὸ Χάρβαρντ, ἀρ. 2.1908¹²⁹, συγκρινόμενη μὲ τὴν λήκυθο τοῦ Ὠρωποῦ καὶ τὴν λήκυθο τῶν Ἀθηνῶν, ἀρ. 1924¹³⁰, θὰ ἦταν δυνατό νὰ συμπεριληφθεῖ στὰ μεταγενέστερα ἔργα τοῦ ζωγράφου. Ἐνῶ τὸ θραῦσμα τῆς ληκύθου στὸ Μουσεῖο τοῦ Κεραμικοῦ, ἀρ. 1117¹³¹, ποὺ ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν ζωγράφο, παρουσιάζει ἐλάχιστες ὁμοιότητες, ὥστε νὰ θεωρηθεῖ ἔργο τοῦ ἴδιου.

Στὸ κεφάλαιο τῶν συγκρίσεων ἀναφερθήκαμε στὸν Ζωγράφο τῶν Ἀθηνῶν 1762, γιατί

124. Τὰ στοιχεῖα ποὺ δίνονται γιὰ τὸν ζωγράφο εἶναι λιγοστά: ARV², 1242. KURTZ, *AWL*, 57 σημ. 8.

125. Δὲς MERTENS, «A White Lekythos in the Getty Museum», *ἐ.δ.* 28 κέ.

126. Δὲς παραπάνω σελ. 100. Ἡ συγγένεια αὐτὴ εἶναι ἐμφανῆς στὴν σύγκριση τοῦ κεφαλίου τοῦ νέου τῆς ληκύθου Meggen Käppeli μὲ τὴν δική μας μεσαία μορφή. Ἄν καὶ ἡ χρονικὴ διαφορὰ εἶναι ἐκδηλῆ, ἡ σχεδιαστικὴ συγγένεια εἶναι καὶ αὐτὴ ἐμφανῆς.

127. ARV², 1242, 9-13 καὶ 1243, 14.

128. Ὁ BEAZLEY ἀρχικὰ εἶχε κατατάξει ὀρισμένους ληκύθους κάτω ἀπὸ τὴν ὀνομασία τοῦ Ζ. τοῦ Χαμηλομάτη. Δὲς ARV¹, 822-3.

129. ARV², 1243.

130. ARV², 1242, 10.

131. FELTEN, *AM* 91, 1976, *ἐ.δ.* πίν. 32, 101.

πιστεύουμε ότι έχει επηρεαστεί από τον ζωγράφο μας στην στάση του άνδρα που κρατά την δάδα.

Το σχέδιο του Ζωγράφου του Ύπνου της Ν. Υόρκης δεν έχει την δύναμη και την έκφραστικότητα του συγχρόνου του Ζωγράφου του Θανάτου, ούτε την λεπτότητα των μορφών του Ζωγράφου του Τετραγώνου. Η την τρυφερότητα των μορφών του Ζωγράφου του Μονάχου 2335, ούτε το πάθος και το μεγαλείο του Ζωγράφου της Γυναίκας. Λείπει από τον ζωγράφο η ευαισθησία και η λεπτή κίνηση στο περίγραμμα, που χαρακτηρίζει τον Ζωγράφο του Αχιλλέα και τον μαθητή του Ζωγράφο της Φιάλης. Από το έργο του λείπει το πάθος και η εμπνευση. Η εργασία του είναι επιμελημένη και ευσυνείδητη. Δείχνει επιδέξια ύποταγή στην ικανότητα της σχεδίασης. Έξ αλλου η απήχηση της παρθενώνας τέχνης είναι διάχυτη στο ήθος των μορφών του στα ώριμότερα από τα έργα του.

Η τεχνοτροπία του ζωγράφου, η οποία παρουσιάζει τρεις ξεχωριστές φάσεις, πρώιμη, μέση και ύστερη, εξελίσσεται σιγά αλλά σταθερά και ακολουθεί τους κανόνες της ζωγραφικής της εποχής του, δίχως ιδιαιτερότητες. Το ύφος της ζωγραφικής του παραμένει ίδιο και είναι εκείνο, που απορρέει από μία ιδιοσυγκρασία ήρεμη και ισορροπημένη, δίχως εξάρσεις. Η δράση του τοποθετείται χρονολογικά στο τρίτο τέταρτο του 5ου αϊ. π.Χ., ενώ τα μεταγενέστερα των έργων του προχωρούν τεχνοτροπικά μέσα στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα.

Το φάσμα της νεκρικής εικονογραφίας του καλλιτέχνη παρουσιάζει αξιοσημείωτη ποικιλία, συγκριτικά με τον μικρό αριθμό των σωζόμενων έργων του. Η επίσκεψη στον τάφο είναι η συνηθέστερη παράσταση και παρουσιάζει ενδιαφέρουσες παραλλαγές. Μουσείου Γκότα, αρ. 57¹³², με έναν άνδρα και μία γυναίκα που κρατά ένα μωρό. Μουσείου Μπρόνξβιλ¹³³ της Βιρτζίνια, με δύο γυναίκες. Μουσείου Μπράουνσβαϊχ, αρ. 58¹³⁴, με ένα νέο και μία γυναίκα. Εθνικού Μουσείου Πράγας, αρ. 1905¹³⁵. Αθηνών, αρ. 17.520¹³⁶. Τουλούζ, αρ. 26.113¹³⁷. Αθηνών, αρ. 1924¹³⁸ και αρ. 1951¹³⁹, που φέρουν παρόμοια παράσταση. Μουσείου Λός Αντζελες, αρ. 50.8.18¹⁴⁰, με καθιστή γυναίκα και μωρό, ένα νέο και μία δεύτερη γυναίκα. Αθηνών, αρ. 1950¹⁴¹, με νέο που κρατά λύρα καθισμένος στον τάφο του και δύο γυναίκες. Γουώσιγκτον, αρ. 330661¹⁴², με γυναίκα καθιστή στον τάφο και άλλες δύο γυναίκες.

132. ARV², 1242, 4. Δες παραπάνω σελ. 99.

133. ARV², 1242, 5.

134. ARV², 1242, 6. Δες παραπάνω σελ. 100.

135. ARV², 1242, 7.

136. ARV², 1242, 9.

137. ARV², 1243, 14.

138. ARV², 1242, 10. Δες παραπάνω σελ. 100.

139. ARV², 1242, 11.

140. ARV², 1242, 8.

141. ARV², 1242, 12.

142. ARV², 1242, 13.

Ἡ σκηνή τῆς πρόθεσης συναντᾶται δύο φορές: Στὶς ληκύθους τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου Ν. Ὑόρκης, ἀρ. 23.160.37¹⁴³, καὶ τοῦ Μουσείου Πειραιᾶ. Ἐνῶ ἡ μυθολογικῆς προέλευσης παράσταση τοῦ Ὑπνου καὶ τοῦ Θανάτου ἀντιπροσωπεύεται μὲ ἓνα ἔργο, τὴν λήκυθο τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου, ἀρ. 23.160.43¹⁴⁴, ὅπως καὶ ἡ παράσταση τοῦ Χάροντα μὲ τὸ πλοῖο του, ἑτοιμοῦ νὰ παραλάβει τὴν νεκρή, πού τὴν συνοδεύει μία θεραπαινίδα καὶ τὴν ὁδηγεῖ ὁ Ἑρμῆς, στὴν λήκυθο τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου, ἀρ. 36.160.36¹⁴⁵.

Εἰκονογραφικὰ ὁ Ζωγράφος τοῦ Ὑπνου τῆς Ν. Ὑόρκης σχετίζεται μὲ τὸν Ζωγράφο τοῦ Sabouroff.

Γιὰ τὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ, πού ἡ συλλογὴ τῶν ἀγγείων του συγκροτεῖται πρόσφατα, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ εὐτύχημα ἡ ἀπόκτηση τῆς ληκύθου ἀπὸ τὸν Ὠρωπό, ἐνὸς ἀπὸ τὰ ἀξιολογότερα ἔργα τοῦ Ζωγράφου τοῦ Ὑπνου τῆς Ν. Ὑόρκης.

ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

143. ARV², 1242, 3. Δὲς παραπάνω σελ. 95, 103.

144. ARV², 1242, 2. NOBLE, *Techniques*, ἔ.δ. εἰκ. 241.

145. ARV², 1242, 1.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΧΗΜΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΗ ΛΕΥΚΩΝ ΛΗΚΥΘΩΝ

Μέθοδος: Δείγματα για την χημική εξέταση του πηλού των ληκύθων με αριθμούς 17520, 1924, 1950, 1951, 'Ωρωπού, ελήφθησαν από την βάση των άγγείων με τρυπάνι καρβιδίου του βολφραμίου σε μορφή σκόνης.

Μετά ξήρανση στους 110° C τα δείγματα προετοιμάσθηκαν για διαλυτοποίηση με την μέθοδο σύντηξης με μεταβορικό λίθιο¹.

Οί συγκεντρώσεις των έννέα από τα δέκα προσδιορισθέντα στοιχεία μετρήθηκαν με το φασματοφωτόμετρο ατομικής απορρόφησης της Perkin-Elmer Model 372, ενώ το στοιχείο τιτάνιο (Ti) με το φασματοφωτόμετρο ατομικής απορρόφησης Perkin-Elmer Model 5.000 και φούρνο γραφίτη (HGA 500) στο χημικό εργαστήριο του 'Εθνικού Μουσείου. Τα αποτελέσματα της χημικής σύστασης επί τοις εκατό (%) σε όξιδια δίνονται στον πίνακα.

ΧΗΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΛΕΥΚΩΝ ΛΗΚΥΘΩΝ

Λήκυθος	Fe	Ca	Al	K	Na	Mn	Mg	Cr	Ni	Ti
17520	7,80	7,54	15,12	1,93	0,033	0,12	4,36	0,051	0,047	0,68
1924	8,49	5,88	15,91	2,01	0,041	0,067	4,32	0,046	0,047	0,78
1950	8,10	5,03	15,70	2,47	0,048	0,04	4,26	0,046	0,045	0,75
1951	6,92	4,88	12,81	0,92	0,036	0,08	3,73	0,043	0,043	0,63
'Ωρωπού	8,58	6,15	15,12	2,77	0,048	0,05	4,90	0,046	0,045	0,73

Παρατηρήσεις: Χημικές αναλύσεις πηλού λευκών ληκύθων δεν υπάρχουν στην βιβλιογραφία για σύγκριση. Υπάρχουν όμως άπειρες χημικές αναλύσεις πηλών (ομάδων αναφοράς) από διάφορες περιοχές της 'Ελλάδας ('Αθήνα, Θήβα, Ρόδος κλπ.) και για όρισμένες μάλιστα περιοχές υπάρχουν δεδομένα πηλών (ομάδων αναφοράς) συγκεκριμένων χρονικών περιόδων.

Από την σύγκριση των αποτελεσμάτων της χημικής ανάλυσης των πέντε λευκών ληκύθων με ομάδες αναφοράς αττικού πηλού από δεδομένα του Fitch Lab. της 'Αγγλικής Σχολής² και συγκεκριμένα ως προς τα καθοριστικά προέλευσης ίχνοστοιχεία Mg, Ni, Cr, Ti, προκύπτει τεχνολογικά ότι οί πέντε λήκυθοι είναι φτιαγμένες από πηλό της περιοχής των 'Αθηνών και μάλιστα οί τέσσερις εξ αυτών στο ίδιο εργαστήριο, ενώ ή λήκυθος με αριθμό 1951, επειδή διαφοροποιείται ως προς τα κύρια στοιχεία Al, Fe, K, πιθανόν σε διαφορετικό εργαστήριο, αλλά πάντα από πηλό περιοχής 'Αθηνών.

Τέλος ό πηλός των ληκύθων χαρακτηρίζεται από χαμηλή συγκέντρωση άσβεστίου (Ca), χαρακτηριστικό της κεραμικής τεχνολογίας των νεωτέρων εποχών (κλασικών, ελληνιστικών) σε σύγκριση με πηλούς παλαιότερων εποχών (Κνωσός LMIB, LM IIB, Θήβες LH IIB...) όπου έχουμε αυξημένες συγκεντρώσεις άσβεστίου.

1. HUGHES et al., *Archaeometry* 18 (1) (1976) 31-4.

2. R. JONES, *Greek and Cypriot Pottery: A Review of Scientific Studies*. British School at Athens.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΘΡΟΝΗ ΠΑΡΙΑΝΗ ΘΕΑ*

(Πίν. 25 - 35)

Πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια (1885) ὁ αὐστριακὸς ἀρχαιολόγος E. Löwy ἀντίκρισε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ «χωράφι τοῦ Δράκου», στὴ ΝΑ περιοχὴ τῆς Πάρου (εἰκ. 1), ἑξὶ «dissecta membra» ἀπὸ ἓνα μαρμάρينو ἄγαλμα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, μιᾶς ἔνθρονης θεᾶς ἀπὸ τὰ ὄψιμα ἀρχαῖα χρόνια (εἰκ. 2-3)¹.

Τὸ 1963 ὁ ἐπίτιμος ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Ν. Ζαφειρόπουλος φρόντισε γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τῶν μελῶν τοῦ ταλαιπωρημένου γλυπτοῦ, ποὺ ἐγίνε με τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Χρ. Καρούζου². Ἀπὸ τὴν ἀνασυγκρότηση αὐτὴ λείπει ἓνα μικρὸ θραῦσμα (εἰκ. 2c τοῦ Löwy), ποὺ δὲν ἀνευρέθηκε. Ἀλλὰ καὶ τὰ θραῦσματα ποὺ ἀνασυγκροτήθηκαν εἶναι ἑξὶ (πίν. 27-28), γιὰ τὸ θραῦσμα (εἰκ. 2b τοῦ Löwy) ἔσπασε στὸ μεταξὺ σὲ δύο.

Τελευταῖα, τὸ 1976, ἓνα ἑβδομο κομμάτι ποὺ πιάνει στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ἀνασυγκροτημένου γλυπτοῦ βρέθηκε στὸ «χωράφι τοῦ Δράκου» καὶ εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε ἐδῶ παρακάτω, πρῶτα ἀπ' ὅλα πολὺτιμο γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ χωραφιοῦ (πίν. 30-33).

Πιστεύω πὼς ὕστερα ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ εὐρύτερου περίγυρου, σὲ ἓνα σημεῖο τοῦ ὁποῖου βρέθηκε καὶ τὸ σημαντικὸ αὐτὸ γλυπτό, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ μοναδικοῦ εἶδους τῶν εὐρημάτων, ποὺ εἶναι ὄστρακα ἀπὸ μεγάλα πιθάρια³, μποροῦμε νὰ ἀνασκοπήσουμε τὶς προσπάθειες ποὺ ἔκαναν παλαιότεροι μελετητὲς γιὰ νὰ ἐντοπίσουν στὴν περιοχὴ αὐτὴ «ἀνύπαρκτα» γιὰ μᾶς σήμερα ἱερά, ἀφοῦ καθορίσουμε τὴν κατάσταση καὶ τὴ θέση στὴν ὁποία πρωτοεῖδε τὰ «dissecta membra» τοῦ γλυπτοῦ ὁ Löwy. Νὰ δοῦμε σὲ συνέχεια ἂν μπορεῖ πραγματικὰ νὰ σχετισθεῖ με βεβαιότητα τὸ γλυπτό με τὴν ἐπιγραφή IG XII 5, 215, ποὺ εἶναι ἐντοιχισμένη στὸν Ἀι-Γιάννη τὸν Σπηλαιώτη ἢ τοῦ Βαγγελῆ (πίν. 25, εἰκ. 4).

Ἔτσι μονάχα θὰ μπορέσουμε νὰ βροῦμε τὸ σωστὸ μήνυμα τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ παριανοῦ γλυπτοῦ (Μουσεῖο Πάρου, ἀριθ. εὐρ. 162, ἐδῶ πίν. 27-29a) καὶ θὰ μπορέσουμε κάπως πιὸ σίγουρα νὰ ὀνοματίσουμε τὴ θεότητα ποὺ παριστάνει.

* Θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ κάθε πρόθυμη βοήθειά τους χρωστῶ στὸν καθηγητὴ κ. Γ. Δεσπίνη, στὴν κ. Αἰκ. Κώστογλου-Δεσποίνη, στὴν κ. Ντ. Πέππα-Δελμούζου, στὸν καθηγητὴ κ. Doro Levi, στὸν Δρα Μ. Landolfi, στὸν καθηγητὴ κ. G. Gruben, στὸν Δρα W. Königs, στὴ δ. Μ. Βογιατζῆ, καὶ στὴ διεύθυνση τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν γιὰ τὴν ἄδεια νὰ ἀπεικονίσω τὶς παλαιὲς φωτογραφίες Neg. Paros ἀριθ. 240 κέ. καὶ τὶς νεώτερες ἀριθ. 585 κέ. Τέλος πολλὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὴν κ. Ἀ. Δριγκοπούλου-Φάκλαρη γιὰ τὴν ἐκπόνηση τῶν σχεδίων.

1. E. LÖWY, «Antike Skulpturen aus Paros», *Arch.-epigr. Mitt. aus Österreich-Ungarn* 11, 1887, 150 κέ., 157 κέ., εἰκ. 3-12 (ἐδῶ εἰκ. 2-3).

2. *AA* 18, 1963, Χρον., 274. Ν.Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝ (ἐδῶ σημ. 4), 62 καὶ σημ. 6. BERGER (ἐδῶ σημ. 4), 51, εἰκ. 47-48.

3. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, «Ἀπὸ τὰ ΝΑ κράσπεδα τῆς Πάρου», *Ἀμνητός, τιμητικὸς τόμος Μ. Ἀνδρόνικου* (Θεσσαλονίκη 1986) 527 κέ., σχέδ. 4 κέ. καὶ πίν. 105 κέ. (στὸ ἐξῆς Ἀμνητός).

Ἡ προσπάθειά μας νὰ συμπληρωθεῖ κάπως, στὸ χαρτὶ τουλάχιστον, ὁ θρόνος τῆς θεᾶς (εἰκ. 8-9), θὰ δικαιώσει ἀπὸ τὴ μιὰ τὸ ἐπίθετο «ἐνθρονη» καὶ θὰ εἶναι ἓνα στήριγμα γιὰ τὴν ταύτισή της μὲ μία μητροπρεπή, χθόνια θεότητα, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη θὰ δείξει τὴ μετατόπιση – σιγαλὴ κίνηση – τοῦ κορμοῦ τῆς θεᾶς πρὸς τὰ ἀριστερά του, ὅπως καὶ τὸ κάτω μέρος στρίβει ἀνάλαφρα πρὸς τὰ ἐκεῖ.

Εἰκ. 1. Α. Τὸ χωράφι τοῦ Δράκου. Β. Τὸ πηγάδι τοῦ Ἀσωμάτου. Γ. Ὁ Ταξιάρχης. Δ. Ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Σπηλαιώτης. Ὅπως φαίνονται ἀπὸ τὸν περιφερειακὸ δρόμο στὰ Γλυφά.

Ὅσο γιὰ τὸ στυλ τοῦ γλυπτοῦ δὲν ἔχουμε νὰ προσθέσουμε σχετικὰ τίποτε στὰ ὅσα ἔχουν γραφεῖ γι' αὐτὸ ὡς τώρα⁴. Γιὰ τὴ χρονολόγησή του ὅμως πιστεύω ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ κατεβεῖ παρακάτω ἀπὸ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.· καλύτερα εἰπωμένο θὰ ἦταν, ὅτι στέκει πολὺ καλὰ στὴν καμπὴ ἀπὸ τὸν 6ο στὸν 5ο π.Χ. αἰ.

4. Γιὰ τὴν πέρα ἀπὸ τὴν πρώτη δημοσίευση τῶν μελῶν τοῦ γλυπτοῦ ἀπὸ τὸν E. Löwy βιβλιογραφία, βλ. G. RÖSCH, *Altattümliche Marmorwerke von Paros* (1914) 15 κέ., πίν. 1-2. H. MÖBIUS, *AM* 41, 1916, 168. E. BUSCHOR, *AM* 54, 1929, 152. B. ASHMOLE, *Late Archaic and Early Classical Greek Sculpture in Sicily and South Italy* (1934) 29 καὶ εἰκ. 82. PAYNE-YOUNG, *Archaic Marble Sculpture from the Acropolis* (1936) 50, 56 κέ. (στὸ ἐξῆς ASA). O. RUBENSOHN, *Paros*, *RE* XVIII 4 (1949) 1863 καὶ *Das Delion von Paros* (1962) 56. LIPPOLD, *Plastik* (1950) 69, σημ. 4. N. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ΑΔ* 18, 1963, Χρον., 274. H. HERDEJÜRGEN, *Untersuchungen zur thronenden Göttin aus Tarent in Berlin* (1968) 20 καὶ σημ. 74, 60, passim. E. BERGER, *Das Basler Arztrelief* (1970) 44, εἰκ. 47-48. N.M. KONTOLEON, *Aspects de la Grèce préclassique* (1970) 62. I. PAPAPOSTOΛΟΥ, *ΑΔ* 86, 1971, 28. K. SCHEFOLD, *Zeitschrift für schweizerische Archäol. u. Kunstgeschichte* 28, 1971, 214, 2. H. HILLER, *Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jhs.* (1975) 75 σημ. 28.7,

Ὅπως εἰπώθηκε ἄλλοῦ⁵, πέρα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Βλάσιο καὶ τὰ Γλυφά, πρὸς τὰ δυτικά καὶ ἐπάνω στὸν περιφερειακὸ δρόμο, τρία εἶναι τὰ σημεῖα ποὺ ἀπασχόλησαν ὥς τώρα

Fig. 8

Fig. 4

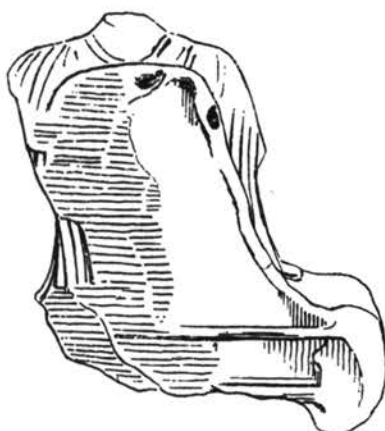

Fig. 5

a

Fig. 6

Εἰκ. 2. Τὸ κομμάτι Löwy, εἰκ. 3-6 (= δικό μας κομμάτι 1).

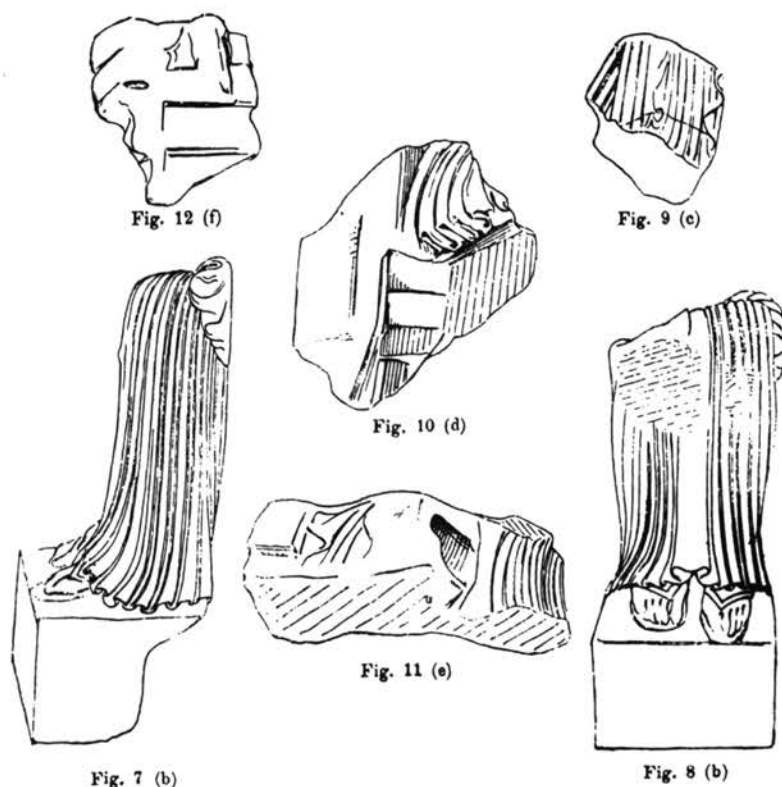
τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα: «τὸ χωράφι τοῦ Δράκου», «τὸ πηγάδι τοῦ Ἀσώματος ἢ τοῦ

76, 82, 90, 109. E. LANGLOTZ, *Studien zur nordostgriechischen Kunst* (1975) 167 καὶ *Zeitbestimmung* (1920) 26. V. VON GRAEVE, *Ist. Mitt.* 25, 1975, 62 πίν. 17, 2. U. HEIMBERG, *AntPl.* XII (1973) 21 σημ. 50. M. ROBERTSON, *A History of Greek Art* (1975) 199 κέ. B.S. RIDGWAY, *The Archaic Style in Greek Sculpture* (1977) 134, 145 καὶ *The Severe Style in Greek Sculpture* (1972) 26. ΑΙΚ. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ-ΔΕΣΠΟΙΝΗ, *Προβλήματα τῆς παριανῆς πλαστικῆς τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.* (1979) 127 ἀρ. 12., 128 (βιβλιογραφία) καὶ passim. D. WILLERS, *Gymnasium* 87, 1980, 131, ὅπου κρίνεται τὸ βιβλίο τοῦ GRIFFITHS PEDLEY, *Greek Sculpture of the Archaic Period: The Island Workshop* (1976) 39 (Pedley).

5. Ἀμητός, 543 καὶ χάρτης σχεδ. 1 καὶ πίν. 107, 3.

Ταξιάρχη», πού λέγεται καὶ «πηγάδι τοῦ Δράκου», καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Σπηλαιώτης ἢ τοῦ Βαγγελῆ (εἰκ. 1).

Τὰ ἐπισκέπτεται κανεῖς σήμερα εἴτε ἀπὸ τὸν ἀμαξιτὸ δρόμο καὶ ἀφοῦ προχωρήσει ἄρκετὰ γιὰ τὸ διχάλωμα τοῦ δρόμου στὸ σπῖτι τοῦ γιατροῦ Στέφανου Περράκη, ὁπότε ἀνηφορίζει πρῶτα γιὰ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη καὶ μετὰ ἀπὸ πορεία ἐνὸς τετάρτου τῆς ὥρας φθάνει στὸ πηγάδι ἔχοντας στὰ δεξιὰ του, ἐπάνω στὸ λίθινο ὕψωμα, τὸ ἐκκλησάκι⁶. Τὸ

Εἰκ. 3. Τὰ κομμάτια Löwy b-f, εἰκ. 7-12 (= δικά μας 2-6).

«χωράφι τοῦ Δράκου» δὲν φαίνεται ἀπὸ τὸ πηγάδι, γιατί βρίσκεται λίγο πρὸ πέρα καὶ χαμηλότερα ἀπ' αὐτό. Τὰ χωρίζει ἓνα λίθινο διάσελο – χαμήλωμα τῆς «βίγκλας» τοῦ Ταξιάρχη. Εἴτε ἀπὸ τὸν ἀμαξιτό, ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ διχάλωμα τοῦ δρόμου γιὰ τὰ Γλυφά, ὁπότε ἀγναντεύει κανεῖς ἀπὸ τὰ ἀνατολικά καὶ κατὰ τὴν εἰκ. 1 καὶ τὰ τρία σημεῖα πού μᾶς ἐνδιαφέρουν. Τὸ πλησίασμα ἀπὸ ἐδῶ εἶναι πρὸς ἄνετο γιὰ ἐκεῖνον πού δὲν διαθέτει τροχοκίνητο μέσο, ὁπότε παίρνει τὸ μονοπάτι πού διασχίζει τὸ δάσος μὲ τὰ χαμηλόκορμα κέδρα. Αὐτὸ τὸν δρόμο θὰ πρέπει νὰ πῆρε ὁ Löwy στὰ 1885⁷.

6. Τελευταία χαράχθηκε ἓνας χωματόδρομος πού ξεκινᾷ κάπως ἀπότομα ἀπὸ τὸ σπῖτι τοῦ γιατροῦ Περράκη καὶ πηγαίνει πρὸς τὸ πηγάδι, χωρὶς ὅμως νὰ ἀνεβεῖ τὸ ὕψωμα τοῦ Σπηλαιώτη.

7. Καὶ ἀκόμη πρὸς τελευταία καὶ τὸ μονοπάτι αὐτὸ ἀνοίχθηκε σὲ χωματόδρομο, πού ἀφήνει ὥστόσο πολὺ πρὸς τὰ ἀριστερά μας τὸ «χωράφι τοῦ Δράκου».

Τότε φυσικά φθάνει κανείς πρώτα στο «χωράφι του Δράκου», γιατί τοπωνύμιο Δράκος δεν υπάρχει⁸. Πρόκειται για δύο χαμηλές «πεζούλες» με καλούτσικο – κυρίως ή πρώτη – χῶμα, στὰ δεξιά μας καὶ ἐκεῖθε ἀπὸ τὸ λίθινο ὕψωμα τοῦ ἐξωκκλησιοῦ τοῦ Ταξιάρχη, ἀπ' ὅπου βλέπουμε τὴν ἀψίδα καὶ τὴ βορινὴ μακριὰ πλευρά του.

Στὴν ἐπάνω «πεζούλα» βρῆκε ὁ Löwy στὰ 1875 σὲ λιθοσῶρι (εἰκ. 3, πίν. 26γ-δ) τὰ μικρότερα κομμάτια τοῦ ἀγάλματος. Στὴν «πεζούλα» αὐτὴ βρέθηκαν: ἓνα ὄστρακο ἀπὸ πιθάρι μὲ ταινία καὶ χαρακτὴ καὶ ἔντυπη διακόσμηση, ὄστρακα ἀπὸ ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς, ὄστρακο ἀπὸ βάση μιᾶς ἀττικῆς κύλικας τύπου Α, τέλος τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., ἄλλο ἀπὸ ὁμοία τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. καὶ ἄλλο ἓνα ὄστρακο ἀπὸ μελανόβαφη ἀττικὴ λεκανίδα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.⁹ Δυστυχῶς μὲ τὴν ἐντατικὴ καλλιέργεια δὲν ἔμεινε ἔχνος ἀπὸ κανένα τοιχαράκι κάποιου ταφικοῦ κτίσματος (βλ. παρακάτω). Ἐξάλλου ἡ ἐπάνω «πεζούλα» δὲν εἶχε ἀνέκαθεν πολλὴ ἐπίχωση, γιατί τὴ χωρίζει ἀπὸ τὴν κάτω ἓνα ἐγκάρσιο ἔξαρμα (φρύδι) τοῦ φυσικοῦ βράχου.

Ὡς τὸν Αὐγούστο τοῦ 1976 βρισκόταν στὸν βορινὸ τοῖχο (ξερολιθιά) τοῦ χωραφιοῦ τὸ θραῦσμα 7 τοῦ ἀγάλματος, ποὺ ὕστερα ἀπὸ τόσες ἐπισκέψεις μας χωρὶς ἀποτέλεσμα, μᾶς τὸ ὑπέδειξε ὁ χωρικὸς ἰδιοκτήτης τοῦ χωραφιοῦ Γιάννης Εὐαγγέλου Περράκης¹⁰.

Μόλις περάσουμε τὸ λοξὸ φρύδι τοῦ βράχου (δυτικὸ ἄκρο τοῦ «χωραφιοῦ τοῦ Δράκου»), ἀνοίγεται μπροστὰ μας μία ὁμαλὴ ἀπλωσιὰ καὶ σὲ μία ἀπόσταση «ἀπὸ 30 περίπου βήματα» ἀντικρίζει κανεῖς τὸ «πηγάδι τοῦ Δράκου ἢ τοῦ Ταξιάρχη»¹¹.

8. «Δράκος» λέγεται ἀκόμη ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς καὶ ὄχι ἡ περιοχή. Ὁ Löwy, ὁ.π. 150, ὅς λέγει «...die weiter südlich an der Ostküste befindliche Gegend Drako auf» καὶ ὁ RÖSCH (ἐδῶ σημ. 4) «Löwy fand dies Bildwerk in der südlich an der Ostküste befindlichen Gegend Drako». Τὸ ἴδιο καὶ στὴν ΑΕ 1974, 7 σημ. 4: «θραύσματα μεγάλου ἀγάλματος τῆς Ἀρτέμιδος, κείμενα εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς Πάρου ἀπεκαλοῦντο ὁ 'Δράκος', ὄνομα ἀποδοθὲν εἰς τὴν περιοχὴν...». Καὶ ἀκόμη ὁ LANGLOTZ, *Studien zur nordostgriechischen Kunst*, 167, στὴν ἀνακατάταξή του ποὺ κάνει γιὰ τὸ ἐργαστήρι τῆς παριανῆς πλαστικῆς, παραποιεῖ τὴ λέξη λέγοντας «So ist die an der Südküste von Paros bei 'Drakones' gefundene thronende Göttin».

9. Ἀμνός, 547 κέ., σχέδ. 16-20, πίν. 108.

10. Κάναμε τότε μία ἐκδρομὴ στὴν περιοχή καὶ ὁ ἀγαπητὸς φίλος καὶ συνάδελφος Γ. Δεσπίνης, μὲ τὸν ἐνθουσιασμό ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὸ εὔρημα τῶν σπαραγμάτων τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀρτέμιδος ἀπὸ τὸ Δῆλιον τῆς Πάρου, ἦταν προκαταβολικὰ βέβαιος ὅτι θὰ βρίσκαμε καὶ κανένα κομμάτι ἀπὸ τὸ ταλαιπωρημένο ἄγαλμα τῆς ἐνθρονῆς θεᾶς. Πῆραν μέρος σ' αὐτὴ τὴν ἐκδρομὴ, ἐκτὸς ἀπὸ ἐμᾶς τοὺς δύο, οἱ κυρίες Δεσποῖνη καὶ Μπακαλάκη, ὁ τότε βοηθός – καθηγητὴς σήμερα στὸ ΑΠΘ – Μιχάλης Τιβέριος καὶ ὁ τότε φοιτητὴς – ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων σήμερα – Παῦλος Χρυσοστόμου. Στὶς τόσες ἄλλες ἐπισκέψεις μου ὁ Ἀντώνιος Περράκης δὲν εἶχε νὰ μοῦ ὑποδείξει τίποτε τὸ σημαντικὸ, ὁ ἀδελφός του ὁμοῦ Γιάννης Εὐαγγέλου Περράκης, ὁδήγησε τὴν ἡμέρα ἐκείνη τὸν κύριο Χρυσοστόμου λίγα βήματα παραπέρα καὶ τοῦ ἔδειξε τὸ θραῦσμα 7, ποὺ ἦταν ἀνάμεσα στὸ δομικὸ ὑλικὸ τῆς βορινῆς ξερολιθιάς τῆς ἐπάνω πεζούλας. Τὸ μεταφέραμε ἀμέσως στὸν Δριὸ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸ Μουσεῖο τῆς Πάρου, ἀπ' ὅπου ὁ κ. Δεσπίνης μὲ πληροφόρησε τηλεφωνικῶς ὅτι τὸ θραῦσμα πιάνει «Bruch am Bruch» μὲ τὰ κομμάτια 2 καὶ 5 τοῦ ἀνασυγκροτημένου ἀγάλματος (πίν. 30-33). Ἔτσι καὶ σήμερα ἔχουμε ἑπτὰ κομμάτια, χωρὶς τὸ κομμάτι c τοῦ LÖWY (εἰκ. 3).

11. Τὸ πηγάδι ἦταν γνωστὸ στοὺς παλαιότερους χωρικοὺς πρώτα ὡς πηγάδι τοῦ «Ἀσώματος ἢ τοῦ Ταξιάρχη», γιατί γειτονεῖ μὲ τὸ ἐξωκλήσάκι. Ὁνομάσθηκε ἀργότερα καὶ «πηγάδι τοῦ Δράκου» μετὰ, ποῖός ξέρεי πῶς καὶ πότε, τὴν ταύτιση τοῦ μεγάλου κομματιοῦ τῆς θεᾶς (εἰκ. 2, πίν. 26α-β) μὲ τὸν «Δράκο». Αὐτὸ τὸ μεγάλο κομμάτι (1) καὶ τὸ μικρό, χαμένο σήμερα κομμάτι c (εἰκ. 3) «lagen neben einander, die anderen etwa 30 Schritte entfernt, unter einem Haufen anderer Steine, der vielleicht noch das eine oder andere

Ἐκεῖ βρῆκε ὁ Löwy, ὅπως εἰπώθηκε κιόλας, τὸ μεγαλύτερο κομμάτι (1) τοῦ κορμοῦ τῆς θεᾶς καὶ ἓνα ἄλλο μικρότερο (εἰκ. 3c) ποὺ σήμερα εἶναι χαμένο καὶ ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀποσπᾶσθηκε ἀπὸ τὸν κορμὸ ἀφοῦ αὐτὸς μεταφέρθηκε στὸ πηγάδι καὶ μετὰ. Ἔτσι τὸ κομμάτι ἐκεῖνο θὰ πρέπει νὰ ἔπιανε (ταίριαζε) κάπου ψηλά, στὰ δεξιὰ τῆς πρόσωσης τοῦ κομματιοῦ 1.

Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο τώρα, ἀπὸ τὸ πηγάδι, ἀντικρίζει κανεὶς ἐπάνω στὸ ὕψωμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς-εἵσοδο τοῦ ἐξωκκλησιοῦ, ἀλλὰ στὰ δεξιὰ του πιά. Μπροστὰ στὸ πηγάδι ὅπου τὰ πάντα, δυστυχῶς, εἶναι σήμερα «τσιμεντόχριστα», καὶ μπροστὰ στὸ ἐκκλησιάκι, βλέπει κανεὶς λιγοστοὺς ἀρχαίους μαρμάρινους δόμους καὶ πλάκες, ποὺ ἦταν κάποτε τοποθετημένες κάθετα γιὰ τάφους (θῆκες), δουλεμένες μονάχα μὲ τὸ βελόνι. Καὶ ἡ τράπεζα τοῦ μικροῦ ἐξωκκλησιοῦ εἶναι μία πλάκα ἀπὸ πλευρὰ ἢ κάλυμμα τάφου. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ μικροῦ τετράπλευρου ἀνοίγματος, ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἵσοδο τοῦ ἐξωκκλησιοῦ, ἔχει κτισθεῖ ἓνα μαρμάρينو κομμάτι μὲ ὑπολείμματα μίας ἐπιγραφῆς: ΒΑΓ· γράμματα μεγάλα, ἀπὸ τὰ ἐλληνιστικὰ ἴσως χρόνια. Στὰ ΝΔ τοῦ ἐξωκκλησιοῦ οἱ χωρικοὶ σκάβουν τάφους καὶ κάτω στὰ ἀπλωτὰ χωράφια, γύρω ἀπὸ τὸ πηγάδι, ἀνασκαλεύουν κάθε πλακαρὸ λίθο τοῦ φυσικοῦ βράχου ποὺ συναντοῦν σὲ μικρὸ σχετικὰ βάθος, ἐλπίζοντας ὅτι θὰ βροῦν τὸ σ τ ἄ δ ι ο ν τῆς ἀρχαίας πόλης ποὺ ἦταν ὕψωμένη στὴ θέση τοῦ μοναστηριοῦ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων. Τὴν ιδέα αὐτὴ, νὰ ἀναζητοῦν τὸ στάδιο, τοὺς τὴν ἔβαλε ἡ λόγια ἀνάγνωση τῆς ἀγωνιστικῆς ἐπιγραφῆς IG XII 5, 137, ποὺ βρισκόταν (:) κάποτε στὸ ἐρειπωμένο ἄλλοτε μοναστήρι τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, καθολικὸ σημερινῆς γυναικειάς μονῆς παλαιοημερολογιτῶν ἐπὶ τῆς κορυφῆς, μία ὥρα περίπου πεζοπορίας ἀπὸ τὸ πηγάδι¹².

Καὶ στὴ θέση αὐτὴ δὲν ἔχουμε κανένα ἄλλο φορητὸ εὔρημα ἐξὸν ἀπὸ κομμάτια ἀπὸ χονδρὰ ἀγγεῖα-πιθάρια¹³. Οἱ χωρικοί, ὅταν τοὺς «ἀνακρίνει κανεὶς καλόπιστα, ὁμολογοῦν ὅτι πραγματικὰ θὰ πρέπει νὰ εἶναι αὐτὰ ποὺ ταραίζουν ὑπολείμματα ἀπὸ ταφές ἢ καύσεις, γιατί κάποτε προσέχουν ὅτι ἀνησυχοῦν καὶ κανένα κόκαλο ἢ καὶ περισσότερα ἀπὸ ἀνθρώπους μέσα στὴν ἀνασκαφὴ τους». Μία τέτοια περίπτωση εἶδε καὶ ὁ Löwy τὸν καιρὸ ποὺ ἐπισκέφθηκε τὸν πετρερὸ καὶ πολὺ σκληρὸ τόπο (ὁ.π., σημ. 22: «...an einer Stelle sah ich ein im Felsen ausgehauenes Halbrund mit Humus ausgefüllt»).

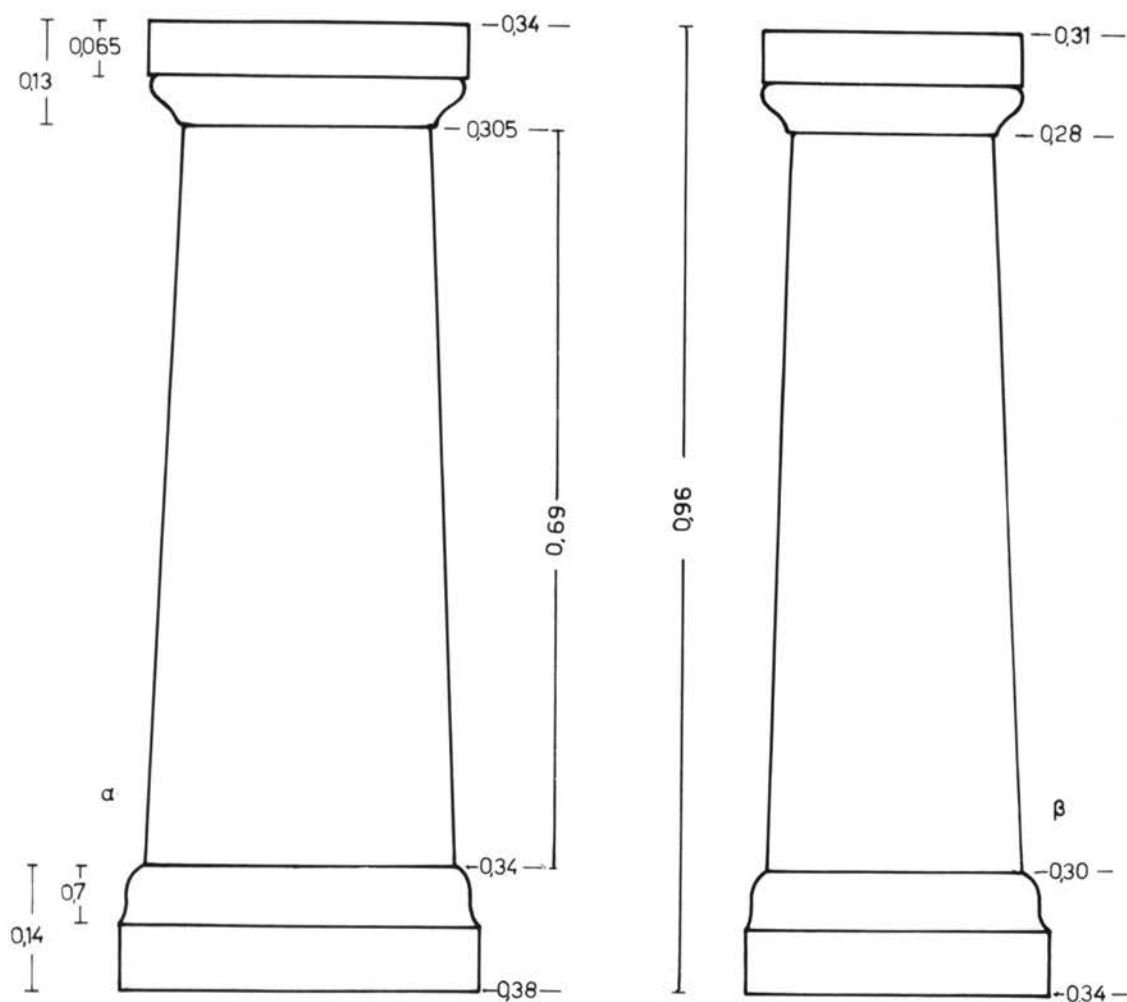
Σὲ ἀπόσταση ἐνὸς τετάρτου πορείας ἀπὸ τὸ πηγάδι, περνώντας ἀπὸ τὰ σπίτια τῶν Ἀντώνη καὶ Γιάννη Περράκη, φτάνει κανεὶς ἀπὸ Β στὸ σπήλαιο-ἐκκλησιάκι καὶ στὸ γύρω του μικρὸ ἰδιωτικὸ μοναστήρι ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα χρόνια, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη

Fragment birgt» (LÖWY, ὁ.π. 158 κέ.). Τὸ σημεῖο ἀκριβῶς ὅπου ὕψωνόταν αὐτὸ τὸ σωρολίθι, ποὺ δείχνει τὴν ἀρχικὴ θέση ὅπου στήθηκε κάποτε τὸ ἄγαλμα, ὀνομάσθηκε ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς «χ ω ρ ἄ φ ι τ ο ὺ Δ ρ ἄ κ ο υ». Γι' αὐτὸ πολὺ διδακτικὸ εἶναι καὶ τὸ σημεῖωμα στὴν πρώτη ἀπὸ τίς πολλὰς φωτογραφίες τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν ἀριθ. 240, ἐδῶ πίν. 26δ, «Statue gef. auf dem χ ω ρ ἄ φ ι τ ο ὺ Δ ρ ἄ κ ο υ». Οἱ φωτογραφίες ἐκεῖνες ἀριθ. 240 κέ. καταγράφηκαν στὰ 1914, θὰ ἔγιναν ὁμως ἓνα-δύο χρόνια νωρίτερα.

12. AM 23, 1898, 142-143· 26, 1901, 162. IG XII 5, 137. Ν. Χ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ, Πάρος - Ἀντίπαρος (1982)² 132.

13. Ἀμητός, 543 κέ., σχ. 14, 15, πίν. 105,3 καὶ 107, 1, 2. Τὰ παριανὰ γλυπτὰ (ἀριθ. εὑρ. 163 καὶ 164), Ν. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Archaische u. klassische Plastik* (1986) 97, πίν. 38-39, εἶναι τυχαῖα παλαιὰ εὑρήματα ποὺ προηγοῦνται πολὺ πρὶν ἀπὸ τίς δικές μου περιπλανήσεις στὸν ἴδιο χῶρο.

τοῦ Θεολόγου (Σπηλαιώτη) ἢ τοῦ Βαγγελῆ, ὅπου πρῶτος, στὰ 1876, εἶδε ὁ Θ. Ι. Ὀλύμπιος, στὴ δεξιὰ παραστάδα, τὸ ἐνεπίγραφο βάθρο τοῦ κοινοῦ ἀναθήματος τοῦ Δημοκύδη καὶ τῆς Τελεστοδίκης στὴν Παρθένο Ἀρτεμη¹⁴.

Εἰκ. 4. α. Τὸ ἐνεπίγραφο βάθρο τοῦ πίν. 25. β. Ὁ κρόταφος τοῦ δεύτερου βάθρου τοῦ πίν. 25.

Τὸ μνημεῖο εἶναι ἐκεῖ γερὰ οἰκοδομημένο, στὴ δεξιὰ τοῦ εἰσερχόμενου παραστάδα, καὶ στὸν ἀπέναντι τοῖχο, στὰ ἀριστερά μας, εἶναι δομημένο ἓνα ἄλλο, ἴδιο βάθρο, λίγο φαγωμένο καὶ δεινοπαθημένο, ἔτσι ὥστε νὰ φαίνεται σήμερα μονάχα ὁ ἓνας κρόταφός του (εἰκ. 4 καὶ πίν. 25)¹⁵. Ἐνα ἄλλο ἀρχιτεκτονικὸ (;) κομμάτι μὲ ἀργὸ ἰωνικὸ κυμάτιο,

14. Ἀθήναιον Ε, 1876, 8 κέ. καὶ πίν. 3. IG XII 5, 215. Τὸ τεῦχος αὐτὸ ἐξεδόθη τὸ 1903.

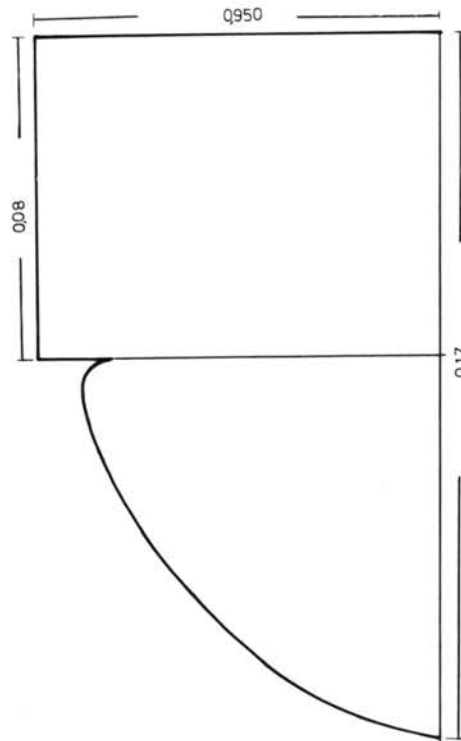
15. Οἱ διαστάσεις τοῦ ἐνεπίγραφου πεσσόσχημου βάθρου μετρημένες στὴν πρόσοψη καὶ στὸν ἀριστερὸ κρόταφο δίνονται στὸ σχέδιο εἰκ. 4α-β. Οἱ διαστάσεις τοῦ ὁρατοῦ κροτάφου τοῦ ἄλλου βάθρου εἶναι ἴδιες μὲ τοῦ ἐνεπίγραφου. Ἡ τομὴ τῶν κανόνων τοῦ λεσβίου ἀργοῦ κυματίου ποὺ δίνονται στὸ σχέδιο εἰκ. 4α-β μοιάζει πολὺ μὲ ἐκείνη τοῦ βάθρου τῆς Ἀρτέμιδος ἀπὸ τὸ Δῆλιον (ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ-ΔΕΣΠΟΙΝΗ (σημ. 4), 14 καὶ

άσβεστωμένο, είναι έντοιχισμένο στη δεξιά μας παραστάδα της κόγχης του μικρού ιεροῦ (εἰκ. 5)¹⁶.

Ἀναζήτηση ἱερῶν ποῦ δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ στὴν περιοχὴ αὐτὴ

Ἔτσι δὲν πιστεύω ὅτι μπορούμε ἐπάνω σὲ τραχιές καὶ δύσβατες θέσεις καὶ περιοχές,

Εἰκ. 5. Μαρμάρινο άσβεστωμένο κομμάτι, έντοιχισμένο στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Σπηλαιώτη.

ἐπάνω σὲ βουνά, ὅπου μονάχα ἐνδείξεις γιὰ παρόμοιες μὲ τὶς σύγχρονές μας «κατοικίες» καὶ γιὰ ταφές ἔχουμε, νὰ ἀναζητοῦμε ἢ νὰ τοποθετήσουμε ὑποθετικά, ἀνύπαρκτα ἀρχαῖα ἱερά.

Τὸ ἐνεπίγραφο βάθρο καὶ τὸ ἄλλο στὸν Σπηλαιώτη, ὅπως καὶ ἀγωνιστικὴ ἐπιγραφὴ

17, σχῆμα Α, πίν. 17-18α-γ), ὅπου συζητεῖται καὶ ὁ τύπος τοῦ βάθρου. Ὅσο ξέρω ὥς τώρα τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ βάθρου δίνεται καὶ στὰ νεώτερα ἀκόμη ἐγχειρίδια τῆς ἐπιγραφικῆς ἀπὸ παλαιὸ ἀπόγραφο (βλ. L.H. JEFFERY, *The Local Scripts of Archaic Greece* (1961) 295, 305 καὶ πίν. 56 ἀρ. 34), γιὰτὶ εἶναι δύσκολο νὰ φωτογραφηθεῖ. Γι' αὐτὸ χρωστοῦμε μεγάλη χάρη στὸν καθ. κ. Δεσπίνη ποῦ μὲ κόπο ἐπέτυχε νὰ κάνει τὶς φωτογραφίες γιὰ τὸν πίν. 25.

16. Οἱ διαστάσεις τοῦ κομματιοῦ γράφονται ἐπάνω στὸ σχέδιο εἰκ. 5.

πού βρισκόταν κάποτε (;) στους Ἀγίους Θεοδώρους¹⁷, δὲν μποροῦν νὰ ὁρίσουν τὴ θέση, ἐνὸς ἀρχαίου ἱεροῦ τὰ πρῶτα καὶ μίας πόλης ἢ ἄλλῃ¹⁸.

Μποροῦν καὶ τὰ τρία ἀρχαῖα νὰ μεταφέρθηκαν ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό γιὰ τὰ ἐξωκλήσια σὲ μεταγενέστερα χρόνια¹⁹. Ἔτσι ἡ γνώμη τοῦ Löwy (ὁ.π. 151) γιὰ τὸν Ἅγιο Σπηλαιώτη «die tiefe Einsamkeit der hügeligen Wiesengründe, die sich hier von der waldigen Berghöhen zum Meere hinabziehen, begünstigt den Gedanken an eine der Artemis heilige Stätte, den die erwähnte Inschrift nahelegt», εἶναι κάπως ρομαντική. Ἐνῶ ἡ γνώμη του γιὰ τὰ κομμάτια τοῦ ἀγάλματός μας πού εἶναι σωστή, δὲν συνάπτεται μὲ τὴν ἐπιγραφή τοῦ Σπηλαιώτη: «unter Steinhäufen fanden sich an verschiedenen Punkten auseinandergetragen die Trümmer...deren ursprünglicher Aufstellungsort nicht entfernt gewesen sein wird».

17. AM 23, 1898, 412-413 (A. WILHELM: «in der Trümmern der Kirche Ἅγιοι Θεόδωροι, eine Stunde von der Südküste der Insel, finden sich nämlich unweit eines alten Friedhofes und der Mauern einer alten Ansiedlung, unter anderen bearbeiteten Marmorblöcken und Resten einer schönen Kalymmatendecke 2 einst zu einander gehörige Stücke eines marmornen Architraves...». «Das zweite Stück trägt folgende 'schön geschriebene und leicht zu lesende' zweizeilige Inschrift...» = IG XII 5, 137: Ἀρχοντος Ἀρχελάου, γυμνασιαρχοῦντος Σωταίρου, ἀνδρας στάδιον Ἀπολλωνία, Δειφάνης / παῖδας στάδιον Νεομήδης Προσθένου, λαμπάδι ἐνίκα Τελέσιππος Τεισάρχου. Οἱ διαστάσεις τῶν δύο κομματιῶν κατὰ τὴν IG XII 5, 137 εἶναι: L. 0.86 + 0.615 = 1.475, a. 0.14, cr. 0.435. Ὁ Wilhelm δὲν ἦταν δυνατό νὰ πάει ἐκεῖ. Τὰ ὑπογραφόμενα ἀπὸ ἐμὲ θὰ ὀφείλονται σὲ γραπτὴ παραλλαγή πού ἔκανε ὁ τότε πληροφοριοδότης του Μ. Κρίσπης. Πρβ. καὶ IG XII 5, 137: «in ecclesia diruta Ἀγ. Θεόδωροι», «coemeterium est et vestigia aedificiorum et marmora varia».

18. AM 26, 1901, 162-163: «Die zahlreichen antiken Werkstücke, welche in der Umgebung der kleinen Kirche sich finden zeigen an, dass sich im Altertum hier ein grössere Anlage befunden haben muss, wohl ein Heiligtum, denn für eine Ansiedlung ist die hochgelegene Bergkuppe nicht geeignet». Ἡ ὑπογράμμιση δική μου. Ἀπὸ αὐτὰ ἀντλοῦν οἱ Μ. Χανιώτης καὶ Ν.Χ. Ἀλιπράντης (ἐδῶ σημ. 12) καὶ δέχονται ὅτι ὑπῆρχε κάποτε ἀρχαῖο στάδιο ἢ ναός.

19. Τὸ βάρος βέβαια τοῦ καθενὸς ἀπὸ τὰ δύο βάθρα, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ κ. Δεσπίνης, εἶναι μεγάλο καὶ δύσκολο θὰ πρέπει νὰ μεταφέρθηκαν ἀπὸ κάπου μακριά. Ἀν ὁμως τὰ δύο βάθρα τοῦ Σπηλαιώτη σχετίζονται μὲ τὸ ἄγαλμα, θὰ πρέπει νὰ δεχθούμε πῶς αὐτὰ μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὸ «χωράφι τοῦ Δράκου» στὸ σπήλαιο καὶ ὄχι ἀντίστροφα, ὅτι τὸ ἄγαλμα μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸ σπήλαιο «στὸ χωράφι τοῦ Δράκου». Ἡ θέση ὁμως τοῦ ἀγάλματος, ἐκεῖ πού βρέθηκαν τὰ μικρότερα κομμάτια του στὸ σωρολίθι, δικαιολογεῖ τὴν ἐξάλειψη κάθε ἄλλου, κυρίως ἀρχιτεκτονικοῦ-οἰκοδομικοῦ μέλους; Ἔτσι κι ἂν ἀκόμη ἡ χριστιανικὴ λατρεία στὸ σπήλαιο διαδέχθηκε τὴν παγανιστικὴ καὶ τὰ δύο βάθρα ἦταν ἀρχικὰ στημένα κάπου ἐκεῖ, δὲν θὰ πρέπει νὰ δεχθούμε χωρὶς βάσανο τὴ γνώμη ὅτι αὐτὰ μεταφέρθηκαν ἀπὸ κάποιο σημεῖο πού ἦταν κοντὰ στὸ λιθοσῶρι. Ὅπως δὲν εἶναι δύσκολο νὰ δεχθούμε ὅτι τὸ ἄγαλμα πρέπει σῶναι καὶ καλὰ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὴ θεότητα στὴν ὁποία ἀνατέθηκε τὸ ἐνεπίγραφο βάθρο μὲ τὸ χαμένο ἀνάθημα. Τὰ δύο βάθρα καὶ ἡ ἀγωνιστικὴ ἐπιγραφή, ἄλλοτε (;) στοὺς Ἀγίους Θεοδώρους σὲ δύο κομμάτια (0.86 + 0.615 = 1.475, a. 0.14, cr. 0.435), εὐκολότερα θὰ μπορούσαν νὰ μεταφερθοῦν ἀπὸ τὴν Παροιکیα ὡς ἕναν ὄρμο, ὡς τὰ Γλυφὰ λ.χ. ἢ ὡς τοῦ γιатρου Περράκη, ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ μὲ σχεδία πού τὴν ἔσερναν βόδια (στὴ Θάσο ὡς τὰ σήμερα μεταφέρονται ἔτσι χονδροὶ κορμοὶ δένδρων καὶ μαρμάρινοι ὄγκοι) ὡς τὸ σημεῖο τοῦ προορισμοῦ τους γιὰ δομικὸ ὕλικό στὸ σπήλαιο ἢ στοὺς Ἀγίους Θεοδώρους. Ἀλλὰ μήπως τὸ ἄγαλμα δὲν μεταφέρθηκε στὴν ἀρχαιότητα κατὰ τὸν ἴδιο περίπου τρόπο ἀπὸ τὸ λατομεῖο ἢ ἀπὸ τὸ ἐργαστήρι πού βρισκόταν κάπου κοντὰ στὸ λατομεῖο ὡς «τὸ χωράφι τοῦ Δράκου»; Ἀπόδειξη τῆς δυσκολίας μεταφορᾶς του εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι κοίλαιναν τὸ τετράπλευρο, μονότροπο βάθρο του ἀπὸ μέσα καὶ ἕνα μέρος τοῦ κάτω τμήματός του (πίν. 35β-γ).

Ὁ Rubensohn πάλι, ἐνῶ στὰ *AM* 26, 1901, 162 γράφει «Ob die Kirche des H.J. Spiliotis, die in eine Felsenhöhle eingebaut ist, die Stelle des hier anzusetzenden Artemisheiligtums einnimmt, lässt sich nicht mehr konstatieren», ὅσο καὶ ἂν δὲν εἶναι ἰσχυρὴ ἡ δικαιολογία του «...der in und vor die Höhle gesetzte moderne Bau mit seinem alles verdeckenden weissen Anstrich eine Untersuchung des ursprünglichen Zustandes nicht zulässt», στὴ *RE*, 1852, 7 δέχεται, ὥστόσο, τὸ «Höhlenheiligtum» τῆς Παρθένου Ἀρτέμιδος, «...heute eingenommen von der kirche des Hag. Johannes Theologos Σπηλαῖος».

Εἰκ. 6. Ἡ ἐπιγραφή *IG* XII 5, 216.

Γιὰ τὴν ταύτιση ὁμως τοῦ ἀγάλματος τῆς ἐνθρόνης θεᾶς μὲ τὴν Ἀρτεμη, δὲν λέγει τίποτε (δ.π., 1863, 2: «Sitzende Frauenfigur stark fragmentiert»).

Ἄν ὁμως τὸ ἱερὸ τῆς Παρθένου Ἀρτέμιδος ἦταν στὴ θέση τοῦ Σπηλαιώτη ἁγίου ἢ κάπου ἐκεῖ γύρω, ὅπου βρίσκεται σήμερα ἐντοιχισμένο τὸ ἐνεπίγραφο βάθρο (στὶς *IG* XII 5, σελ. XXVI σημ. 1440 γράφεται «Dianae fanum in orientali insulae parte» καὶ παραπέμπεται στὶς ἐπιγραφές ἀρ. 215 τοῦ Σπηλαιώτη καὶ 216), τότε μὲ τὸ δίκιο του ἀναρωτιέται κανεῖς, ἂν καὶ ἡ δεύτερη, λίγο παλαιότερη ἐπιγραφή (*IG* XII 5, 216)²⁰, ἀνάθημα μόνο τῆς ἴδιας (;) Τελεστοδίκης αὐτὴ τὴ φορὰ ποὺ ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα της καὶ τοῦ γιου της, ὁ ἐνεπίγραφος δηλαδὴ κιονίσκος (εἰκ. 6), ποὺ ἴσως ὑποβάσταζε μία λεκάνη (περιρραντήριο) καὶ ποὺ τὸ ἐπίγραμμα του λέγει ὅτι εἶναι «ποίημα» τοῦ Κριτωνίδη ἀπὸ τὴν Πάρο καὶ βρίσκεται ὥς τὸ 1738 στὴν Πελοπόννησο καὶ μεταφέρεται ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Ἀγκώνα τῆς Ἰταλίας, μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὶς πλαγιές τοῦ Στρούμπουλα, ἀπὸ τὴ θέση δηλαδὴ τοῦ Σπηλαιώτη, καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν Παροικιά²¹.

20. Βλ. σημ. 14. JEFFERY, δ.π. 295.

21. Χάρη στὴν καλὸσύνῃ τοῦ καθ. D. Levi καὶ στοὺς κόπους τοῦ Δρα M. Landolfi ἡ χαμένη ἐπιγραφή *IG* XII 5, 216 βρέθηκε ἐντοιχισμένη στὸ Palazzo Almerici, ποὺ εἶναι ἡ ἔδρα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου στὸ Pesaro. Πρόκειται γιὰ ἕναν κιονίσκο μὲ ραβδώσεις ἰωνικές (σωζ. ὕψος 0.675 μ., ἄνω διάμετρος 0.345 μ., κάτω 0.315 μ.) ποὺ στεφανώνεται ἀπὸ πλατιά φύλλα λεσβίου κυματίου. Τὸ κυρίως ἀνάθημα ἦταν ἴσως μία μαρμάρινη λεκάνη (περιρραντήριο). Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, *ΠΑΑ* 63, 1988, 95 κέ. καὶ πίν. 1β.

ἽΟτι μάρμαρα σάν ἐκεῖνο, μονάχα ἀπὸ κυκλαδίτικα παράλια σημεῖα καὶ ἀπὸ τόπους ποὺ ἦταν γεμάτοι ἀπὸ τὸ εἶδος τους μποροῦσαν νὰ μεταφερθοῦν στὰ χρόνια τῆς Βενετοκρατίας, βεβαιώθηκε ἀπὸ τὰ δύο κιονόκρανα τῆς στοᾶς Φιλίππου Ε΄ στῇ Δῆλῳ καὶ ἓνα παλαιότερο ἀταύτιστο ἰωνικό, ποὺ βγῆκαν τελευταῖα ἀπὸ τὸν βυθὸ τῆς θάλασσας στὸ λιμάνι τῆς ἀρχαίας Φειᾶς (ΑΔ 1960, Χρον., 126. ΑΑΑ VII, 1974, 108 καὶ εἰκ. 6-7. Α. Mallwitz, «Kykladen u. Olympia», Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος, 373 κέ., πίν. 165a-c).

Τὸ θραῦσμα ἀπὸ βάθρο μιὰ φορὰ τῶν IG XII 5, 217, ἀπὸ τὸν 4ο-3ο π.Χ. αἰ., ποὺ συμπληρώνεται:

[Εὐξ]άμενός μοι Πρωτ[υ-^{υυ}-ἀνέθηκεν]

[Ε]ὐάνθεος υἱὸς παρ[θένωι Ἀρτέμιδι]

προέρχεται ἀπὸ τὴν Παροικιά.

Ἄλλὰ καὶ γιὰ τὸ πελώριο, ἀνασυγκροτημένο ἄγαλμα τῆς ἑνθρονῆς θεᾶς (πίν. 27-29) ποὺ βρέθηκε κομματιασμένο σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ σπήλαιο-ἐκκλησιάκι (πάνω-κάτω 1.5 χιλιόμετρο μακριὰ) καὶ ποὺ σχετίσθηκε μὲ τὴν ἐπιγραφή καὶ πολὺ εὐκολα ταυτίσθηκε στὴ συνέχεια μὲ τὴν Ἀρτεμη, δὲν ἔχουμε καμία ἐνδειξη γιὰ τὴν ἐρμηνεία του αὐτῇ.

Τόλμησε πρῶτος τὴν ταύτισή του, ὅπως εἰπώθηκε κιόλας, ὁ Löwy, ποὺ τὸ βρῆκε (δ.π. 151, καὶ ἐδῶ σελ. 108 καὶ σημ. 1). Ὁ Rösch (15 κέ., ἐδῶ σημ. 4) συγκρίνει τὸ ἄγαλμα μὲ τὴν παλαιότερη ἑνθρονῆ κυκλαδίτικη θεὰ ἀριθ. εὐρ. 620 ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη (πίν. ἐκεῖ II,6. Μ. Μπούσκαρη, 1974, 47, πίν. 83), ἀλλὰ δὲν λέει τίποτα γιὰ τὴν ταυτότητα ἢ τὴν ταύτιση τῆς θεᾶς. Ὁ Rubensohn, ποὺ δέχεται (RE, 1858, 7) τὴ θέση τῆς λατρείας τῆς Παρθένου Ἀρτέμιδος κάπου κοντὰ στὸ ἐκκλησιάκι-σπήλαιο, ἐνῶ τὸ ἀμφισβήτησε στὰ AM 22, 1901, 562, δὲν λέγει τίποτα γιὰ τὴ θεότητα ποὺ εἰκονίζει τὸ γλυπτό (RE, 1863, 2: «Sitzende Frauenfigur stark fragmentiert. Museum von Paros») καὶ παραπέμπει στοὺς Rösch καὶ Payne.

Ὁ Κοντολέων (*Aspects de la Grèce préclassique*, 1970, 62) δέχεται χωρὶς καμία βάσανο «...et la grande statue d'Artemis assise, récemment trouvée sur une côte deserte de l'île, difficilement accessible» βλ. καὶ AE 1974, 7: «θραύσματα μεγάλου ἀγάλματος Ἀρτέμιδος κείμενα εἰς τὴν Ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς Πάρου...» καὶ σελ. 22 καὶ σημ. 6: «τὸ παλαιότερον ἄγαλμα τῆς καθημένης Ἀρτέμιδος τῆς Πάρου, πιθανώτατα ἦτο γνωστὸν αὐτῷ», ὅπως καὶ ἡ «κουροτρόφος τῆς στήλης ἀπὸ τὴν Ἰκαρίαν, εἶναι Ἀρτεμις ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλη κουροτρόφος»²². Ἐκεῖνο ποὺ σίγουρα μποροῦμε νὰ ποῦμε εἶναι:

1. Ὅτι ὁ τόπος ὅπου βρέθηκε τὸ σωρολίθι μὲ τὰ μικρότερα κομμάτια του (εἰκ. 3, πίν. 26γ-δ), ὅπως καὶ λίγο πιὸ πέρα ὅπου βρέθηκε ὁ κορμός του καὶ ἓνα μικρότερο θραῦ-

22. Βλ. καὶ *The Princeton Encyclop. of Class. Sites* (1976) 678 s.v. Paros, ὅπου τὰ γραφόμενα μὲ τὸ ὄνομά του θὰ πρέπει νὰ μὴν τὰ εἶχε ἰδεῖ ποτέ: «...of the sparse and little known antiquities from the rest of the Island, the most important is the cave of Aghios Ioannis at Dris harbor at the SE end, where there was a shrine of Artemis. Inscriptions and sculpture have been found, including a large statue of a seated Artemis (of the Muses)!». Τὰ ὑπογραμμένα ἀπὸ ἐμέ. Dris = ἀσφαλῶς Dris καὶ τὸ Muses = Μουσεῖον;

σμα, δὲν ἦταν κανένα ἀρχαῖο λατομεῖο, ἀπὸ ὅπου μποροῦσε νὰ εἶχε λατομηθεῖ, ὅπως σωστά παρατήρησε ὁ Löwy (ὁ.π. 151 καὶ σημ. 29), ἔστω καὶ ἂν δὲν ἀποτελείωναν ποτὲ ἓνα γλυπτὸ στὸ ἐργοτάξιο τοῦ λατομεῖου.

2. Ἡ προσπάθεια νὰ ἀφαιρέσουν ὅσο μποροῦσαν ἀπὸ τὸ βάρος του, κοιλαίνοντας ἐσωτερικὰ τὸ μέσα του, ὑποπόδιο, κάτω ἐπιφάνεια τοῦ «κύβου» τοῦ θρόνου καὶ μεγάλο μέρος τοῦ κάτω σώματος τῆς θεᾶς (πίν. 35β-γ), αἰτία πού προκάλεσε πιθανῶς πῶς εὐκολα τὸν κατοπινὸ θρυμματισμὸ του, δείχνει ὅτι μεταφέρθηκε στὴν ἀρχαιότητα γιὰ νὰ στηθεῖ ἐκεῖ ὅπου καὶ βρέθηκε «τὸ σωρολίθι του» καὶ ὄχι κοντὰ στὸ σπήλαιο ἢ στὸ δῆθεν ἱερὸ πού διαδέχθηκε ἡ χριστιανικὴ λατρεῖα πολὺ ἀργότερα, γιὰ τὸ ἐκκλησάκι εἶναι, ὅπως εἰπώθηκε κιόλας, πολὺ μεταγενέστερο.

Ἡ μεταφορὰ τοῦ ἔργου στὴν ἀρχαιότητα δὲν ἦταν φυσικὰ καὶ τόσο εὐκόλῃ δουλειά, ὅπως ἀργότερα δὲν ἦταν εὐκόλῃ καὶ ἡ μεταφορὰ τῶν συντριμμίων τοῦ 1 ἀπὸ τὸ πηγάδι καὶ τῶν 2-6 ἀπὸ τὸ «χωράφι τοῦ Δράκου» στὸ πλησιέστερο σημεῖο τῆς παραλίας καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Παροικιά – γεγονὸς πού πῆρε τὴν ὄψη παραμυθιοῦ.

Πιστεύω πὼς καὶ στὴν ἀρχαιότητα τὸ γλυπτὸ δὲν μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴν ἀπότομη σχετικὰ ράχη τοῦ Σπηλαιώτη, ἀπὸ ὅπου φαίνεται πὼς κατέβασαν τὰ συντρίμμια του, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ μονοπάτι πού ὁδηγεῖ στὸ «χωράφι τοῦ Δράκου», ὕστερα ἀπὸ τὸ διχάλωμα τοῦ δρόμου γιὰ τὰ Γλυφὰ (βλ. παραπάνω σελ. 111), μέσα ἀπὸ τὸ σημερινὸ μανὸ δάσος τῶν κεδροειδῶν, ἀπὸ ὅπου φαίνεται ὁ Löwy, ἀλλὰ καὶ ὁ ὑπογραφόμενος, πού καὶ ἀπ' ἄλλου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ μονοπάτι αὐτό, ἐπισκέφθηκε πολλὰς φορὲς τὸ χωράφι.

3. Τὸ γλυπτὸ δὲν μεταφέρθηκε στὰ νεώτερα χρόνια ἀπὸ κάπου ἄλλου στὴ θέση «χωράφι τοῦ Δράκου», ἀλλὰ ἐκεῖ πού ἦταν στημένο ἀρχικά, ἐκεῖ καὶ βιαστικὰ κομματιάσθηκε. Ὅταν ἡ ἐλληνικὴ «λαογραφικὴ» ἐκτίμηση ταύτισε τὸ μεγαλύτερό του κομμάτι 1, τοῦ κορμοῦ του, μὲ τὸν Δράκο πού σκοτώνει ὁ Ταξιάρχης (Löwy, ὁ.π. 150 σημ. 10) κι ὄχι ὁ ἅγιος Ἰωάννης, τότε μεταφέρθηκε αὐτὸ πῶς κοντὰ στὸ πηγάδι τοῦ ἁγίου. Κατὰ τὴ μεταφορὰ ἀποσπάσθηκε τὸ κομμάτι c (εἰκ. 3) πού ἔμεινε ἐκεῖ, δίπλα στὸν Δράκο, ἀλλὰ χάθηκε ἀργότερα ἢ δὲν μεταφέρθηκε μαζί μὲ τὸ μεγάλο.

Καὶ σήμερα ἀκόμα ἐπάνω στὴν ὁρατὴ, κάθετη κάποτε ἐπιφάνεια ἐνὸς ἀρχαίου μαρμάρινου δόμου, ἀπλῆς λιθοπλίνθου, δείχνουν τὰ ἀχνάρια πού ἄφησε τὸ πέλμα τοῦ Δράκου! Ὁ δόμος βρίσκεται πάντοτε κοντὰ στὸ πηγαδόστομο, μὲ ὀριζόντια τοποθετημένη τὴν ἄλλωστε κατακόρυφῃ ἐπιφάνειᾳ-ὁρατῇ πλευρά του, στὸν τοῖχο, ἐπάνω στὸν «τσιμεντένιο» περίγυρο τοῦ πηγαδιοῦ. Ἡ ἀρχαία ὁρατὴ ἐπιφάνεια τοῦ δόμου ἦταν δουλεμένη μονάχα μὲ τὸ βελόνι. Μερικὰ ἀρχικά βαθυλώματά της, πού ἔμειναν στὸ μάρμαρο καὶ μετὰ ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ δούλεμα τοῦ λίθου μὲ βελόνι καὶ δὲν ἔφυγαν καὶ ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη τριβὴ τοῦ λίθου, στάθηκαν καλὸ θεμέλιωμα γιὰ τὸν νεοελληνικὸ μῦθο. Αὐτὰ εἶναι τὰ ἴχνη ἀπὸ τὰ «πέλματα» τοῦ Δράκου! Ἔτσι ἡ ἀρχικὴ θέση τοῦ σημαντικοῦ γλυπτοῦ ἦταν, ὅπως πολυειπώθηκε, τὸ «χωράφι τοῦ Δράκου». Γιὰ κεραμικὰ εὐρήματα ἀπ' αὐτὸ βλ. Ἀμητός, 547 κέ., εἰκ. 16-20 καὶ πίν. 108.

Ὁ πῶς σκεπτικιστὴς ἀναγνώστης μπορεῖ φυσικὰ νὰ προβάλλει τὴ μοναδική, δυνατὴ ἀντίρρησή του: γιὰ τὴ νὰ μὴν ὑψώθηκε ἐκεῖ ἐπάνω στὴν ἐρημιὰ μία θεὰ κι ὄχι ἀπλούστατα νὰ στηθῇ ἓνα ἐπιτύμβιο μνημεῖο. Σωστά, ἀλλὰ πρῶτα τὸ νόημα τοῦ ἀγάλματός μας δὲν ἀλλάζει μ' αὐτὴ τὴν ἀντίρρηση καὶ ὕστερα ἓνα τέτοιο ἐπιτύμβιο, ἐκεῖ ὅπου οἱ ταφικοὶ πίθοι, εἶναι, ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὰ πράγματα, κανόνας!

4. Ένα είναι βέβαιο, με βάση πάντοτε «τὰ συντρίμια καὶ τὰ εὐτελῆ ὄστρακα, ποὺ παραμένουν πιστὰ πάντοτε καὶ κολλημένα στὴ γῆ», ὅτι δὲν ὑπῆρχε στὴν ἐρημιὰ αὐτὴ ἓνα ἀρχαῖο ἱερὸ καὶ ὅτι αὐτὸ ἦταν ὡς τώρα τὸ μοναδικὸ «λατρευτικὸ» γλυπτό, ἀλλὰ ἀπεικονίζει λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν καμπὴ τοῦ βου πρὸς τὸν 5ο π.Χ. αἰ. τὴν ἐκεῖ λατρευόμενη θεότητα καὶ ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ Παρθένος Ἄρτεμις.

Ἄν τὸ ταλαιπωρημένο γλυπτὸ ἦταν ἓνα ἀνάθημα ἢ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ ἀνυπαρκτοῦ ἱεροῦ ποὺ μάταια ἀναζητοῦσαν ἄλλοι, χωρὶς κανένα ἄλλο ἀχνάρι ἀπὸ ἄλλο ἀνάθημα, τί ἀπέγιναν τὰ ἀπαραίτητα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐνὸς ἱεροῦ ἢ καὶ ἐνὸς ἀκόμη ἀπλοῦ ναύσκου ἢ «οἴκου»;

Γιατί ὁμως νὰ ἀποκλείσουμε τὴν πιὸ ἀπλὴ ἐκδοχή, μιὰ ποὺ ἡ περιοχὴ δὲν παρέχει ἄλλες ἐνδείξεις, ἐξὸν ἀπὸ κάτι τοιχάρια ποὺ βεβαιώνουν ὑπολείμματα ἀπὸ ἀγροικίες καὶ μεγάλα θραύσματα ἀπὸ χονδρὰ ἀγγεῖα – πιθάρια – γιὰ ἐναπόθεση ἀγροτικῶν προϊόντων καὶ ταφικὴ χρῆση; Ὅτι ἔστησαν κάποτε μέσα σὲ ἓναν ἀπλὸ ταφικὸ περίβολο πίθους πάνω ἀπὸ τάφους ὡς «σήματα» ἢ ἔθαψαν πίθους ποὺ περιεῖχαν ἀργότερα μονάχα τέφρα ἢ κόκαλα, κατάλοιπα νεκρῶν, ἀντὶ γιὰ φέρετρα, καὶ μέσα σὲ ἓνα ξεχωριστὸ καλυβάκι ἔστησαν μία θεότητα τοῦ κάτω κόσμου; Μία νεκρικὴ θεότητα, ποὺ ἡ λατρεῖα τῆς ἔδενε καὶ ἐκείνους ποὺ ζοῦσαν ἀκόμη ἐπάνω στὴ γῆ καὶ ἐκείνους ποὺ ζοῦσαν στὰ βασιλεία τῆς – στὴ συνείδηση βέβαια τῶν δικῶν τους – στὸν κάτω κόσμῳ²³; Μήπως οἱ νεκροὶ δὲν πιστεύονταν ὅτι ἦταν «δημήτριοι», ὅπως καὶ τὰ προσύφερα πιθάρια γιὰ τὰ δημητριακὰ ἦταν δῶρα τῆς καρποφόρου θεᾶς²⁴;

Ἔτσι στημένο τὸ ἄγαλμα τῆς ἐνθρονῆς θεᾶς, μετὰ τὰ δῶρα τῆς στὸ ἓνα χέρι (δεξί) του, θὰ ἦταν ἡ συνισταμένη πολλῶν ταφικῶν πίθων – «σημάτων», μιὰ ποὺ ἦταν ἴσως δύσκολο γιὰ πολλοὺς καὶ διάφορους λόγους νὰ ὑψωθεῖ ἓνα γλυπτὸ σὰν σημα πάνω ἀπὸ κάθε ταφὴ ἢ μέσα στὸν κάθε ταφικὸ περίβολο. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη δεχθοῦμε ὅτι σὲ ἓναν ξεχωριστό, ποιὸς ξέρει μετὰ ποῖα δυνατότητα, τάφο, ἦταν στημένη ἡ θεά, ἡ προσπάθειά μας νὰ τὴν ἐρμηνεύσουμε ἔτσι ἀποτελεῖ στὸ τέλος μιὰ «ἐπιστημονικὴ θέση» ἐρμηνεία ποὺ στηρίζεται μετὰ ἄλλα λόγια καὶ στὴν τυπολογικὴ ταυτότητα τῆς ἐνθρονῆς μητρόπρεπης χθόνιας θεότητας καὶ τοῦ ἐπιτύμβιου μνημείου²⁵, ποὺ ἦταν ἐξίσου ἱερὸ μετὰ τὴν πρώτη καὶ ποὺ εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ τῆς δικῆς μας κατάταξης ἢ ὁμαδοποίησης²⁶, παρὰ στὸ τυχαῖο γεγονὸς ὅτι ἐκεῖ κοντὰ βρέθηκε μιὰ μεταφερμένη, ὅπως φαίνεται, ἀνα-

23. K. SCHEFOLD, «Die Verantwortung vor den Toten als Deutung des Lebens», *Wandlungen, Festschrift E. Homann-Wedeking*, 262: «In diesen (kykladischen) Kapellen (archaischer Zeit), sind die Lebenden stärker mit den Toten verbunden...».

24. Γιὰ τοὺς «δημήτριους» νεκροὺς βλ. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου*... 28, 943 β: ...καὶ τοὺς νεκροὺς Ἀθηναῖοι Δημητρίους ὠνόμαζον τὸ παλαιόν. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, *Ἀνάγλυφα* (1969) 12. Ἡ παλαιὰ αὐτὴ σχέση, σύμφωνα μετὰ τὸ ὁμοίωμα φοριαμοῦ (κασέλας) καὶ σιρῶν (σιταποθηκῶν) ἀπὸ πυρὰ στὴ θέση τῆς μετέπειτα ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, φθάνει ὡς τὰ γεωμετρικὰ χρόνια (*Hesperia* 37, 1968, 92-93 ἀριθ. 22-23, πίν. 24-27. *Early Burials from the Agora Cemeteries*, Picture Book No. 13, 1973, εἰκ. 49: P 27646). Ἡ λατρεῖα τῆς Δήμητρας στὴν Πάρο εἶναι ἀνάμεσα στίς παλαιότερες· ἔτσι καὶ μεταφέρεται καὶ στὴ Θάσο μαζί μετὰ τὸν οἰκιστή.

25. H. MÖBIUS, «Über Form und Bedeutung der sitzenden Gestalt in der Kunst des Orients und der Griechen», *AM* 41, 1916, 168 καὶ σημ. 3. P. KRANZ, *AM* 87, 1972, 9 καὶ σημ. 26. H. JUNG, *Thronende u. sitzende Götter*, Diss. (Marburg 1982). Εἶναι γιὰ τὰ παλαιότερα γεωμετρικὰ – ὄψιμα ἀρχαῖα ἔργα.

26. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, *Προανασκαφικὲς ἐρευνες στὴ Θράκη* (1958) 5.

θηματική επιγραφή – βάθρο αναθήματος ἐνεπίγραφο στήν Ἀρτεμη (πίν. 25 καὶ εἰκ. 4α-β), καὶ στὸ αὐθαίρετο πιά βάπτισμα τοῦ γλυπτοῦ ὡς Ἀρτέμιδος²⁷!

Στὴν ἐρμηνεία αὐτή, πού τὴν ἐπιβάλλει – ἐπαναλαμβάνεται – πάνω ἀπὸ ὅλα ἡ τυπολογικὴ ταυτότητα τῆς εἰκόνας τῆς θεότητας καὶ τοῦ «ἰσόθεου» νεκροῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἱερότητα καὶ τῶν δύο, τὸ δικό μας ἐμπειρικὸ ξεχώρισμα σὲ ἀναθηματικά καὶ σὲ ἐπιτύμβια μνημεῖα δὲν ἀντίκειται στὸ νόημα τῶν γλυπτῶν ἔργων, γιατί «die Toten am Diesseits der Götter teilhaben»²⁸. Ἀντίθετα ἡ τυπολογικὴ ταυτότητα τῆς εἰκόνας τῆς Ἀρτέμιδος, ἔτσι πού τὴ γνωρίσαμε τελευταῖα ἀρκετὰ καλά, μὲ τὸ ἐπίσης ταλαιπωρημένο, ἀλλὰ λαμπρὸ κάποτε λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς ὄρθιας, στητῆς θεᾶς ἀπὸ τὸ παριανὸ Δῆλιον, πού μὲ τόση φροντίδα καὶ ἐπιμέλεια ἡ ἐπιτυχία ἀνασυγκρότησε ἡ κ. Κώστογλου-Δεσποίνη, μᾶς πείθει ὅτι ἡ ἐνθρονη θεὰ δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ τυπολογικὰ μὲ τὴν Ἀρτεμη παρθένο, πού εἶναι τόσο διαφορετικὸ τὸ νόημα τῆς θεοσύνης της²⁹.

Ὁ τύπος, ἔτσι, τοῦ γλυπτοῦ καὶ ἡ μητρόπρεπη παράσταση τῆς «ἐνθρονης» θεᾶς ταιριάζει στὸ τέλος μὲ μία ἄλλη χθόνια Δῆμητρα ἢ Περσεφώνη, θεότητες ἔτσι πού τίς ξέρουμε ἀπὸ πολλὰς παραστάσεις τους ἐπάνω στοὺς λοκρικοὺς πίνακες καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ θαυμαστή, ἀλλὰ ταφικὴ-νεκρικὴ θεὰ ἀπὸ τὸν Τάραντα στὸ Βερολίνο, πού πολλὰς φορὲς ἀκόμη θὰ τὴν ἀναφέρουμε ἐδῶ παρακάτω³⁰.

Γιὰ τὸ ἴδιο τὸ δεινοπαθημένο γλυπτὸ μας ἔχει γίνεи ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνακάλυψής του καὶ τῆς δημοσίευσής τῶν κομματιῶν του ἀπὸ τὸν Löwy στὰ 1887 καὶ ἐδῶ ἀρκετὸς λόγος³¹. Τελευταῖα, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασυγκρότησή του στὸ Μουσεῖο τῆς Πάρου (ἀριθ.

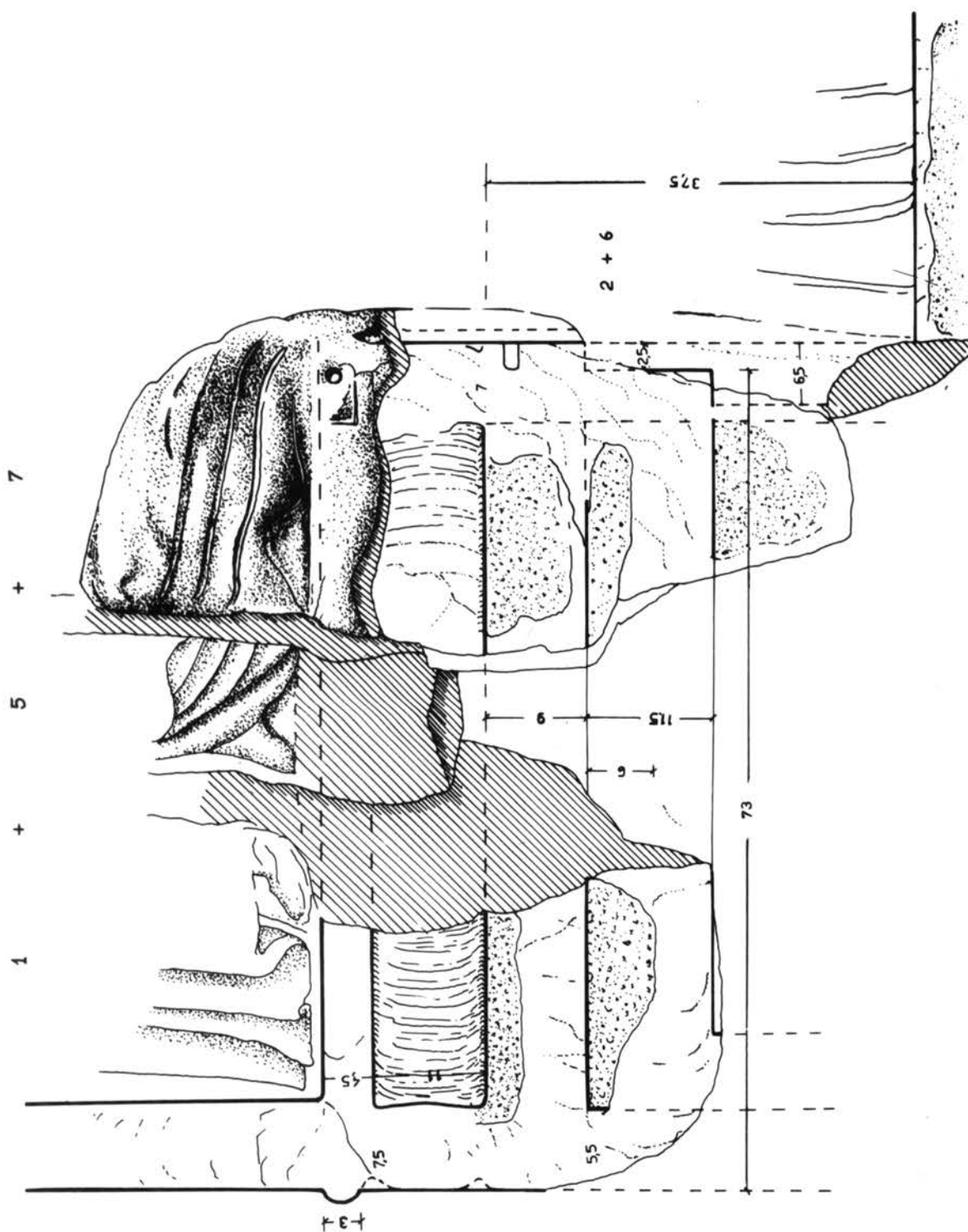
27. Μήπως ἡ B.S. RIDGWAY (ἐδῶ σημ. 4), 134, δὲν τὴν ὀνομάζει Ἥρα; Γι' αὐτὸ καὶ δικαιολογημένα λείπει ἀπὸ τὸ ἄρθρο «Artemis» στὸ LIMC II, 2, 618-766.

28. K. SCHEFOLD, «Das Diesseitige des griechischen Jenseitsglaubens», *Z. Aegypt. Sprache* 100, 1973, 42 κέ. = *Wort und Bild* (1975) 95 κέ. καὶ γιατί κατὰ τὸν ἴδιο ἐρμηνευτὴ «In archaischen Heiligtümern u. Gräbern findet man dieselben Bilder von Göttern..., von Thronenden, in denen ich eher als Götter, Heroen u. Nymphen, Zwischenwesen zwischen Menschen und Göttern sehen möchte». Πρβ. καὶ *Wandlungen* (ἐδῶ σημ. 23) 265: «Wie die göttliche Wirklichkeit ins Dunkel des Grabes leuchtet, so leuchtet sie auch auf Erden».

29. (Ἐδῶ σημ. 4), 3 κέ., πίν. 1-6 καὶ passim.

30. Γιὰ τὴν ἐνθρονη θεὰ στὸ Βερολίνο (Staatl. Mus. 176) βλ. C. BLÜMEL, *Katalog Berlin, Skulpturen des 6. u. 5. Jhs. v. Chr.*, 16 κέ., ἀριθ. A 17, πίν. 33 κέ. Τοῦ ἴδιου, *Die archaisch griechischen Skulpturen* (1963) 29 κέ. ἀριθ. 21, εἰκ. 55 κέ. (στὸ ἐξῆς *Arch. Skulpturen*). E. LANGLOTZ-M. HIRMER, *Die Kunst der Westgriechen* (1963) 69, πίν. 50-51. HERDEJÜRGEN (ἐδῶ σημ. 4), 13 κέ. Πρβ. καὶ D. WILLERS, *Gnomon* 45, 1974, 796 κέ. Τοῦ ἴδιου, *Zu den Anfängen der archaischen Plastik in Griechenland*, 4. Beiheft, *AM* 1975, 19 καὶ σημ. 39. Γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ἀνεύρεσης, προέλευσης καὶ τῆς ἀρχικῆς θέσης ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἀγάλματος βλ. *Atti M. Grecia* (1931) 159 κέ. *AA* 1933, 547. 1939, 307 σημ. 19 καὶ εἰκ. 1 κέ. 1957, 359 καὶ φυσικὰ HERDEJÜRGEN (ἐδῶ σημ. 4), 7 σημ. 4, 9-12 σημ. 11, 13, 15, ὅπου ἡ θεὰ χαρακτηρίζεται ὡς «σπένδουσα», ἀλλὰ ἡ γνώμη ὅτι θὰ εἶχε δύο φιάλες στὰ χέρια της δὲν πολυπείθει.

31. Ἐδῶ σημ. 4. Ἀπὸ τίς σχετικὲς μελέτες σημειώνουμε τοῦ B. ASHMOLE, *Late archaic... Sicily* (1934) 29: «A statue on Paros (fig. 82) suggests the source of inspiration if not the actual origin of the makers» τῶν γλυπτῶν ἔργων τῶν εἰκ. 80 καὶ 81 (= *MonAnt.* XXXII, 1927, πίν. XXV-XXVI) καὶ σημ. 3: «bears a resemblance to the stele from the Esquiline». Τοῦ PAYNE, *ASA*, 56 σημ. 3, 58 καὶ τοῦ E. LANGLOTZ, *Die archaischen Marmorbildwerke der Akropolis* (1939) σημ. 311, σελ. 34 κ.ά. (στὸ ἐξῆς *AMA*). Βλ. ἐδῶ σημ. 4.

Εἰκ. 7. Ἡ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ θρόνου τῆς θεᾶς.

εύρ. 162), πού ἔγινε, ὅπως εἰπώθηκε, μὲ τὴ φροντίδα τοῦ Ν. Ζαφειροπούλου καὶ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Χρ. Καρούζου³², ἔχουν ἀπεικονισθεῖ κιόλας δύο ἀπὸ τὶς φωτογραφίες τοῦ Γερμ. Ἀρχ. Ἰνστ. τῶν Ἀθηνῶν (ἐδῶ πίν. 27-29α)³³, πού ἔγιναν τὸ 1936 ἀκριβῶς γιὰ μία μελλοντικὴ δημοσίευση τοῦ γλυπτοῦ ἀπὸ τὸν Καρούζο, πού δυστυχῶς δὲν πρόλαβε νὰ τὴν κάνει³⁴.

Ἔτσι δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς ἔγινε, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνασυγκρότηση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ γιὰ τὴν κυκλαδικὴ καὶ γενικὰ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πλαστικὴ τῶν «τελευταίων ἡμερῶν» τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς γλυπτοῦ, μία κάπως ἐμπεριστατωμένη δημοσίευσή του, πού θὰ βασιζόταν στὴν αὐτοψία. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπιχειρεῖται ἐδῶ. Ἴσως καὶ αὕτὴ νὰ εἶναι κάπως μερική, συμπληρωματικὴ ὥστόσο, μελέτη, μιὰ πού δὲν νομίζουμε ὅτι πρέπει νὰ ἐπαναλάβουμε τὰ ὅσα ἔχουν κιόλας γραφεῖ, κυρίως γιὰ τὸ στυλ τοῦ γλυπτοῦ.

Πρὶν πᾶμε ὅμως σ' αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἐπαναλάβουμε ὅτι ὁ Löwy ἀντίκρισε σὲ δύο σημεῖα τῆς ἴδιας τοποθεσίας, πού λίγο ἀπέχουν μεταξύ τους, ἔξι κομμάτια τοῦ γλυπτοῦ (εἰκ. 2-3) καὶ ὅτι τόσα ἦταν ὥς τὸν Αὐγούστο τοῦ 1976, ἐκεῖνα πού ἀνασυγκροτήθηκαν στὸ Μουσεῖο τῆς Πάρου (1963), ὅχι ὅμως καὶ τὰ ἴδια. Τὸ μεγαλύτερο κομμάτι 1 τοῦ ἐπάνω κορμοῦ τῆς θεᾶς καὶ τοῦ θρόνου (εἰκ. 2, πίν. 26α-β), σώζεται ὅπως περίπου τὸ ἀντίκρισε καὶ ἐκεῖνος. Τὸ δεῦτερο μεγάλο κομμάτι 2 (εἰκ. 3b) σώζεται σήμερα σπασμένο ἐγκάρσια σὲ δύο, στὴ γραμμὴ περίπου τοῦ πυργωτοῦ ποδόγυρου τοῦ χιτώνα. Τὸ τρίτο μικρότερο κομμάτι (εἰκ. 3c) μὲ τὶς κυρτὲς πτυχὲς καὶ τὶς κυματιστὲς παρυφὲς στὴν ἐπιφάνειά του, στὴν πραγματικότητά, ὅπως φαίνεται στὸ σχέδιο, δύο κομματάκια πού ἔπιαναν μεταξύ τους καὶ μὲ τὸν κορμὸ 1, δὲν μπορέσαμε νὰ τὸ ταυτίσουμε στὸ ἀνασυγκροτημένο γλυπτό, οὔτε καὶ νὰ τὸ βροῦμε στίς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου. Ἔτσι δὲν τὸ ἔχουμε σήμερα. Ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται ὅτι βρέθηκε μαζὶ μὲ τὸ κομμάτι 1 κοντὰ στὸ πηγάδι, θὰ πρέπει νὰ ἀποσπᾶσθηκε μετὰ ἀπὸ τὴ μεταφορὰ ἐκείνου στὸ πηγάδι, ἐπομένως θὰ ἔπιανε κάπου σ' ἓνα σημεῖο ἐκείνου καὶ ἴσως ἀκόμη μὲ τὴν ἐπάνω ἄκρη τοῦ κομματιοῦ 5 (εἰκ. 3e), ὅχι μὲ τὸ δικό μας κομμάτι 4 (εἰκ. 3d, πίν. 26δ), γιὰ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχουμε ἓνα κενὸ στὸ ἀνασυγκροτημένο γλυπτό. Τὸ μεγαλύτερο αὐτὸ κομμάτι 4 εἶναι τὸ ἀριστερὸ τῆς θεᾶς κομμάτι τοῦ θρόνου, μέρος ἀπὸ τὴν πρόσοψη καὶ τὸ πλαϊνὸ του, μὲ τὶς ἀπλωμένες ἐπάνω στὸ μαξιλάρι (κνέφαλλον) ἄλλεπάλληλες πτυχὲς (Deckfalten) μὲ τὶς κυματιστὲς ἄκρες τους-παρυφὲς. Τὸ κομμάτι 5 (εἰκ. 3e) εἶναι αὐτὸ μὲ τὸν τόρμο γιὰ τὸ ἔνθετο δεξιὸ χέρι τῆς θεᾶς, πού δένει τὰ 1 καὶ 2, ἀλλὰ πού δὲν μπῆκε συγχρόνως μὲ ἐκεῖνα στὴν ἀνασύνθεσή τους παρὰ ὅταν κολλήθηκαν τὰ 1, 2 καὶ 6. Ἔτσι στὴ μία πλευρά του πρὸς τὸ 1 χαίνει πολὺ τὸ σπᾶσίμὸ του (πίν. 29β καὶ εἰκ. 7). Ἡ θέση τοῦ κομματιοῦ 5 (εἰκ. 3e) στὸ ἀνασυγκροτημένο γλυπτό εἶναι μὲ ὀριζόντια τὴν ἀριστερὴ πλευρά του θραύσματος. Τὸ κομμάτι 6 (εἰκ. 3f, πίν. 26γ) εἶναι τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς θεᾶς: κομμάτι τοῦ θρόνου, ὑπόλειμμα τοῦ αἰολικοῦ ἐπικράνου καὶ ἡ μεγάλη δέσμη ἀπὸ κατα-

32. Βλ. ἐδῶ σημ. 2 καὶ HÉRDEJÜRGEN, *Untersuchungen*, 20 καὶ σημ. 74.

33. E. BERGER, *Das Basler Arztreliet* (1970) 46 καὶ εἰκ. 47-48 καὶ σημ. 45 (δικοί μας πίνακες 27-28).

34. Εὐχαριστῶ θερμότητα τὴν κ. Σέμνη Καρούζου πού εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μὲ πληροφορήσει ὅτι στὰ κατάλοιπα τοῦ συζύγου τῆς δὲν βρῆκε τίποτε σχετικὸ μὲ τὸ ἄγαλμα καὶ γιὰ τὴν ἀδειά της νὰ ἀσχοληθῶ μ' αὐτό.

κόρυφη πτυχή-γωνία του ἱματίου τῆς θεᾶς. Ἔτσι ἔχουν ἀνασυγκροτηθεῖ στοῦ ἀγάλμα ἐξὶ πάλι κομμάτια, ὅχι ὁμως ὅσα εἶδε καὶ σχεδίασε ὁ Löwy.

Τὸ νέο θραῦσμα 7 (πίν. 30-33) προσαρμόζεται πολὺ καλὰ (πιάνει) ἀνάμεσα στὰ 2, 5 καὶ 6 παλαιότερα γνωστὰ θραύσματα (πίν. 29β), χωρὶς τὸ κομμάτι 7 (εἰκ. 7, πίν. 34-35α μὲ τὸ 7). Οἱ διαστάσεις τοῦ νέου θραύσματος 7 δίνονται στὴν κάτω ὄψη του καὶ στὶς ἄλλες του στοῦς πίν. 30-33, φωτογραφίες καὶ σχέδια. Στὴν πλάγια ὄψη του σώζεται μέρος ἀπὸ τὸν πῆχυν τοῦ θρόνου. Τὸ σωζόμενο ὕψος του εἶναι μόλις 0.035 μ. στοῦ προφίλ του, ὅσο δηλαδὴ τὸ ὕψος τοῦ πῆχυν (4.5 ἐκ.) καὶ κάτω. Τὸ ὕψος ὁμως τοῦ θραύσματος ὡς τὴν ὀριζόντια ἐπιφάνεια τοῦ πῆχυν εἶναι 0.10 μ. Τὸ σωζόμενο πλάτος τῆς ἐπιφάνειας αὐτῆς εἶναι 0.12 μ. καὶ τὸ σωζόμενο μήκος τῆς εἶναι 0.25 μ. Πρὸς τὰ δεξιὰ μας ἔχουμε ὑπολείμματα ἀπὸ ἓναν τετράπλευρο τόρμον 4×4 ἐκ. καὶ 0.039 μ. βαθύ. Ἡ διαγώνιος τῶν δύο πλευρῶν τοῦ τόρμου εἶναι 5 ἐκ. Δίπλα του ἔχουμε ἓνα στρογγυλὸ ὀριζόντιο τορμίσκο γιὰ ἓναν πῆρο. Τὸ σωληνοειδὲς αὐλάκι του ἔχει διάμετρο 0.014 μ. καὶ τὸ σωζόμενο βάθος του εἶναι μόλις μισὸ ἑκατοστό. Τὸ αὐλακωτὸ ὁμως μήκος του, γιατί ἔσπασε ἓνα μεγάλο μέρος τῆς διαδρομῆς του, εἶναι 0.035 μ. Ὁ τετράπλευρος αὐτὸς τόρμος ἦταν ἴσως γιὰ τὸ πλησιέστερο πρὸς τὸ αἰολικὸ ἐπίκρανο στήριγμα τοῦ ἐρεισί-χειρου. Ὁ τορμίσκος ὁμως (τρήμα) εἶναι ἴσως ἀπὸ κάποια ἐπισκευή. Στὰ κομμάτια 1 καὶ 5 δὲν ἔχουμε ἴχνη γιὰ ἄλλο στήριγμα, γιατί τὸ σωζόμενο πλάτος τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας τοῦ πῆχυν εἶναι πολὺ μικρὸ (πρβ. στοῦ σημείου αὐτὸ τὸν θρόνον τῆς θεᾶς στοῦ Βερολίνο, R. Lullies-M. Hirmer, *Greek Sculpture*, 1954, πίν. 93-95). Στὴν πλάγια ἀριστερὴ καὶ ἐπάνω ὄψη τοῦ κομματιοῦ 7 (πίν. 30-33, εἰκ. 7) ἔχουμε ἐπάνω στὸν πῆχυν μία ὀριζόντια κυματιστὴ πτυχή - ἄκρη τοῦ ὑφάσματος - καὶ μία μεγάλη δεσμίδα ἀπὸ κυματιστὲς πτυχές του ποὺ συνοδεύουν, χωρὶς νὰ τὸ ὑποβαστάζουν, τὸ προβαλλόμενο κεκαμμένο στὸν ἀγκώνα δεξιὸ χέρι τῆς θεᾶς. Ἡ ἄκρη τῆς δεσμίδας τῶν πτυχῶν αὐτῶν βρίσκεται στὰ κομμάτια 6 καὶ 7 κάπως κατακόρυφη ἢ προβαλλόμενη ἐπάνω στοῦ μαξιλάρου (κνέφαλλον) καὶ στὴν πρώτη τραβέρσα τοῦ θρόνου στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς πρόσοψής του. Λίγο πρὸς τὰ ἀριστερά μας τὸ νέο θραῦσμα 7 μᾶς σώζει στὴν πρόσοψή του ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν πολὺ τριμμένη ἑλικά τοῦ αἰολικοῦ ἐπικράνου τοῦ θρόνου καὶ ἐπάνω στοῦ σημείου, ὅπου πιάνει μὲ τὸ κομμάτι 5, ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ μεγάλου τόρμου γιὰ τὸν ἔνθετο δεξιὸ πῆχυν τοῦ χερικοῦ τῆς θεᾶς. Ἄν τὰ κομμάτια 5 καὶ 6 ἦταν σωστὰ κολλημένα³⁵, ἔτσι ὥστε τὸ μαξιλάρου νὰ εἶναι στοῦ πλάι τοῦ γλυπτοῦ ὀριζόντιο, ὅπως στοῦ σχέδιο τῆς εἰκ. 7 (κομμάτια $7 + 2 - 5 + 7$), τότε τὸ χεῖλος τοῦ τόρμου αὐτοῦ θὰ φαινόταν στὴ φωτογραφία (πίν. 29β) καὶ δὲν θὰ σκεπαζόταν καὶ ὁ τορμίσκος, ποὺ βρίσκεται στοῦ βάθος του. Ἡ κυματιστὴ πτυχή-παρυφή τοῦ ἱματίου, ποὺ διαγράφεται ἀρκετὰ κολλημένη στὸν κορμὸ τῆς θεᾶς στοῦ κομμάτι 5, συνεχίζεται στοῦ θραῦσμα 7 (πίν. 30-35α), ὅπου καὶ ὁλοκληρώνεται. Γιὰ τὴν πτυχή αὐτὴ πρβ. τὴν πτυχή τοῦ ἀνδρικοῦ κορμοῦ ἀριθ. εὐρ. 50455 τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν καὶ τὸ θραῦσμα κόρης ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν ἀριθ. εὐρ. 329 (Μπρούσκαρη, 1974, 106, εἰκ. 203).

35. Ὁ LÖWY, ὁ.π. 157-158, συνέστησε τότε κιόλας τὴ μεταφορὰ τῶν κομματιῶν τοῦ γλυπτοῦ καὶ ἐπανεκθέσθ τους-συμπλήρωσή τους στὸν γύψο. Ἄν καὶ φαντάζομαι ὅτι ἦταν ὅχι καὶ τόσο εὐκολο νὰ προηγηθοῦν ἐκμαγεῖα σὲ γύψο καὶ μετὰ ἡ ἀνασυγκρότηση-συμπλήρωση τοῦ γλυπτοῦ, θὰ πρέπει ὥστόσο κάποτε νὰ γίνῃ καὶ αὐτό.

Τὸ κύριο δίδαγμα τοῦ θραύσματος 7 βρίσκεται στὴ βεβαίωση τῆς ὑπόθεσης ὅτι τὸ δεξι χέρι τῆς θεᾶς ἦταν κεκαμμένο στὸν ἀγκώνα μὲ ἐνθετο τὸν πῆχυ, ἀπὸ ἄλλο κομμάτι μάρμαρο. Ἴσως ἔτσι – κεκαμμένο – νὰ ἦταν καὶ τὸ ἄλλο χέρι, κατὰ τὸ βοιωτικὸ εἰδῶλιο στὸ Βρετ. Μουσεῖο ἀριθ. εὐρ. 1966. 3 – 2819, συλλογὴ Spencer-Churchill.

Εἶναι γιὰ νὰ ἀπορεῖ κανεὶς γιὰ τὸ γλυπτό, ἐξὸν ἀπὸ τὸν Langlotz (*Studien zur nordostgriechischen Kunst*, 1975, 167), ἀποκαλεῖται παντοῦ «die sitzende Göttin in Pargos» καὶ ὄχι «die thronende», μιά πού εἶναι βέβαιο ὅτι καὶ σὲ θρόνο κάθεται ἡ θεὰ καὶ ἔχουμε ἀρκετὰ σὲ σχέση μὲ τὸν φοβερὸ ἀκρωτηριασμό τῆς στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀναπαράστασή του (εἰκ. 8-9). Βοηθεῖ δίπλα στὰ στοιχεῖα αὐτὰ πολὺ καὶ ὁ θρόνος τῆς ἄλλοτε, ἐπίσης ἀπλῶς, ὡς «καθισμένης» χαρακτηριζόμενης θεᾶς στὸ Βερολίνο, ἀπὸ τὸν Τάραντα, ὥσπου ἐπὶ τέλους ἡ Herdejürgen τὴν ὀνόμασε «thronende»³⁶.

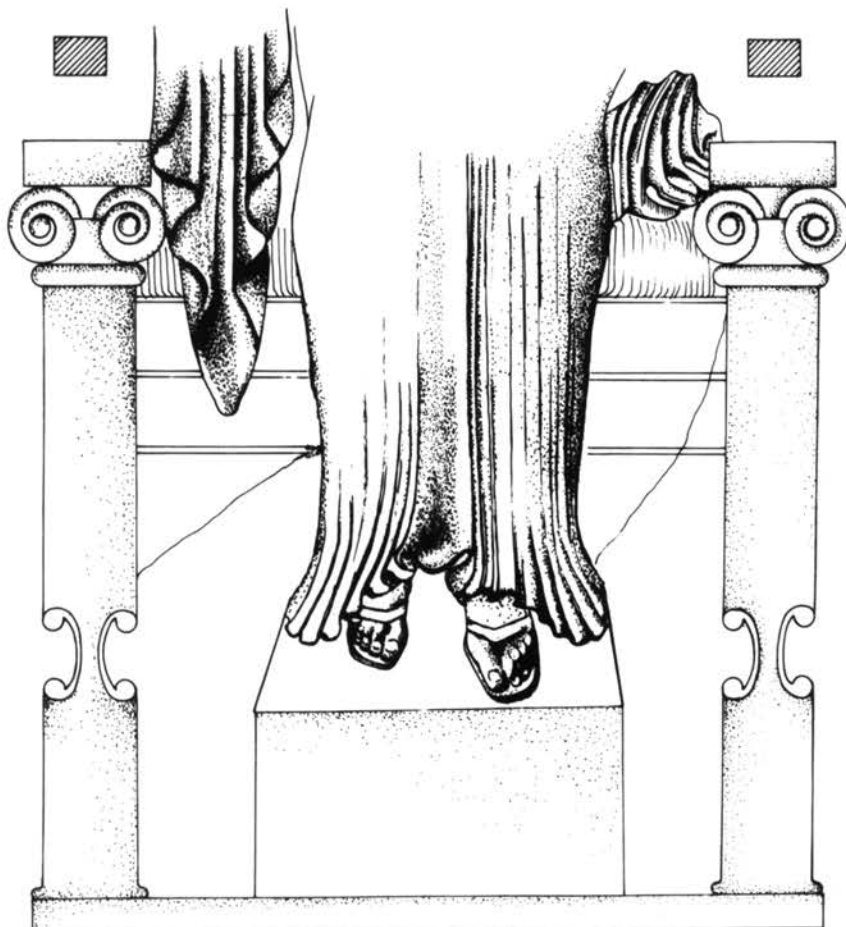
Στὸ κομμάτι 6 (εἰκ. 3), ἀλλὰ καὶ στὴν κατενώπιον νεώτερη ἀπεικόνιση τοῦ γλυπτοῦ (πίν. 34-35α) μὲ τὸ κομμάτι 7 μαζί, σώζεται στὴ δεξιὰ μεριά του, ἐκεῖθε ἀπὸ τὴν ἄκρη τῆς πτυχῆς τοῦ ἱματίου, πού πέφτει κατακόρυφα καὶ προβάλλεται ἐπάνω στὸ μαξιλάρι καὶ στὴν πρώτη τραβέρσα τοῦ καθίσματος, ἓνα μικρὸ, καμπυλωτὸ ὑπόλειμμα, πού εἶναι βέβαιο ὅτι ἀνήκει στὸ αἰολικὸ ἐπίκρανο τοῦ ἀριστεροῦ σὲ μᾶς ποδιοῦ τοῦ θρόνου. Ὁ Löwy, ὁ.π. 159, γράφει γιὰ τὸ δικό μας κομμάτι (εἰκ. 3,6): «gibt eine Ecke des Stuhls», χωρὶς νὰ σημειώνει ἰδιαίτερα τὸ μικρὸ καμπυλωτὸ ὑπόλειμμα, πού δίνει ὥστόσο τὸ σχέδιό του. Ἡ χορδὴ τοῦ τόξου πού σώζεται εἶναι 6 ἐκ., τὸ πλάτος τῆς κοίλης ἑλικας σώζεται μόλις σὲ 1.7 ἐκ. Στὸ νέο θραῦσμα 7 ἡ χορδὴ τοῦ τόξου πού σώζεται εἶναι 5 ἐκ., τὸ σωζόμενο πλάτος τῆς ἑλικας εἶναι μόλις 1.7 ἐκ., ἡ ἐπιφάνειά της εἶναι πολὺ τριμμένη. Μὲ τὰ δύο αὐτὰ κομμάτια ἔχουμε περίπου τὴ μία πλευρὰ τοῦ στολιδιοῦ (πίν. 34-35α). Ὁ ἄβακας τοῦ ἐπικράνου αὐτοῦ ἀποτελοῦσε στὸ δεξι πλάι τοῦ ἀγάλματος τὴ μία βάση γιὰ τὸ ἐρεισίχειρο τοῦ θρόνου³⁷. Γιὰ τὸ ἄλλο, ἀντίστοιχο, ἐρεισίχειρο δὲν ἔχουμε κανένα ἶχνος, εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι θὰ ἦταν τελείως ὁμοιο.

Ἡ πρὸς τὰ κάτω γραμμὴ τοῦ ποδιοῦ τοῦ θρόνου δὲν ξεχώριζε ἀπὸ τὸ πλάτος τῆς πρώτης τραβέρσας, πράγμα πού θὰ δηλωνόταν μὲ χρῶμα. Ὅσο γιὰ τὴ συνέχιση τοῦ ἐπίπλου πρὸς τὰ κάτω ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε πὼς ὕστερα ἀπὸ τὸ μαξιλάρι πού βεβαιώνεται καλύτερα στὰ ἀριστερὰ τῆς κατενώπιον ἀπεικόνισης τοῦ γλυπτοῦ, γιὰ τὸ ἀπὸ τὰ δεξιὰ σκεπάζεται ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ ἱματίου, ἔχουμε μία (πρώτη) ὀριζόντια τραβέρσα πού ἦταν ξύλινη στὸ πραγματικὸ ἐπιπλο φυσικά. Στὸ ἀριστερὸ σὲ μᾶς ἄκρο τῆς ἔχουμε ἓνα λεπτὸ τρῆμα (τρύπα) γιὰ ἓναν πῆρο, ἀπὸ κάποια ἐπισκευὴ ἴσως. Σὲ

36. Βλ. ἐδῶ σημ. 30. Καὶ γιὰ τὸν θρόνο βλ. G.M.A. RICHTER, *Ancient Furniture* (1966)² εἰκ. 20 κέ., 88-89, οἱ διδυμαῖοι θρόνοι «with the rectangular legs». Πρβ. καὶ BLÜMEL, *Arch. Skulpturen*, 50, πίν. 139-153 γιὰ θρόνους· αὐτοῦ (πίν. 55) ἡ μία πλάγια πλευρὰ τοῦ θρόνου τῆς θεᾶς στὸ Βερολίνο, ἐνῶ RICHTER, ὁ.π. 25 καὶ εἰκ. 103, ἡ ἄλλη. Η. KYRIELEIS, *Throne und Klinen* (1969) 24. *Ergh. Jdl* (1969) 154 κέ. ἀριθ. 17 ἡ «ἐνθρονη» θεὰ στὸ Βερολίνο, 160 κέ. «Aufbau der Throne». W. FUCHS, *Die Skulptur der Griechen* (1979)² 257, εἰκ. 284-285. *AE* 1973, 191 κέ. καὶ πίν. 89 κέ. ἡ Κυβέλη ἀπὸ τὸ Μοσχάτο στὸν Πειραιᾶ (ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ).

37. KYRIELEIS, ὁ.π. 168.5, Volutenbekrönung καὶ 170, εἰκ. 27: Volutenornamente des Möbelbeintypus B. Πρβ. αὐτοῦ πίν. 20, 3 καὶ 21, 1-2.

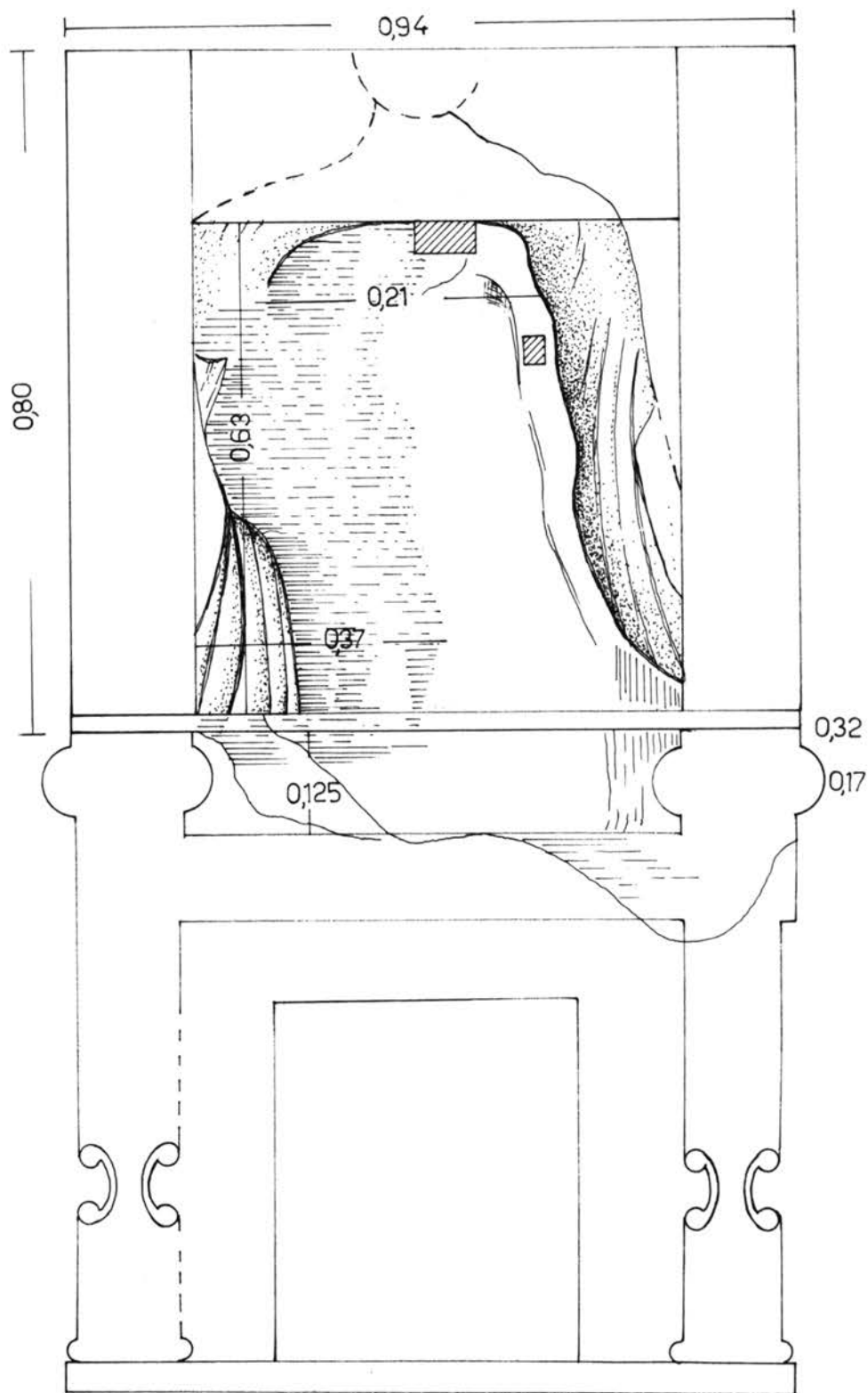
συνέχεια έρχεται μία δεύτερη τραβέρσα πού απέχει λίγο, και ακόμη παρακάτω εισέχει ένα τριγωνικό, σπασμένο σήμερα, κομμάτι από κάποια επιφάνεια, πού θα συνεχιζόταν

Είκ. 8. Μερική αποκατάσταση του θρόνου της θεάς.

ώς κάτω, με λοξή κάπως – προς τα μέσα – την πρόσοψή της. Το υπόλειμμα αυτό ανήκει στο γνωστό κυβικό στήριγμα των θρόνων ή γενικά των καθισμάτων στα μαρμαρένια αγάλματα³⁸. Για το κλιμακωτό, από επάνω προς τα κάτω, προφίλ των λεπτομερειών

38. Πρβ. εκτός από την ενθρονη θεά στο Βερολίνο (έδω σημ. 30), το ανάγλυφο της Κυβέλης στο ίδιο Μουσείο κ. 106, C. BLÜMEL, *Kat. III, Skulpt. 5. u. 4. Jhs.*, 79 και πίν. 84. KYRIELEIS, *δ.π.* 156 κέ. Το πήλινο έδωλιο της θεάς από το Grammichele στο Μουσείο των Συρακουσών: LANGLOTZ-HIRMER, *Die Kunst der Westgriechen*, πίν. 39. FUCHS, *δ.π.* 256 είκ. 283, πού αποδίδει γύρω στα 480 π.Χ. ένα παλαιότερο, δυμο αρχαϊκό, λατρευτικό γλυπτό: το αντίγραφο της Κυβέλης από το Μοσχάτο στον Πειραιά (έδω σημ. 36). Για τα κυβικά αυτά στήριγματα πρβ. τα ακροπολίτικα παραδείγματα αριθ. 329 και 489, LANGLOTZ, *AMA*, 109 αριθ. 59 ('Ακρόπολις 620), πίν. 84, 62 ('Ακρόπολις 329 και 489), είκ. 67a-d και αριθ. 61 ('Ακρόπολις 618), πίν. 86-87 ('Ακρόπολις 625, της 'Αθηνάς του 'Ενδοίου).

Εἰκ. 9. Ἡ πίσω ὄψη τοῦ θρόνου καὶ ἡ μετατόπιση τοῦ κορμοῦ τῆς θεᾶς πρὸς τὰ ἀριστερά της.

αὐτῶν πρβ. πίν. 27 καὶ σχέδιο εἰκ. 8. Ἡ πλάγια πλευρὰ τοῦ «μονότροπου» ὑποποδίου θὰ σχημάτιζε μία γωνία μὲ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ κυβικοῦ στηρίγματος καὶ στὶς δύο πλευρὲς τοῦ γλυπτοῦ³⁹.

Τὸ κομμάτι 7 δὲν προσθέτει τίποτε στὸ σωζόμενο – μεγαλύτερο – πλάτος τοῦ θρόνου στὴν πρόσοψη, ποὺ εἶναι 0.22 μ. Μονάχα «μερικὰ ἑκατοστὰ» θὰ πρέπει νὰ μᾶς λείπουν ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ πλάτος του. Στὴ συμπλήρωση τοῦ ὕψους τοῦ θρόνου ἔχουμε στὰ ἐπικράνα, ἐπάνω-κάτω, 1 μ. (εἰκ. 8-9). Τὸ πλάτος τοῦ θρόνου τῆς θεᾶς στὸ Βερολίνο εἶναι 0.69 μ.

Ἡ βουβὴ σήμερα, στὰ ἀριστερά μας, γωνία τοῦ θρόνου ἢ τοῦ ποδιοῦ του, συμπληρώνεται μὲ μία πλευρὰ 6 ἐκ. ἀκόμη ἀπὸ τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ μας ἄκρη τοῦ τορμίσκου γιὰ κάποιο καρφί(;). Τὸ συμπληρωμένο ἔτσι πλάτος τοῦ ποδιοῦ τοῦ θρόνου στὸ σημεῖο αὐτὸ – κάτω ἀπὸ τὸ αἰολικὸ ἐπικράνο – θὰ πρέπει νὰ ἦταν λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ 0.10 μ. Τὸ μῆκος τοῦ ἄβακα τοῦ ἐπικράνου ἦταν ἴσως 12 ἐκ.

Στὴν πίσω ὄψη πάλι τοῦ γλυπτοῦ, πρὸς τὴ δεξιὰ μεριά του ποὺ συμπίπτει μὲ τὴ δική μας ἢ τοῦ θεατῆ (πίν. 29α), σώζονται ἀπὸ ἐπάνω πρὸς τὰ κάτω: ὁ στενὸς πῆχυς ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν ἄβακα τοῦ αἰολικοῦ ἐπικράνου στὴν πρόσοψη, ἐπάνω στὸν ὁποῖο στηριζόταν τὸ ἐρεισίχειρο τοῦ θρόνου (τὸ ὕψος του εἶναι 3 ἐκ., τὸ σωζόμενο μῆκος του 0.32 μ.). Μέρος ἀπὸ τὸ μαξιλάρι (τὸ ὕψος του εἶναι 12.5 ἐκ.), μέρος ἀπὸ τὴν πρώτη ὀριζόντια τραβέρσα καὶ ἡ μία πλευρὰ ἀπὸ τὸ ἀργὸ ἐπικράνο τοῦ πίσω δεξιοῦ ποδιοῦ τοῦ θρόνου. Τὸ σωζόμενο μῆκος τοῦ ἐπικράνου, μετρημένο μαζὶ μὲ τὴ μία πλευρὰ τῆς βουβῆς σήμερα γωνίας τοῦ ἐπίπλου καὶ τοῦ γλυπτοῦ, εἶναι 17 ἐκ. ἀπὸ αὐτὰ μᾶς λείπουν 7 περίπου ἐκ. Τὸ μῆκος ἔτσι τοῦ ἄβακα τοῦ ἐπικράνου ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἦταν λίγο μικρότερο ἀπὸ ὅ,τι στὴν πρόσοψη, γύρω στὰ 10 ἐκ. Γιὰ τὴν συμπλήρωση βλ. σχέδιο εἰκ. 9. Πρβ. καὶ τὴν πίσω ὄψη τοῦ θρόνου τῆς θεᾶς στὸ Βερολίνο (R. Lullies - M. Hirmer, ὁ.π. εἰκ. 94-95).

Πρὶν πᾶμε στὰ δύο πλάγια τοῦ ἐπίπλου, καλὸ θὰ εἶναι νὰ συμπληρώσουμε τώρα τὸ ὕψος καὶ τὸ πλάτος τοῦ ἐρεισίνωτου τοῦ θρόνου. Ἀπὸ τὸ ὕψος του ἔχουμε σήμερα, πέρα ἀπὸ τὸν πῆχυ-ἄβακα τοῦ ἐπικράνου, 0.63 μ. Αὐτὸ δὲν εἶναι βέβαια ἀρκετὸ, ἐπειδὴ ἐπάνω στὸ ἐρεισίνωτο, κατὰ τὸ μέσο του, ὑπάρχει ἓνας ὀριζόντιος τὸρμος (6 × 5 ἐκ. καὶ 5 ἐκ. βαθύς)· θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ἓνα κάπως πλατὺ, πρόσθετο ὀριζόντιο τμήμα ἢ πλαίσιο τοῦ ἐρεισίνωτου, ποὺ ἡ ἐπάνω γραμμὴ του θὰ ἔφθανε ὡς τὰ κάτω ὅρια τῆς κόμμωσης τῆς θεᾶς. Πρὸς τὰ δεξιὰ μας ἔχουμε ἓναν ἄλλο τὸρμο μὲ κάθετη τώρα κατεύθυνση. Αὐτὸς εἶναι λίγο χονδροσκαλισμένος καὶ δὲν εἶναι ἴσως ἀρχικός, ὅπως ὁ ἄλλος. Τὸ ὕψος του εἶναι 5 ἐκ., τὸ βάθος του 4 ἐκ. καὶ τὸ πλάτος του 2.5 ἐκ. Εἴτε ἀρχικός εἶναι εἴτε ἔγινε ἀργότερα γιὰ κάποια ἐπισκευή, τὸ ἐρεισίνωτο τοῦ θρόνου τοῦ γλυπτοῦ μας χρειάζεται, σύμφωνα μὲ τὸν θρόνο τῆς θεᾶς στὸ Βερολίνο, δύο κατακόρυφα πλαίσια κι ἔτσι συμπληρώθηκε (εἰκ. 9). Τὸ σωζόμενο πλάτος τοῦ ἐρεισίνωτου τοῦ κορμοῦ μας εἶναι 0.21 μ. ἐπάνω, 0.37 μ. κάτω. Τὸ ὅλικό του ὕψος ὑπολογίζεται γύρω στὰ 0.80 μ., τὸ

39. Γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ «μονότροπο» τοῦ ἀπλοῦ κυβικοῦ ὑποποδίου πρβ. τὰ ὑποπόδια ἀκροπολιτικῶν γλυπτῶν ἀριθ. 329 καὶ 489. LANGLOTZ, *AMA*, 112, 62 εἰκ. 67a-d καὶ ἀριθ. 620· αὐτοῦ ἀριθ. 59 πίν. 84, ποὺ ἔχουν τουλάχιστον κυματιστὸ προφίλ.

πλάτος του στα 0.94 μ. Ὁ κρόταφός του – τὸ πάχος του – μετρημένος στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ γλυπτοῦ εἶναι στὸ ἀνώτατο σωζόμενο σημεῖο του 0.7 μ., περὶ τὸ μέσον 0.8 μ. καὶ στὴ ρίζα του 8.5 ἐκ.

Καὶ στὰ δύο πλάγια τοῦ γλυπτοῦ φαίνονται ἀρκετὲς πτυχές, γιατί τὰ νῶτα τῆς θεᾶς ἐφάπτονταν μονάχα στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐρεισίωτου, χωρὶς νὰ μεσολαβεῖ ἓνα ἄλλο, κατακόρυφο μαξιλάρι, ὅπως στὴ θεὰ στὸ Βερολίνο.

Τὸ δεξιὸ πλάι τῆς θεᾶς καὶ τοῦ θρόνου, ἂν καὶ σώζεται κομματιασμένο στὰ θραύσματα 4-5, διατηρεῖ ὥστόσο τὴν ἀρχικὴ, ἀλλεπάλληλη ἄρθρωση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐπίπλου σὲ δύο τουλάχιστον τμήματά του. Διατηρεῖ δηλαδὴ ὅλο τὸ ἀρχικὸ ὕψος τοῦ πῆχου πάνω στὸν ὁποῖο ὕψωνόταν τὸ ἐρεισίχειρο, τὸ ὕψος τοῦ μαξιλαριοῦ καὶ τῆς πρώτης ὀριζόντιας τραβέρσας.

Ἔτσι πού ἔχει στηθεῖ σήμερα τὸ γλυπτό στὸ Μουσεῖο, μὲ τὴ δεξιὰ πλευρὰ του στὸν τοῖχο τῆς αἵθουσας, εἶναι δύσκολο νὰ φωτογραφηθεῖ χωρὶς καθρέφτη. Στὴν καλοσύνη τοῦ συναδέλφου κ. G. Gruben χρωστοῦμε τίς τμηματικὲς φωτογραφίες τοῦ πίν. 29β καὶ τοῦ Δρα W. Königs, τοῦ Γερμ. Ἀρχ. Ἰνστ. στὴν Κωνσταντινούπολη ἄλλοτε, τὴ φιλοτέχνηση τοῦ σχεδίου τῆς εἰκ. 7⁴⁰. Βοηθοῦν βέβαια καὶ οἱ παλαιὲς φωτογραφίες τοῦ Γερμ. Ἀρχ. Ἰνστ. τῶν Ἀθηνῶν ἀριθ. 240 κέ. (ἐδῶ πίν. 26β-δ), πού ἔγιναν 2-3 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1914, ἀλλὰ καταγράφηκαν τότε.

Τὸ πλάτος τοῦ ἀριστεροῦ σὲ μᾶς ποδιοῦ τοῦ θρόνου, μετρημένο στὴν ἐπάνω γραμμὴ τοῦ μαξιλαριοῦ, εἶναι 7.5 ἐκ., στὴν κάτω δευτέρη τραβέρσα 5.5 ἐκ. Τοῦ δεξιοῦ σὲ μᾶς, μετρημένο στὴν κάτω γραμμὴ τοῦ μαξιλαριοῦ εἶναι 7 ἐκ. Τὸ ὕψος τοῦ πῆχου πάνω στὸν ὁποῖο ὕψωνόταν τὸ ἐρεισίχειρο εἶναι ἐδῶ λίγο μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι στὴν ταινία στὴν πίσω ὄψη, 4.5 ἐκ., τοῦ μαξιλαριοῦ εἶναι 0.11 μ. (στὴν πίσω ὄψη ἦταν 0.125 μ.) καὶ τὰ δύο μαζί ὁμως ἔχουν καὶ στὶς δυὸ ὄψεις 0.155 μ. Τὸ ὕψος τῆς πρώτης ὀριζόντιας τραβέρσας εἶναι 0.9 μ., τῆς δευτέρας 0.155 μ. Τὸ συνολικὸ ὕψος της φτάνει ἔτσι τὰ 0.36 μ. Μονάχα πού τὸ κομμάτι 6 δὲν κολλήθηκε στὴν ἀνασυγκρότηση ἐπακριβῶς (πίν. 27). Κι ἀκόμη, μὲ τὴ μεγάλη κάκωση πού ἔπαθε τὸ γλυπτό, μποροῦμε νὰ ξέρουμε ἓνα μονάχα σημεῖο τοῦ πῆχου ὅπου ὕψωνόταν τὸ ἓνα ἐρεισίχειρο. Οἱ κλιμακωτὲς αὐτὲς ὑποδιαίρεσεις καὶ οἱ διαστάσεις τους ἀνταποκρίνονται σὲ ἐκείνη τοῦ ἐπίπλου στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς πρόσοψης τοῦ ἀγάλματος.

Ἀπὸ τὸ κυβικὸ στήριγμα τοῦ θρόνου ἔχουμε ἐδῶ ἓνα σπάραγμα μονάχα, 0.10 μ. ψηλό. Τὸ συνολικὸ πλάτος τοῦ θρόνου στὴν πλευρὰ αὐτὴ μετρεῖ, ἐπάνω 0.755 μ., κάτω 0.73 μ. Ἡ βουβὴ σήμερα στὰ ἀριστερά μας γωνία τοῦ ἐπίπλου συμπληρώνεται ἐδῶ μὲ μία πλευρὰ ἀπὸ 0.13 μ., σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὴν ἄλλη τῆς πίσω ὄψης, πού συμπληρώθηκε μὲ μῆκος 0.7 μ.

Ὁ ὄγκος τοῦ καθίσματος στὸ ἀριστερὸ πλάι τῆς θεᾶς δὲν διατηρεῖ πουθενὰ τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνειά του. Ἀπὸ τὸ πλάτος του σώζονται μονάχα 0.26 μ. πρὸς τὰ ἀριστερά μας, τὰ ὑπόλοιπα 0.24 μ. ἔχουν συμπληρωθεῖ μὲ γύψο (πίν. 28). Ἡ ἄκρη τῆς συμπλήρωσης

40. Ἡ σύνθεση τῶν φωτογραφιῶν (τὸ φωτομοντάζ) τοῦ πίν. 29β ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση τοῦ θραύσματος 7. Στὸ σχέδιο ὁμως εἰκ. 7 ὁ κ. Königs τὸ πρόσθεσε γιατί βρισκόταν καὶ τότε πού βρέθηκε τὸ κομμάτι πάλι στὴν Πάρο.

αὐτῆς συμπίπτει μὲ τὸ αὐλάκι μίας κατακόρυφης πτυχῆς τοῦ ἱματίου τῆς θεᾶς, ἀλλὰ γιὰ τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ μας ἀρχικὸ πέρασ τοῦ ὄγκου τοῦ θρόνου χρειάζονται ἀκόμη 0.255 μ. (0.26 μ. + 0.24 μ. = 0.50 μ. + 0.255 μ. = 0.755 μ.), γιὰ νὰ ἔχουμε τὸ ἴδιο πλάτος μὲ τὴν ἄλλη πλάγια πλευρά. Τὸ συνολικὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ ὀριζόντιου πῆχυ, ἐπάνω στὸν ὁποῖο στηρίζονταν τὸ ἐρεισίχειρο καὶ τὸ μαξιλάρι, καὶ τῆς πρώτης τραβέρσας κλπ., εἶναι 0.46 μ. Οἱ ὑποδιαιρέσεις αὐτές, τῆς βουβῆς σήμερα ἐπιφάνειάς του, βεβαιώνονται στὸ προφίλ τῆς πλευρᾶς πρὸς τὴν πρόσοψη καὶ θὰ πρέπει νὰ συνέπιπταν μὲ ἐκεῖνες (πίν. 27). Ἔτσι τῇ συμπλήρωσιν τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ὄγκου θὰ τὴ φαντασθοῦμε ὁμοία μὲ τῆς ἄλλης πλάγιας πλευρᾶς (εἰκ. 7).

Τὸ ὕψος τοῦ ἀπλοῦ καὶ «μονότροπου» ὑποποδίου τοῦ θρόνου (θρήνους) εἶναι στὴν πρόσοψη 0.305 μ. Τὸ πλάτος του εἶναι 0.435 μ. Τὸ μεγαλύτερο πάχος του σώζεται στὸ ἀριστερὸ σὲ μᾶς πλάι καὶ εἶναι 0.39 μ.

Ἀπὸ τὸν χειριδωτὸ χιτώνα ποὺ φορεῖ κατάσαρκα ἡ θεὰ ἔχουμε, ὅπως καὶ τότε ποὺ πρωτοβρέθηκε τὸ θραῦσμα 1, πολὺ λίγα «ἀχνάρια» ἐπάνω στὸν δεξιὸ ὑψωμένο ὤμο-στηθος. Ἀπὸ τίς δύο ὁμως διαφορετικὲς ομάδες τῶν πτυχῶν τοῦ ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ κάτω, ἔχουμε ὅ,τι περίπου πρωταντίκρισε ὁ Löwy. Ἡ μεσαία, κοίλη, κατακόρυφη πτυχὴ καὶ οἱ δύο ἄλλες ραβδωτὲς στὰ δεξιὰ της καὶ οἱ ἄλλες δύο ὁμοιες στὰ ἀριστερά της, σώζονται περίπου ὅπως καὶ πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ ὀλόκληρα χρόνια. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ δύο μεγαλύτερες ομάδες ἀπὸ λεπτὲς διπλόραχες πτυχὲς καὶ τὰ ἐνδιάμεσα συρματερὰ αὐλάκια τους, ποὺ τίς πλαισιώνουν. Μὲ τὴ νεώτερη κάκωσι τοῦ θραύσματος 2 (εἰκ. 3) στὸ σημεῖο τῶν ἄκρων τῶν ποδιῶν - ὑποπόδιο - ἔπαθε πολὺ ὁ πυργωτὸς ποδόγυρος τοῦ ρούχου (χιτώνα) (πίν. 27)⁴¹.

Παρὰ τὴν ὑποταγὴ τῶν σκελῶν σὲ ἓνα ἀνεστραμμένο καλυκωτὸ σχῆμα, διαφοροποι-οῦνται ἀνάλαφρα καὶ οἱ δύο ομάδες τῶν πτυχῶν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ ἀγάλματος, ἐπειδὴ παρασύρεται τὸ ὕφασμα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ προβαλλόμενο πόδι. Ἡ διαφοροποίη-ση αὐτὴ εἶναι πιὸ φανερὴ στὴν κοίλη ἐπιφάνεια τῆς μεσαίας πλατιᾶς πτυχῆς ποὺ εἶναι λοξή - ἀπὸ τὰ ἀριστερά πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ γλυπτοῦ, σὲ σχέσιν μὲ τὸ κατακόρυφο νοητὸ πλάνο τοῦ ἀγάλματος (βλ. εἰκ. 8). Ἡ «σιγαλὴ αὐτὴ κίνησις»⁴², ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Ridg-way (σελ. 134, ἐδῶ σημ. 4) δὲν τὴν ἐξετίμησαν ἀρκετὰ οἱ ἄλλοι μελετητές, δείχνει καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο στοιχεῖο τοῦ γλυπτοῦ τὴ δομὴ του, καθὼς καὶ ὅτι ἐντάσσεται ἀκόμη γερὰ μέσα στὴν ἀδιάσειστη ὀψιμη ἀρχαϊκὴ τεκτονικὴ. Στὴν πίσω ὀψη - συμ-πλήρωσι τοῦ θρόνου, ὁ κορμὸς τοῦ ἀγάλματος μετατοπίζεται λίγο - στρίβει πάλι πρὸς τὰ ἀριστερά του! Δὲν συμβαίνει δηλαδὴ τὸ ἀντίθετο φαινόμενο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ παρατη-ροῦμε στὴν πρόσοψη. Γνώμονα γιὰ τὴν κίνησι ἐδῶ ἀποτελοῦν τὰ κατακόρυφα συμπλη-ρωμένα πλαίσια τοῦ θρόνου, ἀλλὰ καὶ ἡ μετατοπισμένη ὠμοπλάτη καὶ ἡ δεξιὰ πλευρὰ

41. Πρβ. τὸν πυργωτὸ ποδόγυρο τοῦ χιτώνα τῆς παλαιότερης κυκλαδίτικης γυναικείας μορφῆς (530 π.Χ., ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, ἀριθ. 620: PAYNE, ASA, 47, πίν. 117, 3. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, 47, εἰκ. 83). Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα εἶναι πολὺ συνηθισμένος σὲ ἔργα τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ βου π.Χ. αἱ. καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ἐπόμενης. Ἀπ' ὅλα τὰ σχετικὰ παραδείγματα πρβ. W. FUCHS-M. HIRMER (1983)³, 173, εἰκ. 177. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ πυργωτὸς ποδόγυρος τῆς Ἀθηνᾶς στὸ δυτικὸ ἐναέτιο τῆς Ἀφαιᾶς, ποὺ χρονολογεῖται λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 500 π.Χ.

42. K.A. ΡΩΜΑΙΟΣ, AD IV, 1931, 92, 94, 100 κέ. Τοῦ ἴδιου, *Οἱ κέραμοι τῆς Καλυδῶνος* (1951) 101. H. KYRIELEIS, AM 99, 1984, 106 καὶ σημ. 2. I. KLEEMANN, *Frühe Bewegung I* (1984).

του κορμού της θεάς. Έτσι το ταλαιπωρημένο άγαλμα δέν προαναγγέλλει τίποτα από την «άντίρροπο κίνηση», δέν φέρνει τίποτε από το καινούργιο μήνυμα που έχουν τὰ έργα τῆς ἐποχῆς που λέγεται αὐστηρὸς ρυθμός.

Ἀπὸ τὶς πτυχές τοῦ σουρώματος τοῦ κοντοῦ ἱματίου, που εἶναι ὅπως πάντα, λοξὰ τοποθετημένο ἐπάνω στὸ στήθος, ἀπὸ τὴ δεξιὰ μασχάλη πρὸς τὴν ἀριστερὴ ὁμοπλάτη⁴³, ἔχουμε ὅ,τι περίπου καὶ πρὶν ἀπὸ 100 χρόνια. Χάσαμε βέβαια τὰ ἴχνη τοῦ ἱματίου στὸ κομμάτι c (εἰκ. 3), κάτι ὅμως κερδίσαμε μὲ τὴν ἀνεύρεση τοῦ κομματιοῦ 7.

Τὰ ὑπολείμματα τῆς κυματιστῆς παρυφῆς τοῦ ἱματίου («falbala»), που διατηροῦνται ἐπάνω στὸ μονό, λοξό, ἀστραγαλωτὸ σούρωμά του στὸ ἀριστερὸ στήθος, οἱ ραβδωτὲς πτυχές που ξεκινοῦν κάτω ἀπὸ αὐτὸ καὶ τελειώνουν ἐν μέρει ἀλληλοκαλυπτόμενες (Deckfalten), μὲ κυματιστὲς παρυφές, ἀπλωμένες ἐπάνω στὸ μαξιλάρι στὸ ἀριστερὸ πλάι τοῦ θρόνου (πίν. 26β, 28), διατηροῦν κάπως τὴν ἀρχικὴ δροσιὰ τους ἢ διατηροῦνται ὅπως καὶ πρὶν ἀπὸ 100 χρόνια (Löwy, ὁ.π. 135, ἐδῶ πίν. 30-33)⁴⁴.

Οἱ ραβδωτὲς, ἀστραγαλωτὲς πτυχές καὶ οἱ παλλόμενες παρυφές τους κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ χέρι, ἢ ὀριζόντια ζικζακωτὴ παρυφὴ καὶ ἄκρη ἐπάνω στὸ μαξιλάρι στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ θρόνου, ὅπως καὶ ἡ κρεμάμενη δεσμίδα πτυχῶν, που προβάλλεται ἐπάνω στὴν πρόσοψη τοῦ θρόνου, εἶχαν ἤδη πολὺ ὑποφέρει ἐδῶ καὶ 100 χρόνια.

Ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα αὐτὰ καταλαβαίνουμε πόσο χάσαμε ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ δροσιὰ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ρούχου καὶ φυσικὰ ἀπὸ τὸ πλάσιμο τοῦ σώματος, τὸ δεξιὸ στήθος-λίγο ὑψωμένο ὤμο, ὅσο καὶ ἂν αὐτὸ ὑποτασσόταν – καὶ ὄχι μονάχα σ' αὐτὸ τὸ γλυπτό – στὴν καλλιγραφικὴ, ἀλλὰ παλλόμενη ἐπιφάνεια ἢ πραγμάτευση τοῦ ρούχου.

43. Γιά τὸ κοντὸ ἱμάτιο βλ. HERDEJÜRGEN (ἐδῶ σημ. 4), 37 κέ. Τὸ λοξὸ σούρωμα τοῦ ἱματίου στὸ στήθος μερικῶν κορῶν που ἀποδίδονται στὸ παριανὸ ἐργαστήρι δέν παρουσιάζει, ἐκτὸς ἀπὸ 3 παραδείγματα, καμιά ὁμοιογένεια. Στὴν κόρη τοῦ θησαυροῦ τῶν Σιφνίων στοὺς Δελφούς. RICHTER, *Korai* (1968) 104 εἰκ. 319-320, ἔχουμε διπλὸ ἀστραγαλωτὸ σούρωμα που καλύπτεται ἐν μέρει ἀπὸ «falbala». Τὸ σούρωμα πλησιάζει τῆς μεγάλης κόρης ἀπὸ τὴ Δῆλο στὸ Ἑθν. Μουσεῖο 22, RICHTER, *Korai*, 148, εἰκ. 472-475. Στὶς δύο δηλιακές-παριανές κόρες ἀριθ. A4063, A4067 καὶ RICHTER, *Korai*, 150, εἰκ. 480-482, ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ - ΔΕΣΠΟΙΝΗ, ὁ.π. 8, RICHTER, *Korai*, 149, εἰκ. 476-478, τὸ σούρωμα εἶναι πολυσύνθετο ἀστραγαλωτὸ χωρὶς «falbala». Στὴν τρίτη παριανὴ κόρη N.Y., M.M. 151, εἰκ. 483-486, ἔχουμε σύνθετο ἀστραγαλωτὸ σούρωμα χωρὶς «falbala». Τὸ σούρωμα τοῦ ἱματίου τῆς δηλιανῆς-παριανῆς κόρης (A4064), RICHTER, *Korai*, 147, εἰκ. 468-471, εἶναι σφικτὸ σουρωτό, τριταίνιωτὸ χωρὶς «falbala», ἐνῶ τῆς κόρης τοῦ ἀνατολικοῦ ἐναετίου τοῦ ναοῦ τῶν Ἀλκμεωνιδῶν στοὺς Δελφούς, RICHTER, *Korai*, 107, εἰκ. 322-323, τὸ σούρωμα εἶναι διπλὸ ταινιωτὸ μὲ ὑπερκείμενο «falbala». Τέλος, στὸ θραῦσμα τοῦ Μουσείου Ἀμοργοῦ ἀριθ. 305 (L. MARANGOU, στὸ *Archaische und klassische Plastik I*, ἐκδ. H. Kyrieleis (Athen 1986) 122, πίν. 52,1) ἔχουμε ἀραιὸ τριταίνιωτὸ σούρωμα χωρὶς «falbala». Τὸ σούρωμα τοῦ ἱματίου στὶς ἀκροπολίτικες κόρες ποικίλλει καὶ εἶναι ἀπὸ μονὸ ἀστραγαλωτὸ μέχρι πενταπλὸ χωρὶς «falbala» (λ.χ. στὴν κόρη τοῦ Εὐθύδικου), ἀστραγαλωτὸ μὲ «falbala» (λ.χ. κόρη M. Ἀκρόπολης 594, RICHTER, *Korai*, 124, εἰκ. 400) ἢ καὶ μόνο μὲ «falbala» (κόρη M. Ἀκρόπολης ἀριθ. 674, RICHTER, *Korai*, 127, εἰκ. 414· κόρη M. Ἀκρόπολης ἀριθ. 684, RICHTER, *Korai*, 182, εἰκ. 582). Ὅλα αὐτὰ θέλουν νὰ δείξουν ὅτι 1. κανένα χρονολογικὸ συμπέρασμα δέν βγαίνει ἀπὸ τὴν πραγμάτευση τοῦ σουρώματος καὶ 2. ὅτι ἔργο τοῦ καλλιτέχνη δέν ἦταν ἡ ἀπόδοση τῆς πραγματικῆς πτύχωσης τοῦ ρούχου.

44. Γιά τὶς παρυφές αὐτὲς πρβ. τὶς πτυχές-παρυφές τοῦ ἱματίου τῆς παριανῆς-δηλιακῆς κόρης A4064 (RICHTER, *Korai*, 147, εἰκ. 468-471) καὶ τὶς πτυχές τῆς ἐπίσης παριανῆς κόρης στὴ Ν. Ὑόρκη (RICHTER, *Korai*, 151, εἰκ. 483-486) καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Προμάχου, Μουσεῖο Πάρου ἀριθ. 91 (ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ - ΔΕΣΠΟΙΝΗ, ὁ.π. 69 (ἐδῶ σημ. 4) καὶ πίν. 26α-β).

Είναι αλήθεια πώς οι αλληλοκαλυπτόμενες πτυχές του ἱματίου με τις κυματιστές παρυφές τους, ἔρχονται σὲ κάποια ἀντίθεση με τὸ ραβδωτὸ ξεκίνημά τους, ὅπως καὶ ἡ παλλόμενη παρυφή ἐπάνω ἀπὸ τὸ λοξὸ σούρωμα τοῦ ἱματίου («falbala»), με τις διαφορετικές ομάδες τῶν πτυχῶν τοῦ χιτώνα ἀπὸ τὸ γόνατο καὶ κάτω. Ἡ ἀντίθεση ὥστόσο αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ κριτήριον γιὰ μία νεώτερη χρονολόγηση τοῦ πολὺπαθου ἔργου, στὴν ὁποία χρονολόγηση θὰ ἐπανέλθουμε ἐδῶ παρακάτω.

Οἱ μεγάλες καὶ πλατιές πτυχές ποὺ ξεκινοῦν ἀστραγαλωτὲς -ραβδωτὲς κάτω ἀπὸ τὸ σούρωμα τοῦ ἱματίου στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ἔχουν μία δυνατὴ κατεύθυνση πρὸς τὰ γόνατα τῆς θεᾶς ὡς τὴν πέμπτη, ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ μας, πτυχὴ καὶ καταλήγουν σὲ ἓν μέρος αλληλοκαλυπτόμενες, με κυματιστὴ παρυφή. Ἀκολουθεῖ ἓνα ἀρκετὰ βαθὺ κυρτὸ αὐλάκι καὶ πέρα ἀπὸ αὐτὸ ἡ καμπυλότητα τῶν πτυχῶν μετριάζεται, ὥσπου γίνονται πιά κατακόρυφες, στὸ πέρασ τοῦ γύψινου συμπληρώματος τοῦ ὄγκου τοῦ θρόνου, ποὺ περιγράψαμε τὴν ἀρχικὴ κλιμακωτὴ ἄρθρωσή του ἐδῶ λίγο πιὸ πάνω. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ἡ ἐπιδερμίδα τοῦ γλυπτοῦ εἶναι πολὺ κατεστραμμένη καὶ δὲν εἴμαστε βέβαιοι ἂν ἔχουμε τέσσερις μεγάλες πτυχές, δύο με διπλὴ, μία με τριπλὴ καὶ μία με τετραπλὴ κυματιστὴ ἐπιφάνεια καὶ ἐνδιάμεσα συρματερὰ αὐλάκια⁴⁵. Οἱ τελευταῖες αὐτὲς πτυχές μαζί με τὰ αὐλάκια ποὺ τις χωρίζουν πιάνουν ἓνα συνολικὸ πλάτος 0.19 μ. (πίν. 27-28), ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ συμπληρώματος τοῦ τετράπλευρου ὄγκου τοῦ θρόνου με γύψο. Τὸ ὕψος του σῶζεται ὡς τὰ 0.24 μ., μετρημένο ἀπὸ τὸ λοξὸ σούρωμα τοῦ ἱματίου κάτω ἀπὸ τὴν μασχάλη. Ἀπὸ κεῖ καὶ κάτω εἶναι ἀπολεπισμένες. Παράλληλα με τὸ τελευταῖο αὐλάκι τους θὰ κατέβαινε ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ κροτάφου τοῦ ἐρεισίνωτου τοῦ θρόνου. Ἄρα ἡ πλευρὰ στὸ σύνολο αὐτὸ ἦταν ὁρατὴ, ἀντίθετα με τὴ γνώμη τῆς Ridgway, ποὺ λέγει ὅτι τὸ ἀριστερὸ χέρι τῆς θεᾶς ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὸν κορμὸ καὶ ὅτι τὸ ἱμάτιο κατέβαινε ἀρκετὰ χαμηλά.

Τὸ ὕψος τῶν «καττυμάτων» τῶν πεδίλων τῆς θεᾶς ποικίλλει ἀπὸ 1-1.5 ἐκ. Τὸ σωζόμενο πλάτος τοῦ κορμοῦ ἀπὸ τὴ σφαγὴ ὡς τὸν ἀριστερὸ ὤμο εἶναι 0.35 μ. Συνολικὰ θὰ πρέπει νὰ ἦταν κάποτε μεγαλύτερο ἀπὸ $0.30 \times 2 = 0.60$ μ. Ὁ Löwy, ὁ.π. 158, σημειώνει γιὰ τὸ μεγαλύτερο κομμάτι 1: «größte Br. 0.80, die Sitzfläche ist noch 0.20 tief». Τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ ἀνασυγκροτούμενου γλυπτοῦ εἶναι 1.60 μ. (μαζί με τὸ ὕψος τοῦ ὑποποδίου). Στὸ ἀλώβητο σημεῖο τοῦ ἀριστεροῦ γονάτου μετράμε 1 μ. καὶ 5 ἐκ.

Σύμφωνα με τὰ γνωστὰ παραδείγματα τὸ γλυπτὸ θὰ πρέπει στὴν ἀρχικὴ του ὑπόσταση νὰ στηριζόταν ἀκόμη ἐπάνω σὲ μία, πρόσθετη μάλλον, πλίνθο. Ἐκείνη καὶ ὄχι ὁ βαρὺς «κύβος», ἦταν τὸ βάθρο τοῦ γλυπτοῦ⁴⁶.

Γιὰ τὴ θέση τοῦ δεξιοῦ πῆχου τοῦ χεριοῦ ἔχουμε, ὅπως εἰπώθηκε κίόλας, σὲ κατάλληλο σημεῖο τῆς πλευρᾶς ἐκείνης κάποια σημάδια στὰ κομμάτια 5 καὶ 7. Μία γωνία στὸ 5 ἀπὸ ἓναν ἀνάβαθο τὸρμον σήμερα καὶ ἓνα τρῆμα γιὰ ἓναν πῆρον (ὀβελίσκο), με τὸν ὁποῖο γομφωνόταν ὁ ἐνθετος πῆχους τοῦ κεκαμμένου στὸν ἀγκῶνα δεξιοῦ χεριοῦ.

45. Πρβ. τὸ παριανὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ Δῆλιον τῆς Πάρου, RUBENSOHN, *Das Delion von Paros*, 56 καὶ πίν. 6d, ποὺ ἡ ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ-ΔΕΣΠΟΙΝΗ, ὁ.π. 7 (ἐδῶ σημ. 4) καὶ πίν. 8a-β, τὸ ἀπόδωσε στὴν Ἀρτεμὴ ἀπὸ τὸ Δῆλιον.

46. Ἐδῶ σημ. 38.

Ἡ μία πλευρὰ τοῦ τόρμου σώζεται ὥς μήκος 5 ἐκ., ἡ ἄλλη ὥς 9 ἐκ. Ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ τόρμου ἔχουμε σήμερα μονάχα 2 ἐκ. καὶ ἀπὸ τὴν ἑκταση τοῦ ἐδάφους - πυθμένα του 7 ἐκ. Ἐνα πολὺ μικρὸ μέρος - χεῖλος τοῦ τόρμου σώζεται στὸ κομμάτι 7. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ πλάτος τοῦ τόρμου ἦταν ἀρκετὰ μεγάλο γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ μπεῖ ἕνας ἔνθετος πῆχυς τοῦ χεριοῦ σύρριζα μὲ τὸ πέρας - σούρωμα τοῦ χειριδωτοῦ χιτώνα. Ἡ διάμετρος τοῦ τρήματος εἶναι 1 ἐκ. καὶ κάτι. Τὸ βάθος του ὁμως εἶναι 4.5 ἐκ.

Φαίνεται πὼς καὶ τὰ δύο χέρια πρόβαλλαν κατευθείαν πρὸς τὸν θεατὴ μὲ μία λοξή σὲ σχέση μὲ τὸν κορμὸ κατεύθυνση (ἀφιστάμενα), ἀνοιγαν λίγο καὶ στηρίζονταν μονάχα στὰ ἔρεισίχειρα, ὅπως τῆς ἑνθρόνης θεᾶς στὸ Βερολίνο καὶ τοῦ πῆλινου βοιωτικοῦ εἰδωλίου στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο⁴⁷.

Στὸ δεξιὸ χέρι θὰ κρατοῦσε ἡ θεὰ τὸ χαρακτηριστικὸ σημάδι τῆς θεοσύνης της, τὸ σύμβολο (attribute), ὅπως π.χ. στὸ ἀγαλμα τοῦ Διονύσου ἀπὸ τὸν δῆμο Ἰκαρίας στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο⁴⁸. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἦταν ἕνα ρόδι, ὅπως στὸ πῆλινο εἰδῶλιο τῆς Μαλοφόρου Δήμητρας ἀπὸ τὸ ἱερό της στὸν Σελινούντα, στὸ Μουσεῖο Παλέρμου⁴⁹, πού μὲ τὸ δεξιὸ κρατεῖ ρόδι προβαλλόμενο ἐπάνω στὸ στήθος της καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ καθημμένο πρὸς τὰ γόνατα κρατοῦσε κάποιο ἄλλο ἀντικείμενο ποὺ δὲν ἀναγνωρίζεται σήμερα. Μία κάψα παπαρούνας⁵⁰, ἂν ὄχι μία δέσμη ἀπὸ στάχυα. Ἀλλὰ καὶ ἕνα ἀλάβαστρο κατὰ ἀντιμεταχώρηση τῶν νεκρικῶν προσφορῶν καὶ στήν εἰκόνα τῆς θεᾶς θὰ δικαιολογοῦνταν⁵¹. Δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε τίποτα γιὰ τὸ ἀντικείμενο ποὺ θὰ κρατοῦσε τὸ ἀριστερὸ χέρι, ὅπως γενικὰ ἂν κρατοῦσε τίποτα. «Καθημμένο» πρὸς τὸ ἀριστερὸ γόνατο τῆς θεᾶς δὲν φαίνεται νὰ ἦταν. Δυστυχῶς καὶ τῆς ἑνθρόνης θεᾶς στὸ Βερολίνο τὰ σύμβολα μᾶς εἶναι ἄγνωστα. Ἡ ὑπόθεση ὅτι παριστανόταν σπένδουσα ἢ ὅτι θὰ κρατοῦσε δύο φιάλες στὰ χέρια της δὲν πολυπεῖθι.

Δὲν ἀναφέρεται πούθενά, γιὰτί λίγοι εἶδαν τὸ ταλαιπωρημένο γλυπτὸ ἀπὸ κοντά, ὅτι ἔχουμε σὲ ὅλα τὰ ὀριζόντια κάπως πέρατα τῶν πτυχῶν καὶ κυρίως στὸν ποδόγυρο τοῦ χιτώνα νεροφαγές. Πολλές στὸ δεξιὸ πλάι τοῦ θρόνου (πίν. 29β). Δὲν δικαιολογοῦνται ὅλες, ὅπως οἱ τελευταῖες ποὺ ἔγιναν ἴσως ἀπὸ τὸν ἀνηλεὲς θρυμματισμὸ τοῦ ἔργου, γιὰτί τὸ κομμάτι 1 ἦταν ἐκτεθειμένο στίς καιρικὲς συνθήκες δίπλα στὸ πηγάδι. Στὰ ἄλλα μικρότερα κομμάτια ἀποτελοῦν τὴν καλύπτερη ἑνδειξη ἢ ἀπόδειξη ὅτι τὸ γλυπτὸ ἦταν στημένο ἐξ ἀρχῆς στὸ ὑπαιθρο, κάτω ἴσως ἀπὸ ἕνα μικρὸ καὶ πρόχειρο στέγαστρο-

47. Spencer-Churchill Collection, 1966, ἀριθ. 3-2819. Πρβ. καὶ τὸ πῆλινο εἰδῶλιο τῆς θεᾶς ἀπὸ τὸ Grammichele στὸ Μουσεῖο Συρακουσῶν (ἐδῶ σημ. 38).

48. Ἀριθ. εὐρ. 3897, 3047 καὶ 3092 γιὰ τὸ χέρι μὲ τὸν κἀνθαρο.

49. FUCHS, ὁ.π. 258 καὶ εἰκ. 282. LANGLOTZ-HIRMER, *Die Kunst der Westgriechen*, ὁ.π. πίν. 68. Γιὰ τὸ ρόδι ὡς σύμβολο γονιμότητος καὶ ὡς σύνδεσμο μὲ τὸν Ἄδη-Διόνυσο βλ. Σ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗ, *ΑΕ* 1960, 160 καὶ σημ. 6. Ε. LANGLOTZ στὸ *R. Böhringer, Eine Freundesgabe* (1957) 414 καὶ σημ. 29. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, *Ἀνάγλυφα*, 12-13 καὶ εἰκ. 1-3. F. MUTHMANN, *Der Granatapfel, Symbol des Lebens in der alten Welt* (1982).

50. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, ὁ.π. 12. Πρβ. καὶ τὴν ὠραιότατη στήλη Μουσείου Λάρισας. LANGLOTZ (ἐδῶ σημ. 4), πίν. 395, ἀπὸ τὴν κατεδάφιση τῆς οἰκίας Ἀρτεμίτη.

51. Πρβ. τὸ θραῦσμα ἀπὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο στὸ Boston, CASKEY, *Catalogue*, 30, ἀριθ. 16.

καλύβι, μέσα σὲ ἓναν κάπως μεγαλύτερο περίβολο⁵². Τὸ στέγαστρο δὲν ἦταν ὥστόσο ἱκανὸ νὰ κρατήσῃ μακριὰ τὴ σφοδρὴ βολὴ ἢ δύναμη τοῦ ἀνέμου καὶ τῆς βροχῆς. Νε-ροφαγὲς ἔχει ἀπὸ τὰ πόδια ὡς τὰ γόνατά της καὶ ἡ ἔνθρονη θεὰ στὸ Βερολίνο, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Blümel⁵³ λέγει ὅτι ἦταν στημένη «im freien unter einem kleinen Schutzbau».

Ὅσο γιὰ τὸ στυλ καὶ τὴ χρονολόγησιν τοῦ λαμπροῦ κάποτε γλυπτοῦ, δὲν ἔχουμε νὰ προσθέσουμε τίποτα σχεδὸν στίς παρατηρήσεις-συγκρίσεις πού ἐγιναν ὡς τώρα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνεύρεσης τῶν κομματιῶν τοῦ ἢ στὴν ἀρκετὰ μακρόσυρτη σχετικὴ βιβλιογραφία (ἑδῶ σημ. 4). Ἡ χρονολόγησί του ἀπὸ τὴν ἄλλη μονάχα ἀπὸ τὸ στυλ τοῦ ἐξαρτᾶται καὶ ἔτσι τὰ δύο προβλήματα εἶναι στὴν πραγματικότητα ἓνα.

Ἡ παρατήρησις τοῦ Möbius «... Sitzfigur, die sich weniger durch Modellierung und Bewegung des Körpers als durch reiche und ornamental reizvolle Führung der Gewandfalten auszeichnet»⁵⁴, πού δίνει καλὰ τὸ πρόβλημα τοῦ στυλ καὶ τῆς χρονολόγησιν τοῦ ἔργου, ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ ὅλους τοὺς μελετητές.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ δῆθεν ἀντίθεσις ἀνάμεσα στὴν ἀκίνησιν τοῦ σώματος, πού τὴν ἐπιβάλλει ἀπὸ τὴ μιὰ ὁ τύπος τοῦ ἀγάλματος, τὸ νόημα τῆς μητρόπρεπης θεότητος, ἀλλὰ πού τὴν ἐπιτείνει τὸ γεγονὸς ὅτι μᾶς σώζεται οὐσιαστικὰ ἀρκετὰ καλὰ τὸ κάτω τμήμα πού στρίβει ἀνάλαφρα πρὸς τὰ ἀριστερά του, ἀλλὰ καὶ ἡ μετατόπισις τοῦ κορμοῦ πρὸς τὰ ἐκεῖ, στὴν πίσω ὀψιν, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ὑφὴ τῶν διαφορετικῶν ὁμάδων ἀπὸ πτυχές, στάθηκαν αἰτίαι καὶ γιὰ τὶς διαφορετικὰς χρονολογήσεις τοῦ ἔργου πού προτάθηκαν ὡς τώρα.

Μήπως γι' αὐτὴ τὴν αὐστηρὴ δομὴ τοῦ σώματος τῆς θεᾶς πού ἐπιβάλλεται καὶ γιὰ τὴν ἀντίθεσις τῆς πλούσιας πραγμάτευσης τοῦ ρούχου, θὰ πρέπει νὰ σκεφθοῦμε καὶ κάποιαν ἄλλη ἀκόμη αἰτία; Μήπως δηλαδὴ ὀφείλεται αὐτὴ ἡ ἀντίθεσις καὶ σὲ μία πιθανὴ μνημόνευσις κάποιου παλαιότερου λατρευτικοῦ ἀγάλματος, τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ὁποίου ὁ τεχνίτης τῆς δικῆς μας ἔνθρονης θεᾶς δὲν μπόρεσε θεληματικὰ νὰ τὴν ἀποφύγει ὁλότελα;

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἔνθρονη θεὰ στὸ Βερολίνο, γιὰ τὴν ὁποία ἡ Herdejürgen, μὲ ἀφορμὴ τὸ πῆλινον εἰδῶλιον τῆς ἰδίας⁵⁵ θεᾶς, μιλεῖ γιὰ ἓνα «... über längere Zeit verehrtes Kultbild» καὶ ὁ Willers⁵⁶ παρατηρεῖ ὅτι «ἡ αὐστηρὴ δομὴ τοῦ σώματος τῆς ἔρχεται σὲ ἀντίθεσις μὲ τὴν ἐπιμελημένην ἀλλὰ κάπως συγκρατημένην συνάμα ἀπόδοσις τῶν ἐπὶ μέρους συστατικῶν τῆς μορφῆς».

Μέσα σ' ὅλη τὴν κληρονομίαν πού ἐμεῖς διαθέτουμε σήμερα, τὰ δύο αὐτὰ ἔνθρονα ἀγάλματα ἔχουν τόσα κοινὰ χαρακτηριστικὰ τῆς σχεδὸν ἀκίνητης δομῆς τοῦ σώματος καὶ τῆς παλλόμενης ἐπιφάνειας-πραγμάτευσης τοῦ ρούχου, πού τὸ ἓνα πού σώζεται

52. Ἀμνός, 547.

53. BLÜMEL, ὁ.π., ἀριθ. 21, σελ. 3.

54. AM 41, 1916, 168.

55. HERDEJÜRGEN, Untersuchungen (ἑδῶ σημ. 4), 13 καὶ σημ. 11.

56. WILLERS (ἑδῶ σημ. 30), 8 καὶ σημ. 39.

καλύτερα μᾶς βοηθεῖ ὄχι μονάχα νὰ συμπληρώσουμε τὸ ἄλλο, ἀλλὰ καὶ νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὸ μῆνυμά του.

Ὁ Löwy εἶχε κιόλας σχετίσει⁵⁷ τὶς διπλόραχες, κατακόρυφες πτυχές τοῦ χιτώνα τῆς θεᾶς καὶ τὰ ἐνδιάμεσα συρματερὰ αὐλάκια τους, μὲ ἐκεῖνες τοῦ χιτώνα τῆς μεγάλης ὀρθίας μορφῆς στὸ ἀνάγλυφο τῆς «Λευκοθέας Albani» καὶ τῆς κόρης στὴ γνωστὴ στήλη ἀπὸ τὸν Ἑσκιλίνο λόφο⁵⁸. Τῇ συγγένειά τὴν ἐπανελάβαν πολλοὶ ὡς τώρα, ἂν καί, ὅπως παρατήρησε ὁ Payne⁵⁹, οἱ πτυχές αὐτὲς μοιάζουν περισσότερο ἂν καὶ ὄχι ἀπόλυτα, μονάχα μὲ ἐκεῖνες τοῦ χιτώνα τῆς κόρης στὴ στήλη ἀπὸ τὸν Ἑσκιλίνο λόφο.

Τῇ στυλιστικῇ συγγένειά καὶ τῶν δύο παραπάνω ἀναγλύφων ἐπανελάβαν τελευταῖα ἡ Hiller καὶ ὁ Berger, προσθέτοντας καὶ τῇ συγγένειά τῶν πτυχῶν τοῦ χιτώνα τοῦ ἱατροῦ στὸ γνωστὸ ἀνάγλυφο στὴ Βασιλεία⁶⁰. Οἱ πτυχές ὅμως τοῦ τελευταίου ἀναγλύφου εἶναι λίγο «μανιερίστικες», ἔχουν πιὸ ἀνάβαθα ἐνδιάμεσα αὐλάκια, ἐνῶ τὰ συρματερὰ αὐλάκια τῶν πτυχῶν τοῦ χιτώνα τῆς παριανῆς θεᾶς ὀρίζουν διπλόραχες πτυχές.

Ἡ Hiller ἐπανελάβε τὴν ὁμοιότητα τῶν πτυχῶν τῆς κόρης στὴ στήλη ἀπὸ τὸν Ἑσκιλίνο λόφο μὲ τὶς πτυχές τῆς θεᾶς καὶ παράθεσε ἀκόμη τῇ συγγένειά τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου ἐνὸς πῆλινου παριανοῦ εἰδωλίου⁶¹ καὶ τῶν πτυχῶν ἐνὸς χαμένου σήμερα ἀναγλύφου ἀπὸ τὴν Κάρυστο⁶².

Τῇ συμβολῇ τοῦ χαμένου κομματιοῦ ἀπὸ τὴν Κάρυστο γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ στυλ τῆς παριανῆς θεᾶς δὲν μπορούμε νὰ τὴν πολυλογαριάσουμε, μιὰ καὶ δὲν σώζεται σήμερα καὶ ἔχουμε ἓνα σχέδιό του μονάχα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ συγγένειά τοῦ πῆλινου παριανοῦ εἰδωλίου εἶναι πολὺ εὐπρόσδεκτη, ἐπειδὴ πολὺ λίγα παριανὰ δείγματα ἔχουμε, ἔτσι ὥστε ὁ ἄριστος γνώστης τῶν πραγμάτων Langlotz νὰ ἐπιμένει ἀκόμη ὅτι ἡ ἐνθρονη θεὰ «mit parischer Plastik nach unserer gegenwärtigen Kenntnis ebenso wenig vereinbar, wie der unvollendete Kuros im Louvre 3101, der dem Kopf im Brit. Mus. B 326 stilistisch nahesteht»⁶³.

Μὲ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν νομίζω ὅτι μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε στυλιστικὰ τίποτε περισσότερο γιὰ τὰ τρία ἀνάγλυφα ποὺ ἀναφέρονται ἐδῶ παραπάνω, παρὰ ὅτι πρόκειται γιὰ μία ὁμάδα ἔργων ποὺ θὰ τῇ χαρακτηρίσαμε ὡς γενικὰ ἰωνικονησιωτικὴ⁶⁴. Ἀπὸ τὴν ὁμάδα αὐτὴ ἡ στήλη ἀπὸ τὸν Ἑσκιλίνο λόφο, ὅπως καὶ ὁ «θρόνος Ludovisi»,

57. LÖWY (ἐδῶ σημ. 1), 159-160.

58. AA 72, 1957, 1 κέ., εἰκ. 1-2. HILLER (ἐδῶ σημ. 4), 109 πίν. 24, 186, 12. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ-ΔΕΣΠΟΙΝΗ, ὁ.π. 173 καὶ σημ. 41.

59. PAYNE, AMA, 58 σημ. 3.

60. BERGER (ἐδῶ σημ. 4), 44 εἰκ. 12, 47-48 καὶ σημ. 95.

61. HILLER (ἐδῶ σημ. 4), 75 σημ. 28 ἀριθ. 9a καὶ πίν. 29,1.

62. HILLER (ἐδῶ σημ. 4), 176 καὶ πίν. 18,1. K 9.

63. LANGLOTZ (ἐδῶ σημ. 4), 167.

64. Ὁ G. Neumann προσπάθησε νὰ δείξει τὴ συγγένειά τοῦ ἀναγλύφου τοῦ ἱατροῦ μὲ τὰ μικρασιατικὰ ἰωνικὰ ἔργα καὶ νὰ τὸ ἐντοπίσει στὴ Σάμο. Οἱ HILLER καὶ SCHEFOLD (Z. f. schweizerische Archäol. u. Kunstgeschichte 28, 1971, 215) ἐντοπίζουν τὸ ἀνάγλυφο στὴν περιοχὴ τῆς Κνίδου-Κῶ. Ἡ HILLER ἐντάσσει τὸ ἀνάγλυφο τῆς λεγόμενης Λευκοθέας καὶ τὴ στήλη ἀπὸ τὸν Ἑσκιλίνο λόφο σὲ μία ὁμάδα ἰταλοῖωνικῶν ἐπιτύμβιων ἀναγλύφων, σελ. 109.

βρίσκεται μέσα στον άμεσο περίγυρο της ακτινοβολίας της παριανής πλαστικής, ενώ υπερέχει το «magnificent and most individual» στυλ του αδικημένου από την τύχη παριανού γλυπτού μας, όπως σοφά το χαρακτήρισε ο Payne⁶⁵, μονάχα που το χρονολόγησε – κατά τη γνώμη μου – λίγο χαμηλά, μέσα στις αρχές του 5ου αϊ. π.Χ. Τα τρία, έτσι, ανάγλυφα που πιάνουν χρονικά τη μισή σχεδόν γενιά 480-465 π.Χ., δεν μπορούν, ως απότοκα μιας άλλης πηγαίας δημιουργίας, να κατεβάσουν την ηλικία της ένθρονης θεάς στα ίδια χρονικά όρια.

Ός ανάμνηση των πτυχών του κάτω τμήματος του χιτώνα της θεάς είδε, τέλος, τις ραβδωτές πτυχές της 'Απολλωνίας στο ενεπίγραφο παριανό επιτύμβιο από την 'Ικαρία ή Rühfel⁶⁶.

Ός προς τις εν μέρει αλληλοκαλυπτόμενες πτυχές του ιματίου της ένθρονης θεάς στο άριστερό πλάι της, έχει παρατηρηθεί και από άλλους ότι πρέπει να είναι μία απόμακρη ανάμνηση των πτυχών του ιματίου της κόρης του θησαυρού των Σιφνίων στους Δελφούς, που τη δέχονται σήμερα όλοι για παριανή⁶⁷.

Σήμερα ξέρουμε ένα άλλο λαμπρό παριανό παράδειγμα, την οψιμη αρχαϊκή πρόμαχο, Μουσείο Πάρου αριθ. 91, το κάτω μέρος της οποίας⁶⁸ αποτελέστηκε, όπως διαπιστώθηκε, χάρη στην παρατηρητικότητα της κ. Κώστογλου-Δεσποίνης, από άμετρα κομμάτια.

Εδώ παραπάνω συγκρίναμε τις αλληλοκαλυπτόμενες πτυχές του ιματίου της ένθρονης θεάς με τις πτυχές δύο δηλιακών κορών και της κόρης στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Ν. Υόρκης. Τα δύο έργα αποδίδονται στην Πάρο⁶⁹. Η κόρη στη Ν. Υόρκη προέρχεται από την Πάρο· ή στυλιστική συγγένειά της παρατηρήθηκε ήδη από τον Löwy.

Ένα άλλο δεινοπαθημένο μεγάλονοο έργο του οποίου την ανασυγκρότηση χρωστούμε στην κ. Κώστογλου-Δεσποίνη, είναι ή πελώρια "Αρτεμις από τον Δήλιον⁷⁰. Οι λίγες, πέρα από τις πολλές, βαριές πτυχές και παρυφές του ιματίου της, που συγγενεύουν ως «σωληνοειδείς» με τις ραβδωτές της ένθρονης θεάς, θα πρέπει να χρονολογήσουν το έργο εκείνο άμεσως μετά και όχι πριν από την ένθρονη θεά. Τέλος ένα κομμάτι από απόπτυγμα⁷¹ συγκρίνεται με τις πτυχές της ένθρονης θεάς κάτω από την άριστερή μασχάλη της και έφ' όσον το κομμάτι εκείνο αποδίδεται στην "Αρτεμη από το Δήλιον, βγαίνει και από αυτή τη συγγένεια ή προτεραιότητα της ένθρονης. Το κομμάτι του αποπτύγματος πλησιάζει περισσότερο προς το λαμπρό επίσης κομμάτι από ένα επιτύμ-

65. ASA, 56 σημ. 3.

66. *AntK* 17, 1974, 54. Α. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΡΟΥΚΑΚΗ, *ΑΕ* 1976, 92 κέ. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ-ΔΕΣΠΟΙΝΗ, (έδω σημ. 4), 149 αριθ. 36.

67. Κόρη Σιφνίων, ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ-ΔΕΣΠΟΙΝΗ (έδω σημ. 4), 45, 50 κέ., 54 κέ., 57, 175 και *passim*.

68. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ-ΔΕΣΠΟΙΝΗ (έδω σημ. 4), 63 κέ., κατ. 18, 150, 203, σημ. 24, 349, 513, 636 και πίν. 26α-β.

69. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ-ΔΕΣΠΟΙΝΗ (έδω σημ. 4), 175: Κόρες Δήλου A4064, A4067 και Ν. Υόρκης και RICHTER, *Korai*, αριθ. 147, 140, 151, εικ. 408-471, 476-479, 483-486.

70. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ-ΔΕΣΠΟΙΝΗ (έδω σημ. 4), 3 κέ. και πίν. 1-6 και *passim*.

71. Έδω σημ. 45.

βιο (;) στο Μουσείο της αθηναϊκής Ἀκρόπολης ἀριθ. 1350⁷², ἐνῶ ἡ στήλη ἀπὸ τὸν Ἑσκιλίνο λόφο δὲν πηγαίνει ὕστερα ἀπὸ αὐτό.

Στὴ χαμηλὴ χρονολόγηση τῆς ἐνθρονης θεᾶς στὶς ἀρχές τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ἀκολούθησαν τὸν Payne οἱ: Herdejürgen⁷³, Berger⁷⁴, Walter-Καρύδη⁷⁵ καὶ Κώστογλου-Δεσποίνη⁷⁶.

Τὴ χρονολόγησή της μέσα ἀκόμη στὸν 6ο π.Χ. αἰ. ποὺ πρότεινε ὁ Rubensohn δέχθηκαν ὁ Rodenwald (*AM* 46, 1921, 33), ὁ Ζαφειρόπουλος (*Archaische u. klassische Plastik*, ἔκδ. Η. Kyrieleis, 202 σημ. 70), μὲ δισταγμὸ ἡ Hiller⁷⁷, ἐνῶ ὁ Schefold⁷⁸ τὴν καθόρισε κάπως ἀκριβέστερα (515 π.Χ.), συγκρίνοντας τὶς πτυχές τῆς Ἀθηνᾶς στὴ μετόπη ἀριθ. 5 τοῦ θησαυροῦ τῶν Ἀθηναίων στοὺς Δελφοὺς (505 π.Χ.) μὲ τὶς πτυχές τοῦ χιτώνα τῆς ἐνθρονης θεᾶς, καὶ πλησίασε ἔτσι τὸ στυλ τοῦ γλυπτοῦ πρὸς τὸ στυλ τῶν γλυπτῶν ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἐναέτιο τοῦ ναοῦ τῶν Ἀλκμεωνιδῶν στὸ ἴδιο ἱερὸ (ὄχι μετὰ τὸ 525 π.Χ.). Ἔτσι «ἤνωσε τὰ τὸ πρὶν διεστῶτα» καὶ ὥς πρὸς τὸ στυλ καὶ ὥς πρὸς τὴ χρονολόγηση τοῦ δεινοπαθημένου γλυπτοῦ, ἐπικαλούμενος καὶ τὴ βοήθεια τῆς ἀττικῆς ἀγγειογραφίας. Ἡ θέση τοῦ γλυπτοῦ βρίσκεται ἔτσι ἀσφαλῶς ἀκόμη μέσα στὸν 6ο π.Χ. αἰ., λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν καμπὴ τοῦ στὸν 5ο αἰ.

Γιὰ νὰ παραθέσουμε, ἀνακεφαλαιώνοντας, τὰ παριανὰ γλυπτὰ σὲ μία σειρὰ μὲ ἀριθμοὺς θὰ λέγαμε: Κόρη θησαυροῦ Σιφνίων στοὺς Δελφοὺς, γύρω στὰ 525 π.Χ. Κόρη ἀνατολικοῦ ἐναετίου ναοῦ Ἀλκμεωνιδῶν στὸ ἴδιο ἱερὸ, ὄχι μετὰ τὸ 525 π.Χ. Ἐνθρονη θεὰ 162, 510-500 π.Χ. Πρόμαχος Πάρου, 490-480 π.Χ. Ἀρτεμις ἀπὸ τὸ Δῆλιον, 480 π.Χ. Νίκη Πάρου, 470 π.Χ. Ἀνάγλυφη στήλη ἀπὸ τὸν Ἑσκιλίνο λόφο, 465 π.Χ. Ἀνάγλυφο Ἰκαρίας, 460 π.Χ. Στήλη Giustiniani, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 450 π.Χ.

Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ

72. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, εἰκ. 161.

73. (Ἐδῶ σημ. 4), 60, σημ. 70 καὶ 373.

74. (Ἐδῶ σημ. 4), 44.

75. *JdI* 91, 1976, 21.

76. (Ἐδῶ σημ. 4), 47, 72, 127 κέ., κατ. 12, 180, 187, 193, 202, σημ. 49 καὶ 175.

77. (Ἐδῶ σημ. 4), 14, 28, 76, 82, 109.

78. (Ἐδῶ σημ. 4), 2.

ΑΤΤΙΚΕΣ ΚΥΛΙΚΕΣ
ΤΟΥ «ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΤΗΣ ΚΥΛΙΚΟΣ ΤΟΥ YALE»
ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

(Πίν. 36-41)

Στά *American Vases* είχε αποδώσει, ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια, στὸν Ζωγράφο τῆς κύλικος τοῦ Yale ὁ Beazley μόνον ὀκτῶ ἀγγεῖα, στὸ *ARV*² περισσότερα¹.

Τὰ τελευταῖα χρόνια προστέθηκε στὸ ἔργο τοῦ ζωγράφου καὶ μία γοητευτικὴ κύλιξ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ποὺ εἶχε φυλαχτεῖ στὰ πολεμικὰ χρόνια μαζί με ἄλλα τῆς συλλογῆς Ἐμπεδοκλῆ, ποὺ πολλὰ τους χαρίστηκαν τελικὰ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Μαζί με τὰ γνωστὰ ἀγγεῖα τοῦ Ζωγράφου τῆς κύλικος Yale στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἔμεναν ἕως τώρα πέντε κύλικες τοῦ ζωγράφου, ἀδημοσίευτες.

Ἀρχίζουμε μετὰ τὴν περιγραφή τῆς κύλικος Ἐμπεδοκλῆ² (πίν. 36α). Ἡ κύλιξ Ἐμπεδοκλῆ εἶναι ἀπὸ τίς λιγοστὲς τοῦ ζωγράφου ποὺ ἔχουν διακόσμηση καὶ στίς ἐξωτερικὲς πλευρὲς. Θὰ σταθοῦμε στὸ τέλος τοῦ κειμένου καὶ στὴν κομπόχη ποὺ ἔχει ἀποκτήσει στὰ χρόνια ἐκεῖνα τὸ σχῆμα τῆς ἐρυθρόμορφης κύλικος.

Κάτω ἀπὸ κάθε λαβὴ εἶναι σ' ἓναν κύκλο ἀνθέμιο μετὰ πυκνὰ φύλλα. Τὰ θέματα ἀναπτύσσονται ἀνάμεσα στίς δύο λαβές: τρεῖς ἱματιοφόροι νέοι σὲ κάθε πλευρὰ τῆς κύλικος³ (πίν. 36β-37α).

Στὴ μία, τὴν καλύτερα διατηρημένη πλευρά, ὁ νέος τοῦ κέντρου παραστάθηκε κατ' ἐνώπιον. Βαδίζει πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐνῶ στρέφει τὴν κεφαλὴ ἀντίθετα (πίν. 36β). Τὰ δύο ἀπλωμένα χέρια του τὸν συνδέουν μετὰ τοὺς ἄλλους δύο νέους ποὺ κλείνουν τὸ θέμα, μετὰ ἀποχώρηση πρὸς τὰ ἔξω. Ὁ νέος ἀριστερά, σκεπασμένος μετὰ τὸ ἱμάτιο ἕως τὸν λαιμό, φεύγει πρὸς τὰ ἔξω. Μετὰ ἀντίθετη στάση βαδίζει ἓνας ἄλλος νέος ποὺ κρατᾷ ἓνα ἀκόντιο σὲ κάθε χέρι, κάθετη εἶναι ἡ εἰκόνισις τοῦ ἐνὸς ἀκοντίου. Καὶ οἱ τρεῖς νέοι ἔχουν ταινίες γύρω στὰ κεφάλια τους.

Ἀπέναντι ἀπὸ τὸν νέο αὐτὸν εἶναι κρεμασμένη μία δέλτος, ἐνῶ ἐπάνω ἀπὸ τὸν μεσαῖο νέο ξεχωρίζει ἓνα ἀπροσδιόριστο ἀντικείμενο παλαιίστρας. Ὁ νέος μετὰ τὰ ἀκόντια στηρίζεται στὸ ἀριστερό του σκέλος, ἐνῶ στὸ ἄλλο σκέλος πατάει μόνο μετὰ τίς ἄκρες τῶν

1. *American Vases*, 396. *ARV*² 96-97.

2. Ἀρ. εὑρετ. 18723. *ARV*² 397. *Paralip.* 369. Ὑψος 0.109 μ. Πρέπει νὰ βρέθηκε στὴν Ἀττικὴ ἂν ὀχι στὴν Ἀθήνα.

3. Τὴν ἀπόκτηση τῶν φωτογραφιῶν καὶ τὴν ἀδεια τῆς δημοσίευσης ὀφείλω στὴν καλοπροαίρετη πρωτοβουλία τῆς ἐφόρου τῶν ἀγγείων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Δρος Ἡῶς Ζερβουδάκη. Τὴ φροντίδα γιὰ τὴν τελικὴ παρουσίαση τοῦ κειμένου ὀφείλω στὴν κ. Ἐλευθερία Κονδυλάκη, ἐπιμελήτρια Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

πελμάτων, ή όλη κίνηση προδίνει μία βιασύνη. Ἀντίθετα, στὸν νέο ἀριστερὰ πού στηρίζεται στὰ δύο τοῦ σκέλη, δὲν ὑποδηλώνεται ἡ κίνηση. Καθαρὰ διαγραμμαμένα εἶναι καὶ στοὺς δύο νέους τὰ ἀπλὰ ὑποδήματα.

Ἐνῶ στὴν ὄψη τούτη μὲ τίς δύο ἀκρινὲς μορφές κυριαρχεῖ ἡ διάσπαση πρὸς τὰ ἔξω, στὴν ἄλλη τὸ θέμα εἶναι συγκεντρωτικό, οἱ δύο ἀκρινὲς μορφές στρέφουν τὰ κεφάλια τοὺς πρὸς τὸ κέντρο (πίν. 37α). Κινημένη εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ κεντρικὴ μορφή. Ὁ ἱματιοφόρος νέος βαδίζει πρὸς τὰ δεξιὰ, μὲ ἀνοιχτὰ τὰ σκέλη, μὲ τὸ κεφάλι πρὸς τὰ ἀριστερὰ (τὸ πρόσωπο δὲν εἶναι καλὰ διατηρημένο). Τῶν δύο ἀκρινῶν μορφῶν τὰ κεφάλια στρέφονται πρὸς τὸ κέντρο, γυμνωμένη εἶναι καὶ στίς δύο ἡ δεξιὰ ὠμοπλάτη, τὸ σῶμα παριστάνεται κατ' ἐνώπιον, τὰ σκέλη πατοῦν καὶ τὰ δύο μὲ τὰ πέλματα χωρὶς κάμψη τῶν γονάτων.

Στὸ δεξιό τοὺς χέρι κρατοῦν καὶ οἱ δύο νέοι μία ράβδο, ὑποδηλώνοντας ἔτσι πιθανότατα τὴ μετάβαση πρὸς τὸ συμπόσιο. Οἱ πολλὲς ταινίες πού περιβάλλουν καὶ τῶν τριῶν νέων τὰ κεφάλια ἐγγίζουν ὅλες τὴ γραμμὴ τὴ διαχωριστικὴ πρὸς τὸ χεῖλος.

Στὸ κεντρικὸ ἔμβλημα κυρίαρχο εἶναι τὸ σῶμα τῆς γυναίκας πού παραστάθηκε ὀρθία ἐμπρὸς ἀπὸ μία συμβατικὰ δηλωμένη θύρα (πίν. 37β). Πατάει χωρὶς ἀντιθετικὴ κίνηση, μὲ ὀρθωμένο τὸ σῶμα, μὲ τὰ δύο πέλματα στὴ γῆ, χωρὶς ἐμβάδες. Εἶναι ντυμένη μὲ χιτῶνα καὶ μὲ ἱμάτιο, πού σκεπάζει ὅλη τὴν ἀριστερὴ ὠμοπλάτη. Ἐνας κεκρύφαλος σκέπει τὴν κεφαλὴ της. Μὲ τὸ δεξιό, τὸ ἐλεύθερο χέρι κρατάει πάνω ἀπὸ ἓνα εἶδος καλαθιοῦ, ἓνα ἀντικείμενο πού μοιάζει μὲ κουβάρι. Ἀπροσδιόριστο εἶναι τὸ ἀντικείμενο τὸ κρεμασμένο ψηλά, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ γυναίκα, πρέπει νὰ εἶναι ἓνα ἐξάρτημα τοῦ γυναικωνίτη. Τὴν ὅλη στάση τῆς γυναίκας τὴ χαρακτηρίζει ἓνα εἶδος ἀδράνειας, καμιά κίνηση δὲν ὑποδηλώνεται.

Οἱ ὑπόλοιπες τρεῖς κύλικες ἔχουν ἤδη συνδεθεῖ ἀπὸ τοὺς Collignon καὶ Couve, ὅπως ἔχει παρατηρήσει ὁ Beazley (ARV² 395). Ἡ μία ἀπὸ αὐτές, ἡ πρώτη ἀπὸ τίς γνωστὲς στὰ παλαιὰ ἤδη χρόνια, ἔχει τὸν ἀριθμὸ 1574⁴ (πίν. 38α). Τὸ ἔμβλημα, πλαισιωμένο ἀπὸ ἓναν δυσανάλογα πλατὺ μαϊάνδρο, πού διακόπτεται ἀπὸ μόνο τέσσερις ἀπλοὺς σταυροὺς, οἱ δύο εἶναι ὑψηλὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦ σώματος τῆς γυναίκας.

Τὸ θέμα τοῦ ἐμβλήματος εἶναι παρόμοιο μὲ τῆς προηγούμενης κύλικος 18723, ἀπὸ τὴ συλλογὴ Ἑμπεδοκλῆ, εἶναι ὅμως κάπως περισσότερο κινημένη ἡ μορφή, μία γυναίκα στὸν γυναικωνίτη ἐμπρὸς ἀπὸ ἓνα εἶδος θύρας. Κυρίαρχη μέσα στὸ κέντρο παραστάθηκε μὲ τὸ σῶμα κατ' ἐνώπιον, στρέφει ὅμως τὸ κεφάλι πρὸς τ' ἀριστερά, πρὸς τὴ θύρα. Εἶναι ὅμοια ντυμένη μὲ τὴν προηγούμενη, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατάει ἓνα εἶδος καθρέφτη, τοῦ ἀπλοῦ ἀττικοῦ τύπου, ἐδῶ πάνω ἀπὸ ἓνα καλάθι τοῦ γυναικωνίτη⁵ (πίν. 38β).

Πενιχρότερο εἶναι τὸ ἔμβλημα τῆς κύλικος ἀρ. εὔρετ. 1575 τοῦ ἴδιου τύπου μὲ τῆς προηγούμενης⁶ (πίν. 39α), κατέχει ὅμως μικρὴ θέση στὸ κέντρο καὶ περιβάλλεται ἀπὸ

4. COLLIGNON-COUVE, 1212. ARV² 396, 20 («cup type C»). Μέγ. ὕψος 0.116 μ., μέγ. διάμ. 0.208 μ., ἄνοιγμα στίς λαβές 0.30 μ.

5. Γιὰ τοὺς ἀττικοὺς καθρέφτες βλ. S. KAROUZOU, «Attic Bronze Mirrors», *Studies presented to D.M. Robinson I* (1951) 565-587, πίν. 45-53.

6. Κύλιξ ἀρ. 1575: COLLIGNON-COUVE, 1213. ARV² 396, 22.

έναν απλό μαϊάνδρο (πίν. 39β). Ὁρθία ἐμπρὸς ἀπὸ τῆ θύρα καὶ ἐδῶ ἡ γυναίκα, ντυμένη ὄχι μὲ ἱμάτιο, ἀλλὰ μὲ χιτῶνα μὲ ἀπόπτυγμα, προτείνει τὰ δύο τῆς χέρια πάνω ἀπὸ ἓνα εἶδος ἀγγείου, μὲ τρόπο πού θά ἔλεγε κανεῖς τολμηρότερα ὅτι προσπαθεῖ νὰ τὰ ζεστάνει πάνω ἀπὸ τὶς φλόγες. Ἀντιθετικά κάθετη εἶναι ἡ ὅλη μορφή τῆς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς λαβές, πού δὲν εἶναι λοξές, ἀλλὰ σὲ ὀριζόντια σχέση.

Παρόμοια σχέση τῶν λαβῶν μὲ τὸ ἔμβλημα ἀπαντάει καὶ στὴν ἄλλη κύλικα ἀρ. 1576 (πίν. 40α), τὴν τρίτη ἀπὸ τὶς γνωστὲς παλαιᾶς τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου. Ἡ γυναίκα πού τρέχει στὸ κέντρο τοῦ σχετικὰ μικροῦ ἐμβλήματος (πίν. 40β), πού δὲν κατέχει μεγάλη θέση καὶ περιβάλλεται ἀπὸ ἓναν απλό μαϊάνδρο – λείπει καὶ ἡ θύρα πού συναντήσαμε στὰ ἐμβλήματα τῶν ἄλλων κυλικῶν τοῦ ἴδιου ζωγράφου – φοράει ἐδῶ ὄχι χιτῶνα, ὅπως καὶ ἡ γυναίκα τῆς κύλικος 1575, ἀλλὰ πέπλο μὲ ἀπόπτυγμα, ὄχι ἱμάτιο (πίν. 41α).

Ἡ ὅλη στάση τῆς προσδιορίζεται ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀπλωμένους βραχίονες, καὶ ἀπὸ τὸ ἀπλωμένο κάτω τμήμα τοῦ πέπλου, τὸ προσαρμοσμένο στὸν μαιανδρωτὸ κύκλο. Ἀνάγλυφες γραμμὲς ξεχωρίζουν πάνω στὸ σῶμα τῆς γυναίκας. Οἱ λαβὲς βρίσκονται σὲ ὀριζόντια σχέση, ἀντίθετες μὲ τὴν κάθετη τοῦ γυναικείου σώματος⁷. Καλάθι τοῦ γυναικωνίτη εἶναι ἴσως τὸ ἀντικείμενο πού κλείνει τὸν κύκλο δεξιά.

Ἀξιοπαρατήρητο εἶναι ὅτι ὁ ζωγράφος προσάρμοσε τὸ κάτω, τὸ ἀπλωμένο τμήμα τοῦ πέπλου, μὲ τὸν κύκλο τοῦ μαϊάνδρου κάτω ἀπ' αὐτόν. Ὅτι κάποιο σπουδαιότερο πρότυπο πρέπει νὰ ἀκολούθησε ὁ ζωγράφος τὸ ὑποπτευόμαστε ὄχι ἀστήρικτα, ἂν προσέξουμε τὸ ἔμβλημα μιᾶς κύλικος τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Ν. Ὑόρκης μὲ τὴν εἰκόνα μιᾶς Θράσσης γυναίκας, ἀπὸ τὸ μεγαλοφάνταστο χέρι τοῦ Ζωγράφου τοῦ Βρύγου⁸.

Μετριοφρονέστερος, ὁ Ζωγράφος τῆς κύλικος Yale περιορίσε τὶς μορφές τοῦ ἰδιαίτερα στίς κύλικες πού δὲν προορίζονταν γιὰ ἐξαγωγή, ἀφοῦ βρέθηκαν στὴν Ἀθήνα ἢ τὴν Ἀττική. Κοινὸς τύπος ἦταν ἀντίθετα τὰ θέματα στίς κύλικες πού προορίζονταν γιὰ ἐξαγωγή μὲ διάφορα ἐμβλήματα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κύλικες πού δημοσιεύονται ἐδῶ καὶ πού συμπληρώνονται μὲ ἄρκετὰ ὄστρακα ἀγγείων πού βρέθηκαν στὴν Ἀκρόπολη, τόπος ἐξαγωγῆς τῶν ἀγγείων τοῦ ζωγράφου εἶναι ἀκόμη καὶ μακρινὰ μέρη τῆς ἀρχαιότητος: ἄρκετὰ ἀπὸ τὴ Ναύκρατι καὶ ἀπὸ τὴ Νότια Ἰταλία, ἀπὸ τὴ Σικελία, ἀπὸ τὴν Κάμειρο, ἀπὸ τὴν Ἑτρουρία καὶ ἀπὸ τὴ Σπίνα, ἀπὸ τὴ Bologna, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ Ἐμπόριον (Ampurias) τῆς Ἰσπανίας.

Ἀνάμεσα στὸ πλῆθος τῶν δεκάδων κυλικῶν τοῦ Ζωγράφου τοῦ Βρύγου, πολλὲς μορφὲς χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν Beazley, αὐτὲς ἰδιαίτερα πού ἔχουν διακόσμηση μόνο στὸ

7. Κύλιξ ἀρ. 1576: ARV² 396, 24. Μέγ. ὕψος 0.105 μ., μέγ. διάμ. 0.205 μ., ἄνοιγμα στίς λαβὲς 0.298 μ. («cup type C»).

8. RICHTER καὶ HALL, κύλιξ 49, σελ. 70, πίν. 47, 48. Ἡ μία 1519. Ὁμοία ἀπλότητα ἔχουν καὶ οἱ ἄλλες παραστάσεις, ἀποσπασματικές, ὅπως αὐτὲς στίς συνθέσεις μὲ τὸν Ὀρφέα, πού συναντοῦμε σὲ μεγαλύτερα ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα. Στὴ Θράσσα τῆς κύλικος τῆς Ν. Ὑόρκης, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες παρόμοιες, δὲν δηλώνεται μὲ στίξη ἢ φυλετικὴ ἰδιότητα τῆς γυναίκας τῆς Θράκης. Μία ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ Θράσσα στὴν ἔκπαγλη λευκὴ κύλικα τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, τοῦ Ζωγράφου τοῦ Πυστοξένου, μὲ τὸν Ὀρφέα πεσμένο καὶ τὴ Θράσσα ὀρθία ἀπειλητικὴ ἀπέναντί του. Ὁ ζωγράφος δὲν παρέλειψε νὰ ζωγραφίσει μὲ ἐπιμέλεια τὸν βραχίονα τῆς Θράσσης μὲ τὴ μελανὴ στίξη. Βλ. ARV² 860, 2 καὶ JHS 84, 79.

έσωτερικό, ότι είναι «late and many of them weak» (ARV³ 368). Αὐτὲς θυμίζουν τὶς κύλικες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ. Μία ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ κύλιξ τῶν Βρυξελλῶν R263⁹ (πίν. 41β), στὴν ὁποία ἀξίζει νὰ σταθοῦμε γιὰ νὰ συγκρίνουμε τὸ ἔμβλημά της μὲ τὰ μικρά, μερικὰ καὶ ἀσήμαντα τῶν κυλίκων ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ. Στὴν κύλικα τῶν Βρυξελλῶν ἡ γυναίκα ὄχι μόνο δὲν παραστάθηκε ἀκίνητη, ἀλλὰ δὲν εἶναι «ἄπραγη», «girl bearing cup» τὴ λέει σύντομα ὁ Beazley. Ἐν τῇ συγκρίνουμε μὲ τὶς γυναῖκες τῶν ἐμβλημάτων ποὺ εἰκονίζονται ἐδῶ, σημαντικὴ εἶναι ἡ διαφορὰ στὴν κίνηση τοῦ σώματος, ἡ μεγαλύτερη διάμετρος τοῦ κύκλου, ἀκόμη καὶ ἡ εἰκόνιση τοῦ δίωτου ἀμφορέα καθὼς καὶ τὸ περίβλημα τοῦ αὐλοῦ μαρτυροῦν ὅτι δὲν λείπει ἡ ἔμπνευση (πίν. 41β). Χωρὶς ἀδράνεια παραστάθηκε ἡ γυναίκα γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ μέσα στὸν κύκλο τοῦ μαιάνδρου, ἀλλὰ μὲ ἓνα σκύψιμο τοῦ σώματός της. Φοράει ἄλλωστε ἓναν πολὺπτυχο χιτῶνα. Ἐντεχνο εἶναι τὸ σκύψιμο τοῦ ἀπάνω σώματος μὲ ἐνταξὴ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου.

Ἀνασκοπώντας στὸ τέλος τὰ σχήματα τῶν κυλίκων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀποφαινόμαστε ὅτι θὰ ἔπρεπε τελευταῖα καὶ ὄχι πρῶτα νὰ περιγράψουμε τὴν κύλικα Ἐμπεδοκλῆ. Ὑστερα ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὰ μελαμβαφεῖς ἄλλες κύλικες μὲ τὴ χαμηλὴ, βαριὰ βάση, στερημένη ἀπὸ καμπυλότητα, διάχυτη εἶναι στὴν κύλικα Ἐμπεδοκλῆ ἡ χάρις. Ἡ λεπτὴ βάση ὁδηγεῖ στὴν καμπύλη τοῦ κύριου σώματος ποὺ δὲν εἶναι μελανόγραφο, ἀλλὰ ἱστορεῖ εἰκόνες νέων. Θὰ καταλήγαμε γι' αὐτὸ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κύλιξ αὐτὴ εἶναι ἀπὸ τὰ ὑστερότερα ἔργα τοῦ ζωγράφου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀγγειοπλάστη.

Ἐπισκοπώντας, ἀντίθετα, τὶς ἄλλες κύλικες τοῦ ζωγράφου (ἀρ. 1574-1576) συμπεραίνουμε ὅτι δὲν τοῦ ἔλειπε τότε ὄχι μόνον ἀπὸ τὶς μορφὲς ἡ φαντασία, ἀλλὰ καὶ ἡ αἰσθαντικότητα, ἀκόμη καὶ τὸ ὄνειρο.

Ἀθήνα 1988

ΣΕΜΝΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

9. ARV² 977, 115. CVA Bruxelles, Mus. Cinquantenaire (I) III Ic, πίν. 1, 4b.

ΤΥΠΟΙ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΓΑΜΟ*

(Πίν. 42 - 43)

Οί πηγές πού ἔχομε στήν διάθεσή μας γιά τήν πρώιμη παρουσία καί τήν βαθμιαία ἐξέλιξη τῆς Ἀθηνᾶς στήν Πέργαμο εἶναι μάλλον περιορισμένες. Ὡστόσο εἶναι δυνατόν σήμερα νά γίνει μία ἀνασύνθεση τῶν σταδίων πού διήνυσε ἡ θεά σέ λατρευτικό καί πολιτικό ἐπίπεδο καί νά γίνει κάποια – μέ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη πιθανότητα – σύνδεση τῶν σταδίων αὐτῶν μέ τήν εἰκονογραφία της, πού φυσικά προσδιορίζεται ἀπό πολλοῦς παράγοντες: στόν προσδιορισμό τῆς μορφῆς τῆς θεᾶς συμπλέκονται τοπικές θρησκευτικές παραδόσεις μέ ἐκπεφρασμένες πολιτικές βλέψεις τῶν βασιλέων, ἑλληνικά στοιχεῖα μιᾶς θεᾶς πού ἔφθασε ἤδη νωρίς στήν Αἰολίδα μέ στοιχεῖα τῶν θεοτήτων τῆς μυσικῆς καί ἐν γένει μικρασιατικῆς ἐνδοχώρας πού ἐπηρέασαν τήν μορφή καί τήν λατρεία σειρᾶς ὁλόκληρης θεοτήτων, καί πού συνήθως μᾶς εἶναι γνωστές μέ δύο ὀνόματα (π.χ. Ἀρτεμις Ἐφεσία, Ἀθηνᾶ Μαγαρσίς κλπ.), τά ὁποῖα καλύπτουν ἀκριβῶς τόν συγκρητισμό τῶν ιδιοτήτων καί τῶν μορφῶν μιᾶς ἑλληνικῆς καί μιᾶς γηγενοῦς μικρασιατικῆς θεότητας. Προσδιορίζεται ἀκόμη ἡ εἰκονογραφία ἀπό τίς σχέσεις πού δημιουργοῦνται μεταξύ τῶν βασιλέων καί τῶν ὑποτελῶν ἢ καί συμμάχων πόλεων τοῦ βασιλείου τους, ἀπό τίς κατευθύνσεις πού παίρνει ἐνίοτε ἡ βασιλική προπαγάνδα, ἀπό τήν σημασία τῶν ἱερῶν ὡς θρησκευτικῶν καί οἰκονομικῶν κέντρων, ἀπό τήν εὐσέβεια τῶν βασιλισσῶν πρὸς θεότητες τοῦ τόπου καταγωγῆς τους καί τήν ἰδρυση ἢ ἐνίσχυση τῶν ἀντιστοίχων ἱερῶν στό περγαμηνό βασίλειο, ἀπό τήν ἐμπλοκή τῆς κεκαλυμμένης ἢ ἐμφανοῦς δυναστικῆς λατρείας καί τήν ἀξίωση θείας καταγωγῆς, ἀπό τόν ἀνταγωνισμό τέλος τῶν θρησκευτικῶν κέντρων καί τῶν πόλεων πού συνασπίζονται σέ θρησκευτικές ἐνώσεις γύρω ἀπό αὐτά κλπ. Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι θά μπορούσε νά πιστέψει κανεῖς¹, ἡ Ἀθηνᾶ στήν Πέργαμο ἀπέκτησε καί ὅψεις μικρασιατικές στά πλαίσια μιᾶς ὀρισμένης πολιτικῆς τῶν περγαμηνῶν βασιλέων.

Ὁ τύπος τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς στόν ναό τῆς ἀκροπόλεως τῆς Περγάμου δέν μᾶς ἔχει σωθεῖ σέ ἀντίγραφο ἢ περιγραφές. Ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς στήν Πέργαμο δέν φαίνεται νά εἶναι πολὺ παλαιά, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει μᾶς λείπουν τὰ

* Τὸ παρὸν ἄρθρο γράφτηκε κατὰ τήν διάρκεια τῆς παραμονῆς μου στήν Βόννη ὡς ὑποτρόφου τοῦ Ἰδρύματος Alexander von Humboldt, πρὸς τὸ ὁποῖο ἐκφράζονται καί ἀπὸ ἐδῶ οἱ θερμότες εὐχαριστίες μου.

Μετὰ τήν κατάθεση τοῦ χειρογράφου κυκλοφόρησε ἡ ἀναφερόμενη ἐδῶ στίς συντομογραφίες (σελ. 166) διατριβὴ τοῦ H.J. Schalles. Ὁ Schalles δέχεται ὅτι ἡ παλλαδιόμορφη Ἀθηνᾶ τῶν χρυσῶν νομισμάτων τῆς Περγάμου ἀποδίδει τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς ἀκροπόλεως καί ὅτι τὸ ἀνάθημα τοῦ Ἀττάλου Α' σὺν τῷ στρογγυλῷ βάθρῳ τοῦ τεμένους τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος Νικηφόρου θά ἦταν ἓνα ἄγαλμα Ἀθηνᾶς. Ἡ μελέτη αὐτὴ κατέστη δυνατόν νά ληφθεῖ ἐδῶ ὑπ' ὄψιν μόνο στίς σημειώσεις.

1. Βλ. π.χ. W.W. TARN, *The Greeks in Bactria and India* (Cambridge 1938) 68 καί ἐπίσης 261.

στοιχεῖα ἐκεῖνα πού θά ἔδειχναν μία παρουσία τῆς θεᾶς στήν πόλη πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.² ἂν παραβλέψει κανεὶς τὴν παράδοση περὶ ἰδρύσεως τῆς λατρείας στήν Πέργαμο, ὅπως καὶ στήν Τεγέα, ἀπὸ τὴν Αὐγή, μητέρα τοῦ Τηλέφου, μία παράδοση πού πιθανότατα ὀφείλει τὴν ἀπαρχή της στήν μεταγενέστερη περγαμηνή προπαγάνδα³. Ὅπωςδήποτε ὁ πρῶτος ναὸς τῆς θεᾶς τοποθετεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ὅταν ὁ Φιλέταιρος ἠδρενε ἐκεῖ ὡς φρούραρχος καὶ ταμίας τοῦ Λυσιμάχου. «Ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς», λέγει ὁ Ohlemutz⁴, «ἐγκαθιδρύεται διὰ μιᾶς στήν Πέργαμο κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς παρίστανται ναὸς καὶ λατρευτικὴ εἰκόνα, καμία ἔστω καὶ μεμονωμένη μαρτυρία δὲν ἔχει βρεθεῖ ἀπὸ προγενέστερη περίοδο». Ἐὰν καὶ κατὰ πόσο ὁ ναὸς αὐτὸς πού στέγαζε τὴν πολιοῦχο ἐφεξῆς θεὰ τῆς Περγᾶμου, τὴν προστάτιδα τῶν Ἀτταλειδῶν βασιλέων, μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ κάποιο «πρόγραμμα» τοῦ φρουράρχου τότε Φιλεταίρου, μετέπειτα ἰδρυτῆ τῆς δυναστείας, ὡς *spiritus rector*, ὡς ἡγετικῆς προσωπικότητας μὲ ὑψηλὴ πολιτικὴ ὀξυδέρκεια, δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ μὲ βεβαιότητα.

Ὁ τύπος τοῦ πρώτου ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς στὸν ναὸ τῆς ἀκροπόλεως φαίνεται ὅτι ἀποδίδεται σὲ μερικὲς περγαμηνὲς παραστάσεις, ἰδίως σὲ νομίσματα. Στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἡ Πέργαμος κόβει χρυσὰ νομίσματα (στατήρες ἀττικοῦ βάρους) πού στὸν ὀπισθότυπο εἰκονίζουν κατ' ἐνώπιον μία ἀρχαϊστικὴ Ἀθηνᾶ, σὲ μορφή παλλαδίου, μὲ πόλο στὸ κεφάλι, ζωσμένη χιτῶνα (πίν. 42α, εἰκ. 1). Μία χλανὶς κρέμεται ἀπὸ τοὺς βραχίονες μὲ ἄκρα σὲ σχῆμα χελιδονοουράς· στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ ἀσπίδα μὲ ἐπίσημο ἀστέρι, στὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι κραδαίνει λόγχη. Ἀπὸ τὴν ἀσπίδα (ἢ τὸ ἀριστερὸ χέρι πού τὴν κρατεῖ) κρέμεται μάλλινον στέμμα μὲ κόμπους καὶ τριχαλωτὴ ἀπόληξη⁵. Εἶναι πιθανότατο ὅτι στὰ χρυσὰ αὐτὰ νομίσματα, μοναδικὰ⁶ στήν περγαμηνὴ νομισματοκοπία, ἔχομε μία πανηγυρικὴ ἑκτακτὴ κοπὴ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς στήν ἀκρόπολη τῆς Περγᾶμου⁷. Μία ὁμοία ἀρχαϊστικὴ εἰκόνα τῆς θεᾶς βλέπει κανεὶς σ' ἓνα ἀνάγλυφο πού προέρχεται ἀπὸ τὸ ἱερό της⁸ (πίν. 42γ) καὶ σὲ μία κατεστραμμένη

2. OHLEMTUTZ, 16 κέ. LACROIX, 125 σημ. 2. Ὁ SCHALLES, 5-20, δέχεται τώρα μία πρώιμη θεμελίωση τοῦ ναοῦ στήν περίοδο 330-325 π.Χ., ὅταν στήν Πέργαμο διαμένει ἡ Βαρσινὴ μὲ τὸν γιό τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου Ἡρακλῆ, ἀλλὰ ἡ πρώιμη χρονολόγηση οὔτε ἀρχιτεκτονικῶς οὔτε ἐπιγραφικῶς ἀποδεικνύεται ἀσφαλῶς.

3. OHLEMTUTZ, 16 καὶ σημ. 1-2· LACROIX, 124 καὶ σημ. 5. Ἡ HANSEN, 447, ὑποστηρίζει ὅτι «ὅταν ἡ θεὰ ἀπέκτησε λατρευτικὸ ἄγαλμα, αὐτὸ κατασκευάσθηκε σὲ ἀρχαϊστικὸ ρυθμὸ γιὰ νὰ δίνει τὴν ἐντύπωση, ὅπως καὶ τὸ ψήφισμα, ὅτι ἡ λατρεία της εἰσῆχθη ἀπὸ τοὺς πρώτους Ἑλλήνες οἰκιστές». Τὸ ψήφισμα ὁμῶς (*InP*, ἀρ. 156) εἶναι πολὺ μεταγενέστερο ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀγάλματος καὶ εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἡ παράδοση τῆς Αὐγῆς εἶχε δημιουργηθεῖ στήν Πέργαμο ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. Τὸ μοτίβο τῆς Αὐγῆς ὡς ἰδρυτρίας τῆς λατρείας θά ἀποτελοῦσε ἴσως στὸ πλαίσιο τῶν μυθολογικῶν παραλλήλων τῆς ἐποχῆς τοῦ Εὐμέ- νους Β'· κάποιοι ὑπαινιγμοὶ γιὰ τὸν ρόλο τῶν βασιλισσῶν στήν εἰσαγωγὴ διαφόρων λατρειῶν στήν Πέργαμο. Βλ. τώρα SCHALLES, 13, 15 καὶ σημ. 81.

4. OHLEMTUTZ, 22.

5. LACROIX, 124 καὶ σημ. 1-4· CHR. BOEHRINGER, «Münzen», ἀρ. M5, 6, 8 εἰς *Pergamon*. Βλ. τώρα SCHALLES, 13 κέ.

6. Μοναδικὴ ἐξαίρεση τὸ χρυσὸ ἡμίδραχμο, *MvP*, πίν. I₉ = *Pergamon*, ἀρ. M7.

7. OHLEMTUTZ, 22. Τὴν ἀποψη αὐτὴ δέχεται καὶ ὁ SCHALLES, 6, 14 καὶ σημ. 77.

8. F. WINTER, *AvP* VII (1908) 270-271, ἀρ. 343, *Beibl.* 37· OHLEMTUTZ, 20.

πλάκα της μικρής ζωφόρου στὸν Μεγάλον Βωμό⁹. Ὁ Beazley¹⁰ παρέβαλε μὲ τὴν Ἀθηνᾶ τῶν νομισμάτων τῆς Περγάμου ἓνα παρόμοιο παλλάδιο σὲ σκαραβαιοειδῆ τῆς Βοστῶνης, ὅπου ὁμως – πλὴν τῶν ἄλλων διαφορῶν – ἡ Ἀθηνᾶ φορεῖ κράνος μὲ τριπλὸ λοφίο.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παραστάσεων στὰ νομίσματα καὶ τὰ ἀνάγλυφα τῆς Περγάμου ἐγινε προσπάθεια¹¹ νὰ ἀναπαρασταθεῖ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς. Ἐπειδὴ δὲ στὸ ἀνά-

Εἰκ. 1. Πέργαμος. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοση τοῦ νομίσματος πίν. 42α.

γλυφο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἀκροπόλεως¹² ἡ θεὰ φορεῖ κράνος, ποὺ ἀνταποκρίνεται καλύτερα πρὸς τὴν πολεμικὴ φύση τοῦ παλλαδίου, ἐκφράσθηκε ἡ ἄποψη¹³ ὅτι ἴσως καὶ στὸ ἄγαλμα θὰ ὑπῆρχε κράνος, καὶ ὅχι – ὅπως στὰ νομίσματα – πόλος, ὁ ὁποῖος ἀρμόζει

9. H. WINNEFELD, *AvP* III, 2 (1910) 177, ἀρ. 20, πίν. XXXI. Ὅτι καὶ στὴν πλάκα τῆς ζωφόρου τοῦ Τηλέφου, *AvP* III 2 (1910) 168 κέ., πίν. XXXI, ἀπεικονίζεται τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα (βλ. SCHRADER, *Jdl* 15, 1900, 123). ἀπέκρουσε ἤδη ὁ VON FRITZE, *MvP*, 38. Βλ. ἐπίσης OHLEMUTZ, 22 καὶ LACROIX, 124 σημ. 5.

10. J. D. BEAZLEY, *The Lewes House Collection of Ancient Gems* (Oxford 1920) 53, ἀρ. 57, πίν. 3. J. BOARDMAN, *Greek Gems and Finger Rings* (1970) 207 καὶ 293, πίν. 599. J. BOARDMAN, *Intaglios and Rings Greek, Etruscan and Eastern from a Private Collection* (London 1975) 15, εἰκ. 9.

11. Βλ. OHLEMUTZ, 20-21.

12. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 8.

13. Βλ. OHLEMUTZ, 20 καὶ SCHALLES, 14-15.

περισσότερο στην θεά ως πολιοῦχο. Ἡ ἐπιλογή αὐτοῦ τοῦ τύπου στὰ νομίσματα δὲν ὀφείλεται βεβαίως σὲ κάποια προγραμματική καὶ πολιτική ἐπιδίωξη τῆς Περγάμου νὰ καταστεῖ μελλοντικῶς ἡ Ἀθῆνα τοῦ ἐλληνιστικοῦ κόσμου¹⁴, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο στὸ γενικότερο φαινόμενο τῆς παρουσίας αὐτῆς τῆς μαχομένης Ἀθηνᾶς στὰ νομίσματα τῶν ἐλληνιστικῶν δυναστειῶν, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὰ νομίσματα τοῦ Πτολεμαίου Α' Σωτήρος¹⁵. Ἄν καὶ ἡ προέλευση τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ Ἀλκίδημο τῆς Πέλλας ἀμφισβητεῖται¹⁶, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαῖστική Ἀθηνᾶ Πρόμαχο τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων¹⁷, γεγονὸς ἀδιαμφισβήτητο παραμένει ἡ μεγάλη ἐξάπλωση τοῦ τύπου στὴν νομισματοκοπία τῶν Διαδόχων¹⁸. Ἐνδεχομένως κάποιο ἄγαλμα εἶχε ὡς πρότυπο καὶ ἡ μαχομένη ἀρχαῖστική Ἀθηνᾶ τῶν χαλκῶν νομισμάτων τοῦ Σελεύκου Α' ¹⁹, ὅπου ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ λεπτομέρεια τῶν κλειστῶν, ὅχι σὲ διασκελισμό, ποδιῶν ποὺ πλησιάζουν τὴν θεά στὸν πιὸ στατικὸ τύπο τοῦ παλλαδίου, ὅπως στὰ νομίσματα τῆς Περγάμου.

Τὰ τελευταῖα αὐτὰ νομίσματα κόπηκαν ἐπὶ Λυσιμάχου καὶ πιθανότατα κατ' ἐντολήν του, ὅχι βεβαίως γιὰ νὰ συναγωνισθοῦν πτολεμαϊκὲς κοπές²⁰, ἢ κοπές τοῦ Σελεύκου Α', ὅταν μετὰ τὴν Ἰψὸ (301 π.Χ.) ἡ ἔνταση μεταξὺ τῶν δύο βασιλέων αὐξάνει²¹ καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι καὶ οἱ δύο ἀσκοῦν μέσῳ τῶν νομισμάτων, καὶ ὅχι μόνον αὐτῶν, μία ἔντονη προπαγάνδα²², ἕνας ἀπὸ τοὺς κύριους δέκτες τῆς ὁποίας εἶναι οἱ Ἕλληνες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἡ Ἀθηνᾶ καθημένη, μὲ πτερωτὴ Νίκη στὸ δεξιό της χέρι ποὺ στέφει τὸ ὄνομα τοῦ βασιλέως Λυσιμάχου²³ (πίν. 42β), εἶναι βασικὸς τύπος τῶν νομισμάτων του ποὺ μετὰ τὴν Ἰψὸ κόπηκαν σὲ ποσότητες σὲ τόσα νομισματοκοπεῖα²⁴, καὶ δὲν ἀποκλείεται

14. OHLEMUTZ, 21.

15. LACROIX, 116 κέ.· BL. R. BROWN, «Art History in Coins: Portrait Issues of Ptolemy I», *Alessandria e il mondo ellenistico-romano. Studi in onore di Achille Adriani* (Roma 1984) 412-413 καὶ σημ. 34-39. Βλ. καὶ W. SCHÜRMANN, «Typologie und Bedeutung der Stadtrömischen Minervakultbilder», *RdA Suppl.* 2 (1985) 75 κέ., σημ. 1011 κέ.

16. LACROIX, 120-121· BROWN (σημ. 15), 413 καὶ σημ. 38. Κατὰ τὴν PH. LEHMANN, *Samothrace* 5 (1982) 261 καὶ σημ. 257, τὸ πρότυπο τῶν νομισμάτων τοῦ Πτολεμαίου Α' κλπ., ἡ Ἀλκίδημος δηλαδὴ τῆς Πέλλας, εἶναι ἀρχαῖστικὸ ἔργο, πιθανὸν τοῦ Σκόπα.

17. Στοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς ἀνεζήτησε τὸ πρωτότυπο ἡ HAVELOCK, 41 κέ. BROWN (σημ. 15) 413: «Others have taken the coin image to represent an actual image in Athens, because of its similarity to the representation on Panathenaic amphorae, in which case it could refer to freedom, particularly for the Greek city states, which all the leaders were then wooing. But Athens was not a friend of Ptolemy; these coins did not reach the Greek states; and the question arises, whether Ptolemy would offer inspirational symbols of political self-government to his own subjects?».

18. HAVELOCK, 47 καὶ σημ. 39.

19. E.T. NEWELL, *The Coinage of the Western Seleucid Mints* (New York 1941) πίν. 169-16. LACROIX, 119 σημ. 6, πίν. VIII¹⁵. A.B. BRETT, *ANS Mus N* 4 (1950) 58. L. LACROIX, *BCH* 73 (1949) 168.

20. HAVELOCK, 50 καὶ σημ. 63.

21. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τ. Δ', 295 κέ.

22. Βλ. R.A. HADLEY, «Royal Propaganda of Seleucus I and Lysimachus», *JHS* 94 (1974) 50 κέ.

23. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. CHR. BOEHRINGER, «Der bekränzte Königsname», *Standpunkte und Perspektiven, Festschrift für Herbert W. Köhler* (Düsseldorf 1984) 149 κέ.

24. HADLEY (σημ. 22), 55, πίν. VII¹⁵.· BL.R. BROWN, «Styles in the Alexander Portraits on the Coins of Lysimachus», *Coins, Culture and History in the Ancient World. Numismatic and other Studies in honor of*

ὅτι κάποια ιδιαίτερη εὐνοια πρὸς τὴν νικηφόρο αὐτὴ θεὰ θὰ ἐκδηλώθηκε μετὰ τὴν Ἰψό, μία ἀπὸ τὶς ἐκφράσεις τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν τὰ νομίσματα. Σὲ ἐκεῖνα μάλιστα ποὺ κόπηκαν στὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Περγάμου²⁵ ἡ παρουσία ὡς παρασήμου ἑνὸς εἰδώλου μικρασιατικῆς θεότητας δείχνει ἤδη τὴν προέχουσα θέση τῶν τοπικῶν λατρειῶν στὴν πόλη.

Εἶναι συνεπῶς βέβαιο ὅτι ὁ Λυσίμαχος θὰ ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἐνίσχυσε τὴν ὁποια τυχὸν ἤδη ὑπάρχουσα λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Πέργαμο καὶ ὁ ὁποῖος θὰ ἐνέκρινε τὴν ἀνέγερση ἢ θὰ βοήθησε στὴν περάτωση²⁶ ναοῦ τῆς στὴν ἀκρόπολη, ὅπου ἡδρευε ὁ φρούραρχος καὶ ταμίας τοῦ Φιλέταιρος, ὅπως ἐπραξε καὶ στὸ Ἴλιον, ὅπου ἔκτισε στὴν ἀκρόπολη τὸν μαρμάρينو ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Ἰλιάδος, ἀφιέρωσε ἓνα νέο λατρευτικὸ ἄγαλμα καὶ μερίμνησε γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν ἀρχαίων νομίμων²⁷. Ὁ Lacroix²⁸ διστάζει νὰ λάβει θέση στὸ πρόβλημα ἂν ὁ τύπος τοῦ παλλαδίου στὰ χρυσὰ νομίσματα τῆς Περγάμου, ὅπωςδῆποτε δημιουργία ἀρχαϊστικὴ καὶ ὄχι ἀρχαϊκὴ, ἀποδίδει κάποιο ἄγαλμα ἢ εἶναι ἀπλῶς δημιούργημα τῶν χαρακτῶν, παραλλαγή τοῦ τύπου τῆς ἀρχαϊστικῆς Προμάχου Ἀθηνᾶς ποὺ συναντᾶται σὲ τόσα νομίσματα τῆς ἐποχῆς, ἂν καὶ θεωρεῖ τὴν παρουσία τῆς χλανίδος ποὺ καταλήγει σὲ χελιδονοουρὰ ὡς ἐνισχυτικὸ ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς δευτέρας πιθανότητος· πάντως ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ ἐλληνιστικὴ νομισματοκοπία εἶναι πλούσια σὲ ἀπεικονίσεις ἀγαλμάτων καὶ δέχεται ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωσις μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς Ἰλιάδος καὶ ἴσως τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Πέργαμο καὶ τὴν Φάσηλη²⁹.

Ὅρισμένα στοιχεῖα φαίνεται νὰ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως ἀγάλματος, προτύπου τοῦ χαρακτῆ τῶν νομισμάτων. Τὸ ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ φέρει χλανίδα μὲ ἄκρα σὲ μορφὴ χελιδονοουρᾶς δὲν πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ θεωρηθεῖ ὡς γνώρισμα τῶν νομισματικῶν παραστάσεων τοῦ τύπου ἢ ἐν γένει τῶν παραστάσεων στὰ ἀγγεῖα καὶ τὴν μικροτεχνία³⁰, διότι εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα ἔφεραν ἐνδύματα³¹. Ἄν μάλιστα τὸ πρότυπο

Bluma L. Trell (Detroit 1981) 20 κέ. C.M. KRAAY (Phot. M. Hirmer), *Greek Coins*, πίν. 176. M. THOMPSON, «The Mints of Lysimachos», *Essays in Greek Coinage Presented to Stanley Robinson* (Oxford 1968) 163-182, πίν. 16-22. LIMC II, Athena, ἀρ. 225.

25. E.T. NEWELL, *The Pergamene Mint under Philetaerus* (New York 1936) 2 καὶ πίν. I-3, II. KRAAY (σημ. 24), 352, ἀρ. 580, πίν. 176. MØRKHOLM, 191 καὶ σημ. 46, πίν. 28D. LIMC II, Athena, ἀρ. 225.

26. Ἀποπεράτωση, ἂν κατὰ SCHALLES, 5-20, δεχθοῦμε πρωιμότερη θεμελίωση τοῦ ναοῦ.

27. Βλ. A. BRÜCKNER, «Geschichte von Troja und Ilion», εἰς W. DÖRPFELD, *Troja und Ilion* II (1902) 580. E. MEYER, «Troia», *RE Suppl.* XIV (1974) στ. 816. SCHALLES, 20 καὶ σημ. 124-5.

28. LACROIX, 125. E.B. HARRISON, *Athenian Agora* XI (1965) 55 καὶ σημ. 41-42: «It is unlikely that either the coin or the relief gives a literal copy of the statue».

29. LACROIX, 193-194 καὶ σημ. 7. Πρβ. G. LIPPOLD, «Palladion», *RE* XVIII, 3 (1949) στ. 200: «Wenn man auch im weiteren Sinne archaische Athenastatuen als P(alladia) bezeichnen kann, so darf darunter wohl kaum das Kultbild des Athenatempels von Pergamon gerechnet werden, das um 300 geschaffen zu sein scheint. Bemerkenswert, daß es auf den Münzen wie das P(alladion) von Ilion den Kalathos statt des Helmes trägt». Ἀντιθέτως ὁ VAL. MÜLLER, «Kultbild», *RE Suppl.* V (1931) στ. 505₁₆₋₁₉, πιστεύει ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ τῶν νομισμάτων τῆς Περγάμου μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τύπος ἐλληνιστικοῦ ἀρχαϊστικοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος. Βλ. τώρα καὶ SCHALLES, 13 κέ.

30. LACROIX, 116 καὶ σημ. 1. HAVELOCK, 42 καὶ σημ. 4.

31. Βλ. HOUGHTON (κατωτέρω σημ. 44), 109 καὶ σημ. 52. Ἰδιαίτερα στὴν Μ. Ἀσία αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸν κανόνα σὲ μία ὁλόκληρη κατηγορία λατρευτικῶν ἀγαλμάτων (FLEISCHER, *Supplement*, 324 κέ.) καὶ τέτοια

αὐτῶν τῶν ἀρχαϊστικῶν παραστάσεων τῆς Ἀθηνᾶς εἶναι ἡ πίσω πλευρὰ τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων, ὅπως ὑποστηρίζει ἡ Havelock³², δὲν θὰ πρέπει νὰ λησμονηθεῖ ὅτι ἀκριβῶς στὴν Ἀθήνα ἔχομε τὸ ἔθιμο τῆς κατασκευῆς πέπλου τῆς θεᾶς ποὺ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς πομπῆς τῶν Παναθηναίων μεταφερόταν στὴν Ἀκρόπολη. Εἶναι γνωστὸ ἐπιγραφικῶς³³ ὅτι ὁ Λυσίμαχος, ποὺ ὑπῆρξε ὁ χορηγὸς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Πέργαμο, ἀφιέρωσε τὸ 299/8 π.Χ. τὸν «ἰστὸν» καὶ τὴν «κεραίαν» γιὰ τὸν πέπλο τῆς πομπῆς τῶν Παναθηναίων τοῦ 298/7 π.Χ. Ἀφ' ἑτέρου Παναθηναία ἤγοντο καὶ στὴν Πέργαμο ἤδη ἐπὶ Εὐμένους Α' ³⁴ καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι εἶχαν εἰσαχθεῖ ἤδη ἐξ ἀρχῆς μαζί μὲ τὴν ἰδρυση ναοῦ, ἀγάλματος καὶ λατρείας τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος³⁵. Ἀκόμη τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ἡ Ἀθηνᾶ τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων ὑποτίθεται³⁶ ὅτι ἔχει ὡς πρότυπο τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς στὸν ἀρχαῖο Παρθενῶνα ἢ στὸ Ἑκατόμπεδον, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν μεταφορὰ τοῦ πέπλου, ἀποτελεῖ ἐνισχυτικὸ στοιχεῖο τῆς ὑπάρξεως πραγματικῶν ἐνδυμάτων στὸ ἄγαλμα, τὸ δὲ γεγονὸς ὅτι ἡ χλανὶς μὲ τὴν μορφὴ χελιδονοουρᾶς ἀπαντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ στοὺς ἀμφορεῖς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.³⁷ ἴσως σημαίνει ὅτι ἡ χλανὶς δὲν ἀνῆκε στὰ ἀρχικὰ ἐνδύματα τοῦ ἀγάλματος³⁸.

Ἡ θεὰ φορεῖ πόλο καὶ τὸ στοιχεῖο αὐτό, ὅπως ἤδη διείδε ὁ Ohlemutz³⁹, τονίζει ἀκριβῶς τὰ τοπικά, ἀνατολικά στοιχεῖα τῆς πολιοῦχου θεᾶς καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ ὑπῆρχε στὸ λατρευτικὸ ἄγαλμά της κατὰ πρῶτον, ἀπ' ὅπου παρελήφθη ἀπὸ τὸν χαρακτὴ τῶν νομισμάτων. Τὰ νομίσματα ὡς ἀντιπροσωπεύοντα μία κρατικὴ ὑπόσταση ὑπέκειντο στὸν ἔλεγχο τῶν κρατικῶν ἀρχῶν καὶ συνεπῶς ἄφηναν πολὺ λίγο χῶρο στὴν φαντασία ἢ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ χαρακτὴ, ἀπ' ὅ,τι ἄλλα μνημεῖα τῆς τέχνης. Πολὺ περισσότερο ποὺ τὰ χρυσὰ περγαμηνὰ νομίσματα ἀποτελοῦν πιθανότατα ἐορταστικὴ κοπὴ ἐπ' εὐκαιρίαν ἐν-

εἶναι στὴν Πέργαμο ἡ περίπτωση τῆς Μητρὸς Θεῶν Περγαμηνῆς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου στὸ Νικηφόριον τῆς πόλεως (βλ. κατωτέρω). Γιὰ τὴν Ἀθήνα, βλ. KROLL, 74 κέ., σημ. 42 κέ. Ἐπίσης βλ. LACROIX, 39 σημ. 6.

32. HAVELOCK, 42.

33. IG II² 657 = Syll.³ 374. Γιὰ τὶς σχέσεις Λυσιμάχου - Ἀθηνῶν S.M. BURSTEIN, ZPE 31 (1978) 181 κέ.

34. *InvP*, ἀρ. 18. Βλ. τώρα καὶ SCHALLES, 39 καὶ σημ. 314-315.

35. OHLEMUTZ, 25 καὶ σημ. 26-27.

36. K. SCHEFOLD, «Statuen auf Vasenbildern», *Jdl* 52 (1937) 38 κέ., ὅπου παλαιότερη βιβλιογραφία. K. SCHEFOLD, «Kleisthenes», *Museum Helveticum* 3 (1946) 89. C.J. HERRINGTON, *Athena Parthenos and Athena Polias* (1955) 40 κέ. H.G. NIEMEYER, «Das Kultbild der Eupatriden?», *FS Eugen v. Mercklin* (1964) 108 καὶ σημ. 16 κέ. G. LIPPOLD, «Palladion», *RE* XVIII, 3 (1949) στ. 196 κέ. ST. G. MILLER, *Hesperia* Suppl. XX (1982) 97 κέ.

37. HAVELOCK, 42 καὶ σημ. 4. HARRISON, *The Athenian Agora* XI, 52-53 καὶ σημ. 20-22, 63: «Since the Agora Athena (sc. στὴν οἶνοχόη, πίν. 63b, περὶ τὸ 410 π.Χ.) does not yet have the swallow-tale mantle, it seems quite possible that the latter is an invention of the 4th century Panathenaics». *Samothrace* 5 (1982) 216-7, εἰκ. 186.

38. Πρβ. FLEISCHER, *Supplement*, 324: «Der übrige Körper (sc. τῶν μικρασιατικῶν ξοάνων) war mit wirklichen Gewändern und wirklichem Schmuck bedeckt, welche abnehmbar waren und von Zeit zu Zeit erneuert wurden. Das Aussehen der Kultbilder änderte sich allmählich, verschiedene Einzelheiten der Kleidung und Ausstattung traten nachträglich hinzu». Βλ. καὶ HOUGHTON (κατωτέρω σημ. 44), 109 καὶ σημ. 52.

39. OHLEMUTZ, 20-21 καὶ σημ. 11. Βλ. τώρα SCHALLES, 14-15 καὶ σημ. 75.

δεχομένως τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ καὶ μὲ αὐτὰ γινόνταν εὐρύτερα γνωστὴ ἡ εἰκόνα τοῦ νέου ἀγάλματος τῆς θεᾶς, τὸ ὁποῖο ναὶ μὲν ἦταν μία ἀρχαϊστικὴ δημιουργία μέσα στὸν συρμὸ τῆς ἐποχῆς⁴⁰, ἀλλὰ μὲ τὴν παρουσία ἰδιαζόντων χαρακτηριστικῶν, ὅπως ὁ πόλος, κινουνταν καὶ μέσα στὶς τοπικὲς, ἀνατολικὲς παραδόσεις καὶ διακρινόταν ὡς ἡ συγκεκριμένη, περγαμηνὴ Ἀθηνᾶ. Ὁ πόλος αὐτὸς συναντᾶται κατ' ἐξοχὴν σὲ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Μικρὰ Ἀσία. Ἀνάμεσά τους θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ κατονομάσει τὴν Ἀθηνᾶ τῶν Ἐρυθρῶν⁴¹, τὴν Ἀθηνᾶ Ἰλιάδα⁴², τὴν Ἀθηνᾶ Πολιάδα στὴν Ἀσσο⁴³ καὶ πιθανὸν τὴν Ἀθηνᾶ Μαγαρσίδα⁴⁴, σὲ καμία ὁμως ἀπὸ τὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ πόλος δὲν ὑπάρχει σὲ Ἀθηνᾶ τοῦ τύπου τῆς Προμάχου, παλλαδιόμορφης θεᾶς ὅπως στὴν Πέργαμο⁴⁵.

Ἄν ὁμως ὁ τύπος αὐτός, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὰ χρυσὰ νομίσματα τῆς Πέργαμου, ἀποδίδει τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ πρώτου ναοῦ στὴν ἀκρόπολη, γεννᾶται τὸ ἐρώτημα, ποὺ πρέπει νὰ ἦταν στημένο τὸ πολὺ διαφορετικὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου, τοῦ ὁποῖου τὸν τύπο ἔχομε στὰ τετράδραχμα μὲ τὸ ὄνομά της (χωρὶς ἐθνικὸ) ποὺ μᾶς ἔγιναν γνωστὰ⁴⁶ πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια; Διότι ὁ ναὸς τῆς ἀκροπόλεως οὐδέποτε καταστράφηκε καὶ εἶναι ἄκρως ἀπίθανο ὅτι σὲ κάποια δεδομένη στιγμή ἀντικαταστάθηκε τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς, ἰδίως ἂν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψη τοῦ τὶς

40. H. PH. LEHMANN ὑποστηρίζει ὅτι δημιουργὸς αὐτοῦ τοῦ ἀρχαϊστικοῦ ρεύματος εἶναι ὁ Σκόπας, *Samothrace* 5 (1982) 261: «And if one of the major artists of the fourth century B.C. played an important role in establishing that current, its growing popularity in the last quarter of the century and the appearance of other archaistic cult statues, to judge from their numismatic reproductions, would be very understandable. Surely no minor artist was responsible for this trend». Ἀσχέτως τοῦ δημιουργοῦ ἡ HARRISON (σημ. 37), 64, ἔχει δίκαιο ὅταν τονίζει ὅτι «the purpose of archaisme was not to revive an art for which some kind of esthetic nostalgia is felt but to emphasize the venerability and permanence of existing institutions. This is true whether the purpose is political, as in the early Hellenistic coins, or religious, as in the Samothracian frieze, the Nymph reliefs and the Eleusinian dedications». Κατὰ πᾶσα πιθανότητα πολιτικοὶ καὶ θρησκευτικοὶ σκοποὶ συνυπῆρχαν στὴν Πέργαμο, ὅταν ὁ Λυσίμαχος – ὅπως καὶ στὸ γειτονικὸ Ἴλιον – ἰδρῦει ἢ ἀνανεώνει τὴν λατρεῖα τῆς θεᾶς.

41. ΠΑΥΣ. VII, 5, 9: Ἔστι δὲ ἐν Ἐρυθραῖς καὶ Ἀθηνᾶς Πολιάδος ναὸς καὶ ἄγαλμα ξύλου μεγέθει μέγα καθήμενόν τε ἐπὶ θρόνου, καὶ ἡλακάτην ἐν ἑκατέρᾳ τῶν χειρῶν ἔχει, καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς πόλον.

42. LACROIX, 103 κέ., πίν. VII₃₋₆. Κατὰ τὸν SCHALLES, 14-15, ὁ πόλος στὸ περγαμηνὸ παλλάδιο τέθηκε στὰ νομίσματα κατ' ἐπίδραση τῆς γειτονικῆς Ἀθηνᾶς Ἰλιάδος.

43. LACROIX, 122-123 καὶ σημ. 2, πίν. IX₄.

44. LACROIX, 130 κέ., πίν. X₈. LIMC II, Athena Magarsis, 1044. A. HOUGHTON, «The Seleucid Mint of Mallos and the Cult Figure of Athena Magarsia», *Studies in Honor of Leo Mildenberg* (Wetteren 1984).

45. Ἄλλες παραστάσεις Ἀθηνᾶς μὲ πόλο βλ. στὸν V.K. MÜLLER, *Der Polos, die griechische Götterkrone* (Diss., Berlin 1915) 69-70. F. IMHOOF-BLUMER, *Kleinasiatische Münzen I* (Wien 1901) 181-182, ἀρ. 8-9 (Φιλαδέλφεια, ἐπ. Καρακάλλα). Ἡ λέξη «πόλος» στὴν βιβλιογραφία τῶν νομισμάτων τῆς Πέργαμου ἐνίοτε ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν λέξη «κάλαθος», ἀλλὰ ἐδῶ χρησιμοποιοεῖται μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια ὡς τεχνικὸς ὅρος, πρβ. L.Í. MARANGOY, *Lakonische Elfenbein- und Beinschnitzereien* (1969) 269 καὶ σημ. 268.

Τὸ προελληνιστικὸ, ἀρχαῖο παλλάδιο εἰκονίζεται ἐνίοτε στὴν τέχνη νὰ φέρει πόλο (βλ. LIMC I, Aias II, ἀρ. 66, 69), πράγμα ποὺ ἴσως ἀπηχεῖ κάποια ἀρχαία εἰκονογραφικὴ παράδοση (βλ. LIMC II, Athena ἀρ. 26· AM 74 (1959) 57 κέ., Beil. 92, 114 καὶ γενικῶς H.G. NIEMEYER, *Promachos* (Waldsassen/Bayern 1960) 19 κέ.) καὶ μίμηση πρῶιμων λατρευτικῶν ἀγαλμάτων.

46. LE RIDER, 66-79, εἰκ. 1-3· FLEISCHER, *Supplement*, 347-349 καὶ πίν. CXVI-CXVII₁₆₋₁₇· MØRK-HOLM, 187-192, πίν. 27₉, 28₉.

μυθολογούμενες άπαρχές της λατρείας της θεάς που θέτει άργότερα σέ κυκλοφορία ή άτταλειδική θρησκευτική προπαγάνδα⁴⁷.

Τά νομίσματα αυτά, που μάς είναι γνωστά σέ τρία παραδείγματα, φυλάσσονται σήμερα άντιστοίχως στό Cabinet des Médailles του Παρισιοῦ⁴⁸ (πίν. 42δ), στό Βρετανικό Μουσείο⁴⁹ (πίν. 42ε) καί στήν Βασιλική Συλλογή Νομισμάτων καί Μεταλλίων της Κοπεγχάγης⁵⁰ (πίν. 42στ). Όπως ήδη διείδε ό Fleischer⁵¹, ό τύπος της είκονιζόμενης 'Αθηνᾶς άνήκει στήν κατηγορία τών μικρασιατικῶν λατρευτικῶν άγαλμάτων που συγγενεύουν μέ τόν τύπο της 'Αρτέμιδος της 'Εφέσου, τούς λεγόμενους «μαστούς» της όποιας καί αυτό φέρει. Γενικῶς πρόκειται για μία ισχυρή άνάμειξη σ' ένα ελληνικό, ιστάμενο άγαλμα 'Αθηνᾶς μιᾶς πληθώρας στοιχείων μικρασιατικῆς θεότητας⁵².

Η κοπή τών νομισμάτων μέ τήν έπιγραφή 'Αθηνᾶς Νικηφόρου θεωρεΐται γενικῶς ότι πρέπει νά έγινε επί Εϋμένους Β' καί μάλιστα επ' ευκαιρία της άναδιοργάνωσης τών Νικηφορίων καί της πρώτης τελέσεώς τους μέ τούς άγῶνας οὗς διέγ[νω] (sc. ό Εϋμένης Β') συντελεῖν στεφανίτα[ς τό]ν τε μουσικόν ίσοπύθιον καί τόν γυμνικόν κα[ί] ίππικόν ίσολύμπιον⁵³. Όπωςδήποτε ένα terminus ante quem παρέχει ό θησαυρός του Σιτοχώρου στήν Θεσσαλία (IGCH 237) που άπεκρύβη τό 168/7 π.Χ.⁵⁴ Υποτέθηκε ότι στήν κοπή τών νομισμάτων της 'Αθηνᾶς Νικηφόρου συμμετέσχε μία ένωση πόλεων περί τό ίερό της θεάς στήν Πέργαμο, όπως φαίνεται νά συμβαίνει μέ μία σειρά κοπών που φέρουν μόνο τό όνομα της τιμώμενης θεότητας σέ γενική⁵⁵. Κάτι τέτοιο φαίνεται νά ύπονοοῦν τά μονογράμματα τών πόλεων που εμφανίζονται στά άπό παλιότερα γνωστά μικρά άργυρά καί χάλκινα νομίσματα της 'Αθηνᾶς Νικηφόρου⁵⁶, τά όποια - άν καί φέρουν τά μονογράμματα διαφόρων πόλεων του άτταλειδικου βασιλείου μετά τό 189 π.Χ. - πρέπει νά κόπηκαν μέ συνεισφορές τών πόλεων αυτών στό νομισματοκοπεΐο της Περγάμου⁵⁷. Άλλά τά νέα τετράδραχμα της 'Αθηνᾶς δέν έχουν κανένα μονόγραμμα, ή δέ μόνη διαφορά τους

47. Βλ. άνωτέρω σημ. 3.

48. LE RIDER, είκ. 1-2.

49. LE RIDER, είκ. 3· M.J. PRICE, *BM Bulletin* 27 (March 1978), όπως σημειώνεται άπό τόν R.A. BAUSLAUGH, *ANS Mus N* 27 (1982) 41 καί σημ. 5· MØRKHOLM, 187 καί σημ. 27.

50. R.A. BAUSLAUGH, *ANS Mus N* 27 (1982) πίν. 15· MØRKHOLM, 187 κέ., άρ. 9· BOEHRINGER (σημ. 23), 156 καί σημ. 7, είκ. 7.

51. FLEISCHER, *Supplement*, 348-349. Όμοιους «μαστούς» φέρουν ή "Αρτεμις 'Εφεσία, ή "Αρτεμις τών Σάρδεων, ό Ζεύς Λάβραυνδος καί ίσως ό Ζεύς 'Οσογόας τών Μυλάσων. Ός πρός τήν σημασία τών λεγόμενων «μαστῶν» πολλές έρμηνείες έχουν προταθεΐ. Ός πιθανή θεωρεΐται ή έρμηνεία του G. SEITERLE, *AntWelt* 10, 3 (1979) 2-16, που άναγνωρίζει στους «μαστούς» τούς όρχεις τών θυσιαζομένων στήν θεά ταύρων. Βλ. MØRKHOLM, 190 κέ· FLEISCHER, *AA* 1983, 87 κέ· LIMC II, 1 (1984) 755 κέ., 766.

52. LE RIDER, 72 κέ· MØRKHOLM, 188 κέ.

53. *Syll.*³ 630. Για τήν άναδιοργάνωση τών Νικηφορίων βλ. ALLEN, 121 κέ., όπου ή παλιότερη βιβλιογραφία.

54. LE RIDER, 68-69· MØRKHOLM, 188.

55. LE RIDER, 75-79.

56. *MvP*, πίν. I20, 21, 25-27· H. VON FRITZE, «Zur Chronologie der autonomen Prägung von Pergamon», *Corolla Numismatica, Numismatic Essays in honour of Barclay V. Head* (London 1906) 50 κέ., πίν. II25, 30, 32-35.

57. LE RIDER, 77 καί σημ. 1-2. Ό MØRKHOLM, 188 καί σημ. 29, διστάζει νά άποδεχθεΐ μία τέτοια ένωση, διότι δέν μαρτυρεΐται, όπως στό 'Ιλιον, έπιγραφικῶς.

εἶναι τὸ σύμβολο τοῦ κεραυνοῦ ποὺ ὑπάρχει στὰ νομίσματα τοῦ Παρισιοῦ καὶ τοῦ Λονδίνου⁵⁸.

Τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς σὲ γενικὴ ὑπονοεῖ βεβαίως τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς οὐσιαστικοῦ. Ἐνῶ ὅμως στὰ νομίσματα μικρῆς ἀξίας ἴσως τὸ οὐσιαστικὸ αὐτὸ δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ τὴν λέξη νομίσμα, στὰ νέα τετράδραχμα πιθανότατα ὑπονοεῖται ἡ λέξη [ἄγαλμα ἢ εἰκὼν τῆς] Ἀθηνᾶς Νικηφόρου. Πότε ἡ θεὰ στὴν Πέργαμο προσέλαβε τὸ ἐπίθετο Νικηφόρος εἶναι θέμα ἀμφισβητούμενο στὴν ἔρευνα⁵⁹. Ὁ Allen, ποὺ ἐξέτασε τελευταῖα τὸ θέμα, δέχεται ὅτι ἡ προσωνυμία δόθηκε ἀπὸ τὸν Εὐμένη Β', ἀντίθετα πρὸς τὴν παλαιότερη ἄποψη ποὺ δέχεται ὅτι τὸ ὄνομα ἔλαβε ἡ θεὰ ἤδη ἐπὶ Ἀττάλου Α'. Ἡ ἄποψη τοῦ Allen ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν μαρτυρημένη ὑπαρξὴ τοῦ Νικηφορίου τὸ 202 π.Χ., ἐκτὸς ἂν δεχθεῖ κανεὶς ὡς ἀναχρονισμὸ τὸ ὄνομα στὸν Πολύβιο (XVI, 1, 6), καὶ μὲ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ἐπιθέτου αὐτοῦ στὶς σωζόμενες ἐπιγραφές τῶν τελευταίων ἀναθημάτων τοῦ Ἀττάλου Α' στὸ ἱερὸ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Περγάμου⁶⁰, θέμα ποὺ ὁ Allen ἀντεπεξέρχεται χρονολογώντας τὶς βάσεις αὐτὲς στὴν ἐποχὴ τοῦ Εὐμένους Β'⁶¹. Ἀφ' ἐτέρου ἡ ἐπὶ κλησὶς τῆς συμπληρώσεως τοῦ Segre στὴν ἐπιγραφή τῆς Κῶ⁶² δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀνεπιφύλακτα ἀποδεκτὴ, καθ' ὅσον μάλιστα ἀπὸ τὸν Klaffenbach προτάθηκε ἡδη μία διαφορετικὴ συμπλήρωση ποὺ εἶναι ἐξ ἴσου τουλάχιστον πιθανή⁶³.

58. MØRKHOLM, 187.

59. LE RIDER, 69-70. ALLEN, 123 κέ. Βλ. καὶ SCHALLES, 102 καὶ σημ. 624.

60. OHLEMUTZ, 33 κέ.

61. ALLEN, 125 καὶ σημ. 187.

62. G. KLAFFENBACH, *MdI* 3 (1950) 100-101. ALLEN, 127-128, 216-217, ἀρ. 12.

63. Οἱ στίχοι τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Κῶ συμπληρώθηκαν ἀπὸ τὸν Segre:

τὴν Ἀθηνᾶν μὲν τιμῶμεν
 μάλιστα τῶν ἄλλων θεῶν διὰ τὸ πολλὰς καὶ
 μεγάλας ἡμῖν περιτεθεῖσθαι εὐημερίας ἐν
 5 παντοδαπαῖς περιστάσεσιν καιρῶν, Νικηφόρον
 τε προσηγούμενα, [καλλίστην νομίζον]-
 τες εἶναι καὶ οἰκειοτάτην τὴν προσω-
 8 νομίαν ταύτην, καθάπερ [καὶ πρότερον ἐγράψαμεν]
 δις γὰρ ἤδη παρακληθέμενοι ὑπ' ἡμῶν τάς τε
 πανηγύρεις αἷς τότε κατηγγείλαμεν ἀπεδέξασθε
 φιλοφρόνως, καὶ πέμψαντες θεωροὺς ἐκοινώ-
 12 [νήσατε τῶν ἱερῶν ὁσίως καὶ εὐσεβῶς· καὶ νῦν
 [ἐπαύξειν δὲ βουλόμενοι

Ὁ KLAFFENBACH, ἔ.δ. 106 προτείνει γιὰ τοὺς στίχους 8-12:

καθάπερ [καὶ ὁ πατήρ ἡμῶν]
 δις γὰρ ἤδη παρακληθέμενοι ὑπ' αὐτοῦ τάς τε
 πανηγύρεις, αἷς τότε κατηγγείλε, ἀπεδέξασθε
 φιλοφρόνως καὶ πέμψαντες θεωροὺς ἐκοινώ-
 [νήσατε τῶν ἱερῶν ὁσίως καὶ εὐσεβῶς πάντων]
 [ἐπαύξειν δὲ βουλόμενοι

“Όποια καὶ ἂν εἶναι ἡ προτίμηση στὸ θέμα αὐτό, γεγονὸς εἶναι ὅτι ἓνα ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς ὑπῆρχε ἤδη «πρὸ τῆς πόλεως» πρὶν ἀπὸ τὸν Εὐμένη Β' καὶ ὅτι στὸν χώρο του ἡ τὸ ἄλσος περὶ τὸ ἱερὸ τελοῦνται ἀγῶνες⁶⁴. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα στὸ ἱερὸ αὐτὸ ὑπῆρχε ναὸς μὲ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς, τὴν μορφή τοῦ ὁποίου ἐπὶ Ἀττάλου Α' δὲν γνωρίζομε⁶⁵. Πιθανότατα τὸ πρῶιμο αὐτὸ ἄγαλμα καταστράφηκε μαζὶ μὲ τὸ Νικηφόριον, στὴν τρομερὴ καταστροφὴ τοῦ 201 π.Χ. ἀπὸ τὸν Φίλιππο Ε' ⁶⁶. Τὸ Νικηφόριον δὲν ἀνακτίσθηκε παρὰ ἐπὶ Εὐμένους Β', ὁ ὁποῖος τὸ 182 π.Χ. προχωρεῖ καὶ στὴν ἀναδιοργάνωση τῶν Νικηφορίων⁶⁷. Ἐνα νέο λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς κατασκευάζεται γιὰ τὸ ἀνακτισμένον Νικηφόριον καὶ ὁ τύπος του μᾶς γίνεται τώρα γνωστὸς ἀπὸ τὰ τετράδραχμα ⁶⁸ ποὺ ἄρχισαν νὰ κόβονται στὸ ὄνομά της πιθανότατα ἀπὸ τὸ ἔτος 182 π.Χ., ὅταν ἀναχωροῦν οἱ Περγαμηνοὶ θεωροὶ μὲ τὶς ἐπιστολὰς τοῦ βασιλέως ποὺ ζητοῦν τὴν ἀναγνώριση τῆς νέας μορφῆς τῶν ἀγῶνων καὶ τὴν ἀσυλία τοῦ ἱεροῦ, τὰ ὅρια τοῦ ὁποίου σημειωτέον δὲν ἔχουν ὁρισθεῖ ἀκόμη⁶⁹.

“Ὅτι στὰ τετράδραχμα αὐτὰ ἔχομε τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα γίνεται φανερό καὶ ἀπὸ τὰ πολὺ μεταγενέστερα νομίσματα αὐτοκρατορικῶν χρόνων, τῆς Περγάμου, ποὺ μᾶς δίνουν μὲ κάποιες διαφορὰς τὸν ἴδιο βασικὸ εἰκονογραφικὸ τύπο μὲ ἐκεῖνο τῶν τετραδράχ-

Οἱ J.-L. ROBERT, *Bull. épigr.* 1952, 127, ἀποδέχονται γιὰ τὴν προσωνομία Νικηφόρος τὴν ἄποψη τοῦ Klaffenbach.

64. OHLEMUTZ, 33 κέ.· LE RIDER, 70 καὶ σημ. 3. HANSEN, 448-449· ALLEN, 122 κέ. G. JÖHRENS, *Der Athenahymnus des Ailios Aristeides* (Diss., Bonn 1981) 117 κέ.

65. Βλ. OHLEMUTZ, 35, ποὺ παρατηρεῖ ὅτι τὸν τύπο τοῦ ἀγάλματος δὲν μᾶς δίνει ὁ ὀπισθότυπος τῶν βασιλικῶν νομισμάτων τοῦ Ἀττάλου Α', μὲ τὴν καθημένη Ἀθηνᾶ ποὺ στέφει τὸ ὄνομα τοῦ Φιλεταίρου (γιὰ τὸν τύπο αὐτό, ἰδίως σὲ βασιλικά νομίσματα, βλ. CHR. BOEHRINGER, *Mitteilungen des Deutschen Archäologen-Verbandes* 6 (1975) 44 κέ. καὶ τώρα τὸ ἄρθρο τοῦ ἰδίου (ἄνωτέρω σημ. 23) 154 κέ.). Ὁ τύπος αὐτὸς προέρχεται ἀπὸ τὰ νομίσματα τοῦ Λυσιμάχου καὶ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς «μία μεταφορικὴ-συμβολικὴ παράσταση τῆς περγαμηνῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου». Πρβ. καὶ BOEHRINGER (σημ. 23), 154.

66. ΠΟΛΥΒ. XVI, 1, 6: τὸ Νικηφόριον ἐλυμήνατο (sc. ὁ Φίλιππος Ε'), τὸ μὲν ἄλσος ἐκτεμῶν, τὸν δὲ περίβολον διαρρίψας, τοὺς τε ναοὺς ἐκ θεμελίων ἀνέσκαψε, πολλοὺς καὶ πολυτελεῖς ὑπάρχοντας. Ἡ ὀργὴ τοῦ Φιλίππου ἦταν τόσο μεγάλῃ, ὥστε οὐ... μόνον ἐνεπίμπρα καὶ κατασπῶν ἐρρίπτει τοὺς νεῶς καὶ τοὺς βωμοὺς, ἀλλὰ καὶ τοὺς λίθους ἐθραυε πρὸς τὸ μηδὲ πάλιν ἀναστήθηναι μηδὲν τὸν κατεφθαρμένον (ΠΟΛΥΒ. XVI, 1, 5).

67. OHLEMUTZ, 37 κέ.· LE RIDER, 70 καὶ σημ. 2· ALLEN, 126 κέ.

68. Ἦδη ὁ WENNING, 38 καὶ σημ. 250, σημείωσε ὅτι ὁ νομισματικὸς αὐτὸς τύπος ἀποδίδει λατρευτικὸ ἄγαλμα. Πρβ. FLEISCHER, *Supplement*, 348-349. Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ πάντως δὲν εἶναι τοῦ ναοῦ τῆς ἀκροπόλεως, ὅπως φαίνεται νὰ ὑπονοεῖ ὁ BOEHRINGER (σημ. 23), 156 καὶ σημ. 7, εἰκ. 7. Ὁ SCHALLES, 102 σημ. 624 καὶ 146 σημ. 854, συνδέει ὀρθῶς τὸν νομισματικὸν τύπον μὲ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Νικηφορίου.

69. Βλ. τὰ ψηφίσματα τῶν Αἰτωλῶν (ALLEN, 212-214, ἀρ. 9¹⁸⁻¹⁹: καὶ καθάπερ ὁ βασιλεὺς Εὐμένης ἀνα[δεικνύει] τὸ τέμ[ενος] / [τᾶς Ἀθᾶ]νας τᾶς Νικαφόρου τὸ ποτὶ Περγάμῳ ἄσυλον, καθὼς κα ὀρίξη...) καὶ τῶν Ἀμφικτυόνων (ALLEN, 214-215, ἀρ. 10²³⁻²⁵: ἀναδεδεῖχθαι δὲ καὶ τὸ ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Ν[ικ]ηφόρου τὸ πρὸς Περγάμ[ω]ν ἄσυλ[ο]ν εἰς ἅπαντα τὸν χρόνον καθ' ᾧ ἂν ἀφορίσ[η] βασιλεὺς Εὐμένης / καὶ μηθ[έ]να ἀγ[ε]ῖν ἐ[κ] τοῦ περικυλισμένου τόπου...) καὶ τῆς Κῶ (ALLEN, 216-217, ἀρ. 12¹⁸⁻¹⁹: ἀνα/δεδ[ε]ιχότες καὶ τὸ π[ρὸς] Περγάμῳ τέμενος ἄσυλον / (καθ' ᾧ) θήσομεν αὐ[τοῦ] τὰ ὅρια...). Δὲν εἶναι ἀπίθανο ὅτι οἱ ἀποστολὰς τῶν θεωρῶν γιὰ τὴν ἀναγγελία τῶν Νικηφορίων τὸ 182 π.Χ. νὰ ἔφεραν καὶ κάποια ποσότητα νεόκοπων ἀργυρῶν τετραδράχμων μὲ τὴν παράσταση τῆς Ἀθηνᾶς, ποὺ θὰ προπαγάνδιζαν τὰ Νικηφόρια καὶ ποὺ θὰ συνετέλεσαν στὴν περίπτωσιν τῶν Αἰτωλῶν π.χ. νὰ ψηφίσουν [στεφανῶ]σαι ἕκαστον αὐτῶν (sc. τῶν μελῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας τῆς Περγάμου) εἰκόνι χρυσέαι, τὸμ μὲν βασιλέα ἐφ' ἵππου, τοὺς δὲ ἀδ[ελφούς] πεζικᾶι (IG IX, I², ἀρ. 179).

μων⁷⁰. Τὰ αὐτοκρατορικά αὐτὰ ρωμαϊκά νομίσματα τῆς Περγάμου (πίν. 42ζ-η, 43α-δ) ἀποδίδουν ἕναν τύπο λατρευτικοῦ ἀγάλματος, ὅπως ἀναγνωρίσθηκε ἤδη ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ ἀκριβῶς ἡ περίεργη μορφή του ἔκανε τοὺς ἐρευνητὲς νὰ διστάζουν ὡς πρὸς τὴν ὀνομάτιση τῆς παριστανόμενης θεᾶς: ἄλλοι προτείνουν τὴν Μητέρα Βασιλεία, Μητέρα Ἀσπορδηνή ἢ – λόγῳ τῆς Νίκης – τὴν Μᾶ Ἀνείκητο ὡς Νικηφόρο θεά⁷¹, ἄλλοι μὲ ἐρωτηματικὸ τὴν Κυβέλη⁷² καὶ μόνον ὁ Müller διατυπώνει τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ κάποιο ἀρχαῖο ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου⁷³. Τὸ θέμα αὐτὸ ἔχει λυθεῖ σήμερα μετὰ τὴν ἀνεύρεση τῶν τετραδράχμων. Οἱ διαφορὲς ποὺ μποροῦν νὰ παρατηρηθοῦν στὸν τύπο μετὰξὺ αὐτῶν καὶ τῶν μεταγενεστέρων ρωμαϊκῶν, καθὼς καὶ τῶν τελευταίων μετὰξὺ τους, μποροῦν νὰ ὀφείλονται σὲ πολλοὺς λόγους καὶ ὅπως ἐδείχθη⁷⁴ καὶ στὴν περίπτωση τοῦ χρυσελεφαντίνου ἀγάλματος τῆς Ἀρτέμιδος Λαφρίας στὴν Καλυδῶνα (μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου στὴν Πάτρα) ἀντικατοπτρίζουν συνήθως τὶς μεταπτώσεις τῆς ἱστορίας τοῦ ἀγάλματος, ποὺ κατὰ κανόνα ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ πολῦτιμα ὕλικά.

Εἰδικῶς στὴν περίπτωση τοῦ Νικηφορίου, ἡ ἐκτεθειμένη θέση του «πρὸ τῆς πόλεως», παρὰ τὴν ἀσυλία ποὺ τοῦ ἀνεγνώρισαν διάφορα ἔθνη καὶ πόλεις τὸ 182 π.Χ., συνετέλεσε σὲ διαδοχικὲς καταστροφές του. Ἦδη ἐπὶ Ἀττάλου Β' τὸ 155 π.Χ. ὁ Προυσίας Β' καταστήσας τὴν δύναμιν ἐπὶ τὸ Νικηφόριον τοὺς τε νεὼς ἅπαντας διέφθειρε καὶ τὰ τεμένη τῶν θεῶν ἐσύλησε καὶ τοὺς ἀνδριάντας καὶ τὰ λίθινα τῶν ἀγαλμάτων (Πολύβ. XXXII, 15, 1-5)⁷⁵. Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἐπὶ Νέρωνος ὁ ἀπελεύθερος Ἀκράτος, παρὰ τὴν ἀντίστασιν τῶν Περγαμηνῶν, διήρπασε καὶ ἀπέστειλε στὴν Ρώμῃ ὄχι μόνον περίφημα ἀτταλειακὰ ἀναθήματα ἀλλὰ καὶ «*simulacra numinum*», τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν⁷⁶. Πάντως ἡ Ἀθηνᾶ Νικηφόρος πρέπει νὰ διέφυγε τὴν λεηλασία τοῦ 64 μ.Χ., ἐφ' ὅσον τὴν βλέπομε νὰ ἀπεικονίζεται σὲ μεταγενέστερα νομίσματα, ἀπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ἐφεξῆς.

Ποιοὶ ἦταν οἱ λόγοι ὅμως ποὺ ὁδήγησαν τὸν Εὐμένη Β' καὶ τοὺς Περγαμηνοὺς στὴν ἐπιλογὴ αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀγάλματος Ἀθηνᾶς, μὲ τόση μεγάλη ἀνάμειξη μικρασιατικῶν

70. Βλ. LE RIDER, 72 κέ., εἰκ. 4-9.

71. *MvP*, 65-67, πίν. V₂₂₋₂₄, IX₂₃. OHLEMUTZ, 190: «wir haben also in unserem Münzbild eine Gestaltung der pergamenischen Meter als Ma Nikephoros vor uns».

72. F. IMHOOF-BLUMER, «Beiträge zur Erklärung griechischer Münztypen, X, Alte Kultbilder», *Nomisma* 8 (1913) 16-18, πίν. II₁₄₋₁₇.

73. V. MÜLLER, *AM* 34 (1919) 91 καὶ σημ. 3. Ἡ ὑπόθεση ἀποκρούεται μὲ κατηγορηματικότητα ἀπὸ τὸν OHLEMUTZ, 190 καὶ σημ. 64: «In dieser trotz der Nike so orientisch-mütterlich aussehenden Gestalt die pergamenische Schlachtenjungfrau Athena Nikephoros zu erkennen, wie Müller a.a.O. S. 91 Anm. 3, halte ich für völlig ausgeschlossen».

74. Βλ. P.A. PANTOS, «Das Wappen von Kalydon. Ein Beitrag zur Identifizierung des statuarischen Typus der Artemis Laphria», *Πρακτικὰ τοῦ 12ου Διεθνoῦς Συνεδρίου Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας*, Ἀθήνα, Σεπτ. 1983 (1988) τ. Β', 167-172, πίν. 31-32.

75. Πρβ. ΑΠΠΙΑΝ. *Μιθριδ.* 3. Βλ. CHR. HABICHT, «Prusias II», *RE* XXIII, 1 (1957) στ. 1117.

76. TACIT. *Annales* XV, 45, 3· XVI, 23, 1. Γιὰ ἄλλες λεηλασίες ἐπὶ Νέρωνος βλ. τὴν συναγωγὴ τῶν ἀρχαίων χωρίων στὸν H. FURNEAUX, *The Annals of Tacitus*, τ. II (Oxford 1891) 531 (σχόλια στὰ *simulacra numinum*).

στοιχείων καὶ συμβόλων στὴν μορφή τῆς θεᾶς; Ὁ Mørkholm ποὺ δημοσίευσε προσφάτως τὸ τετράδραχμο τῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου στὴν Κοπεγχάγη⁷⁷ ἀπαριθμεῖ τὰ ἑλληνικὰ (μακρὺς πέπλος, στάση μὲ ἄνετο δεξιὸ καὶ σταθερὸ ἄριστερό σκέλος, ἀσπίς «παρὰ πόδα», αἰγὶς μὲ γοργόνειο στὸ κέντρο, Νίκη στὸ δεξιὸ χέρι) καὶ τὰ μικρασιατικὰ (κωνικὸς πόλος ποὺ συνίσταται ἀπὸ τέσσερα κυκλικά μέρη, κρήδεμνο ποὺ κρέμεται ἀπὸ αὐτόν, περιλαίμια, πλατεῖα ζώνη κάτω ἀπὸ τὴν αἰγίδα, ἐπιστήθιο ἀπὸ ἑπτὰ μαστοειδῆ ἀντικείμενα, στρογγυλὴ ποδιά, ὀριζόντια ἐκτεινόμενοι πήχεις, στέμματα ποὺ καταπίπτουν ἀπὸ τὶς παλάμες, κλαδί ἐλιᾶς στὸ ἄριστερό της χέρι) στοιχεῖα τῆς θεᾶς, καὶ παρατηρεῖ τὶς ὁμοιότητες ποὺ ὑπάρχουν μὲ τὴν Ἐφεσία Ἀρτέμιδα, καταλήγει δὲ στὸ συμπέρασμα ὅτι «ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι πιστευόταν, ἡ περγαμηνὴ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου δὲν ἦταν ἐξ ἀρχῆς ἑλληνικὴ. Ἐκτὸς ἀπὸ πολεμικὴ θεὰ ποὺ ἔκρινε μάχες ὑπὲρ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῆς Περγάμου, ἦταν ἐπίσης μία θεὰ τῆς εὐφορίας ποὺ ἀφομοίωσε πολλὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τοπικῆς μητρικῆς θεότητας, τόσο δημοφίλους στὴν Μικρὰ Ἀσία». Τὸ πρόβλημα ποὺ προκύπτει ὅμως ἀπὸ τὴν μορφή αὐτῆς τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία συγκεντρώνει τὰ ἀντιφατικὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἑλληνικῆς πολεμικῆς παρθένου θεᾶς μ' ἐκεῖνα μιᾶς μητρικῆς θεότητας τῆς εὐφορίας, εἶναι κατὰ πόσο στὴν Πέργαμο πρῶτον ὑπάρχουν κάποιες προβαθμίδες αὐτοῦ τοῦ συγκρητισμοῦ πρὶν ἀπὸ τὸν Εὐμένη Β', δηλαδὴ ἂν ὁ συγκρητισμὸς εἶναι προϊὼν μιᾶς βαθμιαίας θρησκευτικῆς ἐξελίξεως ἢ μιᾶς πολιτικῆς πρωτοβουλίας τῶν βασιλέων.

Ὁ Mørkholm⁷⁸ βλέπει κάποιες ὁμοιότητες μὲ τὴν πολεμικὴ καὶ μητρικὴ συγχρόνως θεὰ Μᾶ τῶν Κομάνων τῆς Καππαδοκίας καὶ ὑπενθυμίζει τὴν συμμαχία Εὐμένους Β' καὶ Ἀριαράθου Δ' μετὰ τὸ 189 π.Χ., ὑποθέτοντας ὅτι ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ 182/1 π.Χ. δὲν ἀφοροῦσε μόνο στὰ Νικηφόρια, ἀλλὰ ὑπὸ τὴν ἐπιρροή τῆς Στρατονίκης, κόρης τοῦ Ἀριαράθου καὶ συζύγου τοῦ Εὐμένους, ἄλλαξε τὴν ιδιαίτερη φύση τῆς ἰδίας τῆς θεᾶς πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς σύνθετης θεότητας ποὺ κάνει τὴν ἐμφάνισή της στὰ πανηγυρικὰ τετράδραχμα.

Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ Στρατονίκη εἶχε μαρτυρημένα ἐπιδείξει εὐσέβεια πρὸς ὅλους τοὺς θεοὺς, μὲ τὸ ὄνομά της ὅμως εἶναι συνδεδεμένη κυρίως ἡ μεταφορὰ στὴν Πέργαμο τῆς «πατροπαράδοτης» λατρείας τοῦ Διὸς Σαβαζίου⁷⁹. Ἡ λατρεία τῆς «Μᾶ ἀνεικῆτου» στὴν Πέργαμο⁸⁰ μᾶς εἶναι γνωστὴ μόνον ἀπὸ ἓναν βωμίσκο τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., καὶ τίποτε δὲν μαρτυρεῖ ὅτι τότε, ἢ πολὺ περισσότερο κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, εἶχε – ἢ ἔστω ἀπέκτησε μὲ τὴν πρωτοβουλία τῆς Στρατονίκης – κάποια ἐξαιρετικὴ σημασία, ὥστε νὰ καταστῇ τὸ πρότυπο τῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου. Ἀντιθέτως ὅπως ἐξαιρετικὴ σημασία εἶχε γιὰ τὴν Πέργαμο καὶ τοὺς Ἀτταλεῖδες ἡ λατρεία τῆς Μητρὸς Θεῶν Ἀσπορδηνῆς, ποὺ περιβάλλεται μὲ ιδιαίτερες τιμὲς ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Φιλεταίρου⁸¹. Ἡ Μήτηρ, ποὺ στὴν ἀκρόπολη τῆς Περγάμου μᾶς εἶναι γνωστὴ καὶ ὡς

77. MØRKHOLM, 189-191.

78. MØRKHOLM, 191-192.

79. OHLEMTZ, 269-272· R.E. ALLEN, *BSA* 66 (1971) 9 καὶ σημ. 51· ALLEN, 174-175.

80. OHLEMTZ, 185-186.

81. OHLEMTZ, 174 κέ.

Μήτηρ Βασιλεία⁸², στην εικονογραφία παρουσιάζεται σὲ δύο τύπους⁸³: εἴτε καθήμενη, εἴτε ὀρθία, ὅπως πρὸ πάντων μᾶς παραδίδεται ἡ μορφή της στὸ ἀγαλμάτιο τῆς Βιέννης (πίν. 43ε) ποὺ κάποιος Νεικηφόρος ἀφιέρωσε στὴν προστάτιδά του «Μητέρα θεῶν Περγαμηνήν»⁸⁴. Τὸ ὅτι ἡ λατρεία της στὴν ἴδια τὴν Πέργαμο ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικὴ ἤδη ἐπὶ Λυσιμάχου δείχνει ἡ παράσταση ἑνὸς ἀρχαίου μικρασιατικοῦ ξοάνου της ὡς παρασήμου στὰ τετράδραχμα τοῦ Λυσιμάχου ποὺ κόπηκαν ἐπὶ Φιλεταίρου ἐδῶ⁸⁵ (πίν. 42β).

Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἂν γιὰ τὴν νέα μορφή τῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου ἐπαιξάν ρόλο οἱ μικρασιατικὲς θεότητες, τὰ πλησιέστερα παραδείγματα θὰ πρέπει νὰ τὰ ἀναζητήσουμε στὴν ἴδια τὴν Πέργαμο, ὅπως στὸ ἀγαλμάτιο τῆς Βιέννης (πίν. 43ε) ποὺ πιθανότατα ἀποδίδει κάποιο μνημειῶδες λατρευτικὸ ἄγαλμα⁸⁶, καὶ στὰ χαρακτηριστικὰ τῶν μικρασιατικῶν θεοτήτων ποὺ συγγενεῦουν πρὸς τὴν Ἑφεσία Ἀρτέμιδα.

Ὁ χρόνος ἀκριβῶς εἰσαγωγῆς αὐτοῦ τοῦ μικρασιατικοῦ, μὲ ἰσχυρὴ ὁμως ἑλληνικὴ ἀνάμειξη, τύπου τῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου, ὁ ὁποῖος δημιουργεῖται γιὰ τὸ «πρὸ πόλεως» Νικηφόριον τῆς Περγάμου, ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε σὲ τι ἀποσκοπεῖ ὁ συγκρητισμὸς τῆς πολιούχου θεᾶς. Μετὰ τὸ 189 π.Χ. τὸ περγαμηνὸ βασίλειο περιλαμβάνει στὰ ὄριά του ἓνα πολὺ μεγάλο μέρος τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ πόλεις σημαντικότερες, ὅπως ἡ Ἑφεσος, οἱ Τράλλεις, ἡ Τελμησσός, ἡ Τέως, ἡ Μαγνησία πρὸς Σίπυλον, ἡ Λυσιμάχεια⁸⁷. Στὰ πλαίσια αὐτὰ ἡ θέση τῆς Περγάμου ὡς πολιτικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ κέντρου τοῦ κράτους ἀποκτᾷ μία ἐντελὴς ἄλλη βαρύτητα. Ὅπως δείχνουν τὰ μονογράμματα τῶν νομισμάτων, οἱ πόλεις τοῦ βασιλείου συμμετέχουν στὰ ἐξοδα τῆς νέας, κρατικῆς πλέον ἑορτῆς τῶν Νικηφορίων⁸⁸, ποὺ τώρα «ἀνυψώνεται καὶ μεταμορφώνεται ὡς μέσον θρησκευτικῆς προπαγάνδας ἐναρμονισμένη μὲ τὴν νέα θέση τοῦ βασιλέως τῆς Περγάμου στὸν ἑλληνικὸ κόσμον»⁸⁹.

Ἀκριβῶς ὁ Εὐμένης Β΄ εἶναι ὁ εἰσηγητὴς τῆς ἀναδιοργανώσεως τῶν Νικηφορίων, τὸ πρόγραμμα τῶν ὁποίων τώρα τίθεται σὲ μία εὐρύτερη βάση, μὲ συμμετοχὴ πολλῶν πόλεων τοῦ βασιλείου καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ. Ἡ εὐρύτητα αὐτὴ ποὺ ἐπιδιώχθηκε συνειδητὰ νὰ δοθεῖ στὴν ἑορτή, ὅπως σαφῶς διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ τῶν θεωρῶν καὶ τὰ ψηφίσματα, εἶχε ἀσφαλῶς κάποιο ἀντίκτυπο στὴν σύλληψη καὶ τὴν πραγματοποίησι τῆς μορφῆς τοῦ νέου λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς θεᾶς ποὺ θὰ στηνόταν στὸ ξανακτισμένο Νικηφόριον: ἐνῶ ἡ Ἀθηνᾶ τῆς ἀκροπόλεως ἦταν ἓνα σεβάσμιον ἀρχαῖζον παλλάδιο, στὸ ὁποῖο τὸ μόνο ποὺ προέδιδε κάποια σχέση μὲ τὴν Ἀνατολὴ ἦταν ὁ πόλος ἀντὶ

82. OHLEMUTZ, 181-183.

83. OHLEMUTZ, 187 κέ.

84. V. MÜLLER, «Eine Statuette der Kybele in Wien», *AM* 34 (1919) 82-106· OHLEMUTZ, 188-189· FLEISCHER, 84 καὶ σημ. 1, 85-86, 293 καὶ σημ. 5, 316 καὶ σημ. 8, πίν. 58· FLEISCHER, *Supplement*, 349· MØRKHOLM, 191 καὶ σημ. 44, πίν. 28C. Γιὰ τὴν Μητέρα Ἀσπορδηνὴ βλ. τώρα SCHALLES, 26-31.

85. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 25.

86. MÜLLER (σημ. 84), 85 κέ., 92 κέ.

87. ALLEN, 85 κέ.

88. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 56-58.

89. ALLEN, 121.

τοῦ κράνους⁹⁰, κοινὸς καὶ στὸ παλλάδιο τοῦ γειτονικοῦ καὶ φιλικοῦ⁹¹ Ἰλίου, ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ Εὐμένους Β΄ γιὰ τὸ Νικηφόριον συνδυάζει⁹² κατὰ χαρακτηριστικὸ τρόπο στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς θεᾶς μὲ στοιχεῖα θεοτήτων τῶν πόλεων καὶ χωρῶν τοῦ ἀτταλειατικοῦ βασιλείου ποὺ συμβάλλουν στὰ Νικηφόρια. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ Ἀθηνᾶ Νικηφόρος γίνεται εὐρύτατα ἀποδεκτὴ καὶ ἀναγνωρίσιμη ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ τοῦ βασιλείου καὶ μὲ τὴν μορφή της συνδυάζει τίς ιδιότητες μιᾶς θεᾶς μὲ βαθειὲς ρίζες τόσο στὴν δυναστεία τῶν Ἀτταλιδῶν καὶ στοὺς νικηφόρους πολέμους της κατὰ τῶν βαρβάρων, ὅσο καὶ στὸν πληθυσμὸ τῶν μικρασιατικῶν πόλεων καὶ χωρῶν, στὸν ὁποῖο ἡ μορφή της Ἐφεσίας καὶ τῶν συγγενῶν της θεοτήτων ἦταν οἰκεία ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες. Ἡ ἐνίσχυση τῶν λατρειῶν ὑπῆρξε ἀνέκαθεν ἓνα συστατικὸ στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς τῶν Ἀτταλιδῶν ἀπέναντι καὶ στὴν πόλη τῆς Περγᾶμου⁹³ καὶ σὲ ἄλλες πόλεις⁹⁴.

Ἡ ἔρευνα τῶν μικρασιατικῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων δὲν ἔχει καταλήξει σὲ ὁριστικὰ συμπεράσματα, ἐὰν κάποια ἀρχαῖα ξόανα ἀπέκτησαν ἐνδύματα τῆς ἑλληνιστικῆς ἢ μεταγενεστέρων ἐποχῶν ἢ ἂν στὰ πλαίσια μιᾶς «ἀνατολικῆς ἀναγεννήσεως» τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ δημιουργήθηκαν λατρευτικὰ ἀγάλματα στὸν τύπο τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.⁹⁵ Πάντως ἐπειδὴ τὰ ἀρχαιότερα παραδείγματα ἐμφανίζονται τὸν 2ο αἰ. π.Χ.⁹⁶ καὶ δεδομένης τῆς ὀλοκληρωτικῆς καταστροφῆς τοῦ Νικηφορίου τὸ 201 π.Χ. τὸ ἀγαλμα τῆς περγαμηνῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου πρέπει νὰ θεωρηθεῖ νέα δημιουργία. Ὅτι τὸ λατρευτικὸ ἀγαλμα θὰ εἶχε ἐνδύματα κλπ. προκύπτει ἐνδεχομένως καὶ ἀπὸ τὸν ἀναφερόμενο σὲ ἐπιγραφή αὐτοκρατορικῶν χρόνων τῆς Περγᾶμου⁹⁷ «φαιδυντήν», ὑπεύθυνο, ὡς γνωστόν⁹⁸, γιὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἀνακόσμησιν τοῦ ἀγάλματος κατὰ τίς ἑορτές.

Ὁ προεχόντως μικρασιατικὸς, ἂν καὶ βεβαίως μεικτός, χαρακτήρας τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ Νικηφορίου φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν «σύνναον» θεὸ ποὺ ἐγκαθίσταται σ' αὐτὸ ἀπὸ τὴν βασίλισσα Στρατονίκη. Ὅπως ἡ Ἀθηνᾶ στὸ ἱερὸ τῆς ἀκροπόλεως ἔχει σύνναον τὸν Δία, τὸν ἑλληνικὸ Δία⁹⁹, ἡ Στρατονίκη φέρει ἀπὸ τὴν πατρίδα της Καππαδοκία καὶ

90. Ὁ πόλος ὁμως δὲν εἶναι ἄγνωστος καὶ σὲ παραδείγματα, καὶ μάλιστα πρῶιμα, ἐκτὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (βλ. ἀνωτέρω σημ. 45).

91. Βλ. ALLEN, 40 καὶ σημ. 44· 58· 110 καὶ σημ. 138. SCHALLES, 14-15 καὶ σημ. 78· 20 καὶ σημ. 125· 47 καὶ σημ. 305.

92. Γιὰ συγγενεῖς παραστάσεις θεοτήτων (δηλαδὴ μὲ μίξιξη ἑλληνικῶν καὶ μικρασιατικῶν στοιχείων) σὲ νομισματικοὺς τύπους βλ. τὸν κατάλογο ποὺ συνέταξε ὁ FLEISCHER, 293 κέ. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς διαδόσεως ἢ δανεισμοῦ τοῦ τύπου ἢ στοιχείων του, βλ. FLEISCHER, 132 κέ.

93. Βλ. ALLEN, 174: «the strongest bond between dynast and city, especially after 188, was formed by these cult activities».

94. Γιὰ τὴν σχέση Ἀττάλου Α' καὶ πόλεων, βλ. ALLEN, 39 καὶ σημ. 38, ὅπου ἡ παλιότερη βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸ 188, βλ. ALLEN, 98 κέ. Βλ. τώρα καὶ SCHALLES, σποράδην (εὐρετήριο σελ. 163).

95. FLEISCHER, *Supplement*, 329.

96. Τὰ ἀρχαιότερα παραδείγματα σὲ νομίσματα εἶναι ἡ Ἀρτεμις Λευκοφρυηνὴ τῆς Μαγνησίας ἐπὶ Μαιάνδρῳ (μετὰ τὸ 190 π.Χ., βλ. FLEISCHER, 141 καὶ σημ. 3, πίν. 62a-b) καὶ ἡ θεὰ τῆς Ἀπαμείας (περ. 133-88 π.Χ., βλ. FLEISCHER, 296-7).

97. *AM* 35 (1910) 476-478, ἀρ. 64.

98. Βλ. OHLEMUTZ, 52 καὶ σημ. 107.

99. OHLEMUTZ, 31 κέ.

ἐγκαθιστᾶ κοντὰ στήν μικρασιατικῆς «κοπῆς» Ἀθηνᾶ τοῦ Νικηφορίου τὸν θεὸ τῶν φρυγικῶν μυστηρίων Σαβάζιο ὡς Δία Σαβάζιο: πρὸς ἅπαντας μὲν τοὺς θεοὺς εὐσεβῶς προσηνέχθη (sc. ἡ βασίλισσα Στρατονίκη), μάλιστα δὲ πρὸς τὸν Δία τὸν Σαβάζιον, πατροπαράδοτον αὐτὸν κομίσασα εἰς/τὴν πατρίδα ἡμῶν, ὃν καὶ ἐμ̄ πολλαῖς πράξεσι καὶ ἐμ̄ πολλοῖς κινδύ/νοις παραστάτην καὶ βοηθὸν ἡμῖν γενόμενον ἐκρίναμεν (sc. ἡμεῖς ὁ Ἀτταλος Γ') διὰ τὰς ἐξ αὐτοῦ/γενομένας ἐπιφανείας συγκαθιερώσαι τῇ Νικηφόρῳ Ἀθηνᾶι, νομίσαν/τες τοῦτον αὐτῷ ἄξιον καὶ πρέποντα τόπον ὑπάρχειν, διαταξάμε/θα δὲ ἀκολουθῶς τούτοις καὶ περὶ θυσίων καὶ πομπῶν καὶ μυστηρίων/τῶν ἐπιτελουμένων πρὸ πόλεως αὐτῷ ἐν τοῖς καθήκουσι καιροῖς καὶ τόποις¹⁰⁰.

Ἐνδεχομένως τὴν παρουσία τοῦ Διὸς τόσο στὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς στήν ἀκρόπολη, ὅσο καὶ στὸ Νικηφόριον, ὑποδηλώνει ἡ παράσταση ἑνὸς κεραυνοῦ στὰ τετράδραχμα τῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου στὸ Παρίσι καὶ τὸ Λονδίνο¹⁰¹ (πίν. 42δ-ε), δὲν πρέπει ὅμως νὰ λησμονεῖται ὅτι ὁ κεραυνὸς εἶναι σύμβολο καὶ τῆς Ἀθηνᾶς¹⁰². Ὅπως ἔγραψε καὶ ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης τὸ 164 μ.Χ. στὸ ἐγκώμιό του γιὰ τὴν περγαμηνή Ἀθηνᾶ: οὐ γὰρ ἂν ἄλλως ἕκαστα ὁ Ζεὺς διεῖλεν, εἰ μὴ παρέδρόν τε καὶ σύμβουλον τὴν Ἀθηνᾶν παρεκαθίσατο. Καὶ γὰρ τοι μόνη μὲν τὴν αἰγίδα δι' αἰῶνος φορεῖ, μόνη δὲ τοῖς τοῦ πατρὸς ὅπλοις εἰς τὸν ὁμηρικὸν πόλεμον κοσμεῖται· οἷα δὲ ἐν αὐλῇ θαυματοποιῶν ἅμα τοῖς αὐτοῖς ὁ τε Ζεὺς καὶ ἡ θεὸς χρήται... Σχεδὸν γὰρ δύναμιν τοῦ Διὸς εἶναι λέγων τις αὐτὴν ἐκ τούτων οὐκ ἂν ἀμαρτάνοι. Ὡστε τί δεῖ μικρολογεῖσθαι τὰς ἐν μέρει πράξεις αὐτῆς διηγούμενον, ὅπότε ἔξεστι τὰ τοῦ Διὸς ἔργα κοινὰ τοῦ Διὸς εἶναι φῆσαι καὶ τῆς Ἀθηνᾶς; (Π. Ἀθηνᾶ, 10, ἔκδ. Dindorf, 14-16, 27)¹⁰³.

Ἄν ὅμως στὶς δύο πανηγυρικὲς κοπὲς ἔχομε ἀντιστοίχως τὴν ἀπεικόνιση τῶν δύο λατρευτικῶν ἀγαλμάτων τῆς Ἀθηνᾶς στήν Πέργαμο, δηλαδὴ στὸ μὲν παλλάδιο τῶν χρυσῶν νομισμάτων τὸ λατρευτικὸ ἀγαλμα τοῦ ναοῦ στήν ἀκρόπολη, στήν δὲ ἑλληνικὴ-μικρασιατικὴ Ἀθηνᾶ Νικηφόρο τῶν ἀργυρῶν τετραδράχμων τὸ λατρευτικὸ ἀγαλμα τοῦ Νικηφορίου «πρὸ πόλεως» μετὰ τὸ 189 π.Χ., οἱ τύποι αὐτοὶ τῆς θεᾶς δὲν εἶναι οἱ μοναδικοὶ στήν Πέργαμο. Ἡ θεὰ ἐκτὸς ἀπὸ Πολιάς καὶ Νικηφόρος, ἦταν ἐπίσης θεὰ τῆς σοφίας καὶ γιὰ πρώτη φορά στήν ἱστορία ἕνα ἀγαλμὰ τῆς τοποθετήθηκε σ' ἕνα χῶρο σοφίας, στήν βιβλιοθήκη ποὺ «προσεφιλοκάλησε» ὁ Εὐμένης Β' πίσω ἀπὸ τὴν βόρεια στοὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς στήν ἀκρόπολη¹⁰⁴ (εἰκ. 2). Στὸν χῶρο αὐτὸ ὁ βασιλεὺς διέταξε νὰ στηθεῖ ἕνα ἐλεύθερο ἀντίγραφο¹⁰⁵, ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, τοῦ ἀγάλματος

100. *IvP*, ἀρ. 248 καὶ σχόλια στὸν στίχο 51 (σελ. 170)· OHLEMUTZ, 58.

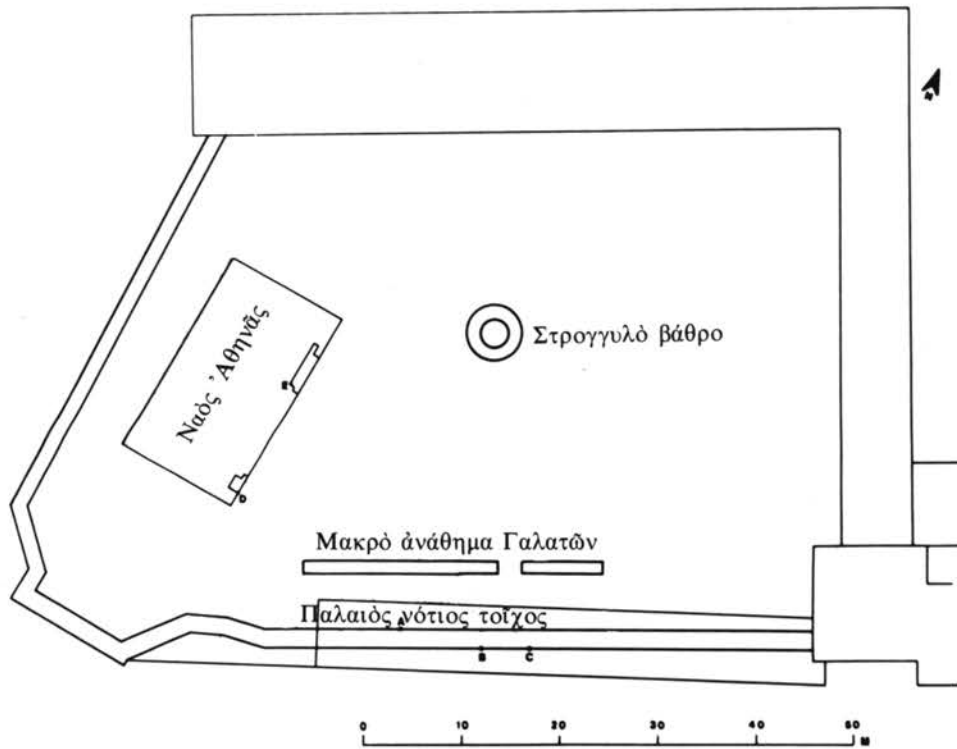
101. Βλ. LE RIDER, εἰκ. 1-3. Ὁ MÖRKHOLM, 192, θεωρεῖ ὅτι ὁ κεραυνὸς αὐτὸς ὑποδηλώνει τὴν Μᾶ ἀνείκητο.

102. A.B. COOK, *Zeus* III (1940) 867 κέ.

103. Βλ. τώρα G. JÖHRENS, *Der Athenahymnus des Ailios Aristeides* (Diss., Bonn 1981) 60 κέ., 185-188. Γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ ὡς «δύναμιν τοῦ Διὸς» πρβ. τὸν λίθο ἀπὸ τὰ γειτονικά πρὸς τὴν Πέργαμο Θυάτειρα μὲ παράσταση κεραυνοῦ καὶ τὴν ἐπιγραφή *Διὸς/Κεραυνίου/δύναμις*, *BCH* 10 (1886) 401, ἀρ. 4.

104. Βλ. OHLEMUTZ, 45-46.

105. Γιὰ τὴν σημασίαν τῆς Περγάμου στήν ἐναρξή παραγωγῆς ἀντιγράφων καὶ τὴν γένεση τοῦ πρώτου κλασικισμοῦ βλ. τώρα J.-P. NIEMEIER, *Kopien und Nachahmungen im Hellenismus* (Diss., Bonn 1985) 157-163. Γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ Παρθένον, ἔ.ἀ., 19 κέ., 114 κέ., εἰκ. 1, 2, 20. Βλ. ἐπίσης M. GERNAND, *AM* 90 (1975) 17 κέ.· HANSEN (1971)² 353 κέ.

Εἰκ. 2. Πέργαμος. Τέμενος Ἀθηνᾶς Νικηφόρου.

Εἰκ. 3. Πέργαμος. Τὸ στρογγυλὸ βάθρο τοῦ τεμένους (κατὰ Schober).

τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου τοῦ Φειδίου, ἡ ὁποία – ὅπως εἶναι γνωστὸ – κρατεῖ στὸ δεξιό της χέρι Νίκη¹⁰⁶, εἶναι δηλαδὴ καὶ αὐτὴ Νικηφόρος. Γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ Παρθένο, καθὼς καὶ τὴν Ἀθηνᾶ μὲ λοξὴ αἰγίδα¹⁰⁷ καὶ μὲ σταυρωτὴ αἰγίδα¹⁰⁸ δὲν θὰ γίνῃ λόγος ἐδῶ. Στὴν Πέργαμο ὁμοῦς ὑπῆρχε πιθανότατα καὶ μία Ἀθηνᾶ, πού στήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀτταλο Α' στὸ στρογγυλὸ βάθρο τοῦ τεμένου τῆς Ἀθηνᾶς στὴν ἀκρόπολη¹⁰⁹ (εἰκ. 3) μὲ τὴν ἐπιγραφὴ (*InP*, ἀρ. 20)

Βασιλεὺς Ἀτταλος νικήσας μά]χηι τολίστ[οαγίους
Γαλάτα]ς π[ερὶ πηγᾶς] Καῖκ[ου ποταμοῦ χα]ρί[στ]
ή[ριον Ἀθ]η[ναί].

Γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ αὐτὴ μᾶς δίνει ἐνδεχομένως μία ἰδέα σφράγισμα τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς «οἰκίας τοῦ ἀρχείου» στὴν αἰτωλικὴ Καλλιπόλη¹¹⁰ (πίν. 43ζ).

Ὅτι στὸ στρογγυλὸ βάθρο τοῦ τεμένου δὲν ἦταν στημένα σὲ κυκλικὴ διάταξη τὰ ἀγάλματα τῶν Γαλατῶν τοῦ ἀναθήματος τοῦ Ἀττάλου Α' ¹¹¹, ἀλλὰ ἓνα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἄγαλμα Ἀθηνᾶς, στὴν ὁποία ἐξ ἄλλου ἀναφέρεται καὶ ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τῆς βάσεως, ὑποστηρίχθηκε ἤδη ἀπὸ ἀρκετοὺς ἀρχαιολόγους¹¹², καὶ ἰδιαίτερος τελευταῖα ἀπὸ τὸν Künzl¹¹³, ὁ ὁποῖος μάλιστα ὑπέθεσε ὅτι ἤδη ἐπὶ Ἀττάλου Α' ὑπῆρξε ἓνας συνειδητὸς παραλληλισμὸς Περγάμου καὶ Ἀθηνῶν¹¹⁴ καὶ ὅτι κατὰ μίμηση τῆς Ἀθηνᾶς Προμάχου τοῦ Φειδίου¹¹⁵, πού εἶχε στηθεῖ σὲ ἐξέχουσα θέσση τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκροπόλεως, κάποιον ἀντίστοιχο ἄγαλμα Ἀθηνᾶς θὰ ἠγέρθη στὸ στρογγυλὸ βάθρο πού κατεῖχε τὴν πιὸ ἐξέχουσα θέσση στὸ τέμενος τῆς Ἀθηνᾶς τῆς περγαμηνῆς ἀκροπόλεως¹¹⁶ (εἰκ. 2). Τὴν ἄποψη ὅτι στὸ στρογγυλὸ βάθρο εἶχε στηθεῖ ἄγαλμα Ἀθηνᾶς δέχεται καὶ

106. Βλ. N. LEIPEN, *Athena Parthenos, A Reconstruction* (1971) 34.

107. NIEMEIER (σημ. 105), 125-126· GERNAND (σημ. 103), 34-37.

108. NIEMEIER (σημ. 105), 129-136· GERNAND (σημ. 103), 25-34.

109. WENNING, 37 κέ· KÜNZL, 18-22.

110. Γιὰ τὴν Καλλιπόλη βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, *ΑΑΑ* 12 (1979) 245 κέ· Π.Α. ΠΑΝΤΟΥ, *Τὰ σφραγίσματα τῆς αἰτωλικῆς Καλλιπόλεως* (διδ. διατρ.) (Ἀθήνα 1985) 3 κέ.

111. Βλ. WENNING, 38 καὶ σημ. 248, ὅπου ὅλη ἡ παλιότερη βιβλιογραφία. KÜNZL, 13 καὶ πίν. 20 (μὲ ἀναπαράσταση τῶν Γαλατῶν ἐπάνω στὸ βάθρο κατὰ A. SCHÖBER, *Die Kunst von Pergamon* (1951) εἰκ. 20/21). Τελευταῖος ὑποστηρίζει τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Schöber ὁ Coarelli, ἀλλ' ἀποκρούει ὁ SCHALLES, 53-56, 68 κέ.

112. WENNING, 38 καὶ σημ. 249· KÜNZL, 22 καὶ σημ. 80. SCHALLES, 53-56. Πρῶτος διέτύπωσε τὴν ἄποψη αὐτὴ ὁ J.L. USSING, *Pergamos. Seine Geschichte und Monumente* (Berlin-Stuttgart 1899) 12.

113. KÜNZL, 21 κέ.

114. Βλ. τὸ κεφάλαιο Attalos und Athen στὴν διατριβὴ τοῦ Schalles, ἐδῶ σελ. 166 (πού σημειώνεται στὸν NIEMEIER (σημ. 105), 217, σημ. 723). SCHALLES, 53-54· 136-143.

115. Γιὰ τὸν τύπο τῆς Ἀθηνᾶς Προμάχου τοῦ Φειδίου, βλ. EL. MATHIOPOULOS, *Zur Typologie der Göttin Athena im fünften Jh. v. Chr.* (Diss., Bonn 1968) 7 κέ.

116. Βλ. COARELLI, 255 (= K.A. DOXIADIS, *Raumordnung im griechischen Städtebau* (Heidelberg-Berlin 1937) 79, εἰκ. 33· βλ. καὶ πίν. VII). SCHALLES, 54, 56.

δ Wenning¹¹⁷, με μία περαιτέρω παρατήρηση ως προς την υποθετική βεβαίως ταύτιση του αγαλματικού τύπου της Ἀθηνᾶς¹¹⁸.

Ἄν καὶ πράγματι δὲν ὑπάρχει κανένα ἀναμφισβήτητο σημεῖο στηρίζεως ὁποιασδήποτε σχετικής ὑποθέσεως, θὰ θέλαμε ἐπὶ τῇ βάσει ὀρισμένων σκέψεων καὶ ἐνδείξεων νὰ προτεῖνομε τὴν Ἀθηνᾶ τοῦ σφραγίσματος ἀρ. 221 τῆς Καλλιπόλεως (πίν. 43ζ) ὡς ἀποδίδουσα τὸν αγαλματικὸν τύπον τοῦ στρογγυλοῦ βάθρου τῆς Περγάμου. Μία τέτοια ἀποδοχὴ θὰ σήμαινε ὅτι ὁ τύπος τῆς Ἀθηνᾶς στὸ βάθρο εἶχε προεχόντως περγαμηνὸν χαρακτήρα καὶ ὅτι δημιουργήθηκε ὄχι τόσο σὲ σχέση με κάποιον ἀθηναϊκὸν παράλληλον, ὅσο μᾶλλον σὲ σχέση με τὸ λατρευτικὸν ἄγαλμα τῆς θεᾶς στὸν ναὸ τῆς περγαμηνῆς ἀκροπόλεως καὶ τοῦ συμβολισμοῦ ποὺ ἀποκτᾷ ὁ τύπος τῆς μαχομένης, πολεμικῆς («ἀρείας» στὴν Πέργαμο ἐπὶ Εὐμένους Α΄)¹¹⁹ ἀρχαϊστικῆς Ἀθηνᾶς Προμάχου στὶς ἐλληνιστικὲς μοναρχίαι τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹²⁰

Στὸ σφράγισμα¹²¹ ἀρ. 221 εἰκονίζεται ἡ θεὰ μετὰ τὸ σῶμα σὲ στροφή σχεδὸν 3/4 πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ μετὰ τὴν κεφαλὴν κατὰ τομήν. Φορεῖ μακρὸν πέπλο, ζωσμένο ψηλά. Στὸ ὕψωμένο δεξιό της χερί πάλαι δόρυ. Τὰ μαλλιά της δένονται πίσω σὲ κρωβύλο, ἴσως κάποιοι βόστρυχοι πέφτουν στὸν αὐχένα. Ἐπάνω στὴν κεφαλὴν – καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸν σημεῖον τῆς μορφῆς – φορεῖ πόλον ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη: ἓνα κατωτέρω μετὰ τοιχώματα διευρυνόμενα πρὸς τὰ ἄνω¹²² καὶ ἓνα ἀνώτερον μέρος ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς κάθετες προεξοχές «ὀδοντωτές», «πυργωτές», στρογγυλές ὅμως καὶ χωρὶς μεγάλο διάστημα μετὰξὺ τους¹²³. Κάποια ἱχνη τῆς αἰγίδος σώζονται στὸ στήθος.

Ὅτι ἡ παρούσα παράσταση Ἀθηνᾶς προέρχεται ἀπὸ τὴν Πέργαμον μπορεῖ νὰ ὑποτεθεῖ μετὰ ἀρκετὴ πιθανότητα. Ἄν καὶ ὁ τύπος τῆς ἀρχαϊζουσας Προμάχου Ἀθηνᾶς εἶναι συχνότατος στὴν ἐλληνιστικὴ νομισματοκοπία καὶ σφραγιδογλυφία, δὲν ὑπάρχει – ἀπ' ὅσο γνωρίζομε – παρὰ μόνον μία παράσταση μαχομένης Ἀθηνᾶς ποὺ φέρει πόλον καὶ αὐτὴ εἶναι στὰ χρυσὰ νομίσματα τῆς Περγάμου, μετὰ τὴν ἀπεικόνισιν τῆς ἀρχαϊστικῆς

117. WENNING, 38: «Doch spricht viel für die These, eine Kolossalstatue der Athena (mit Beiwerk) hier anzunehmen. Athena ist die Herrin des Bezirkes, die Polias der Stadt und eben die Göttin, die man für die Siege dankt. Ihr allein kommt eine solche monumentale Weihung zu, die alles überragt und beherrscht und die die Macht und den Anspruch Pergamons repräsentiert».

118. WENNING, 38: «Inwieweit bei der vermuteten Athenastatue an einen Promachos-Typus gedacht werden darf, entzieht sich der Kenntnis; man kann eine Anlehnung an die Statue des Phidias auf der Akropolis von Athen nur vermuten».

119. *IvP*, ἀρ. 1324,52· *MvP*, πίν. 128· OHLEMUTZ, 23-24· HANSEN, 478.

120. HAVELOCK, 41 κέ· LACROIX, 116 κέ. Γιὰ τὴν σημασία τῆς μαχομένης Ἀθηνᾶς στὴν ἴδια τὴν Ἀθῆνα κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ κλασικὴ ἐποχὴ βλ. τώρα ST. G. MILLER, «A Miniature Athena Promachos», *Hesperia* Suppl. XX (1982) 94 κέ.

121. Βλ. ΠΑΝΤΟΥ (σημ. 110), 267-269, πίν. 30.

122. Ὅπως καὶ στὸν πρωτοκορινθιακὸν κρατηρίσκο (700-675 π.Χ.) ἀπὸ τὸ Ἡράειον τῆς Σάμου, *LIMC* II, Athena, ἀρ. 26.

123. Πόλον μετὰ ὁμοία τριπλὴ ἀπόληξη ἄνω, ποὺ πρέπει νὰ ὑποδιδῶναι τίς ἐπάλξεις τείχους, συναντοῦμε σὲ μεταγενέστερα νομίσματα μετὰ παράσταση τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος, βλ. FLEISCHER, 43, 52, 55, πίν. 55a, b (ἐποχῆς Κλαυδίου). Τρεῖς προεξοχές, ἀλλὰ μικρότερες, «ἐπαλξοειδεῖς» παρατηροῦνται καὶ στὸν πόλον τῆς Ἡρας τῆς Σάμου, σὲ νόμισμα ἐποχῆς Κλαυδίου, βλ. FLEISCHER, 203, 207, πίν. 85b. Κατὰ τὸν Fleischer πρόκειται περὶ πυργωτοῦ στέμματος (Mauerkrone).

παλλαδιόμορφης Ἀθηνᾶς τοῦ ναοῦ τῆς ἀκροπόλεως. Ὁ πόλος συναντᾶται καὶ σὲ ἄλλες παραστάσεις τῆς μικρασιατικῆς Ἀθηνᾶς, ὅπως στὴν Ἀθηνᾶ Ἰλιάδα, καμία ὁμως ἀπὸ τὶς παραστάσεις αὐτὲς δὲν εἶναι στὸν τύπο τῆς Προμάχου, ὅπως στὴν Πέργαμο.

Εἶναι λοιπὸν δικαιολογημένο νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι: α. ὁ τύπος ποῦ εἰκονίζει τὸ σφράγισμα ἀρ. 221 τῆς Καλλιπόλεως προέρχεται ἀπὸ τὴν Πέργαμο καὶ β. ὅτι σ' αὐτὸν ἐνδέχεται νὰ ἔχομε μία ἀπόδοση τοῦ ὑπερφυσικοῦ ἀγάλματος τῆς θεᾶς ποῦ εἶχε στηθεῖ στὸ στρογγυλὸ βάθρο τοῦ τεμένους τῆς ἀπὸ τὸν Ἀτταλο Α'.

Οἱ στενὲς σχέσεις Ἀττάλου Α' καὶ Αἰτωλῶν μαρτυροῦνται ἱστορικῶς. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα ὑφίσταντο ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸ 219 π.Χ., ὅταν στέλνει τεχνίτες στὴν Αἰτωλία γιὰ νὰ κτίσουν τὸ φρούριο τοῦ Ἑλάου στὴν Καλυδωνία (Πολύβ. IV, 65, 6-7). Περισσότερο συσφίγγονται κατὰ τὸν Α' Μακεδονικὸ πόλεμο, ὅταν οἱ Αἰτωλοὶ τοῦ παλοῦν τὴν Αἴγινα, ποῦ κατελήφθη τὸ 210 π.Χ., καὶ τὸν ἐκλέγουν τιμῆς ἐνεκεν στρατηγὸ τῶν Αἰτωλῶν γιὰ τὸ ἔτος 210/209 π.Χ. Ἐν συνεχείᾳ περγαμηνὲς δυνάμεις λαμβάνουν ἐνεργὸ μέρος στὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ πολέμου στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα, ἐνῶ ὁ Ἀτταλος, ἔχοντας ὡς μόνιμη πλὴν βάση τὴν Αἴγινα, ἐρχεται προσωπικῶς στὸ θέατρο τοῦ πολέμου τὸ 208 π.Χ. Μετὰ τὴν πολιορκία τῆς Πεπαρήθου μαζί μὲ τὸν Ρ. Sulpicius Galba λαμβάνει μέρος στὴν σύνοδο τῶν Αἰτωλῶν στὴν Ἡράκλεια καὶ κατόπιν στὴν κατάληψη μὲ τοὺς Ῥωμαίους τῶν Ὠρεῶν καὶ τοῦ Ὀπούντος, ὅπου ὁμως μόλις διέφυγε ἄδοξα τὸν κίνδυνο νὰ συλληφθεῖ ἀπὸ τὸν σπεύδοντα πρὸς τὴν λοκρικὴ πόλιν Φίλιππο Ε' ¹²⁴. Τὸ 201 π.Χ., ὅταν ὁ Φίλιππος Ε' καταστρέφει τὸ Νικηφόριον καὶ τὰ ἱερὰ ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Περγάμου, ὁ Ἀτταλος Α' ζητεῖ χωρὶς ἀποτέλεσμα τὴν βοήθεια τῶν Αἰτωλῶν ¹²⁵, ὅπως καὶ τὸν ἐρχόμενο χρόνο ἀπὸ τὴν Αἴγινα ¹²⁶. Τὰ δύο ἐπόμενα ἔτη ὁ Ἀτταλος βρίσκεται συνεχῶς στὴν Ἑλλάδα συμμετέχοντας στὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ Β' Μακεδονικοῦ πολέμου καὶ ἀναχωρεῖ μόλις τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 198 π.Χ. ¹²⁷, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ἀπὸ τὸ προηγούμενο φθινόπωρο καὶ οἱ Αἰτωλοὶ προσεχώρησαν στοὺς ἀντιπάλους τοῦ Φιλίππου Ε' ¹²⁸.

Κατὰ τὸ μεγάλο αὐτὸ χρονικὸ διάστημα ὁ Ἀτταλος Α' καὶ οἱ Περγαμηνοὶ πρέπει νὰ εἶχαν πολλὰς εὐκαιρίες ἐπαφῶν καὶ ἀλληλογραφίας μὲ τὸν Ἀγῆτα Λοχάγου Καλλιπολίτα, στρατηγὸ τῶν Αἰτωλῶν τὸ 218/7 π.Χ. καὶ τὸ 202/201 (ἢ 201/200) π.Χ. καὶ ἰδιοκτήτη προφανῶς τῆς οἰκίας τῆς Καλλιπόλεως, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται τὰ σφραγίσματα ¹²⁹. Ἀνάμεσά τους ἔχομε τὸ λαμπρὸ σφραγιστικὸ πορτραῖτο πιθανότατα τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀττάλου ¹³⁰, ἐνῶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπονοεῖται ὁ ἴδιος ὁ «ταυρόκερος» ¹³¹ βασιλεὺς στὸ

124. HANSEN, 46-50, ὅπου μνεῖα τῶν ἀρχαίων πηγῶν. Γενικῶς γιὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ Ἀττάλου Α' στὸ Αἶγαῖο καὶ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα (215-197 π.Χ.), ALLEN, 65 κέ. SCHALLES, 67 καὶ σημ. 425· 105· 107 καὶ σημ. 644.

125. HANSEN, 56.

126. HANSEN, 60. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, Ε', 28.

127. HANSEN, 57 κέ.

128. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, Ε', 36.

129. Γιὰ τὴν ταύτιση τῶν ἰδιοκτητῶν τῆς «οἰκίας τοῦ ἀρχεῖου» βλ. ΠΑΝΤΟΥ (σημ. 110), 427 κέ.

130. Σφράγισμα ἀρ. 277. Βλ. ΠΑΝΤΟΥ (σημ. 110), 358 κέ., πίν. 41. Ἐπίσης: AAA 12 (1979) 266, εἰκ. 24a· Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Πανσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις. Βοιωτικά-Φωκικά* (Ἀθήνα 1981) 377, εἰκ. 413 (ἀριστερά).

131. Βλ. v. PROT, «Dionysos Kathegemon», AM 27 (1902) 162 κέ.· J. TONDRIAU, εἰς *Παγκάρπεια*.

σφράγισμα¹³² αρ. 164, ἂν ἡ κερασφόρος μορφή σ' αὐτό, πού δείχνει νά ἔχει προσωπογραφικά χαρακτηριστικά, δέν εἶναι ἕνας ἀκαρνανικός ἀγένειος Ἀχελῷος, ἀλλά ἀνάγεται στήν περγαμηνή προπαγάνδα τῆς ἐποχῆς¹³³. Ἔτσι δέν εἶναι ἀπίθανο ὅτι τὸ μεγάλο ἀνάθημα τοῦ Ἀττάλου Α' στοῦ τέμενος τῆς Περγάμου μέ τήν προστάτιδα θεά τῆς πόλεως καί τήν Τύχη¹³⁴ τοῦ νικηφόρου κατὰ τῶν βαρβάρων βασιλέως, ἔργο ἀσφαλῶς κάποιου μεγάλου γλύπτη¹³⁵, θά ἀπετέλεσε τὸ θέμα κάποιου σφραγιδολύφου τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ αὐτοὺς πού θά ἐργάζονταν γιὰ τήν περγαμηνή αὐλή ἢ τὸ περγαμηνὸ νομισματοκοπεῖο¹³⁶. Ὁ γλύπτης, τοποθετώντας στήν κεφαλὴ τῆς θεᾶς ὄχι πλέον ἕναν ἀπλὸ πόλο, ὅπως στοῦ λατρευτικὸ ἀγαλμὰ τῆς τοῦ ὁποῖου διετήρησε, ἐξελιγμένο βεβαίως, τὸν βασικὸ τύπο, ἀλλὰ τὸ πυργωτὸ στέμμα τῆς Τύχης τῶν πόλεων, ἐρχόταν πολὺ κοντὰ στοῦ νοηματικὸ περιεχόμενο πού θά ἐπιδιωκόταν νά δοθεῖ στήν θεά μέ τήν ἔγερση τοῦ κολοσσικοῦ ἀγάλματός της στοῦ στρογγυλὸ βάθρο: μέ τὸ ἀγαλμα αὐτὸ ἡ Πέργαμος, ὅπως ἡ Ἀθήνα μέ τήν κολοσσικὴ Πρόμαχο τοῦ Φειδίου στήν Ἀκρόπολη ἢ ἡ Ἀντιόχεια μέ τήν Τύχη τοῦ Εὐτυχίδου, διεκήρυσσε τήν εὐνοία τῆς προστάτιδας θεᾶς πρὸς τήν πόλη καί τὸν βασιλέα¹³⁷. Ποιὰ εἶναι ἡ πιστότητα ἀποδόσεως τοῦ ἀγαλματικοῦ τύπου δέν μπορεῖ φυσικὰ νά λεχθεῖ, ὅπωςδὴποτε ὁμοῦς ὁ ἐλληνιστικὸς χαρακτήρας θά παρέμεινε πιστὸς στοῦ γενικὸ σχῆμα τοῦ κολοσσικοῦ ἀγάλματος καί στὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς περγαμηνῆς θεᾶς, ὅπως ὁ πυργωτὸς πόλος.

Δυστυχῶς στοῦ σφράγισμα δέν σώζεται τὸ ἀριστερὸ χέρι τῆς θεᾶς, ὥστε νά γνωρίζομε ἂν κρατοῦσε ἀσπίδα, ὅπως τὸ παλλάδιο τῶν πρωτοελληνιστικῶν χρυσῶν νομισμάτων, ἢ κάτι ἄλλο. Στὴν δεύτερη αὐτὴ περίπτωση, ἕνα νόμισμα ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων τῆς Κυζίκου μέ τήν ἐπιγραφὴ Ἀθηνᾶ Σώτιρα Κυζικηνῶν (πίν. 43στ), μᾶς δίνει μία

Mélanges Henri Grégoire (AIPhOr 12, 1952) 451 καὶ σημ. 3-4, 462-3. A. RUMPF, AM 78 (1963) 189 κέ., πίν. 93z. HANSEN, 351-352.

132. Βλ. ΠΑΝΤΟΥ (σημ. 110), 192 κέ.

133. Γιὰ τὸ θέμα θά γίνῃ λόγος ἄλλοῦ.

134. Πρβ. LACROIX, 121: «La fréquence de ce type, qui met en évidence le caractère guerrier d'Athéna, se justifie aisément à une époque où le pouvoir passait de main en main, selon les hasards des combats. Pour des aventuriers, sans cesse occupés à risquer leur chance dans l'une ou l'autre expédition militaire, l'Athéna combattante était l'image même de la Fortune, puisque l'intervention de la déesse pouvait décider du sort d'une bataille et régler les destinées d'un empire». Καὶ C. ROBERT, *Jdl* 3 (1888) 94-95: «Nun scheint es aber in Pergamon ... nicht wie in Antiocheia und anderwärts, eine besondere Stadtgöttin Tyche gegeben zu haben, sondern wie Athena die Tyche von Athen ist, so muß auch in Pergamon eine der übrigen dort verehrten Göttinnen die Tyche gewesen sein. Zunächst wird man nun denken, daß diese Rolle vornehmlich der Athena Polias zugefallen sei...».

135. KÜNZL, 48 καὶ σημ. 83.

136. Ἐνδεχομένως ὁ Ἀθηναίων εἶναι ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς, βλ. G. RICHTER, *Engraved Gems of the Greeks and the Etruscans* (1968) αρ. 594, 654. Ἡ ποιότητα τῶν χαρακτῶν στοῦ περγαμηνὸ νομισματοκοπεῖο φάνηκε ἤδη νωρὶς μέ τήν δημιουργία τοῦ νομισματικοῦ πορτραῖτου τοῦ Φιλεταίρου ἐπὶ Εὐμένους Α', κατὰ τὴν U. WESTERMARK (*Das Bildnis des Philetairos von Pergamon*, Stockholm 1961, 1) «eines der besten Münzporträts des frühen Hellenismus». Γιὰ τὰ βασιλικά ἐργαστήρια βλ. καὶ L. ROBERT, *BCH* 108 (1984) 496 κέ.

137. Πρβ. WENNING, 49: «Die Athena des Rundmonuments ist eigenständige Anathemfigur und nicht mehr die direkt in den Kampf eingreifende Göttin». Γιὰ τὴν γενικότερη σύλληψη τῶν ἀναθημάτων, τὴν πρόσδεση στήν ἐλληνικὴ παράδοση καὶ τὴν ἐκπεφρασμένη αὐτοσυνειδησία τῶν Περγαμηνῶν, βλ. ἐν συντομίᾳ WENNING, 49-50.

ἄλλη δυνατότητα ἀποκαταστάσεως πού ταιριάζει στήν Ἀθηνᾶ Νικηφόρο τῆς Περγάμου.

Τὸ νόμισμα αὐτό, ἐποχῆς Τραϊανοῦ¹³⁸, δείχνει στὸν ὀπισθότυπο τὴν Ἀθηνᾶ μὲ τὸ σῶμα κατ' ἐνώπιον καὶ τὴν κεφαλὴ πού φέρει π ὅ λ ο σὲ κατατομὴ πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὸ στήθος καλύπτει ἡ αἰγίς. Μὲ τὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι κραδαίνει τὸ δόρυ πού ἔρχεται πρὸς τὰ δεξιὰ διαγωνίως, μὲ τὸ προτεινόμενο ἀριστερὸ κρατεῖ μία Νίκη. Τὴν σπανιότητα τοῦ τύπου αὐτοῦ σημείωσε ἤδη ὁ Imhoof-Blumer¹³⁹: «Dieser Typus der Athena Soteira und Nikephoros, mit dem Kalathos als Kopfschmuck, kommt meines Wissens sonst nirgends vor».

Τὸ γεγονός ὅτι τώρα ἔχομε ἓνα πιθανὸ δεύτερο, ἐλληνιστικὸ πλέον, παράδειγμα ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση μήπως στὸ νόμισμα αὐτὸ τῆς Κυζίκου, πόλεως μὲ στενότερες σχέσεις πρὸς τοὺς Ἀτταλεῖδες¹⁴⁰ καὶ πατρίδας τῆς Ἀπολλωνίδος¹⁴¹, συζύγου τοῦ Ἀττάλου Α', ἔχομε μία μίμηση τοῦ κολοσσικοῦ ἀγάλματος πού ἤγειρε ὁ Ἀτταλὸς στὴν ἀκρόπολη τῆς Περγάμου. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ. Ἀλλὰ βεβαίως τόσο ὁ πόλος, ὅσο καὶ ἡ στάση τῆς Νικηφόρου Ἀθηνᾶς, πού συγκρίνονται μὲ τὸ ἐλληνιστικὸ σφράγισμα, καθὼς καὶ τὸ ἐπίθετο τῆς «Σωτῆρας Κυζικηνῶν»¹⁴² δείχνουν ὅτι πιθανότατα κάποιο παλαιότερο πρότυπο τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου, ὅταν ἔχομε στὸ περγαμηνὸ βασίλειο τὴν ἐντονότατη λατρεῖα τῆς Ἀθηνᾶς Νικη-

138. F. IMHOOF-BLUMER, *Monnaies grecques* (Amsterdam 1883) 245, ἀρ. 86· F. IMHOOF-BLUMER, *Griechische Münzen. Neue Beiträge und Untersuchungen* (München 1890) 90, ἀρ. 168, πίν. VII₂.

139. IMHOOF-BLUMER, ἔ.δ. 90, ἀρ. 168.

140. Γιά τίς στενότερες σχέσεις Κυζίκου καὶ Ἀτταλείδων ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Φιλεταίρου βλ. HANSEN, 18 καὶ σημ. 25-26 (εὐεργεσίες Φιλεταίρου κατὰ τὴν πενταετία 280-275 π.Χ.)· 17 (ἐορτὴ Φιλαίτερεια)· 39 καὶ σημ. 79 (ἐγκάρδιες σχέσεις μὲ τὴν περγαμηνὴ αὐλή)· 44 καὶ σημ. 91 (γάμος Ἀττάλου Α' μὲ τὴν Κυζικηνὴ Ἀπολλωνίδα)· 53 (συμμαχία κατὰ Φιλίππου Ε' τὸ 201 π.Χ.)· 60 (κυζικηνὴ τριτῆρης σὲ βοήθεια τῆς Ἀβύδου)· 98, 100 καὶ σημ. 95, 96 (ἐπίσκεψη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας στὴν Κύζικο μετὰ τὴν εἰρήνη μὲ τὸν Προυσία)· 135 (συμμαχία κατὰ τοῦ Προυσία τὸ 155/4· εἴκοσι κυζικηνὰ πλοῖα)· 143 καὶ σημ. 47 (ἐπιστολὴ Ἀττάλου Γ' πρὸς Κύζικο γιὰ τὸν Δία Σαβάζιο)· 155-156 καὶ σημ. 131 (ἡ Κύζικος βοηθεῖ τοὺς Ῥωμαίους κατὰ τοῦ Ἀριστονίκου)· 289 καὶ σημ. 141-143 (ναὸς τῆς Ἀπολλωνίδος στὴν Κύζικο)· 375 καὶ σημ. 428-429 (ὁ γλύπτης καὶ τορευτὴς Στρατόνικος ὁ Κυζικηνὸς στὴν Πέργαμο)· 403-404 (ὁ ἱστορικὸς Νεάνθης ὁ Κυζικηνός, βιογράφος τοῦ Ἀττάλου Α'). Βλ. ἐπίσης ALLEN, σποράδην (βλ. εὐρετήριο Kyzikos). RUGE, *RE* XII, 1 (1924) στ. 230³⁹⁻⁵⁸. F.W. HASLUCK, *Cyzicus* (Cambridge 1910) 174 κέ.

141. ALLEN, 151 καὶ σημ. 27. HASLUCK (σημ. 140), 175-176. SCHALLES, 102 καὶ σημ. 625· 111 καὶ σημ. 671.

142. Στὴν Πέργαμο δὲν μαρτυρεῖται τὸ ἐπίθετο Σωτῆρα γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ, ὑπῆρχε ὅμως βωμὸς τοῦ Διὸς Σωτήρος στὴν ἀγορὰ τῆς Περγάμου (βλ. OHLEMUTZ, 68-69· L. ROBERT, *BCH* 108, 1984, 475 κέ.), καὶ ὁ Ζεὺς στὴν Πέργαμο εἶναι σύνναος τῆς Ἀθηνᾶς. Εἶναι γνωστὴ ἀπὸ διάφορα μέρη κοινὴ λατρεῖα Διὸς Σωτήρος καὶ Ἀθηνᾶς Σωτῆρας, πού θεωροῦνται θεοὶ προστάτες τῶν στρατιωτῶν (βλ. J. POUILLOUX, *La forteresse de Rhamnonte* (Paris 1954) 79· 155, ἀρ. 44. L.R. FARNELL, *The Cults of the Greek States I* (1896) 412. Γιά τὴν Ἀθηνᾶ Σωτῆρα βλ. καὶ ROSHER, *ML* IV, στ. 1240-1242). Ζεὺς Σωτὴρ ὑπάρχει καὶ στὴν Κύζικο, βλ. HASLUCK (σημ. 140), 223 καὶ σημ. 1. Τὸ ἐπίθετο Σωτὴρ ἔφεραν στὴν Πέργαμο τόσο ὁ Ἀτταλὸς Α' (βλ. HANSEN, 31 καὶ σημ. 27· 454 καὶ σημ. 187) μετὰ τὴν νίκη του ἐπὶ τῶν Γαλατῶν, στὴν ὁποία ὀφείλεται καὶ ἡ ἔγερση τῶν ἀναθημάτων, ὅσο καὶ ὁ Εὐμένης Β' (βλ. HANSEN, 99 καὶ σημ. 91· 176 καὶ σημ. 62· 457-459· 465 καὶ σημ. 269· 467) τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 184/3 π.Χ. Στὴν Πέργαμο ἦγετο ἐπίσης καὶ ἐορτὴ Σωτήρια (βλ. HANSEN, 158 καὶ σημ. 149· OHLEMUTZ, 233).

φόρου, πρέπει να έχουν ύπ' ὄψη τους οἱ χαρακτες τῶν κυζικηνῶν νομισμάτων.

Γιατί ἡ Νικηφόρος αὐτὴ Ἀθηνᾶ τῶν Κυζικηνῶν ὀνομάσθηκε Σώτειρα δὲν γνωρίζομε. Ἡ Ἀθηνᾶ ἔχει ἀρχαιότατη λατρεία στὴν Κύζικο· ἡ πόλη αὐτὴ ἐσεμνύνετο ὅτι εἶχε τὸν ἀρχαιότερο ναὸ τῆς θεᾶς στὴν Ἀσία (Παλ. Ἀνθ. VI, 342), καὶ κατὰ τὸν Ἀπολλώνιο (Ἀργον. I, 955) ἀποκαλεῖται τῆς Ἰησονίης Ἀθήνης. Στὴν Κύζικο ὁμως ἡ κατ' ἐξοχὴν τιμώμενη θεὰ εἶναι ἡ Κόρη Σώτειρα¹⁴³, καὶ ἡ θεὰ αὐτὴ μαζί με τὴν Ἀθηνᾶ Ἰλιάδα βοήθησαν σύμφωνα με τὴν λαϊκὴ πίστι τὴν Κύζικο κατὰ τὴν πολιορκία τῆς ἀπὸ τὸν Μιθριδάτη (Πλουτ. Λούκουλλος, 10). Νὰ ἔλαβε τότε ἡ Ἀθηνᾶ τὸ ἐπίθετο Σώτειρα εἶναι μία ὑπόθεση¹⁴⁴. Πάντως τόσο ὁ τύπος τῆς Ἀθηνᾶς στὰ νομίσματα ἐπὶ Τραϊανοῦ¹⁴⁵, ὅσο καὶ ἡ Ἀθηνᾶ ἄλλων μεταγενεστέρων νομισμάτων τῆς Κυζίκου¹⁴⁶, με κορινθιακὸ κράνος χωρὶς λοφίον ποὺ στηρίζει σὲ κάθετο δόρυ τὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι, ἐνῶ στὸ προεκτεινόμενο ἀριστερὸ κρατεῖ Νίκη, δὲν μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὴν Ἀθηνᾶ Ἰλιάδα, ἡ ὁποία στὴν ἑλληνιστικὴ τῆς μορφή¹⁴⁷ ναὶ μὲν φέρει πόλο καὶ σχετίζεται με μία σωτηρία τῆς Κυζίκου, ἀλλὰ δὲν εἶναι οὔτε στὸν τύπο τῆς Προμάχου, οὔτε Νικηφόρος. Ὅπως διείδε ἤδη ὁ Hasluck¹⁴⁸, ἡ Ἀθηνᾶ τῶν κυζικηνῶν νομισμάτων ἀποδίδει περγαμηνὸν τύπο.

Ἡ ἐπίδραση τῆς περγαμηνῆς λατρείας στὴν Κύζικο γίνεται ἀργότερα καταφανὴς στὴν ἐπιγραφή πρὸς τιμὴν τῆς Ἀντωνίας Τρύφαινας ἐπὶ Τιβερίου¹⁴⁹, ἀπὸ τὴν ὁποία μαθαίνομε ὅτι ἡ Τρύφαινα *συνκαθιέρωσ[ε] / τῇ Πολιάδι Ἀθηνᾶ ἄγαλμα τῆς μητρὸς αὐτοῦ* (sc. τοῦ Τιβερίου) *Σεβαστ[ῆς Νει/κη]φόρου* καὶ ὅτι στὴν Κύζικο τελοῦνταν Παναθήναια. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ μαθαίνομε ἀπὸ ἐπιγραφή τῆς Περγάμου¹⁵⁰ ὅτι ἡ Ἰουλία Λιβίλλα, ἡ νεώτερη θυγατέρα τοῦ Γερμανικοῦ, ἔχει ὀνομασθεῖ «νέα Νικηφόρος» καὶ ἔχει καταστεῖ «σύνθρονος» τῆς Νικηφόρου καὶ Πολιάδος Ἀθηνᾶς. Νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀποθέωση τῆς Ἀπολλωνίδος μετὰ θάνατον¹⁵¹ βρισκόταν σὲ κάποια σχέση με τὴν λατρεία καὶ τὴν μορφή τῆς Νικηφόρου Ἀθηνᾶς, ὅπως ἀργότερα συμβαίνει με τὴν Λιβία στὴν Κύζικο καὶ τὴν Ἰουλία Λιβίλλα στὴν Πέργαμο, δὲν μπορεῖ βεβαίως νὰ ὑποστηριχθεῖ με ἀσφάλεια, ἀποτελεῖ ὁμως μία εὐλογη ὑπόθεση, ἐὰν ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ὅτι ἡ αὐτοκρατορικὴ λατρεία τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων στὴν Ἀνατολὴ ἀκολουθεῖ ἑλληνιστικὰ δυναστικά πρότυπα. Οἱ σωζόμενες πηγὲς δὲν μαρτυροῦν κάποια ἰδιαίτερη σύνδεση τῆς Ἀπολλωνίδος με τὴν Ἀθηνᾶ Νικηφόρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς «εἰκόνας» τῆς στὸ τέμενος τῆς Ἀθηνᾶς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἐνεπίγραφο στρογγυλὸ βᾶθρο (InP, ἀρ. 169): *Ἀτταλος βασιλίσσαν Ἀπολλωνίδα / τῇ μητέρα, φιλοστοργίας ἔνεκα / τῆς πρὸς αὐτόν*. Ἡ ἀνάθεση τοῦ ἀγάλματος αὐτοῦ ὁμως ἀπὸ τὸν Ἀτταλο (μετέπειτα Β') δὲν σημαίνει ὅτι

143. Βλ. HASLUCK (σημ. 140), 210 κέ.

144. Βλ. HASLUCK (σημ. 140), 236.

145. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 138.

146. H. VON FRITZE, «Die autonome Kupferprägung von Kyzikos», *Nomisma* 10 (1917) πίν. III.18-20.

147. LACROIX, 103 κέ.

148. HASLUCK (σημ. 140), 236.

149. HASLUCK (σημ. 140), 264, ἐπ. I.12.

150. InP, ἀρ. 497.

151. Βλ. ALLEN, 149 καὶ σημ. 20· 150-152. AvP, IX (1937) 86-87. HANSEN, 455 κέ., σημ. 205 κέ.

ή Ἀπολλωνίς κατέστη «σύνναος» τῆς Ἀθηνᾶς στήν περγαμηνή ἀκρόπολη¹⁵², ὅπως στήν Τέω, ὅπου μετὰ θάνατον ἡ «θεά Ἀπολλωνίς Εὐσεβῆς Ἀποβατηρία» εἶναι σύνναος τῆς Ἀφροδίτης¹⁵³. Ἔτσι δὲν μπορούμε νὰ ξέρομε, ἂν στὸν ναὸ ποὺ ἀνήγειραν πρὸς τιμὴν τῆς Ἀπολλωνίδος στήν Κύζικο οἱ Εὐμένης Β' καὶ Ἀτταλος (Β')¹⁵⁴ εἶχε κάποια θέση ὡς σύνναος ἡ περγαμηνή Νικηφόρος ἢ κάποια ἄλλη θεά. Εἶναι ὁμως πιθανὸ ὅτι ἡ μορφὴ τῆς Νικηφόρου στήν Κύζικο ἔφθασε ἐκεῖ ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν Ἀτταλιδῶν στήν Πέργαμο, καὶ πάντως κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδο.

Μεταξὺ τοῦ ἑλληνιστικοῦ σφραγίσματος τῆς Καλλιπόλεως ποὺ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹⁵⁵, βρίσκεται δηλαδὴ χρονικῶς πολὺ κοντὰ στήν ἔγερση τῆς Ἀθηνᾶς στὸ στρογγυλὸ βάθρο τοῦ τεμένους τῆς περγαμηνῆς ἀκροπόλεως, καὶ τῶν κυζικηνῶν νομισμάτων τῆς Ἀθηνᾶς Σωτείας ἐπὶ Τραϊανοῦ μεσολαβεῖ ἀρκετὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Πότε ἡ θεὰ ἀντικαταστάθηκε στὸ βάθρο ἀπὸ ἓνα ἀνδριάντα Ρωμαίου αὐτοκράτορα¹⁵⁶, δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλές, ἂν καὶ ἡ μετασκευὴ-ἐπέκταση τῆς ἀνώτερης βαθμίδας γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν τροπαίων εἶναι πιθανὸ ὅτι ἔγινε ἐπὶ Αὐγούστου τὸ 20/19 π.Χ.¹⁵⁷ Ἄν δεχθοῦμε ὅτι συγχρόνως μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν τροπαίων ἀντικαταστάθηκε ἡ Ἀθηνᾶ ἀπὸ ἓναν ἀνδριάντα τοῦ Αὐγούστου, μεσολαβεῖ ὡς τὰ νομίσματα ἐπὶ Τραϊανοῦ χρονικὸ διάστημα μεγαλύτερο τοῦ αἵωνα. Ἄν ὁμως ὁ ἀνδριᾶς αὐτοκράτορος τοποθετήθηκε τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., ὅπως πιστεύουν ἄλλοι ἀρχαιολόγοι¹⁵⁸, τότε τὸ ἀνάθημα τοῦ Ἀττάλου Α' θὰ εἶχε ἐνδεχομένως ἐπιζήσει ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ νομίσματος τῆς Κυζίκου. Μία τρίτη πιθανότητα, ἡ διαρπαγὴ τοῦ ἀναθήματος ἀπὸ τὸν ἀπελεύθερο Ἀκράτο τὸ 64 μ.Χ. καὶ ἡ τοποθέτηση ἑνὸς ἀνδριάντος τοῦ Νέρωνος, ποὺ ἀποκαθελώθηκε μετὰ τὴν *damnatio memoriae* τοῦ τελευταίου, καὶ ἡ ἐπισκευὴ καὶ ἀποκατάσταση ἑνὸς ἀντιγράφου τοῦ ἀρχικοῦ ἀναθήματος ἀπὸ τὴν βουλὴ καὶ τὸν δῆμο τῶν Περγαμηνῶν μὲ τὴν ἐπιμέλεια τῶν περὶ τὸν Τιβ. Ἰούλιο Ροῦφο στρατηγῶν¹⁵⁹, ἔχει ὑπὲρ αὐτῆς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀκράτος διήρπασε, κατὰ τὴν ρητὴ μαρτυρία τοῦ Τακίτου¹⁶⁰,

152. Ἡ ἔγερση ἑνὸς ἀνδριάντος στὸ τέμενος τῆς Ἀθηνᾶς θεωροῦνταν ἀπλῶς ὡς ἡ ὑψιστὴ τιμητικὴ διάκριση στήν Πέργαμο (βλ. OHLEMUTZ, 55). Γνωρίζομε πάντως ὅτι στήν Πέργαμο ἡ Ἀπολλωνίς ἐνίσχυσε ἰδιαιτέρως τὴν λατρεῖα τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης Θεσμοφόρων (βλ. OHLEMUTZ, 207 κέ.).

153. Βλ. L. ROBERT, *Études anatoliennes*, Paris 1937 (Amsterdam 1970) 9-20.

154. Βλ. HANSEN, 289 καὶ σημ. 141-143. Βλ. καὶ τὴν ἀποκατάσταση ποὺ ἐπιχειρεῖ ἡ H. FRONING, *Marmor-Schmuckreliefs mit griechischen Mythen im 1. Jh. v. Chr.* (1981) 40 κέ. καὶ ἐσχάτως H. VAN LOOY-K. DEMOEN, «Le temple en l'honneur de la reine Apollonis à Cyzique et l'énigme des stylopinakia», *EpigrAnat* 8 (1986) 133-142.

155. Ὅπωςδὴποτε ὁ *terminus ante quem* γιὰ τὰ σφραγίσματα εἶναι ἡ καταστροφὴ τῆς οἰκίας τοῦ ἀρχεῖου στήν Καλλιπόλη, ἐνδεχομένως ἀμέσως μετὰ τὴν Πύδνα καὶ πάντως στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.· βλ. ΠΑΝΤΟΥ (σημ. 110), 444 κέ.

156. WENNING, 38 καὶ σημ. 251.

157. Βλ. KÜNZL, 19 καὶ σημ. 70. Τὴν ἀντικατάσταση ἐπὶ Αὐγούστου δέχεται καὶ ὁ SCHALLES, 54 κέ. καὶ σημ. 344, 347, ὁπότε βεβαίως παραμένει ἄλυτο τὸ ἐρώτημα ἤδη τοῦ OHLEMUTZ, 27 σημ. 31: «τί συνέβη μὲ τὸ κολοσσικὸ ἄγαλμα (sc. τῆς Ἀθηνᾶς) τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου». Μεταφέρθηκε σὲ ἄλλη θέσις ἢ σὲ ἄλλη πόλη; Πρβ. τὴν δωρεὰ τῆς Ἀρτέμιδος Λαφρίας τῆς Καλυδῶνος στήν Πάτρα (ΠΑΥΣ. VII, 18, 8-9).

158. A. SCHÖBER, *Die Kunst von Pergamon* (1951) 55.

159. *InP*, ἀρ. 383 καὶ COARELLI, 233 εἰκ. 30, 31. Ἀντιθέτως SCHALLES, 54-5 καὶ σημ. 347.

160. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 76.

καὶ simulacra numinum, ὁπότε βεβαίως δὲν θὰ εἶχε ὀρρωδήσει πρὸ τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ στρογγυλοῦ βάθρου. Πάντως ὅ,τι καὶ ἂν συνέβη, μὲ βάση τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἐκεῖνο πού μπορεῖ μὲ βεβαιότητα νὰ λεχθεῖ εἶναι ὅτι: α. τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς στὴν ἀκρόπολη τῆς Περγάμου εἶχε ἀσφαλῶς τὴν μορφή παλλαδίου μὲ πόλο· β. τὸν ἴδιο τύπο τῆς Προμάχου, ἐξελιγμένο βεβαίως, μὲ πυργωτὸ πόλο βρίσκουμε σὲ σφραγίσμα τῆς Καλλιπόλεως, τὸ ὁποῖο ὑποθέτομε ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν Πέργαμο, διότι μόνον ἐδῶ ἔχομε τὸν συνδυασμὸ μαχομένης Ἀθηνᾶς μὲ πόλο σὲ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς. Ἐφ' ὅσον ὁ τύπος τοῦ σφραγίσματος εἶναι ἀγαλματικός, ὅπως πιστεύομε, τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ ἀποδίδει τὴν Ἀθηνᾶ τοῦ στρογγυλοῦ βάθρου πού ἀφιέρωσε ὁ Ἀτταλὸς Α' μετὰ τὶς νίκες τοῦ ἐπὶ τῶν Γαλατῶν· γ. ὁ τύπος ἐπανεμφανίζεται σὲ νόμισμα ἐποχῆς Τραϊανοῦ τῆς Κυζίκου, πόλεως πού εἶχε στενότερες σχέσεις μὲ τοὺς Ἀτταλεῖδες καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία καταγόταν ἡ σύζυγος τοῦ Ἀττάλου Α' Ἀπολλωνίς.

Οἱ σκέψεις πού ἐκθέσαμε ἀνωτέρω πρὸς τὸ παρὸν δὲν ξεφεύγουν ἀπὸ τὸ πεδίο τῶν πιθανῶν, ἀλλὰ μὴ δυναμένων νὰ ἀποδειχθοῦν πλήρως ὑποθέσεων¹⁶¹. Τὴν βεβαιότητα μόνον νέα εὐρήματα μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν, ὅπως συνέβη μὲ τὰ μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἄγνωστα τετράδραχμα τῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου πού μᾶς ἔδωσαν τὸν τύπο τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τοῦ Νικηφορίου «πρὸ πόλεως».

ΠΑΝΤΟΣ Α. ΠΑΝΤΟΣ

161. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐπαναλάβει ἐδῶ μία φράση τῆς St. G. MILLER, *Hesperia* Suppl. XX (1982) 97, γιὰ τὸ κατὰ Herrington ἄγαλμα τοῦ προ-παρθενώου: «At the very least, it (sc. ἡ θεωρία ὅτι ἡ Πρόμαχος τῶν ἀρχαϊκῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων ἀποδίδει τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα στὴν Ἀκρόπολη) has the advantage of supplying a necessary cult image for a probable temple».

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- ALLEN R.E. ALLEN, *The Attalid Kingdom. A Constitutional History* (Oxford 1983).
- AvP *Altertümer von Pergamon*, τ. I - XIV (1912 - 1984).
- COARELLI F. COARELLI, «Il 'grande donario' di Attalo I», *I Galli e l'Italia* (Roma 1978) 231 - 255.
- FLEISCHER R. FLEISCHER, *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien* (EPRO 35) (Leiden 1973).
- FLEISCHER, R. FLEISCHER, «Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien», Suppl., *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976*, I (EPRO 66) (Leiden 1978) 324 - 358.
- HANSEN EST. V. HANSEN, *The Attalids of Pergamon*² (Ithaca and London 1971).
- HAVELOCK CHR. M. HAVELOCK, «The Archaistic Athena Promachos in Early Hellenistic Coinages», *AJA* 84 (1980) 41 - 50.
- IvP M. FRÄNKEL, *Die Inschriften von Pergamon*, AvP VIII¹⁻².
- KROLL J.H. KROLL, «The Ancient Image of Athena Polias», *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography presented to Homer A. Thompson, Hesperia Suppl. XX* (Princeton, N.J., 1982) 65 - 76.
- KÜNZL E. KÜNZL, *Die Kelten des Epigonos von Pergamon, Beiträge zur Archäologie* 4 (Würzburg 1971).
- LACROIX L. LACROIX, *Les reproductions de statues sur les monnaies grecques. La statuaire archaïque et classique* (Paris 1949).
- LE RIDER G. LE RIDER, «Un tétradrachme d'Athéna Niképhoros», *RN*, 6e s., XV (1973) 66 - 79.
- MØRKHOLM O. MØRKHOLM, «Some Pergamene Coins in Copenhagen», *Essays in honor of Leo Mildenberg: Numismatics, Art History and Archaeology* (Wetteren 1984) 181 - 192.
- MvP H. VON FRITZE, *Die Münzen von Pergamon* (Berlin 1910).
- OHLEMUTZ E. OHLEMUTZ, *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon* (Würzburg - Aumühle 1940).
- Pergamon *Pergamon. Ausstellung 22. April - 4. Juni 1972* (Ingelheim am Rhein).
- SCHALLES H.J. SCHALLES, *Untersuchungen zur Kulturpolitik der pergamenischen Herrscher im 3. Jh. v. Chr.* (IstF 36) (Diss., Tübingen 1985).
- WENNING R. WENNING, *Die Galateranatheme Attalos I, Pergamenische Forschungen* 4 (Berlin 1978).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΕΣΟΝΤΩΝ ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΓΑΡΑ*

(Πίν. 44)

Τὰ *θυόεντα μέγα*ρα τῆς Δήμητρος στήν Ἐλευσίνα καί τὰ *σκιόεντα μέγα*ρα τῶν Μυκη-
νῶν, ἔχουν φωτισθεῖ μέ ἄπλετο ἐπιστημονικὸ φῶς ἀπὸ τὸν τιμώμενο Καθηγητὴ. Γι'
αὐτὸ καὶ δὲν θὰ ἦταν ἀνεπίκαιρο νομίζω οἱ λίγες σελίδες ποὺ προσφέρονται γιὰ τὸν
τόμο αὐτὸ νὰ ἀφοροῦν στὰ *Μέγα*ρα, τὴν πανάρχαιη πόλη τοῦ Ἰσθμοῦ, γιὰ τὰ
ὁποῖα ἡ σπανιότητα ἱστορικῶν στοιχείων κάνει καὶ τὸ λιγιστὸ φῶς μιᾶς μικρῆς μελέ-
της εὐπρόσδεκτο¹.

BECHTEL, <i>Gr. Dial.</i>	F. BECHTEL, <i>Die griechischen Dialekte</i> (Berlin), τ. I (1921), II (1923), III (1924).
CLAIRMONT, <i>P.N.</i>	CHR. CLAIRMONT, <i>Patrios Nomos, Public Burial in Athens during the fifth and fourth Centuries B.C.</i> (BAR International Series 161, 1983).
GUARDUCCI, <i>E.G.</i>	M. GUARDUCCI, <i>Epigrafia greca</i> (Roma), τ. I (1967), II (1969), III (1974), IV (1978).
HIGHBARGER	E.L. HIGBARGER, <i>The History and Civilization of Ancient Megara I</i> (Baltimore 1927).
JONES	N.F. JONES, «The Order of the Dorian Phylai», <i>Clas. Phil.</i> 75, 3 (1980) 197-215.
LEGON	R.P. LEGON, <i>Megara</i> (Ithaca and London 1981).
LSAG	L. JEFFERY, <i>The Local Scripts of Archaic Greece</i> (Oxford 1961).
THREATTE, <i>GAI</i>	L. THREATTE, <i>The Grammar of Attic Inscriptions I</i> (Berlin - N. York 1980).

* Εἶχε ἤδη ὁλοκληρωθεῖ ἡ μελέτη τῆς ἐπιγραφῆς καὶ εἶχε γίνει μία πρόδρομη ἀνακοίνωση, ὅταν πληρο-
φορήθηκα ἀπὸ κάποια ὑποσημείωση (N.F. Jones, σελ. 208) ὅτι ὁ καθ. κ. C. Edmonson σκόπευε νὰ δημοσι-
εύσει τὴ στήλη κατὰ προφορικὴ παραχώρηση τοῦ μακαρίτη ἐφόρου Ἰω. Θρεψιάδη, ποὺ τοῦ ἔγινε τὸ 1958.
Μὲ ἓνα εὐγενικὸ του γράμμα ὁ κ. Edmonson μοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ προχωρήσω στὴ δημοσίευση τῆς
στήλης. Μετὰ τὸν Ὀκτώβριο 1984, ποὺ κατατέθηκε τὸ χειρόγραφο, μπόρεσαν νὰ γίνουν μόνο μικρὲς προ-
σθήκες στὶς ὑποσημειώσεις. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1986, χάρις στὴν καλὸσύνη τῶν συναδέλφων Π. Βαλαβά-
νη, Κ. Κόκκου καὶ Β. Πεντάζου, τοὺς ὁποῖους καὶ εὐχαριστῶ, ἔλαβα γνώση ἑνὸς πρόχειρου ἀπόγραφου τῆς
ἐπιγραφῆς καθὼς καὶ μιᾶς φωτογραφίας τῆς στήν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ ποὺ βρέθηκε, ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ
Ἰω. Θρεψιάδη. Ἡ φωτογραφία, καίτοι ὄχι καλὴ, βοήθησε στὴν ἀνάγνωση τοῦ πάνω ὀνόματος τοῦ στίχου
25 (δὲν φαίνεται στὸ σχέδιο γιὰτὶ σήμερα τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ λίθου ἔχει χαθεῖ), καὶ τὸ κυριότερο, στὴν
ταύτιση τοῦ (κατεδαφισμένου σήμερα) σπιτιοῦ ὅπου βρέθηκε ἡ ἐπιγραφή.

1. Μία πρώτη παρουσίαση τοῦ κειμένου ἔγινε στὶς 20 Μαΐου 1984 στὸ Συμπόσιο γιὰ τὰ Μέγα

Ἡ ἐπιγραφή πού δημοσιεύεται ἐδῶ (πίν. 44 καὶ εἰκ. 1) εἶναι ἓνα τυχαῖο εὑρημα². Κατατέθηκε περὶ τὸ 1950 στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Μεγάρων, πού στεγαζόταν τότε στὸ παλιὸ Γυμνάσιο. Ἔχει ἀριθμὸ καταγραφῆς 118 καὶ ἐνδειξὴ ἀπλῶς «Μέγαρα». Πρόκειται γιὰ στήλη ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο μὲ καστανοκίτρινη ὀξειδωσὴ. Λεῖπει τὸ πάνω μέρος καὶ ὑπάρχουν σπασίματα στὶς ἀκμές. Ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι ἀδρά ἐργασμένη, ἐνῶ οἱ τρεῖς ἄλλες ἔχουν τέλεια λείανση. Στὸ κάτω μέρος τῆς κύριας ὄψης καὶ τῶν δύο

x.b.k.

στενῶν πλευρῶν ὑπάρχει κυμάτιο, ἐνῶ στὴν κάτω ἔδρα σώζεται τμῆμα ἐμβόλου μήκους 0.45 μ. γιὰ τὴν ἐνθεσὴ τῆς στήλης σὲ βάθος. Ἴσως ἡ στήλη νὰ ἐπιστεφόταν ἀρχικὰ μὲ ἔξερρη ταινία καὶ κυμάτιο ἢ μόνον κυμάτιο. Οἱ διαστάσεις πού σώζονται σήμερα εἶναι: Μέγ. ὕψ. 0.76 μ. Πλάτ. 0.53 μ. Πλάτ. μὲ κυμάτιο 0.56 μ. Πάχ. 0.11 μ.

Στὴν κύρια ὄψη (α) καὶ στὴ δεξιὰ στενὴ πλευρὰ (β) σώζεται ἐπιγραφή γραμμένη στοιχηδόν. Πρόκειται γιὰ μία σειρά ὀνομάτων μὲ τὰ πατρωνυμικά τους, πού ἔχουν γραφῆ κατὰ φυλές. Μετὰ τὸν στίχο 24 ὁ χαρακτήρ συνεχίσε τὸ κείμενο κάθετα καὶ ἀπὸ

2. Γιὰ τίς συνθήκες εὑρεσῆς βλ. παρακ. στὸ κεφ. Πολυάνδρια στὰ Μέγαρα.

κάτω πρὸς τὰ πάνω, κατὰ μήκος τῆς δεξιᾶς ἀκμῆς, ὅπου ἐπίσης κάθετα, ἀλλὰ με ἀντί-θετη φορά, εἶχε ἤδη γραφεῖ ἓνα ὄνομα (στίχος 25). Ὅταν καὶ αὐτὸς ὁ χώρος ἐξαντλή-θηκε προστέθηκαν, ἴσως λίγο ἀργότερα, δύο ἀκόμη στίχοι (26 καὶ 27) ἀπὸ τὸν ἴδιο

ca. 425 - 400 π.Χ.

ΣΤΟΙΧΗΔΟΝ

- (α) [Δυμᾶνες]
[-----]
1 [Κ]λέον (vel Κλεον-) [: τοῦ δεινός]
Ματρέας: Φιντία
Ματρέας: Χα<ρ>μίδα
Ἀνδροκλῆς: Φαύσονος
5 Κίκον: Σίμο
Εὐφρόνιος: Ἀντιγενίδα
    Ηυλλῆς
    Ἀμφιαρίδας: Ἀλκία
    Ἡράκλετος: Μυρτίλο
10 Παχχάρης: Περιλάο
    Ἡράκλετος: Πολυχάρεος
    [Π]όλυττος: Εὐπαλινό
    [Π]άμφυλοι
    [Κι]κος: ΠΗΛΗΚΟΣ
15 [Φ]ίλαιγος: Εὐκλία
    Λυσίας: Φιλινό
    Ἀπολλόδορος: ΛαFάρχο
    Χαροπίον: Λακρίνεος
    Σύβον: Ἀρχιάδο
20 [Ῥ]ρρίας: Χαριδάμο
    [Δ]αμίων (vel Σ-): Τρεψίονος
    Ἐποικοι: Θραῖζ: Θεοτίμο
    Τελένικος: Διοκλέδα
    Φιλόμελος: Πράξονος: Τε- 25
- (β) 26 [-----]ν: <Ἐ>γγυδίχο Ηυλλεὺς vacat
27 [Ἡεράκ]λετος: [Ἀγ]αμῆστορίδα vacat

χαράκτη στὴ δεξιὰ στενὴ πλευρὰ (β) τῆς στήλης, με διεύθυνση ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω (βλ. σημ. 14). Τὸ μέσο ὕψος τῶν γραμμάτων εἶναι 0.018 μ., με ἐξαίρεση τοὺς στίχους 7 καὶ 13 ὅπου εἶναι 0.030-0.032 μ. Τὸ διάστιχο εἶναι 0.05 μ. καὶ μειώνεται μόνον ἀνάμεσα

στοιχους 23 και 24 (τους τελευταίους της κύριας ὄψης), προφανῶς ἀπὸ ἔλλειψη χώρου. Γιὰ τὸν ἴδιο ἀσφαλῶς λόγο οἱ τελεῖες χωρισμοὺ τῶν λέξεων σὲ δύο περιπτώσεις στοὺς ἴδιους στίχους εἶναι μόνο δύο, ἀντὶ τῶν τριῶν ποὺ χωρίζουν τὰ ὑπόλοιπα ὀνόματα. Μεταξὺ τῶν στίχων 12 καὶ 13 ὑπάρχει κενὸ 0.045 μ. Ἀντίθετα μὲ τοὺς ἄλλους στίχους, τὸ πρῶτο γράμμα τοῦ στίχου 7 (ὄνομα φυλῆς) ἀρχίζει 0.06 μ. δεξιότερα ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ ἀκμὴ τῆς στήλης³.

Στὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ ἀρίθμηση τῶν στίχων διατηρήθηκε ἐνιαία καὶ στὶς δύο ὄψεις (α καὶ β) τῆς στήλης. Ὅπου ἡ στοιχηδὸν γραφή δὲν ἐξαντλεῖ ὅλο τὸ πλάτος τῆς πλάκας ὁ ὑπόλοιπος χώρος παραμένει κενὸς χωρὶς νὰ σημειώνεται *vacat*. Στὴν ἐπιγραφὴ οἱ τελεῖες χωρισμοὺ δὲν ἐπηρεάζουν τὴ στοιχηδὸν γραφή.

Ἐπιγραφικὲς παρατηρήσεις

Ἡ χάραξη τῶν γραμμάτων γενικὰ εἶναι πολὺ ἐπιμελημένη. Δυστυχῶς ὅμως ἡ ἀνάγνωση δυσχεραίνεται σὲ ἄρκετὰ σημεία ἀπὸ φθορὰς τῆς ἐπιφάνειας τῆς πέτρας, ἰδίως στὸ μέσο της.

στ. 1: Σώζεται ἡ δεξιὰ πλάγια κεραία τοῦ Λ, τὸ κάτω «τρίγωνο» τοῦ Ε(Β), τὸ κάτω ἡμικύκλιο τοῦ Ο καὶ τμήματα ἀπὸ δύο κεραῖες τοῦ Ν.

στ. 2: Ἀπὸ τὸ πατρώνυμο τὸ τρίτο γράμμα εἶναι σίγουρα Ν. Ἀπὸ τὰ δύο ἐπόμενα σώζονται οἱ ἀπολήξεις μιᾶς κάθετης κεραίας καὶ ἀπὸ τὸ τελευταῖο οἱ ἀπολήξεις δύο πλάγιων κεραϊῶν.

στ. 3: ΧΑΜΙΔΑ: Πρόκειται μάλλον γιὰ λάθος τοῦ χαρακτή. Διορθῶνω σὲ Χα<ρ>μίδα.

στ. 5: Σώζονται οἱ δύο ἀπολήξεις τῶν λοξῶν κεραϊῶν τοῦ Κ.

στ. 6: Ἀντιγενίδα: Τὸ δεῦτερο ἰῶτα ἔχει γραφεῖ «ἐκ δευτέρας φροντίδος» καὶ ἐκτὸς στοιχηδόν.

στ. 8: Τὸ ἰῶτα τοῦ Ἀλκία μόλις διακρίνεται δίπλα σὲ φθορὰ τῆς ἐπιφάνειας τῆς πέτρας.

στ. 9: Χαρακτηριστικὴ ἡ γραφή ΗΡΑΚΛΒΤΟΣ ποὺ γίνεται ΗΒΡΑΚΛΕΤΟΣ στὸν στ. 11. Τὸ ἰῶτα τοῦ Μυρτίλο σχηματίζει συμπτωματικὰ ὀξεία γωνία μὲ μία πλάγια γραμμὴ, ποὺ ὀφείλεται σὲ φθορὰ, δίνοντας ἔτσι τὴν ἐντύπωση ἐνὸς Λ.

στ. 13: Τὸ Μ εἶχε γραφεῖ ἀρχικὰ ὡς Ν καὶ διορθώθηκε.

στ. 14: Τὸ δεῦτερο γράμμα τῆς λ. [Κί]κος εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι εἶναι ἰῶτα, γιὰτὶ ἡ ἀπόκρουση τῆς πέτρας στὸ σημεῖο αὐτὸ φθάνει ἀκριβῶς στὸν ἄξονα τοῦ ζυγοῦ τοῦ στοιχηδόν καὶ ὁποιοδήποτε ἄλλο γράμμα θὰ ἄφηνε ἴχνη δεξιότερα.

ΠΗΛΗΚΟΣ: Ἡ ἀνάγνωση προτείνεται μετὰ ἀπὸ ἐπίμονη μελέτη τῆς παλιᾶς φωτογραφίας καὶ μὲ βάση τὸ ἀπόγραφο Θρεψιάδη. Σήμερα τὸ πρῶτο καὶ τὸ τέταρτο γράμμα εἶναι δυσανάγνωστα.

στ. 17: ΛαΦάρχο: Ἡ κατώτερη ὀριζόντια γραμμὴ τοῦ δίγαμμα διακρίνεται ἀμυδρά.

3. Πρόκειται γιὰ τὸ φυλετικὸ *Ηυλλῆς*. Τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχει δεξιὰ τοῦ *vacat* 0.21 μ., δείχνει ὅτι ὁ χαρακτήρας δὲν θέλησε νὰ τὸ γράψει συμμετρικὰ στὸ μέσο τοῦ στίχου. Ἀλλωστε τὸ φυλετικὸ *Πάμφυλοι* τοῦ στ. 13 ἀρχίζει κανονικὰ ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ πέρας τῆς στήλης, ἀφήνοντας δεξιὰ τοῦ κενὸ 0.16 μ.

στ. 22: Τὸ πρῶτο Ο τῆς λ. Θεοτίμο, πού διακρίνεται πάντως πολὺ ἀμυδρά, ἔχει προστεθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνάμεσα στὸ Ε καὶ τὸ Τ, βιάζοντας τὸ στοιχηδόν.

στ. 24: Ἀμέσως ἀριστερὰ τοῦ Τ τοῦ Τελένικος ὑπάρχει *gasuga* πλάτους ἐνὸς γράμματος.

στ. 25: Ἐπειδὴ τὸ τελικὸ Σ τοῦ Πολυχάρεος φθάνει ἀκριβῶς στὸ δεξιὸ πέρας τῆς στήλης, τὰ γράμματα τοῦ στ. 25 διακόπτονται πρὶν ἀπὸ αὐτὸ καὶ συνεχίζονται μετὰ, ἀλλὰ κατ' ἀντίθετη φορά. Ἀπὸ τὸ ὄνομα Α;ῶξέα διακρίνονται ἡ κάθετη καὶ ἡ ἀριστερὴ πλάγια κεραία τοῦ Υ καὶ τὰ τρία ἐπόμενα γράμματα.

στ. 26: Δὲν ὑπάρχουν οἱ τρεῖς κάθετες τελείες χωρισμοῦ μεταξὺ τῆς λ. *Hyλλεύς* καὶ τῆς προηγούμενης.

στ. 27: Τὸ πρῶτο γράμμα εἶναι δεξιὰ πλάγια κεραία, πιθανότατα ἀπὸ Λ. Ἀπὸ τὸ τρίτο καὶ ἐνδέκατο γράμμα τῆς δεύτερης λέξης σώζονται τμήματα δύο λοξῶν γραμμῶν πού σχηματίζουν ὀξείες γωνίες.

Μορφή γραμμάτων - χρονολόγηση

Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς θὰ πρέπει νὰ στηριχθοῦμε κυρίως στὴ μορφή τῶν γραμμάτων. Τὰ Α ἔχουν τὴν «ὀριζόντια» κεραία λοξή. Ὑπάρχει ἓνα παράδειγμα βῆτα (στὴ λ. Σύβων, στ. 19), τὸ μόνο μέχρι στιγμῆς δείγμα κορινθιακοῦ Β σὲ μεγαρικὴ ἐπιγραφή. Ἐχει τὴ μορφή Π, μὲ μία λοξὴ γραμμὴ πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν κάτω ἀπόληξη τῆς ἀριστερῆς κάθετης κεραίας. Ἡ Jeffery⁴ καὶ ἡ Guarducci⁵ εἶχαν ἤδη ὑποθέσει τὴ μορφή του, μιὰ καὶ ὑπάρχει στὰ νομίσματα τοῦ Βυζαντίου, ὡς τὸ ἀρχικὸ γράμμα τοῦ ὀνόματος τῆς μεγαρικῆς αὐτῆς ἀποικίας. Τὰ γάμμα ἔχουν πλέον τὸν ἰωνικὸ τύπο (Γ) καὶ ὄχι τὸν παλιὸ μεγαρικὸ (C). Τὰ Δ ἔχουν μορφή ἰσοσκελοῦς τριγώνου. Στὰ Ε ὑπάρχει χαρακτηριστικὴ ποικιλία⁶. Τὸ κορινθιακοῦ τύπου Ε (γωνιώδες Β) χρησιμοποιεῖται δεκατέσσερις φορές γιὰ τὴ γραφή τοῦ εῖ [στίχοι 1, 2, 3, 10, 11, 15 (στὴ δίφθογγο ευ), 18, 21, 22 (δῖς), 24, 25 (δῖς)], δύο φορές γιὰ τὴ γραφή τῆς μὴ γνήσιας διφθόγγου ει [στίχοι 7, 9] καὶ τρεῖς φορές γιὰ τὴ γραφή τοῦ εῖ(=η) [στίχοι 4, 11, 24]. Τὸ ἰωνικοῦ τύπου Ε χρησιμοποιεῖται πέντε φορές ὡς εῖ, τὶς τρεῖς σὲ διφθόγγους ευ [στίχοι 6, 12, 26] καὶ μία, ὡς ἀπλὸ εῖ [στ. 6 καὶ 25]. Τὸ ἴδιο χρησιμοποιεῖται μία φορά ὡς εῖ (=η) [στ. 27] καὶ τρεῖς φορές ὡς μὴ γνήσια δίφθογγος ει [στ. 11, 23, 27].

Τὸ Η χρησιμοποιεῖται τέσσερις φορές ὡς φωνῆεν [στ. 9, 10, 14] καὶ τρεῖς φορές ὡς σύμβολο τῆς δασείας [στ. 7, 11, 26]. Ὑπάρχει ἓνα δείγμα τοῦ δίγαμμα [στ. 17]. Τὰ Θ καὶ Ο (=ο, ω, ου) γράφονται ὡς κύκλοι μὲ μία τελεία στὸ κέντρο τους. Τὸ Ν ἔχει καὶ τὶς τρεῖς κεραίες πλάγιες. Τὸ Ρ δὲν ἔχει λοξὴ κεραία. Τὸ Υ εἶναι στὸ μεταβατικὸ στάδιο ἀπὸ τὸ V στὸ μεταγενέστερο Υ. Τὸ Φ ἔχει τὸν κύκλο του σχεδὸν ἐλλειψοειδῆ. Τὸ Χ δὲν ἔχει πλέον τὴ μορφή ἐλληνικοῦ σταυροῦ. Ὑπάρχει ἓνα παράδειγμα τοῦ Ψ, πού

4. LSAG, 133. Γενικὰ γιὰ τὸ ἀλφάβητο τῶν Μεγάρων βλ. σελ. 132 κέ. Βλ. ἐπίσης GUARDUCCI, E.G. I, 306 κέ.

5. E.G. I, 309.

6. Γιὰ ἀντίστοιχη ποικιλία στὸ κορινθιακὸ ἀλφάβητο βλ. LSAG, 114-5. Γιὰ τὸ Ε στὸ μεγαρικὸ ἀλφάβητο βλ. αὐτόθι 133. Πρβ. BECHTEL, Gr. Dial. II, 167 κέ.

γράφεται ως V διχοτομημένο με μία κάθετη γραμμή [στ. 21]. Τα υπόλοιπα γράμματα δὲν παρουσιάζουν ιδιομορφίες.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω χαρακτηριστικὰ καὶ κυρίως τοὺς «ἰωνισμοὺς» τοῦ ἀλφαβήτου ὁδηγούμαστε σὲ μία χρονολόγηση χαμηλὰ στὸν 5ο π.Χ. αἰ., περίπου 425 - 400, χωρὶς νὰ ἀποκλείονται μικρὲς ἀποκλίσεις⁷. Πρέπει νὰ τονισθεῖ πάντως ἡ ἀπουσία ἀκριβῶς χρονολογημένων μεγαρικῶν ἐπιγραφῶν τῆς περιόδου αὐτῆς, ποὺ δυσχεραίνει μία ἀκριβέστερη χρονολόγηση⁸.

Σχόλια

Ὁ μνημειώδης χαρακτήρας τῆς ἐπιγραφῆς, τὰ μεγάλα εὐανάγνωστα γράμματα, ἡ ἀναγραφή τῶν ὀνομάτων μετὰ τὰ πατρωνυμικά καὶ ἡ κατάταξή τους κατὰ φυλές, δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ δημόσιο μνημεῖο. Ἐχουμε ἤδη μεταγενέστερους καταλόγους ὀνομάτων μετὰ Μεγαρεῖς, ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ Μέγαρα ἢ ἄλλου: δικαστῶν⁹, συνδρομητῶν γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος¹⁰, στρατευσίμων¹¹, ἀρχόντων¹². Ὁ ἄνισος ἀριθμὸς ἀτόμων σὲ κάθε φυλὴ καὶ ἡ παρουσία τῶν ἐποίκων (στ. 22) ἀποκλείουν τὴν περίπτωση δικαστῶν καὶ ἀρχόντων. Ἡ κατάταξη σὲ φυλές ἀποκλείει τὴν περίπτωση συνδρομητῶν. Ἡ πρωιμότητα τέλος τῆς ἐπιγραφῆς ἀποκλείει μᾶλλον τὴν περίπτωση στρατευσίμων¹³. Ἀντίθετα ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἐπὶ πλέον τὸ γεγονὸς ὅτι ἀφ' ἐνὸς ἔχουμε προσθήκες (στ. 25, 26, 27) καὶ ἀφ' ἑτέρου πρόβλεψη χώρου γιὰ προσθήκες (μεταξὺ τῶν στ. 12 καὶ 13) πείθουν ὅτι πρόκειται γιὰ κατάλογο πεσόντων¹⁴, τὸν πρῶτο

7. Ἡ χρονολόγηση μετὰ μόνον κριτήριον τοὺς «ἰωνισμοὺς» τοῦ κειμένου εἶναι ὅπωςδήποτε ἐπιφαλῆς. Σὲ δημόσια ἀττικά κείμενα, ἰδίως σὲ κείμενα ποὺ ἀφοροῦν σὲ ξένους, ἡ χρῆση τοῦ ἰωνικοῦ Η (ἦτα) ἐμφανίζεται πολὺ πρόωγα, ἤδη πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. (βλ. THREATTE, 27 κέ. καὶ κατάλογο σελ. 31). Σὲ κείμενα ἰδιωτικοῦ χαρακτήρα τὸ Η ἐμφανίζεται ἀκόμα νωρίτερα (THREATTE, 33 κέ.). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸ ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα τοῦ Μεγαρέως Πυθίωνος, ποὺ χαράχθηκε στὸ μνημεῖο τοῦ στήν Ἀθήνα τὸ 446 π.Χ., τὸ ἀλφάβητο εἶναι ἰωνικόν, ἀν καὶ τὸ κείμενον περιέχει δωρισμοὺς (IG I², 1085).

8. Φαίνεται πὼς καὶ ἡ ἡλικία καὶ ἡ παράδοση κάθε χαρακτὴ ἐπαιζε κάποιον ρόλο. Στὸ ἐπιτύμβιον τοῦ Μεγαρέως Ἀπολλοδόρου Διοκλῆδα (IG I², 1060=LSAG, 138, ἀρ. 15) ποὺ βρέθηκε στὸν Πειραιᾶ καὶ ποὺ ἡ Jeffery χρονολογεῖ στὸ π. 400 (;) συνυπάρχουν τὸ Α μετὰ ὀριζόντια κεραία, τὸ ἰωνικὸ Ε, τὸ μεγαρικὸ C καὶ τὸ ὕψιλον τύπου V.

9. IG IV² I, 71 ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρον (242/1-238/7 π.Χ.).

10. IG VII, 42 (λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.).

11. βλ. π.χ. IG VII, 27, 28, 29 κλπ.

12. βλ. π.χ. IG VII, 33, 39, 40, 41 κλπ.

13. Στὴν Ἀθήνα οἱ ἐφηβικοὶ κατάλογοι γράφονταν ἀρχικά σὲ φθαρτὸ ὕλικόν, στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστοτέλους σὲ χάλκινες πλάκες καὶ μόνον μεταγενέστερα σὲ μάρμαρον. βλ. CHRYSIS PELÉKIDIS, *Histoire de l'éphébie attique* (Paris 1962) 73-74, 99-101. Ἄν ἐξαιρέσουμε μερικὰ παραδείγματα θραυσμάτων μετὰ καταλόγους, ποὺ χρονολογοῦνται μεταξὺ τοῦ 370-330 π.Χ. καὶ ποὺ θὰ μπορούσαν κατὰ τὸν A.W. GOMME (*Hesperia*, Suppl. VIII, 1949, 273 κέ.) νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς ἐφηβικοί, οἱ πρῶτοι βέβαιοι ἀττικοὶ ἐφηβικοὶ κατάλογοι ἀπαντοῦν λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (PELÉKIDIS, 119 κέ.). Ἀντίστοιχα στὴ Βοιωτία οἱ κατάλογοι στρατευσίμων ποὺ σώθηκαν ἀρχίζουν ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

14. Οἱ προσθήκες εἶναι συνηθέστατες σὲ καταλόγους πεσόντων. Πολλοὶ πέθαναν ἀπὸ τραύματα μετὰ ἀπὸ καιρὸ, ἄλλοι ποὺ εἶχαν θεωρηθεῖ ἀγνοοῦμενοι ἢ αἰχμάλωτοι ἢ τρέσαντες ἀποδείχθηκε ὅτι εἶχαν σκοτωθεῖ, ἐνῶ ἄλλοι τύχαινε νὰ σκοτωθοῦν σὲ μικροσυμπλοκές ποὺ γίνονταν τὴν ἴδια χρονίᾳ μετὰ τὶς κυρίως μάχες, γιὰ

πού βρίσκεται στα Μέγαρα. Ὁ 5ος π.Χ. αἰ. ἐξάλλου εἶναι ἡ ἐποχὴ πού τὸ εἶδος αὐτὸ τῶν ἐπιγραφικῶν μνημείων εἶναι συνηθέστατο.

Δὲν σώζεται δυστυχῶς τὸ πάνω μέρος τῆς στήλης, ὅπου ἴσως ἀναγραφόταν ἡ μάχη ὅπου ἔπεσαν οἱ νεκροὶ ἢ ἔστω κάποια φράση τοῦ τύπου *ἐμ πολέμῳ, τοῖδε ἐμ πολέμῳ ἀπέθανον* κλπ. Κάτω ἀπὸ τὴν πιθανὴ αὐτὴ ἐπικεφαλίδα ὑπῆρχε ἀσφαλῶς τὸ φυλετικὸ *Δυμᾶνες* καὶ ἀκολουθοῦσαν τὰ ὀνόματα¹⁵. Οἱ βέβαιοι νεκροὶ εἶναι 6 τουλάχιστον *Δυμᾶνες* (συνυπολογίζω καὶ τὸν Α; Ἰῦξέα τοῦ στ. 25), 6 Ὑλλεῖς, 8 Πάμφυλοι καὶ 4 τουλάχιστον ἔποικοι. Στους τελευταίους πρέπει μάλλον νὰ προστεθεῖ ἓνα ὄνομα. Καὶ αὐτὸ γιατί φαίνεται πιθανὸ ὅτι ὁ χαρακτὴς συνέχισε στὴν πλευρὰ (β) γράφοντας *π ρ ὦ τ ο* τὸν στ. 27¹⁶. Γι' αὐτὸ δὲν ἔγραψε δίπλα στοῦ ὀνομα φυλετικὸ, μιὰ καὶ συνέχιζε ὀνόματα τῆς κατηγορίας τῶν ἐποίκων. Ἀντίθετα, ὅταν λίγο μετὰ πρόσθεσε τὸν στ. 26, χρειάσθηκε νὰ διευκρινίσει ὅτι πρόκειται γιὰ Ὑλλέα. Ἄν ἡ χάραξη ἐγινε ἔτσι, ὅπως πιστεύω, τότε ἔχουμε σίγουρα 5 ἐποίκους. Ἀπορεῖ κανεὶς πάντως γιατί δὲν προστέθηκε ὁ Ὑλλεὺς τοῦ στ. 26 τῆς (β) ὀψης κάτω ἀπὸ τὸν στ. 12 τῆς (α) ὀψης, ὅπου εἶχε ἀφεθεῖ χῶρος. Ἴσως γιατί ὁ χαρακτὴς δὲν θέλησε νὰ προσθέσει ἄλλους στίχους στοῦ ἤδη «στριμωγμένου» κείμενο τῆς (α) ὀψης, μιὰ καὶ εἶχε κάνει ἀρχὴ προσθηκῶν στὴ (β) ὀψη.

Ἄν ἡ συμπλήρωση [Ἡεράκ]λετος πού προτείνω γιὰ τὸν στ. 27 εἶναι σωστή, τότε πρέπει ἡ ἐπιγραφή νὰ εἶχε τουλάχιστον 5 ἀκόμη στίχους στοῦ τμήμα πού λείπει. Τὸν ἓνα καταλάμβανε τὸ φυλετικὸ *Δυμᾶνες* καὶ 4 τουλάχιστον στίχοι θὰ εἶχαν ὀνόματα νεκρῶν τῆς φυλῆς αὐτῆς, ἐκτὸς ἐὰν ὑπῆρχε καὶ ἓνα εἶδος ἐπικεφαλίδας¹⁷, ὅπως προαναφέρθηκε, ὁπότε θὰ περιοριζόταν ὁ χῶρος γιὰ ὀνόματα.

Εἶναι προφανές ὅτι ἡ σειρὰ ἀναγραφῆς τῶν φυλῶν δὲν ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ

τοὺς νεκροὺς τῶν ὁποίων εἶχε ἤδη ἀνεγερθεῖ στήλη. Στὴν *IG I²*, 928 (CLAIRMONT, *P.N.*, 18) τοῦ 465/4 π.Χ. δύο ὀνόματα (στ. 39 καὶ 40) ἔχουν γραφεῖ κάθετα, ἐνῶ εἶναι γραμμένη καὶ ἡ δεξιὰ στενὴ πλευρὰ τῆς στήλης. Σὲ πρόσφατα δημοσιευμένο θραῦσμα στήλης μὲ πεσόντες τοῦ 459/8 π.Χ. ἔχει προστεθεῖ κάθετα ἓνα ὄνομα (στ. 49) καὶ ἴσως καὶ δεύτερο (ΣΤ. Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, «Ἐμ πολέμῳ», *Ὁόρος* 2, 1984, 189-201). Στὴν *IG I²*, 939 (CLAIRMONT, *P.N.*, 27) τοῦ π. 450 π.Χ. μερικὰ γράμματα ἔχουν ἐπίσης γραφεῖ κάθετα. Προσθηκὲς ὑπάρχουν στὴν *IG I²*, 943 (CLAIRMONT, *P.N.*, 32b) τοῦ 447/6 π.Χ., ἐνῶ κάθετα γράμματα ὑπάρχουν καὶ στὴν *IG I²*, 965 (CLAIRMONT, *P.N.*, 38) τοῦ 440-430 π.Χ. Προσθηκὲς ὑπάρχουν ἀκόμα στὴ στήλῃ τῶν Ἀθηναίων πού σκοτώθηκαν στὴ Σικελία (ΕΥΘ. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, *ΑΕ* 1955, 184, ΣΤ.Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, *ΑΕ* 1964, 84).

Σὲ κατάλογο πεσόντων ἀπὸ τὶς Θεσπιές τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. (*IG VII*, 1888β) οἱ στίχοι 9 καὶ 10 στρέφουν κατ' ὀρθὴ γωνία πάνω καὶ κάτω ἀντίστοιχα, ὅπως ὁ στ. 24 τῆς ἐπιγραφῆς μας. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ ἐπίγραμμα στὴν ἀρχὴ τῆς στήλης μὲ τοὺς Ἀργεῖους πεσόντες στὴν Τανάγρα τὸ 457 π.Χ. (*SEG X*, 407. *LSAG*, 164 κέ., 169 (ἀρ. 30), πίν. 29).

Τέλος στὴν *IG IV²* I, 28 μὲ τοὺς πεσόντες τὸ 146 π.Χ. στὸν Ἰσθμὸ ἔχει προστεθεῖ ἓνας Ἰσμινάτας (στ. 164). Γενικὰ γιὰ προσθηκὲς σὲ καταλόγους πεσόντων βλ. τὶς παρατηρήσεις τῶν S. DOW, *Harvard Stud. in Cl. Phil.* LIII (1942) 97, CLAIRMONT, *P.N.*, 167-8, ΣΤ. Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, *Ὁόρος* 2, 1984, 192.

15. Μὴ διαθέτοντας ἄλλα μεγαρικὰ παραδείγματα δὲν ξέρουμε ἂν ἐνδεχομένως εἶχαν προταχθεῖ, ἐκτὸς φυλῶν, ὀνόματα ἐπιφανῶν νεκρῶν, ὅπως στὴ σύγχρονη στήλῃ πεσόντων τοῦ Ἀργεῖος: X.B. ΚΡΙΤΖΑΣ, *Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος* (Ἀθῆναι 1980) 497-510.

16. Ἀκολούθησε δηλαδὴ στὴ χάραξη τὴν ἰδέα τοῦ βουστροφιδῶν, ἀλλάζοντας μὲν πλευρὰ τοῦ λίθου, ἀλλὰ γράφοντας κοντὰ καὶ παράλληλα μὲ τὴν ἀκμὴ πού χώριζε τὶς πλευρὰς (α) καὶ (β).

17. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια ἡ ἐπικεφαλίδα νὰ ἦταν σὲ ἓνα εἶδος ἐξεργῆς ταινίας, ὅπως συχνὰ συμβαίνει.

των νεκρών κάθε μιάς, γιατί οί Πάμφυλοι με 8 νεκρούς έχουν γραφεί μετά τους 'Υλλεῖς με 5 νεκρούς (ὁ στ. 26 γράφτηκε μετά). Φαίνεται ὅτι ἔχει τηρηθεῖ ἡ παραδεδομένη σειρά των δωρικῶν Φυλῶν¹⁸: Δυμᾶνες, 'Υλλεῖς, Πάμφυλοι. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχαιότερη ἐπιγραφικὴ μαρτυρία ὑπαρξῆς δωρικῶν φυλῶν στὰ Μέγαρα, ὅπου φυσικὰ ὁ θεσμός ὑπῆρχε ἀπὸ πολὺ παλαιότερα¹⁹.

Εἶναι γνωστό, ὅτι σὲ ἀντίθεση μεῖς ἄλλες δωρικὲς πόλεις ('Αργος, Σικυώνα κλπ.)²⁰ τὰ Μέγαρα δὲν ἐνέταξαν τὰ ἐξωδωρικὰ στοιχεῖα τοῦ πληθυσμοῦ τους σὲ μία τέταρτη φυλὴ. Μόνο πολὺ μεταγενέστερα, στὰ χρόνια τοῦ 'Αδριανοῦ, δημιουργήθηκε ἡ φυλὴ των 'Αδριανιδῶν²¹.

Στὴν IG IV² I, 71 μετὰ τοὺς Μεγαρεῖς δικαστὲς ἀπὸ τὴν 'Επίδαυρο (242 - 238 π.Χ.) ἡ σειρά των φυλῶν εἶναι 'Υλλεῖς, Πάμφυλοι, Δυμᾶνες. 'Εχει ὑποστηριχθεῖ με πειστικότητα ὅτι οἱ ἐναλλαγὲς αὐτὲς στὴ σειρά ἀναγραφῆς σημαίνουν μία ἀνακύκλωση των φυλῶν, γεγονὸς ποὺ προϋποθέτει ἰσοτιμία²². Εἶναι πάντως χαρακτηριστικὸ ὅτι ἐνῶ οἱ 'Υλλεῖς καὶ οἱ Δυμᾶνες δικαστὲς τῆς παραπάνω ἐπιγραφῆς εἶναι 50, οἱ Πάμφυλοι εἶναι 51. 'Αντίστοιχα οἱ τερμαστήρες εἶναι 11 ἐναντι 10. Προφανῶς ὁ ἕνας ἐπὶ πλέον προστέθηκε γιὰ νὰ γίνῃ ὁ ἀριθμὸς τους περιττός. Μήπως ὁμοῦς ἡ προσθήκη τοῦ ἐνὸς ἐπὶ πλέον δικαστοῦ (προέδρου;) στὴ φυλὴ των Παμφύλων σημαίνει ὅτι ἡ φυλὴ αὐτὴ ἦταν ἡ προεδρεύουσα²³;

Γιὰ τὸ δύσκολο θέμα των ἐποίκων θὰ μιλήσουμε πιὸ κάτω, ἀφοῦ ἐξετάσουμε μερικὲς πιθανότητες σύνδεσης τῆς ἐπιγραφῆς με συγκεκριμένη μάχη. 'Επειδὴ οὔτε ἡ προσωπογραφία οὔτε ἄλλα ἐσωτερικὰ στοιχεῖα βοηθοῦν, θὰ στηριχθοῦμε ἀναγκαστικὰ στὴ μορφή των γραμμάτων καὶ στὸν ἀριθμὸ των νεκρῶν. Τὸ πρῶτο κριτήριό μᾶς ἔδωσε ἤδη μία πιθανὴ χρονολόγηση στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. με ἐλαφρὲς ἀποκλίσεις. 'Η περίοδος καλύπτεται ἀπὸ τὶς παραμονὲς καὶ τὰ γεγονότα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὅπου οἱ Μεγαρεῖς παίρνουν ἐνεργὰ μέρος, κατὰ κανόνα ὡς ἀντίπαλοι των 'Αθηναίων. Εἶναι γνωστὸ ἐξάλλου ὅτι μία ἀπὸ τὶς αἰτίες τοῦ πολέμου θεωροῦνταν τὸ περίφημο Μεγαρικὸ ψήφισμα (ἢ ψηφίσματα), ποὺ ἔθιγε τὰ συμφέροντα των Μεγαρέων στὶς ἀγορὲς καὶ τὰ λιμάνια των 'Αθηνῶν²⁴.

18. Βλ. N.F. JONES, 197-215, εἰδικότερα 202 κέ.

19. 'Εμμεση μαρτυρία γιὰ τὶς φυλὲς εἶναι ἴσως ὁ σῆμα χαμένος (;) ὄρος μετὰ τὴν ἐπιγραφὴ Διὸς Μιλιχίο Πανφύλο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., γιὰ τὸν ὁποῖο εἶχε κάνει προφορικὴ μόνο ἀνακοίνωση στὸ Γερμανικὸ 'Ινστιτοῦτο 'Αθηνῶν ὁ Σ.Π. Λάμπρος. Βλ. JHS XVIII, 1898, 332 καὶ LSAG, 138, ἀρ. 12. Οἱ ἄλλες, μεταγενέστερες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες γιὰ τὶς μεγαρικὲς φυλὲς εἶναι: IG IV² I, 71 (242/1-238/7 π.Χ.), IG VII, 70, 71, 73 (ὅλες αὐτοκρατορικῶν χρόνων).

20. Βλ. N.F. JONES, 205.

21. Βλ. IG VII, 72, 74, 101. Γενικὰ γιὰ τὶς φυλὲς των Μεγάρων βλ. P.-W., RE, τ. 15, στ. 200 (E. MEYER). K. HANELL, *Megarische Studien* (1934) 138. L.H. JEFFERY, *Archaic Greece* (1976) 158. R. LEGON, 47 (ὅπου κάνει λόγο γιὰ Hylleis, Pamphyleis καὶ Dymaneis!).

22. N.F. JONES, 204.

23. Πρβ. προξενικὸ ψήφισμα ἀπὸ τὸν 'Ακράγαντα IG XIV, 952 (τέλος 3ου π.Χ. αἰ.), στ. 4-5: προεδρεύουσας τὰς φυλὰς των 'Υλλέων.

24. ΘΟΥΚ., I, 139, 2. ΠΛΟΥΤ., *Βίος Περικλ.*, 30, 3. Πρβ. G.E.M. DE Ste CROIX, *The Origins of the Peloponnesian War* (1972) 225 κέ. καὶ Appendix XXXV (381-383).

Τὸ δεύτερο κριτήριο, ὁ μικρὸς σχετικὰ ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν τῆς ἐπιγραφῆς μας (περίπου 30), ἐπιτρέπει καὶ τὴν ὑπόθεση ὅτι ἴσως πρόκειται γιὰ νεκροὺς κάποιου ἐπίλεκτου σώματος ἢ νεκροὺς κάποιας ναυμαχίας χωρὶς μεγάλες γιὰ τοὺς Μεγαρεῖς ἀπώλειες. Ἡ τελευταία πιθανότητα ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ ὀνόματος *Θραῖξ* μεταξὺ τῶν ἐποίκων. Εἶναι συνηθισμένο ὄνομα δούλου-κωπηλάτη σὲ ἀττικοὺς καταλόγους ναυτῶν (βλ. προσωπογραφία).

Πρὶν ἀπὸ τὶς καθαυτὸ ἐπιχειρήσεις τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου οἱ Μεγαρεῖς ἐμπλέκονται στὸ πλευρὸ τῶν Κορινθίων στὸν πόλεμο μὲ τὴν Κέρκυρα, μὲ ἀφορμὴ τὴν Ἐπίδαμνο. Τὸ 435 ὁκτὼ μεγάρικα πλοῖα συμμετέχουν στὴν ἐκστρατεία τῶν Κορινθίων καὶ μοιράζονται τὴν ἥττα στὴ Λευκίμμη²⁵. Δύο χρόνια ἀργότερα δώδεκα μεγάρικα πλοῖα ναυμαχοῦν στὴ δεξιὰ πτέρυγα τοῦ κορινθιακοῦ στόλου στὰ Σύβοτα καὶ φαίνεται νὰ εἶχαν πολλὰς ἀπώλειες²⁶.

Μὲ τὴν ἐναρξὴ τοῦ πολέμου ἄρχισαν καὶ οἱ συστηματικὲς εἰσβολὲς τῶν Ἀθηναίων στὴ Μεγαρίδα δύο φορές τὸν χρόνον²⁷. Φαίνεται ὅτι οἱ εἰσβολὲς αὐτὲς εἶχαν ὥς ἐπίπτωση περισσότερο ὕλικές ζημιές, χωρὶς πάντως νὰ ἀποκλείονται ὀλιγόνεκρες ἀψιμαχίες. Τὸ 427 οἱ Ἀθηναῖοι μὲ τὸν Νικία κατέλαβαν τὴ νῆσο Μινῶα²⁸. Παράλληλα ἔχουμε ἐσωτερικὲς ταραχὲς στὰ Μέγαρα καὶ ἴσως πρόσκαιρη ἐπικράτηση τῶν δημοκρατικῶν, ποὺ κράτησε ὥς τὸ 424²⁹. Τὴν ἴδια χρονιά οἱ Θηβαῖοι μὲ τοὺς συμμάχους τους, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ λίγοι Μεγαρεῖς, ἐπιτίθενται καὶ καταστρέφουν τὸ Δήλιον, ποὺ εἶχε καταληφθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους. Δὲν γνωρίζουμε ἂν μεταξὺ τῶν σχεδὸν πεντακοσίων Βοιωτῶν νεκρῶν ποὺ ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης περιλαμβάνονται καὶ Μεγαρεῖς³⁰.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἀνακωχὴ τοῦ 423/2 καὶ ἡ Νικίειος εἰρήνη, ποὺ ἔβαλε τέρμα στὸν Ἀρχιδάμειο πόλεμον³¹. Σύντομα ὅμως ξαναρχίζουν οἱ ἐχθροπραξίες, στίς ὁποῖες ἐμπλέκονται καὶ οἱ Μεγαρεῖς. Στίς δύο πρῶτες ἐπιχειρήσεις, δηλαδὴ στὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἁγιδος κατὰ τοῦ Ἀργους καὶ πρὸς βοήθεια τῆς Ἐπιδάουρου, ὅπου πῆραν μέρος Μεγαρεῖς ἐπίλεκτοι³², καὶ στὴ μάχη τῆς Μαντινείας τὸ 418, ὅπου περιλαμβάνονταν Μεγαρεῖς μεταξὺ τῶν συμμάχων τῶν Λακεδαιμονίων³³, εἴτε δὲν ἐγίνε τελικὰ σύγκρουση, εἴτε δὲν ὑπῆρξαν οὐσιαστικὲς ἀπώλειες. Ἀντίθετα πολύνεκρη ἦταν ἡ μάχη τοῦ 409 στὰ Κέρατα, μετὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Νισαίας ποὺ κατεῖχαν οἱ Ἀθηναῖοι³⁴.

Λίγο πρὶν πάντως, τὸ 410 π.Χ., ὁ Ἅγις ναυτολογεῖ πληρώματα ἀπὸ τὰ Μέγαρα καὶ ἄλλες σύμμαχες τῶν Σπαρτιατῶν πόλεις καὶ στέλνει 15 πλοῖα εἰς *Καλχηδόνα τε καὶ Βυζάντιον*. Τρία πλοῖα τοῦ στόλου αὐτοῦ βυθίστηκαν καὶ εἶναι πιθανὸ ἓνα ποσοστὸ τῶν ἀπωλειῶν νὰ ἦταν Μεγαρεῖς³⁵.

25. ΘΟΥΚ., I, 27, 2. 29, 4-30, 2.

26. ΘΟΥΚ., I, 46, 1. 48, 4-52, 3. Πρβ. LEGON, 209.

27. ΘΟΥΚ., II, 31, 1. ΠΛΟΥΤ., *Βίος Περικλ.*, 30, 3. ΠΑΥΣ., I, 40, 4. Πρβ. HIGHBARGER, 173 κέ.

28. ΘΟΥΚ., III, 51, 1-4.

29. ΘΟΥΚ., III, 68, 3. Πρβ. HIGHBARGER, 176-177.

30. ΘΟΥΚ., IV, 100-101. HIGHBARGER, 180.

31. ΘΟΥΚ., IV, 118 κέ. V, 16-22.

32. ΘΟΥΚ., V, 58, 4.

33. ΘΟΥΚ., V, 74, 3. V, 57 κέ. 58, 4. 59, 2. 60, 3. Πρβ. LEGON, 252.

34. ΔΙΟΔ. ΣΙΚ., XIII, 65, 1-2. LEGON, 253-4.

35. ΞΕΝΟΦ., *Ἑλλην.* I, 1, 35-36.

Τελευταία ἐπιχείρηση γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε μαρτυρία ὅτι συμμετείχαν Μεγαρεῖς εἶναι ἡ πολιορκία τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους καὶ τὸν Ἀλκιβιάδην τὸ 408 π.Χ. Ἀπὸ τὴ διήγηση τοῦ Ξενοφῶντος³⁶ δὲν προκύπτει ἂν ὑπῆρξαν ἀπώλειες καὶ πόσες κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας, δεδομένου ὅτι τὸ στράτευμα (ποὺ κατὰ τὴν ἀπουσία τοῦ Κλεάρχου διοικοῦσαν οἱ ἀρχηγοὶ τῶν Μεγαρέων Ἐλιξος καὶ τῶν Βοιωτῶν Κοιρατάδας) παραδόθηκε μάλλον ἀμαχητὶ μετὰ τὴν παράδοση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Βυζαντίους.

Μὲ τὴ λήξη τοῦ πολέμου τὰ Μέγαρα, ἐξασθενημένα, φαίνεται νὰ ἀποδύονται σ' ἓναν ἀγῶνα ἀνασυγκρότησης, ποὺ τοὺς ὑπαγορεύει νὰ ἀκολουθήσουν οὐδέτερη στάση στὸν Κορινθιακὸ πόλεμο ποὺ ξεσπᾷ σὲ λίγο. Ἐτσι εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ νεκροὶ τῆς στήλης βρῆκαν τὸν θάνατο σὲ κάποια πολεμικὴ ἐπιχείρηση τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ποὺ δὲν μπορεῖ, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, νὰ ταυτισθεῖ.

Οἱ ἔποικοι

Τὸ πρόβλημα τῶν ἐποίκων εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα τῆς ἐπιγραφῆς. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ὁ ὅρος αὐτὸς συνδέεται μὲ τὰ Μέγαρα. Ἡ κλασικὴ σημασία τοῦ ὅρου εἶναι ἄτομα ποὺ πηγαίνουν νὰ ἐγκατασταθοῦν σὲ μία πόλη ἢ σὲ μία ἀποικία, ὅπου ἤδη λειτουργεῖ ὀργανωμένο κράτος³⁷. Μερικὲς φορὲς ἡ λέξη παίρνει τὴ σημασία τοῦ «ξένου», κάποτε καὶ μὲ ἀπόχρωση ὑποτιμητικὴ³⁸. Ὁ ὅρος ἀπαντᾷ ὡς ἐπὶ *Φοῖκος* στὸν Λοκρικὸ «θεσμὸ» τοῦ 525 - 500 π.Χ., ποὺ ρυθμίζει θέματα ἐγκατάστασης νέων ἀποίκων σὲ πόλη τῆς δυτικῆς Λοκρίδος³⁹. Ὁ ἴδιος ὅρος ἀπαντᾷ καὶ στὴν ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ Χάλειον, ποὺ ἀφορᾷ στὸν ἐποικισμὸ τῆς Ναυπάκτου⁴⁰. Οἱ ὅροι *ἐποίκους ἐπάγεσθαι*⁴¹ καὶ *ἐποίκους πέμπειν*⁴² χρησιμοποιοῦνται ἀντίστοιχα ἂν προσκαλοῦνται ἢ ἂν ἀποστέλλονται ἔποικοι.

Διάφορες ἐπιγραφικὲς ἢ φιλολογικὲς μαρτυρίες φωτίζουν τοὺς λόγους τῶν ἐποικισμῶν καὶ τοὺς ὅρους ἐγκατάστασης νέων ἐποίκων σὲ μία πόλη. Κύριος λόγος εἶναι ἡ ἐνίσχυση τοῦ ἐντόπιου πληθυσμοῦ, ἰδίως μετὰ ἀπὸ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ἢ ὅταν ὑπάρχει ἀπειλὴ ἀπὸ γειτονικοὺς λαοὺς. Ἐτσι π.χ. οἱ Ἀθηναῖοι στέλνουν ἐποίκους στὸν Ἀδρία τὸ 325/4 π.Χ. γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐλεύθερη ναυσιπλοΐα⁴³. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο καὶ παράλληλα γιὰ ἐνίσχυση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἐπιδάμνου ποὺ τὴν ἀπειλοῦσε ἡ

36. *Αὐτόθι*, I, 3, 15-22.

37. P.-W., *RE*, τ. VI, I, στ. 227, λ. *ἐποικία* (J. OEHLER). Γιὰ τὶς ἐπιγραφικὲς καὶ φιλολογικὲς μαρτυρίες καθὼς καὶ τὶς διάφορες σημασίες τῶν λ. *ἐποικέω*, *ἐποικος*, *ἐποικία* κλπ. βλ. πρόσφατα τὴ λεπτομερὴ μελέτη τοῦ M. CASEVITZ, *Le vocabulaire de la colonisation en grec ancien. Étude lexicologique: les familles de κτίζω et de οἰκέω-οἰκίζω* (Paris 1985), κεφ. 8 (153 κέ.).

38. Γιὰ τὶς διάφορες σημασίες βλ. λεξικὸ *LSJ*, λ. *ἐποικος*.

39. *IG IX I*², 609 (γνωστὴ ὡς «χάλκωμα Παππαδάκι»), στ. A9 καὶ B2. Γιὰ κυριότερη βιβλιογραφία βλ. CL. VATIN, «Le bronze Pappadakis. étude d'une loi coloniale», *BCH* 87, 1963, 1-19.

40. *IG IX I*², 718 (πρὶν τὸ 456 π.Χ.), στ. A5, 15, 16. B31, 32 κλπ. Ὁ ἐκδότης τῶν *IG* προτιμᾷ τὴ γραφὴ Χαλειόν.

41. Βλ. π.χ. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Πολιτ.*, 1303a 28, 37.

42. ΘΟΥΚ., II, 70, 4. Σχετικὴ μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Θουκυδίδου καὶ ἡ ἐπιγραφὴ *IG I*², 397. Πρβ. *ἐποίκους ἀγαγεῖν*, ΘΟΥΚ., VI, 4, 3.

43. *Syll*³, 305.

Κέρκυρα, ἐπιχείρησαν οἱ Κορίνθιοι τὸν ἐποικισμό τοῦ 435 ποῦ κατέληξε στὴ συμφορὰ τῆς Λευκίμης ποῦ προαναφέραμε⁴⁴. Μία ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Δύμη τῆς Ἀχαΐας τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. μᾶς διασώζει πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο εἰσόδου τῶν νέων ἐποίκων στὸ πολιτικὸ σῶμα: πρέπει νὰ εἶναι ἐλεύθεροι, νὰ καταβάλουν τάλαντο, νὰ καταταγοῦν μὲ κλῆρο στὶς φυλές, νὰ μετέχουν στὴ θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ τῆς πόλης καὶ νὰ καταβάλλουν τοὺς φόρους⁴⁵.

Χωρὶς οἱ δύο περιπτώσεις νὰ ταυτίζονται, συχνὰ ἡ εἰσδοχὴ ἐποίκων σὲ μία πόλη γίνεται μὲ τὴν εὐκαιρία χορήγησης *πολιτείας* ὡς ἐπιβράβευσης γιὰ ἐξαιρετικὲς ὑπηρεσίες πρὸς τὴν πόλη, κυρίως συμμετοχὴ σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις πρόκειται συνήθως γιὰ κατοίκους χαμηλῶν τάξεων ποῦ στεροῦνται πολιτικῶν δικαιωμάτων ἢ γιὰ ἐποίκους ποῦ εἶχαν ἤδη ἀπὸ καιρὸ ἐγκατασταθεῖ (ὡς μέτοικοι ἢ μὲ ἄλλη ιδιότητα) σὲ κάποια πόλη. Ἔτσι, οἱ Ἀθηναῖοι ἐδωσαν *πολιτεία* ν στοὺς μετοίκους καὶ τοὺς ἐγγόνους τοὺς ποῦ πολέμησαν στὴ Φυλὴ καὶ στὴ Μουνιχία τὸ 401 π.Χ.⁴⁶ Οἱ Δυμαῖοι τὸν 3ο π.Χ. αἰ. ἔκαναν *πολίτας* τοὺς *συμπολεμήσαντες τὸν πόλεμον καὶ τὰμ πόλιν συνδιασώσαντες*⁴⁷. Τὸ ἴδιο κάνουν οἱ Φαρσάλιοι τὸν 3ο π.Χ. αἰ., δίνοντας μάλιστα καὶ ἐξήντα πλέθρα γῆς σὲ κάθε νέο πολίτη⁴⁸. Ὅπωςδήποτε τὰ παραδείγματα μπορεῖ νὰ πολλαπλασιασθοῦν, ἀλλὰ ἤδη οἱ κύριες περιπτώσεις καλύφθηκαν⁴⁹.

Τί ἦταν ὁμως οἱ *ἐποικοὶ* τῶν Μεγάρων; Ἄν ἦταν Μεγαρεῖς, ποῦ εἶχαν μεταναστεύσει πρόσφατα σὲ κάποια μεγαρικὴ ἀποικία καὶ στάλθηκαν ἢ ἦλθαν ἐθελοντὲς νὰ βοηθήσουν τὴ μητρόπολη σὲ κάποια μάχη ἢ κάποια ἐκστρατεία, θὰ ἔπρεπε κανονικὰ νὰ εἶχε ἀναγραφεῖ τὸ νέο ἐθνικὸ τους ὄνομα. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ θέση τοὺς σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους νεκροὺς τῆς στήλης εἶναι ὑποδεέστερη. Δὲν εἶναι ἐνταγμένοι στὶς φυλές καὶ ἔχουν ἀναγραφεῖ τελευταῖοι στὴ σειρά⁵⁰. Πιθανῶς ἡ ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων τοὺς ἀποφασίσθηκε τὴν τελευταία στιγμή, χωρὶς νὰ ἔχει ὑπολογισθεῖ *χῶρος* γι' αὐτοὺς ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ἔτσι ἡ ἐπικεφαλίδα *ἐποικοὶ* δὲν καταλαμβάνει ὁλόκληρο τὸν στίχο καὶ τὰ γράμματά της δὲν ἔχουν τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων τῶν ἐπικεφαλίδων τῶν Φυλῶν. Ὁ χαρακτήρας ἀναγκάστηκε νὰ συνωθήσει τοὺς τελευταίους στίχους καὶ νὰ συνεχίσει τὸ γράψιμο κάθετα, τόσο στὴν ὀψη (α) ὅσο καὶ στὴν ὀψη (β) τῆς στήλης. Ἡ ἀναγραφὴ τοὺς πάντως, ἔστω καὶ τελευταίων, σ' ἓνα *δημόσιον σῆμα*, δείχνει σαφῶς ὅτι θέλησαν νὰ τοὺς τιμήσουν γιὰ τὴν ταῦτισαν τὶς τύχες τοὺς μὲ τὶς τύχες τῶν Μεγάρων καὶ ἔπρεπε γι' αὐτά. Πρέπει νὰ εἶχαν ζήσει γιὰ ἓνα μικρὸ ἢ μεγαλύτερο διάστημα στὴν

44. Βλ. σημ. 25.

45. *Syll*³, 531.

46. *IG* II², 10.

47. *Syll*³, 529. Ἀμφισβητήσεις γιὰ χρονολόγηση στὸ 219 π.Χ. ἀκριβῶς ἐκφράζει ὁ Ph. GAUTHIER, *BCH*, Suppl. XII (Paris 1985) 199 κέ.

48. *IG* IX 2, 234.

49. Βλ. πρόσφατη διαπραγμάτευση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Ph. GAUTHIER, «Les cités grecques et leurs bienfaiteurs (IVe-Ier siècle avant J.-C.)», *BCH*, Suppl. XII (Paris 1985), Appendice IV (197 κέ.): «Octroi du droit de cité et incorporation de nouveaux citoyens».

50. Γιὰ κάτι ἀνάλογο βλ. π.Χ. τὴν *IG* V2, 36 ἀπὸ τὴν Τεγέα (3ος π.Χ. αἰ.), ὅπου μετὰ τὸν ἐπίτιτλο (πιθανὴ συμπλήρωση) *ἐλαχον αἶσαν* καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἱερέως ἀναγράφονται πρῶτα οἱ *πολῖται* καὶ ἀκολουθοῦν οἱ *μέτοικοι*.

πόλη για την οποία έκαναν την υπέρτατη θυσία. Πρέπει ακόμα να ταύτιζαν το πολιτικό τους πιστεύω με το πιστεύω των Μεγαρέων.

Με αυτά τα δεδομένα δύο κυρίως υποθέσεις μπορεί να διατυπωθούν για τον χαρακτήρα των έποίκων:

α. Οί έποικοι ήταν κάτοικοι των Μεγάρων χωρίς πλήρη πολιτικά δικαιώματα, μέλη μίας κατώτερης κοινωνικής τάξης (παλιοί περίοικοι, επήλυδες, μέτοικοι;), όπως συνέβαινε σε πολλές άλλες πόλεις. Η συμμετοχή τους σε μία πολεμική επιχείρηση ήταν ή καλύτερη γέφυρα για να περάσουν στην τάξη των πολιτών με πλήρη πολιτικά δικαιώματα, που όμως δεν πρόλαβαν να απολαύσουν.

β. Οί έποικοι ήταν ξένοι που είχαν βρει καταφύγιο στα Μέγαρα τα ταραγμένα χρόνια του πολέμου. Είναι πάμπολλες οι μαρτυρίες για καταφυγή στα Μέγαρα ατόμων που καταδιώκονταν από τις γειτονικές πόλεις. Ο Θουκυδίδης αναφέρει ως μία από τις αιτίες του μεγαρικού ψηφίσματος του 432 π.Χ. την από τους Μεγαρείς *άνδραπόδων υποδοχήν των άφισταμένων*⁵¹. Πολλοί από τους αναμειγμένους στο σκάνδαλο της διακωμώδησης των Μυστηρίων και της περικοπής των Έρμων είχαν καταφύγει στα Μέγαρα⁵². Ένα μέρος των αΐχμαλώτων Συρακουσίων, που απέδρασε το 409 από τα λατομεία του Πειραιώς, κατέφυγε επίσης εκεί⁵³. Ακόμα και στην εποχή των Τριάκοντα (404 π.Χ.) οι φυγάδες Αθηναίοι *ένέπλησαν και τα Μέγαρα και τας Θήβας*⁵⁴. Ο ίδιος ο Λυσίας, μέτοικος στην Αθήνα, μιλά για την απόδρασή του στα Μέγαρα⁵⁵, που συνέχιζαν μαζί με τη Θήβα να είναι το καταφύγιο των φυγάδων.

Οί έποικοι της έπιγραφής μπορεί να ανήκουν και στις δύο παραπάνω κατηγορίες. Σε μία τουλάχιστον περίπτωση έχουμε κάποια έσωτερική ένδειξη για την ξενική προέλευση ενός από τους έποίκους. Το όνομα *Θράιξ* (στ. 22), μολονότι άπαντά ως κύριο όνομα έλευθέρων άνδρων, είναι συνήθως όνομα δούλου. Σε άττικούς ναυτικούς καταλόγους της εποχής είναι, όπως θα δοϋμε στην προσωπογραφία, πολύ συχνό όνομα δούλου κωπηλάτη. Το «πατρωνυμικό» του *Θεότιμος* είναι συνηθισμένο έλληνικό όνομα. Δεν αποκλείεται να είναι το όνομα του κυρίου του, όπως συμβαίνει συνήθως. Χαρακτηριστικό είναι πάντως ότι ενώ άρχικά ο χαρακτήρας είχε γράψει *Θετίμω* σύμφωνα με τον μεγαρικό τρόπο άναγραφής της άκολουθίας των φωνηέντων ε ο⁵⁶, πρόσθεσε στη συνέχεια, βιάζοντας μάλιστα το στοιχηδόν, ένα όμικρον ανάμεσα στο ε και το τ. Έτσι το όνομα έγινε *Θεοτίμω*, όπως προφερόταν προφανώς στον τόπο καταγωγής του. Το ο πάντως διακρίνεται τόσο άμυδρά, που προτίμησα να το δώσω ύπόστικτο.

Τά άλλα όνόματα είναι κατά κανόνα πολύ κοινά και θα ήταν παρακινδυνευμένο να άκολουθήσει κανείς τον όλισθηρό δρόμο των ταυτίσεων. Σημειώνω άπλως τη σύμπτωση να όνομάζεται *Τελένικος* κάποιος από τους ένεχόμενους στο σκάνδαλο των έρμοκοπι-

51. I, 139, 2.

52. ΑΝΔΟΚΙΔΗΣ, *Περί των Μυστηρίων*, 15, 34, 35.

53. ΞΕΝΟΦ., *Έλλην*. I, 2, 14.

54. *Αυτόθι*, II, 4, 1.

55. *Κατά Έρατοσθ.* (XII), 17.

56. Για το φαινόμενο βλ. BECHTEL, *Gr. Dial.* II, 179. DITTENBERGER, *Syll*², 452, σημ. 12 και σχόλια στην IG VII, 39. R.M. HEATH, *BSA* 19, 1913, 86. Α. ΚΑΛΟΥΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, *AAA* 7, 1974, 140, στ. 7.

δών, πού καταγγέλθηκε από τόν Τεύκρο, επίσης άναμειγμένο. Ὁ Τεύκρος εἶχε καταφύγει στά Μέγαρα (δπου προφανῶς ἐνιωθε ἀσφαλῆς) καί πῆρε ἀμνηστία μέ ἀντάλλαγμα τήν κατάδοση τῶν συνεργατῶν του, πού οἱ μὲν αὐτῶν φεύγοντες ὤχοντο, οἱ δὲ συλληφθέντες ἀπέθανον κατὰ τήν Τεύκρου μῆνυσιν⁵⁷.

Ἄν καί ἀπό τή συνέχεια τοῦ κειμένου τοῦ Ἀνδοκίδου φαίνεται ὅτι οἱ φυγάδες ἐπέστρεψαν ἀργότερα στήν Ἀθήνα, τίποτα δὲν ἀποκλείει ὁ Τελένικος νά κατέφυγε στά Μέγαρα καί νά σκοτώθηκε σέ κάποια μάχη πρὶν τήν ἐπιστροφή τῶν ἄλλων.

Ὁ πατέρας τοῦ Τελένικου τοῦ στίχου 23 ὀνομάζεται Διοκλείδης. Συμπτωματικά Διοκλείδης ὀνομάζεται καί ἓνα ὑποπτο πρόσωπο πού προσπάθησε νά ἀποπροσανατολίσει τήν ἔρευνα γιά τοὺς ἐρμοκοπίδες καί πού τελικά ἐκτελέσθηκε⁵⁸. Προσπάθεια νά σώσει τὸν γιό του; Τολμηρὸ ἀκόμα καί ὡς ὑπόθεση. Ἐξάλλου τὸ ὄνομα Διοκλείδης (μέ τὸν δωρικό του τύπο!) εἶναι πολὺ κοινὸ στά Μέγαρα.

Τὰ ὀνόματα φαίνεται πὼς θὰ διατηρήσουν γιά τήν ὥρα τὰ μυστικά τους καί μαζί τὸ κλειδί γιά τήν κατανόηση τοῦ χαρακτήρα τῶν ἐποίκων. Μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα τῆς ἔρευνας εἶναι νομίζω θεμιτὸ νά τοὺς παραλληλίσουμε μέ τοὺς ἐγγράφους τῶν ἀττικῶν ἐπιγραφῶν, πού μαζί μέ τοξότας καί ξένους ἀπαντοῦν σέ καταλόγους πεσοντῶν⁵⁹.

Ἐξάλλου μία κατηγορία Μεγαρέων ἀπαντᾷ μέ τὸ κτητικὸ Μεγαρικὸς ἀντὶ τοῦ ἐθνικοῦ Μεγαρεὺς, σέ οἰκοδομικὲς ἐπιγραφές τοῦ 329/8 καί 327/6 π.Χ. τῆς Ἐλευσίνας⁶⁰. Νά πρόκειται γιά μετοίκους ἢ γιά ἀπογόνους τῶν ἐποίκων πού ἀναφέρονται στήν κατὰ ἓνα αἰ. παλιότερη ἐπιγραφή μας καί πού ποτὲ δὲν ἔλαβαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα; Εἶναι γνωστὸ πόσο φειδωλοὶ ἦταν οἱ Μεγαρεῖς στή χορήγηση πολιτείας σὲ ξένους ἢ μετοίκους. Τὸ ἀνέκδοτο τοῦ Πλουτάρχου γιά τὴ χορήγηση πολιτείας στὸν Ἀλέξανδρο, δεῦτερο μετὰ τὸν Ἡρακλῆ, εἶναι χαρακτηριστικὸ⁶¹. Ἀκόμα καί ὁ ἐνδοξος Μεγαρεὺς μέτοικος Ἑρμῶν, πού ὑπηρετήσε ὡς πλοίαρχος ὑπὸ τὸν Καλλικρατίδα τὸ 407 καί μετὰ ὑπὸ τὸν Λύσανδρο, εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἔλαβε τελικά πολιτεία, παρὰ τὴν πίεση πού ἄσκησαν οἱ Λακεδαιμόνιοι⁶².

57. ΑΝΔΟΚΙΔΗΣ, ὁ.π. 34.

58. Αὐτόθι, 37, 45, 65, 66.

59. Βλ. π.χ. τὴν IG II², 949 (425/4 π.Χ.). Ὁ PH. GAUTHIER, «Les Xénos dans les textes athéniens de la seconde moitié du Ve siècle av. J.-C.», REG 84, 1971, 44-79, πιστεύει, ἀκολουθώντας τὴ γνώμη τοῦ M. CLERC (Les métèques athéniens, 1893, 45-6), ὅτι ὁ ὅρος ἐγγράφοι (62) «s'appliquait peut-être aux métèques «inscrits» comme hoplites et enrôlés avec les citoyens». Γιά ἄλλες ἐρμηνεῖες τοῦ ὅρου βλ. H. POPE, Non Athenians in Attic Inscriptions (1969) 79, σημ. 42.

60. IG II², 1672-3. Ὁ LEGON (σελ. 281) πιστεύει ὅτι οἱ Μεγαρικοὶ «appear to have been Resident Aliens, very possibly manumitted slaves...». Ἦδη πάντως ἀπὸ τὸ 1900 ὁ DITTENBERGER, Syll², 587, στ. 95 καί 106, εἶχε κάνει τὴ διάκριση, ἀπὸ νομικῆς πλευρᾶς, μετὰ τοῦ Μεγαρεὺς καί τοῦ Μεγαρικός, πιστεύοντας ὅτι ὁ δεῦτερος ἦταν κάποιος πού «domicilium quidem Megaris habebat, civitate vero carebat». Πρβ. πρόσφατα P. CHARNEUX, BCH 109, 1985, 381 κέ.

61. Ἡθικ., 826 C-D.

62. ΞΕΝΟΦ., Ἑλλην. I, 6, 32. ΔΗΜΟΣΘ., Κατ' Ἀριστοκράτους (XXIII), 212. ΠΛΥΣ., X, 9, 8. Πρβ. LEGON, 255.

Ἀνθρωπωνυμία - Προσωπογραφία

Εὐπρόσδεκτη είναι ἡ συγκομιδὴ 50 ὀνομάτων, πού ἔρχονται νὰ προστεθοῦν στὴ με-
γαρικὴ προσωπογραφία. Μερικὰ εἶναι ἁ π α ξ λ ε γ ό μ ε ν α, ἐνῶ ἄρκετὰ εἶναι σπά-
νια καὶ ἐπιχωριάζουν στὴ Μεγαρίδα⁶³. Τὰ περισσότερα πάντως εἶναι συνηθισμένα στὸν
μεγαρικὸ κόσμον καὶ τὰ βρίσκουμε νὰ διατηροῦνται γιὰ αἰῶνες.

στ. 1: [Κ]λέων [-]. Καὶ τὸ Κλέων καὶ τὰ σύνθετα Κλεον [-] εἶναι συνηθισμένα ὀνόμα-
τα, ἰδίως στὴ Βοιωτία.

στ. 2: Ματρεάς. Ἐπίσης συνηθισμένο. Στὴν IG IV² I, 71 μὲ τὰ ὀνόματα Μεγαρέων
δικαστῶν ἀπὸ τὴν Ἐπίδουρο (242/1 - 238/7 π.Χ.) ἔχουμε δύο Ὑλλεῖς μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα
(στ. 33, 47 - 48), ἕναν Πάμφυλον (στ. 59) καὶ δύο Δυμᾶνες (στ. 82, 83).

Φιντία. Πρόκειται γιὰ ἄλλο τύπον τοῦ ὀνόματος Φιλτίας. Στὰ Μέγαρα ἀπαντᾷ ὁ τύπος
Φίντων⁶⁴. Τὸ ὄνομα μαρτυρεῖται ἄλλοι. Ἐπὶ παραδείγματι, ἐπιγραφικὰ γνωστὸς εἶναι
ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια παρὰ τὴν Σῆριν⁶⁵. Ἕνας ἀττικὸς κεραμεὺς καὶ ἕνας ἀγγειογράφος
τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ. εἶναι γνωστοὶ μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα, καθὼς καὶ ὁ Τύραννος τοῦ
Ἀκράγαντος, πού ἱδρύσεν περὶ τὸ 280 π.Χ. τὴ Φιντιάδα στὶς νότιες ἀκτὲς τῆς Σικελίας⁶⁶.

στ. 3: Χα<ρ>μίδα. Δὲν μπόρεσα πούθεν νὰ βρῶ τὸ ὄνομα *Χαμίδας πού φαίνεται
καθαρὰ στὴ στήλῃ. Ἔτσι προτείνω τὴν ἀποκατάσταση Χα<ρ>μίδα. Τὸ ὄνομα εἶναι
κοινόν, ἂν καὶ ἀμάρτυρον στὰ Μέγαρα. Ἀπαντᾷ στὶς γειτονικὲς Θεσπιές⁶⁷.

στ. 4: Ἀνδροκλῆς. Ἀμάρτυρον στὰ Μέγαρα. Κοινὸ ἄλλοι, ἰδίως στὸν βοιωτικὸ χῶρον.
Τὸ παράγωγον Ἀνδροκλείδας ἀπαντᾷ στὸν κατάλογον Μεγαρέων δικαστῶν (ὁ.π., στ. 44).

Φαύσωνος. Τὸ ὄνομα φαίνεται ἀμάρτυρον. Παράγεται ἀπὸ τὸ θέμα Φαυσι- πού ἐναλ-
λάσσεται μὲ τὸ Φαεσι-, καὶ τὰ δύο σχετικὰ μὲ τὸ φάφος. Συγγενέστερον ἀνάλογον τὸ
Φαυσίων πού ἀπαντᾷ στὴν Τεγέα⁶⁸ καὶ τὸ ὀμηρικὸ πατρωνυμικὸ Φαυσιάδης⁶⁹.

στ. 5: Κίκων. Ὑπάρχει καὶ ἡ γραφὴ Κίκων, μὲ τὴν ὁποία εἶναι γνωστὸς Μεγαρεὺς
δικαστὴς τῆς φυλῆς τῶν Ὑλλέων⁷⁰. Γνωστὸ καὶ ἄλλοι. Τόσο τὸ Κίκων ὅσο καὶ τὸ
Κίκος (βλ. παρακ. στ. 14) συνδέονται μὲ τὸ οὐσιαστικὸν ἡ κίκυς (ἰσχύς).

Σίμος. Γνωστὸς ὁ [Σ]ίμος Διογένης, Μεγαρεὺς δικαστὴς τῆς φυλῆς τῶν Δυμᾶνων⁷¹. Τὸ
ὄνομα κοινὸ ἄλλοι.

στ. 6: Εὐφρόνιος. Ὄνομα κοινὸ στὰ Μέγαρα καὶ ἄλλοι. Στὸν γνωστὸν κατάλογον τῶν
δικαστῶν ἀπαντοῦν δύο Δυμᾶνες καὶ τρεῖς Πάμφυλοι μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα⁷².

Ἀντιγενίδα. Κοινὸ ὄνομα, ἰδίως στὸν βοιωτικὸ χῶρον.

στ. 8: Ἀμφιαρίδας. Στὸν κατάλογον τῶν συνδρομητῶν γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ τοῦ

63. Βλ. Indices τῶν IG VII.

64. IG VII, 42, στ. 36 (λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.).

65. COLLITZ, SGDI, 4629 I, στ. 168 (4ος π.Χ. αἰ.).

66. Διοδ. Σικ., XXII, 4, 5. XXIV, 1.

67. IG VII, 1831 (ἐλληνιστικῶν χρόνων).

68. IG V2, 55, στ. 63 (2ος μ.Χ. αἰ.).

69. Ὑλ. XI (Λ), 578.

70. IG IV² I, 71, στ. 45 (242-238 π.Χ.).

71. Ἀντόθι, στ. 72.

72. Ἀντόθι, στ. 80 καὶ 60, 61, 65.

Ἀπόλλωνος στὰ Μέγαρα ἀπαντᾷ [Ἀπολλό]δωρος (;) Ἀμφιαρίδα⁷³.

Ἀλκία. Τρεῖς Μεγαρεῖς καὶ ἓνας Αἰγιοσθενίτης μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ εἶναι γνωστοί⁷⁴. Τὸ ὄνομα κοινὸ ἄλλοι.

στ. 9: Ἡράκλειτος. Κοινὸ ὄνομα, συνηθέστατο στὰ Μέγαρα. Ἀξιοσημείωτες οἱ δύο διαφορετικὲς γραφὲς τοῦ ὀνόματος⁷⁵.

Μυρτίλο. Δύο παραδείγματα γνωστὰ στὰ Μέγαρα⁷⁶. Στὸ πρῶτο, λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ἀπαντᾷ Μυρτίλος Ἡρακλείτου. Δὲν εἶναι φυσικὰ βέβαιο ἂν πρόκειται γιὰ μακρινὸ ἀπόγονο τοῦ δικοῦ μας Ἡρακλείτου Μυρτίλου.

στ. 10: Παγχάρης. Ἀρκετοὶ Μεγαρεῖς εἶναι γνωστοὶ μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα: Θεόδωρος Παγχάρους, στρατηγὸς μετὰ τὸ 307 π.Χ.⁷⁷ Παγχάρης Πολυ[κράτεως], Ὑλλεὺς δικαστὴς στὸν γνωστὸ κατάλογο⁷⁸. Παγχάρης Κίσσου, στὸν κατάλογο εἰσφορῶν γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος⁷⁹. Ἡράκλειτος Παγχάρ[ος –], χάραγμα στὸ ἐσωτερικὸ ἄωτοῦ κυάθου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὴ θέση Κουρκούρι Μεγάρων⁸⁰.

Περίλλο. Ὄνομα ἀμάρτυρο στὰ Μέγαρα. Κοινὸ ἄλλοι. Δὲν ἀποκλείεται ἡ πιθανότητα νὰ ἔχουμε Περίλλο, ἐπειδὴ ἡ μικρὴ κεραία τοῦ Α δὲν εἶναι σαφής.

στ. 11: Πολυχάρους. Γνωστὸς κάποιος Τι[μ]έας Πολυχάρους στὸν κατάλογο συνδρομητῶν γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος⁸¹.

στ. 12: [Π]όλυττος. Ὄνομα σπάνιο, ἀμάρτυρο στὰ Μέγαρα. Πρόκειται γιὰ ὑποκοριστικὸ τοῦ Πολύτιμος. Ἕνας Κρῆς Ὑλλος Πολύττου εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἐπίγραμμα ποὺ ἀποδίδεται στὸν Διοσκουρίδην⁸². Μία Πολυτίς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν Ἀκραιφία⁸³.

Εὐπαλίνο. Ὄνομα συνηθέστατο στὰ Μέγαρα, ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῶν IG ὑπάρχουν καὶ ἄρκετὰ ἄλλα⁸⁴. Ὁ γνωστότερος φυσικὰ Μεγαρεὺς Εὐπαλίνος εἶναι ὁ μηχανικὸς τοῦ ὁμώνυμου ὀρύγματος στὴ Σάμο⁸⁵.

73. IG VII, 42, στ. 31.

74. IG VII, 40, στ. 4 (ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰ.). 42, στ. 20 (μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.). 210, στ. 2 (222-200 π.Χ.). 60, στ. 1 (ρωμαϊκοὶ χρόνοι).

75. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ (F.S. CRAWFORD, «Eta as a Syllabic Sign in Greek Inscriptions», TAPA LXIX, 1938, XXXIII κέ.), ὅτι τὸ Η στὴν ἀρχὴ ὀνομάτων θεῶν ἢ παράγωγά τους ἔχει σὲ ἀρχαϊκὲς ἐπιγραφὰς τὴ φωνητικὴ ἀξία *hē*. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν ὁ χαρακτὴς τῆς ἐπιγραφῆς μας νὰ ἔγραψε στὸν στ. 9 ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ, ποὺ τὸ θεώρησε πολὺ ἀρχαϊστικὸ καὶ τὸ «ἐκσυγχρόνισε» στὸν στ. II σὲ ΗΒΡΑΚΛΕΤΟΣ. Εἶναι μάλλον ἀπίθανο ἡ διαφοροποίησις τῶν γραφῶν νὰ ὀφείλεται σὲ διαφορετικὴ προφορά. Ἡ συχνότης τοῦ ὀνόματος στὰ Μέγαρα ἐπιτρέπει νομίζω τὴ συμπλήρωσις [Ἡερά]κλετον στὸν στ. 2 τοῦ ἐπιτυμβίου ἐπιγράμματος τοῦ π. 500 π.Χ. SEG XIII, 311 (LSAG, 137, ἀρ. 3).

76. IG VII, 42, στ. 34 (λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.). IG VII, 27, στ. 12 (223-192 π.Χ.).

77. R.M. HEATH, «Proxeny Decrees from Megara», BSA 19, 1913, III, στ. 6 (μετὰ τὸ 307 π.Χ.).

78. Ὁ.π. σημ. 71, στ. 40.

79. Ὁ.π. σημ. 74, στ. 35.

80. Βρέθηκε στὶς 14-5-84 κατὰ τὴ διάνοιξη βόθρου τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μεγάρου. Βλ. Χ. ΚΡΙΤΖΑΣ, *Ηρόος* 5, 1987, 59-73.

81. Ὁ.π. σημ. 74, στ. 28.

82. *Anth. Palat.* VI, 126, στ. I. Πρβ. W. SCHULZE, *Kleine Schriften* (1966) 310.

83. IG VII, 2777 (4ος π.Χ. αἰ.). Σὲ χωριὰ τῆς Αἰγιάλειας ἀκούγεται καὶ σήμερα τὸ θηλυκὸ ὄνομα Πολύττα ὡς ὑποκοριστικὸ τοῦ Πολυτίμη.

84. Βλ. π.χ. SEG XIII, 317 (4ος π.Χ. αἰ.). R.M. HEATH, Ὁ.π. σημ. 76, I στ. 6, II στ. 6, III στ. 3. A.G. ΚΑΛΟΥΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Un nouveau décret de proxénie de Mégare», AAA 7, 1974, 140, στ. 7.

85. ΗΡΟΔ., III, 60.

στ. 14: [Κί]κος. Για τή συμπλήρωση βλ. ὅσα σημειώνω στὶς ἐπιγραφικὲς παρατηρήσεις. Συγγενὲς μὲ τὸ *Κίκων* ποὺ εἶδαμε στὸν στ. 5. Τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ σὲ δύο ἐπιγραφές τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὸ Ἄργος⁸⁶ καὶ σὲ μία ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια⁸⁷.

ΠΗΛΗΚΟΣ. Ἐὰν ἡ ἀνάγνωση εἶναι ὀρθή πρέπει νὰ ἔχουμε τὸ ἀμάρτυρο ὄνομα *Πήληξ-ηκος* (ὅπως τὸ ἀττικὸ δημοτικὸ) ἀν καὶ στὴ δωρικὴ διάλεκτο θὰ περίμενε κανεὶς *Πήλᾱκος*, ποὺ φαίνεται πῶς ἀποκλείει ὁ λίθος. Ἔχουμε δηλαδὴ ἓνα ἀκόμα ὄνομα ἀπὸ τὸ ὄνομα ὀπλου (πήληξ-πήλᾱξ=κράνος).

στ. 15: [Φί]λαιγος. Ὄνομα σπάνιο. Ἀπαντᾷ σὲ ἐπιγραφὴ αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἀπὸ τὴ Θήβα⁸⁸. Γνωστὸ καὶ τὸ πατρωνυμικὸ *Φιλαιγίδης*⁸⁹.

Εὐκλία. Γνωστὰ καὶ ἄλλα παραδείγματα ἀπὸ τὰ Μέγαρα⁹⁰. Κοινὸ ἄλλοῦ.

στ. 16: *Λυσίας*. Δύο τουλάχιστον ἀκόμη Μεγαρεῖς εἶναι γνωστοὶ μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα⁹¹. Κοινὸ ἄλλοῦ.

Φιλίνῳ. Ὁ *Σουσαρίων*, υἱὸς *Φιλίνου*, *Μεγαρόθεν Τριποδίσκιος* θεωροῦνταν εὐρετὴς τῆς ἔμμετρης κωμωδίας⁹². Τὸ ὄνομα κοινὸ ἄλλοῦ.

στ. 17: *Ἀπολλόδορος*. Ὄνομα κοινότατο στὰ Μέγαρα.

ΛαFάρχῳ. Τὸ ὄνομα ἀμάρτυρο στὰ Μέγαρα. Ἀντίθετα δύο *Λάαρχοι* εἶναι γνωστοὶ στὸν βοιωτικὸ Ὀρχομενόν⁹³. Τὰ ἐπιγραφικὰ παραδείγματα μὲ τὸ συνθετικὸ *ΛαF(o)*- εἶναι σπάνια. Ὑπάρχει τὸ παράδειγμα *ΛαFόσοFος* στοὺς Δελφοὺς (μὲ βοιωτικὸ ἀλφάβητο)⁹⁴ καὶ *ΛαFοπτόλεμος* σὲ κορινθιακὴ οἰνοχόη τοῦ Λούβρου⁹⁵. Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ τὸ παράδειγμα *LA-WA-KO* (*ΛαFάγω*) σὲ κυπριακὴ συλλαβικὴ γραφὴ⁹⁶.

στ. 18: *Χαροπίων*. Εἶναι περίεργο ὅτι ἀνάμεσα στὰ πολλὰ θεωνυμικὰ ἀπὸ τὸ *Χάροψ* (γνωστὸ ἐπίθετο τοῦ Ἡρακλέους στὴ Βοιωτία)⁹⁷ δὲν εἶχαμε ὥς τώρα τὸ *Χαροπίων*. Ἴσως τὸ χάραγμα στὸ θραῦσμα μελαμβανοῦς κανθάρου ἀπὸ τὸ Καβείριο τῶν Θηβῶν (5ος π.Χ. αἰ.) ποὺ ἔχει ἀναγνωσθεῖ ὡς *Ῥόπιος*⁹⁸ καὶ *[X]αρόπιο[ς]*⁹⁹ νὰ πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ ὡς *[X]αροπίων*.

86. Σὲ ἀδημοσίευτο χάλκινο ἔλασμα ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Καπετάνου καὶ τὴ SEG XI, 339, στ. 6.

87. IG XII 9, 222, στ. 1 (3ος π.Χ. αἰ.).

88. IG VII, 2446, στ. 19. Τὸ θηβαϊκὸ παράδειγμα καθὼς καὶ τὸ νέο ἀπὸ τὰ Μέγαρα πρέπει νὰ προστεθοῦν σὲ ὅσα ἀναφέρει ὁ D. KNOEPFLER, BCH 108, 1984, 245, σημ. 81.

89. IG II², 1750, στ. 12.

90. IG VII, 4, 5, 6 (τέλη 4ου-ἀρχές 3ου π.Χ. αἰ.), 150 κλπ.

91. IG VII, 60, στ. 3. FD, III (5), 22, στ. 18 (Ἱερομνήμων στοὺς Δελφοὺς τὸ 340 π.Χ.).

92. KAIBEL, CGF I² 1, 27 καὶ 77, 3.

93. IG VII, 3175, στ. 37 (ἀρχές 3ου π.Χ. αἰ.) καὶ 3182, στ. 7 (τέλη 3ου π.Χ. αἰ.).

94. FD, V, 70, εἰκ. 228, 228a. LSAG, 92 καὶ 94 ἀρ. 9.

95. SGDI, 3151.

96. Βλ. T. MITFORD - O. MASSON, *The Syllabic Inscr. of Rantidi-Paphos* (1983) 50.

97. Γιά τὰ ἐπίθετα τοῦ Ἡρακλέους βλ. Χ. ΚΡΙΤΖΑΣ, «Ἡρακλῆς Ἰωνκῆς» (Ἐπίμετρο), AE 1973, 117 κέ. Γιά τὸ Χαροπίον τῆς Κορωνείας βλ. Ν.Γ. ΠΑΠΠΑΔΑΚΗΣ, Ad 1916, 217-272. Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, «Ὁ βοιωτικὸς χάροψ Ἡρακλῆς», AE 1981, 38-51.

98. IG VII, 3667.

99. ΣΤ.Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, *Θηβαϊκὴ Προσωπογραφία* (1979) 217 (ὅπου ἀπὸ παραδρομὴ ὁ ἀριθμὸς τῶν IG VII ἀναγράφεται ὡς 3685).

Λακρίνεος. Σπάνιο όνομα, άμάρτυρο στα Μέγαρα. Άπαντά στη Σπάρτη τόν 6ο π.Χ. αϊ.¹⁰⁰

στ. 19: *Σύβων*. Όνομα άμάρτυρο. Σχετίζεται άναμφίβολα με τόν όνομα Σατύρου *Σύβας*, πού τόν βρίσκουμε σέ άττικό έρυθρόμορφο άγγείο¹⁰¹. Ή σημασία του φωτίζεται άπό διάφορες γ λ ω σ ε ς τού Ήσυχίου, όπως: *σύβακα*· *συνώδη*, *σύβας*· *λάγνος*, *συνάλλας*· *ό καταφερής* πρós τά *άφροδίσια*. Ό Chantaine¹⁰² πιστεύει ότι πρόκειται για λαϊκούς όρους πού έχουν υποστεί διάφορες άναλογικές επιδράσεις, κυρίως άπό τόν *σϋς*. Έτσι έχουμε τήν παραλλαγή *ύβάλλης*· *καταφερής*, *λάγνος* παράλληλα με τόν *συνάλλας*. Καί οί δύο τύποι μπορεί νά έχουν υποστεί τήν επίδραση τού *βαλλίον* (=φαλλός).

Άρχιάδω. Κοινό όνομα.

στ. 20: [*Ο*]ρρίας. Τόν στοιχηδόν άποκλείει συμπληρώσεις όπως π.χ. *Πυρρίας*, *Χερρίας* κλπ. Ή άπουσία άνάλογων ονομάτων στη Μεγαρίδα κάνει άπίθανη τή συμπλήρωση [*Α*]ρρίας, πού είναι δυνατή γραμματικώς (άπό τόν *άρρ*-<*ἄρσαι*) καί τής όποίας ύπάρχει ένα άμφίβολο παράδειγμα¹⁰³. Θεωρώ σχεδόν βέβαιη τήν άποκατάσταση [*Ο*]ρρίας (=Ήρσίας <*ῥσαι*). Τόν όνομα με τόν τύπο *Ήρσίας* άπαντά τόν 6ο π.Χ. αϊ. στην Περσική¹⁰⁴ καί τόν 4ο π.Χ. στα Φάρσαλα¹⁰⁵. Έξάλλου όνόματα με πρώτο συνθετικό *ῥσαι* είναι κοινά στη Βοιωτία. Ένα γνωστό λαμπρό άνάλογο έχουμε άπό τά ίδια τά Μέγαρα, με τόν όνομα τού ένδοξου όλυμπιονίκη τού 720 π.Χ. καί πολιτικοῦ άνδρα *Ήρρίππου*, πού τόν επιτύμβιο επίγραμμά του (σέ μεταγραφή τού 2ου μ.Χ. αϊ.)¹⁰⁶ διατηρεῖ τή γραφή *Ήρριππος*, ένώ ή φιλολογική παράδοση τού ονόματός του είναι *Ήρσιππος*¹⁰⁷. Έπιβεβαιώνεται έτσι έμμεσα ή γνησιότητα τού επιγράμματος.

Χαριδάμω. Τρία τουλάχιστον παραδείγματα τού ονόματος είναι γνωστά άπό τή Μεγαρίδα¹⁰⁸.

στ. 21: [*Δ*]αμίον. Είναι δυνατή καί ή συμπλήρωση [*Σ*]αμίον. Ήδη ένας *Δαμίον Καλλέα Μεγαρεῦς* είναι γνωστός άπό επιγραφή τού β' τετάρτου τού 3ου π.Χ. αϊ. άπό τούς Δελφούς¹⁰⁹.

Τρεψιδόνος. Μόνον ένας Αίγιοσθενίτης με τόν ίδιο όνομα είναι γνωστός¹¹⁰.

στ. 22: *Θρῆιξ*. Σέ αρχαϊκή επιγραφή τής Άκροπόλεως κάποιος [*Θρ*]ῆιχς *Κορτύνιο[ς]* (άπό τή Γόρτυνα τής Άρκαδίας), προφανώς έλεύθερος, είναι άναθέτης στην Άθηνά¹¹¹. Κάποιος *Θρῆιξ περσικοποιός* (κατασκευαστής ειδους ύποδημάτων) σέ επιτύμβια στήλη

100. ΗΡΟΔ., I, 152 (6ος π.Χ. αϊ.).

101. CH. FRÄNKEL, *Satyr- und Bakchennamen* (1912) 74-75.

102. *Dict. étym.*, λ. *σύβακα*.

103. ΑΙΛΙΑΝ., *Ποικ.* Ίστ., 12, 16.

104. SEG XI, 225.

105. IG IX 2, 244, στ. I.

106. IG VII, 52.

107. *Σχολ.* *Θουκ.*, I, 6. ΠΑΥΣ., I, 44, 1. Για τόν φαινόμενο τής άφομοίωσης τού σ με τόν ρ στη μεγαρική διάλεκτο βλ. BECHTEL, *Gr. Dial.* II, 179 κέ.

108. IG VII, 209, στ. 31 (223-201 π.Χ.). IG VII, 27, στ. 17, 24 (223-192 π.Χ.).

109. FD, III (I), 169.

110. IG VII, 215, στ. 3(217-196 π.Χ.).

111. IG I², 488.

τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ εἶναι ἴσως μέτοικος ἢ ἀπελεύθερος, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμά του¹¹². Μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα εἶναι γνωστὸς ἄρχων τῶν Δελφῶν, μεταξὺ τοῦ 380 - 358 π.Χ.¹¹³ Συνήθως ὁμως τὸ ὄνομα *Θραῖζ*, ὅπως καὶ τὸ θηλυκὸ *Θραῖττα*, εἶναι ὀνόματα δούλων. Σὲ ἓνα καὶ μόνον ἀττικὸ ναυτικὸ κατάλογο τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. μεταξὺ τῶν θεραπόντων ἀναφέρονται 6 *Θραῖκες* μὲ τὰ ὀνόματα τῶν κυρίων τους στὴ θέση τοῦ πατρωνυμικοῦ¹¹⁴.

Θεοτίμο. Κοινὸ ὄνομα. Γνωστὸς κάποιος *Θέτιμος Ποτιδάου Αἰγοσθενίτης*¹¹⁵. Βλ. καὶ ὅσα σημειώσαμε στὸ κεφάλαιο τῶν ἐποίκων.

στ. 23: *Τελένικος*. Τὸ ὄνομα δὲν μαρτυρεῖται μέχρι τώρα στὰ Μέγαρα. Γνωστὸς *Τελένικος Θειβῆος Ἰλαρχος*¹¹⁶. Στὴν ἀττικὴ προσωπογραφία εἶναι κοινότατο ὄνομα. Ἀρκετοὶ Τελένικοι εἶναι *Περγασῆθεν*.

Διοκλῆδα. Πολὺ κοινὸ ὄνομα τόσο στὴ Μεγαρίδα¹¹⁷ ὅσο καὶ ἄλλου.

στ. 24: *Φιλόμελος*. Κάποιος *Φιλόμηλος Ἡρακλείτου Ὑλλεὺς* ἀναφέρεται στὸν κατάλογο Μεγαρέων κριτῶν τῆς Ἐπιδαύρου¹¹⁸. Συνηθισμένο ὄνομα στὴν Ἀθήνα.

Πράξωνος. Κοινὸ ὄνομα. Γνωστοὶ δύο Μεγαρεῖς *Πράξωνες*, πιθανότατα συγγενεῖς¹¹⁹.

στ. 25: *Νικ* [Ὑπάρχει χῶρος γιὰ 4 τουλάχιστον γράμματα. Μία πιθανὴ συμπλήρωση θὰ ἦταν *Νικ[όνος]*.

Αἰξία. Γενικὴ τοῦ ἀμάρτυρου ὀνόματος *Αὑξίας*. Γνωστὸς ἓνας *Αὑξίας Ἀρισταίου*, θεωρὸς στὴ Θάσο¹²⁰.

στ. 26: <Ἐ>*γγυδίχο*. Δὲν εἶμαι ἀπόλυτα ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὴ λύση ποὺ προτείνω γιὰ τὸν ἐπιγραφικὸ αὐτὸ γρίφο, ἀλλὰ τὴ βρίσκω ὡς τὴν πιὸ πιθανή. Στὴν κατάληξη *-ιχος* πρέπει νὰ ἔχουμε μία δάσυνση ἀντὶ τοῦ *-ικος*, γνωστὴ σὲ μεγαρικὲς ἐπιγραφές¹²¹. Τὸ λάθος τῆς ἀρχῆς ἴσως ὀφείλεται στὴν ὑπαρξὴ τῶν τριῶν τελειῶν τῆς στίξης ἀμέσως πρὶν τὸ πρῶτο Γ, ποὺ ὁ χαρακτήρας εἶναι πιθανὸ νὰ ἐξέλαβε ὡς ἀπολήξεις τῶν κεραιῶν τοῦ Ε(ὅλα τὰ Ε τῆς β ὀψης εἶναι ἰωνικοῦ τύπου). Ἴσως πάλι νὰ μπερδεύε τα περίπου ὁμοία σὲ σχῆμα μὲ τὸ Ε δύο Γ. Δυστυχῶς δὲν ἔχουμε ἄλλο σύνθετο τοῦ *ἐγγυ-* (<*ἐγγύη*, *ἐγγυος*), ποὺ θὰ ἔκανε ἀσφαλέστερη τὴν ἀποκατάσταση <Ἐ>*γγύδικος* (αὐτὸς ποὺ ἐγγυᾶται δίκαιη κρίση), κάτι ποὺ θὰ ἐντασσόταν στὴ σειρά *Εὐδίκος*, *Εὐθύδικος*, *Ἀριστόδικος*, *Ἰσόδικος*.

112. *IG* II², 11689 καὶ *Kerameikos* III, ἀρ. 35.

113. *BCH* 23, 1899, 512, στ. 15.

114. *IG* II², 1951.

115. *IG* VII, 209, στ. 29 (223-201 π.Χ.).

116. *IG* VII, 2466, στ. 4 (μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.).

117. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῶν *IG* VII βλ. ἀκόμη ΑΝΔΟΚΙΔΗΣ, *Περὶ τῶν Μυστηρίων*, 37, 45, 65, 66. *IG* II², 1672, στ. 95. ΚΑΛΟΥΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π. σημ. 84, στ. 5. HEATH, ὁ.π. σημ. 77, 11, στ. 5. *SEG* XIII, 336. *IG* I², 1069.

118. *IG* IV² I, 71, στ. 32 (242-238 π.Χ.).

119. *IG* VII, 99. Πρβ. *ADD*, 742 (1ος π.Χ. αἰ.). *IG* VII, 130 (1ος π.Χ. αἰ.).

120. *IG* XII 8, 292, στ. 19. Πρβ. *Bull. épigr.* 1972, 531.

121. Βλ. π.χ. *SEG* XIII, 314 (πρβ. *SEG* XXIX, 433). *LSAG*, 137, ἀρ. 5(500-475 π.Χ.): Ἀθανάδας Θεονίχο. Ἡ κατάληξη *-δίχο* (γεν.) καὶ στὸ πατρώνυμο τῆς ἐπιτύμβιας στήλης *IG* VII, 201. Γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς δάσυνσης τῶν ψιλῶν συμφώνων, ὅταν στὴν ἴδια λέξη ὑπάρχουν δασέα, βλ. THREATTE, *GAI* I, 455. Στὴ δική μας περίπτωση ἴσως τὸ Η τοῦ *Ὑλλεὺς* ποὺ ἀκολουθεῖ νὰ «παρέσυρε» τὸ κ τῆς κατάληξης.

στ. 27: [Ἄγ]αμῆστορίδα. Ἀμάρτυρο ὄνομα, ἀλλὰ ἓνα θεωνυμικὸ πού ἀναμενόταν στὸν μεγαρο-βοιωτικὸ χῶρο. Ὑπάρχουν πολλὰ παραδείγματα τοῦ κυρίου ἀνδρικοῦ ὀνόματος Ἀγαμήστωρ¹²². Σύμφωνα ὅμως μὲ τὴν ποιητικὴ μαρτυρία τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου¹²³, ὁ Ἀγαμήστωρ ἦταν τοπικὸς ἥρωας στὴν Ἡράκλεια τοῦ Πόντου, ἀποικία ὡς γνωστὸν τῶν Βοιωτῶν καὶ τῶν Μεγαρέων. Στὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα ὁ ποιητὴς μιλά γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰδμονος σὲ κυνήγι καὶ τὴν ταφὴ του ἀπὸ τοὺς Ἀργοναυτεῖς ἐκεῖ πού ἀργότερα ἰδρύθηκε ἡ Ποντοηράκλεια. Καὶ ἐνῶ ὁ χρησμός τοῦ Ἀπόλλωνος στοὺς Βοιωτοὺς καὶ τοὺς Μεγαρεῖς ἀποίκους ὀριζε ρητὰ νὰ λατρεύουν ὡς πολιοῦχο τὸν Ἰδμονα καὶ γύρω ἀπὸ τὴν ἐλιά πού φύτρωσε στὸν τάφο του νὰ κτίσουν τὴν πόλη, αὐτοὶ μέχρι καὶ τίς μέρες τοῦ Ἀπολλωνίου ἐξακολουθοῦσαν νὰ λατρεύουν τὸν Ἀγαμήστορα¹²⁴. Γνωρίζοντας πόση σημασία ἔδιναν οἱ ἀρχαῖοι στοὺς χρησμούς, θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε αὐτὴ τὴν ἀνυπακοή ὡς μία ἄρνηση τῶν ἀποίκων νὰ δεχθοῦν μία τοπικὴ ἥρωικὴ λατρεία καὶ ὡς μία συντηρητικὴ ἐπιμονή τους νὰ διατηρήσουν τίς προγονικὲς λατρεῖες πού ἔφεραν ἀπὸ τὴ μακρινὴ πατρίδα.

Γενικὰ παρατηροῦμε ὅτι τὰ περισσότερα ὀνόματα εἶναι πολὺ συνηθισμένα στὸν βοιωτικὸ χῶρο, γεγονὸς ἀπόλυτα φυσικὸ ἂν ληφθοῦν ὑπόψη οἱ στενὲς σχέσεις τῶν Μεγάρων μὲ τὴ Βοιωτία, ἰδίως στὰ πρόιμα χρόνια¹²⁵.

Ἡ ἀναγραφὴ τῶν πατρωνύμων εἶναι ἐπίσης ἓνα στοιχεῖο ὄχι πολὺ συνηθισμένο σὲ καταλόγους πεσόντων¹²⁶. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἀκόμη ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ πατρώνυμα ἢ τὰ συνθετικὰ τῶν πατρωνύμων δὲν συνδέεται ἐτυμολογικὰ μὲ τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν, ὅπως συνηθίζεται σὲ ἄλλες περιοχές.

Πολυάνδρια στὰ Μέγαρα

Δὲν ξέρουμε δυστυχῶς τίς ἀκριβεῖς συνθήκες ἀνεύρεσης τῆς στήλης. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κύρια ὄψη ὅλες οἱ ἄλλες ἦταν ἀσβεστωμένες δείχνει ὅτι ἡ στήλη εἶχε βρεθεῖ παλαιότερα καὶ εἶχε μία δευτέρη χρῆση. Πράγματι, χάρις στὴ φωτογραφία πού

122. Ἐκτὸς ἀπὸ πρόσωπα γνωστὰ ἀπὸ φιλολογικὲς πηγὲς ἔχουμε καὶ ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένο τὸ ὄνομα στὴ Μαγνησίᾳ τοῦ Μαιάνδρου [O. KERN, *Inscr. v. Magnesia*, 38, στ. 28 (ψήφισμα Μεγαλοπόλεως 4ου π.Χ. αἰ.)] καὶ στὴν Ἀκραΐφια [IG VII, 2711, στ. 52. IG VII, 2737 (1ος μ.Χ. αἰ.)].

123. Ἀργον., 2, 850 καὶ σχόλια.

124. [στ. 846]:

τόνδε πολιτισσοῦχον διεπέφραδε Βοιωτοῖσιν
Νισαίοισι τε Φοῖβος ἐπιρρήδην ἰλάεσθαι,
ἀμφὶ δὲ τήνγε φάλαγγα παλαιγενέος κοτίνοιο
ἄστνυ βαλεῖν· οἱ δ' ἀντὶ θεοῦδ' Αἰολίδαο
Ἰδμονος εἰσέτι νῦν Ἀγαμήστορα κυδαίνουσιν.

125. Πρβ. HIGHBARGER, 85.

126. Γιὰ τὴ μὴ ἀναγραφὴ πατρωνύμων σὲ ἀττικὲς στήλες πεσόντων βλ. CLAIRMONT, *P.N.*, 52. Οἱ μόνες στήλες μὲ πατρώνυμα εἶναι ἡ IG V2, 271 (362 π.Χ.) ἀπὸ τὴ Μαντίνεια (CLAIRMONT, *P.N.*, ἀρ. 73), ἡ SEG XXV, 329 (350-300 π.Χ.) ἀπὸ τὴν Κόρινθο, γιὰ τὴν ὁποία ἔχουν ἐκφρασθεῖ ἀμφιβολίες (CLAIRMONT, *P.N.*, ἀρ. 79) καὶ ἡ IG IV² I, 28 μὲ τοὺς πεσόντες τοῦ 146 π.Χ. στὸν Ἰσθμό. Ἐπίσης ἔχουμε φιλολογικὲς μαρτυρίες γιὰ ἀναγραφὴ πατρωνύμων σὲ στήλες πεσόντων, ὅπως στὴ Σάμο (ΗΡΟΔ., VI, 14) καὶ τὴ Θάσο (J. POUILLOUX, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos* 1(1954) 371, στ. 7-8).

βρέθηκε στά κατάλοιπα Θρεψιάδη μπόρεσε νά ταυτισθεῖ, μετά ἀπό ἐπίμονη ἔρευνα, τὸ σπίτι ὅπου εἶχε βρεθεῖ ἡ στήλη: πρόκειται γιὰ τὸ κατεδαφισμένο σήμερα σπίτι τοῦ Χρήστου Μάνη, στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Ματρόζου καὶ Κ. Σχινᾶ (Ο.Τ. 168), ποὺ στὴ θέση τοῦ κτίσθηκε τὸ 1979 τὸ διώροφο σπίτι τοῦ Ἀθανασίου Μπούσκου (σύμφωνα μὲ στοιχεῖα ποὺ δόθηκαν ἀπὸ τὴν κ. Ἀργυρῶ Μιχάλαρου καὶ ἐπιβεβαιώθηκαν ἀπὸ ἄλλους γείτονες)¹²⁷. Τὸ βάρος τῆς στήλης δὲν ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι μεταφέρθηκε ἀπὸ πολὺ μακριά. Πρέπει συνεπῶς νά βρέθηκε ἐκεῖ κοντά, στὸν χῶρο ὅπου τοποθετεῖται ἡ ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Μεγάρων.

Τὸ νέο εὑρημα ἔρχεται ἔτσι νά ἐνισχύσει τὴν ἄποψη ποὺ εἶχαμε, στηριγμένοι στὴν περιγραφὴ τοῦ Πausanίου καὶ στὰ ἐπιγραφικὰ εὐρήματα, γιὰ τὴ θέση τῶν δημόσιων ταφικῶν μνημείων στὴν Ἀγορὰ τῶν Μεγάρων. Στὴν περιγραφὴ τοῦ ὁ περιηγητῆς ἀναφέρει ὅτι εἶδε πολλοὺς τάφους μέσα στὴν πόλη καὶ εἰδικότερα στὴν περιοχὴ τῆς Ἀγορᾶς. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναφέρει τὸ μνημεῖο τῶν πεσόντων στοὺς Μηδικοὺς πολέμους καὶ τὸ *Αἰσύμνιον*, μὲ τάφους ἡρώων, πάνω στοὺς ὁποίους κτίσθηκε σύμφωνα μὲ τὸν δελφικὸ χρησμὸ τὸ βουλευτήριον τῆς πόλης, ὥστε οἱ Μεγαρεῖς μετὰ πλειόνων βουλευσονται¹²⁸.

Οἱ τάφοι τοῦ βουλευτηρίου, καθὼς καὶ ἄλλοι, ὅπως τοῦ *πρυτανείου*¹²⁹ καὶ τοῦ *ἀρχείου* (ἡρώου τοῦ Ἀλκάθου)¹³⁰ κλπ., ἀποδίδονταν ἀπὸ τοὺς Μεγαρεῖς σὲ ἄτομα ποὺ εἶχαν ἦδη περιβληθεῖ τὸν πέπλο τοῦ μύθου. Σύμφωνα μὲ μία πειστικὴ ἐρμηνεία τοῦ Α. Muller¹³¹, ἡ ἰδιαιτερότητα αὐτὴ τῆς Ἀγορᾶς τῶν Μεγάρων ἐξηγεῖται ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι τὸ κέντρο τῆς δημόσιας ζωῆς τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ τῆς κλασσικῆς πόλης στοὺς πρόποδες τῶν Ἀκροπόλεων, κατέλαβε μία ζώνη ποὺ καλυπτόταν ἀπὸ τάφους τῆς πρωτογεωμετρικῆς καὶ τῆς πρώιμης γεωμετρικῆς ἐποχῆς, τοὺς ὁποίους ἐνσωμάτωσε ἀποδίδοντάς τους μυθολογικὸ χαρακτήρα.

Ἔτσι, ὅταν ἀργότερα ἡ πόλη θέλησε νά τιμήσει τοὺς νέους ἥρωες τῶν Μηδικῶν πολέμων, ἱδρυσε τὸ μνημεῖο τους, μάλλον κενοτάφιο, στὸν χῶρο τῆς Ἀγορᾶς. Στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου ποὺ βρίσκεται ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Κρήνη τοῦ Θεαγένους, σώθηκε ἐντοιχισμένο τὸ ἐπίγραμμα τοῦ μνημείου αὐτοῦ, ξαναχαραγμένο στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια μὲ μέριμνα τοῦ ἀρχιερέως Ἑλλαδίου¹³². Σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια ἐπιγραφὴ, ἡ πόλη ἐξακολουθοῦσε νά τοὺς τιμᾷ μέχρι τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα μὲ ἐναγισμὸ ταύρου.

Φαίνεται ὅτι τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ ἄλλα *δημόσια σήματα*. Τὸ πρῶτο ποὺ βρέθηκε εἶναι αὐτὸ ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ. Δὲν ἔχουμε στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀρχικὴ μορφὴ του. Εἶναι πιθανὸ ἡ στήλη νά ἦταν στημένη σὲ κάποιο βάθρο, ὅπου θὰ ἦταν χαραγμένο

127. Ὁφείλω τὴν πληροφορία στὴν καλοσύνη τοῦ συναδέλφου Π. Ζορίδη, τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ.

128. ΠΑΥΣ. Ι, 43, 3.

129. ΠΑΥΣ. Ι, 43, 2.

130. ΠΑΥΣ. Ι, 43, 4.

131. «De Nisée à Mégare (Les siècles de formation de la métropole mégarienne)», *MEFRA* 95, 1983, 2, 617-628 καὶ εἰδικὰ 627. Πρβ. τοῦ ἴδιου, *BCH* 105, 1981, 218-222.

132. *IG* VII, 53.

ἐπίγραμμα. Ἐπειδὴ ἡ πίσω πλευρά της εἶναι ἀδρά λαξευμένη, εἶναι πιθανὸ τὸ βάθρο καὶ ἡ στήλη νὰ ἀκουμποῦσαν σὲ κάποιο ταφικὸ οἰκοδόμημα.

Ἀπὸ μία ἄλλη ἀμφίβολης προέλευσης ἐπιγραφή, τὴν IG VII, 3478, τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., μαθαίνουμε ὅτι ὑπῆρχε μνημεῖο τοῦ Ὑπικλέους, ποὺ ἐπίσης τάφηκε δημοσίᾳ¹³³.

Ἰδια τιμὴ δέχθηκε, αὐτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους, ὁ Μεγαρεὺς Πυθίων, ποὺ τὸ 446/5 π.Χ. ὁδήγησε τρεῖς φυλὰς Ἀθηναίων μέσα ἀπὸ δύσβατους δρόμους τῆς Μεγαρίδος καὶ τίς ἔσωσε¹³⁴. Σὲ θραῦσμα ἐπίσης ἀττικῆς στήλης τοῦ 463 π.Χ., ἴσως καταλόγου πεσόντων, γίνεται μνεῖα Μεγαρέων¹³⁵, ἐνῶ Μεγαρεῖς ἀναφέρονται σὲ ἀπόσπασμα ἐπιγράμματος τοῦ πρώιμου 4ου π.Χ. αἰ. πάλι ἀπὸ τὴν Ἀθήνα¹³⁶.

Ἀντίστοιχα ὑπάρχουν φιλολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες γιὰ μνημεῖα Ἀθηναίων ποὺ ἔχασαν τὴ ζωὴ τους πολεμώντας σὲ διάφορες ἐποχὲς στὰ Μέγαρα: Ἡ IG I², 929 (τοῦ 459/8 π.Χ.) ἀναγράφει νεκροὺς τῆς Ἐρεχθίδος φυλῆς, ποὺ ἔπεσαν μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ στὰ Μέγαρα. Ὁ Πausanias (I, 29, 13) ἀναφέρει ὅτι εἶδε στήλη ὅπου εἶχαν γραφεῖ οἱ μαχεσάμενοι περὶ Θράκην καὶ ἐν Μεγάροις. Ὁ Clairmont¹³⁷ συνδέει τὴν πληροφορία μὲ τὴν IG I², 943 ποὺ τὴ χρονολογεῖ στὸ 447/6 π.Χ. Ὁ ἴδιος ὑποθέτει¹³⁸ ὅτι ἴσως στὴν IG I², 949 νὰ περιλαμβάνονται καὶ νεκροὶ ἀπὸ συμπλοκὴ στὴ Μεγαρίδα τὸ 424/3 π.Χ. Ἀσφαλῶς θὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες στήλες ποὺ δὲν σώθηκαν.

Οἱ νεκροὶ τῆς στήλης μας εἶχαν τουλάχιστον τὸ μικρὸ προνόμιο νὰ γίνουν γνωστὰ τὰ ὀνόματά τους μετὰ τόσους αἰῶνες. Ἄλλοι ἔμειναν γιὰ πάντα ἄγνωστοι Στρατιῶτες. Ἀρκεῖ αὐτὴ ἡ δικαίωση γιὰ τὴ θυσία τους;

Ὁκτώβριος 1984

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΚΡΙΤΖΑΣ

133. Ἡ JEFFERY, LSAG, 137, ἀρ. 14, τὴ θεωρεῖ μάλλον γνήσια.

134. IG I², 1085.

135. IG I², 934.

136. IG II/III², 5223 (CLAIRMONT, P.N., ἀρ. 70).

137. P.N., 164, 168.

138. *Αὐτόθι*, 188.

ΣΞΜΑ ΦΡΑΣΙΚΛΕΙΑΣ

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΣ ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ ΜΕ ΤΑ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕ ΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Τὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα τῆς Φρασίκλειας, ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ, εἶναι ἀπὸ τῇ Μερέντα τῆς Ἀττικῆς (4 χλμ. ἀνατολικά ἀπὸ τὸ Μαρκόπουλο) καὶ ἀνήκει στὸν 6ο αἰ. π.Χ. (περίπου 540):

ΣΞμα Φρασικλείας· κόρε̃ κεκλῆσσομαι αἰεῖ,
ἀντὶ γάμο παρὰ θεδν τοῦτο λαχῶσ' ὄνομα.
[Ἀρισ]τίων Πάρι[ος ἐπ]ό[ιε]σε¹

Φυσικά, δὲν πρόκειται νὰ ἀναφερθοῦμε στὶς ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφές, διότι ἡ σημαντικὴ ἐργασία τῶν ἀρχαιολόγων δὲν συνάπτεται ἐδῶ μὲ τὴν εἰδικὴ ἐρμηνευτικὴ θεματολογία. Πάντως πρέπει νὰ μὴ ξεχνοῦμε ὅτι οἱ ἀνακοινώσεις καὶ οἱ ἀνακαλύψεις τῶν ἀρχαιολόγων συνδέονται ἐπιστημονικά μὲ τὴ φιλολογικὴ ἐρευνα. Ἐτσι θεωρῶ ἀπαραίτητο νὰ ἀναφερθῶ ἀπλῶς στὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Εὐθ. Μαστροκώστα (στὸν Μυρρινούντα, νῦν Μερέντα). Ἐκεῖ βρέθηκαν: α) «κοῦρος ἐκ παρίου μαρμάρου ἐν κατακλίσει» καὶ β) «κόρη πλαγιαστά ὁμοίως ἐκ παρίου μαρμάρου»². Ἡ ἀρχαιολογικὴ παρουσίαση τῆς μορφῆς τῆς κόρης εἶναι ὠραία καὶ λεπτομερής.

Δομὴ τοῦ ἐπιγράμματος: Μέσα σὲ δύο μόνο στίχους συνάπτονται πολλὲς καὶ βασικὲς ἀπόψεις καὶ ἐκφράζονται οὐσιαστικά οἱ σημαντικὲς θέσεις τῶν εἰδικῶν ἐπιγραφῶν. Οἱ δύο πρῶτες λέξεις (ΣΞμα Φρασικλείας), ἀπομονωμένες, χωρὶς ρήματα καὶ δεικτικὴ ἀντωνυμία, ἀποτελοῦν μιὰν ἀνεξάρτητὴ ἐνότητα. Τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο ποιητικὸ δεῖγμα τοῦ 6ου αἰῶνα, ὅπου ἐκφράζεται ἔντονα ὁ θάνατος κόρης πρὶν ἀπὸ τὸν γάμο. Γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα καταγράφεται στὸν τάφο καὶ προβάλλεται ὁ λόγος – καὶ μάλιστα σὲ πρῶτο πρόσωπο – γιὰ τὴν πικρὴ καὶ σκληρὴ μοίρα θανάτου σὲ μιὰ διπλὴ ἐκφραση: α) ὅτι ἡ Φρασίκλεια πέθανε νέα, δηλ. σὲ «πρόωρον» θάνατο καὶ β) ὅτι πέθανε ἄγαμη. Στὴν ἀμέσως ἐπόμενη διατύπωση τοῦ α' στίχου (: κόρε̃...αἰεῖ) παρουσιάζεται ἐσωτερικὰ ἡ κατανόηση καὶ ἡ ἐπιβεβαίωση γιὰ τὸν πόνο,

1. G. KAIBEL, *Epigr. Graeca* (1878) Nr. 6. W. PEEK, *Griech. Vers-Inschriften* (1955) 68 (στὸ ἐξῆς GV) καὶ *Griech. Grabgedichte* (1960) 30 (στὸ ἐξῆς GG). J. H. JEFFERY, *The Local Scripts of Archaic Greece* (Oxford 1961) 73, 78(29), 401, πίν. 3(29) καὶ «The Inscribed Gravestones of Archaic Attica», *BSA* 57, 1962, 115 - 153, 138 κέ. (46) πίν. 39a. Πρβ. SEG X, 453. G. PFÖHL, *Greek Poems on Stones I* (1967) Nr. 61 (σ. 21).

2. ΕΥΘ. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, «Δύο ἀρχαῖκά ἀγάλματα ἐκ Μυρρινούντος. Ἡ κόρη Φρασίκλεια Ἀριστίωνος τοῦ Παρίου καὶ Κοῦρος μαρμάρινος ἀνεκαλύφθησαν ἐν Μυρρινούντι», *AAA* V / 2 (1972) 298 κέ.

πού κυριαρχεί. Ἡ βεβαιότητα γιὰ τὴ μόνιμη πιά κατάσταση ἐκφράζεται καὶ στὸν χρόνο τοῦ ρήματος (*κεκλέεσθαι*) καὶ στὸ σημαντικό ἐπίρρημα (*αἰεί*): μιὰ μόνιμη, παντοτινὴ πικρὴ κατάσταση, πού θὰ παραμείνει πιά σὲ ὄλο τὸν μελλοντικὸ χρόνο! Στὴ διατύπωση τοῦ πενταμέτρου – στὸν β' στίχο – οἱ θεοὶ προβάλλονται ὡς αἴτιοι τοῦ θανάτου πρὶν ἀπὸ τὸν γάμο. Δὲν ἐκφράζεται ὁμως παράπονο (ἢ κατηγορία) ἐναντίον τῶν θεῶν, οὔτε ἀποδίδεται σαφῶς εὐθύνη σ' αὐτούς. Ὁ στίχος παρουσιάζεται ἐξωτερικὰ ἀπλὸς καὶ ἀχρωμάτιστος, προβάλλει ὁμως ἐσωτερικὰ σαφῶς τὴν παντοδυναμία τῆς θέλησης τῶν θεῶν. Εἶναι φανερό, ὅτι στὸ ἐπίγραμμα δὲν τονίζεται τόσο ὁ πρόωρος θάνατος, ὅσο τὸ γεγονός ὅτι ἡ Φρασίκλεια πέθανε ἀνύπαντρη. Αὐτὸ γίνεται φανερό καὶ ἀπὸ τὴν ὅλη δομὴ τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἐντονη ἀντίθεση: *κόρε* (στ. 1) - *ἀντὶ γάμο* (στ. 2). Ἡ λ. *κόρε*, πού κεῖται ἀκριβῶς στὸ μέσον τοῦ 1ου στίχου – ἀμέσως μετὰ τὸ ὄνομα τῆς νεκρῆς – φέρει τὸ βάρος τῆς ἐπιγραφῆς, ὀρίζει τὴν οὐσία τῆς ἐπιγραφικῆς διατύπωσης καὶ ὑποκαθιστᾷ πιά μόνιμα τὸ ὄνομα «Φρασίκλεια». Στους δύο αὐτοὺς στίχους κάθε λέξη ἔχει εἰδικὴ σημασία καὶ συνδέεται μὲ τὴν ἐσωτερικὴ δομὴ.

Γενικὴ ἔρμηνεία: Πρέπει νὰ λεχθεῖ ἀρχικά, ὅτι ἡ ἀπλὴ – ἀλλὰ σημαντικὴ – προβολὴ στὸ ἐπίγραμμα, πὼς ἡ Φρασίκλεια πέθανε ἀνύπαντρη, συνδέεται μὲ μιὰ παλαιὰ ἀνθρώπινη ἀντίληψη σχετικὰ μὲ μιὰ τέτοια μορφή θανάτου. Ἡ ἀντίληψη αὕτη καὶ ἡ ἐπιγραμμaticὴ διατύπωση κυριαρχοῦν λογοτεχνικὰ καὶ ἀνθρώπινα στὰ μεταγενέστερα ἐπιγράμματα καὶ σὲ ἄλλες εὐρύτερες καὶ διαφορετικὲς θεματολογικὲς ἐκφράσεις στὴν ἀρχαία λογοτεχνία. Ἡδη στὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ὅπου συχνὰ γίνεται λόγος γιὰ τὸν θάνατο τῶν ἀνθρώπων, διαπιστώνομε μιὰ τέτοια μορφή θανάτου μὲ τὸν εἰδικὸ προσδιορισμὸ *πρὸ γάμοιο* – ἔστω καὶ ἂν σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἡ διατύπωση ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν εἰδικὴ θεματολογικὴ ἐνότητα τοῦ ἔπους³. Ἡ γνωστὴ, ἀντιθετικὴ αὕτη διατύπωση *ἀντὶ γάμο*, πού ἔχει ὁμηρικὸ πρότυπο, κυριάρχησε στὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς ἀκριβῶς διότι μὲ τὴν ἀντίθεση αὕτη καθορίζεται ἡ ἀνθρώπινη οὐσία – καὶ σὲ ποιητικὰ ἐπιγράμματα (βλ. π. 1006,6). Ἐτσι σὲ ἓνα ἐπίγραμμα (4ος αἰ. π.Χ.) γιὰ τὸν θάνατο, διαβάζομε: *τάφον ἀντὶ γάμου* (GV 1250a, στ. 4) καὶ σὲ ἓνα ἄλλο: *θρήνον δ' ἀντὶ γάμου καὶ γόο[v] ἀντὶ χαρᾶς* (GV 1991b, στ. 14). Ἡ ἀνάγνωση τέτοιων διατυπώσεων πού στηρίζονται στὴ βασικὴ μορφή *ἀντὶ γάμου* καὶ ἐκφράζουν ἐντονα τὴν ἀντίθεση μὲ τὸν θάνατο, μᾶς δείχνει μιὰ βασικὴ λογοτεχνικὴ διάσταση μὲ ποικίλους τρόπους καὶ νέες γλωσσικὲς ἐκφράσεις, πού μᾶς ὁδηγοῦν σὲ μιὰ βασικὴ ἐρμηνευτικὴ κατανόηση γιὰ τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις καὶ ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὴν πικρὴ καὶ ἀπαράδεκτη μορφή τοῦ θανάτου. Στὶς διατυπώσεις αὐτές, πού κυριαρχοῦν ἀπόλυτα στὶς ἀντιθετικὲς θέσεις, προβάλλονται νέες τοποθετήσεις – χωρὶς ὁμως νὰ ἐγκαταλείπεται ἡ πρώτη καὶ βασικὴ ἀρχή. Ἐτσι συχνὴ εἶναι ἡ ἐκφραση *ἀντὶ θαλάμου* (ἢ ἴδια ἀκριβῶς ἀποψη γιὰ τὸν γάμο!), πού συνοδεύεται συνήθως καὶ ἀπὸ μιὰ δευτέρη ἀντιθετικὴ διατύπωση, ὅπως λ.χ. *ἀντὶ ὕμεναίων* κ.ά.⁴ Σὲ ὅλες αὐτές τὶς ἀντι-

3. Βλ. λ.χ. στὴν Ὀδύσεια, ο 524: *εἰ κέ σφι πρὸ γάμοιο τελευτήσῃ κακὸν ἡμαρ*, ρ 476: *Ἀντίνοον πρὸ γάμοιο τέλος θανάτοιο κιχείη*, υ 307: *ἀντὶ γάμοιο πατὴρ τάφον ἀμφιπονεῖτο*.

4. Ὑπάρχουν πολλὰ παραδείγματα. Βλ. λ.χ. GV 1584,5 - 6 (2ος-1ος αἰ.): *ἀντὶ δέ μοι θαλάμοιο καὶ εὐιέρων ὕμεναίων / τύμβος καὶ στήλη καὶ κόνις ἐχθροτάτη*, 1470,5: *ἀλλὰ τοι ἀντὶ γάμου γοερὸν μέλος ἴαχε θρήνων*, 1006,6: *ἀντὶ γάμων οἰκτροῦς <ἐκλαγ>ε Μοῦσα γόους*, 966,7 - 8: *ἀντὶ μὲν οὖν θαλάμοιο τάφος γένετ'...* (πρβ. 811,8:

θέσεις προβάλλεται έντονα ή διαφορά: γάμος - τάφος, θάλαμος - τύμβος, γόος (ή θρήνος) - χαρά κ.ά. Στο επίγραμμα της Φρασίκλειας ή αντίθεση είναι μοναδική και έξοχη και οδηγεί σε ειδική κατανόηση: γάμος - κόρη. Αυτή ή αντίθεση προϋποθέτει ως αντιθετικό μέλος τὸν θάνατο, πού στέρησε τὴν εὐτυχία καὶ τὴ χαρὰ τῆς κόρης μὲ τὸν γάμο. Ἡ Φρασίκλεια παραμένει «κόρη» πάντοτε, διότι ἔχασε πᾶ τὸν γάμο καὶ ταυτίστηκε μὲ τὸν θάνατο. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ νεκρὸς μιλάει προσωπικά, μᾶς βεβαιώνει ὅτι αὐτὸ - ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζομε - εἶναι ἀσυνήθιστο στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Μὲ τὸν τρόπο ὁμοῦς αὐτὸ τὸ ἐπίγραμμα προβάλλει τὴν προσωπικὴ ἔκφραση, γι' αὐτὸ ἡ ἑρμηνεία τοῦ δίστιχου ἐπιγράμματος χρειάζεται προσοχὴ καὶ σωστὴ κατανόηση στὴν οὐσία τοῦ ποιητικοῦ ὅφους καὶ τοῦ εἰδικοῦ ἐσωτερικοῦ στόχου. Θὰ φανεῖ περίεργο καὶ παράξενο τὸ γεγονὸς, ὅτι στοὺς δύο αὐτοὺς - ἀπλούς, δῆθεν! - στίχους ὑπάρχουν ἀντιθετικὲς ἑρμηνεῖες φιλολόγων καὶ - ἐνίοτε - παρανοήσεις τῆς πραγματικῆς διατύπωσης. Ἔτσι π.χ. διατυπώνεται σὲ ἑρμηνεία, ὅτι στὸ δίστιχο αὐτὸ ἐκφράζεται ὑπερηφάνεια καὶ ἑορταστικὴ διάθεση, διότι ἡ νεκρὴ κόρη εἶχε τὴν τιμὴ νὰ λάβει ἀπὸ τοὺς θεοὺς ὡς ἀντάλλαγμα τοῦ γάμου - πού χάθηκε! - τὸν τιμητικὸ τίτλο «κόρη». Σ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα διατυπώνει λ.χ. τὴν ἀποψη ὁ E. Griessmair⁵, ὅτι «die Stimmung des Epigrammes nicht resigniert - klagend, sondern selbstbewußt» εἶναι καὶ «ja getragen von einer gewissen stolzen Feierlichkeit». Καὶ στὴ συνέχεια ἐξηγεῖ: «κούρη - hier in der speziellen Bedeutung von *unverheiratete Frau*, wie aus der Antithese zu ἀντὶ γάμο hervorgeht - ist hier geradezu ein Ehrentitel, den das Mädchen als Ersatz für die Ehe von den Göttern erlangte». Ἡ ὅλη ἐπιχειρηματολογία τοῦ Griessmair, πού εἶναι γνώστης τῶν ἐπιγραμμάτων, εἶναι κατανοητὴ, ἀλλὰ ἔξω ἀπὸ τὴν εἰδικὴ σημασίαν τοῦ ἐπιγράμματος τῆς Φρασίκλειας. Εἶναι δὲ προφανές, ὅτι τὰ ἐπίθετα ἀθιγῆς καὶ ἄψευστος ἑνὸς παρόμοιου ἐπιτύμβιου ἐπιγράμματος, πού ἀναφέρει ὁ Griessmair ὡς «positiv», δὲν ἐκφράζουν ὑπερηφάνεια γιὰ τὴν «Unberührtheit», ἀλλὰ - ἀντίθετα - παράπονο γιὰ τὸν πρόωρο θάνατο⁶.

Θεωρῶ ἀπαραίτητο νὰ ἀναφερθῶ σὲ μιὰ νεώτερη ἑρμηνεία τοῦ ἐπιγράμματος τῆς Φρασίκλειας. Δυστυχῶς, δὲν μπορῶ νὰ συμφωνήσω οὔτε νὰ συναφθῶ μὲ εἰδικὲς ἑρμηνευτικὲς θέσεις. Ὁ γνωστός μας, ἀείμνηστος, ἐξάιρετος ἀρχαιολόγος, καθηγητὴς Ν. Κοντολέων, παρουσιάζει μιὰ νέα ἀποψη στὴ διατύπωση τοῦ ἐπιγράμματος⁷. Ὁ Κοντολέων δηλώνει, ὅτι τὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα τῆς Φρασίκλειας εἶναι «un exemple ar-

[ἀντὶ δὲ νῦν θαλά]μου τύμβον), 1798 (=AP⁷ 183,4: Παρμενίων ὁ Μακεδών): ἐλπίδας οὐ θάλαμος κοίμισεν, ἀλλὰ τάφος, 977,5: ἀντὶ δ' ἐμοὶ θαλάμου τάφον ὥπασε, 710,5 - 6 (μὲ τρῖα ἀντὶ -): ἀντὶ μὲν ἱμερτοῦ θαλάμου τάφον, ἀντὶ δὲ νύμφης / στήλην, ἀντὶ γάμου δ' αἰνὸν ἄχος γενέταις κ. ἄ. πολλά.

5. *Das Motiv der mors immatura in den griechischen metrischen Grabinschriften* (Comment. Aenipont. XVII) (Innsbruck 1966) 63 - 64 (βλ. βιβλιοκρισία: Α. Δ. ΣΚΙΑΔΑΣ, Ἀθῆναι 69, 1967, 345 - 354).

6. Ἡ πολεμικὴ τοῦ Griessmair κατὰ τῆς παράφρασης τοῦ G. PFOHL (*Untersuchungen über die attischen Grabinschriften*, Diss., Erlangen 1953, 79) ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἴδια ἐσφαλμένη θέση. Ὑπερβολικὴ εἶναι ἡ ἑρμηνεία τοῦ εἰδικοῦ φιλολόγου στὰ ἐπιγράμματα W. PEEK, GG, Einführung, 15. Ἡ ἀποψὴ του, ὅτι ἡ ἀντίληψη τοῦ ἐπιγράμματος πρέπει νὰ ἔχει πρότυπο τὴν ἐλεγεία, εἶναι πιθανὴ - ὅχι ὁμοῦς ἀπόλυτα ὑποχρεωτικὰ ἀποδεκτὴ. Ὑπερβολικὴ ἦταν καὶ ἡ παλαιὰ ἑρμηνεία τοῦ C. M. KAUFMANN, *Die Jenseitshoffnungen der Griechen und Römer nach den Sepulcralinschriften* (Freiburg 1897) 13 κέ.

7. *Aspects de la Grèce préclassique* (Paris 1970, Collège de France) 53 κέ. (καὶ 90 κέ.).

chaïque d'identification du mort à la divinité». Δηλαδή: μετά τὸν θάνατο ἡ Φρασίκλεια θὰ ἀποκτήσει ἓνα δεύτερο ὄνομα: Κόρη – δηλ. θὰ πάρει τὴν ἐπὶ κλήση «Κόρη»: «le surnom de Koré». Αὐτὸ τὸ δεύτερο ὄνομα ἡ Φρασίκλεια θὰ τὸ πάρει ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς Κόρης (=Περσεφόνης). Καὶ ἔτσι ἔχομε μία «identification de la jeune morte à la fille de Déméter». Ὁ Κοντολέων λοιπὸν συνάπτει τὸ *κόρε* (μὲ κεφαλαῖο: *Κόρε*) – στὴ σημασία καὶ στὴν ἔννοια τῆς Περσεφόνης – σὲ ἓνα δεύτερο ὄνομα, ποὺ κράτησε ἡ Φρασίκλεια μετὰ τὸν θάνατό της, μὲ βάση τὸ ἄγαλμα τοῦ τάφου⁸. Ἡ ἄποψη αὐτὴ μεταβάλλει ἐντελῶς τὴν οὐσία τοῦ ἐπιγράμματος⁹.

Ὅταν διαβάσει κανεὶς τὸ ἐπίγραμμα σωστὰ καταλαβαίνει πόσο μεγάλος καὶ ἰσχυρὸς εἶναι ὁ πόνος πίσω ἀπὸ τὴν ἔκφραση *κόρε... αἰεί*. Ἡ διατύπωση αὐτὴ κυριαρχεῖ καὶ στὴν ποίηση καὶ στὰ ἐπιγράμματα. Μιὰ ἀντίστοιχη διατύπωση βρίσκουμε στὸ ἐπίγραμμα GV 947 (2ου-1ου αἰ.) – μιὰ σημαντικὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ ἐπίγραμμα τῆς Φρασίκλειας –, ὅπου πρόκειται ἐπίσης γιὰ μιὰ κόρη, ποὺ πέθανε πρὶν ἀπὸ τὸν γάμο, στ. 1 κέ.: *οὐθ' ὑπὸ μητρὸς / χειρῶν ἢ μελέῃ νυμφίδιον θάλαμον / ἤλυθον οὐδὲ γάμου περικαλλέος ὕμνον ἄκουσα / οὐδὲ τέκνων...* / Σύμη δὲ Ἑρμογένου *κικλήσομαι*. Δηλαδή: ἡ Σύμη θὰ ἀποκαλεῖται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα της, διότι πέθανε ἄγαμη. Ἡ ἀντιστοιχία πρὸς τὸ *κόρε κεκλέσομαι* τῆς Φρασίκλειας εἶναι προφανής. Ἀλλὰ καὶ στὴν τραγωδία ὑπάρχει παρόμοια διατύπωση. Βλ. λ.χ. Εὐριπίδης, Ἄλκ. 329: *καὶ θανοῦσα / ἐμὴ γυνὴ μόνη κεκλήσῃ*¹⁰.

Μεταγενέστερες ἐπιγραφές, ἀναφερόμενες σὲ γυναῖκες, συνδυάζουν τὸν ἐπαινο τῶν γυναικῶν μὲ τὸν θάνατό τους καὶ τονίζουν τὴν ἀρετὴς τῶν γυναικῶν, ποὺ συχνὰ πέθαναν πρὶν ἀπὸ τὸν γάμο. Ὁ θάνατος ἀνύπαντρης γυναῖκας, συνδυαζόμενος μὲ τὸ συχνὸ καὶ γνωστὸ θέμα τοῦ «προώρου» θανάτου καὶ τοῦ χαμοῦ τῆς νεότητος¹¹, δίνει τὴ δυνατό-

8. Βλ. καὶ AE 1974, 1 - 12.

9. Μερικοὶ ἀρχαιολόγοι (καὶ φιλόλογοι) διατύπωσαν ἄμεσα τὴν ἀντιρρήσει τους. Βλ. π.χ. G. DAUX, CRAI 1973, 282 - 293. Ἐπίσης ὁ ἴδιος, *Archaeol. Class.* 25/26 (1973/74) 239 κέ. M. GUARDUCCI, *Epigr. Gr.* III, 124 κέ. CH. W. CLAIRMONT, *AA* 1974, 220 - 233. M. LAUSBERG, *Das Einzeldistichon. Studien zum antiken Epigramm* (München 1982) 165 κέ.

10. Βλ. τὴν ἐντονη παρουσίαση γιὰ τὸν χαμὸ τοῦ γάμου στὴς γυναῖκες κυρίως στὸν ΣΟΦΟΚΛΗ, *Οἶδ. Κολ.* 1221, Ἀντιγ. 813 κέ. (*οὐθ' ὕμεναίων / ἐγκληρον, οὐτ' ἐπὶ νυμφείοις πῶ μέ τις ὕμνος ὕμνησεν, ἀλλ' Ἀχέροντι νυμφεύσω*), 876 κέ. (*ἄκλαντος, ἀφίλος, ἀνυμέναιος ταλαίφρων ἄγομαι / τὰν ἐτοίμαν ὁδὸν κλπ.*), 916 κέ. (*καὶ νῦν ἄγει με διὰ χειρῶν οὔτε λαβὼν / ἄλεκτρον, ἀνυμέναιον, οὔτε του γάμου / μέρος λαχοῦσαν οὔτε παιδείου τροφῆς...*). Πρβ. ΕΥΡΙΠΙΔΗ, Ἐκάβη 416: *ἀνυμφος, ἀνυμέναιος ὦν μ' ἐχρῆν τυχεῖν*.

11. Συχνὰ ὁ ὅρος εἶναι ἡβης ἄνθος – ἓνας ὅρος, ποὺ κυριαρχεῖ καὶ στὴν ποίηση καὶ στὰ ἐπιγράμματα. Ἡδὴ γιὰ πρώτη φορά στὴν Ἰλιάδα (N 484) ἀπαντᾷ ἡ διατύπωση ἡβης ἄνθος πρὸς χαρακτηρισμὸ τῆς νεότητος (πρβ. GV 1501,4: *ἡβας ἄνθος*). Ὁ ΗΣΙΟΔΟΣ, *Θεογ.* 988, ἐπαυξάνει τὴ διατύπωση: *...τέρεν ἄνθος... ἐρικυδέος ἡβης*. Μίμηση αὐτῆς τῆς νέας ἔκφρασης βλ. στὸν ΤΥΡΤΑΙΟ (7,28D = 10,28 WEST): *ἐρατῆς ἡβης ἀγλαὸν ἄνθος*. Ὁ ΑΡΧΙΛΟΧΟΣ (σὲ παπυρ. ἀπ.) ἐκφράζει: *ἡ|βην ἀγλ[α]ὴν ἀπ[ώ]λεσ[α]ς* (ἀπ. 24,14 WEST = P. Oxy. 2310 fr. I, col. 1, 22 - 39, ἐκδ. Lobel). Πρβ. ΘΕΟΓΝΙΝ 985: *ἀγλαὸς ἡβη*. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἔκφραση στὸν ΒΑΚΧΥΛΙΔΗ (S, 154 SUELL - MAEHLER): *ἀγλαὸν ἡβην προλείπων*. Ὁ ΜΙΜΝΕΡΜΟΣ χρησιμοποιοῖ τὴν ἔκφραση: *ἡβης / καρπὸς* (ἀπ. 2,7 - 8D = WEST), παράλληλα πρὸς τὸ *ἄνθωσιν ἡβης* (στ. 3, πρβ. καὶ ἀπ. 1, στ. 4: βλ. Α. Δ. ΣΚΙΑΔΑΣ, Ἀρχαῖκός λυρισμός I, 134 - 135). Σὲ ἐπιγράμματα: *ἡβης γάρ σοι ἀπώλετο φίλτατον ἄνθος* (GV 1410,2), *ἄβας... ἄνθεσι τερπόμενον* (GV 1420,2), *νεαρὰν ἡβην ὀλέσαντα* (GV 1226,3, τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.) κ.ά.

τητα – ιδιαίτερα στη μεταγενέστερη εποχή – στους ποιητές να προβάλλουν και να χρησιμοποιούν συνεχώς ποικίλους τρόπους και να διατυπώνουν ειδικές απόψεις με τις δυνατότητες, που προσφέρει το μοτίβο αυτό του θανάτου. Σ' αυτό το μοτίβο ή τραγωδία θα καταστεί το ποιητικό πρότυπο για τη μεταγενέστερη ποίηση – ιδιαίτερα ο Σοφοκλής με τὸν περίφημο θρήνο τῆς Ἀντιγόνης, πού ὁδηγεῖται στὸν Ἄδη ἄγαμος (867) καὶ ἀνυμέναιος (876). Στὰ ἐπιγράμματα τὸ βασικὸ αὐτὸ θέμα κυριαρχεῖ καὶ καταγράφεται στὸν τάφο τῶν νέων γυναικῶν, πού χάθηκαν ἀνύπαντρες. Ἐνα ἐπίγραμμα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. γιὰ τὴν «Ἡδίστην» (ἐνα οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθετο, πού γίνεται ὄνομα τῆς γυναίκας) ἐκφράζει μιὰ ἐρωτηματικὴ μομφή στὴν ἀρχὴ καὶ προβάλλει μιὰ ἔντονη ἀντίδραση γιὰ τὸν θάνατο. Ὁ κεντρικὸς πυρήνας τοῦ ἐπιγράμματος τῆς Ἡδίστης βρίσκεται στὸν τελευταῖο στίχο, ὅπου ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τῆς νεκρῆς καὶ δηλώνεται ἡ αἰτία τοῦ θρήνου: ὁ πρὸ γάμων θάνατος. Σὲ ἕνα ἄλλο ἐπίγραμμα, τῆς Ἰκαρίας (3ος αἰ. π.Χ.), ἐκφράζεται ὁ πόνος γιὰ τὴ νέα κόρη, πού πέθανε οὔτε γάμων εἶδ' ἔρατὸν νόμον οὔτε ὕμεναίων (GV 1450,3). Μιὰ εἰκοσάχρονη, ἡ Λυσάνδρη, μιλάει σὲ ἕνα ἐπιτύμβιο ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο (GV 1680) καὶ θρηνεῖ γιὰ τὴν ἀδικη μοῖρα, πού τῆς στέρησε τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ γάμου (βλ. καὶ στ. 16: *κλαύσατ' ἄωρον ἐμὴν ἡλικίαν ἄγαμον*). Πολλὰ ἐπιγράμματα συνδέονται μὲ αὐτὸ τὸ μοτίβο, πού συνάπτεται μὲ τὴν παλαιὰ προβολὴ πρὸ γάμου. Ἀκόμη καὶ σὲ λογοτεχνικὰ ἐπιγράμματα γνωστῶν ἐπιγραμματοποιῶν τὸ μοτίβο αὐτὸ κυριαρχεῖ καὶ συνδέεται μὲ τὴ λογοτεχνικὴ δομὴ τοῦ ποιήματος. Θὰ ἀναφερθῶ σὲ μερικὰ μόνο παραδείγματα, γιὰ νὰ φανεῖ τελικὰ ἡ ἀξία τοῦ ἐπιγράμματος τῆς Φρασίκλειας στὸν λογοτεχνικὸ συσχετισμὸ τῶν μεταγενεστέρων ποιημάτων, κυρίως τῶν γνωστῶν ἐπιγραμματοποιῶν. Ἡ Ἀνύτη (AP7, 486) γράφει ἐπιτύμβιο, ἀναφερόμενο στὸν πόνο τῆς μάνας Κλεινῶ γιὰ τὸν θάνατο τῆς κόρης Φιλαινίδος *ἃ πρὸ γάμοιο / χλωρὸν ὑπὲρ ποταμοῦ χεῦμ' Ἀχέροντος ἔβα* (στ. 3 - 4). Ὁ Πέρσης ὁ Μακεδὼν, ἀκριβῶς στὸ ἴδιο θέμα (μὲ ἀναφορὰ στὴ μητέρα «Πυθιάς» γιὰ τὸν θάνατο τῆς κόρης «Φιλαίνιον») ἀρχίζοντας ἄμεσα στὸ μοτίβο τοῦ θανάτου (AP7, 487): *Ὡλεο δὴ πρὸ γάμοιο, Φιλαίνιον*. Ὁ Μνασάλκης (AP7, 488) ἀφιερώνει ἐπιτύμβιο στὴ νεκρὴ «Ἀριστοκράτεια» τονίζοντας ἀκριβῶς τὴν παλαιὰ διατύπωση: *πρὸ γάμου* (στ. 2). Ἐπίγραμμα, πού ἀποδίδεται στὴ Σαπφώ, ἀφιερώνεται σὲ κόρη *πρὸ γάμοιο θανοῦσαν* (AP7, 489,1) καὶ ἕνα καταπληκτικὸ ποίημα τοῦ Μελεάγρου (7, 182), ἀφιερωμένο στὴν «Κλεαρίστα» δείχνει πολλὲς ποιητικὲς διαστάσεις μὲ βάση τὸ παλαιὸ μοτίβο (στ. 1 κέ.): *Οὐ γάμον, ἀλλ' Ἀΐδαν ἐπινυμφίδιον Κλεαρίστα / δέξατο παρθενίας ἄμματα λυομένα*, καὶ στ. 5 κέ.: *ἐκ δ' Ὑμέναιος / σιγαθεὶς γοερὸν φθέγμα μεθαρμόσατο*. Ὁ Παρμενίων ὁ Μακεδὼν ἀφιερώνει δύο ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα, πού στηρίζονται στὸ παλαιὸ θέμα. Τὸ πρῶτο (AP7, 183) ἀναφέρεται στὸν θάνατο μιᾶς νέας γυναίκας, τῆς Κροκάλης, πού πέθανε τὴν ἴδια μέρα τοῦ γάμου! Τὸ δεύτερο (7,184) ἀφιερώνεται στὴν κόρη Ἑλένη, πού πέθανε πρόωρα, πρὶν γνωρίσει τὴ χαρὰ τοῦ γάμου¹². Ὁ Ἀντίπατρος ὁ Θεσσαλονικεὺς ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἴδιο θέμα σὲ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα (AP7, 185) καὶ ὁ Φίλιππος μὲ τρυφερὴ καὶ πικρὴ διατύπωση (7,186). Θὰ ἀναφερθῶ τέλος σὲ ἕνα ἐπί-

12. Βλ. ἐρμηνεία Α. Δ. ΣΚΙΑΔΑ, «Ὁ ποιητὴς Παρμενίων ὁ Μακεδὼν», *Ἀρχαιογνωσία*, τ. 2, 1 (1981) ιδιαίτερα 15 κέ.

γραμμα τοῦ Θεοδωρίδα (7,527, βλ. στ. 3-4: *σὺ δ' ἀντὶ γάμου τε καὶ ἡβης / κάλλιπες ἡδίστη ματρὶ γόους καὶ ἄχην*) καὶ σὲ ἓνα – ὄχι ἐπιτύμβιο! – ἀναθηματικὸ «ἄδηλον»¹³, μὲ ἔντονη προβολὴ τῆς κόρης ποὺ πέθανε πρὶν ἀπὸ τὸν γάμο, π.χ. στ. 1: *Τιμαρέτα πρὸ γάμοιο τὰ τύμπανα ταύτ' ἐρατεινὰν / σφαῖραν... / τάς τε κόρας, Λιμνᾶτι, κόρα κόρα, ὥς ἐπεικές*. Ἐδῶ τελειώνει ἡ ἀναφορὰ στὴ μεταγενέστερη ποίηση. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ διατυπώσῃ τὸ ἴδιο μοτίβο στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ σὲ σύγχρονα δημοτικὰ ἄσματα. Αὐτὲς οἱ διαπιστώσεις στὴν ἑρμηνεία τῶν ἀρχαίων κειμένων ἐνισχύουν πολὺ τὴ βασικὴ θέση, ὅτι ἡ ἀρχαία λογοτεχνία δὲν εἶναι ἀπομονωμένη, ἀλλὰ συνδέεται μὲ τὴ σύγχρονη ποίηση καὶ μὲ τὶς ἀνθρώπινες ἀπόψεις, ποὺ κυριαρχοῦν πάντοτε στὴν ἀνθρώπινη μοίρα.

Ἀθήνα

ΑΡΙΣΤΟΞΕΝΟΣ Δ. ΣΚΙΑΔΑΣ

13. Τὸ ἐπίγραμμα παραδόθηκε «ἀνώνυμο». Μερικοὶ φιλόλογοι προσπαθοῦν νὰ τοποθετήσουν ὄνομα ποιητῆ, ὅπως λ.χ. Λεωνίδας Ταραντ. (ὁ Knaack), Θεοδωρίδας (ὁ Stadtmüller) κ.ἄ. Γιά τὸ ἐπίγραμμα βλ. καὶ DAUX, *Zeitschr. f. Pap. u. Epigr.* 12(1973) 225 κέ.

ΚΛΕΙΣΤΑ ΤΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ ΥΣΤΕΡΟΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ*

(Πίτν. 45-58)

Ο οικόδομικός ὄργανσμός τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας στὴν περιοχή τῆς μείζονος Θεσσαλονίκης ἔγινε αἰτία νὰ αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμός τῶν ταφικῶν εὐρημάτων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὶς διάφορες συνοικίες τῆς πόλης καὶ νὰ ἀναζωογονηθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀναζήτηση καὶ ταύτιση τῶν πολισμάτων ποὺ ἀποτελέσαν στὴν ἐποχὴ τοῦ Κασσάνδρου – τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. – τὸν πυρῆνα γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς νέας πόλης τῆς Θεσσαλονίκης¹. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη ἰδρύθηκε μὲ «συνοικισμό» τῶν πολισμάτων ποὺ προϋπήρχαν στὸν μυχὸ τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε εἶναι φανερὸ ὅτι μετὰ τὸν «συνοικισμό» δὲν ἐξαφανίσθηκαν, οὔτε ἐγκαταλείφθηκαν τὰ πολισμάτα. Πιθανότατα μετατράπηκαν σὲ κῶμες ἢ κτήματα ἐξαρτημένα ἀπὸ τὴν πόλη. Οἱ πολῖτες τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι φυσικὸ νὰ διατήρησαν τοὺς δεσμοὺς τοὺς – συναισθηματικοὺς καὶ οἰκονομικοὺς – μὲ τοὺς τόπους καταγωγῆς τοὺς. Ἀπὸ δεῖξη τῆς ὑπαρξῆς τοὺς εἶναι ὅτι τὰ τοπωνύμιά τοὺς ἀναφέρονται καὶ σὲ μεταγενέστερους συγγραφεῖς².

Παρακάτω παρουσιάζονται ταφικὰ σύνολα ποὺ χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς πόλης καὶ προέρχονται ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς Δήμους Σταυροῦπολης (δυτικὴ Θεσσαλονίκη) καὶ Καλαμαριάς (ἀνατολικὴ Θεσσαλονίκη)³:

Κιβωτιόσχημος τάφος ὁδοῦ Κοτυώρων 16 – Σουρμένων Δήμου Καλαμαριάς

Στὶς 6.8.77, κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου, καταστράφηκε ἀπὸ τὸ σκαπτικὸ μηχανήμα ὀρθογώνιος τάφος κατασκευασμένος ἀπὸ πώρινες πλάκες μήκους περίπου δύο μέ-

* Ἐκτὸς ἀπὸ τίς συνήθεις συντομογραφίες (κατὰ DAI) ὑπάρχουν καὶ οἱ ἐξῆς: Θ. = *Θησαυροὶ τῆς Ἀρχαίας Μακεδονίας* (1979), Κατάλογος Ἐκθέσης Ἀρχ. Μουσείου Θεσσαλονίκης. *Search = The Search for Alexander* (1980), Κατάλογος Ἐκθέσης U.S.A. Ἀρχαία Μακεδονία IV = Ἀρχαία Μακεδονία, Τέταρτο Διεθνὲς Συμπόσιο, 21-25 Σεπτεμβρίου 1983, Θεσσαλονίκη, IMXA ἀρ. 204 (1986).

1. RE VI, A, 1, 144 κέ. M. ZÄHRNT, *Olynth und die Chalkidier: Untersuch. zur Staatenbildung auf der chalcidischen Halbinsel im 5 und 4 Jahrh. v. Chr.* (1971) 188-189 καὶ Ἀρχαία Μακεδονία II, 228-229, ὅπου ὁ Ε. ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ μὲ ἐπιχειρήματα προτείνει τὴ χρονολογία 305 π.Χ. ἀντὶ αὐτῆς ποὺ ἔχει ἐπικρατήσει ἀπὸ παλιότερα (316-315 π.Χ.) γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς Θεσσαλονίκης.

2. ΣΤΡΑΒΩΝ VII, 330, ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΥΣ, LIVIUS I, 1010, PLINIUS, *d.Nat.Hist.* IV, 10,36.

3. Συστηματικὴ ἔρευνα γιὰ τὴν ταύτιση ἄλλων πολισμάτων ἀπ' αὐτὰ ποὺ «συνέκτισε» ὁ Κασσανδρός, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνη γιὰ τὴ Θέρμη, δὲν ἔγινε. Ἐτσι οἱ ἔρευνες τῶν Κ. ΡΩΜΑΙΟΥ, Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ καὶ πρόσφατα τοῦ Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΥ (*Μακεδονικά* 1, 1-7, *AntK* 1963, Beih. 1, 31 κέ. καὶ Ἀρχαία Μακεδονία III, 31-43) ἀφοροῦν μόνον στὴ Θέρμη. BCH, Suppl. XVI, 1988, 189 κέ. Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΥ, «Ὅστρακα ἀπὸ τὸ Καραμπουρνάκι», *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία* 1, 1987, 247 κέ.

τρων⁴. Στη συνέχεια διενεργήθηκε έρευνα που είχε περιορισμένο χαρακτήρα, γιατί ή περιβάλλουσα το οικόπεδο περιοχή ήταν ήδη οικοδομημένη. Άλλος τάφος δέν βρέθηκε. Τό γεγονός αυτό όμως δέν αποκλείει τήν ύπαρξη καί άλλων τάφων στην ίδια περιοχή. Τό σημείο που βρέθηκε δέν είναι κοντά στη θέση «Μικρό Καραμπουρνάκι», όπου παλιότερα είχε επισημανθεί καί ανασκαφεί νεκροταφείο ύστεροαρχαϊκών καί κλασικών χρόνων από τόν L. Rey (1917) καί αργότερα από τόν Κ. Ρωμαίο⁵.

Ευρήματα:

1. Κάδος μπρούντζινος με δίδυμες τοξωτές λαβές⁶. 'Αρ. 7477 (Θ. 332) (πίν. 45, 46α).

Ύψ. 0.25 μ., διάμ. (έσωτ.) 0.21 μ., διάμ. βάσ. 0.09-0.115 μ.

Τό χρώμα της πάτινας είναι βαθύ πράσινο πρὸς τό καστανό. Τό χεῖλος είναι επίπεδο καί έξωτερικά στολίζεται με μία έκτυπη ταινία γλωσσωτοῦ «κυματίου», που ὀρίζεται ἀπό πάνω με μία σειρά ἀστραγάλων καί ἀπό κάτω με δύο διαφορετικοῦ πλάτους πλαστικούς δακτύλιους. Μία πλατύτερη ζώνη παρακάτω με ἕνα μόλις διακρινόμενο μοτίβο πλοχμοῦ ξεχωρίζει κατά διαστήματα ἡ ἐγχάρακτη γραμμή, που ὀρίζει τό κάτω μέρος της ζώνης. Οἱ λαβές είναι προσαρμοσμένες στίς ἐξέχουσες ἀπό τό χεῖλος προσφύσεις καί συγκεκριμένα στοὺς «ὀφθαλμούς» της διαμορφωμένης σέ σχῆμα αἰολικοῦ κιονοκράνου πρόσφυσης.

Κάτω ἀπό κάθε πρόσφυση ἀπλώνεται ἕνα έκτυπο τριγωνικοῦ περιγράμματος φυτικό κόσμημα: συνδυασμός ἀνθεμίου, ἐλίκων καί λωτανθῶν. Ἀνεστραμμένο θυμίζει ἐπίστεψη στήλης ἡ ἀκρωτήριο ναοῦ ἰωνικοῦ (εἰκ. 1).

Ὁ κάδος ἀνήκει στὸν καμπανόσχημο⁷ (bell situla) τύπο ἢ τύπο Α τῶν κάδων, που ταξινομήθηκαν σύμφωνα με παραδείγματα που προέρχονται ἀπό τήν Ἰταλία⁸. Ἀπό παλιούς μελετητές εἶχε υποστηριχθεῖ ὅτι ὁ τύπος κατάγεται ἀπό τόν Τάραντα, παρ' ὅλο που ἤδη ἦταν γνωστά ἀρκετά παραδείγματα ἀπό τόν χώρο της Νότιας Βουλγαρίας (Θράκη)⁹, καί της Μ. Ἀσίας. Τώρα όμως, ὕστερα ἀπό μία προσεκτικότερη συνεξέταση

4. Τά κτερίσματα παραδόθηκαν στοῦ Ἀρχ. Μουσείου Θεσσαλονίκης ἀπό τό Ἀστυνομικό Τμήμα της περιοχῆς. ΑΔ 32, 1977, Β2, 197.

5. «La nécropole de Mikra-Karaburun près de Salonique», *Albania* 2-4, 1927-1932. Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, «Ἀνασκαφή στοῦ Μικροῦ Καραμπουρνάκι της Θεσσαλονίκης», *Επιτύμβιον Χ. Τσουντα*, Ἀθήναι 1941, 358-387. *Μακεδονικά* 7, 303.

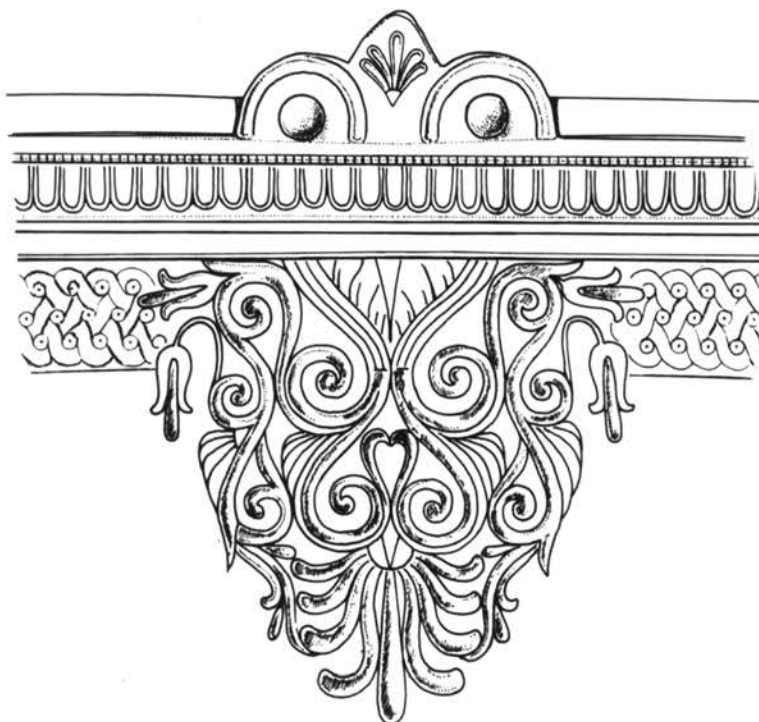
6. Ἡ λαβή είναι τοῦ τύπου Β κατά W. SCHIERING, *Hamburger Beiträge zur Archäologie* V, 1975, 77-97.

7. BEAZLEY, *EVP*, 61, 250-252. Ὁ BEAZLEY, συζητώντας τόν πήλινο τύπο που παραδείγματά του βρίσκονται μόνο στην Ἰταλία, ἐνῶ στην Ἑλλάδα ἔχει επισημανθεῖ ἡ ἀπουσία τους (*ΑἶΑ* 1945, 514, σημ. 22 καί 23), δέχεται τήν ὑπαρξη ἐλληνικῶν μεταλλικῶν προτύπων. Κ. SCHAUENBURG, «Zu unteritalischen Situlen», *ΑἶΑ* 1981, 469-470 κέ.

8. Ἡ G. ZAHLEHAAS, *Grossgriechische und römische Metalleimer* (1971) πίν. 1 καί σελ. 41, ἀποδέχεται τήν ὑπαρξη ἐλληνικοῦ ἐργαστηρίου παραγωγῆς γιά τήν ὁμάδα τῶν κάδων όπου ἀνήκει ὁ κάδος Θεσσαλονίκης, χωρίς νά κάνει συγκεκριμένη ἀπόδοση. Ὁ P. RIIS στά *Acta Archaeologica* XXX, 1959, 17-26, κάνει ἕναν προσεκτικό διαχωρισμό σέ ὑποομάδες σύμφωνα με τόν τρόπο διακόσμησης καί τελικά προτείνει τόπο παραγωγῆς τήν Κόρινθο γιά νά δικαιολογήσει ἔτσι καί τήν «ταραντινή» παραγωγή. Βλ. καί τό ἄρθρο τοῦ W. SCHIERING, ὁ.π.

9. B. FILOW, *Die grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien* (Sofia 1934) (στοῦ ἐξῆς *Duvanlij*). I. VENEDIKOV, «Les situles de bronze en Thrace», *Thracia* IV, 1977, 85 κέ., 99 κέ., όπου καί συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. *JbDAI* 97, 1982, 122.

τῶν στοιχείων τῆς προέλευσης, τῆς φόρμας καὶ τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων, εἶναι ἀσφαλέςτερο νὰ μιλοῦμε γιὰ ἐργαστήριον ποὺ βρισκόταν κάπου στὸν «ἰωνικὸ» χῶρο (ἀποικίες Βόρειου Αἰγαίου)¹⁰ ἢ στὴ Χαλκιδική.

Εἰκ. 1. Σχέδιο ἑκτυποῦ φυτικοῦ κοσμήματος στίς ἐξέχουσες ἀπὸ τὸ χεῖλος προσφύσεις τοῦ μπρούντζινου κάδου ἀρ. 7477.

Ὁ τύπος τοῦ κάδου Θεσσαλονίκης ἐμφανίζεται, τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ὥς τώρα γνωστὰ παραδείγματα, στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ ὑπάρχει ὥς τις ἀρχές τοῦ 3ου, ὅσον ἀφορᾷ σὲ παραδείγματα ἀπὸ τὸν χῶρον τῆς Ἑλλάδας, Βαλκανίων (Βουλγαρίας, Γιουγκοσλαβίας) καὶ Μ. Ἀσίας καὶ ἐπιβιώνει, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία, καὶ στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο· ὁ λόγος εἶναι ὅτι τὸ σχῆμα τοῦ εἶναι λειτουργι-

10. Bant. Beshav. 1966, 42-49 καὶ παλιότερα στὸ BWPr. ἀρ. 98. Ὁ Μ. PFROMMER στὸ ἄρθρο «Italien-Makedonien - Kleinasien», *JbDAI* 98, 1983, 235 κέ., συζητάει ἐκτενῶς τὸ θέμα τῶν ἀλληλοεπιδράσεων τῶν διαφόρων ἐργαστηρίων· βλ. γιὰ τὸν τύπο Α στὴ σελ. 250 καὶ 263. Ὁ C. ROLLEY δέχεται τὴν ὑπαρξὴ τοπικοῦ ἐργαστηρίου παραγωγῆς τοῦ κάδου Θεσσαλονίκης ἀρ. 7477: *Les vases de bronze de l'archaïsme récent en grande Grèce* (Naples 1982) 86. Ἡ Β. BARR-SHARRAR στὸ ἄρθρο τῆς «Macedonian Metal Vases in Prospective», *National Gallery of Art, Washington, Studies in the History of Art* (1982) 127 κέ. (Συμπόσιο *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*, Washington 1980), συζητάει ἐκ νέου τὰ τοῦ τόπου κατασκευῆς τοῦ κάδου Θεσσαλονίκης χωρὶς νὰ προσφέρει νέα, πιὸ πειστικὰ στοιχεῖα. Δὲν ἔχει ἀντιληφθεῖ ὅτι ἡ θέση ποὺ βρέθηκε ὁ τάφος καὶ ἡ χρονολογία τοῦ ταφικοῦ αὐτοῦ συνόλου δὲν ἔχουν καμία σχέση μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα ποὺ ἀναπτύχθηκε ἀργότερα γύρω ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ αὐλὴ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. κέ.

κό. Ἡ φόρμα βέβαια τοῦ ἀγγείου ἀπὸ τὸν 5ο ὡς τὸν 3ο αἰ. π.Χ. ἀλλάζει¹¹. Ἀποκτᾶ μία ραδινότητα. Ὁ ὄγκος τοῦ ἀγγείου στὸ κάτω μέρος μειώνεται καὶ ἡ διακόσμηση γίνεται πρὸς πλούσια καὶ περίπλοκη, ἀλλὰ συγχρόνως χαρακτηρίζεται ἀπὸ μία χαλάρωση.

Ὁ κάδος τῆς Θεσσαλονίκης μαζί με ἐκεῖνον ἀπὸ τὸ Duvanlij¹² (Bashova-Mogila) εἶναι οἱ ἀρχαιότεροι τῆς ομάδας τῶν κάδων, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., καὶ φυσικὰ εἶναι ὁ ἀρχαιότερος ἀνάμεσα στοὺς κάδους τοῦ τύπου αὐτοῦ ποὺ βρέθηκαν στὴ Βόρεια Ἑλλάδα¹³. Συγγενικὸ παράδειγμα ἀλλὰ νεώτερο χρονικὰ εἶναι ὁ κάδος τοῦ Metropolitan Museum 1972. 118.88 ἀπὸ τὴν Προύσα¹⁴ τῆς Μ. Ἀσίας, ποὺ χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἡ παραπάνω ομάδα τύπου Α με βάση τὶς διαφορὲς στὴ διακόσμηση μπορεῖ νὰ διαιρεθεῖ σὲ τέσσερις ὑποομάδες¹⁵:

A1: Μοναδικὴ διακόσμηση: κυμάτιο ἢ πλατύτερη ζώνη (πλοχμὸς κλπ.) γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος.

A2: Μοναδικὴ διακόσμηση: ἀνθέμια ἢ περίπλοκα φυτικὰ κοσμήματα κάτω ἀπὸ τὶς προσφύσεις τῶν λαβῶν, ἐγχάρακτα ἢ χυτὰ προσκολλημένα.

A3: Συνδυασμὸς κυματίου καὶ ζώνης ἐγχάρακτης γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος, με ἀνθέμια ἢ φυτικὰ κοσμήματα ἐγχάρακτα ἢ χυτὰ προσκολλημένα.

A4: Κυμάτιο ἢ ζώνη ἐγχάρακτη γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ παρακάτω ἀνάγλυφη σύνθεση (roussé) με παράσταση μυθολογικοῦ θέματος.

Υπάρχουν δύο εἶδη διδύμων λαβῶν: αὐτὲς ποὺ προσαρμόζονται στοὺς «ὀφθαλμοὺς» ἢ κομβία τῶν προσφύσεων (ὅπως ὁ κάδος Θεσσαλονίκης) καὶ αὐτὲς ποὺ ἀπολήγουν σὲ ἀγκιστροειδῆ, κυκλικῆς διατομῆς ἄκρα. Ἀπὸ χρονολογικῆς πλευρᾶς τὰ δύο εἶδη συνυπάρχουν (βλ. κάδο Bashova-Mogila)· στὰ παραδείγματα ὁμοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ νεώτερα ἐπικρατεῖ ὁ τύπος τῶν ἀγκιστροειδῶν ἄκρων. Ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς τῶν κάδων ποὺ βρέθηκαν στὰ Βαλκάνια καὶ στὸν βορειοελληνικὸ χῶρο¹⁶ συμπεριλαμβανόμε-

11. Βλ. ἀπεικόνιση κάδου στὴ γραπτὴ στήλη τοῦ Βόλου ἀρ. 356 (*Search*. ἀρ. 48).

12. B. FILOW, ὁ.π. 69, εἰκ. 87. Στὸν ἴδιο τάφο βρέθηκε ὕδρια τοῦ Ζωγράφου τοῦ Κάδμου.

13. Ἀπὸ αὐτοὺς μόνον ὁ κάδος ἀρ. 7477 Θεσσαλονίκης χρονολογεῖται ἀκόμη μέσα στὸν 5ο αἰ., ἐνῶ οἱ παρακάτω ἀνήκουν στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰ.: Istanbul ἀρ. 2212 (προέλευση Θεσσαλονίκη), Amsterdam (προέλευση Θεσσαλία), Bant. Beshav. 1966, 45, εἰκ. 12, καὶ οἱ ὑπόλοιποι στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ.: Συλλογῆς Ν. Γουλανδρῆ (προέλευση Φθιώτιδα;) ἀρ. 732, Ἀρζου (ἀρ. Μ. Κομοτηνῆς 1894, Θ. = ἀρ. 459) καὶ οἱ δύο ἀσημένιοι κάδοι τοῦ τάφου III τῆς Βεργίνας με τὰ ἐπιχρυσωμένα ἐγχάρακτα ἀνθέμια (*Search*, ἀρ. 157 καὶ Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ, *Βεργίνα. Οἱ βασιλικοὶ τάφοι καὶ οἱ ἄλλες ἀρχαιότητες* (Ἀθήνα 1984) ἀρ. 176 καὶ 177, εἰκόνες). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάζονται δείγματα τοῦ τύπου ἀπὸ τὴ Νότια Ἑλλάδα στὸ ἄρθρο τῆς Ρ. ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Δύο χάλκινοι κάδοι ἀπὸ τὴ Σκιλλουντία Ἡλείας», *ΑΔ* 34, 1979, Α, 110-126. Ἐκεῖ ὁρθὰ ἡ δημοσιεύουσα ἀποδίδει τοὺς κάδους ἀρ. M1116 καὶ M1117 Μουσείου Ὀλυμπίας σὲ πελοποννησιακὸ ἐργαστήριον. Βλ. καὶ τμῆμα ἀρ. 2580 Νικήσιανης (Μουσεῖο Καβάλας).

14. *Search*, Suppl., New York 1982, 8-9 καὶ *B. Metr. Mus.*, Summer 1984, 47. Ὁ D.v. Bothmer ἐπικαλούμενος χαρακτηριστικὰ τῆς ἀττικῆς κεραμικῆς χρονολογεῖ τὸ εὑρημα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ.

15. Ὁ Ρ. Rijs στὸ ἄρθρο του (σημ. 8) ἔχει κάνει μία λεπτομερεῖα διáιρεση με βάση τὴ διακόσμηση τοῦ χείλους κλπ. σὲ πολλὰς ὑποομάδες, χωρὶς αὐτὸ νὰ συμβάλλει σὲ μία πιὸ ξεκαθαρισμένη εἰκόνα τῆς χρονολογικῆς ἐξέλιξης τοῦ τύπου.

16. Στὰ 16 ἢ 17 (καὶ ὄχι 19 κατὰ Venedikov) παραδείγματα τοῦ τύπου ἀπὸ τὰ Βαλκάνια – βλ. παραπάνω σημ. 9 καὶ *Starinar* III, 1972 – προστίθενται καὶ τὰ δέκα παραδείγματα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου καὶ φυσικὰ ἀν-

νης και της Θεσσαλίας, ώθούν προς μία επανεξέταση του προβλήματος των ελληνικών εργαστηρίων παραγωγής, καθώς και σε μία ακριβέστερη τυπολογική κατάταξη. Η ύπαρξη ενός ή περισσότερων εργαστηρίων στις άκτες του Βόρειου Αιγαίου ή της Νότιας Ίωνίας στον 5ο-4ο αι. π.Χ. δεν αποκλείει την ύπαρξη εργαστηρίου και στην Ίταλία, μιά και η δυναμική παρουσία του Τάραντα στον 4ο αι. είναι βεβαιωμένη. Όμως δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός της έντυπωσιακής σε αριθμό και ποιότητα παραγωγής μετάλλινων αντικειμένων από τη πρώιμη εποχή του σιδήρου ως την κλασική περίοδο στον βορειοελληνικό χώρο έστω και κάτω από την έμμεση επιρροή των καλλιτεχνικών κέντρων της Αθήνας, της Κορίνθου και της Ίωνίας¹⁷. Επιρροή που αρχίζει μόνο μετά τον 7ο αι. π.Χ. και συνεχίζεται ως τον 4ο αι. π.Χ. Σίγουρη επιβεβαίωση δεν έχουμε για εισαγόμενα προϊόντα στη Μακεδονία από τη Δύση στον 5ο και 4ο αι. π.Χ., που ακολουθούν τον δρόμο: Αδριατική – Ήπειρο – Θεσσαλία – Μακεδονία, ενώ αντίθετα έχουμε ένδειξεις εισαγωγής προϊόντων από κορινθιακά χαλουργικά εργαστήρια, καθώς και από ιωνικά.

Εάν ο συγκεκριμένος κάδος έχει εισαχθεί από κάποιο κοντινό τόπο παραγωγής (Χαλκιδική) ή από άλλου, δεν μπορεί να αποδειχθεί.

2. Οίνοχοσκη μπρούντζινη τύπου mug VIIIβ (κατά Beazley). Άρ. 7438 (Θ. 333) (πίν. 46δ).

Υψ. 0.07 μ., διάμ. χείλ. 0.07 μ., διάμ. βάσ. 0.05 μ.

Ακέραιη. Επίπεδη βάση. Ταινιωτή λαβή που χωρίζεται στα δύο από μία κάθετη αύλακιά. Η όξιδωση σε αρκετά τμήματα της επιφάνειας έχει απόχρωση ιώδη. Η κατασκευή και τα χαρακτηριστικά του φανερώνουν εισαγωγή του από κάποιο εργαστήριο του Νότου. Θυμίζει τα πήλινα παραδείγματα της ομάδας Pheidias Shape.

Χρονολογείται γύρω στο 425 π.Χ.

Agora XII, πίν. 1, 72-74. Βλ. και BICS 1972, 8.

3. Ληκύθιο άττικό μελαμβαφές. Άρ. 7479 (πίν. 46δ).

Υψ. 0.07 μ., διάμ. βάσ. 0.042 μ.

Το στόμιο και η λαβή του έχουν συγκολληθεί. Ο λαιμός προεξέχει από τον ώμο. Στην ένωση λαιμού με στόμιο υπάρχει αύλακωση. Την περιφέρεια του σώματος διατρέχει πηλόχρωμη ταινία, που στην κύρια όψη κοσμεύεται με το συνηθισμένο σιγμοειδές θέμα: «running dog».

Χρονολογείται γύρω στο 425 π.Χ.

Agora XII, I, 154 και 315 άρ. 1124, πίν. 38. Αρχαία Μακεδονία (Αθήνα 1988) άρ. 210.

4. Λήκυθος άττική μελαμβαφής με κάθετες αύλακώσεις. Άρ. 7480 (πίν. 46β).

Υψ. 0.20 μ., διάμ. βάσ. 0.108 μ.

Βάση δακτυλιόσχημη. Το πάνω τμήμα του συγκολλημένου στομίου λείπει. Ο λαιμός εξέχει από τον ώμο και στο σημείο αυτό η ένωση τονίζεται από μία ζώνη εκτυπου ιωνικού κυματίου.

Χρονολογείται στα 425-400 π.Χ.

Hesperia 1949, 326 άρ. 43 και 333 σημ. 81. Agora XII, 21, 155.

προστεθεί και ο αριθμός από τμήματα λαβών και πρόσθετων διακοσμητικών ελασμάτων, που πιθανώς άνηκαν στον τύπο αυτό του κάδου, θα είχαμε ακόμη μεγαλύτερο αριθμό. Σημειώνεται και η ύπαρξη μικροσκοπικού δείγματος του τύπου σε πηλό άρ. εύρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7549.

17. Βλ. παραπάνω στη σημ. 13, στο άρθρο της Ρ. Προσκυνητοπούλου, την παρουσίαση των διαφορών απόψεων για τα εργαστήρια και τη σχετική με τον τύπο αυτό του κάδου βιβλιογραφία.

5. Τμήμα ἀμφίστομης λεπίδας σιδερένιου ξίφους. 'Αρ. 7481 (πίν. 46γ).

Σωζ. μήκ. 0.403 μ.

'Ελάχιστα ίχνη ξύλου πάνω στη λεπίδα θυμίζουν την υπαρξη κολεού. 'Ανήκει στον τύπο ξίφους του 5ου αἰ. π.Χ., γνωστό ως τύπο 15 κατά A. Remouchamps¹⁸, παραδείγματα του οποίου υπάρχουν στον χώρο της Μακεδονίας¹⁹.

6. Δύο χρυσά περίτμητα ἐλάσματα με ἔκτυπη παράσταση μαινάδας. 'Αρ. 7467 (Θ. 331) (πίν. 46ε). Διαστ. 0.015 × 0.025 μ.

Εἰκονίζεται γυμνόστηθη γυναικεία μορφή σὲ ἔκσταση, πού συγκρατεῖ με τὰ χέρια της τὸ ἱμάτιο πού σκεπάζει τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος. Τὸ κεφάλι εἶναι ριγμένο πρὸς τὰ πίσω καὶ τὰ βοστρυχωτὰ μαλλιά ἀνεμίζουν. 'Ο τύπος αὐτὸς τῆς μαινάδας συνηθίζεται στὴν εἰκονογραφία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ὡς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Τὰ ἐλάσματα, ἂν καὶ δὲν ἔχουν ἐμφανὴ ἶχνη στήριξης, πρέπει νὰ ἦταν προσαρμοσμένα σὲ κάποιο ἀντικείμενο. 'Αν ὑπῆρχαν περισσότερα στοιχεῖα, θὰ μπορούσε νὰ υποστηριχθεῖ ὅτι στόλιζαν τὴ λαβὴ τοῦ ξίφους, ἐνῶ τώρα μόνον ὡς ὑπόθεση μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ.

'Απὸ τὸ εἶδος τῶν κτερισμάτων συμπεραίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνδρική ταφή.

Τάφοι τῆς Σταυρούπολης

Στὴν περιοχή τοῦ σημερινοῦ Δήμου τῆς Σταυρούπολης, σὲ ἀπόσταση 3-4 χιλ. ἀπὸ τὶς πύλες (Ληταία καὶ Χρυσή) τοῦ Δυτικοῦ τείχους τῆς Θεσσαλονίκης, ἀποκαλύφθηκαν κατὰ καιροὺς, στὰ ἀριστερὰ τῆς ὁδικῆς ἀρτηρίας (ὁδὸς Λαγκαδᾶ) πού ὁδηγεῖ πρὸς τὰ στενὰ τοῦ Δερβενίου, συστάδες τάφων πού χρονολογοῦνται στὸν 5ο καὶ 4ο αἰ. π.Χ. καὶ σὲ μεταγενέστερες ρωμαϊκὲς περιόδους. 'Ετσι θὰ μπορούσε μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα νὰ τοποθετηθεῖ σὲ αὐτὴ τὴν περιοχή ἓνα πόλισμα, ἀπὸ αὐτὰ πού ἀργότερα ἀποτελέσαν τὸν πυρήνα τῆς Θεσσαλονίκης. 'Απὸ τὸν Πλίνιο ἀναφέρεται (*d.Nat.Hist.* IV, 10, 36) σειρά πολισμάτων πού βρίσκονταν στὰ δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. 'Απὸ τὴ σειρά πού ἀκολουθεῖ στὴν περιγραφή, τὸ πόλισμα Πίλωρος²⁰, πού δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ ἄλλον συγγραφέα, ἴσως ἀντιστοιχεῖ στὴν περιοχή τῆς σημερινῆς Σταυρούπολης. 'Η πρώτη ἀνασκαφὴ ἐκεῖ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν L. Rey τὸ 1917 στὴ θέση «Zeitenlik»²¹.

'Η θέση ἀφορᾷ σὲ μία περιοχή, πού σήμερα, λόγῳ τῆς πυκνῆς οἰκοδόμησής, δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ μὲ ἀκρίβεια. Τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς χρονολογοῦνται στὸν 5ο καὶ στίς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. 'Ο Rey ἀναφέρει ὅτι βρῆκε καὶ κεραμοσκεπεῖς ταφῆς ρωμαϊκῆς περιόδου.

18. *Oudh. Meded.* 7, 1926, 56-59.

19. *Albania* 2, 1927, 38, εἰκ. 2. Διεξοδικὴ συζήτηση γιὰ τὸν τύπο αὐτὸ τοῦ ξίφους Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, «Τὸ ξίφος τῆς Βέροιας», *Ἀρχαία Μακεδονία* IV, 1986, 611-651.

20. PLINIUS, *d.Nat.Hist.* IV, 10, 36: «in ora sinus Macedonica oppidum Chalastra, Piloros, Lete, medioque litoris flexu Thessalonicae...». 'Υπάρχει καὶ ἄλλη Πίλωρος στὴ Χαλκιδική· βλ. στὸ βιβλίο τοῦ M. ZÄHRNT, ὁ.π. (σημ. 1).

21. «Tombeaux macédoniens découverts à Zeitenlik, près de Salonique», *Albania* 2, ὁ.π. 28-47.

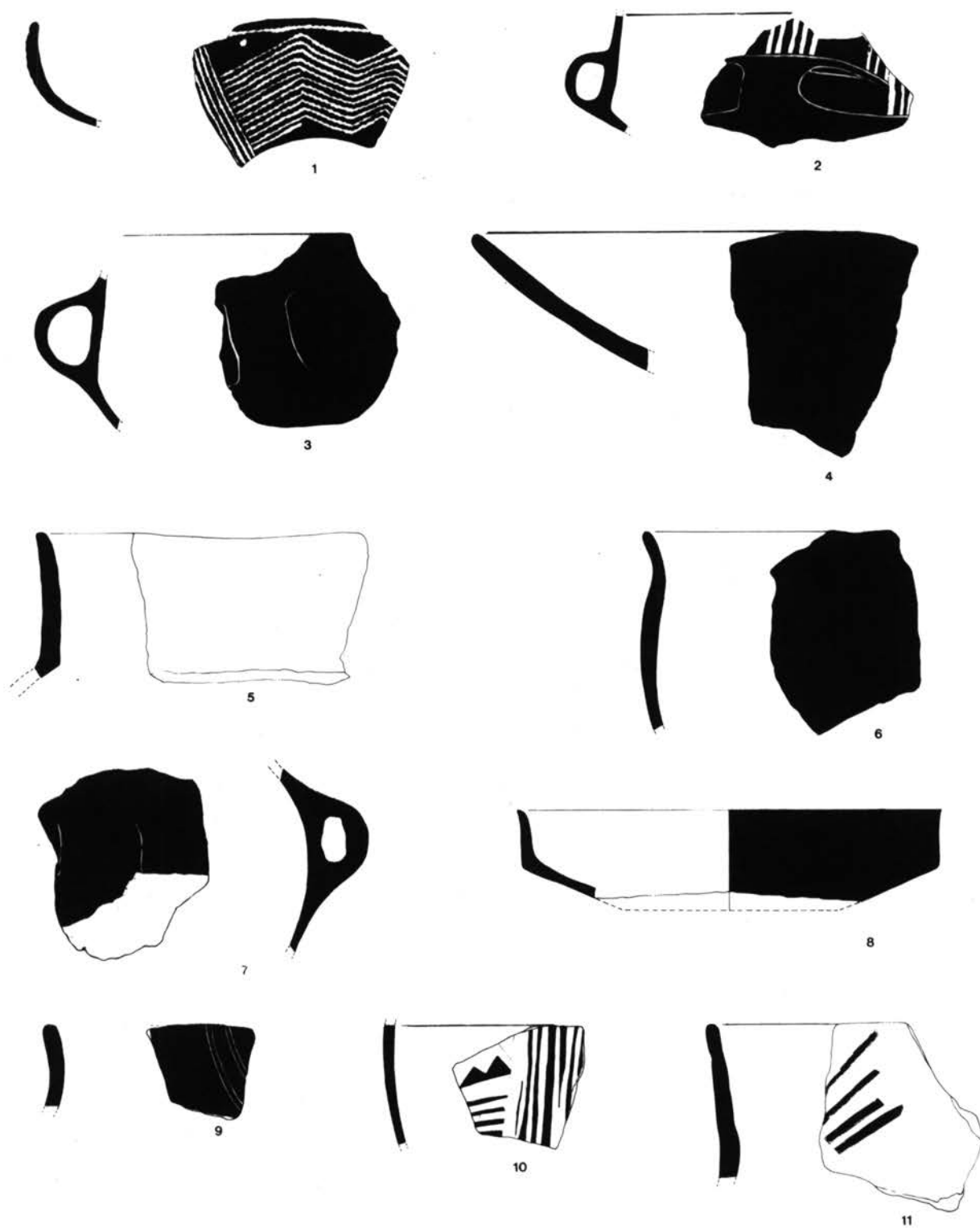
Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1964, σὲ διάνοιξη τάφων ἀπὸ τὸν ΟΤΕ στὴν ὁδὸ Δαγκλῆ, καταστράφηκε κιβωτιόσχημος τάφος, κατασκευασμένος ἀπὸ πώρινες πλάκες²². Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ὁδὸς Δαγκλῆ βρίσκεται στὴν πλαγιά λοφίσκου, ποὺ σήμερα λόγῳ τῆς οἰκοδόμησής δὲν διακρίνεται, ἀλλὰ ὅπως ἀποδείχθηκε ἀργότερα κατὰ τὴν ἀνεύρεση ἄλλου παρόμοιου κιβωτιόσχημου τάφου τὸ 1974 στὴ γειτονικὴ ὁδὸ Ὠραιοκάστρου, πρόκειται γιὰ προϊστορικὸ οἰκισμὸ τῆς νεολιθικῆς περιόδου.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε ὥς σήμερα πρόκειται γιὰ τὸν ἀρχαιότερο προϊστορικὸ οἰκισμὸ στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης²³. Τὰ ὅστρακα ποὺ περισυλλέχθηκαν μετὰ τὴν τυχαία ἀποκάλυψη καὶ καταστροφὴ τοῦ κιβωτιόσχημου τάφου τὸ 1974 ἔδωσαν ἐνδιαφέροντα δείγματα τῆς ὑστερονεολιθικῆς περιόδου καὶ μάλιστα τῆς πρώιμης φάσής της. Ἐφ' ὅσον ὅμως δὲν πραγματοποιήθηκε συστηματικὴ ἔρευνα (στρωματογραφικὴ τομὴ) παραθέτουμε μόνον μία σύντομη περιγραφὴ δειγμάτων τῆς κεραμικῆς ποὺ περισυλλέχθηκε, ἀκολουθώντας τὴ σειρὰ ποὺ ἀπεικονίζονται στὴν εἰκ. 2:

1. Μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια (black burnished). Χρῶμα πηλοῦ ἀνοιχτὸ τεφρὸ. Ἐγγάρακτη διακόσμηση μὲ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα.
2. Μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια μὲ λευκὴ γραπτὴ διακόσμηση (white painted on black burnished). Χαρακτηριστικὴ ἡ τομὴ τοῦ ἀγγείου (carination). Ὁ πηλὸς εἶναι καθαρὸς καὶ ἔχει τεφρὸ χρῶμα.
3. Μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια (black burnished). Τὸ ἐσωτερικὸ τοίχωμα ἔχει ἀνοιχτότερη ἀπόχρωση (τεφρόχρωμη). Χαρακτηριστικὴ ἡ τομὴ τοῦ ἀγγείου (carination). Ὁ πηλὸς δὲν εἶναι καθαρὸς καὶ περιέχει μίκα.
4. Μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια (black burnished). Μοιάζει στὰ λοιπὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. 3.
5. Ἐπίχρυσμα πάνω σὲ στιλβωμένη κιτρινωπὴ ἐπιφάνεια (matt cream slip). Πηλὸς μὲ ἀρκετὴ μίκα.
6. Μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια (black burnished).
7. Τεχνικὴ black-topped (ἢ red-topped) στὴ μαύρη στιλβωμένη (black burnished) ἐπιφάνεια. Χαρακτηριστικὴ ἡ τομὴ (carination).
8. Μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια (black burnished). Χαρακτηριστικὰ ἐντονὴ ἡ τομὴ (carination).
9. Γκριζόμαυρη θαμπὴ (matt) ἐπιφάνεια μὲ ἐγγάρακτη διακόσμηση.

22. *AA* 20, 1965, B2, 411, πίν. 462-463. Εὐχαριστῶ τὴν ἑφορὸ Ἀρχαιοτήτων κ. Μ. Σιγανίδου γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς δημοσίευσης τοῦ εὐρήματος. Ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν δύο κιβωτιόσχημων τάφων εἶναι μόλις 50 μ. Εὐρήματα τῶν τάφων Σταυρούπολης (1964 καὶ 1974) ἀπεικονίζονται μὲ σύντομη περιγραφὴ, χωρὶς σχόλια, στὸν κατάλογο *Ἡ Μακεδονία ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ χρόνια ὡς τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο*, Ἀρχ. Μουσ. Θεσσαλονίκης 1988, καὶ συγκεκριμένα τὰ ὑπ' ἀρ. 5124-5133 ἀπὸ τὸν τάφο ποὺ ἀνακαλύφθηκε τὸ 1964.

23. Ὁ οἰκισμὸς δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τῶν προϊστορικῶν οἰκισμῶν τῆς περιοχῆς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ εὐρύτερα τῆς Κεντρ. Μακεδονίας. Ἰσως μία φωτογραφία ἐνὸς ὑψώματος ὅπου σημειώνεται ἡ λέξη *tumulus*(?) στὴ μελέτῃ τοῦ L. REY, *Observations sur les premiers habitats de la Macédoine* (Paris 1921) 108 εἰκ. 88, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο, νὰ ἀφορᾷ στὴ θέση αὐτή. Στὸ *AA* 1966, B2, 341, ἀναφέρεται ἡ ἀνεύρεση πύθων καὶ ἡ περισυλλογὴ ὀστράκων πρώιμης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου. Τὰ εὐρήματα προέρχονται ἀπὸ τὴν ὁδὸ Δαγκλῆ.

Είκ. 2. Δείγματα κεραμικής της ύστερονεολιθικής περιόδου.

10. Γραπτή κοκκινωπή διακόσμηση πάνω σε κιτρινωπή επιφάνεια (red on cream).
 11. Καστανή γραπτή διακόσμηση πάνω σε κιτρινωπή θαμπή (matt) επιφάνεια (brown on cream).

Τὰ ἀνωτέρω ὅστρακα ἀντιπροσωπεύουν τὶς ὁμάδες τῆς κεραμικῆς ποῦ ἔχει περισυλλεγεῖ. Πρόκειται γενικὰ γιὰ σκουρόχρωμη μονόχρωμη κεραμική. Ἡ πιὸ ἐνδιαφέρουσα ὁμάδα εἶναι ἡ μαύρη στιλπνὴ (black burnished) μετὰ τὰ ἐντονα κάθετα τοιχώματα (carination) τῶν ἀγγείων. Ἡ κεραμική αὐτὴ ἐντάσσεται στὴν πρώιμη φάση τῆς νεώτερης νεολιθικῆς περιόδου, ὅπως ἤδη εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἀρκετὰ παραδείγματα τῆς Θεσσαλίας²⁴ καὶ ἄλλων περιοχῶν. Τὰ ὑπ' ἀρ. 1, 2 καὶ 8 ὅστρακα ἀνήκουν στὴν παραπάνω ὁμάδα. Οἱ χαρακτηριστικὲς ὁμάδες ποῦ ξεχωρίζουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀδιάγνωστη χονδροειδῆ τεφρόχρωμη καὶ ἀνοιχτόχρωμη κεραμική εἶναι: α. Γραπτή κόκκινη καὶ καστανὴ διακόσμηση πάνω σὲ ἀνοιχτόχρωμη θαμπὴ ἐπιφάνεια. β. Ἐγχάρακτη διακόσμηση (ζιγκ-ζάγκ) μετὰ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα σὲ μαύρη (black burnished) ἐπιφάνεια. γ. Black-topped μετὰ «γωνιακὴ» διατομή (carination). δ. Μαύρη ἐπιφάνεια (black burnished) μετὰ «γωνιακὴ» διατομή (carination). Τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων εἶναι ἀνοιχτά.

Περὶ συλλέχθηκαν ἐπίσης λίγα τμήματα πήλινων εἰδωλίων, κυρίως ζώομορφα, καθὼς καὶ ὅστρεα καὶ διάφορα ὅστὰ ζώων.

Κιβωτιόσχημος τάφος ὁδοῦ Δαγκλῆ (ΑΔ 20, 1965, Χρον., Β2, 411)

Ὁ τάφος ἦταν κατασκευασμένος μετὰ πώρινες πλάκες καὶ περιεῖχε μία ἀνδρική ταφή. Βρέθηκε καὶ καταστράφηκε ἀπὸ συνεργεῖο τοῦ ΟΤΕ χωρὶς νὰ γίνῃ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ παρὰ μόνον περισυλλογὴ τῶν «κτηρισμάτων»²⁵. Πρόκειται γιὰ ἓνα σύνολο «τελετουργικῶν» ἀγγείων, παρὰ ἀπλῶν ἐπιτραπέζιων σκευῶν²⁶:

1. Κρατηρόσχημος κάδος (situla). Ἀρ. 5124 (Θ. 270) (πίν. 47).

Ὑψ. 0.24 μ., διάμ. χεῖλ. 0.18 μ., διάμ. βάσ. 0.12 μ.

Μοναδικὸ σωζόμενο παράδειγμα κρατήρα μετὰ λαβὴ κάδου. Ἡ λαβή, ἡ βάση τοῦ ἀγγείου καὶ τὰ διακοσμητικὰ γοργόνεια ἔχουν χυθεῖ ξεχωριστὰ καὶ μετὰ κολλήθηκαν (solder) στὸ σῶμα. Ἡ κινητὴ τοξωτὴ λαβὴ ἔχει ἀγκιστροειδῆ ἄκρα ποῦ καταλήγουν σὲ κώνους καὶ κρίκο ἀνάρτησης. Τὸ χεῖλος, ὅπως καὶ ἡ βάση, στολίζονται μετὰ γλωσσωτὸ ἐκτυπο κόσμημα, ποῦ ὀρίζεται ἀπὸ σειρὲς ἀστραγάλων. Ὁ λαιμὸς στολίζεται μετὰ ἓνα διπλό, ἐγχάρακτο (μετὰ διαβήτη), πλοχμὸ (guilloche). Τέλος, τὰ κατεστραμμένα τμήματα στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος ἔχουν συμπληρωθεῖ.

Τὰ «ἀρχαϊστικά» γοργόνεια ποῦ διακοσμοῦν τὶς βάσεις τῶν λαβῶν εἶναι ἐκεῖνα ποῦ προβληματίσαν τοὺς μελετητὲς καὶ τοὺς κάνουν νὰ ἀναρωτιοῦνται γιὰ τὸν τύπο κατα-

24. *PZ* 62, 1987, 147 κέ.

25. Ἡ χρυσίζουσα πάτινα τῶν μπρούντζινων ἀγγείων τοῦ τάφου, ποῦ εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ γιὰ τὰ περισσότερα μπρούντζινα εὑρήματα (ἀγγεῖα) τῆς περιοχῆς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλων μακεδονικῶν θέσεων (Βεργίνα, Δερβένι, Βέροια), ἐγίνε αἰτία νὰ περιγραφοῦν ὡς «ἐπίχρυστα» στὴν πρώτη ἀνακοίνωση τοῦ εὑρήματος. *Ἀρχαία Μακεδονία* (Ἀθήνα 1988) ἀρ. 339-346, ὅπου ἀναφέρονται μερικὰ ἀπὸ τὰ κτερίσματα.

26. *Search*, 25. *JbDAI* 98, 1983, 238.

σκευής του αγγείου²⁷. Τò εξαγωνικό σχεδόν περίγραμμα του προσώπου του γοργονείου με τò μεγάλο στόμα με τὰ στρογγυλεμένα άκρα που άνασηκώνονται έλαφρά και ή μακρία γλώσσα, θυμίζουν τύπο κορινθιακού έργαστηρίου²⁸, και ό κάδος-κρατήρας Θεσσαλονίκης ίσως είναι τò τελευταίο παράδειγμα στην παράδοση του κρατήρα του VIX.

Η χρονολόγηση του ταφικού συνόλου, όπως θά δούμε παρακάτω, στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. ή τò άργότερο στις άρχές του 4ου αι. π.Χ. ύπογραμμίζει περισσότερο τόν συντηρητισμό του αγγείου όσον άφορά στο σχήμα και στη διακόσμηση (γοργόνεια, γλωσσωτό κόσμημα, πλοχμός). Έτσι μπορεί νά χρονολογηθεί στο τέλος του 6ου αι. π.Χ. Έκτός άπό τὰ «άρχαϊστικά» γοργόνεια και ό πλοχμός, όσο και τò γλωσσωτό κόσμημα²⁹, είναι θέματα διακοσμητικά που άνάγονται στον 6ο αι. π.Χ.

Τò γλωσσωτό όμως κόσμημα παραμένει δημοφιλές ως τόν 4ο αι. π.Χ., ενώ και ό τύπος αυτός του έγχάρακτου πλοχμού συναντιέται σε άγγεία του 4ου αι. π.Χ.³⁰, κυρίως σε άσημένιους κάλυκες, αλλά σε μορφή περισσότερο έκτυπη (έξηρμένη). Ό τύπος του κάδου-κρατήρα θυμίζει τόν τύπο του άμφορέα-κάδου ως πρòς τόν τύπο της κινητής λαβής. Πραγματικά ή λαβή του κρατήρα-κάδου Σταυρούπολης μοιάζει με εκείνη των άμφορέων-κάδων του Δερβενίου (Θ. 205), της Λάρισας (Θ. 1) και της Βουλγαρίας άπό Ruec (I. Venedikov - T. Gerasimov, *Thrakische Kunst*, πίν. 102-104). Όλα τὰ παραδείγματα χρονολογούνται άπό τò τέλος του 5ου και μέσα στον 4ο αι. π.Χ. Χαρακτηριστική είναι ή συγγένεια με τόν κάδο-άμφορέα του Μουσείου των Συρακουσών, που χρονολογείται όμως στο 520 π.Χ.³¹

Άλλά ενδιαφέρουσα είναι και ή σύγκριση με τόν άμφορέα-κάδο του Metropolitan Museum άρ. 60.11.2 α.β που χρονολογείται στο τέλος του 6ου αι. (*Metropol. Mus. Bull.*, Fall 1985, 33), που έκτός άπό την κινητή λαβή και τò γλωσσωτό κόσμημα έχει και γοργόνεια (διαφορετικού τύπου) στις βάσεις των λαβών πάνω στον ώμο του αγγείου. Χαρακτηριστική ή νύξη για την προέλευση: «λέγεται ότι βρέθηκε στη Βόρεια Έλλάδα» («said to be found»). Μία παραλλαγή του τύπου του κάδου είναι και ό μπρούντζινος κάδος του τάφου II Βεργίνας (Άνδρόνικος, *Βεργίνα. Οί βασιλικοί τάφοι* (1984) 160-161, εικ. 126).

2. Οίνοχόη μπρούντζινη με τριφυλλόσχημο στόμιο. Άρ. 5125 (Θ. 272) (πίν. 48α-β).

Ύψ. 0.18 μ. (με τή λαβή 0.22).

Τύπος III κατά Beazley³². Σώμα φουσκωτό, βάση δακτυλιόσχημη επίπεδη και ύπερυψωμένη,

27. C. ROLLEY, *Les vases de bronze*, ό.π. 27 σημ. 24. *Megale Hellas* (1983) 736 (ed. G. Pugliese-Carratelli).

28. Ό C. ROLLEY, *Les vases de bronze*, ό.π. 64-65, τοποθετεί τò γοργόνειο της Θεσσαλονίκης στον τύπο 2.

29. Για τò γλωσσωτό κόσμημα βλ. NEUGEBAUER, *RM* 1923-1924, 334-440 και K. HITZL, *Volutenkrater* (1982) 462. Για τò διακοσμητικό γοργόνειο βλ. T. WEBER, *Bronzekannen* (1983) 191-194 και C. ROLLEY, *Die griechischen Bronzen* (München 1984) 176 και εικ. 155.

30. Βλ. άσημένιους κάλυκες στους καταλόγους *Θησαυροί της Άρχαίας Μακεδονίας* και *Search*.

31. *AntK* 1967, 45, πίν. 13,1. G. ZAHLHAAS, ό.π. 118 κέ. C. ROLLEY, *Die griechischen Bronzen*, ό.π. 184.

32. *Agora* XII, 61 και *BICS* 1972, 6-7. T. WEBER, *Bronzekannen*, ό.π. 446, πίν. XXIV και *Search*, άρ. 117. Η χρονολόγηση της D.K. HILL, *Greek and Roman Metalware* (1947) άρ. 23, είναι μάλλον ύψηλή. *Archaeological News* 1-2, 1984, 2-12 (B. BARR-SHARRAR).

λαβή κυκλικής διατομής. Ἡ πάτινα τοῦ ἀγγείου ἔχει χρυσίζουσα ὄψη. Τμήμα τοῦ σώματος ἔχει συμπληρωθεῖ.

Τέλος 5ου-ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.

3. Οἰνοχόη μπρούντζινη μὲ ραμφόστομο στόμιο. Ἄρ. 5126 (Θ. 271) (πίν. 48γ-δ).

Ύψ. 0.12 μ., διάμ. βάσ. 0.085 μ.

Βάση ἐπίπεδη, κυλινδρικό σῶμα μὲ ἔντονο γώνιασμα (carination) στὸν ὄμο. Ἡ λαβὴ στὸ κάτω μέρος στολίζεται μὲ ἐγκοπὲς ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση σχοιnioῦ καὶ ἡ πρόσφυσή της στὸν ὄμο στολίζεται ἀπὸ ἓνα θαλασσινὸ ὄστρεο.

Χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Ἀνήκει στὸν τύπο VI κατὰ Beazley³³, ποὺ θεωρεῖται ἐτρουσκικὸ σχῆμα ἐπειδὴ στατιστικὰ τὰ περισσότερα παραδείγματα ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἰταλία³⁴. Οἱ περισσότεροι ἐρευνητὲς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου εἶχαν ὑπόψιν τοὺς τὰ ἀφθονα μεταλλικὰ παραδείγματα ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἰταλία καὶ τὰ ἀττικὰ πῆλινα ὁμοιά τοὺς ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ (Beazley, *EVP*, 266)³⁵. Τὰ βορειοελλαδικὰ εὐρήματα ἦταν ἄγνωστα στοὺς παλιοὺς μελετητὲς. Πρόσφατα ὁμῶς ἡ I. Krauskopf ἀσχολήθηκε μὲ τὸ θέμα καὶ προβληματίσθηκε σχετικὰ μὲ τὴν πιθανότητα ὑπαρξῆς βορειοελλαδικοῦ ἐργαστηρίου κατασκευῆς μεταλλικῶν οἰνοχοῶν τοῦ τύπου αὐτοῦ³⁶. Ἡ οἰνοχόη τῆς Σταυρούπολης εἶναι τὸ παλιότερο χρονικὰ σωζόμενο δείγμα στὸν βορειοελλαδικὸ χῶρο³⁷. Φαίνεται ὅτι τὸ σχῆμα εἶναι ἀρκετὰ δημοφιλὲς στὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς βορειοελλαδικοῦ ἐργαστηρίου δὲν ἀποκλείεται. Ἄλλωστε ἔχουμε ἀρκετὰ δείγματα ἀπὸ τὸν χῶρο αὐτό³⁸: πέντε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης, ἓνα ἀπὸ τὸν τάφο III τῆς Βεργίνας καὶ ἓνα ἀπὸ τὸν Ἄρζο τῆς Θράκης.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ποικιλία τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων (appliqués) ποὺ κοσμοῦν τὶς ἀπολήξεις-προσφύσεις τῶν λαβῶν εἴτε στὸ πάνω, εἴτε στὸ κάτω ἄκρο ποὺ εἶναι καὶ τὸ πιὸ συνηθισμένο: π.χ. Σταυρούπολης: κάτω, θαλασσινὸ ὄστρεο, Δερβενίου: α) κάτω, φυτικὰ κοσμήματα-ἄκανθα, διπλὸς ἐλικας καὶ ἀνθέμιο β) κεφάλι σειληνοῦ ἐπάνω, Πᾶν μὲ τὴ σύριγγά του κάτω, Ἀλλατίνι: γυναικεῖο κεφάλι ἐπάνω καὶ Βεργίνα: φύλλο κισσοῦ κάτω.

33. *BICS* 1972, 8. D. MITTEN, *Classical Bronzes at Rhode Island Providence* (1975) ἀρ. 31.

34. Σύγκρ. μὲ μπρούντζινη οἰνοχόη στὸ Μουσεῖο Villa Giulia ἀρ. 63634 ἀπὸ Vulci-Osteria, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. π.Χ. I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Χαλκαὶ κορινθιουργεῖς πρόχοι* (Ἀθήναι 1975) 82. Παραδείγματα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ Ἰταλία *St. Etr.* 1966, 390.

35. Γιὰ τὶς πῆλινες ἀττικὲς οἰνοχόες τύπου VI βλ. στὸ *AM* 90, 1975.

36. *Prospettiva* 20, 7-16, σημ. 9 καὶ *Schriften des Deutschen Archäologen-Verbandes* 1981, 146-155.

37. Ὁ M. PFROMMER σχολιάζει διεξοδικὰ τὸ θέμα ὑπαρξῆς μακεδονικοῦ ἐργαστηρίου καὶ σχέσης μὲ Ἰταλία (*JbDAI* 98, 1983, 241-247). Ἡ I. KRAUSKOPF θεωρεῖ τὴν οἰνοχόη τῆς Σταυρούπολης ὡς τὴν πιὸ συγγενὴ μὲ τὶς ἐτρουσκικὲς οἰνοχόες (δ.π. 156).

38. Θεσσαλονίκη: ἀπὸ Ἀλλατίνι ἀρ. 5196 (*AA* 21, 1966, B2, 340, τέλος 5ου αἰ. π.Χ.). Δερβενίου: οἱ οἰνοχόες Θ. 159 καὶ Θ. 161 ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο. Ἄρζου Θράκης: Θ. 460 καὶ Βεργίνας: *Search*, ἀρ. 158. Ὅλα τὰ παραδείγματα χρονολογοῦνται στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ἐάν προστεθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν οἰνοχοῶν ποὺ βρέθηκαν στὴ Βουλγαρία καὶ Νότια Ρωσία (βλ. M. PFROMMER, δ.π. 242 κέ., ἐδῶ σημ. 37), τότε ὁ ἀριθμὸς διπλασιάζεται.

Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι βρέθηκε καὶ πῆλινο δεῖγμα τοῦ τύπου αὐτοῦ σὲ τάφο τῆς Ν. Μηχανιώνας (ἀρ. 7548) ποὺ χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

4. Φιάλη ρηχὴ μὲ λαβὴ (patera). Ἀρ. Μ. Θ. 5127 (Θ. 273) (πίν. 49α-γ).

Ὑψ. 0.04 μ., διάμ. 0.225 μ. καὶ μῆκος μὲ τὴ λαβὴ μαζὶ 0.375 μ.

Τμῆμα τῆς φιάλης ἔχει συμπληρωθεῖ. Ἡ λαβὴ στολίζεται μὲ ἐγχάρακτα ἀνθέμια καὶ ἑλικες καὶ τὸ λυγισμένο ἄκρο τῆς εἶναι διαμορφωμένο σὲ κεφάλι χήνας(ι), ὅπως ἐκεῖνα τὰ κεφάλια τῶν ἀρυταινῶν (ἢ κυάθων)³⁹. Τὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ στολίζεται μὲ δύο ἐγχάρακτους δακτύλιους. Ἡ πᾶτινα χρυσίζει ὡς συνήθως.

Ἡ συμβατικὴ λέξη ποὺ ἐπικράτησε γιὰ τὸν τύπο αὐτὸ τοῦ ἀγγείου εἶναι ἡ λατινικὴ *patera*, ποὺ μάλλον εἶναι ἀτυχής. Ἡ *patera* πρέπει νὰ ἦταν σὰν τὴ φιάλη· πουθενὰ δὲν ἀπεικονίζεται μὲ λαβή, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ *patella* – τύπος φιάλης μὲ λαβή⁴⁰ – ὅπως περιγράφεται ἀπὸ λατίνους συγγραφεῖς ταιριάζει περισσότερο.

Ἡ χρῆση τοῦ ἀγγείου δὲν ἔχει ξεκαθαριστεῖ. Ἐπειδὴ βρέθηκε σὲ ἱερὰ ἀλλὰ καὶ σὲ τάφους, θεωρήθηκε σὰν ἀγγεῖο ποὺ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν χειρῶν πρὶν ἀπὸ τὴ θυσία ἢ τὴ σπονδὴ. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ὁ ἑλληνικὸς ὅρος ποὺ τοῦ ταιριάζει εἶναι *χέρνιτρον*. Ὅμως φαίνεται ὅτι μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὡς σκεῦος συμποσίου· τὸ σχῆμα του ταιριάζει σὲ ἓνα ἀγγεῖο σερβιρίσματος ἢ μεταφορᾶς φαγητοῦ. Ἀλλωστε στοὺς τάφους τοποθετοῦνται ὄχι μόνον σκεῦα τελετουργιῶν ἀλλὰ καὶ συμποσίων.

Οἱ μελετητὲς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ ἑλληνικὰ παραδείγματα κυρίως, περιέγραψαν καὶ συζήτησαν ἐκεῖνες τὶς φιάλες μὲ τὶς ἀνθρωπόμορφες ἢ ζωόμορφες λαβές⁴¹, ποὺ μοιάζουν στὸ σχῆμα μὲ τὰ κάτωπτρα μὲ λαβή.

Ἐνα εἶναι βέβαιον, ὅτι μετὰ τὰ ἀρχαῖα παραδείγματα μὲ τὶς ἀνθρωπόμορφες λαβές, τὸ εἶδος τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ ξαναεμφανίζεται πρὸς τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ συνεχίζεται ὡς τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Ἀλλὰ ὁ τύπος τῆς λαβῆς ποὺ ἐπικρατεῖ πιά εἶναι ἡ ἀπόληξη τῆς λαβῆς σὲ κεφάλι κριοῦ (τουλάχιστον γιὰ τὰ ἑλληνικὰ παραδείγματα). Ἐχομε δὲ παραδείγματα καμωμένα ἀπὸ μπροῦντζο, ἄργυρο ἢ πηλό. Ὁ πυθμένος τῆς φιάλης μπορεῖ νὰ εἶναι ὁμφαλωτὸς ἢ ὄχι.

Ὑπάρχει ἄφθονη βιβλιογραφία, κυρίως γιὰ τὰ δείγματα τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου⁴². Στὴ Μακεδονία φαίνεται ὅτι ἦταν δημοφιλὲς σχῆμα, ἀλλὰ ὁ τύπος τῆς Σταυρούπολης, ποὺ εἶναι καὶ τὸ παλιότερό χρονικὰ παράδειγμα, δὲν εἶναι αὐτὸς ποὺ ἐπικρατεῖ. Ὁ τύπος ποὺ βρίσκεται σὲ τάφους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὴ Μακεδονία εἶναι ἐκεῖνος μὲ τὴν ἀπόληξη τῆς λαβῆς σὲ κεφάλι κριοῦ⁴³.

39. AJA 1943, 209 κέ.

40. *Expedition* 11, 1969, 33.

41. U. JANTZEN, *Griechische Griff-Phialen* (Berlin 1958). P. AMANDRY, «Manches de patère et de miroir grecs», *Mon Piot* 47, 1953, 47-70. CH. DUNANT, «Une patère grecque à manche léontomorphe», *Genava* 1976, 307-322.

42. M.H.P. DEN BOESTERD, *The Bronze Vessels in the Rijks-Museum at Nijmegen* (1956) 25 κέ. *Isr. Exploration* 31, 1981. A. RADNÓTI, *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien* (Budapest 1938) 81 κέ.

43. Ἀναφέρονται πρόχειρα μεταλλικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Μακεδονία ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 4ο αἰ.

5. Χρυσή περόνη με τή θήκη της. Ἄρ. Μ.Θ. 5128 (Θ. 274) (πίν. 50α-β).

Μήκ. περόνης 0.065 μ., μήκ. θήκης 0.036 μ., συνολ. μήκ. 0.08 μ.

Ὁ τύπος τῆς διπλῆς περόνης ἀπαντᾶται στὰ Νότια Βαλκάνια, Μακεδονία καὶ Χαλκιδική ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ. καὶ συνεχίζεται ἡ παρουσία του ὡς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁴⁴ Τὰ παραδείγματα ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ βρέθηκαν σὲ ἀνδρικές ταφές, καὶ τουλάχιστον στὸν μακεδονικὸ χῶρο εἶναι χρυσὰ καὶ ἀσημένια. Ὁ C. Rolley λέει ὅτι πρέπει νὰ ὀνομασθοῦν «μακεδονικὲς» ἢ «ἰλλυρικὲς» περόνες⁴⁵.

6. Χρυσὸ πλακίδιο μεῖ ἐκτυπῆ παράσταση λιονταριοῦ ποὺ ἐπιτίθεται (πρὸς τὰ ἀριστερά). Ἄρ. 5129 (Θ. 276) (πίν. 50α).

Διαστ. 0.022 × 0.012 μ.

7. Χρυσὸ πλακίδιο μεῖ ἐμπέστη ἐκτυπῆ παράσταση λιονταριοῦ ποὺ ἐπιτίθεται (πρὸς τὰ δεξιὰ). Ἄρ. 5130 (Θ. 275) (πίν. 50α).

Διαστ. 0.021 × 0.012 μ.

8. Χρυσὸ πλακίδιο μεῖ ἐμπέστη ἐκτυπῆ παράσταση προτομῆς λιονταριοῦ. Ἄρ. 5131 (Θ. 277) (πίν. 50α).

Πιθανῶς τὰ χρυσὰ πλακίδια ἦταν προσαρμοσμένα (κολλημένα) σὲ κάποιο δερμάτινο ἢ μεταλλικὸ ἀντικείμενο. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι σὲ θώρακα. Δὲν ἔχουν ὁπὲς προσάρτησης ὅπως ἄλλα παρόμοια.

ΑΑΑ 2, 1980, 208 (Θ. πίν. 5, ἀρ. 22). Βλ. θώρακα τάφου II Βεργίνας, Μ. Ἀνδρόνικου, Βεργίνα. *Οἱ βασιλικοὶ τάφοι*, ὁ.π. 140 εἰκ. 95-96.

9. Τμήμα χρυσῆς ταινίας μεῖ ἐμπέστο κόσμημα πλοχμοῦ ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ σειρὲς ἀστραγάλων. Ἄρ. 5132 (πίν. 50β).

Σωζ. μήκ. 0.09 μ., πλάτ. 0.008 μ.

Ὅπως τὰ παραπάνω πλακίδια ἔτσι κι αὐτὴ ἀποτελεῖ τμήμα διακοσμητικῶν ταινιῶν ποὺ στόλιζαν ἓναν θώρακα.

10. Τέσσερα τμήματα συνδυασμοῦ χρυσῶν ἀνθεμίων, ἐλίκων καὶ λωτανθῶν. Ἄρ. 5133 (Θ. 274Α) (πίν. 50β).

π.Χ.: Δερβενίου (Θ. 164), ἀπόληξη λαβῆς κεφαλῆ κριοῦ, στήν ἄλλη πλευρὰ πλαστικὸ κεφάλι σειληνοῦ. Δερβενίου (Θ. 219), ἀπόληξη κεφαλῆ κριοῦ, στήν ἄλλη πλευρὰ κρίκος ἀνάρτησης ποὺ στολίζεται μεῖ πλαστικὸ γοργόνειο. Βεργίνας, τάφος II (Θ. 126), ἀπόληξη κεφαλῆ κριοῦ καὶ στήν ἄλλη πλευρὰ κρίκος ἀνάρτησης καὶ τέλος τὸ μοναδικὸ ἀσημένιο παράδειγμα ἀπὸ τὴ Βεργίνα, τάφος III, μεῖ ἀπόληξη κεφαλῆ κριοῦ (Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ, Βεργίνα. *Οἱ βασιλικοὶ τάφοι*, ὁ.π. 157 εἰκ. 123) καὶ τὸ ἀρ. 7547 ἀπὸ Μηχανιώνα (Μουσεῖο Θεσσαλονίκης). Ἐδῶ θὰ μπορούσε νὰ συμπεριληφθεῖ τὸ σκεῦος τῆς Συλλογῆς Εὐταξία· βλ. Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, *Κατάλογος Μουσείου Ν. Γουλανδρῆ* ἀρ. 270.

44. B. FILOW, *Die archaische Necropole von Trebenische am Ochrida-See* (Berlin 1927) 33-34 καὶ εἰκ. 31. L. ΡΟΡΟΒΙĆ, *Κατάλογος μεταλλίνων ἀντικειμένων τοῦ Μουσείου Βελιγραδίου* (1975) πίν. X καὶ Xa. Ὁ P. JACOBSTAHN, *Greek Pins and their Connections with Europe and Asia* (Oxford 1956) 137 καὶ εἰκ. 393, ἀγνοεῖ τὴν ὑπαρξὴ χρυσῶν περονῶν. Σίνδος, *Κατάλογος Ἐκθεσης* (1985) ἀρ. 336. Στὴ Μακεδονία ἔχουν βρεθεῖ ἀσημένια δείγματα ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 5ο αἰ. καὶ χρυσὰ στὸν 4ο αἰ.: α. Μεῖ διακοσμητικὲς ἀλυσίδες ἀπὸ τὸ Τσοτύλι (Θ. 39). β. Ἀπὸ τάφο Κατερίνης ἀρ. 7413 (Θ. 30), ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ νόμισμα τοῦ Ἀμύντα Γ' ποὺ βρέθηκε μαζί. γ. Ἀπὸ τὸν τάφο Δ τοῦ Δερβενίου (Θ. 241), ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν χρυσὸ ὀβολὸ τοῦ Φιλίππου Β' ποὺ βρέθηκε στὸν ἴδιο τάφο καὶ δ. Ἀπὸ τὸν τάφο II τῆς Βεργίνας (Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Βεργίνα. *Οἱ βασιλικοὶ τάφοι*, ὁ.π. 179 εἰκ. 145).

45. C. ROLLEY, *Les vases de bronze*, ὁ.π. 89.

Διαστ. $0.025 \times 0.012 \mu$.

11. Χρυσή οκταγωνική ψήφος. 'Αρ. Μ.Θ. 5134 (πίν. 50β).

Μήκ. 0.01μ .

Χρησίμευε ως διακοσμητικό εξάρτημα.

12. Μπρούντζινη στλεγγίδα συμπληρωμένη⁴⁶. 'Αρ. Μ.Θ. 5138 (πίν. 49ε).

Μήκ. 0.23μ .

13. Σιδερένια αίχμη δόρατος.

Μήκ. 0.58μ .

14. 'Αττική πήλινη ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος. 'Αρ. Μ.Θ. 5135 (πίν. 49δ).

'Υψ. 0.205μ .

Συγκολλήθηκε από πολλά κομμάτια. 'Η επιφάνεια έχει απολεπισθεί έτσι ώστε η παράσταση να μη διακρίνεται καλά. Πρόκειται για παράσταση δύο γυναικών. 'Η μία κάθεται, ή άλλη στέκεται ὄρθια και κρατεί αντικείμενο το οποίο προτείνει προς την καθήμενη.

Χρονολογείται στο τέλος του 5ου αἰ. π.Χ.⁴⁷ ή στις αρχές του 4ου αἰ.

15. 'Αλάβαστρο με χεῖλος πλατύ (δισκοειδές) (πίν. 50γ).

'Υψ. 0.183μ , διάμ. χεῖλ. 0.064μ .

'Η επιφάνειά του είναι φθαρμένη. Φαίνεται ότι το πεπλατυσμένο χεῖλος έχει δουλευτεί ξεχωριστά(;).

Χρονολογείται στο τέλος του 5ου αἰ. π.Χ.⁴⁸

Κιβωτιόσχημος τάφος ὁδοῦ 'Ωραιοκάστρου

'Η διάνοιξη χαντακιού στις 26.8.74 (ΑΔ 29, 1973-4, Β3, 693, πίν. 500-501) για την τοποθέτηση ἀγωγού ἀποχέτευσης στην ὁδὸ 'Ωραιοκάστρου, προκάλεσε τὴν καταστροφή (ἀπὸ μηχανικὸ ἐκσκαφέα) κιβωτιόσχημου τάφου κατασκευασμένου ἀπὸ πώρινες πλάκες καὶ σκεπασμένου μὲ ἐπίπεδες πώρινες πλάκες. Οἱ διαστάσεις τοῦ τάφου εἶναι σχετικὰ ἀκριβεῖς, γιατί μὲ τὰ χτυπήματα τοῦ ἐκσκαφέως ὁ τάφος εἶχε σχεδὸν ἀποξηλωθεῖ: μήκ. 1.05, πλάτ. 0.95 καὶ βάθ. 0.90 μ. 'Ακριβῶς ἡ ἀποξήλωση καὶ ἡ ἀναμόχλευση τῶν χωμάτων ποὺ ἐπακολούθησε ἦταν καὶ ἡ αἰτία τῆς ἐπισήμανσης τῆς νεολιθικῆς κεραμικῆς, ποὺ δῆλωνε τὴν ὑπαρξὴ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ στὸ σημεῖο αὐτό.

'Ο τάφος περιεῖχε κτερίσματα καὶ ὑπολείμματα ἀπὸ καύση νεκροῦ πού, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὰ κτερίσματα, πρέπει νὰ ἦταν ἄνδρας. 'Επειδὴ δὲν ἐγίνε συστηματικὴ ἀνασκαφή, γιατί εἶχε προηγηθεῖ ἡ τυχαία ἀποκάλυψη καὶ καταστροφὴ τοῦ τάφου, τὰ κτερίσματα συγκεντρώθηκαν σὲ δύο ὁμάδες: ἡ πρώτη ὁμάδα παραδόθηκε ἀπὸ τὴν τοπικὴ 'Αστυνομία ποὺ προηγήθηκε τῆς ἀφίξης τῶν ἀρχαιολόγων καὶ διέσωσε ὅ,τι μπόρεσε νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τοὺς ἐργαζόμενους στὸ τεχνικὸ συνεργεῖο καὶ ἡ δεύτερη σχηματίσθηκε ἀπὸ τὴ διερεύνηση τοῦ χώρου ἀπὸ τὸ ἀρχαιολογικὸ συνεργεῖο μετὰ τὴν τυχαία ἀποκάλυψη. 'Ετσι δὲν εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο ὅτι συγκεντρώθηκαν ὅλα τὰ κτερί-

46. Γιὰ τὰ σχήματα τῶν στλεγγίδων: *AntK* 22, 1969, 72 κέ. καὶ *Ἀρχαία Μακεδονία* IV, ὁ.π. 645.

47. *Olynthus* XIII, ἀρ. 83 πίν. 100.

48. *Olynthus* XIII, ἀρ. 1067 καὶ 1067a, πίν. 255. Β. FILOW, *Duvanlij*, ὁ.π. 94 καὶ εἰκ. 120. *Apollonia* (Sofia 1962-1963) πίν. 168.

σματα. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τὰ ἀσημένια, π.χ. ὁ κάλυκας καὶ ὁ κἀνθαρος εἶναι δύο τύποι ἀγγείων, πού συνήθως βρίσκονται μέσα στοὺς τάφους σὲ ζευγάρια καὶ στὸν τάφο τῆς Σταυρούπολης βρέθηκαν μόνον ἕνας κάλυκας καὶ ἕνας κἀνθαρος.

Ἐκεῖνο πού εἶναι βέβαιο, εἶναι ὅτι ὁ τάφος, παρ' ὅλο τὸ μικρὸ του μέγεθος, περιεῖχε πολλὰ πλούσια κτερίσματα. Ὅρισμένα μάλιστα ἀπὸ αὐτὰ μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν καὶ ὡς μοναδικὰ στὸ εἶδος τους. Τὰ ὑπολείμματα ἀπὸ τὴν καύση τοῦ νεκροῦ πρέπει νὰ εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ κάποιο ξύλινο κιβώτιο (θήκη-σαρκοφάγος) ἀπὸ τὸ ὁποῖο διασώθηκαν μόνο διακοσμητικά, προσαρμοσμένα στὶς ἐξωτερικὲς του πλευρὲς, στοιχεῖα, ὅπως τὸ χρυσὸ κόσμημα 7418 καὶ τὰ ἐπίχρυσα πλακίδια ἀρ. 7439.

1. Χρυσὸ στεφάνι μυρτιάς. Ἄρ. 7417 (Θ. 293) (πίν. 51).

Διάμ. 0.17 μ., βάρος (μετὰ τὴ συντήρηση) 99 γρ.

Ἡ κυλινδρική χοινικίδα πάνω στὴν ὁποία εἶναι προσαρμοσμένα τὰ κλαδιὰ μὲ τὰ φύλλα καὶ τὰ ἄνθη ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο στελέχη, πού στὸ πίσω μέρος τοῦ στεφανιοῦ εἶναι δεμένα καὶ στερεωμένα μὲ χρυσὸ σύρμα σὲ δύο σημεῖα, ἐνῶ μπροστὰ στὸ κέντρο εἶναι δεμένα ἔτσι ὥστε νὰ σχηματίζουν «ἡράκλειον ἄμμα», πού καταλήγει σὲ βλαστόσπειρες καὶ ἄνθη⁴⁹.

Τὸ στεφάνι τῆς μυρτιάς εἶναι τύπος πού συνηθίζεται στὴ Μακεδονία τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Μαζὶ μὲ τὰ στεφάνια ἀπὸ φύλλα καὶ καρποὺς βελανιδιάς εἶναι οἱ πιὸ συνηθισμένοι τύποι στεφανίων, πού βρίσκονται τόσο σὲ κιβωτιόσχημους ὅσο καὶ σὲ «μακεδονικοὺς» τάφους. Δείγματα ἔχουν βρεθεῖ σὲ τάφους τῆς περιφέρειας τῆς Θεσσαλονίκης (Σταυρούπολη, Δερβένι, Ἀγία Παρασκευή, Σέδες), στὴ Βεργίνα καὶ Πύδνα, καθὼς καὶ στὴν Ἀμφίπολη⁵⁰. Ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστὸ ὅτι ὑπῆρχε στὴ Μακεδονία ἡ πρώτη ὕλη, εἶναι λογικὸ νὰ θεωροῦνται προϊόντα τοπικοῦ ἐργαστηρίου⁵¹.

Τὰ στεφάνια μυρτιάς βρέθηκαν σὲ ἀνδρικές καὶ γυναικεῖες ταφές καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ ἄλλα κτερίσματα πού βρίσκονται στὸν ἴδιο τάφο, γιατί δὲν παρατηρεῖται κάποια ἐξέλιξη στοὺς τύπους τους, ὥστε νὰ παρέχει ἀσφαλὴ κριτήρια χρονολόγησης. Αὐτὸ ισχύει γιὰ ὅλα τὰ εἶδη τῶν χρυσῶν στεφανίων. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς θεωρίες γιὰ τὴ χρῆση τους καὶ τὸν συμβολισμό τους ὑπάρχει ἄφθονη βιβλιογραφία⁵². Ἐκεῖνο πού θὰ μπορούσε νὰ εἰπωθεῖ μὲ κάποια βεβαιότητα εἶναι ὅτι ὅπωςδήποτε μποροῦν νὰ προσδιορισθοῦν δύο χρήσεις: ταφικὴ καὶ τελετουργικὴ.

Τὰ πιὸ γνωστὰ καὶ καλύτερα δείγματα μυρτοστεφάνων ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς Μακεδονίας εἶναι: Δερβενίου (τάφος Δ, Θ. 239), Σταυρούπολης ἀρ. 7417 (Μ. Θεσ/νίκης, Θ. 293),

49. Τεχνικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὴν κατασκευὴ παρόμοιου στεφανιοῦ καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. στὸν κατάλογο *Ancient Greek and Roman Jewelry in the Brooklyn Museum* (1984) 35-36 πού συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Α. Oliver καὶ τὴν Ρ. Davidson.

50. Στὸ ἄρθρο τῆς «Χρυσὸ στεφάνι μυρτιάς ἀπὸ Βεργίνα», *Ἀμνητὸς Β'*, τιμ. τόμος Μ. Ἀνδρόνικου, 907-913, ἡ ΜΠ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ ἐκφράζει τὶς ἀπόψεις τῆς γιὰ τὰ μακεδονικὰ δείγματα καὶ παραθέτει σχετικὴ βιβλιογραφία.

51. *Münch. Jb.* 30, 1979, 39 καὶ ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, ὁ.π.

52. R. LULLIES, «Zur Bedeutung des Kranzes von Armento», *JbDAI* 97, 1982, 101 κέ. *AA* 46, 1931, 768-769. N.G.A. Washington, *Studies in the History of Art* 10, 1982, 142-143 (R. HIGGINS) καὶ Μ. BLECH, *Studien zum Kranz bei den Griechen* (1982), ὅπου γιὰ μυρτοστέφανα στὴ σελ. 94 κέ. *Gnomon* 55, 1983, 252 κέ.

Βεργίνας τάφος II (Μ. Θεσ/νίκης, Θ. 92) και αρχαίας Πύδνας (Μακρύγιαλου) (Μουσείο Δίου). Ένα κοινό χαρακτηριστικό τους που βοηθά στην ακριβέστερη χρονολόγησή τους είναι ότι προέρχονται από κλειστά ταφικά σύνολα.

2. Τμήμα χρυσού κοσμήματος προσαρμοσμένο πάνω σ' ένα κομμάτι κόκαλο (έλεφαντόδοντο;).

Αρ. 7418 (Θ. 294) (πίν. 52).

Μήκ. 0.18 μ., πλάτ. 0.035 μ.

Το κόσμημα είναι μοναδικό εύρημα, κανένα παρόμοιο δεν έχει βρεθεί. Έτσι, με επιφύλαξη, θεωρείται ότι ανήκε σε κάποια εξωτερική διακόσμηση σαρκοφάγου-φερέτρου ή κιβωτιδίου⁵³. Το πλούσιο φυτικό κόσμημα θυμίζει ανάλογα διακοσμητικά θέματα από μωσαϊκά της Μακεδονίας⁵⁴ ή από τοιχογραφίες μακεδονικών τάφων, όπως επίσης και διακοσμήσεις μεταλλικών αντικειμένων αυτής της εποχής⁵⁵. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος κατασκευής του: είναι χυτό, αλλά η τεχνική της εκτέλεσης θυμίζει τη σημερινή τεχνική της χυτοπρέσας⁵⁶. Τα δύο αντιθετικά φυτικά κοσμήματα χύθηκαν

53. Η διακόσμηση της ύπ' αρ. 12 σαρκοφάγου της Απαρά, βλ. Μ. VAULINA, Α. WASOWITZ, *Les bois grecs et romains de l'Ermitage* (1974) 88 σημ. 305 και πίν. LXIX, δίνει κάποια ιδέα πώς θα μπορούσε να είναι προσαρμοσμένο σε μία ξύλινη επιφάνεια.

54. Το μωσαϊκό του Γνώσι από την Πέλλα και το μωσαϊκό του ανακτόρου της Βεργίνας.

55. Βλ. το κόσμημα της χρυσής λάρνακας του τάφου II Βεργίνας. Για την «έλικοειδή διακόσμηση» βλ. Babesch. 1955, 39-56 και *JbDAI* 97, 1982, 119-190.

56. Στόν εξαίρετο συντηρητή του Μουσείου Ήρακλειού κ. Α. Φουντουλάκη οφείλεται η παρακάτω περιγραφή της τεχνικής της κατασκευής του και από τη θέση αυτή τον ευχαριστώ πολύ για τη συμβολή του. *Τεχνική χύτευσης*:

«Για την κατασκευή έγιναν διαδοχικά οι παρακάτω εργασίες:

Α' φάση: Μέσα σε πέτρινες ή ξύλινες μήτρες (άνοιχτες) χυτεύθηκε κερί για την κατασκευή των δύο κέρινων πρόπλασμάτων των δύο τμημάτων. Στην πίσω όψη του κοσμήματος έχουν αποτυπωθεί στη μεταλλική επιφάνεια τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της συμπεριφοράς του υλικού αυτού:

α) Χαρακτηριστικές κοιλότητες που δημιουργούνται με τη συστολή που παρουσιάζεται μετά την πήξη του κεριού.

β) «Ξέφτια» με τη μορφή μικρών λεπτών ελασμάτων ή άμορφων αποφύσεων που βρίσκονται στο περίγραμμα της οπίσθιας όψης.

γ) Χαρακτηριστικές συνενώσεις των διαφόρων επί μέρους διακοσμητικών θεμάτων που συντελέστηκαν στο κέρινο πρόπλασμα και όχι μετά τη χύτευση με συγκόλληση του μετάλλου.

Β' φάση: Στη συνέχεια το κέρινο πρόπλασμα καλουπώθηκε μέσα σε πυρίμαχο υλικό αφού προηγουμένα είχαν προβλεφθεί τα σημεία για την κατασκευή της χοάνης χύτευσης και των αεραγωγών (αν και δεν εντοπίστηκε η ακριβής τους θέση) από τους οποίους εκφεύγει ο αέρας του καλουπιού την ώρα της χύτευσης του μετάλλου.

Γ' φάση: Το νέο καλούπι από πυρόχωμα θερμαίνεται για να λιώσει και να φύγει το κερί και να πάρει τη θέση του το μέταλλο που χύνεται στη συνέχεια από τη χοάνη χύτευσης (μπουκαδούρα).

Στην τεχνική αυτή, εξαιτίας της μικρής διαμέτρου πολλών συρματερών μοτίβων, υπάρχει κίνδυνος κατά το χύσιμο του μετάλλου:

α) Να εγκλωβισθούν φυσαλίδες αέρα που θα εμποδίσουν το μέταλλο να τρέξει και να γεμίσει τα άκροτατα σημεία του καλουπιού.

β) Να κρυσώσει το μέταλλο προτού γεμίσει το καλούπι. Αυτό συμβαίνει συνήθως, όταν μικρή ποσότητα

χωριστά σέ δύο διαφορετικά καλούπια· υπάρχουν σημαντικές διαφορές στις ἐπὶ μέρους διαστάσεις τῶν φυτικῶν θεμάτων, παρ' ὅλο πού θεματικά εἶναι ἴδια. "Αν ἦταν δυνατόν νά τοποθετηθοῦν τὰ δύο τμήματα τὸ ἓνα πάνω στό ἄλλο μέ τίς πίσω ὀψεις τους νά ἐφάπτονται, τὰ διάφορα ἐπὶ μέρους φυτικά στολίδια δέν θά συμπέσουν. Τὸ ἓνα τμήμα εἶναι ἐλαφρὰ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ὅρισμένα διακοσμητικά στοιχεῖα λείπουν (ἔσπασαν).

Ὁ τόπος κατασκευῆς δέν εἶναι δυνατό νά προσδιορισθεῖ. Θά μπορούσε νά προέρχεται ἀπὸ ἓνα κοντινὸ ἐργαστήριον, ἢ πρώτη ὕλη δέν λείπει ἀπὸ τὴν περιοχὴ καὶ τὰ διακοσμητικά μοτίβα, κυρίως περίπλοκα φυτικά κοσμήματα, εἶναι συνηθισμένα καὶ ἀγαπητά. Ὁ Μ. Pfrommer ὑποστηρίζει μέ πάθος τὴν ἰταλιωτικὴ προέλευση ἢ τὴν παρουσία ἰταλιώτη τεχνίτη⁵⁷. Τὰ ἐπιχειρήματά του ὅμως δέν εἶναι πειστικά. Ἀλλὰ οὔτε καὶ συγκεκριμένο μακεδονικὸ ἐργαστήριον εἶναι δυνατό νά ὑποδειχθεῖ⁵⁸.

3. Χρυσὸ κυκλικὸ κόσμημα σέ μορφή τροχοῦ μέ ἀκτίνες. Ἄρ. 7419 (Θ. 295) (πίν. 53α).

Διάμ. 0.04 μ.

Στὸ κέντρο τοῦ κύκλου δωδεκάφυλλος ρόδακας ἐγγεγραμμένος σέ ὀκτάγωνο, πού τὸ περίγραμμά του ὀρίζεται μέ κόκκους (granulation). Ἀπὸ τίς κορυφές τοῦ ὀκταγώνου ξεκινοῦν ἐναλλάξ ἀνθέμια καὶ λωτανθοὶ πού ἀκουμποῦν στὴν περιφέρεια τοῦ κύκλου (λείπουν δύο λωτανθοί). Τὸ κόσμημα προφανῶς στόλιζε τὸν μύκητα ἢ σφαῖρωμα τῆς κόπης ἑνὸς ξίφους καὶ εἶναι χυτό⁵⁹.

ΑΔ 29, 1973-74, Χρον., πίν. 501β.

4. Τμήματα χρυσῆς ταινίας μέ μικρὲς τρύπες κατὰ διαστήματα, γιὰ τὴ στήριξη, μέ μικρὰ καρφιά, στίς παρυφές ἑνὸς δερμάτινου ἢ σιδερένιου θώρακα. Ἄρ. 7420 (Θ. 296) (πίν. 53β).

Τὸ συνολικὸ σωζόμενο μήκος τοῦ μεγαλύτερου τμήματος εἶναι 0.77 μ. Τὰ μικρότερα ἔχουν μήκος: α καὶ β 0.115 μ., γ 0.09 μ., δ 0.105 μ., ε 0.12 μ.

Στολίζεται μέ ἓναν ἐμπέστο πλοχμὸ ὅπως καὶ τὸ ὑπ' ἄρ. 5132 ἀπὸ τὸν ἄλλο τάφο τῆς Σταυρούπολης. Ἡ προσαρμογὴ πάνω στὸν κυρίως θώρακα φαίνεται νά ἦταν παρόμοια μέ ἐκείνη

λιωμένου μετάλλου ἔρχεται σέ ἐπαφή μέ μεγαλύτερο σέ ὄγκο καὶ ψυχρότερο ὕλικό (ἐδῶ συγκεκριμένα τὸ ἴδιο τὸ καλούπι).

Ὁ μόνος ἐπομένως ἀσφαλῆς τρόπος χύτευσης ἑνὸς τέτοιου κοσμήματος εἶναι ἡ φυγοκέντριση τοῦ καλουπιοῦ ἀμέσως μετὰ τὴ χύτευση τοῦ λιωμένου μετάλλου.

Αὐτὸ μπορεῖ νά γίνῃ μέ περιστροφὴ τοῦ δεμένου μέ σχοινὶ ἢ σύρμα καλουπιοῦ. Τὸ μέταλλο μέ τὴ φυγοκέντριση συμπιέζεται ὥς τὰ βαθύτερα καὶ ἀπώτατα σημεῖα τοῦ καλουπιοῦ μέ μεγάλη ταχύτητα καὶ προτοῦ προλάβῃ νά κρυώσει. Ἡ τεχνικὴ αὕτη ἐφαρμόζεται σήμερα γιὰ ἀνάλογης λεπτότητας κοσμήματα μέ τὴ βοήθεια ἠλεκτροκίνητης φυγοκεντρικῆς χυτοπρέσας.

Ἐπομένως μέ ἀρκετὴ ἀσφάλεια μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ἡ ἅπωση ὅτι οἱ ἀρχαῖοι τεχνίτες γνώριζαν τὴ μέθοδο αὕτη καὶ τὴν ἐφαρμογὴ της». Γιὰ τὴν τεχνικὴ χύτευσης βλ. ἐπίσης FuB 1980, 189 κέ.

57. JbDAI 97, 1982, 142-145. Θά ἤθελα νά σημειώσω ὅτι ἡ περιγραφή πού κάνει ὁ Μ. Pfrommer γιὰ τὸ συγκεκριμένο κόσμημα, ὅπως καὶ πολλὰ ἄλλα ἀδημοσίευστα εὐρήματα Θεσσαλονίκης καὶ Βεργίνας, στηρίζεται μόνο σέ φωτογραφίες καὶ σέ παρατηρήσεις του, ὅπως τὰ εἶδε στίς βιτρίνες τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, καὶ ὄχι σέ λεπτομερειακὴ ἐξέταση τῶν ἰδίων τῶν ἀντικειμένων.

58. Ὁ R. HIGGINS στὸ ἄρθρο του, «Macedonian Royal Jewelry», N.G.A. Washington, *Studies in the History of Art* 10, 1982 (βλ. παραπάνω σημ. 52), θεωρεῖ τὸ κόσμημα αὐτὸ ὡς διάδημα (σελ. 143).

59. Βλ. Ἀρχαία Μακεδονία IV, ὁ.π. 615 κέ. γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν ξιφῶν τοῦ 4ου αἰ.

στο μοναδικό σωζόμενο παράδειγμα του θώρακα από τον βασιλικό τάφο II της Βεργίνας.

5. Χρυσά κομβία σε μορφή έμπιεστων 16φυλλων ροδάκων (27 τεμάχια). 'Αρ. 7421 (Θ. 297) (πίν. 53β).

Διάμ. 0.01 μ.

Ό κάθε ρόδακας έχει τέσσερις μικρές θηλιές στη πίσω όψη που χρησίμευαν για την προσαρμογή πάνω στο ύφασμα ή στο δέρμα που διακοσμούσαν.

6. Τμήμα χρυσής πλεχτής άλυσίδας που καταλήγει σε κάλυκα άνθους. 'Αρ. 7422 (Θ. 298) (πίν. 53β).

Μήκ. σωζ. 0.12 μ.

Στο έσωτερικό του κάλυκα υπάρχει ένας ένθετος χρυσός ρόδακας με τις λεπτομέρειες δουλεμένες με συρματερή (filigree) τεχνική.

Για τύπους της άλυσίδας βλ. Oliver-Davidson, *Catalogue of Ancient Greek and Roman Jewelry in the Brooklyn Museum* (1984) 191-194. Το άρ. 8720 της Σίνδου είναι παρόμοιο.

7. Χρυσή διάτρητη ψήφος σε σχήμα κόμπου («ήράκλειον άμμα»). 'Αρ. 7423 (Θ. 299) (πίν. 53β). Μήκ. 0.01 μ.

Οί όπες διακοσμούνται με σύρμα (filigree).

Βλ. *Ancient Greek and Roman Jewelry*, ό.π. 18, παρεμφερές κόσμημα ψήφου, με λεπτομερή βιβλιογραφία.

8. Χρυσή επιμήκης κυλινδρική ψήφος. 'Αρ. 7423Α.

Μήκ. 0.01 μ.

9. Τρείς επίχρυσες πήλινες ψηφίδες περιδεραίου⁶⁰. 'Αρ. 7424 (Θ. 300).

Διάμ. 0.01-0.05 μ.

10. Επίχρυσο άσημένιο σύρμα και σπειροειδές τμήμα κοσμήματος. 'Αρ. 7426 (Θ. 301) (πίν. 53β).

11. Επίχρυσος άσημένιος κρίκος (ή δακτύλιος). 'Αρ. 7425 (πίν. 53β).

Διάμ. 0.012 μ.

12. Άσημένιος όμφαλωτός κάλυκας. 'Αρ. 7427 (Θ. 280) (πίν. 54).

Υψ. 0.055 μ., διάμ. 0.09 μ.

Λογόσχημα φύλλα στολίζουν το κάτω μέρος του σώματος. Την κοιλιά περιτρέχουν δύο ζώνες: ή κάτω είναι πλοχμός, ή άνω είναι λέσβιο κυμάτιο⁶¹. Σειρές από άστραγάλους διαχωρίζουν τις δύο ζώνες. Η βάση έξωτερικά στολίζεται με έναν διπλό όκτάφυλλο ρόδακα. Για τη διακόσμηση χρησιμοποιήθηκε ή έμπιεστη (peroussé) τεχνική. Η έπιφάνεια του άγγείου έχει φαγωθεί και όρισμένες όπες που δημιουργήθηκαν γέμισαν με συμπληρωματικό ύλικό κατά τη συντήρηση. Έσωτερικά ό πυθμένας στολίζεται με ένα προσαρτημένο όμφαλωτό κόσμημα: άνάγλυφο κεφάλι γυναίκας ή μαινάδας, που οί λεπτομέρειες του δεσίματος των μαλλιών είναι επιχρυσωμένες. Η διάμετρος του όμφαλου είναι 0.025 μ.

Η έξωτερική διακόσμηση του κάλυκα άπαντά σε άρκετά παραδείγματα που βρέθηκαν στη Βόρεια Ελλάδα και στη Βουλγαρία. Είναι μία τυποποιημένη διακόσμηση που αρχίζει τον 4ο αϊ. και συνεχίζεται ως τον 3ο αϊ.⁶² Σε όρισμένες περιπτώσεις οί λεπτομέ-

60. Για επίχρυσα πήλινα κοσμήματα *FuB* 1977, 13 κέ. *AM* 100, 309 κέ. *Ant.Welt* 1976, 3, 19 κέ.

61. Για το λέσβιο κυμάτιο *JbDAI* 98, 1983, 123 κέ.

62. A. OLIVER, *Silver for the Gods: 800 Years of Greek and Roman Silver* (Toledo Ohio 1977) 40. *B.Metr.Mus.*, Summer 1984, 47 άρ. 78. M. PFROMMER, *Studien zu alexandrinischer und grossgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit* (1987) 56-63.

ρειες του πλοχμού και του λέσβιου κυματίου επιχρυσώνονται. Το σχήμα είναι γνωστό και από πήλινα παραδείγματα (*Agora* XII, 121, πίν. 28, 691-692) και όπως φαίνεται, τα μεταλλικά και τα πήλινα⁶³ παραδείγματα συμβαδίζουν χρονικά μέσα στον 4ο αί. π.Χ., από τις αρχές του δεύτερου τετάρτου του αιώνα και σε όλη του τη διάρκεια. Η συγγένεια του σχήματος των βορειοελλαδικών παραδειγμάτων με εκείνο των άχαιμενιδικών⁶⁴ έχει επισημανθεί και συζητηθεί, αλλά ή άποψη ότι ο τύπος αυτός του άγγείου εμφανίζεται μόνο μετά την έκστρατεια του Άλεξάνδρου στην Ανατολή δεν ευσταθεί.

Έκεί που υπάρχει μία ιδιαιτερότητα στα άγγεια του τύπου αυτού που βρέθηκαν στον βορειοελλαδικό χώρο είναι ή διακόσμηση του έσωτερικού του πυθμένα με πλαστικά κεφάλια, καμωμένα ξεχωριστά και προσαρμοσμένα, με μορφές από τον Διονυσιακό κύκλο (σειληνοί, μαινάδες). Η Β. Barr-Sharrar πιστεύει ότι είναι άττική έμπνευση που επηρέασε τους ντόπιους τεχνίτες που ίσως είχαν έρθει από τον Νότο να έργασθούν στη Μακεδονία. Η άφθονία των εύρημάτων του τύπου αυτού τόσο στη Μακεδονία όσο και σε βορειότερες περιοχές, σε αντίθεση με την έλλειψη παραδειγμάτων από άλλες περιοχές, οδηγεί στη σκέψη ότι κατασκευάζονταν σε κάποιο βορειοελλαδικό εργαστήριο. Στην περίπτωση του κάλυκα της Σταυρούπολης, το κεφάλι της μαινάδας που στολίζει τον πυθμένα έχει τεχνοτροπικές όμοιότητες με αντίστοιχα διακοσμητικά κεφάλια των άσημένων άγγείων του τάφου II της Βεργίνας (κεφάλι σειληνού Θ. 118 και κεφάλι Ήρακλη Θ. 113), με τους άσημένιους κάλυκες άρ. 2546-2548 του Μουσείου Δίου από τη Σεβαστή Πιερίας (βλ. κατάλογο *Η Μακεδονία από τα μυκηναϊκά χρόνια ως τον Μέγα Άλέξανδρο*, άρ. 204-206), με το κεφάλι του άσημένιου κάλυκα άρ. 870 του τάφου Δ της Νικήσιανης (Μουσείο Καβάλας) και με το κεφάλι της μαινάδας ή Άφροδίτης που στολίζει τη βάση ρηχής άσημένας φιάλης από θρακικό τάφο του β' μισού του 4ου αί.⁶⁵ Ο τρόπος απόδοσης του κεφαλιού του κάλυκα της Σταυρούπολης θυμίζει γυναικεία κεφάλια άττικών αναγλύφων του τελευταίου τετάρτου του αιώνα. Έτσι με σχετική βεβαιότητα χρονολογείται ο κάλυκας στο τέλος του 4ου αί. π.Χ.⁶⁶

13. Ήθμος άσημένιος (τμήμα). Άρ. 7428 (Θ. 281) (πίν. 55α).

Διάμ. 0.10 μ., συνολ. μήκ. 0.205 μ., μήκ. λαβών 0.055-0.058 μ.

Λείπει το κεντρικό (διάτρητο) τμήμα. Οί λαβές καταλήγουν σε πλαγιασμένα κεφάλια κύκνων (ή χηνών;).

Στη Μακεδονία έχουμε τόσο άσημένια όσο και μπρούντζινα παραδείγματα του σκεύους αυτού⁶⁷. Κανένα όμως από τα σωζόμενα παραδείγματα δεν χρονολογείται πριν από

63. *Άρχαία Μακεδονία* IV, ό.π. 640-641 (πήλινος τύπος).

64. *Archaeological News* 1984, 3-5. M. PFROMMER, ό.π.

65. Vrasta, *Ίστορ. Μουσείο* άρ. B68: άπεικονίζεται στο *Archaeological News* 1984, 5, εικ. 10, και μία άλλη παραλλαγή του τύπου από Varbica της Βουλγαρίας στο *Ant. Welt* 4, 1987, 24.

66. M. PFROMMER, ό.π. άρ. KaB M6 στη σελ. 235.

67. A. OLIVER, *Silver for the Gods*, ό.π. 45. *Getty Mus. Journal* 1983, 138-139 (M. PFROMMER). Στο Άρχ. Μουσείο Θεσσαλονίκης υπάρχουν 8 δείγματα άσημένια και μπρούντζινα προερχόμενα από Θεσσαλονίκη (Σταυρούπολη, Δερβένι), Βεργίνα, Ποτίδαια.

τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ὑπάρχουν διάφορες παραλλαγές τοῦ σκεύους ποὺ στηρίζονται σὲ διακοσμητικές διαφορές, ἀλλὰ ὑπάρχει μία λειτουργικὴ διαφορὰ: παρατηρεῖται ἡ ὑπαρξὴ κυλινδρικής ἐκροῆς⁶⁸ (funnel) συγχρόνως μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀπλοῦ στρογγυλοῦ ἐπίπεδου, σχεδὸν διάτρητου τμήματος. Ἔτσι ἔχουμε δύο ὁμάδες: α. ἐπίπεδη, ἐλαφρὰ βαθουλωμένη, διάτρητη στρογγυλὴ ἐπιφάνεια καὶ β. μικρότερη στρογγυλὴ ἐπιφάνεια, μὲ κυλινδρική ἐξέχουσα ἐκροή. Ὅσον ἀφορᾷ στὶς διακοσμητικές διαφορές, ἔχουμε δύο τύπους λαβῶν: α. Ἡθμὸς μὲ μία λαβὴ πλατιά ποὺ στενεύει καὶ καταλήγει σὲ κεφάλι χήνας ἢ κύκνου. Αὐτὸς ὁ τύπος ἀργότερα συνεχίζεται παραλλαγμένος ὡς τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, γιατί ἦταν χρησιμότερος. Φαίνεται δὲ ὅτι ἦταν καὶ ὁ παλιότερος τύπος⁶⁹. β. Ἡθμὸς μὲ δύο λαβὲς ἀντιθετικὰ τοποθετημένες, ποὺ καταλήγουν πάλι σὲ κεφάλια χηνῶν ἢ κύκνων. Ὁ δεύτερος αὐτὸς τύπος ἐμφανίζεται κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ παραμένει σὲ χρῆση ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Παραλλαγή τοῦ δεύτερου τύπου ἡ μία λαβὴ ποὺ καταλήγει σὲ κεφάλι κύκνου ἢ χήνας καὶ ἡ ἄλλη ποὺ εἶναι ταινιωτὴ καὶ ἔχει περίπου ὀρθογώνιο σχῆμα.

Σημειώνεται ὅτι τὰ κεφάλια τῶν χηνῶν ἢ κύκνων παρουσιάζουν ἐπίσης διαφορές: ἄλλοτε εἶναι κάθετα καὶ ἄλλοτε πλαγιαστά καὶ παράλληλα πρὸς τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἡθμοῦ. Στὴ Μακεδονία καὶ σὲ ἄλλες βόρειες περιοχὲς ἔχουν βρεθεῖ καὶ οἱ δύο τύποι. Μία ἄλλη διαφορὰ εἶναι ὅτι τὸ πεπλατυσμένο χεῖλος τοῦ ἡθμοῦ ἄλλοτε στολίζεται μὲ κόσμημα ἐμπέστου πλοχμοῦ ποὺ ὀρισμένες φορὲς εἶναι ἐπιχρυσωμένο, ἄλλοτε ἔχει μόνον ἀπλὲς αὐλακώσεις. Ἐπίσης τὸ κυκλικὸ διάτρητο τμήμα σχηματίζει μὲ τὶς ὁπές ἄλλοτε στροβίλους καὶ ἄλλοτε ρόδακες, ὅταν δὲν εἶναι ἀπλὰ διάτρητο. Ἔτσι φαίνεται ὅτι οἱ τεχνίτες τῶν διαφόρων βορειοελλαδίτικων ἐργαστηρίων⁷⁰ ἀπασχολοῦνταν ἰδιαίτερα μὲ τὴ διακόσμηση τοῦ κομποῦ αὐτοῦ σκεύους, ποὺ εἶχε διπλὴ χρῆση: Τὸ χρησιμοποιοῦσαν σὲ συμπόσια ἢ σὲ ἄλλες τελετὲς (π.χ. σπονδές), ἢ τὸ ἐναπόθεταν ὡς κτέρισμα γιὰ τὰ συμπόσια στὴ μετὰ θάνατον ζωὴ. Τὰ τμήματα ποὺ τὸ ἀποτελοῦσαν σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις εἶχαν χυθεῖ σὲ διαφορετικὲς μῆτρες (λαβὲς, περιχέλωμα, διάτρητο τμήμα) καὶ ἄλλοτε ὁλόκληρο τὸ σκεῦος εἶχε χυθεῖ σὲ μία μῆτρα.

Ἀπὸ τὰ ὡς τώρα εὐρήματα στὶς διαφορὲς περιοχὲς φαίνεται ὅτι κατ' ἐξοχὴν χρησιμοποιοῦνταν στὸν βορειοελλαδικὸ ὠρὸ, στὴ Θράκη καὶ στὶς ἐλληνικὲς ἀποικίες τῆς Νότιας Ρωσίας.

14. Πυξίδα ἀσημένια (χωρὶς τὸ πῶμα). Ἄρ. 7429 (Θ. 282) (πίν. 55β).

Ὑψ. 0.06 μ., διάμ. 0.06 μ.

Σῶμα κυλινδρικό, βάση ἐπίπεδη. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ σώματος εἶναι διακοσμημένη μὲ ἐμπέστες ραβδώσεις ποὺ ὀρίζονται στὸ πάνω καὶ στὸ κάτω μέρος μὲ ταινίες ἰωνικοῦ κυματίου.

Ἡ βάση φέρει διπλοὺς ἐγχάρακτους ὁμόκεντρος κύκλους.

68. Γιὰ τὸν τύπο μὲ τὴν ἐκροή *Metr. Mus. Journal* 11, 1976, 78 κέ.

69. *BCH* 99, 1975, 772. *B.Metr.Mus.*, Summer 1984, 43.

70. Δείγματα τῶν ὡς τώρα γνωστῶν τύπων βλ. στὸν κατάλογο *Θησαυροὶ τῆς Ἀρχαίας Μακεδονίας* (1979). Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *Βεργίνα. Οἱ βασιλικοὶ τάφοι*, ὁ.π. *ΑΔ* 18, 1963, Β, 193. Β. FILOW, *Duvanlij*, ὁ.π. εἰκ. 135. *Ἀρχαία Μακεδονία* (Ἀθήνα 1988) ἀρ. 248.

Παραλλαγές του τύπου αλλά νεώτερες χρονολογικά υπάρχουν στο Metropolitan Museum⁷¹ και στο Έθνικὸ Ἀρχ/κὸ Μουσείο.

15. Κάνθαρος ἀσημένιος καλυκόσχημος. Ἀρ. 7430 (Θ. 283) (πίν. 55γ).

Ύψ. 0.08 μ. καὶ διάμ. χεῖλ. 0.09 μ., διάμ. βάσ. 0.04 μ.

Οἱ προσφύσεις τῶν λαβῶν του πάνω στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου διαμορφώνονται σὲ σχῆμα φύλλου κισσοῦ. Λαβὲς καὶ βάση χύθηκαν ξεχωριστὰ καὶ μετὰ κολλήθηκαν στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου. Ὁ τύπος εἶναι ὁμοιος μὲ ἐκείνον τῶν δύο κανθάρων τοῦ τάφου Β Δερβενίου (Θ. 188-189)⁷².

Χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

16. Κύαθος ἀσημένιος. Ἀρ. 7431 (Θ. 284) (πίν. 56α).

Μῆκ. 0.23 μ., διάμ. σώματος κοχλιαρίου 0.06 μ.

Ἡ λαβὴ ἀπολήγει σὲ κεφάλι χήνας ἢ κύκνου⁷³.

17. Ἀρυβαλλοειδὴς λήκυθος ἀσημένια. Ἀρ. 7432 (Θ. 279) (πίν. 56β).

Ύψ. 0.12 μ., διάμ. στομίου 0.07 μ., διάμ. βάσ. 0.045 μ.

Ἡ λαβὴ ἔχει χυθεῖ ξεχωριστὰ καὶ μετὰ κολλήθηκε. Ἡ βάση τῆς λαβῆς διχάζεται καὶ προσκολλᾶται στὸν ὄμο· στὸ σημεῖο αὐτὸ διαμορφώνονται δύο φύλλα κισσοῦ. Δύο ἀνάγλυφα σχοινιά περιβάλλουν τὸ κάθετο χεῖλος. Πλαστικὸς δακτύλιος στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Ὁ Γ. Τουράτσογλου, μὲ ἀφορμὴ τὴ δημοσίευση πῆλινης ἀρυβαλλοειδοῦς ληκύθου, σχολιάζει τὸ ἐκτενὲς ἄρθρο τοῦ Β. Sparkes⁷⁴ ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὸν τύπο αὐτὸ τοῦ ἀγγείου.

Χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

18. Βαθιά ἀσημένια φιάλη. Ἀρ. 7433 (πίν. 56γ).

Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Τὰ χεῖλη περιβάλλει ἀνάγλυφη διπλὴ ταινία. Ἡ μόνη διακόσμηση ποὺ ὑπῆρχε ἦταν τὰ πρόσθετα στηρίγματα σὲ μορφή θαλασσινῆς ἀχιβάδας ποὺ ἦταν προσκολλημένα στὴ βάση τοῦ ἀγγείου. Ἀρχικὰ πρέπει νὰ ἦταν τρία τὰ στηρίγματα:

19. Διασώθηκε μόνο τὸ ἓνα. Ἀρ. 7434.

Ύψ. φιάλης 0.09 μ., διάμ. 0.20 μ., διάμ. ἀχιβάδας 0.02 μ.

Τὰ στηρίγματα σὲ μορφή ἀχιβάδας σὲ πῆλινα ἢ μεταλλικὰ ἀγγεῖα (bowls) δὲν εἶναι ἄγνωστα⁷⁵. Στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχ/κὸ Μουσείο υπάρχουν δύο ἀσημένιες φιάλες μὲ ἀνάλογα στηρίγματα (ἀρ. 13110 καὶ 13167)⁷⁶, ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ἴδια περίπου περίοδο καὶ πιθανότατα προέρχονται ἀπὸ κάποιο θεσσαλικὸ ἢ μακεδονικὸ ἐργαστήριο. Ἡ φιάλη

71. *B.Metr.Mus.*, Summer 1984, 49 καὶ 61.

72. Ὁ τάφος Β Δερβενίου περιεῖχε χρυσὸ τριώβολο Φιλίππου Β'. Γιά πῆλινα δείγματα τοῦ τύπου βλ. *Agora XII*, 119-120, πίν. 28, ἀρ. 676-677.

73. D.K. HILL, *Journal of the Walters Art Gallery* 5, 1976, 40-55. A. OLIVER, *Silver for the Gods*, ὁ.π. 46. *Medeon V*, 106-107. Ὁ κύαθος τοῦ Metropolitan Museum (*B.Metr.Mus.*, Summer 1984, 46-47) εἶναι τοῦ ἴδιου τύπου μὲ τὸν τῆς Σταυρούπολης καὶ σύγχρονός του. Τελευταῖα ἐπανερχεται μὲ ἀρκετὲς παρατηρήσεις ὁ Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Ἀρχαία Μακεδονία IV*, ὁ.π. 643-644. Γιά παραδείγματα ἀπὸ Ἀνατολὴ βλ. *Archaeological News* 1984, 2 καὶ σημ. 13.

74. *Ἀρχαία Μακεδονία IV*, ὁ.π. 635-637 καὶ *AntK* 1977, 21-23.

75. *Hesperia* 43, 1974, 204-205 ἀρ. 34. *Agora XXII*, 16. *B.Metr.Mus.*, Summer 1984, ἀρ. 105 καὶ 106.

76. Οἱ φιάλες εἶναι μέρος ταφικοῦ συνόλου ἀπὸ τὴ Γαβαλοῦ Αἰτωλίας ποὺ θὰ δημοσιευθεῖ προσεχῶς ἀπὸ τὸν κ. Π. Καλλιγᾶ.

της Σταυρούπολης είναι από τα παλιότερα ως τώρα γνωστά μεταλλικά παραδείγματα με στηρίγματα αχιβάδας.

20. Δύο άσημένιοι κρίκοι διαμ. 0.01 μ. και ένας χάλκινος, διαμ. 0.007 μ. 'Αρ. 7435.
 21. Δύο άσημένια άτρακτοειδή εξαρτήματα. Ίσως εξαρτήματα λαβών άγγείου. 'Αρ. 7436.
 Μήκ. 0.022 μ.
 22. Τμήματα άσημένιου δίφρου. 'Αρ. 7440 (Θ. 292) (πίν. 56δ).

Διαστάσεις 0.55 × 0.55 μ. και ύψ. 0.45 μ. Μήκ. σωζ. βεργών 0.34 μ. ή κάθε μία.

Συγκεκριμένα σώζονται τα δύο πόδια και τα τέσσερα συνδετικά στελέχη (βέργες) που συνένωναν και συγκρατούσαν τα τέσσερα πόδια. Τα στρογγυλά πόδια ήταν πιθανότατα ξύλινα και είχαν επένδυση από μαλακό άσημένιο έλασμα. Σώθηκε το έξωτερικό άσημένιο περίβλημα των δύο ποδιών. Κάθε περίβλημα άποτελείται από δύο ξεχωριστά έλάσματα (άνω και κάτω μέρος), που συνδέονται μεταξύ τους με ένα στρογγυλεμένο εξέχοντα δίσκο στο σημείο ακριβώς που είσχωρούν, για να στηρίξουν και να συνδέσουν τα πόδια, οι τέσσερις σιδερένιες βέργες που ήταν επίσης καλυμμένες από μαλακό άσημένιο έλασμα.

Έτσι για πρώτη φορά άποκαλύφθηκε ένας «άργυρόπους δίφρος» που ως τώρα ήταν γνωστός μόνον από άρχαία κείμενα. Άνήκει στον τύπο 2 κατά G. Richter⁷⁷. Η καταστροφή που υπέστη ο τάφος κατά την τυχαία άποκάλυψή του, έγινε αίτία όχι μόνο να χαθούν μέσα στα χώματα τα έλάσματα που επένδυαν τα υπόλοιπα πόδια, αλλά να βρεθούν τελείως παραμορφωμένα τα άποκατασταθέντα μετά στην άρχική τους μορφή έλάσματα - πόδια⁷⁸.

Η ύπαρξη ενός πολύτιμου αλλά εύθραυστου καθίσματος μέσα στον τάφο δηλώνει χρήση καθαρά ταφική-τελετουργική, όπως αντίστοιχα στους μεγάλους μακεδονικούς καμαρωτούς τάφους βρίσκονται οι μαρμάρيني θρόνοι με τις λαμπρές διακοσμήσεις, που μιμούνται τους πραγματικούς ξύλινους θρόνους.

23. Μπρούντζινη θήκη πτυσσόμενη που άποτελείται από δύο ήμικυλινδρικά τμήματα⁷⁹. 'Αρ. 7437 (Θ. 302) (πίν. 57).

Όταν εκλείνε άποτελούσε ένα κυλινδρικού σχήματος άντικείμενο, το όποιο μπορούσε να άναρτηθεί ή να κρεμαστεί από κάπου, με τις δύο θηλιές άνάρτησης που υπάρχουν στη μία στενή επιφάνεια. Επίσης άσφαλιζόταν με μία κλειδαριά, που υπάρχει στο κέντρο του κυλίνδρου και ή μεσαία της άρθρωση λειτουργεί άκόμη.

Μήκ. 0.225 μ. και διάμ. (κλειστής θήκης) 0.055 μ.

77. G. RICHTER, *Greek, Etruscan and Roman Furniture* (1966) 38-41, εικ. 227 κέ. H. KYRIELEIS, *Throne und Klinen* (1969) 126, 139-146. Άραγε να ήταν ο δίφρος αυτός ένα λάφυρο από την έκστρατεία του Μ. Άλεξάνδρου; (KYRIELEIS, ό.π. 140 σημ. 527). *Syria* 47, 327-343. Η ύπαρξη ύπολειμμάτων καθίσματος άναφέρεται σε τάφο του Νυμφαίου Κριμαίας (*Ant.Welt* 4, 1987, 49).

78. Το έργο της άποκατάστασης στην άρχική τους μορφή και της συμπλήρωσης ήταν ιδιαίτερα δύσκολο και συντελέστηκε από τον συντηρητή Δ. Μαθιό. Για τις συμπληρώσεις χρησιμοποιήθηκε σιδηρόστοκος. Η συμπλήρωση του πάνω μέρους του καθίσματος με ξύλο και δέρμα ήταν καθαρά έπιλογή, διότι δέν υπήρχαν στοιχεία για να μās καθοδηγήσουν.

79. *AA* 29, 1973-74, B2, 696, σχέδ. 4. Βλ. θραύσματα από όμοιου τύπου αλλά μεγαλύτερη θήκη τάφου Β Δερβενίου.

Στὸ ἐσωτερικό, τὸ ἓνα ἡμικυλινδρικό τμήμα χωρίζεται σὲ τέσσερα τμήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἀκράϊο ἔχει ὁπὴ καὶ μοιάζει σὰν ὑποδοχὴ «μελανοδοχείου» καὶ τὰ ὑπόλοιπα χωρίζονται μὲ κάθετα ἐλάσματα καὶ διαθέτουν ξεχωριστὰ καλύμματα μὲ θηλιές γιὰ τὸ ἀνοίγμα καὶ ἓνα εἶδος κλειδαριᾶς γιὰ τὸ κλείσιμο κάθε τμήματος. Τὸ ἄλλο τμήμα εἶναι ἐνιαῖος χῶρος καὶ καλύπτεται ἀπὸ ἐνιαῖο κάλυμμα μὲ θηλιά ἀνοίγματος. Τὸ κάλυμμα αὐτὸ γιὰ λόγους αἰσθητικῶς ἔχει τὸν ἀνάλογο διακοσμητικὸ διαχωρισμὸ μὲ τὰ ἀπέναντί του ξεχωριστὰ καλύμματα. Ὅλα διακοσμῶνται μὲ ἀπλὲς ἐγχαράξεις. Ὁ χῶρος ποὺ φέρει τὴν ὁπὴ περιεῖχε ὑπολείμματα ἀπὸ κάποια ξερὴ μαύρη οὐσία.

Ἡ ἀνάλυση τῶν ἐλάχιστων ὑπολειμμάτων ποὺ πάρθηκαν μὲ ἀπόξεση δὲν ἔδωσε διαφωτιστικὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὸ δείγμα ἦταν ἐλάχιστο. Ἴσως ἦταν ὑπόλειμμα κάποιου εἶδους μελάνης ἢ χρώματος ἀπὸ ὀξείδιο τοῦ σιδήρου.

Ἡ χρῆση τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιορισθεῖ γιὰ τὸν δὲν ὑπάρχουν παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἴδια περίοδο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σύγχρονό του ἀλλὰ ἀπλούστερο στὸ σχῆμα, τὸ ἐπονομαζόμενο «ψιμυθιοθήκη» (Θ. 218 εἰκ. 36 ἀρ. B35)⁸⁰ καὶ τμήματα καλύμματος παρόμοιου ἀντικειμένου. Καὶ τὰ δύο βρέθηκαν στὸν τάφο Β Δερβενίου, μέσα στὸν ὁποῖο ὑπῆρχε χρυσὸ τριώβολο τοῦ Φιλίππου Β', ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 310 π.Χ.

Τρεῖς θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι οἱ χρήσεις του: θήκη γιὰ ἱατρικὰ ἐργαλεῖα (στὸν ἐνιαῖο χῶρο) καὶ φαρμακευτικὲς οὐσίες (στὰ μικρὰ χωρίσματα), θήκη γιὰ ἐργαλεῖα γραφῆς σὲ συνδυασμὸ μὲ ἓνα εἶδος μελανοδοχείου, ἢ «ψιμυθιοθήκη». Ἡ τρίτη ἐκδοχὴ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ πιὸ ἀδύνατη, γιὰ τὸν δὲν ἔχουμε διασωθέντα ὑπολείμματα χρωμάτων.

24. Μπρούντζινη οἰνοχόη μὲ δύο λαβὲς προσαρμοσμένες στὴν ἴδια πλευρὰ τοῦ ἀγγείου⁸¹. Ἀρ. 7438 (πίν. 58α).

Ὑψ. 0.195 μ. καὶ διάμ. βάσ. 0.08 μ.

Οἱ λαβὲς ἔχουν χυθεῖ ξεχωριστὰ καὶ ἡ κατάληξη-πρόσφυση στὸν ὄμο τοῦ ἀγγείου ἔχει σχῆμα κισσόφυλλου. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου ἔχει διαβρωθεῖ ἀρκετὰ καὶ ἓνα μέρος του εἶναι συμπληρωμένο.

25. Τέσσερα πῆλινα ἐπίχρυστα πλακίδια μὲ συμπλέγματα μαχομένων (Ἑλληνες-ἀμαζόνες)⁸². Ἀρ. 7439 (Θ. 303-306) (πίν. 58β-γ).

80. Στὸν τάφο Β Δερβενίου ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ψιμυθιοθήκη βρέθηκε καὶ ἓνα μικρὸ μπρούντζινο κουτάκι (B37) ποὺ περιέχει μία κοκκινωπὴ σκόνη. Δὲν γνωρίζω ἂν εἶναι βεβαιωμένη καὶ ἡ ὑπαρξὴ γυναικείας ταφῆς μέσα σ' αὐτὸν τὸν τάφο, ποὺ ὅλα τὰ ἄλλα κτερίσματά του ἀνήκουν σὲ ἄνδρα (τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ὅς τώρα γνωστὰ κτερίσματα ἀνδρικών ταφῶν). Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι βέβαιο, εἶναι ὅτι δὲν γνωρίζουμε ἂν οἱ χρωστικὲς οὐσίες ποὺ βρέθηκαν χρησίμευαν μόνο γιὰ τὴν ψιμυθίωση γυναικῶν ἢ καὶ γιὰ ἄλλες χρήσεις. Βλ. *Search*, 170 ἀρ. 136. Δείγματα κιβωτιδίων καὶ θηκῶν μὲ ἐσωτερικὰ χωρίσματα καὶ καλύμματα χωρὶς ἀποδεδειγμένη χρῆση, ποὺ χρονολογοῦνται στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο ὅμως, ἔχουν βρεθεῖ σὲ διάφορες χῶρες. Πρόχειρα ἀναφέρονται: *Acta Hung.* 26, 1974, 405-411. *Pontica* 6, 1973, 247-265. *JbAnt.Chr.* 23, 1980, 141-157. *Fasti Arch.* XXIV-XXV/1, πίν. XX. *Levant* 12, 1980. Ὁ Ρ. Bernard μὲ πληροφόρησε ὅτι ἓνα εἶδος «μελανοδοχείου» ποὺ βρῆκε στὸ Αἰ Khanum θυμίζει τὰ ἀντικείμενα τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης.

81. *AA* 29, 1973-1974, B2, 696, πίν. 500α. *Agora* XII, 67 ἀρ. 167-174, πίν. 9.

82. R. LULLIES, *AA* 1958, 143 κέ. καὶ *Vergoldete Terrakotta-Appliken aus Tarent* (1962) πίν. 13 (ἀρ. 4). *MuM*, Sonderliste 1962 — August Auktion ἀρ. 62.

Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται: $0.10 \times 0.15 \mu$. τα δύο τεμάχια που έχουν τα ζεύγη των συμπλεκόμενων, το τρίτο $0.09 \times 0.10 \mu$. και το τέταρτο $0.11 \times 0.05 \mu$. Υπάρχει και ένα μικρό τμήμα άσπίδας διαμ. 0.04μ .

Τα ζεύγη αποτελούνται από πολεμιστές που η καταγωγή τους προσδιορίζεται πολύ χαρακτηριστικά από τη διαφορά της ένδυμασίας. Έλληνας: περικεφαλαία, θώρακας, βραχύς χιτώνας, χλαμύδα που άνεμίζει. Ανατολίτης (Πέρσης ή άμαζόνα): «φρυγικός» σκούφος, χιτώνας με χειρίδες, βραχύς χιτώνας και «άναξυρίδες» (παντελόνια).

Το θέμα είναι δημοφιλές τόσο στη γλυπτική όσο και στη μικροτεχνία του 4ου αϊ. π.Χ.⁸³ Οι όπες που υπάρχουν στα πλακίδια και η επίπεδη πίσω όψη τους δείχνει σαφώς ότι διακοσμούσαν μία επιφάνεια ενός επίπλου. Δύο είναι οι πιθανότητες: ξύλινη σαρκοφάγος-θήκη ή κλίνη. Έπειδή τα πλακίδια φέρουν ίχνη πυρᾶς δὲν είναι δυνατό να ποῦμε με βεβαιότητα ἐὰν ἀνήκαν σὲ ξύλινο φέρετρο ἢ κλίνη, ἐφ' ὅσον ἀνήκουν σὲ ὑπολείμματα ἀπὸ ταφικὴ πυρά.

26. Σιδερένιο ξίφος. Ἀρ. 7448 (πίν. 58ε).

Τύπου 15 κατὰ Remouchamps. Συγκολλήθηκε καὶ συμπληρώθηκε ὡς ἓνα βαθμὸ. Διακρίνονται ἴχνη ξύλου ἀπὸ τὴ θήκη του καθ' ὅλο τὸ μῆκος του. Διακρίνεται ἴχνος τῆς ἐλεφαντοστέινης ἐπένδυσης καὶ ἓνα καρφί γιὰ τὴν προσήλωσή της στὸν καλυπτῆρα τῆς λαβῆς. Λείπει τελείως ὁ μύκης τῆς λαβῆς, διακρίνεται μόνο τὸ σιδερένιο στέλεχος γιὰ τὴ στήριξή του. Τὸ χρυσὸ κόσμημα (ἀρ. 3 = ἀρ. εὐρ. 7419) πιθανότατα ἦταν τμήμα τῆς διακόσμησης τοῦ μύκητος ἢ τῆς ἐπιμηλίδος⁸⁴.

Μῆκ. 0.50μ ., πλάτ. λεπίδας $0.015-0.035 \mu$.

Λεπτομερέστατη περιγραφή τοῦ τύπου καὶ τῆς τεχνικῆς τῆς κατασκευῆς τοῦ ξίφους, βλ. στὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Τουράτσογλου, «Τὸ ξίφος τῆς Βέροιας», ὁ.π. 611-625.

27. Σιδερένιο μαχαίρι δρεπανόσχημο⁸⁵. Ἀρ. Μ.Θ. 7447 (πίν. 58ε).

Μῆκ. 0.235μ ., πλάτ. λαβῆς $0.02-0.03 \mu$., ἀπόληξη λαβῆς 0.04μ ., πλάτ. λεπίδας $0.02-0.04 \mu$. Ἡ λαβὴ εἶχε ξύλινη ἐπένδυση, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἴχνη ποὺ ἄφησε τὸ ξύλο· σώζονται τρία καρφάκια τῆς ἐπένδυσης. Στὴν κορυφῇ (πέρας) τῆς λαβῆς ἡ σιδερένια ἐπιφάνεια καλύπτεται ἀπὸ ἐλάσματα χαλκοῦ. Παρόμοια παραδείγματα ἔχουμε ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς.

Βλ. κατάλογο, *Ἡ Μακεδονία*, ὁ.π. ἀρ. 87 καὶ 88. *Ἀρχαία Μακεδονία*, ὁ.π. ἀρ. 132.

28. Σιδερένια αἰχμὴ δόρατος. Ἀρ. 7446 (πίν. 58δ).

Μῆκ. 0.455μ ., πλάτ. αἰχμῆς $0.015-0.045 \mu$., διάμ. αὐλοῦ 0.015μ .

Ἐξηρμένη κεντρικὴ νεύρωση μὲ μίμηση φύλλου (νευρώσεις)· διακοσμοῦνται καὶ οἱ δύο ὀψεις. Στὸν αὐλὸ ὑπάρχουν δύο ὀπὲς γιὰ τὴ στερέωση στὸ ξύλινο στέλεχος (κοντάρι).

29. Σιδερένια αἰχμὴ δόρατος, ἐλαφρὰ κυρτὴ καὶ σπασμένη στὴν ἄκρη. Ἀρ. 7442 (πίν. 58δ).

Μῆκ. 0.38μ ., πλάτ. αἰχμῆς $0.025-0.6 \mu$., διάμ. αὐλοῦ 0.02μ .

Στὸν αὐλὸ δύο ὀπὲς γιὰ τὴ στερέωση στὸ κοντάρι καὶ ἴχνη ἀπὸ ξύλο.

83. Γιὰ τὶς ἄμαζόνες ὡς θέμα νεκρικοῦ συμβόλου βλ. *LIMC* I, 1, 646 κέ.

84. Συγκρίνεται μὲ τὸ ξίφος τοῦ βασιλικοῦ τάφου II Βεργίνας· βλ. στὸν τόμο *Φίλιππος, Βασιλεὺς Μακεδόνων* (Ἀθήναι 1980) εἰκ. 126.

85. *Albania* 2, ὁ.π. 44 σημ. 21, DAREMBERG-SAGLIO, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*.

30. Σιδερένια αίχμη δόρατος με εξηρμένη κεντρική νεύρωση. 'Αρ. 7441 (πίν. 58δ).
Μήκ. 0.33 μ., πλάτ. αίχμης 0.01-0.04 μ., διάμ. αὐλοῦ 0.015 μ.
31. Σιδερένια αίχμη δόρατος με ἐλαφρὰ εξηρμένη κεντρική νεύρωση καὶ διακόσμηση-μίμηση φύλλου (νευρώσεις) στὴ μία ὄψη. 'Αρ. 7443 (πίν. 58δ).
Μήκ. 0.32 μ., πλάτ. αίχμης 0.02-0.06 μ., διάμ. αὐλοῦ 0.025 μ.
Λεῖπει τμήμα τοῦ αὐλοῦ.
32. Σιδερένια αίχμη δόρατος χωρίς κεντρική νεύρωση, με τριγωνική πάχυνση (:) στὸ μέσον τῆς αίχμης. 'Αρ. 7444.
Μήκ. 0.32 μ., πλάτ. αίχμης 0.013-0.038 μ., διάμ. αὐλοῦ 0.02 μ.
Πολὺ ἀμυδρὰ διακρίνεται ἡ φυλλόσχημη διακόσμηση.
33. Σιδερένια αίχμη δόρατος ἀρκετὰ φθαρμένη. 'Αρ. 7445.
Μήκ. 0.20 μ., πλάτ. αίχμης 0.02-0.04 μ., διάμ. αὐλοῦ 0.02 μ.
Διακρίνεται ἡ κεντρική νεύρωση.
34. Μὲ ἀριθμὸ 7449 περιγράφονται διάφορα ἀντικείμενα:
α. Σιδερένια αίχμη δόρατος ἢ λεπίδα (:).
Μήκ. περίπου 0.12 μ., πλάτ. 0.02-0.05 μ.
Διακρίνονται πάνω στὴν ἐπιφάνειά της πολλὰ ἴχνη ξύλου.
β. Δύο τμήματα ἀπὸ σιδερένια αίχμη δόρατος.
Μήκ. σωζ. 0.075 μ., πλάτ. 0.025-0.04 μ., διάμ. αὐλοῦ 0.02 μ.
Στὸν αὐλὸ σώζεται τὸ χάλκινο καρφί στὴν ὁπὴ στερέωσης στὸ ξύλινο κοντάρι.
γ. Δύο σιδερένια ἀντικείμενα με κατακόρυφο κυλινδρικό στέλεχος καὶ βάση τρισκελὴ (λυχνοστάτης;), ὅχι πλήρη.
Τὸ ἓνα ἔχει ὕψ. σωζ. 0.043 μ. καὶ τὸ ἄλλο 0.07 μ.
δ. Τέσσερα σιδερένια καρφιὰ μήκ. 0.06-0.08 μ.
'Ανῆκαν πιθανότατα σὲ φορεῖο ἢ κλίνη.
ε. Ἐνα χάλκινο καρφί μήκ. 0.025 μ., γιὰ στερέωση πιθανότατα αίχμης δόρατος.
στ. Ἐνα ἐπίμηκες ἀλάβαστρο σωζ. ὕψ. 0.19 μ.
Πολὺ φθαρμένο ἐπιφανειακά.

Τὰ σύνολα ποὺ παρουσιάστηκαν συμβάλλουν στὴν καλύτερη ἐνημέρωσή μας γιὰ τὰ ταφικά ἔθιμα τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, ἀλλὰ δὲν προσφέρουν ἱκανοποιητικὲς ἀπαντήσεις στὸ πρόβλημα τοῦ ἐντοπισμοῦ τῶν ἐργαστηρίων μεταλλοτεχνίας τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου.

Θὰ πρέπει στὸ μέλλον νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ἡ συνεξέταση τῆς περιεκτικότητας καὶ προέλευσης τῶν μετάλλων με λείψανα ἐγκαταστάσεων ἐπεξεργασίας καὶ κατασκευῆς (με αὐτὸ ἐννοοῦμε ἀποκάλυψη οἰκοδομικῶν λειψάνων σὲ οἰκισμοὺς ποὺ νὰ ἐρμηνεύονται ὡς ἐργαστήρια, καθὼς καὶ μῆτρες ἀντικειμένων) γιὰ νὰ διαφωτισθεῖ αὐτὸ τὸ πρόβλημα.

ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΟ ΑΓΑΛΜΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΛΙΤΑΙΑ: ΑΠΗΧΗΣΗ ΕΝΟΣ ΘΕΪΚΟΥ ΤΥΠΟΥ*

(Πίν. 59-61)

Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ τῆς Μελιταίας Φθιώτιδας, στὴ θέσῃ τῆς ἀρχαίας ὁμώνυμης πόλης, ποὺ ἔχει δώσει καὶ παλιότερα διάφορα εὐρήματα¹, παραδόθηκε τελευταῖα στὴν Ἐφορεία Λαμίας ἓνα γυναικεῖο ἀγάλμα, ποὺ βρέθηκε τυχαῖα σὲ χωράφι². Ἡ μορφή³, ἂν καὶ ἀποσπασματικὴ καὶ μικρότερη ἀπὸ τὸ φυσικὸ, συγκεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον, σὰν ἓνα νέο τεκμήριο γιὰ τὴν περιοχὴ, ἀλλὰ καὶ σχετικὰ μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναγνωρίζονται στὸ ἴδιο τὸ γλυπτό.

Κορμὸς μιᾶς γυναίκας, ποὺ φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο (πίν. 59α). Σώζεται ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ μέχρι τὸ κάτω μέρος τῶν μηρῶν (ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ τὸ γόνατο). Τὸ δεξιὸ χέρι διατηρεῖται ὡς τὴ μέση, περίπου, τοῦ βραχίονα, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ ὡς τὴν ἐπάνω περιοχὴ τοῦ πήχυ. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγάλματος εἶναι, γενικά, ἐλαφρὰ διαβρωμένη καὶ περισσότερο στὸ στήθος, στίς ράχες τῶν πτυχῶν καὶ στὸν δεξιὸ βραχίονα. Δυνατὰ ἀποκρουσμένη σὲ ὅλη τὴ διαδρομὴ τῆς εἶναι ἡ πλατιὰ πτυχὴ τῆς καμπυλόγραμμης ἀναδίπλωσης τοῦ ἱματίου, ἐπάνω στὴν κοιλιά. Λεῖπει μεγάλο μέρος (σπασμένο σὲ λοξὸ ἐπίπεδο) ἀπὸ τὴ δεξιὰ κάτω πλευρὰ τοῦ ἀγάλματος, στὴν περιοχὴ τοῦ δεξιοῦ μηροῦ· ἀντίστοιχα, στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ σημειώνεται μικρὴ λοξὴ ἀπόκρουση στὸ κάτω ὄριο τῆς πτώσης τῶν πτυχῶν. Τὸ γλυπτό χτυπήθηκε, ἀκόμη, ἀπὸ τὴν ἄροση, τὴ στιγμὴ ποὺ βρέθηκε. Ἔτσι, ἓνα πρόσφατο χτύπημα σχηματίζει λοξὴ γραμμὴ ἐπάνω στὸ στήθος, ἀρχίζοντας κάτω ἀπὸ τὸν δεξιὸ μαστὸ καὶ καταλήγοντας στὸν ἀριστερό, καὶ ἓνα μεγάλο σπάσιμο σηματοθεῖ τὴν πτώση τοῦ ἱματίου κάτω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ἀγκῶνα. Ἡ πίσω

* Ἡ, κάποια, σχέση μὲ τὴν ἐλευσινιακὴ λατρεία τοῦ γλυπτοῦ ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴ μικρὴ αὐτὴ προσφορὰ στὸν ἐρευνητὴ τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ καὶ μελετητὴ τῶν θρησκευτικῶν προβλημάτων του.

1. *RE* XXIX, λ. *Μελίταια*, 534 κέ. *Kl. Pauly* III (1969) 1178 κέ. Γιὰ τίς πιὸ πρόσφατες ἐρευνες, βλ.: Δ.Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, *ΑΔ* 19 (1964) 263. Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ΑΔ* 25 (1970) Β1, 241. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, *ΑΔ* 27 (1972) Β2, 392, πίν. 331α, β. Α. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ-ΚΑΡΕΤΣΟΥ, *ΑΔ* 27 (1972) 329 κέ. καὶ *ΑΔΑ* 5 (1972) 47 κέ. Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ΑΔ* 28 (1973) Β1, 281. Γ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, *ΑΔ* 29 (1973-74) 515.

2. Τὸ ἀποκάλυψε στίς 2/12/1983 ὁ Ἄθαν. Παππᾶς, ὀργώνοντας τὸ χωράφι του, στὴ θέσῃ «Ξηροκαμάρα», στὰ ΝΑ τῆς σημερινῆς Μελιταίας (ἀνάμεσα στὸ χωριὸ καὶ στὴ μονὴ τῆς Ἁγ. Τριάδας). Μεταφέρθηκε στὴν Ἐφορεία στίς 6/12/83. Οἱ φωτογραφίες τῶν πινάκων 59 καὶ 60 ὀφείλονται στὸν κ. Στ. Ἀλεξάνδρου. Γιὰ τὴ φωτογραφία τοῦ πίν. 61β εὐχαριστῶ ἰδιαίτερα τὸν καθ. C.K. Williams.

3. Ἀρ. εὐρ. 182 τῆς Ἀρχ. Συλλογῆς Λαμίας. Διασ.: Μέγ. ὕψ.: 0.46, πλ. ὤμων: 0.22, πλ. γοφῶν: 0.20 μ. Ἀπόσταση μεταξὺ τῶν θηλῶν τοῦ στήθους: 0.13 μ. Μέγ. βάθος μορφῆς: 0.17 μ. Σπασμένη ἐπιφάνεια τοῦ λαιμοῦ: 0.075 × 0.065 μ.

ὄψη δείχνει ἀνάλογη φθορὰ στὶς ράχες τῶν πτυχῶν· πρόσφατα φαίνονται τὰ δύο χτυπήματα στὸ κάτω μέρος τοῦ ἱματίου. Ἡ σπασμένη κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ἀγάλματος σχηματίζει ἓνα ἐλαφρὰ λοξὸ ἐπίπεδο, ποὺ ἀνεβαίνει πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ (ἐνῶ χαμηλώνει λίγο πρὸς τὰ πίσω σὲ μία, σχεδὸν ὀριζόντια, γραμμὴ).

Μάρμαρο λευκὸ, μὲ μέτριους, λαμπεροὺς κόκκους (μοιάζει μὲ πεντελικό), χρυσωπὴ πάτινα καὶ σκουρόχρωμο, καστανὸ Ἴζημα στὶς βαθύτερες ἐπιφάνειες. Στὴν ἐπιφανειακὰ φθαρμένη, γυμνὴ περιοχὴ, ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τοῦ χιτώνα στὸν λαιμό, τὸ Ἴζημα σχηματίζει στίγματα, σὰν ἀπὸ διάβρωση νεροῦ (τέτοια σκόρπια ἴχνη καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα). Ἡ πίσω ἐπιφάνεια τοῦ ἀγάλματος εἶναι διάσπαρτη ἀπὸ λεκέδες ὁμοίου ἱζήματος. Στὴ σπασμένη, ἐμπρός, ἐπιφάνεια τοῦ ἀριστεροῦ πῆχυ, διακρίνεται ἓνα ἴχνος κυκλικῆς βάθυνσης, ποὺ ἴσως προέρχεται ἀπὸ γόμφο ποὺ θὰ στερέωνε τὸ πρόσθετο μέρος τοῦ χεριοῦ.

Ἡ μορφή στηρίζεται στὸ ἀριστερὸ πόδι, ἐνῶ τὸ δεξιὸ ἦταν λυγισμένο· τὸ δεξιὸ χέρι θὰ ἦταν χαμηλωμένο (μὲ μικρὴ κίνηση πρὸς τὰ πίσω) καὶ ἀπομακρυσμένο λίγο ἀπὸ τὸ σῶμα⁴. Τὸ ἀριστερὸ, ποὺ προτεινόταν, λυγίζει πιέζοντας καὶ συγκρατώντας τὸ ἱμάτιο ἐπάνω στὸν ἀριστερὸ γοφὸ. Ἀπὸ τὰ ἴχνη τῆς βάσης τοῦ λαιμοῦ μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ κεφάλι θὰ στρεφόταν πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ (τοῦ στάσιμου, δηλαδή, σκέλους).

Πιὸ ἐλαφριές, δευτερεύουσες κινήσεις, ποὺ μόλις διακρίνονται, ζωντανεύουν τὴ μετωπικὴ στάση τῆς μορφῆς, ὅπως τὸ χαμῆλωμα τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου (σὲ ἀντιστοιχία πρὸς τὸ στάσιμο)· ἔτσι ὁ ἀριστερὸς μαστὸς βρίσκεται κάπως πιὸ χαμηλὰ ἀπὸ τὸν δεξιό. Ἡ ἐλαφριὰ αὐτὴ κίνηση στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κορμοῦ διαφαίνεται καὶ στὴν πτύχωση: στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ οἱ πτυχές τοῦ χιτώνα, καθὼς καὶ τοῦ ἱματίου ποὺ κατεβαίνει ἀπὸ τὸν ὤμο, εἶναι πιεσμένες καὶ κολλοῦν στὸ πλευρό. Ἀντίθετα, στὴ δεξιὰ πλευρὰ ὁ χιτώνας καμπυλώνεται ἐλεύθερα, πλαισιώνοντας καὶ τονίζοντας τὸ πιὸ τεντωμένο πλευρό. Ἀλλὰ καὶ στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος σημειώνεται μία, μόλις αἰσθητὴ, στροφὴ τῆς λεκάνης: ὁ δεξιὸς γοφὸς βρίσκεται λίγο πιὸ πίσω σὲ σχέση μὲ τὸν ἀριστερό, ποὺ προβάλλεται ἐλαφρά. Ὁ λεπτὸς, χειριδωτὸς χιτώνας, μὲ τριγωνικὸ ἄνοιγμα στὸν λαιμό, κολλᾷ ἐπάνω στὸ στήθος, σχηματίζοντας ἀνάμεσα στοὺς μαστοὺς τὸ τυπικὸ ὀξυκόρυφο μοτίβο (στενὰ κορδόνια περνοῦν κάτω ἀπὸ τίς μασχάλες καὶ σταυρώνονται σὲ χιαστὸ σχῆμα στὴν πλάτη). Ἀμέσως χαμηλότερα, ἀραιὲς πτυχές μὲ πολὺ λεπτές ράχες, σὰν νευρώσεις, κατεβαίνουν πλαταίνοντας πρὸς τὴν ὀσφὺ καὶ καμπυλώνονται περισσότερο ἢ λιγότερο, σφιγμένες ἀπὸ τὴ ζώνη. Ἡ γραμμὴ τῆς στενῆς ζώνης εἶναι σχεδὸν ὀριζόντια, μὲ μικρὴ κλίση πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρὰ (ὅπου σχηματίζεται περιορισμένος κόλπος). Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ χιτώνα πάνω στὴν κοιλία εἶναι ἀνεπαίσθητα διαφοροποιημένη, πλαισιωμένη στὰ δεξιὰ ἀπὸ μία δέσμη ἀπὸ λεπτές καὶ πυκνές, καμπυλόγραμμες πτυχές, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς πιὸ τονισμένες καὶ βαθιές πτυχές τοῦ κόλπου. Στὴ ράχη (πίν. 60γ) διαγράφονται ἐπάνω στὸν χιτῶνα πολλὲς πτυχές καὶ ζαρῶματα σὲ ἀκατάστατο σχέδιο.

Τὸ ἱμάτιο ποὺ στηρίζεται στὸν ἀριστερὸ ὤμο, πέφτει σκεπάζοντας τὸν βραχίονα καὶ τὴν πλάτη, ὅπου ἡ ἐπάνω παρυφὴ του περνᾷ λοξὰ, κατεβαίνοντας πρὸς τὸν δεξιὸ γοφὸ.

4. Ὅπως δείχνει ἢ χωρὶς ἴχνος ἐπιφάνεια στὸ κάτω μέρος τῆς πλευρᾶς αὐτῆς, ποὺ τὴ σκέπαζε ἐν μέρει τὸ κατεβασμένο χέρι.

Καμπυλώνεται χαλαρά εμπρός από τη λεκάνη (άπλωμένο στο κάτω μέρος του σώματος) και καταλήγει με πολλές, κυρτές, συγκλίνουσες πτυχές στον άριστερο γοφό, όπου ξεκινά η γραμμή της κάθετης παρυφής του (πίν. 59β). 'Ανάμεσα σ' αυτήν και την πίσω παρυφή του ίματίου (που πέφτει από τον άγκώνα), μία στενή λωρίδα από τις κατακόρυφες, άκαμπτες πτυχές, σε βαθύτερο επίπεδο, θα πρέπει να αντιστοιχεί στον χιτώνα⁵. Στη δεξιά πλευρά της μορφής (πίν. 59γ) ξεχωρίζει η λοξή γραμμή της επάνω απόληξης του ίματίου, που αναδιπλώνεται εμπρός· δεν σώζεται, όμως, το κάτω όριο (της τριγωνικής συνήθως) αναδίπλωσης⁶. Παχύ πλαίσιο από πυκνές πτυχές σχηματίζει η παρυφή του ίματίου στη ράχη και πιο χαμηλά, χοντρές, ίσιες πτυχές είναι συγκεντρωμένες στην άριστερή μεριά· η επιφάνεια του δεξιού γλουτού στρογγυλεύει ελαφρά (πίν. 60γ).

Δροσιά και άμεσότητα στην απόδοση των θεμάτων χαρακτηρίζουν το γλυπτό. 'Η λεπτή εργασία του χιτώνα δίνει με μεγάλη ποικιλία τις στενές, γραμμικές, αλλά και τις φουσκωμένες, καμπύλες ράχες των πτυχών, καθώς και τις ελαφρά κοίλες, πλατιές, ένδιάμεσες επιφάνειες (πίν. 60β). Στην κατάληξη των καναλιών αυτών διακρίνονται σε έπαφή με τη ζώνη μικρές, κυκλικές βαθύνσεις από τρύπανο, που τονίζουν το βάθος και τη χρωματική έντύπωση της πτύχωσης. Δυο τρία όμοια ίχνη από τρύπανο σημειώνονται στη περιοχή του άριστερου γοφού και υπογραμμίζουν και την άκρη της λοξής παρυφής του ίματίου⁷. Έντονες, σκοτεινές γραμμές από βαθιά αύλακωμένες πτυχές, πλαισιώνουν τα πλάγια του θώρακα και βαθύ αύλακι στη δεξιά πλευρά της ζώνης κάνει να ξεχωρίζει το μοτίβο από τις συγκεντρωμένες, επάνω στον γοφό, πτυχές (πίν. 60α). Χαμηλότερα, οι πτυχές του ίματίου διαγράφουν άραιές, όλο και πλατύτερες καμπύλες, με μία «όφθαλμωτή» πτυχή ανάλαφρα σχεδιασμένη ανάμεσά τους. 'Ακόμα και στα βαθιά κανάλια και στις χοντρές, έξεργες ράχες των πτυχών (βλ. την άριστερή και την πίσω πλευρά), μικρές, ανεπαίσθητες διαφορές παραλλάζουν τη μία πτυχή από την άλλη και το επιφανειακό σχέδιασμα του χιτώνα στη ράχη έχει ζωντάνια.

Παρατηρούμε, γενικά, διαφοροποίηση της επιφάνειας, με άπαλή, χωρίς μονοτονία, διαβάθμιση επιπέδων και μερικές χαρακτηριστικές λεπτομέρειες, όπως π.χ. τα ίχνη από τσακίσματα και σταματήματα μικρών πτυχών στο πλατύ επάνω όριο του αναδιπλωμένου ίματίου (στο ύψος της λεκάνης). Τα στοιχεία αυτά φανερώουν (αν και μέσα σ' ένα γενικά, απλό σχήμα) την ευαισθησία ενός πρωτότυπου γλυπτού. 'Η μπροστινή πλευρά θα ήταν και η κύρια όψη του, αν κρίνουμε από την πιο σχηματική απόδοση (σε όρι-

5. Το πλαϊνό, δηλαδή, άνοιγμα του ίματίου· δεν ξεχωρίζουν εδώ καθαρά τα δύο, διαφορετικά σε ύφή, ένδύματα. Οι κατακόρυφες πτυχές τονίζουν το στάσιμο σκέλος.

6. 'Ισως το άγαλμα να έσπασε στο όριο άκριβώς της μακριάς αναδίπλωσης (ίχνη της λοξής απόληξης της στην περιοχή του άριστερου μηρού). Συμβαίνει, όμως, και να παραλείπεται η αναδίπλωση αυτή: άπλοποιημένη απόδοση που συναντιέται σε μικρά γλυπτά (βλ. Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, *Ant. Plast.* XII (1973) 38 κέ., πίν. 6-7 και γενικά για το μοτίβο αυτό του ίματίου σελ. 41). Διακρίνουμε και στο γλυπτό μας όρισμένες άπλοποιημένες λεπτομέρειες του ένδύματος, όπως στην επιφάνεια της δεξιάς χειρίδας, ή την έντελώς σχηματική απόδοση του κορδονιού (με μία ελαφριά βάθυνση της επιφάνειας) εμπρός στον δεξιό ώμο. 'Εκτός από την άπλοποίηση, το μικρότερο μέγεθος έχει, πολλές φορές, ως συνέπεια τη μεγαλύτερη ραδινότητα στις αναλογίες του σώματος, βλ. Μ. STURGEON (παρακάτω, σημ. 30) 222.

7. Την άκρη, δηλαδή, της αναδίπλωσης. 'Ιχνος τέτοιας βάθυνσης σώζεται και στο σπασμένο κάτω όριο μιας ευθύγραμμης πτυχής που κατεβαίνει από το άριστερο ισχίο.

σμένα σημεία) τῶν πλαγίων ὤψεων⁸, ἢ τῇ σκληρῇ πτώσει τῆς παρυφῆς τοῦ ἱματίου κάτω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ἀγκώνα.

Ὁ τύπος καὶ ὁ ρυθμὸς τῆς στάσης (ποὺ διακρίνεται ὡς ἓνα σημεῖο)⁹ ἀναφέρονται στὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Μὲ τὴν περίοδο αὐτὴ συμφωνοῦν καὶ οἱ σχετικὰ ψηλές καὶ λεπτές ἀναλογίες¹⁰ τοῦ σώματος (μὲ τοὺς στερεοὺς ὤμους, τὶς γεμάτες καμπύλες τοῦ στήθους καὶ τὴ θέση τῆς ζώνης χαμηλὰ στὴν ὀσφύ). Ἡ στάση ἔχει τὴ χαρακτηριστικὴ «attisch-polykletische Ponderation»¹¹. Στὸ σχῆμα αὐτὸ μὲ τὴ γνωστὴ ἀναφορά του στὴ μορφὴ τῆς μετόπης 519 τοῦ Παρθενῶνα¹², ἀντιστοιχεῖ ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ γυναικεῖες μορφές, μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, παρόμοια στάση καὶ διάταξη πτύχωσης¹³, ποὺ συνδέονται περισσότερο ἢ λιγότερο στενὰ μὲ τὸν τύπο τῆς λεγόμενης «Κόρης Albani»¹⁴.

Οἱ συγκρίσεις ὁμῶς σὲ σχέση μὲ τὸ γλυπτὸ μας, ὅπου μπορεῖ νὰ ἀναγνωριστεῖ καὶ ἐδῶ ἡ νεανικὴ μορφὴ τῆς Κόρης-Περσεφόνης¹⁵, θὰ πρέπει νὰ περιοριστοῦν σὲ παραδείγματα τοῦ τύπου μὲ ἀνάλογο, ἀλλὰ ἀπλούστερο (ὅπως στὸ δικό μας) καὶ πιὸ αὐστηρὸ χαρακτήρα. Τέτοιο χαρακτήρα ἔχει ἡ στάση¹⁶, ὁ ζωσμένος, χωρὶς διπλοῖδιο χιτῶνας¹⁷,

8. Βλ. τὴ δεξιὰ πλευρὰ (ἀλλὰ θὰ κρυβόταν μερικῶς ὅπως εἶδαμε) καὶ τὸ ἀπότομο σταμάτημα τῶν πτυχῶν ἐπάνω στὸν ἀριστερὸ πῆχυ.

9. Λεῖπει, σπασμένο στὸ κάτω μέρος, τὸ καθοριστικὸ μοτίβο τῆς στάσης τῶν ποδιῶν.

10. «Schlanke Körper... vollig gerade». Βλ. HELBIG, *Führer*⁴ II, ἀρ. 1773 (V. STEUBEN) «Athena Velletri». Στὸ ἀποσπασματικὸ γλυπτὸ μας δύσκολα διακρίνονται οἱ ἀναλογίες τοῦ σώματος· ἡ ἐντύπωση ἀλλοιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ λειψὸ περίγραμμα τῆς δεξιᾶς κάτω πλευρᾶς του.

11. T. DOHRN, *Attische Plastik* (1957) 55 κέ.

12. Βλ. F. BROMMER, *Die Metopen des Parthenon* (1967) 106 κέ., πίν. 151, 207. B.S. RIDGWAY, *Fifth c. Styles in Greek Sculpture* (1981) 24, εἰκ. 2.

13. Κυρίως γυναικεῶν θεοτήτων σὲ συγγενικὰ σχήματα καὶ τύπους ποὺ διαμορφώνονται στὸ β' μισὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.· βλ. Γ. ΔΕΣΠΙΝΗ, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγοράκριτου* (1971) 190 κέ. καὶ 203 κέ. L. SCHNEIDER, *Ant. Plast.* XII (1973) 108, σημ. 57. W. FUCHS, *Die Skulptur der Griechen* (1983) 204 κέ., εἰκ. 221-223.

14. «Κόρη Albani», Villa Albani, ἀρ. 749, Ρώμη. H. SCHRADER, *Phidias* (1924) εἰκ. 21-24, 26, 28-30, 62, 65. G. LIPPOLD, *Hd.A* III, 1 (1950) 154, πίν. 56, 1 σημ. 8. HELBIG, *Führer*⁴ IV, no. 3342 (440-430 π.Χ.). A. DELIVORRIAS, *Ant. Plast.* IX (1969) 7 κέ., σημ. 5, 6. R. KABUS-JAHN, «Die Grimanische Figurengruppe in Venedig», *Ant. Plast.* XI (1972) 17, σημ. 3, εἰκ. 1, 2. M. BIEBER, *Ancient Copies* (1977) 121, σημ. 17, εἰκ. 543. B. VIERNEISEL-SCHLÖRB, *Glyptothek München, Katalog der Skulpturen* (1979) 165 κέ. (σχετικὰ μὲ τὸν γυν. κορμὸ Gl. 208). B.S. RIDGWAY, *ὁ.π.* 195 κέ. καὶ 219.

15. Βλ. A. DELIVORRIAS, *ὁ.π.* 8, σημ. 8. Γ. ΔΕΣΠΙΝΗΣ, *ὁ.π.* 61, 179. A. PESCHLOW-BINDOKAT, *Jdl* 87 (1972) 129 κέ., ἰδίως 132.

16. Μὲ ὄχι τονισμένη ἀντίθεση, ἀνάμεσα στὸ στάσιμο-ἄνετο καὶ στοὺς ἄξονες τοῦ σώματος· ἡ μέση σχεδὸν ὀριζόντια. Στὸν ἐπάνω κορμὸ, ἐλαφριά κίνηση (ἐνῶ τσάκισμα τῆς μέσης π.χ. στὴ μορφὴ ἀρ. 4762 Ἐθν. Μουσ.: A. DELIVORRIAS, *ὁ.π.* 7 κέ., πίν. 1, 3b καὶ *Attische Giebelskulpturen u. Akrotere des fünften Jahr. v. Chr.* (1974) 168 κέ., πίν. 60a, b. Στὴ στάση τῆς μορφῆς μας διακρίνεται «ein Rest altertümlicher Befangenheit», χαρακτηριστικὸ τῆς ἀττικῆς πλαστικῆς τοῦ προχωρημένου 5ου αἰ. π.Χ.: C. BLÜMEL, *Die klassisch griechischen Skulpturen der Staatl. Museen zu Berlin* (1966) 98 κέ., ἀρ. 117 (K6), εἰκ. 192-195.

17. Βλ. A. DELIVORRIAS, *Ant. Plast.* IX (1969) 9, σημ. 15. Γιὰ τὸ διπλοῖδιο καὶ τὴ μορφὴ του στὸ β' μισὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. βλ. E. RAFTOPOULOU, *BCH*, Suppl. VI, *Etudes argiennes* (1980) 122, σημ. 26, 27, 29, 30 καὶ τελευταῖα B. VIERNEISEL-SCHLÖRB, *ὁ.π.* 167, σημ. 13, γενικὰ S. KARUSU, *AM* 82 (1967) 162 κέ.

μέ τον μόλις δηλωμένο κόλπο στη μέση, ακόμα και η αναδίπλωση του ίματίου επάνω στην κοιλιά¹⁸ και η άπλοποίηση στις λεπτομέρειες (βλ. σημ. 6), στοιχεῖα που σχετίζονται με τις μικρότερες διαστάσεις του γλυπτού μας, αλλά και με άλλες αναφορές¹⁹.

Γιὰ τέτοια πρωτότυπα (κυρίως αναθηματικά) ἀγάλματα, σὲ μέγεθος μικρότερο ἀπὸ τὸ φυσικό, καὶ γιὰ τὴ στενὴ σχέση τους με γνωστὰ πρότυπα ὡς «freie eigenschöpferische Wiederholungen»²⁰, σημαντικά εἶναι τὰ γλυπτὰ τῆς Συλλογῆς Grimani²¹ τοῦ Μουσείου τῆς Βενετίας, πού παρουσιάζουν «ἐλευθερία», ἀλλὰ καὶ ἐξάρτηση σὲ σχέση με τὸ ἀρχέ-τυπο, καὶ ἔχουν γενικά ἐντονο ἀττικό χαρακτήρα.

Ἡ ἴδια ἐλεύθερη ἀναφορά σὲ ἓνα φημισμένο πρότυπο διακρίνεται καὶ στὴ μορφή ἀπὸ τὴ Μελιταία, ὅπως ἀποδίδεται με ὀρισμένες παραλλαγές σὲ ἀγάλματα καὶ ἀνάγλυφα²². Τὸ γλυπτό μας ἔχει ἄμεση σχέση με τὸν τύπο τῆς «Abbondanza»²³ (ἀρ. 106 Μουσ. Βενετίας) καὶ τὴν ἐπανάληψή του στὸ μικρὸ ἀγαλμα (ἀρ. 36 τοῦ ἰδίου Μουσείου)²⁴. Παρουσιάζει ὁμως, γενικά, καὶ ἄλλα κοινὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα με τὴν ὁμάδα αὐτή: α. ἀνάλογο μέγεθος με τὰ γλυπτὰ αὐτά, β. προσεγμένη ἐργασία (βλ. π.χ. τὴν καλὰ τελειωμένη ράχη), γ. ὀρισμένες τεχνικὲς λεπτομέρειες, ὅπως τὴ συμπλήρωση (σὲ πολλὰς περιπτώσεις τῶν χεριῶν) ἀπὸ χωριστὸ κομμάτι μαρμάρου, εἰδικὰ γιὰ τὰ χέρια πού κρατοῦν ἀντικείμενα-σύμβολα (ὅπως ὑποθέσαμε καὶ στὸ γλυπτό μας), δ. διάβρωση τῆς ἐπιφάνειας ἀνάλογη με τὴ φθορὰ πού παρουσιάζουν τὰ γλυπτὰ «Grimani», καὶ πού προέρ-

18. Θέμα πού ἀναπτύσσεται ἀπλὰ σὲ ἓνα ἐνιαῖο ἐπίπεδο, χωρὶς ἰδιαίτερα τονισμένο «Wulst», πού νὰ διαγράφεται σὰν χωριστὸ μοτίβο. E.B. HARRISON, *Hesperia*, Suppl. XX (1982) 43 κέ.

19. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τεχνικὴ δυσκολία τῆς μεταφορᾶς τοῦ τύπου σὲ μικρὸ σχῆμα (βλ. G. LIPPOLD, *Kopien u. Umbildungen griech. Statuen* (1923) 9 κέ. καὶ S. KARUSU, *ὁ.π.* 160), δυνατὴ εἶναι ἐδῶ καὶ ἡ ἀναφορά τοῦ τεχνίτη σὲ μία παράδοση πὺ ἀὐστηρῶν μορφῶν, ὅπως π.χ. στὸ ἀκρωτήριο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀρεῶς (ἀρ. 1732 Ἑθν. Μουσ. + S1539 τῆς Ἀγορᾶς) καὶ τὴν κυμαίνουσα χρονολόγησή του: A. DELIVORIAS, *Attische Giebelskulpturen u. Akrotere des fünften Jahr. v. Chr.*, *ὁ.π.* 141 κέ., σημ. 598, πίν. 39-41. B.S. RIDGWAY, *ὁ.π.* 62, 72, εἰκ. 33-36 (ὁ τρόπος ἀπόδοσης στὴν περιοχὴ τῆς μέσης δείχνει ἀναλογίες με τὸ γλυπτό μας· ἀνάλογη εἶναι ἡ ραδινότητα τῆς μορφῆς). Γιὰ ἀὐστηρὰ στοιχεῖα σὲ σχέση με τὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἐλευσίνας («Taufe»-Relief): E. SIMON, *AM* 69/70 (1954/55) 47 κέ.

20. R. KABUS-JAHN, *ὁ.π.* 7 κέ. καὶ B.S. RIDGWAY, *ὁ.π.* 193 κέ., σημ. 2. HARRISON, *ὁ.π.* 40 κέ., πίν. 4.

21. Βλ. R. KABUS-JAHN, *ὁ.π.* Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς συλλογῆς βλ. L. BESCHI, *ASAtene* 50-51, NS 34-35 (1972/73) 481 κέ.

22. Βλ. τὰ ἐλευσινιακὰ ἀνάγλυφα (τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.), πού εἶναι σημαντικά γιὰ τὴν τυπολογία τῆς Κόρης: A. PESCHLOW-BINDOKAT, *ὁ.π.* 109 κέ. G. NEUMANN, *Probleme des griechischen Weihreliefs* (1979) 57 κέ. Στὴν περίοπτη πλαστικὴ βλ. καὶ τὴν «variante» τοῦ τύπου: G. KASCHNITZ-WEINBERG, *Sculture del Magazzino del Museo Vaticano* (1937) ἀρ. 85, πίν. 29.

23. Βλ. R. KABUS-JAHN, *ὁ.π.* 13 κέ., πίν. 1-9. G. TRAVERSARI, *Sculture del V-IV sec. a. C. del Museo Archeologico di Venezia* (1973) 60 κέ., ἀρ. 24. Μὲ τὴν «Abbondanza» (ὕψ. 1.06 μ.), φανερὲς εἶναι οἱ ἀναλογίες ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, τὴν ἀὐστηρότητα τῆς στάσης, τὴν πύχωση, με ὀρισμένες διαφορὲς στὰ ἐπὶ μέρους θέματα, ἰδιαίτερα στὸν χιτῶνα. Ἀνάλογες μορφὲς σώματος, λυγρὲς ἀλλὰ καὶ στιβαρὲς (πὺ τονισμένοι στὸ γλυπτό μας οἱ ὅμοι καὶ τὸ στῆθος). Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ σώματος ἡ ἐνδιάμεση ζώνη τοῦ χιτῶνα στὸ ἄνοιγμα τοῦ ἱματίου (βλ. σημ. 5) εἶναι στὴν «Abbondanza» πὺ ἀναπτυγμένη, ἐνῶ λείπει ἀπὸ τὴν «Κόρη Albani».

24. Βλ. R. KABUS-JAHN, *ὁ.π.* 81 κέ. (ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.), πίν. 49-51 (ὕψ. 0.63 μ.). G. TRAVERSARI, *ὁ.π.* 81, ἀρ. 31. Διαφορετικὲς, ὁμως, ἀναλογίες σώματος καὶ ἀπόδοση πύχωσης.

χεται από την έκθεση στο ύπαιθρο (όπως συμβαίνει συνήθως σε ανάθηματικά). 'Αλλά και μερικές ιδιαίτερες λεπτομέρειες απόδοσης του γλυπτού μας ξαναβρίσκονται, το ίδιο χαρακτηριστικές, σε όρισμένες από τις μορφές αυτές, όπως π.χ. στην 'Αθηνά (άρ. 260Α Μουσ. Βενετίας)²⁵: τρόπος απόδοσης των πτυχών που καμπυλώνονται στην όσφυ και οι λεπτές κοφτερές απολήξεις τους στο στήθος. 'Ακόμα και οι κατακόρυφες πτυχές κάτω από τη ζώνη έχουν κάποια ανάλογη σκληρότητα²⁶. 'Η πεπλοφόρος (άρ. 116Α Μουσ. Βενετίας)²⁷ δείχνει στην περιοχή της μέσης παρόμοια εργασία και ανάλογο καλλιγραφικό τρόπο απόδοσης στα μοτίβα επάνω στο στήθος. 'Ομοίως, σε πολλά σημεία των αγαλμάτων αυτών ή δουλειά είναι «skizzenhaft» ή απλώς περιληπτική· και στα καλύτερα ακόμη απ' αυτά (όπως π.χ. στην «Abbondanza» ή στην πεπλοφόρο άρ. 116Α) ή πλατιά, με μεγάλη δεξιοτεχνία, εργασία δεν επιμένει σε λεπτομέρειες, διακρίνεται όμως ή ίδια ζωντάνια «bei aller Routiniertheit u. Flüchtigkeit der Ausführung»²⁸. 'Ετσι ή προσέγγισή τους με το γλυπτό μας στηρίζει, παραπέρα, τον χαρακτηρισμό του ως ενός πρωτότυπου αναθηματικού έργου.

'Αντίστοιχες τυπολογικά μορφές, αλλά ως παραδείγματα αντιγραφικής δουλειάς σε αντίθεση με το δικό μας, μπορούν ακόμη να θεωρηθούν: το αγαλματάκι από τη Συλλογή Sieglin στο Μουσείο της Στουτγάρδης²⁹, ρωμαϊκό αντίγραφο με συγκεχυμένη πτύχωση και σκληρή απόδοση, καθώς και ή Κόρη από την Κόρινθο (άρ. S2609 Μουσ. Κορίνθου), μικρό άγαλμα που χρονολογήθηκε στον προχωρημένο 1ο π.Χ. αί. (πίν. 61α)³⁰. 'Εκτός από άλλα στοιχεία που το χαρακτηρίζουν ως «κλασικιστικό», όπως υποστήριξε ή M. Sturgeon, σημειώνουμε τις σχετικά χοντρές ράχες των πτυχών στην περιοχή του στήθους, που δείχνουν σαν πρόσθετες, ανεξάρτητες ραβδώσεις³¹, με συνεχές, σκληρό περίγραμμα και διάταξη συμμετρική³². 'Η παρόμοια σύνθεση στο γλυπτό μας, με τις

25. Βλ. R. KABUS-JAHN, *ο.π.* 87 κέ., πίν. 52-56 (ύψ. 1.15 μ.)· το άγαλμα δεν προέρχεται από τη Συλλογή αυτή. G. TRAVERSARI, *ο.π.* 67 κέ., άρ. 25.

26. 'Η κάποια σκληρότητα που διακρίναμε και στο γλυπτό μας (άριστερή πλευρά) γίνεται πιο αίσθητή και από την κακή διατήρηση της επιφάνειας.

27. R. KABUS-JAHN, *ο.π.* 29 κέ., πίν. 14-16, βλ. στον κόλπο και στις εὐθύγραμμες πτυχές κάτω από τη μέση.

28. Βλ. R. KABUS-JAHN, *ο.π.* 31.

29. C. WATZINGER, *Expedition Ernst von Sieglin II*, Teil 1B (1927) 103 κέ., άρ. 92, πίν. 8 (ύψ. 0.18 μ.).

30. M. STURGEON, *AJA* 86 (1982) 219 κέ., πίν. 26-28, εικ. 1-12 (ύψ. 0.432 μ.).

31. 'Η απόδοση αυτή μιμείται μία πολύ πιο εύκαμπτη και με πολλές διαβαθμίσεις εργασία σε πρωτότυπα αττικά γλυπτά (στον προχωρημένο 5ο π.Χ. αί.). Βλ. π.χ. στο μικρό ανάγλυφο άρ. 24.97.92 Μουσ. Νέας 'Υόρκης: G.M.A. RICHTER, *Catalogue of Greek Sculpture in the Metrop. Mus.* (1974) άρ. 67, πίν. LV, b, «last quarter of the fifth c.». E. MITROPOULOU, *Corpus I, Attic Votive Reliefs of the 6th and 5th c. B.C.* (1977) άρ. 66, εικ. 104.

32. 'Εκτός από τις λεπτομέρειες που αναφέρει ή STURGEON (*ο.π.* 225), παρατηρούμε και την άτεχνη απόδοση της πτυχής του κόλπου στην άριστερή πλευρά που πέφτει πάνω στο ίμάτιο, ή τις αψύσικα και απότομα σταματημένες πτυχές της αναδίπλωσης του ίματίου στον άριστερό γοφό: STURGEON, *ο.π.* πίν. 27, 5 (βλ. τη ρευστότητα του ίδιου μοτίβου στη Νίκη άρ. 1013 του θωρακίου της 'Αθηνάς Νίκης: Μ.Σ. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, *Κατάλογος Μουσείου 'Ακροπόλεως* (1974) 170, εικ. 336, όπου διακρίνονται και ανάλογα, όπως στο δικό μας, άραιά ίχνη τρυπάνου στην εκεί πτώση των πτυχών). E.B. HARRISON, *Hesperia* 26 (1960) 376 κέ., πίν. 83a. 'Άλλες σκληρές λεπτομέρειες στο άγαλμα της Κορίνθου: βλ. STURGEON, *ο.π.* πίν. 28, 9, 12.

πολύ λεπτές όμως, παραλλαγές πτυχών που σημειώσαμε, έχει σχεδιαστική φαντασία και φυσικότητα. Φαίνεται ότι ο τεχνίτης της Κόρης από την Κόρινθο, ακολουθώντας ένα ανάλογο πρότυπο, δουλεύει επιδέξια, αλλά εξωτερικά, βαθαίνοντας τις ενδιάμεσες επιφάνειες των πτυχών και τονίζοντας τις αντιθέσεις. Καταλήγει έτσι σε μία τυποποιημένη απόδοση³³.

Αντίθετα, κοντά στο γλυπτό μας στέκει το μικρό άγαλμα αρ. 1310 του Μουσ. της Ακρόπολης³⁴, όπου αναφέρονται συγγένειες τύπου αλλά και ύφους: όμοια στάση (αντιθετική εδώ, με κυματισμό στο πάνω μέρος του σώματος) και σχήμα μιάς ανάλογης σύλληψης, μέσα στο ίδιο πνεύμα αυστηρότητας, απλότητας και άνεσης³⁵. Το σημαντικό τυπολογικό και στυλιστικό στοιχείο, ο χωρίς διπλοΐδιο χιτώνας (στο άγαλμά μας), ανταποκρίνεται στην απλότητα του πέπλου του αρ. 1310³⁶, με το ίδιο τριγωνικό μοτίβο στο στήθος, που συνδυάζεται με τις κυρτές πτυχές επάνω από τη ζώνη τυπική άττική διάταξη.

Όμοια διευθέτηση έχει και στά δύο γλυπτά το άκρο του ίματίου, που κατεβαίνει από τον αριστερό ώμο και ακολουθεί το περίγραμμα του σώματος, κολλώντας στο πλευρό³⁷, καθώς και η αρχή της πολύ ελαφριάς κλίσης του στήθους προς το στάσιμο σκέλος, με την τονισμένη κίνηση του αντίστοιχου χεριού, καθοριστικά χαρακτηριστικά γύρω στα 430-420 π.Χ.³⁸ Ένδεικτική είναι και η απουσία στο γλυπτό μας θεματικού ή στυλιστικού στοιχείου που να έρχεται σε αντίθεση με το ύφος της περιόδου ή λιτή πτύχωση του είναι απαλλαγμένη από κάθε διακοσμητική επιτήδευση.

Οί παραπάνω συσχετισμοί δείχνουν ότι το άγαλμα βρίσκεται μέσα στο ρεύμα της άττικής παράδοσης. Έτσι, ανεξάρτητα από τον τύπο, διακρίνονται αναλογίες απόδοσης και με άλλα άττικά παραδείγματα, όπως τα ανάγλυφα που αποδόθηκαν στον ναό του

33. Βλ. π.χ. την ευαίσθητη απόδοση σ' ένα πρωτότυπο (με παραλλαγμένο τύπο) αγαλμάτιο Κόρης από την Κυρήνη (4ος π.Χ. αί.): E. PARIBENI, *Catalogo delle sculture di Cirene* (1959) αρ. 71, πίν. 60 (ύψ. 0.69 μ.), με μεγάλη διαφάνεια στον άζωστο χιτώνα. Η μορφή ανήκει σε μία ομάδα από αγαλμάτια Δήμητρας και Κόρης (α' μισό του 4ου π.Χ. αί.). Βλ. E. PARIBENI, *ο.π.* σελ. VIII-IX, αρ. 65-68 και 71-74. Σαν σύγχρονες, ελεύθερες αποδόσεις λατρευτικών τύπων, με αναθηματικό χαρακτήρα, παρουσιάζουν αναλογίες με την ομάδα «Grimani» και με το γλυπτό της Μελιταίας: θεωρήθηκαν εισηγμένα άττικά έργα.

34. Μ.Σ. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, *ο.π.* 176 κέ., εικ. 349-350 (ύψ. 0.35 μ.). R. KABUS-JAHN, *ο.π.* 20, σημ. 22, εικ. 12-15, «γύρω στα 420». F. HILLER, *Formgeschichtliche Untersuchungen zur Griech. Statue des späten 5 Jahrh. v. Chr.* (1971) 54, σημ. 117. Γ. ΔΕΣΠΙΝΗΣ, *ο.π.* 177, σημ. 353 (σχέση με «το εργαστήριο του 'Αγοράκριτου»). B.K. ΚΑΛΙΠΟΛΙΤΗΣ, *ΑΕ* 1978, 59 κέ., σημ. 7. Βλ. τελευταία B.S. RIDGWAY, *ο.π.* 114, εικ. 89, 90 (που το τοποθετεί, πιθανώς, στις «almost contemporary copies, made within Classical times»).

35. Άν και το σώμα (στο αρ. 1310) έχει πιο σφριγηλές, έντατικές μορφές.

36. Για τον ζωσμένο πέπλο, βλ. π.χ. το ανάγλυφο της Κόρης αρ. S1045 της 'Αγοράς 'Αθηνών: A. PESCHLOW-BINDOKAT, *ο.π.* 150, R1, εικ. 40 και 112 κέ., R8, εικ. 34. Γ. ΔΕΣΠΙΝΗΣ, *ο.π.*, κεφ. II, σημ. 370.

37. Και πιέζεται από το αριστερό χέρι· αντίθετα, στο σημείο αυτό της «Κόρης Albani», η ελεύθερη πτώση της πτύχωσης είναι ένα θέμα που αποτελεί βασικό στοιχείο της σύνθεσης: A.H. BORBEIN, *Jdl* 88 (1973) 126 κέ., εικ. 47, 48.

38. Η ύψη του χιτώνα δείχνει πιο λεπτή στο γλυπτό μας και η απλή, χωρίς πτύχωση επιφάνειά του επάνω στην κοιλιά, μπορεί να θεωρηθεί ως άπλοποιημένη απόδοση ή ως προχωρημένο στοιχείο.

Ἄρεως τῆς Ἀγορᾶς καὶ χρονολογήθηκαν, ἀρχικά, ἀπὸ τὸν H. Thompson³⁹ «in the 30's of the fifth c. B.C.». Ἰδιαίτερα στὴ νεανικὴ μορφή ἀρ. S1072⁴⁰ (πίν. 61β) π.χ. συμπίπτουν οἱ ἀναλογίες τοῦ σώματος, ἡ ἀπλότητα τοῦ σχήματος καὶ ἡ γενικὴ σύνθεση τῆς πτύχωσης (ἀπλό, τριγωνικὸ μοτίβο στὸ στήθος, ὀριζόντια γραμμὴ ζώνης στὴ μέση, ἀνάλογα συστήματα πτυχῶν). Ἡ ποιότητα, βέβαια, στὰ ἀνάγλυφα αὐτὰ εἶναι ἐξαιρετική: λεπτότητα δουλειᾶς καὶ σχεδιαστικὸς πλοῦτος στὶς εὐλύγιστες, πυκνὲς πτυχές. Ὡς παράδειγμα, οἱ πτυχές στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κορμοῦ ποὺ ἀναφέραμε, δείχνουν νευρικότητα καὶ ἔντονο πλάσιμο, σὲ μία πιὸ ἐλεύθερη, κινημένη γραμμὴ⁴¹, ἀπέναντι στὸ ἡρεμο διαδοχικὸ μοτίβο τοῦ δικοῦ μας. Ἡ εὐρηματικότητα τοῦ γλύπτη μας φαίνεται πιὸ περιορισμένη· ὀρισμένα μοτίβα σμιλεύονται πότε πιὸ ἐπιφανειακά, πότε πιὸ ἐξεργα⁴², μὲ μία ἐλαφριά τάση γραμμικῆς ἀπόδοσης⁴³. Ἡ ὑφὴ ὁμως τοῦ ἐνδύματος ἀναδείχνει κι ἐδῶ τὸ σῶμα⁴⁴, χωρὶς τὴν πολὺ μεγάλη διαφάνεια ἢ τὴ σχεδὸν πάντα ἀνεμίζουσα πτύχωση τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.⁴⁵ Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ σῶμα καὶ στὸ ἐνδύμα εἶναι ἀκόμα ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν παρθενώνεια παράδοση ἢ ἀπὸ ἔργα ποὺ ἐμπνέονται ἀπ' αὐτή⁴⁶. Πιὸ εἰδικά, ἡ διάθεση τοῦ χιτῶνα ἐπάνω στὸ στήθος θυμίζει τὴν παρθενώνεια ρυθμικὴ ἐναλλαγὴ ἀπὸ σκοτεινά, κοῖλα πλάνα, καὶ τὶς φωτεινὲς ράχες τῶν πτυχῶν⁴⁷. Τὸ γλυπτὸ μας βρίσκεται λοιπὸν σὲ στενὴ σχέση μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ γλώσσα, ὅπως διαμορφώνεται

39. *Hesperia* 21 (1952) 94 κέ.: S820, S679, S1072, S676, πίν. 22b (b,c,d,e). H.A. THOMPSON - R.E. WYCHERLEY, *Agora XIV* (1972) 164-165, πίν. 83. Ἡ E.B. HARRISON, *AJA* 63 (1959) 188 κέ., τὰ ἀποδίδει στὶς ἐσωτερικὲς ζωφόρους τοῦ ναοῦ τοῦ Ἄρεως. T.L. SHEAR, *Hesperia* 40 (1971) 272 κέ., εἰκ. 57a, q: «Third quarter of the fifth c. B.C.». A. DELIVORRIAS, ὁ.π. 97 κέ. καὶ 134 κέ. E.B. HARRISON, *AJA* 81 (1977) 164 κέ., σημ. 120, εἰκ. 20-24 (συσχέτιση μὲ τὸ στυλ τῆς «Ἀθηνᾶς Velletri»). *Archaische u. klassische griechische Plastik II*, Athen 1985 (1986) 109 κέ.

40. H. THOMPSON, *Hesperia* 20 (1951) 57 κέ., πίν. 30a (ὕψ. 0.582).

41. «Restless pattern», βλ. π.χ. καὶ τὴ λεπτομέρεια τῆς εὐθύγραμμης λεπτῆς πτυχῆς ποὺ γεννιέται στὸν δεξιὸ ὤμο, σταματᾷ ἀπὸ τὸ φούσκωμα τοῦ στήθους καὶ συνεχίζεται σὲ ἴσια γραμμὴ μέχρι τὴ ζώνη, διακόποντας τὴ διαδοχὴ τῶν καμπυλωτῶν πτυχῶν.

42. Βλ. τὶς πλάγιες καὶ τὴν πίσω ὄψη· δὲν πρέπει, βέβαια, νὰ παραγνωριστεῖ ὁ ἐπαρχιακός, ὡς ἓνα βαθμὸ, χαρακτήρας καὶ ὁ ἀναθηματικὸς προορισμὸς τοῦ γλυπτοῦ.

43. Αὐτὴ ἡ τάση γιὰ «Linearisierung» συναντιέται περισσότερο ἔντονη σὲ προχωρημένα ἔργα τῆς περιόδου, ὅπως π.χ. στὴ «Δήμητρα» τῆς Ἐλευσίνας· βλ. F. HILLER, ὁ.π. 21, πίν. 7, εἰκ. 15, σημ. 38, καὶ γενικά σελ. 54, σημ. 117. Παραδείγματα τῆς τάσης αὐτῆς σὲ ἀνάγλυφα, π.χ. G. TRAVERSARI, ὁ.π. 32, ἀρ. 10. Στὰ ἀνάγλυφα τῆς βάσης τῆς Νέμεσης μία ἀνάλογη ἀπόδοση τῆς πτύχωσης χαρακτηρίζεται «compiacenze quasi manieristiche»: *EAA* I, 147. Βλ. B.K. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗ, ὁ.π. 57, π.χ. πίν. 2, 1A, πίν. 7, 6B, πίν. 8, 6Δα.

44. Ἀλλὰ μὲ μέτρια, σὲ ὀρισμένα σημεῖα, διάκριση ἀνάμεσα στὸν χιτῶνα καὶ τὸ ἱμάτιο, βλ. καὶ τὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ «Quiet Style»: B.S. RIDGWAY, ὁ.π. 114 κέ.

45. E. BERGER, *AntK* 10 (1967) 83, πίν. 22-23. Βλ. τέτοια κινημένα, σχεδὸν ἀνεξάρτητα, μοτίβα π.χ. C. BLÜMEL, ὁ.π. 71, ἀρ. 82 (K81), εἰκ. 117.

46. Γλυπτὰ ποὺ παρουσιάζουν ρυθμικὴ ἐνότητα τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων, π.χ. οἱ δύο κορμοὶ ἀπὸ τὴν Ἀγορά: S654, E. BERGER, ὁ.π. 85, ἀρ. 4, πίν. 24, 6 («um 430») καὶ S1232, ὁ.π. 85 καὶ 87, ἀρ. 7, σημ. 29, πίν. 24, 7 («430-420 v. Chr.»). R. KABUS-JAHN, ὁ.π. 92, σημ. 15 καὶ 18 (ἐδῶ πρέπει νὰ διορθωθεῖ: CH. MORGAN, *Hesperia* 32 (1963) 91 κέ., πίν. 34c).

47. Ὅπως π.χ. στὸν κορμὸ ἀρ. 554 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου: E. BERGER, *Parthenon-Ostgiebel* (1959) 18 κέ., πίν. 5-7, σημ. 51. F. BROMMER, *Die Skulpturen der Parthenon-Giebel* (1963) 99, ἀρ. 12, εἰκ. 10: «später als die Giebelskulpturen». A. DELIVORRIAS, ὁ.π. 112 κέ., σημ. 487-489, πίν. 33a, b, καὶ 115, σημ. 642, 643.

στο 3ο τέταρτο του αιώνα. Το ύφος του αντιστοιχεί με την περίοδο που ορίζεται από τα άμεσα, μεταπαρθενώνεια γλυπτά από τη μία μεριά, και τα έργα της τελευταίας δεκαετίας του 5ου αϊ. π.Χ.⁴⁸ από την άλλη, σε μία αδέσμευτη απόδοση ενός σχήματος (γύρω στα 430-420 π.Χ.), σύμφωνα με ένα παλιότερο αττικό πρότυπο. Σχετικά με την πιθανή ταύτιση του τύπου αυτού με την Κόρη⁴⁹, τη σίγουρη έρμηνεία της μορφής μας θα έδιναν τα σύμβολα που ίσως κρατούσε στα χέρια (καθώς και ο τύπος του κεφαλιού)⁵⁰ και που τώρα δεν σώζονται. Στο αριστερό χέρι είχε ίσως δέσμη από στάχυα, όπως στο ανάγλυφο αρ. 1348 Μουσ. 'Ακρόπολης⁵¹ και στο ανάγλυφο της Κατάνης⁵²· με το δεξιό θα στήριζε τη δάδα. 'Ανάλογα συμπληρώνεται και το άγαλματάκι αρ. 36 Μουσ. Βενετίας: στο αριστερό υποθέτουν «ein Ährenbündel oder eine Schale»⁵³ και στο δεξιό τη δάδα⁵⁴. 'Η διαφορετική κίνηση του ενός χεριού σε σχέση με το άλλο (όπως στην περίπτωση μας), επιτρέπει μία συμπλήρωση με διαφορετικά σύμβολα, αντίθετα με την ομοιόμορφη κίνηση των χεριών που προτείνονται, σε ανάλογα σχήματα⁵⁵. Την κατεύθυνση αυτή στην έρμηνεία της μορφής, ως μιάς, δηλαδή, έλευσινιακής θεότητας, υποβάλλει και η συσχέτιση με τους τύπους της Συλλογής Grimaldi⁵⁶, συλλογής που προέρχεται, ίσως, από ένα αττικό, έλευσινιακό ιερό⁵⁷, όπως επίσης και με το άγαλμα αρ. 1310 από την 'Ακρόπολη⁵⁸. Το θέμα, πάλι, των λεπτών κορδονιών που περνούν στους ώμους συγκρατώντας τον χιτώνα και σταυρώνονται στην πλάτη, τονίζει τον νεανικό χαρακτήρα της

48. Στην περίοδο αυτή (430-420 π.Χ.) και στον 'Αγορακρίτειο κύκλο αποδίδεται ένα σύνταγμα έλευσινιακών θεοτήτων, με την Κόρη σε ανάλογο σχήμα: Γ. ΔΕΣΠΙΝΗΣ, *ο.π.* 178 κέ., εικ. 2 (αναπαράσταση).

49. Για την έρμηνεία του τύπου «Albani» ως Κόρης-Περσεφόνης, βλ. τελευταία Β. VIERNEISEL - SCHLÖRB, *ο.π.*, κυρίως σελ. 166, σημ. 7a (όπως και παλιότερα: *Untersuchungen zur Bildhauergeneration nach Phidias*, 1964, 27).

50. Τα μαλλιά θα ήταν αναδεμένα στο κεφάλι (δεν υπάρχει κανένα ίχνος τους στην πλάτη ή τους ώμους), όπως στο αντίγραφο «Albani» (H. SCHRADER, *ο.π.* πίν. 23-25: σάκκος), στην «Abbondanza», στο άγαλματάκι αρ. 1310 της 'Ακρόπολης, σε ανάγλυφα κ.ά. Βλ. M. RUHLAND, *Die Eleusinischen Göttinnen* (1901) 54 κέ. C. ANTI, *ASAtene* 4-5 (1921/22) 71 κέ.

51. Βλ. Μ.Σ. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, *ο.π.* 183, εικ. 363.

52. G. LIBERTINI, *AE* 1937, 723, εικ. 6 (Museo Comunale). A. PESCHLOW-BINDOKAT, *ο.π.* 113, 142, R5, εικ. 35. Σχετικά με τα έλευσινιακά σύμβολα, βλ. στην αγγειογραφία H. METZGER, *Recherches sur l'image-rie athenienne* (1965) chap. I. (R.S. STROUD, *Hesperia* 34 (1965) 23, σημ. 61, πίν. 9e).

53. R. KABUS-JAHN, *ο.π.* 82 κέ.

54. Για τη δάδα (σύμβολο για την ταύτιση της Περσεφόνης αρ. S68 Μουσ. Κορίνθου) βλ. CH. VON HEES-LANDWEHR, *Griechische Meisterwerke in röm. Abgüssen* (1982) αρ. 28, εικ. 27-30.

55. Βλ. S. KARUSU, *ο.π.* 158 κέ., πίν. 85-87, εικ. 1.

56. 'Εκτός απ' αυτούς που ήδη αναφέραμε, σημειώνουμε και το μικρό άγαλμα (ύψ. 0.83 μ.) αρ. 41A Μουσ. Βενετίας, σε σχετικό σχήμα Κόρης, που συμπίπτει με τη μία από τις δύο μορφές του μαρμαρίνου συμπλέγματος (ύψ. 0.17 μ.), που βρέθηκε από τον καθηγ. Γ. Μυλωνά στη βόρεια πλαγιά της ακρόπολης των Μυκηνών: *BCH* 86 (1962) 713, εικ. 9 (βλ. R. KABUS-JAHN, *ο.π.* 75 κέ., πίν. 45-48 και 77, εικ. 2, G. TRAVERSARI, *ο.π.* 77 κέ., αρ. 30).

57. S. KARUSU, *ο.π.* 164 κέ. R. KABUS-JAHN, *ο.π.* 11 κέ. 'Αλλά, L. BESCHI, *ο.π.* 494 κέ. (από Κνωσό-Γυψάδες). Βλ. τελευταία, Β. VIERNEISEL-SCHLÖRB, *ο.π.* 169, σημ. 3 και B.S. RIDGWAY, *ο.π.* 194 κέ.

58. R. KABUS-JAHN, *ο.π.* 20. Και το μικρό άγαλμα της Κορίνθου αποδόθηκε, υποθετικά, από τη M. STURGEON (*ο.π.* 225) σε ένα έλευσινιακό ιερό της πόλης.

μορφής⁵⁹, όπως σημειώνεται σὲ θεϊκὲς καὶ ἄλλες μορφές⁶⁰: Νύμφες, Νίκες ἀλλὰ καὶ θνητές, καὶ εἶναι πολὺ συνηθισμένο μοτίβο στὸν πλούσιο ρυθμό⁶¹. Τὴ γενικὴ διάθεση χιτῶνα-ἱματίου (μὲ τὴ λεπτομέρεια τῶν κορδονιών), σὲ σχῆμα ἀνάλογο, ἀλλὰ μὲ διαφορετικὴ ἀπόδοση, χαρακτηριστικὴ τῆς περιόδου, τὴ συναντοῦμε καὶ στὸ ἐλληνιστικὸ ἄγαλμα Κόρης ἀπὸ τὸ Κάλλιο⁶². Ἔτσι, τὸ νέο ἄγαλμα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀναθηματικό, ποὺ ἀναφέρεται πιθανῶς στὴ λατρεία τῆς Δήμητρας καὶ Κόρης.

Μία τέτοια ἀγροτικὴ, μυστηριακὴ λατρεία μὲ χθόνιο χαρακτήρα, εἶναι φυσικὴ στὴν Ἀχαΐα Φθιώτιδα⁶³, καὶ μάλιστα μὲ τὴ διάδοση τῆς ἐλευσινιακῆς λατρείας⁶⁴.

Ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ποὺ βρέθηκαν ὡς τώρα στὴν περιοχὴ τῆς Μελιταίας⁶⁵, δὲν εἶναι δυνατό νὰ προταθεῖ, μὲ κάποια βεβαιότητα, κανένας συσχετισμὸς μὲ τὶς θεότητες ποὺ ἀναφέραμε. Ἐνδείξεις γιὰ τὶς λατεῖες τῆς περιοχῆς δίνουν ἐπιγραφές, ὅπως στὴν Ἀρτεμη⁶⁶, στὴ νύμφη Μελίτη, ἴσως ὡς «Quellnymphhe»⁶⁷, σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ἐκεῖ πηγές (οἱ ἄφθονες ὁμως πηγές μπορεῖ νὰ σχετιστοῦν καὶ μὲ μία λατρεία Δήμητρας καὶ Κόρης)⁶⁸.

59. M. RUHLAND, ὁ.π. 4. Νεανικὸ χαρακτήρα ἔχει καὶ ἡ λυγεράδα τοῦ σώματος καὶ τὸ ἐνδύμα.

60. Ὅπως ἡ Ἀρτεμη κ.ά. Βλ. E.B. HARRISON, «The Shoulder-Cord of Themis», *Festschrift für F. Brommer* (1977) 155 κέ. G.M.A. RICHTER, *Metropolitan Mus. Catalogue* (1952) ἀρ. 126, πίν. 96 (θεϊκὴ ἢ θνητὴ μορφή, 4ος π.Χ. αἰ.). Νίκες, στὸ θωράκιο τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, π.χ. B.S. RIDGWAY, ὁ.π. 97 κέ. καὶ 103, εἰκ. 81 (Ἀκρ. 1013 + 1003).

61. Σὲ συνδυασμό, πολλὰς φορές, μὲ κοντύτερες χειρίδες τοῦ χιτῶνα: M. BIEBER, *Entwicklungsgeschichte der griech. Tracht* (1934) πίν. 25. Βλ. π.χ. καὶ στὸν Ζωγράφου τοῦ Μειδία: E. PFUHL, *Malerei u. Zeichnung der Griechen II* (1923) § 639, εἰκ. 593 κέ. (ὕδρια Βρετ. Μουσ. E224). Βλ. καὶ τὴν ὕδρια ἀρ. 2712 ἀπὸ τὸν Κεραμεϊκό: K. VIERNEIZEL, *AA* 1964, 432 κέ., εἰκ. 27 (μορφὴ ποὺ στέκεται: συγγενικὸ σχῆμα καὶ κορδόνια στοὺς ὤμους)· βρέθηκε σὲ ταφικὸ μνημεῖο ποὺ χρονολογήθηκε γύρω στὸ 420 π.Χ. Βλ. καὶ πρόσφατο ἀπόκρημα τοῦ Μουσ. τοῦ Cleveland: J. NEILS, *Bulletin of the Cleveland Museum of Art* 70 (1983) 274 κέ., εἰκ. 8-9, 13-16 («demi-goddesses»).

62. Τὴν αἰτωλικὴ πόλιν Κάλλιον (ἢ Καλλιόπολιν). Βλ. Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Πανσάνιου Ἑλλάδος Περιήγησις*, Βιβλ. 9 καὶ 10 (Βοιωτικὰ-Φωκιὰ) (1981) 378 κέ., εἰκ. 414 καὶ Ο. PALAGIA, *Hesperia* (1982) 103 κέ., σημ. 28, καὶ 100 κέ., πίν. 29. Γιὰ τὴ συνέχεια τοῦ τύπου βλ. καὶ J. MARCADÉ, *BCH* 77 (1953) 548 κέ., A4200, εἰκ. 41: «La persistance d'un type drapé de la fin du Ve s. est remarquable après les créations praxitéliennes».

63. Βλ. G. MYLONAS, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (1961) 19 κέ. Γιὰ τὸν ἀγροτικὸ χαρακτήρα τῆς λατρείας βλ. P. FOUCART, *Les mystères d'Eleusis* (1914) κυρίως 47 κέ. A. PESCHLOW-BINDOKAT, ὁ.π. 108 κέ.

64. Βλ. L.R. FARNELL, *Cults of the Greek States III* (1907) 198 κέ. καὶ 368 κέ.

65. Τέτοια ἔχουν ἀναγνωριστεῖ: στὴν ἀκρόπολιν τῆς Μελιταίας (βλ. καὶ σημ. 69) καὶ στὴ μονὴ τῆς Ἀγ. Τριάδας· ἀκόμη τμήματα τοῦ τείχους τῆς πόλεως καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, σὲ διάφορα σημεῖα τῆς περιοχῆς (ὅπως στὰ δυτικὰ τοῦ χωριοῦ, θέση «Ἀλαταριές»). Βλ. σημ. 1 καὶ παλιότερη βιβλιογρ.: Ν. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Φθιωτικὰ* (1891) 38. Ν. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, *Θεσσαλία* (1894) 215 κέ. F. STÄHLIN, *Das hellenistische Thessalien* (1924) 161 κέ., εἰκ. 17. Τ.Δ. ΠΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, *Ἱστορία καὶ μνημεῖα τῆς Φθιώτιδος* (1971) 177 κέ. Ἡ θέση ποὺ βρέθηκε τὸ γλυπτὸ μας (στὰ ΝΑ τοῦ χωριοῦ) ὑποβάλλει σχέση μὲ τὴν κάτω πόλιν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ ἐρείπια τῆς ἀκρόπολης καὶ τῆς Ἀγ. Τριάδας, καὶ θὰ πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ μὲ ἀνασκαφή.

66. Ἐπιγραφὴ ἐντοιχισμένη σὲ σπῆτι τοῦ χωριοῦ (οἰκία Κ. Γουρνάρη), βλ. Α. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ-ΚΑΡΕΤΣΟΥ, *AA* 27 (1972) B2, 329, σημ. 23.

67. *RE*, ὁ.π. 535. Μὲ τὸ ὄνομα Μελίτη ἀναφέρεται Ὠκεανίδα, συμπαίκτης «Gespielin» τῆς Περσεφόνης (βλ. ὁ.π. 540) καὶ L.R. FARNELL, ὁ.π. 342, σημ. 160d? (Μελιτώδης, ἐπίθετο τῆς Κόρης).

68. Ὅπως καὶ στὸ «Brunnenheiligtum» τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης στὴν πόλιν τῆς Κῶ, μὲ χθόνιο

Τὰ σημαντικά λείψανα κτιρίων που έρευνήθηκαν πρόσφατα επάνω στην 'Ακρόπολη, αποδόθηκαν υποθετικά, με βάση επιγραφή, σε ιερό του 'Ασκληπιού⁶⁹. 'Ο θεός που συνδέεται με την έλευσινακή, μυστηριακή λατρεία⁷⁰, αναφέρεται στο 'Ελευσίνιο της 'Αθήνας⁷¹ και σε άλλα ιερά⁷². Εικονίζεται ακόμη, συντροφεύοντας τις δύο θεότητες, όπως π.χ. στο αναθηματικό ανάγλυφο αρ. 1332 του 'Εθνικού Μουσ. από το Διονυσιακό θέατρο, και ίσως στο ανάγλυφο αρ. 1432 από το 'Ασκληπιείο της 'Αθήνας⁷³, στο ανάγλυφο αρ. 1430 της Γλυπτοθήκης Ny Carlsberg⁷⁴ από τον Πειραιά ('Ασκληπιός ή Πλούτων), και σε άλλο στο Kunsthistorisches Museum της Βιέννης⁷⁵, σε άττικά μνημεία, όπως και στο έλευσινακό αμφίγλυφο του Würzburg⁷⁶, που παρουσιάζει μία ανάλογη, ανδρική μορφή.

"Αν υποθέσουμε, με άφορμή το εύρημά μας, ότι ένα ιερό έλευσινακών θεοτήτων βρισκόταν στη Μελιταία, αυτό θα μπορούσε να είναι ένα κτίσμα άπλου τύπου, όπως π.χ. το Μητρώο του 'Ιλισού στην 'Αθήνα⁷⁷, ό κλειστός «οίκος» του ιερού στο Κάλλιο⁷⁸, ή σε άλλα λατρευτικά κέντρα της Δήμητρας και Κόρης, όπως στην Κρήτη⁷⁹ (Κνωσός) και

χαρακτήρα, κοντά σε ιερή πηγή, βλ. R. HERZOG, *AA* 1901, 134 κέ. R. KABUS-PREISSHOFEN, *Ant. Plast.* XI (1975) 35, σημ. 18. K. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΟΥ, *Έλευσινακά* I (1932) 238 κέ. G. MYLONAS, *ό.π.* 46 κέ., 236, 241 κέ. V. MAGNIEN, *Les mystères d'Eleusis* (1950) 70, σημ. 3. Για το 'Ελευσίνιο της 'Αθήνας: R.E. WYCHERLEY, «Literary and Epigraphical Testimonia», *Agora* III (1957) 74 («ceremonial washing»).

69. A. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ-ΚΑΡΕΤΣΟΥ, *AAA* 5 (1972) 47 κέ. σχέδ. 1, εικ. 1-2: στη θέση «'Αλώνι», ίσως «έγκοιμητήριο» της ίδιας, *AA* 27 (1972) B2, 329. Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *AA* 28 (1973) B1, 281.

70. ΠΑΥΣ. II, 26, 8 ('Επιδαύρια). G. MYLONAS, *ό.π.* 251.

71. R.E. WYCHERLEY, *ό.π.* 81, αρ. 219 (*IG* II² 4960a). J. TRAVLOS, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* (1971) 198 κέ.

72. Ανδρική θεότητα «'Ασκληπιός», στο ιερό της Δήμητρας, στην πόλη της Κω: R. KABUS-PREISSHOFEN, *ό.π.* 35, σημ. 19, 20.

73. Βλ. I.N. ΣΒΟΡΩΝΟΥ, *Τό έν 'Αθήναις 'Εθνικόν Μουσείον* I (1903) 247 κέ., αρ. 29 (1332), πίν. 36, 2 και 436, αρ. 131 (1432), πίν. 59, 3. U. HAUSMANN, *Kunst u. Heilum* (1948) 173, αρ. 92. E. LÖWY, *W. Amelung zum 60 Geburtstag*, *Ant. Plastik* (1928) 132 κέ., σημ. 4, εικ. 1. A. PESCHLOW-BINDOKAT, *ό.π.* 142, R29 και R31, εικ. 42.

74. 'Αρ. 1430: F. POULSEN, *Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptothek* (1951) 142 κέ., αρ. 197. T. DOHRN, *Attische Plastik* (1957) 159 κέ., πίν. XXIIc - XXIVa («Wahrscheinlich Asklepios»).

75. 'Αρ. I 1095 (Συλλογή Este 228, προηγ. στο Μουσ. του Catajo), βλ. O. WALTER, *Öjh* 30 (1936) 54 κέ. και 61 κέ., πίν. I; A. DELIVORRIAS, *Ant. Plast.* IX (1969) εικ. 5. A. PESCHLOW-BINDOKAT, *ό.π.* 141 κέ., R15.

76. 'Αρ. HA 1754, Martin-von Wagner-Museum, βλ. G. BECKEL, *AM* 83 (1968) 235 κέ., κυρίως 239, πίν. 80-82 («Lokalheros»). 'Εδώ ό χιτώνας της Κόρης έχει κοντές χειρίδες και «Achselriemen», βλ. παραπάνω σημ. 60.

77. «Μητρώον τό έν 'Αγραις»: βλ. την άπλή κάτοψη και τις μικρές διαστάσεις, A. DELIVORRIAS, *Ant. Plast.* IX (1969) 12, εικ. 1, σημ. 46. J. TRAVLOS, *ό.π.* 112 κέ., εικ. 154 και 379.

78. 'Ανασκαφές Π. Θέμελη (1977-1979), όπου βρέθηκε μικρός ναός («οίκος») της Δήμητρας και Κόρης, έξω από την πόλη της ΝΑ γωνίας του τείχους της πόλης: Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *ό.π.* 375 κέ., εικ. 411-412· βλ. και ανάλογη άπλή κάτοψη του ιερού της Δήμητρας στη Serra Orlando της Σικελίας, STILLWELL, *AJA* 63 (1959) 171, πίν. 42, εικ. 15 (Southern Sanctuary).

79. J.N. COLDSTREAM, «Knossos, The Sanctuary of Demeter», *BSA*, Suppl. 8 (1973) 11 κέ. L. BESCHI, *ό.π.* 499, σημ. 5.

ἴσως στὴν Κεφαλλονιά⁸⁰ (Κράνη), στὴν Κῶ⁸¹ (Κυπαρίσσι), ἀλλὰ ἀκόμη καὶ στὴν Κόρινθο⁸² (Ἀκροκόρινθο) καὶ ἄλλοῦ.

Ἡ παρουσία τοῦ ἀγάλματος ποὺ ἐξετάσαμε πιὸ πάνω, εἶναι σημαντική γιατί, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὑποθετική σύνδεσή του μὲ μία τοπική λατρεία, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ λίγα γλυπτά⁸³, καὶ μάλιστα σπάνιο, περίοπτο ἔργο αὐτῆς τῆς περιόδου, ποὺ ἔδωσε ὡς τώρα ἡ περιοχὴ⁸⁴. Ἔτσι, μὲ τὸ νέο εὔρημα, ἀποκτοῦμε τὴν ἀναμφισβήτητη μαρτυρία γιὰ μία ἄμεση ἀττική ἐπίδραση πάνω στὴν πλαστική τῆς Ἀχαΐας Φθιώτιδας, ποὺ διαπιστώνεται μὲ τὴν ἀπήχηση ἑνὸς σπουδαίου θεϊκοῦ τύπου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐκφραση ἑνὸς στυλ ἐξαιρετικῆς ποιότητος, ποὺ παρουσιάζει τὶς χαρακτηριστικὲς ἰδιομορφίες τῶν ἀττικῶν ἔργων αὐτῆς τῆς περιόδου.

Ἀθήνα 1986

ΕΛΗΑΝΑ Γ. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΥ

80. Βλ. Π. ΚΑΛΛΙΓΑ, *AE* 1978 (1980) 136 κέ., κυρίως 139 κέ.

81. Βλ. L. LAURENZI, *Clara Rhodos* V, 2 (1932) 157 κέ. R. KABUS-PREISSHOFEN, *ὁ.π.* 31 κέ., κυρίως 32.

82. R. STROUD, *Hesperia* 37 (1968) 308 κέ. Building A, πίν. 90a, 96A, «probably a small temple or a sacred oikos». N. BOOKIDIS-J. FISCHER, *Hesperia* 41 (1972) 315, εἰκ. 7.

83. Βλ. *AA* 1888, 116 (ἀνάγλυφη στήλη ἀπὸ τὸ χωριὸ τῆς Μελιταίας). Δ.Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, *AA* 19 (1964) B2, 263 (κεφάλι ἀλόγου, ποὺ βρέθηκε σὲ ἀγρὸ κοντὰ στὸ χωριὸ τῆς Μελιταίας)· ἀναφέρονται καὶ ἐντοιχισμένα γλυπτά στὴ μονὴ τῆς Ἀγ. Τριάδας, βλ. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, *ὁ.π.* 392, καθὼς καὶ στήλες κᾶ., Τ.Δ. ΠΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, *ὁ.π.* 177.

84. Βλ. γενικά, γιὰ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ B.S. RIDGWAY, *ὁ.π.* 115 κέ.

Η ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΚΟΡΟΙΒΟΥ

Ὁ εἰς τὴν περὶ ἀπαρχῆς ἐπιγραφὴν (*IG* I³ 78, 11,12) ἀναφερόμενος ἐνάρθρως ἁ ρ-
χ ι τ έ κ τ ω ν, χωρὶς οἰανδήποτε μνείαν περὶ εἰδικῆς αὐτοῦ *ad hoc* ἐγκαταστάσεως,
εἶναι ὁ ὑπάρχων εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἑλευσίνος καὶ συνεργάτης τῶν ἐπι-
στατῶν. Τὴν ἐκδοχὴν αὐτὴν ἐνισχύει καὶ ἡ ἐξ Ἑλευσίνος ἐπιγραφή, ἡ ὁποία εὑρέθη καὶ
ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Κουρουνιώτου (*Ἑλευσινιακά* Α', 1932, 173 κέ.). Τὸ κείμενο παρα-
τίθεται κατὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν *IG* I³ 32.

- [..]αι[.....²⁸.....]
[hi]εροποιὸς καὶ τ[.....¹⁸.....]
[κ]αὶ ἀναλίσκοντ[.....¹⁹.....]
[.] τὸ αὐτὸ· προσαγόν[ν]το[ν δὲ h]οι πρυτάνες
5 πρὸς τὲν βολὲν τὸς θε[ο]σ[ε]ς ἴνους *νόταν* δέ-
ονται· Θεσπιεὺς [εἶπε· τὰ μὲν] ἄλλα καθάπε-
ρ τέ[ι β]ο[λ]ῃ, ἃ[νδρας δὲ] ἡλέσ[θ]αι Ἀ[θηναίο]-
ν πέ[ν]τε, τούτ[ος δὲ] φέρειν τέτ[τα]ρας ὀβολό-
[ς] *ἡέκασ[τ]ον* π[α]ρὰ τὸν κολ[ακρ]ετὸν, *ἡένα* δ[έ]
10 [τ]ούτον [γρ]αμματε[ύ]ε[ν κατὰ] φσέ[φ]ογ· τούτο-
[ς] δὲ ἐπισ[τ]ῆναι [τ]οῖς χρέμασι τοῖς τοῖν θ-
[ε]οῖν καθάπερ *ἡοι ἐπὶ τοῖς ἐμ πό[λ]ει ἔργ[ο]-*
[ι]ς ἐπεστ[ά]το[ν] τῷ νεδῷ καὶ τῷ ἀ[γ]άλματι·
ἔχ[σ]ομοσίαν δὲ μὲ ἐν[α]· [τὸς δὲ] ἡειρεμένο-
15 *[ς] προσιόντας πρὸς τὲν βολὲν, ἐάν τι ὀφελ-*
ό[μ]ενον ἔ[ι] τοῖν θεοῖν, φρά[ζ]εν καὶ ἀ[ν]απρά-
[τ]τεν· ἄρχεν δὲ ἐπ' ἐνιαυτὸ[ν] ὁμόσαντας με-
ταχσὺ τοῖν βομοῖν Ἑλευσῖνι καὶ τὸ λοιπ-
*ὸν κατὰ ταῦτὰ *ἡαιρῆσθαι* κ[α]τ' ἐνιαυτὸν τ-*
20 *ὸς ἄνδ[ρ]ας· ἐπιμελῆσθαι δὲ καὶ τὸν ἐπετε-*
ῖον ἡὰ λαμβάνεται τοῖ[ν θ]εοῖν καὶ ἐάν τι
[ἀ]πολλολὸς πυνθάνονται [ἀ]νασσί[ζε]ν· τὸς δ-
ὲ λογιστὰς λογίζεσθαι Ἑλευσῖνι μὲν τὰ
Ἑλευσῖνι ἀνελομένα, ἐν ἄστει δὲ τὰ ἐν ἄσ-
25 *τει ἀνελομένα ἀνακαλῶντας τὸν ἀρχιτέ-*
κτονα Κόροιβον καὶ Λυσανίαν ἐν τῷ Ἑλε-
*υσινίῳ, Φαλερῶι δὲ ἐν τῷ *ἡιερῷ* ἡὰ Φαλ-*

- ερόνδε ἀνέλοται· ἀναλίσκεν δὲ ὁ τι ἄν [μά]-
 λιστα δέει μετὰ τὸν ἱερέον καὶ τῆς β[ολ]-
 30 ἔς βουλευόμενος τὸ λοιπὸν· ἀνα[κ]αλῆν δ[ὲ] ἄ]-
 πὸ τῆς ἀ[ρ]χῆς ἀρχ[σ]αμένος ἡ Κτε[σ]ί[αι παρ]-
 ἔ[δ]οκε[ν] τὰ χρέματα· γράφσαι δὲ τὸ [φσέφισ]-
 μα ἐν στέλει Ἐλευσῖνι κα[ὶ] ἐν ἄστει καὶ Φ]-
 αλ[ε]ρῶν ἐν τῷ Ἐλευσιν[ίοι]. Λυσανίας εἶπ]-
 35 ε· τὰ μὲν ἄλλα καθά[περ Θεσπιεύς· τὲν δὲ ἀρ]-
 [ιθμ]εσιν ποιῆσθα[ι τὸν χρεμάτων ἡδὺν τῷ]
 [τα]μίαι παρέδοκ[εν] ἡ βολὴ τὸς ἐπιστάτα]-
 [ς καὶ] τὸν ἀρχ[ι]τ[έκτονα .....¹⁴.....]

Ὁ Κουρουνιώτης φρονεῖ (ὁ.π. 174 κέ., 181) ὅτι εἰς τὸ ψήφισμα τοῦτο πρόκειται περὶ τῆς ἀνιδρύσεως τοῦ ὑπὸ τῶν Περσῶν κατεστραμμένου Ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ ὡς καὶ τῶν ἐν ἄστει καὶ ἐν Φαλήρῳ συγγενῶν ἱερῶν, δηλαδὴ περὶ τοῦ ψηφίσματος τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν ἀνοικοδομήσεως καὶ τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Κοροΐβου ὡς ἀρχιτέκτονος. Περαιτέρω ἐκφράζεται ἡ γνώμη (σελ. 187) ὅτι ὁ Κόροιβος εἶναι ὁ δημόσιος ἀρχιτέκτων καὶ τοῦτο προκειμένου νὰ συμβιβασθοῦν αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι περὶ Ἰκτίνου, Κοροΐβου, Μεταγένους καὶ Ξενοκλέους ὡς ἀρχιτεκτόνων τοῦ Περικλείου Τελεστηρίου (σελ. 173). Ἡ θέσις τοῦ Κουρουνιώτου περὶ τοῦ ψηφίσματος ὡς ἱδρυτικοῦ τοῦ Ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ ἐπὶ Περικλέους ὑπεστηρίχθη καὶ ὑπὸ ἄλλων ἐρευνητῶν¹, καὶ ὑπῆρξεν ἀποφασιστικῆς σημασίας διὰ τὴν πρῶτον χρονολόγησιν τῆς².

1. B.D. MERITT, H.T. WADE-GERY, *JHS* 83 (1963) 114: «The decree to which Thespies made his amendment was, we conceive, of about 449/8 or 448/7; it was a portion of the building programme and was concerned with the new Telesterion». O. RUBENSOHN, *Gnomon* 9 (1933) 430. Βλ. καὶ σημ. 2.

Ὁ Γ.Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, εἰς τὸ ἀνέκδοτον ἔργον του Ἑλληνικαὶ Ἀρχιτεκτονικαὶ Ἐπιγραφαί, κεφ. Α' («Ὁ Ἀρχιτέκτων ἐν τῇ ἀρχαίᾳ κόσμῳ». 6. Ὁ ἀρχιτέκτων ἐν τῇ δημοσίᾳ βίῳ: δ) «Ἄλλοι δημόσιοι ἀρχιτέκτονες» τῆς προτασσομένης τοῦ ἔργου ἐκτενεστάτης «εἰσαγωγικῆς μελέτης περὶ τοῦ ἀρχιτέκτονος καθόλου καὶ περὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἔργων παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσιν», δὲν ἀσπάζεται τὴν ἀντίληψιν τοῦ Κουρουνιώτου περὶ τοῦ Κοροΐβου ὡς δημοσίου ἀρχιτέκτονος. Γράφει: «Ὡς πρὸς τὸν Κόροιβον δὲν πιστεύω ὅτι οὗτος ἔδρασεν ἐν Ἐλευσίνι ὡς δημόσιος ἀρχιτέκτων, ἀλλ' ὡς ἐκτάκτως ἐπ' αὐτὸ τοῦτο τὸ ἔργον προσληφθεὶς ἰδιώτης ἀρχιτέκτων ὡς καὶ ὁ Ἰκτίνος πρὸ αὐτοῦ, μετ' αὐτὸν δὲ καὶ ὁ Μεταγένης καὶ ὁ Ξενοκλῆς. Τοιοῦτος δὲ ὑπῆρξεν ὁ Ἰκτίνος καὶ ἐν τῇ Παρθενῶνι, ἐνφ' ὃ Καλλικράτης ἦτο ὁ ἐργολάβος τῆς οἰκοδομίας. Καθ' ὅλου δὲ φαίνεται πιθανώτατον ὅτι ἐπιφανεῖς ἀρχιτέκτονες δὲν θὰ ἀπεδέχοντο μόνιμον μισθωτὴν θέσιν παρὰ τῇ πόλει, ἀλλ' ἤσκουν ἐλευθέρως τὸ ἐπάγγελμα αὐτῶν, προσφέροντες τὰς ὑπηρεσίας αὐτῶν ὡςάκις μεγάλα ἔργα, ἅξια τῆς ἱκανότητος τούτων, ἀπῆλθον τὴν πρόσληψιν ἐξεχόντων καλλιτεχνῶν πρὸς σύνταξιν τῆς μελέτης καὶ τῶν σχεδίων.

Ὑποπεύω δὲ ὅτι ὅπου μνημονεύεται ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιτέκτονος, πρόκειται περὶ προσώπου μὴ μονίμου ὑπαλληλικῆς ιδιότητος, ἀλλ' ἐκτάκτως προσλαμβανομένου εἴτε ὡς ἀρχιτέκτονος εἴτε ὡς ἐργολάβου. Ὅσακις ὅμως κεῖται ἀπλῶς ἡ λέξις ἀρχιτέκτων νοεῖται κατὰ κανόνα ὁ μόνιμος δημόσιος ἀρχιτέκτων, ἐκτός ἐὰν ἐκ τοῦ ὅλου κειμένου ἐξάγῃται ἄλλη ἐννοία». Πρβ. O. RUBENSOHN, *ἐ.δ.* 431. Περὶ τοῦ ἀρχιτέκτονος βλ. καὶ J.A. BUNDGAARD, *Mnesicles* (1957) 184 κέ. A. BURFORD, *The Greek Temple Builders at Epidauros* (1969) 138 κέ. H. EITELJORG, *The Greek Architect of the fourth Century B.C.* (Diss., Un. of Pennsylvania 1973). J.J. COULTON, *Greek Architects at Work* (1977) κεφ. 1: Architect, Patron and Project, 15-29. N. HIMMELMANN, *Jdl* 94 (1979) 127 κέ. H. VON HESBERG, *Jdl* 96 (1981) 55 κέ.

2. Ἡ ἐπιγραφή τίθεται ὑπὸ μὲν τοῦ ἐκδότου (σελ. 188) μεταξύ τῶν ἐτῶν 446 καὶ 440 π.Χ. «πλησιέστερον

Ἡ ἀνάγνωσις τοῦ σωζομένου μέρους τῆς ἐπιγραφῆς παρέχει μᾶλλον τὴν ἐντύπωσιν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ Τελεστηρίου καὶ τῶν ἄλλων ὁμοειδῶν ἱερῶν εἰς Ἀθήνας καὶ τὸ Φάληρον, ἀλλὰ περὶ διεξαγωγῆς ἐλέγχου τῶν δαπανῶν οἰκοδομίας, ἣ ὅποια εἶχεν ἀρχίσει πρὸ χρονικοῦ διαστήματος, μακροτέρου ἢ βραχυτέρου, ἴσως δὲ εἶχε καὶ προαχθῇ ἐν τῷ μεταξὺ πολὺ. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἄγει ἡ χρῆσις τοῦ παρακειμένου ἀνηλωμένα (στ. 24 καὶ 25) καὶ ἡ φράσις ἀνακαλεῖν δὲ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἀρξαμένους. Ὅμοίως εἶναι διαφωτιστικὴ τοῦ σκοποῦ τοῦ ψηφίσματος ἡ διάταξις (στ. 28/30): ἀναλίσκειν δὲ ὃ τι ἂν μάλιστα δέη μετὰ τῶν ἱερέων καὶ τῆς βουλῆς βουλευομένους τὸ λοιπόν. Συνεπῶς τὸ ψηφισμα καθιστᾷ διαχειριστικὴν ἐπιτροπείαν τῶν χρημάτων τῶν δύο ἐλευσινιακῶν θεοτήτων, ἣ ὅποια ἀπετελεῖτο ἀπὸ πέντε ἀνδράς, ἐκλεγομένη ἀπὸ ὅλους τοὺς Ἀθηναίους, ὅχι δὲ τυχόν ἀπὸ μόνους τοὺς βουλευτάς. Ἐπὶ πλέον ἡ ἐπιτροπεία αὕτη συνειργάζετο μὲ τὴν βουλήν διὰ τὴν εἰσπραξίν τῶν ὀφειλομένων εἰς τὸ ταμεῖον τῶν δύο θεῶν. Ἡ ἀρχὴ τῶν πέντε ἀνδρῶν εἶναι ἐνιαύσιος, κάθε ἔτος γίνεται νέα ἐκλογή. Εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν πέντε τούτων ἀνδρῶν ὑπάγεται καὶ ἡ ἐπιμέλεια τῶν ἐπετείων καὶ ἡ περίσωσις (ἢ ἀνάσωσις) τῶν ἀπολωλότων. Ἀπὸ τὸν στ. 22 κέ. καθορίζεται τὸ ἔργον τῶν λογιστῶν, οἱ ὅποιοι θὰ ἐξετάσουν τὰς μέχρι τοῦδε γενομένας δαπάνας εἰς Ἐλευσίνα, Ἀθήνας καὶ Φάληρον, ἐπειδὴ δὲ μνημονεύεται ὁ ἀρχιτέκτων Κόροιβος εἶναι προφανὲς ὅτι πρόκειται περὶ δαπανῶν, αἱ ὅποιαι ἀναφέρονται εἰς οἰκοδομικὰ ἔργα. Ἀπὸ τὸν στ. 28 κέ. διατάσσεται κάθε ἐφεξῆς ἀναγκαῖα δαπάνη, κατ' ἀντίθεσιν προφανῶς πρὸς ὅσα συνέβαιναν μέχρι τοῦδε, νὰ γίνεται ἀπὸ τοὺς λογιστὰς συσκεπτομένους μὲ τοὺς ἱερεῖς καὶ τὴν βουλήν, δηλαδὴ κατόπιν κοινῆς μὲ αὐτοὺς ἀποφάσεως.

Ἡ αἰτία ἄρα τοῦ ψηφίσματος εἶναι ἡ τακτοποίησις τῆς διαχειρίσεως τοῦ ἐλευσινιακοῦ ταμεῖου διὰ τῆς ἐκλογῆς πέντε ἐπιστατῶν, οἱ ὅποιοι ἰδρύονται μὲ τὸ ψηφισμα τοῦτο ὡς ἐνιαύσιος ἀρχὴ ἐποπτικῆ-οἰκονομικῆ, κατὰ τὸ πρότυπον τῶν ἐπιστατῶν τοῦ Παρθενῶνος καὶ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου, πρόσθετος δὲ λόγος τοῦ ψηφίσματος εἶναι ὁ ἐλεγχος τῆς δαπάνης ἀπὸ τὰ χρήματα τῶν δύο θεῶν δι' ἔργα εἰς Ἐλευσίνα, Ἀθήνας καὶ Φάληρον – ἴσως κατόπιν ὑπονοιῶν ἢ καὶ πιθανῶς ὑποβληθεῖσων μηνύσεων διὰ καταχρήσεις. Ὁ ἐλεγχος αὐτὸς ἐκτελεῖται ἀπὸ τοὺς λογι-

ἴσως πρὸς τὸ 446», ὑπὸ δὲ τοῦ MERITT (αὐτ. 268) περὶ τὸ 446. Ὁ CH. PICARD, *CRAI* 1938, 8 κέ. καὶ ὁ R. VALLOIS, *REA* 35 (1933) 195 κέ. τὴν χρονολογοῦν πρὸ τοῦ 450 π.Χ. ὁ Vallois εἰς τὰ ἔτη μεταξὺ 453/2 καὶ 448/7 προτιμῶν τὰ ἔτη 453/2 καὶ 452/1 π.Χ. Ὁ M.N. TOD, *JHS* 53 (1933) 218, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 446 καὶ 440 π.Χ., ὁμοίως καὶ ὁ RUBENSOHN, *Gnomon* 9 (1933) 429. Ὁ ACCAME, *Riv. Fil.* 55 (1935) 486, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 447/6 καὶ 440 π.Χ. Εἰς τὸ SEG X 24 τοποθετεῖται πρὸ τοῦ 450/49 π.Χ. ὑπὸ τοῦ HILL, *Sources*², B41, μετὰ τὸ 450 π.Χ. Τὴν ὑψηλὴν χρονολογίαν ἀποδέχονται καὶ οἱ MEIGGS-LEWIS, *A Selection of Greek Historical Inscriptions* (1975) 220 (περίπου τὸ 450 π.Χ.). Ὅμοίως καὶ οἱ MERITT, WADE-GERY, *JHS* 83 (1963) 114 (περὶ τὸ 449/8 ἢ 448/7 π.Χ.). Ἡ ὑψηλὴ χρονολόγησις στηρίζεται κυρίως εἰς τὴν γραμματικὴν τῆς ἐπιγραφῆς, τὸ ς καὶ $\text{H} = \text{h}$. Ὁ H. MATTINGLY, *Historia* X (1961) 171 κέ., βάσει ἱστορικῶν λόγων καταβιβάζει τὴν χρονολόγησιν τῆς ἐπιγραφῆς τὸ 432/1 π.Χ. Ὁ ἴδιος ἔδειξεν ἐπίσης (*Φόρος. Tribute to B.D. Meritt*, 1974, 98 κέ.) ὅτι τὸ τρισκελὲς ς ἀπαντᾷ καὶ εἰς τοὺς μετὰ τὸ 430 π.Χ. χρόνους. Βλ. καὶ A. WILHELM, *Attische Urkunden* V (1932) 189, περὶ τοῦ τύπου τοῦ στ. 31 γ ρ α φ σ α ι καὶ συμπληρώσεως εἰς στ. 6 [Θε]σι[ε]υ[ς] (= *SBWien* 220, 1942, εἰκ. 5, 1942, 189). A.E. RAUBITSCHKE, *AJPh* 51 (1940) 478 σημ. 11.

στάς, ὀφείλουν δὲ αὐτοὶ ν' ἀρχίσουν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς, καθὼς λέγει τὸ ψήφισμα, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἤρχισαν πιθανῶς αἱ κατηγορηθεῖσαι δαπάναι. Ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἀνετέθη εἰς τοὺς λογιστάς, εἶναι ἀνακριτικὸν συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴν χρῆσιν τοῦ ρήματος ἀνακαλεῖν χρησιμοποιομένου καὶ εἰς τὴν δικανικὴν γλῶσσαν, ὅπου σημαίνει: προσκαλῶ, κλητεύω, in jus voco³.

Ἡ ἔννοια τοῦ ἀνακαλεῖν εἰς τὴν ἑλευσινιακὴν ἐπιγραφὴν εἶναι πρόδηλος. Ὁ Κόροιβος καὶ ὁ Λυσανίας κλητεύονται ἐνώπιον τῆς ἀρχῆς τῶν λογιστῶν, νὰ δώσουν πληροφορίας ἢ ἀκόμη καὶ νὰ λογοδοτήσουν σχετικῶς μὲ ζητήματα, τὰ ὁποῖα ἀνεφύησαν ἢ κατηγγέλθησαν ὡς πρὸς γενομένας δαπάνας. Τὸ χάσμα τῶν στίχων 30-31 δὲν ἐπιτρέπει νὰ πληροφορηθῶμεν ἀπὸ πότε ἀρχίζει ἡ περίοδος, ἡ ὁποία ὑπόκειται εἰς ἀνακριτικὸν ἔλεγχον (ἀ|πὸ τῆς ἀ|ρχῆς ἀρχ[σ]αμένος ἢ Κτε...). Τὰ γράμματα ἑκτε τοῦ στίχου 31 δὲν φαίνεται ν' ἀνήκουν εἰς μίαν λέξιν, ἀλλὰ πρέπει νὰ χωρισθοῦν εἰς δύο, δηλαδὴ ἢ = ἢ Κτε..., ἢ δὲ ἀναφορικὴ ἀντωνυμία σχετίζεται πρὸς τὴν λέξιν ἀρχῆς, δηλαδή: ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἀρχαμένος, ἢ Κτε⁴.

Ἡ συμπλήρωσις τοῦ εἰσηγητοῦ τοῦ ψηφίσματος (στ. 34) μὲ τὸ ὄνομα Λυσανίας ἂν καὶ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν ἐλλείποντα ἀριθμὸν γραμμάτων δὲν εἶναι ἀσφαλές, ὅπως ἄλλως τε ἀναγνωρίζει καὶ ὁ Κουρουνιώτης (ὁ.π. 180), ἴσως δὲ καὶ ἀδύνατος, διότι ὁ Λυσανίας «ἀνακαλούμενος» πρὸ τῶν λογιστῶν μαζὶ μὲ τὸν Κόροιβον φαίνεται προφανῶς δοσίλογος, συνεπῶς δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι εἶναι ὁ εἰσηγητὴς τοῦ περὶ τοῦ ἔλεγχου ψηφίσματος, δηλαδὴ ὁ κατήγορος τῆς διαχειρίσεως, ἐπειδὴ ὡς κατήγορος δὲν εἶχεν ἀνάγκην ἀνακλήσεως, δηλαδὴ κλητεύσεως, διὰ νὰ δώσῃ λόγον.

Ἡ κλήτευσις αὐτὴ ἐρμηνεύεται ἀβιάστως ἂν δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ δὲν εἶναι ἰδρυτικὴ αὐτῶν τῶν ἔργων ἀνοικοδομήσεως, ἀλλ' εἰσηγητικὴ ἔλεγχου τῶν ἐκτελεσθέντων ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ ἔργων τούτων.

Ὅτι τὰ πράγματα ἔχουν τοιοῦτοτρόπως δεικνύουν οἱ στίχοι 12-13, ὅπου οἱ διὰ τῆς ἐπιγραφῆς ἐγκαθιστάμενοι ἐπιστάται τῶν χρημάτων τῶν δύο θεῶν ἐξομοιώνονται πρὸς τοὺς ἐπιστάτας τῆς Ἀκροπόλεως, *hoi... ἐπεστάτον τῷ νεδὶ καὶ τῷ ἀγάλματι*. Ὁ παρατατικὸς δεικνύει ὅτι οἱ ἐπιστάται ἐκεῖνοι δὲν ὑφίσταντο πλεόν⁵. Ἀπὸ τὸν παρατατικὸν αὐ-

3. *Thesaurus Linguae Graecae* B, 395 B. Περαιτέρω παραδείγματα ἀπὸ τοὺς παπύρους συνέλεξεν ὁ F. PREISIGKE, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden* I (1925) 90: «ἀνακαλεῖν, jemand vorfordern vor das Gericht oder die Behörde».

4. Τὸν στίχον 32-33 (δημοσίευσις Κουρουνιώτου) ὁ MERITT συνεπλήρωσε (*ἑλευσινιακά*, 268): κα[ῖ] Ἀθήνησι καὶ Φ[αλ]ε[ρ]δοι. Τὴν συμπλήρωσιν ἐδέχθη καὶ ὁ Κουρουνιώτης. Νέαν ἀνάγνωσιν τῶν στίχων 31-32 ὑπὸ τῶν MERITT, WADE-GERY μὲ τὸν ὑπομνηματισμὸν βλ. *JHS* 63 (1963) 112.

5. Ὁ ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ (σελ. 188) μάτην προσπαθεῖ νὰ μειώσῃ τὴν σημασίαν τοῦ παρατατικοῦ, ἀντιλαμβανόμενος τὸ κώλυμα, διὰ τῆς εἰς ἀτοπὸν ἀπαγωγῆς, παρασυρόμενος δὲ ὑπὸ τῆς ἐσφαλμένης του ἐκδοχῆς ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ τῆς ἑλευσίνος ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐναρξιν τῶν ἐπὶ Περικλέους γενομένων ἀνοικοδομήσεων εἰς ἑλευσίνα καὶ ἀλλαχοῦ, ἐνῶ πράγματι δὲν πρόκειται περὶ τούτου, καθὼς γίνεται φανερόν ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιγραφῆς. Ὁμοίως καὶ οἱ MERITT, WADE-GERY (ὁ.π. 113 κέ.) ἐκκινούντες ἀπὸ τὴν ἰδίαν μὲ τὸν Κουρουνιώτην ἀντίληψιν (πρβ. σημ. 2) προσπαθοῦν νὰ δικαιολογήσουν τὸν παρατατικὸν *ἐπεστάτον*, ὁμιλοῦντες περὶ ἰδιωματικῆς χρήσεως, τὴν ὁποίαν ὁ B.L. GILDERSLEEVE (*Syntax of Classical Greek*, 1900, 96 § 218.2) χαρακτηρίζει μὲ τὸ ὄνομα «imperfect of points assumed». Ὁ RUBENSOHN, *Gnomon* 9 (1933) 429

τόν συνάγεται ότι ή περίοδος τών μεγάλων έργων του Περικλέους επί τής 'Ακροπόλεως δέν ήτο σύγχρονος πρὸς τήν ἐπιγραφὴν τής 'Ελευσίνας, ἀλλ' ὅτι προηγήθη αὐτῆς. Ἡ εἰκασία ὅτι καὶ τὰ ἔργα τής 'Ελευσίνας καὶ τοῦ ἐν ἄστει 'Ελευσινίου καθὼς καὶ τοῦ Φαληρικοῦ ἱεροῦ περιλαμβάνοντο εἰς τὸ μεγαλεπήβολον ἀνακαινιστικὸν σχέδιον τοῦ Περικλέους καὶ συγχρόνως ἢ περίπου συγχρόνως πρὸς τὰ λοιπὰ ἔργα αὐτοῦ ἐξετελέσθησαν εἶναι πιθανωτάτη, ἢ δὲ ἐλευσινιακὴ ἐπιγραφὴ ἀποκαθισταμένη εἰς τήν πραγματικὴν τῆς σημασίαν ἀποτελεῖ στήριγμα τῆς εἰκασίας ἔμμεσον, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο ἀκόμη σημαντικώτερον ἂν θὰ καθωρίζετο ἔστω καὶ κατὰ προσέγγισιν ἢ χρονολογία τῆς.

Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἔχει ἀναμφισβήτητον σημασίαν ἡ συσχέτισις τῶν 'Ελευσινιακῶν ἐπιστατῶν πρὸς τοὺς ἐπιστάτας τοῦ ναοῦ (Παρθενῶνος) καὶ τοῦ ἀγάλματος (τῆς Παρθένου), οἱ ὁποῖοι, κατὰ τήν ἀδιαφιλονίκητον ἑρμηνείαν τῆς ἐπιγραφῆς, εἶχον συντελέσει πλέον τὸ ἔργον τῶν (ἐπιστάτων).

Ὁ Παρθενὼν ἤρχισε νὰ οἰκοδομῆται τὸ 447, ἢ δὲ οἰκοδομία του ἐπερατώθη τὸ 438, ὅταν καὶ ἐγιναν τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ κατὰ τὰ μεγάλα Παναθήναια, ἀλλὰ ἡ πλήρης ἀποπεράτωσις τοῦ γλυπτοῦ κόσμου συνετελέσθη μετὰ πάροδον ἐξ ἀκόμῃ ἐτῶν, ὥστε ὁ ναὸς ἦτο καθ' ὅλα ἔτοιμος τὸ 432 π.Χ. Τὸ ἄγαλμα τῆς Παρθένου ἦτο ἔτοιμον καὶ ἀνιδρυμένον μέσα εἰς τὸν σηκὸν τοῦ ναοῦ τὸ 438. Οἱ ἐπιστάται τοῦ νεῶ δέν εἶναι οἱ ἴδιοι πρὸς τοὺς ἐπιστάτας τοῦ ἀγάλματος, ἀναφέρονται χωριστά, οἱ μὲν πρῶτοι ἀπλῶς ὡς ἐπιστάται, οἱ δὲ δεῦτεροι ὡς ἐπιστάται τοῦ ἀγάλματος⁶.

Ἰσχυρίζεται: «ὁ παρατατικὸς δεικνύει ὅτι οἱ ἐπιστάται τοῦ νεῶ καὶ τοῦ ἀγάλματος ἐτέλουν ἀκόμῃ ἐν λειτουργίᾳ, ἄλλως θὰ ὤφειλε νὰ κεῖται ἀόριστος». Ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς τοῦ Rubensohn δέν φαίνεται νὰ εὐσταθῇ. Ὡς γνωστὸν καὶ οἱ δύο χρόνοι ἐκφράζουν γεροντὸς τοῦ παρελθόντος, ἀλλ' ὑπάρχει καὶ οὐσιώδης διαφορά. Ὁ παρατατικὸς ἐκφράζει τὸ διαρκὲς ποιοὺν εἰς τὸ παρελθόν, συνήθως δηλώνει ὅτι ἐνδιαφέρεται κανεὶς διὰ τὴν ἀνάπτυξιν παρελθόντων γεγονότων (J. HUMBERT-Γ. ΚΟΥΡΜΟΥΛΗ, *Συντακτικὸν τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, 1957, 132 κέ. §235, § 238). Ὁ ἀόριστος ἐκφράζει καθαρὸν ποιοὺν ἐνεργείας, ἀποκλειομένου τοῦ χρόνου, ἢ πρᾶξις εἶναι ἐστερημένη πάσης διαρκείας (135 § 241 κέ.). Ἐξ ἄλλου καὶ οἱ δύο παρωχημένοι χρόνοι τῆς ὀριστικῆς εἶναι ἐξ ἴσου ἱκανοὶ νὰ ἐκφράζουν τὸ σχετικὸν προτερόχρονον καὶ ταυτόχρονον (134 κέ. § 239). Κατὰ ταῦτα ὅλαι αἱ ἀπόπειραι μειώσεως τῆς σημασίας τοῦ ἀορίστου εἶναι ἐξεζητημέναι.

6. Περὶ τῆς οἰκοδομίας τοῦ Παρθενῶνος IG I³ 436-451 (447/6 - 433/2). Ἐπιστάται: 437, 37, 39· 439, 66· 440, 117· 442, 173· 445· 289· 446, 312· 447, 344· 448, 366· 449, 369· 450, 410. Βλ. A. BURFORD, «Parthenos and Parthenon», *Greece and Rome*, Suppl. εἰς τόμον X, 23-35. R. MEIGGS-D. LEWIS, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, 162 κέ. ἀρ. 59 (52) ἐπιγραφὴ IG I³ 449.

Περὶ τοῦ χρυσελεφαντίνου ἀγάλματος IG I³ 453-460 (438/7 καὶ ὀλίγον πρότερον) R. MEIGGS-D. LEWIS, 146 κέ. ἀρ. 54 (47): ἐπιγραφὴ IG I³ 458, 459 (440/39 π.Χ., 438 π.Χ.). Ὁ πλήρης τίτλος ἐπιστάται τοῦ ἀγάλματος: 458, 2/3· 459 ἐπιστάται ἀγάλματος χρυσοῦ: 457, 3/4· ἐπιστάται χρυσοῦ ἀγάλματος: 445, 3. Περὶ τῶν δαπανῶν τοῦ Παρθενῶνος καὶ τοῦ ἀγάλματος τῆς Παρθένου βλ. W. KOLBE, *SBBerlin* (1929) 292 κέ. (= *Thukidides im Lichte der Urkunden*, 1930, 80 κέ.). R.S. STANIER, *JHS* 73 (1953) 68 κέ. (Παρθενῶν) καὶ G. DONNAY, *BCH* 91 (1967) 50 κέ. (ἄγαλμα Ἀθηνᾶς). Περὶ τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου L. ALSCHER, *Griechische Plastik* II². Klassik (1982) 121 κέ. Ὁ VALLOIS (*REA* 35, 1933, 196) παρετήρησεν ὅτι ἐπιστάται τοῦ νεῶ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀκροπόλεως δέν εἶναι οἱ τοῦ Παρθενῶνος, ἀλλ' οἱ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ, τὸ δὲ ἄγαλμα εἶναι τὸ τῆς Προμάχου. Ὁμοίως καὶ ὁ PICARD (*CRAI* 1933, 13 σημ. 2). Ὁ Φειδίας ὅμως καὶ ἡ Πρόμαχος δέν συνεδέοντο μὲ τόσην ἀμεσότητα, ὅσον ἡ Παρθένος καὶ ὁ Παρθενῶν. Ἡ Πρόμαχος ἐξ ἄλλου δέν ἦτο ναϊκὸν λατρευτικὸν ἄγαλμα, ἀλλ' ἴστατο ἐλευθέρως. ΠΑΥΣ. I, 28, 2 (OVERBECK, *SQ* 637). ΔΗΜΟΣΘ., *Περὶ τῆς*

Ἡ ὑπαρξίς ἄρα ἑκατέρας ἐπιτροπείας ἐπιστατῶν συνδέεται προφανῶς πρὸς τὴν διάρκειαν τοῦ ὑπὸ τὴν ἐπιστάσιαν τῆς ἔργου. Συνεπῶς οἱ ἐπιστάται τοῦ ναοῦ ὑπῆρχαν μέχρι τὸ 432, οἱ δὲ τοῦ ἀγάλματος μέχρι τὸ 438⁷. Ἡ ἑλευσινιακὴ ἐπιγραφή μνημονεύουσα καὶ τὰ δύο εἴδη ἐπιστατῶν ὀφείλει κατ' ἀνάγκην νὰ εἶναι νεωτέρα τοῦ 432 π.Χ.

Ἄν ὁ Λυσανίας εἶναι ὁ ἄρχων τοῦ 443⁸, ὅπως εἶναι πιθανόν, τότε εἶναι ἐπίσης πιθανόν ὅτι ἐπ' αὐτοῦ ἤρχισεν ἡ ἀνοικοδόμησις τῶν ἱερῶν τῆς Δήμητρος, δι' αὐτὸ καὶ καλεῖται νὰ παράσχη πληροφορίας ἢ καὶ νὰ δώσῃ λόγον διὰ τὰς γενομένας δαπάνας μέχρι τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀνακρίσεως ὑπὸ τῶν λογιστῶν. Ἄλλ' ἐπειδὴ δὲν εἶναι νοητὸν ὅτι ὁ ἐπώνυμος ἄρχων εἶχεν ἀπὸ τὸ ἀξίωμα του ἀνάμειξιν εἰς τὰ τῆς διαχειρίσεως τῶν χρημάτων τῆς Ἑλευσίνος, τότε εἶναι μᾶλλον πιθανόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν ἐπιστατῶν ἡ διαχείρισις τῶν ἑλευσινιακῶν χρημάτων εἶχεν ἄλλην ὀργάνωσιν, εἶχε δὲ μετὰσχει αὐτῆς ὁ Λυσανίας καὶ τοιουτοτρόπως εἶχε καταστῆ δοσίλογος, ὅχι δὲ ὡς ἄρχων. Ὅπως δὲ ποτε τὸ πρᾶγμα εἶναι δυσεπίλυτον χωρὶς ρητὰς μαρτυρίας.

Τὸ σημαντικὸν εἶναι ὅτι διατάσσεται ἀνάκρισις διὰ γενομένας δαπάνας. Ὅτι ὡς πρότυπα τῆς διαχειριστικῆς ὀργανώσεως λαμβάνονται οἱ ἐπιστάται τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Παρθενῶνος σημαίνει ὅτι ἡ διαχειριστικὴ ἐκείνη ἐπιτροπεία εἶχεν ἐπιτύχει, κατὰ τὴν ἄσκησιν τοῦ ἔργου τῆς. Ἀπὸ τὰ προηγούμενα εἶναι πιθανόν ὅτι ἡ ἑλευσινιακὴ ἐπιγραφή προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔτος 432 π.Χ. Ἐπειδὴ δὲ τότε εἶχον περατωθῇ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Παρθενῶνος, εἶναι εὐνόητον ὅτι καὶ ὁ θεσμὸς τῶν ἐπιστατῶν αὐτοῦ συνεμερίσθη τὴν αἴγλην τῶν ἔργων καὶ ὡς πρόσφατον παράδειγμα προβάλλεται ὡς ὑπόδειγμα καὶ διὰ τὴν Ἑλευσίνα.

Ὁ ρήτωρ τοῦ ψηφίσματος, τοῦ ὁποῦ δυστυχῶς ἐλλείπει τὸ ὄνομα⁹, ἦτο βεβαίως ὁ φορεὺς τῶν ὑπονοιῶν ἢ τῆς ρητῆς κατηγορίας. Δὲν γνωρίζομεν ποῖον ὑπῆρξε τὸ πόρισμα τῆς ἀνακρίσεως τῶν λογιστῶν. Ἡ ὅλη ὁμως περίπτωσις καθιστᾷ εὐλογον τὴν ὑπόνοιαν μήπως ἢ παρὰ Πλουτάρχῳ, *Περικλ.* 13, μνεῖα τοῦ θανάτου τοῦ Κοροΐβου κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἑλευσινιακῶν ἔργων ἔχη κάποιαν σχέσιν πρὸς τὸ ἐγερεθὲν τοῦτο ζήτημα τῆς διαχειρίσεως.

Ἡ ἑλευσινιακὴ ἐπιγραφή εἶναι, καθὼς παρατηρήσαμεν, ἡ ἰδρύουσα τὴν ἐνιαύσιον ἀρχὴν τῶν ἐπιστατῶν τῶν χρημάτων τῆς ἑλευσινιακῆς δυνάδος. Εἶναι γνωστὸν ὅτι παλαιότερον τὰ τῆς Ἑλευσίνος θέματα, τὰ ὁποῖα ἐσχετίζοντο πρὸς τὴν ἀπαρχὴν καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς δι' ἐκποιήσεως προερχόμενα χρήματα, διώκουν οἱ *ἱεροποιοὶ οἱ Ἑλευσινόθεν* ἢ

Παραπρεσβείας 428, 272 (S2 638). *Σχολ. Δημοσθ.* κατ' *Ἀνδροτίωνος* 13, 597 (S2 642). *ΑΡΙΣΤ.* 34, 28 (S2 639). *SQ* 639 - 641, 643, 644. Περὶ τῆς ταυτίσεως τῆς Ἀθηνᾶς τύπου *Medici* πρὸς τὴν Πρόμαχον βλ. *LANGE, AZ* 39 (1881) 197 κέ. *FURTWÄNGLER, MW*, 51 κέ. *E. SCHMIDT, Corolla Curtius* (1937) 76. *CHAMOUX, BCH* 68/69 (1944/5) 206 κέ. *LIPPOLD, HDA* III 1, 156. *A. LINFERT, AM* 97 (1982) 66 κέ. Περὶ τῆς Ἀθηνᾶς *Medici* βλ. *ALSCHER, Plastik* II², 129 κέ. *Γ. ΔΕΣΠΙΝΗΣ, Ἀκρόλιθα* (1975) 11 κέ., 26 κέ.

7. *Ἐπιστάται τοῦ νεῶ* δὲν εἶναι μόνοι οἱ τοῦ Παρθενῶνος, ἀλλὰ καὶ οἱ τοῦ Ἐρεχθεῖου, μνημονευόμενοι εἰς τὴν ἐπιγραφὴν *IG* I² 474, 1: *Ἐπιστάται τῷ νεῷ τὸ ἐμ πόλει ἐν ᾗ τὸ ἀρχαῖον ἄγαλμα* (409/8 π.Χ.).

8. *ΔΙΟΔ.* XII, 24. *Pros. Att.* II, 9300. *IG* I² 284, 14. *A.E. SAMUEL, Greek and Roman Chronology* (1972) 207.

9. Ὁ *WILHELM* (σημ. 2) στ. 6 συμπληρώνει [Θε|σπι|ε]ύς. Ἀναγινώσκεται ἀσφαλῶς *Θεσπιεύς*: *HILL, MERITT, WADE-GERY, IG* I³ 32.

Ἐλευσῖνι¹⁰. Βραδύτερον ἢ δικαιοδοσία αὐτῇ τῶν Ἐλευσινόθεν ἱεροποιῶν ἐμειώθη, ἢ δὲ διαχείρισις τῶν ἱερῶν χρημάτων τοῦ ἱεροῦ ἀνετέθη εἰς ἰδίαν συναρχίαν, τὴν τῶν ἐπιστατῶν. Τοῦτο ἐγένε μετὰ τὸ ψήφισμα τὸ περιεχόμενον εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Κοροΐβου, ἢ ὅποια καὶ δι' αὐτὸ προσλαμβάνει ἐξαιρετικὴν σημασίαν.

Οἱ Ἐλευσινόθεν ἐπιστάται μνημονεύονται εἰς τοὺς ἐλευσινιακοὺς ἀπολογισμοὺς τοὺς γνωστοὺς πρὸ τῆς ἀνευρέσεως τῆς ἐλευσινιακῆς ἐπιγραφῆς, ἀλλὰ τὰ κατὰ τὴν συναρχίαν αὐτὴν καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν μελῶν καὶ ὡς πρὸς τὴν διάρκειαν τῆς ἀρχῆς, ἦσαν μόνον διὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα ἀκριβέστερον γνωστά, παρέμεινε δὲ ἀκαθόριστον τὸ ζήτημα τῆς πρώτης ἐγκαταστάσεως τῆς συναρχίας μετὰ τὰς συναφεῖς πρὸς αὐτὴν λεπτομερείας¹¹.

Περὶ τοῦ 5ου αἰῶνος τὰ κατὰ τοὺς ἐπιστάτας τούτους γνωρίζομεν ἀπὸ τοὺς ἀπολογισμοὺς IG I³ 391 τῶν ἐτῶν 422/1 μέχρι 419/18 π.Χ. καὶ IG I³ 386, 387 τῶν ἐτῶν 408/7 καὶ 407/6 π.Χ. Τεμάχια ἀπολογισμῶν ἐπιστατῶν Ἐλευσινόθεν εἶναι καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ τοῦ 5ου αἰῶνος IG I³ 384, 385, 388-390, 394, 397, 398 καὶ IG I² 322¹². Ἐκ τῶν ἐπιγραφικῶν τούτων πηγῶν συνάγεται ὅτι οἱ Ἐλευσῖνι ἐπιστάται πρὸ τοῦ 409/8 ἐξελέγοντο διὰ μίαν τετραετίαν ἀπὸ τῶν ἐκάστοτε μεγάλων Παναθηναίων ἢ βραδύτερον ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἢ τοῦ πρώτου ἔτους ἐκάστης Ὀλυμπιάδος¹³. Περὶ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνος ἡ διάρκεια τῆς ἀρχῆς τῶν ἐπιστατῶν εἶναι ἐνιαύσιος¹⁴. Ἡ ἀρχαιοτάτη ἄρα μνεῖα τῶν ἐπιστατῶν τῆς Ἐλευσίνος εἶναι ἡ τοῦ 422/1 κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν IG I³ 391.

Ἀπὸ τὴν ἐλευσινιακὴν ἐπιγραφὴν πληροφοροῦμεθα ὅτι ἡ συναρχία τῶν Ἐλευσινόθεν ἐπιστατῶν ἢ καθοριζομένη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ψηφίσματος ἀποτελεῖται ἐκ πέντε μελῶν, Ἀθηναίων ἐκλεγομένων ἐξ ὅλων τῶν Ἀθηναίων, χωρὶς πρόσθετον γραμματέα· χρέη γραμματέως ἐξετέλει ἓνας ἀπὸ τοὺς πέντε ἐπιστάτας (ἡένα δ[ε]/ [τ]ούτον [γρ]αμματε[ύ]ε[ν] (στ. 9/10). Ἡ διάρκεια τῆς ἀρχῆς εἶναι ἐνιαύσιος, οἱ δὲ ἐπιστάται ἀναλαμβάνουν ἐξουσίαν, ἀφ' οὗ ὁμῶσιν μεταξὺ τῶν δύο βωμῶν εἰς Ἐλευσῖνα. Ἐπὶ πλεον ὀρίζεται ὅτι καὶ εἰς τὸ ἐξῆς θὰ ἐκλέγωνται ὁμοίως κατ' ἔτος οἱ ἄνδρες οὗτοι (στ. 17-20). Οἱ πέντε αὐτοὶ ἄνδρες, δις ἀναφερόμενοι (στ. 7 καὶ 19/20) χωρὶς τὸν εἰδικὸν τίτλον ἐπιστάται καὶ εἰς στ. 14/15 ἀπλῶς: [τὸς δὲ] *χειρεμένο[ς]*, εἶναι φανερόν ὅτι εἶναι οἱ ἐξ ἄλλων ἐπιγραφῶν γνωστοὶ ἐπιστάται Ἐλευσινόθεν. Τοῦτο δὲ ἐξάγεται καὶ ἀπὸ τὴν λέξιν *ἐπιστῆναι* (στ. 11)¹⁵ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι παραβάλλονται πρὸς τοὺς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ὁμωνύμους ἄρχοντας (στ. 12/13) *καθάπερ ἡοὶ ἐπὶ τοῖς ἐμ πό[λ]ει ἔργ[ο]/[ι]ς ἐπεστ[ά]το[ν] τῶι νεδὶ καὶ*

10. Βλ. Γ.Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *ΑΔ* 1922, 272 κέ.

11. Ἦδη ὁ SARDEMANN, *Eleusinische Übergabeurkunden des 5. Jahrhunderts* (1914) 13 (BUSOLT, *Staatskunde* II³, 1926, 1063 σημ. 3) ἐτόνισεν ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιστατῶν Ἐλευσινόθεν κατὰ τὸν 5ον αἰ. εἶναι ἄγνωστος.

12. Πρβ. Ε. CAVAGNAC, *Études sur l'histoire financière d'Athènes. II. Le trésor sacré d'Éleusis* (1908) 7,4, 5, 6,3. SARDEMANN, *ὁ.π.* 18,23 Beil. V. VIG² 8,3. 23 Beil. V. VIE² 8,4. 22 Beil. V. VIF. D.-W. BANNIER, *Berl. philol. Woch.* 1920, 44 κέ. BUSOLT, *Staatskunde* II³, 1103 σημ. 3.

13. IG I³ 391.

14. IG I³ 386, 387. BUSOLT, *Staatskunde* II³, 1055 με σημ. 2.

15. Ὁ ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ (στ. 10) συμπληρώνει: *ἐπιστ[ά]ναι*, οἱ δὲ λοιποὶ ἐκδύται (στ. 11): *ἐπιστ[ε]ναι*.

τῶι ἀ[γ]άλλματι. Παρατηροῦμεν ὅτι καὶ οἱ ἐπιστάται οὗτοι τοῦ Παρθενῶνος ἐδῶ δὲν μνημονεύονται διὰ τοῦ προσηγορικοῦ, ἀλλὰ διὰ τοῦ ρήματος (*ἐπεστάτον*).

Ἄξιος σημειώσεως εἶναι ὁ τύπος *ἐπισ[τά]ναι* κατὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ Κουρουνιώτου. Καὶ ἡ μὲν παράλειψις τοῦ δασέος καὶ ἡ ἀντικατάστασις αὐτοῦ διὰ τοῦ ψιλοῦ ἐπι- ἀντὶ ἐφι- δὲν ξενίζει, διότι ὑπάρχουν ἐπιγραφικὰ παραδείγματα τούτου. Ἀλλὰ ξενίζει ὁ ἐνεργητικὸς τύπος τοῦ ρήματος, ὁ ὁποῖος ὀφείλει ν' ἀναφέρεται πρὸς τοὺς ἐκλέγοντας τοὺς πέντε ἄνδρας εἰς τὰ ἱερὰ χρήματα τῶν δύο θεῶν, ὅχι διότι τοῦτο εἶναι γραμματικῶς ἀδύνατον, ἀλλὰ διότι ἡ ἀμέσως προηγούμενη καὶ ἡ ἐπομένη διατύπωσις τῆς ἐπιγραφῆς ἄγει εἰς ὑποκείμενον, τοὺς ἄνδρας: στ. 8: *τούτ[ος] δὲ φέρει κλπ.*, στ. 9/10: *ἡένα δ[ὲ]/ [τ]ούτον [γρ]αμματε[ύ]ε[ν]*, στ. 12/13: *καθάπερ ἦοι ἐπὶ τοῖς ἐμ πό[λ]ει... ἐπε- στ[ά]το[ν]*· καὶ κατωτέρω στ. 14/15: *[τὸς δὲ] χειρεμένο[ς] προσιόντας κλπ.*, στ. 17: *ἄρχεν δὲ ἐπ' ἐνιαυτό[ν]*, διὰ τοῦτο καὶ τὸ εἰς στ. 19 *ἡαιρῆσθαι* διὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ λόγου πρέπει νὰ ληφθῇ ὡς παθητικὸν μᾶλλον παρά ὡς μέσον (νὰ ἐκλέγωνται οἱ ἄνδρες, ὅχι δέ: νὰ ἐκλέγουν οἱ Ἀθηναῖοι τοὺς ἄνδρας).

Κατὰ συνέπειαν καὶ εἰς τὸ *ἐπιστάναι* ἀπαιτεῖται ὑποκείμενον, τοὺς ἄνδρας, ἀλλὰ τότε ὁ ἐνεργητικὸς τύπος εἶναι ἀδύνατος, διότι τὸ ἐφίστημι δὲν ἡμπορεῖ νὰ κεῖται ἀντὶ τοῦ ἐφίσταμαι, δηλαδὴ ἐπιστατῶ, ἐφορῶ κλπ. Ἐντεῦθεν εἶναι ἀνάγκη ὑποκείμενον τοῦ *ἐπιστάναι* νὰ νοηθῇ τὸ τοὺς Ἀθηναίους ἢ τὸν δῆμον.

Κατὰ τὰς ἐπιγραφικὰς ἄρα μαρτυρίας τὰς γνωστὰς πρὸ τῆς εὐρέσεως τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Κοροΐβου εἶναι ἀναμφισβήτητον τὸ γεγονός ὅτι τὸ 422 π.Χ. ὑφίσταται ἤδη ἡ συν- ἀρχία τῶν Ἐλευσινόθεν ἐπιστατῶν καὶ δὴ ὡς πεντετηρική ἀρχή, ἰδρυθεῖσα μὲν πρὸ τοῦ 422, ἀλλ' ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς.

Ἐχοντες ὑπ' ὄψιν τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Κοροΐβου, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ παρατατικὸς *ἐπεστάτον* χρησιμοποιούμενος περὶ τῶν ἐπιστατῶν τοῦ νεῶ καὶ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Παρθενῶνος ἀναγκάζει νὰ χρονολογήσωμεν αὐτὴν ἀναποφεύκτως εἰς τὰ μετὰ τὸ 432 προσεχέ- στατα ἔτη, καταλήγομεν, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν IG I³ 391, εἰς τὸ συμπέρα- σμα ὅτι ἡ ἰδρύουσα τὴν ἀρχὴν τῶν ἐπιστατῶν Ἐλευσινόθεν ἐπιγραφὴ τοῦ Κοροΐβου ὀφείλει νὰ τεθῇ εἰς τὴν μεταξὺ 432 καὶ 422 π.Χ. δεκαετίαν. Ἐκτὸς τούτου ἐμμέσως συνάγεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ὅτι, ἐπειδὴ διατάσσεται δι' αὐτῆς ἔλεγχος τῶν δαπανῶν, αἱ ὁποῖαι προφανῶς ἀνεφέροντο εἰς τὰ ἔργα ἀνοικοδομήσεως ἐνεκα τῆς μνείας τοῦ Κο- ροΐβου, εἶναι ἀναγκαῖον τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ἔργα αὐτὰ εἶχον ἤδη ἀρχίσει καὶ συντε- λεσθῇ καθ' ὅλον ἢ τὸ μεγαλύτερον μέρος, τὸ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου ἀπονεμόμενον εἰς τὸν Κόροιβον ζῶντος ἀκόμη τοῦ Περικλέους. Ἐπειδὴ δέ, κατὰ τὸν Πλούταρχον, ὁ Κό- ροιβος δὲν ἐπρόφθασε νὰ περατώσῃ τὸ Τελεστήριον ἐνεκα τοῦ ἐπελθόντος θανάτου του, κατὰ δὲ τὴν ἐπιγραφὴν ὡς καλούμενος εἰς ἀνάκρισιν κατὰ τὸν χρόνον τοῦ ψηφίσματος ἔζη, δηλαδὴ μετὰ τὸ 432, εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχθῶμεν ἢ ὅτι πάντα τὰ ἔργα εἶχον συντελε- σθῇ ἐπὶ Περικλέους, ἢ δὲ ὑπόνοια τῶν καταχρήσεων ὡς πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Κοροΐβου ἐκτελεσθὲν μέρος ἐγεννήθη βραδύτερον μετὰ τὸ 432 καὶ πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Κοροΐβου ἢ ὅτι οἱ συνεχίσαντες μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ καὶ συντελέσαντες αὐτὰ ἀρχιτέκτονες Μεταγένης καὶ Ξενοκλῆς εἶναι μεταγενέστεροι κατὰ τι τῶν χρόνων τοῦ Περικλέους, ἀναφέρονται δὲ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου εἰς τὴν αὐτὴν συνέχειαν μὲ τὸν Κόροιβον ὡς ἐκτελέσαντες τὰ ἔργα τοῦ Περικλέους, διότι τὰ ἔργα αὐτὰ ἀνῆκον εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ Περικλέους. Τοῦτο δὲ κυρίως ἤθελε νὰ ἐξάρῃ ὁ Πλούταρχος, τὸ ὁποῖον φαίνεται

καὶ τὸ πιθανώτερον. Ὁρθῶς δὲ εἰκάζει ὁ Noack¹⁶ ἀπορρίπτων τὴν γνώμην τοῦ Lenormant καὶ τοῦ Cavaignac περὶ μακρᾶς διαρκείας τῶν ἐν Ἐλευσίνι ἔργων ἀνοικοδομήσεως, ὅτι πάντως ὁ Περικλῆς δὲν ἐπέιδε τὸ πέρασ αὐτῶν.

Ὁ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ἀναφερόμενος Λυσανίας εἶναι πιθανῶς, ἀλλ' ὄχι καὶ ἀσφαλῶς, ὁ ἐπώνυμος ἄρχων τοῦ ἔτους 443. Δὲν εἶναι ὁμοῦς ὡς τοιοῦτος ὑπόλογος ἢ ἀνακριτέος ὑπὸ τῶν λογιστῶν, διότι ὁ ἐπώνυμος ἄρχων δὲν εἶχεν ἐκ τοῦ ἀξιώματός του ἀνάμειξιν εἰς τὰς δαπάνας ἀνεγέρσεως ἱερῶν οἰκοδομημάτων, ὅπως τὰ τῆς Ἐλευσίνος. Ἡ πρόσκλησις ἐπομένως αὐτοῦ ἐνώπιον τῶν λογιστῶν ὀφείλεται, ὡς ἐλέγχθη ἤδη, εἰς ἄλλην σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὰ ἐκτελεσθέντα ἔργα ἔνεκα ἄλλης ὑπ' αὐτοῦ ἀναληφθείσης ἀρχῆς ἢ, ἂν αὐτὸς εἶναι ὁ εἰσηγητὴς τοῦ ψηφίσματος, διὰ τὴν καταγγελίαν εἰς τὴν ὁποίαν προέβη. Κατὰ συνέπειαν ἡ μνεῖα τοῦ Λυσανίου εἰς τὴν ἐπιγραφὴν δὲν ἡμπορεῖ νὰ βοηθήσῃ πρὸς ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν, ὡς ἐνόμισεν ὁ Κουρουνιώτης¹⁷.

Ὡς ἐλέγχθη ἀνωτέρω ἡ ἰδρυσις τῆς συναρχίας τῶν Ἐλευσινόθεν ἐπιστατῶν σημαίνει περιορισμὸν τῆς δικαιοδοσίας τῶν Ἐλευσινόθεν ἱεροποιῶν καὶ ἀνάθεσιν τῆς πρὸς διαχείρισιν τῶν χρημάτων τῶν δύο ἔλευσινιακῶν θεοτήτων ἐξουσίας ἐκείνων εἰς τὴν νέαν ἀρχήν, ἡ ὁποία περιλαμβάνει ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς καὶ τὰ ἄλλα δύο συγγενῆ ἱερά, ἥτοι τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐλευσίνιον καὶ τὸ ἐν Φαλήρῳ ἱερὸν τῆς Δήμητρος, τὸ ὁποῖον, ἂν ἡ συμπλήρωσις τοῦ στ. 33/34 εἶναι ὀρθή, ἐκαλεῖτο ἐπίσης εἰς τὴν ἐπιγραφὴν Ἐλευσίνιον¹⁸, ἐνῶ ἀνωτέρω (στ. 27/28) καλεῖται ἀπλῶς ἱερὸν (*Φαλερῶν δὲ ἐν τῷ ἱερῶν ἡ Φαλερόνδε ἀνέλοται*). Ἐνδειξις ἴσως τῆς ἐκτάσεως τῆς δικαιοδοσίας εἶναι τὰ λεγόμενα στ. 28 κέ.: ἀναλίσκεν δὲ ὁ τι ἂν [μά]/λιστα δέει μετὰ τὸν ἱερέον καὶ τῆς β[ολ]/ῆς βολενομένης τὸ λοιπόν. Οἱ βουλευόμενοι αὐτοὶ δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι ἄλλοι ἢ οἱ πέντε ἄνδρες ἐπιστάται, ὄχι βεβαίως οἱ λογισταί, οἱ ὁποῖοι ἐξήλεγχον ἀπολογισμούς, δὲν συνέτασσον δὲ προὑπολογισμούς.

Ἡ ἄσκησις τοῦ ἐλέγχου τῶν λογιστῶν, ἡ ὁποία διατάσσεται εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Κοροΐβου ἀπὸ στ. 22 μέχρι 28, δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ συνήθης διατύπωσις ἐλέγχου, ἡ

16. *Eleusis* (1927) 200. W.B. DINSMOOR, *Archit. of Ancient Greece* (1950) 195 κέ. Ἡ διάρκεια ἐκτελέσεως τοῦ ἔργου ὑπῆρξε μακρά καὶ μὲ καθυστερήσεις διὰ λόγους μᾶλλον πολιτικούς καὶ οἰκονομικούς ἢ διότι τὸ τολμηρὸν σχέδιον ἀπεδείχθη μὴ πραγματοποιήσιμον. Βλ. καὶ MYLONAS, *Eleusis* (1961) 115. TH. L. SHEAR, *Studies in the Early Projects of the Periklean Building Program* (Diss., Princeton 1966) 183 κέ. MERITT, WADE-GERY, *JHS* 83 (1963) 114. H. KNELL, *Perikleische Baukunst* (1979) 76. Τὸ οἰκοδόμημα ἦτο ἐν χρήσει τὸ 423 π.Χ. ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν μνεῖαν αὐτοῦ εἰς τὰς *Νεφέας* (στ. 302-4) τοῦ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, ὅπου ὁ Χορὸς ὕμνων τὴν *λιπαρὰν χθόνα Παλλάδος* καὶ τὴν *εὐάνδρον γᾶν Κέκροπος* λέγει:

οὐ σέβας ἀρρήτων ἱερῶν, ἵνα

μυστοδόκος δόμος

ἐν τελεταῖς ἀγίαις ἀναδέδεικται.

Πρβ. H. MATTINGLY, *Historia* X (1961) 172. Αἱ ἐργασίαι συνεχίσθησαν μέχρι τέλους τοῦ αἰῶνος (*IG* I² 386,387. SHEAR, 198). Περὶ τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας τοῦ Τελεστηρίου βλ. σύνοψιν παρὰ SHEAR, 147a καὶ MYLONAS, ὁ.π. 113 κέ. SHEAR, *Hesperia*, Suppl. XX (1982) 128 κέ.

17. *Ἐλευσινιακά* Α', 189.

18. Περὶ τοῦ ἐν ᾧστει Ἐλευσινίου βλ. MERITT, *Hesperia* XIV (1945) 87 κέ. καὶ *SEG* X 44. ΘΟΥΚ. II, 17.1. J. TRAVLOS, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen* (1971) 198 κέ.

ὅποια ἐπετελεῖτο κανονικῶς ἀμέσως μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀρχῆς κάθε ἀπερχομένου ἄρχοντος καὶ ἦτο δι' ὅλους ὑποχρεωτική, ἀλλ' εἶναι νέος εἰδικὸς ἐλεγχος προκληθεὶς ἀπὸ τὴν αἰτίαν, ἡ ὅποια καὶ προεκάλεσε καὶ τὴν ἰδρυσιν τῆς ἀρχῆς τῶν πέντε ἐπιστατῶν. Ἐπεκτείνεται δὲ ὁ ἐλεγχος αὐτὸς εἰς περισσοτέρας διαχειριστικὰς περιόδους, ὅπως ἐξάγεται ἐκ τῶν στ. 30 κέ.: ἀνα[κ]αλῆν δ[ὲ] ἀ[πὸ] τῆς ἀ[ρ]χῆς ἀρχ[σ]αμένος, ἡὲ Κτε...., ἐκ τοῦ ὁποίου δεικνύεται ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τοῦ συνήθους τακτοῦ ἐτησίου ἐλέγχου τῶν λογιστῶν, περὶ τοῦ ὁποίου δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἴσως ἀνάγκη ἰδιαιτέρας μνείας εἰς τὴν ἐπιγραφὴν.

Καὶ ἀπὸ τὴν λεπτομέρειαν αὐτὴν, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν καθορισμὸν τοῦ μισθοῦ τῶν τεσσάρων ὀβολῶν δι' ἕκαστον ἐπιστάτην, καταβλητέου ἀπὸ τὸ ταμεῖον τῆς πόλεως (π[α]ρὰ τὸν κολ[ακρ]ετὸν, στ. 9) καὶ ἀπὸ ἄλλας μνημονευθείσας λεπτομερείας περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν πέντε ἀνδρῶν, συνάγεται ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι ἡ ἰδρύουσα τὴν ἀρχὴν αὐτὴν διὰ πρώτην φοράν, δὲν τροποποιεῖ δὲ τυχὸν τὰ κατὰ ὑφισταμένην ἤδη ἀρχὴν.

Δὲν εἶναι δὲ ἐξ ἄλλου χωρὶς σημασίαν ὅτι ὁ μισθὸς καταβάλλεται παρὰ τῶν κωλακρετῶν. Ἡ ἀρχαιοτάτη αὐτὴ ταμιακὴ ἀρχὴ – κατηργήθη τὸ 411/10 π.Χ. – κατέβαλλε ἐκτὸς τῶν ἄλλων δαπανῶν καὶ δαπάνας πρὸς θρησκευτικοὺς σκοποὺς ἢ συνδεομένας πρὸς τὴν θρησκευτικὴν γενικῶς διοίκησιν καὶ οἰκοδομίαν. Εἰς αὐτὰς περιλαμβάνεται ὁ μισθὸς τῶν ἱεροποιῶν τῶν Ἑφαιστειῶν¹⁹, ἡ δαπάνη οἰκοδομίας εἰς Ἐλευσίνα²⁰, ὁ μισθὸς τῆς ἱερείας τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης²¹, δαπάνη εἰς οἰκοδομήματα ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως πρὸ τοῦ 446/5²², δαπάνη διὰ τὴν ἀμφίεσιν τοῦ ἔδους τῆς θεοῦ ὑπὸ τῶν Πραξιεργιδῶν²³. Αἱ ἄλλαι ὑπὸ τῶν κωλακρετῶν χορηγούμεναι δαπάναι ἀναφέρονται εἰς ἀναγραφὴν ψηφισμάτων²⁴. Μία δὲ εἰς παροχὴν δωρεᾶς 5000 δρχ. εἰς Ποταμόδωρον, τιμώμενον διὰ προξενίας²⁵.

Ὅμοιος ἄρα μισθὸς εἰς «ἱερατικά» πρόσωπα καταβαλλόμενος ὑπὸ τῶν κωλακρετῶν εἶναι ὁ εἰς τοὺς ἱεροποιοὺς τῶν Ἑφαιστειῶν τοῦ 421/20 καὶ ὁ εἰς τὴν ἱερείαν τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης τοῦ 424/3²⁶ π.Χ.

19. IG I³ 82,23 τοῦ 421/0 π.Χ.

20. IG I³ 395,4 (πρὸ τοῦ 446/5 π.Χ.).

21. IG I³ 36,4. R. MEIGGS-D. LEWIS, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, 204 κέ. ἀρ. 71(73) τοῦ 424/3 π.Χ. A. WITTENBERG, *Griechische Baukommissionen des 5. und 4. Jahrhunderts* (Phil. Diss., München 1978) 51 κέ. B. WESENBERG, *Jdl* 96 (1981) 28 κέ. H.B. MATTINGLY, *AJA* 86 (1982) 381 κέ.

22. IG I³ 435,33,95,122.

23. IG I³ 7,7.

24. IG I³ 11, 23, 89, 153, 78, 80, 84, 200, 195.

25. IG I³ 73,12. Πρβ. BUSOLT, *Staatskunde* I³, 589· II³, 819 καὶ σημ. (προσθετέα τὰ εἰς IG I² Index σελ. 360 συνημμένα ἐπιγραφικὰ μαρτύρια εἰς λ. κωλακρέται), 1219 σημ. 4.

26. Ὁ ZIEHEN παρετήρησεν ὅτι εἰς τὴν περὶ ἀπαρχῆς μεγάλῃν ἐπιγραφὴν (LGS II 4 σελ. 24. IG I³ 78. SEG X 110. P. GUILLON, *BCH* 86, 1962, 467 κέ. MEIGGS-LEWIS, 217 ἀρ. 73 (74)) οὐδαμῶς ἀναφέρονται οἱ Ἐλευσινόθεν ἐπιστάται, ἀλλὰ μόνον οἱ ἱεροποιοὶ οἱ Ἐλευσινόθεν, οἱ ὅποιοι διαχειρίζονται τὰ ἐκ τοῦ σίτου τῆς ἀπαρχῆς προερχόμενα χρήματα. Ἐκτενέστερον περὶ τούτου ὁ ZIEHEN, *RhM* 51 (1896) 21,9 κέ. Χρονολογικὸν συμπέρασμα τούτου εἶναι ὅτι ὁ περὶ ἀπαρχῆς νόμος εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ ἐκ τῆς Ἐλευσίνος ψηφίσματος (IG I³ 391 τοῦ ἔτους 422/1 π.Χ.), κατὰ τὸ ὁποῖον οἱ καθιστάμενοι ἐπιστάται ἀναλαμβάνουν τὴν διαχείρισιν τῶν χρημάτων τῶν δύο θεῶν (πρβ. ἐπίσης καὶ MATTINGLY, *Proc. Afr. Class. Ass.* VII, 1964, 53 κέ.). Ἡ ἀπουσία τῶν ἐπιστατῶν ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν τῆς ἀπαρχῆς καίτοι παρετηρήθη, δὲν ἔτυχε προηγουμέ-

Σκοπός της επιγραφής του Κοροίβου, όπως τουλάχιστον συνάγεται από το σφζόμενον μέρος, είναι τοῦτο μὲν ἡ ἐγκατάστασις νέας διαχειριστικῆς ἀρχῆς τῶν ἐλευσινιακῶν χρημάτων, τῆς ἀρχῆς τῶν ἐπιστατῶν, τοῦτο δὲ ὁ καθορισμὸς ὅτι πᾶσα ἐφεξῆς δαπάνη θὰ γίνεται μετ' ἀπόφασιν τῶν ἐπιστατῶν καὶ τῶν ἱερέων ἐκ συμφώνου μὲ τὴν βουλὴν (ἀναλίσκεν δὲ ὁ τι ἂν μάλιστα δέει μετὰ τῶν ἱερέων καὶ τῆς βολῆς βουλευόμενος τὸ λοιπόν). Πρόκειται δηλαδὴ προφανῶς περὶ ριζικῶν καινοτομιῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν προτέραν κατάστασιν, ὡς σαφῶς δηλοῦται διὰ τῆς προσθήκης τὸ λοιπόν.

Καθορίσαντες ἐκ τῆς μνείας τῶν ἐπιστατῶν τοῦ νεῶ καὶ τοῦ ἀγάλματος ὡς *terminum post quem* τὸ ἔτος 432 π.Χ., μετὰ τὸ ὁποῖον ἐγράφη ἡ νέα ἐπιγραφή τῆς Ἐλευσίνος, ἡμποροῦμεν πιθανώτατα νὰ εἰκάσωμεν ὅτι αὕτη δὲν ἐγράφη μετὰ τὴν ἐκρηξίν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (431) ἢ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ Ἀρχιδαμείου πολέμου, δηλαδὴ μέχρι τοῦ 422 π.Χ. Δὲν ἀπομένει ἄρα ὡς ἔτος χρονολογήσεως τοῦ ψήφισματος ἢ μόνον τὸ ἔτος 432/1, δηλαδὴ τὸ ἀμέσως τῆς κηρύξεως τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου προηγούμενον ἔτος.

Ἡ ἀρχαιοτάτη ἐπιγραφικὴ μνεία τῶν Ἐλευσινόθεν ἐπιστατῶν ἦτο πρὸ τῆς ἀνευρέσεως τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Κοροίβου, ὅπως ἤδη ἐσημειώθη, ἢ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν IG I³ 391 διὰ τὸ ἔτος 422/1. Τότε οἱ ἐπιστάται ἦσαν πεντετηρικοὶ ἄρχοντες, ἐνῶ, ὡς ἐπίσης εἶδομεν, περὶ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνος ἦσαν ἐνιαῦσοι. Ἡ ὅλη φραστικὴ διατύπωσις τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Κοροίβου δεικνύει ὅτι δι' αὐτῆς καθίστανται διὰ πρώτην φοράν οἱ ἐπιστάται καὶ εἶναι ἐνιαῦσοι, ἀποκλείεται συνεπῶς νὰ ἐγένετο τὸ ψήφισμα περὶ τὸ ἔτος 410 π.Χ. Τοῦτο δὲ ἀποκλείεται καὶ διὰ τὴν περὶ ἀπαρχῆς ἐπιγραφὴν, ἡ ὁποία δὲν γνωρίζει ἀκόμη τοὺς ἐπιστάτας, ἐνῶ οὗτοι εἶναι ἤδη εἰς τὴν ἀρχὴν τὸ 422 π.Χ.

Εἶδομεν ὅτι κατὰ τὴν πληροφορίαν τοῦ Πλουτάρχου ὁ Κόροιβος τροποποιήσας πιθανῶς τὸ σχέδιον τοῦ Ἰκτίνου καὶ ἐπιληφθεὶς τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ Τελεστηρίου ἀνήγειρεν αὐτὸ μέχρι τῶν ἐπιστυλίων συμπεριλαμβανομένων²⁷. Τὰ ἔργα ἤρχισαν ἀναμφι-

ως μεγαλύτερας προσοχῆς ὡς πρὸς τὴν χρονολογικὴν τῆς σημασίαν, διότι τότε ὅλοι εἶχον ὑπ' ὄψιν τοὺς τότε σφζομένους ἀπολογισμοὺς τῶν Ἐλευσινιακῶν ἐπιστατῶν, οἱ ὁποῖοι ἀνέρχονται μέχρι τοῦ ἔτους 422/1 π.Χ., διὰ τοῦτο ὁ Ziehen, ὀρθῶς θεωρῶν τὸν περὶ ἀπαρχῆς νόμον λόγῳ τῆς ἀπουσίας μνείας τῶν ἐπιστατῶν ἀρχαιότερον, ἐχρονολόγησεν αὐτὸν τὸ ἔτος 424/3, ἐνῶ ὁ KÖRTE καὶ μετὰ ταῦτα (παρὰ NOACK, *Eleusis*, 313 κέ.) χωρὶς νὰ ἀναφέρῃ τὴν λεπτομέρειαν αὐτὴν ἐμμένει εἰς τὴν πρώτην τοῦ γνώμην (*AM* 21, 1896, 320 σημ. 1 κέ.), ὅτι ὁ νόμος ἀνήκει εἰς τὸ ἔτος 418 π.Χ. Ὁ CAVAIGNAC (*Études*. II. *Le trésor d'Éleusis*, 47) δέχεται τὴν χρονολόγησιν εἰς τὰ ἔτη 439-432 (κατὰ τὴν ὑπόδειξιν τοῦ FOUCART, *BCH* 4, 1880, 225 κέ. «πρὸ τοῦ 431»), εἰς σελ. 52 δὲν ἀποκλείει τὴν χρονολόγησιν τοῦ Ziehen. Ὁ A. ELTER, *Ein athenischer Gesetz über die eleusinische Aparche* (1914) 46 συμφωνεῖ πρὸς τὸν Ziehen. Ὁ TAUNER, *CP* 11 (1916) 65 κέ., ἀναβιβάζει τὴν χρονολόγησιν εἰς τὰ ἔτη 443 π.Χ. Τὴν περὶ τῆς χρονολογήσεως συζήτησιν βλ. παρὰ M. GUARDUCCI, *RF* 84 (1961) 283 κέ. καὶ παρὰ MEIGGS-LEWIS, 222 κέ. Ἡ Guarducci προτείνει τὸ ἔτος τοῦ 424 π.Χ. (ἀντίκρουσις ὑπὸ MERITT, *Classical World* 56, 1962, 39 κέ.). Ὁ Guillon τὸ 422/1 π.Χ., οἱ MEIGGS-LEWIS (217 ἀρ. 73 (74)) περίπου τὸ ἔτος 422 π.Χ. Ἡ περὶ τὸ 423/2 π.Χ. χρονολόγησις τῆς ἐπιγραφῆς φαίνεται ἡ πιθανώτερα. Περὶ τῆς ἐλευσινιακῆς ἀπαρχῆς ὑπῆρχε καὶ νεώτερος νόμος, ὁ τοῦ Χαιρημονίδου, ἀνήκων πιθανώτατα εἰς τὸ δεῦτερον τέταρτον τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, μνημονευόμενος εἰς ἐπιγραφὴν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀγορᾶς τοῦ ἔτους 353/2 π.Χ. (*IG* II² 140). Ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρεται ὁμοίως εἰς τὴν ἀπαρχὴν καὶ περιέχει τροποποίησιν τοῦ νόμου ἐκείνου κατὰ τὸ δόγμα νομοθετῶν. Βλ. Γ.Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *AE* 1910, 1 κέ.

27. ΠΛΟΥΤ. *Περικλ.* 13 § 5: τὸ δ' ἐν Ἐλευσίνι Τελεστήριον ἤρξατο μὲν Κόροιβος οἰκοδομεῖν καὶ τοὺς ἐπ'

σβητήτως ἐπὶ Περικλέους²⁸: ὁ Κόροιβος εἶναι ὁ πρῶτος ἀρχιτέκτων τοῦ Τελεστηρίου, ἐκτελέσας ἱκανὸν μέρος τούτου. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Κοροΐβου δεικνύει ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἔργων, ἴσως δὲ καὶ περὶ τὸ πέρασ τοῦ μέρους τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς αὐτόν, καθίσταται νέα διαχειριστικὴ ἀρχὴ τῶν ἐλευσινιακῶν χρημάτων καὶ διατάσσεται ἔλεγχος τῶν ὑπὸ τοῦ Κοροΐβου γενομένων δαπανῶν – ὅτι τὰ ἔργα αὐτὰ διεκόπησαν εὐθὺς μὲ τὴν ἑναρξιν τοῦ πολέμου εἶναι πιθανώτατον, συνεπῶς εἶναι ἐπίσης ἐνδεδειγμένον νὰ εἰκάσωμεν ὅτι τὸ πρῶτον μέρος τῶν ἔργων, τὸ τοῦ Κοροΐβου, ἐξετελέσθη πρὸ τοῦ 431. Ἄν ὁ Κόροιβος κατὰ τὸν χρόνον τοῦ ψηφίσματος εἶχε συντελέσει μέρος ἢ τὸ ὅλον ἔργον, τὸ ἀποδιδόμενον εἰς αὐτόν ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου, δηλαδὴ μέχρι τῶν ἐπιστυλίων, δὲν εἶναι γνωστόν. Τὸ μόνον βέβαιον ἐξ αὐτοῦ τοῦ κειμένου τοῦ ψηφίσματος εἶναι ὅτι κατὰ τὸν διαταχθέντα ἔλεγχον ὁ Κόροιβος ἔζη ἀκόμη, διότι καλεῖται μαζὶ μὲ τὸν Λυσανίαν πρὸς ἐξέτασιν, εἶναι δὲ ἀκόμη ἄγνωστον ἂν μετὰ τὸν ἔλεγχον ἐπηκολούθησε τὸ ἔργον μέχρι τῶν ἐπιστυλίων, ὅτε ἀπέθανε κατὰ τὴν ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλουτάρχου, ἢ ἂν εἶχε ἤδη συντελέσει τὸ ἀνατεθὲν εἰς αὐτόν μέρος τοῦ ἔργου, ὅτε διετάχθη ὁ ἔλεγχος.

Ἄν ὁ Λυσανίας «ἀνακαλεῖται» πρὸ τῶν λογιστῶν ὡς ὁ ἐπώνυμος, ἐπὶ τοῦ οὐοῦ ἤρχισαν τὰ ἔργα, πρᾶγμα ἀπίθανον, ἀλλ' ὅχι καὶ ἀδύνατον, τότε τὰ ἔργα θὰ ἤρχισαν τὸ 443, τὸ ἔτος τῆς ἐπώνυμου ἀρχῆς τοῦ Λυσανίου. Τὸ διάστημα μιᾶς περιόδου δεκαετίας θὰ

ἐδάφους κίονας ἔθηκεν οὗτος καὶ τοῖς ἐπιστυλίοις ἐπέτευξεν· ἀποθανόντος δὲ τούτου Μεταγένης ὁ Ξυπέτιος τὸ διάζωμα καὶ τοὺς ἄνω κίονας ἐπέστησε· τὸ δ' ὁποῖον ἐπὶ τοῦ ἀνακτόρου Ξενοκλῆς ὁ Χολαργεὺς ἐκορύφωσε. Ὁ Ἰκτίνος, τὸν ὁποῖον ὁ Πλουτάρχος δὲν ὀνομάζει εἰς αὐτὴν τὴν συσχέτισιν, μνημονεύεται ὡς ἀρχιτέκτων τοῦ Τελεστηρίου ὑπὸ τοῦ VITRUVIUS, VIII Pr. 16 καὶ τοῦ ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ, IX, 1.12 (395). Περὶ τῆς ἀναμειξέως τοῦ Ἰκτίνου εἰς τὸ Τελεστήριον βλ. NOACK, *Eleusis*, 143 κέ., 198 κέ. καὶ σύνοψιν τῶν πορισμάτων τοῦ Noack παρὰ D.S. ROBERTSON, *Greek and Roman Architecture* (1929) 171 κέ., ἰδίως 172: «on the fall of Pericles the work was apparently handed over to three new architects, mentioned by Plutarch». Ἐπίσης ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΝ, 173 κέ. RUBENSOHN, *Gnomon* 9 (1933) 430 κέ. MYLONAS, *Eleusis*, 113 κέ. SHEAR (βλ. σημ. 16), 157 κέ. (διάκρισις δύο οἰκοδομικῶν βαθμίδων, τῆς τοῦ Ἰκτίνου καὶ τῆς τοῦ Κοροΐβου). Ὁ VALLOIS (*REA* 35, 1933, 195) συμπεραίνει ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ὅτι ὁ Κόροιβος σχετίζεται μόνον πρὸς τὴν οἰκοδομίαν τοῦ ἐν ἄστει Ἐλευσίνιου καὶ τοῦ ἐν Φαλήρῳ ἱεροῦ, ὅχι δὲ καὶ τοῦ τῆς Ἐλευσίνος. Ἀμφότεροι ὁ Vitruvius καὶ ὁ Στράβων, δὲν ὁμιλοῦν περὶ ἀποτυχόντος προγράμματος καὶ ὅτι ὑπῆρξεν οἰαδήποτε ἀλλαγὴ ἀρχιτέκτονος. Ὁ VITRUVIUS λέγει: «Eleusine Cereris et Proserpinae cellam immani magnitudine Ictinus dorico more sine exterioribus columnis ad laxamentum usus sacrificiorum p e r t e x i t». Ὁ ΣΤΡΑΒΩΝ: *Εἰτ' Ἐλευσίς πόλις, ἐν ἣ τὸ τῆς Δήμητρος ἱερόν καὶ ὁ μυστικὸς σηκός, ὃν κατεσκεύασεν Ἰκτίνος ὄχλον θεάτρον δέξασθαι δυνάμενον*. Περὶ τοῦ Μεταγένης καὶ τοῦ Ξενοκλέους βλ. MYLONAS, 117 κέ. καὶ SHEAR, 197. Περὶ τοῦ Ξενοκλέους βλ. CH. SPULER, *Opaion und Laterne* (1973) 13 κέ. Περὶ τοῦ Τελεστηρίου βλ. H. KNELL, *Perikleische Baukunst*, 71 κέ. καὶ G. GRUBEN, *Die Tempel der Griechen* (1986)⁴ 218 κέ. MEINEL, *Der Odeion* (1980) 141 κέ.

28. Ὁ MATTINGLY, *Historia* X (1961) 172 σημ. 112, ὑποδεικνύει τὴν ἀκόλουθον ὑποθετικὴν χρονολογίαν: Ὁ Κόροιβος ἀρχίζει τὸ ἔργον εἰς Ἐλευσίνα π. 435. Μετακινεῖται εἰς Ἀθήνας π. 432. Σύνταξις ἐπιγραφῆς π. 432/1. Συνεχίζει τὸ ἔργον εἰς Ἐλευσίνα π. 430. Ἀποθνήσκει (ἐκ πανώλους;) π. 427. Οἱ διάδοχοί του περατώνουν τὸ ἔργον π. 423.

Οἱ MERITT, WADE-GERY, *JHS* 83 (1963) 113 γράφουν: «If the inscription is ... of the early forties, then the new Telesterion will probably have been taken in hand in the early (or middle) forties; and it seems likely that Koroibos was from the start in some kind of charge».

ήτο υπεραρκοῦν διὰ τὴν συντέλειαν τοῦ εἰς τὸν Κόροιβον ἀπονεμομένου ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου μέρους. Ἄλλ' ἐπαναλαμβάνω, ἡ ἀνάμειξις τοῦ Λυσανίου εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ Ἑλευσινιακοῦ ἱεροῦ δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν ἐπώνυμον ἀρχὴν του, ἀλλὰ πρὸς ἄλλην ἀρχὴν του στενωτέρου συνδεομένην πρὸς τὰ ἐλευσινιακὰ πράγματα, τὴν ὁποίαν αὐτὸς ἤρξε μετὰ τὴν ἐπώνυμον ἀρχὴν, ἔάν, ἐννοεῖται, εἶναι ὁ αὐτὸς καὶ ἐπώνυμος ἀρχων. Δὲν ἀποκλείεται ὅτι ὁ Λυσανίας οὗτος ὑπῆρξεν ἱεροποιὸς ἐκ τῶν Ἑλευσινόθεν, οἱ ὅποιοι εἶχον τὴν διαχείρισιν τῶν ἐλευσινιακῶν χρημάτων πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἑλευσινόθεν ἐπιστατῶν, καὶ ἔσχεν ἐξαιρετικὴν τινα ἀνάμειξιν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν καὶ χρηματοδότησιν τῶν ἐλευσινιακῶν ἔργων, διὰ τοῦτο καὶ «ἀνακαλεῖται» καὶ αὐτὸς πρὸς ἐξέτασιν πρὸ τῶν λογιστῶν. Ἴσως δὲ καὶ τοῦτο συντέλεσε πρὸς ἀποχωρισμὸν τῆς διαχειριστικῆς δικαιοδοσίας ἀπὸ τῶν ἱεροποιῶν καὶ ἀνάθεσιν αὐτῆς εἰς ἰδίους ἀρχοντας, τοὺς διὰ τοῦ ψηφίσματος τούτου ἰδρυομένους ἐπιστάτας Ἑλευσινόθεν.

Νομίζω δὲ ὅτι καὶ ἐμμέσως ἔχομεν στήριγμα ὑπὲρ τῆς χρονολογήσεως τοῦ περὶ τοῦ Κοροίβου ψηφίσματος εἰς τὸ ἔτος 432/1²⁹, ἔάν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν ὅλην πολιτικὴν

29. Τὰ σημαντικώτατα ταῦτα ψηφίσματα τοῦ Καλλίου ἔτυχον πολλαπλῆς μέχρι σήμερον ἐξετάσεως, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀπετελέσθη πλουσία βιβλιογραφία: Α. BOECKH, *Staatshaush.* I³, 528 κέ., II³, 41 κέ. Α. KIRCHHOFF, *Abhandl. d. Berl. Akad.* (1864) 8 κέ., (1876) 21 κέ. J. BELOCH, *RhM* 43 (1888) 113, *Griech. Gesch.* II 2² (1922) 344 κέ. ED. MEYER, *Forschungen z. alten Geschichte* II (1899) 88 κέ. AD. WILHELM, *Sitz.-Ber. d. Wiener Akad.* (1901), *Anzeiger* τῆς 10 Ἰουλίου, ἀρ. XVIII. W. BANNIER, *RhM* 70 (1915) 397 κέ., 75 (1926) 184 κέ. FR. HILLER VON GÄRTRINGEN, *IG* I² (1924) 91, 92. G.H. STEVENSON, *JHS* 44 (1924) 3. H.T. WADE-GERY, *JHS* 51 (1931) 57 κέ. M. POHLENZ, *GGA* 1932, 28 κέ. Α. KÖRTE, *Historische Zeitschrift* 146 (1932) 28 κέ. W. KOLBE, *Thukydides im Lichte der Urkunden* (1930) 50 κέ., 68 κέ. (= *SBBerlin* 1927, 319 κέ., 1929, 273 κέ.). «Kalliasdekrete und 'Sinking-Fund'», *SBBerlin* 1933, 154 κέ. B.D. MERITT, *AJP* 55 (1934) 263 κέ. A.B. WEST, *AJA* 38 (1934) 389 κέ. S. ACCAME, *RF* 63 (1935) 468 κέ. W.B. DINSMOOR, *AJA* 51 (1947) 127 κέ. H.T. WADE-GERY, B.D. MERITT, *Hesperia* XVI (1947) 276 κέ. H.B. MATTINGLY, *Proc. Afr. Class. Ass.* VII (1964) 35 κέ. *BSA* 62 (1967) 14 κέ. *BCH* 92 (1968) 450 κέ. *Atti del I Convegno del Centro Internazionale di Studi Numismatici* 1969, 201 κέ. C.W. FORNARA, *Gr. Rom. Byz. St.* XI (1970) 185. R. MEIGGS, *The Athenian Empire* (1972) 519 κέ. W.E. THOMPSON, *SymbOslo* 48 (1973) 24 κέ. T. LINDERS, «The Treasurers of the Other Gods in Athens and their Functions», *Beiträge zur klassischen Philologie* 62 (1975). R. MEIGGS-D. LEWIS, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, 154 κέ., ἀρ. 58(51). J.A. BUNDGAARD, *Parthenon and the Mycenaean City on the Heights* (1976) 121, 130 κέ. B. MERITT, *Hesperia*, Suppl. XIX (1982) 112 κέ.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Boeckh τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογικῆς τοποθετήσεως καὶ ἀξιολογήσεως τῶν πολυθρυλῆτων τούτων ψηφισμάτων δὲν ἐκόπασε. Ἡ θέσις τοῦ Boeckh ὅτι τὰ ψηφίσματα ὀφείλουσαν νὰ τοποθετηθοῦν μετὰ τὴν Νικίειον εἰρήνην (418 π.Χ.) ἀντεκρούσθη ὑπὸ τοῦ Kirchhoff. Ἡ ἐρευνα αὐτοῦ ὠδήγησεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ψηφίσματα καὶ ἡ δι' αὐτῶν προτεινομένη ἀναδιοργάνωσις σημαντικοῦ τομέως τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ἀθηναίων πολιτείας ἀνήκουν ἀκόμη εἰς τοὺς πρὸ τῆς ἐκρήξεως τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου χρόνους – ἀκριβέστερον τὸ ἔτος 435/4. Τῆς ἰδίας ἀπόψεως εἶναι καὶ ὁ Ed. Meyer. Τὸν Boeckh ἀκολουθοῦν καὶ οἱ Beloch καὶ Hiller von Gärtringen, καθὼς καὶ ὁ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ εἰς τὸ ἀδημοσίευτον ἔργον του Ἑλληνικαὶ Ἀρχιτεκτονικαὶ Ἐπιγραφαί, κεφ. «Τὰ δημόσια ἔργα τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων» εἰς τὴν προτασσομένην τοῦ ἔργου «εἰσαγωγικὴν μελέτην περὶ τοῦ ἀρχιτέκτονος καθόλου καὶ περὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἔργων παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσιν». Ὁ Kolbe ἐπιμόνως καὶ διεξοδικῶς ἐθεμελίωσε τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰς τὸ 434. Ὁ WADE-GERY ὑπεστήριξεν ἀρχικῶς τὴν χρονολόγησιν τῶν ψηφισμάτων τὸ 422/1,

τῶν Ἀθηναίων ὀλίγα ἔτη προηγουμένως ὥς πρὸς τὴν διαχείρισιν τῶν καθ' ὅλου ἱερῶν χρημάτων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς διοικήσεως αὐτῶν, ὥς αὕτῃ μαρτυρεῖται καὶ διὰ τῶν ψηφισμάτων τοῦ Καλλίου, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται σήμερον εἰς τὸ ἔτος 434 π.Χ.

Ἀθῆναι

ΑΓΓΕΛΟΣ Α. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

ἄποσιν, τὴν ὁποίαν ὀλίγον ἄργότερα (*JHS* 53, 1933, 135) ἀνεθεώρησε τοποθετήσας αὐτὰ τὸ 434/3. Ὁ MATTINGLY προτείνει τὴν πρώτην χρονολόγησιν τοῦ Wade-Gery (422/1) (*Historia* X, 1961, 166 κέ. καὶ *Cl* XI, 1961, 155 κέ., ἀπάντησις MERITT καὶ WADE-GERY, *JHS* 82, 1962, 73 κέ. Ἐδῶ ὁ Mattingly προτείνει τὴν τοποθέτησιν εἰς τὰ ἔτη 426 καὶ 425). Ὁ Fornara ἀνεβίωσε τὴν χρονολόγησιν τοῦ Beloch. Ὁ Meiggs καὶ οἱ Meiggs-Lewis χρονολογοῦν τὰ ψηφίσματα τὸ 434/3 π.Χ. Ὁμοίως καὶ ὁ Bundgaard. Ἀκόμη ὑψηλότεραν χρονολόγησιν δέχεται ὁ Dinsmoor (438/7 π.Χ.). Τὸ 434/3 τοποθετοῦν τὰ ψηφίσματα οἱ THOMPSON, LINDERS καὶ MERITT, *Hesperia*, Suppl. XIX (1982) 112 κέ.

Η ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΑ ΠΗΛΙΝΑ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΦΟΥ

(Πίν. 62)

Στην Πάφο, στην «Οικία του Διονύσου», την έπαυλη των ρωμαϊκών χρόνων με τα εξαιρετικής όμορφιάς ψηφιδωτά δάπεδα, όταν το 1970 ο έμπειρογνώμονας της Ουνέσκο αποκόλλησε το ψηφιδωτό δάπεδο, όπου απεικονίζεται ο Ίππόλυτος και η Φαίδρα, για να το τοποθετήσει σε στερεότερα θεμέλια, έρευνήθηκε και ο χώρος κάτω από το ψηφιδωτό. Η έρευνα έδειξε ότι ύλικό προγενεστέρων εποχών, κυρίως έλληνιστικών χρόνων, χρησιμοποιήθηκε ως γέμισμα για τα θεμέλια του ψηφιδωτού αυτού του 3ου αϊ. μ.Χ. Μέσα σ' αυτό ακριβώς το γέμισμα βρέθηκαν σε καμένα στρώματα, ανάμεσα σε στάχτες με λιπαρή ύφή, γύρω στα 11.339 πήλινα σφραγίσματα. Αυτά ήταν, τι απόμεινε από τους παπύρους των έγγραφων που φυλάσσονταν στο Άρχείο της πόλεως της Πάφου. Από τη μελέτη των εύρημάτων που βρέθηκαν μαζί με τα σφραγίσματα, αλλά και των ίδιων των σφραγισμάτων, μπορούμε να τα χρονολογήσουμε μεταξύ του 2ου και 1ου αϊ. π.Χ. και ίσως αρχές του 1ου αϊ. μ.Χ.

Ανάμεσα σ' αυτές τις χιλιάδες των σφραγισμάτων, που παρουσιάζουν μία μεγάλη ποικιλία θεμάτων – προσωπογραφίες, θεότητες, ζώα, πτηνά, φυτά κ.ά. –, δεκατρία απεικονίζουν τον ναό της Αφροδίτης στην Πάφο, του οποίου ο αρχιτεκτονικός τύπος, εκτός από τα αρχαιολογικά του λείψανα, μάς ήταν ως τώρα γνωστός κυρίως από νομίσματα, μετάλλια, μικροτεχνήματα, έναν χάλκινο καθρέφτη, τα πλείστα με προέλευση την Κύπρο. Τα ερείπια του ναού όπως έχουν σήμερα – δύο επιμήκεις περίστυλοι θάλαμοι, ένας στον Βορρά και άλλος στον Νότο, με δωμάτια στο ανατολικό μέρος – δεν έχουν τίποτα το κοινό με τον αρχιτεκτονικό τύπο που παρουσιάζεται στα νομίσματα, τα μικροτεχνήματα και τα σφραγίσματα, τα οποία θα μάς απασχολήσουν.

Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που απεικονίζονται στα ήδη γνωστά μικροτεχνήματα μπορούν να ένταχθούν σε τέσσερις τύπους:

Τύπος Α: Άπλός σηκός που αποτελείται από δύο παραστάδες που στηρίζουν ένα είδος στεγαστρου, όπως μπορούμε να εικάσουμε από τη μία ή τις δύο εγκάρσιες δοκούς που εκτείνονται από τη μία ως την άλλη παραστάδα. Κέρατα καθοσίωσης επιστέφουν τις παραστάδες. Μέσα στον σηκό βρίσκεται ένα κωνικό σύμβολο με άπλη ή διπλή επίστεψη, ο βάιτυλος, που θεωρείται ως το άνεικονικό άγαλμα της Αφροδίτης¹. Ο σηκός βρίσκεται ανάμεσα σε δύο κιονόσχημα άντικείμενα με επίπεδο έπίκρανο, που μπορεί να είναι βωμοί, θυμιατήρια ή λυχνοστάτες. Μπροστά εκτείνεται μία ήμικυκλική

1. SERVIUS, *Aeneidos* I, 724. TACITUS, *Hist.* II, 3. ΜΑΞΙΜΟΣ ΤΥΡΙΟΣ, *Λόγοι*, 8.8. ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΟΣ, *Βίος Απολλωνίου*, 3,16.

αύλη πλακόστρωτη, όπως δείχνει ο διάκοσμός της. Αυτός ο τύπος απεικονίζεται:

1. Σε χάλκινα νομίσματα: α. Τοῦ αὐτοκράτορα Αὐγούστου ὅπου μαρτυρεῖται ἡ ἀνθυπατία τοῦ Aulus Plautius, ποῦ χρονολογοῦνται λίγο μετὰ τὸ 22 π.Χ.² (πίν. 62, Α1:α). β. Τοῦ Δρούσου³, τὰ ὅποια χρονολογοῦνται γύρω στὸ 22 μ.Χ.⁴ (πίν. 62, Α1:β). Σε μερικά νομίσματα καὶ τῶν δύο αὐτῶν αὐτοκρατόρων σ' ὅλο τὸ μήκος τῆς ἐγκάρσιας δοκοῦ ὑπάρχουν κάθετες προεξοχές. γ. Τοῦ Βεσπασιανοῦ⁵ ποῦ ἔχουν κοπεῖ ἀπὸ τὸ Κοινὸν Κυπρίων (πίν. 62, Α1:γ). δ. Τοῦ Τραϊανοῦ⁶ ποῦ ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο σῶμα (πίν. 62, Α1:δ). Ἡ παράσταση τοῦ ναοῦ στὰ νομίσματα τῶν δύο τελευταίων αὐτοκρατόρων εἶναι σχεδὸν ταυτόσημη: Δύο ἐγκάρσια δοκάρια καὶ ἓνας ἀνθοπλόκαμος κρεμασμένος ἀπὸ τὰ κέρατα καθοσιώσεως. Δύο ἀστέρια πλαισιώνουν τὸν βαίτυλο καὶ τὸν σηκὸ δύο κιονόσχημοι λυχνοστάτες με δακτύλιο στὸ κέντρο τοῦ κορμοῦ καὶ ἓναν δίσκο στὸ ἄνω μέρος, ὅπου καίει φλόγα. Τὸ δάπεδο τῆς ἡμικυκλικῆς αὐλῆς εἶναι ἀπλό, χωρὶς διάκοσμο ποῦ νὰ δείχνει πλακόστρωση. Μόνο σὲ μερικά νομίσματα τοῦ Βεσπασιανοῦ, στὸ ἐξωτερικὸ περίγραμμα τῆς αὐλῆς, μία δικτυωτὴ διακόσμηση ἴσως νὰ σημαίνει κάποια περίφραξη. ε. Τύπος ταυτόσημος με ἐκείνον ποῦ ἀπεικονίζεται στὰ κυπριακὰ νομίσματα τοῦ Τραϊανοῦ βρίσκεται καὶ πάνω στὰ χάλκινα νομίσματα τῆς Περγάμου⁷, τῆς βασιλείας τοῦ Τραϊανοῦ καὶ τῶν διαδόχων του. Μερικὰ φέρουν τὴ λέξη *Παφία* μέσα στὴν ἡμικυκλικὴ αὐλὴ (πίν. 62, Α1:ε). στ. Σχεδὸν ὁμοία εἶναι ἐπίσης νομίσματα τῶν Σάρδεων τῆς βασιλείας τοῦ Ἀδριανοῦ⁸, Γορδιανοῦ Γ'⁹ καὶ Φιλίππου τοῦ Ἀραβα¹⁰. Σε ὅλα αὐτὰ τὰ νομίσματα ἐκατέρωθεν τοῦ σηκοῦ ὑπάρχει ζευγὸς κιονόσχημων ἀντικειμένων (τὰ ἐξωτερικά), λυχνοστάτες ὅπου καίει φλόγα. Ὁ δικτυωτὸς διάκοσμος τῆς αὐλῆς δείχνει ὅτι εἶναι πλακόστρωτη. Αὐτὰ φέρουν τὴν ἐπιγραφὴ *Παφίη Σαρδιανῶν* (πίν. 62, Α1:στ).

2. Ὁ τύπος Α1α,β μαρτυρεῖται πάνω σὲ χρυσὰ¹¹ καὶ χάλκινα δακτυλίδια¹² (πίν. 62, Α2:α-γ).

3. Σε τέσσερα σφραγίσματα¹³, με μόνη διαφορὰ ὅτι στὴν ἡμικυκλικὴ αὐλὴ ὑπάρχει ἓνα ἀντικείμενο ποῦ μοιάζει με βωμό (;), με πτηνὰ (;) στὴν κάθε του πλευρὰ (πίν. 62, Α3: α-δ).

Τύπος Β: Πρόσοψη τρίχωρου ναοῦ, ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ σηκὸ ὅπως στὸν τύπο Α, ἀλλὰ με πλευρικὲς πτέρυγες. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀπεικονίζεται σὲ ἀργυρὰ νομίσματα τῶν

2. G.F. HILL, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Cyprus (BMC Cyprus)* (1904) πίν. XIV, 2,3, ἐδῶ πίν. 62, Α1:α = Κυπρ. Μουσείο GC 503.

3. Τοῦ αὐτοῦ, ἔ.δ., πίν. XI, 6-8, ἐδῶ πίν. 62, Α1:β = Κυπρ. Μουσείο GC 504.

4. M. GRANT, «The Coinage of Tiberius in Cyprus», *Univ. of Melbourne Cyprus Exp.* (1957) 3.

5. HILL, ἔ.δ., πίν. XV, 4, ἐδῶ πίν. 62, Α1:γ = Κυπρ. Μουσείο 1935/X-19/6.

6. Τοῦ αὐτοῦ, ἔ.δ., πίν. XVI, 6-9, ἐδῶ πίν. 62, Α1:δ = Κυπρ. Μουσείο Α580.

7. Τοῦ αὐτοῦ, ἔ.δ., πίν. XXVI, 7, ἐδῶ πίν. 62, Α1:ε.

8. Τοῦ αὐτοῦ, ἔ.δ., πίν. XXVI, 8-10, ἐδῶ πίν. 62, Α1:στ.

9. Τοῦ αὐτοῦ, ἔ.δ., πίν. XXVI, 11.

10. Τοῦ αὐτοῦ, ἔ.δ., πίν. XXVI, 12.

11. Κυπρ. Μουσείο J.387, J.878.

12. Κυπρ. Μουσείο 1935/X-19/8. Βλ. ἐπίσης G. RICHTER, *Catalogue of Engraved Gems of Classical Period (Metropolitan Museum Collection)* (1920) ἀρ. 279-280, 282-284, 281 (= J.577).

13. Ο.Δ. 3901/9741, 9743, 9749, 9752.

αυτοκρατόρων Βεσπασιανού¹⁴, Τίτου και Δομιτιανού, που χρονολογούνται στα 76/77, 77/78, 78/79 μ.Χ. Ἀπουσιάζει ἡ ἡμικυκλική αὐλή (πίν. 62, Β:1).

Τύπος Γ: Πρόσοψη τριώρου ναοῦ με ὑπερυψωμένο τὸ κεντρικὸ κλίτος, ὅπου ὁ βαί-
τυλος, με κίονες στὶς πλευρικὲς πτέρυγες, δηλαδή ἓνα συγκροτημένο οἰκοδόμημα. Ἡ
παράσταση, πὺ ποικίλλει ἀναλόγως τῶν ἀντικειμένων ὅπου εἶναι χαραγμένη, συναντᾶ-
ται:

1. Σὲ χάλκινα νομίσματα τῆς οἰκογένειας τῶν Σεβήρων¹⁵, πὺ ὑπογράφονται ἀπὸ τὸ
Κοινὸν Κυπρίων. Ἐνα εἶδος μετόπης πάνω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ οἰκοδόμημα με ἀστέρι
μέσα σὲ μηνίσκο, ἄνω στὸ κέντρο. Οἱ πλευρικὲς πτέρυγες φαίνονται νὰ ἔχουν ἓνα ἐλα-
φρὸ στέγαστρο ἀπὸ δοκάρια ὅπου κάθονται πτηνά. Μέσα βρίσκονται, ἀπ' ὅ,τι μπορούμε
νὰ κρίνουμε, κιονόσχημοι λυχνοστάτες με πλατιά βάση, δακτύλιο στὴ μέση τοῦ κορμοῦ
καὶ μία ρηχὴ φιάλη στὸ ἄνω μέρος. Ἡ αὐλή, ἡμικυκλική με περιτείχισμα καὶ κεντρικὴ
εἴσοδο, εἶναι πλακόστρωτη, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν δικτυωτὸ διάκοσμό της, καὶ σ' αὐτὴ
διακρίνονται βωμός (;) καὶ ἄλλα ἀπροσδιόριστα ἀντικείμενα (πίν. 62, Γ:1).

2. Σὲ χρυσὰ δακτυλίδια¹⁶ καὶ δακτυλιδόλιθους¹⁷ τοῦ 2ου καὶ 3ου αἰ. μ.Χ. Πάνω σὲ
μερικὰ χρυσὰ δακτυλίδια δύο πτηνὰ ἐκατέρωθεν λεκάνης ἢ βωμοῦ. Σὲ μερικὸς δακτυ-
λιδόλιθους παρουσιάζεται ἓνα εἶδος δεύτερου ὀρόφου ὅπως δείχνουν κίονες ἢ ἄλλο κτί-
σμα (πίν. 62, Γ:2-3).

Τύπος Δ: Ἀπεικονίζεται χαραγμένος σὲ χάλκινο καθρέφτη¹⁸. Σηκὸς με πρόσοψη πὺ
στηρίζουν κίονες πὺ πλαταίνουν πρὸς τὰ ἄνω, βαίτυλος με διπλὴ ἐπίστεψη πλαισιωμέ-
νος ἀπὸ δύο κόλινους κώνους. Σὲ κάθε πλευρὰ τοῦ σηκοῦ δύο δίσκοι (;). Δικτυωτὸς
διάκοσμος στὸ δάπεδο τῆς αὐλῆς (πίν. 62, Δ:1).

Ἀπὸ τὰ σφραγίσματα, μόνο τέσσερα ἀντιστοιχοῦν με τὸν τύπο Α1α,β καὶ με ἐκεῖνο
πάνω σὲ χρυσὰ καὶ χάλκινα δακτυλίδια (Α2) τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., με μόνη διαφορά ὅτι στὰ
σφραγίσματα, μέσα στὴν αὐλή πὺ δὲν εἶναι πλακόστρωτη διακρίνονται βωμός (;) καὶ
πτηνά. Οἱ τύποι πὺ παρουσιάζονται στὰ ὑπόλοιπα σφραγίσματα ἀποτελοῦν μία ἐντελὴς
νέα μαρτυρία. Ἀνάλογα με τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπο πὺ ἀπεικονίζουν μποροῦν νὰ διαι-
ρεθοῦν σὲ τρεῖς κατηγορίες:

Τύπος Α: Ὁ βαίτυλος, ὅπως φαίνεται, στέκεται στὸ ὑπαιθρο ἀνάμεσα σὲ δύο κίονες
με πλατιά βάση καὶ ἐπίπεδο ἐπικράνο, πὺ ἴσως νὰ εἶναι βωμοὶ ἢ θυμιατήρια. Αὐτὸς ὁ
τύπος ἀπεικονίζεται πάνω σὲ τρία σφραγίσματα¹⁹ (πίν. 62, Α:α-γ). Στὸ ἓνα ἢ ἡμικυ-
κλική αὐλή φαίνεται πλακόστρωτη, στὰ ἄλλα δύο, στὸ ἀπλὸ δάπεδο τῆς αὐλῆς, φαίνον-
ται νὰ κινοῦνται ζῶα. Στὰ δύο αὐτὰ σφραγίσματα ὁ βαίτυλος φαίνεται σὰν καλυμμένος
με πλέγμα (;).

14. HILL, ἔ.δ., πίν. XV, 1-3, 7-8, πίν. XVI, 3-4, ἔδω πίν. 62, Β:1 = Κυπρ. Μουσείο 1933/XI-20/36.

15. Τοῦ αὐτοῦ, ἔ.δ., πίν. XVII, 4-6, 8-10, πίν. XXVI, 6, ἔδω πίν. 62, Γ:1 = Κυπρ. Μουσείο H.C. 309.

16. A.P. DI CESNOLA, *Salaminia* (1882) 40, εἰκ. 39. F.H. MARSHALL, *Catalogue of Finger Rings in the British Museum (Greek-Roman)* (1907) πίν. VI, 253, πίν. XXXV, 1640, 1641. RICHTER, ἔ.δ., πίν. 68, 279. A. BROWN - H. CATLING, *Ancient Cyprus* (1975) πίν. XXXa, ἔδω πίν. 62, Γ:2 = MARSHALL, ἔ.δ., πίν. VI, 253.

17. Κυπρ. Μουσείο 1951/VII-31/2 (κόκκινος ἱασπις). Βλ. ἐπίσης HILL, ἔ.δ., πίν. XXVI, 13-16.

18. A.P. DI CESNOLA, ἔ.δ. 59, εἰκ. 66, ἔδω πίν. 62, Δ:1.

19. Ο.Δ. 3901/9751, 9744, 9761(;))

Τύπος Β: Ὁ τύπος αὐτός συναντᾶται σὲ ἓνα σφράγισμα. Ὁ βαίτυλος στέκεται ἀνάμεσα σὲ δύο παραστάδες ποὺ λήγουν σὲ κέρατα καθοσιώσεως. Ἐκατέρωθεν κιονόσχημο ἀντικείμενο μὲ πλατιά ἐπίπεδη ἐπίστεψη. Πάνω στὸ ἀπλὸ δάπεδο τῆς ἡμικυκλικῆς αὐλῆς τὸ γράμμα Κ (Κύπρος;) ²⁰ (πίν. 62, Β:α).

Τύπος Γ: Τρίχωρη πρόσοψη ναοῦ μὲ ἡμικυκλική μπροστὰ αὐλή, στὸ ἀπλὸ τῆς δάπεδο βωμός (;) ἢ λεκάνη (;) ἀνάμεσα σὲ δύο πτηνά. Τοῦ τύπου αὐτοῦ ἔχουμε δύο παραλλαγές: α. Ὁ βαίτυλος βρίσκεται μέσα στὸν σηκό. Μέσα στίς πλευρικές πτέρυγες ἓνα θυμιατήριο πού, ὅπως φαίνεται, στέκεται πάνω σὲ τρία πόδια, ὅπου στηρίζεται τὸ κωνικό του στέλεχος, πού βαστάζει τρεῖς ἐπ'ἀλλήλες σειρὲς κώνων καὶ δίσκων μὲ κυρτὸ χεῖλος, μὲ ἓναν ἐπίπεδο δίσκο στὸ ἄνω μέρος. Ὁ τύπος αὐτός θυμίζει θυμιατήρια ἢ λυχνοστάτες τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ κυρίως τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων (8ος καὶ 7ος αἰ. π.Χ.) ²¹. Στὸ ἄνω μέρος τῶν πλευρικῶν πτερύγων καὶ τοῦ σηκοῦ σ' ὅλο τους τὸ μήκος διακρίνονται κάθετες προεξοχές, πού φαίνεται ὅτι σημαίνουν τὴν ὑπαρξὴ δοκαριῶν, ὅπως μπορούμε καλύτερα νὰ δοῦμε στὸ σφράγισμα ὑπ' ἀρ. 9740 (πίν. 62, Γ:α - ε), ὅπου τὰ δοκάρια τῆς κεντρικῆς πτέρυγας ἀποδόθηκαν κάπως πρὸς προοπτικά. Τέτοιες προεξοχές παρουσιάζονται, ὅπως εἶδαμε πρὸς πάνω (βλ. σελ. 246), στὰ κυπριακὰ νομίσματα τῶν Αὐγούστου, Δρούσου, τῆς οἰκογένειας τῶν Σεβήρων, σὲ χρυσὰ δακτυλίδια ἀλλὰ καὶ σὲ νομίσματα τῶν Σάρδεων τῶν χρόνων τοῦ Τραϊανοῦ ἢ Ἀδριανοῦ καὶ Γορδιανοῦ Γ'. Ὁ τύπος αὐτός ἀπεικονίζεται πάνω σὲ τρία σφραγίσματα ²² (πίν. 62, Γ:α-γ). β. Ἡ ἄλλη παραλλαγή ἐμφανίζεται πάνω σὲ δύο σφραγίσματα ²³ (πίν. 62, Γ:δ-ε), ὅπου ὑπάρχει ὁ ἴδιος τρίχωρος ναὸς μὲ τίς κάθετες προεξοχές στὸ ἄνω μέρος καὶ τῶν τριῶν του χώρων, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι οἱ δύο πλευρικοὶ χώροι εἶναι σαφῶς ξεχωριστοὶ ἀπὸ τὸν κεντρικό. Μέσα στὴν κάθε πλευρική πτέρυγα βρίσκεται ἓνας λυχνοστάτης (;). Τὸ μακρὺ του στέλεχος, σὰν φυτεμένο στὸ ἔδαφος, καταλήγει σὲ ἓναν δίσκο πάνω στὸν ὁποῖο ὑψώνεται χωνί (;) ὅπου καίει φλόγα ²⁴. Ἐκατέρωθεν τῶν πλευρικῶν πτερύγων ὀρθώνονται θυμιατήρια μὲ σωληνόσχημο στέλεχος πάνω σὲ κωνική βάση καὶ μὲ πλατὺ ἐπικράνο κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἓνας δακτύλιος μὲ κυρτὸ πρὸς τὰ κάτω τὸ χεῖλος (σφράγισμα 9748). Ὁ τύπος αὐτός θυμίζει θυμιατήρια τοῦ τέλους τῶν Κυπροαρχαϊκῶν καὶ τῶν Κυπροκλασικῶν χρόνων ²⁵. Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης, ὅπως ἀπεικονίζεται στὰ σφραγίσματα αὐτά, φαίνεται νὰ εἶναι μία ξύλινη κατασκευή. Λυχνοστάτες καὶ θυμιατήρια παραπλήσιου τύπου ἀπεικονίζονται καὶ στὰ νομίσματα τῶν Σάρδεων τῶν χρόνων

20. Ο.Δ. 3901/9742.

21. I. RAUBITSCHKE, «Cypriot Bronze Lampstands in the Cesnola Collection of the Stanford Univ. Museum of Art», *Proceedings of the Xth Intern. Congress of Classical Archaeology* (Ankara 1978) τ. II, 699-707, πίν. 215, 217, εἰκ. 10. J. DES GAGNIERS - V. KARAGEORGHIS, *La céramique chypriote de style figuré* (1979) 514 (λεπτομέρεια κάτω ἀπὸ τὴ λαβή).

22. Ο.Δ. 3901/9740, 9747, 9759.

23. Ο.Δ. 3901/9738, 9748.

24. Πρβ. Κυπρ. Μουσείο 1936/II-14/1.

25. Πρβ. Κυπρ. Μουσείο C77 (πήλινο). V. KARAGEORGHIS, *Two Cypriote Sanctuaries of the End of the Cypro-Achaic Period* (1977) πίν. Α: 22 + 23 + 34, 21 + 32 + 33.

τοῦ αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ. Δὲν γνωρίζουμε πότε οἱ Σάρδεις (καὶ ἡ Πέργαμος) υἱοθέτησαν τὴ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης καὶ αὐτὸ τὸν τύπο τοῦ ναοῦ της²⁶.

Ἀπὸ τοὺς ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης ποὺ βρίσκουμε στὰ δεκατρία πῆλινα σφραγίσματα τοῦ Ἀρχείου τῆς Πάφου, μόνον ἓνας, ποὺ ἀπεικονίζεται σὲ τέσσερα σφραγίσματα, συναντᾶται καὶ σὲ νομίσματα ποὺ χρονολογοῦνται μεταξὺ τοῦ 22 π.Χ. καὶ 22 μ.Χ. Ἐπομένως τὰ σφραγίσματα αὐτὰ χρονολογοῦνται ἀσφαλῶς στοὺς χρόνους αὐτοὺς. Τὰ ὑπόλοιπα ἑννέα ἐντάσσονται μέσα στὴ χρονολόγηση τοῦ συνόλου τῶν σφραγισμάτων, ποὺ καθορίζεται ἀπὸ χρονολογικὲς ἐνδείξεις ποὺ βρίσκονται πάνω σὲ ἓναν ἀριθμὸ σφραγισμάτων καὶ ἀπὸ τὴ χρονολόγηση ἄλλων συνευρεθέντων εὐρημάτων, κυρίως νομισμάτων. Οἱ χρονολογίες πάνω στὰ σφραγίσματα καλύπτουν μία χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (τέλος βασιλείας τοῦ Πτολεμαίου ΣΤ' ἢ ἀρχὴ ἐκείνης τοῦ Πτολεμαίου Η') ὡς τὸ τέλος τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (τέλος τῆς βασιλείας τῆς Κλεοπάτρας Ζ') καὶ συμφωνοῦν μὲ ἐκεῖνες τῶν νομισμάτων ποὺ βρέθηκαν στὸ ἴδιο μὲ τὰ σφραγίσματα στρῶμα μὲ στάχτες.

Ἐφ' ὅσον ἡ χρονολογία τῶν σφραγισμάτων καθορίζεται μὲ τόση ἀκρίβεια, μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης ποὺ ἀπεικονίζεται πάνω σ' αὐτά, ἀποτέλεσε τὸ πρότυπο γιὰ τὶς μετέπειτα ἀπεικονίσεις τοῦ ναοῦ πάνω σὲ διάφορα ἀντικείμενα, δίνοντάς μας ταυτόχρονα μία εἰκόνα τοῦ πῶς πρέπει νὰ ἦταν ὁ ναὸς κατὰ τὸν 2ο καὶ 1ο αἰ. π.Χ.

Αὐτὴ εἶναι μία ἐντελῶς νέα μαρτυρία ποὺ ἔρχεται νὰ προστεθεῖ στὶς ἤδη γνωστὲς γιὰ τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης.

Λευκωσία

ΙΩΝ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΟΥ

26. B. TRELL, «Prehellenic Sanctuaries on the Graeco-Roman Coins of Anatolia», *Proceedings of the Xth Intern. Congress of Classical Archaeology* (Ankara 1978) τ. Ι, 108.

THE LYCEUM, THE GARDEN OF THEOPHRASTOS, AND THE GARDEN OF THE MUSES A TOPOGRAPHICAL RE-EVALUATION

Theophrastos, who succeeded Aristotle as head of the Peripatetic School, was from Eresos on Lesbos. As a metic he was not legally entitled to own property in Athens. But he acquired a private garden in the city through the influence of Demetrios of Phaleron, tyrant from 317 to 307 B.C. *IG II² 2613-14* are two boundary stones of the late fourth or early third century B.C. Each was inscribed *hóros / Μουσῶν / κήπου*. Vanderpool¹ and Travlos² identify this Garden of the Muses, named on *IG II² 2613-14*, as part of the private garden of Theophrastos. They locate Theophrastos' Garden in the vicinity of modern Syntagma Square, where they propose that the two boundary stones defined the limits of a sanctuary of the Muses.

The only ancient source for the Garden of Theophrastos is Diogenes Laertius³. As Lynch points out in his superb study, *Aristotle's School*⁴, the will of Theophrastos, as preserved by Diogenes Laertius, contains three provisions which suggest that this garden was located near the Lyceum: 1. Theophrastos asks to be buried in the garden⁵, thereby indicating that the property lay outside the city walls. 2. Theophrastos bequeaths his garden to friends who «wish to pursue learning and philosophy together»⁶, apparently stipulating that the garden was to be used for the same purposes as the public facilities of the Lyceum. 3. Theophrastos appoints the same freedman as caretaker of both the garden and the Lyceum because he «lives nearby» the two properties⁷. I suggest that an analogy might also be drawn between the geographical relationship of Theophrastos' Garden and the Lyceum and that of Plato's Garden and the Academy. The private garden of Plato is known to have been located either near or beside the Academy⁸.

Assuming that the Garden of Theophrastos lay close to the Lyceum, our ability to determine the site of the garden depends almost exclusively upon our knowledge of the

1. E. VANDERPOOL, *AE B'*, 1953/54, 126-28.
2. J. TRAVLOS, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* (New York, Praeger Publishers, 1971) 345, figs. 219 no. 206, 379 no. 206.
3. DIOG. LAERT. 5.39, 5.52-55.
4. J.P. LYNCH, *Aristotle's School* (Berkeley, University of California Press, 1972) 99-101.
5. DIOG. LAERT. 5.53.
6. Idem, 5.52.
7. Idem, 5.54.
8. CIC. *Fin.* 5.2; PLUT. *De exil.* 10.603 B; APUL. *De Plat.* 1.4; DIOG. LAERT. 3.5.20.

location of the Lyceum. Literary testimonia provide us with a general but consistent picture of where the Lyceum was. Livy (31.24.18) states that when Philip V attacked Athens in 200 B.C., he burned «the Lyceum and all the other sacred and attractive places around the city» (circa urbem). Plutarch (*Sull.* 12.3) relates that during Sulla's siege of Athens in 86 B.C., the sacred groves were cut down in the Academy and the Lyceum, which he identifies as suburbs (προάστεια) of the city. We thus know from Livy and Plutarch that the Lyceum was located outside of Athens' ancient city walls.

According to Strabo, Plutarch, and Pausanias, the Lyceum lay to the east of ancient Athens. Strabo (9.1.24) states that the Ilissos River flows «from the parts above Agrai and the Lyceum». Plutarch (*Thes.* 27.4) recounts how the Athenians made a concerted attack on the right wing of the Amazons «from the Palladium and Ardetos and the Lyceum». Pausanias (1.19.3) mentions the Lyceum after his discussions of the sanctuary of Olympian Zeus, the sanctuary of Apollo Delphinios, the Gardens of Aphrodite, and the Kynosarges gymnasium. Of these seven sites linked by ancient authors to the Lyceum, the Olympieion and the Ardetos hill are known to have been in the southeast region of ancient Athens. The Palladium⁹, the Delphinium¹⁰, the Gardens of Aphrodite¹¹, and the district of Agrai¹² are all believed to have been in the southeast vicinity of the city. The Kynosarges gymnasium is known to have been either to the east or to the south of the city¹³.

In the opening of his dialogue *Lysis*, Plato has Socrates say, «I was walking from the Academy straight to the Lyceum along the road outside the city wall, directly beneath the wall itself (ὕπ' αὐτὸ τὸ τεῖχος). And when I was at the gate where the Fountain of Panops is located, I chanced upon Hippothales» (203 A). From the Academy, which was about one mile northwest of the ancient city, Socrates walked southeastward toward the Lyceum, skirting the Themistoklean wall on at least its northeast side. Upon meeting a friend he stopped at a gate near the so-called Fountain of Panops. Socrates never states that he reached the Lyceum. But since that was his destination, one might suspect that the Lyceum was not far from the gate where he ended his walk. Since the road to the Lyceum is described as «directly beneath the wall itself», it seems logical that the Lyceum would not be far from the wall.

Plato's vague reference to the site of the Lyceum is given much more meaning by a passage in Strabo. Strabo reports that there are springs of the Eridanos River «outside the so-called Gates of Diochares, close to the Lyceum; and at an earlier time a spring-house was built nearby with a good and copious supply of water» (9.1.19). One cannot help but suspect that this Diochares Gate is the same gate referred to by Plato, and that

9. TRAVLOS, *Pictorial Dictionary*, 412-15, figs. 219 no. 181, 379 no. 181, 532-34.

10. *Ibid.* 83, figs. 106-14, 219 no. 160, 379 no. 160.

11. J.G. FRAZER, *Pausanias's Description of Greece*, vol. 2 (New York, The MacMillan Company, 1913) 191; TRAVLOS, *Pictorial Dictionary*, fig. 379 no. 190.

12. FRAZER, vol. 2, 203-205; TRAVLOS, *Pictorial Dictionary*, 112-13, figs. 154-63, 219 no. 151, 379 no. 151.

13. FRAZER, vol. 2, 193-94; TRAVLOS, *Pictorial Dictionary*, 340, figs. 219 no. 192, 379 no. 192.

the springhouse «built at an earlier time» was in fact the Fountain of Panops¹⁴. Plato and Strabo thus indicate that the Lyceum lay near the Diochares Gate, the immediate vicinity of which was well-watered and had a fountain house.

Xenophon (*Hell.* 2.4.27) writes that in 403 B.C. the Athenian democrats plotted to bring siege engines against the city walls «by way of the road issuing out of the Lyceum» (κατὰ τὸν ἐκ Λυκείου δρόμον). The Athenian oligarchs thwarted the attempt by blockading the road with boulders. Since this road between the Lyceum and the city was wide enough to accommodate siege machines and was blockaded with boulders «large enough to fill a wagon» (ἀμαξιαίους λίθους), a major highway is implied. This highway would naturally enter the city through a major gate, most probably the Gate of Diochares.

Xenophon does not specify the distance of this highway between the Lyceum and the city gate. But in *Hellenika* 1.1.33 he describes the Lyceum gymnasium and the city wall as being very close together. He reports that the Lakedaimonians, on a raid against Athens in 410 B.C., advanced «right up to the city walls» (πρὸς αὐτὰ τὰ τείχη). An Athenian force «inside the city» (ἐν τῇ πόλει) sallied out through a gate and lined up «beside the Lyceum gymnasium» (παρὰ τὸ Λύκειον γυμνάσιον) in battle formation, «in case the enemy should advance any closer». Xenophon portrays the Spartan army as having advanced almost to the city wall itself. Yet there was still space between the Spartans and the wall for the deployment of a defending force beside the Lyceum gymnasium.

A scholiast of Aristophanes' *Peace* (v. 353) writes that military training the exhibitions of the Athenian infantry took place «in the Lyceum because it lay beside the city» (ἐν τῷ Λυκείῳ διὰ τὸ παρακεῖσθαι τῇ πόλει)¹⁵. This statement not only seems to confirm the Lyceum's proximity to the city wall, but also indicates something of the Lyceum's size. Xenophon (*Hipp.* 3.1.1) states that the Athenian cavalry used the Lyceum as a parading ground. He explains that «five tribes at a time» (πέντε φυλάς)¹⁶ would ride up a road in the Lyceum to «the top of a facing theater» (τὸ κεφάλαιον τοῦ ἀντιπροσώπου θεάτρου) (*Hipp.* 3.1.6-7). What exactly this «theater» was is a matter of speculation. It may have been simply a rising slope of ground upon which spectators could sit¹⁷. But in any case it is clear that the Lyceum covered a large area. The grounds of the Lyceum not only contained one of the three major gymnasiums of Athens¹⁸, a palaestra¹⁹,

14. STRABO (9.1.19) implies that the springhouse «built at an earlier time» existed when Kallimachos wrote his *Collection of Rivers*. The springhouse would have therefore been built before the third century B.C.

15. The statement of Schol. AR. *Peace* 353 is repeated verbatim in the *Suda*, s.v. Λύκειον γυμνάσιον.

16. FRAZER (vol. 2, 197) translates πέντε φυλάς as «ten troops of horse».

17. In *Hellenika* 7.4.31, Xenophon mentions a theater (θεάτρου) at Olympia. No theater has been excavated there. This may be another reference not to an actual edifice, but to a place where the natural configuration of the land accommodated spectators.

18. DEM. 24.114; HERACLEIDES CRITICUS, ed. K. MÜLLER, *Geographi Graeci Minores*, vol. 1 (Paris, Firmin-Didot, 1882) 98.

19. PS. PLUT. *Vit.* 841 C-D, 843 F.

woodlands²⁰, sanctuaries²¹, and various other public facilities²², but were spacious enough to accommodate exercises and displays of the Athenian infantry and cavalry.

Archaeological evidence has not yet established the exact site of the Lyceum. But a number of findings support the general location indicated by the literary testimonia; namely, that the Lyceum was an extensive area east of Athens, outside but very close to the city wall, near the Diochares Gate.

The eastern course of the Themistoklean city circuit is well known. Excavations have uncovered sufficient portions of the Themistoklean wall, the proteichisma, and the city moat to establish the positions of these fortifications from the junction of Pesmantzoglou, Sophokleous, and Aristeidou streets in the north to the precinct of Olympian Zeus in the south²³. In 1959 a major gate was excavated about two blocks southwest of modern Syntagma Square, beneath the city block bounded by Metropoleos, Penteles, Apollonos, and Boules streets²⁴. An opening more than ten meters wide was discovered at the center of an oblique angle in the proteichisma wall. In front of the opening were two retaining walls which spanned the width of the city moat. These walls must have supported a roadway, ten meters wide, which entered the city from the east. This gate, located at the approximate center of the east side of the Themistoklean city circuit, has been generally recognized since the 1960's as the Gate of Diochares.

IG II² 2495 is a partially preserved stele, found on the Acropolis²⁵ and dating to the second half of the fourth century B.C. It records the rental of various public or religious properties. One such property is located at the Ἀθηνᾶς τέλμα πρὸς ταῖς [πύλαις] / ταῖς παρὰ τὸ Διοχάρο[υς] .ᾤ. βάλανέο[v] («the marsh of Athena near the [gates] beside the Bathhouse of Diochares») (ll. 6-8). The restoration of πύλαις²⁶, meaning the Gates of Diochares, seems justified by the feminine plural articles and the name Διοχάρο[υς]. By analogy with SEG 21.651, an Athenian boundary stone inscribed ὄρος τέλμα/τος Ἀθηνάας, the «marsh of Athena» probably refers to a section of the city moat

20. THEOPHR. *Hist. Pl.* 1.7.1; HERACLEIDES CRITICUS, ed. MÜLLER, vol. 1, 98; PLUT. *Sull.* 12.3.

21. LUC. *Anach.* 7; PAUS. 1.19.3; DIOG. LAERT. 5.51.

22. DIOG. LAERT. 5.51-52.

23. O. ALEXANDRI, *Deltion* 22, 1967, B1, *Chronika*, 56-58, 66-70, figs. 1 nos. 14 and 22, 16-17, 24-26, pl. 72γ; *Deltion* 23, 1968, B1, *Chronika*, 99-100, figs. 1 no. 90, 45, pl. 54β; *Deltion* 24, 1969, B1, *Chronika*, 53-55, figs. 1 no. 27, 21-22, pl. 49β; *Deltion* 25, 1970, B1, *Chronika*, 77-79, figs. 1 no. 8, 32; *Deltion* 27, 1972, B1, *Chronika*, 38-41, figs. 1 no. 17, 11-12, pl. 42β; G. DAUX, *BCH* 84, 1960, 234-35; PH. D. STAVROPOULLOS, *Deltion* 20, 1965, B1, *Chronika*, 93-94, fig. 32; I. THREPSIADES, *Polemon* 1952/53, 126-41; *Deltion* 16, 1960, *Chronika*, 23-24, 26-27, pls. 25α-β, 26α-β; E. VANDERPOOL, *AJA* 60, 1956, 267; *AJA* 61, 1957, 281; *AJA* 62, 1958, 321.

24. THREPSIADES, *Deltion* 16, 1960, *Chronika*, 23-24, 26-27, pls. 25α-β, 26α-β.

25. TRAVLOS (*Pictorial Dictionary*, 160) states in error that IG II² 2495 was found beside the Church of Aghia Dynamis on Metropoleos St.; that is, practically at the site of the Diochares Gate. According to PITTAKES (*AE* 1853, 865), KOEHLER (*IG* II 1056), and KIRCHNER (*IG* II² 2495), the inscription was found on the Acropolis, west of the Parthenon.

26. K.S. PITTAKES, *AE* 1853, 865-66 no. 1387.

which lay in a moist area and was consequently waterlogged²⁷. The «balaneion» or «bathhouse» of Diochares indicates a facility with an ample water supply.

Immediately west of Syntagma Square, two blocks northeast of the Diochares Gate, four parallel ditches have been excavated. They measure ca. 0.50 m. in depth and width, and are aligned ca. 1.60 m. distant from one another. They are dated by sherds to Geometric times, ca. 950-750 B.C. A well discovered nearby is dated by sherds to the same period. The excavator Charitonides identifies the ditches and the well as an irrigation system²⁸.

One block east of the Diochares Gate, beneath modern Nikes St., a large Roman building has been uncovered²⁹. Although the excavator Threpsiades calls this structure a «nymphaion», both he and Travlos³⁰ identify it as the Balaneion of Diochares. In front of the Diochares Gate, on the north edge of the road which passes through it, are scanty remains of Classical building walls, identified by Threpsiades as the Fountain House of Panops³¹. The precise identifications of these buildings may or may not be correct. But ample archaeological evidence indicates that the area immediately in front of the Diochares Gate was well-watered and contained facilities connected with water. The archaeological findings thus confirm the testimonia of Plato (*Lys.* 203A), Strabo (9.1.19), and *IG* II² 2495³².

Beneath the southeast corner of Syntagma Square are the partial foundations of a small stoa, measuring five meters in width³³. These foundations have been identified as possibly belonging to a στωίδιον, which stood in the Lyceum and is referred to in Theophrastos' will³⁴. They are dated to the late fourth or early third century B.C., and were overlaid by a third century B.C. road. In the middle of the modern National Gardens are some small foundations identified by Judeich as «remains of a stoa»³⁵. It is possible that these foundations, instead of those under Syntagma Square, belong to the

27. THREPSIADES, *Deltion* 16, 1960, *Chronika*, 27; G. GRUBEN, *AA* 79, 1964, 413-15; TRAVLOS, *Pictorial Dictionary*, 158. Alexandri reports that at the southwest corner of Boules and Petrake streets, two blocks north of the Diochares Gate, the depth of the city moat cannot be determined because of the continuous inflow of water from underground springs (*Deltion* 22, 1967, B1, *Chronika*, 68, fig. 26).

28. S. I. CHARITONIDES, *AE* 1958, 2-3, pl. 1.

29. THREPSIADES, *Deltion* 16, 1960, *Chronika*, 27.

30. TRAVLOS, *Pictorial Dictionary*, fig. 379 no. 207.

31. THREPSIADES, *Deltion* 16, 1960, *Chronika*, 26.

32. The modern Parliament Building in Athens is built on a hill which slopes down to the west into Syntagma Square and to the south into the National Gardens. The lay of the land in front of the site of the Diochares Gate thus provides a natural setting for the run-off and accumulation of water. An abundant water supply in the Lyceum is indicated by THEOPHRASTOS (*Hist. Pl.* 1.7.1), who describes an enormous plane tree that grew there beside a water channel.

33. M. PARASKEVAIDES, *Kathemerine*, 16 March 1958. I thank Dr. Eugene Vanderpool for showing me this newspaper article.

34. DIOG. LAERT. 5.51; PARASKEVAIDES, *Kathemerine*, 16 March 1958; R.E. WYCHERLEY, *Greece and Rome* 9, 1962, 12 n. 1.

35. W. JUDEICH, *Topographie von Athen*, 2nd ed. (Munich, C.H. Beck, 1931) plan 1 (1-5).

στωίδιον. Or they could belong to still another stoa which stood in the Lyceum, and is likewise mentioned in Theophrastos' will³⁶. But since stoas were the most ubiquitous type of civic architecture in virtually every city of ancient Greece, neither of these foundation remains should be taken as serious evidence for the Lyceum. It is doubtful, in fact, whether either of them ever actually supported a stoa. Vanderpool is of the opinion that the stoa beneath Syntagma Square was never built above foundation level³⁷. Travlos identifies the remains in the middle of the National Gardens as «temple foundations»³⁸.

At the southwest corner of the National Gardens, approximately 450 meters southwest from the Diochares Gate, are the ruins of a monumental building complex dating to Roman Imperial times³⁹. A large rectangular peristyle court and a semicircular colonnade are surrounded by some sixty rooms of various shapes and sizes. The complex is labeled in Travlos' *Pictorial Dictionary* as a «Roman building with semicircular colonnade»⁴⁰. But in earlier publications Travlos proposed that these were the remains of a gymnasium, built perhaps by the emperor Hadrian⁴¹. The partially excavated site is lacking a running track — one of the essential components of all ancient gymnasiums. But the peristyle court, measuring 37 m. × 40 m., might have served as a palaestra, which was the other characteristic feature of a gymnasium. Lynch calls the complex «a plausible candidate for the ... Lyceum gymnasium»⁴². He suggests that the gymnasium of the Lyceum was rebuilt by Hadrian, and cites Aelius Spartianus, who writes that Hadrian built a replica of the Lyceum at his villa near Tivoli⁴³. Besides the monumental scale of these ruins, a further indication that they may belong to a gymnasium is the fact that directly south of them, across modern Vasilisses Olgas Ave., are the remains of an elaborate bath complex probably built by Hadrian⁴⁴. Baths were often associated with ancient gymnasiums. It is also interesting to note that this building complex nearly abuts the southeast side of the Themistoklean city wall. This recalls the close proximity of the Lyceum gymnasium to the city wall, as described by Xenophon (*Hell.* 1.1.33).

IG II² 1945 is an inscribed stele found in the National Gardens and dated to the first century A.D. It is a long list of names, headed by the word Ἀπόλλωσιν and the names and titles of four Athenian officials. Ἀπόλλωσιν is a plural dedication to Apollo. The first official named in the heading is the archon eponymous; next is the gymnasiarch, Tiberius Claudius Novius, who was a prominent Athenian citizen⁴⁵. The dedication to

36. DIOG. LAERT. 5.52.

37. This information was conveyed to me verbally by Dr. Vanderpool in 1982.

38. TRAVLOS, *Pictorial Dictionary*, fig. 379 no. 205.

39. *Praktika* 1889, 8-31.

40. TRAVLOS, *Pictorial Dictionary*, fig. 379 no. 201.

41. TRAVLOS, *Praktika* 1950, 54; Πολυεδομική Ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν (Athens 1960) 134.

42. LYNCH, *Aristotle's School*, 23.

43. SPARTIANUS, *Hadrian* 26.5.

44. TRAVLOS, *Pictorial Dictionary*, 181 (I), figs. 238-44, 379 no. 165, 380 no. 165, 381.

45. P. GRAINDOR, *Athènes de Tibère à Trajan* (Cairo 1931) 141-43.

Apollo, the naming in the heading of a prominent gymnasiarch, and the finding place east of the Diochares Gate all suggest a connection with the Lyceum.

The most important archaeological find pertaining to the Lyceum is an inscribed statue base of the first century B.C., *IG II² 2875*. It was found near the Russian Orthodox Church of St. Nikodemos, two blocks south of Syntagma Square on modern Philhellenon St. It records a dedication to Apollo by a manager or curator (*ἐπιμελητής*) of the Lyceum: «Dionysios son of Dionysodoros, of the tribe Kekropis, epimeletes of the Lyceum, to Apollo. The gymnasiarch was Kallikratides son of Syndromos, of the deme Steiria». In all probability this base originally stood inside or in front of the gymnasium of the Lyceum. Its heaviness and good state of preservation suggest that it was not moved far from its original location and was not re-used. In 1854, Pittakes proposed that the finding place of this base marked part of the site of the Lyceum⁴⁶. He supported his claim by citing the alternate name of St. Nikodemos, which is St. Lykodemos⁴⁷. He concluded that the name «Lykodemos» derives from the epithet of the patron divinity of the Lyceum, Apollo Lykeios. Pittakes also drew attention to the fact that the immediate vicinity of the Russian Orthodox Church was in his day called Δασκαλεῖον, even though there was no school (διδασκαλεῖον) in the area. He concluded that «Daskaleion» was a Classical tradition of the Peripatetic School, which had occupied the site in antiquity. It should be remembered in the context of Pittakes' argument that the Peripatetic School of the Lyceum was a functioning institution until A.D. 529, when the pagan schools in Athens were closed by the emperor Justinian. The Church of St. Nikodemos seems to have had a long and continuous history on the same site. The present structure is a nineteenth century rebuilding of an eleventh century church, which was itself constructed over ancient foundations⁴⁸. Travlos identifies these foundations as belonging to a sixth century church⁴⁹ and a second century A.D. bath⁵⁰. He suggests that the bath was part of the Lyceum gymnasium.

Vanderpool⁵¹ and Travlos⁵² agree with Pittakes in identifying the Church of St. Nikodemos as part of the site of the Lyceum. Wycherley tentatively accepts their view⁵³. Vanderpool⁵⁴, Travlos⁵⁵, Lynch⁵⁶, and Papachatzis⁵⁷ all locate the Lyceum between

46. PITTAKES, *AE* 1854, 1141-44.

47. The Church of St. Nikodemos is still today sometimes called the Church of St. Lykodemos.

48. A. ANTONIOS, *AE* 43, 1856, 1449-56.

49. TRAVLOS, *Πολεοδομική Έξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν*, 142-43.

50. TRAVLOS, *Pictorial Dictionary*, 181 (L).

51. VANDERPOOL, *AE B'*, 1953/54, 126-28.

52. TRAVLOS, *Pictorial Dictionary*, 345.

53. WYCHERLEY, *Greece and Rome* 9, 1962, 11-12; *The Stones of Athens* (Princeton, N.J., Princeton University Press, 1978) 228-29.

54. VANDERPOOL, *AE B'*, 1953/54, 126-28.

55. TRAVLOS, *Pictorial Dictionary*, 345, figs. 219 no. 202, 379 no. 202.

56. LYNCH, *Aristotle's School*, 217, fig. 1.

57. N.D. PAPACHATZIS, *Πανσάνιον Ἑλλάδος Περιήγησις*, vol. 1: Ἀττικά (Athens: Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, 1974) 284, fig. 60.

modern Syntagma Square and the Church of St. Nikodemos. Vanderpool, Travlos, and Lynch extend the grounds eastward into the National Gardens. Lynch extends them southward as well, as far as the precinct of Olympian Zeus.

Travlos, Lynch, and Papachatzis designate the south edge of Syntagma Square as the northern boundary of the Lyceum. This designation cannot be correct. Excavations conducted in the mid 1960's revealed massive conglomerate foundations stretching from modern Othonos St., on the south edge of Syntagma Square, to Xenophontos St., one block farther to the south⁵⁸. These foundations are dated to the second half of the fourth century B.C. Travlos claims that they belong to the Lyceum palaestra built by Lykourgos⁵⁹. But the excavators, Stavropoulos and Andreiomenou, identify them as belonging to a Hellenistic pottery factory. According to Stavropoulos, the foundations beneath Xenophontos St. were covered by a layer 3.30 m. deep, containing an «astonishing quantity» of broken clay vessels, dating from the Hellenistic and early Roman periods⁶⁰. According to Andreiomenou, 115 crates of sherds dating from the late Hellenistic and early Roman periods were recovered from the foundations under Othonos St.⁶¹ These broken vessels include pots «of every kind of domestic use»⁶², but chiefly consist of lamps, Megarian bowls, and lamp and Megarian bowl moulds. This pottery factory, which specialized in the manufacture of lamps and Megarian bowls, was at least one city block in size. If the Lyceum did in fact occupy ground directly south of Syntagma Square, the factory prevented it from extending much farther north than the Church of St. Nikodemos.

Not all topographers have believed that the Lyceum lay south of Syntagma Square or in the area of the National Gardens. Curtius⁶³, Kaupert⁶⁴, Skias⁶⁵, and Judeich⁶⁶ proposed the site of the Lyceum on the south slope of Lykabettos. Delorme located it on the south or southwest slope of Lykabettos⁶⁷; Kroll on the west or southwest slope of the hill⁶⁸. These scholars published their work before the probable site of the Diochares Gate had been discovered. They placed the gate either a little north of its presently proposed site or farther to the east, in the Hadrianic extension of the city circuit. They also interpreted some of the Lyceum's literary testimonia as indicative of a site on Lykabettos. Strabo's description (9.1.19) of springs of the Eridanos, for instance,

58. STAVROPOULLOS, *Deltion* 20, 1965, B1, Chronika, 94-96, fig. 1 no. 29; A. ANDREIOMENOU, *Deltion* 21, 1966, B1, Chronika, 80 no. 23, fig. 1 no. 23, pl. 84.

59. TRAVLOS, *Pictorial Dictionary*, 345.

60. STAVROPOULLOS, *Deltion* 20, 1965, B1, Chronika, 94.

61. ANDREIOMENOU, *Deltion* 21, 1966, B1, Chronika, 80.

62. STAVROPOULLOS, *Deltion* 20, 1965, B1, Chronika, 94.

63. E. CURTIUS, *Die Stadtgeschichte von Athen* (Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1891) map 4.

64. E. CURTIUS and J.A. KAUPERT, *Atlas von Athen* (Berlin, Dietrich Reimer, 1878) pl. 2.

65. A.N. SKIAS, *Hestia* 1894, 291.

66. JUDEICH, *Topographie von Athen*, 415.

67. J. DELORME, *Gymnasion: Etude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, no. 156 (Paris, Editions E. de Boccard, 1960) 44, fig. 1.

68. W. KROLL, *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (1927), s.v. *Lykeion*, col. 2267.

was very reasonably interpreted as a reference to the original source of the river, on the southwest slope of Lykabettos near modern Dexamene⁶⁹. Xenophon's mention (*Hipp.* 3.1.6-7) of the «top of a facing theater» was sometimes thought to refer to the rising slope of Lykabettos.

In my opinion, both the literary testimonia and the archaeological evidence indicate a site for the Lyceum in the area of the National Gardens and the Church of St. Nikodemus. But until a more convincing archaeological discovery is made, such as the sanctuary of Apollo Lykeios, the site of the Lyceum cannot be proved.

The identification by Vanderpool and Travlos of Syntagma Square as the site of the Garden of Theophrastos and their assignment of *IG* II² 2613-14 to a sanctuary of the Muses there are supported by Charitonides⁷⁰, and tentatively accepted by Wycherley⁷¹. These identifications are based upon the proposed site of the Lyceum, south of Syntagma Square; the proximity of Theophrastos' Garden to the Lyceum, as inferred from Theophrastos' will; the findspot of *IG* II² 2613; and the conviction of these scholars that the Garden of Theophrastos contained a sanctuary of the Muses.

IG II² 2613 was discovered in a grave forty meters north of Syntagma Square. There is little reason to assume that it was ever set up in Syntagma Square as a boundary stone. It was not found *in situ*. It is small enough to have been carried a long distance from the place where it originally stood. Its companion piece, *IG* II² 2614, was found about three-quarters of a mile away, on the south slope of the Acropolis. *IG* II² 2613 was re-used in antiquity as a stele bedding. It could well have been brought to Syntagma Square to be used for that purpose.

There is no reason to assume that either *IG* II² 2613 or 2614 ever stood in Theophrastos' Garden. The text inscribed on the two stones is not that of a private horos. *Hópos Μουσῶν κήπου* follows the standard formula of public boundary inscriptions, with *hópos* followed by the genitive of a divinity or place. All private boundary stones known from Athens are inscribed with the single word *hópos*, except for one inscription which adds the personal name of the property's owner⁷².

The most serious objection, however, against associating *IG* II² 2613 or 2614 with Theophrastos' Garden is the «Garden of the Muses» itself. Judeich states twice in his non-pareil *Topographie von Athen* that the Garden of Theophrastos contained a sanctuary of the Muses⁷³. The same claim is made by Vanderpool⁷⁴ and Travlos⁷⁵. The only source upon which these scholars could have based such an opinion is the will of Theophrastos. Yet, as Lynch convincingly demonstrates in *Aristotle's School*⁷⁶, the

69. JUDEICH, *Topographie von Athen*, plan 1 (K-2).

70. CHARITONIDES, *AE* 1958, 127-28, 145.

71. WYCHERLEY, *Greece and Rome* 9, 1962, 11-12; *Stones of Athens*, 228-29.

72. *IG* II² 2535.

73. JUDEICH, *Topographie von Athen*, 415, 424 n. 5.

74. VANDERPOOL, *AE* B', 1953/54, 126.

75. TRAVLOS, *Pictorial Dictionary*, 345.

76. LYNCH, *Aristotle's School*, 99-101, 210.

arrangement and wording of Theophrastos' will are incontrovertible evidence against assigning a sanctuary of the Muses to the Garden of Theophrastos. A very clear distinction is made in the will between the public sanctuary of the Lyceum and Theophrastos' private garden. The first section of the will deals with the maintenance and repair of public facilities in or beside the Lyceum, which are to be financed with funds administered by a certain Hipparchos⁷⁷. Each provision is marked by the verb *βούλομαι*. Among the items requested to be maintained or repaired are a stoidion, a stoa, an altar, and statues of Aristotle and Nikomachos, all stated to be «inside the sanctuary» of the Lyceum. In addition there is a Mouseion with statues of the Muses, which is stated to be located beside the stoidion. The Mouseion was evidently just outside the Lyceum, on the borders of the sanctuary⁷⁸.

In the second part of his will, Theophrastos disposes of his private property⁷⁹. Each provision is marked by the verb *δίδωμι*, followed by the names of heirs. Included among these properties are an estate at Stageira, Theophrastos' books, and the garden, which is stated to contain a peripatos or walkway and to be bordered by several houses. Nowhere in this section of the will dealing with Theophrastos' private properties is a sanctuary of the Muses mentioned. It is absolutely clear that the Mouseion was not in Theophrastos' private garden, but was a public sanctuary connected with the Lyceum.

Where might this Mouseion have been? There were evidently many shrines of the Muses in ancient Athens. In his speech *Against Timarchos* (1.10), Aeschines declares that a duty of all educators is to concern themselves «with the mouseia in the schools». This statement seems to imply that every teaching facility in the city had a mouseion.

An excellent candidate for the Mouseion beside the Lyceum, however, is offered by Pausanias. After his mention of the Lyceum, Pausanias describes a statue of Nisos «behind the Lyceum» (1.19.4). He then arrives at the Ilissos River, where he points out an altar to the Ilyssian Muses (1.19.5). He implies that the altar was set up by the Athenian people, which indicates that it was a public sanctuary. This shrine of the Ilyssian Muses was well known, as evidenced by both literary and epigraphical testimonia⁸⁰. It was located on the city side of the Ilissos, just outside the southeast corner of the ancient city circuit⁸¹. Pausanias leaves the site by crossing the Ilissos to the district of Agrai, whence he proceeds to the Panathenaic Stadium (1.19.6). The sanctuary of the Ilyssian Muses was in the immediate vicinity of the other sites linked to the Lyceum by Pausanias (1.19.6), Strabo (9.1.24), and Plutarch (*Thes.* 27.4). I propose

77. DIOG. LAERT. 5.51-52.

78. LYNCH (*Aristotle's School*, 100, 210) is of the opinion that the Mouseion was located inside the Lyceum sanctuary.

79. DIOG. LAERT. 5.52-53.

80. PAUS. 1.19.5; HIMERIUS, *Orationes* 22.8; STEPH. BYZ., s.v. Ἰλισσός; AE 1853, 740-44 no. 1204, 11. 15, 17.

81. The exact location of the altar of the Ilyssian Muses is conjectured by TRAVLOS (*Pictorial Dictionary*, fig. 379 no. 191) and PAPACHATZIS (*Ἀττικά*, fig. 162).

that it might be identified with the Mouseion of Theophrastos' will. If this identification is correct, the grounds of the Lyceum must have extended southward to the Olympieion and incorporated the large Roman building complex at the southwest corner of the National Gardens, as conjectured by Lynch.

Among the other cult places in the immediate vicinity of the sanctuary of the Ilyssian Muses were the Gardens of Aphrodite and the district of Agrai, which was sacred to Artemis the Huntress (Ἄρτεμις Ἀγροτέρα) and to Demeter⁸². These goddesses are evocative of fertility, vegetation, and trees. The area was thus a perfect place for a «garden» of the Muses. It is in fact equidistant between Syntagma Square and the south slope of the Acropolis, the finding places of the two boundary stones inscribed «Garden of the Muses». I propose that the sanctuary of the Ilyssian Muses was where IG II² 2613 and 2614 originally stood⁸³.

The Garden of Theophrastos must be dissociated from both the Garden of the Muses, named on IG II² 2613-14, and from the Mouseion of Theophrastos' will. It must also, however, be dissociated from Syntagma Square, which is a wholly unsuitable site. Excavations conducted since the nineteenth century have proven conclusively that the entire area was an ancient cemetery. Masses of graves dating from the fifth century B.C. to at least the first century B.C. have been uncovered beneath the French Embassy at the east corner of Akademias St. and Vasilisses Sophias Ave.⁸⁴; beneath the Grande Bretagne Hotel on the corner of Georgiou and Benizelou streets⁸⁵; and beneath Heinrich Schliemann's old house at the north end of Nikes St.⁸⁶ Great numbers of graves dating from the sixth century B.C. to the second century A.D. have been uncovered along the southern course of Stadiou St.⁸⁷ From the ancient city moat to the western part of Syntagma Square, the entire four blocks between Karageorge Servias and Metropoleos streets have been excavated to reveal a crowded cemetery; which dates from the second half of the fifth century B.C. to the first century B.C.⁸⁸ Spot digs over much of the rest of Syntagma Square and at the site of the modern Parliament Building have uncovered a similar density of burials⁸⁹. It is inconceivable that this crowded public cemetery could have served at the same time as the private garden of Theophrastos.

Sharpsburg, Maryland

C. EDWARD RITCHIE, JR.

82. PAUS. 1.19.6; FRAZER, vol. 2, 203-204.

83. The well-known mouseion in Plato's Academy was two miles from the finding places of IG II² 2613 and 2614, and had probably not yet been founded when the stones were inscribed. The only literary reference for associating a garden with the Muses is an allegorical allusion in Plato's *Ion* (534 A).

84. T.D. GOODELL, *AJA* 10, 1895, 469-79.

85. C. WACHSMUTH, *Die Stadt Athen im Altertum*, vol. 1 (Leipzig, B.G. Teubner, 1874) 338.

86. W. DÖRPFELD, *AM* 13, 1888, 231; H. SCHLIEMANN, *AM* 13, 1888, 207-10.

87. A. LOLLING, *Deltion* 1889, 125-26; E. KONTOLEONTOS, *REG* 13, 1900, 493-94; N. KYPARISSES, *Deltion* 9, 1924/25, 68-72; P. AMANDRY, *BCH* 61/62, 1947/48, 385-91.

88. *Illustrated London News*, 22 June 1957, p. 1017; CHARITONIDES, *AE* 1958, 1-152, pls. 1-26.

89. JUDEICH, *Topographie von Athen*, plan 1 (H-4, I-4).

ΕΙΣ ΑΤΤΙΚΑΣ ΕΦΗΒΙΚΑΣ ΕΠΙΓΡΑΦΑΣ: IG II² 2235

Γεωργίῳ Ε. Μυλωνᾷ τούσδε τοὺς κούρους Ἀτθίδος Κεκροπίας
πόλεως ἀνατίθηναι εὐσεβείας ἔνεκα τῆς εἰς τοὺς προγόνους.

Τὸ κείμενον τῆς IG II² 2235 (EM 8650 + 8649), ὅπως ἀπεδόθη εἰς τὸν τῆς IG II² τόμον, εἶναι ἐλλιπές¹, καὶ ἡ παρούσα μελέτη, συμπληροῖ τὸ κείμενόν της ἀπὸ φωτογραφίων καὶ ἐκτύπων, σταλέντων ὑπὸ τῆς ἐφόρου τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου κ. Ντίνας Πέππα-Δελμούζου καὶ τῆς βοηθοῦ αὐτῆς κ. Χαρᾶς Καραπά-Μολιζάνι. Ἐπίσης καὶ ὁ ἐπίτιμος ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Δρ Μάρκελλος Θ. Μιτσὸς παρέσχεν ἐκτυπάκιον τοῦ στίχου 35 (κατωτέρω)².

Αἱ συμπληρώσεις τῆς ἐπικεφαλίδος εἶναι κατὰ προσέγγισιν ἀκριβεῖς, ὥς πρὸς τὸν σωστὸν χῶρον καὶ ἀριθμὸν γραμμάτων. Ἡ ἀναπαράστασις τῆς ἐπικεφαλίδος, ὥς καὶ τοῦ ἀετώματος, ἐγίνε ἀπὸ τῆς φωτογραφίας τοῦ EM 8649 (δεξιὰ πλευρὰ) καὶ τὰ ἀπολεσθέντα γράμματα τοῦ στίχου 2 (πρὸς τὰ ἀριστερὰ) ἦσαν περὶ τὰ εἴκοσι καὶ δύο. Τῶν δὲ στίχων 3-4 περὶ τὰ εἴκοσι καὶ πέντε καὶ εἴκοσι καὶ ἑξ ἀντιστοίχως. Παρατίθεται εἰς τὸν ἀναδιπλούμενον πίνακα τὸ βελτιωμένον κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς.

Σχόλια

Εἰς τοὺς στίχους 1, 2, 3, 4, 5, 8, 13 (ΑΥΡ), 21 [€], 23, 25, 36, 37, 38, 40, 44, 46, 48, 49, 50, 52, 57, 59, 66, 81, 86, 90, 91, 92, 94, 99, 100 (ΦΡΟ·), 108, 114, 121 [€], 124, 129, 130, 133, 134, 136, 137, 140, 141, 142 [ς], 143 (ς), 144, 156 [Θ], 158, 201-202, 216 (ς), 230, 231, 232, 240, 246, 248, 254, 255, 258, 259 [ς], 260, 261, 263, 266, 268 [ς], 270, 271, 272 [Θ], 274 καὶ 275, παρατηροῦνται διάφοραι παραλλαγὰι γραφῆς (διαφορὰ γραμμάτων, συμπλέγματα, κλπ.).

Στ. 1: Μᾶλλον τὸ ἀέτωμα θὰ ἔφερε καὶ ἀνάγλυφον ἀσπίδα.

Στ. 2-3: Φαίνεται ὅτι ὁ κοσμητὴς Χρῆστος ἔφερε καὶ *praenomen* συντετμημένον (Μ.), καθὼς τὸ ἀπαιτεῖ ὁ χῶρος (δρα καὶ ὑπὸ στ. 44 κατωτέρω). Ὁ γράφων ἠρώτησε τὴν κ. Χ. Καραπά-Μολιζάνι, καθ' ὅσον τὰ EM 8650 καὶ 8649 συνανήκουν. Ἀπήντησεν ὅτι ἡ ἐργασία τῆς ἀριστερᾶς στενῆς πλευρᾶς φαίνεται νὰ ὁμοιάζῃ πρὸς τὴν τῶν EM 8649 καὶ 3894 (κατωτέρω) (29-IX-81). Ἀπέστειλε καὶ ἐκτυπὸν τῆς πλευρᾶς αὐτῆς, ἀλλὰ μᾶλλον

1. Ὅρα καὶ S[IMONE] FOLLET, *Athènes [au IIe et au IIIe siècle: études chronologiques et prosopographiques* (Paris 1976) 239, σημ. 4.

2. Εὐχαριστίαι ἐκφράζονται καὶ ἐκ τοῦ παρόντος. Ἐξητάσθη καὶ φωτογραφία τοῦ στ. 35, ἀλλ' οὐδὲν ἐμφαίνεται.

νά διαφέρει από τῆς δεξιᾶς. Ἐπίσης, ὡς ἡ ὅλη ἐπιγραφή ἀναπαρεστήθη, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπολεσθέντων ὀνομάτων ὑπὸ τὸν στ. 148 (Στ. Β) δύναται νὰ κλίνη ὑπὲρ τῆς διαχωρίσεως τοῦ EM 8650 ἀπὸ τοῦ 8649 (EM 8650 + 3894; καὶ κατωτέρω). Ἡ ἀναφορὰ ὅμως τοῦ κοσμητοῦ Χρήστου (EM 8650, στ. 44) εὖ νοεῖ τὴν συσχέτισιν τῶν δύο ἀποσπασμάτων, ὡς καὶ ἡ τοῦ Κασσιανοῦ Φιλίππου (EM 8649, στ. 9, καὶ 8650, στ. 38 καὶ 102).

Στ. 3: Εἰς τὴν IG II² 3765, στ. 6-8, ὅπου τιμᾶται ὁ υἱὸς τοῦ κοσμητοῦ Χρήστου, οἱ περὶ τὸ Διογένειον συνάρχοντες ἔκαναν τὴν ἀνάθεσιν (στ. 44 κατωτέρω). Εἰς τὴν ἐπικεφαλίδα ὅμως τῆς IG II² 2235 (ὄρα ἀνωτέρω) δὲν δύναται νὰ συμπληρωθῇ καὶ οἱ περὶ τὸ Διογένειον, ἀλλὰ τοῦτο νὰ μὴν ἔχῃ σημασίαν τινὰ (ὄρα ὑπὸ στ. 2-3 ἀνωτέρω). Πρβ. καὶ S. Follet, *Athènes*, 240.

Στ. 4: Ὁ ἄρχων [...]⁷⁺. Ἐπικτήτος Ἀχαρνέως εἶναι ἄγνωστος. Ὁ J. Kirchner παρέπεμψεν εἰς IG II² 2046, στ. 22, καὶ 2361, στ. 12 (ἡ τελευταία ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.). Ὑπάρχει ὁ ἄρχων Κ. Ἀλλήιος Ἐπικτήτος (J.H. Oliver, *Hesperia*, Suppl. 13, 1970, 120, ἀρ. 39, στ. 1), ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν εἶχε δημοτικὸν (κατήγετο ἐξ Ἐπιδάουρου ἢ ἐκ τοῦ Ἀργους). Πάντως, ἡ ἀρχοντεία του θὰ πρέπει νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸν 3ον μ.Χ. αἰ. (ὄρα καὶ IG II² 3625), καὶ τὸ ὄνομά του ταιριάζει εἰς τὸν στ. 4: [Κ. Ἀλλήιου Ἐπικτήτου Ἀχαρνέως (:). Πρβ. καὶ S. Follet, *Athènes*, 126.

Στ. 5-9: Αἱ συμπληρώσεις τούτων τῶν στίχων ἐγιναν κατὰ τὴν ὑπόδειξιν καὶ τῆς S. Follet, *Athènes*, 239, σημ. 4 (ὄρα καὶ σελ. 486-487). Ὅπως παρατήρησε καὶ ἡ S. Follet τὸ Σ (στ. 8: Κοίλης) ἀνεγράφη ἐντὸς τῆς καθέτου ἀυλακώσεως (τοῦ περιθωρίου). Εἰς S. Follet, *Athènes*, σελ. 433, ἀρ. 12, στ. 8 (ἴσως πρὸ τοῦ 234/5 μ.Χ.), ὁ γραμματεὺς Σύντροφος δὲν εἶναι ἱερεὺς (S. Follet: 228/9-236/7 μ.Χ.). Ὁ Κασσιανὸς Φίλιππος (στ. 9) ἦτο, φαίνεται, ἄρχων ἐφήβων καὶ κατεῖχε καὶ δεύτερον ἀξίωμα. Ἡ S. Follet προέτεινε τὸ γυμνασίαρχος (σελ. 239, σημ. 4), ἀλλ' ὁ χῶρος ἐπιτρέπει τὴν συμπλήρωσιν [θεσμοθέτης] (μόνον ἓνας θεσμοθέτης ἀναφέρεται εἰς στ. 19). Ὅρα ὑπὸ στ. 38 κατωτέρω.

Σ τ ἡ λ η Α:

Στ. 13: Ἴσως ἵχνος γράμματος νὰ ἐμφαίνεται κατόπιν τοῦ δευτέρου Α.

Στ. 14: Τὸ Λ φαίνεται ὡς Α, ἀλλὰ ἡ ὀριζόντιος γραμμὴ θὰ εἶναι τυχαία.

Στ. 17: Ὅρα ὑπὸ στ. 19 κατωτέρω.

Στ. 19: Μετὰ τὸ πατρωνυμικὸν ὑπάρχει κενὸν καὶ εἰς τὸ σπάσιμον τοῦ λίθου ἵχνος γράμματος (ἀρχὴ δημοτικοῦ, συμπεραίνεται), τὸ ὁποῖον δύναται νὰ ἀναγνωσθῇ ὡς Λ ἢ Α. Ὁ Τρύφων Ζωῖλου καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Σάτυρος Ζωῖλ[ου] (στ. 17) εἶναι ἄγνωστοι. Τὰ ὀνόματα Σάτυρος καὶ Τρύφων ἀπαντῶνται εἰς οἰκογένειαν ἐξ Ὑβάδων τῆς Λεωντίδος φυλῆς (π.χ., πρβ. τὴν IG II² 2193, στ. 8-9, ἀπὸ τοῦ 201/2 μ.Χ. = S. Follet, *Athènes*, 482). Ἴσως νὰ ὑπάρχῃ κάποια συγγένεια μεταξύ τῶν.

Στ. 21: Τὸ δεύτερον Ρ μάλλον ὁμοιάζει πρὸς γάμμα· τοιοῦτον παρόμοιον παρατηρεῖται καὶ εἰς στ. 37, 91 καὶ 94. Ὁ ἐφηβος Αὐρ. Φιλοκράτης (Πειραιεύς) τῆς IG II² 2486 = S. Follet, *Athènes*, 447, ἀρ. 15, στ. 89, θὰ εἶναι υἱὸς τοῦ σωφρονιστοῦ Αὐρ. Φιλοκράτους (τοῦ Φιλοκράτους) Πει[ρ] (ὁ γράφων συμπληροῖ τὸ Ρ). Ὁ ἐφηβικὸς αὐτὸς κατάλογος χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 240/1 μ.Χ., κατὰ τὸν γράφοντα.

Στ. 23: Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ὁ Αὐρ. Εὐφρόσυνος θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς

πατήρ τῶν ἐφήβων Εὐφροσύνου (τοῦ Εὐφροσύνου) καὶ Φειδίου τοῦ Εὐφροσύνου (κατωτέρω, Στ. Β, στ. 128-129).

Στ. 24: Ὁ υἱὸς τοῦ Αὐρ. Φιλήμονος θὰ εἶναι ὁ ὑποσωφρονιστὴς Αὐρ. Φιλήμων τῆς IG II² 2243, στ. 20, ἀπὸ τοῦ 243/4 μ.Χ. περίπου (ἐνίοτε μόνον σχετικαὶ χρονολογίαι ἀναφέρονται). Ἀμφότεροι ἀναφέρονται ὡς πρυτάνεις εἰς *Agora XV*³, ἀρ. 466, στ. 31-32, ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. (δρα *Epigraphica* 43, 1981, σελ. 125, ἀρ. 10): Αὐρ. Φιλήμων/Αὐρ. Φιλήμων νε.

Στ. 28: Ὡς καὶ πρότερον ἐμνημονεύθη, μαρτυρεῖται καὶ ὡς σωφρονιστὴς εἰς τὴν IG II² 2242 = S. Follet, *Athènes*, 446, ἀρ. 15, στ. 14: Αὐρ. Ἀμεμπτος [---], ἀπὸ τοῦ 240/1 μ.Χ. (δρα ὑπὸ στ. 21 ἀνωτέρω).

Στ. 30 καὶ 33: Οἱ δύο οὗτοι ὑποσωφρονιστὰι μαρτυροῦνται πιθανῶς καὶ εἰς τὴν 2231 = S. Follet, *Athènes*, 439 καὶ 440, ἀρ. 14, στ. 12 καὶ 16 (κατὰ τὸν J. Kirchner).

Στ. 35: Ἡ ἐξάλειψις τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀγῶνος μᾶς ἀποστερεῖ, φαίνεται, σημαντικοῦ γεγονότος. Ἄν καὶ ἐμφαίνωνται ἴχνη γραμμάτων, τὸ ὄνομα διαφεύγει. Πάντως, Ἀλ[ἐξ-ανδρείων] (S. Follet, *Athènes*, 239, σημ. 4) ἀποκλείεται. Ἡ πρώτη ράβδωσις εἶναι κάθετος, ἂν καὶ ὑπάρχῃ ἀνωμαλία εἰς τὸ μέσον αὐτῆς. Ἡ S. Follet προέτεινε καὶ Μ[αξιμεινείων] (αὐτόθι, σελ. 327), ἀλλὰ μᾶλλον καὶ αὕτη ἡ ἀνάγνωσις ἀποκλείεται. Τὰ ἴχνη δὲν εὐνοοῦν τοιαύτην συμπλήρωσιν. Αἱ παρατηρήσεις γίνονται ἀπὸ ἐκτύπων (ἀνωτέρω). Καὶ ἡ προσπάθεια ἀναγνώσεως ἐκ τοῦ λίθου, οὐδὲν ἀπέφερε (Μάρκελλος Θ. Μιτσός, Ντίνα Πέππα-Δελμούζου, Χαρά Καραπα-Μολιζάνι).

Στ. 38: Ὁ Κασσιανὸς Φίλιππος ἀναφέρεται ὡς [ἄρχων ἐφήβων] εἰς στ. 9 καὶ ὡς ἐφηβος εἰς Στ. Β, στ. 102, κατωτέρω. Οὗτος ὁ ἐφηβος πιθανῶς νὰ ἀναφέρηται ὡς ἐπώνυμος ἄρχων εἰς IG II² 2242 = S. Follet, *Athènes*, 446, ἀρ. 15, στ. 4: Κασ[ιανοῦ Φιλίππου Στιριέως], ἀπὸ τοῦ 240/1 μ.Χ. (δρα στ. 21 ἀνωτέρω). Περὶ τῆς οἰκογενείας του, πρβ. τὰ τοῦ γράφοντος εἰς *R. belge ph. - hist.* 52, 1974, 60-61, ἀρ. 2, καὶ 64-65, ἀρ. 8, καὶ *Ἑλληνικά* 29, 1976, 254-256, H3, K. Clinton, «The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries», *TAPhS N.S.* 64, 1974, 80, ἀρ. 10 (= σελ. 79, ἀρ. 9), S. Follet, *Athènes*, 285 (= [Κασσιανὸς ἱεροκῆρυξ, κατωτέρω]-287, καὶ J.S. Traill, *Hesperia* 51, 1982, 231-233, ἀρ. 34, στ. 2, 4 καὶ 6-8. Εἰς *R. belge* (ἀνωτέρω, σελ. 65, ἀρ. 8, στ. 6) ἀναφέρεται ὁ [Κασσιανὸς ἱεροκῆρυξ, ὁ ὁποῖος ἦτο ἄρχων κατὰ τὴν 29ην Παναθηναῖδα (IG II² 2241), δηλ. κατὰ τὸ 230/1 μ.Χ. (S. Follet, *Athènes*, 486: 231/2 μ.Χ.). Συνεπῶς ἡ IG II² 4075 + 4083 = *R. belge* (ἀνωτέρω, ἀρ. 8) ἀνήκει εἰς τὸ 230/1 μ.Χ. περίπου. Ἡ μήτηρ τοῦ [Κασσιαν]οῦ ἱεροκῆρυκος μνημονεύεται καὶ εἰς IG II² 4066, [ἐπὶ] ἱερείας Ἰσιδώρας (ἀνωτέρω, *R. belge*, ἀρ. 2). Αὕτη ἡ ἀνάθεσις θὰ ἐγίνετο ὅταν ἡ Ἰουλία Ρουφεῖνα δὲν εἶχεν ἀκόμη ὑπανδρευθεῖ τὸν Ἰούλιον Μουσώνιον, πατέρα τοῦ [Κασσιαν]οῦ ἱεροκῆρυκος. Ἄρα ἡ IG II² 4066 θὰ πρέπει νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸ 200 μ.Χ. περίπου. Εἰς τὴν ἰδίαν ἐποχὴν θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ καὶ ἡ IG II² 3965, ὅπου ἡ ἀνάθεσις ἐγίνετο καὶ πάλιν ἐπὶ ἱερείας Εἰσιδώρας. Ὅρα καὶ ὑπὸ στ. 102 κατωτέρω.

Στ. 40: Ὀνήσιμος καὶ Ἑλπιδιανός. Ὁ Ὀνήσιμος δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν Αὐρ.

3. B.D. MERITT καὶ J.S. TRAILL, *The Athenian Agora, XV, Inscriptions: The Athenian Councillors* (Princeton 1974).

᾽Ονήσιμον (Στ. Β, στ. 134) καὶ ὁ ᾽Ελπιδιανὸς πρὸς τὸν ᾽Ελπ[ιδιανὸν ---] εἰς Στ. Β, στ. 74. Εἰς τὸν στ. 75 σώζεται τὸ ὄνομα ΟΜΗ [...] (κατωτέρω), ἀλλὰ δὲν ἀναγιγνώσκεται ὡς ᾽Ο(ν)ή[σιμος] (ἐνωρίτερα ὁ γράφων ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τοιαύτην ἀνάγνωσιν).

Στ. 42: ᾽Αναφέρεται ὡς ἔφηβος εἰς Στ. Β, στ. 120.

Στ. 44: Ὁ κοσμητὴς Χρῆστος εἶναι φαίνεται ὁ Αὐρ. Χρῆστος ᾽Αφφιανοῦ Μαραθῶνιος (ὄρα ὑπὸ στ. 2 ἀνωτέρω). Ὡς καὶ πρότερον παρετηρήθη, ὁ κοσμητὴς Χρῆστος μαρτυρεῖται ὡς ἔφηβος μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ εἰς *IG II² 2123*, στ. 21-22: Χρῆστος ᾽Αφφιανοῦ Μαρ./᾽Αφφιανὸς) Μαρ., ἀπὸ τοῦ 190-200 μ.Χ. περίπου, καὶ ὡς σωφρονιστὴς εἰς *IG II² 2223*, στ. 25: Αὐρ. Χρῆστο[ς Μαραθῶνιος;], ἀπὸ τοῦ 221/2 μ.Χ. (κατὰ τὸν γράφοντα). Ὁ ἀδελφὸς τοῦ ἀναφέρεται καὶ εἰς *IG II² 2246*, στ. 1-2: ᾽Αφφιανὸς) Μα/[ραθῶνιος], ὅπου ἀνεγράφη οἱ συνάρχοντές του (S. Follet, *Athènes*, 102). Ὁ υἱὸς τοῦ κοσμητοῦ Αὐρ. ᾽Αφφιανὸς Χρήστου Μαραθῶνιος εἰς *IG II² 3765* καὶ *Hesperia* 4, 1935, 64, ἀρ. 27 (ὄρα καὶ S. Follet, *Athènes*, 239-240). Συγγενὴς τῶν ἀναφέρεται ὡς ὑποσωφρονιστὴς εἰς *IG II² 2208*, στ. 20: Αὐρ. ᾽Αφφιανὸς Δημητρίου Μαρα., ἀπὸ τοῦ 212/3 μ.Χ. περίπου (S. Follet, *Athènes*, 484: 211/2 μ.Χ.). Μήπως ὁ ὑποσωφρονιστὴς εἶναι ὁ πατὴρ τοῦ κοσμητοῦ; Ὅρα καὶ ὑπὸ τοῦς στ. 201-202 κατωτέρω.

Στ. 45: Ἐπειδὴ ἀναφέρονται τὰ Σεβήρεια, ἡ *IG II² 2235* ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 234/5 μ.Χ., τὸ ἀργότερον. Ὁ Σεβήρος ᾽Αλέξανδρος ἐδολοφονήθη κατὰ μῆνα Μάρτιον τοῦ 235 μ.Χ. = ᾽Αττικὸν ἔτος 234/5 μ.Χ. Βεβαίως, δὲν διεσώθησαν ἐφηβικαὶ μαρτυρίαι ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ Μαξιμιανοῦ (234/5-237/8 μ.Χ.), ὅστις διεδέχθη τὸν Σεβήρον ᾽Αλέξανδρον. Πάντως, ὁ Μαξιμιανὸς καὶ ὁ υἱὸς του τιμῶνται εἰς *IG II² 3419* καὶ 3420.

Στ. 46: Ὅπως ἀνέφερε καὶ ὁ J. Kirchner, ὁ Αὐρ. Πάπος θὰ εἶναι ὁ Πάπος Θεοφίλου (Στ. Β, στ. 90).

Στ. 52: Τὰ [᾽Α]θηναῖα ἀναγιγνώσκονται καλύτερα ὡς [᾽Α]θηναίων, ἐκτὸς ἂν ἓνα ἀπὸ τῶν ἰῶτα εἶναι τυχαῖον. Πρβ. τὴν *SEG* 30 (1980 = 1983), σελ. 279, ἀρ. 1015: ᾽Αθηναῖδος.

Στ. 54: [Γλύ]κερος. Ἀπαντᾷται ὡς ἔφηβος εἰς Στ. Β, στ. 140: Γλύκερος ᾽Ατ[ε]ιμήτου.

Στ. 57: Δύναται νὰ συμπληρωθῇ καὶ ὡς [..... Με]γαλεῖνος.

Στ. 58: Τὸ ὄνομα τοῦ ἀγῶνος συνίστατο ἀπὸ δέκα καὶ κάτω γραμμάτων.

Στ. 59: Σύμπλεγμα τῶν ΟΤΟΣ (τὸ Τ ὡς ὅ ψιλόν). Πρβ. τὸν ᾽Ασκληπιόδ[ο]τον Σεκούνδ. εἰς Στ. Β, στ. 139.

Στ. 60-71: Αἱ συμπληρώσεις τῶν ὀνομάτων τῶν ἀξιωματούχων γίνονται ἀπὸ ἄλλων ἐπιγραφῶν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Πρβ. τοὺς πίνακας εἰς S. Follet, *Athènes*, 486-487 (καὶ σελ. 239, σημ. 4). Τὸ δημοτικὸν τοῦ ὑπογραμματέως (στ. 66) ἐκτείνεται εἰς τὸν στ. 137 τῆς Στ. Β, διὸ καὶ τὸ τοῦ ἐφήβου ὄνομα ἐκεῖ ἀνεγράφη δεξιότερα (ὄρα *AE* 1968, 186, ἀρ. 12). Ἡ S. Follet, *Athènes*, 239, σημ. 4, ἀνέγνωσε τὸ ὄνομα τοῦ ἱατροῦ εἰς στ. 71: [ιατρὸς Αὐρ. ᾽Αρτεμ]είσιος· τὸ Σ τὸ ἀνέγνωσε καὶ ὁ Oscar W. Reinmuth (ἀπὸ φωτοτυπίας ἐκ τοῦ τῆς *IG II²* τόμου εἰς τὸ Ἰνστιτοῦτον Προκεχωρημένων Σπουδῶν εἰς Πρίνστον Νέας Ἱερσέης, ΗΠΑ). Εἰς τὸν στ. 68, ἡ S. Follet προέτεινε τὴν συμπλήρωσιν [κεστροφύλα]ξ. Κάτωθεν τοῦ ἱατροῦ ἀπωλέσθη ὁ λίθος, ἀλλὰ προφανῶς θὰ ἀνεγράφη οἱ γυμνασίарχοι καὶ οἱ συστρεμματάρχαι.

Σ τ ή λ η Β:

Στ. 73: Ὑπάρχουν ἔχνη γράμματος μετὰ τὸ Α, καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ὀνόματος πιθανῶς νὰ ἀναγνώσθῃ ὡς Απ[---] ἢ Ατι[---].

Στ. 74: Πιθανῶς νὰ ἀναγνώσθῃ καὶ ὡς Ἑλπι[διανός]. Ὁ γράφων τὸν ταυτίζει πρὸς τὸν (συν)αγωνοθέτην Ἑλπιδιανὸν τῆς Στ. Α, στ. 40. Πρβ. τὴν *Hesperia* 11, 1942, 72, ἀρ. 37, στ. 57: Ἑλπιδιανός (Ἑρεχθεΐδος), ἀπὸ τοῦ 274/5 ἢ 278/9 μ.Χ. (κατὰ τὸν γράφοντα).

Στ. 75: Ἴσως ἔχνος τοῦ Ρ νὰ διακρίνηται: Ὅμηρ[ος]. Πρβ. τὴν IG II² 10046, στ. 3: Ὅμηρος Λαμπρεὺς (*aet. imp., ut videtur*).

Στ. 76: Ἴσως νὰ ὑπάρχῃ ἔχνος γράμματος μετὰ τὸ Λ, ἀλλὰ δὲν διακρίνεται καθαρά. Πιθανῶς τὸ ὄνομα νὰ ἀναγνώσθῃ ὡς Βασιλ[εΐδης]: πρβ. τὴν IG II² 7660, στ. 4-7: Νύμφη/Βασιλεΐδου/ ἐκ Κηφεισι/ῶν, 2ος μ.Χ. αἰ. (ὑπάρχει ὁμως ἡ πιθανότης νὰ χρονολογῇται ἀπὸ ἐνωρίτερα: 45/6 μ.Χ. περίπου: πρβ. *Agora* XV, ἀρ. 303, στ. 7 καὶ 9: Π[άμφιλ]ος Ἀντιόχου, κατὰ τὸν γράφοντα: ὄρα *AE* 1981, 26, σημ. 1).

Στ. 78: Μέμμ. Ἀγαθᾶ[ς], ἀντὶ τοῦ Ἀγάθων[ν]. Τὸ ἔχνος τοῦ στιγματισμένου γράμματος, πολὺ μικροσκοπικόν. Πρβ. τὴν IG II² 6636, στ. 1: Γ. Μέμιος Ἀγαθᾶς Λαμπρεῦς (χρονολογία εἰς IG II²: 2ος μ.Χ. αἰ.). Ἄλλοι Μέμμοι τῆς Ἑρεχθεΐδος φυλῆς: IG II² 2094, στ. 34 καὶ 42: Μέμμιος Καλλίμαχος Λαμπρεὺς καὶ Μέμμιος Φεΐδιμος Λαμπρεὺς (166/7 μ.Χ. περίπου), 2132, στ. 5-7: Μέμ. Ἀθηνόδωρος/Μέμ. Μαρεινός/Μέμ. Πτολεμαῖος (195-200 μ.Χ. περίπου), 4737, στ. 1-2: Γ. Μέ. Θρέπτος/Λαμπρεὺς (χρονολογία εἰς IG II²: s. I/II p.), *Hesperia*, Suppl. 12, 1967, 164, στ. 10: Μέμ. Πιστοκράτης (= D.J. Geagan, *ZPE* 33, 1979, 93-115) (ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.), καὶ *TAPA* 71, 1940, 308, στ. 14: [Μέμμ]ιος Κράτερο[ς], ἀπὸ τοῦ 205-210 μ.Χ. (ὁ γράφων συμπληροῖ τὸ *nomen*). Εἰς τὸν στ. 13 ἀναφέρεται ὁ [Μέμμ]ιος Πτολεμαῖος (τὸ *nomen* τοῦ γράφοντος), ὁ ὁποῖος μαρτυρεῖται ὡς ἔφηβος εἰς IG II² 2132, στ. 7 (ἀνωτέρω). Ὁ Μέμ. Πτολεμαῖος μαρτυρεῖται καὶ ὡς παιανιστὴς εἰς IG II² 2481 = *TAPA* 71, 1940, 303, στ. 19: Γ(ά). Μέ. Πτολεμαῖος Λαμ. (ἂν δὲν ὑπάρχῃ συνωνυμία), ἀπὸ τοῦ 200-210 μ.Χ. περίπου (ὄρα καὶ St. Dow, *The Ancient World* 8, 1983, 105). Εἰς τὴν τοῦ γράφοντος διατριβὴν (ὄρα *AE* 1981, 23), οἱ ἀριθμοὶ τούτων τῶν Μεμμίων εἶναι: 738, 971, 978, 979, 1088, 1089, 1090, 1138, καὶ 1199 (πλὴν τοῦ Μεμ. Κρατεροῦ: νέα ἀνάγνωσις).

Στ. 79: Ὁ γράφων ἀναγινώσκει τὸ πατρωνυμικόν (τὰ γράμματα ΝΥ).

Στ. 81: Τὸ Θ ἀνεγράφη ἄνευ τῆς ὀριζοντίου γραμμῆς. Πρβ. τὴν IG II² 2103, στ. 40(41): Ἑλευθερίων Παμφίλου Λαμ., ἀπὸ τοῦ 172/3 μ.Χ. (κατὰ τὸν γράφοντα).

Στ. 82: Διὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ πατρωνυμικοῦ, ὄρα καὶ S. Follet, *Athènes*, 239, σημ. 4. Πρβ. τὴν IG II² 2237, στ. 36-37: [...|κράτης Ἀρτε]/[Ἀρτε]μίδωρος) ([Ἑρε]χθεΐδος), ἀπὸ τοῦ 232/3-233/4 (S. Follet, *Athènes*, 486). Ἴσως νὰ εἶναι ἀδελφοὶ τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρτεμιδ[ώρου].

Στ. 90: Ὁ Πάπος Θεοφίλου ἐταυτίσθη πρὸς τὸν ἀγωνοθέτην τῆς Στ. Α, στ. 46 (ἀνωτέρω). Πρβ. τὴν IG II² 2037, στ. 25: Πάππος Ζωστήρος Γαργήτιος, ἀπὸ τοῦ 111/2 μ.Χ. περίπου (ὄρα *Balkan Studies* 22, 1981, σελ. 164).

Στ. 96: Πρβ. τὴν IG II² 2132, στ. 22: [Κ]λαύ. Σεκοῦνδος, καὶ 24-25: [Σεκ]οῦνδος)/...κιος Σεκοῦν. (Αἰγεΐδος), ἀπὸ τοῦ 195-200 μ.Χ. περίπου.

Στ. 100: Τὸ ΦΡΟ ἀνεγράφη ἀριστερώτερα τῆς στήλης τῶν ὀνομάτων (πρβ. Στ. Γ, στ. 201-202 καὶ 230), καὶ πρέπει νὰ εἶναι τὸ *nomen* τοῦ Ἐπαφροδείτου [Φρο(ντεΐνος)].

Στ. 102: Ἀγωνοθέτης εἰς Στ. Α, στ. 38, καὶ [ἄρχων ἐφήβων] εἰς στ. 9 (ἀνωτέρω). Ὁ Ἰούλ. Θεότειμος (στ. 103) θὰ εἶναι συγγενὴς τοῦ. Ὁ Κασσιανὸς Φίλιππος δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν Κασσιανὸν Φίλιππον, στρατηγὸν ἐπὶ τοὺς ὀπλείτας, εἰς *Agora XV*, ἀρ. 466, στ. 12-14, ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. (S. Follet, *Athènes*, 520· πρβ. *ZPE* 33, 1979, 99). Περὶ τῆς χρονολογίας τῆς *Agora XV*, ἀρ. 466, ὅρα καὶ τὰ τοῦ γράφοντος εἰς *Epigraphica* 43, 1981, 125, ἀρ. 10, καὶ *The Ancient World* 4, 1981, 14, σημ. 40, καὶ 15, σημ. 42. Τὸ ὅτι ἡ *Agora XV*, ἀρ. 466 χρονολογεῖται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ., δύναται νὰ ἐκφερθῇ προφανῶς καὶ ἀπὸ τῆς *IG II² 4829* (= *AM* 67, 1942, 60, ἀρ. 100), στ. 9: Τ[ρ]οφιμιανός (s. III/IV p.). Οὗτος ἴσως νὰ ἀναφέρεται εἰς ἀρ. 466, στ. 40: [Τρ]οφι(μ)ιανός.

Στ. 105, 107 καὶ 109: Οἱ τρεῖς οὗτοι Μέμμιοι θὰ συγγενεύωνται. Εἰς τὴν τοῦ γράφοντος διατριβὴν (ὕπὸ στ. 78 ἀνωτέρω), φέρουν τοὺς ἀρ. 1287-1289.

Στ. 112-113: Ἡ οἰκογένεια τῶν δύο τούτων ἐφήβων ἐσχολιάσθη ὑπὸ τοῦ γράφοντος εἰς *Τάλαντα* 6, 1975, 27-28, στ. 44. Ὅρα καὶ σχόλιον τοῦ J. Kirchner εἰς *IG II² 2235*, στ. 99-100.

Στ. 120: Ἀγωνοθέτης εἰς Στ. Α, στ. 42 (ἀνωτέρω).

Στ. 121: Τὸ ΕΥ θὰ εἶναι προφανῶς τὸ δημοτικὸν Εὐ(πυρίδης) (καὶ οὐχὶ πατρωνυμικόν).

Στ. 125: Ὁ Αὐρ. Ἀδριανὸς ἐταυτίσθη ὑπὸ τοῦ Α.Ε. Raubitschek πρὸς τὸν ὑποσωφρονιστὴν Αὐρ. Ἀδρι[ανόν] τῆς *IG II² 2243*, στ. 24, ἀπὸ τοῦ 243/4 μ.Χ. περίπου, καὶ πρὸς τὸν [Αὐ]ρ. Ἀδρ[ιανόν] Σω[τ]ηρίχου ἐξ Οἴου = *IG II² 4817a* (S. Follet, *Athènes*, 239, σημ. 4 = *Hesperia* 12, 1943, 88).

Στ. 126: Πρβ. τὴν *IG II² 2208*, στ. 57: Αὐ. Μηνόφιλος Χρήστου ἐξ Οἴ., ἀπὸ τοῦ 212/3 μ.Χ. περίπου.

Στ. 128-129: Ἰσως οἱ δύο οὗτοι ἔφηβοι νὰ εἶναι υἱοὶ τοῦ σωφρονιστοῦ Αὐρ. Εὐφροσύνου εἰς Στ. Α, στ. 23 (ἀνωτέρω). Ἄλλος ἀδελφὸς ἀναφέρεται, φαίνεται, εἰς *IG II² 2239*, στ. 126: Διονύσιος Εὐφροσύνου ([Λεωντίδος], ἀπὸ τοῦ 238/9 μ.Χ. περίπου. Ὁ δῆμος των πιθανῶς νὰ ἦτο τὸ Οἶον· πρβ. τὴν *IG II² 2208*, στ. 56: Αὐ. Εὐφρόσυνος) ἐξ Οἴου (212/3 μ.Χ. περίπου). Ὁ Φειδίας (Φειδίου) [Λεωντίδος] τῆς *IG II² 2245*, στ. 136, ἀπὸ τοῦ 254/5 μ.Χ. (S. Follet, *Athènes*, 488: 255/6 μ.Χ.), θὰ πρέπει προφανῶς νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς υἱὸς τοῦ Φειδίου τοῦ Εὐφροσύνου (στ. 129). Αὕτη ἡ ταύτισις χρονολογεῖ τὴν *IG II² 2235* εἰς τὸ 234/5 μ.Χ. (διάστημα εἴκοσι ἐτῶν μεταξὺ τῆς τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ ἐφηβείας). Οἱ ἔφηβοι οὗτοι θὰ κατήγοντο ἀπὸ τοῦ δήμου Εὐπυριδῶν. Πρβ. τὴν *IG II² 2065*, στ. 65: [Κ]αλλίμαχος Φειδίου Εὐπυ. (150/1 μ.Χ.), καὶ 2113, στ. 85: Φειδίας) Ε[ὐ]πυ = ὁ γράφων], ἀπὸ τῆς ἀρχοντείας τοῦ Κλ. Βραδούα Ἀττικοῦ Μαρ. (187/8 μ.Χ.; Ὅρα *Epigraphica* 43, 1981, 123-124, ἀρ. 7).

Στ. 130: Τὸ πατρωνυμικὸν σημεῖον ὁμοιάζει πρὸς τὸ ἀγγλικὸν ἐρωτηματικόν, καὶ πιθανῶς νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς (Ἀπολλωνίου τοῦ Ἀπολλωνίου).

Στ. 132-133: Τὸ ὄνομα Εὐγνώμων ἀπαντᾷται καὶ εἰς *IG II² 2245*, στ. 143: Εὐγνώμων Θεοδώ. (Λεωντίδος), ἀπὸ τοῦ 254/5 μ.Χ.

Στ. 134: Ὁ γράφων ἀναγινώσκει τὸ ὄνομα. Ὁ Αὐρ. Ὀνήσιμος θὰ εἶναι ὁ (συν)αγωνοθέτης Ὀνήσιμος τῆς Στ. Α, στ. 40 (ἀνωτέρω).

Στ. 137: Τὸ ὄνομα τοῦ ἐφήβου ἀνεγράφη δεξιότερα, ἐπειδὴ τὸ δημοτικόν (Στ. Α, στ.

66) εἰσεχώρησεν αὐτοῦ. Πρότερον τὸ ὄνομα ἀνεγνώσθη ὡς Ἀ(τ)ε[ί]μητος. Τὸ Ἀγέρμητος μαρτυρεῖται διὰ πρώτην φοράν (αὕτη ἢ ἀνάγνωσις φαίνεται ἢ ὀρθότερα).

Στ. 139: Ὅρα ὑπὸ στ. 59 ἀνωτέρω.

Στ. 140: Ὁ Γλύκερος ἦτο καὶ (συν)αγωνοθέτης (ἀνωτέρω, Στ. Α, στ. 54). Πρβ. τὴν IG II² 2245, στ. 128: Γλύκερος Ἑρπινείκου (Λεωντίδος), ἀπὸ τοῦ 254/5 μ.Χ.

Στ. 141: Σύμπλεγμα τῶν ΜΗΤ (Ἀτειμήτου) καὶ ἀναγραφή κάπως μεγάλου ὤ ψιλόν. Διὰ τὸ σημεῖον [ ] εἰς τὸ τέλος τοῦ ὀνόματος, πρβ. παρόμοια σημεῖα εἰς IG II² 2237, ἀπὸ τοῦ 232/3-233/4 (S. Follet, *Athènes*, 486).

Στ. 142: Ἐδῶ τὰ γράμματα ἀνεγράφησαν κάπως μεγαλύτερα (καὶ ἀνωτέρω).

Στ. 143: Πρβ. τὴν *Agora* XV, ἀρ. 399, στ. 23: Στά. Μαρκιανὸς (Λεωντίδος), ἀπὸ τοῦ 205 μ.Χ. περίπου (κατὰ τὸν γράφοντα).

Στ. 145: Πρβ. τὴν IG II² 2239, στ. 157: Βαλεριανὸς Ἀττάλου (ἀδελφὸς εἰς στ. 156), ἀπὸ τοῦ 238/9 μ.Χ. περίπου.

Στ. 146: Πρβ. τὴν IG II² 2245, στ. 154: Σαβεῖνος Εὐδοῖα. (Πτολεμαῖς), ἀπὸ τοῦ 254/5 μ.Χ.

Στ. 147-148: Τὰ ἴχνη τῶν γραμμάτων εὐνοοῦν ταύτας τὰς ἀναγνώσεις τῶν μερικῶς ἀπολεσθέντων ὀνομάτων.

Σ τ ἡ λ η Γ:

Στ. 149 καὶ 152: Ἀνεγράφησαν παράλληλα πρὸς τοὺς στ. 241 καὶ 244 τῆς Στ. Δ.

Στ. 156: Δημοτικόν, φαίνεται. Ὅρα S. Follet, *Athènes*, 239, σημ. 4.

Στ. 181-182: Αἱ ἀναγνώσεις Λ καὶ Ι εἶναι προφανῶς ὀρθαί.

Στ. 184: Πιθανῶς νὰ ἀναγνώσθῃ καὶ ὡς Α.

Στ. 198: Ἴσως νὰ ἀναγνώσθῃ καὶ ὡς σίγμα: Σ

Στ. 200: Ἡ ἀνάγνωσις καὶ Λ εἶναι πιθανή. Τὸ μικρὸν τοῦτο γράμμα ἀνεγράφη ἐντὸς τῆς ὀριζοντίου γραμμῆς (στ. 201-202 κατωτέρω).

Στ. 201-202: Αὐρ. Α[---]/ Αὐρ. Ε[---]. Ταῦτα τὰ ὀνόματα ἀνεγράφησαν περιόπτως (ἐξέχοντα πρὸς τὰ ἀριστερά, περικλειόμενα ὑπὸ δύο ὀριζοντίων γραμμῶν καὶ ἀναγεγραμμένα διὰ μεγαλυτέρων γραμμάτων). Εἶναι χαραγμένα παράλληλα πρὸς τοὺς στ. 102-107 τῆς Στ. Β. Ἀσφαλῶς οἱ ἔφηβοι οὗτοι ἀνῆκαν εἰς σημαίνουσαν οἰκογένειαν (τῆς Ἀντιοχίδος φυλῆς, φαίνεται). Ἐὰν ὁμοῦ ἀναγνωρισθοῦν ὡς ἀνήκοντες εἰς τὴν Αἰαντίδα φυλὴν, τότε δυνάμεθα νὰ ἀναγνώσωμεν προφανῶς τὸ πρῶτον ὄνομα ὡς Αὐρ. Ἀ[φφινανὸς Χρήστου], δηλ. ὁ τοῦ κοσμητοῦ υἱός, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε κατὰ τὴν ἐφηβείαν του (ὄρα ὑπὸ Στ. Α, στ. 44, ἀνωτέρω). Κατὰ τὴν ἐρμηνείαν αὐτὴν καὶ ὁ Αὐρ. Ε[---] θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς υἱὸς τοῦ κοσμητοῦ.

Στ. 203: Μικρότερον γράμμα καὶ ἀναγεγραμμένον ἐντὸς τῆς ὀριζοντίου γραμμῆς (στ. 201-202 ἀνωτέρω).

Στ. 205: Μᾶλλον ἀναγιγνώσκεται ὡς Π ἀντὶ ὡς Γ.

Στ. 206: Δύναται νὰ ἀναγνώσθῃ καὶ ὡς ΙΑ. Τὸ ἀπολεσθὲν ὄνομα ἴσως νὰ ἦτο Ἰλ[αρος] ἢ Ἰά[σων].

Στ. 208: Ἐδῶ ἀνεγράφετο λῆμμα φυλῆς, συμπληρωθὲν ὡς [Ἀτταλίδος] (ὄρα ὑπὸ στ. 201-202 ἀνωτέρω), καθ' ἃ δὲν φαίνεται ἄλλον κενὸν κάτωθεν διὰ συμπλήρωσιν λήμματος (ὄρα ὑπὸ στ. 212-213 κατωτέρω).

Στ. 210: Τὸ ὁ μικρὸν ἐμφαίνει εἰς τὸ μέσον μίαν συμπτωματικήν, φαίνεται, καὶ σχεδὸν κάθετον γραμμήν.

Στ. 212-213: Ἀναγιγνώσκεται ἐνταῦθα κάθετος ράβδωσις, ἡ ὁποία θὰ ἀποτελεῖται ἀσφαλῶς ἀπὸ δύο ἰῶτα, ἀλλὰ κατόπιν ὑπάρχει κενόν. Μήπως ὁμως θὰ πρέπει νὰ συμπληρωθῇ ἐδῶ λῆμμα φυλῆς; Καὶ πῶς νὰ ἐξηγηθῇ τότε ἡ κάθετος ράβδωσις; Ἐπίσης, ἡ προηγουμένη φυλὴ (ὄρα ὑπὸ στ. 208), θὰ εἶχε μόνον τρεῖς ἐφήβους. Ἡ Ἀντιοχίς φυλὴ (τῆς ὁποίας τὸ λῆμμα θὰ πρέπει νὰ συμπληρωθῇ) θὰ πρέπει νὰ ἔχη περισσοτέρους ἐφήβους (πρβ. τὸν ἀριθμὸν ἐφήβων τῶν περισωθεισῶν φυλῶν).

Στ. 220: Ἴσως νὰ ἀναγιγνώσκηται καὶ ὡς Χ.

Στ. 230: Παράλληλα πρὸς τὸν στ. 132 τῆς Στ. Β περιεσώθησαν τὰ γράμματα ΕΙΤΕ (σύμπλεγμα τῶν ΤΕ, καθὼς φαίνεται). Ἡ S. Follet, *Athènes*, 239, σημ. 4, ἀνέγνωσεν ἐπέ[γγραφοι], ἀλλ' αὕτη ἡ ἐρμηνεία δὲν εὐσταθεῖ, καθ' ὅσον τὸ δεῦτερον γράμμα εἶναι ὁπωσδήποτε ἰῶτα (κάτι παρόμοιον παρατηρεῖται εἰς τὴν παραλήγουσαν τοῦ ὀνόματος Πρωτόκτητος εἰς Στ. Β, στ. 114). Πιθανῶς τὰ ΕΙΤΕ νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς ἀπαρτίζοντα τὴν ἀρχὴν διαλόγου τῶν ἐφήβων, δηλ. «εἴ τε [---, κλπ.]»⁴ (μᾶλλον ἢ ἀνάγνωσις «εἶπε[ν] ---, κλπ.]) θὰ ἀποκλείεται). Καὶ αὐτὰ τὰ γράμματα ἀνεγράφησαν ἀριστερώτερα τῆς στήλης καὶ κάτωθεν αὐτῶν ὑπάρχει κενόν (καὶ ἀκολουθεῖ τὸ σπάσιμον τοῦ λίθου).

Σ τ ή λ η Δ:

Στ. 237: Πρὶν τὸ ὄνομα ἀνεγνώσθη ὡς Αὐρ. Ἀγαθος.

Στ. 256: Τὸ πατρωνυμικὸν σημεῖον φαίνεται νὰ ἦτο χαραγμένον.

Στ. 268: Ἴσως τὸ Γυψίνις νὰ ἀνεγράφη ἀργότερα. Τὰ δὲ γράμματα ἐνεχαράχθησαν μεγαλύτερα καὶ μὴ εἰς εὐθείαν γραμμήν. Πρβ. τὴν IG II² 2245, στ. 336: Αὐρ. Κουίνις, ἀπὸ τοῦ 254/5 μ.Χ.

Στ. 274: Ἡ ἀνάγνωσις Ζ[ώ]σιμος φαίνεται ἡ ὀρθότερα.

Στ. 275: Πρότερον τὸ ὄνομα ἀνεγνώσθη ὡς [... Ἀσ]κληπᾶς, ἀλλ' ὅπου ἐκφέρεται Σ ὑπάρχει βλάβη τοῦ λίθου. Ἐκ τῆς ἀναπαραστάσεως τῆς ἐπιγραφῆς, ὁ στ. 275 προσεγγίζει ὀριζοντίως τὸν στ. 89 τῆς Στ. Β (Αἰγεῖδος). Κάτωθεν τοῦ στ. 275 ὑπῆρχε κενόν, ὡς φαίνεται (καὶ ἀκολουθεῖ τὸ σπάσιμον τοῦ λίθου). Οἱ ἐπένγραφοι ἀριθμοὺν τεσσαράκοντα καὶ πέντε (44 + Γυψίνις)⁵.

Ἡ S. Follet, *Athènes*, 453-454, ἀρ. 17, ἐδημοσίευσεν νέον ἀποσπασμάτιον (EM 3894), τὸ ὁποῖον ἀνεγνωρίσθη ὡς ἀνήκον εἰς τὸ κάτω δεξιὸν μέρος τοῦ EM 8649 (IG II² 2235). Ἡ συσχέτισις αὕτη ἐγένεν ὑπὸ τῆς κ. Χ. Καράπα-Μολιζάνι καὶ βασίζεται εἰς τὴν ὁμοιότητα τῶν λίθων. Τὰ ὑπὲρ συσχέτισεως ἀνεκοινώθησαν δι' ἐπιστολῆς καὶ εἰς τὸν γράφοντα (28-VI-81). Ἀπεστάλησαν καὶ ἔκτυπα τῶν στενῶν πλευρῶν (σμιλευμένων) καὶ τοῦ κειμένου τοῦ EM 3894. Πάντως, τὸ EM 3894 διαφέρει ἀπὸ τοῦ EM 8649. Πρῶτον, τὰ

4. Πρβ. τὰς IG II² 2086, στ. 33-38, 2087, στ. 14-20, 2130, στ. 37-47, καὶ 2221 = AE 1971, 57, ἀρ. 1, στ. 108-110.

5. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐφήβων ἀνήρχετο εἰς 268 περίπου (223 πρωτένγραφοι περίπου + 45 ἐπένγραφοι), ἐπὶ τῇ βάσει 17 ἐφήβων δι' ἐκάστην ἀπολεσθεῖσαν φυλὴν (+ 13 ἐφηβοὶ τῆς Πτολεμαίδος φυλῆς). Δύο στίχοι διετεθέθησαν δι' ἐκάστην χαθεῖσαν φυλὴν (8 φυλαί).

γράμματα τοῦ EM 3894 εἶναι καλογραμμένα (πρβ. καὶ S. Follet, *Athènes*, 453, ἀρ. 17) ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τῶν ὀνομάτων τῶν ἐπενγράφων τοῦ EM 8649. Δεύτερον, αἱ κάθετοι αὐλάκωσις (περιθώρια τῶν λίθων) τῶν EM 3894 καὶ 8649 διαφέρουν. Ἡ αὐλάκωσις τοῦ EM 8649 εἶναι στενωτέρα, ἐνῶ τοῦ 3894 πλατυτέρα (ἐκ τῶν ἐκτύπων). Τρίτον, ὃ μέγα τοῦ σχήματος «ω» δὲν μαρτυρεῖται εἰς τὸ EM 8649 (οὔτε καὶ εἰς τὸ 8650), ἂν καὶ τρισκελὲς σίγμα [Ϝ] ἀναγράφεται καὶ εἰς τὸ EM 8650 (στ. 136 καὶ 143) (ἀριστερὸν τεμάχιον τῆς IG II² 2235). Ἐπὶ πλέον, ἡ θέσις τοῦ Ἄ, ἂν τὸ EM 3894 συνανήκη πρὸς τὸ EM 8649, δὲν εὐνοεῖ τὴν ἀνάγνωσιν [Παναθηναῖδι] Ἄ (S. Follet, *Athènes*, 454, ἀρ. 17). Τοιαύτη θέσις μᾶλλον εὐνοεῖ τὴν ἀνάγνωσιν ἀριθμητικοῦ ἀξιωματοῦχου τῶν ἐφήβων. Ὁ Αὐρ. Διονύσιος Φαληρεὺς, π.χ., ὑπηρέτησεν ὡς ὀπλομάχος ἐπὶ εἴκοσι καὶ ἑπτὰ ἔτη⁶. Συνεπῶς, ἴσως νὰ συμπληρωθῇ [ὀπλομάχος/Αὐρ. Διονύσιος Φαληρεὺς, ἔτος] Ἄ (πρὸ τοῦ Ἄ δὲν περιεσώθη ἵχνος γράμματος). Τὸ Ἄ δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ ὡς Λ(οῦκιος), δηλ. τὸ συντετμημένον *praenomen* ἀπολεσθέντος ὀνόματος. Τελικά, ὑπάρχει καὶ ἡ πιθανότης τὸ EM 3894 νὰ συνανήκη πρὸς τὸ κάτω δεξιὸν μέρος τῆς IG II² 2198 = S. Follet, *Athènes*, 417-419, ἀρ. 9 (ἐὰν ὁμοιάζουν οἱ λίθοι καὶ ταιριάζουν τὰ περιθώριά των)⁷. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἂν εἰς τὴν IG II² 2235 ἐδηλοῦτο ἡ 30ῃ Παναθηναῖς, τὸ φυσικώτερον θὰ ἦτο νὰ γίνῃ τοῦτο εἰς τὸ ἀέτωμα (πρβ. τὴν IG II² 2245). Ὅμως εἰς τὸ ἀέτωμα τῆς IG II² 2235 οὐδὲν ἄλλον ὑπῆρχε πέραν τοῦ [ἀγαθῆι (ἀσπίς) τ]ύχηι (ὡς ἐκφέρεται ἐκ τοῦ EM 8649), διὸ καὶ ἡ πιθανότης ἡ IG II² 2235 νὰ μὴ χρονολογῆται ἀπὸ ἔτους Παναθηναϊδος. Βεβαίως, τὸ κάτω μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει ἀπολεσθεῖ καὶ δὲν γνωρίζομεν τί ἄλλον ἀνεγράφετο ἐκεῖ (π.χ. ναυμαχία).

Ὅπως ἐδηλώθη καὶ ἀνωτέρω, τὰ Σεβήρεια (Στ. Α, στ. 45) προσδιορίζουν τὴν IG II² 2235 μέχρι τοῦ ἔτους 234/5 μ.Χ. Ὅσον διὰ τὰ Ἀλεξάνδρεια, δὲν φαίνεται νὰ ἀνεφέροντο εἰς τοὺς στ. 56 καὶ 58 τῆς Στ. Α. Ἡ S. Follet, *Athènes*, 333, ἀνήγαγε τὴν 30ῃν Παναθηναῖδα εἰς τὸ ἔτος 235/6 μ.Χ., ἀλλ' αὐτὸ μετατοπίζει τὸν ἑορτασμὸν τῶν Παναθηναίων εἰς τὸ τέταρτον ἔτος ἐκάστης Ὀλυμπιάδος. Ὁ ἑορτασμὸς ἐγίγνετο κανονικὰ κατὰ τὸ τρίτον ἔτος, τουλάχιστον μέχρι τοῦ 126/7 μ.Χ.⁸ Εἰς τὸν στ. 7 τῆς IG II² 2235 ὁ Κλ. Λεωσθένης Μελιτεὺς μαρτυρεῖται ὡς προστάτης διὰ εἰκοστὴν πέμπτην φορὰν (ἔτος ΚΕ). Ἄν πράγματι ἡ IG II² 2235 χρονολογῆται ἀπὸ τοῦ 234/5 μ.Χ., τότε τὸ πρῶτον ἔτος τοῦ Κλ. Λεωσθένους συμπίπτει πρὸς τὸ 210/1 μ.Χ., ἐφ' ὅσον ὁ προσ[τάτης] Ἀλεξ[---] τῆς IG II² 2201, στ. 10, δὲν χρονολογεῖται ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἔτους. Ἡ τοποθέτησις τῆς IG II² 2201 εἰς τὸ 210/1 μ.Χ. ἀναγκαστικὰ μεταθέτει τὴν IG II² 2235 εἰς τὸ ἔτος 235/6 μ.Χ. τουλάχιστον, καὶ ἡ χρονολόγησις τῆς S. Follet ἐπιβεβαιοῦται. Ὁ ἴδιος ἀντικοσμῆτης ἀναφέρεται, ὡς φαίνεται, εἰς IG II² 2201, στ. 8: Ἀλέξα[νδρος] Μα[ρα]. (ὁ γράφων συμ-

6. S. FOLLET, *Athènes*, 410, ἀρ. 8, στ. 37: Αὐρ. Διονύσιος Φαλ. ἔτος ΚΖ. Ὁ γράφων διαχωρίζει τὴν ἀρ. 8 εἰς δύο ἐπιγραφάς, δηλ. ἡ ἀρχοντεία τοῦ Αὐρ. Μελοπομενοῦ (σελ. 409, στ. 5) δὲν συμπίπτει πρὸς τὸ 27ον ἔτος τοῦ Αὐρ. Διονυσίου (τὸ 27ον ἔτος εἶναι μεταγενέστερον τῆς ἀρχοντείας).

7. Ἡ κ. Χαρά Καραπά-Μολιζάνι ἀνέφερεν εἰς ἐπιστολὴν (28-VI-81) ὅτι ὑπάρχει αὐλάκωσις εἰς τὸ ὀπισθεν μέρος τοῦ EM 3894 καὶ ὅτι ἡ αὐλάκωσις «ἀρχίζει ἀμυδρά» εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ EM 8649. Ἀπέστειλε καὶ ἔκτυπα.

8. Πρβ. τὴν IG II² 3734 = Ντ. ΠΕΠΠΑ-ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ, *AAA* 9, 1976, 241-252, καὶ S. FOLLET, *Athènes*, 340.

πληροῖ τὸ πατρωνυμικὸν σημεῖον), καὶ 2208, στ. 7: Αὐρ. Ἀλέξανδρος) Μαρα. Ἡ IG II² 2208 δὲν φαίνεται νὰ χρονολογῆται ἀπὸ τοῦ 211/2 μ.Χ.⁹

Ἐπίμετρον: Παρελείφθησαν ἀναφοραὶ εἰς συγγενεῖς (στ. 97-98, π.χ.) καὶ περὶ ρωμαϊκῆς πολιτείας (civitas) οὐδὲν ἐλέχθη. Ἐπίσης, καὶ ἕνια ἐπιγραφικὰ φαινόμενα δὲν ἐσχολιάσθησαν. Τελικῶς, εἰς τὴν Στ. Γ, παρατηροῦνται ἀρχαῖ ὀνομάτων δι' ἄλφα. Ἀναμφιβόλως, τὸ *nomen* Α[ὐρ] θὰ πρέπει νὰ συμπληρωθῇ εἰς τὰς περισσοτέρας περιπτώσεις.

Central Connecticut State University

ΗΛΙΑΣ Α. ΚΑΠΕΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

9. Ὅρα *The Ancient World* 4, 1981, 13, σημ. 32.

URBAN DESIGNS FOR CORINTH, 1829-1833¹

(Pls. 63-73)

It is an honor and a pleasure to be able to offer here in memory of George E. Mylonas, whose interests in Greece extend to all periods of his country's history and culture, a brief article dealing with one aspect of the efforts made by the Greeks after the War of Independence to restore to their country a sound educational system and social reorganization. Had he been active in the late 1820's and the 1830's, George Mylonas would surely have been in the forefront of those leaders who were endeavoring to recreate a Greece in which all its citizens could take pride.

In the first two or three decades of the 19th century the columns of the 6th century B.C. temple of Apollo were obscured by the Turkish farm structures which appear in Gell's drawing (pl. 73) and in other contemporary drawings. The fighting which marked the early years of the War of Independence destroyed many of these structures, as is clear in pl. 67.

In the course of recent excavations on Temple Hill in Corinth we uncovered the northern part of the foundations of a building which had been constructed over the northeast corner of the ruins of the Temple of Apollo (fig. 1, pls. 63-65)². The first scholar who called attention to this structure in an archaeological report was Wilhelm Doerpfeld³; in 1886 he wrote an article on his excavations of that year over the foundations of the Temple of Apollo. The plan which Doerpfeld published showed the position of the later building over and to the north of the northeast corner of the temple. This building Doerpfeld identified as the «Schule von Capodistrias erbaut», probably on the basis of local tradition; but documentary evidence for the initiation of a school in Corinth by the President of the Republic in 1829 is to be found in the archives of the

1. The research on which this article is based was made possible in part by a grant from the National Endowment for the Humanities. The findings and conclusions presented here do not necessarily represent the views of the Endowment.

2. In the preparation of this study I have had occasion to review the works of many of the foreign travellers who visited Corinth in the latter half of the 18th century and in the 19th. Those whose narrative accounts or whose drawings and photographs have proved to be useful are listed in an Appendix (pp. 280-285) in the chronological order of the visits. In the text hereafter each traveller cited will be identified by an entry in parentheses referring to the Appendix and to the alphabetic designation of the traveller in that list; for example «(App. -A)» will refer to the work of Stuart and Revett, who visited Corinth in 1751. In the entries of the Appendix the pertinent page and/or plate references will be cited.

3. *Ath. Mitth.* XI, 1886, 297-308, pls. VII-VIII. For the position of the Schoolhouse in relation to the central part of the city, see *Corinth*, I. [1], pls. I, II, IV.

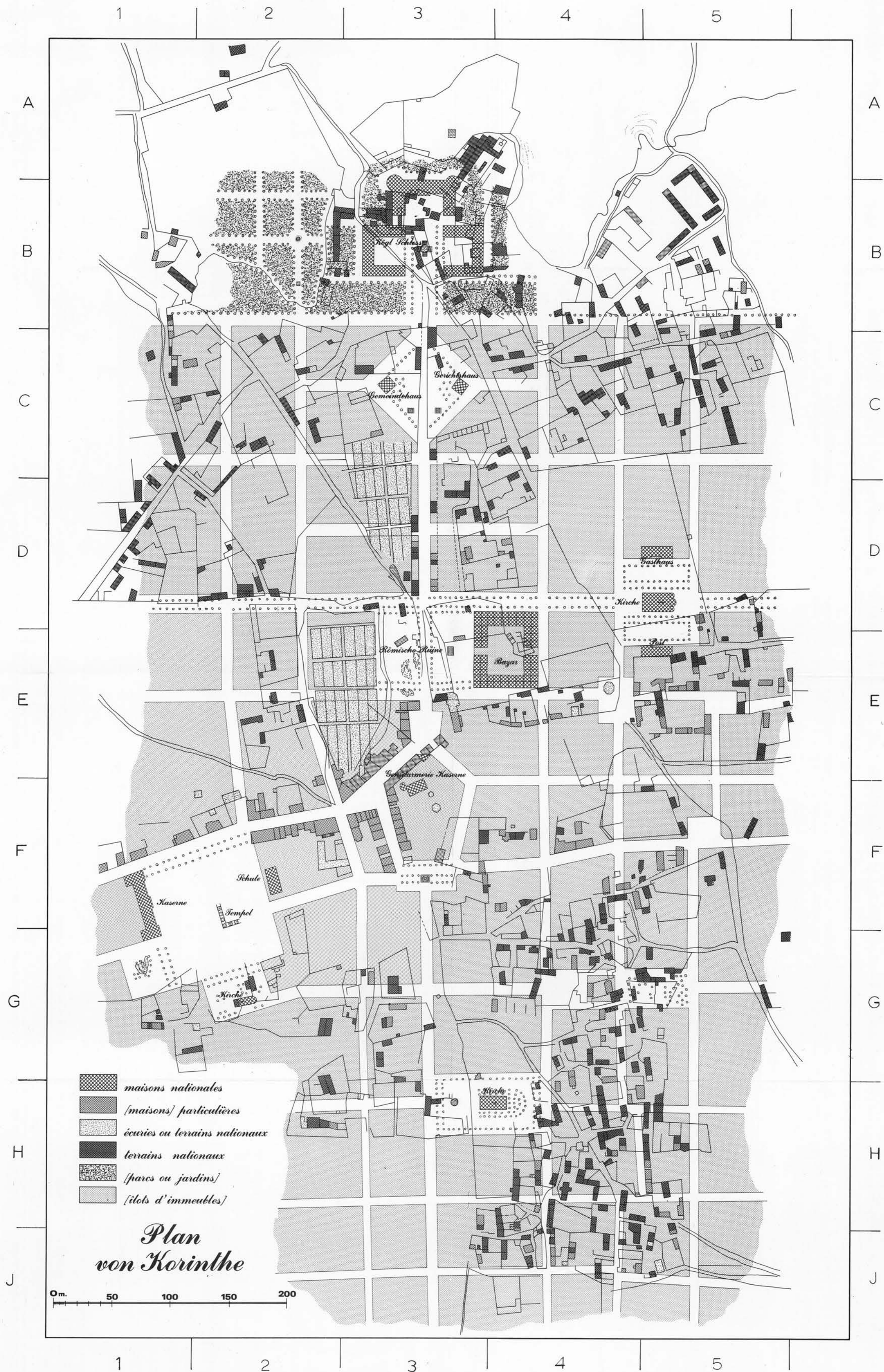
Greek Ministry of Education as published in 1968 by Prof. A.B. Daskalakis⁴. These documents inform us that: in the early spring of 1829 Capodistrias visited Corinth and encouraged the establishment of a school and the appointment of a teacher; in May or June of that year the school was formally opened; the school was functioning in a repaired barrack building located in the 8th square of the urban plan (κατὰ τὴν ὀγδόην πλατεῖαν τοῦ σχεδίου τῆς πόλεως); on December 24, 1829 there were 48 registered pupils in this elementary school for mutual instruction (ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον); at that time the building was said to have been built a long time before (ἐκπαλαι) the establishment of the school; in April, 1831 a new schoolhouse (on a different site) was already half completed. When we first called attention to these documents we pointed out that we had not been able to locate the urban plan to which one of the Greek texts referred⁵.

We can now report the existence of two early urban plans of Corinth. One is in the Archives des Cartes of the Ministère de la Guerre, Château de Vincennes, Paris (file 3.10. C.65). The other is in the archives of the Ministry of Land Management, Housing and Environment, Athens. For my knowledge of and opportunity to see the former I am indebted to Mr. Vasilis Dorovinis and Mr. Panayotis Tsakopoulos (a photographic reproduction of the plan was included in the Ἑκθεσὶς Σχεδίων Ἑλληνικῶν Πόλεων 1818-1900, displayed from September 27 to October 4, 1984, in the Ἐμπορικὸν καὶ Βιομηχανικὸν Ἐπιμελητήριον in Athens; the exhibit was organized and the catalog prepared by Mr. Dorovinis and Mr. Tsakopoulos. I have examined the original in Paris). The second plan was brought to my attention by Prof. Paul M. Mylonas. The plan in Paris was drawn up by Eugène Peytier in the winter of 1828 and 1829; it measures approximately 0.86 m. high by 0.62 m. wide and is executed at a scale of 1/2,000. It is not possible at this time to publish the Peytier plan, but it is clear from the drawing that the so-called Capodistrias Schoolhouse was not in existence in the early months of 1829. On the other hand, the various public squares of Corinth are indicated and each is numbered (P. 1, P. 2, etc.); the eighth πλατεῖα is located at the center of the city, on the height east of Temple Hill, where the modern church of the Panaghia was constructed in the 1950's (see footnote 22). Peytier shows there the ruins of a mosque and minaret which he identifies as «mosquée ruinée (caserne et prison)». It is clear that this

4. A.B. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, *Κείμενα-Πηγαὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Σειρὰ Τρίτη, Τὰ περὶ Παιδείας I-III* (Ἀθῆναι 1968). The texts pertinent to the school at Corinth are: vol. III, document 142A, pp. 2103-2105; vol. I, doc. 300, pp. 651-653; vol. II, doc. 634, pp. 1375-1376; vol. II, doc. 631, pp. 1371-1372; vol. II, doc. 586, pp. 1291-1292; vol. II, doc. 600, p. 1317; vol. III, doc. 726, p. 1560 (18 December, 1830); and an unpublished document of 10 April, 1831, Γ.Α.Κ. (General Archives of the State), Φ38B (brought to my attention by Mrs. Maro Adami). The last two documents refer specifically to the financing and the building of a new schoolhouse in Corinth. For the «mutual» method of instruction in the schools of the time, see *Hesperia* XLV, 1976, 238-239, note 109. For an account of the Greek educational system in 1829, as seen by an American missionary who had access to Capodistrias himself and to other government officials, see RUFUS ANDERSON'S *Observations* (App. -S; pp. 211-258).

5. *Hesperia* XLV, 1976, 238-239, and note 109.

is the στρατών (*caserne*) ἐπισκευασθεῖς in which the mutual school was established in May-June, 1829. In general, the plan of Peytier shows the town as it was in the winter of 1828 and 1829, with few proposals for new construction except for some roads. It must have been Peytier whom Edgar Quinet saw at Corinth in April, 1829 («un ingénieur français, occupé là à dresser le plan d'une ville» — see App. - Q).

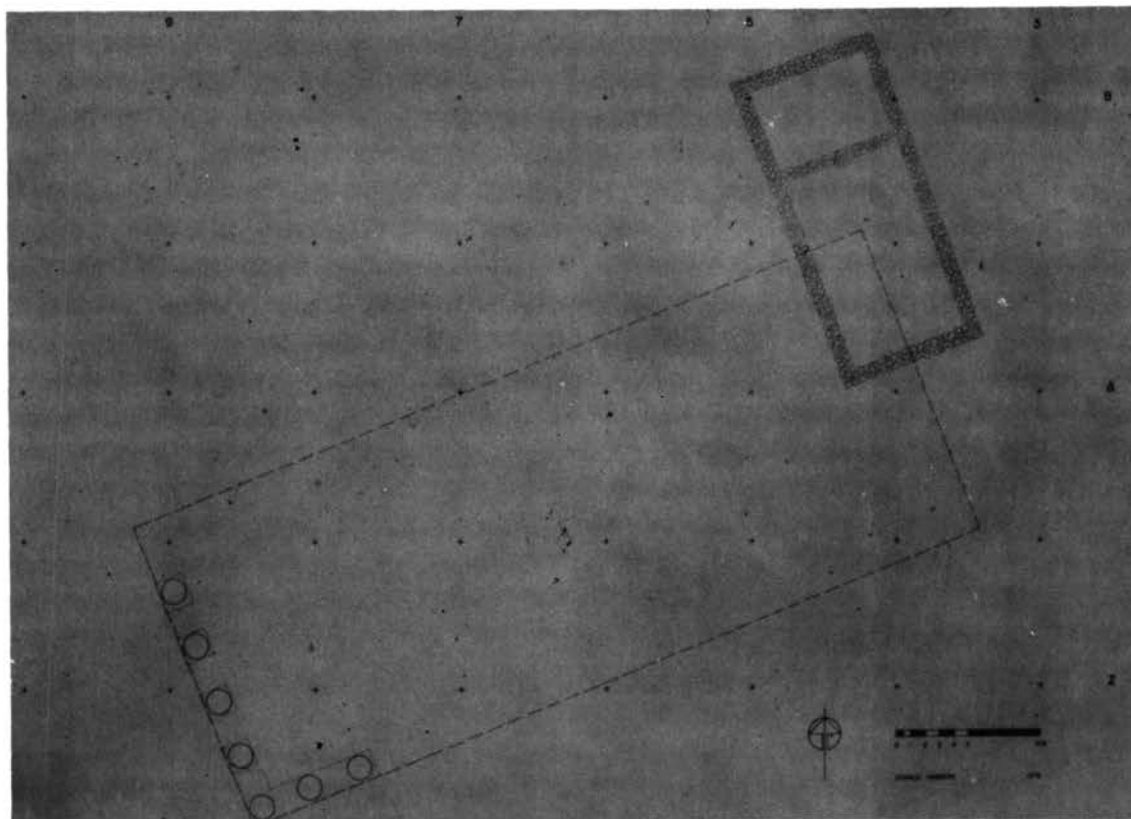

Fig. 1. Corinth. Plan of the Archaic Temple and of the Capodistrias School.

The second plan was made available to me in 1976 by Mr. G. Philippides of the Ministry of Public Works and more recently by Mr. Ger. Apostolatos of the Ministry of Land Management, Housing and Environment, where the plan is now located. These gentlemen and the Archaeological Service of the Ministry of Culture and Sciences made possible my study of the plan, the copying of it, and its publication here. I am very grateful for their encouragement and help.

The plan is executed on heavy paper; its dimensions (to the linear borders) are 0.865 m. high by 0.540 m. wide. The drawing is executed at a scale of approximately

1/1,250⁶. It is drawn in ink with the addition of tinting in six different light tones of water color to identify specific types of areas and buildings. The significance of the four major colors is indicated in a legend at the left side, above the principal legend. Because of the faintness of the tints used, it was not practical to reproduce the plan directly in color. It seemed best to create a copy in black ink on transparent plastic, employing various degrees of shading to indicate the colors of the original⁷. The execution of the copy was entrusted to Mr. Christos Lontos; The late John Travlos generously gave us the benefit of his long experience and of his knowledge of the history of urban planning in Greece of the period just after the War of Independence. The lettering of the legends was made in approximation of the style of the original. The copy was completed in October, 1983 (fol. plan).

The original drawing bears no date and has no signature. Certain features, however, allow us to draw some conclusions as to the nationality of the draftsman (or draftsmen). The principal legend, at the lower left, is written in German (*Plan von Korinthe*). All of the legends identifying the significance of the four major tints are in French; legends identifying specific buildings are in German. It seems possible that two persons, a French engineer/draftsman and a German urban designer collaborated on this plan. The Frenchman will have done the surveying, the initial drawing of the extant remains and the tinting of the areas of state-owned and private properties, etc. The German planner will have determined what extant buildings could be utilized in the new design of Corinth and what functions should be assigned to them as well as to the new structures which he proposed for the development of the city. It may well be that the extant plan was a working copy (many arithmetic calculations have been written carelessly in the lower right corner of the original – probably in part connected with the determination of scale).

The anonymous plan has no enumeration of πλατεῖαι nor any grid (the grid divisions shown in the margins of our copy of the plan (fol. plan) have been created arbitrarily to facilitate reference to the various structures appearing there). The plan does present a proposal for a new network of streets and for certain new buildings. Near the northern limit of the plan (grid B/3) we find one of the projected buildings, the «Kögl. [sic] Schloss»; elsewhere there are a «Gemeindehaus» and a «Gerichtshaus» (C/3), a «Gasthaus» (D/5), the «Post» (E/5) and a «Gensdarmerie Kaserne» (F/3)⁸. It is possible that the plan was begun before Capodistrias' death in September, 1831 (Greece had already

6. The original scale was presumably 1/1,250; shrinkage of the paper over a period of a century and a half has reduced that scale to 1/1,264.

7. Two of the colors of the original drawing were not listed in the legend; they are represented in the copy as the last two of the varieties of shading and their interpretation is suggested by phrases enclosed in brackets.

8. A «governor's house» near the Temple of Apollo was under construction in 1829 according to Keppel (App. -R) and was apparently complete by 1834, when Sir Grenville Temple visited Corinth (App. -U). This house is not identified by name on the urban plan, but it might have been the structure which appears just north of the apse of the church of St. John (grid square G/2).

been declared a monarchy by the treaty of Adrianople on September 1, 1829). When Prince Otto of Bavaria was nominated King of Greece (May, 1832) he retained the services of G.E. Schaubert and Stamatis Cleanthes, who had worked as architects and civic designers under Capodistrias; these two, both trained in Berlin, were engaged on a number of plans for the various cities from among which the Greeks were endeavoring to select their capital city; these were, in addition to Athens, Nafplion, Argos, Corinth, Megara, Piraeus and Hermoupolis. The decision for Athens was made by King Otto in June, 1833, and our anonymous plan (one of the two known to have been drawn for Corinth by Schaubert?)⁹ must have been completed before that date.

The town of Corinth in 1829 was ruinous and barren. Descriptions of that year by Quinet (App. -Q) and by an American missionary, Rufus Anderson (App. -S), make it clear that hardly a building was habitable; about a dozen families were living in caves in the rock in the area of the Roman amphitheater in the northeast part of the city; another hundred and fifty to two hundred families found shelter in the ruins of the town. Only a few houses had been repaired in the area of the bazar¹⁰; it was on the second floor of one of these, overlooking the columns of the Archaic Temple of Apollo, that Anderson and his party found shelter. Little but the outlines of the walls of ruined houses had been available for Peytier to draw. But ancient and medieval ruins did survive and some of them appear in the 1828-1829 plan. On the plan of 1831-1833 we find the Temple of Appolo¹¹ (F-G/2) and a Roman bath (E/3). In addition there appear two structures which were not present in the Peytier plan, but at least one of which had been under construction or completed when the later plan was prepared. These buildings, larger and more substantial than the average village house, are located, one just

9. Miss Kokkou has also called to my attention the fact that Eduard Schaubert in 1833 or later drew up an urban plan of Corinth in two sheets «mit breiten Strassen und grossen Häuserquartieren, mit stattlichem Schloss...» (AA 1890, 134-135). I have not been able to determine whether Schaubert's plan exists today; one of the sheets was at a scale of 1/2,500; the other, at 1/1, 250, contained also a plan of the existing village. Neither of these drawing can be identified with that which is reproduced here (fol. plan) although the scale of Schaubert's second plan corresponds with that of our anonymous plan.

10. It seems unlikely that there is any structural relationship between the bazar of 1810, as Stackelberg drew it (pl. 66), and the bazar which is shown on the urban plan (E/3-4). Two travellers of 1818 and 1825 suggest that the Turkish bazar was northeast of the Archaic Temple and near a ruinous construction of Roman brick [i.e., the *Römische Ruine* in grid square E/3] (P.E. LAURENT, *Recollections of a Classical Tour through Various Parts of Greece, Turkey and Italy, Made in the Years 1818 and 1819*, vol. I (2nd ed., London 1822) 291-292; [ANTON] PROKESCH VON OSTEN, *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient*, vol. II (Stuttgart, 1836-1837) 316. It is clear from Stackelberg's drawing (pl. 66) that the bazar of 1810 lay northeast of the Archaic Temple, in the area of the present village square (E/3), and west of the Turkish mosque and mausoleum (F/3), which appear in Stackelberg's drawing in the background at right; the mountain seen in the background at left is Mt. Geraneion, across the Gulf of Corinth to the north. We must assume that the urban designer for Corinth proposed that a new bazar in the form of an enclosed courtyard be constructed a short distance to the northeast of the old Turkish market.

11. Note that of the seven surviving columns of the Archaic Temple that at the north end of the west row is not shown on the plan of 1831-1833.

west of the Temple of Apollo (*Kaserne*, F-G/1), and the other just east of the Temple (*Schule*, F/2). Of the former no remains survived in 1896, when the excavations of the American School began; this may have been only one of the «projected» structures. But the *Schule* is located on the plan in just that position relative to the columns of the Temple of Apollo which Doerpfeld recorded in 1886 for the Capodistrias School. The same building is to be seen, together with some of the columns of the Archaic Temple, in a drawing of 1836 by F.W. Newton (App. -V), in another of 1843 by Chenavard (App. -Y), and in photographs taken in 1853 or earlier by the British photographer James Robertson (App. -AB) (pls. 67-69)¹². It is thus clear that this building, which was still standing in the early years of this century (pls. 63-65), had been in existence in 1831-1833. Hence Powell's statement¹³ that the school building had been under construction in 1858 and was left unfinished after the earthquake of that year destroyed the village of Corinth, is inaccurate; the construction had begun in 1831 (*supra*, p. 272). The photographic record of the structure (pls. 63-65) shows that it was built of rubble masonry with dressed blocks of white stone (presumably poros limestone from local quarries) for the frames of the doors and windows. Further, relieving arches were built into the walls above the window and door openings; this condition suggests that the building may originally have had a second storey. The plan of the schoolhouse (fig. 1)¹⁴ shows two rectangular rooms, one almost twice as large as the other. Mrs. Maro Adami, who is preparing a study of schoolhouse architecture in Greece in the 19th century, informs me that this arrangement was probably intended for the separation of the «mutual» (elementary) school (in the larger room) from the Ἑλληνικὸν (secondary) school (in the smaller room).

There is evidence that in 1829 some construction was in progress in Corinth, particularly a house for the Governor (see footnote 8); but this structure cannot be identified among the buildings which appear in the anonymous plan (fol. plan). The schoolhouse lies just in the area in which various 18th and early 19th century travellers recorded Turkish farm buildings (App. -A, D, G, L, N; pls. 70-73). Their drawings reveal at the eastern extremity of the farm complex a structure at least two storeys in height and provided with three chimneys and an unusual dormer window on the south end of the western slope of the roof¹⁵. Even this substantial structure seems to have been destroyed in the war, however, and our excavations brought to light in that area only

12. Robertson's photograph (pl. 69) reveals at the right (south of the Temple) a structure over the door of which appears a signboard (official shield?). This may have been the former governor's house (see note 8; by 1853 perhaps converted to a police station?) or the «New Hotel of Great Britain» at which John Allan and his party were accommodated on their visit to Corinth in 1842 (App. -X).

13. *AJA* IX, 1905, 53; *Corinth* I. [1] 132 and 126, note 1.

14. The foundations of the schoolhouse measured *circa* 22.20 m. by 10.20 m., the structure was divided, at least on the ground floor, into a small northern room and a larger southern room.

15. This farm was the property of a private person, a Turk; it cannot be considered as a part of the palace complex of Kiamil Bey (App. - M. STACKELBERG, *La Grèce ... 1ère partie*, 28).

shallow rubble foundations of the Turkish buildings, quite unlike the deeper foundations of the Schoolhouse.

It is of interest to note that the Venetians, who held Corinth from 1687 to 1715, undertook considerable construction in the lower city as well as on Acrocorinth. They are known to have planned a military hospital in the area of the Late Roman amphitheater¹⁶; they certainly built barracks on Acrocorinth¹⁷; and Foucherot reported in 1780: «Le bazar [de Corinthe] occupe les casernes que les Vénitiens y avoient bâties ...» (App. -E; Lowe, *op. cit.*, p. 219, note 1; cf. pl. 66). Buchon (App. -W) in 1841 saw the remains of the palace of Kiamil Bey (on the site where the anonymous plan proposes to construct the Royal Palace); he notes (p. 552): «Les restes de vieilles tours franques et vénitiennes distribuées sur les anciennes murailles, protégeaient l'approche de son palais du côté des champs....» Neither the barracks nor the towers can be identified on the anonymous plan, but some towers are indicated on the Peytier plan (without identification of their age or use).

In the closing years of the 18th century and until the War of Independence many European travellers visited Corinth and some of them left informative drawings of and comments on the village and its ancient monuments. Most of these drawings seem to be reasonably accurate in depicting contemporary or ancient architectural remains. But the travellers who came after the War of Independence were less precise and not infrequently sacrificed accuracy and completeness in order to create a romantic atmosphere devoid of harsh and disturbing elements. This we find particularly in views of Temple Hill which fail to include the ruins of the «Capodistrias schoolhouse», even though the position of that structure falls within the frame of the drawing. An exception to this practice is found in the work of Chenavard (App. -Y), who visited Corinth in 1842 and made a drawing of the temple columns from the southwest, with the ruins of the schoolhouse in the background (pl. 68). The photographs of the 19th century, of which the earliest which I have been able to trace are the work of James Robertson (probably taken in 1853), are, of course, more accurate in their portrayal (App. -AB; pl. 69). By Robertson's time the schoolhouse was no longer the ruin which it appeared even in Chenavard's day, but had been roofed, stuccoed and white-washed. Presumably it was again serving as a school. Finally, the earthquake of 1858 brought the building back to its former ruinous state, in which it remained until 1906. In that year most of the remaining structure was demolished by the Greek Archaeological Service; the balance, to modern ground level, was removed in 1926; the foundations of the northern two thirds of the structure were finally excavated in 1972-1978¹⁸.

16. SP. P. LAMPROS, «Über das korinthische Amphitheater», *Ath. Mitth.* II, 1877, 282-288, pl. XIX.

17. KEVIN ANDREWS, *Castles of the Morea* (Princeton 1953) 137 and note 8.

18. *AJA* XI, 1907, Suppl., 20; *AJA* XXXI, 1927, 71. In the course of our removal of the foundations of the schoolhouse in 1972-1978 we discovered very little pottery and no coins with which to establish the date of the construction.

The urban plan of Corinth of 1831-1833 is important not merely because it illustrates clearly the structure in which the Capodistrias School was established, but also because it reveals a number of older buildings and ruins still extant in 1831 as well as additional structures which were projected for the town in the event that it should be designated the capital of the new Kingdom of Greece. It seems useful to list below the grid positions of these various buildings as well as of some archaeologically familiar monuments which are not identified by legends on the plan:

Grid Position	Monument	Extant now or at least in the post 1833 period	Projected
E/3	<i>Römische Ruine</i> ¹⁹	×	
F-G/2	<i>Tempel</i>	×	
F/2	<i>Schule</i>	×	
F-G/1	<i>Kaserne</i> ²⁰		×
G/2	<i>Kirche</i> ²¹	×	
H/3-4	<i>Kirche</i> ²²	×	
G/1	Fountain of Glauke	×	
F/3	Turkish Mausoleum ²³ and Mosque	×	

19. The Roman brick work west of the bazar on the *anonymous* urban plan constitutes the western portion of a large Roman bath which has been partially excavated in recent years. J.C. BIER, *The Great Bath on the Lechaion Road, Corinth XVII* (Princeton 1985).

20. This building was apparently *projected* only by the author[s] of the 1831-1833 plan; it does not appear on the Peytier plan nor in the narratives or drawings of the 19th century travellers. The records of the early excavations in Corinth by the American School of Classical Studies provide no evidence for the existence of any structure on this site.

21. This structure is the monastery church of St. John Theologos, built in the 12th century; it was demolished, to make way for excavations in the northwest corner of the Forum area, in 1937 (*Corinth XVI*, 61-66).

22. This church is named Κοίμησις τῆς Θεοτόκου or Παναγία. It may have been a 19th century construction; but earlier remains exist below and around it. For the position of the church in relation to the main excavation area, see *Corinth I*, [1], pl. IV, lower right corner; for its history, *Corinth XVI*, 9. The church, probably damaged in the earthquake of 1926, was demolished in the 1950's; a new church of the Παναγία was constructed on the hill that rises above the village square on the southeast (grid F/3 on the urban plan). See Δ.Ι. ΠΑΛΛΑΣ, *ΑΕ* 1956, Χρον., 13.

23. For the mosque and mausoleum, see Δ.Ι. ΠΑΛΛΑΣ, *ΑΕ* 1956, Χρον., 13-15. The mausoleum appears on the urban plan as a hexagon; the excavation of D. Pallas revealed it as an octagon.

Grid Position	Monument	Extant now or at least in the post 1833 period	Projected
E/4	Turkish temenos ²⁴	×	
B/2	Baths of Aphrodite ²⁵	×	
E/3	Present village square	×	
B/3	<i>Kögl. Schloss</i> ²⁶		×
C/3	<i>Gemeindehaus</i>		×
C/3	<i>Gerichtshaus</i>		×
E/3-4	<i>Bazar</i> ²⁷		×
D/5	<i>Gasthaus</i>		×
E/5	<i>Post</i>		×
F/3	<i>Gensdarmerie Kaserne</i> ²⁸		×
D/5	<i>Kirche</i>		×

24. For the Turkish temenos or mausoleum (?) which lies on the north side of the road leading east out of the village square, about 250 meters from the square, see Δ.Ι. ΠΑΛΛΑΣ, *ΑΕ* 1956, Χρον., 16, εικ. 6. The temenos appears on the urban plan as a slightly ovoid octagon; it is actually a square structure surmounted by a low octagonal member which supports the dome.

25. The Baths of Aphrodite lie below the ridge on which the ancient city wall had been built, at the southernmost recess of the gully west of the palace of the Turkish Bey (grid square B/2). For excavations at the Baths and on the higher level of the Bey's domain, see H.S. ROBINSON, *Hesperia* XXXI, 1962, 120-130.

26. The Royal Palace was to be built over the ruins of the palace of the Turkish Bey.

27. For the bazar, see footnote 10.

28. The *Gensdarmerie Kaserne* was to be built over the ruins of the Turkish Mosque and Mausoleum, which in the latter half of 1829 housed the elementary school and which are now covered by the 20th century church of the Panaghia.

APPENDIX

18TH AND 19TH CENTURY TRAVELLERS AT CORINTH

The following list contains the names of those foreign travellers to Greece whose published or unpublished works (books, manuscripts, drawings, photographs) are of significance in establishing the history of the monuments on Temple Hill, Corinth. Most of these works are available at the Gennadeios and other Libraries in Athens; many are uncommon in Libraries of the United States, and for that reason we indicate in most cases in the list below some of the Libraries where they are known to be available.*

A minus sign [-] following the Library abbreviation in the following list indicates that the volume or set is incomplete.

* For identification of the several Libraries the following abbreviations are employed:

BER	University of California at Berkeley
BOS	Boston University
BPL	Boston Public Library
CIN	University of Cincinnati
CPL	Cleveland Public Library
CUA	Columbia University, Avery Library
CWR	Case Western Reserve University
DLC	Library of Congress, Washington, D.C.
FLP	Free Library of Philadelphia
HAR	Harvard University
HAV	Haverford College
IAS	Institute for Advanced Study, Princeton
LCP	Library Company of Philadelphia
MMA	Metropolitan Museum of Art, New York
NYP	New York Public Library
PUN	Princeton University
TEX	Texas A. and M. College, College Station, Texas
UGA	University of Georgia, Athens, Ga.
UPA	University of Pennsylvania, Philadelphia
YAL	Yale University

Serial Letter	Date of Visit	Name of Traveller and of his Pertinent Work[s]
A	1751	STUART, JAMES, and NICHOLAS REVETT. <i>The Antiquities of Athens</i> . 5 vols. London, 1762-1830. (Copies of the first, large folio edition are infrequent in complete state. (Libr.: CUA; CWR; DLC; LCP-; MMA; NYP; PUN; UPA-; YAL). For Corinth: vol. III, chap. VI, pls. I-IV.
B	1755	LEROY, JULIEN DAVID. <i>Les Ruines des plus beaux Monuments de la Grèce</i> . Paris and Amsterdam, 1758. (Libr.: DLC; HAR; LCP; NYP). For Corinth: Part I, pp. 41-43, pl. XXV; Part II, pp. 5-6, pl. III. A second edition (Paris, 1770) contains the same material, differently arranged (Libr.: CUA; NYP; PUN; UPA; YAL).
C	1766	CHANDLER, RICHARD. <i>Travels in Asia Minor and Greece</i> . 1 vol. Oxford, 1776. (Libr.: LCP; PUN). A 3rd edition, in 2 volumes, London, 1817 (Libr.: HAR; NYP; PUN; YAL;) and a «New Edition», with additional notes of Chandler and Revett, Oxford, 1825 (Libr.: CPL; DLC; NYP; UPA). For Corinth: 3rd ed., vol. II, pp. 270-271; edition of 1825, vol. II, pp. 287-295.
D	1785 (ca.)	MAYER, LUDWIG (LUIGI). <i>Views in the Ottoman Empire, chiefly in Caramania, ... with some Selections from ... the celebrated Cities of Corinth, Carthage and Tripoli: from the Original Drawings in the Possession of Sir Robert Ainslie, Taken during his Embassy to Constantinople by Luigi Mayer</i> . London, 1803. (Libr.: BPL; DLC; HAR; HAV; NYP; PUN). For Corinth: pls. 21, 22. For the date of Mayer's visit to Corinth see W.M. LEAKE, <i>Travels in the Morea</i> , London, 1830, vol. III, p. 246.
E	1780	FAUVEL, LOUIS F.S., and FOUCHEROT [«ingénieur des ponts et chaussées», whose first name is not recorded] travelled together in Greece in 1780-1782 and kept journals of their trip. Both journals are in the Gennadeios Library: C.G. Lowe, <i>Hesperia</i> , V, 1936, pp. 206-224.
F	1786 - 1787	BAUER, FERDINAND [LUCAS]. Bauer, an Austrian botanical artist, accompanied John Sibthorp on the latter's trip to Greece in 1786-1787. Bauer executed 1000 drawings of the flora of Greece which were subsequently published in Sibthorp's <i>Flora Graeca</i> (London, 1806-1840, 10 vols.). In each of the volumes of this work the frontispiece includes an engraving (colored) of a topographical scene in Turkey or Greece; the frontispiece

Serial Letter	Date of Visit	Name of Traveller and of his Pertinent Work[s]
		of vol. VII carries a view of Corinth from the northwest. Many of Bauer's original drawings are in the Bodleian Library, Oxford; two are views of Corinth: «Corinth from the Northwest» [Ms. Sherard 408, fol. 136], and «The Temple of Neptune at Corinth» <from the South-east> [Ms. Sherard 408, fol. 135]; the former is the source from which the vignette of the frontispiece of vol. VII of <i>Flora Graeca</i> was adapted (at a much reduced scale).
G	1801, 1802 1805, 1806	GELL, SIR WILLIAM. <i>Narrative of a Journey in the Morea</i> . London, 1823. (Libr.: LCP; NYP; UPA; YAL). Gell appears to have been in Corinth in 1805. For Corinth: pl. facing p. 388, pp. 409-410. Gell's sketchbooks and a Notebook are in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum; several drawings were executed at Corinth: Sketchbook 4, p. 16; Sketchbook 9, 4; Sketchbook 11, pp. 15, 16, 18; Notebook, 2 unnumbered plates.
H	1801, 1805, 1806	DODWELL, EDWARD. <i>A Classical and Topographical Tour through Greece during the Years 1801, 1805 and 1806</i> . 2 vols. London, 1819. (Libr.: IAS; LCP; NYP; PUN; UPA, YAL). For Corinth: vol. II, pp. 186-204, 291-292. Dodwell was accompanied on some of his trips by an Italian artist, Simone Pomardi; Dodwell himself executed 400 drawings in Greece, Pomardi 900. (<i>Dictionary of National Biography</i>).
J	1802	ITTAR, SEBASTIANO. Ittar was an artist in the retinue of Lord Elgin; in 1802 he travelled in the Peloponnesus and executed many drawings which are now in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum; two of these are devoted to the Archaic Temple at Corinth (Elgin vol. II, 1 and 2).
K	1806	LEAKE, WILLIAM M. <i>Travels in the Morea</i> . 3 vols. London, 1830. For Corinth: vol. III, pp. 244-251.
L	1810	HAYGARTH, WILLIAM. Haygarth travelled in Greece in 1810-1811, perhaps partly in the company of Haller von Hallerstein. He kept a journal (published only in excerpts in his <i>Greece, A Poem in Three Parts</i> ... London, 1814) and made over 100 sepia wash drawings and pencil sketches which are now in the Gennadeios Library: nos. 54-57 are views of Corinth, nos. 56-57 of Temple Hill.

Serial Letter	Date of Visit	Name of Traveller and of his Pertinent Work[s]
M	1810	STACKELBERG, OTTO MAGNUS, FREIHERR VON. <i>La Grèce, Vues Pittoresques et Topographiques</i> . 2 vols., folio. Paris, 1834. (Libr.: CUA; HAR; LCP). Also <i>Trachten und Gebräuche der Neugriechen</i> . Berlin, 1831 (Libr.: HAR; NYP). For Corinth: <i>La Grèce</i> , 1ère Partie, <i>Péloponnèse</i> , pp. 27-28 and 4 unnumbered plates (the last of which is a view of the Archaic Temple from the Southwest by Cockerell); <i>Trachten</i> , 2. Abt., p. 4, pls. V, VII [the descriptive text for plates VI-X does not appear in the Berlin edition of 1831, but can be found in a later reprinting, entitled <i>Bilder aus dem Leben der Neugriechen</i> , Dresden, n.d. [1877] (Libr.: HAR) [here plates I and II represent plates VII and V respectively of the Berlin 1831 edition].
N	1813	COCKERELL, CHARLES ROBERT. Cockerell travelled extensively in Italy, Sicily, Greece and Asia Minor. In 1811 he was at Aegina with Haller von Hallerstein and Stackelberg; in 1813 he visited the Peloponnesus and executed some drawings at Corinth, including that reproduced in Stackelberg's <i>La Grèce</i> , as noted in entry M above. A water color and a sepia drawing of the Archaic Temple at Corinth are in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum.
O	1817	WILLIAMS, HUGH W. <i>Select Views in Greece with Classical Illustrations</i> . 2 vols. London, 1829. (Libr.: CUA; DLC; FLP; HAR; PUN). Also: <i>Travels in Italy, Greece and the Ionian Islands in a Series of Letters ...</i> 2 vols. Edinburgh, 1820 (Libr.: CUA; UPA). For Corinth: <i>Select Views</i> , vol. I, pls. 9-11; <i>Travels</i> , vol. II, pp. 392-395.
P	1828 - 1830	BLOUET, [GUILLAUME] ABEL. <i>Expédition Scientifique de Morée. Architecture, Sculptures, Inscriptions et Vues</i> . 3 vols. Paris, 1831-1838. (Libr.: CUA; MMA; NYP; PUN; UPA). For Corinth: vol. III, p. 36, pls. 76-80.
Q	1829	QUINET, EDGAR. <i>De la Grèce Moderne et de ses Rapports avec l'Antiquité</i> . Paris, 1830. (Libr.: TEX). The text may also be found in <i>Oeuvres Complètes d'Edgar Quinet</i> . 11 vols. Paris, 1857. (Libr.: LCP; NYP; PUN). For Corinth: in the 1830 edition, pp. 273-282; in the 1857 edition of the complete works, vol. 5, pp. 322-330.

Serial Letter	Date of Visit	Name of Traveller and of his Pertinent Work[s]
		Quinet was attached, as a philologist, to the <i>Expédition Scientifique de Morée</i> .
R	1829	ALBEMARLE, GEORGE T. KEPPEL, 6th Earl of. <i>Narrative of a Journey across the Balcan ... in the Years 1829-1830</i> . 2 vols. London, 1831. (Libr.: DLC; HAR; LCP; NYP; PUN). For Corinth: vol. I, pp. 9-13.
S	1829	ANDERSON, RUFUS. <i>Observations upon the Peloponnese and Greek Islands, Made in 1829</i> . Boston, 1830. (Libr.: CWR; DLC; HAV; Presbyterian Historical Society, Philadelphia). For Corinth: pp. 211-258.
T	1833	COLE, WILLIAM. <i>Select Views of the Remains of Ancient Monuments in Greece as at Present Existing, from Drawings Taken and Colored on the Spot in the Year 1833</i> . London, 1835. (Libr.: DLC; MMA). For Corinth: pls. [11, 12].
U	1834	TEMPLE, MAJOR SIR GRENVILLE. <i>Travels in Greece and Turkey, Being the Second Part of Excursions in the Mediterranean</i> . 2 vols. London, 1836. (Libr.: LCP; YAL). For Corinth: vol. I, pp. 57-65. (A 2nd edition was printed in London in 1843.)
V	1836	GIFFARD, EDWARD. <i>A Short Visit to the Ionian Islands, Athens and the Morea</i> . London, 1837. (Libr.: DLC; LCP; UPA; YAL). For Corinth: pp. 69-72 and plate facing p. 102 (drawing of the Archaic Temple by F.W. Newton). An English language edition published in Paris in 1838 is devoid of illustrations.
W	1841	BUCHON, J[EAN] A[LEXANDRE]. <i>La Grèce Continentale et la Morée. Voyage, Séjour et Études Historiques en 1840 et 1841</i> . Paris, 1843. (Libr.: NYP, PUN, UPA, YAL). For Corinth: pp. 547-553.
X	1842	ALLAN, JOHN H. <i>A Pictorial Tour in the Mediterranean</i> . London, 1843. (Libr.: BER; HAR; LCP; YAL). For Corinth: p. 77 and facing plate.
Y	1843	CHENAVARD, ANTOINE-MARIE. <i>Voyage en Grèce et dans le Levant fait en MDCCCXLIII et MDCCCXLIV</i> . Lyon, 1858, small folio. (Libr.: CUA; PUN). Also an octavo edition with same title but containing narrative text (absent from the folio ed.) and no illustrations, Ly-

Serial Letter	Date of Visit	Name of Traveller and of his Pertinent Work[s]
		on, 1846 (Libr.: DLC, HAR; YAL). For Corinth: in folio ed. of 1858, pl. 29; in octavo ed. of 1846, pp. 46-49.
Z	1845	DE LATOUR, ANTOINE. <i>Voyage de S.A.R. Monseigneur Le Duc de Montpensier à Tunis, en Égypte, en Turquie et en Grèce. Lettres par M. Antoine de Latour</i> . Paris, [1847] (Libr.: BOS; HAR; UGA). This volume is accompanied by an album of 31 plates executed by M. de Sinety. For Corinth: text vol., pp. 194-195; album, unnumbered plate («Vue de Corinthe»).
AA	1852	LINTON, WILLIAM. <i>The Scenery of Greece and its Islands</i> . London and New York, [1856] (Libr.: DLC; PUN). For Corinth, pp. 86-88, pl. XLV.
AB	1853 (?)	ROBERTSON, JAMES. <i>Photographic Views of the Antiquities of Athens, Corinth, Egina, Etc.</i> London, 1854. (Libr.: MMA). For Corinth: pls. 50-51.

HENRY S. ROBINSON

ΕΥΡΩΠΗ

Ἡ Εὐρώπη, κόρη τοῦ βασιλιᾶ Ἀγήνορα, συνήθιζε νὰ παίζει μετὰ τίς φίλες της στὴν παραλία τῆς Σιδῶνος. Κάποια μέρα ἐμφανίστηκε ἕνας ὠραίος, κάτασπρος ταῦρος, μετὰ μικρὰ καλοκαμωμένα κέρατα καὶ μεγάλα ἤρεμα μάτια· ἦταν ὁ Δίας μεταμορφωμένος. Ἡ Εὐρώπη πῆρε θάρρος καὶ τὸν χάιδεψε, ἔβαλε λουλούδια στὰ κέρατά του καὶ ὕστερα ἀπὸ λίγο ἀνέβηκε στὴν πλάτη τοῦ ἀνύποπτη. Ὁ ταῦρος προχώρησε σιγὰ σιγὰ πρὸς τὴ θάλασσα καὶ κολυμπώντας ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴν ξηρά. Ὅταν ἔφτασαν στὶς ἀκτὲς τῆς Κρήτης, ὁ θεὸς ἐμφανίστηκε στὴν Εὐρώπη μετὰ τὴν πραγματικὴ του μορφή. Στὸ μεταξὺ ὁ Ἀγήνωρ διέταξε τὸν γιό του Κάδμο νὰ βρεῖ τὴν ἀδελφή του καὶ τὸν ἀπειλῆσε μετὰ ἐξορία ἂν ἀποτύγχανε. Ὁ Κάδμος μάταια τριγύρισε ὅλο τὸν κόσμον μετὰ τοὺς συντρόφους του. Ἐξορισμένος πιά ἀπὸ τὴν πατρίδα του ρώτησε τὸν Ἀπόλλωνα ποῦ νὰ ἐγκατασταθεῖ καὶ ὁ θεὸς τὸν συμβούλεψε νὰ ἀκολουθήσει τὴν ἀγελάδα ποὺ θὰ συναντήσῃ βγαίνοντας ἀπὸ τὸ ἱερὸ καὶ νὰ κτίσῃ πόλιν ἐκεῖ ποὺ θὰ ξαπλώσῃ αὐτὴ νὰ ξεκουραστεῖ. Μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ βρέθηκε ὁ Κάδμος στὴ Βοιωτία. Ἀφοῦ σκότωσε τὸν δράκοντα ποὺ ἔφαγε τοὺς συντρόφους του, ἔσπειρε τὰ δόντια του. Ἀπὸ τὸ χῶμα φύτρωσαν πολεμιστὲς, οἱ Σπαρτοῖ, οἱ ὅποιοι τὸν βοήθησαν τελικὰ νὰ κτίσῃ τὴ Θήβα.

Ἔτσι περίπου διηγήθηκε τὴν ἱστορίαν τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ Κάδμου ὁ Ὀβίδιος¹. Στὴν ἀρχαιότητα ἦταν μία ἀπὸ τίς πιὸ γνωστὲς ἱστορίες καὶ ὑπῆρχαν πολλὲς παραλλαγὲς στοὺς διάφορους συγγραφεῖς. Τὸ ἐρώτημα ποῦ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ στὴ μελέτη αὐτὴ εἶναι ἂν κρύβει ἢ ὄχι ἀλήθεια στὴ βάση της. Τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε κάποια ἱστορικὴ ἀλήθεια, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἀπαγωγὴ τῆς Εὐρώπης μπορεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύει παλιὰ μετανάστευση, εἶναι ἡ χρῆση τοῦ ὀνόματος Εὐρώπη γιὰ τὴν ὁμώνυμη ἡπειρο καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῆς Θήβας, ποὺ παλιὰ ὀνομαζόταν καὶ Καδμεία.

Ἡ ἱστορία χωρίζεται σὲ δύο μέρη ποὺ πιθανῶς θὰ ἦταν ἀρχικὰ ἀνεξάρτητα: τὸ πρῶτον εἶναι ἡ μετάβασις τῆς Εὐρώπης στὴν Κρήτη καὶ τὸ δεύτερον ἡ ἱδρυσις τῆς Θήβας ἀπὸ τὸν Κάδμον. Ἡ Εὐρώπη ἔμεινε στὴν Κρήτη, κατὰ τοὺς περισσότερους ἀρχαίους συγγραφεῖς στὴ Γόρτυνα, ὅπου γέννησε ἀπὸ τὸν Δία τὸν Μίνωα, τὸν Ραδάμανθυ καὶ τὸν Σαρπηδόνα², ἐνῶ ὁ Κάδμος σχετίστηκε βασικὰ μετὰ τὴ Θήβαν καὶ τὴ Βοιωτίαν.

Στὴ μελέτη μου γιὰ τὴ Θήβαν³ ἀσχολοῦμαι μετὰ τὸ δεύτερον μέρος τῆς ἱστορίας αὐτῆς, τὸν Κάδμον. Ὑποστηρίζω ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ Κάδμου ἀντιπροσωπεύει μίαν μακρινὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα ποὺ μοιάζει σήμερον μετὰ παραμῦθον, ἐπειδὴ δὲν μπορέσαμε νὰ τὴ

1. *Μεταμορφώσεις* 2.834-875, 3.1-137.

2. ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ 1.9.5. ΥΓΙΝΟΣ 178.

3. S. SYMEONOGLOU, *The Topography of Thebes, from the Bronze Age to Modern Times* (Princeton University Press, 1985).

συσχετίσουμε με την κατάλληλη ιστορική περίοδο και έπειδή τὸ μοναδικὸ ἐπίτευγμα τοῦ Κάδμου, ἡ ἱδρυση τῆς Θήβας, δὲν ἔχει παίξει μέχρι τώρα τὸν πρέποντα ρόλο στὶς σχετικὲς συζητήσεις γιὰ τὴν καταγωγή τοῦ ἥρωα καὶ γιὰ τὸν μῦθο γενικότερα. Ἡ μελέτη τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων τῆς Θήβας δείχνει καθαρά ὅτι ὁ Κάδμος δὲν σχετίζεται με τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, ὅπως ὑποστηρίζουν ἐκεῖνοι ποὺ πιστεύουν στὴν ιστορικότητά του⁴.

Τὰ εὐρήματα τῆς Θήβας φανερώνουν ἐμπορικὲς σχέσεις με τὴ Μέση Ἀνατολή, ἀλλὰ δὲν ἀποτελοῦν ἐνδειξὴ μετανάστευσης ἢ ἀποικισμού οὔτε στὴν ὑστεροελλαδική, οὔτε στὴ μεσοελλαδική περίοδο. Συνέβη ὅμως μία ἐντυπωσιακὴ ἀλλαγὴ στὴ στροφὴ πρὸς τὴν ΠΕ ΙΙΙ περίοδο, ὅταν ἡ Θήβα ἀπὸ μικρὴ καὶ φτωχὴ κοινότητα ἐξελίχθηκε σὲ μεγάλη καὶ πλούσια πόλη με τεράστια ἀψιδωτὰ σπίτια. Ἡ κεραμικὴ καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νέας πόλης δείχνουν συγγένεια πρὸς τὶς Κυκλάδες καὶ τὴν Κρήτη. Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους τείνω νὰ δεχτῶ ὅτι ἐγίνε μία μετακίνηση πληθυσμοῦ στὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου, κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀπὸ Κρήτη πρὸς Βοιωτία, στὸ τέλος τῆς ΠΕ ΙΙ ἢ στὴν ἀρχὴ τῆς ΠΕ ΙΙΙ περιόδου (περίπου 2200 π.Χ.). Μία παρόμοια διείσδυση πρὸς τὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα ἀντιπροσωπεύει ἴσως ὁ οἰκισμὸς τοῦ Ἀγίου Κοσμά στὴν Ἀττικὴ, ὁ ὁποῖος ἐγκαταλείφθηκε στὸ τέλος τῆς ΠΕ ΙΙ περιόδου. Ὁ Μυλωνάς⁵ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ οἰκισμὸς προήλθε ἴσως ἀπὸ τὶς Κυκλάδες.

Μία πρωτομινωικὴ ἐπέκταση πρὸς τὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα δὲν πρέπει νὰ μᾶς προξενεῖ ἐκπλήξη. Γνωρίζουμε ἤδη ὅτι οἱ Μινωῖτες ἀποίκισαν τὰ Κύθηρα στὴν ΠΜ ΙΙ περίοδο⁶, νησὶ ποὺ εἶναι κοντὰ στὴν Κρήτη καὶ ἀποτελεῖ σταθμὸ γιὰ τὰ πλοῖα ποὺ ἐμπορεύονταν με τὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα. Ἐνα διαφορετικὸ δρομολόγιο ἔφερε τοὺς Μινωῖτες στὶς Κυκλάδες, ὅπου ὁ πρῶτος σταθμὸς ἦταν ἡ Θήρα. Οἱ Μινωῖτες ἀνέπτυξαν χωρὶς ἀμφιβολία μεγάλη ἐμπορικὴ δραστηριότητα στὴν πρωτομινωικὴ περίοδο καὶ δὲν εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε ὅτι ἔφτασαν μέχρι τὴ Βοιωτία καὶ ὅτι ἐπέδρασαν στὸν τοπικὸ πολιτισμὸ. Ἡ ἱστορία τοῦ Κάδμου μπορεῖ νὰ εἶναι μία μυθολογικὴ ἀνάμνηση αὐτῆς τῆς δραστηριότητος. Εἶναι βέβαιο πάντως ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ ἀπευθείας μετανάστευση ἀπὸ τὴ Μέση Ἀνατολὴ πρὸς τὴ Θήβα. Πῶς ἐξηγεῖται λοιπὸν ἡ ἱστορία ποὺ δείχνει ἐπίμονα τὴν ἀνατολικὴ προέλευση τοῦ Κάδμου καὶ τῆς Εὐρώπης; Θὰ μᾶς βοηθοῦσε ἴσως νὰ ἐξετάσουμε τὰ δεδομένα γιὰ τὶς σχέσεις μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Κρήτης κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρωτομινωικῆς ἐποχῆς.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι πολλὰ λίθινα ἀγγεῖα βρέθηκαν στὴν Κρήτη καὶ ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ εἰσάχθηκαν στὴν ΠΜ ΙΙ περίοδο, ὅποτε καὶ ἄρχισε ἡ τοπικὴ παραγωγή τους. Ἀπὸ τὰ εἰσαγμένα, 36 ἔχουν σίγουρα ταυτιστεῖ ὡς αἰγυπτιακὰ τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου καὶ 21 ὡς συροπαλαιστινιακά⁷. Οἱ εἰδικοὶ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Αἰγαίου ὑποθέτουν ὅτι τὰ

4. Γιὰ τὴ σχετικὴ συζήτησι βλ. R.B. EDWARDS, *Kadmos the Phoenician: A Study in Greek Legends and the Mycenaean Age* (Amsterdam: Hakkert, 1979).

5. G. MYLONAS, *Aghios Kosmas, an Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica* (Princeton University Press, 1959) 154, 162.

6. J.N. COLDSTREAM - G.L. HUXLEY, eds, *Kythera; Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens* (Park Ridge, N.J., Noyes Press, 1972).

7. P. WARREN, *Minoan Stone Vases* (Cambridge, at the University Press, 1969) 105-116.

ἀγγεῖα αὐτὰ ἔφτασαν στήν Κρήτη μὲ κάποιο τρόπο, ἀλλὰ οἱ αἰγυπτιολόγοι ἀναρωτιοῦνται πῶς ἀκριβῶς, διότι εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Αἰγύπτιοι ἀπέφευγαν τὰ μακρινὰ ταξίδια⁸. Ἀφοῦ μελέτησε τὶς σχέσεις μεταξύ Αἰγύπτου καὶ ἄλλων χωρῶν, ὁ Ward⁹ συμπέρανε ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἀμεση ἐπαφή μὲ τὴν Κρήτη κατὰ τὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ἄν δὲν πῆγαν λοιπὸν οἱ Αἰγύπτιοι στήν Κρήτη, θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὶς πιθανότητες ἢ ὅτι οἱ Μινωῖτες πῆγαν στήν Αἴγυπτο ἢ ὅτι προμηθεύτηκαν τὰ λίθινα ἀγγεῖα μέσῳ τρίτων. Ἡ ἔλλειψη πρωτομινωικῶν ἀντικειμένων στήν Αἴγυπτο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν πρώτη καὶ νὰ ἐξετάσουμε τὴ δεύτερη.

Ὑπάρχουν πολλὲς ἐνδείξεις γιὰ ὄλο καὶ πιὸ συχνὲς ἐπαφὲς μεταξύ Αἰγύπτου καὶ Συρίας-Παλαιστίνης ἀπὸ τοὺς προδυναστικούς χρόνους μέχρι καὶ τὸ τέλος τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου¹⁰. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ξυλεία τῆς ἀρχαίας Συρίας εἶχε μεγάλη σημασία γιὰ τοὺς Αἰγυπτίους, οἱ ὅποιοι στεροῦνταν κατάλληλων γιὰ ναυπήγηση δέντρων σχεδὸν τελείως. Ἐως τελευταῖα, ἡ ἀρχαία Συρία θεωροῦνταν ὑπανάπτυκτη χώρα ποὺ πρόσφερε μόνο πρῶτες ὕλες στοὺς πολιτισμένους Αἰγυπτίους. Ἀλλὰ ἡ δραματικὴ ἀνακάλυψη τῆς ἀρχαίας Ἐβλας δείχνει καθαρά ὅτι ἓνας σημαντικὸς πολιτισμὸς ἀνθίσε στὶς πλούσιες πεδιάδες τῆς Βόρειας Συρίας στήν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναπτυγμένη γεωργία, γινόταν καὶ ἐμπόριο σὲ μακρινὲς ἀποστάσεις ἀπὸ τὰ ἐμπορικὰ κέντρα τοῦ Εὐφράτη καὶ τὰ μεσογειακὰ λιμάνια τῆς Συρίας¹¹. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς τρίτης χιλιετηρίδας π.Χ. διεξαγόταν ἐμπόριο μεταξύ Συρίας καὶ Μεσοποταμίας σὲ μεγάλη κλίμακα. Οἱ Σουμέριοι δὲν ταξίδευαν οἱ ἴδιοι, ἀλλὰ ὅπως δείχνουν τὰ κείμενα, οἱ Σύριοι μετέφεραν μέσῳ τοῦ Εὐφράτη ξυλεία, χαλκὸ καὶ κρασί¹². Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἀπὸ ὅλες τὶς ἀρχαῖες χῶρες πρώτη ἢ Συρία ἄρχισε συστηματικὸ ἐμπόριο εὐρείας κλίμακας μὲ πλοῖα, σὲ μακρινὲς ἀποστάσεις. Εἶναι ἀκόμα πρόωρο νὰ ἐκτιμήσουμε τὸν πολιτισμὸ τῆς Συρίας κατὰ τὴν τρίτη χιλιετηρίδα, ἐπειδὴ πολὺ λίγοι οἰκισμοὶ ἔχουν ἀνασκαφεῖ. Στὴν κοιλάδα τοῦ Ὀρόντη, ὅπου ἦταν τὸ κέντρο τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, ὑπάρχουν πολλὲς πόλεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης¹³. Ὅπως εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσω ὁ ἴδιος σὲ πρόσφατη ἐπίσκεψή μου, μερικὲς ἀπὸ τὶς πόλεις εἶναι τεραστίων διαστάσεων. Παρ' ὅλη τὴ σπουδαιότητα τῶν οἰκισμῶν αὐτῶν, μόνον ἡ Χάμα ἔχει ἐρευνηθεῖ¹⁴. Ὑπάρχουν εὐτυχῶς ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὸν πολιτισμὸ αὐτὸ καὶ εἶναι

8. J. VERCOUTTER, *L'Égypte et le monde égéen préhellénique* (Le Caire, Institut français de l'archéologie orientale, 1956).

9. W. WARD, «Egypt and the Eastern Mediterranean from Predynastic times to the End of the Old Kingdom», *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 6, 1963, 42.

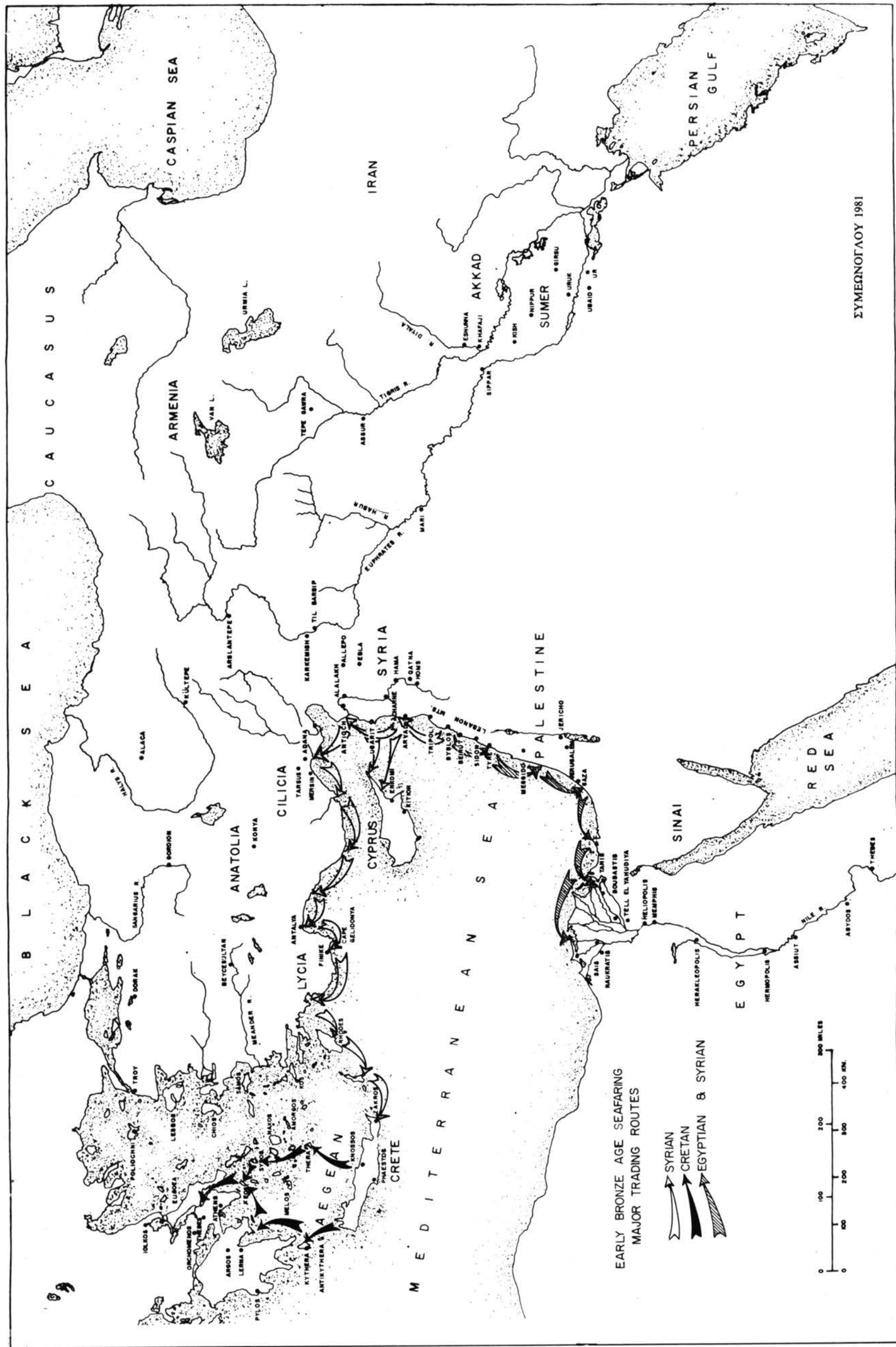
10. W. WARD, *Egypt and the East Mediterranean World, 2200-1900 B.C.* (American University of Beirut, 1971).

11. P. MATTHIAE, *Ebla in the Period of the Amorite Dynasties and the Dynasty of Akkad* (Malibu, California: Undena, 1979). G. PETINATTO, *The Archives of Ebla* (Garden City, New York: Doubleday, 1981).

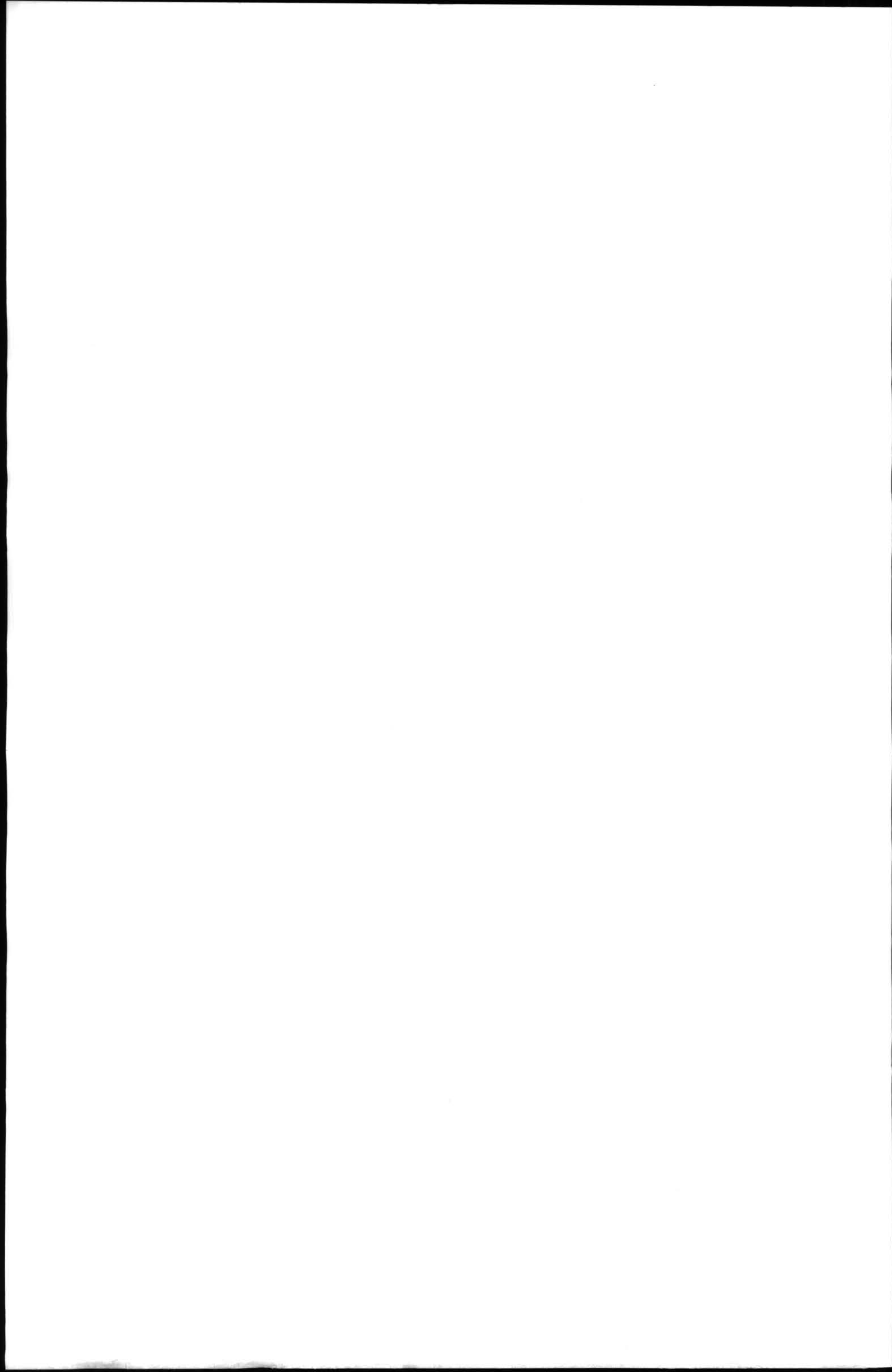
12. W.F. LEEMANS, «The Importance of Trade, Some Introductory Remarks», *Iraq* 39, 1977, 1-10.

13. J.-C. COURTOIS, «Prospection archéologique dans la moyenne vallée de l'Oronte», *Syria* 50, 1973, 53-99.

14. H. INGHOLT, *Rapport préliminaire sur sept campagnes de fouilles en Syrie 1931-1938* (Copenhagen, 1940).

Τὰ πῶς σημαντικὰ δρομολογία ναυσιπλοίας στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο κατὰ τὴν πρόωμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

δυνατό νά ἐξετάσουμε τὰ δεδομένα πού ἔχουν προκύψει στὸ Αἰγαῖο, ἔχοντας ὑπόψη μας τὴν καινούργια αὐτὴ εἰκόνα τῆς Συρίας.

Πρῶτα ἔρχεται στὸ μυαλό μας ἡ ἰδέα ὅτι ὅλα τὰ αἰγυπτιακὰ ἀντικείμενα πού βρέθηκαν στὴν Κρήτη ἔφτασαν μὲ συριακὰ πλοῖα. Ἐν καὶ αὐτὸ μᾶς προξενεῖ ἀρχικὰ κατάπληξη, ἐξηγεῖ τὴν παρουσία μερικῶν περιέργων εὐρημάτων στὴν Κρήτη. Ἀντικείμενα αἰγυπτιακοῦ ρυθμοῦ ἔχουν βρεθεῖ μαζὶ μὲ ἀντικείμενα ἀπροσδιόριστης τεχνοτροπίας. Στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Τραπεζας, στὴν πεδιάδα τοῦ Λασιθίου, βρέθηκαν αἰγυπτιακοὶ σκαραβαῖοι, εἰδώλια πού χαρακτηρίστηκαν «αἰγυπτολιβυκὰ» καὶ ζωόμορφες σφραγίδες «αἰγυπτιακῆς ἐπίδρασης»¹⁵. Μαζὶ τους ὁμως βρέθηκε καὶ ἓνα ἀνθρώπινο κεφάλι ἀπὸ ἔλεφαντόδοντο, μὲ ἐνθετα μάτια, τὸ ὁποῖο εἶναι συριακῆς τεχνοτροπίας καὶ ἔχει ἤδη ἀναγνωριστεῖ ὡς εἰσαγμένο ἀντικείμενο¹⁶. Ἦρθε ἐπίσης στὸ φῶς ἓνα ξίφος¹⁷ τὸ ὁποῖο θεωρεῖται συροπαλαιστινιακό¹⁸.

Ἐνα ξίφος τοῦ ἴδιου τύπου ἔφερε στὸ φῶς ὁ Ξανθουδίδης στὸν Πλάτανο¹⁹. Στούς θολωτοὺς τάφους τῆς Μεσαρᾶς, γενικότερα, βρέθηκαν πολλὰ ἀντικείμενα τοῦ αἰγυπτιακοῦ καὶ τοῦ λεγόμενου «αἰγυπτιάζοντος» ρυθμοῦ: λίθινα ἀγγεῖα, παλέτες, ἀντικείμενα ἀπὸ φαγεντιανή καὶ ἔλεφαντόδοντο, σκαραβαῖοι, σφραγίδες ἀπὸ ἔλεφαντόδοντο καὶ διάφορα περίπτα, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δείχνει δύο πιθήκους πλάτη μὲ πλάτη²⁰. Μία σφραγίδα ἔχει ὡς θέμα ἓνα λιοντάρι πάνω σὲ ἄνθρωπο, τὸ ὁποῖο εἶναι καθαρὰ συριακοῦ τύπου²¹. Μερικὰ λοιπὸν ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα εἶναι φανερά αἰγυπτιακῆς προέλευσης, ἄλλα δείχνουν τὸν αἰγυπτιάζοντα συριακὸ ρυθμὸ καὶ ἄλλα μπορεῖ νὰ εἶναι φτιαγμένα στὴν Κρήτη, ἀλλὰ ἀπὸ ὕλικά πού δὲν ὑπάρχουν στὸ νησί, ὅπως τὸ ἔλεφαντόδοντο, πού εἶχε μάλλον ἔρθει ἀπὸ τὴ Συρία, ὅπου ὑπῆρχαν ἔλεφαντες πρὶν ἀπὸ τὸν ὄγδοο αἰῶνα π.Χ.

Παρόμοια ἀντικείμενα ἔχουν βρεθεῖ σὲ πολλὰ μέρη τῆς Κρήτης. Ἀπὸ χρονολογικῆς πλευρᾶς ἀρκετὰ ἀνήκουν στὴν ΠΜ ΙΙ περίοδο, ἂν καὶ μερικὰ ἀπὸ σκληρὰ ὕλικά, ὅπως τὰ λίθινα ἀγγεῖα, διατηροῦνται περισσότερο καὶ ἔχουν βρεθεῖ σὲ ὕστερότερα στρώματα.

Ἀντικείμενα συριακῆς προέλευσης ἔχουν βρεθεῖ καὶ ἐκτὸς Κρήτης. Ἐνα ἀγγεῖο ἀπὸ τὴ Χαλαντριανὴ τῆς Σύρου φέρει πάνω του ἀσυνήθιστα σφραγίσματα. Ἡ Bossert²² τὰ ταυτίζει μὲ ἀπομίμηση αἰγυπτιακῆς σφραγίδας καὶ τὰ συγκρίνει μὲ μία ἄλλη ἀπομίμη-

15. J.D.S. PENDLEBURY et al., «Excavations in the Plain of Lasithi», *BSA* 37, 1936, 5-131.

16. C. RENFREW, *The Emergence of Civilization: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* (New York: Barnes and Noble, 1972) 448.

17. PENDLEBURY et al., ἔ.δ. 108, πίν. 15, III:13.

18. K. BRANIGAN, «Byblite Daggers in Cyprus and Crete», *AJA* 70, 1966, 123-126. «Further Light on Prehistoric Relations between Crete and Byblos», *AJA* 71, 1967, 117-121.

19. S. XANTHOUDIDES, *The Vaulted Tombs of Messara* (London, 1924) 107, πίν. LV ἀρ. 190a (trans. by J.P. Droop).

20. *Ibid.* 122, πίν. XV, ἀρ. 1026.

21. *Ibid.* 83, πίν. VIII, ἀρ. 821.

22. E.-M. BOSSERT, «Die gestempelten Verzierungen auf frühbronzezeitlichen Gefässen der Ägäis», *Jdl* 75, 1960, 14, εἰκ. 11-12.

ση: τὸν σφραγιδοκύλινδρο ἀπὸ τὴν Ἀμοργό²³. Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Frankfort²⁴, ὁ κύλινδρος αὐτὸς βρίσκεται κοντὰ στὸν μεσοποταμιακὸ ρυθμὸ Τζαμντάτ Νάσρ (3100-2900 π.Χ.). Ἀλλὰ μπορούμε νὰ ταυτίσουμε τὸν κύλινδρο μὲ περισσότερη ἀκρίβεια: ἕνας σχεδὸν ὁμοίος βρέθηκε στὴ Συρία²⁵: φέρει τὴν ἴδια θηλιά γιὰ ἐξάρτηση στὸ πάνω μέρος καὶ μία δεύτερη σφραγίδα στὸ στρογγυλὸ κάτω μέρος. Ὅλα αὐτὰ τὰ συριακὰ χαρακτηριστικὰ παρατηροῦνται καὶ στὸν κύλινδρο τῆς Ἀμοργοῦ. Ἡ δεύτερη σφραγίδα στὸ κάτω μέρος ἐξηγεῖ τὸ παρόμοιο ἀποτύπωμα στὸ ἀγγεῖο τῆς Χαλαντριανῆς. Παρόλο ὅτι ὁ Renfrew χρονολογεῖ τὸν κύλινδρο τῆς Ἀμοργοῦ γύρω στὸ 1900 π.Χ., ἐπειδὴ τὸ θεωρεῖ κυκλαδικὸ ἀντικείμενο²⁶, δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἦρθε ἀπὸ τὴ Συρία καὶ ὅτι κατασκευάστηκε στὸ πρῶτο μισὸ τῆς τρίτης χιλιετηρίδας π.Χ. Τὸ ὅτι ἡ Χαλαντριανὴ εἶχε ἐξωτερικὲς σχέσεις τὸ εἶχε ἤδη ἀναγνωρίσει ἀπὸ παλιὰ ὁ Τσουντας²⁷. Ἴσως κάποτε, ὅταν ἀνασκαφοῦν οἱ πόλεις τῆς Συρίας, πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ξένα καὶ «αἰγυπτιάζοντα» ἀντικείμενα θὰ ἀναγνωριστοῦν ὡς συριακὰ τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Ἄν λοιπὸν παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ Συρία εἶχε ἀναπτύξει σημαντικὸ πολιτισμὸ κατὰ τὴν τρίτη χιλιετηρίδα π.Χ., μὲ ἐμπορικὲς σχέσεις καὶ ἴσως μὲ ρόλο μεσάζοντα μεταξὺ τῶν δύο ἄλλων σημαντικῶν πολιτισμῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Μεσοποταμίας, τότε δὲν θὰ εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε ὅτι μὲ τὴν ἐπέκταση τοῦ ἐμπορίου τῆς ὁδηγήθηκε τελικὰ ὡς τὴν Κρήτη, νησί μὲ γεωργικὸ πλοῦτο, ἀσφαλὲς ἀπὸ ἐπιδρομὰς καὶ στὴν ἀρχὴ τουλάχιστον, ἀραιοκατοικημένο. Ὁ Blegen²⁸, ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ συντηρητικὸς ἀρχαιολόγους, πρότεινε ὅτι τὸ θαλάσσιο δρομολόγιο ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴ Βόρεια Συρία, ἀκολουθοῦσε τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ κατέληγε στὸ Αἶγαίο, ἦταν ἡ «Βασιλικὴ Γέφυρα» τοῦ προϊστορικοῦ ἐμπορίου, ἀντιστοιχοῦσε δηλαδὴ πρὸς τὴ «Βασιλικὴ Ὁδὸ» – τὸν κατὰ ξηρὰ δρόμο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας – κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περσικῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Blegen πίστευε ὅτι τὸ δρομολόγιο αὐτὸ χρησιμοποιοῦνταν ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ καὶ ὅτι ἡ χρῆση του ἐντατικοποιήθηκε στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Συρία ὡς τὴν Κρήτη εἶναι περίπου 700 ναυτικὰ μίλια. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ὑπολόγιζαν τὶς θαλάσσιες ἀποστάσεις σύμφωνα μὲ τὶς μέρες ποὺ χρειάζονταν γιὰ τὸ ταξίδι. Ἀπὸ διάφορες ἀρχαῖες πηγὲς ξέρουμε ὅτι ἕνα πλοῖο, ταξιδεύοντας μὲ εὐνοϊκὲς συνθῆκες, κάλυπτε τὸ πολὺ 900 καὶ τὸ λιγότερο 400-500 στάδια ἀπὸ τὸ

23. F. DÜMLER, «Mitteilungen von den griechischen Inseln», *AM* 11, 1886, 20, Beil. I.

24. H. FRANKFORT, *Cylinder Seals* (London: MacMillan, 1939) 232, 301.

25. P. AMIET, «La glyptique syrienne archaïque», *Syria* 40, 1963, 57-83, εἰκ. 3. Γιὰ παρόμοιο κύλινδρο ἀπὸ τὴ Συρία βλ. B. TEISSIER, *Ancient Near Eastern Cylinder Seals from the Macropoli Collection* (University of California, Berkeley, 1984) ἀρ. κατ. 313.

26. C. RENFREW, «Cycladic Metallurgy and the Aegean Early Bronze Age», *AJA* 71, 1967, 1-20, ἀρ. κατ. 19, πίν. 4.

27. X. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, «Κυκλαδικὰ Ι καὶ ΙΙ», *AE* 1898, 137-212· 1899, 73-134.

28. C.W. BLEGEN, «The Royal Bridge», εἰς *The Aegean and the Near East, Studies Presented to Hetty Goldman*, Saul Weinberg, ed. (New York, Locust Valley: J.J. Augustin, 1956) 32-35.

πρωί μέχρι τὸ βράδυ²⁹. Ἄν ὑπολογίσουμε ἕναν μέσο ὁρο 600 σταδίων, ἔχουμε περίπου 62 ναυτικά μίλια τὴν ἡμέρα· ἂν ταξίδευαν κατὰ μέσο ὁρο 12 ὥρες τὴ μέρα, ἡ μέση ταχύτητα τοῦ πλοίου ὑπολογίζεται σὲ 5,18 μίλια περίπου τὴν ὥρα. Ὁ Casson³⁰ ὑπολόγισε τὴ μέση ταχύτητα τῶν ρωμαϊκῶν πλοίων σὲ 4,6-6 μίλια τὴν ὥρα μὲ εὐνοϊκοὺς ἀνέμους.

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα, ἕνα ἀρχαῖο πλοῖο θὰ κάλυπτε τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Βύβλο, ἕνα μεγάλο κέντρο τῆς Συρίας, μέχρι τὴν Κρήτη σὲ 12 μέρες, ἐνῶ θὰ χρειαζόταν 5-6 μέρες γιὰ νὰ φτάσει στὴν Αἴγυπτο (παρένθ. πίν.). Τὸ ταξίδι θὰ ἀκολουθοῦσε τὸν παραλιακὸ δρόμο, μὲ διανυκτερεύσεις σὲ κατάλληλα σημεῖα, ὅπως φαίνεται στὸν χάρτη, ὅπου κάθε τόξο ἀντιστοιχεῖ σὲ ταξίδι μίας περίπου ἡμέρας. Αὐτὴ ἡ «Βασιλικὴ Γέφυρα» ἔφερε σὲ ἐπαφὴ δύο μακρινοὺς πολιτισμούς, τὸν συριακὸ καὶ τὸν πρωτομινωικὸ, μὲ ἀμοιβαῖα κέρδη καὶ ἀνταλλαγὲς διαφόρων προϊόντων. Οἱ συναλλαγὲς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης θὰ γίνονταν σὲ μικρὴ σχετικὰ κλίμακα καὶ θὰ ἀφοροῦσαν κυρίως σὲ πρώτες ὕλες καὶ γεωργικὰ προϊόντα, ἐμπορεύματα ποὺ δὲν ἀφήνουν συνήθως ἀρχαιολογικὰ ἴχνη. Τὰ ἀντικείμενα ποὺ ταυτίζονται καθαρὰ ὡς εἰσαγμένα ἀποτελοῦν μικρὸ δείγμα τῶν συναλλαγῶν.

Μὲ τίς ἐνδείξεις ποὺ ἔχουμε φαίνεται ὅτι οἱ ἐμπορικὲς σχέσεις Κρήτης καὶ Συρίας ἀνθίσαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου τῆς Αἰγύπτου (2660-2160 π.Χ.). Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἕνα λίθινο ἀγγεῖο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ βασιλιᾶ Οὐεσέρ-κάφ τῆς 5ης δυναστείας (περ. 2471-2464 π.Χ.) βρέθηκε στὰ Κύθηρα³¹. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ κύρια ἐποχὴ τῶν σχέσεων αὐτῶν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν 5η καὶ 6η αἰγυπτιακὴ δυναστεία (2471-2160 π.Χ.). Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι δυνατό μερικοὶ Σύριοι νὰ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Κρήτη εἴτε λόγῳ τοῦ ἴδιου τοῦ ἐμπορίου, εἴτε ἀκόμη καὶ λόγῳ ἐπιγαμίας.

Ἀλλὰ πιὸ σημαντικὲς ἐπιπτώσεις στὶς σχέσεις τῶν δύο χωρῶν πιθανὸν νὰ εἶχαν τὰ δραματικὰ γεγονότα τοῦ 23ου αἰῶνα π.Χ. Ξέρουμε ὅτι ἡ Συρία ὑπέστη ἐπανεπιλημμένες εἰσβολὰς ἀπὸ τοὺς Ἀκκαδίους, περισσότερο μάλιστα ἀπὸ τὸν βασιλιᾶ Ναραμ-σίν (2254-2218 π.Χ.), καὶ ὅτι μέρος τῆς Συρίας κατακτῆθηκε ἀπὸ τοὺς νομάδες Ἀμούρρου ἢ Ἀμορίτες³². Γύρω στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα πολλὰ μέρη τῆς Συρίας ὑπέστησαν ἐκτεταμένες καταστροφές ἀπὸ τέτοιες ἐπιδρομές, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ξαφνικὴ ἐγκατάλειψη πολλῶν πόλεων³³. Ἡ πόλη Χάμα ποὺ ἀνθίσε μεταξὺ 2400-2200 π.Χ. ὑπέστη βίαιη καταστροφή γύρω στὰ 2200 π.Χ.³⁴ Τὴν ἴδια ἐποχὴ καταστράφηκε καὶ ἡ Ἑβλα.

Παρόμοιες καταστροφές ἐγιναν καὶ στὴ Μεσοποταμία μὲ τὴν πτώση τῆς Ἀκκαδικῆς δυναστείας καὶ στὴν Αἴγυπτο μὲ τὸ τέλος τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου. Ὁ Caskey πίστευε

29. W. KENDRICK PRITCHETT, *Studies in Ancient Greek Topography, part IV (Passes)* (Berkeley, University of California Press, 1982) 238.

30. L. CASSON, *Ships and Seamanship in the Ancient World* (Princeton University Press, 1971) 282-296.

31. J.N. COLDSTREAM-G.L. HUXLEY, *ἑ.ἀ.* 33.

32. J. BOTTERO, «Syria at the time of the Kings of Agade», *Cambridge Ancient History* (1971)³ part 1.2: 321-328.

33. K. KENYON, «Syria and Palestine c. 2160-1780 B.C.», *Cambridge Ancient History* (1971)³ part 1.2: 583, 593.

34. E. FUGMANN, *Hama: Fouilles et recherches de la Fondation Carlsberg 1931-1938. L'architecture des périodes préhelléniques* (Copenhagen: Nationalmuseets Skrifter Storre Beretninger IV, 1958) 80, 278.

ὅτι τὸ ἴδιο συνέβη καὶ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο³⁵, μὲ ἐξαίρεση τὴν Κρήτη, ἡ ὁποία ἴσως δέχτηκε καὶ πρόσφυγες. Συνέπεια τῶν καταστροφῶν αὐτῶν ἦταν ἡ σχεδὸν τέλεια διακοπή τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν καὶ τῶν διεθνῶν σχέσεων πού ἐπικρατοῦσαν στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ἡ Συρία ἦταν ἓνα μεγάλο κέντρο αὐτοῦ τοῦ ἐμπορίου καὶ ἐπειδὴ, ὅπως φαίνεται, εἶχε στενὲς σχέσεις μὲ τὴν Κρήτη, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς μετανάστευσε στὴν Κρήτη, εἴτε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων εἴτε, μάλλον, μετὰ τὶς καταστροφές, γύρω στὰ 2200 π.Χ. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ θεωρήσουμε τὴ μετανάστευση αὐτὴ ὡς εἰσβολή ἢ ὡς μεγάλο ἀποικισμό, ἀλλὰ μάλλον ὡς μία σταδιακὴ διείσδυση, παρόμοια μὲ αὐτὴ πού συνέβη στὴν Αἴγυπτο πρὶν ἀπὸ τὴν 1η δυναστεία, ἡ ὁποία δὲν ἄφησε ἴχνη.

Ἄν πραγματικὰ ὑπῆρξε ἐπιγαμία μεταξὺ Σύρων καὶ Μινωιτῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐμπορικῶν τους σχέσεων καὶ ἂν μερικοὶ Σύριοι βρῆκαν καταφύγιο στὴν Κρήτη μετὰ τὴν καταστροφή τῆς χώρας τους, τότε ἡ ἱστορία τῆς Εὐρώπης μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς μυθολογικὴ ἀνάμνηση τῆς φυγῆς τους.

Κατὰ τὸ τέλος τῆς ΠΜ II περιόδου, οἱ ἴδιοι οἱ Μινωῖτες πιθανῶς ἄρχισαν νὰ ταξιδεύουν πρὸς τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Τὸ δρομολόγιο ἀπὸ Κρήτη πρὸς Οὐγκαρίτ μέσω τῆς Νότιας μικρασιατικῆς ἀκτῆς καὶ τῆς Κύπρου χρησιμοποιοῦνταν ἀπὸ τοὺς Μινωῖτες κατὰ τὴν ΜΜ I περίοδο. Στὴν ΠΜ II, τὰ πλοῖα τους μετακινοῦνταν συχνὰ γιὰ ἐμπορικὸς λόγους στὸ Αἶγαῖο. Ὅπως εἶδαμε, ἐγκατέστησαν ἀποικίες στὰ Κύθηρα καὶ ἴσως καὶ ἄλλοι. Τὰ περίεργα ἀντικείμενα πού βρέθηκαν στὰ Κύθηρα, ὅπως οἱ ἐπιγραφές τοῦ Οὐεσέρ-κάφ καὶ τοῦ βασιλιᾶ Ναραμ-σίν τῆς Ἑσνούνα (περ. 1810 π.Χ.)³⁶, ἔφτασαν στὰ Κύθηρα ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἀλλὰ, ὅπως προτείνω ἐδῶ, εἶχαν ἔρθει στὴν Κρήτη ἀρχικὰ μέσω τῶν Σύρων καὶ ὄχι τῶν Αἰγυπτίων ἢ τῶν Μεσοποταμίων. Καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι οἱ μινωικὲς ἀποικίες καὶ μεταναστεύσεις (Κύθηρα, Θήβα) ὀφείλονταν ὄχι ἀκριβῶς στοὺς Μινωῖτες, ἀλλὰ στοὺς Συρομινωῖτες. Ὅπως συμβαίνει συχνὰ σὲ λαοὺς πού ἔχουν στενὲς ἐμπορικὲς ἐπαφές, ἡ σχέση μεταξὺ Μινωιτῶν καὶ Σύρων μπορεῖ νὰ διαμορφώθηκε κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε ἡ ὑστερότερη παράδοση σύγχυσε καὶ ταύτισε τὶς ἀρχικὰ ξεχωριστὲς ιδιότητές τους. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν παρατήρηση τοῦ Ἡρόδοτου (I. 105) ὁ ὁποῖος, συγκρίνοντας ὡς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα τὸν ναὸ τῆς Ἀφροδίτης τῶν Κυθήρων μὲ τὸν ναὸ τῆς θεᾶς στὸ Ἀσκαλο, τὸν πιὸ ἀρχαῖο πού γνώριζε, λέει ὅτι εἶχε κτιστεῖ ἀπὸ τοὺς «Φοίνικες τῆς Συρίας», ὑπονοώντας βέβαια τοὺς προγόνους τῶν Φοινίκων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, τοὺς Σύρους τῆς τρίτης χιλιετηρίδας.

Οἱ Σύροι μέτοικοι τῆς Κρήτης μπορεῖ νὰ συνεισέφεραν στὴ ζωτικότητα τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν περίοδο πού ἐπακολούθησε. Ἡ συνεισφορά τους δὲν ξεχάστηκε. Ὅταν οἱ Μινωῖτες ἤρθαν στὴ Βοιωτία καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴ Θήβα, παρέμειναν στὴ μνήμη τῶν Ἑλλήνων ὡς «Φοίνικες» ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Κάδμου. Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ παράδοση εἶναι ἐπίμονη πάνω στὸ θέμα τῆς ἀνατολικῆς καταγωγῆς τοῦ Κάδμου καὶ τῆς Εὐρώπης.

Washington University, St. Louis, Missouri

ΣΑΡΑΝΤΗΣ ΣΥΜΕΩΝΟΓΛΟΥ

35. J.L. CASKEY, «Chalandriani in Syros», εἰς *Essays in Memory of Karl Lehmann*, L.F. Sandler, ed. (New York: Institute of Fine Arts, 1964) 63-69.

36. J.N. COLDSTREAM-G.L. HUXLEY, *ε.δ.* 33.

Ο ΓΚΑΙΤΕ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ (1790)

Μία από τις ενδιαφέρουσες πτυχές της ιστορίας της 'Αδελφότητας των 'Ελλήνων 'Ορθοδόξων της Βενετίας είναι και το πέραςμα απ' αυτήν, κατά καιρούς, επιφανών προσώπων της πολιτικής ή των γραμμάτων, που την έτίμησαν με την επίσκεψή τους και που έδειξαν ενδιαφέρον για την τύχη της και για τα καλλιτεχνικά της κειμήλια και μνημεία. 'Αναφέρω για παράδειγμα μερικούς Ευρωπαίους και 'Ελληνες ήγεμόνες, όπως ο Μέγας Δούκας Παύλος (αργότερα Παύλος Δ') της Ρωσίας, το 1782¹, οι αυτοκράτορες της Ρωσίας 'Αλέξανδρος Α', το 1822², και Νικόλαος Α', το 1845³, και οι πρώτοι βασιλείς της 'Ελλάδας 'Οθων και 'Αμαλία, το 1837⁴, και Γεώργιος και 'Ολγα, το 1867⁵, καθώς και μερικούς μεγάλους συγγραφείς και καλλιτέχνες, όπως ο Λόρδος Byron, ο Igor Stravinsky (που ζήτησε και να ταφεί στο εκεί ορθόδοξο νεκροταφείο)⁶ και ο André Malraux. Στα πολύτιμα αρχεία της 'Αδελφότητας διασώζονται αρκετές μαρτυρίες, που θα άξιζε, αφού συμπληρωθούν και από άλλες πηγές, να αποτελέσουν θέμα ειδικής μελέτης.

Στή μικρή αυτή συμβολή στο 'Αφιέρωμα στον κορυφαίο 'Ελληνα έρευνητή και σεβαστό συνάδελφο Γεώργιο Μυλωνά⁷ θα περιοριστώ στην επίσκεψη, το 1790, και στις

1. Βλ. Κ.Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Θωμάς Φλαγγίνης και ο Μικρός 'Ελληνομνήμων* (έν 'Αθήναις 1939) 221 (όπου ή χρονολογία 1781 πρέπει να διορθωθεί σε 1782) και λεπτομερέστερα Γ.Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ, *Οί 'Ελληνες της Βενετίας και 'Ιλλυρίας (1768-1797). 'Η μητρόπολη Φιλαδελφείας και ή σημασία της για τον 'Ελληνισμό της Β. 'Αδριατικής* ('Αθήνα 1980) 138-139.

2. Βλ. Κ.Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *δ.π.* 221 και ΑΡΤ. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *'Η 'Ελληνική Κοινότητα της Βενετίας (1797-1866). Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα* (Θεσσαλονίκη 1978) 169 και 172, σημ. 224.

3. Βλ. Κ.Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *δ.π.* 221.

4. Βλ. *αυτόθι*, 219.

5. Βλ. *αυτόθι*, 220 και ΑΡΤ. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *δ.π.* 69 και 178, σημ. 282-283.

6. Βλ. ΑΠΟΣΤ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, «Οί επιγραφές του 'Ελληνικού Νεκροταφείου στο νησί San Michele της Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 19, 1982, 283 (αριθ. 87).

7. Το 'Αφιέρωμα αυτό επέπρωτο δυστυχώς, πριν ολοκληρωθεί ή εκτύπωσή του, να μετατραπεί από πανηγυρικό σε επιμνημόσυνο, εξ αίτίας της πρόσφατης ανενδοίαστης σκευωρίας εναντίον του Γεωργίου Μυλωνά, που τον οδήγησε στον τάφο. 'Ο συγγραφέας του μελετήματος αυτού αισθάνεται το χρέος να επισημάνει εδώ ότι ανάλογη επίθεση εκδηλώθηκε, τον ίδιο ακριβώς καιρό και με τη χρησιμοποίηση των ίδιων προσώπων και των ίδιων μεθοδεύσεων, για τη σπίλωση και την άλωση και δεύτερου έλληνικού έπιστημονικού 'Ιδρύματος, του 'Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας. 'Ας ελπίσουμε, οι σκευωροί να μη μείνουν άτιμώρητοι τελικά.

έντυπώσεις ενός μονάχα διάσημου προσώπου, του Γκαίτε⁸, γιατί τὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἔχει, ὅσο ξέρουμε, ἀπασχολήσει ἰδιαίτερα ὡς τώρα οὔτε ὅσους ἔγραψαν γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἀδελφότητος (Βελουδο, Μέρτζιο κ.ά.)⁹, οὔτε ὅσους μελέτησαν τὶς σχέσεις τοῦ κορυφαίου σοφοῦ τῆς Βαϊμάρης μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς Ἕλληνες¹⁰.

Ὁ Γκαίτε ἐπισκέφτηκε, ὅπως εἶναι γνωστό, δύο φορές τὴ Βενετία: τὴν πρώτη, στὴν ἀρχὴ τοῦ περίφημου δίχρονου ταξιδιοῦ του στὴν Ἰταλία (Σεπτ. 1786 - Ἰούν. 1788), πού τὸ ἀπαθανάτισε στὸ ὁμώνυμο ἔργο του *Italienische Reise* (1816-1829)¹¹ καὶ τὴ δεύτερη, τὴν ἀνοιξή τοῦ 1790. Κατὰ τὴν πρώτη του διαμονή (28 Σεπτ. - 14 Ὀκτ. 1786) δὲν φαίνεται νὰ ἐπισκέφτηκε τὴν ἑλληνικὴ ἐκκλησία (ἴσως μάλιστα νὰ ἀγνοοῦσε καὶ τὴν ὑπαρξή της), γιατί στὸ παραπάνω ἔργο του δὲν κάνει λόγο γι' αὐτήν, ἐνῶ ἐκθέτει διεξοδικὰ τὶς ἐντυπώσεις του γιὰ πολλὰ καὶ ποικίλα ἄλλα πράγματα (μνημεῖα, ἔργα τέχνης, παραστάσεις, συναυλίες κλπ.). Ὅσα γράφει γι' αὐτήν καὶ γιὰ τὶς εἰκόνες τῆς προέρχονται ἀπὸ τὴ δεύτερη, μακρότερη (δίμηνη σχεδὸν) διαμονή του στὴν πόλη τῶν τεναγῶν (31 Μαρτίου - 22 Μαΐου 1790). Κατὰ τὴ διαμονή του αὐτή, κατὰ τὴν ὁποία δὲν σταμάτησε (παρὰ μόνο ὅταν ἐμποδιζόταν ἀπὸ τὴν κακοκαιρία) νὰ ἐπισκέπτεται, μὲ ἀκαταπόνητο ζήλο καὶ ἀσίγαστη δίψα γιὰ τὸ ὠραῖο, παλάτια, ἐκκλησίες καὶ μνημεῖα, ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ οἱ εἰκόνες της, πού τὶς χαρακτηρίζει πολὺ

8. Τὴν προσοχή μου στὴν ἐπίσκεψή τοῦ Γκαίτε μοῦ τὴν ἐπέστησε, πρὶν ἀπὸ δεκαπέντε χρόνια, ὁ συνάδελφος κ. Μανόλης Χατζηδάκης, πού τὸν εὐχαριστῶ κι ἀπ' ἐδῶ.

9. Βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, «Βιβλιογραφία τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Βενετίας. Μέρος Α': Γενικά», *Θησαυρίσματα* 10, 1973, 7-76 καὶ (Συμπλήρωμα) 17, 1980, 7-21 καὶ Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Aperçu d'une histoire de la colonie grecque orthodoxe de Venise», *Θησαυρίσματα* 19, 1982, 7-30. Μονάχα στὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ Γιουγκοσλάβου ἱστορικοῦ τῆς Τέχνης SRETEN PETKOVIĆ, *Ἡ προέλευση τῶν εἰκονίσεων* [sic] στὰ ἐντυπωμα βιβλία τοῦ Μπόζινταρ Βούκοβιτς (ἑλλ. μεταφρ. ἀπὸ τὸ σερβικὸ πρωτότυπο, δημοσιευμένο στὸ περιοδ. *Zbornik za likovne umetnosti* 12, Novi Sad 1976, 119-135), ΕΥΑΓΓ. Ν. ΚΥΡΙΑΚΟΥΔΗ, «Βαλκανικὴ Βιβλιογραφία», παράρτημα, τ. VII-1978, *ΙΜΧΑ* (Θεσσαλονίκη 1982) 169-191, γίνεται λόγος (σελ. 177-178 καὶ σημ. 20 καὶ 183-184 καὶ σημ. 41) γιὰ τὴν ἐπίσκεψή αὐτὴ τοῦ Γκαίτε, ἀλλὰ μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἐπισημανθεῖ μία εἰκόνα (χαμένη σήμερα) τῶν ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης πού εἶδε τότε ὁ Γκαίτε καὶ πού ὁ Petković τὴν ὑποθέτει ὡς πρότυπο ξυλογραφίας τυπωμένης ἀπὸ τὸν Μπόζινταρ Βούκοβιτς.

10. Βλ. Η. TREVELYAN, *Goethe and the Greeks* (Cambridge 1942). ΙΩ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗ, «Ὁ Γκαίτε καὶ ἡ ἀρχαία Ἑλλάς», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 7, 1932, 95-105. Σ.Β. ΚΟΥΓΕΑ, «Ὁ Γκαίτε καὶ ἡ νεωτέρα Ἑλλάς», *Νέα Ἑστία* 11, 1932, 621-631. Τοῦ ἴδιου, «Ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Γκαίτε», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 7, 1932, 84-95. J. IRMSCHER, «Ὁ Γκαίτε καὶ ἡ Νέα Ἑλλάδα», *Ἐπετηρὶς Ἰδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν* 2, 1981-1982, 235-247. Πρβ. καὶ Σ.Β. ΚΟΥΓΕΑ, «Γκαίτε καὶ Καποδίστριας», *Ἰόνιος Ἀνθολογία* 6, 1932, 41-47 καὶ τοῦ ἴδιου, «Ἡ πρώτη νεοελληνικὴ μετάφρασις τῆς Ἰφιγενείας τοῦ Goethe, ὁ μεταφραστὴς καὶ οἱ παρακινηταὶ αὐτῆς», *Ἑλληνικά* 5, 1932, 361-368 καὶ 425-426. ΚΩΣΤΗ ΠΑΛΑΜΑ, *Ὁ Γκαίτε στὴν Ἑλλάδα. Χαιρετισμὸς γιὰ τὴν ἐκατονταετηρίδα του* (Ἀθῆναι 1932). Μοναδικὴ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ πρόσφατη ἐμπεριστατωμένη μελέτη τοῦ Ἀθαν. Καμπύλη (ΑΘΑΝ. ΚΑΜΒΥΛΙΣ, «Goethe und Griechenland», στὸν τόμο *Ἀρετῆς μνήμη. Ἀφιέρωμα εἰς μνήμην τοῦ Κωνσταντίνου Ι. Βουρβέρη* (Ἀθῆνα 1983) 291-312), πού ἀναφέρει σύντομα (σελ. 294) τὴν ἐπίσκεψή καὶ τὶς κρίσεις τοῦ Γκαίτε γιὰ τὶς ἑλληνικὲς εἰκόνες, ἀλλὰ τὴν τοποθετεῖ (προφανῶς ἀπὸ τυπογραφικὴ ἀβλεψία) στὴ Βερόνα καὶ ὄχι στὴ Βενετία.

11. Βλ. τὴν ἐκδοσὴ *Goethes sämtliche Werke in Fünfundvierzig Bänden*, herausgegeben und eingeleitet von Franz Schulz, 27, *Italienische Reise*, Berlin (χ. ἑτ.) (γιὰ τὴ διαμονή στὴ Βενετία βλ. σελ. 45-78).

ἀξιοπρόσεκτες (*sehr merkwürdige*), ήταν από τὰ πράγματα πού κίνησαν περισσότερο τὸ ἐνδιαφέρον του. Αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι, ὅπως θὰ δοῦμε, οἱ ἀντίστοιχες σελίδες τοῦ Ἡμερολογίου του εἶναι ἀφιερωμένες, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος, στὶς ἐλληνικὲς αὐτὲς εἰκόνες, μὲ παρατηρήσεις πού συμπληρώνονται καὶ σὲ ἄλλο κείμενό του γιὰ τὸ ἴδιο θέμα.

Στὴν ἀρχὴ τῶν σημειώσεων τοῦ Ἡμερολογίου του πού ἀναφέρονται στὴ Βενετία καὶ μὲ τὴν ἐπιγραφή *Ἑλληνικὲς καὶ ρωμαϊκὲς ἀρχαιοτήτες (Griechische und Römische Altertümer)*, ὁ Γκαίτε παραθέτει σύντομο κατάλογο τῶν πιὸ ἀξιοσημείωτων μνημείων ἐλληνικῆς ἢ ρωμαϊκῆς προελεύσεως (ὅπως τὰ ἄλογα τοῦ Ἀγίου Μάρκου, τὰ λιοντάρια τοῦ ναυστάθμου κλπ.) πού εἶδε ἢ πού εἶχε σκοπὸ νὰ δεῖ στὴ Βενετία. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ (μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ ἤξερε ἤδη καὶ ἀπὸ τὴν πρώτη του ἐπίσκεψη) σημειώνει, τελευταία (δέκατη) στὴ σειρὰ, τὴν παροικία καὶ περιοχὴ τῶν Ἑλλήνων, μὲ τὴν ἐνδειξὴ *Greci moderni* καὶ μὲ τὴν παρατήρηση: *στὴν ἐκκλησίᾳ τῶν Ἑλλήνων πολὺ ἀξιοπρόσεκτες εἰκόνες*¹².

Ὁ Γκαίτε ἔφτασε στὴ Βενετία, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιο (πού ἀκολουθεῖ τὸ δικό του καὶ πού γράφτηκε μὲ τὴν ὑπόδειξη καὶ τὴν ἐποπτεία του) τοῦ ὑπρέτη καὶ συνοδοῦ τοῦ Paul Götze, τὸ ἀπόγευμα τῆς 31ης Μαρτίου 1790¹³. Ἡ μέρα αὐτὴ ἦταν μεγάλη Τετάρτη τῶν καθολικῶν, ἀφοῦ στὶς 2 Ἀπριλίου ὁ Götze γράφει πὼς παρακολούθησαν στὴν πλατεία τοῦ Ἀγίου Μάρκου τὴν περιφορὰ τοῦ ἐπιταφίου¹⁴.

Στὶς 3 Ἀπριλίου ἐπισκέφτηκε τὴ Scuola di San Rocco καὶ τὸ παλιὸ μοναστήρι τῆς Carità¹⁵, στὶς 4 Ἀπριλίου (ἡμέρα τοῦ Πάσχα) τὸ Palazzo Falsetti (γράφει: Farsetti) καὶ τὴν Casa Pisano Moreto (γράφει: Pisani «Moretta»)¹⁶, στὶς 5 Ἀπριλίου τὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Pietà¹⁷ καὶ τὸ πρωινὸ τῆς 6ης Ἀπριλίου (δηλαδὴ τὴν Τρίτη τοῦ Πάσχα) τὴ Scuola di San Marco (στὴ μεγάλη ἐκκλησίᾳ τῶν S. Giovanni e Paolo), καθὼς καὶ διάφορες ἄλλες ἐκκλησίες, στὶς ὁποῖες ὁμοῦ, προσθέτει ὁ Götze, τίποτε τὸ ἀξιοσημείωτο δὲν παρατήρησε, *ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἐκκλησίᾳ, πού εἶναι στολισμένη μεγαλόπρεπα μὲ παλιὲς εἰκόνες*¹⁸.

Ἔτσι ἡ ἐλληνικὴ ἐκκλησίᾳ ἦταν ἀπὸ τίς πρῶτες πού ἐπισκέφτηκε ὁ Γκαίτε, τὴν πρώτη κιόλας ἐβδομάδα τῆς διαμονῆς του στὴ Βενετία. Καὶ ὁ ἴδιος, στὸ δικό του Ἡμερολόγιο, γράφει ἐπίσης πὼς τὴν ἐπισκέφτηκε τὸ πρωὶ τῆς 6ης Ἀπριλίου, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι προσθέτει τὴ λέξη «καὶ πάλι» (*nochmals*)¹⁹, πράγμα πού σημαίνει πὼς αὐτὴ δὲν ἦταν ἡ πρώτη του ἐπίσκεψη. Πὼς ἐξηγεῖται ἡ μικρὴ αὐτὴ διαφορὰ; Θεωρῶ πιθανὸ

12. J.W. GOETHE, *Tagebücher*, Band I, 1770-1810, herausgegeben von Gerhart Baumann (Stuttgart 1956) 333-340 (Venedig, 31. März-22. Mai).

13. Ὁ.π. 333. Βλ. καὶ J.W. GOETHE, *Briefe (Auswahl von Rudolph Bach)* (München 1958) 269.

14. J.W. GOETHE, *Tagebücher*, ὁ.π. 337.

15. Ὁ.π. 337.

16. Ὁ.π. 337-338 Τὴν Carità, τὸ Palazzo Farsetti καὶ τὴν Casa Pisani «Moretta» τὰ εἶχε ἐπισκεφτεῖ καὶ στὸ πρῶτο του ταξίδι (βλ. *Italianische Reise*, 51, 62, 64).

17. Ὁ.π. 338-339.

18. Ὁ.π. 339.

19. Ὁ.π. 334.

ὅτι ἡ πρώτη του ἐπίσκεψη θὰ εἶχε γίνει τὴν ἀμέσως προηγούμενη μέρα (ἴσως βιαστικά, πράγμα πού θὰ ἐξηγοῦσε γιατί χρειάστηκε νὰ ξαναέλθει καὶ γιατί ὁ Götze δὲν τὴ σημείωσε), ὅταν πῆγε, ὅπως εἶδαμε, στὴν ἐκκλησία τῆς Pietà, πού βρίσκεται πράγματι πολὺ κοντὰ στὴν ἐλληνικὴ (στὴ γωνία τῆς riva degli Schiavoni καὶ τῆς calle della Pietà, πού ὁδηγεῖ σὲ ἓνα λεπτὸ στὸν Ἅγιον Γεώργιο).

Εἶναι κρίμα πού οὔτε ὁ Γκαῖτε οὔτε ὁ συνοδὸς του μᾶς δίνουν κάποια πληροφορία (τὸ ἴδιο ἄλλωστε κάνουν καὶ γιὰ ἄλλες ἐκκλησίες πού ἐπισκέφτηκαν) γιὰ τὰ πρόσωπα πού συνάντησαν καὶ μὲ τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς θὰ συνομίλησαν κατὰ τὴν ἐπίσκεψή τους στὴν ἐλληνικὴ ἐκκλησία. Ἀποκλείεται πάντως νὰ συνάντησαν τὸν προϊστάμενό της, δηλαδὴ τὸν τότε (τελευταῖο) μητροπολίτη Φιλαδελφείας Σωφρόνιο Κουτούβαλη (1780-1790), γιατί ξέρουμε πὼς ἦταν τότε κατάκοιτος ἀπὸ ἀσθένεια καὶ γερατειά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ πέθανε λίγους μῆνες ἀργότερα, τὸν ἴδιο χρόνο²⁰. Τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ συνάντησαν τὸν ἓνα ἢ καὶ τοὺς δύο τότε ἐφημερίους τῆς ἐκκλησίας, τὸν Χρύσανθο Μοσχόπουλο (ἐφημέριο ἀπὸ τὸ 1775)²¹ καὶ τὸν Γεράσιμο Ζυγούρα (1736 ci. - 1820), λόγιον ἱερωμένο, πού θὰ διαδεχτεῖ σὲ λίγο τὸν Κουτούβαλη στὸν θρόνον τῆς Φιλαδελφείας, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἐπικυρωθεῖ ἡ ἐκλογή του ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο²². Ἄς προστεθεῖ ὅτι πρόεδρος (Guardian Grande) τῆς Ἀδελφότητος ἦταν τότε ὁ Πάνος Χριστοδούλου ἀπὸ τὰ Γιάννενα, πού εἶχε μόλις ἐκλεγεῖ, στίς 19 Φεβρουαρίου 1790²³, καὶ πού εἶναι γνωστὸς ὡς ἔμπορος καὶ (ἀπὸ τὸ 1755) ἐνεργὸ μέλος τῆς Ἀδελφότητος²⁴, πού συναλλάσσεται μὲ ἄλλους Ἑλλήνες ἐμπόρους²⁵ καὶ πού ἀλληλογραφεῖ μὲ τοὺς μητροπολίτες τῆς γενέτειράς του²⁶.

Δὲν εἶναι βέβαιο ὅμως ἂν οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησίας καὶ Ἀδελφότητος ἐγνώριζαν ἢ πληροφορήθηκαν τὴν ταυτότητα τοῦ διάσημου ἐπισκέπτη των, πού προτιμοῦσε νὰ περιοδεύει incognito. Ἡ ἐλληνικὴ ἐκκλησία πρέπει νὰ εἶχε καὶ τότε πολυάριθμες καὶ ὥραϊες βυζαντινὲς καὶ ἰδίως μεταβυζαντινὲς εἰκόνες, τίς περισσότερες ἀπ' ὅσες ἔχει καὶ σήμερα²⁷, ἂν ὄχι καὶ μερικὲς ἄλλες, πού ἐνδέχεται νὰ χάθηκαν ἐκτο-

20. Βλ. Γ.Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ, *Οἱ Ἕλληνες τῆς Βενετίας καὶ Ἰλλυρίας (1768-1797)*. Ἡ μητρόπολη Φιλαδελφείας καὶ ἡ σημασία της γιὰ τὸν Ἑλληνισμό τῆς Β. Ἀδριατικῆς (Ἀθήνα 1980) 181-182.

21. Βλ. ΙΩ. ΒΕΛΟΥΔΟΥ, *Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετία. Ἱστορικὸν ὑπόμνημα*, ἔκδ. δευτέρα (Βενετία 1893) 182.

22. Βλ. Μ.Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547-1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν ὀρθόδοξον Ἑλληνικὴν Ἀδελφότητα* (Βενετία 1968) 128-130. Γ.Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π. 183-189. Ὁ Ζυγούρας ἐ χρημάτισε ἐφημέριος τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἀπὸ 1784-1820· βλ. ΑΡΤ. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ἡ Ἑλληνικὴ Κοινότητα τῆς Βενετίας (1797-1866). Διοικητικὴ καὶ οἰκονομικὴ ὁργάνωση, ἐκπαιδευτικὴ καὶ πολιτικὴ δραστηριότητα* (Θεσσαλονίκη 1978) 231 (ἀριθ. 1).

23. Βλ. Ἑλλην. Ἰνστιτούτο Βενετίας, Παλαιὸ Ἀρχεῖο, Reg. 199 (Capitolare XII), φ. 164^v.

24. Βλ. ΑΡΤ. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ, ὁ.π. 236 (ἀριθ. 9). Πρβ. καὶ ΙΩ. ΒΕΛΟΥΔΟΥ, ὁ.π. 189.

25. Βλ. Σ.Β. ΚΟΥΤΣΑ, «Τὸ ἡπειρωτικὸν ἀρχεῖον Σταύρου Ἰωάννου», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 14, 1939, 149, 154, 161 καὶ 166 (ἐτη 1795, 1796 καὶ 1798).

26. Βλ. Κ.Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, «Ἡ οἰκογένεια τῶν Γλυκῶν ἢ Γλυκῆδων», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 10, 1935, 30-31, ὅπου γράμμα τοῦ Μακαρίου Ἰωαννίνων πρὸς αὐτόν, τῆς 5ης Φεβρουαρίου 1789.

27. Βλ. Μ. CHATZIDAKIS, *Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut (Hellénique de Venise)* (Venise 1962) καὶ Album de VIII + 79 XX planches (Venise 1975).

τε. Δικαιολογημένα λοιπόν κίνησαν την προσοχή του Γκαϊτε. Από τις εικόνες αυτές αναφέρει συγκεκριμένα, όπως θα δούμε, μόνο δύο: μία της Παναγίας και μία των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Μπορούμε μήπως να ταυτίσουμε τις δύο αυτές εικόνες με σωζόμενες σημερινές; Το πράγμα δεν παρουσιάζεται εύκολο.

Η δυσκολία για την εικόνα της Παναγίας προέρχεται από το γεγονός ότι οι εικόνες της Αδελφότητας με την παράσταση αυτή που σώζονται και σήμερα είναι πολυάριθμες²⁸. Το πιθανότερο είναι πάντως ότι ο Γκαϊτε είδε την κεντρική Παναγία του εικονοστασίου. Σήμερα η Παναγία αυτή (δεξιά της ωραίας πύλης και αντίστοιχη με τον θαυμάσιο βυζαντινό Χριστό, που είναι αριστερά), είναι μία εικόνα του 18ου αιώνα, δεξιοκρατούσα, στον τύπο της Οδηγήτριας, που έχει την επιγραφή *Ἡ Κυρία ἡ Παραμυθία*²⁹. Η εικόνα αυτή, διαστάσεων 980 × 705 χιλ., που έφερε μέχρι το 1958 άργυρή επένδυση, ήταν τοποθετημένη σ' αυτή την κεντρική θέση τουλάχιστον από τα μέσα του περασμένου αιώνα, όποτε χρονολογείται έλαιογραφία του έσωτερικού της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου που σώζεται σήμερα στο Έλληνικό Ίνστιτούτο Βενετίας (γραφείο του διευθυντή) και που την απεικονίζει καθαρά. Δεν έχουμε λόγο να πιστεύουμε πως δεν βρισκόταν στο εικονοστάσι ήδη από το 1790, αν όχι και αρκετά πρωτότερα. Ίσως λοιπόν να ήταν αυτή που είδε ο Γκαϊτε. Παρ' όλη την επικάλυψή της τότε με άσημι, δεν θα είχε δυσκολευτεί να κάμει τις παρατηρήσεις του για το πρόσωπο και τα άλλα σημεία της που έμειναν ακάλυπτα, παρατηρήσεις που ανταποκρίνονται στα χαρακτηριστικά της.

Όσο για την εικόνα των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, σήμερα στη συλλογή της παλιάς Έλληνικής Αδελφότητας σώζεται μία και μόνη (αριθ. μητρ. 289), διαστάσεων 420 × 335 χιλ. Στο αντίστοιχο δελτίο του μητρώου αναγράφεται πως ανήκει στον 19ο αιώνα. Μερικές όμως σαφείς ενδείξεις (αρχαιότερα γράμματα που διασώζονται στην επάνω αριστερή γωνία και επικαλύψεις ραγισμάτων και έφθαρμένων επιφανειών) μαρτυρούν ότι έχει επιζωγραφιστεί τον 19ο αιώνα και άρα είναι προγενέστερη και θα μπορούσε, στην αρχική της μορφή, να υπάρχει στην εκκλησία ήδη το 1790, κατά την επίσκεψη του Γκαϊτε. Και πάλι όμως δεν φαίνεται πιθανό να ήταν αυτή που είδε ο Γκαϊτε, όχι μόνο γιατί αυτός μιλεί για «παμπάλαιη εικόνα» (*uraltes Bild*), αλλά και γιατί το μικρό μέγεθός της δεν θα τον έντυπωσίαζε. Ίσως λοιπόν να είδε κάποια άλλη, μεγαλύτερη, που σήμερα έχει χαθεί, χωρίς πάντως να είναι βέβαιο ούτε ότι αυτή που είδε ήταν εκείνη που χρησίμευσε για πρότυπο των χαλκογραφιών του Bozidar Vuconić, πριν από το 1530, όπως υποθέτει ο Petkonić³⁰. Παραμένει λοιπόν άβέβαιο ποιαν εικόνα των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης είδε ο Γκαϊτε.

Η επίσκεψη αυτή του Γκαϊτε στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων της Βενετίας του έκαμε, φαίνεται, τόση έντύπωση, ώστε έκρινε καλό να άπασχοληθεί στο βενετικό του Ημερολόγιο σχεδόν αποκλειστικά μ' αυτήν και τις εικόνες της, για να εκθέσει τις έντυπώσεις του για την τεχνοτροπία τους, να τις άποτιμήσει αισθητικά, να

28. Βλ. Μ. CHATZIDAKIS, ό.π. 218 (λ. *Vierge* του *Répertoire iconographique*).

29. Βλ. Μ. CHATZIDAKIS, ό.π. 191 (αριθ. 234).

30. Βλ. παραπάνω, σελ. 294 και σημ. 9.

ἐμβαθύνει στο νόημα τῆς τέχνης των, ἀλλὰ καὶ τοῦ λατρευτικοῦ των χαρακτήρα καὶ νὰ ἀνιχνεύσει ἐνδεχόμενους δεσμούς των μετὰ τῇ ζωγραφικῇ τέχνῃ τῶν μετέπειτα μεγάλων Βενετῶν δημιουργῶν³¹. Ἀλλὰ καὶ σὲ ἓνα ἄλλο μελέτημά του, γραμμένο κι αὐτὸ κατὰ τὴ δεύτερη ἐπίσκεψή του αὐτῇ στὴ Βενετία, μετὸν τίτλο *Ältere Gemähde. Neuere Restaurationen in Venedig, betrachtet 1790*, ἀναπτύσσει διεξοδικότερα καὶ συμπληρώνει τὶς σκέψεις του γιὰ τὴν τέχνη τῶν μεγάλων Βενετῶν ζωγράφων (Tintoretto, Veronese, Tiziano)³², ξεκινώντας καὶ πάλι ἀπὸ τὴ θεώρηση τῶν ἐλληνικῶν εἰκόνων³³.

Παραθέτω τώρα τὰ δύο αὐτὰ κείμενα τοῦ Γκαίτε κατὰ σειρὰ (Α. τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἡμερολογίου καὶ Β. τὴν ἀρχὴ τοῦ μελετήματος τὴν ἀναφερόμενη στὶς ἐλληνικὲς εἰκόνες), στὸ γερμανικὸ πρωτότυπο καὶ σὲ ἐλληνικὴ μετάφραση.

Α. Ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιο τοῦ Γκαίτε

(βλ. σημ. 12 καὶ 31),

σ. 334-335

[Βενετία, 6 Ἀπριλίου 1780]

Μετάφραση

6. Ging ich des Morgens nochmals nach der Griechischen Kirche, um die alten Gemälde da zu besehen. Es sind welche darunter, welche ungeachtet ihrer Trockenheit mit einem sehr leichten und fertigen Pinsel gemalt sind; man erinnert sich dabei der indianischen Gemälde. An der Madonna, welche sich da befindet, bemerkt ich wieder den Begriff des neugriechischen Ideals, die Stirnknochen über den Augen sehr stark, die Augen übermäßig groß und lang geschlitzt, das Nasenbein schmal aber erhöht, die Nasenspitze fein, den Mund äußerst klein und nur die Lippen in der Mitte breit. Ich ging hernach nach St. Joh. und Paul, besahe das schöne Blatt von Vivarini, ingeleichen sehr aufmerksam den großen Tizian, darauf den Paul Veronese im Refectorio. Nachmittag St. Maria formosa und den Palast Grimani, in demselben der kolossalische Agrippa merkwürdig.

6. Πῆγα τὸ πρωὶ καὶ πάλι στὴν ἐλληνικὴ ἐκκλησία, γιὰ νὰ κοιτάξω τὶς παλιὲς εἰκόνες ποὺ βρίσκονται ἐκεῖ. Ἀνάμεσά τους βρίσκονται μερικὲς πού, παρὰ τὴ στεγνότητά τους, εἶναι ζωγραφισμένες μετὰ πολὺ ἐλαφρὸ καὶ ἐπιτήδειο πινέλο· θυμᾶται κανεὶς ἀπ' αὐτὲς τὶς ἰνδιάνικες εἰκόνες. Στὴν Παναγία, ποὺ βρίσκεται ἐκεῖ, πρόσεξα πάλι τὸν τύπο τοῦ νεώτερου ἐλληνικοῦ αἰσθητικοῦ ἰδεώδους, τὰ μετωπικὰ ὁστά, πάνω ἀπὸ τὰ μάτια, πολὺ ἔντονα, τὰ μάτια ὑπερβολικὰ μεγάλα καὶ πλατύσχιστα, τὸ κόκκαλο τῆς μύτης στενὸ, ἀλλὰ ὕψωμένο, τὴν ἄκρη τῆς μύτης λεπτή, τὸ στόμα ἐξαιρετικὰ μικρὸ καὶ μονάχα τὰ χεῖλη στὴ μέση νὰ πλατύνονται. Ἐπειτα πῆγα στοὺς Ἀγ. Ἰωάννη καὶ Παῦλο καὶ κοίταξα τὸν ὠραῖο πίνακα τοῦ Vivarini, ἐπίσης, μετὰ πολλὴ προσοχή, τὸν μεγάλο Τιτσιάνο, ἔπειτα τὸν Παῦλο Βερονέζε στὴν Τράπεζα. Τὸ ἀπόγευμα στὴ S. Maria Formosa καὶ στὸ παλάτι Grimani, ὅπου ἀξιοπρόσεκτος ὁ κολοσσιαῖος Ἀγρίππας.

31. J.W. GOETHE, *Tagebücher*, ὁ.π. 334-335.

32. *Goethes Werke Herausgegeben im Auftrage der Grossherzogin Sophie von Sachsen*, τ. 47 (Weimar 1896) 211-223.

33. Ὁ.π. 211-212.

Neugriechische Gemälde

Die Geschichte des Bilderdiensts und des Bilderstürmens notwendig eh man sich von jener Schule einen Begriff machen kann. Das Bild das Gemälde war als Bild heilig. Ob sie in jenen Zeiten weltliche Gegenstände gemalt ich glaub es nicht. Das Bild stellte heilige Dinge vor und die heiligen Dinge gewannen durch das Bild die Verehrung. So amalgamiert war der Begriff von Religion und Kunst. Trockenheit Ausgedörrtheit der Nation. *têtes creuses*.

Venetianer erste.

Begriff von der Heiligkeit der Tafel. Wurden nur Marien und Heilige gebildet, einzeln oder versammelt. Historische Bilder selbst biblische aus jener Zeit. Wenige. Daher das Gemüt und die jungfräulichste Behandl. Daher fehlt alles was gereifere entwickeltere Sinne gewähren. Besonders das Helldunkel.

Die griechischen Gemälde. Werke des trocknen Mönchs-Bigottismus.

Die neuen Werke der menschlichen reinen Frömmigkeit.

Die folgenden. Werke gesunder aufgeweckter Sinne froher starker Männlichkeit.

Die neusten. Representation oft leere Pracht. Obgleich mit viel Kunst und Handwerksverdienst.

Bei Tizian pp. werden schon die Nebenfiguren Hauptsache.

Bei Paul Ver. noch mehr oder vielmehr hat dieser Gegenstände gewählt wo die Menge herrscht.

Die großen Wände luden sie ein.

Meister die nicht in die neue Manier herübergingen wenn sie sie gleich erlebten.

Νεοελληνικοί ζωγραφικοί πίνακες

Ἡ ἱστορία τῆς εἰκονολατρείας καὶ τῆς εἰκονομαχίας εἶναι ἀναγκαῖα πρὶν μπορέσει νὰ σχηματίσει κανεὶς ἰδέα γιὰ τὴ Σχολὴ αὐτῇ. Ἡ εἰκόνα, ὁ ζωγραφικὸς πίνακας, ἦταν, ὡς εἰκόνα, κάτι τὸ ἱερό; Ἄν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ζωγράφιζαν κοσμικὰ θέματα, δὲν τὸ πιστεύω. Ἡ εἰκόνα παρίστανε ἱερὰ πράγματα καὶ τὰ ἱερὰ πράγματα καταξιώνονταν διὰ μέσου τῆς εἰκόνας μὲ τὴ λατρεία. Τόσο συνυφασμένη ἦταν ἡ ἔννοια τῆς θρησκείας καὶ τῆς τέχνης. Ἐλλειψη ἱκμάδας, στεγνότητα τοῦ ἔθνους. *têtes creuses*.

Βενετοὶ πρῶτα.

Ἐννοια τῆς ἀγιότητος τοῦ πίνακα. Ζωγραφίζονταν μόνο Μαρίες καὶ ἅγιοι, ξεχωριστὰ ἢ καὶ μαζί. Ἱστορικὲς εἰκόνες, ἀκόμη καὶ βιβλικὲς ἀπὸ τὸν καιρὸ ἐκεῖνο. Λίγες. Ἀπ' αὐτὴ τὴν αἰτία ἡ μειλίχια διάθεση καὶ ἡ παρθενικότητα μεταχείριση. Ἀπ' αὐτὴ τὴν αἰτία λείπει καθετὶ ποὺ μᾶς παρέχουν ὀριμότερα καὶ πιὸ ἐξελιγμένα αἰσθητήρια. Ἰδίως ἡ φωτοσκίαση. Οἱ ἑλληνικοὶ ζωγραφικοὶ πίνακες, ἔργα τῆς στεγνῆς μοναχικῆς θρησκοληψίας. Τὰ νέα ἔργα, ἐπιτεύγματα τῆς ἀγνῆς ἀνθρώπινης εὐλάβειας.

Τὰ ἐπόμενα, ἔργα ὑγιέστερης καὶ πιὸ ἀφυπνισμένης αἰσθήσεως, χαρούμενης καὶ δυνατῆς ἀρρενωπότητος.

Τὰ νεώτατα, παραστάσεις συχνὰ κενῆς μεγαλοπρέπειας. Ἄν καὶ μὲ πολλὴ τέχνη καὶ χειροτεχνικὴ ἐπιδειξίότητα.

Στὸν Τιτσιάνο γίνονται ἤδη οἱ δευτερεύουσες μορφές κύρια θέματα. Ὁ Παῦλος Βερνέζε ἀκόμη περισσότερο ἢ πολὺ καλύτερα διάλεξε θέματα ὅπου κυριαρχεῖ τὸ π λ ῆ θ ο ς. Οἱ μεγάλοι τοῖχοι προσκαλοῦσαν σ' αὐτό. Καλλιτέχνες ποὺ δὲν ἀσπάστηκαν τὴ νέα τεχνοτροπία ἀμέσως μόλις τὴ γνώριζαν.

B. Ἀπὸ τὸ δοκίμιο τοῦ Γκαῖτε *Ältere Gemählde. Neuere Restaurationen in Venedig, betrachtet 1790* (βλ. σημ. 32), σ. 211-212

Μετάφραση

Die ältesten Monumente der neuern Kunst sind hier in Venedig die Mosaiken und die

Τὰ παλαιότερα μνημεῖα τῆς νεώτερης τέχνης εἶναι ἐδῶ στὴ Βενετία τὰ μωσαϊκὰ καὶ οἱ ἐλ-

griechischen Bilder; von den ältesten Mosaiken hab'ich noch nichts gesehen was mit einiger Aufmerksamkeit abgewonnen hätte.

Die alt-griechischen Gemählde sind in verschiedenen Kirchen zerstreut, die besten befinden sich in der Kirche der Griechen. Der Zeit nach müssen sie alle mit Wasserfarbe gemahlt sein und nur nachher mit Öl oder einem Firniss überzogen. Man bemerkt an diesen Bildern noch immer einen gewissen geerbten Kunstbegriff und ein Tractament des Pinsels. Auch hatte man sich gewisse Ideale gemacht; woher sie solche genommen, wird sich vielleicht auffinden lassen.

Das Gesicht der Mutter Gottes, näher angesehen, scheint der Kaiserl. Familie nachgebildet zu sein. Ein uraltes Bild des Kaisers Constantin und seiner Mutter brachte mich auf diesen Gedanken; auffallend war die Grösse der Augen, die Schmäle der Nasenwurzel, daher die lange schmale Nase, unten ganz fein endigend, und ein eben so kleiner feiner Mund.

Der Hauptbegriff griechischer Malerei ruht auf der Verehrung des Bildes, auf der Heiligkeit der Tafel. Sorgfältig ist jederzeit dabei geschrieben was eine Figur vorstelle. Selbst die Mutter Gottes und das Christkindchen, die man doch nicht verkennen kann, haben noch immer ihre Beischriften.

Man findet halbe Bilder in Lebensgrösse oder nahe daran, ganze Bilder immer unter Lebensgrösse. Geschichten ganz klein, als Beiwerk und Nebensache, unter den Bildern.

Mir scheint dass die Griechen, mehr als die Katholiken, das Bild als Bild verehren³⁴.

ληνικές εἰκόνες· ἀπὸ τὰ παλαιότατα μωσαϊκὰ δὲν εἶδα τίποτε ἀκόμη, ποὺ νὰ ἔχει κάπως ἐλκύσει τὴν ἰδιαίτερη προσοχή μου.

Οἱ παλιές ἐλληνικές εἰκόνες εἶναι διασκορπισμένες σὲ διάφορες ἐκκλησίες, οἱ καλύτερες βρίσκονται στὴν ἐκκλησία τῶν Ἑλλήνων. Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς δημιουργίας των, θὰ ζωγραφίστηκαν ὅλες μὲ ὕδατόχρωμα καὶ μόνο ἀργότερα περάστηκαν μὲ λάδι ἢ μὲ κάποιο βερνίκι. Διακρίνει κανεῖς ἀκόμη σ'αὐτὲς τὶς εἰκόνες πάντα μιὰ κάποια παραδοσιακὴ ἀντίληψη τῆς Τέχνης καὶ κάποια ἰδιαίτερη κίνηση τοῦ πινέλου. Ἐπίσης εἶχαν διαμορφωθεῖ κάποια ἰδεώδη· ἀπὸ ποῦ ἔχουν παρθεῖ αὐτά, ἴσως θὰ μπορούσε νὰ βρεθεῖ.

Τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου, κοιταγμένο ἀπὸ κοντύτερα, φαίνεται ν' ἀντιγράφει τὴν αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια. Μιὰ παμπάλαιη εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου καὶ τῆς μητέρας του μὲ ὁδήγησε σ'αὐτὴ τὴ σκέψη· ἐντυπωσιακὰ ἦταν τὸ μέγεθος τῶν ματιῶν, ἡ λεπτότητα τῆς ρίζας τῆς μύτης, ἀπὸ ὅπου διαμορφώνεται ἡ μακρόστενη μύτη, ποὺ καταλήγει ἐντελῶς λεπτὴ στὸ κάτω μέρος, καὶ ἓνα ἐξ ἴσου μικρὸ καὶ λεπτὸ στόμα.

Ἡ βασικὴ ἐννοια τῆς ἐλληνικῆς ζωγραφικῆς στηρίζεται στὴ λατρεία τῆς εἰκόνας, στὴν ἱερότητα τοῦ πίνακα. Μὲ φροντίδα εἶναι γραμμένο δίπλα κάθε φορὰ τί παριστάνει κάθε μορφή. Καὶ ἡ ἴδια ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ μικρὸς Χριστός, ποὺ ἐν τούτοις δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἀναγνωρίζονται, ἔχουν πάντα τὶς ἐπιγραφές των.

Βρίσκει κανεῖς μισὲς εἰκόνες (προτομές) σὲ φυσικὸ μέγεθος ἢ σχεδὸν σ'αὐτό, ὁλόκληρες εἰκόνες πάντα μικρότερες ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος, «ἱστορίες» (σκηνὲς τοῦ βίου;) πολὺ μικρὲς ὡς πάρεργα ἢ δευτερεύοντα, κάτω ἀπὸ τὶς εἰκόνες.

Μοῦ φαίνεται πὼς οἱ ὀρθόδοξοι Ἕλληνες, περισσότερο ἀπὸ τοὺς καθολικοὺς, λατρεύουν τὴν εἰκόνα ὡς εἰκόνα³⁴.

34. Τὸ μελέτημα συνεχίζεται (ὁ.π. 212-223) μὲ παρατηρήσεις γιὰ τὴν τέχνη τῶν Βενετῶν ζωγράφων Bellini, Veronese καὶ Tintoretto.

Αυτά είναι τα δύο κείμενα του Γκαίτε, από το 'Ημερολόγιο και από τα δοκίμιά του, που αναφέρονται στις ελληνικές εικόνες του 'Αγίου Γεωργίου των 'Ελλήνων της Βενετίας και που γράφτηκαν κατά την επίσκεψή του, τον 'Απρίλιο του 1790. Στο πρώτο, κάπως βιαστικό και ανεπεξέργαστο, εξ αίτιας του ήμερολογιακού χαρακτήρα του, περιγράφει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που μπόρεσε να διακρίνει στο πρόσωπο μιᾶς (ἀπό τις πολλές) βυζαντινῆς ἢ μεταβυζαντινῆς Παναγίας, τονίζει τὴ λατρευτικὴ (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ) σημασία τῆς ἐλληνικῆς εἰκόνας, μιλεῖ γιὰ τὴ «στεγνότητα» (ποὺ τὴν ἀποδίδει στὴ θρησκοληψία τῶν μοναχῶν), ἀλλὰ καὶ τὴ λεπτότητα τῆς τέχνης τῶν εἰκόνων αὐτῶν καὶ προχωρεῖ σὲ χαρακτηρισμοὺς καὶ συγκρίσεις τῆς τέχνης αὐτῆς μὲ τὴ μεταγενέστερη δυτικὴ, ἰδίως τῶν μεγάλων Βενετῶν ζωγράφων. Στὸ δεύτερο, περισσότερο φροντισμένο, διατυπώνει τεχνικὲς παρατηρήσεις (γιὰ τὸ χρῶμα, τὸ μέγεθος, τὶς ἐπιγραφές κλπ.) τῶν εἰκόνων καὶ ἀναλύει τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς εἰκόνας, τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ 'Ελένης, τονίζοντας καὶ πάλι τὴ σωστὴ του παρατήρηση γιὰ τὸν λατρευτικὸν χαρακτήρα τῶν ἐλληνικῶν εἰκόνων.

Δὲν θὰ εἶχε βέβαια νόημα ν' ἀναλύσουμε σήμερα λεπτομερέστερα τὶς εἰδικὲς ἢ γενικότερες παρατηρήσεις καὶ ἀντιλήψεις αὐτὲς γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὸ νόημα τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν εἰκόνων³⁵, ποὺ ἔγιναν σὲ ἐποχὴ (κι αὐτὸ τὶς κάνει πρὸ ἐνδιαφέροντες) ποὺ ἡ σπουδὴ τῆς βυζαντινῆς τέχνης δὲν εἶχε κάμει οὔτε τὸ πρῶτο βῆμα. 'Εκεῖνο πάντως ποὺ εἶναι σημαντικό εἶναι τὸ ὅτι οἱ ἀληθινὰ ἀξιόλογες ἐλληνικὲς αὐτὲς εἰκόνες τῆς Βενετίας (ποὺ ἀποτελοῦν καὶ σήμερα τὴ σπουδαιότερη συλλογὴ μεταβυζαντινῶν εἰκόνων τῆς Εὐρώπης) κέντρισαν τὴν εὐαισθησίαν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ 'Ολύμπιου ποιητῆ, ὅπως θὰ συμβεῖ ἀργότερα καὶ μὲ τὰ ἐλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια. Γι' αὐτὸ καὶ τὶς ἀπομνημόνευσε στὰ γραπτὰ του καὶ τὶς συνέδεσε ἔτσι γιὰ πάντα μὲ τὸ μεγάλο του ὄνομα.

Μ.Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

35. 'Η βιβλιογραφία ἢ σχετικὴ μὲ τὶς γνώμες τοῦ Γκαίτε γιὰ τὴν τέχνη καὶ εἰδικότερα τὴ ζωγραφικὴ εἶναι φυσικὰ ἀπέραντη. Περιορίζομαστε νὰ παραπέμψουμε στὸ *Bibliographisches Handbuch der deutschen Literaturwissenschaft* 1945-1969, Lief. 6, herausgegeben von Clemens Kötterwesch, Mitarbeit H. Hüttermann - C. Maihofer, Frankfurt am Main, στ. 1790-1794 (*Goethe u. die bildende Kunst*).

ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ ΤΟΥ ΛΕΓΟΜΕΝΟΥ ΑΓΙΟΛΕΟΥ ΚΟΝΤΑ ΣΤΗΝ ΜΕΘΩΝΗ

(Πίν. 74-78)

Βορειοανατολικά, σὲ ἀπόσταση τριῶν περίπου χιλιομέτρων ἀπὸ τὸ κάστρο τῆς Μεθώνης, πάνω σὲ χαμηλὸ ἔξαρμα τῆς γῆς, ὑψώνονται τὰ ἐρείπια ἑνὸς ἐπιβλητικοῦ κτηρίου, ποῦ ἔχει γίνῃ γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα «Ἀγιολέος». Ἡ περιοχὴ, ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν παραλία, εἶναι πεδινή, διασχίζεται ἀπὸ ρυάκια καὶ σκονισμένα μονοπάτια καὶ καλλιεργεῖται μὲ ἀμπέλια καὶ λιόδεντρα. Ἡ βλάστηση εἶναι χαμηλή¹. Οἱ ἐντόπιοι ὀνομάζουν τὴν περιοχὴ «Παλιομεθώνη». Ἡ ὀνομασία (=Παλαιὰ Μεθώνη) φαίνεται ἀνεξήγητη δεδομένου ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὁ οἰκισμὸς τῆς Μεθώνης ἦταν στὴν θέση τοῦ λιμανιοῦ² καὶ τοῦ σημερινοῦ κάστρου κι ὄχι ἐδῶ.

Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐξεταζόμενο ἐρειπωμένο μνημεῖο δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ἄλλοτε τὸ σημερινό του ὄνομα. Πράγματι, κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ περασμένου αἰῶνος, στὰ ὁδοιπορικὰ τοῦ William Gell³ καὶ τοῦ Ferdinand Aldenhoven⁴ ἀναφέρεται ἀπλῶς ὡς «ἐκκλησία» στὴν Παλιομεθώνη. Γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ὄνομα «Ἀγιολέος» τεκμηριώνεται τὸ 1930⁵. Στὸ θέμα ὁμως τῆς ὀνομασίας θὰ πρέπει νὰ ἐπανέλθουμε.

Τὸ ὑπὸ ἐξέταση μνημεῖο εἶναι ἤδη ἀρκετὰ γνωστὸ (πίν. 74α). Τὸ πρόσεξαν ἀρχικὰ οἱ Matias Natan Valmin καὶ Τάκης Δεμοδός⁶, ἀλλὰ οἱ πρῶτες συστηματικὲς ἐρευνες ἐγίναν ἀπὸ τὸν Δημήτριο Πάλλα πρὸ εἰκοσιπενταετίας⁷. Ἀκολούθησε καθαρισμὸς καὶ μερικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ μνημείου τὸ 1969, μὲ δαπάνες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἰδιωτῶν μέσῳ τῆς Κοινότητος Μεθώνης, ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων ἦταν μία ἐκτενὴς ἐκθεση στὰ Πρακτικά⁸.

1. Μπορεῖ ἔτσι κανεὶς νὰ διακρίνει τὸν Ἀγιολέο ἀπὸ τὴν ὁδὸ Μεθώνης-Πύλου, στὰ ἀνατολικά της.

2. Πανσανίου *Ἑλλάδος περιήγησις*, *Μεσσηνιακὰ* (ἐκδ. ΝΙΚ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, Ἀθήναι 1979) 162, 163, Μ.Ν. VALMIN, *Études topographiques sur la Messénie ancienne* (Lund 1930) 153 κέ.

3. W. GELL, *A Narrative of a Journey in the Morea* (London 1823) 49.

4. F. ALDENHOVEN, *Itinéraire descriptif de l'Attique et du Péloponnèse* (Athènes 1841) 164.

5. Μ.Ν. VALMIN, ὁ.π. 153. Νομίσθηκε τότε ὅτι τὸ «Ἀγιολέος» ἀποτελεῖ παραφθορὰ τοῦ ἁγίου Ἡλίας καὶ ὅτι ἡ ἐκκλησία εἶναι βυζαντινὴ.

6. Τ. ΔΕΜΟΔΟΣ, "Ἀρθρο μὲ τίτλο Ἀγιολέος στὸν Α' τόμο τῆς Μεγάλης Πελοποννησιακῆς Ἐγκυκλοπαιδείας (1958;). Ὁ ναὸς ἐδῶ χαρακτηρίζεται ὡς βυζαντινὸς καὶ ἄστοχα ταυτίζεται μὲ τὸν Ἅγιο Βασίλειο τῆς Μεθώνης, τοῦ ὁποίου δύο σχέδια δημοσιεύθηκαν στὸν πρῶτο τόμο τῆς *Expédition scientifique de Morée*, πίν. 10 καὶ 11.

7. Βλ. Δ. ΠΑΛΛΑ, «Ὁ Ἀγιολέος», *ΑΔ* 17 (1961-62) Β', Χρον., 104-105, καθὼς καὶ Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟ, «Ἀρχαιότητες Μεσσηνίας, Β', Μεθώνη», *ΑΔ* 18 (1963) Β', Χρον., 94.

8. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, «Περιοχὴ ἀρχαίας Μεθώνης, Ἅγιος Λέων», *ΠΑΕ* 1969, 87-94, πίν. 104-114. Βλ. ἐπίσης *Ἔργον* 1969, 93-97 καὶ J.P. MICHAUD, «Chronique des fouilles en 1968-69», *BCH* 94 (1970) 996, 1000.

Στήν έκθεση αυτή παρουσιάσθηκε και έρμηνεύθηκε ή άρχιτεκτονική του μνημείου μετά από μορφολογική και τυπολογική του άνάλυση και μετά από συσχετισμό του με περιγητικά κείμενα. Τελικά προτάθηκε ή χρονολόγησή του στον 15ο αιώνα⁹. 'Αλλά από τότε ό άνασκαφέας σημείωνε ότι «... άξίζει έν τούτοις νά έρευνηθή τό μνημείον τουτο πληρέστερον...»¹⁰. Καί ίσως όχι μόνο για νά γίνει μία πιό ολοκληρωμένη άνασκαφή. Δεκαπέντε χρόνια άργότερα και μετά από την δημοσίευση δύο έμμεσα σχετικών μελετών¹¹ πού εύνοουν μία νέα έρμηνεία του μνημείου, έπιχειρούμε έδώ μία επανεξέτασή του¹².

Η άτελής άνασκαφή, ή πυκνή βλάστηση στο έσωτερικό και πάνω στους τοίχους του ναού και κυρίως ή πολύ κακή κατάσταση διατηρήσεώς του, όδήγησαν τό 1969 σέ συνοπτική τεκμηρίωση με τρία σχέδια της σωζομένης καταστάσεως¹³. Καί αυτή φαίνεται ότι συνακόλουθα όδήγησε στην άποψη ότι τό έρείπιο πού έχουμε σήμερα άνήκει σέ ένιαία οικοδομική φάση. Τοúτο σέ συσχετισμό προς την σύνδεσή του με τό λείψανο και την λατρεία του άγίου Λέοντος του θαυματουργού είχαν ως άποτέλεσμα την συναγωγή κάποιων συμπερασμάτων από τόν συγγραφέα, για τά όποια έγινε λόγος¹⁴. Προκειμένου νά διευκολυνθεί ή κατανόηση των προβλημάτων του λεγομένου 'Αγιολέου και νά δικαιωθεί ή έπιχειρούμενη επανεξέταση, ό άναγνώστης όφείλει λοιπόν νά μελετήσει και τά συμπεράσματα εκείνα, της πρό δεκαπενταετίας μελέτης του μνημείου.

Τό έρειπωμένο μνημείο της Παληομεθώνης εκτείνεται από 'Ανατολών προς Δυσμάς και έχει έξωτερικά μέγιστες διαστάσεις 18.40 x 29.19 μέτρα (είκ. 1). Διατηρείται καλύτερα στην νότια και την δυτική του πλευρά. Στις άλλες δύο, οί χαμηλά σωζόμενοι τοίχοι του είναι έπιχωμένοι σέ μεγάλο μέρος τους, έτσι ώστε νά μήν διακρίνεται σήμερα ή περιοχή της βορειοανατολικής γωνίας. Περιμετρικά οί τοίχοι είναι όγκώδεις· φθάνουν σέ πάχος τό 1.30 μέτρο. 'Από τούς τοίχους προβάλλουν προς τά έξω άντηρίδες, έξι κατά τις μακρές πλευρές και τέσσερις κατά την στενή δυτική πλευρά. Στήν ανατολική ύπήρχαν ασφαλώς δύο, δέν αποκλείεται όμως άρχικά νά ύπήρχαν κι έδώ τέσσερις, κατ' άντιστοιχία προς εκείνες της δυτικής. Οί διαστάσεις των άντηρίδων 1.30 x 1.30 μέτρα χαμηλά, περιορίζονται αισθητά σέ ψηλότερη στάθμη, σέ 1.05 x 1.15 μέτρα περίπου· ή στένωση έπιτυγχάνεται με την παρεμβολή λοξοτμήτου ζώνης από λαξευτούς πωρολίθους, χαρακτηριστικής μορφής (είκ. 2, Ζ).

Μεγάλα ρήγματα με άσαφή τά όρια σχηματίζονται σήμερα στον νότιο και άξονικά στον δυτικό τοίχο. Οί έπιχώσεις στο έσωτερικό κρύβουν τό δάπεδο· ή στάθμη του πι-

9. Βλ. Έργον 1969, 97, ΑΔ 17 (1961-62) Β', 105 και ΒCH 94 (1970) 996.

10. Έργον 1969, 97.

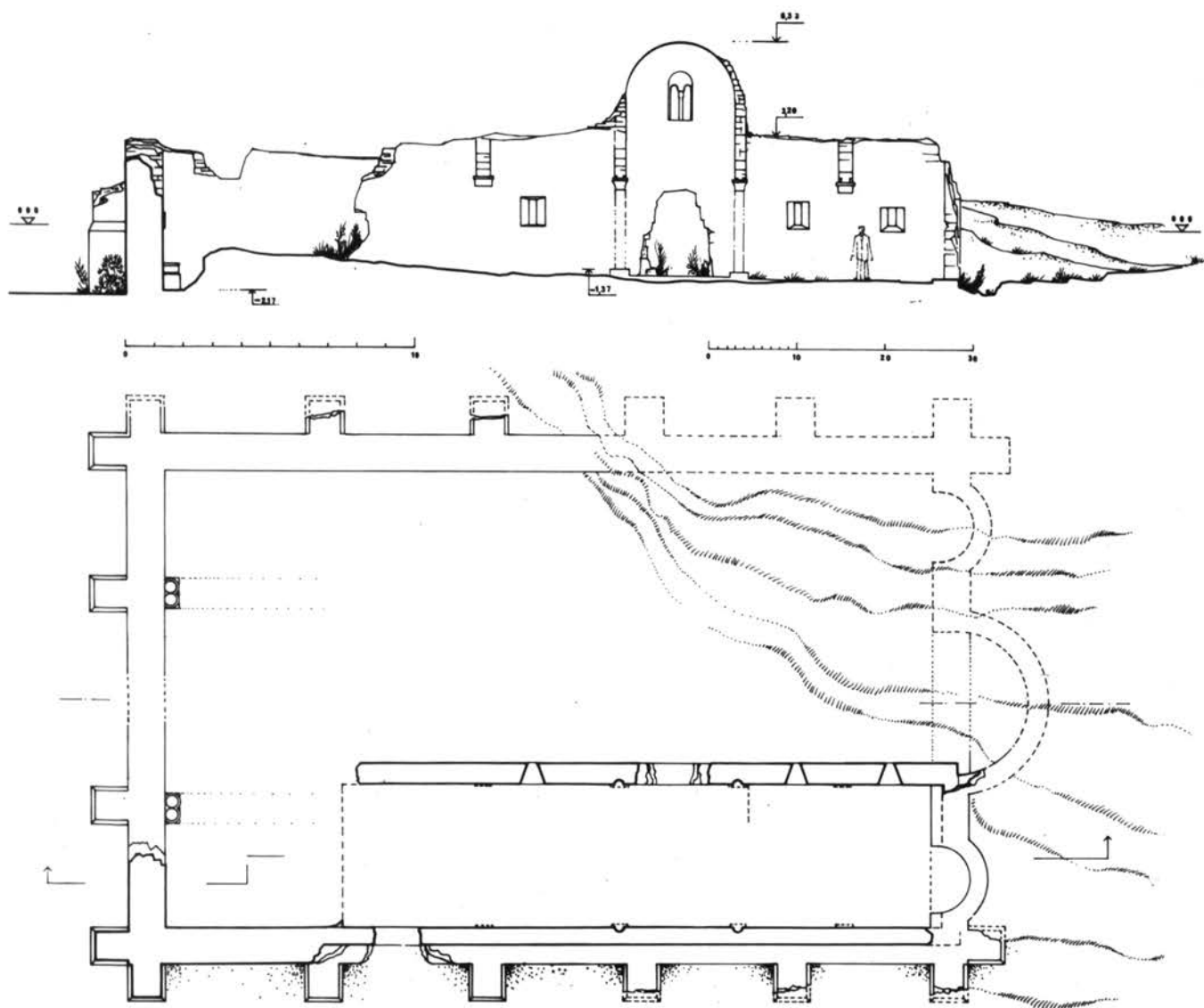
11. Τών Ε. Follieri και Chr. Hodgetts για τις όποιες βλ. στα έπόμενα.

12. Εύχαριστίες όφείλονται στον έφορο άρχαιοτήτων Γεώργιο Παπαθανασόπουλο, στους συναδέλφους Χρύσα Μαλτέζου και Peter Topping για χρήσιμες πληροφορίες και στους άρχιτέκτονες Σταύρο Μαμαλούκο και Πέτρο Κουφόπουλο για πολύτιμη βοήθεια κατά την άποτύπωση και την φωτογράφιση της έκκλησίας.

13. Τά σχέδια (είκ. 6, 7 και 8 στα ΠΑΕ 1969, 86, 88 και 90) έξεπονήθησαν από τόν κ. Ευάγγελο 'Ολύμπιο, σχεδιαστή της 'Αρχαιολογικής Έταιρείας. Βλ. ΠΑΕ 1969, 78 και σημ.

14. Βλ. τις προηγούμενες σημειώσεις 7-10.

στοποιήθηκε μόνο στην θέση μιᾶς τομῆς τοῦ 1969, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ τοίχο. Κατὰ τὶς ἴδιες τότε ἐργασίες βρέθηκαν καὶ τὰ λείψανα δύο κογχῶν στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ κτηρίου, σὲ χαμηλὴ στάθμη, ταπεινότερη ἴσως ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ. Οἱ κόγχες, ποὺ κατεδαφίσθηκαν καὶ λιθολογήθηκαν σὲ ἀνύποπτο χρόνο, ἔχουν ἡμικυκλική

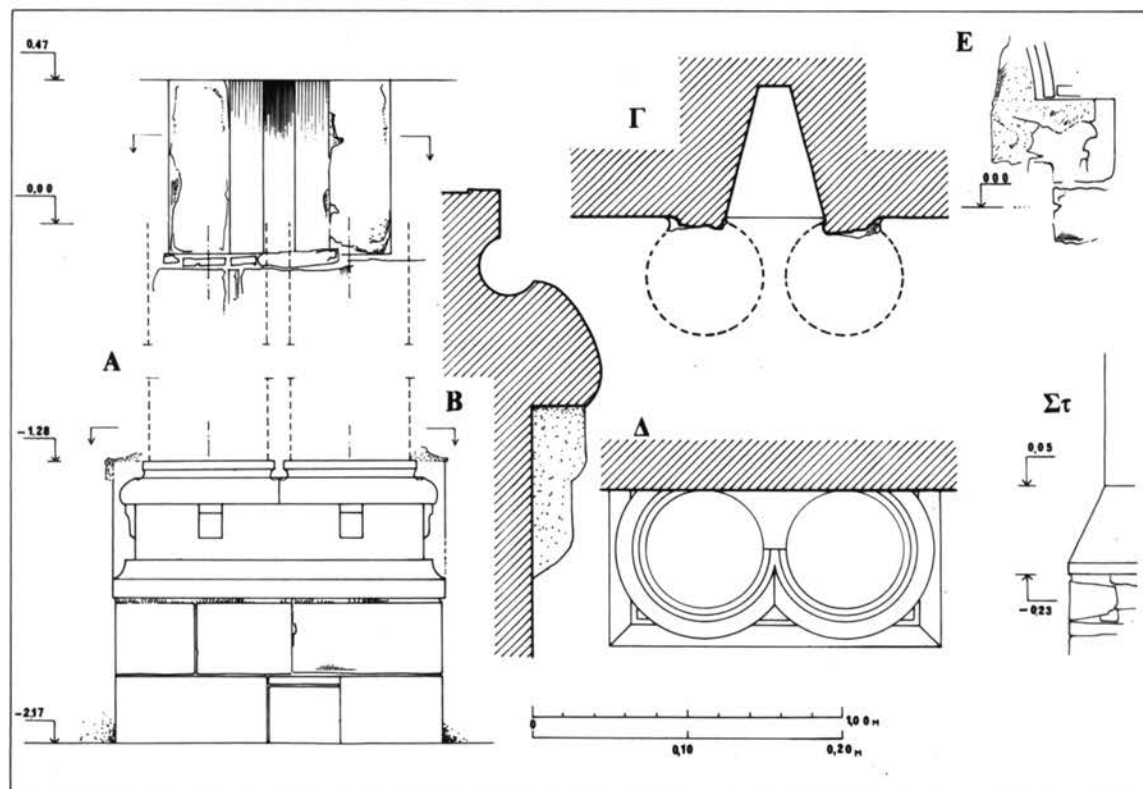

Εἰκ. 1. Ἐκκλησία Παλιομεθώνης. Κάτοψη καὶ τομὴ τοῦ μνημείου σὲ ὑπάρχουσα κατάσταση.

τὴν χάραξη καὶ σχετικὰ μεγάλο πάχος. Ὁ ἄξονας τῆς μεγαλύτερης, τῆς μεσαίας, συμπίπτει μ' ἐκεῖνον τοῦ κτηρίου καὶ εἶναι ἐτσι εὐλόγο νὰ ὑποθέσει κανεῖς κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τὴν ὑπαρξὴ τῶν λειψάνων μιᾶς τρίτης κόγχης, συμμετρικὰ διαμορφωμένης πρὸς τὴν μικρότερη, τὴν νότια.

Ἐξωτερικά, στὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ δεξιὰ τοῦ ρήγματος, σώζεται ἓνα ἐνδιαφέρον στοιχείο· ἓνα μικρὸ κιονόκρανο ἡμικιονίσκου, συμφυῆς μὲ πωρόλιθο ἐνσωματωμένο στὴν κατασκευή, πάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο διακρίνονται τὰ λείψανα μεγάλου τόξου ἀπὸ λίθους, περιγραφόμενα ἀπὸ λεπτὰ τοῦβλα (εἰκ. 2, Ε).

Οἱ ἐργασίες τοῦ 1969 ἔφεραν στὸ φῶς καὶ δύο διπλὲς βάσεις ζεύγους κιόνων πάνω σὲ ψηλὰ βάθρα (postamenta), σὲ ἐπαφὴ ἐσωτερικά μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ σὲ ἀποστάσεις

Εἰκ. 2. Ἐκκλησία Παλιομεθώνης. Λεπτομέρειες σὲ ὑπάρχουσα κατάσταση: Α καὶ Γ, ἐνδιάμεσα στηρίγματα τῶν διπλῶν κιόνων σὲ ὄψη καὶ κάτοψη. Α καὶ Δ, οἱ βάσεις καὶ τὰ βάθρα τῶν κιόνων σὲ ὄψη καὶ κάτοψη. Β, λεπτομέρεια διατομῆς τῶν ἰδίων βάσεων. Ε, λείψανα κιονίσκου καὶ τοῦ τόξου τοῦ δυτικοῦ πυλῶνος. Ζ, πλάγια ὄψη ἐξωτερικῆς ἀντηρίδος.

3.60 καὶ 3.64 μέτρα ἀπὸ τοὺς πλάγιους. Καλύτερα σώζεται τὸ μέρος στὰ νότια τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τοῦ κτηρίου (εἰκ. 2, Α, Β, πίν. 74β). Αὐτὸ εἶναι λαξευμένο σὲ ὁλόσωμο πωρόλιθο καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ δύο ξεχωριστὲς βάσεις κιόνων μὲ ἐντεχνη ἀλληλοτομία τῶν μερῶν τους, οἱ ὁποῖες βαίνουν σὲ ἐνιαία πλίνθο καὶ σὲ ἐνιαῖο κτιστὸ βάθρο. Κάθε μία βάση ἔχει ρηγὴ ἐγκοπὴ ὑποδοχῆς τοῦ κορμοῦ, διαμέτρου 38 ἑκατοστῶν. Ἀκολουθεῖ βαθιὰ σκοτία καὶ σπείρα μὲ ἰδιότυπη μὴ κυκλικὴ διατομὴ καὶ τέλος ἡ πλίνθος, ὕψους 17.5 ἑκατοστῶν, ποὺ εὐρύνεται χαμηλὰ μὲ τὴν παρεμβολὴ κοίλου κυματίου.

Ἡ σκοτία, μὲ τὴν βαθιὰ διατομή της, εἰσδύει στὸ πάνω μέρος τῆς σπείρας, ἡ ὁποία μὲ τὴν σειρά της ξεχειλίζει στὰ πλάγια καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὴν ὑποκείμενη πλίνθο. Μικροὶ συμφυεῖς πρόβολοι δείχνουν νὰ ὑποστηρίζουν στὶς θέσεις αὐτὲς τὴν πεπλατυσμένη σπείρα (εἰκ. 2, Β).

Σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὶς βάσεις καὶ μὲ διαφορὰ στάθμης 1.18 μέτρα, διακρίνονται στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου τὰ λείψανα ἑνὸς συνθέτου μέλους, ποὺ τὸ ἀποτελοῦσαν ἐνδιάμεσοι σφόνδυλοι τῶν δύο κορμῶν, συμφυεῖς μὲ λίθο ἐνσωματωμένο στὸν τοῖχο. Οἱ δύο σφόνδυλοι καὶ στὶς δύο θέσεις δείχνουν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπολαξευμένοι (εἰκ. 2, Α, Γ, πίν. 75α). Τὸ μέλος εἶχε γίνει ἀπὸ πωρόλιθο. Δυσερμήνευτη μένει ἡ λοξὴ βάθυνση τῶν στηριγμάτων στὸν τοῖχο ποὺ φθάνει σὲ ἐσοχὴ τὰ 42 ἑκατοστά.

Δύο μακρότατοι τοῖχοι ἐκτεινόμενοι ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς, παράλληλοι καὶ σὲ ἀπόσταση 5 περίπου μέτρων μεταξύ τους, πλαισιώνουν ἕναν αὐτοτελὴ χώρο κατὰ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ κτηρίου (εἰκ. 1). Ἐτσι ὁ νότιος τοῖχος εἶναι κοινός. Τὸ μεγάλο ὅμως πάχος του χαμηλὰ (1.30 μ.) περιορίζεται ψηλότερα¹⁵ στὸ μισό (0.65 μ.). Ὁ βόρειος τοῖχος εἶναι κάπως παχύτερος (0.85 μ.) καὶ ἔχει τρία μικρὰ παράθυρα, μορφῆς πολεμίστρας, διευρυνόμενα πρὸς τὰ μέσα. Τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ ἐπιμηκυμένου αὐτοῦ χώρου εἶναι ἀσαφές γιατί ὁ τοῖχος ποὺ τὸ διαμόρφωνε ἔχει κατεδαφισθεῖ ὡς τὰ θεμέλια. Τὸ δυτικὸ ὄριο καθορίζεται ἀπὸ ἐγκάρσιο τοῖχο ποὺ σώζεται ὅμως μόνο ψηλά, ὑπὸ μορφὴν ἐγκαρσίου προέχοντος στοιχείου, σὲ ἀπόσταση 6.31 μέτρων ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κτηρίου.

Ἄν καὶ κατεστραμμένη ἀπὸ παλιά¹⁶, ἡ στέγαση τοῦ αὐτοτελοῦς αὐτοῦ χώρου γίνεται εὐκόλα κατανοητὴ: τὴν ἀποτελοῦσε μία ἐνιαία διαμήκης καμάρα τὴν ὁποία διέκοπτε μία ἄλλη ἐγκάρσια, διαμέτρου 3.77 μέτρων, τῆς ὁποίας ἡ γένεση βρισκόταν ψηλότερα ἀπὸ τὸ μέγιστο τοῦ ἐξωραχίου τῆς πρώτης (πίν. 75β). Οἱ καμάρες ἦταν ἡμικυλινδρικές¹⁷.

Τέσσερις ἐνισχυτικὲς ζῶνες (σφενδόνια) τῶν ὁποίων σώζονται ἄρκετὰ μεγάλα τμήματα, δυνάμωσαν τὴν διαμήκη καμάρα. Οἱ δύο ἀπὸ αὐτὲς ξεκινοῦσαν ἀπὸ κοιλόκυρτα πώρινα ὑφαψίδια ἐνσωματωμένα στοὺς μακροὺς πλάγιους τοίχους (πίν. 76α). Οἱ ἄλλες δύο, ποὺ ἐνίσχυαν τὴν καμάρα στὶς θέσεις καταπονήσεως ἀπὸ τὰ βάρη τῆς ἐγκαρσίας, ξεκινοῦσαν ἀπὸ ἡμικίονες μὲ τεκτονικὰ ἀκόσμητα κιονόκρανα (πίν. 76β). Οἱ ἡμικίονες αὐτοὶ ἦταν στὴν πραγματικότητά μαρμάρινοι κίονες διαμέτρου 33-35 ἑκατοστών, κατὰ τὸ ἡμισυ ἐνσωματωμένοι στοὺς πλευρικοὺς τοίχους, ποὺ ἀφαιρέθηκαν μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ κτηρίου, ἀφήνοντας σ' αὐτοὺς τὰ ἡμικυκλικά τους ἐκτυπώματα¹⁸. Φαίνεται ὅτι ὁ Gell πρόλαβε καὶ εἶδε ἕναν ἀπὸ τοὺς τέσσερις αὐτοὺς κίονες πεσμένο κοντὰ στὴν παλιά του θέση¹⁹.

Τόσο οἱ πρόβολοι - ὑφαψίδια ὅσο καὶ τὰ τεκτονικὰ κιονόκρανα τῶν ἡμικίωνων (σω-

15. Στὴν κατὰ πλάτος τομὴ (ΠΑΕ 1969, 88, εἰκ. 7) ἡ μείωση αὐτὴ τοῦ πάχους τοῦ τοίχου εἶναι σαφής.

16. Ἦταν, κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ Gell, ἐρειπωμένη ἤδη πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως.

17. Σήμερα σώζονται περιορισμένα σὲ ἔκταση λείψανα τῶν καμαρῶν. Βλ. καὶ ΠΑΕ 1969, πίν. 106β.

18. ΠΑΕ 1969, 89, πίν. 107β.

19. W. GELL, ὁ.π. 49. Ὁ κορμὸς τοῦ κίονος ἦταν ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο.

ζόμενα *in situ*) έχουν άδρη έπεξεργασία και κατασκευαστικές ατέλειες που προδίδουν την άπουσία καλλιτεχνικών προθέσεων²⁰. Ζεύγη τετραγώνων έγκοπών στις γενέσεις των τεσσάρων σφενδονίων μαρτυρούν την ύπαρξη άλλοτε έδω ισχυρών, ξυλίνων, όριζοντίων έλκυστήρων.

Στους πλάγιους τοίχους ή έγκάρσια καμάρα κλεινόταν με ήμικυκλικά τύμπανα τα όποια σώζονται σήμερα σε ίκανοποιητική κατάσταση (πίν. 77α). Τα διατρυπούν κατά τον άξονα δίλοβα παράθυρα των όποιων τόσο τα τόξα όσο και οι πλευρικές παραστάδες έχουν γίνει από λαξευτά πώρινα μέλη. Και στις δύο περιπτώσεις στενό κατ' έσοχή πλαίσιο (πατούρα) περιγράφει τó άνοιγμα και ψηλότερα, άξονικά, είναι ένσωματωμένη πλάκα μαρμάρινη με ανάγλυφο θυρεό. Οι δύο θυρεοί, όμοιοι μεταξύ τους, σώζονται σε μέτρια κατάσταση και δέν φέρουν παραστάσεις. Τό πεδίο τους χωρίζεται στά δύο, με άπλή διαγώνιο γραμμή (πίν. 77β-γ, είκ. 5). Τα λείψανα τοιχογραφιών που σημειώθηκαν άλλοτε στο κτήριο²¹ δέν διακρίνονται πιά.

Οί τοιχοποιίες του έξεταζόμενου κτηρίου μπορούν νά χωρισθούν σε δύο σαφώς διακρινόμενους τύπους: Στους έξωτερικούς περιμετρικούς παχείς τοίχους με τις άντηρίδες, κατασκευάσθηκαν από σχετικά μεγάλους λίθους, λαξευτούς πωρολίθους και τουβλα (πίν. 78α). Τό κονίαμα είναι λευκό και έμφανίζεται στο βάθος των άρμών αφήνοντας νά διαγράφονται τα περιγράμματα των λίθων. Τα τουβλα πολλές φορές μπαίνουν όριζόντια και σε μερικές περιπτώσεις σχηματίζουν διακοσμητικά σύνολα (πίν. 78β). Στις άντηρίδες όλόσωμα λοξότμητα στοιχεία από πωρόλιθο παρεμβάλλονται για νά περιορίσουν, όπως είδαμε, τις διαστάσεις τους, σε ψηλότερη στάθμη.

Στόν αυτότελή χώρο κατά μήκος της νοτίας πλευράς οί δύο τοίχοι έχουν διαφορετική την λιθοδομή: Οί πέτρες είναι σχετικά μικρότερες και δέν υπάρχουν μεταξύ τους λαξευτά πουριά ή τουβλα. Τό άφθονο γκρίζο κονίαμα άποκρύπτει τα όρια των λίθων και ένοποιεί τις έπιφάνειες. Στις πρόσ τα μέσα πλευρές των δύο τοίχων, τό κονίαμα έπικρατεί περισσότερο και διαπλάθεται με την βοήθεια του μυστριού και με χαρακτηριστικό τρόπο (πίν. 78γ).

Η πρώτη διαπίστωση μετά την όλοκλήρωση της περιγραφής είναι ότι τό κτήριο της Παλιομεθώνης έχει σαφώς δύο τουλάχιστον οίκοδομικές φάσεις. Η έντυπωσιακή διαφορά της τοιχοποιίας δέν μπορεί παρά νά συσχετισθεί με την άδικαιολόγητη μείωση του πάχους του νοτίου τοίχου πάνω από κάποια στάθμη, με τις ούσιώδεις διαφορές των άρχιτεκτονικών μορφών (στις όποιες θά επανέλθουμε), καθώς και με την άνόργανη διάταξη των τριών κογχών σε σχέση προς τό ψηλότερα σωζόμενο κτήριο.

Καθαρά λοιπόν διακρίνει κανείς τα λείψανα ενός ύποκειμένου μεγάλου τρικλίτου και παλαιότερου κτίσματος, με βαρείς τούς τοίχους και περιμετρικές άντηρίδες, τό όποίο σώζεται σε μικρό ύψος, και ενός άλλου υπερκειμένου μονοκλίτου²² με σταυρεπίστεγη

20. ΠΑΕ 1969, πίν. 107α, 108α.

21. Τ. ΔΕΜΟΔΟΣ, δ.π. και ΠΑΕ 1969, 93.

22. Είναι χαρακτηριστικό ότι ό William Gell, σε άνύποπτο χρόνο είχε άντιληφθεί τό πράγμα: «A little ruined Church... possibly on the site of a temple...».

τὴν κάλυψη, τοῦ ὁποῖου ἐξ ὁλοκλήρου λείπουν οἱ τοῖχοι τῶν στενῶν πλευρῶν. Καὶ στίς δύο φάσεις τὸ κτήριο ἦταν προφανῶς μία ἐκκλησία.

Μὲ βάση τὴν νέα σχεδιαστικὴ τεκμηρίωση τοῦ μνημείου καὶ τὶς παραπάνω διαπιστώσεις, οἱ δύο φάσεις (ἢ μᾶλλον οἱ δύο ναοὶ ποὺ ὑπῆρξαν στὴν ἴδια θέση) μποροῦν νὰ μελετηθοῦν χωριστά. Ἡ προχωρημένη καταστροφὴ τοῦ παλαιότερου κτίσματος δὲν ἐπιτρέπει παρὰ μόνο μία γενικὴ πρόταση ἀναπαραστάσεως καὶ μάλιστα μόνο σὲ κάτοψη (εἰκ. 3).

Ἡ διάταξη τῶν τριῶν κλιτῶν καὶ τῶν διαστημάτων μεταξὺ τῶν στηριγμάτων εἶναι ἀσφαλῆς. Τὸ μεγάλο πάχος τῶν τοίχων καὶ ἡ ἀντιστήριξη μὲ ὀγκώδεις ἀντηρίδες κάνουν σχεδὸν βέβαιο²³ ὅτι ἡ στέγαση τοῦ ναοῦ γινόταν μὲ κτιστοὺς θόλους. Ἡ ἀνυπαρξία ποδαρικών, παραστάδων ἢ κιόνων σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς πλάγιους τοίχους, ἐσωτερικὰ μαρτυρεῖ ὅτι οἱ θόλοι (πιθανότατα σταυροθόλια) τῶν πλαγίων κλιτῶν εἶχαν τὰ τόξα μετώπου στηριζόμενα σὲ προβόλους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους δὲν σώθηκε οὔτε ἓνας.

Ἡ μορφή τῶν ἐλευθέρων στηριγμάτων παραμένει προβληματικὴ²⁴. Τὰ ζεύγη κιόνων στὸν δυτικὸ τοῖχο ζητοῦν πάντως σὲ ἀντιστοιχία, πάλι ζεύγη κιόνων ἢ πεσσούς μὲ συμφυεῖς διπλοὺς ἡμικίονες ἢ μὲ διπλοὺς ἐν ἐπαφῇ κίονες. Ἡ ἐναλλαγὴ ἢ καὶ ἡ ποικιλία μορφῆς στηριγμάτων δὲν ἀποκλείεται. Ἀβέβαιη εἶναι ἐπίσης ἡ διάταξη στὸ τελευταῖο πρὸς Ἀνατολὰς μεταξόνιο τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ κλείνεται μὲ τοῖχο, ἔτσι ὥστε νὰ διαμορφώνεται τὸ ἱερὸ τριμερές. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἐκκλησία δὲν εἶχε ἐγκάρσιον κλίτος.

Ἡ κεντρικὴ πύλη στὴν δυτικὴ πλευρὰ ἔχει μόνον ἓνα ἀσφαλὲς στοιχεῖο στὴν ἀναπαράστασή της, τὸ μικρὸ κιονόκρανο τοῦ τελευταίου πρὸς τὰ νότια κιονίσκου της ποὺ σώζεται *in situ*, σὲ ἀπόσταση 80 ἑκατοστῶν ἀπὸ τὴν ἀντηρίδα. Αὐτὸ πιστοποιεῖ ὅτι ἐδῶ ὑπῆρχε μία διάταξη μνημειακῆς εἰσόδου, ἐνὸς πυλῶνος, ποὺ ἐξωτερικὰ ἔφθανε σὲ πλάτος τὰ τέσσερα μέτρα. Ἡ μορφή τοῦ πυλῶνος αὐτοῦ στὴν ἀναπαράστασή της κατόψεως εἶναι ὑποθετικὴ, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ πιθανή. Γιὰ τὰ πλάγια παράθυρα τοῦ ναοῦ δὲν ὑπάρχει τὸ παραμικρὸ στοιχεῖο. Στὴν κάτοψη τῆς εἰκ. 3 σημειώθηκαν τελείως ὑποθετικά.

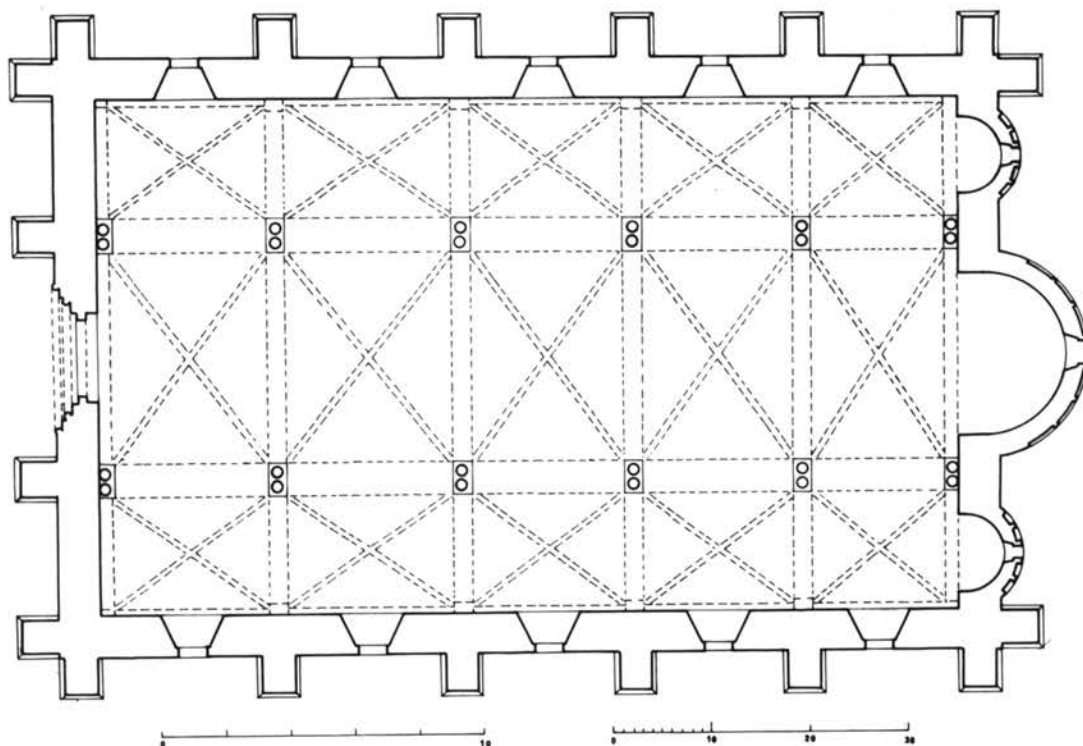
Ἀσφαλὲς τέλος εἶναι ἡ θέση καὶ τὸ μέγεθος τῶν τριῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ, ἂν καὶ ἡ ὑπαρξὴ τυφλῶν ἀψιδωμάτων σ' αὐτὲς ἐξωτερικὰ παραμένει μία ὑπόθεση. Ἀγνωστο ἐπίσης εἶναι ἂν μεταξὺ τῶν κογχῶν πρόβαλλαν ἐξωτερικὰ δύο ἀκόμα ἀντηρίδες, σὲ ἀντιστοιχία πρὸς αὐτὲς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ πρὸς τὶς ἐσωτερικὲς τοξοστοιχίες ποὺ χώριζαν τὰ κλίτη.

Οἱ ἀδυναμίες τῆς ἀναπαραστάσεως ποὺ διατυπώθηκαν στὰ προηγούμενα, δὲν ἐμποδίζουν μία γενικὴ τεχνοτροπικὴ καὶ χρονολογικὴ κατάταξη τοῦ μνημείου. Χωρὶς καμία ἀμφιβολία εἴμαστε μπροστὰ σ' ἓνα κτήριο γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ πρώτου ἴσως μισοῦ τοῦ 13ου αἰῶνος. Τὰ λίγα μορφικὰ στοιχεῖα ποὺ σώθηκαν ἀρκοῦν γιὰ νὰ τὸ πιστοποιήσουν.

23. Τὸ μεγάλο πάχος τῶν τοίχων εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὸ τοῦ μεγάλου ὕψους τοῦ κτηρίου. Μπορεῖ ὅμως νὰ μαρτυρεῖ καὶ τὴν δυσπιστία τῶν μαστόρων στὴν μᾶλλον εὐτελεῖ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ. Δὲν εἶναι πάντως ἀγνωστες καὶ ξυλόστεγες ἐκκλησίες μὲ ἀντηρίδες ἐξωτερικὰ, ὅπως ἦταν ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στὴν γειτονικὴ Μεθώνη (βλ. παρακάτω).

24. Τὸ πρόβλημα πιθανότατα θὰ λυθεῖ ὅταν γίνῃ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ ναοῦ.

Ἦδη ὁ Δ. Πάλλας εἶχε διακρίνει ὅτι ὁρισμένες μορφές τοῦ ναοῦ ἦσαν «ἐκδήλως ἐπηρεασμένοι ἐκ τῶν μορφῶν τῆς γοθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς» ἀναφερόμενος στίς ἀντηρίδες τοῦ²⁵. Στὸ σημεῖο αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ προσθέσει ὅτι ἡ διάταξη δύο ἀντηρίδων στίς γωνίες (καὶ ὄχι μιᾶς κατὰ τὴν διαγώνιο) μαρτυρεῖ πρωιμότητα²⁶, καθὼς καὶ ὅτι ἡ ἀπουσία ὑποτομῆς στίς λοξότμητες ἐνδιάμεσες ζώνες τους, ἀκολουθεῖ τὸ πνεῦμα λιτότητας καὶ οἰκονομίας ποὺ χαρακτηρίζει τὸ μνημεῖο.

Εἰκ. 3. Ἐκκλησία Παλαιομεθώνης. Πρόταση γιὰ ἀναπαράσταση τῆς κατόψεως τοῦ μνημείου, στὴν ἀρχικὴ τοῦ φάση (13ος αἰ.).

Ζεύγη κιόνων δὲν εἶναι συνήθη μόνο σὲ κλειστὲς μοναστηριακὲς αὐλές (cloîtres, cloisters) ἀλλὰ καὶ σὲ κιονοστοιχίες κλιτῶν γοθικῶν ἐκκλησιῶν²⁷. Στὴν περίπτωσή μας τὰ πράγματα εἶναι κάπως ἀσαφὴ δεδομένου ὅτι δὲν ἔχουμε παρὰ τὰ δύο μόνο ζεύγη κιόνων καὶ (ὅπως ἤδη σημειώθηκε) ἡ ποικιλία²⁸ ἢ ἡ ἐναλλαγὴ²⁹ τῆς μορφῆς τῶν στηριγμάτων εἶναι πολὺ πιθανή.

25. *ΑΔ* 17 (1961-62) Χρον., 104, *ΠΑΕ* 1969, 87.

26. A. BON, *La Morée franque, Texte* (Paris 1969) 576, C. ENLART, *Manuel d'archéologie française* I. I (Paris 1920) 520 καὶ A. CHOISY, *Histoire de l'architecture* II (Paris 1943) 234.

27. C. ENLART, ὁ.π. 601, σημ. 7.

28. Ὅπως στὸν Ἅγιο Στέφανο τῆς Sens. Βλ. *Bul. Mon.* 137 (1978) 17, εἰκ. 4.

29. Ὅπως στὴν μητρόπολη τῆς Λαζάνης. Βλ. *Bul. Mon.* 135 (1977) 21 κέ., 30.

Περισσότερο χρήσιμες είναι οι πληροφορίες που παρέχουν οι διπλές βάσεις οι οποίες διασώζονται κατά χώραν. Τò ξεχειλίσμα της σπείρας πάνω από την πλίνθο εμφανίζεται στις άρχες του 13ου αιώνα³⁰ για να αποτελέσει σε συνέχεια τὸν κανόνα. Ἡ καθιέρωσή τοῦ μικροῦ ὀλοσώμου κιλλίβαντος κάτω ἀπὸ τὰ διευρυνόμενα τμήματα τῆς σπείρας ἀρχίζει ἐπίσης τὸν 13ο αἰώνα³¹ καὶ τὰ παραδείγματα σὲ γαλλικὰ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς εἶναι πολλὰ³². Δὲν ἔχουμε ὁμως στὸ ὑπὸ ἐξέταση μνημεῖο ὀκταγωνικὴ τὴν πλίνθο, οὔτε κὰν ἀπότμηση τῆς ἄνω γωνίας τῆς (biseau), ποὺ συνηθίζονται ἀργότερα³³.

Οἱ τρεῖς προέχουσες κόγχες τοῦ ἱεροῦ ἀποτελοῦν συνηθέστατη περίπτωση σὲ ναοὺς στὴν Δύση κατὰ τὴν ἴδια περίοδο³⁴ καὶ ὁ πυλώνας ἐπίσης. Οἱ τοιχοποιεῖς ἀπὸ ἀργούσ καὶ ἀνάμικτους λίθους καὶ μὲ χρῆση τούβλων εἶναι ποιοτικὰ μέτριες συγκρινόμενες μὲ ἐκεῖνες τῶν μητροπόλεων τῆς Εὐρώπης τῆς ἰδίας ἐποχῆς. Αὐτὸ ὁμως εἶναι ἓνα γενικότερο φαινόμενο γιὰ τὰ φραγκικὰ κτήρια στὴν Ἑλλάδα: Στὸν Ζαρακά ἔχει γίνει ἐκτεταμένη χρῆση ἀρχαίου ὕλικου³⁵, στὴν Ἀνδραβίδα ἐπίσης ἀρχαίων λιθοπλίνθων καὶ τούβλων (ἰδίως στοὺς θόλους)³⁶, στὴν Ἴσοβα ἀργολιθοδομῆς³⁷, στὸν ναὸ τοῦ κάστρου τῆς Ἀμφισσας ἐπίσης³⁸. Στὰ προκείμενα εἶναι φανερό ὅτι δὲν ἔχουμε δείγματα μιᾶς τοπικῆς ἐνότητος τοῦ γοτθικοῦ τρόπου ἀλλὰ ἀπλότητα καὶ συμμόρφωση σὲ ὑφιστάμενες οἰκονομικὲς συνθῆκες. Ἡ πειστικὴ αὐτὴ ἐρμηνεία τοῦ Antoine Bon³⁹ ἐπιβεβαιώνεται στὸ ἐρείπιο τῆς Παλιομεθώνης, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ ἀποψή του γιὰ τὴν χρῆση τῶν τούβλων: Δὲν ἀποσκοποῦν σὲ διακοσμητικὰ ἀποτελέσματα ὅπως στὶς σύγχρονες βυζαντινὲς ἐκκλησίαις, ἀλλὰ σὲ πρακτικὲς λύσεις μικροπροβλημάτων τῆς δομῆς⁴⁰.

Ἡ ὁμοιότητα ποὺ παρουσιάζει τὸ ὑπὸ μελέτη μνημεῖο μὲ τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ Ζαρακά στὴν Στυμφαλία⁴¹ δὲν θὰ πρέπει νὰ μείνει ἀπαρατήρητη. Ἐχουμε καὶ ἐκεῖ μία θολοσκεπὴ τρίκλιτη βασιλική, χωρὶς ἐγκάρσιο κλίτος, μὲ ἀνάλογο μέγεθος⁴², τὸν ἴδιο

30. E. VIOLLET - LE - DUC, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française* II (1867) 147. Τὸ στοιχεῖο πρωτοεμφανίζεται στὴν μητρόπολη τῆς Laon, 148, σμ. 1, εἰκ. 37.

31. Ὁ.π. 147, 148, εἰκ. 32.

32. Ὅπως λ.χ. στὸν περίφημο κίονα τῶν Ἀγγέλων στὴν μητρόπολη τοῦ Στρασβούργου (βλ. *Bul. Mon.* 129, 1971, 16). Βλ. ἐπίσης A. CHOISY, ὁ.π. 363-365 καὶ C. ENLART, ὁ.π. 604, εἰκ. 313 (Saint Nazaire στὴν Carcassonne).

33. E. VIOLLET - LE - DUC, ὁ.π. 148.

34. Μία κάτοψη ἀπολύτως ἀνάλογη μὲ τῆς ἐκκλησίας τῆς Παλιομεθώνης εἶναι αὐτὴ τοῦ Ἀγίου Τάφου στὴν Barletta. Βλ. C. ENLART, *Origines françaises de l'architecture gothique en Italie* (Paris 1894) 165, εἰκ. 59.

35. Α.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Ἡ φραγκικὴ ἐκκλησία τῆς Στυμφαλίας», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier* (Ἀθήναι 1955) 13, πίν. Vβ.

36. A. BON, ὁ.π. 549-553, πίν. 14-20.

37. Ὁ.π. 538, πίν. 59-64 καὶ N. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ Παναγία καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ἰσοβας», *Τεχν. Χρον.* 33(1956) 99 καὶ R. TRAQUAIR, «The Monastery of our Lady of Isona», *JRIBA* 1923 (30) 33-41.

38. N. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Φραγκικὲς ἐκκλησίαις στὴν Ἑλλάδα», *Τεχν. Χρον.* 37 (1960) 31, εἰκ. 44, 45.

39. Ὁ.π. 553, 574, 576.

40. Μερικὰ ὀρθὰ καὶ πλάγια τούβλα στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μνημείου σχηματίζουν ἓνα εἶδος ζωφόρου, χωρὶς ὁμως οὐσιαστικὴ σημασία. Βλ. πίν. 78β.

41. Α.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ὁ.π. 1-18.

42. Ἐξωτερικὰ 17.70 × 35.10 μ. (χωρὶς τὶς ἀντηρίδες) ἐναντι 18.70 × 29.20 μ. τοῦ ναοῦ τῆς Παλιομεθώνης.

ἀριθμὸ ἀντηρίδων στὶς ὀψεις, ἐλαφριά διεύρυνση τοῦ πρώτου μετὰ τὴν εἴσοδο μετακινίου ἐναντι τῶν ὑπολοίπων, ἀναλογία πλάτους τῶν πλαγίων κλιτῶν πρὸς ἐκεῖνο τοῦ κεντρικοῦ 1 πρὸς 2 καὶ εὐρὺ πυλῶνα κοσμούμενο μὲ ἡμικιονίσκους.

Ἀβίαστα ἔτσι προκύπτει ἡ χρονολόγηση τοῦ μνημείου στὸν 13ο αἰῶνα⁴³, στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ὁποίου ἡ φραγκικὴ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὸν Μωριά ἦταν ἔντονη⁴⁴. Ἡ λιτότητα ὁμῶς στὴν κατασκευή, ἡ ἀπουσία ἐγκαρσίου κλίτους⁴⁵ καὶ ἡμικιόνων ἢ παραστάδων στοὺς τοίχους τῶν πλαγίων κλιτῶν⁴⁶ καὶ ἡ φανερὴ ὁμοιότητα μὲ τὴν ἐκκλησία τῆς Στυμφαλίας μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσει σὲ μία ἀκόμη ὑπόθεση: Πὼς τὸ κτίσμα ἀνῆκε στὸ πανίσχυρο τότε μοναχικὸ τάγμα τῶν Κιστερκιανῶν. Δὲν ἀντιβαίνει στὴν ὑπόθεση αὐτὴ τὸ γεγονὸς τῆς ὑπάρξεως ἡμικυκλικῶν κογχῶν κι ὄχι τετραγώνου ἱεροῦ βήματος, δεδομένου ὅτι, ὅπως ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴν μελέτη πλήθους παραδειγμάτων⁴⁷, ὁ ἀμιγῆς τύπος κατόψεως ποὺ εἶχε καθιερώσει ὁ ἅγιος Βερνάρδος δὲν ἀποτελοῦσε τὸν κανόνα⁴⁸ καὶ ὅτι οἱ κυκλικὲς ἐξωτερικὰ κόγχες ἱεροῦ ἦταν ἐξ ἴσου συνηθισμένες σὲ καθολικὰ μοναστηριῶν τοῦ τάγματος.

Ἡ ἀναπαράσταση τῆς ὀψιμης φάσεως τοῦ ναοῦ τῆς Παληομεθώνης (εἰκ. 4) παρουσιάζει λιγότερα προβλήματα ἀπὸ τὰ προηγούμενα, γιατί ὑπάρχει βεβαιότητα ὡς πρὸς τὰ ὕψη τῶν θόλων, τὶς γενικὲς διαστάσεις τοῦ ναοῦ καὶ τὴν μορφή τῶν θόλων καὶ τῶν σφενδονίων ποὺ τοὺς ἐνίσχυαν. Πράγματι, τὸ σχετικὸ⁴⁹ ὑψόμετρο τοῦ ἐσωραχίου τῆς κατὰ μῆκος καμάρας ἔφθανε τὰ 4.12 μέτρα καὶ κατὰ 32 ἑκατοστὰ ψηλότερα ἄρχιζε ἡ γένεση τῆς ἐγκαρσίας, τῆς ὁποίας τὸ ἐσωράχιο ἔφθανε στὴν μετρούμενη καὶ σήμερα στάθμη τῶν 6.33 μέτρων τοῦ σχετικοῦ ὑψομέτρου⁵⁰. Οἱ στέγες πάνω ἀπὸ τοὺς θόλους ἀκολουθοῦσαν πιθανότατα⁵¹ τὴν γνωστὴ σὲ σταυρεπιστέγους ναοὺς διάταξη. Κάπως ἀσαφέστερα εἶναι τὰ σχετικὰ μὲ τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ, γιατί χωρὶς σκαφικὴ ἔρευνα δὲν

43. Σύμφωνα μὲ ὅσα προηγούνται. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὸν ἴδιο αἰῶνα τοποθέτησε τὸ μνημεῖο, χωρὶς ἰδιαίτερη ἀνάλυση, ὁ Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *ΑΔ* 18 (1963) Χρον., 94.

44. Α.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ὁ.π. 17.

45. Ὁ.π.

46. P. FRANKL, *Gothic Architecture* (Harmondsworth 1962) 64.

47. Βλ. M. AUBERT, *L'architecture cistercienne en France I* (Paris 1947) 205-207 καὶ 227, σημ. 1, P. FRANKL, ὁ.π. 64 καὶ DIMIER, M. ANSELME, *Recueil des plans des églises cisterciennes* (Paris 1949) σὲ δύο τόμους.

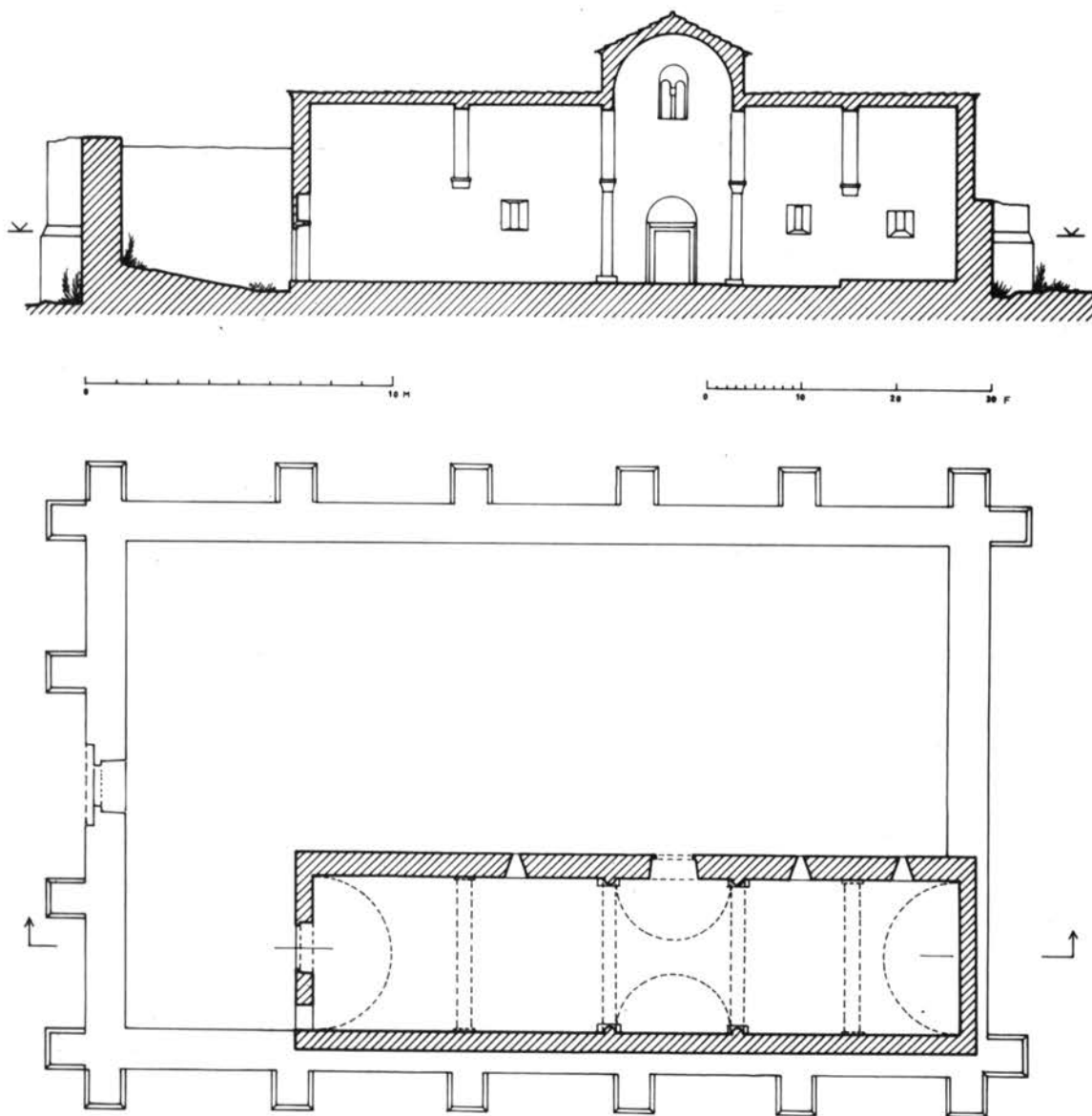
48. Βλ. DIMIER, M. ANSELME, *L'art cistercien* (Paris 1962) 67 καὶ παραδείγματα στὶς σελ. 42, 70, 88, 156, 190, 264. J. OWENS SCHAEFER, «The earliest Churches of the Cistercian Order», εἰς *Studies in Cistercian Art and Architecture I* (Kalamazoo Mich. 1982) 1-12. Γιὰ τὴν λιτότητα τῶν κιστερκιανῶν κτισμάτων βλ. J. RASPI SERRA, «Problems of non-decoration in the Architecture of Cistercian Buildings», στὸν ἴδιο τόμο, 45-48.

49. Ἡ στάθμη ± 0.00 μ., τῆς ὁποίας ἡ ἐπιλογὴ ἔγινε τυχαῖα κατὰ τὴν ἐπὶ τόπου τεκμηρίωση, φαίνεται στὰ σχέδια τομῆς τῆς παρούσης μελέτης (εἰκ. 1 καὶ 4).

50. Ἄν στὸ ὑψόμετρο τοῦ ἄνω μέρους τῶν ὑφαψιδίων 1.64 μ. προστεθεῖ ἡ ἀκτίνα τοῦ θόλου 4.96:2 μ. προκύπτει ἡ στάθμη τοῦ κάτω ἐσωραχίου. Ἡ προσθήκη 32 ἑκατοστῶν τοῦ πάχους τῆς καμάρας καὶ 3.78:2 μ. (τῆς ἀκτίνος δηλαδὴ χαράξεως τοῦ ἐγκαρσίου θόλου) μᾶς δίνει πράγματι τελικὴ στάθμη 6.33 μ.

51. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποκλείσει καὶ ἄλλες μορφὲς στεγάσεως λαμβανομένης ὑπ' ὄψης τῆς προνοίας γιὰ ἄμυνα ποὺ ὅπως φαίνεται ἐπεδίωξαν κατὰ τὸ κτίσιμο (δῶμα;).

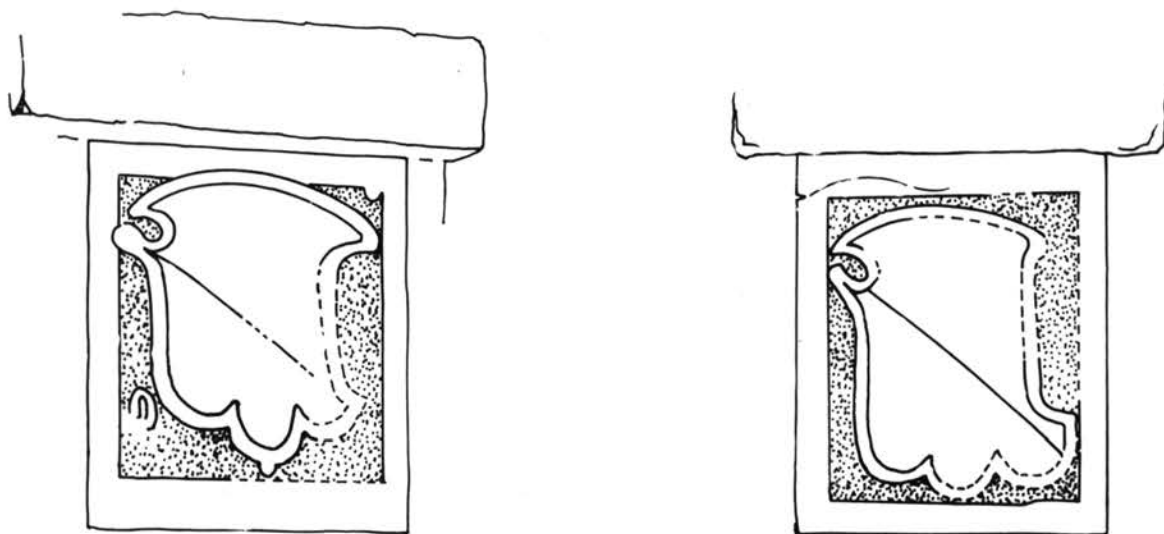
είναι δυνατόν νὰ γνωρίζουμε ἂν τὰ κτιστὰ ὑπόβαθρα τῶν κίωνων ποὺ ὀριοθετοῦσαν τὸν χώρο τῆς ἐγκαρσίας καμάρας (μὲ σχετικὰ ὑψόμετρα -1.37 καὶ -1.41 μ. στὸν βόρειο τοῖχο) ἦταν ἰσοῦσὴ μὲ αὐτό.

Εἰκ. 4. Ἐκκλησία Παλιομεθώνης. Ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου στὴν δεύτερη φάση τοῦ (15ος αἰ.).
Κάτοψη καὶ τομή.

Δυστυχῶς, ἡ ἀσάφεια ἐπεκτείνεται στὴν ἀνατολική πλευρά τοῦ ναοῦ ποὺ ἔχει καταστραφεῖ μέχρι θεμελίων. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ἡ μικρὴ κόγχη τῆς ἀρχικῆς φάσεως ξανακτίσθηκε παρὰ τὴν ἐκκεντρὴ διάταξή της, ἢ ἔάν στὴν θέση αὐτὴ ὑπῆρχε ἕνας ἀπλὸς ἐγκάρσιος τοῖχος, ὅπως δείχνει τὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 4.

Ἡ θέση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (πὺ ἐχει ἐπίσης κατεδαφισθεῖ) εἶναι γνωστὴ⁵², ὅχι ὁμως καὶ ἡ διάταξη τῶν ἀνοιγμάτων τῆς. Μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει ἓνα ἀνοιγμα κατὰ τὸν ἄξονα κι ἓνα δεύτερο στὸ νότιο πέρας, μοναδικὴ εὐλογη λύση τοῦ προβλήματος πὺ θέτει ἡ συνεχὴς ἐπιφάνεια τοῦ νοτίου τοῖχου χαμηλὰ στὴν θέση αὐτὴ καὶ στὸ ὅποιο τὴν τελικὴ ἀπάντηση θὰ δώσει μόνον ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφή. Ἐνα ἀκόμη ἀνοιγμα μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὑπῆρχε στὸν βόρειο τοῖχο κατὰ τὸν ἄξονα τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ ναοῦ. Τὸ κυκλικὸ περίπου σχῆμα τοῦ χάσματος τῆς τοιχοποιίας ἐπιτρέπει ἐδῶ τὴν ὑπόθεση τῆς ὑπάρξεως μιᾶς τοξωτῆς εἰσόδου, τῆς ὁποίας οἱ λαξευτοὶ ὀρθοστάτες καὶ θολίτες ἀφαιρέθηκαν μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ μνημείου.

Εἰκ. 5. Ἐκκλησία Παλιομεθώνης. Σχηματικὴ ἀναπαράσταση τῶν δύο θυρεῶν, στὴν νότια καὶ τὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ μνημείου.

Εἶναι εὐλογο νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ἓνα τμήμα τοῦ παλαιοῦ οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ ξαναχρησιμοποιήθηκε κατὰ τὴν οἰκοδόμησι, καθὼς καὶ ὅτι τὰ λείψανα τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῖχου τοῦ γοθικοῦ ναοῦ, ἄγνωστο σὲ ποιὸ ὕψος σωζόμενα, ἀπετέλεσαν ἓναν ὀχυρὸ περίβολο τῆς νέας ἐκκλησίας. Οἱ πολεμίστρες μάλιστα πὺ ἀνοίγονται στὸν βόρειο τοῖχο τῆς, πρὸς τὴν αὐλὴ καὶ ὅχι πρὸς τὰ ἔξω, μαρτυροῦν ἴσως τὴν πρόθεση ὀργανώσεως δύο σταδίων ἀμύνης: ἀρχικὰ στὸν περίβολο καὶ τελικὰ μέσα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ναό.

Οἱ δύο ὅμοιοι θυρεοὶ πὺ ἐντοιχίσθηκαν στίς πιὸ περίοπτες θέσεις τοῦ ναοῦ δὲν εἶχαν σχῆμα λυροειδές⁵³ (ἄγνωστο ἄλλωστε στὴν ἐραλδική) ἀλλὰ τὸ γνωστὸ μὲ τὰ ὀνόματα *targe*, *targe à bouche*, *scudo incavato*, *targa* ἢ *tartsche*, τὸ ὅποιο χαρακτηρίζεται ἀπὸ

52. Βλ. παραπάνω σελ. 306.

53. Ὅπως ὑπέθεσε ὁ Δ. ΠΑΛΛΑΣ. Βλ. ΠΑΕ 1969, 93, εἰκ. 9 καὶ 10.

άσυμμετρία και από την βαθιά καμπυλόγραμμη έσοχή στην άνω άριστερή του γωνία⁵⁴. Κάποιες λεπτομέρειες που διασώθηκαν⁵⁵ πιστοποιούν (είκ. 5) έδω τον τύπο της targa που δεν ήταν άλλωστε άγνωστος στην βενετσιάνικη Μεθώνη. Τον ξαναβρίσκουμε στόν δυστυχώς άχρονολόγητο πύργο του λιμένος της⁵⁶, σέ θυρεό της οίκογενείας Michieli⁵⁷.

Ό θυρεός, τó πεδίο του οποίου χωρίζεται με διαγώνιο γραμμή από πάνω άριστερά πρós τά κάτω δεξιά (tranché) και έχει συνάμα έλεύθερο από παραστάσεις τó πάνω τμήμα του, αναγνωρίζεται ότι ανήκει σέ μία και μόνη βενετσιάνικη οίκογένεια, παρά τó ότι έχει χάσει τά χρώματά του: Στην οίκογένεια Soranzo⁵⁸. 'Αλλά γι' αυτό θά ξαναγίνει λόγος.

Τό έξεταζόμενο μνημείο πήρε με την ανακατασκευή του τον τύπο του μονοκλίτου σταυρεπιστέγου ναού. Όπως παρατηρήθηκε ήδη από τόν ανασκαφέα του⁵⁹, ó τύπος αυτός ανήκει στην έντόπια, την έλλαδική δηλαδή παράδοση έκκλησιαστικής άρχιτεκτονικής. 'Η παραλλαγή Α.1 σταυρεπιστέγου⁶⁰ στην όποία έντάσσεται τυπολογικά ή έκκλησία, είναι κοινή στην Πελοπόννησο⁶¹, περιλαμβάνει τά πιό παλιά παραδείγματα του τύπου⁶², προσιδιάζει όμως σέ μικρά κτήρια. Πιθανότατα έδω έχουμε τó μεγαλύτερο παράδειγμά της. 'Η ιδιαιτερότητα όμως αυτή έπεκτείνεται και σέ άλλες λεπτομέρειες του μνημείου, στην διάταξη του ίερού, στά πολεμιστροειδή παράθυρα, στους ήμικίονες και τά φουρούσια από τά όποια ξεκινούν οί ένισχυτικές ζώνες του θόλου. Οί ίδιες οί ζώνες, τά σφενδόνια, θά μπορούσαν ίσως νά έρμηνευθούν από τó σχετικά μεγάλο μέγεθος της έκκλησίας, δεδομένου ότι ένισχύουν τόν μεγάλο άνοίγματος θόλο στίς θέσεις της μεγίστης καταπονήσεώς του, εκεί δηλαδή που μεταφέρεται τó βάρος της έγκαρσίας καμάρας. 'Ανάλογα παραδείγματα ένισχύσεως δεν λείπουν σέ σταυρεπιστέγους παραλλαγής Α.1, άλλοτε με κιονοστήρικτες διατάξεις⁶³ και άλλοτε με σφενδόνια⁶⁴, έτσι ώστε

54. *Wappenfibel. Handbuch der Heraldik* (Neustadt an der Aisch 1970) 54.

55. 'Η κατακόρυφη καμπυλούμενη πρós τά έξω δεξιά γραμμή του περιγράμματος του θυρεού της βορείας κεραίας και ή διαφορετική καμπύλωση των άνω γωνιών του θυρεού της νοτίας κεραίας.

56. K. ANDREWS, *Castles of the Morea* (Princeton 1953) 73 (Posto alla Porta Stoppa) χωρίς φωτογραφία του ίδιου του θυρεού.

57. 'Εδω ή άσπίδα συνοδεύεται από κράνος και έγγράφεται σέ πολύλοβο πλαίσιο.

58. PIETRO ROSSETTI VENEZIANO, *Le Arme, overo insegne di tutti li nobili della magnifica e illustrissima Città di Venetia c' hora viuono* (Venetia MDLXCI). P. COSMOGRAFO CORONELLI, *Arme, blasoni o insegne gentilitate della famiglie patritiae esisteni nella Serenissima Republica di Venetia* (1694) είκ. 98. Τά χρώματα του οίκοσήμου Soranzo ήταν τó χρυσό και τó βαθύ γαλάζιο.

59. ΠΑΕ 1969, 94.

60. Α.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Οί σταυρεπίστεγοι ναοί της 'Ελλάδος», *ΑΒΜΕ Α'* (1935) 41 κέ. Κατηγορία Α', 42-44.

61. Όπως σέ ναούς του Σοφικού, Λεονταρίου, Γερακίου, Μυστρά, Τρύπης, 'Αγινορίου κλπ. Βλ. Α.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ό.π.

62. Βλ. Χ. ΜΠΟΥΡΑ, «Ό 'Αγιος Γεώργιος της 'Ανδρούσης», *Χαριστήριον εις 'Α.Κ. 'Ορλάνδον Β'* ('Αθήναι 1966) 270-285, Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, «'Η 'Αγία Τριάς Κρανιδίου», *ΕΕΒΣ* 3 (1926) 192-205, S. KALOPISSI - VERTI, *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis* (München 1975) 21-23 και ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, *Οί τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο 'Αλεποχώρι Μεγαρίδος* ('Αθήναι 1978) 8.

63. Α.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Σταυρεπίστεγοι ναοί Βάθειας Εύβοίας», *ΑΒΜΕ Ζ'* (1951) 122 είκ. 10, 127 είκ. 15.

64. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, «Ρεκίτσα», *Πελοποννησιακά Ε'* (1962) 285, 287-288, είκ. 1, 2.

νά μπορεί νά γίνει λόγος για μία ακόμη παραλλαγή των μονοκλίτων σταυρεπιστέγων ἐκκλησιῶν⁶⁵.

Σε ἀντίθεση πρὸς τὰ τυπολογικὰ δεδομένα, οἱ κατασκευαστικοὶ τρόποι καὶ οἱ ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς διαφέρουν λοιπὸν ἀπὸ τὶς συνηθισμένες στὴν Πελοπόννησο. Καὶ ναὶ μὲν τὰ δίλοβα παράθυρα τῶν κεραιῶν ἔχουν βυζαντινὴ τὴν γενικὴ διάταξη, εἶναι ὅμως συνηθέστατα στὴν Βενετία ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν εἰσαγωγή ἐκεῖ τῆς Ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ὁ τρόπος κατασκευῆς τους δὲν εἶναι βυζαντινός⁶⁶. Οἱ ἡμικίονες στὸ ἐσωτερικὸ καὶ κυρίως τὰ πώρινα κοιλόκυρτα φουρούσια μαρτυροῦν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὶς ἐντόπιες συνήθειες. Ὅρθα λοιπὸν ὁ ἀνασκαφέας τοῦ μνημείου διεπίστωσε γι' αὐτὸ «κλασσικίζουσα παιδεία ἢ ὁποία ἐνθυμίζει τὸ πνεῦμα τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως»⁶⁷.

Τὰ παραπάνω ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ δευτέρη φάση τοῦ λεγομένου Ἀγιολέου, ἂν καὶ ἀκολουθοῦσε ἕναν τύπο πολὺ γνωστὸ στὴν ναοδομία τῶν Ἑλλήνων, ἀπὸ πλευρᾶς μορφολογικῆς διαφοροποιόταν οὐσιαστικὰ ἀπὸ αὐτήν. Ὅπως μαρτυροῦν καὶ οἱ θυρεοὶ στὶς κεραῖες του, ἦταν ἕνα κτίσμα τῶν Βενετιανῶν. Ἡ ἀπουσία γοθικῶν χαρακτηριστικῶν τὴν τοποθετεῖ στὸν προχωρημένο 15ο αἰῶνα ἂν καὶ τίποτα δὲν προδίδει τὴν ἀποδοχὴ τῶν νέων, ἐπηρεασμένων ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν ποὺ ἔκαναν τότε τὴν ἐμφάνισή τους στὴν Βενετία⁶⁸. Στὸν 15ο αἰῶνα ὁδηγεῖ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ *scudo incavato* τῶν θυρεῶν, τυπικὸ τῆς ἐποχῆς⁶⁹. Ἡ πλήρης ἀνασφάλεια ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῆς Μεθώνης στὸ διάστημα 1400-1450⁷⁰, καθὼς καὶ ἡ ὀλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τοῦ βενετιανικοῦ στοιχείου μετὰ τὸ 1500, κάνουν πάντως πιθανότερη τὴν ἀνοικοδόμησή τῆς ἐκκλησίας στὸ δεύτερο μιστὸ τοῦ 15ου αἰῶνος.

Τὴν σημασία τῶν περιγητικῶν κειμένων γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας καὶ τῶν μνημείων τῆς Μεθώνης τὴν ἔχουν ἀπὸ παλιὰ τονίσει διάφοροι ἐρευνητές⁷¹. Στὰ ταξίδια τῶν Εὐρωπαϊῶν προσκυνητῶν πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους, ἡ Μεθώνη ἀποτελοῦσε καθιερωμένο σταθμὸ κατὰ τοὺς τρεῖς αἰῶνες ποὺ ἀνῆκε στὴν Βενετία, δεδομένου ὅτι ἡ διακί-

65. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, ὁ.π. 287 καὶ *Μαθήματα Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Β'* (Ἀθήνα 1975) 237.

66. Τὰ τοξύλια ἔχουν λαξευθεῖ σὲ λίθινα μέλη ποὺ λειτουργοῦν στατικά ὡς δοκοί. Οἱ μεταξὺ τους ἄρμοι συμπίπτουν μὲ τοὺς ἄξονες τῶν τοξυλίων.

67. ΠΑΕ 1969, 94.

68. L.H. HEYDENREICH, W. LOTZ, *Architecture in Italy 1400-1600* (Harmondsworth 1974) 83-95.

69. *Encicl. Italiana* XXXIII, 267, *Wappenfibel. Handbuch der Heraldik*, ὁ.π. 54. Παραδείγματα βλ. εἰς ED. ARSLAN, *Gothic Architecture in Italy* (London 1972) εἰκ. 246 (Pal. Condarini-Fasan περὶ τὸ 1450), εἰκ. 255 (Pal. Bembo περὶ τὸ 1460), εἰκ. 265 (Pal. Pisani περὶ τὸ 1460) (ὅλα στὴν Βενετία), G. GEROLA, *Monumenti veneti dell'isola di Creta IV* (Venezia 1932) 236 ἄρ. 247 (Καστελλίου Κισσάμου), 257 ἄρ. 356-357 (Ἁγίου Ἰωάννου Τυλίσσου).

70. D. ZAKYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée I* (Paris 1932) 199, 212, 243 κέ.

71. ST. B. LUCE, «Modon, A Venetian Station in Mediaeval Greece», *Classical and Mediaeval Studies in Honor of Erward Kennard Rand* (N. York 1938) 195-208, ἰδίως 198. G. SOULIS, «Notes on Venetian Modon», *Πελοποννησιακὰ Γ'-Δ'* (1958-59) 268 κέ. Α. ΜΟΜΦΕΡΑΤΟΣ, *Ἡ Μεθώνη καὶ ἡ Κορώνη ἐπὶ Ἑνετοκρατίας* (Ἀθήναι 1914). Τ. ΔΕΜΟΔΟΣ, *Ταξεῖδι στὴν Μεθώνη τοῦ Γάλλου C.D., MCCMXXVI* (Ἀθήνα 1947).

νηση τῶν δυτικῶν ἐπιβατῶν - προσκυνητῶν πρὸς τὴν Παλαιστίνην γινόταν σχεδὸν πάντοτε μὲ βενετσιάνικα πλοῖα.

Ὅπως εἶναι φυσικό, τὰ ἅγια λείψανα ἐνδιέφεραν ζωηρὰ τοὺς προσκυνητὲς ποὺ πρωτογνώριζαν ἐδῶ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὰ θαύματά της. Ἔτσι, τὰ θαυματουργὰ λείψανα τοῦ ἁγίου Λέοντος τοῦ νέου, ἐνὸς τοπικοῦ ἁγίου τῆς Μεθώνης, ἀναφέρονται στὰ φτωχὰ κατὰ τὰ ἄλλα ταξιδιωτικὰ κείμενα ἀρκετὲς φορές, πράγμα τὸ ὁποῖο ὁδήγησε τοὺς νέους ἐρευνητὲς⁷² σὲ συσχετισμοὺς μὲ τὴν ἐρειπωμένη ἐκκλησία ποὺ φέρεται μὲ τὸ ὄνομά του. Μία προσεκτικὴ ἀνάγνωση ὁμως τῶν κειμένων αὐτῶν ἀρκεῖ νὰ δείξει ὅτι ποτὲ δὲν συνδέουν τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου μὲ τὴν ἐξεταζόμενη ἐκκλησία, ἀλλὰ μὲ ἄλλα μνημεῖα.

Τὰ ζητήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν λατρεία τοῦ ἁγίου Λέοντος καὶ τὶς πληροφορίες τῶν προσκυνητῶν διευκρινίσθηκαν κατὰ μέγα μέρος μὲ τὴν δημοσίευση τὸ 1971 τῆς μελέτης τῆς Enrica Follieri⁷³ ποὺ ἔχει ὡς θέμα τοὺς δύο τοπικοὺς ἁγίους τῆς Μεθώνης (τὸν ἐπίσκοπο Ἀθανάσιο καὶ τὸν ἅγιο Λέοντα τὸν νέο ἢ θαυματουργό), καθὼς καὶ τὰ ἱστορικὰ τῆς λατρείας τους. Ἡ μελέτη στηρίζεται ἐξ ὁλοκλήρου σὲ κείμενα καὶ μάλιστα ἀνεκμετάλλευτα ἐπιστημονικῶς ὡς τώρα⁷⁴, καὶ ἀναζητεῖ τὶς βυζαντινὲς ἀφετηρίες τῆς λατρείας τοῦ ἁγίου Λέοντος στὴν Μεθώνη. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ Ε. Follieri ἀγνόησε πλήρως τὴν ἐκκλησία μας, καθὼς καὶ τὶς ἐρμηνεῖες τοῦ ἀνασκαφέως της.

Ἀλλὰ ἂς ἐξετάσουμε τὰ περιηγητικὰ κείμενα ἕνα πρὸς ἕνα, παραλείποντας αὐτὰ στὰ ὁποῖα δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὸν ἅγιο⁷⁵.

Ὁ Simone Sigoli στὰ 1384 γράφει ὅτι εἶδε τὸ θαυματουργὸ λείψανο σὲ μία ἐκκλησία στὴν παραλία, ἔξω ἀπὸ τὴν Μεθώνη⁷⁶. Ὁ Lionaldo Frescobaldi ποὺ τὸν συνόδευε, ἀναφέρει ὅτι ἡ ἐκκλησία ποὺ στέγαζε τὸ λείψανο ἦταν πάλι στὴν ἀκτὴ ἀλλὰ τῆς νήσου Σαπιέντζα⁷⁷, κάτι ποὺ ἀσφαλῶς εἶναι λανθασμένο. Ὁ ἐπόμενος περιηγητὴς στὰ 1418, ὁ Nombart II, ἀφέντης τοῦ Caumont, εἶναι πολὺ πιὸ κατατοπιστικὸς⁷⁸: Τὸ ἅγιο λείψανο, λέγει, ἦταν σὲ μία ἐκκλησία ἕνα καὶ μισὸ μίλι ἀπὸ τὴν Μεθώνη, κτισμένη πρὶν ἀπὸ 80 χρόνια, στὴν θέση τῆς ἀνευρέσεώς του στὴν ἀκτὴ καὶ τοῦ τάφου του. Ὁ Nombart δίνει κι ἄλλες πολὺτιμες πληροφορίες⁷⁹ καὶ προσθέτει ὅτι σὲ περιόδους πολέμου τὸ λείψανο μεταφερόταν γιὰ λόγους ἀσφαλείας μέσα στὴν ὀχυρωμένη πόλη.

72. Τ. ΔΕΜΟΔΟΣ, *Μεγάλη Πελοποννησιακὴ Ἐγκυκλοπαίδεια Α'*, 140-141, Δ. ΠΑΛΛΑΣ, *ΑΔ* 17 (1961-62) Χρον., 104-105.

73. «Santi di Metone, Atanasio vescovo, Leone taumaturgo», *Byzantion* 41 (1971) 378-451.

74. Ὁ.π. 430 κέ.

75. Ὁ.π. 385-386. Δὲν πραγματοποιήθηκε ἔλεγχος στὰ ὁδοιπορικὰ τοῦ Seigneur d'Anglure (τέλη 14ου αἰ.) καὶ Fr. Arnaud (1602). Βλ. J.M. PATON, *Mediaeval and Renaissance Visitors to Greek Lands* (Princeton, N.J. 1951) 36-37.

76. L. FIACCHI, F. POGGI, *Viaggio al Monte Sinai di Simone Sigoli* (Firenze 1829) 4, Δ. ΠΑΛΛΑΣ, *ΑΔ* 17 (1961-62) Χρον., 105, Ε. FOLLIERI, ὁ.π. 386, 389, 390.

77. C. ANGELINI, L. Frescobaldi-S. Sigoli, *Viaggio in Terrasanta* (Firenze 1944) 173-174, Ε. FOLLIERI, ὁ.π. 386, 389, 390.

78. MARQUIS DE LA GRANGE, *Voyage d'outremer en Jhérusalem par le Seigneur de Caumont l'an 1418* (Paris 1858) 89-91, Ε. FOLLIERI, ὁ.π. 390-392.

79. Βλ. Ε. FOLLIERI, ὁ.π. καὶ 397.

Δύο γενιές αργότερα⁸⁰, στὰ 1479, ὁ Sebald Rieter ὁ νεώτερος προσκυνᾷ τὸ λείψανο μαζί με τὴν κᾶρα τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου μέσα στὸ κάστρο τῆς Μεθώνης⁸¹. Τὸν ἐπόμενο χρόνο ὁ ἀνώνυμος τοῦ *Voyage de la Sainte Cyté de Hierusalem*⁸² εἶδε τὸ λείψανο μέσα στὴν μεγάλη ἐκκλησία τῆς πόλεως, δηλαδὴ στὸν καθεδρικό της ναό. Ὁ Δομινικανὸς καλόγερος Felix Fabri τὸ 1483, σαφῶς δηλώνει⁸³ ὅτι τὸ σῶμα τοῦ ἁγίου Λέοντος ἦταν στὸν καθεδρικό ναὸ πού ἐτιμᾶτο εἰς μνήμην τοῦ ἁγίου Ἰωάννου. Μετὰ τὸν περίφημο γιὰ τὶς ξυλογραφίες του Bernhard von Breydenbach⁸⁴ πάλι τὸ 1483 καὶ τὸν ἀνώνυμο, τὴν ἴδια χρονιά, συγγραφέα τοῦ *Viazo da Venezia al Sancto Jerusalem*⁸⁵ (πού καὶ οἱ δύο σημειώνουν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ λειψάνου στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου) ἐπεταὶ ὁ Pietro Casola (1494), ὁ ὁποῖος περιγράφει τὸ θαυματουργὸ λείψανο καὶ ἀναφέρει τὸν παλιὸ τοῦ τάφο στὴν ἀκροθαλασσιὰ καὶ τὴν τωρινὴ φύλαξή του ὑπὸ κακὲς συνθήκες σ' ἓνα ξύλινο κιβώτιο, πάλι στὴν καθεδρική ἐκκλησία τῆς Μεθώνης⁸⁶.

Ὁ Arnold von Harff, στὰ 1497, ἀναφέρει⁸⁷ (καὶ μόνον αὐτὸς) ναὸ τοῦ Ἀγίου Λέοντος, τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει ὡς μητρική, κύρια ἐκκλησία⁸⁸ καὶ στὴν ὁποία ὑπάρχει τὸ λείψανό του μαζί μ' ἐκεῖνο τοῦ ἁγίου Ἀναστασίου. Εἶναι βέβαιον ὅς ὁ περιηγητὴς ἀναφέρεται σὲ ἐκκλησία ἐντὸς τοῦ κάστρου. Καὶ αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ ἡ γνωστὴ καθεδρική, δεδομένου ὅτι ἀπὸ τὸν περιηγητὴ ἀφ' ἑνὸς χαρακτηρίζεται ὡς κύρια ἐκκλησία καὶ ἀφ' ἑτέρου βεβαιώνεται ὅτι στεγάζε καὶ τὰ λείψανα τοῦ ἄλλου ἁγίου⁸⁹, πράγμα πού, ὅπως εἶναι γνωστό, συνέβαινε στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου. Ὁ A. von Harff δὲν ἦταν πάντοτε φίλος τῆς ἀλήθειας⁹⁰ κι αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν ἄστοχη ἀπόδοση στὸν ἅγιο Λέοντα τοῦ ναοῦ στὸν ὁποῖο ἀπλῶς στεγαζόταν τὸ λείψανό του.

80. Ὁ παρεμβαλλόμενος χρονικά Pero Tafúr δὲν ἀναφέρει τὸν Ἀγιολεό. Βλ. P. TAFÚR, *Travels and Adventures 1435-1439* (London 1926) 49 κέ. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, ὁ.π. 104, σημ. 4.

81. R. RÖHRICHT - H. MEISNER, *Das Reisebuch der Familie Rieter* (Tübingen 1884) καὶ E. FOLLIERI, ὁ.π. 386, 392.

82. CH. SCHEFER, *Le Voyage de la Sainte Cyté de Hierusalem* (Paris 1882) 46-47 καὶ E. FOLLIERI, ὁ.π. 387, 392, 393.

83. C.D. HASSLER ἐκδ., *Fratris Felicis Fabri, Evagatorium in terrae Sanctae...* (Stuttgart 1849) III, 330-343, Δ. ΠΑΛΛΑΣ, ὁ.π. 105, E. FOLLIERI, ὁ.π. 393, 394, ST. B. LUCE, ὁ.π. 198.

84. H.W. DAVIES, *Bernhard von Breydenbach and his Journey to the Holy Land* (London 1911) 13, 17, E. FOLLIERI, ὁ.π. 387, Δ. ΠΑΛΛΑΣ, ὁ.π. 105, σημ. 9, G. SOULIS, ὁ.π. 199-200.

85. E. FOLLIERI, ὁ.π. 387, 395.

86. M. NEWETT, *Canon Pietro Casola's Pilgrimage to Jerusalem* (Manchester 1907) 193, G. PORRO, *Viaggio di Pietro Casola a Gerusalemme* (Milano 1855) 37-39, E. FOLLIERI, ὁ.π. 387, 396-397, G. SOULIS, ὁ.π.

87. E. VON GROOTE, *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff von Cöln...* (Cöln 1860) 66-68, M. LETTS, *The Pilgrimage of Arnold von Harff* (London 1946) 80-81, E. FOLLIERI, ὁ.π. 387, 395-396, Δ. ΠΑΛΛΑΣ, ὁ.π. 105, G. SOULIS, ὁ.π. 268.

88. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, 105, σημ. 10.

89. Κάνοντας σύγχυση μεταξύ τῶν ἁγίων Ἀναστασίου καὶ Ἀθανασίου. E. FOLLIERI, ὁ.π. 396.

90. ΙΩ. ΚΑΛΛΙΠΕΟΥΝΑΚΗΣ, «Ἡ διέλευσις τοῦ περιηγητοῦ Arnold von Harff δι' Ἑλλάδος κατὰ τὸ 1477», *ΕΕΒΣ* 23 (1953) 246.

Ἀπὸ τὰ περιηγητικὰ λοιπὸν κείμενα προκύπτει ὅτι τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου Λέοντος τοῦ θαυματουργοῦ βρισκόταν ἀρχικὰ σὲ μία ἐκκλησία κτισμένη δίπλα στὴν θάλασσα, στὴν θέσιν τοῦ τάφου του καὶ κάποτε, μεταξὺ τοῦ 1418 καὶ τοῦ 1479, μεταφέρθηκε γιὰ λόγους ἀσφαλείας⁹¹ στὴν κεντρικὴ ἐκκλησίαν τῆς Μεθώνης, τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο. Ἡ ἔρευνα τῆς E. Follieri⁹² φώτισε τὰ θέματα αὐτὰ περισσότερο, διευκρινίζοντας ὅτι ὁ τάφος καὶ ἡ ἀρχικὴ ἐκκλησία ἦταν στὴν θέσιν «Ρώσσον χῶμα», ἐκτὸς τῆς Μεθώνης καὶ δίπλα στὴν θάλασσα, καθὼς καὶ ὅτι ἡ ἀνεύρεση τοῦ θαυματουργοῦ λειψάνου καὶ ἡ καθιέρωση τῆς λατρείας του ἀνάγονται στὸν 12ο αἰῶνα καὶ ὀφείλονται στὸν γνωστὸ λόγιό ἐπίσκοπο Μεθώνης Νικόλαο⁹³. Ὅσο γιὰ τὴν κεντρικὴ ἐκκλησίαν τῆς πόλεως, τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο, ἀρκεῖ νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἦταν μία μεγάλη τρίκλιτη βασιλική⁹⁴ μὲ γοτθικὰ μορφικὰ χαρακτηριστικὰ⁹⁵, τῆς ὁποίας ἐλάχιστα τμήματα σώζονται ἀκόμα⁹⁶. Ἡ μεγάλη ἱστορικὴ τῆς σημασία⁹⁷ δὲν ἐμπόδισε τὴν κατεδάφισή της λίγο μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν⁹⁸.

Ὅλα αὐτὰ μᾶς ἀπεμάκρυναν κάπως ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παλιομεθώνης. Ἐκάναν ὁμως βέβαιον ὅτι αὐτὴ δὲν ἔχει καμία ἀπολύτως σχέσιν μὲ τὸν ἅγιο Λέο καὶ τὴν λατρεῖαν του. Ἡ φήμῃ τοῦ θαυματουργοῦ λειψάνου⁹⁹ ποὺ ὅπως φαίνεται ἐπέζησε τῆς φοβερῆς καταστροφῆς τοῦ 1500¹⁰⁰ καὶ τῆς ἀπωλείας του¹⁰¹, ἔγινε αἰτία νὰ συνδεθεῖ στὰ νεώτερα χρόνια (ἴσως μὲ αὐτοῦργον κάποιον τοπικὸν λόγιον) τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου μὲ τὸ ἐπιβλητικὸν ἐρεῖπιον. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὲς καὶ ἄλλες περιπτώσεις μετονομασίας μνημείων, μετὰ ἀπὸ μακρὰ περίοδον σιωπῆς, μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν στὴν Πελοπόννησον¹⁰².

91. Βλ. παραπάνω σημ. 70.

92. E. FOLLIERI, ὁ.π. 402-407.

93. E. FOLLIERI, ὁ.π. 408 κέ.

94. A. BLOUET, *Expédition scientifique de Morée I* (Paris 1831) 12, πίν. 14a καὶ b. K. ANDREWS, ὁ.π. πίν. XVI, Y, 245.

95. Ὅπως φαίνεται στὰ σχέδια τοῦ BLOUET (ὁ.π.) ἡ ἐκκλησία εἶχε ὀξυκόρυφα παράθυρα καὶ ἀντηρίδες. Μία ἀπεικόνισή της τοῦ 15ου αἰῶνος ἔχουμε στὴν γενικὴ ἀποψη τῆς Μεθώνης τοῦ B. von Breidenbach τὴν ὁποία βλ. πρόχειρα εἰς ΝΙΚ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Παυσανίου Ἑλλάδος περιήγησις, Μεσσηνιακὰ* (Ἀθήνα 1979) 163, εἰκ. 119.

96. Τμήματα τῶν περιμετρικῶν τῆς τοίχων καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ μεταγενεστέρου μιναρέ. Βλ. καὶ Δ. ΠΑΛΛΑ, *ΑΔ* 17 (1961-62) Χρον., 103, σημ. 1.

97. Ἐδῶ ἐγινε στίς 23 Νοεμβρίου 1439 λειτουργία παρουσίαν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου. Βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἐνθυμήσεων ἥτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη», *NE* 7 (1910) 156, 157.

98. E. FOLLIERI, ὁ.π. 382, σημ. 6.

99. E. FOLLIERI, ὁ.π. 399.

100. Γ. ΖΩΡΑΣ, *Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων Σουλτάνων* (Ἀθήναι 1958) 132-133, Κ.Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Ζ'* (1894) 593-594, R. FULIN ἐκδ., *I Diarii di Marino Sanudo III* (Venezia 1880) στ. 689-694. Μεταξὺ τῶν θυμάτων τῆς σφαγῆς περιλαμβανόταν καὶ ὁ ὁρθόδοξος ἐπίσκοπος Ἰωάννης Πλουσιαδηνός· βλ. Μ. ΜΑΝΟΥΣΣΑΚΑΣ, «Recherches sur la vie de Jean Plousiadénos», *REB* 17 (1959) 28-51.

101. E. FOLLIERI, ὁ.π. 397-398.

102. Ὅπως λ.χ. τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ κάστρου τῆς Μονεμβασίας σὲ Ἀγία Σοφία (βλ. Η. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, εἰς *ΔΧΑΕ Θ'*, 1977-79, 217-218) καὶ τοῦ Ζωοδότου τοῦ Μυστρά ἐπίσης σὲ Ἀγία Σοφία (βλ. Μ. CHATZIDAKIS, *Mystras*, Athens 1981, 69).

Τὸ πλῆθος τῶν γραπτῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν Μεθώνη καὶ τὴν περιοχὴ τῆς δημιουργοῦν θετικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν μελέτη καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν μνημείων τῆς. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τόπος τρεῖς φορές ὑπέστη γενικὴ καταστροφή¹⁰³, σώζονται ἀκόμη ἐδῶ κτήρια ἢ λείψανά τους, ποὺ μποροῦν νὰ προκαλέσουν μεγάλο ἐνδιαφέρον, τουλάχιστον ἱστορικό.

Ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν, ἐγινε βέβαιο ὅτι οἱ δύο φάσεις τοῦ ἐρειπίου τῆς Παληομεθώνης ἔχουν πλήρη αὐτοτέλεια καὶ ἀπέχουν χρονικὰ μεταξύ τους. Στὴν πρώτη του φάση ὁ ναὸς ἦταν ἓνα τυπικὰ φραγτικὸ κτήριο, μὲ χαρακτηριστικὰ τοῦ γαλλικοῦ γοτθικοῦ στυλ, τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 13ου αἰῶνος, λιτὸ ἀλλὰ καὶ μεγαλοπρεπές, καθολικὸ ἴσως κιστερκιανῆς μονῆς. Ἡ συστηματικὴ λεηλασία τῶν ὑλικῶν του εἶναι μία ἐνδειξη πὼς δὲν ἔζησε πολὺ.

Δύο γραπτὰ τεκμήρια τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας λύνουν πιθανότατα τὸ πρόβλημα τῆς ταυτίσεως τοῦ μνημείου. Πρόκειται γιὰ δύο παπικὲς ἐπιστολὲς¹⁰⁴ τοῦ Κλήμεντος τοῦ 4ου, τοῦ 1267, καὶ τοῦ Γρηγορίου τοῦ 10ου, τοῦ 1271, ποὺ ἀναφέρονται σὲ μία ὁμάδα καλογραιῶν τοῦ Κιστερκιανοῦ τάγματος, ποὺ ἦλθαν τὸ 1267 στὸ Μπρίντιζι ζητώντας προστασία¹⁰⁵. Τὸ μοναστήρι τους, ἡ Santa Maria De Verge, ποὺ ἦταν στὴν Μεθώνη, καταστράφηκε τελείως ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες οἱ ὁποῖοι βιαίως τὶς ἐδιώξαν ἀπὸ ἐκεῖ «... per Graecorum potentiam ac violentiam abjectis, monasterioque ipso destructo per eosdem Graecos totaliter...»¹⁰⁶. Ἦγουμένη ἦταν κάποια Δεμέτα Παλαιολογίνα, ἄγνωστη ἀπὸ ἄλλες πηγές, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ὡς «αὐτοκρατορικοῦ αἵματος»¹⁰⁷. Μετὰ τὸν θάνατό της τὸ 1271 τὴν διαδέχθηκε ὡς ἡγουμένη κάποια Ἰσαβέλλα. Ἡ μοναστηριακὴ κοινότητα ἀποκαταστάθηκε ἔκτοτε στὴν περιοχὴ τοῦ Conversano στὴν Ἰταλία¹⁰⁸.

Εἶναι γνωστὲς οἱ συνθήκες κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες γράφτηκε ἡ μικρὴ αὐτὴ ἱστορία στὴν Πελοπόννησο: Μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες, τὴν ἐδῶ ἐκστρατεία τοῦ σεβαστοκράτορος¹⁰⁹ καὶ τὴν παράδοση στοὺς βυζαντινοὺς τὸ 1262 τῆς Μονεμβασίας, τοῦ Μυστρά καὶ τῆς Μαΐνης, οἱ Ἑλλήνες ἐγίναν στὴν Πελοπόννησο ἐπιθετικοί¹¹⁰. Τὰ δυτικὰ μοναστήρια ποὺ ἦσαν ἐκτὸς τῶν πόλεων λεηλατήθηκαν καὶ καταστράφηκαν. Ἡ μονὴ τῆς Ἰσοβας ποὺ ἀνῆκε στοὺς Βενεδικτίνους¹¹¹ πυρπολήθηκε

103. Στὰ 1125 ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς (W. MILLER, *The Latins in the Levant*, London 1908, 24), στὰ 1500 ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ στὰ 1828 ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ στρατηγοῦ Maison.

104. *Italia Sacra, sive de Episcopis Italiae* 7 (Venetis 1721) ἐκδοθεῖσα ὑπὸ FERDINANDO UNGHELLI, στ. 706, 707, 708.

105. E.A.R. BROWN, *The Cistercians in the Latin Empire of Constantinople and Greece, 1204-1276, Traditio XIV* (1958) 64-120, ἰδίως 94.

106. *Italia Sacra*, ὁ.π. 706.

107. Ὁ.π. στ. 709, σημ. 1.

108. E. BROWN, ὁ.π.

109. D. ZAKYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée A'* (Paris 1932) 32 κέ. W. MILLER, ὁ.π. 113, 114.

110. D. ZAKYTHINOS, *passim*.

111. R. TRAQUAIR, *JRIBA* 31 (1923) 38. Ἡ B. KITSIKI - PANAGOPOULOU θεωρεῖ τὸ μοναστήρι κιστερκιανό. Βλ. *Cistercian and Medicant Monasteries in Medieval Greece* (Chicago 1979) 42-56.

τὸ 1264¹¹² καὶ ἡ κιστερκιανὴ μονὴ τῆς Στυμφαλίας, τοῦ Ζαρακά, ἴσως λίγο ἀργότερα¹¹³. Τὸ 1267 ἀναφέρεται ὅτι ἀπὸ τὰ δυτικοῦ δόγματος μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος εἶχε ἐπιβιώσει μόνον αὐτὸ τοῦ Δαφνίου¹¹⁴.

Τὸ κιστερκιανὸ λοιπὸν μοναστήρι τῆς Παναγίας De Verge ἦταν στὴν Μεθώνη, ἀλλὰ ἐκτὸς τοῦ κάστρου καὶ τοῦ προαστίου, ὅπου βεβαίως δὲν ὑπῆρχε περίπτωση ἐπιθέσεως καὶ καταστροφῆς. Ὁ χαρακτηρισμὸς του ὡς *viridiario* τῆς Θεοτόκου¹¹⁵ ταιριάζει μὲ τὸ γόνιμο καὶ ἀρδευόμενο ἔδαφος τῆς Παληομεθώνης, ἐνῶ ἡ μαρτυρούμενη ἀπὸ τὴν κατάστασιν τοῦ κτηρίου καταστροφή μπορεῖ νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὅτι εἶναι ἡ ἀναφερόμενη ἀπὸ τὶς πηγές¹¹⁶. Τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα καὶ ἡ στυλιστικὴ ὑπόστασις τῆς πρώτης φάσεως τοῦ μνημείου (ὅπως συμπερασματικὰ σημειώθηκε πιὸ πάνω) ἐλάχιστα περιθώρια ἀφήνουν γιὰ ἀμφισβήτηση τῆς ταυτίσεώς του μὲ τὸ μαρτυρούμενο ἀπὸ τὰ ἔγγραφα φραγκικὸ μοναστήρι¹¹⁷.

Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμα ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸ 1211 οἱ Κιστερκιανοὶ τοῦ Hautecombe εἶχαν κληθεῖ ἐπισήμως στὸν Μωριά ἀπὸ τὸν λατίνου ἀρχιεπίσκοπο τῶν Πατρῶν¹¹⁸ καὶ ὅτι ἐδῶ ὑπῆρχαν ἄλλες δύο γυναικεῖς μονές τοῦ τάγματος, ἐρείπια τῶν ὁποίων δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἢ δὲν ἔχουν ἀναγνωρισθεῖ: τοῦ De Niceval στὴν περιοχὴ Κορινθίας¹¹⁹ καὶ τοῦ De Pygn δικαιοδοσίας τοῦ λατίνου ἐπισκόπου τῆς Μονεμβασίας¹²⁰.

Στὴν δεύτερη φάση τοῦ ὁ ναὸς ἦταν ἓνα σταυρεπίστεγο κτήριο, τυπολογικὰ γνησίως ἑλληνικὸ ἀλλὰ μὲ κάπως ξένα ἀπὸ τὴν παράδοση μορφικὰ χαρακτηριστικά, κατὰ πᾶσα πιθανότητα βενετσιάνικο.

Ἡ Christine Hodgetts, μὲ τὴν διατριβὴ τῆς ποὺ παρουσιάσθηκε πρὸ δεκαετίας¹²¹, πλούτισε κατὰ πολὺ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὶς δύο βενετσιάνικες πόλεις τῆς Μεσσηνίας¹²².

112. Λεπτομέρειες γιὰ τὸν ἐμπρησμό δίνει τὸ χρονικὸ τοῦ Μωρέως. Βλ. ἐκδ. Π. Καλονάρου (Ἀθῆναι 1940) 197, στίχ. 4671-72.

113. Α.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier* (1955) 18.

114. G. MILLET, *Le monastère de Daphni* (Paris 1899) 34, σημ. 8.1.

115. Στὸν κατάλογο τοῦ CANIVEZ, *DHGE* 12, 862 μὲ ἀριθμὸ 126 τὸ ἴδιο μοναστήρι ὀνομάζεται De *viridiario beate Mariae*. Γιὰ τὴν ταύτισή του μὲ τὴν μονὴ De Verge, βλ. E. BROWN, *ὁ.π.* 94, σημ. 164. *Viridiarium* σημαίνει κήπος, παράδεισος, τόπος μὲ δέντρα.

116. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ 1303 ἐγίνε στὴν περιοχὴ καὶ καταστρεπτικὸς σεισμὸς. Βλ. D. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *ὁ.π.* 85.

117. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στοὺς γενικοὺς καταλόγους μονῶν (L.H. COTTINEAU, *Répertoire Topo-bibliographique des Abbayes et des Prieurés*, Mâcon 1939) δὲν σημειώνεται τὸ μοναστήρι De Verge.

118. A. BON, *La Morée franque*, *ὁ.π.* 92, 100.

119. Στὸν κατάλογο CANIVEZ, *DHGE* 12, 860-862 μὲ ἀριθμὸ 125. Βλ. καὶ E. BROWN, *ὁ.π.*

120. Βλ. ELIE BERGER, ἐκδ., *Les registres d'Innocent IV*, III (Paris 1897) 40, ἀριθ. 5647 (15 Ἀπριλίου 1252). Γιὰ τὴν ἀναφερόμενη ἐκεῖ μοναχὴ βλ. A. BON, *ὁ.π.* 127, σημ. 3.

121. *The Colonies of Modon and Coron under Venetian Administration 1204-1400* (Ph. D. Th., London 1974).

122. Γενικότερες πληροφορίες γιὰ τὴν Μεθώνη καὶ τὴν περιοχὴ τῆς τῶν 13ο, 14ο καὶ 15ο αἰῶνα βλ. εἰς ΧΡ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Οἱ Πελοποννησιακὲς κτήσεις τῆς Βενετίας», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους Θ'* (Ἀθῆναι 1979) 261-263, J. TOPPING, «Post Classical Documents», εἰς *Minnesota Messenia Expedition* (Minneapolis

μέ πληροφορίες προερχόμενες κυρίως από νοταριακά έγγραφα. Έκεί γίνεται λόγος για τον ναό της Παναγίας Santa Maria Ververde εκτός της πόλεως της Μεθώνης, ή οποία από τα έγγραφα περιγράφεται ως *de extra, a la splatza* και Ververde¹²³. 'Η Chr. Hodgetts, προσπαθώντας να έρμηνεύσει το όνομα Ververde, σημειώνει ότι μπορεί να σημαίνει απλώς ότι ή εκκλησία ήταν κτισμένη σε έναν πράσινο αγρό¹²⁴ ή ότι είχε κάποια σχέση προς την γνωστή ομώνυμη αδελφότητα αλληλοβοηθείας της Βενετίας¹²⁵. 'Η πρώτη μνεία της Παναγίας Ververde ανάγεται στα 1347, όταν ο Marino Soranzo άφησε 300 υπέρπυρα και εισοδήματα από κάποια περιουσία στην πόλη, υπέρ του ναού¹²⁶, για το κτίσιμο, για την αγορά έξοπλισμού φιλοξενίας «...per le poveri che desmontasse la...» και για άνακούφιση των πτωχών.

'Η ταύτιση του ναού της Παληομεθώνης με τον άναφερόμενο από τα νοταριακά αυτά έγγραφα ναό προτείνεται λοιπόν ως πολύ πιθανή¹²⁷, όχι όμως και άπολύτως βεβαία.

'Υπέρ της ταύτισεως προσγράφονται:

α. Το όνομα του ναού, που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι άποτελεί παραφθορά ή προσαρμογή σε νέα μορφή εκείνου που είχε δύο αίωνες ωρίτερα: Θεοτόκος De Verge, Θεοτόκος Ververde. 'Η γνωστή εκκλησία της Βενετίας ίσως έχει κάποια σχέση με την προσαρμογή σε νέα μορφή, ενός ονόματος σχεδόν ξεχασμένου.

β. Το όνομα πάλι, αν τουτο προήλθε από τον χαρακτηρισμό του περιβάλλοντος ως χλοορού τόπου, θα μπορούσε να συσχετισθεί με την πραγματικότητα¹²⁸, αλλά και με τον πρό δύο αιώνων όρισμό της κιστερκιανής μονής ως *viridiarium*.

γ. 'Η πληροφορία ότι τον 15ο αιώνα κατά την έορτή της γεννήσεως της Θεοτόκου, τον Σεπτέμβριο, γινόταν στον χώρο της εκκλησίας τριήμερο τοπικό παζάρι¹²⁹. Το ισχυρό προαύλιο του ναού άσφαλώς θα διευκόλυνε αυτή την λειτουργία, δεδομένου ότι προσέφερε προστασία στους πανηγυριστές, σε έποχή άνασφαλείας¹³⁰ στην περιοχή.

δ. Μία διαθήκη του 1347 μαρτυρεί ότι τουλάχιστον ένα μέλος της βενετσιάνικης οίκογενείας Soranzo ήταν εύεργέτης της Παναγίας Ververde¹³¹. Το έξεταζόμενο μνημείο,

1972) 64- 80, F. THIRIET, *La Romanie vénitienne au Moyen âge* (Paris 1959) passim και *Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Romanie* (Paris 1966) passim.

123. CHR. HODGETTS, *ό.π.* 379, 389.

124. 'Ο.π. 379.

125. 'Ο.π. Για την Παναγία Ververde και την Scuola της Βενετίας, βλ. πρόχειρα, G. LORENZETTI, *Venice and its Lagoon* (Trieste 1975) 407.

126. Διαθήκη της 12ης 'Ιανουαρίου 1347/48, P.S.M. Misti 91 A. Βλ. CHR. HODGETTS, *ό.π.* 379. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ή Χρύσα Μαλτέζου μου είχε ύποδείξει την διαθήκη και την σημασία της (της οποίας είχε μελετήσει το χειρόγραφο) σε χρόνο άνυποπτο.

127. Μία πληροφορία του P. Casola (26 'Ιουνίου 1494) που δέν είναι βέβαιο ότι άφορά στο έξεταζόμενο μνημείο, άναφέρεται σε μία εκκλησία του δυτικού δόγματος, έξω από την Μεθώνη, που ξανακτίσθηκε με προσφορές των ναυτικών. 'Αν και ή πληροφορία άποκαταστάσεως κάποιου παλιού ναού έχει ένδιαφέρον, το πράγμα μένει άσαφές. Βλ. M. NEWETT, *ό.π.* 91.

128. Βλ. παραπάνω σημ. 115.

129. Statuta, σ. 26, 22 Αύγούστου 1454. Βλ. CHR. HODGETTS, *ό.π.* 389, σημ. 180.

130. Βλ. παραπάνω σημ. 126.

131. Διαθήκη του Marino Soranzo, για την οποία έγινε πρό όλίγου λόγος.

όπως σημειώθηκε, συνδέεται αναμφιβόλως με την ίδια οικογένεια, όπως φαίνεται από τα οικόσημα που το στολίζουν.

Κατά της ταυτίσεως μπορούν να σημειωθούν τα εξής:

α. Σε ένα από τα έγγραφα, η εκκλησία της Παναγίας χαρακτηρίζεται *a la splatza*, δηλαδή στην παραλία¹³². Η δυσκολία εμφανίζεται αν δεν πρόκειται για λάθος ή για κάποια άλλη εκκλησία της Θεοτόκου που ήταν πράγματι δίπλα στην θάλασσα.

β. Χρονολογικά: Ο τύπος των θυρεών της εκκλησίας συνηθίζεται αρκετά αργότερα¹³³ από τα μέσα του 14ου αιώνα που έγινε η δωρεά του Marino Soranzo. Καθυστερήση των οικοδομικών εργασιών που όριζε η διαθήκη του κατά 50 και πλέον χρόνια, δεν φαίνεται πιθανή.

γ. Δεν διακρίνει κανείς, τουλάχιστον σήμερα, στην Παλιομεθώνη ούδὲ ἶχνος κτηριακών εγκαταστάσεων περιθάλψεως των πτωχών, οι οποίες έξυπακούεται ότι υπήρχαν από το κείμενο της διαθήκης του 1347.

Τα θετικά στοιχεία της ταυτίσεως με την Παναγία Ververde φαίνεται να είναι αρκετά ισχυρότερα από τα αρνητικά. Άλλα η τελευταία λέξη για την δεύτερη φάση της εκκλησίας της Παλιομεθώνης δεν θα λεχθεί παρά μόνο μετά από συστηματική έρευνα στα αρχεία της Βενετίας και μεθοδική ανασκαφή του μνημείου.

Ἀθήνα, Νοέμβριος 1984

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

132. CHR. HODGETTS, *ὁ.π.* 389. Δυστυχώς το πρωτότυπο κείμενο του εγγράφου δεν είναι προσιτό.

133. Στον 15ο αιώνα. Βλ. παραπάνω σελ. 315 σημ. 69.

THE CORNARO OF VENICE AND PISCOPIA (CYPRUS) IN ARGOS AND NAUPLIA, 1377-1388

In memory of the late Professor George Mylonas, the eminent prehistorian of Argolis, I describe here the rule of a Venetian family at Argos and Nauplia, the chief places of the peninsula in the Christian era. I publish below the texts of five documents that pertain to the family's administration of a small lordship in Frankish Morea (Peloponnesus). Originating as deliberations of the Venetian Senate, these documents also reveal the Republic's keen interest in helping to defend a strategic territory of considerable importance for the security of its Greek empire. The regime of the Cornaro (Corner in the Venetian dialect) was but the prelude to Venice's formal acquisition of the seignury of Argos-Nauplia, which she was to retain (except for Argos after 1463) for a century and a half (1389-1540).

Conquered by French Crusaders in 1211-1212, Argos and Nauplia had passed from the de la Roche dukes of Athens in 1309 to the Brienne, a family possessed of large estates in France and Italy. The Brienne, however, lost their Athenian duchy to the Catalan companies in 1311. Nevertheless, with the assistance of loyal vassals they held on to their estates in Argolis. Gautier de Brienne, the second titular duke of Athens of this name (and well known in Italian history as the despot of Florence in 1342-1343), willed his Greek lands to his sister, Isabelle d'Enghien. Besides the fortified Argos and Nauplia with their districts (including the rich Argive plain), these possessions included the forts of Kiveri and Thermisi. Although modest constructions, the latter were key locations. Kiveri helped to assure control of Nauplia to whoever held this major fortification. It was on the western side of the bay of Nauplia, above the fabled Lerna (and not where the modern village of Kiveri is situated). Thermisi is some distance to the southeast of Nauplia, near Hermione (Kastri in medieval sources). It controlled the rich salt lake on the shore beneath it (called a «fountain of gold» in a Venetian source).

Walter of Brienne, now Constable of France, fell at Poitiers in 1356. Although his sister was living, his Argolic estates passed to his nephew, Guy d'Enghien. Guy defended his possessions ably and played a large part in the affairs of Frankish Morea until his death, at the end of 1376 or the beginning of 1377. His seignury passed to his daughter, Marie. She was hardly more than a child. To provide her with a husband and defender, her paternal uncle Louis, the Count of Conversano, who was her guardian and the administrator of her barony, arranged a match for her with Pietro Cornaro of Venice. He too was youthful. His father Federico, however, was the richest citizen of Venice, a powerful patrician who was nearly an independent political entity by himself¹.

1. On the Brienne, Enghien, Cornaro and Venetians in Argolis see A. LUTTRELL, «The Latins of Argos

Federico Cornaro was «a pioneer of modern colonial capitalism», in Luzzatto's characterization. He and his brothers profited greatly from transporting salt, pepper, nutmeg and cotton from the Lusignan kingdom of Cyprus to Venice. Above all Federico gained vast wealth from a large sugar plantation at Episkope (Piscopia) in the district of Lemesos (Limassol), whose exploitation was «genuinely capitalistic» (Luzzatto). He held Piscopia as a fief from the Cypriot crown free of any fiscal burden². Cornaro entertained King Peter I of Lusignan (1358-1369) three times in his imposing palazzo on the Canal Grande, in the San Luca quarter of the sestiere of San Marco. He loaned large sums to this crusading monarch, as well as to his successor, Peter II (1369-1382). With the approval of the doge, Peter I appointed Federico his legal representative in Venice³.

It was when Federico Cornaro was at the height of his wealth and power that his son Pietro was married to Marie d'Enghien, by proxy in Venice on May 17, 1377⁴. On July 16, as we learn from document I below, a galley from the Arsenal, first destined for the marquis of Ferrara, was loaned to Marie in order to transport her to Venice. She is called the daughter-in-law (nurus) of Federico Cornaro. The latter was to arm the galley at his own expense. We do not know precisely when – whether in late 1377 or early 1378 – Pietro and Marie took effective control of their barony from her uncle Louis.

In document II, of 8 March 1378, we find Federico again acting for his family's interest in Argolis. The Senate granted his request to hire a craft of the capacity of 250 to 300 casks in order to take on a load of lumber, nails, barrels and other material to repair the defenses of Argos and Nauplia. The supplies, in exact quantities, are listed at

and Nauplia 1311-1394», *Papers of the British School at Rome* XXXIV (1966) 34-55, who cites the pertinent older literature. The documents I am publishing are cited by Luttrell on p. 46, nn. 73 and 76, and p. 48, n. 102 (Vonitsa and Leucadia, two places in western Greece also held by Brienne, do not concern us here). On the lesser strongholds cf. W. E. MCLEOD, «Kiveri and Thermisi», *Hesperia* XXXI (1962) 378-92, esp. 383 and n. 28, and L.G. BENAKIS, «Die mittelalterliche Festung von Thermisi/Argolis», *Akten VIII Wissenschaft. Kongress, Internat. Burgen-Institut, Athen 25-29. April, 1968*, *Chambre Technique de Grèce*.

2. On Episkope or Piskope of Lemesos see S. MENARDOS, «Τοπωνυμικὸν τῆς Κύπρου», *Ἀθηνᾶ* XVIII (1906) 379. Piscopia is from the plural τὰ Πισκοπεῖα. See «Piscopie» on the map of the diocese of Limassol, in J. RICHARD, *Documents chypriotes des archives du Vatican XIVE et XVe siècles* (Paris 1962) 71; cf. 84 and n.l. The Cornaro fief is sometimes wrongly placed at the Episkope near Paphos. See also D. JACOBY, «Citoyens, sujets et protégés de Venise et de Gènes en Chypre du XIIIe au XVe siècle», *Byzantinische Forschungen* V(1977) 174 ff., and on the Cornaro sugar factory M.-L. VON WARTBURG, «The Medieval Cane Sugar Industry in Cyprus: Results of Recent Excavation», *The Antiquaries Journal* LXIII (1983) 298 ff.

3. See G. LUZZATTO, «Capitalismo coloniale nel Trecento», in his *Studi di storia economica veneziana* (Padua 1954) 117-23. See also 135-37 in this volume. Cf. F.C. LANE, «Gino Luzzatto's Contributions to the History of Venice», *Nuova rivista storica* XLIX (1965) 49-80, esp. 71-74.

4. See (CHARLES) DU FRESNE DU CANGE, *Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs français*, ed. J.A. Buchon, II (Paris 1826) 209. Du Cange must be citing a document, in which Marie is called the lady of Argos, Nauplia and Cines (i.e., Kiveri). Cf. LUTTRELL, «The Principality of Achaea in 1377», *Byzantinische Zeitschrift* LVII (1964) 341.

the end of the senatorial motion. A second list, of four agricultural products (valonia dye, resin, currants, and carobs, their quantities not specified), records what Federico was allowed to carry back to Venice in the same vessel. A clause is added with the usual prohibition of transporting contraband.

Document III, of 14 November 1381, records a further service performed by Federico Cornaro in the name of his daughter-in-law, the lady of Argos and Nauplia. For the protection of the two places against the mounting danger from Turkish and other pirates, Federico requested a fully equipped light galley from the Arsenal. He offered to pay for its cost and have it ready always for any use ordered by the Signory. The request was granted. Obviously the Senate had in mind also the possible use of the craft to help defend one or more of the scattered possessions of the republic in «Romania», i.e., the Greek lands.

Federico Cornaro died in 1382. Perhaps his life was shortened by financial and other stresses of the War of Chioggia or Tenedos (1377-1381). This conflict was the last and most crucial of the four maritime wars that Venice waged with Genoa. As the wealthiest citizen of Venice Cornaro had to subscribe large sums in forced loans and other special levies for the war. At the same time the king of Cyprus was unable to pay back the large loans which he had received from Federico. As an experienced diplomat Cornaro performed conspicuous service for his country in delicate negotiations both before and after the peace of Turin (8 August 1381), which ended the War of Chioggia⁵.

In document IV, of 16 March 1383, Federico Cornaro is referred to as deceased. It reveals that his son Pietro, along with his household, was about to leave Venice to return to Greece. No doubt Pietro and Marie had spent the winter of 1382-1383 in Venice to attend to the family's affairs following his father's death. Affirming the importance of Argos and Nauplia to the Republic, the Senate authorized the transportation of the group on state galleys of the «Gulf» (i.e., the Adriatic Sea, understood in the wide sense as extending southward through the Ionian Sea).

From a document of 15 April 1384 published by Thiriet we learn that the Salt Office of Venice approved the purchase of a load of salt «of Argos and Nauplia» from Pietro Cornaro. The product had to be «of the quality of Alexandria or better». It had to be transported in a Venetian vessel by St. Andrew's next, i.e., 30 November 1384. Perhaps the rich salt pond of Thermisi was the chief source of this cargo⁶.

There are other mentions of Pietro Cornaro in contemporary documents. We find him again in Venice in the winter of 1384-85. On this occasion he traveled to the metropolis in the company of James (Jacobus), the bishop of Argos⁷. This Dominican

5. On Federico's wealth, as recorded in the famous assessment (*estimo*) of 1379, see (LUZZATTO), *I prestiti della Repubblica di Venezia (sec. XIII-XIV), Introduzione storica e documenti* (Padua 1929) p. CXLI and p. 160.

6. F. THIRIET, *Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Romanie II* (Paris and The Hague 1971) 294; cf. no. 859, p. 58.

7. Letter of James to Cardinal Angelo Acciaiuoli of Florence, probably written from Venice early in 1385. James states that he and Pietro Cornaro, «lord of the country of Argolis», had set out for Venice on

cleric seems to have been more active outside than in his own diocese. He was a confidant and agent of the great Acciaiuoli family of Florence and Greece, in particular of Nerio I, lord of Corinth (1371-1394) and first Florentine duke of Athens (1388-1394).

The Catalan domination of Athens was nearly at an end when on August 17, 1386, King Pedro IV of Aragon - Catalonia (1366-1387; duke of Athens 1380-1387) wrote from Barcelona in Catalan «al noble e amat micer Cornar senyor d Argens e de Napols» to inform him that he was sending a new vicar - general and viceroy to the duchies of Athens and Neopatras⁸. This official, however, was destined not to arrive in Greece.

Pietro Cornaro died prematurely in 1388. His young widow was at most twenty - five years old. She traveled once more to Venice, and in the palazzo of the Cornaro - Piscopia sold her Enghien inheritance to Venice in return for a lifetime pension for her and for any heirs she might have (December 12, 1388). In a separate agreement (December 17) she promised not to remarry unless her new husband were a Venetian⁹.

Before Venetian authorities could take control of Argos and Nauplia the coveted places were seized by Theodore I Palaeologus, the Byzantine despot of Mistra. He was abetted by Duke Nerio I, whose older daughter, Bartolommea, was Theodore's consort. Under an able high commissioner (provisor), Perazzo Malipiero, the Venetians managed to occupy Nauplia in May 1389. The despot held on to Argos, however, for another five years. He yielded it only after intense diplomatic pressure and an economic boycott applied by Venice on him and his realm. Even so, it was only after Theodore had broken with his formidable suzerain, the Ottoman sultan Bayezid I, that he agreed to settle his quarrel with the Signory.

In the meantime, before Argos came under Venice's control, Marie Cornaro too had died, about the end of 1392. She commands our sympathy, as do the consorts of other Latin rulers in Greece¹⁰. She had taken, as she was bound to do, a Venetian noble, Pasquale Zane, as her second husband. A Senate decision of 28 January 1393 made financial provision for Zane as Marie's heir and executor. As her widower he also received 5000 florins in 1395 and 1396 paid in kind from the sugar plantation of the Cornaro in Cyprus¹¹. The insolvency of the Lusignan dynasty had brought bankruptcy on Federico Cornaro and his heirs. The heirs were able to recover, however, thanks to

15 November 1384. Text in A. RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)* (Barcelona 1947) no. DLXXIV, 611-13.

8. *Ibid.*, DXCII, 625-26.

9. Texts in *Diplomaticum veneto-levantinum sive acta et diplomata res venetas graecas et Levantis illustrantia a. 1351-1454*, pars II (Venice 1899) nos. 126 and 127, pp. 211-15. Marie is described as «minor ... viginti quinque annis, maior tamen quatuordecim» (p. 213).

10. Cf. J. CHRYSOSTOMIDES, «Italian Women in Greece in the late Fourteenth and early Fifteenth Centuries», *Rivista di studi bizantini e slavi* II (1982) 119-32.

11. I know the deliberation of 28 January 1393 from the rubric or index-entry in the register in the Archivio di Stato, Venice, Deliberazioni Miste, rubrica III 1389-1413, folio 138 r. I quote this text in my

the profits of their Cypriot estates and to the monopoly of the export of salt obtained by Federico from the crown before his death¹².

We learn a little more about the character of the Cornaro regime in Argolis from certain other documents belonging to the early years of the Signory's rule there.

In the deliberation edited below (document V), of 22 June 1389, the Senate instructed the provisor Malipiero to distribute 400 ducats among Venice's «faithful» in Argos and Nauplia in order to keep up their strong attachment «to her honor» (there were still Venetian loyalists holding out in the castle of Argos, the famed Larissa). The 400 ducats were not to come from the public treasury; rather, Malipiero was to raise the sum from unpaid taxes owed to Pietro Cornaro. It was admitted that the normal expenses of administration that began with the take-over of each city by the Signory were to be borne by the treasury of the metropolis¹³.

When Argos at last came under the standard of St. Mark, its first podestà and captain, Saraceno Dandolo, was instructed in his commission (27 August 1394) to increase revenues well beyond the levels under Pietro Cornaro. The authorities gave him a detailed record of the revenues collected under Cornaro. Dandolo was to sell tax-farms at auction, and send to the metropolis suggestions for increasing the revenues¹⁴.

Pietro and Marie Cornaro were also involved in certain transactions, large and small, affecting the possession of feudal and other categories of land. The chief participant in one such transaction was Giacomo (Jacopo) de Tzoya, an important feudatory both in the principality of Achaia and in the Argolic seigneurie. Hailing from Elis, he had married into the Foucherolles, a leading family of the seigneurie. In compensation for a loan of 1000 ducats that he had extended to the late Guy d'Enghien, de Tzoya was granted a fief that had escheated to the Enghien. Louis of Conversano made this grant in 1377 while serving as administrator of Argos-Nauplia. In their turn, Pietro and Marie confirmed the award to de Tzoya. We learn these facts from a motion of the Venetian Senate, of 31 August 1389, published recently by Jacoby. At the instance of Giacomo

article, «Argos and Nauplia in the Rubrics of the Senato Misti 1389-1413», to appear in *Thesaurismata*, XX. LUZZATTO mentions, without citing any source, the payment of the 5000 florins, in «Capitalismo coloniale nel Trecento» (above n. 3), 121. I assume the payment was made to Zane.

12. Cf. J.-C. HOCQUET, *Le sel et la fortune de Venise, I, Production et monopole* (Paris 1979) 198-99. Cf. LUZZATTO, *Storia economica di Venezia dall' XI al XVI secolo* (Venice 1961) 51, and correction in LANE (above n. 3), 74 n. 59.

13. R. CESSI read 4000 rather than 400 ducats, in «Venezia e l'acquisto di Nauplia ed Argo», *Nuovo archivio veneto* XXX (1915) 159 n. 1 (=reprint in CESSI, *Politica ed economia di Venezia nel Trecento*, Saggi, Rome 1952, 260 n. 27: at end of note correct 16 dicembre to 22 giugno). F. THIRIET read 400 in *Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Romanie I* (Paris and The Hague 1958) no. 757, p. 182. In the original, the abbreviation above the four strokes may be read as either C or M. A sum of 4000 ducats, however, is unreasonably large in the circumstances.

14. Text of commission in Archivio di Stato, Venice, Senato Misti, reg. 43, folio 23v.-24v. Cf. THIRIET, *Régestes I*, no. 865, p. 205, whose summary, however, omits mention of the passage on the revenues.

de Tzoya the senators approved a temporary departure from the feudal custom of primogeniture in favor of one of his younger sons¹⁵.

We cite finally two Senate documents of 1400 and 1401, published a century ago by Sathas, that illustrate Pietro Cornaro's involvement in a lengthy dispute over a vineyard in the territory of Argos. Leone Pigassi (or Pagassi) claimed the property thanks to a privilege granted to him by Pietro. In 1400, when Pigassi's agent presented his claim in Venice, the Senate decided in his favor. The other claimant, however, a priest named Niccolo Cocco, himself made the long voyage to Venice to plead his cause «at the feet of the senators». He asserted that his relatives had cultivated the vineyard for thirty years, including the five years during which Theodore I Palaeologus had occupied Argos. The Senate now (1401) instructed the podestà of Nauplia to hear both sides, and to return the land to Cocco if he could prove that Cornaro had restored it to him; otherwise, he was to receive in compensation the vineyard of a relative who had died in Turkish captivity without leaving any heirs¹⁶.

A more thorough search in printed and archival sources would no doubt provide more details concerning the rule of the Cornaro in Argos and Nauplia. Such as it is, the evidence I have assembled suggests that the family continued, with little or no change, the feudal and agrarian regime of its Greek domain. Nor did the Signory of Venice make any drastic change in the regime it replaced. The first Venetian rectors were instructed in their commissions to adhere to the existing customs and usages that they found in Nauplia and Argos. Jacoby has demonstrated (in the cases of de Tzoya and other feudatories) that the Venetian authorities took care to apply various chapters of the Assizes of Romania, the code of feudal law of the principality of Achaia or Morea, whose princes were the suzerains of the lords of Argos-Nauplia. Saraceno Dandolo, again, was instructed in his commission to inspect the roll of fief-holders in the Argos district, and to invest and place tenants in possession. Thus the Venetians maintained the feudal military institution in their new colony, probably with greater efficiency than did the Enghien and Cornaro. No doubt the early rectors collected revenues more systematically, and probably recommended new sources of income.

The regime of the Cornaro-Piscopia in Argolis lasted only a decade. But it stimulated the Venetian interest in this strategic territory. The Venetian community of Argos and Nauplia must have grown under the Cornaro. An urgent appeal of its citizens and nobles carried to Venice by Giovanni Gradenigo in late 1388 was a factor in the Signory's decision to purchase the two towns from Marie Cornaro¹⁷. The Venetians were acting to forestall both the local dynasts of southern Greece and the rapidly expanding Ottoman sultanate.

15. See D. JACOBY, *La féodalité en Grèce médiévale. Les «Assises de Romanie» sources, application et diffusion* (Paris and The Hague 1971) 214-17, and document 3, 316-17.

16. Texts in C.N. SATHAS, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen âge II* (Paris 1881) no. 211, pp. 2-3, and no. 237, 18-20.

17. Cf. LUTTRELL, *The Latins* (above n. 1), 47 and n. 99, and THIRIET, *Régestes I*, no. 744.

The process that resulted in the establishment of the Signory's rule in Argolis bore similarities to the course of events that led to other Venetian acquisitions in Greece in the late fourteenth century – e.g., Corfu, and Tinos and Mykonos¹⁸. Certain similarities may be noted also in the case of Cyprus a century later. Private Venetian enterprise – such as that of the Cornaro-Piscopia – had turned the island into an economic dependency of the Serenissima. Again, Ottoman expansion was a serious threat, while Christian states like Genoa and Aragonese Naples competed with Venice for influence over the Lusignan dynasty. Superior naval power among other factors enabled the Venetians to establish a protectorate in the great island (1473). Once more, a Cornaro of Venice and Cyprus served the interests of the mother-city. Officially adopted as the daughter of the Republic, Caterina Cornaro, member of another branch of the Cornaro family, became the consort of King James II (1464-1473) in 1472. With her reluctant abdication in 1489 Cyprus passed under the complete dominion of the Serenissima¹⁹.

DOCUMENTS

I. 16 July 1377

(Archivio di Stato, Venice, Senato Misti, reg. 36, fol. 23v.) (pencil enumeration)

Quod pro honore nostri domini et pro omni bono respectu concedatur per viam imprestiti illustri domine Marie de Enghyno nurui nobilis viri ser Frederici Cornario una de galeis nostri que sunt in arsenatu cum suis coredis illa scilicet que parata erat pro domino Marchione Ferrarie. Quam galeam ipse ser Fredericus possit armare ad suas expensas que quidem galea sibi conceditur pro eundo ad accipiendum dictam dominam et Venetias reducendum.

II. 8 March 1378

(Senato Misti, reg. 36, fol. 56r.)

Cum nobilis vir Fredericus Cornario Sancti Luce comparuerit coram dominio supplicans quod possit navigare unum navigium portate botarum CCL usque CCC pro caricando in Venetiis res infrascriptas et conducendo vel conduci faciendo ad loca sua Argi et Neapolis quia sunt omnino ibi necessarie pro bono securitate et conservatione dictorum locorum et pro munitione eorum.

18. Cf. F. THIRIET, *La Romanie vénitienne au Moyen âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)* (Paris 1959, reprinted with supplement 1975) 357, 395-98.

19. See J. RICHARD, «Chypre du protectorat à la domination vénitienne», in *Venezia e il Levante fino al sec. XV* (Florence 1973) (=no. XII in RICHARD, *Les relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen âge. Études et documents*, Variorum Reprints London 1977).

*Vadit pars quod subveniant dicto civi nostro quod possit navigare ipsum navigium portate predicte pro conducendo vel conduci faciendo illuc res ipsas sicut continetur hic inferius. Et in reditu dicti navigii Venetias possit caricare de rebus que cadunt in ipsis locis sicut continebitur hic inferius cum ista condicione quod ipsum navigium non possit ullo modo ire alio nec extrahere aliud de Venetiis nec de aliqua alia re nec conducere Venetias aliquod aliud ultra ea que limitata et concessa sunt sub pena per-
dendi navigium cum toto carico tam eundo quam redeundo cum omnibus ligaminibus et stricturis contentis in parte nova contrabanorum secundum usum.*

<i>Infrascripte sunt res concesse</i>		<i>Res concesse conduci</i>
<i>caricari et portari dicto navigio</i>		<i>in reditu Venetiis</i>
<i>tabule</i>	<i>IIM</i>	<i>de dictis locis</i>
<i>claves et medie claves</i>	<i>CL</i>	<i>valania</i>
<i>travatoli</i>	<i>CCC</i>	<i>rasa</i>
<i>ferri milliaria</i>	<i>V</i>	<i>uva passa</i>
<i>balle de canevariis</i>	<i>IIII</i>	<i>carobe</i>
<i>et alie massaricie modici valoris</i>		
<i>butarum capita</i>	<i>XL</i>	
<i>barilia</i>	<i>XL</i>	

III. 4 November 1381

(Senato Misti, reg. 37, fol. 25v.)

Cum comparuerit coram dominio nobilis vir ser Phedericus Cornario nomine et vice domine Argi et Neapolis Romanie exponens quod predicta loca sua subiacent manifesto periculo occasione turchorum et aliorum piratarum et pro deffensione et tutela dictorum locorum requisiverit quod dominatio sibi concedat unam galeam subtilem de illis arsenatus fulcitam et paratam omnibus necessariis sicut videbitur collegio vel maiori parti offerendo solveere pretium quo per officiales nostros fuerit extimata et quod dicta galea semper erit parata ad omnem beneplacitum et mandatum nostri dominii.

Vadit pars considerata necessitate et bona causa predicta qua dicta galea petitur quod complaceatur dicte domine de dicta galea sicut petit et si consilium et cetera.

non sinceri 2 de non 21 de parte omnes alii

Et debeat dicta galea uti ad custodiam et conservationem dictorum locorum et etiam locorum dominii nostri et non ad aliquam aliam rem ullo modo.

IV. 16 March 1383

(Senato Misti, reg. 38, fol. 14v.)

Cum loca nobilis viri ser Petri Cornario quondam ser Phederici scilicet Argos et Neapolis fuerint et sint ad honorem nostri dominii et pro omni bono respectu pro statu nostro faciat quod dicta loca conserventur in manibus dicti ser Petri ad honorem nostri dominii. Et sicut sentitur ad conservandum dicta loca expedit ut persona dicti ser Petri vadat ad dicta loca propter pericula que possent occurrere.

Vadit pars quod concedatur dicto ser Petro Cornario quod ipse cum illo numero personarum et familie que videbuntur domino, consiliatoribus, capitibus, sapientibus

consilii et sapientibus ordinum vel maiori parti dicti collegii possit ire et conduci super galeis Culfî in proximo exituris ad loca sua predicta. Etiam quia in numero istarum galearum Culfî que armantur erit una galea grossa potest cum optime et de nostra gratia complaceri.

V. 22 June 1389

(Senato Misti, reg. 41, fol. 20v.)

Quia est omnino necessarium pro utilitate et bono nostri comunis dare aliquam subventionem fidelibus nostris qui sunt in castris Argos, Neapolis et Civeriarum et fideliter ac legaliter serviverent ut habeant causam perseverandi in fidelitate sua.

Vadit pars quod ad presens mittantur ad manus provisoris nostri ser Peracii Maripetro ducati IIIIC in illis rebus que videbuntur dominio, cui committatur quod dictam pecuniam dividere debeat inter illos nostros fideles qui fuerunt et sunt in dictis locis, ut sint magis ferventes ad nostrum honorem, faciendo ipsam divisionem ita equaliter, quod nullus habeat causam querele. Et ut comune nostrum non patiatur ex hoc damnum committatur dicto provisorio quod cum illo dextro et habili modo qui sapientie sua videbitur procuret exigere deinde ab illis qui tenebantur domino Petro Cornario totam illam quantitatem pecunie quam poterit nomine nostri comunis. Et ex nunc sit captum et ordinatum quod a die quo dominatio nostra habuit civitatem Neapolim et a die quo castrum Argos levavit nostram insigniam Sancti Marci expensa predicta solvi debeat per nostrum comune. Ab illis autem temporibus in antea ut iura nostri comunis et dicti domini Petri seu domine Marie sint salva et reservata. Committatur officialibus nostris rationum et provisoribus comunis quod de dicto tempore anteriori debeant auditis juribus utriusque partis terminare et deliberare sicut eis videbitur esse iustum.

Dumbarton Oaks, Washington, D.C.

PETER TOPPING

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΟ ΖΕΥΓΟΣΤΑΣΙ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

(Πίν. 79-87)

Τὸ χωριὸ Ζευγοστάσι (ἄλλοτε Ντόλιανη) βρίσκεται σὲ ἀπόσταση εἴκοσι πέντε περίπου χιλιομέτρων νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Καστοριάς. Στὴν εἴσοδο τοῦ χωριοῦ, δεξιὰ πάνω σὲ χαμηλὸ λόφο, ὑψώνεται ὁ ἐλάχιστος γνωστὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (πίν. 79-80α)¹. Ὁ ναὸς αὐτὸς στὴ σημερινή του μορφή ἀνήκει στὸν τύπο τοῦ δικιόνιου σταυροειδοῦς μὲ τροῦλλο ναοῦ. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἔχει τρίπλευρη ἀψίδα (πίν. 80β), σὲ κάθε πλευρὰ τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἀπὸ ἓνα στενόμακρο, τυφλὸ ἀψιδῶμα, ποὺ ἐπιστέφεται ἀπὸ διπλή, κυματιστή, ὀδοντωτὴ ταινία. Στὰ δυτικὰ τοῦ ναοῦ ἔχει προστεθεῖ, τὸν 18ο πιθανότατα αἰ., εἶδος ἐξωνάρθηκα, ποὺ στεγάζεται μὲ χαμηλὸ, ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς θόλο, μὴ ὁρατὸ ἐξωτερικά, καθὼς καλύπτεται ἀπὸ δικλινὴ στέγη². Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ εἶναι ὀκτάπλευρος (πίν. 80α) καὶ φέρει ἐναλλάξ τυφλὰ ἀψιδῶματα καὶ μονόλοβα, στενὰ παράθυρα, τὰ ὁποῖα περιβάλλονται ἀπὸ διπλὸ, πλίνθινο, τοξωτὸ πλαίσιο. Τὰ ἀψιδῶματα καὶ τὰ μονόλοβα παράθυρα ἐπιστέφονται ἀπὸ διπλὴ ὀδοντωτὴ ταινία, ἀνάλογης μορφῆς καὶ κατασκευῆς μὲ αὐτὴ τῆς ἀψίδας. Τὸ τύμπανο τῆς νότιας κεραίας τοῦ σταυροῦ (πίν. 80α), ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ διπλὸ πλίνθινο τόξο καὶ ὀδοντωτὴ ταινία, εἶναι τυφλὸ καὶ διακοσμημένο μὲ πριονωτὴ, κεράμινη ταινία, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται σὲ ὀριζόντιες στρώσεις. Ἄν ἐξαιρέσουμε τὴν ἀποκλειστικὴ χρῆση τοῦ τούβλου στὴν ἀψίδα, στὸν τροῦλλο, στὰ τόξα καὶ στὸ τύμπανο τῆς νότιας κεραίας, ὁ ναὸς ἔχει ἀνοικοδομηθεῖ (πίν. 80α) μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ ἐλάχιστους πλίνθους στοὺς ἄρμους. Ἐπιμελέστερη ἐμφανίζεται ἡ τοιχοδομία στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο (πίν. 80β), ὅπου ἐφαρμόζεται ἓνα πλινθοπερίκλειστο σύστημα, ἀνάλογο περίπου μὲ αὐτὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὴν Ὁμορφοκκλησιὰ Καστοριάς³, ἀλλὰ πιὸ χαλαρό. Στὸν ἴδιο τοῖχο διακρίνονται πλίνθινα κοσμήματα μορφῆς $> I <$. Ἡ περιορισμένη χρῆση παραθύρων μόνο στὸν τροῦλλο καὶ στὴν ἀψίδα, ἀλλὰ ὄχι στὰ τύμπανα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, ἔχει ὡς συνέπεια τὸν ἀνεπαρκὴ φωτισμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου⁴.

1. Ἐλάχιστες εἰδήσεις γιὰ τὸν ναὸ βλ. μητροπολίτου Διδυμοτείχου ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ ΒΑΦΕΙΔΟΥ, «Κῶδιξ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Καστορίας», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 20, 1900, 123, Π. ΤΣΑΜΙΣΗ, *Ἡ Καστορία καὶ τὰ μνημεῖα τῆς* (Ἀθῆναι 1949) 118-120 καὶ D.M. NICOL, «Two Churches of Western Macedonia», *Byzantinische Zeitschrift* 49, 1956, 100-105, πίν. 111.

2. Βλ. ἀτελὴ κάτοψη στὸν NICOL, ὁ.π. 105.

3. Ὁ ναὸς χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 13ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ. Βλ. σχετικῶς NICOL, ὁ.π. 96-99. Πρβ. Ε. STIKAS, «Une église des Paléologues aux environs de Castoria», *Byzantinische Zeitschrift* 51, 1958, 100-109.

4. Ὁ ναὸς εἶχε στὰ δυτικὰ νεωτερικὸ ἐξωνάρθηκα καὶ κλειστὴ στοὰ στὸν νότο, κτίσματα ποὺ κατεδαφί-

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, καθὼς καὶ σὲ τμήμα τοῦ νότιου ἐξωτερικοῦ τοίχου, σώζονται σὲ ὄχι πολὺ καλὴ κατάσταση τοιχογραφίες δύο περιόδων, ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ ἐσφαλμένα στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰ. ἀπὸ τὸν Nicol καὶ στὸν 11ο καὶ 18ο αἰ. ἀπὸ τοὺς Βαφεΐδη καὶ Τσαμίση⁵. Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ τῶν τοιχογραφιῶν βασίστηκε σὲ λανθασμένη ἀνάγνωση τῆς χρονολογίας δύο γραπτῶν ἐπιγραφῶν ποὺ σώζονται στὸν ἐξωνάρθηκα καὶ στὸν κυρίως ναό, καὶ οἱ ὁποῖες κατὰ τὸν Nicol φέρουν χρονολογία τοῦ ἔτους 1729 καὶ τοῦ 1740 ἀντίστοιχα, ἐνῶ κατὰ τὸν Τσαμίση τοῦ ἔτους 1749 καὶ 1080⁶. Στὴν πραγματικότητα οἱ ἐπιγραφές φέρουν χρονολογία τοῦ ἔτους 1749 καὶ 1432, ποὺ ἀνταποκρίνονται, ὅπως θὰ δοῦμε, στὸν χρόνον εἰκονογραφήσεως τοῦ ἐξωνάρθηκα καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ ἀντίστοιχα.

Εἰδικότερα ἡ πρώτη ἐπιγραφή (πίν. 81α) διατηρεῖται πάνω ἀπὸ τὴ δυτικὴ πόρτα τοῦ ἐξωνάρθηκα καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς⁷:

† Ἀνγέρθη κ(αἰ) οἰστωρίθη ὁ θύος κ(αἰ) πάνσεπτος νάος οὗτος τῆς ἡπε/ραγῆας δεσπίνης
 ἡμὸν Θεοτόκου κ(αἰ) ἀοιπαρθένου Μαρῆας ἀρχερατεῦ/οντος τοῦ πανιεροτάτου κ(αἰ) λογι-
 ωτάτου μητροπολίτου κηρύω/κηρύω Χρισάνθου κ(αἰ) ἐφυμερεύοντος Δημητρίου ἡερέως
 κ(αἰ) δηὰ σινδρομῆς Ἡ Χριστηαν[ῶν] τῆς χώρας ταύτης
 Ἐν ἔτη ΑΨΜΘ – 1749 – Ἡουνίου – 17.

Ἡ δευτέρη ἐπιγραφή (πίν. 81β) σώζεται στὸν κυρίως ναό, στὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς νότιας κεραίας τοῦ σταυροῦ, καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς:

Εἰ μὲν φίλος πέφικας εἰσελθε χαίρων. Ἴδ' ἐχθρὸς καὶ βάσκανος καὶ γέμων δόλον, πόρῳ
 πέφευγε τ(ήν) πύλην τῆς εἰσόδου, ἵνα μὴ κληρονομῇς(ης) τ(ήν) ὁργ(ήν) Κυ(ρίου)
 ἔτ(ους) ΑΞΜ ἰνδ(ικτιόνος) Ι'.

Ἡ πρώτη ἐπιγραφή, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναφέρεται σὲ ἀνέγερση καὶ ἀνιστόρηση τοῦ ναοῦ, ἀφορᾷ σὲ ἐργασίες ποὺ ἔγιναν τὸ 1749 μόνο στὸν ἐξωνάρθηκα⁸. Ἡ σημερινή

στηκαν κατὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ μνημείου. Ἀπεικόνιση τοῦ ναοῦ πρὶν τὴν ἀναστήλωση βλ. ΤΣΑΜΙΣΗ, ὁ.π. εἰκ. 18 καὶ NICOL, ὁ.π. 105, πίν. 111.

5. NICOL, ὁ.π. 101. ΒΑΦΕΙΔΗΣ, ὁ.π. 123, σημ. 2. ΤΣΑΜΙΣΗΣ, ὁ.π. 119. Ὁ Βαφεΐδης πρῶτος δημοσίευσε τὶς ἐπιγραφές τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ζευγოსτάσι. Τὴ δημοσίευση αὐτὴ δὲν γνωρίζουν οἱ Τσαμίσης καὶ Nicol.

6. Ὁ Βαφεΐδης παραδίδει ἀντίστοιχα τὴ χρονολογία 1749 καὶ 1090. Βλ. ΒΑΦΕΙΔΟΥ, ὁ.π. 123, σημ. 2.

7. Ὁ Βαφεΐδης καὶ ὁ Τσαμίσης, πέρα ἀπὸ ὀρισμένα λάθη στὴν ἀνάγνωση, δὲν διατηροῦν πάντα τὴ γραφὴ τοῦ κειμένου. Ἀντίθετα ὁ Nicol μεταγράφει τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς, ἀποκαθιστώντας τὴν ὀρθογραφία του. Βλ. σχετικῶς ΒΑΦΕΙΔΟΥ, ὁ.π. 123, σημ. 2, ΤΣΑΜΙΣΗ, ὁ.π. 119 καὶ NICOL, ὁ.π. 101.

8. Ὁ Βαφεΐδης καὶ ὁ Τσαμίσης μεταγράφουν σωστὰ τὴ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία παραδίδεται ὄχι μόνο μὲ ἑλληνικοὺς, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς. Παρὰ τὸ γεγονὸς αὐτό, ὁ Nicol περιέργως μεταγράφει ὡς ἔτος χρονολογίας τῆς ἐπιγραφῆς τὸ 1729. Βλ. σχετικῶς NICOL, ὁ.π. 101.

μορφή του εξωνάρθηκα, αλλά και ή διακόσμησή του, είναι αναντίρρητα έργο της εποχής αυτής⁹, πού έγινε στα χρόνια του μητροπολίτου Καστοριάς Χρυσάνθου. Την ίδια άποψη διατυπώνει τόσο ο Βαφείδης, όσο και ο Τσαμίσης¹⁰.

Παραμερίζοντας όρισμένες μικρές διαφορές στη μεταγραφή της δεύτερης έπιγραφής ανάμεσα στην ανάγνωση των Τσαμίση - Nicol και τη δική μας, στεκόμαστε στη χρονολογία της έπιγραφής αυτής πού μάς ενδιαφέρει περισσότερο. 'Ο Τσαμίσης τόν τελευταίο στίχο μεταγράφει ως: έτ(ει) απ=1080, και χρονολογεί ως έκ τούτου έσφαλμένα τόν ναό στόν 11ο αί.¹¹ 'Αντίθετα ο Nicol, στόν ίδιο στίχο διαβάζει: έτει αψμ' (1740) ίνδ. ι', και συνάπτει τη χρονολογία αυτή, καθώς και αυτήν της προηγούμενης έπιγραφής, με τόν χρόνο έκτεταμένης ανακατασκευής του ναού και διακοσμήσεως του έσωτερικού του χώρου, πού την τοποθετεί στις άρχές του 18ου αί.¹² 'Ο ίδιος μελετητής δέχεται ότι ή άρχική οικόδομική φάση του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι είναι σύγχρονη με το ναό του 'Αγ. Γεωργίου της 'Ομορφοκκλησιάς και του ναού των Ταξιαρχών στην Τσούκα Καστοριάς, δηλαδή στο τέλος του 13ου με άρχές του 14ου αί.¹³ 'Όπως όμως φαίνεται και από τη φωτογραφία πού δημοσιεύουμε (πίν. 81β), στην όποία ή χρονολογία της έπιγραφής σώζεται σε πάρα πολύ καλή κατάσταση, δέν μπορεί νά υπάρχει καμία άμφιβολία ότι ή όρθή μεταγραφή της χρονολογίας είναι Α Ψ Μ , πού άντιστοιχεί στο έτος 1432. Στην ίδια περίπου περίοδο ή στο τέλος του 14ου αί. θά πρέπει νά τοποθετηθεί και ή άνοικοδόμηση του κυρίως ναού, ό όποιος παρουσιάζει άρχιτεκτονικά στοιχεία πού τόν συνδέουν με την άρχιτεκτονική παράδοση του δεύτερου μισού του 14ου αί.¹⁴ 'Ακόμα ή έπιγραφή αυτή είναι, όπως θά άποδείξουμε άμέσως παρακάτω, σύγχρονη με τη διακόσμηση του κυρίως ναού, με άποτέλεσμα νά κερδίζουμε ένα άγνωστο, άκριβώς χρονολογημένο, τοιχογραφημένο σύνολο (1432), πού θά πλουτίσει τίς γνώσεις μας για τη μνημειακή ζωγραφική στο πρώτο μισό του 15ου αί. στόν χώρο της Μακεδονίας.

Τό σύνολο της ζωγραφικής πού διατηρείται στόν κυρίως ναό δέ σώζεται σε καλή κατάσταση. Οί πολλές ρηγματώσεις της όροφής, πού όφείλονται σε καταστροφή του

9. Τό όνομα του Χρυσάνθου, μητροπολίτου Καστοριάς, έμφανίζεται σε έγγραφα της άρχιεπισκοπής 'Αχρίδος στο πρώτο μισό του 18ου αί., αλλά και σε κτητορικές έπιγραφές μνημείων της πόλεως Καστοριάς. Βλ. σχετικώς Η. GELZER, *Der Patriarchat von Achrida* (Leipzig 1902) 97-111, Γ. ΧΡΗΣΤΙΔΟΥ, «'Η μητρόπολις Καστορίας μέχρι του 1767», *Γρηγόριος Παλαμάς* 5, 1921, 347, ΤΣΑΜΙΣΗ, ό.π. 68-69 και 139, Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Τά βυζαντινά μνημεία της Καστορίας», *Άρχεϊον των βυζαντινων μνημείων της 'Ελλάδος Δ'*, 1938, 176, 180, 185.

10. ΒΑΦΕΙΔΗΣ, ό.π. 123, σημ. 2. ΤΣΑΜΙΣΗΣ, ό.π. 119.

11. ΤΣΑΜΙΣΗΣ, ό.π. 118-119. 'Ο ΒΑΦΕΙΔΗΣ, ό.π. 123, σημ. 2, μεταγράφει έτει α Ψ -ΜΝΙ-. Τη χρονολόγηση του ναού στόν 11ο αί. θεωρεί έσφαλμένη και ό NICOL, ό.π. 101.

12. NICOL, ό.π. 101.

13. 'Η χρονολόγηση της έρειπωμένης μονής του Ταξιάρχου της Τσούκας και του ναού του 'Αγ. Γεωργίου στην 'Ομορφοκκλησιά Καστοριάς στο τέλος του 13ου ή στις άρχές του 14ου αί., βασίζεται σε γραπτές έπιγραφές. Βλ. NICOL, ό.π. 99 και STIKAS, ό.π. 106-107.

14. Βλ. κυρίως τὰ τυφλά, με καμπύλη έπίστεψη, τύμπανα των κεραιών του σταυρού, πού άπαντούν στη Ravanica, στο Markono, στο Roganovo κ.ά. Βλ. σχετικώς Γ. ΒΕΛΕΝΗ, *Έρμηνεία του έξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή άρχιτεκτονική Α'* (Θεσσαλονίκη 1984) 277-279.

μνημείου από σεισμό¹⁵, έχουν σπάσει την ένότητα της ζωγραφικής επιφάνειας πολλών συνθέσεων, ενώ οι νεωτερικές επεμβάσεις στο φράξιμο των ρωγμών, παράλληλα με τον διαποτισμό της στέγης από τα νερά της βροχής, επέτειναν τις φθορές των τοιχογραφιών (πίν. 84β).

Το είκονογραφικό πρόγραμμα απλώνεται στους κάθετους τοίχους, σύμφωνα με το καθιερωμένο στον 14ο αί. σύστημα, σε τρεις ζώνες. Στην πρώτη ζώνη απεικονίζονται όλόσωμοι άγιοι, στη δεύτερη άγιοι σε μετάλλια και στην τρίτη σκηνές που αναφέρονται στην Π. Διαθήκη (Φιλοξενία του Άβραάμ), στη ζωή της Παναγίας (Εισόδια της Θεοτόκου, πίν. 81γ, 82α) και στα πάθη του Χριστού (πίν. 81γ, 82β-84α). Στις καμάρες των κεραιών του σταυρού παριστάνονται σκηνές από το δωδεκάορτο, στον τρούλλο ο Χριστός Παντοκράτορας σε προτομή και στην κόγχη του ιερού ή Παναγία ένθρονη με την προσωνυμία ή Περίβλεπτος (πίν. 84β)¹⁶.

Από είκονογραφική άποψη οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού φαίνεται πως ανήκουν στην είκονογραφική παράδοση της τέχνης των Παλαιολόγων του 14ου αί. Όρισμένες μάλιστα συνθέσεις, αλλά και είκονογραφικές λεπτομέρειες, συνάπτονται με μνημεία του μακεδονικού χώρου της περιόδου αυτής. Έτσι ή απεικόνιση του Λαζάρου στη σκηνή της Άναστάσεως του Λαζάρου, καθισμένου μέσα σε σαρκοφάγο, είναι ανάλογη με αυτή του καθολικού της μονής Βατοπεδίου (1312), της Gračanica (περί το 1320) και του Άγ. Άθανασίου του Μουζάκη στην Καστοριά (1384-1385)¹⁷. Επίσης παρατηρείται είκονογραφική συγγένεια ανάμεσα σε σκηνές του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι και στα τοιχογραφικά σύνολα του 16ου αί. που εντάσσονται στη λεγόμενη σχολή Θηβών, στοιχείο πολύ σημαντικό στην έρευνα για την προέλευση των προτύπων της σχολής αυτής. Έτσι το θέμα της πορείας του εφίππου Πιλάτου και της συνοδείας του, ένταγμένο σε ένιαία σκηνή άφηγηματικού χαρακτήρα, μαζί με τον Έλκόμενο (πίν. 83β, 84α), συνιστούν το παλαιότερο μέχρι σήμερα γνωστό παράδειγμα από το οποίο φαίνεται να έπηρεάστηκε ή είκονογραφία της σκηνής στον Άγ. Νικόλαο του Μαγαλειού (1505) Καστοριάς, στη μονή Φιλανθρωπηνών (1531/32), στη μονή Ντίλιου (1543)¹⁸ κ.ά. Άκόμα ή προδοσία του Ιούδα (πίν. 83α), τόσο στο γενικό της είκονογρα-

15. Βλ. ΤΣΑΜΙΣΗ, *ο.π.* 118, όπου γίνεται μνεία έργων λόγω σεισμού, στο μνημείο το 1930 με την επίβλεψη του Τσαμίση.

16. Η περιγραφή του είκονογραφικού προγράμματος είναι έλλιπής, όχι μόνον εξαιτίας του κακού φωτισμού του έσωτερικού χώρου του ναού (πρβ. και NICOL, *ο.π.* 100), αλλά και γιατί, παρά τις έπανειλημμένες μου μεταβάσεις στο χωριό Ζευγοστάσι στην περίοδο 1980-1984, μόνο μία φορά, την πρώτη, στάθηκε δυνατό να συναντήσω τον ιδιώτη που έχει το κλειδί εισόδου στον ναό.

17. G. MILLET, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile* (Paris 1960)² εικ. 217, 218. ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, *Καστοριά* (Θεσσαλονίκη 1953) πίν. 147α. Το είκονογραφικό αυτό στοιχείο άπαντά και σε μεταγενέστερα μνημεία, ή τέχνη των οποίων διαμορφώνεται κάτω από την επίδραση της λεγόμενης Μακεδονικής σχολής. Βλ. σχετικώς ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, *ο.π.* πίν. 184α και Α. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα μνημεία των Σερβίων* (Άθήναι 1957) πίν. 18, 2.

18. Για τη σκηνή αυτή βλ. Θ. ΛΙΒΑ-ΞΑΝΘΑΚΗ, *Οι τοιχογραφίες της μονής Ντίλιου* (Ιωάννινα 1980) 69-72 και Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, *Η μονή των Φιλανθρωπηνών και ή πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής* (Άθήναι 1983) 83-86.

φικό σχήμα, όσο και στη θέση του 'Ιούδα δεξιά και του Χριστού αριστερά, συνεχίζουν μέσα στον 15ο αί. παλιότερη εικονογραφική παράδοση, ή οποία θα επηρεάσει την εικονογραφία της σκηνής έργων του κύκλου της λεγόμενης σχολής Θηβών ή 'Ηπειρωτικής¹⁹.

Από την άλλη, οι εικονιστικοί τύποι των τοιχογραφιών αυτών, αλλά και τα τεχνικά τους χαρακτηριστικά, συνδέονται με τη ζωγραφική του δεύτερου μισού του 14ου αί. Ειδικότερα ο εικονιστικός τύπος του αποστόλου Πέτρου (πίν. 85α) κατάγεται από τον εικονιστικό τύπο του αποστόλου Πέτρου στον 'Αγ. 'Ανδρέα (πίν. 85β) στην Treska²⁰ (1388/89), κοντά στα Σκόπια, με τη διαφορά ότι στην τοιχογραφία του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι παρατηρείται σκληρότερη διαγραφή των χαρακτηριστικών του προσώπου και προχωρημένη σχηματοποίηση των μαλλιών και της γενειάδας, με έντονο μάλιστα διακοσμητικό χαρακτήρα. Επίσης οι άγιοι της δεύτερης ζώνης, που εικονίζονται μέσα σε μετάλλιο, στον εικονιστικό τύπο αλλά και σε τεχνικές λεπτομέρειες συνδέονται με μορφές αγίων σε ναούς της Καστοριάς. Ειδικότερα ο άγ. 'Ανανίας (πίν. 85γ) στον φυσιογνωμικό τύπο έχει ως πρότυπό του τον ίδιο άγιο στον ναό του 'Αγ. 'Αθανασίου του Μουζάκη (1384/85) στην Καστοριά²¹, ενώ στον τρόπο διαγραφής του προσώπου έχει το παράλληλό του σε μορφές αγίων του ναού του 'Αγ. Γεωργίου του Βουνοῦ (τρίτο τέταρτο 14ου αί.)²² της Καστοριάς. 'Ακόμα, οι άγ. Βάκχος (πίν. 86α) και Σάβελ (πίν. 87α) στον γενικό φυσιογνωμικό τύπο και στην τεχνική αποδόσεως του προσώπου σχετίζονται άμεσα με τους ομώνυμους αγίους στον 'Αγ. 'Ανδρέα της Καστοριάς (πίν. 86β, 87β), που χρονολογείται στις αρχές του 15ου αί.²³ Παράλληλα, στο ίδιο μνημείο της Καστοριάς²⁴ άπαντούν με συχνότητα άγιοι που φέρουν τον ίδιο ιδιόμορφο πίλο που φέρει ο άγ. Σάβελ, αλλά και άλλοι άγιοι στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι της Καστοριάς (πίν. 87α). Επίσης ή άγ. Παρασκευή (πίν. 87γ), και ο πρωτομάρτυρας άγ. Στέφανος (πίν. 87δ), στην τεχνική με τα γραμμικά φώτα, που άπλώνονται άκτινωτά στο μάγουλο ή συγκεντρώνονται γύρω από

19. Βλ. σχετικῶς ΛΙΒΑ-ΞΑΝΘΑΚΗ, ὁ.π. 56-58, Γ. ΓΟΥΝΑΡΗ, *Οἱ τοιχογραφίες τῶν 'Αγ. 'Αποστόλων καὶ τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας στὴν Καστοριά* (Θεσσαλονίκη 1980) 124-127, ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, ὁ.π. 74-76 καὶ κυρίως 75.

20. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 'Αγ. 'Ανδρέου στὴν Treska εἶναι ἔργο τοῦ ζωγράφου 'Ιωάννου Μητροπολίτου καὶ τοῦ συνεργάτη του μοναχοῦ Γρηγορίου. Βλ. σχετικῶς V. DJURIĆ, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien* (Belgrad 1976) 129-130, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

21. Γιὰ τὸν ναὸ αὐτὸ βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ὁ.π. 147-158. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ὁ.π. πίν. 142-154. Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωσην* ('Αθήναι 1957) 33 καὶ V. DJURIĆ, «Mali grad - Sv. Atanasije u Kosturu-Borje», *Zograf* ΣΤ', 1975, 31-50. ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ - Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Καστοριά* ('Αθήνα 1984) 106-117.

22. Στὸν ναὸ τοῦ 'Αγ. Γεωργίου τοῦ Βουνοῦ, πού βρίσκεται στὸ ΒΑ ὄριο τῆς συνοικίας 'Απόζαρι, εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἐντοπίσω τοιχογραφίες τοῦ τρίτου τέταρτου τοῦ 14ου αἰ. πού σώζονται στὸν κυρίως ναό. Βλ. σχετικῶς Ε. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, «Εἰκόνα τῆς Παναγίας 'Ελεούσας ἀπὸ τὴν Καστοριά», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας* περ. Δ', τ. Ι, 1980-1981, 286, σημ. 54 (στὸ ἐξῆς «Εἰκόνα») καὶ «'Ερευνες στοὺς ναοὺς τῆς Καστοριάς», *Μακεδονικά* 25, 1985-1986, 386-389.

23. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ὁ.π. 18, πίν. 167α-β.

24. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ὁ.π. πίν. 167α-β.

τά μάτια, συνδέεται με τρόπους που χαρακτηρίζουν κυρίως τη βυζαντινή τέχνη από τα μέσα του 14ου αϊ.²⁵ Ειδικότερα στη σχηματοποίηση της τεχνικής οι παραπάνω μορφές συγγενεύουν με έργα του πρώτου μισού του 15ου αϊ.²⁶

Στά γενικά χαρακτηριστικά οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού ακολουθούν την αντι-κλασική παράδοση της ζωγραφικής του 14ου αϊ.²⁷ Οι μορφές κατά κανόνα είναι τραχιές και δύσμορφες (πίν. 82β, 85α), με πρόσωπα που στηρίζονται σε ισχυρό, με δυσανάλογα πλατιά βάση, λαιμό (πίν. 82α), ενώ τα σώματα βαριά και όγκώδη (πίν. 82β) δείχνουν έμμονη σε πρότυπα της λεγόμενης Μακεδονικής σχολής, που στο δεύτερο μισό του 14ου αϊ. αναγνωρίζονται καθαρά στις τοιχογραφίες του Μатејс (1356-1360)²⁸. Το περίγραμμα στο πρόσωπο είναι άκαμπτο, ενώ οι σκιές είναι κοφτές και πλατιές (πίν. 82α-β), τεχνική που συνηθίζεται κυρίως σε μνημεία από το δεύτερο μισό του 14ου αϊ.²⁹ Στο πρόσωπο, ακόμη, οι όγκοι αποδίδονται με γραμμική σχηματοποίηση, διακοσμητικού χαρακτήρα. Άνάλογη τάση παρατηρείται στην απόδοση των μαλλιών και κυρίως της γενειάδας (πίν. 85α). Η πτυχολογία πάλι αναπτύσσεται πάνω στο σῶμα σε γεωμετρικά, επίπεδα μερικές φορές, σχήματα, που όρίζονται από βαθιά σκιασμένες πτυχές, σκληρές και δύσκαμπτες (πίν. 82α-β). Σε όρισμένες μορφές – κυρίως σ' αυτές που είναι μέσα σε μετάλλια (πίν. 85γ, 86α) – το ήθος είναι πιο ευγενικό και το πλάσιμο μαλακότερο, σχεδόν ζωγραφικό, στοιχείο που δείχνουν ότι οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού της Παναγίας στο Ζευγοστάσι ανήκουν σε περισσότερους από έναν ζωγράφους.

Συνοψίζοντας τα πορίσματα της μελέτης αυτής επισημαίνουμε ότι, με την όρθη ανάγνωση της χρονολογίας της έπιγραφής που σώζεται στον κυρίως ναό της Παναγίας στο Ζευγοστάσι Καστοριάς, τεκμηριωμένη και από τεχνοτροπικές παρατηρήσεις πάνω στη ζωγραφική του κυρίως ναού, φέραμε στο φῶς άγνωστες τοιχογραφίες, που χρονολογούνται στα 1432. Οι τοιχογραφίες αυτές αποτελούν ένα πολύ ένδιαφέρον σύνολο – από τα λίγα της περιόδου αυτής που σώζονται στη δυτική Μακεδονία³⁰ – και το όποιο, μαζί

25. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Σχεδιάσμα*, ὁ.π. 16 κέ. Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, «Παλαιολόγειος εἰκόνα τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Α, 1959, 81 κέ.

26. Βλ. Μ. CHATZIDAKIS, «Recherches sur le peintre Théophane le Crétois», *Dumbarton Oaks Papers* 23-24, 1969-1970, εἰκ. 121, 123.

27. Μ. CHATZIDAKIS, «Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle», *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6-12 Septembre, 1971* (Bucarest 1974) I, 183-186. Γιά τὰ μνημεῖα ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν τάση αὐτὴ στὸν χῶρο τῆς Μακεδονίας βλ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, «Εἰκόνα», ὁ.π. 285-286.

28. V. PETKOVIC, *La peinture serbe du Moyen âge* (Beograd 1934) I, εἰκ. 136b, 142a.

29. Γιά τὴν τεχνικὴ αὐτὴ βλ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, «Εἰκόνα», ὁ.π. 281-282.

30. Στὸ πρῶτο μισό τοῦ 15ου αἰ. ἐντάσσονται τὰ ἐξῆς μνημεῖα, τὰ ὁποῖα βρίσκονται στὴν πόλη τῆς Καστοριάς: Οἱ Ἁγ. Τρεῖς (1401, ἀδημοσίευτο), ἡ τοιχογραφία τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας (1411;) στὸν ὁμώνυμο ναό, ὁ Ἁγ. Ἀνδρέας (γύρω στὰ 1430) καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος στὴν Πλατεία Ὁμονοίας (ἀρχές 15ου αἰ., ἀδημοσίευτο). Γιά τὸν Ἁγ. Ἀνδρέα βλ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, ὁ.π. 18, πίν. 162-167. Γιά τὴν Παναγία Ρασιώτισσα βλ. ΓΟΥΝΑΡΗ, ὁ.π. 157-159. Στοιχεῖα γιὰ τοὺς Ἁγ. Τρεῖς βλ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, ὁ.π. 273, σημ. 2. Ἀπὸ τὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς δυτικῆς Μακεδονίας στὸ πρῶτο μισό τοῦ 15ου αἰ. χρονολογεῖται ἡ Παναγία Ἐλεούσα στὴν Πρέσπα (1409/1410). Βλ. σχετικῶς ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, *Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας* (Θεσσαλονίκη 1960) 108-128 ἀντίστοιχα. Γιά τὸν ναό τῆς Παναγίας Ἐλεούσας βλ. ἐπίσης G. SUBOTIC, *Ohridskata Stikarska Škola od XV vek* (Ohrid 1980) 34-42. Γιά τὴ ζωγραφικὴ τοῦ 15ου

μέ άλλα σύγχρονά του έργα, θα βοηθήσει στο να γνωρίσουμε πληρέστερα τις τάσεις της τέχνης στο πρώτο μισό του 15ου αί., στον χώρο της Άνω Μακεδονίας. Παράλληλα, με την όριστική δημοσίευση των τοιχογραφιών αυτών³¹, θα μάς δοθεί ή δυνατότητα να εκτιμήσουμε σωστά τόν ρόλο που συνεχίζει να παίζει χωρίς διακοπή και την περίοδο αυτή ως καλλιτεχνικό κέντρο ή πόλη της Καστοριάς³², στην παραγωγική δραστηριότητα της όποιας θα πρέπει να αποδοθούν οί τοιχογραφίες του κυρίως ναού της Κοιμήσεως της Παναγίας στο Ζευγοστάσι³³. Άκόμα, έχουμε τή γνώμη ότι οί είκονογραφικές σχέσεις που έπισημάνθηκαν ανάμεσα στις τοιχογραφίες του ναού στο Ζευγοστάσι και στα τοιχογραφικά σύνολα που έντάσσονται στη λεγόμενη σχολή Θηβών ή Ήπειρωτική, θα προωθήσουν με την όριστική δημοσίευση των τοιχογραφιών αυτών τήν έρευνα γύρω από τήν προέλευση και τόν χώρο διαμορφώσεως της σχολής αυτής³⁴.

Θεσσαλονίκη

ΕΥΘΥΜΙΟΣ Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

αί. στη Μακεδονία βλ. Ε. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, *Monumental Painting in Greek Macedonia during the 15th Century* στο *Holy Image, Holy Space. Icons and Frescoes from Greece* (Athens 1988) 54-60 (Κατάλογος Έκθεσεως στις Η.Π.Α.).

31. Με τις τοιχογραφίες του μνημείου θα ασχοληθούμε εκτενέστερα στο μέλλον.

32. Για τή θέση της Καστοριάς ως καλλιτεχνικού κέντρου στον 15ο αί. και τή σχέση του με τήν Άχρίδα βλ. SUBOTIC, *ό.π.* 224-225. Πρβ. και ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, *ό.π.* 54-60.

33. Στη διακόσμηση του ναού της Κοιμήσεως της Παναγίας στο Ζευγοστάσι φαίνεται ότι έλαβε μέρος ό καλλιτέχνης των τοιχογραφιών του Άγ. Άνδρέα του Ρουσούλη της Καστοριάς (γύρω στο 1430). Βλ. *ό.π.* σελ. 336 και πρβ. πίν. 86α-86β και 87α-87β.

34. Για τή σχολή αυτή βλ. κυρίως ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, *ό.π.* 216-230.

ΤΙ ΣΥΝΕΒΗ ΣΤΗ ΘΑΣΟ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 7ΟΥ Μ.Χ. ΑΙ.;

(Πίν. 88)

Ἡ ἀνασκαφὴ κτιριακοῦ συγκροτήματος παλαιοχριστιανικῶν χρόνων στὴ βόρεια ἀκτὴ τῆς Θάσου, 1.5 χιλιόμετρο δυτικὰ τοῦ Λιμένα, στὴ θέση Τσουκαλαριό, ἔδωσε τὴ δυνα-τότητα νὰ γίνουν ὀρισμένες παρατηρήσεις χρήσιμες γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ.¹ Τὰ ἐρεῖπια τοῦ συγκροτήματος εἶχαν ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὴν Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου τὸ 1973, ἡ ὁποία καὶ ἀνέσκαψε ἓνα τμῆμα του². Ἐκτοτε ἀκολούθησαν τέσσερις ἀνασκαφικὲς περίοδοι (1976, 1978-1980), κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ὁποίων ἀποκαλύφθηκε ὅτι ἡ πλακόστρωτη ἀψιδωτὴ αἴθουσα καὶ τὸ μικρὸ παρεκκλήσι, ποὺ ἦταν γνωστὰ ἀπὸ τὸ 1973, συνδέονται μὲ μικρὸ λουτρόνα, δωμάτια βοηθητικά, ἐπιμήκεις αἴθουσες καὶ διάδρομο μὲ μεγάλα τοξωτὰ ἀνοίγματα, ποὺ βλέπουν σὲ ἐσωτε-ρική αὐλὴ καὶ πρὸς τὴ θάλασσα. Τρίχωρη ἀποθήκη καὶ ἄλλα δωμάτια, ποὺ ἀνασκάφη-καν σὲ διπλάνο οἰκόπεδο, ἀνήκουν στὸ ἴδιο κτιριακὸ συγκρότημα, ποὺ ἔκλεινε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας μὲ τεῖχος³.

Τί ἦταν τὸ συγκρότημα αὐτό; Ἄν ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς ἀποκαλύψει τὴν ἐκ-κλησία, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ θὰ προέρχονται ὀρισμένα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ, τότε πολὺ πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ μοναστήρι καὶ συγ-κεκριμένα γιὰ τὴ μονὴ Ἀρχαγγέλων, τὴν ὁποία γνωρίζουμε ἀπὸ παλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφή μεταφερμένη στὸ γειτονικὸ χωριὸ Ραχώνι. Ἡ μονὴ αὐτὴ βρισκόταν κάπου στὴ βόρεια ἀκτὴ τῆς Θάσου⁴.

Ἡ ἰδρυση τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος ἀνάγεται στὸν 5ο αἰ., σημαντικὴ ἐπισκευὴ τοῦ στὸν 6ο αἰ. καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., σύμφωνα μὲ χάλκινα νομίσματα τοῦ Ἡρακλείου, ποὺ βρέθηκαν στὸ στρώμα καταστροφῆς του: δύο φόλλεις τοῦ II ἔτους (611/2), ἓνας φόλλης καὶ δύο εἰκοσανούμια τοῦ V ἔτους τῆς βασιλείας τοῦ

1. Τὸ τοπωνύμιον ἀναφέρεται καὶ ὡς «Μῶλος», ἀπὸ τὰ ἐρεῖπια θαλάσσιου ἔργου, ποὺ διακρίνονται μέσα στὴ θάλασσα, ἢ «Φοῦρνοι» ἢ «Κανατάδικα», ἀπὸ τὸ ἀγγειοπλαστεῖο τῶν Σιφνίων στὴν καταγωγὴ ἀδελφῶν Χρυσόγελων, ποὺ λειτουργεῖ στὴ θέση αὐτή. Στὴν ἴδια θέση βρέθηκε ἀποθήκη ἀμφορέων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (Υ. GARLAN, «Koukos. Données nouvelles pour une nouvelle interprétation des timbres amphoriques thasiens», *Thasiaca, BCH Suppl. V*, 1979, 256-8), σπόνδυλοι δωρικοῦ κίονα μεγάλων διαστάσεων, μαρμά-ρινη σαρκοφάγος καὶ ἄλλοι τάφοι (*ΑΔ* 26, 1971, Χρονικά, 421, *BCH* 95, 1971, 788).

2. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, *ΑΔ* 29 (1973-4) Χρονικά, 831-4.

3. Χ. ΜΠΑΚΙΡΙΤΖΗΣ, *ΑΔ* 31 (1976) Χρονικά, 330-333· 33 (1978) Χρονικά, 324-326· 34 (1979) Χρονικά, 345-348· 1980 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

4. C. FREDRICH, «Thasos», *AM* 33 (1908) 238. D. FEISSEL, «Un monastère paléochrétien à Thasos d'après une inscription peu connue», *10ο Διεθνὲς Συνέδριο Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1980*, Β', Città del Vaticano (Θεσσαλονίκη 1984) 113-120. Τοῦ ἴδιου, «Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle», *BCH Suppl. VIII* (1983) 212, ἀριθ. 255.

Ἡρακλείου (614/5). Τὸ χρονολογικὸ αὐτὸ σχῆμα δὲν εἶναι ἄγνωστο στὴ Θάσο. Οἱ ἔρευνες μέσα στὴν ἀρχαία πόλη τῆς Θάσου (Λιμένας) ἔχουν δείξει ὅτι τὰ νομίσματα τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου, ἕως τὸ ἔτος VI, εἶναι σχετικὰ ἀφθονα, ἕνα κενὸ παρατηρεῖται στὰ ἔτη VII καὶ VIII καὶ τὰ εὐρήματα ὁλότελα σταματοῦν μετὰ τὸ 618/9.

Γι' αὐτὸ ὑποστηρίχθηκε ὅτι ὁ Λιμένας καταστράφηκε τὸ 619 ἢ ἀμέσως μετὰ καὶ ὅτι ἀκολούθησε μακρὰ περίοδος ἐγκατάλειψής του. Ἡ λεηλασία αὐτὴ τῆς πόλης τῆς Θάσου ἀποδόθηκε σὲ κύμα Σλάβων ἐπιδρομῶν, πού σύμφωνα μὲ τὰ *Θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου* «πρῶτως ἐφευρόντων ἐξ ἐνὸς ξύλου γλυπτὰς νῆας κατασκευάσαι· καὶ κατὰ θάλασσαν ὀπλισαμένους, καὶ πᾶσαν τὴν Θετταλίαν καὶ τὰς περὶ αὐτὴν νήσους...ἐκπορθῆσαι, καὶ ἀοικήτους, ὡς εἴρηται, πλείστας πόλεις τε καὶ ἐπαρχίας ποιῆσαι»⁵.

Τὰ εὐρήματα ὥστόσο στὸ Τσουκαλαριὸ δίνουν στοιχεῖα γιὰ μία διαφορετικὴ ἐρμηνεία τῆς καταστροφῆς: Ὁ τρόπος πού οἱ κτιστοὶ πεσσοὶ τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ διαδρόμου κόπηκαν ἀπότομα ἀπὸ τὴ βάση τους καὶ ἔπεσαν μαζί μὲ τὰ τόξα τους, χωρὶς νὰ διαλυθοῦν, σὰν σὲ προβολή, πάνω στὸ ἔδαφος τῆς αὐλῆς, συμπαρασύροντας καὶ τοὺς μαρμαρίνους κίονες τοῦ ἐξώστη (πίν. 88α), δείχνει σαφῶς ὅτι τὸ πέσιμό τους ἦταν ἀκαριαῖο καὶ ὅτι προήλθε ἀπὸ ἰσχυρὴ σεισμικὴ δόνηση μὲ ἐπίκεντρο πιθανὸν τὴ θαλάσσια περιοχὴ Ἀγίου Ὁρους-Λήμνου⁶. Ἡ μεγάλη αὐτὴ σεισμικὴ δόνηση, πού κατάστρεψε ὁλοσχερῶς τὸ Τσουκαλαριὸ στὰ 614/5 ἢ στὰ ἐπόμενα χρόνια, δὲν θὰ ἦταν οὔτε μεμονωμένη οὔτε τοπικὴ. Θὰ προκάλεσε ἀνάλογες καταστροφὲς κτιρίων καὶ στὴ γειτονικὴ πόλη τῆς Θάσου, ἢ ὅποια καταστράφηκε στὰ 619 ἢ ἀμέσως μετὰ. Ἐχῶ τὴ γνώμη ὅτι ὁ σεισμὸς ἢ σεισμοὶ αὐτοὶ τῆς Θάσου ἐντάσσονται στὴν περίοδο τῶν μεγάλων σεισμῶν, πού συγκλόνισαν τὴ Θεσσαλονικὴ γύρω στὰ 620, κατάστρεψαν δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ ὑστερορωμαϊκὰ καὶ παλαιοχριστιανικὰ κτίριά της καὶ περιγράφονται ἀπὸ τὸν Ἀνώνυμο συγγραφέα τοῦ Β' βιβλίου τῶν *Θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου*⁷. Στὴν ἴδια πιθανότατα περι-

5. P. LEMERLE, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius I* (Παρίσι 1979) 175· II, 88 σημ. 110. O. PICARD, «Trésors et circulation monétaire à Thasos du IVe au VIIe siècle après J.-C.», *Thasiaca*, BCH Suppl. V (1979) 451-4. B. HOLTZMANN, *BCH* 102 (1978) 814, A. MULLER, *BCH* 104 (1980) 726, A. MULLER-D. MULLIEZ, *BCH* 105 (1981) 955, F. BLONDÉ-A. MULLER-D. MULLIEZ, *BCH* 108 (1984) 876 καὶ οἱ ἴδιοι, «Une nouvelle place publique à Thasos. Les abords Nord du Passage des Théores de l'époque archaïque à l'époque paléochrétienne», *Revue Archéologique* 1987: 1, 38-39, ὅπου συνοψίζονται τὰ συμπεράσματα πρόσφατης ἀνασκαφῆς οἰκίας στὸ οἰκόπεδο Βαλμᾶ μέσα στὸν Λιμένα τῆς Θάσου: τὸ οἰκοδόμημα γύρω στὰ 575 καταστράφηκε καὶ φαίνεται ὅτι ἐγκαταλείφθηκε γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα καὶ τὸ οἰκοδομικὸ τοῦ ὕλικό διηρπάγη. Ἡ ἐπανεγκατάσταση τοῦ χώρου, πού τελείωσε ὀριστικὰ τὸ 619/620, ἦταν μερικὴ.

6. Ἡ σεισμογόνος αὐτὴ περιοχὴ, πού στίς 6.8.1983 ἔδωσε 6,6 Ρίχτερ κοντὰ στὴ Λήμνο καὶ στίς 27.8.1983 5 Ρίχτερ στὴν Ἱερισσό, συνδέεται μὲ τὴ λεγόμενη «Σερβομακεδονικὴ ζώνη» καὶ ἐκτείνεται πρὸς Ἀνατολὰς ἕως τὸν Κόλπο τοῦ Ξηροῦ.

7. LEMERLE, ὁ.π. I, 193. X. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, «Περὶ τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης», *Ἀρχαία Μακεδονία II* (Θεσσαλονίκη 1977) 266. Τοῦ ἴδιου, «Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινὰ* 7 (1975) 327. Τοῦ ἴδιου, «Ἡ Ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια», *Πρακτικὰ τοῦ 10ου Διεθνoῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1980*, Β', Città del Vaticano (Θεσσαλονίκη 1984) 18.

οδο ἐντάσσεται καὶ ὁ σεισμός, πὺν κατάστρεψε τὰ μνημεῖα τῶν Φιλίππων στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. Εἶναι πιθανὸν ἐπίσης μὲ τοὺς σεισμοὺς τῆς περιόδου αὐτῆς νὰ σχετίζεται καὶ ἓνα ἄλλο γεωλογικὸ φαινόμενο, ἡ ἀνύψωση τῆς στάθμης τῆς θάλασσας πὺν σημειώνεται στὴ Θάσο μετὰ τὸν 7ο αἰ.⁸

Ἐνῶ λοιπὸν ἡ πόλη τῆς Θάσου μετὰ τὸν σεισμό ἐγκαταλείπεται ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς, παρατηρήθηκε ὅτι στὸ Τσουκαλαριὸ ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου στήνονται σὲ ὀρισμένα διαμερίσματά του πρόχειρες ἐγκαταστάσεις καὶ γίνονται βιαστικές διευθετήσεις χώρων, γιὰ τίς ὁποῖες μάλιστα χρησιμοποιήθηκαν ὀλόκληρα κομμάτια τῆς πεσμένης παλαιοχριστιανικῆς τοιχοποιίας τοῦ κτιρίου. Χαρακτηριστικὰ μάλιστα ἓνας πεσμένος κτιστὸς πεσσὸς τοῦ διαδρόμου μεταφέρθηκε ὀλόκληρος στὴ διπλὴν αἶθουσα καὶ χρησιμοποιήθηκε ὡς θεμέλιο πρόχειρης τοιχοποιίας, πὺν χώρισε τὴ μεγάλη αἶθουσα σὲ μικρότερα δωμάτια (πίν. 88β).

Ἐχῶ ἐπίσης τὴ γνώμη ὅτι ἀνάλογο φαινόμενο πρόχειρης ἐγκατάστασης κατοίκων τῆς πόλης τῆς Θάσου μετὰ τὴν καταστροφὴ παρατηρεῖται καὶ στὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἑβραιόκαστρου, ἔξω ἀπὸ τὰ ἀνατολικά τείχη τοῦ Λιμένα: μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου αὐτοῦ ἀναγνωρίστηκε φάση πρόχειρων μετασκευῶν, στὶς ὁποῖες χρησιμοποιήθηκαν μέλη διάφορα τῆς κατεστραμμένης βασιλικῆς, προορισμένων γιὰ χρῆση τῶν ἐρείπων ὄχι θρησκευτικῇ⁹.

Ἄρα καὶ στὴ Θάσο παρατηρεῖται τὸ ἴδιο φαινόμενο, πὺν διαπιστώθηκε καὶ στὴν Κόρινθο: Μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς πόλης ἀπὸ σεισμό στὰ 550/1 οἱ κάτοικοι τὴν ἐγκατέλειψαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν πρόχειρα γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα κοντὰ στὴν πόλη καὶ στὰ ἐρείπια τῶν μεγάλων ἐκτὸς τειχῶν ἐκκλησιῶν¹⁰.

Συμπερασματικὰ λοιπὸν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι στὴ Θάσο στὰ 615-619 ἢ ἀμέσως μετὰ μεγάλος σεισμός ἢ σεισμοὶ κατάστρεψαν τὴν πόλη καὶ τὰ περίχωρά τῆς καὶ ὅτι οἱ κάτοικοί τῆς τὴν ἐγκατέλειψαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν πρόχειρα στὸ Τσουκαλαριό, στὸ Ἑβραιόκαστρο καὶ σὲ ἄλλες πιθανὸν περιοχὲς κοντὰ στὴν πόλη.

Καβάλα

X. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

8. J.-P. SODINI, A. LAMBRACKI, T. KOZELJ, «Les carrières de marbre à l'époque paléochrétienne», *Aliki I. Etudes thasiennes IX* (Παρίσι 1980) 126.

9. F. DUCAT, «La basilique d'Evraïocastro à Thasos», *BCH* 89 (1965) 144.

10. D.I. PALLAS, «Données nouvelles sur quelques boucles et fibules considérées comme avars et slaves et sur Corinthe entre le VIe et le IXe siècles», *Byzantino-bulgarica VII* (1981) 299.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΗΝ «ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ» ΤΟΥ BUONDELMONTI

Ο «Σύλλογος Πολιτιστικής Ἀναπτύξεως Ἡρακλείου» ἐδημοσίευσε στὰ 1981 τὴν πρώτη κριτικὴ ἔκδοση τοῦ βιβλίου *Descriptio Insule Crete* τοῦ Φλωρεντινοῦ περιηγητῆ τοῦ ΙΕ' αἰ. Buondelmonti¹. Τὴν ἔκδοση, ποὺ περιλαμβάνει μακρὰ εἰσαγωγή, κείμενο μὲ κριτικὸ ὑπόμνημα, λεπτομερεῖς σημειώσεις, εἰκόνες καὶ χάρτες, ἐφιλοπρόνησε ἡ κ. Marie-Anne van Spitael, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Γάλλου καθηγητῆ κ. Paul Faure, ποὺ ἀπὸ τριάντα περίπου χρόνια ἐξερευνᾷ καὶ μελετᾷ τὴν Κρήτη. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ ποὺ καθιστᾷ γιὰ πρώτη φορὰ προσιτὴ στὸν ἐπιστημονικὸ κόσμο, σὲ ἐγκυρὴ μορφή καὶ μὲ πλῆθος πληροφοριῶν καὶ σχολίων, τὴν «Περιγραφή» τοῦ Buondelmonti, εἶναι ἀπὸ κάθε ἄποψη πολὺτιμη. Γιατὶ τὸ κείμενο αὐτὸ ἔχει ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μελέτη τῶν προϊστορικῶν, ἐλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς Κρήτης, γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴ λαογραφία της, γιὰ τὰ τοπωνύμιά της, καὶ γιὰ τὴν οἰκονομία της στὰ χρόνια τῆς βενετικῆς κυριαρχίας. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ διατυπώσωμε ἐδῶ λίγες παρατηρήσεις ποὺ μποροῦν νὰ συμβάλουν στὴν ἀκριβέστερη διευκρίνιση ὀρισμένων σημείων τοῦ κειμένου. (Χρησιμοποιοῦμε τὴν ἀρίθμηση τῶν γραμμῶν ποὺ εἰσήγαγε στὴν ἔκδοσή της ἡ κ. Spitael.)

701 κέ. Ὁ Buondelmonti γράφει γιὰ τὸ ἱερὸ ποὺ βρίσκεται στὴν κορυφὴ τοῦ Γιούκτα. *Templum Jovis usque ad fundamenta deletum cognovi. In circuitu ejus infinitas imagines seriatimque moles reperimus.* Ἡ φράση *infinitas imagines* δὲν σημαίνει «un grand nombre de statues» ὅπως ἔχει μεταφρασθεῖ. Θὰ ἦταν μεγάλο ψεῦδος ἂν ὁ Buondelmonti ἰσχυριζόταν πράγματι ὅτι εἶδε «μεγάλον ἀριθμὸν ἀγαλμάτων» στὴν κορυφὴ τοῦ Γιούκτα. Δὲν ὑπάρχει ὅμως λόγος νὰ τοῦ ἀποδώσωμε τὴν ἀνακρίβεια αὐτή. Πρόκειται χωρὶς ἀμφιβολία γιὰ τὰ τυπικὰ μικρὰ πήλινα εἰδώλια καὶ ζώδια τοῦ ΜΜ Ι ἱεροῦ ποὺ σ' ὅλες τὶς ἐποχὲς (καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Buondelmonti φυσικὰ) ἀφθονοῦσαν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους γύρω ἀπὸ τὸ μινωικὸ κτίσμα. Ὁ πρῶτος συστηματικὸς ἐρευνητὴς τοῦ χώρου Arthur Evans γράφει γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Γιούκτα καὶ γιὰ τὸν βωμὸ ποὺ ἀνακάλυψε ἐκεῖ: «This great 'ash altar', answering to that of Petsofa, contained similar votive relics, including male and female human figures of clay, together with those of animals, such as oxen and goats, and also separate limbs, both human and animal»². Ἡ κ. Ἀ.

1. Βλ. καὶ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ Buondelmonti ἀπὸ τὴν ΜΑΡΘΑ ΑΠΟΣΚΙΤΗ, μὲ πολλὲς παρατηρήσεις, *Ἐνας γύρος τῆς Κρήτης στὰ 1415* (Ἡράκλειο 1983). Στὰ χωρία τοῦ λατινικοῦ κειμένου ποὺ παραθέτομε ἐδῶ χρησιμοποιοῦμε, γιὰ μεγαλύτερη σαφήνεια, τὴν κανονικὴ λατινικὴ ὀρθογραφία καὶ ὄχι ἐκείνη τῶν μεσαιωνικῶν λατινικῶν.

2. *PM* I 158.

Καρέτσου επίσης αναφέρει την «ἐπιφανειακὴν σχεδὸν ἀνεύρεσιν πλήθους πηλίνων εἰδωλίων (προβάτων, βοῶν) ὅπως καὶ ὀρισμένων χαλκίων εἰδωλίων ἀνδρῶν»³. Ἡ ἐπιφανειακὴ αὐτὴ διασπορὰ εἰδωλίων καὶ ζωδίων παρατηρεῖται ἄλλωστε καὶ στὰ λοιπὰ μεσομινωικὰ ἱερὰ κορυφῆς⁴.

Ἡ φράση ποὺ ἀκολουθεῖ στὸ κείμενο τοῦ Buonondelmonti, *seriatimque moles reperi-mus*, σημαίνει «βρήκαμε ὀγκολίθους στὴ σειρά» (ὅχι «dispersés», «διάσπαρτους», ὅπως ἔχει μεταφρασθεῖ καὶ ποὺ δηλώνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ λέει ὁ Buonondelmonti). Μὲ τὴν ἔκφραση αὐτὴ νοοῦνται οἱ ὀγκολίθοι ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴ νότια καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου τοῦ κυρίως ἱεροῦ, τῶν ἀναλημμάτων καὶ τῶν ἀνδρήρων του. Οἱ ἰσχυροὶ αὐτοὶ τοῖχοι, τμήματα τῶν ὁποίων ἦταν πάντοτε ὁρατά, παρακολουθοῦνται, σήμερα ποὺ ἡ ἀνασκαφὴ ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, σ' ὅλη τὴν ἔκταση καὶ τὸ ὕψος τους⁵. Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς εἶναι σημαντικὲς γιὰ τὴν παρατηρητικότητα καὶ τὴν ἀξιολογίαν, στὸ σημεῖο τοῦτο, τοῦ Buonondelmonti, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν στὴν Κρήτη. Ὁ Φλωρεντινὸς περιηγητὴς εἶναι ἀσφαλῶς ὁ πρῶτος ποὺ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ ἓνα ἱερὸ κορυφῆς βάσει αὐτοψίας⁶.

721 κέ. Ἡ διήγηση τοῦ Buonondelmonti γιὰ τοὺς ἀετοὺς, οἱ ὅποιοι πῆραν στὰ φτερά τους ἓνα παιδί ποὺ εἶχε εἰσδύσει στὴ φωλιά τους καὶ τὸ κατέβασαν σὺν κάτω ἀπὸ τὸν Γιούκτα, ἀποτελεῖ ἄμεση ἢ ἔμμεση μίμηση ἀπὸ τὸν περιηγητὴ Πausanias (Μεσσηνιακὰ IV 18,5) ποὺ διηγεῖται κάτι ἀνάλογο γιὰ ἓνα στρατηγὸ τῶν Μεσσηνίων: Ἀριστομένει φασὶν ἐμβληθέντι εἰς τὸν Καιάδαν ὄρνιθα τὸν ἀετὸν ὑποπέτεσθαι καὶ ἀνέχειν ταῖς πτέρυξιν, ἐς ὃ κατήνεγκεν αὐτὸν ἐς τὸ πέρας οὔτε πηρωθέντα οὔδεν τοῦ σώματος οὔτε τραῦμα τι λαβόντα. Ἡ διήγηση αὐτὴ τοῦ Buonondelmonti, στὴν ὁποία προσκρούουν οἱ περισσότεροι ἀναγνώστες του σπεύδοντας νὰ τὸν χαρακτηρίσουν ὡς ἀναξιόπιστο, ἐξηγεῖται ἂν σκεφθοῦμε ὅτι ὁ περιηγητὴς γράφει σὲ μία ἐποχὴ προεπιστημονικῆ. Ἐπιστῆμη καὶ λογοτεχνία ἀκόμη συγχέονται. Ἔτσι ὁ συγγραφέας θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του ὑποχρεωμένο ἀπὸ τὶς συμβάσεις τοῦ εἵδους, ἀφοῦ γράφει γιὰ ἓνα χῶρο τῆς σεπτῆς ἀρχαιότητος καὶ μάλιστα γιὰ τὸ ἱερὸ βουνὸ τοῦ Διὸς, ὅπως τὸ ἤθελε ἡ τοπικὴ παράδοση, νὰ διανθίσαι τὴν ἀφήγησή του μὲ τὴν κλασικὴ αὐτὴ παρένθεση. Σὲ ἀνάλογη σύμβαση ὀφείλεται τὸ ὅτι συχνὰ θέτει τὶς μυθολογικὲς ἢ ἀρχαιογνωστικὲς πληροφορίες, ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ δώσει, στὸ στόμα ἀπλῶν ἀνθρώπων τοὺς ὁποίους ὑποτίθεται ὅτι συνάντησε.

783 κέ. *Donec per longum iter infra alta saxa cum immeabilibus maceriebus prope Sororem insulam.* (Λεῖπει τὸ ἀπαραίτητο ρῆμα, πιθανῶς τὸ *venimus* ἢ κάποιον συνώνυμο.) Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὶς πράγματι «ἀδιάβατες χαλασιές» ἢ «τράχαλα», δηλαδὴ

3. ΠΑΕ 1974, 229.

4. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, *Κρητικὰ Χρονικά* 5, 1951, 157.

5. ΠΑΕ 1974, πίν. 170β, κάτοψη· ΠΑΕ 1980, παρένθ. πίν. ΙΔ'.

6. Ἡ σύνδεση τοῦ Γιούκτα μὲ λατρεία τοῦ Διὸς, γιὰ τὴν ὁποία μιλεῖ ὁ περιηγητὴς, ἀνῆκε πιθανότατα στὴν τοπικὴ παράδοση καὶ δὲν ἦταν αὐθαίρετη. Πρβ. ἐπιγραφὴ μὲ μνεῖα τοῦ Διὸς σὲ βωμὸ ἀπὸ τὶς βόρειες πλαγιὲς τοῦ Γιούκτα, ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *ΑΕ* 1908, 232 καὶ ΣΠΑΝΑΚΗΣ, *Κρήτη*³ (1983) 166, μὲ ὀρθὴ μνεῖα τῆς προελεύσεως τοῦ ἀντικειμένου ποὺ ὁ Ξανθουδίδης ἐσφαλμένα τὸ ἀναφέρει ὡς προερχόμενο ἀπὸ τὴν Κνωσό.

τις διαβρωμένες εκτάσεις με σωρούς βράχων και λίθων, τών βορείων κλιτύων τῆς Μαλάβρας πάνω ἀπὸ τῆ θάλασσα. Τὸ νησί Soror ('Αδελφῆς), ἂν μ' αὐτὸ νοεῖται ὁ Μόχλος (ὅπως προτείνεται με πολλὴ πιθανότητα στὰ σχόλια, σελ. 265), βρίσκεται λίγο ἀνατολικότερα. Ἡ μετάφραση «les parois accores de l'île de la Soeur» δὲν ἀποδίδει τὸ κείμενο τοῦ Buondelmonti οὔτε τὴν πραγματικότητα, γιατί οἱ *immeabiles maceries* (με τῇ μεσαιωνικῇ καὶ νεώτερη ἔννοια τῆς λ. *maceria*) δὲν βρίσκονται στὸ νησάκι, ἀλλὰ στὴν ξηρά⁷.

896 κέ. *Plangent de tali destructione Cretenses omnes et mulieres crinibus sparsis laniare fatigant*. Ἡ γαλλικὴ μετάφραση: «Tous les Crétois pleurent devant une telle destruction et les femmes, cheveux épars, se déchirent la poitrine». Πρόκειται γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀρχαίας Γόρτυνος, τῆς ὁποίας τὰ ἐρείπια περιγράφει στὰ ἀμέσως ἐπόμενα ὁ περιηγητὴς μας. Φυσικά, ὅσο πολιτισμένους καὶ ἂν φαντασθοῦμε τοὺς Κρητικούς καὶ τὶς Κρητικὲς τοῦ ΙΕ' αἰ., δύσκολα θὰ πιστέψουμε ὅτι ἐκλαιαν καὶ ἔσκιζαν με τὰ νύχια τὰ στήθη τους γιὰ τὴν ἐρείπωση τῆς ἀρχαίας πρωτεύουσας τῆς Κρήτης. Ἄλλωστε στὴν περίπτωσή αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχομε *plangunt* καὶ ὄχι τὴν ὑποτακτικὴ *plangent*. Ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία εἶναι λοιπὸν «ἀ ς κ λ ά ψ ο υ ν ὅλοι οἱ Κρητικοί» κλπ. Πρόκειται ἀπλῶς γιὰ ποιητικὴ ἀποστροφή πρὸς τοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ, πού τοὺς καλεῖ ὁ Buondelmonti νὰ θρηνήσουν μαζί του τὴν καταστροφὴ τῆς παλαιᾶς δόξας τῆς Κρήτης. Στὸ δεῦτερο ρῆμα πρέπει χωρὶς ἀμφιβολία νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ὑποτακτικὴ (με ἔννοια προστακτικῆς) *fatigent*, ὅπως σωστὰ εἶχε ἐκδώσει ὁ Cornelius⁸.

900 κέ. Ἡ ταύτιση τοῦ κατὰ τὸν Buondelmonti «ἀνακτόρου τοῦ Μίνως» πρὸς τὸ μεγάλο ρωμαϊκὸ κτίσμα, τὸ λεγόμενο «Κάστρο», στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τειχισμένης στὰ παλαιοβυζαντινὰ χρόνια Ἀκροπόλεως τῆς Γόρτυνος στὸν λόφο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη⁹, φαίνεται ἀσφαλὴς. Ἀλλὰ ἡ ἄποψη πού διατυπώνεται στὰ σχόλια, ὅτι ὁ περιηγητὴς ἐλάχιστα πράγματα ἀπὸ τὴν ἀρχαία Γόρτυνα μνημονεύει, εἶναι ὑπερβολικὰ αὐστηρή. Ὁ Buondelmonti δὲν παρέλειψε τὸ πραιτώριο, ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία πού δίδει στὸ κτίσμα αὐτό. Ἔτσι γράφει (904 κέ.): *...inter orientem et meridiem, coctilibus muris templum superbum inveneramus et ejus altitudinem numeramus. Prope flumen, in medio palatii et templi, ecclesia non magna nimis Titi...jam desolata remanet*. Ἀπὸ τὶς φράσεις αὐτὲς γίνεται φανερό ὅτι τὸ «μεγαλοπρεπὲς κτίσμα με τοὺς τοίχους ἀπὸ ψημένα τοῦβλα» τοῦ κειμένου ἀντιστοιχεῖ πράγματι στὸ Πραιτώριο τῆς Γόρτυνος. Τὴν ταύτιση

7. Ἡ ὀνομασία *Adelphi* ἀπαντᾷ ἀργότερα, ἴσως ἀπὸ παρανόηση τοῦ κειμένου τοῦ Buondelmonti ἐκ μέρους χαρτογράφων, ὡς δηλώνουσα τὶς Διονυσάδες πού βρίσκονται πολὺ ἀνατολικότερα, πρβ. Α. ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, *Πεπραγμένα Γ' Διεθνὸς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β' (Ἀθήνα 1974) 291 κέ., πίν. 62, 64. Τὸ *soror* τοῦ κειμένου μας μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ μία καλὸ γρία πού θὰ ἐμόνασε στὸν Μόχλο.

8. *Creta Sacra* I, 102.

9. Μ. Α. VAN SPITAEEL, ἑ.ἀ. *Commentaires*, 280 κέ. Ἔτσι καὶ ἡ Μ. GUARDUCCI, *IG* IV 3, πρβ. L. PERNIER - L. BANTI, *Guida degli scavi italiani* (1947) 27, εἰκ. 37, ὅπου φωτογραφία τοῦ ρωμαϊκοῦ κτίσματος τῆς Ἀκροπόλεως. Γιὰ τοὺς ἀγωγοὺς ὑδρεύσεως στὴν Ἀκρόπολη, πού μνημονεύει ὁ Buondelmonti, 900, βλ. αὐτόθι εἰκ. 22 (σχέδιο): *aquedotto*. Ἡ σύνδεση τῆς Γόρτυνος με τὸν Μίνωα ἦταν, ὅπως φαίνεται, ἀρκετὰ διαδεδομένη στὴν ἀναγεννησιακὴ Κρήτη, στοὺς κύκλους τῶν μορφωμένων, πού ἐγνώριζαν ὅτι ἡ Γόρτυς ἦταν κάποτε πρωτεύουσα τῆς Κρήτης (στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια). Ἴσως ἔτσι ἐξηγεῖται ὁ ἀναχρονισμός.

αὐτὴ τὴν εἶχε προτείνει πρὸ ἐτῶν ἡ Guarducci¹⁰. Τμῆμα τοῦ Πραιτωρίου ἦταν πάντα ὁρατὸ καὶ ἕνας τοῖχος του ἀπὸ τοῦβλα σώζεται καὶ σήμερα σὲ μεγάλο ὕψος. Δὲν μποροῦσε νὰ διαφύγει τὴν προσοχὴ τοῦ Buondelmonti. Σημειῶνω ὅτι τὸ Πραιτώριο εἶναι πράγματι, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει, «νοτιανατολικά» τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ὁ Ἅγιος Τίτος βρίσκεται ἀκριβῶς σ τ ῆ μ έ σ η μεταξὺ τῆς Ἀκροπόλεως (τοῦ «ἀνακτόρου» τοῦ Buondelmonti) καὶ τοῦ Πραιτωρίου. Ἔτσι ἡ ὑπόθεση ποὺ διατυπώνεται στὰ σχόλια, ὅτι τὸ κτίσμα ἀπὸ τοῦβλα (*coctilibus muris*) τοῦ Buondelmonti εἶναι ἡ «enceinte de l'Odéon» (μεταξὺ Ἀγίου Τίτου καὶ Ἀκροπόλεως) δὲν εὐοδώνεται¹¹. Δὲν εἶναι περίεργο τὸ ὅτι ὁ Buondelmonti ὀνομάζει τὸ κτίσμα τοῦ Πραιτωρίου *templum*, «ναό». Κάνει τὸ ἴδιο καὶ γιὰ ἄλλα ἐντυπωσιακὰ ἐρεῖπια, ὅπως π.χ. γιὰ ἐκεῖνα ποὺ εἶδε προχωρώντας ἀπὸ τὴν παραλία τῶν Ματάλων στὸ ἐσωτερικὸ (κοντὰ στὶς ὄχθες τοῦ Ληθαίου ποταμοῦ, ἀνάμεσα σὲ καρποφόρα δέντρα καὶ ἐλαιῶνες) καὶ ποὺ πιθανότατα ἀντιστοιχοῦν στὴ μινωικὴ ἔπαυλη τῆς Ἀγίας Τριάδας (167-189).

Αὐτὰ λοιπὸν ποὺ μποροῦσε νὰ δεῖ στὴν ἐποχὴ του ὁ Buondelmonti στὴ Γόρτυνα (τὸ κάστρο, τὸ Πραιτώριο, τὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Τίτου καὶ τὴ γειτονικὴ σ' αὐτὸν γέφυρα) τὰ εἶδε καὶ τὰ ἀναφέρει μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια. Εἰδικὰ γιὰ τὴ γέφυρα παρατηρῶ ὅτι δὲν εἶναι κατεστραμμένη σήμερα, ὅπως σημειώνεται στὰ σχόλια («un pont aujourd'hui détruit»), ἀλλὰ σώζεται ἐν μέρει καὶ εἶναι πράγματι μεγάλη ὅπως γράφει ὁ περιηγητὴς (907). Ἡ γέφυρα συνέδεε τὴν ἀγορὰ τῆς Γόρτυνος μὲ τὴν Ἀκρόπολη καὶ μνημονεύεται ὡς ἡ ἐπ' ἀγορὰ δέφυρα σὲ ἐπιγραφὴ τοῦ ΣΤ' π.Χ. αἰ. Ὁ Buondelmonti εἶδε τὴν κατασκευὴ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, τῆς ὁποίας τὰ λείψανα παρακολουθοῦνται σήμερα σὲ μεγάλο μῆκος καὶ χαρακτηρίζονται ὡς «proderosa volta» ἀπὸ τοὺς Pernier-Banti¹².

Παρὰ τὴ μομφὴ ποὺ τοῦ προσάπτεται, ὅτι δὲν μνημονεύει «aucune inscription», ὁ περιηγητὴς γράφει ὅτι ὑπάρχουν στὴ Γόρτυνα ὄχι μόνο *busta idolorum* ἀλλὰ καὶ *columnae marmoreae et lapideae... cum tabulis et sepulcris infinitis* (912). *Tabulae* σημαίνει ὄχι «dalles», ὅπως ἔχει μεταφρασθεῖ, ἀλλὰ ἀκριβῶς «ἐπιγραφές» καί, ὡς γνωστόν, *duodecim tabulae* ὀνομαζόταν ἡ «δωδεκάδελτος» τῆς ρωμαϊκῆς νομοθεσίας¹³.

Νομίζω ἐπίσης ὅτι στὸ κείμενο τοῦ περιηγητῆ μας δηλώνεται καὶ τὸ ἀμφιθέατρο τῆς Γόρτυνος, μὲ τὴ μνεῖα τῶν κελιῶν τῶν μοναχῶν ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένα *in quodam circulo* (923) στὴν περιοχὴ τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Δέκα¹⁴. Ἀλλὰ φυσικὰ ὁ Buondelmonti δὲν μποροῦσε νὰ ξέρει τὰ μικρὰ κτίσματα ποὺ ἀνέσκαψε στὸν Κ' αἰ. ἡ Ἰταλικὴ Ἀρ-

10. Ἐ.δ. 10.

11. Σημειῶνω ὅτι στοὺς πίνακες VI καὶ VII τοῦ βιβλίου τῆς κ. Spitael (ποὺ ἀναπαράγουν μικρογραφίες τοῦ Λαυρεντιανοῦ κώδικα καὶ τοῦ χγφ. τοῦ Baden) τὸ κτίσμα ποὺ χαρακτηρίζεται μὲ τὴν ἐνδειχὴ *templum* ἀπεικονίζεται στὴν ἀντίθετη πρὸς τὸ *palatium regis minois* πλευρὰ, πέρα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Τίτο, ἄρα ὄχι στὴ θέσθ τοῦ Ὁδείου.

12. Ἐ.δ. 27.

13. F. GAFFIOT, *Dictionnaire illustré latin - français* (1934) λ. *tabula*.

14. Τὸ ἀμφιθέατρο ἀπεικονίζεται μὲ τὴ μορφὴ «κολοσσαίου» στὸν Λαυρεντιανὸ κώδικα (SPITAEI, πίν. VI) καὶ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *cellule heremitarum* (ὁ προσανατολισμὸς εἶναι ὁμοῦς ἐσφαλμένος, ὅπως καὶ στὸ κείμενο). Ἀνάλογη περίπτωσις ἐγκαταστάσεως μοναχῶν σὲ ἐρεῖπια κτισμάτων τῆς Γόρτυνος ἔχομε στὸ Πραιτώριο, πρβ. IG IV 11 καὶ 402.

χαιολογική 'Αποστολή (τὸ Πύθιον, τὸ 'Ισίοιον, τὸ Νυμφαῖον), πού δὲν θὰ ἦταν ὁρατὰ στὴν ἐποχὴ του, οὔτε τὰ θέατρα, πού, ἔχοντας ἤδη χάσει τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὶς πέτρινες κατασκευές των, μόνο πιά μὲ μία προσεκτικὴ παρατήρηση τῆς διαμορφώσεως τοῦ χώρου θὰ μπορούσαν νὰ ἀναγνωρισθοῦν.

976 κέ. *Pascua inter scabrosos lapides pinguia convalescunt et arborum granae magna insurgit copia*. Ἡ φράση αὐτὴ ἀφορᾷ στὴν περιοχὴ τοῦ Ψηλορείτη, τῆς 'Ιδης. Ἡ γαλλικὴ μετάφραση δίδει «arbustes donnant des fruits en grande quantité». Ἔτσι ἐρμηνεύονται οἱ *arbores granae*. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν «φρούτα» καὶ μάλιστα «σὲ μεγάλη ποσότητα» στὸν Ψηλορείτη. Στὴν πραγματικότητα ἡ λ. *grana* ἐδῶ δηλώνει τὸν «βαφικὸ κόκκο». Πρόκειται γιὰ δενδρύλλια τοῦ εἶδους *quercus coccifera* πού ἀγγλικά λέγονται Kermes Oak ἢ Grain Tree. Οἱ Κρητικοὶ σήμερα τὰ λένε «κατσοπρίνια». Ἀπὸ τὰ φύλλα τῶν μικρῶν αὐτῶν πρίνων συνέλεξαν στὴ μεσαιωνικὴ καὶ στὴ νεώτερη ἐποχὴ τὰ ἀποτεθειμένα ἐκεῖ ὥρια τοῦ ἐντόμου *coccus ilicis* πού ἐχρησίμευαν στὴ βιοτεχνία τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν παρασκευὴ τοῦ κόκκινου χρώματος, πού γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὀνομάσθηκε ἔτσι. («Κόκκους» ὀνόμασαν ἀρχικά τὰ ὥρια.) Ἡ χρῆση αὐτὴ εἶναι συχνὴ στὰ μεσαιωνικά λατινικά. Ὁ Du Cange (Lat.) στὴ λ. *granum* μεταφράζει σωστὰ «coccum» καὶ παραθέτει παράδειγμα: *peciam...tinctam in grano*, «teint en cramoisi». Πρβ. αὐτόθι *grana*: «*Italis bacca cujusdam arboris...cujus usus est ad tincturam ejus panni quem vocant scarlatum*». Ἡ συλλεγόμενη ἀπὸ τὰ πρινάρια αὐτὰ βαφικὴ ὕλη λεγόταν στὰ νεώτερα χρόνια στὴν Κρήτη «πρινοκούκκι»¹⁵. Εἶναι φανερό ὅτι αὐτὸ τὸ εἶδος δένδρων ἐννοεῖ ὁ Buondelmonti μιλώντας γιὰ τὶς πλαγιὲς τῆς 'Ιδης. Τὸ ἴδιο ἔκαμε στὴν παράγραφο τῆ σχετικῆς μὲ τὰ Χριστιανὰ (Κουφονήσι) καὶ τὸ Γαῖδουρονήσι τῆς Ἱεράπετρας, ὅπου ἐχρησιμοποίησε τὸν ὄρο *arbores vernicis* (101)¹⁶.

Πρέπει πάντως νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἂν ὁ περιηγητὴς ἀνέβηκε πράγματι στὴν ἴδια τὴν κορυφὴ τοῦ Ψηλορείτη, στὸν Τίμιο Σταυρό, ὅπως ἰσχυρίζεται (960). Ἡ ἐλλειψη συγκεκριμένων παρατηρήσεων καὶ ἡ ἀσάφεια στὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀπὸ ἐκεῖ θέα καὶ τὶς προσπελάσεις τοῦ βουνοῦ κάνουν πιθανότερο ὅτι δὲν πῆγε πραγματικά. Οὔτε θὰ ἦταν δυνατό, λόγῳ τοῦ μεγάλου ψύχους μάλιστα σὲ πρώιμη ἀκόμη ἐποχὴ τοῦ ἔτους, νὰ βρίσκεται ἐκεῖ καὶ νὰ διαβάξει στὸν Τίμιο Σταυρὸ ἕνας «ἐρημίτης» ὅπως διηγεῖται ὁ Buondelmonti.

1035 κέ. Ὁ περιηγητὴς διηγεῖται ἐδῶ τὴν ἐπίσκεψή του στὸ χωριὸ Μέρωνας Ἀμαρίου, ἔδρα τοῦ Ἑλλήνα ἄρχοντα Ματθαίου Καλλέργη (*domino Matheo Calerghi*). Ὅταν λίγο πιὸ κάτω (1043 κέ.) κάποιος καλόγερος ὁδηγεῖ τὸν ἐπισκέπτη *ad domum talis domini*, «στὸ σπίτι ἐνὸς τέτοιου κυρίου, ἐνὸς τόσο σημαντικοῦ ἄρχοντα»¹⁷, εἶναι λογικὸ

15. Πρβ. POLUNIN - HUXLEY, *Flowers of the Mediterranean* (1965) 56, Μ. ΠΑΡΛΑΜΑ, *Κρητικὰ Χρονικά* 1, 1947, 585 καὶ σημ. 4, μὲ βιβλιογραφία, ἐπίσης MEE λ. *κόκκος βαφικός*. Ἡ λέξη καὶ τὸ πράγμα ἦταν ἤδη γνωστά στὸν Θεόφραστο, τὸν Γαληνὸ καὶ τὸν Διοσκορίδη, βλ. LSJ λ. *κόκκος*.

16. Βλ. DU CANGE, Lat., λ. *vernix, vernicium*. Ἐδῶ ἡ βαφικὴ ὕλη συσχετίζεται μὲ τὸ δενδρύλλιο *juniper*, εἶδος κέδρου, πού πράγματι ὑπάρχει στὸ Γαῖδουρονήσι. Ἡ ὀνομασία στὴν Κρήτη γιὰ τοὺς κέδρους αὐτοὺς εἶναι «ἁβόρατος» (ἀρχ. *βόρατον*).

17. Ἡ μεταφράστρια ἀκολούθησε ὄχι τὴ γραφὴ πού δέχθηκε στὸ κείμενο, ἀλλὰ τὸ *ejus domini* πού τώρα εἶναι μόνο στὸ ὑπόμνημα. (Ἡ ἀπόκλιση αὐτὴ μεταξὺ κειμένου καὶ μεταφράσεως παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλα

νά σκεφθούμε ότι τὸν πηγαίνει ὄχι «chez son supérieur», στὸν ἡγούμενο τοῦ καλόγε-
ρου, ἀλλὰ στὸν ἴδιο τὸν ἄρχοντα Ματθαῖο Καλλέργη. (Αὐτὸ δείχνει καὶ ἡ χρῆση τοῦ
ὄρου *domus*.) Ἄλλωστε δὲν θὰ ἦταν καθόλου δύσκολο νὰ δεῖ κάποιος ταξιδιώτης τὸν
ἡγούμενο ἐνὸς κρητικοῦ μοναστηριοῦ, ἐνῶ ἐδῶ ἡ συνάντηση ἐξαίρεται καὶ δικαιολογεῖ-
ται ὡς μία παραχώρηση καὶ χάρη τοῦ ἄρχοντα: *Propter nostram Florentiae civitatem in
sui gratiam* (ἢ *in suam gratiam*) *me recepit*, «μοῦ ἔκαμε τὴ χάρη νὰ μὲ δεχθεῖ ἐξ αἰτίας
τῆς πόλης μας Φλωρεντίας». Ἀκολουθεῖ ἓνας περίπατος ποὺ γίνεται μαζὶ μὲ τοὺς «σα-
τράπες» τοῦ ἄρχοντα (*cum suis satrapis*), δηλαδή τοὺς ὑπαρχηγούς τοῦ Καλλέργη. Εἴ-
ναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ περιπάτου παίρνει τὸν λόγο ὁ «πρωτόπα-
πας» (*protopapa*, 1049, 1069). Ὁ ὅρος δὲν δηλώνει τὸν «ἡγούμενο», ἀλλὰ τὸν «ἐπὶ κε-
φαλῆς τῶν ἱερέων» καὶ τὸν τίτλο αὐτὸν εἶχαν οἱ προΐστάμενοι τοῦ ἑλληνικοῦ ὀρθόδο-
ξου κλήρου στὶς πόλεις τῆς Κρήτης κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βενετικῆς κυριαρχίας¹⁸. (Ἡ
Βενετία ἀπαγόρευε τὴν παραμονὴ ὀρθοδόξων ἐπισκόπων στὴν Κρήτη.) Ἄν στὸ περι-
βάλλον τοῦ Καλλέργη ἐμφανίζεται ἓνας τέτοιος «πρωτόπαπας», αὐτὸ πιθανότατα συμ-
βαίνει γιατί οἱ Καλλέργηδες, ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη καὶ πέρα,
εἶχαν τὸ δικαίωμα, βάσει τῆς περίφημης συνθήκης τοῦ 1299, νὰ ἔχουν ἓναν ὀρθόδοξο
ἐπίσκοπο, τὸν Ἀρίου, καί, γιὰ ὀρισμένο διάστημα, καὶ ἄλλους¹⁹. Σύγχυση ἐκ μέρους
τοῦ Buondelmonti τῶν ὄρων «ἡγούμενος» καὶ «πρωτόπαπας», ποὺ σημαίνουν τελείως
διαφορετικὰ πράγματα, ἀποκλείεται. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ κάποιος ἐκκλησιαστικῆς αὐ-
τονομίας τῶν Καλλεργῶν ἀκόμη στὰ 1415, εἶναι σημαντικὴ.

Ἡ μνεῖα «τοῦ αὐτοκράτορά μας» (*nostri imperatoris*) ποὺ γίνεται ἀπὸ τὸν «πρωτόπα-
πα» τοῦ Καλλέργη, καὶ ἡ διήγηση τοῦ ἴδιου προσώπου σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγὴ τῶν
ὀρθοδόξων ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς «Ρωμαίους» τῆς Κωνσταντι-
νουπόλεως, συμβαδίζουν μὲ τὰ ἀντιβενετικὰ αἰσθήματα ποὺ ἀποδίδει μὲ μεγάλη σαφή-
νεια ὁ Buondelmonti στὸν κύκλο αὐτὸ τῶν Καλλεργῶν τοῦ Μέρωνα (1021-37, 1055-
59)²⁰.

χωρία.) Ἀντιθέτως στὰ σχόλια, σελ. 292, δίδεται ἡ σωστὴ ἐρμηνεία (ἐπίσκεψη τοῦ περιηγητῆ στὸν ἴδιο
τὸν Ματθαῖο Καλλέργη).

18. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *Ἡ ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ* κλπ. (1939) 154. Γιὰ τὸν ὄρο *satrapa*, πρβ. DU CANGE, *Lat.*,
ποὺ ἐρμηνεύει «ministri, duces».

19. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Κρητικὰ Χρονικά* 3, 1949, 268 κέ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *ἔ.δ.* 66, 72 (γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ μέχρι
πότε εἶχαν οἱ Καλλέργηδες τίς ἐπισκοπές αὐτές). Πρβ. καὶ τὴν ἀνακοίνωση τῆς Ρ. ΒΛΑΧΑΚΗ στὸ Ε' Δι-
εθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο Ἀγίου Νικολάου (1981), τῆς ὁποίας περίληψη δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ
Διάλογος (Ἡρακλείου) 3 (1982) 22 κέ. Πιθανῶς ἡ γραμμὴ τῆς καθολικῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἦταν νὰ θεωρεῖ
τοὺς ἐπισκόπους τῶν Καλλεργῶν ὡς ἀπλοὺς «πρωτοπαπάδες» καὶ ἐνεκα τούτου χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρο αὐτὸ
καὶ ὁ Buondelmonti. Πρβ. καὶ 1015 γιὰ τὴ δύσκολη θέση τοῦ λατίνου ἐπισκόπου, ποὺ δὲν τολμᾷ νὰ πλησι-
άσει τὴν ἐπισκοπὴ τοῦ λόγῳ τῆς ὑπεροψίας τῶν Γραικῶν.

20. Ἡ παρατήρηση ποὺ γίνεται στὰ σχόλια τῆς κ. SPITAEI, σελ. 293, γιὰ τὴν «inculture» ἐνὸς συνο-
μιλητῆ τοῦ Buondelmonti στὸν Μέρωνα, δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα. Ἀπὸ πουθενὰ δὲν προκύπτει
ὅτι ὁ καλόγερος αὐτὸς θεωροῦσε τὸν Νικηφόρο Φωκά «empereur et patriarche». Ἀντιθέτως εἶναι σαφές
ὅτι πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὰ πρόσωπα: *noster sanctissimus...imperator...m e d i a n t e nostro patri-
archa nos confirmavit*. Εἶναι ἄλλωστε ἀμφίβολο ἂν πρόκειται γιὰ τὸν Φωκά, ποὺ δὲν κατονομάζεται ἐδῶ.
Οἱ πληροφορίες τοῦ Buondelmonti δείχνουν ὅτι ἡ πολιτικὴ τῶν Καλλεργῶν τοῦ Μυλοποτάμου δὲν ἦταν σ'
αὐτὴ τὴν ἐποχὴ φιλοβενετικὴ ὅπως πίστευε ὁ F. THIRIET, *La Romanie vénitienne* (1959) 292.

Ἄς προστεθεῖ ἐδῶ καὶ τὸ ὅτι ὅταν ὁ περιηγητὴς μας λέγει ὅτι μίλησε μὲ τὸν ἄρχοντα *in latino* δὲν ἐννοεῖ «*en latin*», ἀλλὰ «*ἰταλικά*». Ἔτσι ὁ λίγο παλαιότερος τῶν γεγονότων αὐτῶν Κρητικὸς ποιητὴς Στέφανος Σαχλίκης διηγεῖται, στοὺς αὐτοβιογραφικοὺς στίχους του, ὅτι οἱ (Ἰταλοὶ ἢ Βενετοὶ) φρουροὶ τῆς φυλακῆς του *τραγωδοῦν λατινικά/καὶ τότε λέγουσι κ' ἐμὲν βένι μπέβρε οὖν τράτον* (= *veni bevire un trato*, σὲ βενετική διάλεκτο)²¹.

1075 κέ. Στὸ μέρος αὐτό, ἀμέσως μετὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Μέρωνα, ὁ Buondelmonti διηγεῖται τὴν ἐπίσκεψή του στὸ χωριὸ Ἅγιος Κωνσταντῖνος Ρεθύμνης καὶ περιγράφει τὸ πανηγύρι ποὺ γινόταν ἐκεῖ, τῇ μέρᾳ τῆς ἐορτῆς τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης (21 Μαΐου). Ἐρχονταν, γράφει, ἀπὸ τῇ νύχτα τῆς παραμονῆς ἀπὸ τὶς περιοχὲς *Sciverti superiori* καὶ *Sciverti inferiori* ἄνθρωποι *suis bestiis victualibusque*, δηλαδή «μὲ τὰ ζῶα καὶ τὰ τρόφιμά τους». Διανυκτερεύουν στὴν ἄκρη τῆς πεδιάδας ἢ κάτω ἀπὸ τὰ πλατάνια κοντὰ στὴν ἐκκλησία, καὶ τὴν ἄλλη μέρα γίνονται ἐκεῖ, ἐκτὸς φυσικὰ τῆς λειτουργίας, χοροὶ καὶ ἀγῶνες πάλης καὶ τόξου²². Στὴν ἐκδοσὴ τῆς κ. Spitael (σελ. 294 κέ.) ἀπορρίπτεται ἡ ἄποψη τοῦ Ξανθουδίδη ὅτι οἱ δύο παραπάνω περιοχὲς, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔρχονται οἱ μετέχοντες στὴν ἐορτή, ἀντιστοιχοῦν στίς γνωστότατες στὴ μεσαιωνικὴ Κρήτη περιοχὲς τῆς Πάνω καὶ Κάτω Συβρίτου, δηλαδή ἀντιστοίχως στίς σημερινὲς ἐπαρχίαι Ἀμαρίου καὶ Ἀγίου Βασιλείου²³. Ἀντ' αὐτοῦ ὑποστηρίζεται ὅτι οἱ πανηγυριῶτες ἔρχονται ἀπὸ τὸ χωριὸ Ζουρίδι καὶ ὅτι αὐτὸ τὸ τοπωνύμιον κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴν *Sciverti* τοῦ περιηγητῆ μας. Τὸ Ζουρίδι ἀπέχει ἓνα χιλιόμετρο ἀπὸ τὸν Ἅγιον Κωνσταντῖνον. Θὰ ρωτοῦσε λοιπὸν κανεὶς, σ' ἓνα κρητικὸ πανηγύρι θὰ πῆγαιναν μὲ τὸν ἀπὸ τὸ γειτονικὸ αὐτὸ χωριὸ καὶ μάλιστα θὰ ἦταν ἀνάγκη, γιὰ τὴν ἀσήμαντὴ αὐτὴ ἀπόστασι, νὰ πᾶνε μὲ ζῶα²⁴; Ἀλλὰ ἐκτὸς τούτου πρέπει νὰ προσέξει κανεὶς ὅτι τὸ κεφάλαιο αὐτὸ τοῦ Buondelmonti ἀποτελεῖ ἄμεση συνέχεια ἐκείνων ποὺ εἶπε γιὰ τοὺς Ρωμαίους τοῦ Ἀμαρίου (*rura amplissima Romanorum*, 1048). Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ «Ρωμαῖοι» ποὺ γιορτάζουν στὸν Ἅγιον Κωνσταντῖνον εἶναι κυρίως οἱ «Ρωμαῖοι» τῶν ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν τοῦ Ἀμαρίου καὶ ἄλλων περιοχῶν, ποὺ ἔλεγον ὅτι κατάγονται

21. WAGNER, *Carmina Graeca*, 91, στ. 356-359.

22. Κι αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν ΣΑΧΛΙΚΗ, *Ἀφήγησις παράξενος*, ἐκδ. Σ. Παπαδημητρίου, σελ. 25, στ. 255: *ἄλλοι ἀγαποῦν τὸ πάλαιμα κλπ.* (γιὰ τὶς συνήθειες τῆς ὑπαίθρου, τὶς ὁποῖες ὁ ποιητὴς περιφρονεῖ). Πρβ. καὶ τὴν περιγραφὴ τοῦ Belon (ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, ἔ.δ. 144) γιὰ πανηγύρι μὲ χορὸ ἐνόπλων. Ὁ ἀρχαῖστικός τόνος δίδεται ἀπὸ τὸν Buondelmonti μὲ τὴ μνεῖα τῶν *patres conscripti* ποὺ στεφανώνουν μὲ ἐλιά τοὺς νικητὲς Ρωμαίους (1090 κέ.). Οἱ λατινικὲς ὀνομασίαι τῶν ὀνομάτων (1059 κέ.) *Μελισσηνοὶ-Vespasiani* κλπ. εἶναι φυσικὰ αὐθαίρετες.

23. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, ἔ.δ. 33.

24. Σημειωτέον ὅτι κατασκευάζουν χωριστὰ οἱ τῆς Πάνω καὶ Κάτω Συβρίτου (1083 κέ.) κι αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἀφορᾷ στὸ ὑποθετικὸ Πάνω καὶ Κάτω Ζουρίδι, ὅπως ὑποστηρίζεται στὰ σχόλια (σελ. 295). Ὑπενθυμίζω ἐδῶ τὸ ἀνάλογο πανηγύρι τῆς Ἀγίας Μαρίας, στὸ ὁποῖο πηγαινοῦν καὶ σήμερα, ἀπὸ τὸ βράδυ τῆς παραμονῆς, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ Ἡρακλείου, ἐνῶ ὁ ναὸς βρίσκεται στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ νομοῦ, κοντὰ στὸ χωριὸ Βώνη. Ἡ μετάβασις γινόταν, πρὸ τῆς διαδόσεως τοῦ αὐτοκινήτου, μὲ ζῶα. Ὁρθὰ παρατηρεῖται στὰ σχόλια, σελ. 294, ὅτι τὸ πανηγύρι τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου δὲν γίνεται πιά. Ὁ λόγος, πιστεύω, εἶναι ἡ διάλυσις τῶν παλαιῶν γενῶν ποὺ τὸ συντηροῦσαν.

από την Κωνσταντινούπολη (1053), και πού, με το μακρινό ταξίδι στο πανηγύρι του Ἁγίου Κωνσταντίνου, τιμοῦσαν τὴ μνήμη τοῦ μεγάλου αὐτοκράτορα καὶ ἁγίου. Ὅτι πράγματι ὑπῆρχαν κατὰ τὴ Βενετοκρατία στὴν Κρήτη ἀρχοντικές οἰκογένειες τῆς υπαίθρου ποὺ ἐκαυχῶντο γιὰ τὴν καταγωγή τους ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ποὺ οἱ ἴδιοι οἱ Βενετοὶ ἀξιοματοῦχοι τοὺς ἀποκαλοῦσαν «εὐγενεῖς τῆς αὐτοκρατορίας» καὶ ἀρχοντορωμαίους εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές²⁵.

Οἱ λόγοι ποὺ δείχνουν ὅτι τὸ βιβλίο τοῦ Buondelmonti τέλειωνε ἀρχικὰ μετὰ τὴ φράση *et nomen meum et tempus collectis magnis litteris in unum videbis aperte* (1134) ἐξετέθησαν ἀπὸ τὴν Μάρθα Ἀποσκίτη²⁶. Αὐτὴ εἶναι πράγματι ἡ φυσικὴ κατακλείδα τοῦ βιβλίου. Τὰ σχετικὰ μετὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Κυρ Γιάννη, ποὺ ἀμέσως ἀκολουθοῦν, ἢ πρέπει νὰ συναφθοῦν μετὰ τὰ προηγουμένως λεχθέντα περὶ Μυριοκεφάλων (1120 κέ.) ἢ νὰ θεωρηθοῦν ὡς νεώτερη προσθήκη. Ἡ ἄποψη ποὺ ὑποστηρίζεται στὰ σχόλια (σελ. 299) ὅτι ὁ περιηγητὴς πῆγε ἀπὸ τὰ Μυριοκέφαλα Ρεθύμνης στὰ Τσουρουνιανὰ Κισάμου (ἐπισκεπτόμενος ἔτσι τὴν περιοχὴ Κισάμου γιὰ δευτέρη φορά), προσκρούει στὸ ὅτι ἂν πράγματι εἶχε κάμει αὐτὴ τὴ διαδρομὴ, θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ μὴ μνημονεύσει κάποιον χωριὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ νομοῦ Χανίων, ὅπως εἶχε κάμει γιὰ τοὺς τρεῖς ἄλλους νομούς, πράγμα ποὺ δὲν συμβαίνει.

Οἱ παραπάνω σκέψεις, χωρὶς νὰ ὑποτιμοῦν καθόλου τὸ μεγάλο ἔργο τῆς κ. Spitael καὶ τοῦ καθηγητῆ Paul Faure, συμβάλλουν κατὰ τὴ γνώμη μου στὴν πληρέστερη κατανόηση ὁρισμένων σημείων τῆς «Περιγραφῆς» τοῦ Buondelmonti καὶ ἐνισχύουν τὴν ἀξιολογίαν τοῦ ὡς πηγῆς πληροφοριῶν περὶ τῶν κρητικῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς μεσαιωνικῆς Κρήτης.

Ἡράκλειο Κρήτης

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

25. Πρβ. γιὰ τοὺς ἀρχοντορωμαίους ποὺ θεωροῦνται ὡς καταγόμενοι ἀπὸ τὶς *famiglie Romane* ποὺ ἐστάλησαν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν ἐκθεσὴ τοῦ προβλεπτῆ Mocenigo (1589), ΣΠΑΝΑΚΗΣ, *Μνημεῖα Κρητικῆς Ἱστορίας* I, 9, ἐπίσης γιὰ τοὺς *gentilhuomeni dell' Imperio* στὴν ἐκθεσὴ τοῦ Pasqualigo (1594), αὐτόθι III, 140.

26. Ἔδ. 19-20.

Η «ΦΙΛΟΛΑΟΣ ΕΤΑΙΡΙΑ»

(Πίν. 89 - 94)

Τò μέχρι σήμερα άδημοσίευτο (και άγνωστο) ίδρυτικό κείμενο τής «Φιλολάου Έταιρίας»¹, τò όποιο και παρουσιάζεται με λίγα διευκρινιστικά σχόλια, βρέθηκε στο τμήμα τών «ϊστορικών» έγγραφών του άρχείου του πατέρα μου Βάσου Δ. Κριμπά. Τò τμήμα αυτό περιέχει μόνο δύο ξεχωρους φακέλους. Ό πρώτος έχει 27 επίσημα ζακυνθινά έγγραφα, χρονολογούμενα από τὰ 1670 ως τὰ 1860, ένα έντυπο μονόφυλλο (Δηλοποίηση) του 1854 καθώς και δισέλιδο χειρόγραφο σημείωμα του Ν. Ζών για τὰ έν λόγω έγγραφα (περιλαμβάνουν στοιχειά για τήν καλλιέργεια και έμπορία τής «κορινθιακής» σταφίδας), ό δεύτερος όμως φάκελος, που μάς ενδιαφέρει εδώ, περιέχει το ίδρυτικό κείμενο τής Φιλολάου Έταιρείας, μιās μυστικής πολιτικής εταιρείας, έλευθεροτεκτονικής έμπνευσης και προσχήματος, τήν όποία ίδρυσαν στο Ναύπλιο, σε μία πολύ κρίσιμη καμπή του Άγώνα, τήν 1η Μαΐου 1825, οι Ίωάννης Κωλέττης, Άνδρέας Μεταξάς, Γκίκας Καρακατζάνης, Παναγιώτης Δημητρακόπουλος, Ίωάννης Θεοτόκης, Άδάμ Δούκας και Θεόδωρος Βαλλιάνος. Ό φάκελος αυτός, με τὰ χειρόγραφα φύλλα τής ιδρυτικής πράξης, φέρει σε τρεις άράδες τήν έπιγραφή: *Σύστασις και Όρκος /Φιλολάου Έταιρίας/ Ι. Θεοτόκης*. Τόσο ό φάκελος όσο και ή γραφή του, με στυλό, είναι τής δεύτερης είκοσαετίας του αιώνα μας, τò όνομα Ί. Θεοτόκης είναι ύπογραμμισμένο. Η έπιγραφή γράφτηκε «διά χειρός» του πολιτικού Ίωάννη (Τζών) Θεοτόκη, δισέγγονου² του εκ τών ιδρυτών Ίωάννη-Βαπτιστή Θεοτόκη. «Είς τήν οίκίαν» αυτού του τελευταίου συντάχθηκε τò 1825 ή συστατική πράξη, σε ένα μόνο κείμενο, κατά τὰ φαινόμενα χωρίς αντίγραφο. Η σύγκριση τής γραφής τών ονομάτων τών ιδρυτικών μελών, στην πρώτη σελίδα του έγγραφου, με τίς ύπογραφές τους στο τέλος του κειμένου, στην έκτη σελίδα, επιτρέπει με βεβαιότητα τήν άπόδοση τής ιδιότητας του γραμματέα - πρακτικογράφου στον Άδάμ Δούκα. Αυτή ή φροντίδα μυστικότητας (ένα από τὰ έπτά ιδρυτικά μέλη να χρησιμοποιηθεί ως γραμματικός) και τò γεγονός ότι πρέπει να συντάχθηκε ένα μόνο χειρόγραφο, τò όποιο, όπως δείχνουν τὰ πράγματα, άφέθηκε στη φύλαξη του οικοδεσπότη Ίωάννη-Βαπτιστή Θεοτόκη, έξηγει μερικώς τούς λόγους για τούς όποιους ύπήρξαν έλάχιστες μέχρι σήμερα οι ειδήσεις γύρω από αυτή τή μυστική πολιτική κίνηση του Ίωάννη Κωλέττη. Τò έγγραφο, διά τής οικογενειακής όδοϋ, περιήλθε στον Τζών

1. Η όρθογραφία είναι του έγγραφου.

2. Γιός του Ίωάννη Βαπτιστή είναι ό Νικόλαος και τούτου γιός ό Γεώργιος, Πρωθυπουργός τής Έλλάδος. Ό Τζών Θεοτόκης είναι γιός του Γεωργίου. Δυστυχώς τò άρχείο του Γεωργίου και τών προγόνων του λανθάνει.

Θεοτόκη. Μεταξύ τῶν ἐτῶν 1952 καὶ 1955 τὸ ἔγγραφο κατατέθηκε ἀπὸ τὸν γιό του στὴν τεκτονικὴ στοὰ «Φοῖνιξ» τῆς Κέρκυρας. Ἀπὸ ἐκεῖ περιήλθε στὴν κατοχὴ τοῦ Βάσου Κριμπᾶ, ὁ ὁποῖος ἦταν τότε ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἐλληνικοῦ τεκτονισμοῦ (καὶ μάλιστα τοῦ ὀνομαζόμενου φιλοσοφικοῦ τμήματος). Τόσο ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Θεοτόκη ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Β. Κριμπᾶ (ὁ ὁποῖος συνδεόταν στενὰ μὲ τὸν Τζῶν Θεοτόκη) τὸ ἔγγραφο θεωρήθηκε ὅτι εἶχε ἐλευθεροτεκτονικὸ χαρακτήρα (ἄλλωστε μνημονεύεται καὶ στὸ ἴδιο τὸ ἔγγραφο: ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς *Μασσονικῆς Ἑταιρίας*) καὶ αὐτὸ ὑπῆρξε πιθανῶς καὶ ὁ λόγος τῆς μὴ δημοσίευσής του μέχρι σήμερα. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ ἐγγράφου, ὅπως μπόρεσα νὰ τὴ διακριβώσω καὶ ἀποκαταστήσω ἀπὸ πιστοποιήσεις καὶ προσωπικὲς μαρτυρίες.

Τὸ ἔγγραφο (πίν. 89-94) βρίσκεται σὲ καλὴ κατάσταση διατήρησης, εἶναι γραμμένο σὲ δύο διπλωμένα στὴ μέση φύλλα, ὥστε νὰ σχηματίζονται ὀκτῶ σελίδες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ μόνον οἱ ἑξὶ πρῶτες. Οἱ διαστάσεις του εἶναι 22 × 31 ἐκ. περίπου. Τὸ χαρτὶ φέρει ὑδατόσημο: γραμμώσεις, τὰ γράμματα G, B, A καὶ M, καθὼς καὶ οἰκόσημο, τὸ πλαίσιο τοῦ ὁποῖου σχηματίζει τὸ βουρβονικὸ κρίνο, ἐνῶ ἐντὸς του ὑπάρχει ἐστεμμένος ἀετός. Τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Καθορῶντες τὸ βάραθρον τῆς ἀπωλείας εἰς τὸ ὁποῖον καταφέρεται παρασυρόμενον τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος ἀπὸ τὴν ἄλογον λύσσαν τῶν φατριῶν καὶ ἀπὸ τὰς φρικτὰς καταχρήσεις ἐκρίναμεν ἀναγκαῖον νὰ ἐνδυναμωθῶμεν διὰ τοῦ συνδέσμου τῆς ὁμονοίας, ὥστε νὰ δυνηθῶμεν, εἰς τὸν ἐπαπειλούμενον προφανῇ κίνδυνον τῆς Πατρίδος νὰ ἀπαντήσωμεν, καὶ μὲ ἐπιστήριξιν τῆς Ἀσφαλείας τῆς καὶ ἀληθοῦς εὐδαιμονίας, φυσικῶς καὶ ἠθικῶς θεωρουμένας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὅσον δυνατόν νὰ συντελέσωμεν μὲ τὴν ἀνάκτησιν καὶ διατήρησιν τῆς προγονικῆς αὐτοῦ Ἀρετῆς καὶ Πολιτισμοῦ.

Ἐν αὐτῷ δὲ τούτῳ τῷ Σκοπῷ συνελθόντες ἀπαξ καὶ πολλάκις οἱ

Ἰωάννης Κολέτης

Ἀνδρέας Μεταξᾶς

Γκίκας Καρακατζάνης

Παναγιώτης Δημητρακόπουλος

Ἰωάννης Θεοτόκης

Ἀδὰμ Δούκας

Θεόδωρος Βαλλιάνος. Εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Ἰωάννη Θεοτόκη καὶ κοινωνήσαντες ἕκαστος τὰς ἰδέας του, συμφώνως ἐθεμελιώσαμεν ἑταιρίαν τῇ Πρώτῃ τοῦ Μαΐου μηνός, τὸ χιλιοστὸν ὀκτακοσιοστὸν εἰκοστὸν πέμπτον σωτήριον Ἔτος καὶ πέμπτον τῆς Ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας. Ὁ δὲ κυριώτερος σκοπὸς καὶ βάσις ταύτης τῆς Ἑταιρίας εἶναι. Πρῶτον ἡ Ἀληθὴς εὐδαιμονία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Δεύτερον ὁποιοῦδήποτε ἰδιοτελοῦς συστήματος εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ κατάργησις καὶ Τρίτον, ἡ κυριαρχία τῶν νόμων διὰ τὸ συμφέρον τῶν πολλῶν, καθὼς ἀνήκει εἰς Ἔθνος, τὸ ὁποῖον αὐθормήτως κινηθὲν μάχεται ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων του καὶ ἐκχύνει πενταετίαν ἤδη τὸ ἴδιον αἷμα του, λαμβάνει δὲ ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Σκοποῦ τ' ὄνομα» Φ ι λ ὀ λ α ο ς Ἑ τ α ι ρ ί α.

Ὁργανισμὸς τῆς Φιλολογικῆς Ἑταιρίας

- Αον : ἡ Φιλολογικὴ Ἑταιρία διαιρεῖται εἰς τρεῖς τάξεις, τὰς ἐφεξῆς ἐχούσας ὀνομασίαν.
- 1: εἰς Διοικητικὴν ὀνομαζομένην Ἀετός.
  - 2: εἰς Ἑνεργητικὴν » Γλαῦξ.
  - 3: εἰς Ἐκτελεστικὴν » Μέλισσα.
- Βον : ἡ τάξις τοῦ Ἀετοῦ ἀναλαμβάνει τὴν γενικὴν κυβέρνησιν τῆς ἑταιρίας, τῆς ὁποίας μέλη κατὰ τὸ παρὸν εἶναι οἱ θεμελιωταὶ τῆς Φιλολογικῆς Ἑταιρίας.
- Γον : ἡ τάξις τῆς Γλαυκὸς θέλει ἐνεργῆ τὰς διαταγὰς τοῦ Ἀετοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν ὑπαρξιν δὲν θέλει γνωρίζῃ.
- Δον : ἡ τάξις τῆς Μελίσσης θέλει ἐκτελεῖν τὰς διαταγὰς τῶν ἀνωτέρω δύο τάξεων χωρὶς νὰ γνωρίζῃ τὴν ὑπαρξιν αὐτῶν.
- Εον : ἡ τάξις τοῦ Ἀετοῦ, ἔχει Πρόεδρον, Γραμματέα, ῥήτορα, θησαυροφύλακα καὶ Σφραγιδοφύλακα ἐκλεγομένους ἀπὸ τὰ μέλη αὐτῆς, τῶν ὁποίων ἡ διάρκεια εἶναι ἐφ' ὅρου ζωῆς των.
- ΣΤον : συγκροτῇ τακτικὰς συνελεύσεις ἀπαξ τῆς ἑβδομάδος ἀνὰ πᾶσαν Πέμπτην καὶ ἐκτάκτους ὁσάκις ἡ χρεια τὸ καλέσῃ, εἰς τὰς ὁποίας προβάλλονται τὰ συμφέροντα, διαφιλονικιοῦνται καὶ ἀποφασίζονται.
- Ζον : ἔχει Σφραγίδα τῆς ὁποίας χαρακτηριστικὰ σημεῖα εἶναι Εἰς Ἀετὸς ἱστάμενος καὶ κάτωθεν αὐτοῦ μία Γλαῦξ, καὶ μία Μέλισσα ἐνατενιζομένης ἀπὸ τὸν Ἀετὸν καὶ ὅλα περικυκλωμένα ἀπὸ ὄφιν.
- Ηον : διορίζει ὑπαλλήλους μὲ ἐγγράφους ἢ ῥητὰς ὁδηγίας καὶ πέμπει αὐτοὺς ἐντὸς τε καὶ ἐκτὸς τῆς Ἐπικρατείας.
- Θον : ἕκαστος τῶν μελῶν τοῦ Ἀετοῦ ἔχει τὴν δύναμιν νὰ εἰσάγῃ καὶ ἄλλα μέλη εἰς τὴν Ἑταιρίαν, ἀλλ' εἰς μόναν τὰς τάξεις τῆς Γλαυκὸς καὶ Μελίσσης.
- Ιον : εἶναι δεκτὰ ὑποβαλλόμενα εἰς τὴν Συνέλευσιν καὶ ἄλλα μέλη εἰς τὴν τάξιν τοῦ Ἀετοῦ, ἀφ' οὗ γνωρισθῇ ἡ Ἀρετὴ των, καὶ ἡ τὴν ὁποίαν ἡμποροῦν νὰ προσενήσουν εἰς τὴν Ἑταιρίαν ὠφέλειαν, ἀλλὰ μὲ τὴν συγκατάθεσιν ὅλου τοῦ Σώματος, ὅταν δὲ μία μόνη ψήφος εἶναι ἐναντία, ὁ προβαλλόμενος εἶναι ἀπαράδεκτος.
- ια' : τὰ μέλη τῆς τάξεως τοῦ Ἀετοῦ δὲν θὰ ὑπερβαίνουν ποτὲ τὸν ἀριθμὸν τῶν εἴκοσι ἑνα.
- ιβ' : εἶναι ἀπηγορευμένον αὐστηρῶς εἰς κάθε μέλος νὰ ἔμβῃ εἰς κανένα ἄλλο σύστημα Ἑταιρίας ἄνευ τῆς ἐγγράφου ἀδείας τοῦ Σώματος.
- ιγ' : ὁ Πρόεδρος καὶ ὅλα τὰ μέλη τοῦ Ἀετοῦ παρευρισκόμενα εἰς τὰς Συνελεύσεις τῆς Γλαυκὸς καὶ Μελίσσης φαίνονται ὡς μέλη αὐτῶν.
- ιδ' : τὰ παρευρισκόμενα μέλη εἰς τὸ κέντρον, ὅπου παρεδρεύει ἡ Διοίκησις, ἢ τὰ περισσότερα αὐτῶν, ἀποκαθιστάνουν πλήρη τὴν Συνέλευσιν.
- ιε' : εἰς ἀποδημίαν ἢ ἔλλειψιν τοῦ Προέδρου, Γραμματέως, ῥήτορος, θησαυροφύλακος, Σφραγιδοφύλακος, ἢ καὶ ἄλλου τινὸς ὑπουργοῦ, ὁ Πρόεδρος διορίζει ἐκ τῶν μελῶν τοῦ Σώματος προσωρινῶς ἄλλον μέχρι τῆς ἐπιστροφῆς του.
- ιστ' : ὅλαι αἱ ἀποφάσεις καὶ ἐκλογαὶ γίνονται διὰ τῆς ψήφου τῶν πλειόνων.

- ιζ' : κάθε μέλος της τάξεως του Ἄετος ἔχει τὸ ξεχωριστὸν Σημεῖον του, γνωστὸν εἰς ὅλα τὰ μέλη.
- ιη' : τὰ πρακτικὰ ἐκάστης Συνελεύσεως σφραγίζονται, καὶ ὑπογράφονται ἀπὸ τὸν Γραμματέα, τὰ δὲ λοιπὰ Ἑγγραφα, σφραγίζονται, καὶ ὑπογράφονται ἀπὸ τὸν Πρόεδρον, ῥήτορα, καὶ Γραμματέα διὰ τῶν σημείων αὐτῶν.
- ιθ' : Ὁ Πρόεδρος ἀποφασίζει τὰς ἐκτάκτους Συνελεύσεις καὶ προσκαλεῖ εἰς αὐτὰς ὅλα τὰ μέλη.
- κ' : Ὁ Γραμματεὺς κρατᾷ τὰ ἀρχήβια τῆς Ἑταιρίας, τὰ πρωτόκολα, τὰ πρακτικὰ καὶ ὅλα τὰ Ἑγγραφα.
- κα' : Ὁ ῥήτωρ διαφιλονικεῖ τὰς προτάσεις ὅπως ἐξελεχθῇ τὸ συμφερότερον.
- κβ' : Ὁ θησαυροφύλαξ κρατᾷ τὰ χρήματα καὶ δὲν δίδει ἐξ αὐτῶν ἡμῇ μὲ ἐνσφραγίστους διαταγὰς ἐνυπογράφους ἀπὸ τὸν Πρόεδρον, ῥήτορα, Γραμματέα, κρατῶν ἀκριβῆ λογαριασμὸν τῆς δοσοληψίας, τὸν ὅποιον χρεωστεῖ νὰ φανερώσῃ εἰς τὴν Συνέλευσιν κατὰ μῆνα.
- κγ' : Ὁ Σφραγιδοφύλαξ κρατεῖ τὴν Σφραγίδα, καὶ δὲν σφραγίζει ἡμῇ ὅσα ἔγγραφα ἐγκρίνῃ ἢ Συνέλευσις.
- κδ' : Ὁ κατηχούμενος δίδει χρηματικὴν ποσότητα διὰ τὰ κοινὰ ἐξόδα τῆς Ἑταιρίας...
- κε' : Ἡ αὐστηρότης εἶναι τὸ μέτρον τὸ ὅποιον χρεωστεῖ νὰ λαμβάνῃ ἢ τάξις τοῦ Ἄετος διὰ νὰ ἐμποδίσῃ πᾶσαν κατάχρησιν.
- κστ' : Ἡ τάξις τοῦ Ἄετος θέλει ἀκολουθῶς προσδιορίσῃ τὴν κατήχησιν, τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ παράσημα τῶν βαθμῶν, θέλει συνθέσῃ τὸν ὀργανισμὸν τῶν ἄλλων δύο τάξεων, καὶ ὅ,τι ἄλλο δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὸν παρόντα Ὄργανισμὸν.
- κζ' : Ὁ τόπος τῶν Συνελεύσεων τοῦ Ἄετος ὀνομάζεται Φωλεά.
- κη' : Ὁ » » » τῆς Γλαυκός » Σπήλαιον.
- κθ' : Ὁ » » » τῆς Μελίσσης » Κῆπος.
- λ' : ἡ Φωλεά ἀνοίγει τὴν Ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου καὶ κλείει τὴν Δύσιν.
- λα' : τὰ σημεῖα τοῦ Ἄετος εἶναι κτυπήματα τέσσαρα εἰς δύο κρότους διακεκομένους ὁ εἰς ἀπὸ τὸν ἄλλον ὡς θεωρεῖται: ..
- λβ' : τὰ τῆς γλαυκός κτυπήματα τρία, δύο μαζὴ καὶ ἓνα διακεκομένον ..
- λγ' : τὰ τῆς Μελίσσης κτυπήματα δύο εἰς ἓνα κρότον ..
- λδ' : Ὁ Ἱερὸς λόγος τοῦ Ἄετος, Ἱσονομία. ὁ μυστικὸς δέ, αὐστηρότης.
- λε' : Ὁ τῆς Γλαυκός . . Ἑνώσις » » ὁμοίως.. Προσοχή.
- λστ' : Ὁ τῆς Μελίσσης, Ἀγάπη » » ὁμοίως.. ὑπακοή.
- λζ' : χαιρετισμὸς τοῦ Ἄετος νὰ βάλλῃς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα εἰς τὸ δεξιὸν βυζὶ καὶ νὰ ἐκτείνῃς τὴν δεξιάν, ἀκολουθῶς δὲ πιάνοντας μὲ τὴν δεξιάν Παλάμην ἐκείνην τοῦ συναδελφοῦ νὰ κτυπήσῃς τέσσαρους κτύπους εἰς δύο διακεκομένους κρότους μὲ τὸν χοντρὸν δάκτυλον.
- λη' : χαιρετισμὸς τῆς Γλαυκός, νὰ βάλλῃς τὴν δεξιάν χεῖραν εἰς τὸ μέτωπον ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν ἔχῃς κρεμαμένην, καὶ ἀκολουθῶς πιάνοντας μὲ τὴν δεξιάν παλάμην ἐκείνην τοῦ συναδελφοῦ νὰ κτυπήσῃς τρεῖς κτύπους δύο μαζύ, καὶ ἓνα χωριστὸν μὲ τὸν χονδρὸν δάκτυλον.
- λθ' : χαιρετισμὸς τῆς Μελίσσης νὰ βάλλῃς τὴν δεξιάν χεῖραν ἐπάνω εἰς τὸν ὀμφαλὸν ἐν ᾧ μὲ τῆς ἀριστερᾶς τὰ δύο δάκτυλα βαστᾷς τὴν μύτην σου καὶ

ἀκολουθῶς πιάνοντας μὲ τὴν δεξιὰν παλάμην ἐκείνην τοῦ συναδελφοῦ νὰ κτυπήσῃς δύο κτύπους εἰς ἓνα κρότον μὲ τὸν χοντρὸν δάκτυλον.

μ' : αἱ τάξεις τῆς Γλαυκὸς καὶ μελίσεως κατὰ τὸ παρὸν δὲν διοργανίζονται ἰδιαιτέρως διὰ πολιτικὰς αἰτίας ἔνεκα τῶν ὁποίων καὶ ἡ τοῦ Ἄετοῦ λαμβάνει τὸ πρόσχημα τῆς Μασσονικῆς Ἑταιρίας, ὑπὸ τὸ κάλυμα τῆς ὁποίας θέλει ἐνεργῇ πρὸς τὸν σκοπὸν καὶ βᾶσιν τῆς Φιλολάου Ἑταιρίας.

Ὁρκος μικρὸς

Ὁρκίζομαι ἐνώπιον τοῦ ἁοράτου καὶ παντοδυνάμου Θεοῦ νὰ φυλάξω μυστικά ἐφ' ὅρου ζωῆς μου ἕως εἰς αὐτὴν τὴν Ἱερὰν ἐξομολόγησιν τοῦ θανάτου μου τὰ ὅσα μυστήρια θέλει μὲ φανερώσῃ ὁ (δῆνας).

Ὁρκος μέγας

Ὁρκίζομαι εἰς τὸ Ἱερώτατον καὶ φοβερὸν ὄνομα τοῦ Δημιουργοῦ τῶν Ὁλῶν Ὑψίστου Θεοῦ, τοῦ ἐκδικούντος τὴν ἐπιορκίαν, καὶ παιδεύοντος τὴν προδοσίαν νὰ φυλάξω μὲ ὅλην τὴν χρεωστούμενην ἀκρίβειαν ὅσα ἐμπεριλαμβάνονται εἰς τὸν Ὁργανισμόν τῆς φιλολάου ἑταιρίας καὶ εἰς τὴν κατήχησιν τὴν ὁποίαν μοι ἔκαμεν ὁ συναδελφός μου (δῆνα) καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν καὶ δύναμιν τῶν λέξεων.

Ὁρκίζομαι εἰς τὸ γλυκύτατον ὄνομα τῆς φιλτάτης Ἑλλάδος νὰ συντελέσω καὶ νὰ συνεργήσω μὲ ὅλην μου τὴν δύναμιν πρὸς κατάργησιν κάθε ἰδιοτελοῦς Συστήματος κοινοβλαβοῦς εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ πρὸς ἐπιστήριξιν τῆς Ἀληθινῆς εὐδαιμονίας καὶ πολιτικῆς ὑπάρξεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.

Ὁρκίζομαι τέλος πάντων εἰς τὸ πλεόν Ἱερὸν καὶ ἀγαπητὸν πρᾶγμα ὅπου ἔχω εἰς τὸν κόσμον, νὰ ἦμαι σύμφωνος μὲ τοὺς συναδελφούς μου, διὰ τὰ συμφέροντα τῆς Ἑλλάδος, νὰ τοὺς βοηθῶ χρεωστικῶς καὶ νὰ τοὺς ὑπερασπίζομαι, εἰς κάθε περίστασιν, καιρὸν καὶ τόπον καὶ νὰ ὑποτάσσωμαι εἰς τὰς ἀποφάσεις τῶν Συνελεύσεων τῆς τάξεως τοῦ Ἄετοῦ τοῦ ὁποίου σήμερον ἔγινα μέλος.

Παραδίδω τὸν ἑαυτὸν μου εἰς τὴν ὀργήν, ἀγανάκτησιν, ἀποστροφὴν καὶ ἐκδίκησιν ὅλου τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, καὶ κατεξοχὴν τῶν συναδελφῶν μου ἂν ἤθελα παραβῇ πολὺ ἢ ὀλίγον ἀπ' ὅσα σήμερον ὑπόσχομαι ἐνὸρκως ἐνώπιον τοῦ δικαιοτάτου Θεοῦ καὶ τοῦ συναδελφοῦ μου (δδῆνας) νὰ φυλάξω μέχρις τελευταίας μου ἀναπνοῆς.

Ὁρκος τῶν Θεμελιωτῶν τῆς Φιλολάου Ἑταιρίας

Ὁρκίζομαι ἐν ὀνόματι τοῦ φοβεροῦ Θεοῦ νὰ ἐνεργήσωμεν καὶ συντελέσωμεν ὅλαις δυνάμεσιν, ὅσα σήμερον ἀπεφασίσσαμεν, καὶ ἐθεμελιώσαμεν πρὸς κοινὴν ὠφέλειαν τῆς φιλτάτης μας Πατρίδος, νὰ ἡμεθα σύμφωνοι πρὸς τὰ κοινὰ συμφέροντα, καὶ νὰ ὑπερασπιζόμεθα καὶ βοηθούμεθα ἀμοιβαίως ἐργαζόμενοι τὸ ἀγαθόν.

»Ἰωάννης Κωλέττης . . . — .

»Ἀνδρέας Μεταξᾶς — .

»Γκίκας Καρακατζάνης . . . — .

Παναγιώτης Δημητρακόπουλος — . . . — .

Ἰωάννης Θεοτόκης — . . . — .

Ἀδὰμ Δούκας . . . — .

Θεόδωρος Βαλλιάνος — . . . — .

Τὸ κείμενο περιέχει στὸ τέλος τῆς παραγράφου Η' διαγραμμένη τὴ φράση «ἀλλ' ἐξαιρουμένης τῆς τάξεως τῆς Γλαυκὸς καὶ Μελίσσης».

Ἄς σημειωθεῖ ἐπὶ πλέον ὅτι ὁ Ἰωάννης Κωλέττης ὑπογράφει τὸ Κωλέττης μὲ ω καὶ δύο τ ὅπως συνήθιζε, ἐνῶ ὁ Δούκας τὸν γράφει, ὅπως εἶναι ὀρθό, Κολέττης (ἀπὸ τὸ Νικολέττης, γιὸς τοῦ Νικολάου).

Ὅπως γίνεται φανερό ἀπὸ τὴν ἰδρυτικὴ πράξη, πολλὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μυστικῆς αὐτῆς ἐταιρείας ἔχουν ἔμμεση, ἀν ὅχι καὶ ἄμεση, σχέση καὶ προέλευση ἐλευθεροτεκτονική: οἱ τρεῖς τάξεις θυμίζουν τοὺς τρεῖς βαθμοὺς τοῦ συμβολικοῦ τεκτονισμοῦ, τὰ ἀξιώματα Προέδρου (=Σεβασμίου), Γραμματέα, Ρήτορα κλπ. θυμίζουν ἐκεῖνα τῶν ἀξιωματούχων τεκτονικῆς στοᾶς, ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖο τὰ μέλη ἀνώτερης τάξης φαίνονται ὡς μέλη κατώτερης κατὰ τὶς συνεδριάσεις αὐτῆς τῆς κατώτερης τάξης, ἡ μυστικότητα, οἱ ὀνομασίες τῶν τόπων συνεδριάσεων, ἡ λ' παράγραφος σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «ἡ Φωλεὰ (=Στοᾶ) ἀνοίγει τὴν Ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου καὶ κλείει τὴν Δύσιν», οἱ συνθηματικοὶ κρότοι, ἱεροὶ λόγοι, χαιρετισμοὶ (=σημεῖα ἀναγνώρισεως κ.ἄ.) θυμίζουν ἀντίστοιχα ἐλευθεροτεκτονικά. Ἀλλωστε, ὅπως καὶ πρὶν σημειώθηκε, κατὰ τὴν παράγραφο μ' «ἡ (τάξις) τοῦ Ἀετοῦ λαμβάνει τὸ πρόσχημα τῆς Μασσονικῆς Ἑταιρίας, ὑπὸ τὸ κάλυμα τῆς ὁποίας θέλει ἐνεργῇ πρὸς τὸν σκοπὸν καὶ βᾶσιν τῆς Φιλολάου Ἑταιρίας».

Ἐπάρχουν ἰσχυρὲς ἐνδείξεις καὶ ὀρισμένες ἀποδείξεις ὅτι τέσσερα ἢ πέντε ἀπὸ τὰ ἰδρυτικὰ μέλη ἦταν ἐλευθεροτέκτονες. Ὁ Ἰωάννης Βαπτιστῆς Θεοτόκης εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐπιφανεῖς μεγάλου βαθμοῦ ἐλευθεροτέκτονες τοῦ Ἀγώνα. Ἡ ιδιότητά του φαίνεται καὶ ἀπὸ γράμμα του πρὸς τὸν Ἰωάννη Κωλέττη, γράμμα πὺ ἀποκαλύπτει καὶ τὴν τεκτονικὴ ιδιότητα τοῦ δευτέρου (Κ.Σ. Κιτρινιάρης, 1975, 51-56)³. Τοῦ γράφει ὁ Θεοτόκης στὰ ἰταλικά: «... Ho dovuto spendere non poco per la sua malattia, tutto questo lo ho notificato pregandovi di soccorreruvi in qualunque modo potete, ma sordo sordissimo alle mie istanze, con cio audate contro i precetti dell'amicizia e della F.:, Un giorno vichiamero in giudicio manci la L.: e guai...». Δηλαδή: «Ὡφείλα νὰ ξοδέσω ὅχι λίγο γιὰ τὴν ἀρρώστια του, ὅλα αὐτὰ σᾶς γνωστοποίησα παρακαλώντας σας νὰ μὲ βοηθήσετε μὲ ὅποιο τρόπο μπορεῖτε, ἀλλὰ κουφός, κωφότατος στὶς δικές μου ἀπαιτήσεις μὲ τὶς ὁποῖες πηγαίνετε ἐναντίον στοὺς κανόνες τῆς φιλίας καὶ τῆς Α.: (Ἀδελφότητας). Μιὰ μέρα θὰ σᾶς (ἐγ)καλέσω στὴ δικαιοσύνη ἐνώπιον τῆς Στ.: (Στοᾶς) καὶ ... ἀλίμονο».

Προφανῶς ἀναφέρεται στὴν κλήση σὲ ἀπολογία μεταξὺ τῶν δύο στηλῶν. Ἡ τεκτονικὴ δράση τοῦ Ἰωάννη Βαπτιστῆ Θεοτόκη εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Ἀπευθύνεται στὸν κόμητα Διονύσιο Ρώμα στὶς 22/30 Μαΐου 1825 γιὰ νὰ ζητήσῃ νὰ τοῦ σταλεῖ ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο ὑλικό, ὥστε νὰ ἀνοίξῃ στοᾶ στὸ Ναύπλιο. Τὸ ὑλικό αὐτό (τυπικά κ.ἄ.) τοῦ διαβιβάζεται διὰ τοῦ Ν. Γερακάρη καὶ φαίνεται πὺς στὰ 1826 ἡ στοᾶ «Δ.: καὶ Π.:» ἐργάζεται κανονικά (Π.Γ. Κρητικός, 1963, 113-115, 1967, 202, Σ.Χ. Σκοπετέας, 1958, 294-295). Στὸ συστατικὸ ἐγγράφο τῆς Φιλολάου ὁ Θεοτόκης σημειώνει

3. Γράμμα Ἰωάννη Βαπτιστῆ πρὸς Ἰωάννη Κωλέττη, Τρίπολις 6/18 Μαΐου 1824, φ. 1, Ἀρχεῖον Κωλέττη (Τοσίτσειον) 145 Γ/11, τὸ ὁποῖο ἀνακοινώθηκε στὸν Κ.Σ. Κιτρινιάρη ἀπὸ τοὺς Πρεβελάκη καὶ Στεργέλλη. Θὰ συμπεριληφθεῖ στὸ ὑπὸ ἐκδοσὴ ἀρχεῖο Κωλέττη ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

τὴν τεκτονικὴ τοῦ ἰδιότητα τόσο μὲ τὶς τρεῖς τελεῖες κλεισμένες στὴ «τζίφρα» τῆς ὑπογραφῆς του, ὅσο καὶ μὲ τέσσερις τελεῖες μεταξὺ δύο παραλλήλων γραμμῶν μπροστὰ ἀπὸ τὴν ὑπογραφή του. Δύο μόνο παράλληλες γραμμές, χωρὶς τελεῖες ἐνδιάμεσα (πιθανὸν νὰ δηλώνουν μικρότερο τεκτονικὸ βαθμὸ), σημειώνουν καὶ ὁ Παναγιώτης Δημητρακόπουλος καὶ ὁ Θεόδωρος Βαλλιάνος. Γιὰ τὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς δύο δὲν ἔχουμε ἄλλη μαρτυρία τῆς ἐνδεχόμενης τεκτονικῆς τοῦ ἰδιότητος. Ὁ Κιτρινιάρης ποὺ ἐξέτασε σὲ πλῆθος ἐγγράφων τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους τὶς ὑπογραφές πολλῶν ἀγωνιστῶν ἀναγνωρίζει, ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῶν γνωστῶν τριῶν στιγμῶν, ἐλευθεροτεκτονικὴ ἰδιότητα τόσο στὸν Θεόδωρο Βαλλιάνο, ὅσο καὶ στὸν Ἀνδρέα Μεταξᾶ. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Βαλλιάνο ὑπάρχουν κι ἄλλα στοιχεῖα: τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ οἱ τρεῖς ἀδελφοί του, Νικόλαος, Ἐμμανουὴλ καὶ Δημήτριος μὲ τοὺς ὁποίους κατέβηκε μέσῳ Ὑδρας στὸν Μοριά, καθὼς καὶ ὁ θεῖος του Ἐμμανουήλ, ἦταν τέκτονες στὴν Πετρούπολη (Κ.Σ. Κιτρινιάρης, 1975, 24-25, 94-95). Τέλος γιὰ τοὺς Καρακατζάνη καὶ Δούκα δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες.

Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς τῆς Φιλολάου ἔχουν συμματάσχει καὶ σὲ ἄλλες μυστικὲς ἐταιρεῖες, ἐκτὸς τοῦ ἐλευθεροτεκτονισμοῦ, σὲ ἐταιρεῖες καθαρὰ πολιτικῆς φύσης. Ὡς ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὑπῆρξε μία ἐξαιρετικὴ ἀνθήση μυστικῶν ἐταιρειῶν κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, ὄχι μόνο στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ στὴν Ἰταλία καὶ Ἰσπανία. Οἱ ἐλληνικὲς μυστικὲς πολιτικὲς ἐταιρεῖες δὲν φαίνεται ὅμως νὰ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ ἐκεῖνες τῶν ἄλλων μεσογειακῶν χωρῶν.

Λέγεται ὅτι ὁ Ἰωάννης Κωλέττης μυήθηκε στὰ 1819 στὴ Φιλικὴ Ἑταιρεία (Γ. Γαζής, 1971, 65, Τ.Χ. Κανδηλῶρος, 1926, 336, Θ. Βελλιανίτης, *MEE* 12, 533), ὅτι τὸ ἴδιο ἔτος μυήθηκε κι ὁ Ἀνδρέας Μεταξᾶς (Τ.Χ. Κανδηλῶρος, 1926, 338, Π. Χιώτης, 1981, τ. 7, 137, Θ. Βελλιανίτης, *MEE* 16, 56), ὅτι ὁ Ἰωάννης Βαπτιστὴς Θεοτόκης ἦταν Ἐφορος τῶν Φιλικῶν στὴν Κέρκυρα (Λ. Βροκίνης, 1877, Α', 121, Τ.Χ. Κανδηλῶρος, 1926, 338, Π. Χιώτης, 1887/1980, τ. 6, 443, Κ.Σ. Κιτρινιάρης, 1975, 51-52, Μ.Γ. Λυκίσσας, 1982, 50), ὁ Παναγιώτης Δημητρακόπουλος, Φιλικός, «ἤγειρε τοὺς κατοίκους τῆς Πάρου» καὶ εἶχε μεριμνήσει γιὰ τὴ διάδοση σ' αὐτοὺς τοῦ μυστηρίου τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας (Τ.Χ. Κανδηλῶρος, 1926, 340, *MEE* 9, 113), τέλος ὅτι ὁ Ἀδὰμ Δούκας ἦταν ἐπίσης Φιλικός (Γ. Γαζής, 1971, 14, 173, Γ.Δ. Κορομηλᾶς, *MEE* 9, 509), ἂν καὶ οὔτε τὰ ἀφιερωτικά τους οὔτε τὰ ὀνόματά τους μνημονεύονται στὸ ἀρχεῖο καὶ τοὺς καταλόγους Ξάνθου καὶ Σέκερη (Β.Γ. Μέξας, 1937)⁴. Ἡ χρῆση συμβόλων μετὰ τὶς ὑπογραφές τῶν ἰδρυτῶν τῆς Φιλολάου στὴν πράξη σύστασής της θυμίζει ἐντονα τὴ χρῆση ἀντίστοιχων συμβόλων σὲ γράμματα Φιλικῶν.

Ὁ Κωλέττης φαίνεται νὰ ἀρέσκεται στὴν ἰδρυση μυστικῶν ἐταιρειῶν. Ὁ Δ. Κόκκινος (1960, τ. 11, 147) γράφει γι' αὐτό: «Ὁ Κωλέττης εἶχεν ἰδρύσει τότε (Ἰούλιο 1827) μυστικὴν Ἀδελφότητα διὰ τῆς ὁποίας προσπαθοῦσε πάλι νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὴν πολιτικὴν ἐπιφάνειαν χρησιμοποιοῦν τοὺς Ρουμελιώτας. Δὲν ἦτο ἡ πρώτη φορὰ κατὰ τὴν ὁποίαν εἶχε συστήσει τοιαύτην ἐταιρείαν. Αἱ μυστικαὶ αὐταὶ ἐταιρεῖαι ἦσαν πράγματι συνωμο-

4. Τὸ ὄνομα τοῦ Ἰ. Κωλέττη μνημονεύεται μία φορὰ: εἶναι, δηθὲν, ἀποδέκτης ἀφιερωτικοῦ. Ἐπειδὴ δὲν εἶναι, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ὁ κατηχητὴς τοῦ κατηχητοῦ τοῦ μνηθέντος, δὲν τεκμαίρεται ἀπὸ αὐτὸ ἡ ἰδιότητά του ὡς Φιλικῶν.

τικά καὶ δὲν ἦσαν σπάνια κατὰ τὸν πολιτικὸν ἀνταγωνισμὸν μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν τοῦ ἀγῶνος. Ὁ Κωλέττης εἶχε ἰδρύσει κατὰ τὸ 1824 τὴν *Φιλόλαον Ἑταιρείαν* μετὰ τὸν Ἀνδρέαν Μεταξᾶν, τὸν Γκίκαν Καρακατσάνην καὶ ἄλλους ἢ ὅποια ὁμως οὐδεμίαν ἐκδήλωσιν εἶχεν. Καὶ αὐτὴν τὴν φορὰν μετὰ τὴν *Ἀδελφότητα* δὲν ἐπέτυχε τίποτε. Ἡ ἐπέμβασίς του δὲν εἶχε κανὲν ἀποτέλεσμα. Τουναντίον ἐξύφαναν ἐναντίον του νέαν πάλιν συκοφαντίαν ὅτι εὐρίσκεται εἰς ἐπικοινωνίαν μετὰ τὸν ἐχθρὸν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀπηλάγη μετὰ κόπου».

Ἡ μερικῶς λανθασμένη (στὴ χρονολογία) καὶ ἐλλιπὴς αὐτὴ ἀναφορὰ στὴ *Φιλόλαο* εἶναι καὶ ἡ μόνη ἢ ὁποία ὑπέπεσε στὴν ἀντίληψή μου. Ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, στὰ 1845, ὁ Κωλέττης κατηγορεῖται ἀπὸ τοὺς Ναπαίους (τὸ ρωσικὸ κόμμα) ὅτι εὐνοεῖ μυστικὰς ἑταιρεῖες ποὺ ἀποσκοποῦν στὴν ὑπονόμευση τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ ἐπιβολὴ τοῦ Καθολικισμοῦ, κατηγορίες ποὺ φαίνεται δὲν ἀληθεύουν (Ν. Διαμαντοῦρος, *ΙΕΕ* 13, 1977, 122). Ὁ Καλαβρᾶς ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Κωλέττης κατὰ τὴ διάρκειαν τοῦ Ἀγῶνα συμμετέχει δῆθεν σὲ διάφορες ἑταιρεῖες γαλλόφρονες, ἢ ποὺ ἐπιδιώκουν στρατιωτικὴ δικτατορία (*Ὁ Γεροपुरιόβολος τοῦ Ὀλύμπου*), ἐνῶ ὁ Σοῦτσος τὸν θέλει νὰ ἰδρύει πατριωτικὴ ἑταιρεία ἢ ὁποία εἶχε σκοπὸ νὰ βοηθήσῃ τὸν Καραϊσκάκη (Σ.Χ. Σκοπετέας, 1958, 284). Οἱ δύο τελευταῖες αὐτὲς πληροφορίες δὲν φαίνονται ἀκριβεῖς. Ὁ Σοῦτσος στὸν ἐπικηδεῖο τοῦ Κωλέττη γράφει ὅτι αὐτὸς «εἰς Ἰταλίαν ἐκπαιδευόμενος, συνέστησε πρῶτος τῶν Ἑλλήνων μετὰ τοῦ Φωσκόλου, θεράποντος τῶν Μουσῶν, ἑταιρίαν μυστικὴν, ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως διὰ τῶν Γάλλων τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους» (Γ. Βλαχογιάννης, 1927, 85).

Ὁ Ἰωάννης-Βαπτιστὴς Θεοτόκης εἶναι, στὰ 1824, ἀπὸ τὰ ἰδρυτικὰ μέλη τῆς *Φιλανθρωπικῆς ἑταιρείας Ναυπλίου*, ἑταιρείας «ἀνοικτῆς» μετὰ φιλανθρωπικοὺς σκοποὺς, τεκτονικῆς ἔμπνευσης (μετὰ τρεῖς βαθμοὺς) καὶ κυβερνητικῆς ἐπιδιοκιμασίας. Δέκα ἀπὸ τὰ ἰδρυτικὰ τῆς μέλη εἶναι βεβαιωμένοι τέκτονες (μέσα στοὺς ὁποίους συγκαταλέγονται οἱ φίλοι τοῦ Θεοτόκη Ν. Γερακάρης καὶ Ν. Φλογαῖτης, στελέχη τῆς στοᾶς τοῦ Ναυπλίου ἀργότερα, καὶ ὁ Θ. Βαλλιάνος). Ὁ Θεοτόκης μετὰ τοὺς δύο φίλους του ἀποτελοῦν μέλη τῆς πρώτης ὀκταμελοῦς Ἐπιτροπῆς ποὺ διοικεῖ τὴν ἑταιρεία (Σ.Χ. Σκοπετέας, 1958).

Εἶναι λοιπὸν συνηθισμένο φαινόμενο ἡ ἰδρυση πολιτικῶν ἑταιρειῶν καὶ ἰδιαίτερα μυστικῶν. Σὲ τί ἄραγε ἀποσκοπεῖ ὁ Ἰ. Κωλέττης μετὰ τὴν ἰδρυση τῆς *Φιλολάου* καὶ πῶς συνδέονται μετὰ τοὺς τὰ ἰδρυτικὰ μέλη;

Τὴν 1/13 Μαΐου 1825 ἡ Ἐπανάστασις βρίσκεται σ' ἓνα πολὺ κρίσιμο σημεῖο. Οἱ Πελοποννήσιοι ἀρχηγοὶ ἔχουν ἡττηθεῖ κατὰ κράτος, οἱ δύο «Ἀνδρέηδες» (Ζαῖμης καὶ Λόντος) φυγοδικοῦν, ἐνῶ ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης μετὰ μερικοὺς ἄλλους εἶναι φυλακισμένοι στὴν Ὑδρα. Ἡ Κυβερνητικὴ παράταξις ἔχει ἐπικρατήσῃ ὀριστικά, αὐτὴ θὰ διοικήσῃ τὴν Ἑλλάδα καὶ θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ νέμεται τὰ ἀγγλικά δάνεια. Ἡ εἰσβολὴ ὁμως τοῦ Ἰμπραὴμ ρίχνει μιὰν ἀπειλητικὴν σκιά. Ἡ ἐκστρατεία τῶν Γ. Κουντουριώτη καὶ Ἀ. Μαυροκορδάτου, ποὺ μετὰ τόση ἀργοπορία ξεκίνησε (ἓναν ὁλόκληρον μῆνα μετὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Αἰγυπτίων) ἔχει οἰκτρὸ τέλος: στίς 26 Ἀπριλίου/8 Μαΐου πέφτει ἡ Σφακτηρία καὶ μόλις προφταίνει νὰ σωθεῖ ὁ Μαυροκορδάτος. Ἦδη ἀπὸ τὴν 1/13 Μαΐου τὸ Βουλευτικὸν μετὰ ψήφισμά του προτείνει στὸ Ἐκτελεστικὸν τὴν ἀμνηστέυση τῶν ἀντικυβερνητικῶν. Μόνον οἱ Πελοποννήσιοι καπεταναῖοι καὶ ἰδιαίτερα ὁ Θ. Κολοκοτρώνης, φαίνεται νὰ μποροῦν νὰ ἐμπνεύσουν τοὺς Μοραῖτες πολεμιστὰς γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸν Αἰγύπτιον εἰσβολέα. Στίς 3/15 Μαΐου οἱ ὀπλαρχηγοὶ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας

πιέζουν κι εκείνοι τὸ Ἐκτελεστικὸ γιὰ τὴν ἀμνήστευση. Στὶς 7/19 Μαΐου οἱ πρόκριτοι τῆς Ὑδρας διατυπώνουν τοὺς φόβους τους γιὰ πιθανὴ πρόκληση ταραχῶν στὸ ἴδιο τὸ νησί, ἂν δὲν ἐλευθερωθοῦν οἱ κρατούμενοι. Ὑπάρχει λοιπὸν ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς πίεση γιὰ νὰ δοθεῖ γενικὴ ἀμνηστία. Σ' αὐτὲς τὶς πιέσεις ἡ Κυβέρνηση φαίνεται νὰ ἀντιστέκεται. Ὁ πρόεδρος τῆς Γ. Κουντουριώτης, τὸν ὁποῖο προσπαθεῖ νὰ συναντήσῃ ἐκπρόσωπος τοῦ Βουλευτικοῦ ἀκριβῶς γιὰ νὰ τὸν πείσῃ νὰ ἀμνηστεύσῃ τοὺς ἀντιπάλους του, εἶναι ἄφαντος. Ὃταν ἀνευρίσκεται προτείνει, στὶς 8/20 Μαΐου, μία ἐπιλεκτικὴ μόνον ἀμνηστευση. Δύο ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Κυβέρνησης, ὁ Γ. Κουντουριώτης καὶ ὁ Ἀ. Μαυροκορδάτος, μέχρι τὴν τελευταία στιγμή φαίνονται ἀνυποχώρητοι. Ὁ Ἀ. Μαυροκορδάτος προτιμᾷ νὰ ἐκτελεστοῦν οἱ ἐγκλειστοὶ τῆς Ὑδρας. Ἀλλὰ στὶς 11/23 Μαΐου μὲ συνθηκολόγηση παραδίδεται τὸ Νεόκαστρο στὸν Ἰμπραήμ. Ὃταν ἡ εἶδηση φτάνει στὸ Ναύπλιο ξεσποῦν μεγάλες ταραχές. Ἡ κατάσταση δὲν ἐλέγχεται πιά. Ἐκοῦσα ἄκουσα σύρεται ἡ Κυβέρνηση στὴ μόνη δυνατὴ λύση, τὴ χορήγηση γενικῆς ἀμνηστίας (18/30 Μαΐου). Ἦδη ἀπὸ τὶς 17/29 Μαΐου ὁ Κολοκοτρώνης καὶ οἱ σύντροφοί του ἔχουν ἐλευθερωθεῖ. Στὶς 19/31 Μαΐου φτάνουν στὸ Ναύπλιο ὅπου, μετὰ ἀπὸ δοξολογία καὶ πατριωτικὸ λόγο τοῦ Σπ. Τρικούπη, ὀρκίζεται ὁ Θ. Κολοκοτρώνης μαζί καὶ μὲ μέλη τῆς Κυβέρνησης νὰ ὑπηρετήσουν στὸ ἐξῆς πιστὰ καὶ μόνον τὴν πατρίδα.

Ἀπὸ τὰ μέσα Φεβρουαρίου (11/23), ὅταν ὁ Ἀ. Μαυροκορδάτος εἶναι γενικὸς γραμματέας τοῦ Ἐκτελεστικοῦ καὶ ἐγκαθίσταται στὸ Ναύπλιο, ἀρχίζει νὰ ὑποβόσκει στοὺς κόλπους τῆς Κυβέρνησης ἡ διαίρεση. Ὁ Μαυροκορδάτος ἔχει κερδίσει τὴν εὐνοία τοῦ Γ. Κουντουριώτη, ὁ ὁποῖος ἐξαρτᾶται τελείως ἀπ' αὐτόν: ὁ Emerson διηγεῖται ὅτι ὅταν ρωτοῦσες κάτι τὸν Κουντουριώτη αὐτὸς γύριζε δεξιὰ ἢ ἀριστερά, ἀνάλογα μὲ τὸ ποῦ καθόταν ὁ Μαυροκορδάτος (Γ. Βλαχογιάννης, 1927, 17). Ὁ Κουντουριώτης τὸν παίρνει μαζί του, σύμβολο μοναδικό, στὴν ἄτυχη κατὰ τοῦ Ἰμπραήμ ἐκστρατεία του. Ὁ Κωλέττης νιώθει παραγκωνισμένος καὶ ἀντιδρᾷ. Ὁ Κόκκινος (1956-60, τ. 8, 441-442) περιγράφοντας τὶς τότε σχέσεις τους γράφει: «Οἱ δυὸ δραστηριότεροι ἐκ τῶν ἡγετικῶν παραγόντων τοῦ Ναυπλίου, ὁ Κωλέττης καὶ ὁ Μαυροκορδάτος, ἀντιδρουσαν καὶ ἀντεπολιτεύοντο ὁ ἓνας τὸν ἄλλον. Καὶ ὁ μὲν Κωλέττης κατηγορεῖτο, διότι φέρει τὰ ρουμελιώτικα στρατεύματα, τὰ καταμαστιγώνοντα τὴν Πελοπόννησον καὶ καταστήσαντα αὐτὴν ἀνίκανον νὰ πολεμήσῃ καὶ νὰ ἀμυνθεῖ ἀπέναντι τοῦ ἰσχυροῦ ἐχθροῦ, εἰς τὸν Μαυροκορδάτον δὲ ἀπεδίδετο ὑπὸ τῶν φίλων τοῦ Κωλέττη καὶ τῶν ἄλλων παλαιότερων του ἐχθρῶν ἡ εὐθύνη τῶν εἰς τὴν Μεσσηνίαν ἀτυχιῶν, ἀφοῦ αὐτὸς ἀκολουθοῦσε τὸν πρόεδρον-ἀρχιστράτηγον ὡς μοναδικὸς σύμβουλος, ὡς εἶδος ἐπιτελάρχου...». Καὶ παρακάτω παρατηρεῖ ὅτι ὄντας κι οἱ δυὸ τους, Κωλέττης καὶ Μαυροκορδάτος, πολιτικοί, δὲν ἄφηναν νὰ φτάσῃ ὁ ἀνταγωνισμὸς τους στὴν ἐπιφάνεια. Μαρτυρίες ὁμως γι' αὐτὸν τὸν ἀνταγωνισμό ὑπάρχουν σὲ πολλὰς ἰδιωτικὰς ἐπιστολὰς μεταξὺ ἐπισήμων προσώπων ποὺ ἔχουν ἀποτεθεῖ στὰ ἀρχεῖα. Ὁ Κασομούλης στὰ Ἀπομνημονεύματά του (Α', 145-146) παρατηρεῖ ὅτι «ἡ Κυβέρνησις εἰς τὸ φαινόμενον ἦτο μία, πραγματικῶς ὁμως ἦτον δύο. Μία ἦτον ἡ τοῦ ἐν Ναυπλίῳ Ἐκτελεστικοῦ, ὁποῦ εἶχεν πλέον ἐκεῖ ὅλην τὴν ἐπιρροὴν ὁ Κος Κωλέττης, καὶ μία ἡ τοῦ Προέδρου τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Γ. Κουντουριώτη, ὅστις εἶχεν ἀπόλυτον ἐξουσίαν καὶ εἶχεν καὶ τὰ στρατεύματα καὶ τὰ χρήματα ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν του». Φαίνεται μάλιστα ὅτι ὁ Κωλέττης παρενέβαλλε καὶ ἐμπόδια, «ἀντενεργοῦσε» στὴν ἐκστρατεία τοῦ Προέδρου.

Είναι λοιπόν ή στιγμή που ό Κωλέττης ψάχνει νά βρεί στρατιωτικά, αλλά κυρίως πολιτικά έρείσματα για νά στηριχτεί. Ή στάση του είναι εϋνοϊκή στο θέμα τής άποφυλάκισης και παροχής γενικής άμνηστίας στους Πελοποννήσιους άρχηγούς. Οί χθεσινοί έχθροί του μπορεί νά γίνουν οί αύριανοί του σύμμαχοι, κυρίως άν σημειωθεί ή φυσική αντιπάθεια του Θ. Κολοκοτρώνη προς τόν 'Α. Μαυροκορδάτο (στο παρελθόν ό Κολοκοτρώνης τόν είχε έμποδίσει, με έξευτελιστικό τρόπο, νά δεχτεί τήν προεδρία του Βουλευτικού). Έτσι ό Κωλέττης προσεγγίζει έγκαίρως τόν 'Ανδρέα Μεταξά, φίλο και πολιτικό σύμβουλο τόσο του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, όσο και του γιου του Πάνου.

Ό 'Ανδρέας Μεταξάς ('Αργοςτόλι 1790 – 'Αθήνα 1860) είχε φτάσει ήδη τόν Μάιο του 1821, με τμήμα Κεφαλλήνων, στην Πελοπόννησο. Διακρίθηκε στη μάχη του Λάλα. Χρημάτισε, άργότερα, μέλος τής Πελοποννησιακής Γερουσίας, 'Υπουργός 'Αστυνομίας κατά τήν εισβολή του Δράμαλη, μέλος τής ίκετήριας άποστολής στο συνέδριο τής Βερόνας. Στις 18/30 'Απριλίου 1823 γίνεται μέλος του 'Εκτελεστικού, πρόεδρος του όποιου είναι ό Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης και αντιπρόεδρος ό Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. 'Από εκείνη τήν εποχή συνδέεται στενά με τόν Κολοκοτρώνη. Τόν Νοέμβριο του 1824, όταν ύποβόσκει ή έμφύλια διαμάχη, εκπίπτει του αξιώματός του: οί αντίπαλοι του Κολοκοτρώνη τόν κατηγορούν ότι άπουσίασε στην Καρύταινα, όπου ό ίδιος ό Κολοκοτρώνης τόν είχε στείλει για νά φέρει τήν όμόνοια στην άνάστατη έπαρχία. 'Αντικαθίσταται στο αξίωμα του Μινίστρου από τόν 'Ι. Κωλέττη (ό όποιος όρκίζεται στις 3/15 'Ιανουαρίου 1824). Ό Μεταξάς βρίσκεται άργότερα, κατά τή διάρκεια του δεύτερου έμφύλιου, στο Ναύπλιο και είναι ό πολιτικός σύμβουλος του Πάνου Κολοκοτρώνη, φρούραρχου του Ναυπλίου. Με τήν παράδοση του Ναυπλίου στο 'Εκτελεστικό του Γ. Κουντουριώτη, στις 5/17 'Ιουνίου 1824, «έξορίζεται» μαζί με τόν Χ. Περρούκα στο Λεωνίδι κατόπιν κυβερνητικής έπιμονής (βιογραφικά του κόμητα Μεταξά: Νεκρολογία του από τόν 'Α. Ραγκαβή, 1860, επίσης Θ. Βελιανίτης ά.έ., *MEE* 17, 56, Γ. Γαζής, 1971, 10-11, Π. Χιώτης, 1981, τ. 7, 137-138, Κ.Σ. Κιτρινάρης, 1975, 94-95). Ό στενός δεσμός του Θ. Κολοκοτρώνη με τόν 'Α. Μεταξά φαίνεται και όταν ό πρώτος, άμέσως μετά τήν άπελευθέρωσή του και τήν άπονομή τής άρχιστρατηγίας, άπαιτεί και έπιτυγχάνει νά διοριστεί ό δεύτερος ύπουργός του (τριπρόσωπου) 'Υπουργείου Πολέμου: είναι ό μόνος πολιτικός στον όποιο ό Θ. Κολοκοτρώνης έχει έμπιστοσύνη! Οί σχέσεις τους, άλλωστε, είναι σχεδόν άδελφικές: ό 'Α. Μεταξάς σέ γράμματά του τόν προσφωνεί «'Εκλαμπρότατε στρατηγέ Κολοκοτρώνη και φίλτατε άδελφέ!» (ίσως και λόγω τής κοινής Φιλικής τους ιδιότητας, δες Χ.Ν. Φιλαδελφία έκδ., 1856, 356).

Ό 'Ιωάννης Βαπτιστής Θεοτόκης (Κέρκυρα 1778 – Κέρκυρα 1865), εϋγενής Κερκυραίος (του 'Οκταβιανού κλάδου των Θεοτόκηδων), νομομαθής, κατέβηκε στον Μοριά και έγινε γενικός γραμματέας του Μινιστερίου των 'Εσωτερικών με Μινίστρο τόν 'Ι. Κωλέττη (1822-1823). Στα 1824 ως 1827 είναι 'Υπουργός Δικαίου (βιογραφικά του κόμητα 'Ι. Θεοτόκη: Λ.Σ. Βροκίνης, 1887, Α', 121, Π. Χιώτης, 1887/1980, τ. 6, 443, Θ. Βελιανίτης, ά.έ. *MME* 12, 533, Κ.Σ. Κιτρινάρης, 1975, 51-52, Μ.Γ. Λυκίσσας, 1982, 50). Όπως είδαμε, οί σχέσεις 'Ι. Κωλέττη και 'Ι. Θεοτόκη δέν είναι πάντα άνέφελες. Ό 'Ι. Θεοτόκης είναι άξιοσέβαστο πρόσωπο τόσο για τήν καταγωγή και μόρφωσή του, όσο και για τό ήθος του.

Ό 'Αδάμ Δούκας ('Ιωάννινα 1790 – Εϋβοία 1860) είναι από θηλυγονία έγγονός του

Κωνσταντίνου Δούκα (εὐπατρίδης Ἡπειρώτης, ποὺ σπούδασε στὴ Γαλλία καὶ Ἰταλία καὶ διετέλεσε μυστικοσύμβουλος τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ): τὸ πραγματικὸ του ὄνομα εἶναι Ζῶτος (ἢ Ζώτογλου). Μορφωμένος, καθίσταται παράγοντας στὴν Ἀνατολικὴ Ἑλλάδα, ἀντιπρόσωπος τῶν Θηβῶν στὴ συνέλευση τῶν Σαλῶνων καὶ μέλος τοῦ Ἀρείου Πάγου. Πληρεξούσιος στὴν Ἀ' Ἐθνικὴ Συνέλευση, Ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν στὰ 1825. Εἶναι μέσα στὴν Κυβέρνηση, πιστὸς ὁπαδὸς τοῦ Κωλέττη, ποὺ κατ' ἐπανάληψη τὸν χρησιμοποιεῖ σὲ ἐμπιστευτικὲς κομματικὲς τοῦ ἀποστολῆς: αὐτὸς ἀναλαμβάνει τὶς συνεννοήσεις μὲ τὸν Γκούρα γιὰ νὰ συγκεντρωθοῦν στὸν δεῦτερο ἐμφύλιο τὰ ρουμελιώτικα στρατεύματα (Δ. Κόκκινος, 1956-60, τ. 8, 265). Καὶ ἀργότερα, μετὰ τὴν πτώση τοῦ Μεσολογγίου, ὁ Κωλέττης τὸν στέλνει στὴν Περαιχώρα, ὅπου βρίσκεται ἡ φρουρά του, γιὰ νὰ προπαγανδίσει ὑπὲρ αὐτοῦ (Δ. Κόκκινος, 1956-60, τ. 10, 52) (βιογραφικὰ τοῦ Ἀ. Δούκα στὸν Γ. Γαζῆ, 1971, 14, 173 καὶ Γ.Δ. Κορομηλά, ἄ.ἔ. ΜΕΕ 9, 509).

Ὁ Θεόδωρος Βαλλιάνος (Ρωσία ; - Ἀθήνα 1857), κεφαλληνιακῆς καταγωγῆς, σπούδασε στὴ στρατιωτικὴ Ἀκαδημία τῆς Πετρούπολης καὶ ὑπηρέτησε, ὡς λοχαγός, στὸ μηχανικὸ τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ. Παίρνει ἄδεια καὶ στὰ 1822 ἔρχεται μὲ τοὺς τρεῖς ἀδελφούς του στὴν Ἑλλάδα φέρνοντας ὅπλα, ἐφόδια, χρήματα. Ὁπλίσσε δικό του σῶμα. Κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Δράμαλης ὑπερασπίστηκε τὸ Μπούρτζι, στὰ 1823 πολέμησε στὴν Πάτρα. Διορίστηκε μετὰ στὸ Ναύπλιο ἀρχηγὸς τοῦ Μηχανικοῦ. Ἐπισκευάζει μὲ δικές του δαπάνες τεῖχη, στρατῶνες, ἀποθήκες. Στὰ 1825 συμπληρώνει τὶς φρουριακὲς ἐγκαταστάσεις τοῦ Ναυπλίου μὲ μεγάλο ποσὸ χρημάτων ποὺ δανείστηκε γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ. Μέχρι τὰ 1830 ὑπηρετεῖ χωρὶς μισθό. Πρόκειται γιὰ προσωπικότητα μὲ ἀναμφισβήτητο ἠθικὸ κύρος καὶ πατριωτισμό. Εἶναι πιθανὸ πὼς τὸν ἔχει προσελκύσει στὴ Φιλολᾶο ὁ Ἰ. Θεοτόκης (βιογραφικὰ του στοὺς Τ.Χ. Κανδηλῶρο καὶ Θ. Βελλιανίτη, ἄ.ἔ. ΜΕΕ 6, 577 καὶ Κ.Σ. Κιτρινιάρη, 1975, 24-25. Τὰ περιλαμβανόμενα στὸν Π. Χιώτη 1887/1980, τ. 6, 321, εἶναι ἐλλιπὴ καὶ μερικὰ λανθασμένα).

Ὁ Παναγιώτης Δ. Δημητρακόπουλος (Πάρος; - ; 1832) εἶναι πρόκριτος ἀπὸ τὴν Πάρο. Τὴν ξεσηκώνει, ὡς Φιλικός, στὴν Ἐπανάσταση. Κατ' ἐπανάληψη στέλνεται πληρεξούσιος. Φαίνεται πὼς ἄλλος εἶναι ὁ Π. Δημητρακόπουλος, ἐκεῖνος ἀπὸ τὴν Κάλαμο, ποὺ ἀργότερα ἀντιγράφει τὴν *Πράξη ὑποταγῆς*. Ὁ Π. Δημητρακόπουλος εἶναι γνωστὸς γιὰ τὴ στρατολογία ποὺ ἐνήργησε ἀργότερα στὶς Κυκλάδες, γιὰ νὰ ὁργανωθεῖ τὸ τακτικὸ τοῦ Φαβιέρου καὶ ὡς μέλος τῆς ἐνδεκαμελοῦς «Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Ἑλλάδας», προσωρινῆς Κυβέρνησης μὲ δικτατορικὲς δικαιοδοσίες ποὺ διακυβέρνησε τὴ χώρα μετὰ τὴν πτώση τοῦ Μεσολογγίου (βιογραφικὰ του στὴ ΜΕΕ 9, 113). Μὲ τὸν Π. Δημητρακόπουλο καὶ τὸν Σπετσιώτη Γ. Καρακατζάνη ὁ Ἰ. Κωλέττης προσπαθεῖ νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τὸν Γ. Κουντουριώτη τὴν ὑποστήριξη τῶν ἄλλων ναυτικῶν καὶ αἰγαιοπελαγίτικων νησιῶν γιὰ τὸ δικό του κόμμα.

Ὁ Γκίκας Καρακατζάνης εἶναι πρόκριτος τῶν Σπετσῶν, πολλὰς φορὲς πληρεξούσιός τους, ὁ ὁποῖος ἄφησε σπουδαῖο ἀρχεῖο (βιογραφικὰ του στὸν Γ.Δ. Κορομηλά, ἄ.ἔ. ΜΕΕ 13, 798). Παρόλο ὅτι στὶς ἐμφύλιες ἐριδες εἶναι μὲ τοὺς Κυβερνητικούς τοῦ Γ. Κουντουριώτη, φαίνεται νὰ εἶναι ἀρκετὰ ἀνεξάρτητος. Κατ' ἐπανάληψη καθησυχάζει καὶ βεβαιώνει τόσο τὸν Γ. Κουντουριώτη ὅσο καὶ τὸν Ἀ. Μαυροκορδάτο. Ἐκεῖνοι ὁμως δὲν τοῦ ἔχουν ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη. Ἦδη στὰ 1822 (12/24 Νοεμβρίου) γράφει ὁ Ὁρλάνδος στοὺς Κουντουριώτες: «Ὁ Γκ. Καρακατζάνης καὶ Γ. Ἀμανίτης ἐμίσεισαν σήμερα διὰ

Τριπολιτσάν... είναι όμως τακίμια της φατριάς... ήθελσα να εμποδισθῇ ὁ Καρακατσάνης ἀπὸ τὸ τῆς Τριπολιτσᾶς ταξίδιον καὶ ἀπ' αὐτοῦ νὰ πηγαίνῃ ἄλλος... πλὴν δὲν τὸ ἤδρε κατάλληλον ἢ φατρία» (Δ. Κόκκινος, 1956-60, τ. 6, 171). Στὶς 22 Μαρτίου/3 Ἀπριλίου 1824 στοὺς Μύλους τοῦ Ναυπλίου ὅπου ἔμενε ἡ Κυβέρνηση, οἱ Ὑδραῖοι βρέθηκαν πάλι ἐνώπιον τῶν ἐνωμένων Σπετσιωτῶν καὶ Ψαριανῶν, ποὺ ἀντιδροῦν στὰ σχέδιά τους. Γράφει γι' αὐτὸ ὁ Γεώργιος στὸν ἀδελφὸ του Λάζαρο Κουντουριώτη: «Τὸ Βουλευτικὸν σῶμα σύγκειται ἀπὸ πενήντα ὡς ἐξήντα ἄτομα ἀλλὰ φωνὴν καὶ ἰσχὺν ἔχουσι μόνον τρία, τὰ δ' ἄλλα εὐρίσκονται μόνον διὰ τὸν τύπον. Αἱ τρεῖς νῆσοι δὲν εἶναι σύμφωνοι, ἐπεὶδὴ οἱ παραστάται τῶν Σπετσῶν συμφωνοῦσι μὲ τοὺς Πελοποννησίους καὶ τούτους ἀκολουθοῦσι καὶ οἱ τῶν Ψαρῶν παραστάται. Λοιπὸν ἡ φωνὴ τῶν παραστατῶν τῆς νήσου μας δὲν ἔχει δύναμιν. Ἀλλὰ κρίνω συμφέρον ἂν ἡμπορέσεις μὲ τὸ μέσον τοῦ θείου μας Δημ. Τσαμαδοῦ νὰ ὀργανίσῃς διὰ νὰ σηκωθῶσι οἱ παραστάται τῶν Σπετσῶν Ἀνδρέας καὶ Γκίκας Καρακατσάνης καὶ νὰ σταλῶσι ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ Χατζη-Γιάννη καὶ τότε δὲν εἶναι σύμφωνοι μὲ τοὺς Πελοποννησίους οἱ Σπετσιῶται. Ἀλλὰ νὰ πασχίσῃς νὰ ὀργανισθῇ μὲ τρόπον μυστικὸν διὰ νὰ μὴν κοινολογηθῇ τοῦτο...» (Δ. Κόκκινος, 1956-60, τ. 7, 345).

Μὲ αὐτοὺς λοιπὸν ὁ Ἰ. Κωλέττης, βασιζόμενος καὶ στοὺς φίλους του Ρουμελιῶτες ὀπλαρχηγούς, προσπαθεῖ νὰ σχηματίσῃ ἓνα εὐρύτατο μέτωπο ποὺ θὰ συμπεριλαμβάνει καὶ τοὺς Πελοποννησίους, Σπετσιῶτες καὶ Αἰγαιοπελαγίτες, καθὼς καὶ Ἑπτανησίους πολιτικούς μὲ καλὸ ὄνομα καὶ κύρος. Ἀλλὰ ἄραγε ἐξαντλεῖται σ' αὐτὸ ἡ προσπάθειά του καὶ ὁ λόγος ἰδρύσεως τῆς *Φιλολάου Ἑταιρείας*;

Στὴν ἰδρυτικὴ πράξη, ὅπως εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ ἐπισημάνει ὁ κ. Ἀ.Π. Στεργέλλης, τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ, διατυπώνεται ὡς ὁ κύριος σκοπὸς τῆς *Φιλολάου Ἑταιρείας* «ἡ Ἀληθῆς εὐδαιμονία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους». Ἡ φρασεολογία θυμίζει ἐκείνη ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ γαλλόφρονες ὁπαδοὶ τῆς ὑποψηφιότητος τοῦ δούκα τοῦ Nemours, γιοῦ τοῦ δούκα τῆς Ὁρλεάνης, γιὰ τὸν ἑλληνικὸ θρόνο.

Τὸ μελλοντικὸ πολίτευμα τῆς Ἑλλάδας καὶ οἱ ὑποψηφιότητες γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Κυβερνήτη ἢ τοῦ ἐστεμμένου μονάρχῃ ἔχουν ἀρχίσει νὰ συζητιοῦνται ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Ἀγώνα. Ὅμως, στὰ 1825, ἡ συζήτηση γίνεται πιὸ ἐντονὴ. Οἱ διάφορες φατρίες καὶ ὁμάδες ἀνταγωνίζονται χρησιμοποιώντας ὡς σύμβολα ὑποψηφιότητες προσώπων φιλικὰ διακειμένων ἢ προερχόμενων ἀπὸ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν, τὴν κρίσιμη ἐκείνη στιγμή, νὰ βοηθήσουν στὴν ὁλοκλήρωση τοῦ Ἀγώνα καὶ νὰ ἐγγυηθοῦν τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ νεοπαγοῦς Ἑλληνικοῦ κράτους. Φιλέλληνες τυχοδιῶκτες καὶ ντόπιοι, ποὺ διακατέχονται ἀπὸ πολιτικὲς φιλοδοξίες, προσπαθοῦν νὰ προσεταιριστοῦν πολιτικούς ἀρχηγούς καὶ καπεταναίους, προύχοντες καὶ ἐπισκόπους γιὰ νὰ πετύχουν τὴν ἐπιψήφιση τοῦ δικοῦ τους ὑποψηφίου.

Μὲ γλαφυρότητα περιγράφει ὁ D. Dakin (1983, 198-210) τὶς δραστηριότητες τῶν Ζακυνθινῶν ἐμπόρων ἀδελφῶν Βιτάλη, τοῦ Jourdain, ἀλλὰ κυρίως τοῦ στρατηγοῦ Roche, γιὰ νὰ σχηματιστεῖ ἓνα γαλλόφιλο κόμμα, τὸ ὁποῖο θὰ ὑποστηρίξει τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ δούκα τοῦ Nemours. Οἱ ἀδελφοὶ Βιτάλη καὶ ὁ Roche φτάνουν στὸ Ναύπλιο στὰ μέσα Ἀπριλίου 1825. Ὁ Κωλέττης εἶναι ἀπὸ τοὺς πρῶτους ποὺ βλέπει ὁ Roche. Στὶς 19/31 Μαΐου ὁ Roche ἐπισκέπτεται καὶ τὸν, μόλις ἐλεύθερο, Θεόδωρο Κολοκοτρώνη. Αὐτὸς ὅμως ὁ τελευταῖος ἔχει ἤδη προῖδεασθῇ: ἀπὸ μέρους τῶν ἀγγλοφίλων (τοῦ Δ.

Ρώμα) τοῦ στάλθηκε προπομπὸς ὁ Ζαχαριάδης μὲ τὸ μήνυμα νὰ προσέχει καὶ νὰ εἶναι ἐπιφυλακτικὸς στὶς γαλλικὲς προτάσεις. Πρὸς τὸ τέλος Μαΐου φαίνεται νὰ ἔχει κερδηθεῖ τὸ παιχνίδι ἀπὸ τὸν Roche (ἢ τότε ἐλληνικὴ Κυβέρνηση στὶς 18/30 Μαΐου ἔχει ἔρθει καὶ σὲ κάποια συμφωνία μαζί του). Οἱ ἥττες ὁμῶς τῶν Ἑλλήνων, οἱ πιέσεις τοῦ Δ. Ρώμα, καὶ γενικότερα τῆς ἐπιτροπῆς Ζακύνθου, καὶ τῆς ἀγγλόφιλης ὁμάδας, καταλήγουν στὴν ὑπογραφή τῆς «Πράξης ὑποταγῆς» πρῶτα ἀπὸ τὸν Θ. Κολοκοτρῶνη (24 ἢ 25 Ἰουνίου/6 ἢ 7 Ἰουλίου), ἀκολούθως ἀπὸ πολλοὺς, καὶ τὴν υἱοθέτησίν της ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση (12/24 Ἰουλίου) καὶ τὸ Βουλευτικὸ (20 Ἰουλίου/1 Αὐγούστου). Τὸ «γαλλικὸ» σχέδιο ἔχει ἀποτύχει, τὸ ἀντικατέστησε ἡ προσδοκία μιᾶς ἀγγλικῆς προστασίας.

Λίγοι εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ δὲν ὑπέγραψαν τὴν «Πράξη ὑποταγῆς» μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται ὁ Ἰωάννης Κωλέττης καὶ ὁ Δ. Ὑψηλάντης. Ὁ Κωλέττης στὸ ἐξῆς θὰ ἡγηθεῖ σταθερὰ τοῦ «γαλλικοῦ» κόμματος, μέχρι τὸν θάνατό του. Ποιὰ ἦταν ἡ στάση τῶν ἄλλων ἐξὶ μελῶν τῆς Φιλολάου Ἑταιρείας σ' αὐτὴ τὴν περίσταση, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα; Ὁ Ἀνδρέας Μεταξᾶς, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ γράμμα τοῦ Δ. Βλαχόπουλου στὸν Καραϊσκάκη τῆς 18/30 Δεκεμβρίου 1826 (Δ. Κόκκινος, 1950-60, τ. 10, 375), ἔχει γυναικάδελφο τὸν συνταγματάρχην Διονύσιο Βούρβαχην «ὅστις ἐδιέπρεψε εἴκοσι χρόνους πέραν εἰς τὴν γαλλικὴν δούλευσιν καὶ ἐστάθη ἕνας ἀπὸ τοὺς γενναίους καὶ ἀνδρείους ὁπαδοὺς τοῦ Ναπολέοντος». Ὁ Βούρβαχης εἶχε φτάσει στὴν Ἑλλάδα ἐκεῖνες τὶς μέρες. Αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη ἐνδειξὴ μιᾶς σχέσης μὲ τὸν γαλλόφρονα χῶρο. Ἀντίθετα ὁ κόντε Ἀνδρέας Μεταξᾶς θὰ ἡγηθεῖ τοῦ ρωσικοῦ κόμματος: εἶναι ἐκεῖνος ποὺ πείθει τὸν Θ. Κολοκοτρῶνη νὰ ζητήσῃ τὴν πρόσκληση τοῦ Ἰ. Καποδίστρια ὡς Κυβερνήτη. Ὁ Ἰ. Καποδίστριας ἀνταμείβει, τόσο αὐτὸν ὅσο καὶ τὸν ξάδελφό του Κωνσταντῖνο, μὲ σημαντικὲς θέσεις. Ἀργότερα ὁ Ἀ. Μεταξᾶς θὰ εἶναι ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ρωσικοῦ κόμματος, τῶν Ναπαίων, καὶ θὰ ἀντιδικήσῃ συχνὰ μὲ τὸν Ἰ. Κωλέττη. Ὡς Ὑπουργὸς Οἰκονομικῶν στὴν Κυβέρνηση τοῦ Κωλέττη θὰ διαφωνήσῃ γιὰ τὸν προϋπολογισμό. «Ὁ Μεταξᾶς ἦταν αὐστηρὸς καὶ ἀψὺς ἄνθρωπος», δὲν ἀνεχόταν τὶς μηχανορραφίες καὶ μικρορουσφετολογίες τοῦ Κωλέττη (Γ. Βλαχογιάννης, 1927, 73).

Ἀντίθετα ὁ Ἰωάννης Βαπτιστῆς Θεοτόκης ὑπῆρξε γνωστὸς γαλλόφιλος. Ὅταν ὁ Ἀ. Μαυροκορδάτος, ὡς γραμματεὺς τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, καταφέρνει (μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς «Πράξης ὑποταγῆς») νὰ θεωρηθοῦν οἱ γαλλόφιλοι προδότες (γιατὶ δῆθεν ἐργάζονται ἐναντίον τοῦ συμφέροντος τῆς πατρίδας – ἃς μὴ ξεχνοῦμε ὅτι ὁ στρατὸς τοῦ Ἰμπραὴμ διοικεῖται ἀπὸ γάλλους ἀξιωματικούς), διατάσσει ἀνακρίσεις, ποὺ ἀνατίθενται στὸν Κωνσταντῖνο Μαυρομιχάλη. Τότε οἱ «φίλοι» τοῦ Ἰ. Κωλέττη διώκονται (τὸν ἴδιο δὲν τόλμησαν ν' ἀγγίξουν): ὁ ἐπαρχὸς Σοῦτσος, ὁ Θεοτόκης καὶ ὁ Αἰνιὰν φυλακίζονται στὸ Μπούρτζι. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ὁ Κωλέττης ἀκολουθεῖται ἀπὸ αὐτοὺς καὶ ἀπὸ τὸν Δ. Ὑψηλάντη, τοὺς περισσότερους Σπετσιῶτες, καὶ βέβαια τὸν Ἀδὰμ Δούκα. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι καὶ ὁ Γκ. Καρακατζάνης τὸν ἀκολουθεῖ. Ὁ Καρακατζάνης, ἄλλωστε, τάχθηκε κατὰ τῆς πρόσκλησης τοῦ Καποδίστρια (Δ. Κόκκινος, 1956-60, τ. 9, 446). Ἀντίθετα ὁ Θεοτόκης ὑπῆρξε ὑπέρμαχος της: φαίνεται ὅτι ἀπογοητεύθηκε ἀπὸ τὴ δυνατότητα γαλλικῆς ἐπιρροῆς καὶ θεώρησε τὸν Καποδίστρια ὡς τὸ μόνο ἀντίδοτο στὴν ἀγγλικὴ ἐπιρροή. Σὲ μακρὰ ἐκθεσή του στὸν Δ. Ρώμα, γνωστὸ ἀγγλόφιλο, «περὶ τῶν πραγμάτων τῆς Ἑλλάδος, ἀνάγκην ἔχουσιν σωστικῆς καὶ ριζικῆς θεραπείας», ἀποκρούει τὴ λύση μετὰκλήσης τοῦ δούκα τοῦ Nemours καὶ ὑποδεικνύει τὸν Καποδίστρια ὡς Κυβερ-

νήτη. Σ' αὐτὸ βέβαια ὁ Ἀ. Μαυροκορδάτος ἀντενεργεῖ «ὕποκώφως» (Δ. Κόκκινος, 1956-60, τ. 10, 370-374).

Ἄγνωστο εἶναι τὶ ἔκανε ὁ Π. Δημητρακόπουλος. Τὸ μόνο βέβαιο γι' αὐτὸν εἶναι ἡ συμμετοχή του στὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ πού, μετὰ τὴν πτώση τοῦ Μεσολογγίου, μὲ σχεδὸν δικτατορικὲς ἐξουσίες, κυβερνᾷ τὴν Ἑλλάδα. Γιὰ τὴν κομματικὴ τοποθέτηση τοῦ Θ. Βαλλιάνου λίγα εἶναι γνωστά. Ἴσως εἶναι ἀπλῶς συμπτωματικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο φονεῖς τοῦ Κυβερνήτη προσπαθεῖ πρῶτα νὰ κρυφτεῖ στὸ σπίτι του, ἀργότερα ὅμως καταφεύγει στὸ γαλλικὸ προξενεῖο.

Ὅπως δείχνουν τὰ πράγματα, ἡ *Φιλόλαος Ἐταιρεία* δὲν πέτυχε τὴ μακρόχρονη πολιτικὴ συνένωση τῶν μελῶν της. Ὑπῆρξε ἓνα ἐφήμερο κατασκευάσμα τοῦ Ἰ. Κωλέττη. Τὸ ἐνδιαφέρον ὅμως πού παρουσιάζει ἔγκειται ἀφενὸς στὸ ὅτι φωτίζει περισσότερο μία πτυχὴ τῆς ἐσωτερικῆς διαμάχης «περὶ τοῦ ἐν Ἑλλάδι μέλλοντος μονάρχου» καὶ ἀφετέρου στὸ ὅτι μᾶς δίνει μία ζωντανὴ εἰκόνα (ἴσως εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα σωζόμενα αὐθεντικὰ πρακτικὰ ἱδρύσεως μυστικῆς ἐταιρείας τότε) μιᾶς πολιτικῆς μυστικῆς ἐταιρείας στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης. Ἐταιρείας ἔμπνευσης ἐλευθεροτεκτονικῆς, ἡ ὁποία ἔδρασε ὑπὸ «τὸ πρόσχημα τῆς Μασσονικῆς Ἐταιρίας, ὑπὸ τὸ κάλυμα τῆς ὁποίας θέλει ἐνεργῇ».

Ἀθήνα

ΚΩΣΤΑΣ Β. ΚΡΙΜΠΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΝΩΝΥΜΟΣ, στή *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια* (στο ἔξῃς *ΜΕΕ*), λ. Π. Δημητρακόπουλος (9, 113) (ἄ.ἔ.).
- Θ. ΒΕΛΛΙΑΝΙΤΗΣ, στή *ΜΕΕ*, λ. Θ. Βαλλιάνος (6, 577), Ἰ. Θεοτόκης (12, 533), Ἰ. Κωλέττης (15, 535-536), Ἀ. Μεταξᾶς (17, 56) (ἄ.ἔ.).
- Γ. ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἱστορική Ἀνθολογία. Ἀνέκδοτα-Γνωμικά-Περίεργα-Ἀστεῖα ἐκ τοῦ βίου διασήμων 1820-1864* (Ἀθήναι 1927).
- Λ.Σ. ΒΡΟΚΙΝΗΣ, *Βιογραφικά σχεδάρια τῶν ἐν τοῖς γράμμασιν, ὥραίας τέχνας καὶ ἄλλους κλάδους τοῦ κοινωνικοῦ βίου διαλαμπάντων Κερκυραίων ἀπὸ τῶν μέσων τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος μέχρι ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης* (Κέρκυρα 1877), μετὰ προσθήκης κλπ., τυπογρ. «Ὁ Κοραῆς», Ἰ. Ναχαμούλη.
- Γ. ΓΑΖΗΣ, *Λεξικὸν τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἄλλα ἔργα* (Ἰωάννινα 1971), ἐκδ. ἐπιμέλεια Λ. Βρανοῦση, Ἐταιρεία Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν.
- Δ. ΔΑΚΙΝ, *Ὁ Ἀγὼνας τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν Ἀνεξαρτησίαν 1821-1833* (Ἀθήναι 1983), Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς.
- Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, «Περίοδος Συνταγματικῆς Μοναρχίας», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. 13, 1977, 105-132.
- Τ.Χ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, *Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία, 1814-1821*. Τύποις Ν.Δ. Φραντζεσκάκη (Ἀθήναι 1926).
- Τ.Χ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, στή *ΜΕΕ*, λ. Θ. Βαλλιάνος (6, 577) (ἄ.ἔ.).
- Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, *Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων 1821-1833*, τ. Α'-Γ' (Ἀθήναι 1939-1942), ἐκδ. Γ. Βλαχογιάννη.
- Κ.Σ. ΚΙΤΡΙΝΙΑΡΗΣ, *Ἑλλήνες καὶ Φιλέλληνες Ἐλευθεροτέκτονες τοῦ Εἰκοσιένου 1821-1829* (Ἀθήναι 1975).
- Δ.Α. ΚΟΚΚΙΝΟΣ, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση*, 12 τόμοι (Ἀθήναι 1956-1960), ἐκδ. Μέλισσα.
- Γ.Δ. ΚΟΡΟΜΗΛΑΣ, στή *ΜΕΕ*, λ. Δούκας (9, 509) καὶ Γ. Καρακατζάνης (13, 798) (ἄ.ἔ.).
- Π.Γ. ΚΡΗΤΙΚΟΣ, «Ἑλληνικαὶ Τεκτονικαὶ Στοαὶ κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν», *Τεκτονικὸν Δελτίον* 4, 1963, 113-115.
- Π.Γ. ΚΡΗΤΙΚΟΣ, «Συμβολὴ τοῦ Τεκτονισμοῦ τῶν Ἰονίων Νήσων εἰς τὴν Ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἔθνους», *Πρακτικὰ Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου*, 23-29 Σεπτ. 1965, τ. 3 (Ἀθήναι 1967).
- Μ.Γ. ΛΥΚΙΣΣΑΣ, *Ἡ Κέρκυρα στοὺς Ἀγῶνες κατὰ τῶν Τούρκων* (Ἀθήναι 1982).
- Β.Γ. ΜΕΞΑΣ, *Οἱ Φιλικοί* (Κατάλογος τῶν μελῶν τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας ἐκ τοῦ ἀρχείου Σέκερη) (Ἀθήναι 1937).
- Α. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, «Ἀνδρέας Μεταξᾶς», *Πανδώρα* 1Α', 1860, 435-438 καὶ 441-444.
- Σ.Χ. ΣΚΟΠΕΤΕΑΣ, «Μυστικὴς Ἐταιρεῖες κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν», *Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά Β'*, 1958, 277-298.
- Τ.Α. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ Ἐσωτερικὸς Ἀγὼνας πρὶν καὶ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821*, τ. 2 καὶ 3 (Ἀθήναι 1972-1973), ἐκδ. Κάλβος.
- Χ.Ν. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, *Ἑλληνικὰ Ὑπομνήματα ἤτοι Ἐπιστολαὶ καὶ διάφορα Ἐγγράφα ἀφορῶντα τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν ἀπὸ 1821 μέχρι 1827 συλλεγόμενα μὲν ὑπὸ τοῦ ὑποστρατήγου Ι.Θ. Κολοκοτρώνη ἐκδοθέντα δὲ ὑπὸ ...* (τυπ. Χ.Ν. Φιλαδελφεύς) (Ἀθήναι 1856).
- Π. ΧΙΩΤΗΣ, *Ἱστορικὰ Ἀπομνημονεύματα Ἑπτανήσου*, τ. 6 (Ἀθήνα 1887/1980), ἀνατύπωση Δ.Ν. Καραβία.
- Π. ΧΙΩΤΗΣ, *Ἱστορικὰ Ἀπομνημονεύματα Ἑπτανήσου*, τ. 7 (Ἀθήναι 1981), νέα ἐκδοσις συμπληρωματικὴ Δ.Ν. Καραβία.

ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΩΣ ΚΕΝΤΡΟΝ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

1. Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ περιβάλλον του

Τὸ κάθε ἄτομον, ποὺ ἔρχεται εἰς τὸν κόσμον, ὀφείλει τὴν ὑπαρξιν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν του εἰς δύο βασικοὺς παράγοντας· εἰς τὴν κληρονομικότητα καὶ εἰς τὸ περιβάλλον. Καὶ κληρονομικότης μὲν εἶναι ἡ δι' ἀναπαραγωγῆς μεταβίβασις γνωρισμάτων, σωματικῶν καὶ ψυχικῶν, ἀπὸ τοὺς προγόνους εἰς τοὺς ἀπογόνους, περιβάλλον δὲ πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει καὶ συμβαίνει ἐντὸς τοῦ εἶναι ἐκάστου καὶ ἀσκεῖ ἄμεσον εἴτε ἔμμεσον ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ μέσῳ τῶν ἐρεθισμάτων, τὰ ὁποῖα ἐκπέμπει πρὸς αὐτό. Τὰ ἐρεθίσματα αὐτὰ περι-συλλεγόμενα, διὰ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, ἀπὸ τὸ ἄτομον καὶ μετατρεπόμενα εἰς ψυχικὰ στοιχεῖα, ἐπιφέρουν εἰς αὐτὸ μεταβολάς, αἱ ὁποῖαι, ὁμοῦ μὲ τὰς ὀφειλομένας εἰς τὴν κληρονομικότητα, καθορίζουν, κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν, τὴν πρὸς τὴν ὠριμότητα πορείαν του, πρὸς τὴν πλήρη δηλαδὴ ἀνάπτυξιν.

Τὸ ἐξωτερικὸν περιβάλλον κάθε ἀνθρώπου διακρίνεται εἰς ἔμψυχον ἢ κοινωνικὸν καὶ ἄψυχον ἢ φυσικόν· τὸ ἔμψυχον ἢ κοινωνικὸν συνιστοῦν οἱ ἄνθρωποι ποὺ ζοῦν καὶ δροῦν γύρω του, τὸ δὲ ἄψυχον ἢ φυσικὸν ὅλα τὰ ἄλλα ὄντα, ἐκτὸς τοῦ ἀνθρώπου, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν πέριξ αὐτοῦ· ὁ ἥλιος, οἱ ἄλλοι ἀστέρες, ὁ ἀτμοσφαιρικός ἀήρ, τὸ ὕδωρ, τὸ ἔδαφος, ἡ πανίς, ἡ χλωρίς καὶ ἄλλα πολλά.

Ἐκτὸς ὁμῶς τῶν φυσικῶν πραγμάτων, τὸν ἄνθρωπον περιβάλλει καὶ ἓνας ἄλλος κόσμος, τὸν ὁποῖον ἀπαρτίζουν ὅλα τὰ δημιουργήματα τοῦ νοῦ καὶ τῶν χειρῶν αὐτοῦ· δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὰ οἰκοδομήματα, αἱ ὁδοί, αἱ γέφυραι, τὰ μέσα συγκοινωνίας καὶ ἐπικοινωνίας, τὰ ἐργοστάσια, τὰ μηχανήματα, τὰ βιβλία, τὰ ἔργα τέχνης κλπ. Τὰ πράγματα αὐτὰ εἶναι βεβαίως ἄψυχα, ἀλλὰ ἐκλαμβάνονται καὶ ὡς ἔμψυχα, διότι ἀποτελοῦν ἑκφρασιν τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου.

Τὰ ἐρεθίσματα τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸν περιβάλλον, ἐφ' ὅσον γίνονται ἀντιληπτὰ ἢ μανθάνονται ὑπὸ τοῦ ἀτόμου, ἐπιφέρουν εἰς αὐτὸ μεταβολάς, ἀλλὰ τὰ προκαλοῦντα τὰς μεγαλυτέρας καὶ μονιμωτέρας καὶ ἐπὶ πλέον τὰ ἀνυψοῦντα αὐτὸ εἰς πραγματικὴν ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν εἶναι τὰ ἐκπεμπόμενα ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους μέσῳ κυρίως τῶν γλωσσικῶν συμβόλων (τῆς γλώσσης), ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων, ὅπως εἶναι π.χ. τὰ μαθηματικά, τὰ μουσικά, τὰ χρησιμοποιούμενα εἰς τὰς εἰκαστικὰς τέχνας κλπ., τῶν ὁποίων κυρία λειτουργία εἶναι ἡ ἑκφρασις καὶ ἡ ἐπικοινωνία. Τὰ ἐρεθίσματα ἰδίᾳ αὐτὰ συνιστοῦν τὸ φαινόμενον, τὸ ὁποῖον ὀνομάζομεν ἀγωγήν. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ταῦτα τυχαίως προσκρούουν εἰς τὰ αἰσθητήρια, γίνεται λόγος περὶ ἀγωγῆς ὡς ἀλληλεπιδράσεως ἀνθρώπου καὶ περιβάλλοντος, τῆς ὁποίας τὰ ἀποτελέσματα, σημειωτέον, ἄλλοτε εἶναι ἐπιθυμητὰ καὶ ἄλλοτε ἀνεπιθύμητα· ἐφ' ὅσον δὲ παρέχονται εἰς τὸν πρέποντα χρόνον καὶ κατὰ τὸν πλέον πρόσφορον τρόπον ὑπὸ εἰδικῶς πρὸς τοῦτο παρεσκευασμένων προσώπων, περὶ ἀγωγῆς συστηματικῆς καὶ σκοπίμου, τῆς ὁποίας τὰ ἀποτελέσματα,

κατὰ τεκμήριον, εἶναι πάντοτε τὰ πρόποντα. Ἡ συστηματικὴ καὶ ἀπὸ σκοποῦ παρεχομένη ἀγωγή εἶναι κατ' ἀκολουθίαν διαδικασία κατευθυνομένης ἀναπτύξεως.

Τελευταῖον στάδιον εἰς τὴν ὅλην διαδικασίαν τῆς ἀγωγῆς εἶναι ἡ ψυχικὴ καλλιέργεια, ὁ ἐξευγενισμός, ὁ ἐξανθρωπισμός τοῦ ἀνθρώπου, μία δηλαδὴ ψυχικὴ κατάστασις, ἢ μᾶλλον δύναμις, τὴν ὁποίαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀπέδωσαν διὰ τῆς λέξεως *παιδεία*, οἱ δὲ Ῥωμαῖοι διὰ τῶν λέξεων *cultura* καὶ *humanitas*. Κατὰ τὸν Πλάτωνα, ὡς γνωστόν, ἀπὸ τὴν παιδείαν καὶ τὴν δικαιοσύνην ἐξαρτᾶται ἡ εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου· χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ἐπόμενον χωρίον αὐτοῦ: *Δῆλον δὴ, ὡς Σώκρατες, ὅτι οὐδὲ τὸν μέγαν βασιλέα γινώσκειν φήσεις εὐδαίμονα ὄντα. Καὶ ἀληθῆ γε ἐρῶ· οὐ γὰρ οἶδα παιδείας ὅπως ἔχει καὶ δικαιοσύνης*¹.

2. Τὸ μουσεῖον

Ἡ λέξις *μουσεῖον* χρησιμοποιεῖται σήμερα εὐρύτατα πρὸς δήλωσιν τοῦ ιδρύματος, εἰς τὸ ὁποῖον φυλάσσονται καὶ ἐκτίθενται πρὸς θεάν καὶ μελέτην, συλλεγένητα καὶ ταξινομηθέντα καταλλήλως, προϊόντα τοῦ νοῦ καὶ τῶν χειρῶν τοῦ ἀνθρώπου ἢ φυσικὰ ἀντικείμενα.

Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα μουσεῖον ἐκαλεῖτο ὁ ἀνοικτὸς χώρος ὁ ἀφιερωμένος εἰς τὰς Μούσας, ὅπως ἦτο π.χ. ὁ Ἑλικών, ὁ ὁποῖος ἐθεωρεῖτο τὸ προσφιλές ἐνδιαίτημα αὐτῶν, ὁ λόφος τῶν Μουσῶν εἰς τὰς Ἀθήνας κ.ἄ., ἢ ὁ ναὸς ὁ ἀνεγερθεὶς πρὸς τιμὴν αὐτῶν. Ἡ λέξις, προϊόντος τοῦ χρόνου, ἀπέκτησε, κατ' ἐπέκτασιν, καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ ιδρύματος, εἰς τὸ ὁποῖον ἐθεραπεύοντο μία ἢ περισσότεραι ἀπὸ τὰς ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Μουσῶν τέχναις ἢ μαθήσεσι – ἢ ᾠδῇ, ἢ μουσικῇ, ἢ ὄρχησιν, ἢ ποιήσεσι, αἱ καλαὶ τέχναι, ἀκόμη δὲ τὰ γράμματα, ἢ φιλοσοφία, ἢ ἐπιστήμη. Οὕτως, ἀνώταται σχολαὶ μὲ ὅλους τοὺς ἀπαρτίζοντας αὐτὰς χώρους – οἰκοδομήματα, στοάς, ἄλση κλπ. – ὅπως π.χ. ἡ τοῦ Πλάτωνος, συχνὰ ἐκαλοῦντο μουσεῖα. Μουσεῖον ἐκλήθη ἐπίσης τὸ μέγα ἱδρυμα τῆς Ἀλεξανδρείας, τὸ ὁποῖον ἐθεμελιώθη περὶ τὸ 280 π.Χ. ὑπὸ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ὑπὸ τοῦ πατρός του, Πτολεμαίου τοῦ Σωτῆρος, ἱδρυθείσης μεγάλης βιβλιοθήκης, πρὸς προαγωγὴν τῆς γνώσεως ὑπὸ σοφῶν καὶ πρὸς προστασίαν αὐτῶν. Τοῦτο, ἀποτελοῦν μέρος τῶν ἀνακτόρων, ἦτο ἀφιερωμένον εἰς τὰς Μούσας, ἐτέλει ὑπὸ τὴν ἐπιστάσιν ἱερέως τῶν Μουσῶν διοριζομένου ὑπὸ τοῦ βασιλέως καὶ συνετηρεῖτο δαπάναις τοῦ κράτους. Παρόμοια ἱδρύματα ἐνεφανίσθησαν μεταγενεστέρως εἰς τὴν Πέργαμον, τὴν Ἀντιόχειαν καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Ἀνεξαρτήτως τοῦ μουσείου τούτου, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὴν μόρφωσιν τῆς ψυχῆς τῶν νέων διὰ τῆς διδασκαλίας μαθημάτων προερχομένων ἀπὸ τὴν ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Μουσῶν περιοχὴν τῆς γνώσεως ἐκάλουν μουσικὴν παιδείαν² καὶ διέστελλον αὐτὴν ἀπὸ τὴν γυμναστικὴν τὴν ἀποβλέπουσαν εἰς ἄσκησιν τοῦ σώματος, ἐμμέσως δὲ μόνον καὶ τῆς ψυχῆς, τοῦ *θυμοειδοῦς*, ἰδίᾳ μέρους αὐτῆς κατὰ τὸν Πλάτωνα³. Διὰ τῆς γυμνα-

1. *Γοργ.* 470E.

2. Πρβ. π.χ. ΠΛΑΤ. *Πολιτ.* 376E, *Κρίτ.* 50Δ καὶ *Νόμ.* 795Δ.

3. *Πολιτ.* 411.

στικής καὶ μουσικῆς παιδεύσεως ὁ νέος ἀποβαίνει, κατὰ τὴν ἔκφρασιν αὐτῶν, καλὸς καὶ ἀγαθός, καλὸς κατὰ τὸ σῶμα καὶ ἀγαθὸς κατὰ τὴν ψυχὴν, κατὰ δὲ τὴν σημερινὴν ἔκφρασιν, ἀναπτύσσει ὅλας τὰς πλευρὰς τῆς προσωπικότητός του, σωματικὴν, διανοητικὴν, συναισθηματικὴν, βουλευτικὴν, κοινωνικὴν, ἠθικὴν.

Ἡ μουσικὴ παιδεία παρείχετο, κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς εἰς τὸ σχολεῖον φοιτήσεως, διὰ τῆς διδασκαλίας τῶν γραμμάτων – ἀναγνώσεως, γραφῆς, ἀριθμητικῆς –, τῆς ἀπομνημονεύσεως καὶ ἀπαγγελίας στίχων ἀπὸ ποιητικὰ ἔργα, τοῦ Ὁμήρου λ.χ. καὶ τοῦ Ἡσιόδου, τῆς μουσικῆς μὲ τὴν σημερινὴν ἔννοιαν, ᾠδῆς καὶ ἐνοργάνου, εἰς ἀνώτερον ἐπίπεδον δὲ διὰ τῆς ἀναλύσεως ποιητικῶν καὶ πεζῶν ἔργων, διὰ τῆς διδασκαλίας τῆς ρητορικῆς, τῆς ἱστορίας, τῶν μαθηματικῶν, τῆς γεωμετρίας, τῆς φυσικῆς, τῆς φιλοσοφίας καὶ ἄλλων.

Εἰς τὰ μαθήματα αὐτὰ ὁ Ἀριστοτέλης προσέθεσε καὶ τὴν γραφικὴν τέχνην (ζωγραφικὴν) διὰ τὴν καλλιέργειαν τοῦ καλοῦ εἰς τοὺς νέους. Λέγει: *δοκεῖ δὲ καὶ γραφικὴ χρῆσιμος εἶναι πρὸς τὸ κρίνειν τὰ τῶν τεχνικῶν ἔργα κάλλιον*⁴.

Τὸ μουσεῖον, ὡς νοεῖται τοῦτο εἰς τὴν ἐποχὴν μας, εἶναι δημιούργημα τῶν νεωτέρων χρόνων, ἃν καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ρώμην δὲν ἦσαν ἄγνωστοι αἱ συλλογαὶ ἔργων τέχνης, ἀκόμη δὲ καὶ φυσικῶν ἀντικειμένων.

Τὸ σύγχρονον μουσεῖον νομίζεται ὅτι ἔχει τὴν ἀρχὴν του εἰς τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως, κατὰ τοὺς ὁποίους ἀνεβίωσε ἔντονον τὸ διαφέρον τῶν ἀνθρώπων διὰ τὴν πνευματικὴν παραγωγὴν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων, καὶ εἰς τὴν ἐξ αἰτίας αὐτοῦ ἀναφανεῖσαν παραλλήλως τάσιν πρὸς συλλογὴν ὑπὸ ἰδιωτῶν – ἀνθρωπιστῶν, εὐγενῶν, πριγκίπων κ.ἄ. – ποικίλων λειψάνων τῆς ἀρχαιότητος, γλυπτῶν, ἐπιγραφῶν, χειρογράφων, νομισμάτων, κοσμημάτων, ἀγγείων, σκευῶν κ.ἄ. Ἡ τάσις πρὸς τὸ συλλέγειν ἐστράφη πρὸς τούτοις πρὸς ἀντικείμενα, ἐκκλησιαστικά, ἱστορικὰ κλπ., μεταγενεστέρων περιόδων, μάλιστα δὲ τῆς μεσαιωνικῆς, ὅπως καὶ πρὸς σύγχρονα ἔργα τέχνης καὶ ἄλλα προϊόντα τοῦ νοῦ καὶ τῶν χειρῶν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀντικείμενα φυσικῆς ἰδίᾳ ἱστορίας διὰ σκοποὺς ἐπιστημονικοῦς· ἡ συλλογὴ φυσικῶν πραγμάτων διὰ τὴν σπουδὴν τῆς φύσεως προέκυψε ἀπὸ τὴν νέαν μεθοδολογίαν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, τῆς ὁποίας βασικὸν γνώρισμα, ὡς γνωστόν, εἶναι ἡ προσφυγὴ εἰς τὴν ἐμπειρίαν.

Ἀπὸ τὰς ἰδιωτικὰς συλλογὰς ἔργων τέχνης καὶ φυσικῶν ἀντικειμένων προέκυψαν διὰ δωρεὰν παραχωρήσεως αὐτῶν εἰς ἀρχάς, δημοτικάς, κρατικάς κ.ἄ., ἢ ἀγορὰς ὑπ' αὐτῶν πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς καλυτέρας προφυλάξεως, τῆς καλυτέρας ταξινομήσεως, τῆς εὐρυτέρας διαδόσεως μεταξὺ τοῦ κοινοῦ κλπ., τὰ πρῶτα μουσεῖα τέχνης καὶ ἐπιστήμης κατὰ τὸν 17ον καὶ 18ον αἰῶνα εἰς τὴν Δ. Εὐρώπην, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἔκτοτε ηὐξήθη εἰς μέγαν βαθμόν. Καὶ ὡς πρὸς τὰ μὲν καὶ ὡς πρὸς τὰ δὲ πρέπει νὰ παρατηρηθῇ πρὸς τούτοις, ὅτι ἐνωρὶς ὑπῆρξαν διαφοροποιημένα, εἴτε λόγῳ τῆς προελεύσεώς των ἀπὸ ἰδιωτικὰς συλλογὰς, εἴτε ἐνεκα συστηματικωτέρας ταξινομήσεως τῶν ἐκθεμάτων πρὸς διευκόλυνσιν τῶν μελετητῶν αὐτῶν, εἴτε ἐνεκα ἐμπλουτισμοῦ αὐτῶν διὰ νέων ἀντικειμένων, εἴτε ἐνεκα ἄλλων, τεχνικῶν ἰδίᾳ, λόγων.

4. Πολιτ. Θ2, 1338a 18-20. Βλ. καὶ Πολιτ. Θ1, 1337b 28.

Μουσείων τέχνης σήμερα υπάρχουν πολλά είδη, από τὰ ὅποια ἀναφέρομεν· τὰ ἀρχαιολογικά, τὰ μουσεῖα συγχρόνων καλῶν τεχνῶν – τὰς γλυπτοθήκας ἰδίᾳ καὶ τὰς πινακοθήκας –, τὰ μουσεῖα λαϊκῆς τέχνης, τὰ ἱστορικά, τὰ ἐθνολογικά, τὰ βιομηχανικά, τὰ τεχνολογικά, τὰ βιοτεχνικά. Ἐπιστημονικῶν ἐπίσης μουσείων υπάρχουν πολλά εἶδη, τῶν ὁποίων κυριώτερα εἶναι τὰ ἀνθρωπολογικά, τὰ μουσεῖα βοτανικῆς, τὰ ζωολογικά, τὰ ὀρυκτολογικά, τὰ γεωλογικά καὶ ἄλλα. Ἐκτὸς ὁμως τῶν μουσείων αὐτῶν, υπάρχουν καὶ μουσεῖα μικτὰ τέχνης ἢ ἐπιστήμης, ἀκόμη δὲ μουσεῖα μικτὰ τέχνης καὶ ἐπιστήμης, στεγαζόμενα εἰς διαφορετικὰ τμήματα τοῦ ἰδίου ιδρύματος ἢ οἰκοδομήματος.

Ἐκαστον μουσεῖον, πρέπει νὰ σημειωθῇ, οἰασδήποτε κατηγορίας καὶ ἂν εἶναι τὰ εἰς αὐτὸ ἐκτιθέμενα ἀντικείμενα, ἐγκλείει πλουσίαν καὶ ἀξιόλογον πείραν προερχομένην ὅχι μόνον ἀπὸ αὐτὰ ταῦτα τὰ ἐκθέματα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ὅλην προσπάθειαν, ποὺ κατεβλήθη διὰ τὴν ἀνεύρεσιν, κατὰταξιν καὶ ταξινομήσιν αὐτῶν, ὅπως καὶ διὰ τὴν ὀργάνωσιν ἐν γένει τοῦ μουσείου εἰς ἴδρυμα, δυνάμενον νὰ ἱκανοποιῇ τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας τῶν ἐπισκεπτομένων αὐτοῦ.

3. Ἡ προέλευσις τοῦ μουσείου

Αἱ ἀρχαὶ τοῦ μουσείου, ὅπως καὶ κάθε ἄλλου παρομοίου ιδρύματος, ἀνευρίσκονται εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ συλλέγειν, τὸ συναθροίζειν ἀντικείμενα, εἶναι μία ἀπὸ τὰς πολλὰς τάσεις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία παρακολουθεῖται ἀπὸ τὴν ἱκανοποίησιν πολλῶν ἀναγκῶν καὶ σκοπῶν αὐτοῦ, ὅπως εἶναι π.χ. τὸ αἶσθημα τῆς ἀσφαλείας τὸ ἀπορρέον ἀπὸ τὴν κατοχὴν πραγμάτων ἀξίας – καρπῶν, χρημάτων, πολυτίμων λίθων κ.ἄ. –, ἡ ἀπόκτησις δυνάμεως καὶ φήμης, ἡ εὐάρεστος συναισθηματικὴ κατάστασις ἢ προερχομένη ἀπὸ τὴν κατοχὴν ἀντικειμένων τέχνης περικλειόντων μικρὰν ἢ μεγάλην ὥραιότητα κλπ.

Ἡ τάσις πρὸς τὸ συλλέγειν, καθὼς ἡμπορεῖ νὰ συναγάγῃ κανεὶς ἀπὸ τὴν ὑπαρξιν αὐτῆς καὶ εἰς ζῶα, ἐλειτούργησε κατ' ἀρχὰς ὡς ἐνστικτον συνδεόμενον ἰδίᾳ μὲ τὸ τῆς αὐτοσυντηρησίας ἢ διατηρήσεως τῆς ὑπάρξεως, ἀλλὰ μὲ τὴν πάροδον τῶν ἑκατονταετηρίδων καὶ τῶν χιλιετηρίδων εἰς τὸν ἀνθρώπον ἢ ἐν λόγῳ τάσις καὶ οἱ ἐξυπηρετούμενοι δι' αὐτῆς σκοποὶ ἐφωτίσθησαν ἀπὸ τὸ φῶς τῆς συνειδήσεώς του.

Ἡ ἐν λόγῳ τάσις ἀνευρίσκεται σήμερα εἰς πάντα ἀνθρώπον ἀνεξαρτήτως φυλῆς, φύλου καὶ ἡλικίας, ἀλλὰ μὲ τὰς ἐξῆς διαφοράς· ἀπὸ ἀτόμου εἰς ἄτομον παρουσιάζεται αὕτη διαφορετικὴ εἰς ἔντασιν καὶ διάρκειαν, πρὸς τοῦτοις δὲ αὕτη κατευθύνεται πρὸς ἀντικείμενα καθοριζόμενα ἀπὸ τὰ διαφέροντα, τὰ κίνητρα, τὴν παιδείαν, τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν, τὴν ἡλικίαν, τὴν ψυχικὴν καλλιέργειαν, τὸ ἐπάγγελμα κ.ἄ.

Ἡ συλλογὴ ἀντικειμένων, μάλιστα δὲ παρουσιαζόντων μεταξὺ τῶν ἑνα ἢ περισσότερα κοινὰ γνωρίσματα, συμπληρώνεται – ἂν ὑπάρχῃ ἰδιαίτερον διαφέρον διὰ τὴν κατὰταξιν αὐτῶν εἰς εἰδικὸν χῶρον ἐντὸς τοῦ μουσείου καὶ ἐπὶ πλέον διὰ τὴν ἐμπεριστατωμένην μελέτην ἐνὸς ἐκάστου πρὸς ἀνεύρεσιν νέας γνώσεως, νέου νόμου, νέας ἀρχῆς κλπ., διεπούσης τὴν ὁμάδα, ποὺ ὅλα μαζί ἀπαρτίζουν – ἀπὸ ἄλλην, σπουδαιότεραν ἴσως, ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου, τὴν τῆς ταξινομήσεως. Καὶ τὸ συλλέγειν καὶ τὸ ταξινομεῖν εἶναι στενῶς συνυφασμένα μὲ δημιουργικὴν προσπάθειαν, καθότι ἡ ἐπινόησις, ἡ ἀνακάλυψις καὶ εἰς τὴν τέχνην καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην συνήθως ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα δημιουργικὸν ἔργον.

Ἡ δημιουργία ἡ ἀπορρέουσα ἀπὸ τὸ συλλέγειν ἔγκειται εἰς τὴν σύλληψιν καὶ κατάλληλον χρησιμοποίησιν ὀρισμένης γενικότητος διεπούσης σειρὰν ἀντικειμένων παρουσιαζόντων κάποιαν ὁμοιότητα ἢ, πρᾶγμα κατ' οὐσίαν τὸ αὐτό, εἰς ἀνεύρεσιν καὶ παραμερισμὸν τῶν τυχόν ἀσχέτων πρὸς αὐτὰ καὶ ἐπομένως μὴ ἐρμηνευομένων ἀπὸ τὴν ἰδίαν γενικότητα. Ἀλλοτε ἡ ἀνεύρεσις γενικότητος ὀριζούσης τὴν φύσιν, τὰς ιδιότητας κλπ. συλλεγέντων πραγμάτων ἔρχεται ὡς ἐπακολούθημα τῆς ἐπισταμένης μελέτης ἑνὸς ἐκάστου ἀντικειμένου τῆς συλλογῆς πρὸς ἀνακάλυψιν τῶν συνθετόντων αὐτὸ στοιχείων ἢ γνωρισμάτων, ἐν συνεχείᾳ δὲ γίνεται καθορισμὸς γενικῆς ἀρχῆς διεπούσης ὅλα τὰ παρουσιάζοντα κοινὸν γνώρισμα ἀντικείμενα. Ὅπως εἶναι φανερόν, εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἀκολουθεῖται παραγωγικὴ συλλογιστικὴ πορεία, εἰς δὲ τὴν δευτέραν ἐπαγωγικὴ.

Ἡ δὲ δημιουργία ἡ προερχομένη ἀπὸ τὴν ταξινόμησιν συνίσταται εἰς λεπτομερεστάτην ἐξέτασιν ἑνὸς ἐκάστου τῶν συλλεγέντων ἀντικειμένων – εἰς συστηματικὴν παρατήρησιν διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ ἢ μέσῳ ὀργάνου, εἰς χημικὴν ἀνάλυσιν, σύνθεσιν κλπ. –, εἰς ἀκριβῆ καθορισμὸν τῆς ὑπαρχούσης, ἀφανοῦς ποσότητος, ὁμοιότητος μεταξὺ ὀρισμένων ἐξ αὐτῶν, εἰς κατάταξιν αὐτῶν τοιαύτην, ὥστε νὰ ἀποτελέσουν ἀναμφισβήτητον ὁμοιογενῆ ὁμάδα, τοῦλάχιστον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπαρχόντων σήμερον μέσων, καὶ τέλος εἰς συναγωγὴν γενικοῦ συμπεράσματος περὶ αὐτῶν περικλείοντος συχνὰ νέαν γνῶσιν. Εἰς τὴν βιολογίαν λ.χ. ταξινόμησις εἶναι ἡ συστηματικὴ κατάταξις κατὰ κατηγορίας ζώντων ὁργανισμῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μεταξὺ αὐτῶν ὑφισταμένων ὁμοιοτήτων καὶ σχέσεων. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δὲ σημειώνομεν ὅτι ἡ ταξινόμησις εἶναι μέρος τῆς εὐρυτέρας ἐπιστήμης τῆς καλουμένης ταξινομίας, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἀντικείμενον ἐρεύνης τὰς ἀρχὰς τῆς κατατάξεως καὶ ταξινομήσεως.

Ἡ ταξινόμησις, ὡς περιεγράφη συντόμως ἀνωτέρω, ἔχει ἰσχὺν καὶ εἰς τὴν τέχνην, ὅλως δὲ ἰδιαίτερος εἰς τὴν καταβαλλομένην προσπάθειαν πρὸς κατάταξιν εἰς μουσεῖον ἔργων τέχνης, ἕκαστον τῶν ὁποίων γενικῶς ἔχει, ἀντιθέτως πρὸς τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων συχνὰ ἀνευρίσκονται μικραὶ ἢ μεγάλαι ὁμοιότητες, τὴν ἰδιομορφίαν τοῦ⁵, ἀλλ' ὅμως καὶ ὀρισμένα κοινά, κατὰ κανόνα δευτερεύοντα, γνωρίσματα μὲ ἄλλα ἔργα τέχνης.

Εἰς τὸ ἐξῆς, ὁμιλοῦντες περὶ μουσείου ὡς κέντρου παιδείας, θὰ ἔχωμεν κυρίως κατὰ νοῦν ἐκεῖνο, τοῦ ὁποίου τὰ ἐκθέματα, προϊόντα τοῦ νοῦ, τῆς καλαισθησίας καὶ τῶν χειρῶν τοῦ ἀνθρώπου, περικλείουν τὴν δύναμιν, καλῶς ἐξεταζόμενα, νὰ ἐπιφέρουν εἰς τοὺς δυναμένους νὰ εἰσχωροῦν εἰς τὸ νόημά των μεταβολὰς συνδεομένας μὲ ψυχικὴν βελτίωσιν αὐτῶν.

4. Παιδευτικοὶ σκοποὶ ἐξυπηρετούμενοι διὰ τοῦ μουσείου

Κύριος σκοπὸς τοῦ μουσείου τέχνης, ὡς ἔχει λεχθῆ, εἶναι ὁ παιδευτικός· ἡ προσφορὰ πείρας προερχομένης ἀπὸ τὴν ὀργάνωσιν αὐτοῦ ὡς ἰδρύματος καὶ ἀπὸ τὰ εἰς αὐτὸ ἐγκατεστημένα ἐκθέματα, ὅπως καὶ ἡ πρόκλησις ποικίλων μεταβολῶν ἐπὶ τὰ βελτίω εἰς τὴν

5. Πρβ. καὶ κατωτέρω, σελ. 371.

προσωπικότητα τῶν ἀποκτώντων αὐτήν, εἶναι ἡ ἄμεσος καὶ ἡ ἀπωτέρα ἐπιδίωξις τοῦ καλῶς λειτουργούντος μουσείου.

Ἡ μάθησις, ἡ ἱκανότης ἡ συνισταμένη εἰς ἀπόκτησιν πείρας, πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, δὲν συνίσταται μόνον εἰς εἰσαγωγήν εἰς τὴν συνείδησιν κατ' αἰσθήσιν ἀντιλήψεων, γνώσεων κ.ἄ., ἀλλὰ καὶ εἰς μεταβολὰς προερχομένας ἀπὸ τὰς ἐπιδράσεις, τὰς ὁποίας ἀσκοῦν ἐπ' αὐτοῦ τὰ μανθανόμενα. Ὅθεν καλῶς ἔχει τὸ λεγόμενον, ὅτι ἡ μάθησις ὑπερβάλλει ἑαυτήν.

Ἀλλὰ δὲν μανθάνει μόνον τὸ παιδί· ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι τοῦ τέλους τῶν, μανθάνουν καὶ μανθάνοντες μεταβάλλονται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐκάστοτε. Τὸ μουσεῖον κατ' ἀκολουθίαν προσφέρεται ὡς κέντρον παιδείας ὃχι μόνον εἰς νέους, ἀλλὰ καὶ εἰς πάσης ἄλλης ἡλικίας ἀνθρώπους, ἐφ' ὅσον ἡ ποικίλη πείρα, τὴν ὁποίαν περικλείει τοῦτο, εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ κτῆμα τῶν ἐπισκεπτῶν του. Τοῦτο ἐξαρτᾶται, ὡς εὐνόητον, ἀπὸ τὴν ἀντιληπτικὴν ἱκανότητα τοῦ κάθε ἐπισκέπτου, ἀπὸ τὴν προσδοκίαν ἱκανοποιήσεως διὰ τῆς παρεχομένης πείρας ὀρισμένων κινήτρων του, ἀπὸ τὰ διαφέροντά του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τῶν πρὸς τοῦτο τεταγμένων προσώπων τοῦ μουσείου νὰ ὑποβοηθοῦν δεόντως τοὺς ἐπισκέπτας, τοὺς ὁποίους θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀποκαλέσωμεν καὶ σπουδαστὰς τῶν ἔργων τέχνης τοῦ μουσείου, νὰ συλλαμβάνουν τὸ νόημα τῶν προσφερομένων εἰς τὴν ἀντίληψιν αὐτῶν. Ταῦτα δὲ δύνανται πράγματι νὰ βοηθοῦν τοὺς ἐπισκέπτας νὰ εἰσάγωνται εἰς τὸ νόημα τῶν ἐκθεμάτων τοῦ μουσείου, ἂν δὲν εἶναι μόνον εἰδικοί εἰς τὰ τῆς τέχνης τῶν ἐκθεμάτων τοῦ μουσείου, ἀλλὰ καί, προκειμένου ἰδίᾳ περὶ παιδιῶν καὶ ἐφήβων, διαθέτουν τὴν ἀπαιτούμενην παιδαγωγικὴν συγκρότησιν, μάλιστα δὲ τὴν ἱκανότητα παρωθήσεως (motivation) αὐτῶν νὰ στρέφουν τὸ εἶναι τῶν πρὸς τὰ ἀπὸ τὰ ἐκθέματα ἐκπεμπόμενα ἐρεθίσματα, νὰ προβληματίζουν αὐτοὺς καὶ διεξάγουν μὲ αὐτοὺς ἐποικοδομητικὸν διάλογον⁶.

Ὡρισμένα ἄτομα ἔχουν ἀσφαλῶς τὴν ἱκανότητα νὰ ἐκπαιδεύωνται, καὶ μετεκπαιδεύωνται, νὰ μανθάνουν καὶ κατανοοῦν, χωρὶς ξένην βοήθειαν, τὰ ἐλκύοντα τὸ διαφέρον καὶ τὴν προσοχὴν τῶν, ἄλλα ὅμως ὃχι. Ὁ ὑπὸ ἀνάπτυξιν ἄνθρωπος, ἀκριβῶς ἐπειδὴ τελεῖ ὑπὸ ἀνάπτυξιν καὶ ὅλαι του αἱ δυνατότητες μεταβάλλονται προοδευτικῶς, κατὰ κανόνα ἔχει ἀνάγκην ξένης βοήθειας διὰ νὰ αἶρῃ πολλὰς δυσκολίας κατὰ τὴν πρὸς μάθησιν προσπάθειάν του, ἀλλὰ καὶ νὰ διατηρῇ μέχρι τῆς πλήρους ἐκμαθήσεως διὰ τῆς προσφερομένης εἰς αὐτὸν πείρας ἀμείωτον τὸ διαφέρον του.

Εἰς τὸ ἐξῆς θὰ ἀναπτυχθοῦν δι' ὀλίγων οἱ κυριώτεροι ἀπὸ τοὺς παιδευτικοὺς σκοποὺς τοῦ μουσείου τέχνης.

α. Ἡ ἐξέλιξις καὶ ἡ ἐκλέπτυνσις τῆς ἀντιλήψεως

Κατ' αἰσθήσιν ἀντίληψις εἶναι, ὡς γνωστόν, ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια, διὰ τῆς ὁποίας ἀποκτῶμεν ἄμεσον ἐνημέρωσιν προσώπων καὶ πραγμάτων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου μέσῳ τῶν ἐρεθισμάτων τῶν ἐκπεμπομένων ὑπ' αὐτῶν πρὸς τὰ αἰσθητήρια ὄργανα, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ τῇ βοήθειᾳ τῶν γνωστικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν κατὰ δεδομένον χρό-

6. Βλ. καὶ κατωτέρω περὶ τοῦ ζητήματος τούτου.

νον εἰς τὸν νοῦν· ἀντίληψις δὲ ἐκ φαντασίας εἶναι ἡ πνευματικὴ ἐπίσης ἐνέργεια, διὰ τῆς ὁποίας συλλαμβάνομεν μορφὰς προσώπων καὶ συγκεκριμένων πραγμάτων παριστανόμενας διὰ προφορικῶν εἴτε γραπτῶν γλωσσικῶν συμβόλων. Τὸ προῖον δὲ τῆς ἀντιλήψεως, κατ' αἴσθησιν καὶ ἐκ φαντασίας, ὀνομάζομεν ἐπίσης ἀντίληψιν, ἐννοεῖται κατ' αἴσθησιν εἴτε ἐκ φαντασίας, ἢ ἀκόμη καὶ ἐμπειρίαν.

Ἡ τέχνη, πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ἔχει βασικὸν θεμέλιον τὴν κατ' αἴσθησιν ἀντίληψιν, τὸ δὲ καλὸν (ἡ ὠραιότης) εἶναι ἐμπειρία ἐκ φαντασίας ἀποκτωμένη ἀπὸ τὸν ἐρεθισμὸν τῶν αἰσθητηρίων, ὁράσεως ἰδίᾳ προκειμένου περὶ ἐκθεμάτων μουσείου, κατὰ τὴν ἐνατένισιν τῶν ἔργων τέχνης τῶν περιλαμβανομένων εἰς αὐτό⁷. Πρώτη ἐπομένως εἰς τὴν σημασίαν τῆς τέχνης εἰς τὴν ἀγωγὴν εἶναι ἡ ἐξέλιξις καὶ ἐκλέπτυνσις τῆς ἐν γένει ἀντιλήψεως τῶν ἐχόντων διαφέρον νὰ εἰσαχθοῦν εἰς αὐτήν. Κρίνομεν χρήσιμον νὰ ἀναφέρωμεν ἐδῶ τοὺς ἐπομένους λόγους τοῦ John Dewey: «Κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν ὁ Παρθενὼν εἶναι μέγα ἔργον τέχνης· τὸ ἔργον τοῦτο πρὸς τούτοις ἐγκλείει καλαισθητικὴν διάρκειαν, ἀλλὰ μόνον ἐφ' ὅσον ἀποβαίνει ἐμπειρία δι' ἓνα ἄνθρωπον»⁸.

Ἡ ἀντίληψις ἐξελίσσεται, βελτιώνεται καὶ ἐκλεπτύνεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐξ αἰτίας τῆς ἐσῶθεν ἐπερχομένης ὀριμάσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐνεκα τῆς ἀσκήσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ὑποβάλλεται διὰ τῆς στροφῆς τῆς πρὸς τὰ ἐκπεμπόμενα ἀπὸ τὰ πράγματα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐρεθίσματα. Ἰδιαιτέρας δὲ σημασίας διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐν λόγῳ ἱκανότητος τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τῆς ὁποίας οὗτος ἀποκτᾷ πείραν ἀσφαλῆ καὶ σαφῆ, ἀποτελοῦσαν ὡς ἐκ τούτου ἰσχυρὸν θεμέλιον εἰς τὴν πνευματικὴν του ὑπόστασιν, εἶναι ἡ συστηματικὴ καὶ συνεχὴς στροφὴ αὐτῆς πρὸς πράγματα ἀπαιτοῦντα, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς των, ἐντατικὴν καὶ λεπτομερῆ ἐξέτασιν διὰ νὰ γίνουν ὄντως ἀντιληπτά. Πράγματα δὲ ἐπιβάλλοντα ἐντατικὴν λειτουργίαν τῆς ἀντιλήψεως εἶναι τὰ καλλιτεχνήματα, εἴτε εἰς μουσεῖον εἴτε εἰς ἄλλους χώρους εὐρίσκονται ταῦτα, διότι διὰ τῶν συμβόλων, τὰ ὁποῖα περικλείονται εἰς αὐτά, ἐκφράζεται ὁ ψυχικὸς βίος τῶν δημιουργῶν των.

Ἐκαστον δὲ ἔργον τέχνης, πρέπει νὰ σημειωθῇ, ἐπειδὴ ἐκφράζει τὸν ψυχικὸν βίον τοῦ δημιουργοῦ του, ὁ ὁποῖος εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν ψυχικὸν βίον οἰουδήποτε ἄλλου καλλιτέχνη, ἐπειδὴ ἀποτελεῖ μορφήν περικλείουσαν διαφορετικοῦ βαθμοῦ ἐξισορρόπησιν τῶν ἐνυπαρχουσῶν εἰς αὐτὴν ἀντιθέσεων καὶ ἐπομένως διαφορετικὴν ἐνότητα ὡς ὅλον, ἔχει τὴν ἰδιομορφίαν του, διὸ διαφέρει ἀπὸ οἰονδήποτε ἄλλο ἔργον τέχνης, ἔστω καὶ ἂν τὸ ἄλλο τοῦτο ἔργον προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιον καλλιτέχνην, καθότι οὗτος κατὰ κανόνα ἕκαστον ἀπὸ τὰ ἔργα του φιλοτεχνεῖ ὑπὸ διαφορετικὰς ἐσωτερικὰς καὶ ἐξωτερικὰς συνθήκας. Εἰς τὰ ἔργα τέχνης δὲν παρατηρεῖται ἡ ὁμοιομορφία ἢ χαρακτηρίζουσα τὰ ὁμοιογενῆ φυσικὰ πράγματα, διὸ καὶ βασικὴ ἐπιδίωξις εἰς τὰς ἐρεῦνας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἶναι ἡ ἀνεύρεσις ὁμοιομορφιῶν τῆς φύσεως διεπομένων ὑπὸ γενικῆς ἀρχῆς ἢ νόμου⁹.

7. Κατὰ τὸν IRWIN EDMAN «μία θεωρία τῆς ἐμπειρίας εἶναι μία θεωρία τῆς τέχνης». Βλ. *Essays in honor of John Dewey* (New York, H. Holt, 1929) 122.

8. Βλ. *Art as Experience* (New York, Minton Balch, 1934) 4. Πρβ. πρὸς τούτοις PHILIP H. PHENIX, *Philosophy of Education* (New York, H. Holt, 1958) 424-440.

9. Πρβ. καὶ ἀνωτέρω σελ. 369, κατωτέρω δὲ σελ. 381 κέ.

Ἐνδελεχῆς ἄσκησις τῆς ἀντιλήψεως ἐπὶ ἐκθεμάτων μουσείου καὶ ἄλλων ἔργων τέχνης ὁδηγεῖ ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς βελτίωσιν αὐτῆς ποσοτικὴν καὶ ποιοτικὴν ὃχι μόνον ἐν σχέσει πρὸς ἔργα τέχνης, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς ἄλλα ἀντικείμενα, διότι ἡ ἐπιτυγχανομένη δι' ἀσκήσεως βελτίωσις αὐτῆς μεταβιβάζεται εἰς ἄλλα, μάλιστα δὲ παρεμφερῆ, ὅπως εἶναι π.χ. τὰ φυσικὰ πράγματα τὰ προκαλοῦντα καλαισθητικὰς ἀντιδράσεις, καὶ πολλὰ ἄλλα προϊόντα τῶν χειρῶν τοῦ ἀνθρώπου δυνάμενα, ἀνεξαρτήτως τῆς χρησιμότητός των, νὰ ἀντιμετωπισθοῦν καὶ καλλιτεχνικῶς.

Τοιοιτοτρόπως ποσοτικὴ βελτίωσις τῆς ἀντιλήψεως εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς εὐχερείας, μὲ τὴν ὁποίαν τὸ ἄτομον λαμβάνει ἀκριβῆ ἐνημέρωσιν ἐρεθισμάτων προερχομένων ἀπὸ ποικιλίαν ἀντικειμένων τέχνης καὶ ἄλλων, ποιοτικὴ δὲ ἐξέλιξις αὐτῆς εἶναι ἡ διὰ δρασέως τῆς σύλληψις τῶν λεπτῶν ἀποχρώσεων τοῦ καλοῦ τῶν ἀποτετυπωμένων ἐπὶ τῆς μορφῆς τῶν παρατηρουμένων ἔργων. Εἰς τὴν τοιαύτην προαγωγὴν τῆς ἀντιλήψεως ἔγκειται κυρίως ἡ ἐκλέπτυνσις αὐτῆς.

Ἄς ἔχωμεν δὲ ὑπ' ὄψιν ἐνταῦθα, ὅτι εἰς τὴν ἐκάστοτε φυσικὴν πορείαν τῆς ἀντιλήψεως διακρίνονται τρία στάδια, τὰ ὁποῖα καὶ πρέπει νὰ ἀκολουθοῦνται κατὰ τὴν σπουδὴν ἔργου τέχνης· εἰς πρῶτον στάδιον συλλαμβάνεται ἡ μορφή τοῦ ἔργου ὡς ὅλον, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι ἀσαφὴς ἐν ἀρχῇ, ἐν συνεχείᾳ ἡ ἀντίληψις στρέφεται πρὸς τὰς λεπτομερείας τῆς μορφῆς καὶ εἰς τρίτον στάδιον, ὑπὸ τὸ φῶς τῶν λεπτομερειῶν, συλλαμβάνεται ἡ μορφή ὡς ὅλον, ἡ ὁποία τώρα εἶναι σαφεστέρα τῆς ἀρχικῆς. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως· ἡ ὅλική μορφή ἐνὸς ἀντικειμένου δὲν εἶναι ἀπλῶς ἄθροισμα τῶν ἀπαρτιζόντων αὐτὸ μερῶν, ἀλλὰ κάτι περισσότερον ἀπὸ αὐτό, διὸ καὶ δίδει νόημα εἰς τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀντικειμένου.

Μὲ τὴν ἐκλέπτυνσιν τῆς ἀντιλήψεως εἶναι συνυφασμένη, καθὼς εἶναι εὐνόητον, ἡ ἀνάλογος πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴν τῶν ἀξίαν ἐκτίμησις τῶν ἔργων τέχνης, ἡ σύλληψις τῆς ὑπαρχούσης εἰς αὐτὰ ὡραιότητος καὶ ἡ ἀπὸ αὐτὴν ἀπορρέουσα εὐάρεστος συναισθηματικὴ κατάστασις (καλαισθητικὴ ἀπόλαυσις). Θὰ παρατηρηθῇ ὅμως καὶ τοῦτο· ἡ καλαισθητικὴ ἐμπειρία πηγάζει ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ ὑποπίπτον εἰς τὴν ἀντίληψιν ἔργον τέχνης, ἀλλ' ἂν τὸ ἄτομον δὲν εἶναι εἰς θέσιν, χρησιμοποιοῦν εὐρέως τὴν φαντασίαν του, νὰ συλλάβῃ καὶ κατανοήσῃ καὶ ἐκτιμήσῃ τὴν ὡραιότητα πού περικλείει τοῦτο, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὸ αἰσθανθῇ ὡς ἔργον τέχνης. Ἐὰν ἓνα ἀντικείμενον δὲν ὁμιλῇ, κατὰ τὸ κοινῶς λεγόμενον, εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀτόμου, εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ ὁποίου ὑποπίπτει, καὶ ἐπομένως ἂν οὔτε συγκινῇ οὔτε καταπραῦνῃ οὔτε ἐμπνέῃ οὔτε ἄλλως πῶς διεγείρῃ τὸν ψυχικόν του βίον, δὲν εἶναι οὐσιαστικῶς δι' αὐτὸ ἔργον τέχνης.

Ἀλλὰ καὶ τοῦτο δεικνύει τὴν σημασίαν τῆς ἀντιλήψεως διὰ τὴν τέχνην, εἴτε ὡς δημιουργία, εἴτε ὡς καλαισθητικὴ ἀντίληψις λαμβάνεται αὕτη ὑπ' ὄψιν· ὁ καλλιτέχνης ἐν πρώτοις ἀποτυπώνει ἐπὶ ὑλικοῦ πράγματος, ἐπὶ πράγματος δηλαδὴ ὑποπίπτοντος εἰς τὴν ἀντίληψιν, μὲ κάθε λεπτομέρειαν τὴν συλληφθεῖσαν διὰ τῆς δημιουργικῆς φαντασίας του μορφήν, ὁ δὲ δοκιμάζων τὴν καλαισθητικὴν ἐμπειρίαν δὲν θὰ εἶχε τὸ εὐεργέτημα τοῦτο, ἂν πρῶτον δὲν ἀπέκτα ἐμπειρίαν τοῦ περικλείοντος τὸ καλὸν ὑλικοῦ ἀντικειμένου διὰ τῆς λειτουργίας τῆς ἀναλόγου πρὸς αὐτὸ κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεως, προκειμένου περὶ ἐκθεμάτων μουσείου, τῆς ὀπτικῆς.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα καθήκοντα τοῦ διδάσκοντος καλὴν τέχνην, γλυπτικὴν, ζωγραφικὴν, ἀρχιτεκτονικὴν, εἶναι ἡ ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλυτέρα ἄσκησις

τῶν χειρῶν καὶ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν μουμένων εἰς αὐτήν, δοθέντος, ὅτι καλλιτέχνης οἰουδήποτε ἐπιπέδου χωρὶς ἡσκημένας χεῖρας καὶ χωρὶς ἡσκημένους ὀφθαλμούς δὲν νοεῖται¹⁰.

β. *Ἡ ἐξέλιξις τῆς ἀντιλήψεως τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου*

Εἰς τὰ λεχθέντα περὶ τῆς ἀντιλήψεως καὶ τῆς προαγωγῆς αὐτῆς διὰ τῆς διδασκαλίας τῆς τέχνης, μάλιστα δὲ τῆς διεξαγομένης μὲ βάσιν τὰ ἐκθέματα μουσείου, θα προστεθοῦν ἐνταῦθα, πρὸς συμπλήρωσιν, ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ τῆς σημασίας τῆς εἰς τὸ μουσεῖον διδασκαλίας διὰ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς.

Ἡ ἀντίληψις τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου πρὸς τούτοις κατὰ τὴν εἰς μουσεῖον διδασκαλίαν τῆς τέχνης προάγεται διὰ παρωθήσεως, ἐνθαρρύνσεως καὶ καθοδηγήσεως τῶν ἐπισκεπτῶν αὐτοῦ, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγομεν καὶ τοὺς μαθητὰς σχολείων τῆς γενικῆς ἐκπαιδεύσεως, νὰ ἐκτιμοῦν καλλιτεχνήματα ἀνευρίσκοντες ἐπὶ πλέον εἰς αὐτὰ διαστάσεις τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου· αὗται, σημειωτέον, συνιστοῦν καταστάσεις μαθήσεως καὶ ἐπομένως εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκτῶνται διὰ συνδυασμένων σωματικῶν καὶ πνευματικῶν ἐνεργειῶν.

Καθὼς εἶναι γνωστόν, ἡ ἀντίληψις τοῦ χώρου ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀπόκτησιν ἣ ὑπαρξιν ἥδη εἰς τὸν νοῦν ἐμπειρίας ἀπὸ τὴν ἔκτασιν, τὴν θέσιν, τὴν κατεύθυνσιν, τὸ μέγεθος, τὸ πλάτος, τὸ βάθος, τὴν ἀπόστασιν ἐνὸς ἀντικειμένου ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὸ ἀντιλαμβανόμενον αὐτὸ ἄτομον ἢ πρὸς ἀντικείμενον, ἀλλὰ πολλάκις καὶ ἀνεξαρτήτως αὐτῶν· ἡ δὲ ἀντίληψις τοῦ χρόνου εἰς τὴν κατανόησιν τῆς διαρκείας, τῆς διαδοχῆς, τῆς μεταβολῆς, τῆς ροῆς, τῆς τοποθετήσεως συμβάντος εἰς τὸν πρέποντα χρόνον, τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους κατὰ τὴν ἀπόκτησιν ἐμπειριῶν, ἐν γένει τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος.

Μεγάλη εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου εἰς τὴν κατανόησιν τῶν τοῦ κόσμου, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἐν γένει πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρώπου· οὐδὲν πρᾶγμα, εἴτε φυσικὸν εἴτε ἀναγόμενον εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ γνωσθῇ πλήρως χωρὶς τὴν τοποθέτησιν αὐτοῦ ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ. Ἡ δὲ γλῶσσα, τῆς ὁποίας ἡ συμβολὴ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς διανοίας καὶ ἄλλων πλευρῶν τῆς προσωπικότητος εἶναι τεραστία, ἐλάχιστα ἢ οὐδόλως θὰ συνετέλει εἰς ἀνύψωσιν τοῦ κάθε ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνίας ὥς ὅλου χωρὶς ἀναφορὰν εἰς τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον.

Ὑπενθυμίζομεν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὴν ἄποψιν τοῦ Kant, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ γνῶσις συνίσταται ἐκ δύο στοιχείων· ἐκ τοῦ περιεχομένου της, τὸ ὁποῖον συνιστᾷ ἢ ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον ἐρχομένη εἰς τὸν νοῦν ἐμπειρία, καὶ ἐκ τῆς μορφῆς αὐτῆς, τὴν ὁποίαν καθορίζουν αἱ ἐν ἡμῖν πρὸ πάσης ἐμπειρίας ὑπάρχουσαι δύο μορφαὶ ἐποπτείας, τοῦ χώρου δηλαδὴ καὶ τοῦ χρόνου, καὶ δώδεκα κατηγορίαι, διὰ τῶν ὁποίων πρὸς τούτοις ἐπέρχεται ὀργάνωσις τῆς ἐμπειρίας.

Ἀπὸ τῆς ἐγγραφῆς τοῦ παιδιοῦ εἰς τὸ σχολεῖον καὶ ἐξῆς σημαντικῶς συμβάλλει εἰς

10. Περὶ ἀντιλήψεως πρβ. καὶ Ν. ΜΕΛΑΝΙΤΟΥ, *Ἡ μάθησις* (ἐν Ἀθήναις 1957) 171-201.

ἐξέλιξιν τῆς ἀντιλήψεως τοῦ χώρου εἰς αὐτὸ ἢ διδασκαλία ὠρισμένων μαθημάτων, πατριδογνωσίας, γεωγραφίας, γεωμετρίας, φυσικῆς, ἱστορίας κ.ἄ. Εἰς τὰ μαθήματα αὐτὰ πρέπει νὰ προστίθεται καὶ ἡ τέχνη, εἴτε εἰς σχολεῖον εἴτε εἰς μουσεῖον εἴτε ἀλλαχοῦ γίνεται ἡ διδασκαλία αὐτῆς.

Ἄν γίνεται εἰς μουσεῖον, συντελεστικαὶ τῆς ἐξελιξέως αὐτῆς εἶναι αἱ ἐμπειρίαι αἱ προερχόμεναι ἀπὸ τὸ μουσεῖον ὡς ὅλον, ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψιν εἰς κάθε μίαν ἀπὸ τὰς αἰθούσας του, ἀπὸ τὴν θεώρησιν τοῦ μουσείου ὡς ὅλου ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐξετάσεως τῶν μερῶν του, ἀπὸ τὴν παρατήρησιν καὶ μελέτην ἐκάστου ἐκθέματος αὐτοῦ ὑπὸ ἔποψιν θέσεως, κατευθύνσεως, ἀποστάσεως, μεγέθους καθ' ἑαυτὸ καὶ ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλα, ἀναλογίας τῶν μερῶν του, τόπου δημιουργίας, τόπου καταγωγῆς καὶ δράσεως τοῦ δημιουργοῦ του κλπ. Ἡ ὅλη διδασκαλία περὶ ἐνὸς ἔργου τέχνης ἀποβλέπει εἰς τὴν κατανόησιν καὶ ἐκτίμησιν αὐτοῦ, εἰς τὴν ἀπόλαυσιν τοῦ περικλειομένου εἰς αὐτὸ καλοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξέτασις αὐτοῦ ὑπὸ ἔποψιν χώρου, δοθέντος ὅτι εὐρίσκεται ἐν χώρῳ, δὲν συμβάλλει ὀλίγον εἰς τὴν σύλληψιν τοῦ νοήματός του.

Καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς ἀντιλήψεως τοῦ χρόνου γίνεται εὐρεῖα διὰ τῆς διδασκαλίας ὠρισμένων μαθημάτων εἰς τὸ σχολεῖον, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιοριζόμεθα εἰς τὴν μνείαν τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας τῆς τέχνης. Πρέπει ὁμως νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι αὕτη, ἐπειδὴ εἶναι περισσότερο ἀφηρημένη, ἐξελίσσεται μὲ βραδύτερον ρυθμὸν ἢ ἡ ἀντίληψις τοῦ χώρου. Αἱ μεγάλοι περίοδοι χρόνου, ἡ δεκαετία, ὁ αἰὼν, ἡ χιλιετηρὶς, εἶναι δύσκολον νὰ κατανοηθῶν καὶ ἀπὸ αὐτὸ ἀκόμη τὸ παιδί τῶν τελευταίων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Τὸ παιδί γνωρίζει βεβαίως τὰς λέξεις αἰὼν, χιλιετηρὶς κλπ., ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὅπωςδῆποτε καὶ συλλαμβάνει τὴν διάρκειαν αὐτῶν. Ἀπὸ τῆς εἰσόδου ὁμως αὐτοῦ εἰς τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν τὰ πράγματα μεταβάλλονται λόγῳ τῆς ἐξελιξέως τῶν νευρικῶν ἰνῶν τοῦ ἐγκεφάλου εἰς μῆκος καὶ πυκνότητα καὶ τῆς μεγαλυτέρας αὐξήσεως τῶν ἐπαφῶν μεταξὺ αὐτῶν, ἀλλὰ χωρὶς πάλιν νὰ ἔχη τοῦτο τὴν ἐννοιαν, ὅτι ὅλοι οἱ εἰσερχόμενοι εἰς τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν αὐτομάτως ἀρχίζουν νὰ κατανοοῦν τὸν ἱστορικὸν χρόνον καὶ νὰ τοποθετοῦν ἀπομακρυσμένα γεγονότα εἰς τὴν ἀρμόζουσαν χρονικὴν περίοδον.

Ἡ διδασκαλία τῆς τέχνης πρέπει ἐπίσης νὰ συνάπτεται πρὸς τὸν χρόνον, διότι χωρὶς τὴν ἀναφορὰν εἰς αὐτὸν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἓνα ἔργον καλῶς ἀντιληπτόν. Ἡ ἀναφορὰ αὕτη ἢ μπορεῖ νὰ γίνεται καὶ προκειμένου περὶ μαθητῶν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, ἀλλὰ εἰς τοὺς μαθητὰς τοῦ μέσου, λόγῳ τῆς ἡλικίας των, αὕτη ἀποβαίνει γονιμωτέρα.

Ἐνα ἄξιον λόγου ἔργον τέχνης, μάλιστα δὲ ποιηθὲν κατὰ παλαιότερας ἐποχάς, εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ κατανοηθῇ, ἂν δὲν ἐξετασθῇ ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐδημιουργήθη, τὰ κύρια γνωρίσματα τῆς ἐποχῆς ταύτης, τὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα συνέβησαν κατ' αὐτήν, τὰ ποιηθέντα ἄλλα ἀξιόλογα ἔργα κατ' αὐτήν, τοὺς ἄλλους καλλιτέχνας τῆς ἰδίας περιόδου, τὰ γνωρίσματα παλαιότερων ἐποχῶν ὑπὸ ἔποψιν τέχνης καὶ ἄλλων ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς, τὰς ἐπιδράσεις τῶν παλαιότερων ἐποχῶν ὑπὸ ἔποψιν τέχνης κλπ. ἐπὶ μεταγενεστέρων καὶ τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν, τὴν θέσιν τοῦ φιλοτεχνήσαντος τὸ δεδομένον ἔργον τέχνης μεταξὺ τῶν ἄλλων καλλιτεχνῶν τῆς ἐποχῆς του καὶ ἄλλων, προγενεστέρων ἢ μεταγενεστέρων αὐτοῦ. Ἐνα ἔργον τέχνης, πρέπει πάντοτε νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, δὲν εἶναι ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει ἔργον ἐνὸς ἀτόμου, ἀλλὰ τῆς κοι-

νωνίας, μέσα εἰς τὴν ὁποίαν ἐζησε καὶ ἐξεπαιδεύθη ὁ καλλιτέχνης. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο εἶναι ἀξιοσημείωτον· κάθε καλλιτέχνημα ποιηθὲν κατὰ τὸ ἐγγὺς ἢ τὸ ἀπώτερον παρελθὸν περικλείει τὴν δύναμιν, ἐφ' ὅσον γίνεται καλῶς ἀντιληπτόν, ὅχι μόνον νὰ ζωντανεύῃ αὐτὸ εἰς τὸ παρόν, ἀλλὰ καὶ νὰ βοηθῇ εἰς σύλληψιν γενικῶς τῆς ἐννοίας τοῦ ρέοντος χρόνου κατὰ πᾶσαν διάστασιν αὐτοῦ, πρὸς τούτοις δὲ τῆς αἰωνιότητος, ἡ ὁποία εἶναι καὶ ὁ ἔσχατος προορισμός της.

Τὰ ἔργα τέχνης, τὰ ὁποῖα ἔχουν καταξιωθῇ ὡς μεγάλα εἰς τὴν συνείδησιν τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ μακρὰν σειρὰν γενεῶν, ὅπως π.χ. ὁ Παρθενών, ὁ Ἑρμῆς τοῦ Πραξιτέλους κ.ἄ., περικλείουν τὸ ἄχρονον, διότι πάντοτε θὰ συγκινοῦν καὶ θὰ θαυμάζωνται, ἡ δὲ κοινωνία θὰ τὰ προφυλάσῃ μὲ μεγάλην φροντίδα διὰ νὰ τὰ παραδίδῃ ἀλώβητα ἀπὸ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, ἢ μᾶλλον ἀπὸ τὰ συμβαίνοντα κατ' αὐτὴν, εἰς ἐκάστην ἐπερχομένην γενεάν εἰς τὸ διηνεκές.

γ. Ἡ ἀπόκτησις χρησίμων γνώσεων

Ἐκαστον ἔργον τέχνης εἶναι προϊόν τοῦ συναισθήματος, τῆς βουλήσεως, τῆς πνευματικῆς ἱκανότητος καὶ τῶν γνώσεων τοῦ φιλοτεχνήσαντος αὐτό. Διὰ τὴν σύλληψιν δηλαδὴ τῆς φανταστικῆς μορφῆς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τῆς δημιουργίας, καὶ τὴν ἐν συνεχείᾳ ὑλοποίησιν αὐτῆς εἰς ἔργον τέχνης συμβάλλουν ὅχι μόνον αἱ μνημονευθεῖσαι ψυχικαὶ δυνάμεις, ἀλλὰ καὶ αἱ γνώσεις, τὰς ὁποίας ἔχει ὁ καλλιτέχνης τόσον ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς τέχνης, ὅσον καὶ ἀπὸ ἄλλους συγγενεῖς πρὸς αὐτὴν τομεῖς, καθότι αὕτη, ὡς τομεὺς τοῦ ἐπιστητοῦ, δὲν εἶναι μεμονωμένη, ἀλλὰ εὐρίσκεται εἰς ἀλληλεξάρτησιν καὶ ἀλληλοσυμπλήρωσιν μὲ ἄλλους.

Αἱ γνώσεις αἱ ἀναγκαῖαι δι' ἐκφρασιν εἰς μίαν καλὴν τέχνην ἐν τούτοις δὲν περικλείουν τὴν δύναμιν νὰ ἀναδεικνύουν τὸ κατέχον αὐτὰς ἄτομον εἰς ἀληθῆ καλλιτέχνην, ἀλλ' ὅμως καὶ ὁ προικισμένος καλλιτέχνης δὲν θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἀποβῇ κατὰ τὴν ἐκφρασιν ἀξίος τοῦ ὀνόματος χωρὶς τὴν ἐκ μέρους τοῦ κατοχῆν ἐνὸς σώματος γνώσεων καί, ὡς εὐνόητον, μιᾶς σειρᾶς ἱκανοτήτων.

Ἀνεξαρτήτως τούτων, ὑπάρχουν πολλὰ ἄτομα, τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ δὲν εἶναι καλλιτέχναι, ἐν τούτοις διαθέτουν μίαν εὐαισθησίαν πρὸς τὸ καλόν, δοκιμάζουν βαθιὰ τὴν ἐξ αὐτοῦ προερχομένην συγκίνησιν, δύνανται νὰ συλλαμβάνουν τὸ νόημα ἔργων τέχνης καὶ νὰ ἐκτιμῶν αὐτὰ ὑπὸ ἔποψιν συμμετρίας, ἀναλογίας, ἁρμονίας κλπ. Τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἀγαποῦν τὴν τέχνην καὶ τέρπονται νὰ ἀσχολοῦνται μὲ αὐτὴν κατὰ τὸν ἐλεύθερον χρόνον των. Εἴθε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι νὰ εἶχαν τὸ διαφέρον αὐτό, διότι πολλὰ θὰ ὠφελοῦντο ὑπὸ ἔποψιν ψυχικῆς καλλιιεργείας καὶ ἠθικῆς βελτιώσεως.

Ἐκτὸς τῶν προσώπων τούτων, ἃς σημειωθῇ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, ὑπάρχουν καὶ ἄλλα, τὰ ὁποῖα, χωρὶς νὰ εἶναι καλλιτέχναι ἐπίσης, ἔχουν ἔντονον διαφέρον διὰ τὴν τέχνην καὶ ἀσχολοῦνται μὲ αὐτὴν ἐπὶ πολὺν χρόνον, διότι ἀποβλέπουν εἰς διαφόρους σκοπούς. Τὰ πρόσωπα αὐτὰ δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν εἰς τρεῖς κατηγορίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὅμως δὲν ὑπάρχει σαφὴς διαχωριστικὴ γραμμὴ· εἰς τοὺς ἐκπροσώπους διαφόρων ἐπιστημῶν, οἱ ὁποῖοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν τέχνην ἢ ἀναλαμβάνουν ἐρεῦνας σχετικὰς μὲ αὐτὴν, ὅπως εἶναι οἱ κοινωνιολόγοι, οἱ ψυχολόγοι, οἱ παιδαγωγοί, οἱ ἱστορικοί, οἱ ἀρχαιολόγοι κ.ἄ.· εἰς τοὺς κριτικούς τῆς τέχνης, οἱ ὁποῖοι διαθέτουν εὐαισθησίαν εἰς τὸ καλόν καὶ ἀπο-

βλέπουν κατὰ τὴν ἐνασχόλησίν των μὲ ἔργα τέχνης εἰς ἀναδημιουργίαν διὰ γλώσσης αὐτῶν, ἐρμηνεύοντες ἱστορικῶς καὶ ἀξιολογοῦντες αὐτὰ ἐπὶ τῇ βάσει γνωστῶν καλλιτεχνικῶν κανόνων καὶ γνωμόνων, καὶ κατὰ τρίτον λόγον εἰς τοὺς φιλοσόφους τῆς τέχνης, οἱ ὅποιοι ἐπιδίδονται εἰς βαθυτέρας ἀναλύσεις καὶ ἀξιολογήσεις τῆς τέχνης ἐν γένει καὶ ἐπὶ μέρους ἔργων τέχνης¹¹.

Ἡ εἰσαγωγή, νέων ιδίᾳ, ἀνθρώπων εἰς τὴν τέχνην, εἴτε δι' ἀσχολίαν μὲ αὐτὴν κατὰ τὸν ἐλεύθερον χρόνον των εἴτε διὰ τοὺς ἄλλους σκοπούς, τοὺς ὁποίους ἀνεφέραμεν ἁμέσως ἀνωτέρω, δὲν συνίσταται ἁπλῶς εἰς προαγωγήν αὐτῶν ὑπὸ ἐποψιν καλαισθησίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐκμάθησιν ἐκ μέρους αὐτῶν ἐνὸς σώματος γνώσεων, αἱ ὁποῖαι ὄχι μόνον συμβάλλουν εἰς ἐξέλιξιν τῆς καλαισθητικῆς ἀντιλήψεως των, ἀλλὰ καὶ εἶναι χρήσιμοι ὥς γνώσεις περὶ ἐνὸς τομέως τοῦ ἐπιστητοῦ, τοῦ ὁποίου καθημερινῶς λαμβάνομεν εὐχαρίστως πείραν, τῆς τέχνης· πλὴν τούτου, αἱ γνώσεις, ὥς ἐκ τῆς φύσεως των, ἀλλὰ καὶ ὥς ἐκ τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐκμανθάνονται, ἀσκοῦν εὐεργετικὰς ἐπιδράσεις ἐπὶ τῶν ἐκμανθανόντων αὐτάς, καθότι προάγουν τὰς εἰς τοῦτο συντελούσας ψυχικὰς δυνάμεις, ἐν συνεχείᾳ δὲ μὲ τὸ περιεχόμενόν των ἐπιφέρουν πολλὰς ἄλλας μεταβολὰς εἰς τὴν ὅλην ψυχικὴν ὑπόστασιν τῶν μανθανόντων.

Καθῆκον τοιοῦτοτρόπως τῶν ὑπευθύνων διὰ τὴν εἰσαγωγήν ἀνθρώπων εἰς τὴν τέχνην – εἰς τὸ ἐργαστήριον, εἰς τὸ μουσεῖον, εἰς τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους κλπ. – εἶναι ἡ ὑποβοήθησις τῶν ἐνδιαφερομένων ἢ τῶν ὑποχρεομένων νὰ ἀποκτήσουν καλλιτεχνικὴν ἐμπειρίαν διὰ τῆς ἡρμοσμένης παντὸς πρὸς τοῦτο προσφόρου μέσου· τοῦ προφορικοῦ λόγου, εἰς ὥρισμένας περιπτώσεις καὶ τοῦ γραπτοῦ, ἰδικοῦ των ἢ ἄλλων προσώπων ἀσχοληθέντων θεωρητικῶς μὲ τὴν τέχνην, πρὸς παροχὴν εἰς αὐτοὺς τῶν ἀπαιτούμενων γνώσεων, διὰ τῶν ὁποίων προάγεται ἡ ἐνορατικὴ ἰκανότης εἰς τὴν τέχνην καὶ ἀποκτᾶται ἡ ἰκανότης εἰς τὸ ἐκτιμᾶν καὶ κρίνειν ἐπιτυχῶς ἔργα τέχνης, τῆς ὑποδείξεως, τῆς συμβουλῆς, τῆς ἐνθαρρύνσεως πρὸς κατανόησιν τῆς φύσεως τῆς τέχνης καὶ τοῦ καλοῦ, τῆς ἀσκήσεως, ἥτοι τῆς ἐπαναλήψεως ἐνεργειῶν πρὸς ἐγκατάστασιν, διατήρησιν καὶ ἐπίρρωσιν τῆς πρὸς αὐτάς συνδεομένης δεξιότητις κλπ. Διὰ τὴν ἐπιτυχίαν δὲ τῆς ὅλης ταύτης προσπάθειας μεγάλης σημασίας εἶναι ἡ ἀπὸ τῶν μουσμένων εἰς τὴν τέχνην ἀφόρμησις· ἀπὸ τῶν κινήτρων, τῶν διαφερόντων των, τοῦ βαθμοῦ τῆς ἀναπτύξεως τῆς καλαισθησίας των, τῶν γνώσεων αὐτῶν περὶ τέχνης ἐν γένει κλπ.

Εἰς τὸ ἐξῆς θὰ προσθέσωμεν ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν καὶ ἀνωτέρω ἐν μεγάλῃ συντομίᾳ μνημονευθέντων εἰδῶν τῶν γνώσεων¹², αἱ ὁποῖαι μεταδιδόμεναι εἰς τὴν κατάλληλον περίστασιν καὶ κατὰ τὸν πρέποντα τρόπον εἰς τοὺς σπουδαστὰς τῆς τέχνης ἢ ἀποκτώμεναι ὑπ' αὐτῶν ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας συμβάλλουν εἰς ὁλοκλήρωσιν τῆς καλλιτεχνικῆς μορφώσεως, εἰς ἐπαύξησιν τῆς καλαισθητικῆς εὐαισθησίας των, εἰς καλυτέραν ἐκτίμησιν ἔργων τέχνης, εἰς καλυτέραν ἐκφρασιν τοῦ ἀτόμου, ἂν ἔχῃ κάποιαν ἰκανότητα

11. Ἴδε καὶ THEODORE MEYER GREENE, *The Arts and the Art of Criticism* (Princeton University Press, 1947) 17-23, ὡς καὶ ANDRÉ RICHARD, *La critique de l'art* (Paris, Presses Universitaires de France, 1968).

12. Βλ. σελ. 375.

εἰς τὸ ἐκφράζεσθαι καλλιτεχνικῶς, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς προαγωγὴν τῆς δημιουργικῆς ἱκανότητος εἰς τὴν καλὴν τέχνην τῆς ἰδιαίτερας προτιμήσεως αὐτοῦ.

Ἐνταῦθα ὁμως ἀντὶ τῆς παραθέσεως αὐτῶν τούτων τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, αἱ ὁποῖαι κρίνονται ἀναγκαῖαι διὰ τὴν εὐρυτέραν καλλιτεχνικὴν παιδεῖαν τῶν ἀσχολουμένων μετὰ τὴν τέχνην ὑπὸ οἵανδήποτε ἰδιότητα, εἴτε δηλαδὴ ὡς ἐρασιτεχνῶν εἴτε ὡς κριτικῶν τῆς τέχνης εἴτε ὡς ἐχόντων αὐτὴν κύριον ἔργον τῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐξ ἄλλου θὰ ἀπῆτει χῶρον πολὺν, θὰ διατυπωθοῦν ὀρισμένα, ἐκ τῶν πολλῶν ἄλλων, ἐρωτήματα, τὴν ἀπάντησιν εἰς τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀνεύρη καὶ μάθῃ, ἂν δὲν τὴν γνωρίζῃ, ὁ ἀσχολούμενος μετὰ τὴν τέχνην. Τοιοῦτοτρόπως, νομίζομεν, γίνεται περισσότερο καταφανὴς ἡ χρησιμότης τῶν ἐν λόγῳ γνώσεων εἰς τὴν ὑπὸ ἔποσιν τέχνης προαγωγὴν τοῦ ἀτόμου. Τὰ ἐρωτήματα αὐτά, τὰ ὁποῖα ἀνάγονται εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, τὴν κοινωνιολογίαν, τὴν ψυχολογίαν, τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης, τὴν φιλοσοφίαν τῆς τέχνης, εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. Ποία ἡ ἀνατομικὴ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, ποῖαι αἱ ἀναλογίαι τῶν μερῶν του, ποία δὲ ἡ ἀνατομικὴ τοῦ σώματος πολλῶν ζώων καὶ αἱ ἀναλογίαι τῶν μερῶν εἰς ἕκαστον;
2. Ποία τὰ ἄλλα φυσικὰ πράγματα, τῶν ὁποίων πρέπει νὰ ἔχῃ γνῶσιν ὁ γλύπτης, ὁ ζωγράφος;
3. Ποία ἡ σημασία τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος διὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ καλοῦ καὶ τῆς τέχνης;
4. Ποῖος ὁ κοινωνικὸς ρόλος τοῦ καλλιτέχνου;
5. Ἐκαστον ἔργον τέχνης εἶναι ἀτομικὸν ἢ κοινωνικὸν δημιούργημα ἢ ἀτομικὸν συγχρόνως καὶ κοινωνικόν;
6. Ποία ἡ σχέσις τῆς καλαισθητικῆς ἐμπειρίας πρὸς τὴν ἐμπειρίαν τὴν προερχομένην ἀπὸ τὴν πρακτικὴν ζωὴν;
7. Ποία ἡ σημασία τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ κοινοῦ διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς τέχνης;
8. Τί ὠθεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸ καλλιτεχνικῶς ἐκφράζεσθαι;
9. Ποῦ ὀφείλεται ἡ εὐαισθησία εἰς τὸ καλὸν τοῦ ἀνθρώπου; Εἰς κληρονομικοὺς παράγοντας ἢ εἰς ἐξωτερικὰς ἐπιδράσεις ἢ καὶ εἰς τοὺς μὲν καὶ εἰς τὰς δέ;
10. Ἡ τέχνη συνίσταται εἰς ἀπλὴν μίμησιν φυσικῶν πραγμάτων ἢ εἰς μίμησιν μὲν, ἀλλὰ περικλείουσιν καὶ τὴν δημιουργικὴν πνοὴν τοῦ καλλιτέχνου;
11. Ποία ἡ σημασία τῆς γνώσεως ἐν γένει εἰς προαγωγὴν τῆς καλλιτεχνικῆς εὐαισθησίας καὶ δημιουργίας;
12. Πῶς ἐξελίσσεται ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία;
13. Ποῖαι αἱ κυριώτεραι ψυχικαὶ καταστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας περιπίπτει ὁ ἄνθρωπος καὶ πῶς ἐκδηλώνονται;
14. Ποῖοι οἱ ἀξιολογώτεροι καλλιτέχναι τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος;
15. Ποῖα ἀξιόλογα ἔργα τέχνης ἔχουν διασωθῇ;
16. Ποῖαι αἱ ἀναφανεῖσαι κατὰ καιροὺς τεχνοτροπῖαι;
17. Πῶς χρονολογεῖται ἓνα παλαιὸν ἔργον τέχνης;
18. Ποία ἡ φύσις τοῦ καλοῦ καὶ τῆς τέχνης;
19. Τὸ καλὸν ἀνευρίσκεται μόνον εἰς τὴν τέχνην ἢ καὶ εἰς τὴν τέχνην καὶ εἰς τὴν φύσιν;
20. Ποῖος ὁ προορισμὸς τῆς τέχνης;
21. Ποία ἡ σχέσις καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ;
22. Ποῖα φιλοσοφικὰ ρεύματα ἔχουν ἀσκήσει ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς τέχνης;

δ. *Ἡ ὑποβοήθησις τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ψυχικῆς καλλιέργειας*

Τὸ συναισθημα ἀνευρίσκεται ὀπισθεν παντὸς σχεδὸν ἐπιτεύγματος τοῦ ἀνθρώπου· εἰδικώτερα δὲ ἡ συναισθηματικὴ ἔντασις τὴν ὁποῖαν δοκιμάζει ἐξ αἰτίας τῆς ἀνακύψεως εἰς αὐτὸν κάποιας ἀνάγκης ἢ, ἄλλως, κάποιου κινήτρου, τὸ ὁποῖον, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς του, πιέζει δι' ἱκανοποίησιν, ἐπερχομένην διὰ τῆς ἀναλήψεως δράσεως πρὸς ἐπίτευξιν

ώρισμένου σκοποῦ, ἔχοντος ὡς ἐπακολούθημα ἀποκατάστασιν τῆς διασαλευθείσης ὑπὸ τοῦ κινήτρου ἰσορροπίας εἰς τὸν συναισθηματικὸν τοῦ βίου.

Ἡ ἀπαλλαγή ἀπὸ τὴν, συνήθως, δυσάρεστον συναισθηματικὴν κατάστασιν, τὴν ὁποίαν δημιουργεῖ τὸ κίνητρον, καὶ ἡ ἀντικατάστασις αὐτῆς δι' εὐαρέστου προέρχονται ἢ ἀπὸ τὴν πρόβλεψιν τῆς χαρᾶς, πού θά ἐπιφέρει ἡ πραγμάτωσις τοῦ σκοποῦ, ἢ ἀπὸ τὴν ἐπίτευξιν αὐτοῦ καὶ τὴν σχετικὴν ἐμπειρίαν, τὴν ὁποίαν δοκιμάζει τὸ ἄτομον· καὶ ἡ μὲν καὶ ἡ δὲ κινοῦν τὸ ἄτομον εἰς ἐνέργειαν, σωματικὴν καὶ πνευματικὴν, καὶ εἰς διατήρησιν αὐτῆς μέχρι πραγματούσεως τῆς ἐπιτεύξεως, ἡ ὁποία σημειωτέον συχνὰ ἐπέρχεται μὲ τὴν λύσιν δυσκόλου προβλήματος ἢ καὶ σειρᾶς ὅλης δυσχερῶν προβλημάτων. Ἡ προσπάθεια δέ, τὴν ὁποίαν καταβάλλει τις διὰ νὰ ἐπιτύχῃ κάτι τὸ εὐχάριστον ἢ καὶ ἀποφύγῃ δυσάρεστον κατάστασιν, φανερώνει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὴν δύναμιν τοῦ κινήτρου, ἐπομένως δὲ καὶ τοῦ συναισθηματικοῦ βίου, πρὸς δραστηριοποίησιν τοῦ ὅλου εἶναι τοῦ ατόμου, ἡ ὁποία βασικῶς ὁδηγεῖ αὐτὸ εἰς ἀπόκτησιν νέας πείρας, νέων ἐμπειριῶν, νέων γνώσεων κλπ. Κατὰ τὸν Ἑμπεδοκλέα τὸν Ἀκραγαντῖνον, ὡς γνωστόν, ἡ *φιλία* καὶ τὸ *νεῖκος*¹³ – ἐν τελευταίᾳ δηλαδὴ ἀναλύσει τὸ συναίσθημα – εἶναι δυνάμεις κινεῖσθαι εἰς δημιουργίαν, ἡ ὁποία εἶναι ἀναποσπαστῶς συνδεδεμένη πρὸς τὴν μάθησιν· ἡ οὕτω δὲ ἀνακύπτουσα δραστηριότης τοῦ ἀνθρώπου κατευθύνεται πρὸς σκοποὺς ἀναλόγους πρὸς τὸ διαφέρον, τὴν πείραν, τὴν ἡλικίαν, τὴν σωματικὴν καὶ πνευματικὴν ἀνάπτυξιν, τὴν νοημοσύνην, τὴν παιδείαν κλπ. αὐτοῦ.

Τὸ συναίσθημα καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τέχνην καὶ εἰς τὴν τεχνολογίαν καὶ εἰς τὸν πρακτικὸν βίον εἶναι δύναμις ὠθοῦσα τοὺς ἀνθρώπους εἰς ἐνεργείας, ἀπὸ τὰς ὁποίας πολλάκις προέρχονται ἐπιτεύγματα προκαλοῦντα ὄχι μόνον τὴν κοινωνικὴν ἐπιδοκιμασίαν, ἀλλὰ καὶ τὸν θαυμασμόν. Ὅπως ἡ ἐπιστήμη, οὕτω καὶ ἡ τέχνη ὁδηγεῖ εἰς πολλὰς περιπτώσεις εἰς τὸ νέον, τὴν ἐπινόησιν, τὴν σύλληψιν ἰδεῶν καὶ μορφῶν καὶ γενικῶς εἰς κάτι τὸ μὴ ὑφιστάμενον προηγουμένως.

Ὅργανον δὲ – καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ εἰς τὴν τέχνην καὶ εἰς τοὺς ἄλλους τομεῖς – εἰς τὴν προσπάθειαν πρὸς σύλληψιν μιᾶς ἰδέας περικλειούσης νέαν γνῶσιν ἢ μορφῆς διαφόρου τῶν ἤδη ὑπαρχουσῶν εἶναι κυρίως ἡ ὅλη πνευματικὴ ἰκανότης τοῦ ἀνθρώπου – ἡ φαντασία, θὰ ἐλέγαμεν ἡ δημιουργικὴ φαντασία, καὶ ἡ διάνοια – ἡ ὁποία, σημειωτέον, ἀρχικῶς μὲν ὀφείλεται εἰς τὴν φύσιν, ἀλλὰ πρὸς τούτοις καὶ εἰς τὴν συνεχεῖ προσπάθειαν τοῦ ατόμου πρὸς μάθησιν, ἀναγκαιοτάτην λειτουργίαν διὰ τὴν προσαρμογὴν εἰς τὸ περιβάλλον καὶ τὴν ἐπιβίωσιν, κατ' ἐξοχὴν διὰ τῆς ἄρσεως ἐμποδίων κωλυόντων τὸν εὐχερῆ ἐμπλουτισμὸν τῆς συνειδήσεως.

Ἡ ἀπόκτησις πείρας, ἐκτὸς τῆς προσαρμογῆς καὶ ἀναπροσαρμογῆς εἰς τὸ περιβάλλον, εἶναι συνυφασμένη καὶ μὲ τὴν ἐξέλιξιν τῆς δημιουργικῆς ἰκανότητος τοῦ ἀνθρώπου, δοθέντος ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μαθήσεως, θὰ ἐλέγαμεν καλύτερα τῆς αὐτενεργοῦ μαθήσεως, εὐρίσκεται εἰς δραστηριότητα ὁλόκληρον τὸ εἶναι τοῦ μανθάνοντος πρὸς λύσιν ἀνακύψαντος προβλήματος, ἡ ὁποία συχνὰ εἶναι δημιουργία, ἀφοῦ δι' αὐτῆς ἔρχεται εἰς φῶς κάτι τὸ ἀσύνηθες καὶ τὸ νέον. Τούτου ἐπαναλαμβανομένου, ὄχι μόνον ἀσκεῖται ἡ δημιουργικὴ ἰκανότης, ἀλλὰ καὶ ἐθίζεται τὸ ἄτομον εἰς τὸ ἐνεργεῖν δημιου-

13. Πρβ. H. DIELS, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 2a ἐκδ., τ.1, 158 (Fragm. 28).

γικῶς, καθότι τὸ δημιουργεῖν δὲν εἶναι μόνον πνευματικὴ δραστηριότης, ἀλλὰ καὶ ἔξις, ἡ ὁποία ἱκανοποιεῖται, ὡς γνωστόν, διὰ τῆς συχνῆς ἐπαναλήψεως τῆς ἀντιστοίχου ἐνεργείας.

Ὁ αἰσθανόμενος τὴν ἀνάγκην νὰ ἐκφρασθῇ, προκειμένου δὲ περὶ τέχνης, διὰ τῆς δημιουργίας ἔργου τέχνης ἀξίου λόγου, κινεῖ τὴν φαντασίαν τοῦ πρὸς σύλληψιν μορφῆς ἀνταποκρινομένης εἰς τὰ πράγματα, ὅπως καὶ εἰς τὸν ἐσωτερικόν τοῦ κόσμον, ἐν συν-εχεῖα δὲ χρησιμοποιῶν τὴν διάνοιαν, τὴν ἀντίληψιν, τὰς γνώσεις τοῦ κλπ. φιλοτεχνεῖ, ἐφ' ὅσον ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται ἡ ἀνάγκη τῆς ἐκφράσεως, αὐτὴν συμφώνως πρὸς τὰς ἰδέας τοῦ περὶ καλοῦ καὶ τέχνης, τὴν συναισθηματικὴν τοῦ κατάστασιν, τὰ διαφέροντά του, πρὸς τοὺς στοχασμούς τοῦ περὶ τέχνης ὡς κοινωνικῆς λειτουργίας κλπ. Τοιοῦτοτρόπως δὲν ἐξελίσσεται μόνον ἡ δημιουργικὴ ἱκανότης τοῦ ἀτόμου ὡς καλλιτέχνου, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ αὐτὴ ἡ ἱκανότης εἰς τὸ ἐκφράζεσθαι καλλιτεχνικῶς, δοθέντος ὅτι αὐτὴ κατὰ κανόνα εἶναι ἀνωτέρα κατὰ τὴν ὥριμον ἡλικίαν ἢ ἐν ἀρχῇ τοῦ σταδίου ὥρι-σμένου καλλιτέχνου. Εἰς τὴν τέχνην δηλαδὴ ἐπαναλαμβάνεται τὸ παρατηρούμενον εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐκφράσεως διὰ προφορικοῦ καὶ γραπτῶ λόγου.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα, ἂν ἡ διδασκαλία τῆς τέχνης εἰς τὸ μουσεῖον – ἢ εἰς ἄλλους χώρους – συμβάλλῃ εἰς ἐξέλιξιν τῆς ψυχικῆς ὑποστά-σεως τῶν ἐπισκεπτῶν αὐτοῦ, ἰδίᾳ δὲ τῶν διανυόντων τὸ στάδιον τῆς ἀναπτύξεως, ὅπως εἶναι οἱ μαθηταὶ τῶν σχολείων τῆς γενικῆς ἐκπαιδεύσεως. Δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχῃ καμμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἐκμάθησις ἐνὸς σώματος γνώσεων ἀναφερομένων εἰς τὴν τέχνην συμ-βάλλει σημαντικῶς εἰς τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ νέου ἀνθρώπου. Αἱ γνώσεις αὐ-ταί, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς των, ὡς ἐκ τοῦ γεγονότος δηλαδὴ ὅτι ἀναφέρονται εἰς τομέα περικλείοντα τὴν δημιουργικὴν πνοὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον δὲ ἀποκτῶνται δι' αὐτε-νεργοῦ προσπαθείας τοῦ μανθάνοντος πρὸς κατανόησιν τῶν ὑπαρχόντων εἰς αὐτὰς δυσ-χερειῶν καὶ πρὸς ἄρσιν αὐτῶν – ὅτε ἡ μάθησις, καθὼς εἶναι εὐνόητον, ἀποβαίνει πλή-ρης – ἀποτελοῦν ὑπάρχουσιν εἰς τὴν συνείδησιν πολύτιμον ἀπόκτημα κάθε ἀτόμου· καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ ἡ σπουδαιότης, τὴν ὁποίαν περικλείει ἡ τέχνη διὰ τὴν ζωὴν τοῦ εἶναι μεγάλη, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἀποτελεῖ αὐτὴ λαμπρὸν μέσον ἐξελίξεως τῶν πνευματικῶν τοῦ δυνάμεων, ἀφοῦ πᾶν ὅ,τι τίθεται συχνὰ εἰς λειτουργίαν εἰς τὸν κόσμον τῶν ἐμβίων ὄν-των, γίνεται διαρκῶς ἀνώτερον ἑαυτοῦ ποσοτικῶς καὶ ποιοτικῶς.

Ἀλλὰ καὶ τοῦτο εἶναι ἄξιον σημειώσεως ἐνταῦθα: Δὲν πρέπει νὰ νομίζεται ὅτι ἡ καθ' οἷονδῆποτε τρόπον ἐνασχόλησις μὲ τὴν τέχνην εἰς μουσεῖον εἶναι μία παθητικὴ ψυχικὴ κατάστασις, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐνατένισιν τοῦ ἐκθέματος καὶ τοῦ καλοῦ, ποὺ περικλείει τοῦτο. Ἡ ἐνατένισις ἐνὸς ἔργου τέχνης πρὸς ἐκτίμησιν αὐτοῦ καὶ ἀπόλαυσιν τῆς ὡραιότητός του εἶναι δυναμικαὶ ψυχικαὶ ἐκδηλώσεις, δοθέντος ὅτι καὶ κατὰ τὴν μὲν καὶ κατὰ τὴν δὲ παράγεται, ἢ μᾶλλον δημιουργεῖται, διὰ καταβαλλομένης ἐνεργείας κάτι, τὸ ὁποῖον δὲν ὑπῆρχε προηγουμένως· ἡ ἐμπειρία δηλαδὴ ἡ προερχομένη ἀπὸ τὴν ἐκτίμησιν καὶ τὴν καλαισθητικὴν ἀπόλαυσιν τοῦ ἔργου. Ἡ ἐμπειρία δὲ αὕτη, ἀπαξ ἀποκτηθῇ, ἀποτελεῖ νέον δυναμικὸν παράγοντα ἱκανὸν νὰ ὁδηγήσῃ εἰς πολλὰς ἄλλας πνευματικὰς ἐνεργείας καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἄσκησιν τῶν πνευματικῶν δυνάμεων, ὅπως καὶ εἰς καθ' ἓξιν στροφὴν αὐτῶν πρὸς τὴν τέχνην καὶ δημιουργικὰς ἐνεργείας εἰς αὐτήν.

Ἀνεξαρτήτως τῆς ἀναπτύξεως τῶν πνευματικῶν δυνάμεων διὰ τῆς διδασκαλίας τῆς τέχνης εἰς τὰ μουσεῖα, ἰδιαιτέρα φροντίς καταβάλλεται σήμερα, ὅπως αἱ πάσης φύσεως παιδαγωγικαὶ ἐπιδράσεις, αἱ ὅποιοι ἀσκοῦνται ἐπὶ νέων ἀνθρώπων, παιδιῶν ἰδίᾳ καὶ ἐφήβων, ἀποβλέπουν καὶ εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ συναισθήματος, ὅπως καὶ τῆς βουλῆσεως, μὲ σκοπὸν τὴν ἐξέλιξιν τῆς ὅλης προσωπικότητος, τὴν ὁποίαν οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνας, ὡς παρετηρήθη καὶ ἀνωτέρω¹⁴, συνώψιζαν μὲ τὰς λέξεις *καλὸς κάγαθός*.

Ἡ τέχνη, δοθείσης τῆς φύσεώς της, τῆς δι' αὐτῆς δηλαδὴ ἐξυπηρετήσεως τῆς ιδέας τοῦ καλοῦ μὲ τὰς γνώσεις καὶ τὰς ἐνεργείας αἱ ὅποιοι συνιστοῦν αὐτήν, ὅπως καὶ μὲ τὴν ἀπήχησιν ποῦ εὐρίσκει εἰς τὸν πνευματικόν, ἀλλὰ καὶ τὸν συναισθηματικόν βίον τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ δι' αὐτῆς ἀπεικονιζόμενον καλόν, προσφέρεται, χωρὶς ἀμφιβολίαν, καταλλήλως παρουσιαζομένη καὶ διδασκομένη εἰς ἀνύψωσιν τοῦ συναισθηματικοῦ βίου ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς, τῆς ὀργανικῆς φύσεώς του εἰς τὴν ἰδανικὴν. Ἰδιαιτέρας δὲ σημασίας εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς τέχνης εἰς τὴν ἐκλέπτυνσιν τοῦ καλαισθητικοῦ συναισθήματος τοῦ μουμένου εἰς αὐτήν – εἴτε δι' ἐπαγγελματικὴν σταδιοδρομίαν, εἴτε δι' ἱκανοποίησιν ἄλλων ἀναγκῶν καὶ σκοπῶν – διότι ἀπὸ αὐτὴν μεγάλως ἐξαρτᾶται ἡ ψυχικὴ καλλιέργεια καὶ ὁ ἐξευγενισμὸς τοῦ ἀνθρώπου, ἡ παιδεία κατὰ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας, ἡ *cultura* ἢ ἡ *humanitas* κατὰ τοὺς Ρωμαίους, ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω¹⁵.

Ἡ ψυχικὴ καλλιέργεια δὲ ἡ προερχομένη ἀπὸ τὴν ἐνασχόλησιν μὲ τὴν τέχνην καὶ τὸ καλόν, ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν καὶ ἐκτίμησιν αὐτοῦ, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν συναισθηματικὴν κατάστασιν, τὴν ὁποίαν δοκιμάζει τὸ ἄτομον ἐνατενίζον κλπ. αὐτό, μεταβιβάζεται χωρὶς μεγάλην προσπάθειαν εἰς ἄλλας περιοχάς, εἰς τὴν κοινωνικὴν πλευρὰν π.χ. τῆς προσωπικότητος· ὡς ἐκ τῆς μεταβιβάσεως αὐτῆς, ἡ ὁμαλὴ καὶ ἀπρόσκοπτος συμβίωσις τῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν κοινωνίαν ἐκλαμβάνεται ὡς τάξις καὶ ἀρμονία, ἐνῶ ἡ διατάραξις αὐτῆς ὡς ἀποδιοργάνωσις καὶ δυσαρμονία. Τούτων οὕτως ἐχόντων, δυσκόλως ὁ ἔχων εὐαισθησίαν εἰς τὸ καλὸν καὶ ἐκτιμῶν αὐτὸ δεόντως ἐκτρέπεται εἰς πράξεις ἀντικοινωνικάς, διότι αὗται εἶναι συγχρόνως καὶ ἀντικαλαισθητικά, ἢ ἀφήνει χωρὶς ἐπὶ κρισιν πράξεις συντελούσας εἰς βλάβην τῆς κοινωνικῆς γαλήνης καὶ ἀρμονίας· καθὼς εἶναι εὐνόητον, καὶ ἡ μία ἐκδήλωσις καὶ ἡ ἄλλη ἔχει ἠθικὴν χροιάν. Τὸ πρόσωπον, ἀφ' ἑτέρου, τὸ ὁποῖον τιμᾷ τὰς ἀξίας τὰς συνυφασμένας μὲ τὴν τέχνην καὶ τὸ καλόν, τιμᾷ καὶ τηρεῖ τὰς ἀξίας τὰς διεπούσας τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν κοινωνίαν, καθότι αἱ μὲν προϋποθέτουν τὰς δὲ ἢ εἶναι ἀποτελέσματα αὐτῶν. Καλαισθησία καὶ ἠθικότης εἶναι γενικῶς συγγενεῖς ἔννοιαι, ἀφοῦ ἔχουν, καθὼς ὑπεδηλώθη καὶ ἀμέσως ἀνωτέρω, κοινὰ γνωρίσματα. Ἐπιτρέπεται ἐπομένως ἡ παρατήρησις, ὅτι εἰς λύσιν τοῦ μεγάλου προβλήματος τῆς ἐποχῆς μας, τὸ ὁποῖον ἀναμφιβόλως εἶναι ἠθικῆς φύσεως, μεγάλως συνέβαλε καὶ ἡ μύησις ὅχι μόνον νέων, ἀλλὰ καὶ ὀρίμων κατὰ τὴν ἡλικίαν ἀνθρώπων, εἰς τὴν τέχνην, μὲ βάσιν τὰ εἰς τὴν ὀπτικὴν ἀντίληψιν ὑποπίπτοντα ἐκθέματα τῶν μουσείων τέχνης, ὅπως βεβαίως καὶ πολλὰ ἄλλα.

14. Βλ. σελ. 367.

15. Πρβ. σελ. 366.

ε. *Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀτόμου εἰς αὐτόνομον καὶ ἐλευθέραν προσωπικότητα*

Πρόβλημα ἀπασχολοῦν ζωηρῶς τοὺς ἐκπροσώπους ὀρισμένων ἐπιστημῶν – τῆς κοινωνιολογίας, τῆς ψυχολογίας, τῆς παιδαγωγικῆς κ.ἄ. – εἶναι ἡ ἀποτροπὴ τῆς μαζοποίησης τοῦ ἀτόμου καὶ ἐπομένως ἡ διατήρησις αὐτοῦ ὡς αὐτοτελοῦς καὶ ἐλευθέρως σκεπτομένης καὶ βουλομένης προσωπικότητος.

Ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται εἰς τὸν κόσμον ὡς ἄτομον διακρινόμενον, λόγῳ τῶν ἰδιαιτέρων φυσικῶν γνωρισμάτων του, παντὸς ἄλλου ἀτόμου ἀνεξαρτήτως φύλου καὶ ἡλικίας. Τὸ ἄτομον τοῦτο ἐν τούτοις, τὸ ὁποῖον ἐπιπροσθέτως ἤδη ἀπὸ τῆς βρεφικῆς ἡλικίας προσπαθεῖ νὰ καθιστᾷ αἰσθητὴν εἰς τοὺς ἄλλους τὴν αὐτόνομον ὑπαρξίν του δι' ἀρνητισμοῦ καὶ πολλῶν ἄλλων ἐκδηλώσεων, εἶναι δυνατόν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ὀρισμένων παραγόντων δρῶντων εἰς τὴν κοινωνίαν νὰ χάσῃ μέχρι μεγάλου βαθμοῦ ἢ καὶ ἐξ ὀλοκλήρου τὴν ἰδίαν του ὑπόστασιν καὶ νὰ λαμβάνῃ ἀποφάσεις καὶ ἐνεργεῖ ὡς μᾶζα, ὡς σύνολον δηλαδὴ ἀνθρώπων ἀγόμενον καὶ φερόμενον ὅχι αὐτοπροαιρέτως, ἀλλὰ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἀσκουμένης ἐπ' αὐτοῦ ὑποβολῆς μέσῳ ἰδεῶν, πληροφοριῶν, γνώσεων κλπ. ἐμφυτευομένων εἰς αὐτὸ καταλλήλως ἔξωθεν· εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς τὸ ἄτομον ἔχει ἀποπροσωποποιηθῇ καὶ κολλεκτιβοποιηθῇ.

Πολλοὶ εἶναι οἱ παράγοντες οἱ ἐπιφέροντες, συνειδητῶς εἴτε ἀσυνειδητῶς ἀδιάφορον, τὴν ἀπορρόφησιν τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴν μᾶζαν, ἀλλὰ ἐδῶ θὰ ἀναφερθῶμεν μόνον εἰς τὰς ἐπιστήμας, μάλιστα δὲ τὰς φυσικὰς, καὶ τὴν τεχνολογίαν, διότι καὶ αἱ μὲν καὶ ἡ δέ, ὡς ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων των, δὲν εἶναι ἀνεύθυνοι τῆς ἀπωλείας τῆς αὐτονομίας καὶ ἐλευθέρως ἐκλογῆς αὐτοῦ.

Ἀναφέρομεν ὀρισμένα γνωρίσματα τῶν φυσικῶν ἰδίᾳ ἐπιστημῶν καὶ τῶν ἐφαρμογῶν των, διὰ νὰ δείξωμεν, πῶς αὗται γίνονται αἰτία μαζοποίησης τοῦ ἀνθρώπου.

Εἰς τὴν ἐπιστήμην ἡ ἔρευνα ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἐπὶ μέρους, ἀπὸ τὴν παρατήρησιν ἐνὸς ἐκάστου σειρᾶς ὅλης πραγμάτων παρουσιαζόντων κοινὸν γνώρισμα, μὲ ἐπιδιώξιν τὴν συναγωγὴν γενικεύσεως (ἀρχῆς, νόμου κλπ.) ἐρμηνευούσης ἢ διεπούσης ὀλόκληρον τὴν κατηγορίαν, τὴν ὁποίαν ἀπαρτίζουν τὰ καθ' ἕκαστον ἐξετασθέντα. Τὸ μεμονωμένον πρᾶγμα, ὡς ἐκ τούτου, δὲν ἔχει καθ' ἑαυτὸ ἀξίαν, ἀλλὰ μόνον ὡς μέρος τῆς ὁμάδος, τῆς τάξεως εἰς τὴν ὁποίαν κατετάχθη μαζὶ μὲ πολλὰ ἄλλα. Διὰ τὴν ἐπιστήμην τὴν ἀξίαν ἔχει ἡ ὁμάς, ὅχι τὸ ἐπὶ μέρους, καὶ δι' αὐτὴν ἔχει διατυπωθῇ ἡ γενίκευσις ἢ περικλείουσα τὴν νέαν γνῶσιν. Ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην, δοθείσης τῆς μεγάλης συμβολῆς της εἰς τὴν διεύρυνσιν τῆς γνώσεως καὶ τὴν πρόοδον τῆς ἀνθρωπότητος, εἶναι εὐκολον νὰ μεταφερθῇ καὶ καταστῇ εἰς πολλοὺς κοινὴ ἡ ἰδέα τῆς μαζοποίησης, νὰ ἀποδοθῇ δηλαδὴ ἀξία ὅχι εἰς κάθε ἄτομον, ἀλλὰ εἰς ὁμάδας ἀτόμων, αἱ ὁποῖαι σήμερον εἰς πολλὰς χώρας δυστυχῶς ἀντικαθιστοῦν τὴν ἀτομικὴν σκέψιν καὶ βούλησιν διὰ τῆς συλλογικῆς.

Εἰς τὴν τέχνην ἀντιθέτως ἡ προσοχὴ στρέφεται πρὸς τὸ μεμονωμένον, πρὸς ἕκαστον ἰδιαιτέρως ἔργον τέχνης, καὶ παραμένει εἰς αὐτό, χωρὶς νὰ ἐπιδιώκεται ἀνεύρεσις καὶ διατύπωσις γενικεύσεως. Ἡ καλαισθητικὴ δὲ ἐμπειρία τὴν ὁποίαν δοκιμάζομεν, δὲν προέρχεται ἀπὸ εἶδη ἢ κατηγορίας ἔργων τέχνης, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν μεμονωμένων, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἔχει ἰδίαν ὑπόστασιν καὶ μορφήν καὶ δὲν παίρνει ἔννοιαν ἀπὸ ἄλλο ἢ ἄλλα.

Ἀσφαλῶς καὶ εἰς τὴν τέχνην κάμνομεν λόγον περὶ κατηγοριῶν καὶ μεγαλυτέρων

όλων, εἰς τὰ ὅποια ὑπάγονται ἐπὶ μέρους ἔργα ἐπὶ τῇ βάσει ἐπιστημονικῶν κριτηρίων – ἱστορικῶν, ἀρχαιολογικῶν, ἀνθρωπολογικῶν, φιλοσοφικῶν κ.ἄ. – ἀλλὰ ἡ τοιαύτη ἀντιμετώπισις αὐτῶν δὲν ἔχει ὥς ἐπακολούθημα τὴν ἀπώλειαν τῆς ἰδιομορφίας ἐκάστου¹⁶.

Ἐναφέρομεν κατὰ δεύτερον λόγον τὴν ἐπὶ τῇ βάσει θεωρητικῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων καὶ τῶν ἐφαρμογῶν τῶν μαζικὴν παραγωγὴν ἀγαθῶν, τὰ ὅποια οὕτω προσφέρονται ἐν ἀφθονίᾳ καὶ εἰς τιμὰς προσιτὰς εἰς τὸ εὐρὺ κοινόν. Τὸ καθένα δὲ ἀπὸ τὰ μαζικῶς παραγόμενα ἀγαθὰ δὲν ἔχει ἰδιομορφίαν, διότι ὅλα ἔχουν προκύψει σωρηδὸν μὲ τὴν ἰδίαν ἀκριβῶς μέθοδον.

Ἡ μαζικὴ παραγωγὴ εἶναι ξένη πρὸς τὴν δημιουργίαν εἰς τὴν τέχνην. Ἡ κατάκτησις θεωρητικῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως, ὅπως καὶ ἡ ἀνεύρεσις τρόπου ἐφαρμογῆς αὐτῆς εἰς τὴν πρᾶξιν, εἶναι δημιουργία, ἀλλὰ ἡ διὰ τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῆς μαζικὴ παρασκευὴ προϊόντων εἶναι ἀπλῶς παραγωγὴ, ὄχι δημιουργία. Ἡ φιλοτέχνησις ἀντιθέτως ἔργου τέχνης εἶναι δημιουργία τοῦ φιλοτεχνήσαντος αὐτό, ἐφ' ὅσον βεβαίως εἶναι ἄξιον λόγου, διότι εἰς αὐτὸ ἰδιαίτερος συνεκεντρώθη ἐπὶ ἀρκετὸν χρόνον, συχνὰ μακρόν, ἡ πνευματικὴ δραστηριότης τοῦ καλλιτέχνου, ὅπως καὶ ὁ δυναμισμὸς τοῦ συναισθηματικοῦ του βίου, ἰδίᾳ δὲ τῆς εὐαισθησίας αὐτοῦ πρὸς τὸ καλόν.

Εἰς τὴν ἐπιστήμην πρὸς τούτοις κάθε πρᾶγμα, τὸ ὅποιον καθίσταται ἀντικείμενον παρατηρήσεως καὶ μελέτης διὰ τὴν συναγωγὴν πορίσματος διέποντος τὴν τάξιν, εἰς τὴν ὁποίαν λόγῳ κοινοῦ γνωρίσματος ἀνήκει, δὲν εἶναι, ὥς εὐνόητον, ἀνεξάρτητον παντὸς ἄλλου, ἀλλὰ μετ' αὐτῶν συναπαρτίζει ἓνα μεῖζον ὅλον, τὸ ὅποιον προσδιορίζει τὸ γενικὸν πόρισμα καὶ ἐπομένως λαμβάνει ἔννοιαν ἀπὸ αὐτό. Ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, τὴν ἐπιστήμην δὲν ἐνδιαφέρει τὸ μεμονωμένον (φυσικὸν) πρᾶγμα, διότι ἡ ἐξέτασις αὐτοῦ ἡμπορεῖ μὲν νὰ δίδῃ λαβὴν διὰ διατύπωσιν ὑποθέσεων, ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ διὰ τὴν συναγωγὴν πορίσματος κύρους. Εἰς τὴν τέχνην ἕκαστον δημιουργήμα δὲν ἀντλεῖ τὴν καλαισθητικὴν ἔννοιαν καὶ ἄξιαν τοῦ ἀπὸ ἄλλο ἔργου, ἔστω καὶ ἂν τὸ ἄλλο αὐτὸ ἀνήκη εἰς τὴν ἰδίαν καλὴν τέχνην καὶ ἀκόμη παριστᾷ τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς μορφήν – ἓνα ἔφηβον δισκοβόλον π.χ. – διότι ἔχει ἰδίαν ἀτομικότητα, ἡ ὁποία εἰς οὐδὲν ἄλλο ἔργον ἀνευρίσκεται. Καὶ εἰς τὴν φύσιν ἀσφαλῶς ὑπάρχει ποικιλία, ἀλλὰ ὁ ἐπιστήμων ἐρευνητῆς ἡμπορεῖ νὰ ἀνευρίσκῃ κάποια ὁμοιομορφίαν μεταξὺ φυσικῶν πραγμάτων καὶ ἐρειδόμενος ἐπ' αὐτῆς νὰ ἐπιδιώκῃ νὰ συνάγῃ γενικὸν πόρισμα ἔχον ἰσχὺν δι' ὅλους τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς αὐτῆς κατηγορίας. Εἰς τὴν τέχνην, ἡ ἀντίληψις ἡ ὁποία γεννᾶται ἀπὸ δύο ἢ περισσότερα ἔργα τέχνης εἶναι διαφορετικὴ, ἡ δὲ ὠραιότης τὴν ὁποίαν περικλείει ἕκαστον εἶναι ἀνεξάρτητος τῆς προερχομένης ἀπὸ οἰονδήποτε ἄλλο. Ἡ ἐμπειρία ἡ προερχομένη ἀπὸ ἕκαστον ἔργον τέχνης εἶναι πλήρης, διότι τοῦτο ἀποτελεῖ μίαν ὄντοτητα ὁλοκληρωμένην, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ προερχομένη ἀπὸ ἓνα φυσικὸν πρᾶγμα εἶναι ἐλλιπής· αὕτη προκειμένου περὶ φυσικῶν πραγμάτων συμπληρώνεται διὰ τῆς ἐννοίας, ἡ ὁποία δι' ἀφαιρέσεως τῶν δευτερευόντων γνωρισμάτων τῶν προκύπτει ἀπὸ αὐτὰ καὶ περιλαμβάνει ἓνα ἢ περισσότερα οὐσιώδη ἀνευρισκόμενα εἰς ὅλα.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐξατομικεύσεως, ἡ ὁποία διέπει τὴν τέχνην, ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν φύ-

16. Πρβ. καὶ ἀνωτέρω σελ. 371.

σιν τῶν ἀνθρώπων, ἕκαστος τῶν ὁποίων εἶναι ἐκ φύσεως ὄντοτης διαφορετικὴ ἀπὸ οἱ-
ανδήποτε ἄλλην¹⁷. Καὶ ἡ διδασκαλία αὐτῆς ἐπομένως, ἀνεξαρτήτως τῆς χρησιμοποιου-
μένης διδακτικῆς μεθόδου, περικλείει (ὡς ἐκ τῆς φύσεώς της) τὴν δύναμιν νὰ συντελῇ
εἰς ἐξέλιξιν τῶν μουσμένων εἰς αὐτὴν εἰς αὐτονόμους καὶ ἐλευθέρας προσωπικότητας.
Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς τέχνης, εἰδικῶς εἰς μουσεῖον, τὸ κάθε ἐξεταζόμενον ἔκθεμα
δὲν ὑπάγεται ὑπὸ ἄλλα διὰ νὰ ἀποκτήσῃ (καλλιτεχνικὴν) ἀξίαν, διότι τοιαύτην ἀξίαν
ἔχει ἐξ ἰδίων. Εἰς ὀρισμένας περιπτώσεις ἀσφαλῶς γίνονται συγκρίσεις πρὸς ἄλλα ἔρ-
γα, ἀνευρίσκεται ὑπεροχὴ ἢ ὑστέρησις τοῦ ἐξεταζομένου κλπ. ἔναντι αὐτῶν, καθορίζον-
ται κοινοὶ ἢ ὄχι κανόνες τηρηθέντες εἰς ὅλα τὰ συγκρινόμενα ἢ εἰς μέρος αὐτῶν, ἀλλὰ
πάντα ταῦτα καὶ ἄλλα, τὰ ὁποῖα χάριν συντομίας παραλείπομεν, ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ συντε-
λοῦν εἰς μείωσιν τῆς ἰδιομορφίας, τὴν ὁποίαν ἔχει ἕκαστον ἔργον τέχνης.

Εἰς τὴν σημερινὴν κοινωνίαν πολλοὶ ἄνθρωποι οὐδέποτε ἀπέκτησαν, λόγῳ ἴσως κα-
κῆς ἀγωγῆς, αὐτονομίαν καὶ ἀνεξαρτησίαν ἢ εἶχαν μὲν, ἀλλὰ τὴν ἔχασαν ἀπορροφηθέν-
τες ἀπὸ ὁμάδας, τῶν ὁποίων ἠναγκάσθησαν νὰ γίνουν μέλη ἢ πιεσθέντες ἀπὸ ἰδέας, αἱ
ὁποῖαι καταλλήλως ἐνεφυτεύθησαν εἰς αὐτοὺς· οὗτοι οὔτε συναισθηματικῶς οὔτε κοινω-
νικῶς ὄριμοι ἄνθρωποι δύνανται νὰ χαρακτηρίζονται, διότι εἰς αὐτοὺς τὸ μὲν συναι-
σθημα ἔχει χάσει τὸν δυναμισμόν του εἰς τὴν ἀναζήτησιν καὶ ἀπόκτησιν τοῦ μεγαλυτέ-
ρου ἀγαθοῦ τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ σκέπτεσθαι αὐτοβούλως καὶ ἐκφράζεσθαι ἐλευθέρως, ἢ
δὲ κοινωνικὴ τῶν ὑπόστασις εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ μὴ δύνανται νὰ συμπεριφέρωνται
ὡς ἄτομα ὑπεύθυνα καὶ ἀδέσμευτα ἀπὸ ἐξωτερικὰς πιέσεις καὶ καταπιέσεις, ἀλλὰ ὡς
ὄντα συμμορφούμενα εἰς τὰ κελεύσματα ἄλλων καὶ ρυθμίζοντα τὴν συμπεριφορὰν τῶν
συμφώνως πρὸς αὐτά. Ἐνεκα τῶν λόγων τούτων τὰ ἐν λόγῳ ἄτομα εἶναι εὐκόλῳ νὰ
χάσουν καὶ τὸν ἀνθρωπισμόν των καὶ νὰ προβαίνουν εἰς πράξεις, τὰς ὁποίας τὰ ἴδια θὰ
κατέκριναν, ἂν διετήρουν τὴν ἀτομικὴν ὑπαρξιν καὶ ἀνεξαρτησίαν των.

Μὲ τὰ ἀνωτέρω δὲν ἐννοοῦμεν, ὅπως εὐκόλως γίνεται ἀντιληπτόν, τὴν κατ' ἐλευθέραν
ἐκλογὴν συμμόρφωσιν τοῦ ἀτόμου εἰς τὸν κοινωνικὸν κώδικα καὶ τὴν αὐτοβούλως τή-
ρησιν αὐτοῦ, ἀλλὰ τὴν ἀδυναμίαν του, ἔνεκα ἐξουθενώσεως τῆς ἀντιστάσεώς του, νὰ
ἐνεργῇ διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι ἔχει ἐπιβληθῇ εἰς αὐτό, παρὰ τὴν ἐλευθέραν βούλησίν του,
μὲ τὰ μέσα, τῶν ὁποίων γίνεται εὐρεῖα χρῆσις σήμερα πρὸς ἀλλοτριώσιν τῆς ἀτομικῆς
ἀνεξαρτήτου καὶ αὐτοτελοῦς προσωπικότητος¹⁸.

Ἡ ἐπίδρασις τῆς διδασκαλίας τῆς τέχνης ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, κατ' ἐξοχὴν δὲ ἐπὶ τοῦ
παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου, εἶναι διττή: Ἀφ' ἑνὸς μὲν προάγει τὴν ἀτομικὴν ἐξέλιξιν πρὸς
τὴν αὐτοτέλειαν καὶ τὴν ἀνεξάρτητον ὑπαρξιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ συμβάλλει εἰς τὴν ἀπό-
κτησιν ὑπὸ τοῦ ἀτόμου τέτοιας ψυχοσυνθέσεως, ὥστε νὰ μὴν ἀνέχεται τὰς προσπαθείας
πρὸς δέσμευσίν του, ἀκόμη δὲ καὶ νὰ ἐξανίσταται, ὅσάκις ἐπιχειρεῖται συμμόρφωσις
τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ εἰς τρόπους σκέψεως καὶ συμπεριφορᾶς κατακρινομένους
ὑπὸ τῶν *ἐν φρονούντων*.

Εἰς τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τῆς διδασκαλίας τῆς τέχνης ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἰδίᾳ δὲ

17. Ἐκτός, ὡς αὐτονόητον, τῶν αὐθεντικῶν διδύμων.

18. Ἐνταῦθα ἐννοοῦμεν τὴν μύησιν ἢ διδασχὴν, τὴν προπαγάνδαν καὶ τὴν διαφήμισιν. Ἴδὲ περὶ αὐτῶν Ν.
ΜΕΛΑΝΙΤΟΥ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν παιδαγωγικὴν* (ἐν Ἀθήναις 1976) 519-578.

τοῦ ὑπὸ ἀνάπτυξιν, πρέπει νὰ προστεθῇ ἡ σημασία τῆς ἐλευθερίας τὴν ὁποίαν ἔχουν οἱ καλλιτέχναι νὰ συλλαμβάνουν μορφὰς καὶ ἀπεικονίζουν αὐτὰς μὲ τὰ ἐκφραστικὰ μέσα, τὰ ὁποῖα προσιδιάζουν εἰς τὴν καλὴν τέχνην, τὴν ὁποίαν ὑπηρετοῦν. Τέχνη δεσμευομένη, τέχνη ὀφείλουσα νὰ συμμορφώνεται πρὸς ἐπιταγὰς ἐπιβαλλομένας ὑπὸ ἀνθρώπων ἀσχέτων πρὸς αὐτήν, δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἐξυπηρετῇ τὸ καλόν, ὅπως συλλαμβάνει αὐτὸ ὁ ἐκπρόσωπος αὐτῆς.

Καὶ ἡ ἐπιστήμη ἀσφαλῶς δὲν προάγεται μὲ δέσμευσιν τῶν ἐρευνητῶν, ἀλλὰ διὰ τὴν τέχνην ἡ ἐλευθερία ἔχει ἀκόμη μεγαλυτέραν σπουδαιότητα, ἐπειδὴ αὕτη δὲν ἐπιδιώκει τὴν παραγωγὴν χρησίμου δημιουργήματος¹⁹ εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἰσχύει διὰ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὰς ἐφαρμογὰς τῆς, ἀλλὰ κάτι πολὺ πέρα τοῦ χρησίμου εὐρισκόμενον, κάτι, τοῦ ὁποίου ἡ ἐμπειρία συγκινεῖ μὲ μόνην τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ, ἐλευθερώνει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὰς ὀργανικὰς τοῦ ἀνάγκας καὶ τὸν ἀνυψώνει εἰς βαθμόν, ὥστε ὑπεράνω τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν νὰ θέτῃ τὸ εὐγενές, μία βασικὴ πλευρὰ τοῦ ὁποίου εἶναι τὸ ἐλευθέρως καὶ ἀδεσμεύτως ζῆν. Θὰ ἤρχετο κανεὶς σήμερα, ὅπως ἡ τέχνη εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς εἶναι τόσον ἐλευθέρα, ὅσον εἰς τὴν Ἑλλάδα τῶν κλασσικῶν χρόνων, καθὼς δεικνύουν, πλὴν ἄλλων, τὰ ἐκθέματα τῶν ἀρχαιολογικῶν μουσείων.

5. Ἡ διδασκαλία τῆς τέχνης

Εἰς τὸ τελευταῖον κεφάλαιον τῆς μικρᾶς αὐτῆς μελέτης θὰ διατυπωθοῦν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων, ὅπως καὶ τῶν σημερινῶν δεδομένων τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς παιδαγωγικῆς, ὠρισμέναι γενικαὶ παρατηρήσεις περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς τέχνης ἐν γένει, ἰδίᾳ δὲ περὶ τῆς διδασκαλίας αὐτῆς μὲ ἐπίκεντρον τὸ μουσεῖον καὶ τὰ ἐκτιθέμενα εἰς αὐτὸ ἔργα τέχνης. Μὲ τὰς παρατηρήσεις αὐτὰς ἐλπίζεται ὅτι γίνεται πλήρωσις τῶν κενῶν, τὰ ὁποῖα ἀφήκαν τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα καὶ δίδεται ἀπάντησις εἰς ἄλλας εὐλόγους ἀπορίας, αἱ ὁποῖαι ἤθελον ἀνακύψει εἰς τὸν ἀναγνώστην τῶν γραμμῶν τούτων ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐξεταζόμενον ἐνταῦθα θέμα. Κατωτέρω προβάλλεται ἐκάστη παρατήρησις ὑπὸ ἓνα τίτλον καθορίζοντα τὸ ἀντικείμενον εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται αὕτη, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀκολουθεῖ σύντομος ἀνάπτυξις αὐτῆς.

α. Ἡ ἔκτασις τῆς διδασκαλίας τῆς τέχνης

Παρατηροῦμεν ἐν πρώτοις, ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς τέχνης καὶ εἰς τὸ σχολεῖον καὶ εἰς τὸ μουσεῖον καὶ εἰς ἄλλους χώρους ἐπιβάλλεται νὰ ἐκτείνεται εἰς ὅλους τοὺς μαθητὰς τῶν σχολείων τῆς γενικῆς ἐκπαιδεύσεως· ἂν δὲ δὲν διδαχθῇ αὕτη, διὰ διαφόρους λόγους, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὑποχρεωτικῆς ἐκπαιδεύσεως εἰς τὸ σχολεῖον, οἱ καταρτίζοντες τὰ προγράμματα ἐπιμορφώσεως ὀφείλουν νὰ συμπεριλάβουν καὶ τὸ μάθημα τοῦτο εἰς αὐτά.

Λόγοι δὲ συνηγοροῦντες ὑπὲρ τῆς καθολικῆς διδασκαλίας τῆς τέχνης εἶναι, μεταξὺ ἄλλων, καὶ οἱ ἐπόμενοι: Ἡ ὑπαρξὶς κατὰ πρῶτον εὐαισθησίας εἰς τὸ ὥραϊον εἰς ὅλα τὰ

19. Βλ. καὶ REINACH PEYRE, *Γενικὴ ἱστορία τῆς τέχνης*, μετάφρ. Π. Πρεβελάκη, τ.1 (ἐν Ἀθήναις 1931) 7 κέ.

παιδιά, καίτοι εἰς διάφορον βαθμὸν εἰς ἕκαστον. Ὡς ἔχει ἐξακριβωθῇ, ἤδη ἀπὸ τῆς βρεφικῆς ἡλικίας παρατηρεῖται προτίμησις ὅλων τῶν παιδιῶν πρὸς ὠρισμένα χρώματα ἢ ἀποστροφή πρὸς ἄλλα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐρμηνεύεται ὡς ἐκδήλωσις ὑπ' αὐτῶν εὐαισθησίας πρὸς τὸ ὡραῖον. Ἡ σπουδαιότης κατὰ δεύτερον λόγον τῆς τέχνης ὡς τομέως τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ ἐπομένως ἡ ἀξία, τὴν ὁποῖαν ἀποκτᾷ ἡ διὰ τῆς εἰσαγωγῆς εἰς αὐτὴν διεύρυνσις τῆς ἐμπειρίας τοῦ ἀνθρώπου, δοθέντος ὅτι τὰ ὑπάρχοντα εἰς τὸν νοῦν στοιχεῖα τῆς πείρας εἶναι τὸ πεδῖον, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου δρᾷ ἡ σκέψις πρὸς ἀντιμετώπισιν πλείστων ὅσων ἀναγκῶν καὶ ἐπίτευξιν μακρᾶς σειρᾶς σκοπῶν αὐτοῦ.

Ὡς τρίτον λόγον ἀναφέρομεν τὴν συμπλήρωσιν τῆς φύσεως. Τὸ καλὸν ὑπάρχει, καθὼς ἔχει λεχθῇ, καὶ εἰς τὴν φύσιν, ἀλλὰ τὸ ἐκφραζόμενον εἰς τὴν τέχνην εἶναι ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων διαφορετικόν, ἂν καὶ ἡ τέχνη εἶναι μέχρις ὠρισμένου βαθμοῦ μίμησις τῆς φύσεως²⁰. Διὰ τῆς τέχνης, παρὰ τὸν φυσικόν, ἔχει δημιουργηθῇ καὶ διαρκῶς ἀναδραμεύεται ἕνας ἄλλος κόσμος, ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς τῆς αὐτοτελοῦς τοῦ ὑπάρξεως, συμπληρώνει καὶ βελτιώνει τὸν φυσικόν, μάλιστα δὲ ἀφ' ἧς ὁ ἄνθρωπος ἐγκατέλειψε τὴν παθητικὴν στάσιν ἔναντι τοῦ περιβάλλοντος καὶ ἀνέλαβεν ἐνεργητικὴν. Θὰ ἦτο ἐπομένως μεγίστη παράλειψις, ἂν ἡ ἀγωγή ἡγνόει τὸν διὰ τῆς τέχνης δημιουργηθέντα καὶ διαρκῶς δι' αὐτῆς ἀναδραμεύμενον κόσμον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον μόνον εὐεργετικαὶ ἐπιδράσεις ἀσκοῦνται ἐπὶ ἑκάστου ἀτόμου. Προσπάθεια πρὸς γνῶσιν αὐτοῦ, ὅπως ἐπίσης καὶ πρὸς δημιουργίαν εἰς αὐτόν, προάγει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων²¹.

β. Ἡ τέχνη ὡς μάθημα γενικῆς μορφώσεως

Εἰς τὰ προηγουμένως λεχθέντα περὶ διδασκαλίας τῆς τέχνης εἰς ὅλους τοὺς μαθητὰς τῶν σχολείων τῆς γενικῆς ἐκπαιδεύσεως προστίθενται ἐνταῦθα καὶ ὀλίγα τινὰ περὶ αὐτῆς ὡς μαθήματος γενικῆς μορφώσεως, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον πρὸς τούτοις καθιστᾷ ἀναγκαίαν τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν ἐν λόγῳ σχολείων.

Γενικὴ ἐκπαίδευσις, ὡς γνωστόν, εἶναι ἐκείνη, διὰ τῆς ὁποίας ὑποβοηθεῖται ἡ ἐξέλιξις ὅλων τῶν πλευρῶν τῆς προσωπικότητος τῶν νέων, ἡ ὁλοκλήρωσις αὐτῆς καὶ ὁ ἐξ-ανθρωπισμὸς αὐτῶν διὰ τῆς οἰκιοποιήσεως τῶν μεγάλων ἀξιῶν τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν ρυθμίσεως τῆς συμπεριφορᾶς τῶν μέσῳ τῆς διδασκαλίας μαθημάτων κρινόμενων καταλλήλων πρὸς τοῦτο. Ἐπαγγελματικὴ δὲ εἶναι ἡ ἐκπαίδευσις, διὰ τῆς ὁποίας οἱ νέοι βοηθοῦνται νὰ ἐπιλέξουν ἐπάγγελμα ἀνάλογον πρὸς τὰς ἱκανότητας καὶ τὰ διαφέροντά των, νὰ παρασκευασθοῦν διὰ τὴν ἐξάσκησιν αὐτοῦ καὶ εἰσέλθουν εἰς αὐτό. Ἡ γενικὴ ἐκπαίδευσις εἶναι βεβαίως προπαρασκευαστικὴ ὠρισμένων ἐπαγγελμάτων, ἡ δὲ ἐπαγγελματικὴ συμβάλλει καὶ εἰς ψυχικὴν καλλιέργειαν τοῦ νέου, ἀλλὰ μὲ τὰ ζητήματα αὐτὰ δὲν θὰ ἀσχοληθῶμεν ἐδῶ²².

Πολλὰ εἶναι τὰ μαθήματα, μὲ τὴν διδασκαλίαν τῶν ὁποίων παρέχεται γενικὴ ἐκπαίδευσις εἰς τοὺς νέους· ἀναφέρομεν ἀπὸ αὐτὰ τὴν κλασσικὴν, ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν γραμματείαν, τὴν σύγχρονον λογοτεχνίαν, τὰ θρησκευτικά, τὴν ἱστορίαν, τὰ μαθημα-

20. Πρβ. καὶ H. TAINE, *Philosophie de l'art* I (Paris, Hachette, 1948) 23 κέ.

21. Βλ. καὶ ἄνωτέρω σελ. 373 κέ.

22. Βλ. περὶ αὐτῶν Ν. ΜΕΛΑΝΙΤΟΥ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν παιδαγωγικὴν*, ἔ.δ. 486-518.

τικά κ.ἄ. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγεται καὶ τὸ μάθημα τῆς τέχνης, διότι καὶ τοῦτο περικλείει μεγάλην μορφωτικὴν δύναμιν.

Ὑπενθυμίζομεν τὰ ἐπόμενα γνωρίσματα τῆς τέχνης εἰς ἀπόδειξιν τῶν λεχθέντων περὶ τῆς μορφωτικῆς δυνάμεως αὐτῆς: α. Τὴν φύσιν τῶν γνώσεων καὶ τῶν ἄλλων στοιχείων τῆς πείρας, τὰ ὅποια συγκροτοῦν αὐτὴν ὡς μάθημα. β. Τὴν ἄσκησιν τῶν πνευματικῶν δυνάμεων τοῦ νέου ὡς ἐκ τῆς δυσχερείας, τὴν ὁποίαν περικλείουν πολλαὶ γνώσεις ἀπὸ τὰς συνιστώσας αὐτὴν, καὶ ὡς ἐκ τῆς μεθόδου τῆς αὐτενεργοῦ μαθήσεως, ἡ ὁποία πολλάκις ἔχει τὴν θέσιν τῆς κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος τούτου. γ. Τὴν προαγωγὴν τῆς δημιουργικῆς ἰκανότητος αὐτοῦ λόγῳ τῶν παρεχομένων κατὰ τὴν διδασκαλίαν συχνῶν εὐκαιριῶν πρὸς δημιουργίαν καὶ τῶν ἀξιολόγων προτύπων, τὰ ὅποια τίθενται πρὸ αὐτοῦ, εἰς τὰ μουσεῖα ἰδίᾳ, πρὸς μίμησιν. δ. Τὴν ἐξέλιξιν τοῦ καλαισθητικοῦ συναισθήματος καὶ ὁλοκλήρου ἐν γένει τοῦ συναισθηματικοῦ βίου του, μὲ τὴν ὁποίαν συνδέεται στενῶς ἡ κοινωνικὴ καὶ ἠθικὴ ἀνάπτυξις αὐτοῦ. ε. Τὴν μέσῳ τῶν συμβόλων τῶν χρησιμοποιουμένων εἰς τὴν τέχνην ἀνάπτυξιν τῆς προσωπικότητος τοῦ εἰσαγομένου εἰς αὐτὴν, ὅπως καὶ τὴν ἴσης σπουδαιότητος διὰ τὸ ἄτομον προαγωγὴν τοῦ ἐκφράζεσθαι δι' αὐτῶν εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν δημιουργίαν. στ. Τὴν προαγωγὴν τέλους τῆς ἀτομικότητος, εἰδικώτερα δὲ τῆς εὐαισθησίας ἐκάστου ἀτόμου εἰς τὸ καλόν, ἡ ὁποία πρέπει νὰ εἶναι ἀπαραίτητον γνώρισμα τοῦ τυχόντος γενικῆς ἐκπαιδεύσεως ἀτόμου.

γ. Ἡ ἐποπτικὴ διδασκαλία τῆς τέχνης

Ἐποπτικὴ λέγεται ἡ διδασκαλία, κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῆς ὁποίας παρουσιάζεται πρὸ τοῦ αἰσθητηρίου τῆς ὁράσεως, ὅπως καὶ ἄλλων αἰσθητηρίων, τὸ συγκεκριμένον πρᾶγμα τὸ ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς.

Διὰ τῆς παρουσιάσεως ἐν τούτοις εἰς τὰ αἰσθητήρια ἐνὸς συγκεκριμένου πράγματος – π.χ. φυτοῦ, ζώου, πτηνοῦ, ἰχθύος, ὀρυκτοῦ κλπ. – δὲν ἐπέρχεται πλήρης ἐνημέρωσις περὶ αὐτοῦ, ἐπειδὴ ὑπάρχουν καὶ πολλαὶ γνώσεις ἀναφερόμεναι εἰς αὐτὸ μὴ ἀποκτώμεναι διὰ κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεως· εἶναι ὁμως καὶ ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἡ ἀπόκτησις ἐμπειρίας ἐνὸς συγκεκριμένου πράγματος μαζί μὲ τὴν οἰκιοποίησιν τῶν περὶ αὐτοῦ ὑπαρχουσῶν γνώσεων, αἱ ὁποῖαι, ἐπαναλαμβάνομεν, εἶναι ἀνεξάρτητοι τοῦ ἐρεθισμοῦ τοῦ προερχομένου ἀπὸ αὐτοῦ τοῦτο τὸ πρᾶγμα, συμπληρώνεται ἡ περὶ αὐτοῦ ἐνημέρωσις τοῦ ἀτόμου. Εἶναι πρὸς τούτοις ἐκτὸς ἀμφισβήτησεως, ὅτι ἡ κατ' αἴσθησιν ἀντίληψις συνιστᾷ πολλάκις ὠλοκληρωμένην ἐνημέρωσιν, ἐφ' ὅσον τὸ πρᾶγμα τὸ προσπίπτον εἰς αὐτὴν εἶναι ἀπλοῦν, οἱ ἀντιλαμβανόμενοι αὐτὸ μικρὰ παιδιὰ, βρέφη ἢ νήπια, καὶ ἡ πρόθεσις τοῦ παρουσιάζοντος τὸ πρᾶγμα εἰς τὰ αἰσθητήρια δὲν ἐκτείνεται πέρα τῆς κατ' αἴσθησιν ἐντυπώσεως, προκειμένου λ.χ. περὶ τοῦ τῆς ὁράσεως, τῆς θέας αὐτοῦ. Εἶναι ἴσως περιττὸν νὰ λεχθῇ ὅτι, ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ διδασκαλίας συγκεκριμένου πράγματος, ἡ ὁποία ἀποβλέπει εἰς γνώσιν τῆς φύσεως καὶ τῶν ιδιοτήτων αὐτοῦ, πρέπει νὰ γίνεται συμπλήρωσις τῆς κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεως διὰ τῆς παροχῆς τῶν ὑπαρχουσῶν περὶ αὐτοῦ γνώσεων, ὅπως καὶ τῶν ὑπαρχουσῶν γνώσεων διὰ τῆς κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεως.

Ἡ διδασκαλία τῶν φυσικῶν πραγμάτων, ὅπως τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα καὶ πολλὰ ἄλλα, τότε εἶναι ἡ πρέπουσα, ὅταν κατ' αὐτὴν παρουσιάζονται ταῦτα εἰς τὴν κατ' αἰ-

σθησιν ἀντίληψιν καὶ ὑποβοηθοῦνται οἱ μανθάνοντες νὰ ἀποκτοῦν διὰ κατανόησεως, τὰς περὶ αὐτῶν ἀναγκαίαις γνώσεις, αἱ ὁποῖαι πάντοτε πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογοι πρὸς τὴν ἡλικίαν, τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν παλαιὰν πείραν τῶν μανθανόντων.

Ὅπως τὰ φυσικὰ πράγματα, οὕτω καὶ τὰ ἔργα τέχνης, ὅπου καὶ ἂν εὐρίσκωνται, πρέπει νὰ διδάσκωνται ἐποπτικῶς, ἐπιπροσθέτως δὲ νὰ ὑποβοηθοῦνται οἱ μανθάνοντες νὰ εἰσέρχωνται εἰς τὸ νόημα αὐτῶν διὰ τῆς οἰκειοποιήσεως τῶν ὑπαρχουσῶν περὶ αὐτῶν γνώσεων καὶ κάθε ἄλλου στοιχείου τῆς πείρας, τὸ ὁποῖον θὰ συμβάλῃ εἰς σύλληψιν τοῦ καλοῦ τοῦ δι' αὐτῶν ἐκφραζομένου.

Ἐδῶ ὁμως ἀνακύπτει τὸ ἐξῆς ἐρώτημα: Πότε εἶναι ὀρθὸν νὰ παρουσιάζεται τὸ ἔργον τέχνης εἰς τὴν κατ' αἴσθησιν ἀντίληψιν τῶν εἰσαγομένων εἰς αὐτήν; Πρὸ τῆς παροχῆς εἰς αὐτοὺς οἰασθήποτε γνώσεως περὶ τοῦ ἔργου ἢ μετὰ τὴν παροχὴν τῶν ἀναγκαίων γνώσεων; Τρίτος τρόπος, ὡς αὐτονόητον, εἶναι ἐκεῖνος, κατὰ τὸν ὁποῖον, αἱ γνώσεις παρέχονται καθ' ὃν χρόνον τὸ ἔργον ὑποπίπτει εἰς τὴν κατ' αἴσθησιν ἀντίληψιν τῶν μανθανόντων.

Λέγοντες ὁμως παροχὴν γνώσεων δὲν ἐννοοῦμεν τὸν διὰ μονολόγου γενικὸν κατατοπισμὸν τοῦ ἀκροατηρίου περὶ τοῦ ἔργου τέχνης, τοῦ ὁποῖου κάμνουν συνήθως χρῆσιν ἔνεκα ἐλλείψεως χρόνου καὶ πολλῶν ἄλλων λόγων, οἱ ξεναγοὶ εἰς τὰ μουσεῖα, ἀλλὰ τὴν διὰ καταλλήλου παρωθήσεως τῶν μανθανόντων ἔγερσιν τοῦ διαφέροντος καὶ τῆς προσοχῆς αὐτῶν πρὸς τὸ ἐκάστοτε ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργον, ὅτε οὗτοι προβληματίζονται, ζητοῦν νὰ λύσουν τὰς ἀπορίας των δι' ἀναμοχλεύσεως τῶν παλαιῶν ἐμπειριῶν των, διὰ προσφυγῆς εἰς πηγάς, διὰ προβολῆς ἀποριῶν, διὰ διατυπώσεως διαφόρων κρίσεων καὶ ἐπικρίσεων, ἀντιρρήσεων κ.τ.δ.²³

Ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω τρόπους παρουσιάσεως ἑνὸς ἔργου τέχνης δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δοθῇ προτίμησις εἰς ἓνα, διότι ἡ ἐφαρμογὴ ἐκάστου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐκτίμησιν, τὴν ὁποῖαν κάμνει ὁ ὑπεύθυνος, διὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἔργου, τῶν προσώπων, μαθητῶν ἢ ὄχι, τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζουν τὴν ὁμάδα τῶν μελετητῶν αὐτοῦ· ἡ ἐκτίμησις δὲ ἐρείδεται, μεταξὺ ἄλλων, ἐπὶ τῆς παλαιᾶς καλλιτεχνικῆς πείρας αὐτῶν, τῶν ἱστορικῶν των γνώσεων περὶ τέχνης, τῆς ἀσκήσεως εἰς τὸ συλλαμβάνειν τὸ νόημα τοιούτων ἔργων, τῆς εὐαισθησίας εἰς τὸ καλὸν κλπ. Τοιοῦτοτρόπως πρέπει νὰ εἴπωμεν, ὅτι οὐδεὶς ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀνωτέρω τρόπους ὑπερέχει τῶν ἄλλων· ὁ πλεόν ἀποδοτικὸς ἐπομένως εἶναι ὁ ἐφαρμοζόμενος, μετὰ ἐκτίμησιν, εἰς τὴν κατάλληλον περίστασιν. Πρέπει ὁμως καὶ νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι εἰς τὰς περισσοτέρας περιπτώσεις ἀρμόζει μᾶλλον ὁ τρόπος, κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ὁποῖου τὸ ἔργον ὑποπίπτει εἰς τὴν κατ' αἴσθησιν ἀντίληψιν καὶ συγχρόνως καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἀνακαλυφθῇ καὶ ἀποκτηθῇ ἡ, πέρα τῆς ἐμπειρίας, ὑπάρχουσα περὶ αὐτοῦ πείρα.

Τὸ μουσεῖον, ἡ γλυπτοθήκη ἰδίᾳ καὶ ἡ πινακοθήκη, συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι χώροι, εἰς τοὺς ὁποῖους ὑπάρχουν ἔργα γλυπτικῆς καὶ ζωγραφικῆς, εἶναι ἀναντικατάστατον διὰ τὴν ἐξ ἀμέσου ἀντιλήψεως ἐξέτασιν αὐτῶν, καθὼς καὶ ἡ φύσις εἶναι ἀναντικατάστατος διὰ τὴν σπουδὴν τῶν φυσικῶν πραγμάτων καὶ φαινομένων.

23. Βλ. καὶ κατωτέρω σελ. 388 κέ.

Πρέπει βεβαίως νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἓνα ἔργον τέχνης ἡμπορεῖ νὰ παρουσιασθῇ εἰς τὸ αἰσθητήριον τῆς ὁράσεως ὡς ἰχνογράφημα, ὡς φωτογραφία κλπ., ἀλλὰ κατ' αὐτοὺς τοὺς τρόπους δὲν προσφέρεται τοῦτο, ὅπως εἶναι ἀκριβῶς εἰς τὴν πραγματικότητα. Ἡ παρατήρησις αὐτὴ ἰσχύει καὶ διὰ τὰ φυσικὰ πράγματα, ἀλλὰ πολλάκις, δι' εὐνοήτους λόγους, οὔτε τὰ ἔργα τέχνης οὔτε τὰ φυσικὰ πράγματα εἶναι δυνατόν νὰ γίνωνται ἀμέσως ἀντιληπτὰ χωρὶς τὴν χρῆσιν τεχνητῶν μέσων.

Ἡ διδασκαλία ἐν τούτοις καὶ περὶ τῶν μὲν καὶ περὶ τῶν δὲ ἐν ὄψει αὐτῶν ὑπερέχει ἀσυγκρίτως εἰς ἀπόδοσιν τῆς διεξαγομένης μόνον διὰ λόγων, χωρὶς δηλαδὴ καὶ τὴν κατ' αἴσθησιν ἀντίληψιν αὐτῶν. Ἀσφαλῶς καὶ κατὰ τὴν περιγραφὴν φυσικοῦ εἴτε τεχνητοῦ πράγματος γίνεται ἀντίληψις αὐτοῦ διὰ τῆς δράσεως τῆς φαντασίας, διὰ συλλήψεως τῆς μορφῆς αὐτῶν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ περὶ αὐτῶν προφορικοῦ ἢ γραπτοῦ λόγου, ἀλλ' αὕτη ἀπέχει πολὺ ἢ ὀλίγον τῆς πραγματικότητος. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἐξαίρεται ἡ ἐποπτικὴ διδασκαλία, τὸ διδάσκειν περὶ συγκεκριμένων πραγμάτων παρουσίᾳ αὐτῶν.

Ἡ διδασκαλία περὶ ἔργων τέχνης χωρὶς ἐνατένισιν αὐτῶν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ παραβληθῇ πρὸς διδασκαλίαν ἀρχαίου κειμένου μόνον ἀπὸ μεταφράσεως· ἡ μετάφρασις, ὅπως καὶ ἡ περιγραφὴ ἔργων τέχνης χωρὶς ἄμεσον ἀντίληψιν αὐτῶν, ἀκόμη δὲ καὶ ἡ ἀντ' αὐτῶν ἐξεικόνισις διὰ τεχνητοῦ μέσου, ὅσον ἐπιτυχεῖς καὶ ἂν κριθοῦν, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀντικαταστήσουν πλήρως τὰ πρωτότυπα, τὸ ἀρχαῖον κείμενον καὶ τὸ πραγματικὸν ἔργον τέχνης.

Προκειμένου περὶ πολλῶν φυσικῶν καὶ τεχνητῶν πραγμάτων, ὅπως εἶναι τὰ ἔργα τέχνης, ἰσχύει καὶ τοῦτο: Ἄν ἀποσπασθοῦν ἀπὸ τὸ φυσικόν των περιβάλλον, δὲν κατανοοῦνται πλήρως, διότι ἐξετάζονται ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅλου πεδίου, μέσα εἰς τὸ ὁποῖον ὑπάρχουν καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖον παίρνουν νόημα. Ὡς πρὸς τὰ φυσικὰ πράγματα, τοῦτο εἶναι αὐτονόητον, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ ἔργα τέχνης, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ κατανοηθῇ. Πολλὰ ἔργα τέχνης συναποτελοῦντα ἀρχαιολογικὸν χῶρον εἶναι ὀρθὸν νὰ ἐξετάζωνται μαζὶ μὲ τὰ εὐρισκόμενα εἰς τὸν ἴδιον χῶρον ἔργα. Ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ ἐκθέματα τῆς γλυπτοθήκης καὶ τῆς πινακοθήκης ἰσχύει τὸ ἴδιον, καίτοι τὸ περιβάλλον τοῦ μουσείου ἢ τῆς αἴθουσας, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκτίθεται ἓνα ἐξεταζόμενον ἔργον, εἶναι τεχνητά. Θὰ παρατηρηθῇ ὁμως ὅτι ἡ ταξινόμησις ἢ ὑπάρχουσα εἰς τὸ μουσεῖον ἐν γένει, ἔχει δημιουργήσῃ ἓνα εἶδος φυσικοῦ περιβάλλοντος, τὸ ὁποῖον δὲν πρέπει νὰ παροράται, ἐφ' ὅσον τοῦτο εἶναι δυνατόν.

Προκειμένου περὶ φυσικῶν πραγμάτων, ὁσάκις, διὰ διαφόρους λόγους, δὲν εἶναι εὐχερὴς ἡ ἐξοδος εἰς τὴν φύσιν καὶ ἡ ἐνατένισις τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν πραγμάτων εἰς τὸ φυσικόν των περιβάλλον, ἀνεξαρτήτως τῶν τεχνητῶν μέσων παρουσιάσεως αὐτῶν, περὶ τῶν ὁποίων ἐγίνε λόγος ἀνωτέρω²⁴, λαμβάνει χώραν μεταφορὰ εἰς τὸν τόπον τῆς διδασκαλίας, ἐφ' ὅσον εἶναι τοῦτο κατορθωτόν, διὰ τὴν ἄμεσον παρατήρησιν καὶ ἐξέτασιν αὐτῶν. Ἡ μεταφορὰ ἔργων τέχνης, μάλιστα δὲ γλυπτῶν, ἀπὸ τὴν φυσικὴν θέσιν των εἰς ἄλλους χώρους εἶναι μὲν δυσχερὴς ἢ δυσχερεστάτη, ἀλλ' ὅχι καὶ ἀδύνατος. Ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν, χάριν τῶν μαθητῶν τῶν σχολείων ὀρισμένης περιοχῆς ἢ ὀρίμων ἀνθρώπων μὴ δυναμένων νὰ μεταβοῦν εἰς τὴν πόλιν, ἔνθα τὸ μουσεῖον, ὅπως καὶ δι' ἄλ-

24. Πρβ. σελ. 387.

λους λόγους, είναι ὀρθὸν νὰ γίνεται μεταφορὰ ἀξιολόγων ἔργων τέχνης εἰς ἄλλους χώρους πρὸς ἄμεσον παρατήρησιν καὶ μελέτην, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐξ ἄλλου γίνεται σήμερα εὐρέως ἀπὸ χώρας εἰς χώραν. Πρέπει δὲ νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἀσκουμένη ἐπίδρασις ἐκ τῆς μεταφορᾶς καλλιτεχνικοῦ ἀριστουργήματος εἰς ἄλλον τόπον – καὶ ἐντὸς τῆς αὐτῆς ἐπικρατείας – ὥς ἐκ τῆς προσδοκίας ποὺ γεννᾶται διὰ τὴν ἀφίξιν αὐτοῦ, τῶν σχολίων τοῦ τύπου καὶ τῶν ἄλλων μέσων μαζικῆς ἐνημερώσεως δι' αὐτὸ κλπ., πρέπει νὰ ἀναμένεται μεγάλη.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ σημειώνομεν τὴν σπουδαιότητα τὴν ὁποίαν περικλείει διὰ τοὺς μαθητάς, ἐκτὸς τῶν τοπικῶν μουσείων, ἡ ἰδρυσις καὶ σχολικῶν – φυσιογνωστικῶν, βιομηχανικῶν ἢ βιοτεχνικῶν, ἱστορικῶν, λαϊκῆς τέχνης τοῦ τόπου, ἔνθα λειτουργεῖ τὸ σχολεῖον, καλῶν τεχνῶν κλπ. – μὲ πρόχειρα ἴσως ἀντίγραφα, μὲ εἰκόνας, φωτογραφίας αὐτῶν κλπ., διότι τοιοῦτοτρόπως διευκολύνεται, μέχρις ὀρισμένου βαθμοῦ βεβαίως, ἡ ἐποπτικὴ διδασκαλία.

Ἀνεξαρτήτως ὅλων αὐτῶν, ἡ ἐπίσκεψις μουσείου ὑπὸ μαθητῶν ἢ ὀρίμων κατὰ τὴν ἡλικίαν προσώπων εἶναι πάντοτε εὐκατὰ καὶ ἐπιθυμητὴ λόγῳ τῶν πολλῶν καὶ μεγάλων ὠφελειῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατόν νὰ προκύπτουν ἀπὸ αὐτὴν. Ἡ ἐπίσκεψις ὅμως μουσείου τέχνης, ἡ ὁποία συνίσταται εἰς σύντομον καὶ ἐπιπολαίαν ἐνατένισιν ἐκθεμάτων αὐτοῦ καὶ εἰς ἀκρόασιν τῶν περὶ αὐτῶν λόγων κάποιου προσώπου, ἀποφέρει τὴν ἐκμάθησιν ὀλίγων καὶ τὴν συγκράτησιν ἀκόμη ὀλιγωτέρων.

Εἰς συμπλήρωσιν τῶν λεχθέντων μέχρι τοῦδε περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς τέχνης εἰς τὸ μουσεῖον, θὰ προστεθοῦν ὀλίγα τινὰ περὶ ὀρισμένων ἄλλων παρεμφερῶν ἀπαιτήσεων προβαλλομένων, σήμερα ἰδίᾳ, εἰς τὸ ἐν λόγω ἴδρυμα.

Ἀναφέρεται ἐν πρώτοις ἡ ἐξέτασις ἐνώπιον ἐνδιαφερομένων διὰ τὴν τέχνην ἐπισκεπτῶν τοῦ μουσείου περιωρισμένου ἀριθμοῦ ἐκθεμάτων αὐτοῦ, ἐπιλεγομένων ἐπὶ τῇ βάσει μιᾶς ἢ περισσοτέρων ἀρχῶν, τιθεμένων δὲ ἐκ τῶν προτέρων ὑπ' ὧσιν αὐτῶν μαζὶ μὲ τὴν σκοπιμότητα, εἰς τὴν ὁποίαν ἀποβλέπει ἡ τοιαύτη προσπάθεια. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ ἐξέτασις ἔργων τέχνης, ὥς ἐκ τοῦ ὑπάρχοντος χρόνου, λαμβάνει μεγαλύτερον βάθος καὶ ἐκτείνεται εἰς πολλὰς λεπτομερείας, πράγματα διὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχει συνήθως ἀδιανοησία εἰς τὸ πολὺ κοινόν, ὅπως βεβαίως καὶ εἰς πολλοὺς μαθητάς. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἡ τοιαύτη παρουσίασις τῶν ἐκθεμάτων τοῦ μουσείου λαμβάνει τὴν μορφήν διδασκαλίας, οἷα σδῆποτε ἡλικίας καὶ ἂν εἶναι οἱ ἐπισκέπται, ὅποτε δίδεται ἡ εὐκαιρία εἰς τοὺς ἀκροατὰς καὶ θεατὰς νὰ ζητοῦν διευκρινήσεις, νὰ προβάλλουν ἀπορίας κλπ., ἐκδηλώσεις αἱ ὁποῖαι συμβάλλουν εἰς πληρεστέραν σύλληψιν τοῦ νοήματος ἐκάστου πρὸς ἐξέτασιν ἔργου καὶ εἰς μεγαλυτέραν ἱκανοποίησιν τῆς εὐαισθησίας εἰς τὸ καλόν.

Εἰς ἐπιτυχίαν δὲ τῆς τοιαύτης διδασκαλίας περὶ τέχνης συμβάλλει σημαντικῶς, ἐκτὸς πολλῶν ἄλλων, ἡ προσαρμογὴ τῶν λόγων τοῦ διδάσκοντος εἰς τὸ ἐπίπεδον τῶν γνώσεων καὶ τῆς ἄλλης καλλιτεχνικῆς ἐμπειρίας τῶν ἐπισκεπτῶν τούτων, διὸ εἶναι εὐκατὰ ἢ ἐκ τῶν προτέρων προσπάθεια πρὸς διάγνωσιν αὐτῆς. Καθὼς δὲ εἶναι εὐνόητον, ἡ ἡλικία εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν δὲν πρέπει νὰ ἀποτελῇ μέτρον κρίσεως, διότι δὲν διαφωτίζει ἐπαρκῶς περὶ τῆς προπαιδείας τοῦ ἀτόμου εἰς τὴν τέχνην, ὅπως καὶ περὶ τοῦ διαφέροντος αὐτοῦ δι' αὐτὴν.

Μὲ τὸν περιορισμὸν τῆς ἀναλύσεως εἰς ὀλίγα ἔργα τέχνης δὲν καταργεῖται ἡ ξενάγη-

σις με τὴν συνήθη τῆς ἔννοιας, ἢ ὅποια γίνεται συνήθως διὰ τοὺς πολλοὺς, καθότι καὶ αὕτη εἶναι ὡσαύτως χρήσιμος· εἶναι προτιμότερον διὰ πάντα ἄνθρωπον νὰ ἔχη κάποια γενικὴν ἰδέαν περὶ ἑνὸς μουσείου καὶ τῶν ἐκθεμάτων του, παρὰ νὰ μὴν γνωρίζῃ τίποτε περὶ αὐτῶν.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ὁ καταρτισμὸς ὑπὸ τοῦ μουσείου προγραμμάτων ἀναφερομένων εἰς τὴν παρουσίαν σειρᾶς ἐκθεμάτων ἀπαιτούντων ὀρισμένην ἐμπειρίαν εἰς τὴν τέχνην, ὅπως καὶ διαφέρουν δι' αὐτήν, ἀπὸ τοὺς μέλλοντας νὰ παρακολουθήσουν αὐτὰ με καθωρισμένας ἡμέρας καὶ ὥρας, ἀνακοινουμένων δὲ διὰ τῶν καταλλήλων μέσων – δι' εἰδικῶν φυλλαδίων κλπ. –, εἶναι προωρισμένος νὰ συμβάλλῃ εἰς ἐπιτυχὴ μύησιν εὐρυτέρου κοινοῦ εἰς τὴν τέχνην.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ὑπαρξὶς εἰς τὰ μουσεῖα, ἐννοεῖται τὰ μεγάλα, προσώπων διαθετόντων ὄχι μόνον καλλιτεχνικὴν – διὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ καὶ ἀρχαιολογικὴν – μόρφωσιν, ἀλλὰ καὶ παιδαγωγικὴν καὶ ψυχολογικὴν, διότι αὕτη βοηθεῖ εἰς τὴν λύσιν πολλῶν προβλημάτων ἀναφερομένων εἰς τὴν συγκρότησιν εἰς τὴν τέχνην τῶν μελῶν τῶν κατὰ τὰ προλεχθέντα συγκροτουμένων ὁμάδων, εἰς τὰς μεταδοτέας εἰς αὐτὰ πληροφορίας ἀπὸ ἑκαστον ἐξεταζόμενον ἔργον τέχνης, τοὺς τρόπους καὶ τὰς μεθόδους προσφορᾶς αὐτῶν κ.ἄ., ἵνα εὐρίσκουν τὴν προσδοκωμένην ἐπίδρασιν εἰς τὴν ψυχὴν τῶν. Ἰδιαιτέρως δὲ ἀναφέρομεν τὴν ἱκανότητα τοῦ διδάσκοντος εἰς τὴν παρώθησιν τῶν μανθανόντων νὰ παρακολουθοῦν ὄχι μόνον με τὸ πρέπον διαφέρον τὰ διδασκόμενα, ἀλλὰ καὶ νὰ λαμβάνουν ἐνεργητικὴν συμπεριφορὰν ἔναντι αὐτῶν, διότι αὕτη βοηθεῖ εἰς προσπορισμὸν πείρας ἀσκουμένης βαθείας ἐπιδράσεις ἐπὶ τοῦ οὕτω μανθάνοντος ἀτόμου²⁵.

Ἐκτὸς τῶν προσώπων τούτων, εἶναι πρὸς τούτοις ἀναγκαῖα ἡ ὑπαρξὶς εἰς τὰ μουσεῖα αἰθούσης-σπουδαστηρίου – ἢ καὶ περισσοτέρων τῆς μιᾶς, ὅσας εἶναι τοῦτο δυνατόν – ἐξωπλισμένης με ὅλα τὰ σύγχρονα μέσα διὰ διεξαγωγὴν μέρους τῆς κατὰ τὰ ἀνωτέρω διδασκαλίας, ὁπτικοακουστικά, βιβλιοθήκην, φυλλάδια, εἰκόνας κ.ἄ.

Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐπίσκεψιν μαθητῶν εἰς μουσεῖον, εἶναι σκόπιμον, ἀνεξαρτήτως τῶν ἐπ' εὐκαιρίᾳ γινομένων ἐπισκέψεων, κατὰ τὰς ὁποίας λαμβάνει χώραν ἀπλὴ ξενάγησις, νὰ συνδέεται αὕτη με τὴν διδασκαλίαν εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἄλλων μαθημάτων, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν ὁποίων παρέχονται εὐκαιρίαι δι' εὐρείαν ἀναφορὰν εἰς τὴν τέχνην καὶ εἰς ὀρισμένα καλλιτεχνήματα, καὶ νὰ πραγματοποιεῖται κατόπιν συνεννοήσεως με τὴν διεύθυνσιν τοῦ μουσείου πρὸς παραχώρησιν ἑνὸς ἢ περισσοτέρων ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω προταθέντα πρόσωπα, τῆς αἰθούσης-σπουδαστηρίου διὰ συγκεντρώσεις καὶ διδασκαλίαν κλπ. Ὅλοι πρέπει νὰ κατανοήσωμεν ὅτι τὸ μουσεῖον ὡς κύριον προορισμὸν ἔχει τὴν παιδείαν, ἀλλὰ διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν αὐτοῦ χρήζει μεταβολῆς ἢ ὀργάνωσις, ἢ λειτουργία καὶ ὁ τεχνικὸς ἐξοπλισμὸς του, ἅν, καθὼς εἶναι εὐνόητον, δὲν ἀνταποκρίνονται ταῦτα εἰς τὰς συγχρόνους ἀπαιτήσεις.

Ἀθῆναι

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΜΕΛΑΝΙΤΗΣ

25. Πρβ. καὶ τὰ ἀνωτέρω, σελ. 369-370, λεγόμενα.

Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΔΙΑΤΙ ΕΙΝΑΙ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΣ ΘΕΣΜΟΣ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΕΝΟΤΗΤΟΣ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ*

“Ότι τὸ παμμέγιστον πρόβλημα τοῦ Προτεσταντισμοῦ εἶναι ἡ ἐκκλησιαστικοποίησις αὐτοῦ, εἶναι φανερόν εἰς πάντα μελετητὴν τῆς ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνος Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καὶ δὴ καὶ τῆς συγχρόνου, μάλιστα τῆς θέσεως καὶ ἐμφανίσεως αὐτοῦ ἐν τῷ Παγκοσμίῳ Συμβουλίῳ τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ Οἰκουμενικὴ Κίνησις, ὡς γνωστόν, ἐγεννήθη ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς Ἱεραποστολῆς (Συνέδριον Ἐδιμβούργου 1910), ἐθεμελιώθη δὲ καὶ ἀπέκτησεν ὄργανον εἰς τὴν πρώτην ἰδρυτικὴν Γενικὴν Συνέλευσιν αὐτοῦ εἰς τὸ Ἀμστερνταμ (1948). Τὸ πρόβλημα τῆς ἐκκλησιαστικοποιήσεως αὐτοῦ φαίνεται καθαρὰ σήμερον, ὅτε τὰ μέλη - Ἐκκλησίαι (πρέπει νὰ προσθέσω καὶ μὴ Ἐκκλησίαι, Ὁμολογίαι καὶ Ὁργανώσεις) τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν ἔφθασαν τὰ 308 (;), ἐκ τῶν ὁποίων 13 ἀνήκουν εἰς τὰς αὐτοκεφάλους Ὁρθοδόξους Ἐκκλησίας, πού δὲν αὐξάνουν, ἐνῶ εἰς τὴν Γενικὴν Συνέλευσιν ἐν Ν. Δελχί (1961) ἦσαν 170! Ὁ Προτεσταντισμὸς (διότι δὲν ὑπάρχει Προτεσταντικὴ Ἐκκλησία), δημιουργηθεὶς ὑπὸ τῆς Διαμαρτυρήσεως καὶ Μεταρρυθμίσεως (1517), ἐνεκα τῶν παρεκκλίσεων καὶ καταχρήσεων τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν, εἶναι διηρημένος ἐξ ἀρχῆς κυρίως εἰς ὁμολογίας, αἱ ὁποῖαι θέλουν νὰ εἶναι Ἐκκλησίαι¹, ἔχει ὡς παραμόνιμον (permanent) στοιχεῖον, *συντηροῦν τὴν διαίρεσιν, τὸν Ὑποκειμενισμόν* (Subjektivismus) καὶ τὰς

* Χρησιμοποιῶ τὸν ὅρον «ἡ ἐπισκοπή», καίτοι τὸ ἄρθρον ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν Α΄ ἐπιστολὴν πρὸς Τιμόθεον, διότι πρῶτον ὑπάρχει εἰς Πράξεις 1, 20 καὶ δεύτερον διότι ἐκ τῆς εἰς τὴν Α΄ Κλήμεντος ἐπιστολῆν (40-44) καὶ τῆς ἐφεξῆς χρήσεως δικαιολογεῖται πλήρως, ἀφοῦ ἡ ἐπισκοπὴ κατέστη ὁ τοπικὸς θεσμὸς ὁ ἐκφράζων τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας. Τὸν ὅρον «λειτουργία» εὗρισκω ὡς πληρέστερον, πλατύτερον καὶ προσφυέστερον, διότι τὸ λειτούργημα ἀφορᾷ εἰς τὸν ἔχοντα φορέα τὸ πρόσωπον. Εἰς τὰς πηγὰς εὗρισκομεν εὐτυχῶς τὸν ὅρον «λειτουργία» ὡς ἐξῆς: *Αἶνω τὴν τῆς ἐπισκοπῆς λειτουργίαν ἐνεχέρησαν*, τ.ἔ. οἱ Ἀπόστολοι. Πρβ. G. KONIDARIS, *Ökumenischer Dialog ohne 'Konsensus'. Wie kann die Una Sancta wiederhergestellt werden?* (Würzburg 1983) 209 (ἐφεξῆς *Ökumenischer Dialog*).

1. Θεωρῶ τὸν ὅρον «Ἐκκλησία» καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ Παγκόσμιον Συμβούλιον Ἐκκλησιῶν ὡς συμβατικόν, διότι κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν κύκλων αὐτοῦ ἐκφράζει τὰς ἀρχὰς τὰς κρατούσας εἰς τὰς Ἐκκλησίας τῶν δύο πρώτων αἰώνων. Αἱ πηγαί τῶν πρέπει νὰ συνεξετάζωνται, διότι ἡ Καινὴ Διαθήκη εἶναι ὡς Κανὼν σῶμα - Γραφὴ ἔργον τοῦ Β΄ αἰῶνος, δημιουργηθὲν ὑπὸ τῶν ἐπισκοπικῶς συντεταγμένων Ἐκκλησιῶν, ὧν τὸ πολίτευμα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι ἐν τοῖς πράγμασιν οὐσία - ἀνεξαρτήτως ὁρῶν διατυπώσεως καὶ ἐξελίξεως - διάφορον τῶν χρόνων τῆς Καινῆς Διαθήκης ὅτι ἰδρύθησαν πολλαὶ Ἐκκλησίαι ἀπὸ Ἱεροσολύμων, Ἀντιοχείας, Συρίας, Αἰγύπτου, Μικρᾶς Ἀσίας, Ἑλλάδος καὶ Ἰταλίας, ἦτοι τῶν περισσοτέρων μεσογειακῶν χωρῶν. Θεμελιῶδες εἶναι τὸ ἔργον τοῦ AD. VON HARNACK: *Mission und Ausbreitung des Christentums*, τόμοι 2 (Leipzig 1924)⁴.

νέας τοπικάς παραδόσεις, πού ἐδημιουργήθησαν ἀπὸ τὴν φιλελευθέραν Θεολογίαν, καταστᾶσαν σημαντικὴν δύναμιν ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν.

Ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ὁ Προτεσταντισμὸς ἐκήρυξε τὴν *Καينὴν Διαθήκην* καὶ ἐν γένει τὴν Ἀγίαν Γραφήν (Παλαιὰν καὶ Καينὴν Διαθήκην) ὡς *μοναδικὴν πηγὴν* (*sola scriptura*) τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν, ἀπομακρυνθεὶς ἀπὸ τὴν παράδοσιν (ἀποστολικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν), ἔνεκα τῶν καταχρήσεων τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐδημιούργησεν ἰδίαν παράδοσιν ἢ μᾶλλον ἰδίας παραδόσεις, ἐδραζομένας ἐπὶ τῆς ὑποκειμενικῆς ἐρμηνείας τῆς Καينῆς Διαθήκης καὶ τῆς ἀναδείξεως τοπικῶν «Ἐκκλησιῶν» (Κοινοτήτων). Αὗται ὑπῆρχον ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς *Gemeinde* (Community), ὡς αὐθενταὶ τοπικαί, ἡ δὲ ἔννοια μετεφέρθη εἰς τὴν ἀρχέγονον Ἐκκλησίαν «ὡς τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ», τὸν ὁποῖον δημιουργεῖ ὁ λόγος καὶ τὸ κήρυγμα τοῦ Λόγου καὶ ἡ βάπτισις εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ. Ἐπίστευον ὅτι διετήρουν, ὡς δεύτερον, καὶ τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας, μεταδιδόμενον ὑπὸ ἀμφοτέρα τὰ εἶδη, ἐννοεῖται μὲ τὴν ὄστιαν, ἀντὶ τοῦ ἐνζύμου ἄρτου.

Ἐκτὸς τῆς Ἀγίας Γραφῆς διετήρησαν οἱ Προτεστάνται λειτουργοὺς, ἐκλεγομένους ἀπὸ τὰς Κοινότητας-ἐνορίας, μὴ ἔχοντας Ἱερωσύνην, ὀνομασθέντας μὲ τοὺς τίτλους, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦνται εἰς τὴν Καينὴν Διαθήκην συνήθως: ποιμένας ἢ πρεσβυτέρους, ἐξ οὗ καὶ ὁ τίτλος Πρεσβυτεριανοί, ταυτίζοντες τοὺς πρεσβυτέρους πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, μὴ διακρίνοντας δὲ τὸν ἐπίσκοπον ὡς ἰδιαίτερον λειτουργὸν καὶ δὴ ἀνώτατον. Δὲν γίνεται δὲ λόγος περὶ πληρότητος τῆς Ἱερωσύνης παρ' αὐτῷ (βλ. κατωτέρω ἄρθρον 24 Amt τῆς Λίμα). Τοῦτο ἦτο τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀποσκιρτήσεως κυρίως ἐνοριῶν (*Gemeinden* ἢ *Pfarrereien*)² τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, διότι ἡ ἀποσκιρτήσις ἐπισκοπῶν καὶ ἐπισκόπων ὑπῆρξε μεμονωμένη. Τὸ ὅτι τόσον ἡ *Confessio Augustana* (ἄρθρον 28), ὅσον καὶ ὁ Λούθηρος ἐπεχείρησαν νὰ συνδεθοῦν μὲ τὴν ἐπισκοπικὴν δομὴν τῆς Ἐκκλησίας, δὲν μεταβάλλει τὸ γεγονός, ὅτι αἱ ἐν λόγῳ Ἐκκλησίαι ἢ καλύτερον Χριστιανικαὶ Ὁμολογίαι-Κοινότητες-ἐνορίαὶ διέκοψαν τὴν ἀποστολικὴν διαδοχὴν, δὲν δέχονται δὲ τὸ μυστήριον τῆς Ἱερωσύνης, τὴν πληρότητα εἰς τὸν ἐπίσκοπον, ἔχοντα τὴν κανονικὴν ἀποστολικὴν διαδοχὴν ἀδιάκοπον, συνδεδεμένην μὲ τὴν Ὁρθόδοξαν τῆς γνησίας καθολικῆς διδασκαλίας τῆς παραδόσεως³, δι' ἧς καὶ ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία ὀρθῶς χαρακτηρίζεται δογματικῶς καὶ ἱστορικῶς μὲ «ἀκρίβειαν» «Καθολικὴ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία»⁴. Ὅθεν ὀρθῶς ὁ Ad. von Harnack τὸ 1910 λέγει ὅτι «ἐπὶ οὐδενὸς ἑτέρου πεδίου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας εἶναι τόσον μεγάλη ἡ ἀντίθεσις τῆς

2. Πρβ. τὴν ἀνάλυσιν τοῦ ὅρου *Gemeinde* εἰς τὸ λ. τοῦ λεξικοῦ *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*³, τ. Β', στήλ. 1325-1349, λίαν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν προσπάθειαν ἐξετάσεως τῆς προβληματικῆς τῆς ἐμφανίσεώς της, ὡς τοπικῆς Ἐκκλησίας: βιβλικῶς, δικαιοκῶς καὶ κοινωνιολογικῶς, μετὰ τῆς ἐξετάσεως τοῦ δημιουργηθέντος ὅρου *Gesamtgemeinde* (= ὅλη Ἐκκλησία) ἄνευ οἰασθῆποτε ἀναφορᾶς πρὸς τὴν ἐπισκοπὴν.

3. Πρβ. ΗΓΗΣΙΠΠΟΝ, Ἀποσπ. II καὶ V, ΒΕΠΕΣ, τ. 4, καὶ ΚΟΝΙΔΑΡΙΣ, *Ökumenischer Dialog*, 226 καὶ 295.

4. Πρβ. ὀρθὸν τίτλον εἰς ΕΜΜ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, *Ἡ ἀνακήρυξις τοῦ Αὐτοκεφάλου τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας* (1850) καὶ ἡ θέσις τῶν Μητροπόλεων τῶν *Νέων Χωρῶν* (1928) (ἐν Ἀθήναις 1974).

όμολογιακής καὶ ἐκκλησιαστικῆς παρατηρήσεως, ὅση εἶναι εἰς τὴν ἀρχαιοτάτην ἱστορίαν τοῦ πολιτεύματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου»⁵.

Ὅθεν κατανοοῦμεν πλήρως, διατὶ ὁ ἐρευνητὴς τῆς Α' Κλήμεντος Fr. Gerke ἔκαμε διάκρισιν μεταξὺ Gemeindeverfassung καὶ Kirchenverfassung, ἐνῶ τοιαύτη δὲν ὑπῆρξε, διότι εἰς πάσας τὰς περιοχάς, εἰς τὰς ὁποίας διὰ τῆς ἱεραποστολῆς ἰδρύθησαν ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων ἢ τῶν συνεργατῶν τῶν τοπικαὶ Ἐκκλησίαι, ὠνομάσθησαν Ἐκκλησίαι – πολλαπλῇ χρήσις⁶ – αἵτινες ἔλαβον τὸ ὄνομα αὐτὸ ἢ τὸ ὄνομα παροικίαι⁷ ἢ ἐπισκοπαί, ὧν τὸ ὄνομα ἐπεκράτησεν, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὡς ἀποστολικῆς προελεύσεως.

Κατανοοῦμεν, λοιπόν, τὸ πόρισμα τῆς κατὰ τὰ ἄλλα σημαντικῆς ἐρεῦνης⁸, ἐν ᾧ λέγεται: «Ἡ Α' Κλήμεντος ἔφερεν εἰς ἐξέλιξιν τὰς δικαιοκὰς καταβολὰς εἰς δικαικὸν χαρακτῆρα τοῦ λειτουργήματος τῶν ἐπισκόπων (Episkopenamt = ἐκ τοῦ σχήματος προφανῶς ἐπίσκοποι καὶ διάκονοι). Αὕτη ἡ Α' Κλήμεντος δεικνύει ὅτι αἱ ρίζαι τοῦ δικαίου κεῖνται εἰς τὸ πολίτευμα τῆς Κοινότητος ἢ τὸ κοινοτικὸν πολίτευμα (Gemeindeverfassung). Μαρτυρεῖ δὲ διὰ τοῦτου ταυτοχρόνως τὴν προτεραιότητα τοῦ πολιτεύματος τῆς Κοινότητος πρὸ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Πολιτεύματος καὶ τοῦ Κοινοτικοῦ Δικαίου (= Gemeindeverfassung) πρὸ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου».

Εὐτυχῶς ἡ Ἐκκλησία ἐχρησιμοποίησεν ἐξ ἀρχῆς πολλαπλῶς τὸν ὅρον «Ἐκκλησία»⁹ καὶ εἰδικῶς διὰ τοῦ ὅρου «κατ' οἶκον Ἐκκλησία»¹⁰, τὴν ἐν τόπῳ ὠρισμένην ἀρχικὴν εὐχαριστιακὴν συνάθροισιν καὶ τελετουργίαν, ἐν ᾗ ἐγεννήθη ἡ ἐκκλησιαστικὴ τάξις – τὸ ἄλλως λεγόμενον Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον. Εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο θὰ ἐπανέλθωμεν. Ὁ τελικῶς ἐπικρατήσας ὅρος ἡ «ἐπισκοπή», π.χ. ἡ «ἐπισκοπὴ Σμυρναίων» ἢ βραδύτερον «ἐπισκοπὴ Σμύρνης ἢ ἐπισκοπὴ Ρώμης» εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὸ «Ἐκκλησία τῆς Ρώμης» – ἐν τῇ ἀρχικῇ ἐννοίᾳ τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας.

Αἱ τοιαῦται διατυπώσεις δὲν γίνονται νοηταὶ ἐκ μέρους τῶν Προτεσταντῶν, οἵτινες διέκοψαν τὴν σχέσιν πρὸς τὴν ἐπισκοπὴν. Ὅθεν ὀρθῶς λέγεται π.χ. εἰς πρόσφατον βιβλίον, ἐνθα ὁ λόγος περὶ Δανίας, ὅτι τὸ 1520 εἰσέχθη ἡ Μεταρρύθμισις τοῦ Λουθήρου, τὸ δὲ 1537 ὁ Johannes Bugenhagen ἔσπευε τὸν νέον βασιλέα καὶ καθιέρωσεν ἱερα-

5. AD. VON HARNACK, *Entstehung und Entwicklung der Kirchenverfassung und des Kirchenrechts in den zwei ersten Jahrhunderten* (Leipzig 1910) 1 (ἐφεξῆς *Entstehung*).

6. Βλ. ΙΩ. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, *Ἡ Ἑνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Θεῇ Εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας* (Ἀθήναι 1965) εἰσαγωγή ἰδίᾳ σελ. 24 κέ. καὶ 151 κέ. (ἐφεξῆς *Ἡ Ἑνότης*).

7. Πράξ. 13, 17 πρώτη χρήσις διὰ τὴν ἐν Αἰγύπτῳ παροικίαν τῶν Ἰουδαίων. Πρβ. Α' Πέτρ. 1, 17. Ἑβρ. 11, 19. Ἐπίσης ἀρχὴν τῆς Α' Κλήμεντος, ἐνθα ἡ διατύπωσις: «Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἢ παροικοῦσα Ρώμην τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ τῇ παροικοῦσῃ Κόρινθον» (*Patrum Apostolicorum opera*, 1920⁶, 1, ἐκδ. Harnack, ΒΕΠΕΣ, τ. 1, 13).

8. Τὸ Vokabular τῆς ἐργασίας τοῦ FR. GERKE, *Die Stellung des ersten Clemensbriefes innerhalb der Entwicklung der altchristlichen Gemeindeverfassung und des Kirchenrechts, Texte und Untersuchungen* 47,1 (1931) ἀξιοποιεῖται πλήρως εἰς τὴν ὑπὸ ἐπεξεργασίαν πραγματείαν μου – τετάρτην εὐρυτάτην μελέτην – περὶ ἐπισκοπῆς.

9. Πρβ. Α' Κλήμεντος 1, 1. 44, 3. 47, 6. Διδαχὴν 4, 14. 9, 4, 10, 5. 11, 1. Ἴδε καὶ λοιποὺς Ἀποστολικούς Πατέρας: Ἰγνάτιον, Πολύκαρπον, Ἑρμᾶν.

10. Πρβ. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, *Ἡ Ἑνότης*, εἰσαγωγή, σημ. 8:

τικῶς τοὺς ἑπτὰ (7) νέους γενικοὺς ἐπόπτας (Superintendenten), οἱ ὅποιοι ἀντικατέστησαν τοὺς προηγουμένους ἐπισκόπους, θραύων οὕτω τὴν ἀποστολικὴν διαδοχὴν¹¹.

Ὅθεν κατανοοῦμεν ὡσαύτως τὴν σύγχυσιν, ἣτις κρατεῖ παρὰ τοῖς Προτεστάνταις, οἱ ὅποιοι εἰς τὴν παράγραφον 23 τοῦ ἄρθρου περὶ Λειτουργήματος (Amt = λειτούργημα) τῶν τριῶν (3) κειμένων μεταξὺ τῶν ὀρθῶν λέγουν καὶ τὰ ἑξῆς: «Ἡ Ἐκκλησία ὡς σῶμα Χριστοῦ καὶ ἐσχατολογικὸς λαὸς τοῦ Θεοῦ συγκροτεῖται διὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος διὰ μέσου ποικιλίας χαρισμάτων καὶ μορφῶν λειτουργήματος¹². Μεταξὺ τῶν χαρισμάτων τούτων εἶναι καὶ τὸ λειτούργημα τῆς ἐπισκοπῆς διὰ τὴν διαφυλάξιν τὴν ἐνότητα τοῦ σώματος. Τοῦ λειτουργήματος τῆς ἐνότητος ταύτης ἔχουν ἀνάγκην πᾶσαι αἱ Ἐκκλησίαι ὑπὸ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην μορφήν, τοῦτο δὲ εἶναι ὄντως εἶναι αὗται Ἐκκλησίαι τοῦ Θεοῦ, τὸ μοναδικὸν σῶμα τοῦ Χριστοῦ, σημεῖον τῆς ἐνότητος ὅλων ἐν τῇ Βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ»¹³.

Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ὑφ' ἡμῶν ὑπογραμμισμένη φράσις ὄχι μόνον ἀρνεῖται τὴν ἐν τῇ ἐπισκοπῇ ὑπαρξίν τοῦ φορέως τῆς πληρότητος τῆς Ἱερωσύνης, τοῦ ἐπισκόπου, ὡς ἡννόησε τοῦτον ἡ Ἐκκλησία τῶν δύο πρώτων αἰώνων καὶ ἐν συνεχείᾳ ἡ ἐν Ἀνατολῇ καὶ Δύσει Καθολικὴ Ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ μέλλον. Διότι ἡ ἐπισκοπὴ εἶναι ὠρισμένη μορφή θεσμοῦ-λειτουργίας (Α' Κλήμεντος, κεφ. 44)¹⁴ τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας, περὶ ἧς γίνεται λόγος διὰ βραχέων καὶ εἰς τὴν παροῦσαν μικρὰν μελέτην-ἔρευναν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἐκδοθείσας καὶ εἰς τὴν ὑπὸ ἐπεξεργασίαν μεγάλην πραγματείαν.

Ὅτι ἡ ἀνωτέρω φράσις, ὑπὸ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην μορφήν, ἀποδυναμώνει τὴν πρότασιν τῆς Λίμα περὶ ἐπισκοπῆς, οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία. Ὅθεν ὅτι ὀφείλομεν ἡμεῖς οἱ Καθολικοὶ Ὁρθόδοξοι, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἰσχύος καὶ συνεχείας τῆς Καθολικῆς παραδόσεως τῶν δύο πρώτων αἰώνων, νὰ ἀρνηθῶμεν τὴν ἀποδυνάμωσιν τῆς ἡμετέρας προτάσεως περὶ ἐπανόδου εἰς τὴν τοπικὴν Ἐκκλησίαν ἐν τῇ μορφῇ τῆς ἐπισκοπῆς, ἡ ὁποία εὐτυχῶς ἐγένετο δεκτὴ ἐν Λίμα (1982), εἶναι φανερόν. Ἀλλ' ὀφείλομεν ἐπίσης νὰ δώσωμεν τὴν ἀληθῆ τῆς διάστασιν, δεδομένου, ὅτι πρόκειται περὶ ἀποστολικῆς παραδόσεως, διατηρηθείσης παρ' ἡμῖν σταθερῶς. Τὴν ἀλήθειαν περὶ ἀποδυναμώσεως τῆς ὀρθῆς προτάσεως περὶ τῆς ἐπισκοπῆς ἐπιβεβαιώνει ἡ παράγραφος 24 (ἐπαναφέρουσα τὴν παλαιὰν σύγχυσιν). Ἴδου αὕτη: «Ἡ τριπλῇ μορφῇ τοῦ λειτουργήματος¹⁵ (ἐννοεῖ ἐπισκό-

11. *Handbook Member Churches*, World Council of Churches (ἔκδ. Ans J. van der Bent, Geneva 1982) 122.

12. *Taufe, Eucharistie und Amt* (Frankfurt, Paderborn 1982) 29 κέ. Δὲν δύναται νὰ μεταφράσω τὴν λέξιν Amt = Ministry διὰ τοῦ Ἱερωσύνης (πρβ. σελ. 68 τῆς μεταφράσεως τοῦ Πέτρου Κούτρου, Chambesy 1983), διότι εἶναι ψευδὴς καὶ δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πρόθεσιν τῶν συντακτῶν, οἱ ὅποιοι, ἂν ἤθελον τὴν Ἱερωσύνην, θὰ ἐσημείωνον τὴν γερμανικὴν λέξιν Priesteramt καὶ τὴν ἀγγλικὴν Priesthood. Ἡ μετάφρασις δίδει τὴν ἐντύπωσιν παραπλανήσεως τῶν Ὁρθοδόξων. Μακάρι ν' ἀνεγνωρίζετο ἡ Ἱερωσύνη.

13. *Αὐτόθι*, 38.

14. Εὐρίσκει εἰς τυχαίαν νέαν ἀνάγνωσιν εἰς τὸν HARNACK, *Entstehung*, 52, ὅτι λειτουργία εἰς τὸ κεφ. 44 ἐναλλάσσεται ἐν τῇ χρήσει πρὸς τὸν ὅρον «ἐπισκοπῇ». Ἡ παρατήρησις εἶναι ὀρθή. Τὰ συμπεράσματα ὁμῶς ἐξάγονται νῦν εἰς τὴν ἡμετέραν ἔρευναν.

15. Βλ. κατωτέρω σημ. 16. Πρβ. καὶ τὰς ἐρεῦνας Γ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Ἡ φερομένη διαφορὰ μορφῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος ἐν τῷ ἀρχικῷ Χριστιανισμῷ (34-156 μ.Χ.). Πορίσματα ἐρεῦνης», ΠΑΑ 32 (1957) 17-51 (Περὶ τῆς φερομένης διαφορᾶς μορφῶν ἐν τῷ πολιτεύματι τοῦ ἀρχικοῦ Χριστιανισμοῦ [34-156

πους, πρεσβυτέρους, διακόνους) έχει ανάγκην μεταρρυθμίσεως¹⁶. Εἰς ὁρισμέναις Ἐκκλησίαις (ἐρωτᾶται ποίαις; πάντοτε ἢ ροπή πρὸς τὴν ἀοριστίαν), ἡ συλλογικὴ διάστασις τῆς προεδρίας εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς εὐχαριστιακῆς κοινότητος ἔχει ὑποστῇ μείωσιν. Εἰς ἄλλαις τὸ λειτούργημα τῶν διακόνων ἐσυρρικνώθη εἰς τὸν ρόλον τῶν βοηθῶν κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς λειτουργίας, ἐπαύσαν δὲ νὰ πληροῦν οὗτοι οἰονδήποτε εἶδος σχετικὸν πρὸς τὴν διακονικὴν μαρτυρίαν τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν γένει ἡ σχέσις μεταξύ τῶν πρεσβυτέρων καὶ τοῦ ἐπισκοπικοῦ λειτουργήματος συνεζητήθη κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν αἰώνων καὶ ὁ βαθμὸς συμμετοχῆς τοῦ πρεσβυτέρου εἰς τὸ ἐπισκοπικὸν λειτούργημα παραμένει εἰσέτι ἐν πολλοῖς ἄλυτον πρόβλημα, ὅμως εὗρεν εὐρεῖαν οἰκουμενικὴν σημασίαν»¹⁷ (ἐννοεῖ τὸ αἰνιγμα, ὅπερ παρουσιάζεται εἰς τὸν διπλοῦν ὅρον «πρεσβύτεροι» ἢ «ἐπίσκοποι» καὶ «διάκονοι», δι' ὃ καὶ ὁ Harnack ἠρώτα, ὥς μοὶ διηγούντο ἐν Βερολίῳ, ποῦ εἶναι ὁ ἐπίσκοπος εἰς τὴν α' μορφήν καὶ ποῦ οἱ πρεσβύτεροι εἰς τὴν β')¹⁸.

Εἰς τὸ Παγκόσμιον Συμβούλιον Ἐκκλησιῶν ἐπιμένουν νὰ ἀγνοοῦν σκοπίμως(;) τὰς ἐρεῦνας. Ἔτσι ἐρμηνεύεται τὸ γεγονὸς ὅτι ὀλίγοι μόνον γνωρίζουν τὰς ἐρεῦνας τοῦ Congar¹⁹ καὶ τὰς ἡμετέρας²⁰. Τὸ αἷνιγμα εἶναι λελυμένον εἰς τὰ δύο κείμενα - ἀνακοινώσεις τοῦ γράφοντος, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν κατὰ τὰ ἔτη 1956 καὶ 1961 ἀντιστοιχῶς. Εἰς τὸ κείμενον τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν προστίθεται ὅτι «εἰς ὁρισμέναις περιπτώσεσι αἱ Ἐκκλησίαι (!), αἱ ὁποῖαι δὲν ἐκράτησαν ρητῶς τὸ τριπλοῦν λειτούργημα εἰς τὴν πρᾶξιν, ἐν τούτοις διετήρησαν ὁρισμένους ἀπὸ τοὺς ἀρχικοὺς σκοποὺς τῆς». Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναφέρω καὶ νὰ ἐξετάσω ὅλα ὅσα λέγονται εἰς τὰς ἐπομένας παραγράφους (εἰς παράγραφον 26, σχόλιον, λέγεται ρητῶς

μ.Χ. † Πορίσματα φιλολογικῆς καὶ ἱστορικῆς ἐρεῦνης, β' ἐκδ. τῆς προηγουμένης, Ἀθῆναι 1959. Βλ. καὶ τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν αὐτῆς εἰς τὸ περιοδικὸν *Istina*², 1964, 59-92). Τοῦ αὐτοῦ, «Περὶ τοῦ τοπικοῦ καὶ χρονικοῦ περιορισμοῦ ἐν τῇ χρήσει τοῦ ὅρου Ἐπίσκοποι καὶ Διάκονοι καὶ τῆς σημασίας του διὰ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων τῶν πηγῶν τοῦ Πολιτεύματος τῆς ἀρχηγόνου Ἐκκλησίας», *ΠΑΑ* 36 (1961) 215-230. Τοῦ αὐτοῦ, «Warum die Urkirche von Antiochia den proesitōta presbyteron Ortsgemeinde als *ho Episkopos* bezeichnet», *Münchener Theologische Zeitschrift* 12 (1961) 269-284 (ἀνακοίνωσις ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Μονάχου). Βλ. καὶ ἑλληνικὴν μετάφρασιν αὐτῆς: «Διὰ τὴν πρώτην Ἐκκλησίαν τῆς Ἀντιοχείας ἐχαρακτήρισε τὸν προεστώτα πρεσβύτερον τῆς τοπικῆς κοινότητος διὰ τοῦ ὁ ἐπίσκοπος», *ΕΕΘΣΠΑ* 15 (1965) 633-658. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, *Ἐκκλησιολογία*. Δογματικῆς τ. Ε' (Ἀθῆναι 1973) 387 κέ., 422 κέ. Εἰς τὰς σελίδας 394, 401, 404, 410, 412, 413, 420, 519, 529, 536, 594, 602, 607, 611, 613, 655, 662, 703, 706, 717, 726-727, 730, 743 παραπέμπει εἰς τὰς ἡμετέρας ἐρεῦνας εὐστόχως. Τώρα ὅμως χρειάζεται ν' ἀπαλειφθῇ ἀπὸ πᾶν ἐκκλησιαστικὸν κείμενον (πρβ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Ökumenischer Dialog*, 229 κ.ά.) ὁ τερατώδης, ὑπὸ τῶν Προτεσταντῶν δημιουργηθεὶς πεπλανημένος χαρακτηρισμὸς τοῦ Ἰγνατίου καὶ τῶν ἐπισκόπων, διὰ τοῦ μοναρχικοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος, διότι τοιοῦτον λειτούργημα μοναρχικὸν δὲν ὑπῆρξεν, οὐδὲ ἀξίωμα, καθ' ὅσον ἡ λέξις αὕτη ἀπουσιάζει τόσον ἀπὸ τὴν Καινὴν Διαθήκην ὅσον καὶ ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων. Πρβ. καὶ ΖΗΖΙΟΥΛΑ, *Ἡ Ἐνότης*, κλπ.

16. Ἡ παρ. 25 δίδει ἐρμηνείαν καὶ δεικνύει προσπάθειαν συμβιβασμοῦ.

17. *Αὐτόθι*.

18. Πρβ. καὶ HARNACK, *Die Entstehung*, 51-60, ἐνθα καὶ ἡ θεωρία περὶ τῆς γενέσεως τοῦ μοναρχικοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος εἰς τὸν Ἰγνάτιον.

19. Y. CONGAR, *Das Bischofsamt und die Weltkirche* (Stuttgart 1964).

20. Π.χ. τὸ *Theologisches Wörterbuch* ἀγνοεῖ τὴν ἡμετέραν ἐργασίαν εἰς *Münchener Theologische Zeitschrift* 12 (1961) 269-284, περὶ ἧς ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Ökumenischer Dialog*, 261.

περί τριπλῆς ὀργανώσεως τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας: ἐπισκοπελιανισμός, πρεσβυτεριανισμός, κογκρεσιανελισμός), οὐδὲ νὰ εἶπω τι περὶ τῆς συγχύσεως ποὺ δημιουργεῖται μὲ τὴν ἐξοργιστικὴν μετάφρασιν *κεχειροτονημένη Ἱερωσύνη*, διότι ὁ σκοπός μου εἶναι ὁ ἐν τῇ ἀνωτέρω περιγραφῇ σημειούμενος, δι' ὃ καὶ εἰσέρχομαι εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν εἰδικωτέρων σημείων τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐρεῦνης, ἀφοῦ ὁμως σημειώσω ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦ πολιτεύματος, ὡς ἐμφανίζεται εἰς τὴν προτεσταντικὴν σχετικὴν γραμματείαν, τίθεται, ὡς ἐξετέθη, εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐρεῦνης ἡμῶν, ἡ ὁποία ἀνεκοινώθη εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν τὴν 17ην Μαΐου 1956. Εἰς τὰ λοιπὰ κείμενα, ἐκτὸς τοῦ Ἰγνατίου, ἔχομεν τοὺς τρεῖς ἱερατικοὺς βαθμούς:

	Τὸ αἶνιγμα τῶν πηγῶν	
	ἐπίσκοποι	Ὁ ἐπίσκοπος
οἱ πρεσβύτεροι	καὶ	τὸ πρεσβύτεριον
	διάκονοι	καὶ οἱ διάκονοι

Ἐντεῦθεν προκαλεῖται ἡ σύγχυσις, ἣν εἶδομεν ἀνωτέρω καὶ εἰς τὸ κείμενον τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν περὶ τοῦ Βαπτίσματος, τῆς Εὐχαριστίας καὶ τοῦ Λειτουργήματος.

1. *Ἡ ἐπισκοπὴ ὡς ὅρος. Πρώτη μνεία ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ καὶ ἡ ἀποστολικὴ προέλευσις αὐτῆς ἐν σχέσει πρὸς τὸν μετὰ ταῦτα δημιουργηθέντα ὅρον εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, τὸ Κανονικὸν Δίκαιον καὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Γεωγραφίαν*

α. Εἰς τοὺς ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων χρησιμοποιηθέντας καὶ καθιερωθέντας ὅρους, οἱ ὅποιοι καὶ τελικῶς ἐπεκράτησαν, ἀνήκουν ἐκτὸς «τῆς Ἐκκλησίας» πρῶτον «ἡ ἐπισκοπὴ» καὶ δεύτερον (χρονικῶς) «ὁ ἐπίσκοπος». Ἐνεκα τῆς ἐπὶ αἰῶνας χρήσεως τοῦ ὅρου «ἡ ἐπισκοπὴ» ἡ συνήθης σκέψις τῶν Χριστιανῶν στρέφεται περὶ τὴν γεωγραφικὴν - ἐκκλησιαστικὴν ἔννοιαν. Π.χ. *ἡ ἐπισκοπὴ Κορίνθου ἢ ὁ ἐπίσκοπος Κορίνθου*. Ταχέως δὲ προσετέθη ἡ ἔννοια δικαιοδοσία-ἐξουσία τοῦ ἐπισκόπου, μόνον δὲ οἱ θεολόγοι ἀποδίδουν τὴν πρέπουσαν ἔννοιαν εἰς τὸν ὅρον «ὁ ἐπίσκοπος», ὡς ἔχοντα ὅχι μόνον τὴν δικαιοδοσίαν (jurisdictio) ὠρισμένης γεωγραφικῆς περιοχῆς, ἀλλὰ καὶ κυρίως τὴν πλήρη Ἱερωσύνην καὶ τὴν ἀποστολικὴν διαδοχὴν. Βεβαίως δὲ πιστεύεται ὑπὸ τῶν Ὁρθοδόξων ὅτι ἐγκαθιδρύθησαν οἱ ἐπίσκοποι ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων, ὀλίγιστοι ὁμως γνωρίζουν τὰ ἐξῆς κλασσικὰ χωρία τοῦ Ἰγνατίου, τὰ ἀφορῶντα εἰς τοὺς ἐπισκόπους καὶ τοὺς τρεῖς (3) ἱερατικοὺς βαθμούς, σαφῶς διακρινομένους, ἀλλὰ καὶ ἀποκλείοντας τὸν τερατώδη χαρακτηρισμὸν *μοναρχικὸν ἐπισκοπικὸν λειτουργήμα*, ἰδίως ἀποδιδόμενον εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐπισκόπου, ὡς ἐκτίθεται αὕτη εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Ἰγνατίου. Τὰ κλασσικὰ χωρία εἶναι τὰ ἐπόμενα 4:

1. Φιλαδελφεῖς 4: «Σπουδάσατε οὖν μὴ εὐχαριστίᾳ χρῆσθαι· μία γὰρ σὰρξ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ἓν ποτήριον εἰς ἔνωσιν τοῦ αἵματος αὐτοῦ· ἓν θυσιαστήριον, ὡς εἰς ἐπίσκοπος ἅμα τῷ πρεσβυτερίῳ καὶ διακόνοις, τοῖς συνδούλοις μου· ἵνα, ὃ ἐὰν πράσσητε, κατὰ Θεὸν πράσσητε».

2. Ἐφεσίους 4: «Ὅθεν πρέπει ὑμῖν συντρέχειν τῇ τοῦ ἐπισκόπου γνώμῃ, ὅπερ καὶ

ποιείτε. τὸ γὰρ ἄξιονόμαστον ὑμῶν πρεσβυτέριον, τοῦ Θεοῦ ἄξιον, οὕτως συνήρμοσται τῷ ἐπισκόπῳ, ὡς χορδαὶ κιθάρα. διὰ τοῦτο ἐν τῇ ὁμονοίᾳ ὑμῶν καὶ συμφώνῳ ἀγάπῃ Ἰησοῦς Χριστὸς ἄδεται». Ἡ Α' Κλήμεντος ἔχει σαφὴ ὑπαινιγμὸν εἰς τοὺς τρεῖς ἱερατικούς βαθμοὺς εἰς τὸ κεφ. 40.

3. Σμυρναίους 8, 1-9, 1: «Πάντες τῷ ἐπισκόπῳ ἀκολουθεῖτε. ὡς Ἰησοῦς Χριστὸς τῷ πατρί, καὶ τῷ πρεσβυτέρῳ ὡς τοῖς ἀποστόλοις· τοὺς δὲ διακόνους ἐντρέπεσθε, ὡς Θεοῦ ἐντολήν. μηδεὶς χωρὶς τοῦ ἐπισκόπου τι πρᾶστέω τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν ἐκκλησίαν. ἐκεῖνη βεβαία εὐχαριστία ἡγείσθω, ἡ ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπον οὖσα, ἢ ὃ ἂν αὐτὸς ἐπιτρέψη. 2. ὅπου ἂν φανῇ ὁ ἐπίσκοπος, ἐκεῖ τὸ πλῆθος ἔστω· ὥσπερ ὅπου ἂν ᾦ Χριστὸς Ἰησοῦς, ἐκεῖ ἡ καθολικὴ ἐκκλησία. οὐκ ἔξόν ἐστιν χωρὶς τοῦ ἐπισκόπου οὔτε βαπτίζειν οὔτε ἀγάπην ποιεῖν. ἀλλ' ὃ ἂν ἐκεῖνος δοκιμάσῃ, τοῦτο καὶ τῷ Θεῷ εὐάρεστον, ἵνα ἀσφαλὲς ᾗ καὶ βέβαιον πᾶν ὃ πράσσεται. Εὐλογόν ἐστιν λοιπὸν ἀνανῆσαι καὶ ὡς ἔτι καιρὸν ἔχομεν, εἰς Θεὸν μετανοεῖν. καλῶς ἔχει, Θεὸν καὶ ἐπίσκοπον εἰδέναι. ὁ τιμὴν ἐπίσκοπον ὑπὸ Θεοῦ τετίμηται· ὁ λάθρα ἐπίσκοπον τι πράσσων τῷ διαβόλῳ λατρεῖται».

4. Φιλαδελφεῖς 10: «ὡς καὶ αἱ ἑγγιστα ἐκκλησίαι ἔπεμψαν ἐπισκόπους, αἱ δὲ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους».

Εἰς ταῦτα πρέπει νὰ προστεθοῦν δύο εἰσέτι χωρία ὡς μαρτυροῦντα τὴν εὐρεῖαν διάδοσιν τοῦ ἐπισκοπικοῦ βαθμοῦ εἰς τὴν Ἀνατολήν καὶ τὴν Δύσιν:

5. Ἐφεσίους 3, 2: «καὶ γὰρ Ἰησοῦς Χριστὸς, τὸ ἀδιάκριτον ἡμῶν ζῆν, τοῦ πατρὸς ἡ γνώμη, ὡς καὶ οἱ ἐπίσκοποι, οἱ κατὰ τὰ πέρατα ὀρισθέντες, ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ γνῶμη εἰσίν».

6. Ρωμαίους 2, 2: «ὅτι τὸν ἐπίσκοπον Συρίας ὁ Θεὸς κατηξίωσεν εὐρεθῆναι εἰς Δύσιν, ἀπὸ Ἀνατολῆς μεταπεμψάμενος».

Ὁ Ἰγνάτιος γνωρίζων τὴν Α' Κλήμεντος, κατὰ τὴν ὀρθὴν ἀποψιν τῶν ἐρμηνευτῶν, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἰσφέρει νέον τινὰ θεσμὸν εἰς τὰς ἀκοὰς τῶν Ρωμαίων. Ἡ μετ' αὐτῶν σχέσις ἦτο ζωηρὰ καὶ συνεχὴς, δι' ὃ καὶ ἐνδιεφέρθησαν νὰ μεσολαβήσουν νὰ μὴ θανατωθῇ, παραδιδόμενος εἰς τοὺς λέοντας, γεγονὸς τὸ ὅποιον τὸν ἀναγκάζει νὰ γράψῃ τὴν περιώνυμον ἐπιστολήν, ἐνθα περιέχεται ἡ ὡς ἄνω διήγησις ποῦ ἀποτελεῖ ἔξοχον μαρτυρίαν.

β. Προκειμένου νὰ ἐξετάσωμεν τὴν πρώτην μνείαν τοῦ μετὰ ταῦτα καθεστῶτος, τοῦ οἰκουμενικοῦ ὅρου «ἡ ἐπισκοπή», πρέπει νὰ παράσχωμεν μίαν διευκρίνησιν. Εἰς τὴν δευτέραν ἔρευναν τοῦ ὅρου «ἡ ἐπισκοπή» τὴν προσφάτως δημοσιευθεῖσαν εἰς τὸ περιοδικὸν *Θεολογία*²¹ ἐδόθη τὸ πρῶτον ὁ χαρακτηρισμὸς: «Ἡ ἐπισκοπή, τὸ ἀποστολικόν

21. Γ.Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, «Ἡ ἐπισκοπή, τὸ ἀποστολικὸν λειτουργημ - Διακονία τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἐν αὐτῇ διαδοχὴ κλπ.», *Θεολογία* 1983 (καὶ ἀνάτυπον). Εἰς τὸ κείμενον τοῦτο ἀνετύπωσα ἐν τέλει τὴν πρώτην ἐπὶ τοῦ προβλήματος βραχυτάτην ἀνακοίνωσιν - ἔρευναν τὴν δημοσιευθεῖσαν εἰς τὸν τόμον πρὸς τιμὴν τοῦ Ἰωβηλαίου τοῦ καθ. J. Straub, *Romanitas - Christianitas. Untersuchungen zur Geschichte und Literatur der römischen Kaiserzeit. Johannes Straub zum 70. Geburtstag am 10. Oktober 1982 gewidmet* (Berlin-New York 1982) 244-250. Τὸ ἡμέτερον δημοσίευμα ἐπιγράφεται: «Zur Problematik der Frage der Sanktionierung der termini technici ἡ ἐπισκοπή, ὁ τόπος und ὁ ἐπίσκοπος in den Ortskirchen der zwei ersten Jahrhunderte».

λειτούργημα - Διακονία τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἐν αὐτῷ διαδοχή». (Ἐξέτασις τῶν πηγῶν τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Πολιτεύματος τῶν δύο πρώτων αἰώνων: ἐπισκοπή - τόπος - ἐπίσκοπος «τὰ δῶρα τῆς ἐπισκοπῆς» = Θεία Εὐχαριστία καὶ οἱ χαρισματοῦχοι.)

Ἐνταῦθα ἀναλαμβάνεται ἡ ἔρευνα τῆς αἰτιολογίας, διατί καλοῦμεν τοῦτο ἀποστολικὸν λειτούργημα, ἀλλὰ μὲ μίαν οὐσιώδη τροποποίησιν - βελτίωσιν, ὅτι ἀντὶ τῆς λέξεως «λειτούργημα»²², ἀρμοζούσης εἰς τὰ ἐπὶ μέρους, λειτούργημα τοῦ ἐπισκόπου, τῶν πρεσβυτέρων, τῶν διακόνων, τίθεται ὁ χαρακτηρισμὸς «λειτουργία», ἐπειδὴ ἡ ἐπισκοπή, ὡς θὰ ἴδωμεν εἰς ἄλλην πραγματείαν, ἐνταῦθα ὁμως διὰ βραχέων, εἶναι ὁργανισμὸς ὁλόκληρος περιλαμβάνων ἐξ ἀρχῆς πλείονας λειτουργοὺς καὶ λειτουργίας. Τοῦτο προσαρμόζεται καὶ πρὸς τὴν ἀρχαίαν χρῆσιν: α) «ἐν Ἀθήναις βαρὺ τι δημόσιον ἔργον ἢ καθῆκον, ὅπερ οἱ πλουσιώτεροι τῶν πολιτῶν ἐπετέλουν ἰδίαις δαπάναις κυρίως κατὰ διαδοχὴν, ἀλλ' ὡσαύτως καὶ ἐκουσίως ἢ δι' ἐκλογῆς», β) αἱ συνήθεις λειτουργίαι, γυμνασιαρχία, χορηγία, ἐστίασις, ἀρχιθεωρία, τριηραρχία, γ) πᾶσα ὑπηρεσία ἢ ἔργον δημόσιον, δ) δημοσία λατρεία τῶν Θεῶν, ε) ὑπηρεσία ἢ ἱερὰ διακονία τῶν ἱερέων, στ) Λουκᾶ 1, 23, ζ) ἡ τῆς ἐπισκοπῆς διοίκησις, η) δημοσία λατρεία²³.

Ἐνεκα τῆς σημασίας καὶ εὐρύτητος, ἦν ἐξ ἀρχῆς κατὰ τοὺς ἀποστολικούς καὶ μεταποστολικούς χρόνους ἀπέκτησε, θεωροῦμεν ὅτι ἀρμόζει νὰ χαρακτηρίσωμεν αὐτὸν ὡς τὸν ἀποστολικὸν θεσμόν - λειτουργίαν τῆς κατὰ πάντα τόπον Ἐκκλησίας, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ διακονίαν τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας βασικὴν, προσαρμοζομένην καὶ εἰς τὴν πολλαπλὴν ἀρχαίαν χρῆσιν καὶ ἔννοιαν τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτως εἶναι ταυτόσημοι οἱ ὅροι:

Ἐκκλησία Κορίνθου - ἐπισκοπή Κορίνθου.

γ. Ἡ πρώτη καὶ σπουδαιότατη μνεῖα τῆς λέξεως «ἡ ἐπισκοπή» εὐρίσκεται εἰς τὸ κεφ. 1, 20 τῶν Πράξ. Ἀποστόλων τοῦ πρώτου ἱστορικοῦ τῆς Ἐκκλησίας καὶ συνοδοῦ τοῦ ἀποστόλου Παύλου, Σύρου ἱατροῦ Λουκᾶ: Ὁμιλία τοῦ Πέτρου πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν Ἱεροσολύμων, ἐν ἣ ὁ λόγος περὶ τοῦ Ἰούδα, τοῦ ἄλλοτε ἀποστόλου «τοῦ γενομένου ὁδηγοῦ τοῖς συλλαβοῦσιν τὸν Ἰησοῦν, ὅτι κατηριθμημένος ἦν ἐν ἡμῖν καὶ ἔλαχεν τὸν κλῆρον τῆς διακονίας ταύτης», μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὁποίου, λέγει ὁ Πέτρος, χρησιμοποιοῦν τὸν Ψαλμὸν 109, 8: «τὴν ἐπισκοπὴν αὐτοῦ λαβέτω ἕτερος».

Δύο γεγονότα ἔχουν σημασίαν ἐνταῦθα διὰ τὴν ἡμετέραν βραχεῖαν ἔρευναν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν διὰ κλήρου ἐκλογὴν τοῦ διαδόχου τοῦ Ἰούδα, συγκαταριθμηθέντος εἰς τοὺς 12 ἀποστόλους: 1. ὅτι χαρακτηρίζεται τὸ ἔργον τοῦ Ἀποστόλου ὡς ἐπισκοπή, ὡς ἔχοντος παντὸς ἀποστόλου τὸ καθῆκον, δικαίωμα καὶ διακονίαν τοῦ ἐπισκοπεῖν τὴν Ἐκκλησίαν καὶ 2. ὅτι τὸν χαρακτηρισμὸν θεμελιώνει γραφικῶς ὁ Πέτρος, ὁ πρῶτος ἐν τοῖς Ἀποστόλοις ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν Ἱεροσολύμων, ἥτοι εἰς τὴν Ἀρχέγονον Ἐκ-

22. Ἡ λέξις σημαίνει ἐκτέλεισις λειτουργίας. Ἀπαντᾷ εἰς ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΝ, Ἀγασίλαος 36 κ.ά. LIDDELL-SCOTT, Μέγα Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, μεταφρασθὲν ἐκ τῆς ἀγγλικῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Ξενοφῶντος Μ. Μόσχου Δ.Φ. Καθηγητοῦ διὰ πολλῶν δὲ βυζαντινῶν ἰδίως λέξεων καὶ φράσεων πλουτισθὲν καὶ ἐκδοθὲν ἐπιστάσις Μιχαὴλ Κωνσταντινίδου, τ. 3, Ἀθῆναι ἄ.ἔ. (ἐκδ. οἶκος Ἰ. Σιδέρης) σελ. 25.

23. Πρβ. λ. λειτουργῶ καὶ λειτουργία (αὐτόθι).

κλησίαν. Καί διευπλώθη μὲν ὑπὸ τινος τῶν συντακτῶν τοῦ *Theologisches Wörterbuch zum N.T.*, τ. 2, 604, ὅτι ὁ ὅρος δὲν ἔχει καμμίαν σχέσιν πρὸς τὴν μετὰ ταῦτα ἐπισκοπὴν, περὶ ἧς ἀνωτέρω (τοῦτο ὑπῆρξε μετὰ τὴν συνέλευσιν τῆς Λίμα Ἰαν. 1982 καὶ τὴν μνημονευθεῖσαν πρότασιν περὶ εἰσαγωγῆς τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐπισκοπῆς εἰς τὰς Ἐκκλησίας, τὸ δεύτερον ἐρέθισμα διὰ τὴν παροῦσαν ἔρευναν), ἀλλ' εὐτυχῶς ἄλλος παλαιότερος ἐρευνητής, ὁ Gerke, εἰς τὴν πραγματείαν του, περὶ ἧς ἀνωτέρω, εἰς τὴν λεξικογραφικὴν καὶ θεολογικὴν ἔρευνάν του ὀρθῶς παρετήρησεν: α) Ὅτι τὸ ἀνωτέρω χωρίον εὐρισκόμενον εἰς σχέσιν πρὸς τὸ ἀποστολικὸν λειτουργήμα τοῦ Ἰούδα δέον νὰ συνδυασθῇ πρὸς τὸ χωρίον Πράξ. 1, 25, ἐνθα προστίθεται χαρακτηριστικῶς «ὁ τόπος τῆς διακονίας ταύτης καὶ ὁ τόπος τῆς ἀποστολῆς». β) Ὅτι ὅπως ἐφαρμόζεται «ἡ Διακονία» ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ (*Dienst*), οὕτω ἐφαρμόζεται ἐπίσης ἡ ἐπισκοπὴ (ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς λειτουργίας), ὥς τὸ ἀποστολικὸν λειτουργήμα, ἀλλὰ δὲν ἔχει δίκαιον, ὅτι τὸ στοιχεῖον τῆς ἐποπτείας (*Aufsicht*) εἶναι δευτερεύον, καίτοι καὶ τοῦτο εὐτυχῶς τὸ ἀποδέχεται, ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ ἀνήκει εἰς τὸ σύμπλεγμα τῆς ἀρχεγόνου χριστιανικῆς χαρισματικῆς λειτουργίας ἀποστολή, ἐπισκοπή, διακονία, λειτουργία, δουλεία. Ὅρθως δὲ νομίζω συμπληρῶναι καὶ συμπεραίνει ὁ Gerke, ὅτι συμφώνως πρὸς τὸ χωρίον 1, 20 τῶν Πράξ. ὑπάρχει «ἐπισκοπὴ τῆς Ἀποστολῆς» (*Amt des Apostolats*), τ.ἔ. λειτουργία τοῦ ἀποστολικοῦ λειτουργήματος καὶ ὅτι εἰς τὴν Α' Κλήμεντος ἔχομεν ἐφαρμογὴν αὐτῆς τῆς ἐκφράσεως εἰς τὴν λειτουργίαν ἐπισκόπων καὶ διακόνων (περὶ τούτου κατωτέρω).

2. Ἡ μεταφορὰ τοῦ χαρακτηρισμοῦ «ἡ ἐπισκοπὴ» καὶ ἡ ὥς θεσμοῦ δημιουργία εἰς τὴν τοπικὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὴν Ἀποστολικὴν ἐποχὴν καὶ ἡ σχετικὴ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τῶν 12 Ἀποστόλων, ζώντων ἔτι τούτων, διὰ τῆς ἐκλογῆς χριστιανῶν ὥς λειτουργῶν

α. Πρὶν ἐξετάσωμεν τὸ ἀνωτέρω βαρυσήμαντον σημεῖον, πρέπει πρῶτον νὰ σημειώσωμεν τὴν ἀπελπιστικὴν κατάστασιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρισκόμεθα ὥς πρὸς τὰ ἀποσπάσματα-πηγὰς τῶν δύο ἐποχῶν, τῆς Ἀποστολικῆς καὶ τῆς Μεταποστολικῆς (34 συμβ. ἔτος - 70 - 140). Πρόκειται περὶ βιβλίων ἢ βιβλιδίων περιστατικῶν, ἀποβλεπόντων εἰς πρακτικοὺς καὶ ἐποικοδομητικοὺς σκοποὺς. Γίνεται λόγος περὶ τῶν 27 βιβλίων τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τῶν λεγομένων Ἀποστολικῶν Πατέρων (Κλήμεντος Ρώμης ἐπιστολαὶ Α' καὶ Β', Διδαχὴ, Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου ἐπιστολαὶ 7, Πολυκάρπου Σμύρνης ἐπιστολή). Εἶναι εὐτύχημα ὅτι εἰς ταῦτα, ὥς οἶονεὶ ἀποσπάσματα (*fragmenta*), ἐμφανίζεται ἐν προκειμένῳ ἡ ἀποσπασματικὴ ἱστορία, ὥσπερ ἀνάδυσις φωτεινῶν σημείων ἀπὸ τοῦ σκότους, μερικῶν Ἐκκλησιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐμελλον νὰ διαδραματίσωσιν σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν. Ἐννοῶ τὰς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, Ἐφέσου, Ρώμης καὶ Ἀντιοχείας, ὧν αἱ ἱστορικαὶ φωτειναὶ στιγμαὶ ἐπιτρέπουν νὰ ἴδωμεν τί συνέβαιναν εἰς τὴν κατὰ τὸ πλεῖστον σκοτεινὴν ἐποχὴν, ὅτε π.χ. ὁ Λουκᾶς ὁ ἱατρὸς ἐσημείωσεν εἰς τὰς Πράξεις τί συνέβη εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, τὴν Ἐφεσον καὶ τὴν Ἀντιόχειαν, ὥς πρὸς τὴν ἀνωτέρω σημειωθεῖσαν ἄσκησιν τῆς ἀποστολικῆς λειτουργίας τοῦ ἐπισκοπεῖν, ποῦ ἀπετέλει ἀποστολὴν τῶν Ἀποστόλων.

β. Ὁ Λουκᾶς, λοιπόν, εἰς τὸ βαρυσήμαντον, διὰ τὴν ἡμετέραν ἔρευναν, σημεῖον διὰ μὲν τὰ Ἱεροσόλυμα παρουσιάζει ὁλως φυσικῶς ὅτι κατὰ τὴν μετάβασιν τοῦ Παύλου

ἐκεῖ, μετὰ τὴν β' περιοδείαν (48-55 μ.Χ.), τὴν θέσιν τῶν 12 Ἀποστόλων καὶ τῶν πρεσβυτέρων²⁴ – οἱ ὅποιοι παρουσιάζοντο πρότερον ὡς ἡ αὐθεντία τῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὸ ΙΕ' κεφ. τῶν Πράξ., ἐνθα αἱ ἀποφάσεις τῆς Α' Ἀποστολικῆς Συνόδου διαβιβάζονται πρὸς τὴν Ἀντιόχειαν – κατέχουν ὁ Ἰάκωβος καὶ οἱ πρεσβύτεροι. Ὁ Ἰάκωβος ὁμως, μὴ ἀνήκων εἰς τοὺς 12 Ἀποστόλους, διηύθυνεν ἐπὶ μακρὸν τὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὴν ἀπουσίαν τῶν, ὡς προεστῶς, χωρὶς νὰ ὀνομάζεται ἐπίσκοπος.

Εἰς τὴν ἐπιστολὴν τῆς Α' Ἀποστολικῆς Συνόδου, βασικῆς διὰ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ Χριστιανισμοῦ²⁵ καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμόν, ἔχομεν τὸ ἀνωτέρω σχῆμα, ὅπερ ἰσχύει καὶ διὰ τὸ διάστημα πρὸ τῆς συνόδου, κατὰ τὴν ἀπουσίαν τῶν Ἀποστόλων (ὅταν ἦσαν παρόντες προεξήρχον ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ἰωάννης) καὶ διὰ τὸν χρόνον τὸν μετὰ τὴν Σύνοδον μέχρι τοῦ πιθανοῦ ἔτους 62 μ.Χ., ὅτε ἐμαρτύρησεν ὁ Ἰάκωβος καὶ τὸν διεδέχθη ὁ Συμεὼν. Ἰδοὺ ποῖα εἶναι τὰ ἱστορικὰ δεδομένα:

Πράξ. 15, 22-29

Οἱ Ἀπόστολοι

καὶ

οἱ πρεσβύτεροι

σὺν ὅλῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ

Πράξ. 21, 18

Ἰάκωβος

καὶ

οἱ πρεσβύτεροι, δέχονται

τὸν Παῦλον καὶ τοὺς συνοδοὺς

ἵνα ἐκθέσωσι τὸ ἔργον

τῆς Ἱεραποστολῆς.

γ. Ὁ αὐτὸς δὲ ὁ Λουκᾶς ὁ Σύρος (Πράξ. 15, 35. 18, 18) φαίνεται καταλιπὼν τὴν Ἀντιόχειαν εἰς τοὺς χαρισματούχους. Ὅθεν δεόν νὰ ἐρμηνευθῇ τὸ γεγονός, ὅτι πρὸ τοῦ 70 μ.Χ. ἡ Ἐκκλησία Ἀντιοχείας, ἡ μήτηρ τῶν ἐξ Ἐθνῶν Ἐκκλησιῶν, ἔχει ἐπὶ κεφαλῆς, ὡς τὰ Ἱεροσόλυμα, ἓν πρόσωπον – αἱ χρονολογίαι δὲν εἶναι εὐκόλως νὰ δοθοῦν διότι δύο πρόσωπα καλύπτουν τὸ διάστημα 60 (;) - 110 - 113, ὁ Εὐδόδιος καὶ ὁ Ἰγνάτιος, ὃν ὁ 2ος ἦτο καὶ ὀνομάζετο ὁ ἐπίσκοπος.

δ. Ὑπὸ τὸ φῶς τῶν γεγονότων τούτων δεόν νὰ ἐξετασθῇ ἡ δευτέρα μαρτυρία τῆς Καινῆς Διαθήκης ἡ ἀφορῶσα τὸν Παῦλον, τὴν Ἐφεσον καὶ τὸν Τιμόθεον, συνεργὸν τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν, πρὸς ὃν ὁ τελευταῖος φέρεται λέγων: «Εἴ τις ἐπισκοπῆς ὀρέγεται καλοῦ ἔργου ἐπιθυμεῖ» (Α' Τιμ. 3, 2).

ε. Τούτου τοῦ γεγονότος χρονικῶς προηγῆται ἡ ἐν Ἐφέσῳ ὀνομασία τῶν πρεσβυτέρων, ὡς ἐπισκόπων, διότι ἀναφέρεται ρητῶς ὑπὸ τοῦ Λουκᾶ εἰς τὴν προσφώνησιν τοῦ Παύλου εἰς τὴν Μίλητον, ὅπου «μετεκαλέσατο τοὺς πρεσβυτέρους» τῆς Ἐφέσου (βλ. Πράξ. 20, 28), οἱ ὅποιοι ἀνέλαβον τὴν εὐθύνην «τοῦ ποιμαίνειν» τὴν τοπικὴν Ἐκκλησίαν. Πρόκειται περὶ τῆς πρώτης χρονικῶς (54-57 μ.Χ.) μνείας τοῦ ὅρου «ἐπίσκο-

24. Πράξ. 21, 17.

25. Ἡ διατύπωσις εἶναι: «Ἐδοξε τοῖς ἀποστόλοις καὶ τοῖς πρεσβυτέροις σὺν ὅλῃ τῇ ἐκκλησίᾳ» (Πράξ. 15, 22). Σημαντικὴ εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ ἐξῆς διατύπωσις τοῦ Λουκᾶ μετὰ τὴν β' ἀποστολικὴν ὁδοιπορίαν, ὅτε ὁ Παῦλος καὶ οἱ συνοδοὶ του εἰς τὴν ΝΔ Μ. Ἀσίαν προσεπάθουν νὰ στηρίξουν τοὺς πιστοὺς διὰ κηρυγμάτων, διότι λέγει: «Ὡς δὲ διεπορεύοντο τὰς πόλεις, παρεδίδονσαν αὐτοῖς φυλάσσειν τὰ δόγματα τὰ κεκριμένα ὑπὸ τῶν ἀποστόλων καὶ πρεσβυτέρων τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις» (Πράξ. 16, 4).

ποι», διότι ή δευτέρα είναι του Παύλου προς Φιλίπ. (μετά τὸ 60 μ.Χ.) εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῆς ἐπιστολῆς, ἔνθα λέγεται τό: «σὺν ἐπισκόποις καὶ διακόνοις». Τὸ ταυτόσημον πρεσβυτέρων-ἐπισκόπων ἀνεξαρτήτως τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ δεῦτερος ὅρος δὲν ἦτο σταθερός²⁶, προκύπτει ὅχι μόνον ἐκ τῶν δύο χωρίων ποὺ ἀναφέρονται εἰς τὴν Ἐφεσον καὶ τοὺς Φιλίππους, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Πολύκαρπος εἰς τὴν πρὸς Φιλίπ. ἐπιστολὴν του κάμνει λόγον περὶ πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, τὸ ὁποῖον δὲν θὰ ἐπραττον, ἂν ἡ διατύπωσις δὲν ἦτο ἀντίστοιχος πρὸς τὴν πρὸς Φιλίπ. 1, 1. Τὸ αὐτὸ προκύπτει καὶ ἐκ τῆς Α' Κλήμεντος²⁷. Ἡ δευτερεύουσα ὀνομασία τῶν πρεσβυτέρων ὡς ἐπισκόπων σημαίνει ὅτι ἦτο ἐν χρήσει ὁ ἀποστολικὸς χαρακτηρισμὸς «ἐπισκοπή» ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἐπισκοπεῖν (Πρβ. Α' Τιμ. 4, 16· οἱ ἐρμηνευταὶ κακῶς διακρίνουν τοὺς ἐπισκόπους εἰς τὸν πληθυντικὸν ἀπὸ τοὺς πρεσβυτέρους καὶ κάμνουν διαφόρους ὑποθέσεις), μεθ' οὗ συνδέεται τὸ ποιμαίνειν²⁸, ἀλλὰ πρέπει νὰ προσθέσω, ὅτι ἡ φράσις «τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἔθετο ἐπισκόπους ποιμαίνειν τὴν Ἐκκλησίαν» πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ μὲ τὸ «κατασταθέντας» (ἡ Α' Κλήμεντος ἐδημιούργησε σαφῆνειαν περὶ τὸν ὅρον), ἀναφερόμενον προφανῶς εἰς τὴν ἐπίκλησιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ «τὴν κατάστασιν» εἰς τὸ λειτούργημα, ἦν θεωρῶ πρωίμως γενομένην εἰς τὴν Θεῖαν Εὐχαριστίαν, ὡς συμβαίνει ἐν τῇ Α' Κλήμεντος καὶ μέχρι σήμερον. Εὐρισκόμεθα πάντως εἰς τὴν ἑναρξιν προετοιμασίας, διὰ νὰ καταστῇ τὸ ἐποπτεῦν ἦτοι τὸ ἐπισκοπεῦν ὡς δικαίωμα ἢ ἔργον οὐσιαστικὸν μὲ τὸ ὄνομα τῶν Ἀποστόλων, ἢ ἐπισκοπή, terminus technicus (πρβ. καὶ Πράξ. 1, 20. Φιλίπ. 1, 1. Α' Τιμ. 3, 2. Τίτ. 1, 7. Τὸ Α' Κορ. 12 καὶ Ρωμ. 12 σχετίζονται ἐμμέσως).

στ. Τὸ χωρίον Α' Τιμ. 3, 2 εἶναι τὸ δεῦτερον τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ εἶναι βαρυσήμαντον διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: 1. Ἀποδεικνύει ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Πέτρου περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἔργου τῶν Ἀποστόλων, ἐν Πράξ. 1, 20, ὡς ἐπισκοπῆς ἔπαυσε νὰ εἶναι ἀπλοῦς χαρακτηρισμὸς καὶ ἤρχισε ν' ἀποβαίνει κατὰ τὴν 5ην καὶ 6ην δεκαετηρίδα τοῦ Α' αἰῶνος, ζώντων καὶ προφανῶς συναινούντων τῶν Ἀποστόλων, λειτουργία τοπικῇ τῶν πρεσβυτέρων – ἐπισκόπων τοῦ ἐπισκοπεῖν²⁹ – ἀποστολικῆς προελεύσεως ἐν Ἐφέσῳ, καὶ δὴ καὶ λόγῳ τοῦ τρόπου τῆς διατυπώσεως εἰς τὴν Ποιμαντορικὴν ἐπιστολὴν τοῦ Παύλου πρὸς τὸν ἑκτακτον ἀπεσταλμένον αὐτοῦ τοῦ Ἀποστόλου (τοῦ ὀρθῶς χαρακτηρισθέντος πρώτου μετὰ τὸν Ἐνα, τὸν Χριστὸν) καὶ γενικῶς πάσης τοπικῆς Ἐκκλησίας

26. H. H. WENDT, *Die Apostelgeschichte Kritischexegetischer Kommentar über das Neue Testament*, 3te Abt. 9. Auflage (Göttingen 1913) 292. Τὰ νεώτερα ἔργα ἐπαναλαμβάνουν τὰ ἴδια.

27. Περαιτέρω ἰδὲ ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, «Περὶ τοῦ τοπικοῦ καὶ χρονικοῦ περιορισμοῦ ἐν τῇ χρήσει τοῦ ὅρου Ἐπίσκοποι καὶ Διάκονοι καὶ τῆς σημασίας του διὰ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων τῶν πηγῶν τοῦ πολιτεύματος τῆς ἀρχαίου Ἐκκλησίας», ΠΑΑ 36, ἔ.δ. 215-230.

28. Πρβ. WENDT, *Die Apostelgeschichte*, 292. Ὁ GERKE, ἔ.δ. 123-128, προέβη εἰς συναγωγὴν ὅλων τῶν χωρίων, ἔνθα ἡ λ. τὸ ποίμνιον (ποιμαίνειν, ὁ ποιμὴν), ἀλλὰ δὲν συνάγει πάντοτε τὰ ὀρθὰ συμπεράσματα, περὶ ὧν θὰ διαλάβω κριτικῶς εἰς τὴν εὐρεῖαν πραγματείαν περὶ ἐπισκοπῆς (3ην ἐν τῇ οὐσίᾳ).

29. Ὁ Λ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ (Ἡ πρώτη πρὸς Τιμόθεον ποιμαντικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, Ἀθήναι 1973², 181 κέ.) ἀποδίδει σημασίαν εἰς τὴν ἑλλειψιν τοῦ ἄρθρου εἰς τὴν λ. ἐπισκοπή, ἐνῶ τουναντίον ὁ GERKE (ἔ.δ. 111) ὀρθῶς λέγει ὅτι εἰς τὰς Ποιμαντικὰς ἐπιστολάς δεικνύεται ἡ πολιτογράφησις τοῦ ὅρου «ἐπισκοπή» (Episkopenamt = λειτούργημα τῶν ἐπισκόπων).

(πρβ. κυρίως Πράξ. 20, 28). 2. "Ενεκα τούτου ἡδύνατο ἐφ' ἐξῆς τὸ ἐπισκοπεῖν ἢ ἡ ἐπισκοπή, ὡς θελήσει ἀνεξάρτητος πλέον ἀπὸ τῶν 12 Ἀποστόλων θεσμὸς τοπικός, ζώντων βεβαίως τούτων, ἀλλὰ δυναμένων ἰρσο, ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει των, νὰ παραμερίζωσι τὸν κανονικῶς κατὰ τὴν ἀπουσίαν των τὸν ἀποστολικὸν τόπον κατέχοντα ἐν τῇ συνάξει τῆς Ἐκκλησίας προεστῶτα πρεσβύτερον (μία τῶν 9 ὀνομασιῶν τῶν κατὰ τόπους ἐπισκόπων)³⁰, νὰ καταλαμβάνεται, δι' ἐκλογῆς καὶ καταστάσεως ἐν τῇ Θεῇ Εὐχαριστίᾳ ὑπὸ τινος τῶν Ἀποστόλων, κυρίως δεδοκιμασμένου πρεσβυτέρου, ἔχοντος τὴν προέλευσιν καὶ τὰ προσόντα ἐκ τοῦ πρεσβυτερίου. Ταῦτα στηρίζονται εἰς τὰς μαρτυρίας τῆς Α' Κλήμεντος (κεφ. 40-44 καὶ 54), Ἰγνατίου, Σμυρν. 8 καὶ Διδαχῇν.

Ἡ ἄποψις αὕτη περὶ τῆς σχετικῆς ἀνεξαρτησίας τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν - ἐπισκοπῶν ἀπὸ τῶν 12 Ἀποστόλων εἶναι σχετική, ἐφ' ὅσον ζοῦν οἱ Ἀπόστολοι, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζονται ὡς οἱ ἐποπτεύοντες καὶ μεριμνῶντες διὰ πάσας τὰς Ἐκκλησίας (πρβ. Παύλου Β' Κορ. 11, 28) ἢ οἱ ἄμεσοι συνεργάται των π.χ. ἀπεσταλμένοι (ὡς ὁ Τιμόθεος ἐν Ἐφέσῳ καὶ ὁ Τίτος ἐν Κρήτῃ), ἀλλὰ καὶ ἀπόλυτος, διότι ἔχομεν πρὸ ἡμῶν τὸ γεγονός, ὅπερ βεβαιοῦται ἐκ τῆς Α' Κλήμεντος, ὅτι δύναται νὰ τὸ ἐπιζητήσῃ πᾶν κατάλληλον χριστιανικὸν πρόσωπον λαϊκοῦ (Α' Τιμ. 3, 7: «μαρτυρίαν καλὴν ἔχειν ἀπὸ τῶν ἔξωθεν» = ἀγαθὴν φήμην)³¹, διὰ νὰ ἐκλεγῇ καὶ κατασταθῇ εἰς τὴν χορείαν τῶν πρεσβυτέρων-ἐπισκόπων, τῶν δρώντων ἐν τῇ ἐπισκοπῇ καὶ φυσικὰ καὶ «τοῦ προεστῶτος πρεσβυτέρου». Τοῦτο δὲ λέγομεν διότι ρητῶς μνημονεύεται εἰς Α' Τιμ. 5, 17 «οἱ καλῶς προεστῶτες πρεσβύτεροι»³² διπλῆς τιμῆς ἀξιούσθωσαν». Ὁ Τιμόθεος καὶ ὁ Τίτος ἦσαν, ὡς ἑκτακτοὶ ἀπεσταλμένοι εἰς Ἐφεσον ὁ πρῶτος καὶ εἰς Κρήτην ὁ δεῦτερος, κατὰ διάφορον ἀπὸ ἀπλοὶ ἐπίσκοποι. Τὸ ἐπιχείρημα, ὅχι ἰσχυρισμὸν, τῆς ἀπολύτου ἀνεξαρτησίας ὡς τοπικοῦ λειτουργήματος τοῦ ἐπισκοπεῖν ἢ τῆς ἐπισκοπῆς τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας, διὰ τῆς ἐνάρξεως μεταβολῆς καὶ μεταφορᾶς τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ ἀποστολικοῦ ἔργου, εἰς οὐσιαστικὸν χαρακτηρισμὸν τοπικοῦ θεσμοῦ, τῆς ἐπισκοπῆς, βλέπομεν εἰς τὴν Α' Κλήμεντος (κεφ. 40-44 καὶ 54) μὲ τὴν προσθήκην, ὅτι ὑπάρχει ἐν αὐτῇ σαφὴς ὑπαινιγμὸς περὶ τῶν τριῶν ἱερατικῶν βαθμῶν μὲ προτύπωσιν εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην (κεφ. 40, ἀρχιερεῖς, ἱερεῖς, λευῖται· πρβ. καὶ Ἑβρ. 5, 1. 8, 3), ἐνῶ εἰς τὸν Ἰουστίνον τὸν φιλόσοφον καὶ μάρτυρα³³ μετὰ τὴν πολιτογράφησιν τοῦ ὄρου εἰς Ἐφεσον, ὡς ὀρθῶς σημειοῖ ὁ Gerke³⁴, ἔχομεν ἓνα προεστῶτα τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας (μία Ἐκκλησία ἐν ἐκάστῳ τόπῳ). Πρέπει δὲ νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, ἅτε ὄντος προεστῶτος τῆς μιᾶς Θεῆς Εὐχαριστίας. Μὲ τὸν ὅρον τοῦτον δέον νὰ ἐρμηνεύ-

30. KONIDARIS, *Ökumenischer Dialog*, 44-45, ἐνθα ἡ ἐλληνικὴ περίληψις.

31. Πρβ. Ν. ΜΙΛΑΣ-Μ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας* (ἐν Ἀθήναις 1909) 372.

32. Τὴν ἐρμηνείαν τῆς σπουδαίας ταύτης διατυπώσεως ἴδε εἰς ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ, *Ἡ πρώτη πρὸς Τιμόθεον ποιμαντικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου*, ἔ.ἀ. 337 κέ. Δὲν λαμβάνει ὁμως ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς ἐκάστην περιοχὴν ὑπῆρχε μία Ἐκκλησία καὶ μία Θεῖα Εὐχαριστία, ἄρα μία ἐπισκοπή. Ἴδε κατωτέρω καὶ σημ. 35.

33. Ἀπολογία 65 καὶ 67. Μία τῶν 9 ὀνομασιῶν τοῦ ἐπισκόπου κατὰ τοὺς 2 πρώτους αἰῶνας ἦτο ὁ προεστῶς. Πρβ. KONIDARIS, *Ökumenischer Dialog*, 254 κέ. καὶ σημ. 32.

34. *Ε.ἀ.* 111.

σωμεν τὸ Τιμ. 3, 17, δεχόμενοι ὅτι πρόκειται περὶ πραγματικῶν προεστώτων ἐγγὺς τῆς Ἐφέσου κειμένων Ἐκκλησιῶν. Ἄλλ' ἐπ' αὐτοῦ θὰ ἐπανεέλθω εἰς τὴν μεγάλην πραγματείαν περὶ ἐπισκοπῆς, ἔνεκα τῆς φράσεως «διπλῆς τιμῆς ἀξιούσθωσαν».

Ὅθεν ἔχομεν πρὸ ἡμῶν τὸν μὴ ὀνομαζόμενον ὡς ἐπίσκοπον τὸν Ρώμης, χαρακτηριζόμενον ἀπλῶς ὡς «προεστώτα», ἐννοεῖται «πρεσβύτερον», ἅτε προϊστάμενον τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ τῶν πρεσβυτέρων. Ἡ ἐπισκοπή, ὡς ἀποστολικὴ λειτουργία μὲ κέντρον τὴν Θεῖαν Εὐχαριστίαν, ἐπιβάλλει τὴν ἀνωθυμίαν – ὀλίγιστα ὀνόματα ἐπισκόπων ἐσώθησαν – διότι αἱ πρῶται γενεαὶ τῶν ἡγετῶν τῶν Ἐκκλησιῶν ἔζων ἐν ἄκρα ταπεινοφροσύνῃ, ὡς ἔγραψα ἄλλοτε, ὑπὸ τὴν σκιάν τῶν Ἀποστόλων ἀκόμη καὶ μετὰ τὸν θάνατόν των. Ἡ ἀνεξαρτησία τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας ὡς θεσμοῦ ἐκφράζεται ἀλλαχοῦ συχνότερον διὰ τοῦ ἐπισκοπεῖν³⁵ – διότι ὁ Ἰγνάτιος π.χ. προτιμᾷ τὸ ρῆμα τοῦτο ἀντὶ τῆς λέξεως ἢ ἐπισκοπή, ἢ ὅποια θὰ ἦτο γνωστή, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ ἦτο ἐν Ἀντιοχείᾳ τόσον εἰς συχνὴν χρῆσιν, ὅσον πολλαπλῇ ἦτο ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου «Ἐκκλησία» καὶ δὴ καὶ ὡς ὀνομασία διὰ τὴν τοπικὴν³⁶. Ὁ χριστιανικὸς Ἑλληνισμὸς τῆς Ἀντιοχείας τῆς Συρίας, τῆς μητρὸς τῶν ἐξ Ἑθνῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ἀφετηρίας τῶν ὁδοιποριῶν τοῦ Παύλου, ἐδημιούργησε τοὺς ὅρους «χριστιανός», «χριστιανισμός» καὶ «Καθολικὴ Ἐκκλησία», διὰ τὴν τοπικὴν, δὲν ἐδίστασε δὲ νὰ χρησιμοποίησῃ καὶ καθιερώσῃ τὸν ὅρον «ὁ ἐπίσκοπος» διὰ τὸν προεστώτα πρεσβύτερον³⁷ πιθανῶς πρὸ τοῦ τέλους τῆς Ἀποστολικῆς ἐποχῆς (60-70 μ.Χ.), διότι μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Ἱεροσολύμων (70 μ.Χ.) ἡ Ἀντιόχεια κατέστη ἡ μόνη ἡγέτις Ἐκκλησία ἐν τῇ Ἀνατολῇ – ἐν τῇ Δύσει ἡ Ρώμη³⁸. Ἡ ἀνεξαρτησία ὁμῶς τοῦ ἐπισκοπικοῦ λειτουργήματος τοῦ προεστώτος, τοῦ ἀποστολικῆς προελεύσεως θεσμοῦ τῆς ἐπισκοπῆς πρεσβυτέρου ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν αὐτοτέλειαν τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς, ἀδιάφορον ἂν ὀνομάζοντο Ἐκκλησίαι ἢ παροικίαι ἢ ἐπισκοπαὶ (ἀμφότεροι οἱ χαρακτηρισμοὶ τῆς Α' Κλήμεντος).

Ἐνταῦθα ὁμῶς πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ μία Ἐκκλησία τῆς Ρώμης, ἢ τοῦ Πέτρου καὶ Παύλου, ἐχαρίσατο ἡμῖν τὸν ὀριστικὸν ὅρον, ἀλλὰ καὶ τὸ σπουδαῖον θεολογικὸν καὶ ἐκκλησιολογικὸν περιεχόμενον τοῦ καθιερωθέντος ἐντὸς τοῦ Β' αἰῶνος ὅρου «ἡ ἐπισκοπή», ἔνεκα τῆς ἀποστολικῆς προελεύσεως τῆς ἐπισκοπικῆς λειτουργίας, ἢ δὲ Ἐκκλησία τῆς Ἀντιοχείας, ὡσαύτως τῶν δύο πρωτοκορυφαίων Ἀποστόλων, τὸν ὅρον «ὁ ἐπίσκοπος» διὰ τὸν ὑπεύθυνον φορέα τῆς ἐπισκοπικῆς λειτουργίας τῆς Ἐκκλησίας³⁹. Ἡ Α' Κλήμεντος εἶναι ὁ νέος, μετὰ τὴν Α' πρὸς Τιμ., μάρτυς τῆς ἐξουσίας

35. Ἰγνατ., Πρὸς Ρωμ. 9, 1: «Μόνος Ἰησοῦς Χριστὸς ἐπισκοπήσει». Ἴδε ὡσαύτως τοῦ αὐτοῦ, Πρὸς Πολύκ., ἐπιγραφὴν, ἢ ὅποια εἶναι περίφημος, διότι γράφει: «Πολυκάρπῳ ἐπισκόπῳ... μᾶλλον ἐπισκοπημένῳ ὑπὸ Θεοῦ Πατρὸς καὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ», ὅπερ σύνηθες ἐν τῇ Δύσει, ἐνθα ἀποφεύγεται ἐπὶ μακρὸν ὁ ὅρος «ὁ ἐπίσκοπος», διότι ἀνῆκε πρὸ πάντων τῷ Θεῷ καὶ Χριστῷ (Α' Κλήμεντος).

36. Βλ. Α' Κλήμεντος, ἐπιγραφὴν καὶ 44, 3 καὶ 47, 6. Ἰγνατ., Πρὸς Ἐφεσ., ἐπιγραφὴν καὶ 21, 2. Πρὸς Μαγν., ἐπιγραφὴν καὶ 1, 2, ἀλλὰ καὶ ἐπαρχίαν ὅλην 14, 1 κλπ.

37. Πρβ. ἀνωτέρω κείμενον ἐν σχέσει πρὸς τὰς σημ. 34 καὶ 35. Πρβ. καὶ ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Münchener Theologische Zeitschrift* 12 (1961) 269-284.

38. Πρβ. τὸ προκαθήμενὴ τῆς Ἀγάπης τοῦ Ἰγνατ. (Πρὸς Ρωμ., ἐπιγραφὴν).

39. Πρβ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Ökumenischer Dialog*, 209.

τῶν Ἀποστόλων ἐπὶ τοῦ ἐπισκοπεῖν καὶ ἄρα τῆς ἐπισκοπῆς, ἡ ὁποία περιορίσθη εἰς τοὺς διαδόχους τῶν τοπικῶς, διότι ἡ ἀποστολικὴ διαδοχὴ τῶν Ἀποστόλων ἦτο ἐξ ἀρχῆς τοπικῶς περιορισμένη: *Πρῶτος Κορίνθου* ἢ *ἐπισκοπὴ Κορίνθου*. Ἡ καθιέρωσις καὶ στερέωσις τοῦ ὅρου ἐν Ἐφέσῳ, Ρώμῃ καὶ Κορίνθῳ καὶ πανταχοῦ ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς τῆς ἀποστολικότητος τῆς ὑπάρξεως καὶ λειτουργίας τῆς ἐπισκοπῆς καὶ τῆς συνδέσεως πρὸς τὴν Θεῖαν Εὐχαριστίαν. Ἡ διατύπωσις Θεῖα Λειτουργία διὰ τὴν Θεῖαν Εὐχαριστίαν συνδυάζει τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς ἐπισκοπῆς ὡς λειτουργίας πρὸς τὴν ἱερότητα τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Κοινωνίας.

3. «Ἡ ἐπισκοπή», ἡ ἀποστολικὴ τοπικὴ λειτουργία καὶ οἱ λειτουργοὶ τῆς Ἐκκλησίας ἐν Ἐφέσῳ, ἐν Ρώμῃ καὶ Κορίνθῳ γενικῶς

Ὅρθως παρατηρεῖ ὁ Harnack εἰς τὸ κύκνειον αὐτοῦ ἔργον *Einführung in die Alte Kirchengeschichte* (Leipzig 1929) 88, ὅτι οὐδεμία διαφορὰ πολιτεύματος ὑφίστατο τὸ 96 μ.Χ. μεταξύ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ πρέπει ἀμέσως, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἡμετέρας ἐρεῦνης, διαφοροῦ ἐκείνης τῶν Harnack, Lietzmann, Gerke κ.ἄ., νὰ διαπιστώσωμεν ὅτι ὑφίστατο οὐσιωδεστέρα διαφορὰ μεταξύ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ὡς πρὸς τὴν βεβαίαν κατὰ Κλήμεντα ἄνευ ἀντιρρήσεώς τινος εἰς τὴν Χριστιανικὴν Γραμματεῖαν *ἰσοβιότητα* τῶν λειτουργῶν, χαρακτηριζομένων συνήθως ὡς πρεσβυτέρων-ἐπισκόπων (δευτερευόντως) – ἐννοῶ τοὺς κυρίως λειτουργοὺς, διότι οἱ βοηθοί, διάκονοι, δὲν ἀναφέρονται πάντοτε, ἀλλὰ μόνον εἰς τὸ σχῆμα – περιορισμένων ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ – ἐπίσκοποι καὶ διάκονοι, ληφθὲν ὑπὸ τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Κλήμεντος ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (Ἡσ. 60, 17 ὑπὸ τοῦ δευτέρου· πρβ. βιβλικὴν στήριξιν τῆς θεῖας δικαίης ὑπάρξεως αὐτοῦ) καὶ ἀποδίδον ὅλον τὸν κλῆρον, ἦτοι τοὺς τρεῖς (3) ἱερατικούς βαθμούς. Τὸ σχῆμα τοῦτο διετηρήθη μέχρι τέλους τοῦ Β' αἰῶνος καὶ ἐξηφανίσθη συγχρόνως μὲ τὰς δύο ἐκ τῶν τεσσάρων χρήσεων τοῦ ὅρου «πρεσβύτεροι», διότι ἐπεκράτησαν ὀριστικῶς δι' ἐκάστην τοπικὴν Ἐκκλησίαν οἱ ὅροι: «ὁ ἐπίσκοπος», «οἱ πρεσβύτεροι» καὶ «οἱ διάκονοι», ὡς λειτουργοὶ τῆς ἐπισκοπῆς.

Τὸ διατὶ εἶναι ἀποστολικὴ λειτουργία «ἡ ἐπισκοπή», ἡ ὁποία καθιερώθη τελικῶς πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ τοπικοῦ θεσμοῦ καὶ ὀρισμένης ἐκάστοτε περιφερείας τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι φανερόν ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων καὶ τοῦ κατ' ἀρχὴν περιεχομένου, ὡς ἐποπτείας καὶ μερίμνης τῶν λειτουργῶν διὰ τὸ ποίμνιον (Πράξ. 20, 28) ὑπὸ τῶν ποιμένων-πρεσβυτέρων τῶν ὀνομασθέντων δυτικῶς τῆς Ἐφέσου καὶ ἐπισκόπων⁴⁰. Ἀλλὰ ἐνῶ εἰς τὴν Α' πρὸς Τιμ. φαίνεται καθαρὰ ἡ ἐξάρτησις ἀπὸ τὸν Παῦλον καὶ τὸν Τιμόθεον, εἰς τὴν Α' Κλήμεντος παρουσιάζεται μὲ θετικότητα ὡς ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν ἀποστόλων θεσμός ἐν τῇ ἐπισκοπῇ καὶ τῶν διαδόχων τῶν ὑφισταμένων καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, τῶν τελευταίων καθισταμένων θεῖας δικαίης καὶ ἐγκαθισταμένων ἐν τῇ Θεῇ Εὐχαριστίᾳ (καθιστάναι τινά). Ἐνταῦθα πρέπει νὰ εἰπώμεν, ὅτι εἰς τὰς πηγὰς χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «καθιστάναι» ἀντὶ τοῦ ὅρου «χειροτονία», τοῦ ὅρου τούτου μὴ μνημονευ-

40. Πρβ. ἀνακοίνωσίν μου ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν διὰ τοῦ ἀειμνήστου Σωκρ. Κουγέα εἰς ΠΑΑ 1961.

ομένου, ως υπενθυμίζοντας τα περιωρισμένα δικαιώματα ἐκλογῆς τῶν κληρικῶν ὑπὸ τῶν λαϊκῶν, ἐξέχοντες τῶν ὁποίων ἐδημιούργησαν ἐν Κορίνθῳ διχοστασίαν καὶ στάσιν. Διότι τί εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ὡς ὀρίζεται ἐν συνόψει ὡς ὁρατὴ κοινωνία εἰς τὴν Α' Κλήμεντος (54, 2): «...Τὸ ποίμνιον τοῦ Χριστοῦ...μετὰ τῶν καθισταμένων πρεσβυτέρων».

Τὸ θεῖον δίκαιον συνδέεται πρὸς τὸ ἱερὸν (*jus divinum* καὶ *jus sacrum*) κατὰ τὴν ὀρθὴν ἀντίληψιν τῆς Ἐκκλησίας ἢ τῆς ἐπισκοπῆς τῆς Ρώμης. Αὕτη ἐκ παραδόσεως καὶ συστάσεως καὶ τῆς φύσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ πνεύματος γενικῶς εἶχε τότε, καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, φυσικῶς τὴν ἱκανότητα νὰ κατανοῇ τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἁρμονίαν (τὸ τελευταῖον ὑποστηρίζει ὀρθῶς κάπου ὁ Harnack). Ἀλλὰ θὰ ἦτο ἀτελής ἡ παρατήρησις, ἐὰν δὲν ἐσημειώναμεν ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρχον τότε καταβολαὶ «τῆς ἐκκλησιαστικῆς κανονικῆς τάξεως», διότι ὅλοι οἱ δρόμοι τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν ὠδήγουν μετὰ τὸ 70 μ.Χ. εἰς Ἀντιόχειαν καὶ Ρώμην. Διὰ τοῦτο δὲ δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὰ φιλολογικὰ καὶ ἱστορικὰ fragmenta (ἀποσπάσματα, σπαράγματα) τῆς Μεταποστολικῆς ἐποχῆς ἔχομεν ἀνεπτυγμένους τοὺς δύο θεμελιώδεις διὰ τὴν τοπικὴν Ἐκκλησίαν θεσμούς: τὴν ἐπισκοπὴν (Ρώμης) καὶ τὸν ἐπίσκοπον (Ἀντιοχείας), εἰς τὸ βάθος ὅμως πρέπει, θὰ ἔλεγον ὅτι εἴμεθα ὑποχρεωμένοι λογικῶς καὶ ἄρα ἐπιστημονικῶς, νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι κεῖται ὁ ἀρχικὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ ἔργου τῶν Ἀποστόλων, ὡς ἐπισκοπὴ (Πράξ. 1, 20), δι' ὃ καὶ τελικῶς ἐπεκράτησεν ἡ ἰδέα ὅτι οἱ Ἀπόστολοι ἦσαν γενικοὶ ἐπίσκοποι, ἐνῶ οἱ διάδοχοί των εἶναι τοπικοί, ὡς καὶ αἱ ἐπισκοπαὶ (περὶ ὧν ἀνωτέρω), ἐξ οὗ προέκυψεν ἡ ταυτότης τοπικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπισκοπῆς ἐν τῇ τοπικῇ χρήσει τοῦ α' ὅρου Ἐκκλησία. Ὅθεν εἶναι εὐεξήγητον, διατί κατ' ἀρχὴν φαίνεται ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ εἶναι ὁ ἀποστολικὸς θεσμὸς-λειτουργία καὶ ἐνεκα τῆς Θείας Εὐχαριστίας, τοῦ μυστηρίου τῶν μυστηρίων, στηρίγματος μετὰ τῆς Ἱερωσύνης τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ διατύπωσις τῶν χωρίων ἐπιβεβαιώνει τὸν ὡς ἄνω χαρακτηρισμόν. Ἡ εἰδικωτέρα ἐξέτασις τῶν χωρίων τῶν μνημονευθεισῶν πηγῶν ἐπιτρέπει αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον ἐπιβεβαιοῦται ἀπὸ τὴν φιλολογικὴν καὶ ἱστορικὴν ἐξέτασιν τῶν δύο χωρίων ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ἐφεσον, τὴν Ρώμην καὶ τὴν Κόρινθον.

Δὲν θὰ ἐξετάσω ἐκ νέου τὸ χωρίον Πράξ. 1, 20, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀφετηριακὸν καὶ προφανῶς καθοριστικὸν διὰ τὸ μέλλον τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ ἔργου-ἀποστολῆς τῶν 12 Ἀποστόλων⁴¹, οὐδὲ τὴν μεταβολὴν αὐτοῦ καὶ μεταφορὰν ἔξω τῆς Παλαιστίνης εἰς τὰς Ἐκκλησίας τῆς Οἰκουμένης καὶ δὴ καὶ ὡς θεσμὸν καλύπτοντα τὴν τοπικὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἐκφράζοντα τὸ ἔργον τῶν τοπικῶν φορέων αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ ἐν Ἐφέσῳ, ζώντων ἔτι τῶν Ἀποστόλων, ἀλλὰ τὴν εἰδικὴν διατύπωσιν τῶν ἐπομένων Α' Τιμ. 3, 1 καὶ Α' Κλήμεντος κεφ. 42-44, διότι δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίαν ὅτι πρόκειται περὶ ἀποστολικοῦ ἔργου-θεσμοῦ, ἔχοντος ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸν ἀνωτέρω ἀρχικὸν χαρακτηρισμόν. Τοῦτο εἶναι ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὸ θέμα τῆς ὑπάρξεως κατὰ περιοχὴν, ἀρχικῶς εἰς μίαν πόλιν (Πολύκαρπος Σμυρναίων) ἐνὸς ἐπισκόπου, ὡς κυρίου φορέως τῆς ἐπισκοπῆς, διότι ἡ λειτουργία τῆς ἐπισκοπῆς πρῶτον προηγήθη τοῦ ὅρου «ὁ ἐπίσκοπος» καὶ δὴ καὶ ἐπὶ μακρόν, δευτέρον δὲ ὁ προεστὼς τῆς Θείας Εὐχαριστίας παρουσιάζεται ὑπὸ ἐννέα (9) μορφάς, ὧν ἡ πρώτη (μόνον τὸ ὄνομα) καὶ τινες ἄλλαι καὶ ἡ ἐνάτη (ὁ ἐπίσκοπος)

41. GERKE, *l.c.* 109, εἰς τὸ τελευταῖον τμήμα, B2, τῆς ἀξιολογήσεως τοῦ ὕλικου μετὰ βάσιν τὰς Πράξεις.

ἐπεκράτησαν τελικῶς ἐμφανισθεῖσαι σαφέστερον διαδοχικῶς. Ἡ σταθερότης τῶν μορφῶν τῶν *termini technici* ἦτο φυσικὸν ζήτημα χρόνου καὶ τοπικῶν συνηθειῶν καὶ ἐξελίξεως, εἰ καὶ ἡ ὑπαρξὶς τοῦ τόπου καὶ τοῦ προεστῶτος τῆς Θείας Εὐχαριστίας πρέπει νὰ ὑπῆρξε σταθερὰ καὶ κρυφὴ, ἔνεκα τῶν διωγμῶν καὶ τοῦ φόβου καὶ τῆς συνάξεως εἰς ἀπόμερα σημεῖα τῶν πόλεων (π.χ. ἐν Ἀθήναις βασιλικὴ τοῦ Ἰλισσοῦ).

Ἄλλ' ἄς ἴδωμεν τὴν διατύπωσιν τῶν χωρίων. Τὸ χωρίον Α' Τιμ. 3, 1 ἐπεξεργάσθη π.χ. ὁ φιλόλογος καὶ θεολόγος Λ. Φιλιππίδης⁴², ὁ ὁποῖος ὑπὸ τὸν λῖαν ἐμφαντικὸν τίτλον «Κεφάλαιον Γ'. Εἰδικαὶ ποιμαντικαὶ διατάξεις» λέγει ὅτι «ὁ Ἀπόστολος Παῦλος πραγματεύεται περὶ τῶν προσόντων, ἅτινα δέον νὰ ἔχωσιν οἱ ἀναδεχόμενοι ἐπισκοπικὸν (3, 1-7) καὶ διακονικὸν (3, 8-13) λειτουργήμα ἐν τῇ χριστιανικῇ Κοινότητι» (ὁρθότερον καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησίᾳ), συγκλείει δὲ τὸ κεφάλαιον διὰ προσωπικῆς τινος πληροφορίας (3, 14), ἣτις παρέχει αὐτῷ ἀφορμὴν νὰ συνοψίσῃ «τὰ γνωρίσματα τῆς Θεοῦδρύτου Ἐκκλησίας (στίχ. 14) καὶ τὸ μέγιστον καὶ δυσύλληπτον μυστήριον τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ μέχρι τῆς ἀναλήψεως αὐτοῦ (3, 15-16)».

Ὑπολαμβάνων δὲ ὁ ἀείμνηστος συνάδελφος ὅτι δύναται νὰ διαχωρίσῃ κάπως σαφέστερον «τὸν ἐπίσκοπον» τῶν Ποιμαντικῶν ἐπιστολῶν ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων, πραγματεύεται εἰς τὸ α' σημεῖον τὸ θέμα *Προσόντα διὰ τὸ ἐπισκοπικὸν διακόνημα*, τοῦ ἐν πρεσβυτέροις προεστῶτος (στίχ. 1-7) καὶ φαίνεται μὲν γνωρίζων τὴν δευτέραν ἐκδοσιν (1959) τῆς μεγάλης ἀνακοινώσεώς μου εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν 17ην Μαΐου 1956, ἀλλὰ βεβαίως μὴ γνωρίζων τὴν δευτέραν ἀνακοίνωσίν μου εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, τὴν γενομένην διὰ τοῦ Σ. Κουγέα τὸ 1961, ὅτε ἀπέδειξα ὅτι οἱ πρεσβύτεροι ὠνομάσθησαν μόνον εἰς τὰς περιοχὰς δυτικῶς τῆς Ἐφέσου καὶ ἐπίσκοποι, δι' ὃ καὶ τὸ σχῆμα, ὅπερ ἰσχύει δι' ὅλην τὴν Δύσιν, εἶναι πρεσβύτεροι = ἐπίσκοποι (Α' Κλήμεντος εἶναι ἀψευδὴς μαρτυρία) καὶ ὅτι εὕρισκόμεθα πρὸ μιᾶς τῶν τεσσάρων χρήσεων τοῦ ὅρου «πρεσβύτεροι», τῆς σημαινούσης τὸ συναμφοτέρον: *Τὸν προεστῶτα μετὰ τοῦ πρεσβυτέρου*, τοῦ προεστῶτος γνωστοῦ ὄντος καὶ συνήθως ὀνομαζομένου διὰ μόνου τοῦ ὀνόματος ἢ τοῦ «ὁ πρεσβύτερος», προελθόντος ἐκ τῆς τετάρτης χρήσεως:

ὁ πρεσβύτερος

= οἱ πρεσβύτεροι (πρβ. Β' καὶ Γ' Ἰωάννου).

οἱ πρεσβύτεροι

Δὲν γνωρίζει δὲ ὅτι τὸ ἐπίσκοποι καὶ διάκονοι εἶναι εἰλημμένον ἀπὸ τὸ Ἦσ. 60, 17 διὰ τὸν ὅλον κλῆρον καὶ συγγέει, ὡς τὸ μέγα πλῆθος ὀρθοδόξων θεολόγων, τὸν ὅρον «ὁ ἐπίσκοπος» ἐν μεταγενεστέρᾳ ἐννοίᾳ, ἐνῶ εἰς τὰς Ποιμαντορικὰς ἐπιστολὰς πρόκειται περὶ τοῦ ἐνὸς τῶν πρεσβυτέρων-ἐπισκόπων καὶ τῶν προσόντων αὐτοῦ, τοῦ ὅρου «προεστῶτες πρεσβύτεροι» δυναμένου νὰ ἐρμηνευθῇ διττῶς: εἴτε συλλογικῶς εἴτε διὰ τῆς ἀποδοχῆς ὅτι ἐκ τοῦ ἐνικοῦ *προεστῶς πρεσβύτερος*, ἐξ οὗ οἱ προεστῶτες περισσοτέρων τοπικῶν Ἐκκλησιῶν (ἢ Ἐφεσος ἐνεφάνισε βραδύτερον 37 ἐπισκοπὰς)⁴³, ἐν οἷς διεκρί-

42. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ, Ἡ πρώτη πρὸς Τιμόθεον ποιμαντικὴ ἐπιστολὴ τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ἔ.ἀ. 91 κέ.

43. Πρβ. Γ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ 'τάξις' αὐτῶν, τ. Α', τευχ. Α' (Ἀθῆναι 1934). Ἡ μαρτυρία περὶ τῆς Ἐφέσου-μητροπόλεως, ἀν καὶ μεταγενεστέρᾳ,

νετο ὁ προεστὼς τοῦ Ἰουστίνου⁴⁴, ἢ μόνον καὶ συχνότερον διὰ τοῦ ὀνόματος π.χ. ὁ Κλήμης (Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ, Ὁρ. 4, 3), ἐνθα προβάλλεται σαφέστερον τὸ πρᾶγμα, διὰ τῆς μνείας τοῦ ὀνόματος, Κλήμης, καὶ τῆς προσθήκης «μετὰ τῶν πρεσβυτέρων τῶν προΐσταμένων τῆς Ἐκκλησίας». Ἐπειδὴ ὁμως ἡ πλήρης φράσις τοῦ Α' Τιμ. 5, 17 εἶναι «οἱ καλῶς προεστῶτες πρεσβύτεροι διπλῆς τιμῆς ἀξιούσθωσαν», διὰ τοῦτο ἀποκλίνομεν ὑπὲρ τῆς πρώτης ἐκδοχῆς. Ἐντεῦθεν καθίσταται δῆλον ὅτι τὸ ἐπισκοπεῖν καὶ ἡ ἐπισκοπὴ τῶν Ἀποστόλων ἔδωκαν τελικῶς τὸν ὅρον «ἡ ἐπισκοπὴ» ὡς οὐσιαστικὸν καὶ θεσμὸν τοπικῶν τῶν Ἐκκλησιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀρχικῶς ὠνομάσθησαν Ἐκκλησίαι π.χ. Ἱεροσολύμων, Ἀντιοχείας ἢ παροικίαι (ἀποστολικάι Κορίνθου-Ρώμης), τέλος δὲ ἐπισκοπαί, χωρὶς νὰ παύσῃ ποτὲ ἡ πολλαπλὴ χρῆσις τοῦ ὅρου «Ἐκκλησία».

Εἰς τὴν λειτουργίαν ταύτην τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἐνότητος θεσμικῆς, ἀποστολικῆς προελεύσεως, λειτουργοῦν οἱ Ἀπόστολοι καὶ οἱ Πρεσβύτεροι, μετὰ δὲ τὸν θάνατον τῶν πρώτων μόνον οἱ πρεσβύτεροι μὲ τὰς τέσσαρας ὁμως χρήσεις τοῦ ἐν λόγῳ ὅρου⁴⁵, ὧν ἡ τρίτη ἀφορᾷ εἰς τὸ συναμφότερον, τὸν τε προεστῶτα καὶ τὸν πρεσβύτερον. Αὕτη ἦτο ἐπὶ μακρὸν ἐν χρήσει, ἐκφράζεται δὲ ἱστορικῶς πολλάκις διὰ τοῦ διπλοῦ ὅρου «πρεσβύτεροι = ἐπίσκοποι», ἐνθα τὸ «πρεσβύτεροι», ὡς ἀρχαιότερος ὅρος πάντοτε πρέπει νὰ τίθεται πρῶτον, ἐνεκα τῶν Πράξ. Ἀποστόλων 20, 28 (πρβ. Α' Κλήμεντος 40-44, 54). Τὸ ἱστορικὸν καὶ ἐπιστημονικὸν τοῦτο σχῆμα ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τῆς ἀντιπαραβολῆς τῶν ἐπιστολῶν Παύλου καὶ Πολυκάρπου πρὸς Φιλιππησίους καὶ τοῦ Ποιμένου τοῦ Ἑρμᾶ, δεδομένου ὅτι ἔχομεν θριαμβευτικὴν πορείαν τῆς χρήσεως τοῦ ὅρου «οἱ πρεσβύτεροι» μὲ τὰς τέσσαρας χρήσεις ἀπὸ Ἱεροσολύμων μέχρι Ρώμης⁴⁶.

Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα εἶναι διατί ὁ ἐπιφέρων σύγχυσιν διπλοῦς ὅρος «ἐπίσκοποι καὶ διάκονοι» διετηρήθη παραλλήλως πρὸς τὸν κυρίαρχον ὅρον «οἱ πρεσβύτεροι» μὲ τὰς τέσσαρας χρήσεις, καίτοι ὁ πρῶτος ἦτο δευτερεύων καὶ τοπικῶς καὶ χρονικῶς περιορισμένης χρήσεως; Ἡ ἀπάντησις εἶναι, ὅτι ἡ ἀποστολικὴ προέλευσις συνέβαλε προφανῶς εἰς τὴν βαθμιαίαν μεταβολὴν καὶ μεταφορὰν καὶ ἐπικράτησιν τοῦ ὅρου «ἡ ἐπισκοπὴ», ὡς ἀρμόζοντος εἰς τὰ πράγματα τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἐπισκοπεῖν, ὡς ἀρχικῆς ἀποστολικῆς καὶ πρωτοχριστιανικῆς ταυτοχρόνως τοπικῆς λειτουργίας (Α' Τιμ. 3, 1, Ἐφεσος, Κόρινθος, Ρώμη, Α' Κλήμεντος 40-44). Αὕτη συνεδέθη βαθμιαίως πρὸς τὴν ὑπαρξιν μιᾶς κατὰ περιοχάς, κατὰ τόπον, Ἐκκλησίας = ἐπισκοπῆς⁴⁷ ἐν ἣ δρῶσιν οἱ πρεσβύτεροι, οἱ δευτερευόντως ὀνομαζόμενοι καὶ ἐπίσκοποι, διότι αὐτοὶ ὄντες συλλειτουργοὶ τοῦ προεστῶτος, τ.ἔ. τοῦ ἐπισκόπου, ἐπισκοποῦν τὴν Θεῖαν Εὐχαριστίαν, τὸ ποίμνιον καὶ τὴν Ἱεραποστολήν. Ὅθεν δικαιολογοῦνται τὰ λεχθέντα

εἶναι βαρυσήμαντος, ἐφ' ὅσον δύναται νὰ συγκριθῇ πρὸς τὰς 7 Ἐκκλησίας τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Ἰγνατίου.

44. Ἀπολογία κεφ. 65-67.

45. Βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Περὶ τῆς φερομένης διαφορᾶς μορφῶν ἐν τῷ πολιτεύματι τοῦ ἀρχικοῦ Χριστιανισμοῦ* (34-156 μ.Χ.). *Πορίσματα φιλολογικῆς καὶ ἱστορικῆς ἐρεύνης*, ἔ.δ.

46. Περὶ τούτου ὑπάρχει ἡ δευτέρα ἀνακοινώσίς μου εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, ἐν ΠΑΑ 36 (1961) 215-230, καὶ χάρτης δημοσιευθεῖς εἰς τὸ *Ökumenischer Dialog*, ἐνθα δημοσιεύεται γερμανικὴ περίληψις τῆς ὡς ἄνω ἀνακοινώσεώς μου (139 κέ.).

47. Πρβ. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, *Ἡ Ἐνότης*, 151 κέ.

ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου «τέως ἐκοινωνοῦν τοῖς ὀνόμασιν οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ ἐπίσκοποι» (καὶ διάκονοι)⁴⁸. Καὶ εἰς τὴν Ἑρμηνείαν πρὸς Φιλιππησίους ὁρθῶς λέγει ὁ αὐτὸς πατὴρ: «Πολλοὶ ἐπίσκοποι ἐν τῇ αὐτῇ πόλει μὴ γένοιτο»⁴⁹.

Ἔνεκα τῶν χωρίων τῆς Καινῆς Διαθήκης (Ποιμαντικαὶ ἐπιστολαὶ καὶ Πράξεις Ἀποστόλων)⁵⁰ ὁρθῶς ὁ Χρυσόστομος εἶπε τὰ ἀνωτέρω, διότι δὲν ἠδύνατο νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι θὰ ἐτίθετο ποτὲ ὑπὸ ἀμφισβήτησιν, μετὰ 11 αἰῶνας, ἐξ ὑπαρχῆς ἢ ὑπαρξίς τῶν τριῶν ἱερατικῶν βαθμῶν, οὐδὲ ὅτι θὰ λεχθῇ «ὅτι τὰ μεταξὺ πρεσβυτέρων καὶ ἐπισκόπων ὄρια ὡς οἶονεὶ διαφόρων λειτουργημάτων εἶναι ρέοντα, διότι ὁ ὅρος ἡ ἐπισκοπὴ ὡς λειτουργία-θεσμός τοπικὸς ἦν ὡς τὸ ἱερατεῖον μὲ τὰ δύο ὀνόματα, πρεσβύτεροι - ἐπίσκοποι»⁵¹.

Ὅμως πρέπει νὰ σημειωθῇ ἡ μὴ ἄμεσος καθιέρωσις τῶν τριῶν ὁρῶν καὶ ἡ ὑπαρξίς τοῦ προβλήματος, ὡς διευτρώθη εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν μου εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν,

πρεσβύτεροι = ἐπίσκοποι καὶ ὁ ἐπίσκοπος
καὶ οἱ πρεσβύτεροι ἢ τὸ πρεσβύτεριον
διάκονοι καὶ οἱ διάκονοι⁵²

συνέβαλεν εἰς τὴν διατήρησιν τῆς συγχύσεως.

48. MIGNE, PG τ. 62, 183.

49. *Αὐτόθι*.

50. Εἰς τὸ μακρὸν καὶ ἐμπεριστατωμένον ἄρθρον τοῦ BEYER (KITTEL: *Wörterbuch zum N.T.*, τ. II, 604 κέ.) ἐνῶ ἀναλαμβάνεται ἡ ἐξέτασις τοῦ ὅρου «ἐπισκοπὴ», ὁρθότερον «ἡ ἐπισκοπὴ» (Πράξ. 1, 20 καὶ Α' Κλήμεντος 40-44), σημαίνοντος Amt = καθ' ἡμᾶς ἐν προκειμένῳ «ἡ ἐπισκοπικὴ λειτουργία» (βλ. κατωτέρω), ἐξ ἀφορμῆς τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἀποστολικοῦ ἔργου τοῦ Ἰούδα ὡς «ἐπισκοπῆς» λέγονται τὰ ἐξῆς: Ἐάν τις γνωρίζῃ ὅτι εἰς Α' Τιμ. 3, 1 ἡ χριστιανικὴ ἐπισκοπικὴ λειτουργία ὀνομάζεται ὡσαύτως ἐπισκοπὴ, ἀποκλίνει τις εἰς τὸ ν' ἀναζητήσῃ συνδετικὰ νήματα, ἵνα μὲ τὴν βοήθειάν των ἐρμηνεύσῃ τοὺς χριστιανικοὺς λειτουργικοὺς χαρακτηρισμοὺς. Τοῦτο ὁμως ἀποτυγχάνει, διότι προσκρούει εἰς τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἔκφρασις ἐπισκοπὴ ἐκλέγεται ἐνταῦθα μόνον διότι μόνον (!) ὁ ψαλμὸς 108, 8 δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ ὡς προφητεία διὰ τὴν ἐκλογικὴν ἀντικατάστασιν. Μὲ τὸ ἄσθενές αὐτὸ ἐπιχείρημα, τὸ ἀγνοοῦν ὅχι μόνον τὴν τάσιν τῶν χριστιανῶν συγγραφέων νὰ θεμελιώνουν τὰ γεγονότα εἰς τὴν Γραφήν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἱστορίαν, περὶ ἧς ὁ λόγος ἐνταῦθα, ἐπάγεται - τολμῶ νὰ εἶπω σκοπίμως - τὰ ἐξῆς: Οἰαδήποτε πληρεστέρα σχέσις μεταξὺ τῆς λειτουργίας τοῦ ἀποστολικοῦ λειτουργήματος καὶ τοῦ Ἐπισκοπάτου δὲν δύναται ἐκ τούτου νὰ παραχθῇ (ἐτυμολογηθῇ). Τουναντίον: ἡ ἀρχαιότερα Χριστιανοσύνη εἶχε σαφῆ συνείδησιν τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῶν δύο λειτουργημάτων. Ἡ ἐννοία τῆς «ἐπισκοπῆς» τῆς Α' Τιμ. 3, 1 δὲν προήλθεν ἀπὸ τὸ χωρίον Πράξ. 1, 20 καὶ τοῦ ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὑποδείγματος, ἀλλὰ ἀπὸ τῆς ἐν τῷ μεταξὺ εἰς τὴν ἀρχικὴν Χριστιανοσύνην σαφούς συνειδήσεως διαφορᾶς μεταξὺ τῶν δύο λειτουργημάτων. Ἡ δημιουργία καὶ καθιέρωσις τοῦ τίτλου «ὁ ἐπίσκοπος» ἦτο εὐκόλως δυνατὴ, διότι ἡ ἐπισκοπὴ εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν Ὁ' ἐχρησιμοποιήθη ὡς λειτουργία (Amt), ἡ ὁποία ἐπεβλήθη εἰτα ἐν τῇ σημασίᾳ Bischofsamt = ἐπισκοπικὴ λειτουργία (πρβ. Α' Κλήμεντος 44, 1. 4). Πρόκειται περὶ προτεσταντικῆς ὑποθέσεως ἐσφαλμένης, διότι εὐκόλως ἀντιλαμβάνομεθα τὸν χρονικῶς πρότερον χαρακτηρισμὸν τοῦ ἔργου τῶν Ἀποστόλων, ὡς «ἐπισκοπῆς». Οὕτως μετεβλήθη ἡ λέξις ἐντὸς τῆς Ἀποστολικῆς ἐποχῆς εἰς θεσμὸν τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας ἐντὸς μιᾶς γενεᾶς, δι' ἧς καὶ ἐρμηνεύεται ἀνέτως ὅχι μόνον τὸ Α' Τιμ. 3, 1, ἀλλὰ καὶ ἡ τῆς δευτέρας γενεᾶς σημαντικὴ ἀνάπτυξις εἰς Α' Κλήμεντος. Ἴδε ΚΟΝΙΑΡΗ, *Θεολογία* 1983, ἔ.δ.

51. E. LOHSE, «Episcopus in der Pastoralbriefe», ἐν *Kirche und Bibel. Festgabe für Bischof Ed. Schick*, ἐκδ. der Fulda (Phil. Theol. Fakultät) 225 κέ.

52. ΚΟΝΙΑΡΗΣ, «Ἡ φερομένη διαφορὰ μορφῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος ἐν τῷ ἀρχικῷ Χριστιανισμῷ (34-156 μ.Χ.). Πορίσματα ἐρεῦνης», *ΠΑΑ* 32, ἔ.δ. 17-51.

Ἐπὶ 200 ἔτη εἰς τὴν μίαν κατὰ τόπον ἐπισκοπὴν ὠνομάζοντο διὰ δύο ὀνομάτων ὡς συλλειτουργοὶ καὶ ποιμένες, κυρίως οἱ δύο πρῶτοι, διότι ἐπισκοποῦν τὴν Θεῖαν Εὐχαριστίαν καὶ «τὸ πλῆθος». Ἐκοινώνουν, λοιπόν, τοῖς ὀνόμασι, διότι ἦσαν ἐν τῇ ἐπισκοπῇ συλλειτουργοὶ ἐν τῇ Θεῇ Εὐχαριστίᾳ. Ἡ ἐξαφάνισις τῶν, διὰ τινος, αἰνιγματικῶν ὄρων καὶ ἡ καθιέρωσις τῶν τριῶν ὄρων τοῦ Ἱγνατίου συνετελέσθη ὀλίγον χρόνον πρὸ τῆς δημιουργίας ἐνοριῶν, ἤτοι περὶ τὸ 200 μ.Χ., μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Εἰρηναίου († 200), εἰς τὸ ἔργον τοῦ ὁποῖου ἔχομεν διὰ τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης τὸν ὄρον «ὁ πρεσβύτερος»⁵³. Οὐσιώδης ὅμως εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ ἀποστολικοῦ ὄρου «ἡ ἐπισκοπή», ἐξ οὗ ἐπισκοπικὴ διαδοχὴ ἀπὸ τῶν Ἀποστόλων⁵⁴.

Ἐνταῦθα ὑπόκειται ἡ παρατήρησις ὅτι ὄχι μόνον ὁ καθιερωθεὶς πρῶτως πρωτοχριστιανικὸς ὄρος «ἡ ἐπισκοπή» δὲν εἶχε καταστῆ ὀριστικῶς πρὸ τῆς Μεταποστολικῆς ἐποχῆς τεχνικὸς ὄρος (*terminus technicus*), ὡς δέχεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ Φιλιππίδης⁵⁵, ἀλλ' οὐδὲ «ὁ ἐπίσκοπος» (καθιέρωσις μεταξὺ 100 καὶ 200 εἰς Δύσιν). Ὅθεν τὸ συμπέρασμα ὅπερ συνάγει, ὅτι ἐν ἐκάστη χριστιανικῇ κοινότητι ἐπίσκοπος ἐκαλεῖτο ὁ ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων λαμβανόμενος προεστὼς πρεσβύτερος, παρεισάγων διὰ τὴν Ἀποστολικὴν ἐποχὴν εἰς τὸ χωρίον Α' Τιμ. 5, 17 «οἱ καλῶς προεστῶτες πρεσβύτεροι διπλῆς τιμῆς ἀξιούσθωσαν» τὴν φράσιν «ἐπίσκοπος ἐκαλεῖτο», ὅπερ σημαίνει ὅτι εἶχομεν χρῆσιν τοῦ ὄρου «ὁ ἐπίσκοπος», τὸ ὁποῖον συνέβη μεταγενεστέρως, διὰ τὴν Ἀποστολικὴν ἐποχὴν ἦτο ἀδύνατον, διότι, ἐὰν τοῦτο συνέβαινε περὶ τὸ 60 μ.Χ., δὲν θὰ ἠδύνατο ν' ἀγνοηθῇ οὔτε ὑπὸ τῆς Α' Κλήμεντος οὔτε ὑπὸ τοῦ Ἱγνατίου, οὔτε ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου καὶ ἐν τῇ Δύσει μέχρι τοῦ τέλους τοῦ Β' αἰῶνος. Ὅμως τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν ἐνώνει ἡ θεμελιώδης συνήθεια τῆς χρήσεως τοῦ ὄρου «ἐπισκοπή» μὲν καὶ διὰ τῆς μνείας τοῦ προεστῶτος πρῶτον διὰ τοῦ ὀνόματος, ἐξ οὗ προήλθον οἱ τύποι: *Πολύκαρπος Σμυρναίων*, *Μελίτων Σαρδιανῶν* καὶ εἴτα ὁ *Σμύρνης Πολύκαρπος* κλπ., δεύτερον διὰ τοῦ ὄρου «προεστὼς» καὶ τρίτον διὰ τοῦ ὄρου «ὁ πρεσβύτερος», διὰ τὸν Ρώμης εἰς τρία χωρία παρ' Εἰρηναίῳ⁵⁶, καὶ τελικῶς διὰ τῶν ὄρων «ἐπισκοπή» καὶ «ἐπίσκοπος», πού εἶναι ἀποστολικῆς προελεύσεως. Πρέπει δὲ νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι, ἐνῶ ἔχομεν ἀπλὴν ἐναρξιν τῆς καθιερώσεως, πολιτογράφῃσιν (*Einbürgerung*) λέγει ὁ Gerke, τοῦ ὄρου «ἐπισκοπή» εἰς Ἐφεσον καὶ ἐν Ἀνατολῇ τοῦ «ἐπισκοπεῖν», ὅπερ σημαίνει τὸ αὐτό, χωρὶς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπιβολῆς τοῦ ρήματος, ὡς ὄρου, εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, εὐκόλως ἐσχηματίσθη ὁ ὄρος «ὁ ἐπίσκοπος», ὡς φορεὺς τοῦ ἐπισκοπεῖν τῶν Ἀποστόλων ἐπὶ πασῶν τῶν κατὰ τόπους Ἐκκλησιῶν. Ὅτι ἴσως ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ὁ ὄρος «ἡ ἐπισκοπή», δὲν δύναται ν' ἀποκλεισθῇ.

Ὁ τρόπος καθ' ὃν διατυπῶνται τὰ πράγματα περὶ τῆς ἐπισκοπῆς εἰς τὰς Ποιμαντορικὰς ἐπιστολὰς μαρτυρεῖ, ὅτι τὸ ἐπισκοπεῖν ὡς ἔργον ἀποστολικὸν εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν

53. Πρβ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Ökumenischer Dialog*, 157-260 καὶ 276-305.

54. *Αὐτόθι*, 209.

55. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ, *ε.δ.* 167.

56. Πρβ. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* (Ἀθήναι 1957)² 40. Ἴδε καὶ ἡμετέρας ἐρεῦνας ἐν βιβλιογραφίᾳ καὶ δὴ τὴν ἐργασίαν *Ökumenischer Dialog*.

ἐποπτεῖαν καὶ τὸν ἐλεγχον καὶ τὴν διοίκησιν καὶ τῶν ἐκτάκτων ἀπεσταλμένων τοῦ Παύλου, Τιμοθέου καὶ Τίτου, διὰ τῆς μεταβολῆς καὶ μεταφορᾶς καὶ χρήσεως τοῦ ὅρου «ἐπισκοπή» εἰς τὰς τοπικὰς Ἐκκλησίας. Ἦσκησε δὲ ἐν Ἐφέσῳ, ὁ συνοδὸς εἰς τὰς περιοδείας καὶ ἐκτακτὸς ἀπεσταλμένος τοῦ χειροτονήσαντος αὐτὸν (Β' Τιμ. 1, 6) Παύλου Τιμόθεος (Πράξ. 16, 1. 17, 14. 15. 18, 5. 19) ἐποπτεῖαν, οἱ δὲ ὑπ' αὐτὸν ὀνομάζοντο *πρεσβύτεροι* - *ἐπίσκοποι*, δι' ὃ καὶ ἐρμηνεύονται εὐκόλως τὰ ἐν παραθέσει κείμενα Α' Τιμ. 3, 5, Τίτ. 1, 6. Ἐν αὐτοῖς ἐναλλάσσονται ὁ ὅρος «πρεσβύτερος» ἢ «ἐπίσκοπος». Ἐνῶ δὲ ὁ πρεσβύτερος ἢ ὁ ἐπίσκοπος τῶν Ποιμαντορικῶν προέρχεται ἐκ τοῦ πληθυντικοῦ, διότι πρόκειται περὶ ἑνὸς ἐκ τῶν πρεσβυτέρων - ἐπισκόπων, οὗτινος καθορίζονται αἱ ἰδιότητες καὶ τὰ προσόντα, ἐν τούτοις ἐξελέφθη ὡς ὅρος «ὁ ἐπίσκοπος», ὡς σημαίνων *εἰδικότητα*, δηλαδὴ «δηλῶν τὸν φορέα τοῦ ὑπάτου ἀξιώματος»⁵⁷ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ διοργανώσει, μεθ' ὃ προστίθεται: «τὸ *ἀξίωμα* (!) ἐξειλήχθη σὺν τῷ χρόνῳ εἰς *μοναρχικόν*!» (σημ. γρ.: Ἐνισχύεται, ὅχι βεβαίως ἐδῶ τὸ πρῶτον, διότι τὸ πάθημα Ὁρθοδόξων⁵⁸ καὶ Ρωμαιοκαθολικῶν εἶναι κοινόν), ὡς βλέπομεν τοῦτο ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Ἰγνατίου»⁵⁹. Εἶναι ἀπαράδεκτος καὶ τερατώδης ἡ θεωρία αὕτη τῶν Προτεστάντων, διότι ὁ προεστὼς τῆς Ἐκκλησίας, λαβὼν τὸ πρῶτον τὸν χαρακτηρισμὸν «ὁ ἐπίσκοπος» πρὸ τοῦ 100 μ.Χ. ἐν Ἀντιοχείᾳ δὲν κατήργησεν ἐπὶ μακρὸν μὲν τοὺς ἄλλους (8)⁶⁰, δὲν κατήργησε δὲ ἐπίσης *ποτέ* τὸν ἀρχικὸν τρόπον ἐμφανίσεως τοῦ βαθμοῦ, τ.ἔ. μὲ μόνον τὸ ὄνομα: ἀπὸ τὸν *Ἰάκωβον* (σὺν τοῖς πρεσβυτέροις) τῶν Πράξ. 21, 18 μέχρι σήμερον. Ὅμως εἰς αὐτὸ προστετέθησαν καὶ ἄλλοι ὀκτὼ (8) τρόποι, ὧν τινες ἐπεκράτησαν μὲ βάσιν τὸν α' (ὄνομα), ἢ μετὰ προσθήκης τοῦ ὀνόματος τῶν πολιτῶν ἢ τῆς πόλεως (*Σμυρναίων*, *Σμύρνης*), διὰ τὴν ἐπικρατήσῃ τελικῶς ὁ χαρακτηρισμὸς *ὁ ἐπίσκοπος*⁶¹.

57. Εἶναι διὰ τὴν ἐποχὴν ἐσφαλμένος ὁ χαρακτηρισμὸς *ὑπατον ἀξίωμα*, διότι ἐπρόκειτο περὶ ἀποστολικῆς διακονίας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ, ἐμφανιζομένην ἀρχικῶς μὲ μόνον τὸ ὄνομα καὶ μετὰ ταῦτα ὑπὸ διαφόρους μορφὰς τελικῶς δὲ διὰ τοῦ ἀποστολικοῦ χαρακτηρισμοῦ «ὁ ἐπίσκοπος», ἥτοι ὁ κατέχων κατ' ἐξοχὴν τὸν *τύπον* τοῦ ἐπισκοπεῖν τὴν Θεῖαν Εὐχαριστίαν. Πρβ. διὰ τὴν λ. τόπον Εἰρ. III,3,1 «*locus magisteri*» (πρβ. Κ. BEYSCHLAG, *Clemens Romanus und der Frühkatholizismus. Untersuchungen zu I Clemens I-7*, Tübingen 1966, 147, 3. ἔνθα σημειοῦται ΝΑΥΚ, Ζ.Ν.Υ. 1958, 213), BEYSCHLAG, *αὐτόθι*, 141, ἔνθα ὀρθῶς συνδέονται ἡ Α' Κλήμεντος μὲ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην καὶ δὴ τὸ κεφ. 41, 2 καὶ ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ ἀμετακίνητον τοῦ λατρευτικοῦ τύπου καὶ τοῦ ἀμεταθέτου τῶν λειτουργῶν, καθ' ἡμᾶς λόγῳ τοῦ ἀνεξαλείπτου χαρακτήρος τῆς Ἱερωσύνης («*charakter intellibilis im Keim*» λέγει ὁ LIETZMANN εἰς τὴν *Geschichte der Alten Kirche*, τ. I, Berlin und Leipzig 1932, 204-205). Εἰς τὰ fragmenta Γ. III,3 τοῦ Εἰρηναίου, ἐκδ. ΒΕΠΕΣ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθῆναι 1955, 143, ὁ ὅρος «*τύπος τῆς ἐπισκοπῆς τῶν Ἀποστόλων*» πρέπει νὰ συνδέεται πρὸς τὸν ὀρισμένον τόπον (καθ' ἡμᾶς κρυφὸν λόγῳ τῶν διωγμῶν) τῆς κατ' οἶκον - μιᾶς εἰς ἐκάστην περιοχὴν - Ἐκκλησίας, ἔνθα ἐτελεῖτο ἡ Θεῖα Εὐχαριστία. Πρβ. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, *Ἡ Ἐνότης*, 64-71 κέ.

58. Βλ. π.χ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ἔ.ἀ. 40.

59. Γ. ΓΑΛΙΤΗ, *Ἡ πρὸς Τίτον Ἐπιστολή* (Θεσσαλονίκη 1978) 175 κέ.

60. Ἴδε ἐρευνᾶν εἰς ΚΟΝΙΔΑΡΙΣ, *Ökumenischer Dialog*, ἔνθα ἀξιοποιοῦνται αἱ παλαιότεραι ἐρευνᾶι.

61. Πρβ. βιβλιογραφίαν εἰς ΚΟΝΙΔΑΡΙΣ, *Ökumenischer Dialog*. Ἴδε καὶ Ρ. MEINHOLD, *Studien zu Ignatius von Antiochien* (Wiesbaden 1979).

4. Ἡ ἀποστολική «λειτουργία τῆς ἐπισκοπῆς» ἐν Ρώμῃ καὶ ἐν Κορίνθῳ

Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι τὸ 96 μ.Χ. εἰς τὴν περιώνυμον ἐπιστολὴν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κορίνθου (ταύτην ὀρθῶς ἀπέδωκεν ἡ πρῶμος παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν «προεστῶτα» πρεσβύτερον τῆς Ρώμης Κλήμεντα, ὀρθῶς διακρινόμενον διὰ μόνου τοῦ ὀνόματος, ὡς οἱ Ἀπόστολοι, ἀπὸ τοῦ ἀνώνυμου πλῆθος τῶν πρεσβυτέρων ἐν Ἱεροσολύμοις, Πράξ. 15 κέ., ἀπὸ τῶν λοιπῶν προΐσταμένων – θὰ ἔλεγον «συμπροΐσταμένων» πρεσβυτέρων – ἐπισκόπων· πρβ. Ποιμὴν τοῦ Ἑρμῆ, Ὁρ. 2, 4) ἐμφανίζεται ἡ ἐπισκοπή, ὡς λειτουργία ἀποστολική, ἐξ ἀρχῆς τελοῦσα εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν Ἀποστόλων (κεφ. 42), ἀληθῶς ὡς θεσμός τῶν δύο τοπικῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Παύλου (συνδεθεῖσων καὶ μετὰ τοῦ Πέτρου), μὲ φορεῖς πλεον τοὺς διαδόχους αὐτῶν πρεσβυτέρους, ὀνομαζομένους δευτερευόντως καὶ ἐπισκόπους. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ἐσχηματίσαμεν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Πράξ. 20, 28, τὸν διπλοῦν τοῦτον ὅρον, ἐνῶ τὸ σύνθημα ἦτο ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἐχρησιμοποιοῦν τὸν ὅρον «οἱ πρεσβύτεροι» (εἰς οὓς περιλαμβάνετο καὶ ὁ προεστῶς) καὶ πρὸς παράστασιν τοῦ ὅλου ἱεροῦ κλήρου γενικῶς. Ὅμως διετήρησαν καὶ τὸν διπλοῦν ὅρον ἐκ τοῦ Ἡσ. 60, 17 «ἐπίσκοποι καὶ διάκονοι», ὃν παρέλαβε πιθανῶς ὁ Παῦλος καὶ ἀσφαλέστερον ὁ Κλήμης ὁ Ρώμης, πρὸς γραφικὴν θεμελίωσιν τοῦ ἱερατείου, τοῦ θείῳ δικαίῳ ὑφισταμένου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. *Θεῖον καὶ ἱερὸν δίκαιον συνδέουν Ἱερωσύνην καὶ Θεῖαν Εὐχαριστίαν ἀπὸ τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως ἐν τῇ ἐπισκοπῇ. Τὴν θέσιν ταύτην ἐξάγομεν ἀπὸ ὅλα τὰ κείμενα.*

Ὅτι ἡ ἐπισκοπή εἶναι ἀποστολική λειτουργία, ἐν ἣ ταυτίζονται ἡ ἀποστολική κατὰ πάντα τόπον Ἐκκλησία πρὸς τὴν κατὰ πάντα τόπον ἐπισκοπὴν, ἐξάγεται ἀβιάστως ἀπὸ τὸ κείμενον τῆς Α' Κλήμεντος, ἡ ὁποία μετὰ τῆς Διδαχῆς ἀποτελοῦν τὰ πλεον προσφιλῆ κείμενα τῆς Προτεστάντικῆς Ἱστοριογραφίας καὶ Θεολογίας, διότι δὲν ἔχουν ρητὴν μαρτυρίαν περὶ τοῦ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν (ἐσφαλμένην βεβαίως) «μοναρχικοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος» τοῦ Ἱγνατίου Ἀντιοχείας, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ διὰ τοὺς προτεστάντας ἄλλην χωριστὴν περίπτωσιν! Τὸ θέμα τοῦτο ἐπραγματεύθην εἰς τὰς δύο ἀνακοινώσεις εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν (1956 καὶ 1961) καὶ εἰς τὴν προσφάτως ἐκδοθεῖσαν ἐργασίαν *Ökumenischer Dialog ohne Konsensus* (Würzburg 1983). Ὅθεν περιοριζόμεθα ἐνταῦθα εἰς μόνην τὴν ἔρευναν τῆς ἐν τῇ ἐπιγραφῇ θέσεως, διότι εἰς τὴν μεγάλην πραγματείαν «Περὶ τῆς ἐπισκοπῆς»⁶², ἡ ὁποία γράφεται, θ' ἀναπτυχθῶσιν ὅλα τὰ θέματα, τὰ ὁποῖα τίθενται εἰς τὸ Vokabular τῆς γνωστῆς πραγματείας τοῦ ἀειμνήστου φίλου, συναδέλφου καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Fr. Gerke⁶³. Ἴδου τὸ κύριον μέρος τῶν πηγῶν, τὰς ὁποίας ἐπεξεργαζόμεθα ἐνταῦθα καὶ εἰς τὴν μεγάλην πραγματείαν, διότι δεικνύουν τὴν ἐν Ρώμῃ παράδοσιν περὶ τοῦ ἡμετέρου θέματος ὡς θεμελιώδη ἀντίληψιν τῆς Ἐκκλησίας.

44, 1: «καὶ οἱ ἀπόστολοι ἔγνωσαν διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅτι ἔρις ἔσται ἐπὶ τοῦ ὀνόματος τῆς ἐπισκοπῆς».

62. Αὕτη θὰ φέρῃ τὸν τίτλον «Ἡ ἐπισκοπή, ἡ ἀποστολική τοπικὴ λειτουργία καὶ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας». Πρόκειται περὶ ἐξαντλητικῆς ἐρεῦνης τῶν πηγῶν.

63. Ἐ.ἀ. 105-136.

44, 4: «ἁμαρτία γάρ οὐ μικρὰ ἡμῖν ἔσται, ἐὰν τοὺς ἀμέμπτως καὶ ὁσίως προσ-
ενεγκόντας τὰ δῶρα τῆς ἐπισκοπῆς ἀποβάλωμεν».

42, 4: «καθίστανον (scil. οἱ ἀπόστολοι) τὰς ἀπαρχὰς αὐτῶν, δοκιμάσαντες τῷ πνεύμα-
τι, εἰς ἐπισκόπους καὶ διακόνους τῶν μελλόντων πιστεύειν».

42, 5 (= Ἦσ. 60, 17): «καταστήσω τοὺς ἐπισκόπους αὐτῶν ἐν δικαιοσύνῃ καὶ τοὺς
διακόνους αὐτῶν ἐν πίστει».

44, 2: «κατέστησαν (scil. οἱ ἀπόστολοι) τοὺς προειρημένους» (= ἐπισκόπους καὶ δια-
κόνους: «auf 42, 4 u. 5 zurückbezüglich»).

Ἐκ τῆς θεωρήσεως τῶν ἀνωτέρω χωρίων καὶ τῆς ἀξιολογήσεως αὐτῶν προκύπτει, ὡς
πρὸς τὸ ἡμέτερον θέμα, ὅτι οἱ Ἀπόστολοι παρουσιάζονται κύριοι καὶ ἐξουσιασται τοῦ
ἐπισκοπεῖν: Ἐγνώρισαν ὅχι διὰ τοῦ ἐν οὐρανοῖς Χριστοῦ ἀλλὰ διὰ τοῦ γήινου Ἰησοῦ
Χριστοῦ (ἐννοεῖ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κυρίου κατὰ τὴν ἐπίγειον παρουσίαν του) ὅτι θὰ
ὑπάρξῃ ἔρις, διὰ τὴν λειτουργίαν τῆς ἐπισκοπῆς, ἐν ἣ ὑπάρχει, ὡς φορεὺς τῆς Ἱερωσύ-
νης. Ὁ Knopf εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου 44, 1 τῆς Α' Κλήμεντος δεχόμενος τοῦτο
ἀποδίδει τὸ ὄνομα τῆς ἐπισκοπῆς διὰ τοῦ «Name des Priestertums»⁶⁴. Τὸ πνεῦμα τῶν
Μαρτύρων καὶ τῆς λειτουργίας τῆς ἐπισκοπῆς τίθενται κατὰ τὸν Beyschlag εἰς τὸν
ἴδιον θεολογικὸν παρονομαστήν⁶⁵. Ἡ ἀναγωγή τῆς λειτουργίας τῆς ἐπισκοπῆς εἰς τοὺς
Ἀποστόλους καὶ τὸν Κύριον φέρεται παρ' Ἰγνατίῳ κατ' ἄλλον τρόπον, λίαν χαρακτη-
ριστικόν, φέροντα εἰς ἐπαφὴν τὰς δύο παραδόσεις Ρώμης καὶ Ἀντιοχείας, ἐν συναφείᾳ
δὲ πρὸς τὸ Πράξ. 1, 20 (ἴδε ἀνωτέρω χωρίον), ἥτοι τὰ Ἱεροσόλυμα κατὰ τοὺς ἀπο-
στολικούς χρόνους! Ἐννοῶ τὴν πρὸς Ἐφεσ. 3, 2 τοῦ Ἰγνατίου βαρυσήμαντον διὰ τὴν
ἱστορίαν καὶ τὴν διάδοσιν τοῦ ἐπισκοπικοῦ βαθμοῦ, εἰς ὅλην τὴν Ἐκκλησίαν, βεβαίως
ἀνεξαρτήτως ἂν ἔφερον τὸν τελικῶς ἐπικρατήσαντα τίτλον «ὁ ἐπίσκοπος». Λέγει, λοι-
πόν, ὁ Ἰγνάτιος ὅτι «οἱ ἐπίσκοποι οἱ κατὰ τὰ πέρατα ὀρισθέντες ἐν Ἰησοῦ Χριστοῦ
γνώμη εἰσὶν»⁶⁶. Αἱ ἀμφιβολίαι τοῦ Meinhold⁶⁷ βασίζονται εἰς τὴν ἄγνοιαν τῶν ἐρευνῶν-
πορισμάτων μου, αἱ ὁποῖαι ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὰ Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
καὶ συνεπληρώθησαν προσφάτως⁶⁸ καὶ ἀπέδειξαν ἐννέα (9) τρόπους, δι' ὧν ἐξεφράζετο
φιλολογικῶς ἡ ὑπαρξὶς ἐνὸς προεστῶτος - πρεσβυτέρου - ἐπισκόπου ὑπὸ διάφορα ὀνό-
ματα, καὶ διότι εἶναι π.χ. ἐκ τῶν πηγῶν βεβαιωμένον, ὅτι ὁ Ρώμης ἐπὶ 100 ἔτη προετίμα
τοὺς ὄρους «ὁ προεστὼς» ἢ «ὁ πρεσβύτερος». Ὑπῆρξε δὲ θεμελιῶδες σφάλμα ὅτι ἀνε-
ζητεῖτο ὁ ἐπίσκοπος μόνον εἰς τὸν ὅρον τοῦτον, ἐνῶ πρὸ αὐτοῦ ὑπῆρξαν οἱ ὅροι «Πο-
λύκαρπος Σμυρναίων», «Μελίτων Σαρδιανῶν» κλπ.⁶⁹ Οἱ Ἀπόστολοι (Α' Κλήμεντος, 42,

64. R. KNOFF, «Die apostolischen Väter», *Handbuch zum Neuen Testament. Ergänzungs-Band* (Tübingen 1929) 118.

65. Πρβ. κριτικὴν ἐπεξεργασίαν νεωτέρων ἀντιλήψεων παρὰ BEYSCHLAG, *ἑ.δ.* 3, σημ. 5, 33, σημ. 3, 74, σημ. 3 καὶ 177, σημ. 2.

66. D. W. BAUER, «Die apostolischen Väter. II. Die Briefe des Ignatius von Antiochia und der Polykarp-brief», *Handbuch zum Neuen Testament. Ergänzungs-Band* (Tübingen 1920) 204.

67. MEINHOLD, *Studien zu Ignatius von Antiochien*, *ἑ.δ.* 62.

68. KONIDARIS, *Ökumenischer Dialog*.

69. *Αὐτόθι*, ἐνθα καὶ ἑλληνικὴ περίληψις, περιλαμβάνουσα καὶ τὰς δύο πρώτας μορφάς, τὸ ὄνομα καὶ τὸν τοπικὸν περιορισμὸν τοῦ διαδόχου τῶν Ἀποστόλων.

4), οί ὅποιοι καθίστανον (προσοχή! Ὁ παρατατικός τοῦ ρήματος θέλει νά δηλώσῃ πολλές πράξεις, «καταστάσεις ἀπαρχῶν» τῶν Ἐκκλησιῶν, πρβ. Ρωμ. 16, 5. Α' Κορ. 16, 15), κατέστησαν τοὺς προειρημένους ἀσφαλῶς ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἡ ὅλη διατύπωσις ἐνθυμίζει ἐπίσημον ὕφος⁷⁰. Τὸ ἐρώτημα εἶναι: Ποῖοι εἶναι οἱ προειρημένοι; Ὁ Gerke⁷¹ καὶ ἄλλοι συσχετίζουν τὸ χωρίον Α' Κλήμεντος πρὸς τὸ 42, 5, διὰ νά τονίσουν τὸ βιβλικὸν χωρίον Ἠσ. 60, 17, διότι ἀπὸ αὐτὸ προέρχεται ἡ κατὰ σύντομον τρόπον ἔκφρασις, περὶ χαρακτηρισμοῦ τοῦ ὅλου ἱερατείου, τοῦ θεῖου δικαίῳ ὑφισταμένου καὶ θεμελιωμένου βιβλικῶς: διὰ τοῦ ἐπίσκοποι καὶ διάκονοι, τὸ ὅποιον συναντῶμεν εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Παύλου πρὸς Φιλιππησίους, γεγραμμένην ἐκ Ρώμης. Ἐνταῦθα βεβαιοῦται ὅτι ἡ Γραφή εἶναι ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, ἐνῶ ἐν τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ τῆς Ἐκκλησίας εὐρίσκομεν, ὅτι τὸ σχῆμα Ἀπόστολοι καὶ πρεσβύτεροι (Ἱεροσόλυμα, κεφ. 15 Πράξ. κ.ά.) διεδέχθη τὸ πρεσβύτεροι μὲ τὰς τέσσαρας χρήσεις τοῦ ὄρου, ἐν αἷς ἡ τρίτη σημαίνει τὸ συναμφότερον⁷², ἥτοι τὸ

*οἱ πρεσβύτεροι ἢ τὸ πρεσβύτεριον
ὁ πρεσβύτερος ἢ ὁ προεστῶς
καὶ τὸ πρεσβύτεριον.*

Εἰς τὴν θριαμβευτικὴν πορείαν τοῦ ὄρου «οἱ πρεσβύτεροι» ἀπὸ Ἱεροσολύμων μέχρι Ρώμης (δευτερευόντως ὠνομάζοντο καὶ ἐπίσκοποι, ὅπως δεικνύει ἐν Πράξ. 20, 28 ἡ ἐν Μιλήτῳ προσφώνησις τοῦ Παύλου πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους τῆς Ἐφέσου), τὴν ὁποίαν περιεγράψαμεν ἤδη εἰς τὸν χρονολογικὸν πίνακα τοῦ 1956, ὅτε καὶ τὸν ἐπεδείξαμεν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν⁷³, δυνάμεθα νῦν νά προσθέσωμεν ὅτι δύναται νά θεωρηθῇ ὡς κλασσικὸν χωρίον τῆς τρίτης περιπτώσεως «τοῦ συναμφότερον» τὸ χωρίον τοῦ Παύλου πρὸς Τίτον (ἴδε χάρτην Κρήτης εἰς τὸν ἀνωτέρω πίνακα): «Τούτου χάριν κατέλιπόν σε ἐν Κρήτῃ, ἵνα... καταστήσης κατὰ πόλιν πρεσβυτέρους» (Τίτ. 1, 5), ἐνθα νοεῖται μετὰ τοῦ προεστῶτος αὐτῶν πρεσβυτέρου ἐπισκόπου, τοῦ βραδύτερον ἐν τῇ Ἀντιοχείᾳ χαρακτηρισθέντος διὰ τοῦ ὁ ἐπίσκοπος, ἅτε καταλαβόντος μονίμως μετὰ τὴν ἐκλειψιν τῶν Ἀποστόλων, εἰς οὓς ἀνήκεν ὁ τόπος εἰς ἐκάστην Ἐκκλησίαν, ἐνθα ὑπῆρχεν εἰς μίαν κατ' οἶκον Ἐκκλησία μία Θεία Εὐχαριστία μὲ τὴν θέσιν τὴν Ἀποστολικὴν ἐν τῷ κέντρῳ, μετὰ δέους κατεχομένην ὑπὸ τοῦ ἐκάστοτε μονίμου πλέον προεστῶτος καὶ ὑπὸ τὴν σκιάν ἐκείνων τῶν Ἀποστόλων, οἵτινες ζῶντες ἐθεωροῦντο καὶ γενικοὶ ἐπίσκοποι.

5. Συμπεράσματα: Διατί ἦτο καὶ εἶναι θεσμὸς ἀποστολικὸς ἡ λειτουργία τῆς ἐπισκοπῆς καὶ ἡ πολιτογράφησις αὐτοῦ εἰς πάντα τόπον, ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τοῦ Χριστοῦ;

Τὰ οὐσιώδη συμπεράσματα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς σειρᾶς τῶν κεφαλαίων τῆς Κλημεντίου ἀποστολικῆς παραδόσεως περὶ λειτουργίας τῆς ἐπισκοπῆς καὶ τῶν φορέων αὐτῆς καὶ

70. Πρβ. KNOPF, ἔ.δ. 117.

71. GERKE, ἔ.δ. 109.

72. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, ΠΑΑ 32 (1957) καὶ 2α ἔκδοσις 1959, 35 κέ., 40 κέ., 50 κέ. κ.ά.

73. Ὁ πίναξ αὐτὸς ἐδημοσιεύθη προσφάτως εἰς τὸ ἔργον *Ökumenischer Dialog*.

τῆς ἐν αὐτῇ συνυφάνσεως τοῦ θεοῦ καὶ «ἱεροῦ δικαίου» ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ καὶ ἀποστολικῇ παραδόσει «ἡ κατάστασις» τῶν λειτουργῶν τῶν προεχόντως ὀνομαζομένων πρεσβυτέρων (δευτερευόντως ἐπισκόπων) ἐν τῇ Θεῇ Λειτουργίᾳ τῆς Εὐχαριστίας εἶναι γεγονός, ὅπερ ὀφείλομεν νὰ τονίζωμεν οἱ ἱστορικοὶ καὶ μάλιστα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας τῆς Καθολικῆς Ὁρθοδοξίας καὶ νὰ δεχθοῦν οἱ ἐν τῇ Οἰκουμένῃ Προτεστάνται Θεολόγοι κατὰ τὴν πρότασιν ἐν Λίμα. Τὸ ταυτόσημον Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἐν Ἐφέσῳ, Ρώμῃ καὶ Κορίνθῳ καὶ ἐπισκοπῇ εἶναι φανερόν.

Προκειμένου νὰ ἐξαγάγωμεν ὀρθὰ συμπεράσματα ἐκ τῆς συνθέσεως τῆς ἐπιστολῆς, ἐν σχέσει πρὸς τὰ οὐσιώδη θέματα: α. Τὸ ταυτόσημον τῶν ὄρων «Ἐκκλησία» καὶ «ἐπισκοπῇ», καὶ β. Ὀνομασία τῶν ἱερατικῶν βαθμῶν εἰς τὸν καθ' ἡμέραν βίον τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας (τῆς ἀποστολικῆς ἐπισκοπῆς), τῆς δικαιοδοσίας, ἵνα χρησιμοποιήσωμεν τὴν μεταγενεστέραν ἔννοιαν καὶ διατύπωσιν, τῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ ἔργου τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν διαδόχων τῶν, ἐν τῷ ἐπισκοπεῖν τὴν τοπικὴν Ἐκκλησίαν, ἔτι καὶ τὴν βιβλικὴν θεμελίωσιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἱερατείου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, εἰδικῶς τὸ ἀποστολικὸν ἔργον ἐν τῇ «καταστάσει» τῶν τοπικῶν λειτουργῶν ἐν τῇ Θεῇ Εὐχαριστίᾳ καὶ τῇ δικαιοδοσίᾳ τῶν διαδόχων τῶν, πρέπει νὰ προσέξωμεν τὴν σειρὰν τῆς ἐκθέσεως τοῦ Κλήμεντος πρὸς τοὺς Κορινθίους, οἱ ὅποιοι ἀρχικῶς πεισθέντες «εἰς ὀλίγα πρόσωπα προπετὴ καὶ αὐθάδη» ἀπέβαλον τῆς τετιμημένης λειτουργίας τῆς ἐπισκοπῆς «ἐνίους τῶν πρεσβυτέρων», πρᾶγμα ποῦ ἐσήμαινεν ὅτι ἐπρόκειτο οὐχὶ περὶ θέματος ἀρχῆς καὶ ἀντιθέσεως πρὸς τὸ λειτούργημα ἢ διαστάσεις πνεύματος ἢ Διακονίας ὑπηρεσίας, ἀλλὰ περὶ ἔριδος φερούσης προσωπικὸν χαρακτήρα⁷⁴ (ἡ στάσις ὀνομάζεται «μιαρὰ καὶ ἀνόσιος»), ἣν ὁμως ἡ Ρώμη κρίνει αὐστηρῶς (ἁμαρτία οὐ μικρὰ = θανάσιμον ἁμάρτημα).

Εἰς τὴν σειρὰν τῆς ἐκθέσεως τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ τὴν διδασκαλίαν ἀρχίζει μὲ τὴν ἀναφορὰν καὶ τὴν αὐστηρὰν ἐπιτίμησιν τῶν ἐκ ζήλου καὶ φθόνου στασιαστῶν, κινήθენტων ἀτόπως. Ὅθεν προχωρεῖ α) εἰς ἐπίκρισιν αὐτῶν (πρβ. 21, 5) ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως (κεφ. 36-37) καὶ τῆς ἀνάγκης ἐνότητος καὶ τάξεως ἐν τῷ σώματι Χριστοῦ (κεφ. 37-39). Ἀκολουθεῖ β) προτροπὴ πρὸς αὐτοὺς («ὀφείλομεν», 40, 1 κέ.) νὰ ζητοῦν διὰ νὰ γνωρίζουν, ὅτι κατὰ τὸ βάθος τῆς θείας γνώσεως «πάντα τάξει ποιεῖν ὀφείλομεν ὅλοι, ὅσα ὁ δεσπότης ἐπιτελεῖν ἐκέλευσεν κατὰ καιροὺς τεταγμένους» (40, 1). Μεθ' ὃ θεμελιώνει γ) τὴν θεῖαν δικαίαν

74. Ὁ HARNACK χαρακτηρίζει τὴν ἔριδα διὰ τῆς φράσεως «Ausgewachsenen Cliquenzank» = ἀνυπόφορος ἀνεπτυγμένη ἔρις μερίδος τινὸς ἀνευ οἰουδήποτε βάθους θεοῦσης ζήτημα ἀρχῆς. Ἡ ἐπέμβασις τῆς Ρώμης προσέδωκεν εἰς τὴν ἔριδα τὸν χαρακτήρα θέματος ἀρχῆς (πρβ. BEYSCHLAG, ἔ.δ. 2 κέ.). Δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ εἰσέλθω ἐνταῦθα εἰς τὴν ἐξέτασιν ἀνυποστάτων ὑποθέσεων, διότι ἡ ἀποβολὴ «ἐνίων πρεσβυτέρων» ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν, ὅτι ἦτο γνησίως ἐλληνικὸς ὁ χαρακτήρ τῆς ἔριδος. Οἱ ἐπαναστατήσαντες «μικροὶ ἐλλογίμοι ἄνδρες» τῆς Ἐκκλησίας ἐστηρίζοντο προφανῶς εἰς τὴν ἀποψιν: ἀφοῦ τοὺς πρεσβυτέρους - ἐπισκόπους λαμβανομένους ἐκ τῶν λαϊκῶν τοὺς προτείνομεν ἡμεῖς καὶ ἡ ὅλη Ἐκκλησία τοὺς ἐκλέγει, ἔπεται ὅτι δυνάμεθα εἰς περίπτωσιν σφάλματος τινῶν ἐξ αὐτῶν νὰ προτείνωμεν τὴν ἀποβολὴν καὶ ἡ Ἐκκλησία νὰ ἀποδεχθῇ. Τοῦτο φαίνεται προφανῶς νὰ συνέβη ἐν Κορίνθῳ. Ἄλλ' ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης μὲ τὸ κύρος τῆς μεγάλης καὶ ἀδελφῆς Ἐκκλησίας θέτει τὸ θέμα ὡς θέμα ἀρχῆς: «οἱ κατασταθέντες ἐν τῇ Θεῇ Εὐχαριστίᾳ κατέστησαν ἀνεξάρτητοι πλέον ἀπὸ τοῦ ἐκλέξαντος πλήθους». Διὰ τοῦτο καὶ ἀποφεύγει, καθ' ἡμᾶς, τὸν ὄρον «χειροτονεῖν», τὸν σημαίνοντα ἐκλέγειν δι' ἀνατάσεως τῶν χειρῶν.

ύφισταμένην τάξιν τῶν τριῶν (3) λειτουργῶν, ἣν βεβαιώνει διὰ τῆς φράσεως «ποῦ τε καὶ διὰ τίνων ἐπιτελεῖσθαι θέλει, αὐτὸς ὥρισε τῇ ὑπερτάτῳ αὐτοῦ βουλήσει... Οἱ οὖν τοῖς προστεταγμένοις καιροῖς ποιοῦντες τὰς προσφοράς αὐτῶν εὐπρόσδεκτοί τε καὶ μακάριοι... Τῷ γὰρ ἀρχιερεῖ ἰδίας λειτουργίας δεδομένοι εἰσίν, καὶ τοῖς ἱερεῦσιν ἴδιος ὁ τόπος προτέτακται, καὶ λευγαῖς ἴδιαι διακονίαι ἐπίκεινται· ὁ λαϊκὸς ἄνθρωπος τοῖς λαϊκοῖς προστάγμασιν δίδεται». Ὅθεν δ) οὐδεὶς τῶν ἀδελφῶν δικαιούται νὰ «παρεκβαίνειν τὸν ὠρισμένον τῆς λειτουργίας αὐτοῦ κανόνα» (κεφ. 41, 1 κέ.). Ταῦτα ἀναπτύσσει εὐρύτερον προτυπῶν ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τὴν ὑφισταμένην ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τάξιν ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ, ἐνθα ἐπαναλαμβάνει ὅτι προσκομίζονται αἱ προσφοραὶ διὰ τοῦ ἀρχιερέως καὶ τῶν προειρημένων λειτουργῶν. Ἐνταῦθα κεῖνται αἱ ἀπαρχαὶ τῆς χρησιμοποίησεως μεταγενεστέρως τοῦ ὄρου «ἀρχιερέως», διὰ τὸν μέλλοντα νὰ ὀνομασθῇ τὸ πρῶτον ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐπίσκοπον, διακρινόμενον ἀπὸ τῶν λοιπῶν λειτουργῶν. ε) Εἰς τὸ ἀκολουθοῦν κεφ. 42, 1-5 τονίζεται καὶ αὖθις τὸ θεῖον δίκαιον, ἐφ' οὗ στηρίζεται ἡ ἐν ἐκάστη Ἐκκλησίᾳ - ἐπισκοπῇ τάξις, διὰ «καταστάσεως» εἰς διαδοχὴν. Τὸ σχῆμα τῆς θεῆς δικαίῳ διαδοχῆς εἶναι τὸ ἑξῆς:

1. «Οἱ ἀπόστολοι ἡμῖν εὐηγγελίσθησαν ὑπὸ τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς ἀπὸ Θεοῦ ἐξεπέμφθη» (εἰς χωρίον 2 ἐπανάληψις μὲ ἐπίτασιν).
2. «ἐγένοντο οὖν ἀμφοτέρα εὐτάκτως ἐκ θελήματος Θεοῦ».
3. «Παραγγελίας οὖν λαβόντες καὶ πληροφορηθέντες διὰ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ πιστωθέντες ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Θεοῦ, μετὰ πληροφορίας Πνεύματος Ἁγίου ἐξηλθον εὐαγγελιζόμενοι τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ μέλλειν ἔρχεσθαι».
4. «Κατὰ χώρας οὖν καὶ πόλεις κηρύσσοντες καὶ τοὺς ὑπακούοντας τῇ βουλήσει τοῦ Θεοῦ βαπτίζοντες καθίστανον τὰς ἀπαρχὰς αὐτῶν, δοκιμάσαντες τῷ πνεύματι, εἰς ἐπισκόπους καὶ διακόνους τῶν μελλόντων πιστεύειν».
5. «Καὶ τοῦτο οὐ καινῶς· ἐκ γὰρ δὴ πολλῶν χρόνων ἐγγέγραπτο περὶ ἐπισκόπων καὶ διακόνων. Οὕτως γὰρ πού λέγει ἡ γραφή· καταστήσω τοὺς ἐπισκόπους αὐτῶν ἐν δικαιοσύνῃ καὶ τοὺς διακόνους αὐτῶν ἐν πίστει» (Ἦσ. 60, 17).

Ὡς γραφικὴν ἐπιβεβαίωσιν καὶ θεμελιώσιν τοῦ θεοῦ δικαίου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ χρησιμοποιεῖ τὸ χωρίον τοῦ Ἦσ. 60, 17, ὅπερ εἰσάγει διὰ τῆς φράσεως «καὶ τοῦτο οὐ καινῶς», «καταστήσω τοὺς ἐπισκόπους αὐτῶν ἐν δικαιοσύνῃ καὶ τοὺς διακόνους αὐτῶν ἐν πίστει»⁷⁵. Ὁ Κλήμης, καθ' ἡμᾶς ἀναμφιβόλως σκοπίμως, ἀποφεύγει ν' ἀναφέρῃ τὴν ἐκλογὴν. Ἀποφεύγων οὗτος τὸ χειροτονεῖν ἐξαίρει τὴν τελευταίαν ἱερὰν πράξιν τῆς Ἐκκλησίας, τ.ἐ. τὸ καθιστάναι τῶν λειτουργῶν ἐν τῇ Θεῇ Εὐχαριστίᾳ⁷⁶, διὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἐν τῇ ἐπισκοπῇ ὑπάρχουσαν σύνδεσιν τῆς Ἱερωσύνης, θεῆς καὶ ἱερῆς δικαίῳ ὑφισταμένην εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφὴν καὶ τὴν ἀποστολικὴν παράδοσιν. Ἐπ' αὐτῶν ἐδράζεται ἡ λειτουργία τῆς ἐπισκοπῆς⁷⁷. στ) Ἀκολουθεῖ τὸ κεφ. 43, ἐνθα συνεχίζεται ἡ ἀγι-

75. Ἐνταῦθα πρβ. Διδαχὴν 15, ἐνθα ὁ ὅρος «χειροτονεῖν». Πράξ. 14, 23. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία IV, 5, 2 καὶ 14, 3. Τοῦτο μνημονεύεται ὑπὸ ἐτέρων συγγραφέων καὶ τοῦ BEYSCHLAG (ἐ.ἀ. 3, σημ. 5).

76. Ἡ μέχρι σήμερον ὑπάρχουσα λειτουργικὴ πράξις ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς ἀρχαίας καθολικῆς.

77. Ταῦτα ἀντιτάσσομεν εἰς τὰ ἐνδιαφέροντα, ἴσως κάπως ἀσαφῆ, τοῦ BEYSCHLAG (ἐ.ἀ. 111). Ἴδε ὁμοῦ καὶ τὴν ἐνδιαφέρουσαν φιλολογικοῖστορικὴν ἔρευναν τοῦ ἰδίου εἰς σελ. 146, 295-296, 148, ἐνθα ὁ λόγος

ογραφική απόδειξις⁷⁸ καὶ θεμελίωσις τοῦ ἱερατείου εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην (πρβ. κεφ. 12), διότι διὰ τὸν Κλήμεντα εἶναι πολὺ σπουδαῖον, ὅτι ἡ κατάστασις τοῦ ἱερατείου ἐγένετο θεῖω δικαίῳ. Ἡ ἔννοια τοῦ κεφαλαίου ἐν τῇ παρούσῃ συναφείᾳ εἶναι ὅτι δὲν εἶναι θαυμαστόν, ὅτι οἱ ἐν Χριστῷ πιστωθέντες Ἀπόστολοι «κατέστησαν τοὺς προειρημένους», τ.ἔ. τοὺς διαδόχους των, ὡς ἐσημειώθη εἰς τὰς βίβλους ὑπὸ τοῦ Μωυσέως (ἐννοεῖ τὴν Πεντάτευχον) τοῦ πιστοῦ θεράποντος τοῦ Θεοῦ, ᾧ καὶ ἠκολούθησαν οἱ λοιποὶ προφῆται, «συνεπιμαρτυροῦντες τοῖς ὑπ' αὐτοῦ νομοθετημένοις». Ἐνταῦθα μνημονεύει τὰς 12 ράβδους καὶ τὴν βλαστήσασαν ράβδον τοῦ Ἀαρών, εἰς δὲν κατεκυρώθη ἡ ἐκλογή τοῦ Θεοῦ εἰς τὸ ἱερατεῦν καὶ λειτουργεῖν.

Τὸ κεφ. 44 εἶναι βαρυσήμαντον, διότι ὄχι μόνον οἱ Ἀπόστολοι παρίστανται ὡς φορεῖς τῆς θελήσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ κατέχοντες τὴν ἐπισκοπὴν, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ θεῖω καὶ ἀποστολικῷ δικαίῳ κατέστησαν τοὺς προειρημένους (σύναψις πρὸς 43, 6 καὶ 2), ἅτε «ἔχοντες πρόγνωσιν τελείαν» περὶ τῆς ὑψηλῆς λειτουργίας (ὀνόματος) τοῦ λειτουργήματος τῆς Ἐπισκοπῆς. Ὅθεν διατάσσουν, «ὅπως ἂν κοιμηθῶσιν (πρεσβύτεροι - ἐπίσκοποι καὶ διάκονοι), διαδέξονται ἕτεροι δεδοκιμασμένοι ἄνδρες τὴν λειτουργίαν αὐτῶν». Εἰς τὸ βαρυσήμαντον τοῦτο κεφάλαιον, εἰς τὸ ὁποῖον «τὸ καθιστάναι» τοὺς λειτουργοὺς μεταβιβάζεται εἰς τοὺς κατασταθέντας διαδόχους των ἐν τῇ ἐπισκοπῇ, ἔχομεν τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀνεξαλείπτου τῆς Ἱερωσύνης⁷⁹ τῶν πρεσβυτέρων-ἐπισκόπων τῶν ἐν τῇ ἐπισκοπῇ δρώντων, διότι οὗτοι - ἐννοεῖται ὁ προεστὼς μετὰ τῶν πρεσβυτέρων - κατασταθέντες κατὰ τὴν ἀποστολικῶς διατεταγμένην «τάξιν» ἐν τῇ Θεῇ Εὐχαριστίᾳ, συνευδοκησάσης τῆς Ἐκκλησίας πάσης, ὑφίστανται θεῖω δικαίῳ. Ἡ Θεῖα Εὐχαριστία ἀνήκει εἰς τὴν ἐπισκοπὴν, ὡς ἱερὰ πρᾶξις. Διὰ τοῦτο ὅσοι «ἐλείτουργησαν ἀμέμπτως τῷ ποιμνίῳ τοῦ Χριστοῦ μετὰ ταπεινοφροσύνης ἡσύχως καὶ ἀβαναύσως» εἶναι ἀμετακίνητοι καὶ ἄρα δὲν δύνανται ν' ἀποβληθῶσιν τῆς ἐπισκοπῆς (δηλαδὴ νὰ καθαιρεθῶσιν). Ἀμέσως δὲ προσθῆτει ὅτι οἱ εἰρημένοι, τ.ἔ. οἱ ἀποβληθέντες τῆς ἐπισκοπῆς ἔνιοι πρεσβύτεροι, ἔχουν τὴν μαρτυρίαν πάντων, ὡς ἀπὸ πολλῶν χρόνων καλῶς πολιτευθέντες - ἀμέμπτως - εἰς τὴν τετιμημένην λειτουργίαν, ἐννοεῖ τῆς ἐπισκοπῆς. Ὅρθως κατ' ἀρχὴν ὁ Gerke⁸⁰ παρατηρεῖ εἰς τὴν εὐρεῖαν γλωσσολογικὴν καὶ ἐννοιολογικὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἐν τῇ Α' Κλήμεντος συμπλέγματος τῶν ἐννοιῶν: λειτουργεῖν (λειτουργία, λειτουργός), ἐν σχέσει πρὸς «τὴν ἐπισκοπὴν» «προσφέρειν τὰ δῶρα», ὅτι εἰς τὴν ἐπὶ τῶν πηγῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τῆς χριστιανικῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως τῆς διακονίας ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ λατρείᾳ στηριζομένην θεώρησιν, εἰς τὸ εὐρὺ πλαίσιον τοῦ λειτουργεῖν - λειτουργία, ἐννοεῖται ἡ λειτουργία (das Amt) τῆς ἐπισκοπῆς τῶν πρεσβυτέρων ἢ τῶν ἐπισκόπων καὶ διακόνων, ἡ ὁποία ὡς λειτουργία (ἐν στενοτέρᾳ ἐννοίᾳ) χαρακτηρίζεται ὡσαύτως κατ' εὐθείαν ὡς ἐπισκοπή. Εἰς τοὺς ἐπισκόπους, προσ-

περὶ ἀποστολικῆς παραδόσεως τοῦ Κλήμεντος καὶ τῶν Ψευδοκλημεντίων (ἐν συσχετισμῷ πρὸς ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 2, 14 καὶ 3, 20, 6· 23, 5).

78. KNOPF, ἔ.ἀ. 116.

79. Ἰδε LIETZMANN, *Geschichte der Alten Kirche*, τ. I, ἔ.ἀ. 204-205. Δὲν ἐπροσέξαμεν οἱ Ὀρθόδοξοι αὐτὴν τὴν ἀξιόλογον πηγὴν.

80. GERKE, ἔ.ἀ. 121.

θέτει ἐν παρενθέσει, ἀνήκει ἡ ἀρμοδιότης τῆς λειτουργίας τῆς ἐπισκοπῆς, ὅπως θὰ ἡδύνατο νὰ εἴπῃ, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Πράξ. 1, 20, περὶ ἐπισκοπῆς, τῆς ἀποστολῆς τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν διαδόχων τῶν.

Τὰ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ἐξάγει ὁ Gerke⁸¹ εἶναι κατ' ἀρχὴν ὀρθὰ καὶ εἶναι τὰ ἐξῆς καὶ ἀφοροῦν τὴν συνάφειαν τῶν ὄρων εἰς Α' Κλήμεντος:

ἡ ἐπισκοπὴ

λειτουργία

καὶ προσφέρειν τὰ δῶρα τ.ἔ. τὴν Θεῖαν Εὐχαριστίαν.

1. Ἡ λέξις *λειτουργία* καὶ τὸ σύμπλεγμα τῆς χαρακτηρίζει ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ τὴν Θεῖαν Λειτουργίαν: α) τὴν διακονίαν τῶν οὐρανίων πνευμάτων παρὰ τῷ Θεῷ καὶ διὰ τὸν Θεόν, β) τὴν διακονίαν τῶν εὐσεβῶν διὰ τὸν Θεόν διὰ τῆς ζωῆς καὶ τῶν πράξεων, γ) τὴν διακονίαν τῶν κατ' εὐθείαν κεκλημένων ὑπὸ τοῦ Θεοῦ.

2. Τὸ σύμπλεγμα *λειτουργία* χαρακτηρίζει εἰδικῶς τὴν λατρευτικὴν καὶ ἐπίσημον Θεῖαν Λειτουργίαν: α) τὴν Παλαιοδιαθηκικὴν διακονίαν τοῦ ναοῦ εἰς ἀκριβῶς διαχωριζόμενας περιοχάς (κανόνες, τόποι, τάγματα), διαμεριζομένην δὲ εἰς ἀρχιερεῖς κλπ. καὶ λαϊκοὺς τῶν ὁποίων οὐσιαστικὸν χαρακτηριστικὸν εἶναι ἡ ἐπιτέλεσις τῆς θυσίας καὶ β) τὴν χριστιανικὴν Θεῖαν Λειτουργίαν καὶ μάλιστα πάλιν ἐκείνην τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία, ὅπως ἡ Παλαιοδιαθηκικὴ τάξις (ordo), εἶναι κατὰ βαθμοὺς ταξινομημένη, ἀλλ' ἰδιαίτερος ἡ εἰδικὴ λειτουργία τῆς ἐπισκοπῆς, ἥς τὸ οὐσιώδες σημεῖον εἶναι τὸ προσφέρειν τὰ δῶρα, ἡ διεύθυνσις τῆς εὐχαριστίας.

Ὁ Gerke, ἐξετάζων ἐν τοῖς ἐφεξῆς εἰς ἰδιαίτερα τμήματα ὅμως τὸ ποιμαίνειν, ποιμὴν καὶ πλῆθος, ὅπερ δὲν ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα, δὲν ἀποδίδει δυστυχῶς τὸν πρωτεύοντα ρόλον, ὃν διαδραματίζει ὁ ὅρος «οἱ πρεσβύτεροι» φυσικὰ εἰς τὴν Α' Κλήμεντος, οὐδὲ ἀποδίδει τὴν πρέπουσαν θέσιν καὶ σημασίαν τοῦ θριάμβου τοῦ ὄρου τούτου «οἱ πρεσβύτεροι» ἀπὸ Ἀνατολῶν μέχρι Ρώμης (ἴδε 2ον χάρτην εἰς τὸ γερμανιστὶ ἐκδοθὲν ἔργον μου), οὔτε ὑποθέτει τὴν ὑπαρξίν 4 (τεσσάρων) τρόπων χρήσεως τοῦ ὄρου τούτου, διότι ἔλκεται ἀπὸ τὰς ἀντιλήψεις πού συγχέουν τὰ λειτουργήματα τοῦ ἐπισκόπου (ἀδι-ἀφορον ὑπὸ ποῖον τύπον). Μὴ ἔχων δὲ τὸ ἐλληνικὸν γλωσσικὸν αἶσθημα⁸² δὲν ἡδύνατο νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ὑπῆρξεν ἀρχικῶς μορφή τοῦ ἐπισκοπικοῦ βαθμοῦ εἰς μόνον τὸ ὄνομα, οὐδὲ ν' ἀποδώσῃ σημασίαν τινὰ εἰς τὸν ὄρον «καθιστάναι», ὃ ὁποῖος εἶναι ἀποφασιστικὸς κανονικὸς ὅρος, διότι εἶναι λειτουργικὸς, δι' ὃ καὶ εἰς τὴν τοπικὴν Ἐκκλησίαν «τὸ πλῆθος» παρίσταται εἰς τὸ κεφάλαιον 54, 2 ὡς «τὸ ποίμνιον τοῦ Χριστοῦ» πού πρέπει νὰ εἰρηνεύῃ: «εἰρηνεύετω μετὰ τῶν καθεσταμένων πρεσβυτέρων». Τούτοις ἀνήκει ἡ ὑποταγή, διότι ἡγοῦνται τῆς Ἐκκλησίας (κεφ. 57) καὶ ὡς παντὸς πνεύματος κτίστης καὶ ἐπίσκοπος εἶναι ὁ Χριστὸς (ὅθεν ἐρμηνεύεται διατί ἡ Δύσις ἐπὶ 150 ἔτη δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ ὀνομάζεται «ὁ προεστὼς» τῆς Ἐκκλησίας διὰ τοῦ «ὁ ἐπίσκοπος»).

81. GERKE, ἔ.δ. 122.

82. Πρβ. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, «Γλωσσικὸν καὶ παραδοσιακὸν αἶσθημα εἰς τὴν φιλολογικοῖστορικὴν ἐρευναν τῶν πηγῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος τῶν δύο πρώτων αἰώνων». Λόγος εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν (18.12.1981). Ἀνάτυπον ἀπὸ τὸν τόμον τῶν Ἐπισήμων Λόγων τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἔτους 1981-1982, 281-322.

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν ἀνωτέρω κεφαλαίων προκύπτει σαφῶς ὅτι ὁ ὅρος «ἡ ἐπισκοπή» ἀπὸ χαρακτηρισμὸς γενικὸς τοῦ ἀποστολικοῦ ἔργου (Πράξ. 1, 20) κατέστη ἀποστολική λειτουργία, ἔνεκα τῆς συνδέσεως μετὰ τῆς Θείας Εὐχαριστίας, εἰς τὴν Ἐφεσον, ζῶντος ἔτι τοῦ Παύλου (ἄρα ἀρκούντως πρὸ τοῦ 64 μ.Χ., ὅτε ἐμαρτύρησεν ἐν Ρώμῃ). Διὰ τῆς Α' Κλήμεντος πληροφορούμεθα τὴν πολιτογράφειν τοῦ ὅρου εἰς τὰ δύο μεγάλα κέντρα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς Ἐκκλησίας καὶ δὴ καὶ τῶν δύο μεγάλων Ἀποστόλων Παύλου καὶ Πέτρου, συνδεομένων καὶ πρὸς τὴν Ἀντιόχειαν, ἔνθα εὐρίσκομεν μὲν ἐν χρήσει τὸ ἐπισκοπεῖν, ἀλλὰ καὶ τὴν δημιουργίαν τοῦ ὅρου «ὁ ἐπίσκοπος», ὡς φορέως τῆς ἐπισκοπῆς. Ἀκόμη δὲ καὶ εἰς ἀπόσπασμα τοῦ Ἡγησίππου⁸³, ζήσαντος ἐπὶ τῆς πρώτης τῶν Ἀποστόλων διαδοχῆς⁸⁴, ἐρευνητοῦ τῆς ὀρθῆς παραδόσεως, εὐρίσκομεν τὸ «ἐπισκοπεύω» καὶ τὸν ἀρχικὸν τρόπον ἐκφράσεως τῶν πηγῶν, ἥτοι μόνον τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου («καὶ ἐπέμενεν ἡ Ἐκκλησία ἡ Κορινθίων ἐν τῷ ὀρθῷ λόγῳ μέχρι Πρίμου ἐπισκοπεύοντος ἐν Κορίνθῳ· οἷς συνέμιξα πλέων εἰς Ρώμην»).

Εἰς τὰ ἐξετασθέντα χωρία φαίνεται ἡ ἀρξαμένη ἐπικράτησις καὶ ἄσκησις τῆς δικαιοδοσίας οὐ μόνον ἐκ μέρους τῶν Ἀποστόλων, ἀλλὰ καὶ τῶν συνεργατῶν των – ἐν τῇ ἐπισκοπῇ τῶν διαδόχων των «κατασταθέντων» ὑπ' αὐτῶν – τοῦ ἀποστολικοῦ θεσμοῦ τῆς ἐπισκοπῆς, ἡ ὁποία καθίσταται θεσμὸς τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τὸ ἀνωτέρω χωρίον τοῦ Ἡγησίππου, εἰς τὸ ὁποῖον εὐρίσκομεν τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου καὶ τὸ ἐπισκοπεῖν, ἀντὶ τῶν ὁρῶν «ἡ ἐπισκοπή» καὶ «ὁ ἐπίσκοπος» βλέπομεν τὴν πολλαπλὴν χρῆσιν τοῦ ὅρου Ἐκκλησία – μέγα πλῆθος ἀποτελοῦν τὰ χωρία – ὡς ἐν Α' Κλήμεντος, ἔνθα ἡ τοπικὴ «ἡ Ἐκκλησία ἡ Κορινθίων». Ὅθεν ἔχομεν τὸν λόγον τῆς βραδείας καθιερώσεως τοῦ μερικωτέρου ὅρου «ἡ ἐπισκοπή», διότι ἀπὸ τῶν Ἀποστόλων μέχρι σήμερον καθιερώθη ἡ πολλαπλὴ καὶ εὐρυτάτη χρῆσις τοῦ ὅρου «Ἐκκλησία», ἡ ὁποία ὁμως εἰς τὴν τοπικὴν περίπτωσιν

ἡ Ἐκκλησία τῆς Κορίνθου

ταυτίζεται μὲ

τὴν ἐπισκοπὴν Κορίνθου.

Ἡ ἐφεξῆς καθιέρωσις τοῦ ὅρου «ἡ ἐπισκοπή», πρὸς ἣν ἦτο ὁμως παράπλευρος ἡ χρῆσις τοῦ ἐπισκοπεῖν, καὶ ἡ τελικὴ ἐπικράτησις του κατὰ τὰ τέλη τοῦ Β' αἰῶνος, ὅτε καθιερώθη εἰς τὴν Δύσιν καὶ ὁ ὅρος «ὁ ἐπίσκοπος», ἀνάγεται εἰς τὴν ἀνωτέρω εἰς τὰς πηγὰς μαρτυρουμένην ἀποστολικὴν προέλευσιν ἀμφοτέρων. Ἀλλ' εὐρισκόμεθα εἰς τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ἔπαυσεν ἡ σύγχυσις ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ αἰνιγματικοῦ διπλοῦ ὅρου πρεσβύτεροι-ἐπίσκοποι καὶ διάκονοι καὶ τῶν δύο ἐκ τῶν τεσσάρων χρήσεων τοῦ πληθυντικοῦ πρεσβύτεροι, ἥτοι α) τοῦ πρεσβύτεροι διὰ τὸ συναμφοτέρον καὶ β) τοῦ πρεσβύ-

83. Βλ. ΒΕΠΕΣ, τ. 5, 85.

84. Πρβ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, βιβλ. 2 καὶ 4. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, τ. Β'. Γραμματεία τῆς περιόδου τῶν διωγμῶν (Θεσσαλονίκη 1978) 654 κέ. Ὁ Ἡγησίππος ἔγραψε περίπου τὸ 175 μ.Χ., ἀλλ' ἐγεννήθη ἐπὶ τῆς πρώτης τῶν Ἀποστόλων διαδοχῆς – προτιμῶ νὰ ἐρμηνεύσω τοῦτο διὰ τὰ τέλη τοῦ Α' αἰῶνος. Ὁ Ἡγησίππος ἀντιπροσωπεύει τρεῖς γενεάς καὶ εἶναι ἀξιωματικόν, ὅτι ὁμιλῶν περὶ τοῦ Συμεῶν τοῦ Κλωπᾶ, διαδόχου τοῦ Ἰακώβου ἐν Ἱεροσολύμοις, χρησιμοποιοῖ τὴν διατύπωσιν καθίσταται ἐπίσκοπος, ἣν θεωρῶ ὡς διατύπωσιν ὑφισταμένην πρὸ τοῦ Β' αἰῶνος.

τεροι, πολλοί ἐπίσκοποι, τοῦ Εἰρηναίου. Οὗτος εἶναι ἀκραῖον σημεῖον τῆς τοιαύτης ἱστορικῆς ἐξελίξεως. Τοιουτοτρόπως δικαιολογεῖται ἡ παρ' Εὐσεβίου χρῆσις τοῦ νέου ὅρου τῆς παρούσης ἐρεῦνης «λειτουργία τῆς ἐπισκοπῆς» καὶ ἡ ἀποστολικὴ αὐτῆς προέλευσις.

Οἱ ὅροι «ἡ ἐπισκοπὴ» (Πράξ. 1, 20, Α' Τιμ. 3), «ὁ ἐπίσκοπος», παρ' Ἰγνατίῳ ἀναμφιβόλως συνδέονται πρὸς τὰ κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης, πρέπει δὲ νὰ δεχθῶμεν καὶ τὴν ἔμμεσον ἐπίδρασιν παρὰ τὴν ἀρχικὴν τῆς ἔννοιας τῆς φράσεως «δεῖ τὸν ἐπίσκοπον...» (Α' Τιμ. 3, 2) εἰς τὴν τελικὴν ἐπικράτησιν τοῦ ὅρου, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ δ' δημιουργία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας, τῆς Μητρὸς τῶν ἐξ Ἑθνῶν Ἐκκλησιῶν καὶ κυριάρχου τῆς Ἱεραποστολῆς ἀπὸ τοῦ 70 μ.Χ.⁸⁵

Αἱ δύο μεγάλαι Ἐκκλησίαι τῆς Ρώμης καὶ τῆς Ἀντιοχείας, αἱ Ἐκκλησίαι τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Παύλου, ὡς τῶν πρώτων εἰς παγκόσμιον σημασίαν Ἀποστόλων, ὡς φορέων τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως, μᾶς ἐχάρισαν τοὺς δύο ὅρους «ἡ ἐπισκοπὴ» καὶ «ὁ ἐπίσκοπος», ὡς τοὺς πλέον καταλλήλους διὰ τὴν λειτουργίαν τῆς κατὰ πάντα τόπον Ἐκκλησίας. Τὸ γεγονός δὲ ὅτι ἐν Ἱεροσολύμοις ἐξακρατηρίσθη ἀρχικῶς ἡ ἀποστολὴ τῶν Ἀποστόλων ὡς ἐπισκοπὴ, καθιστᾷ τὰς Πράξ. Ἀποστόλων τοῦ Λουκᾶ (1, 20) τὴν πηγὴν τοῦ ἀποστολικοῦ λειτουργήματος τῆς ἐπισκοπῆς καὶ δικαιολογεῖ τὴν παγκόσμιον ἐπικράτησιν τοῦ ὅρου «ἡ ἐπισκοπὴ», τῆς ὁποίας τὸ ἐκκλησιολογικὸν καὶ θεολογικὸν βάθος θὰ ἴδωμεν εὐρύτερον εἰς τὴν τετάρτην μεγάλην πραγματείαν περὶ ἐπισκοπῆς, ἥς ἡ εἰσαγωγή κατὰ τὸ α' μέρος ἐγράφη ἤδη πρὸ τῆς δημοσιεύσεως τῆς πρώτης γερμανικῆς⁸⁶ καὶ τῆς δευτέρας ἑλληνικῆς⁸⁷, διότι ἀφορᾷ εἰς ἓν καίριον πρόβλημα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καὶ δὴ καὶ τῶν δύο πρώτων αἰώνων ὡς καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ διαλόγου, τοῦ προπαρασκευάζοντος τὴν ποθητὴν ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ συμπλήρωσις διὰ τῆς περὶ διαδοχῆς ἐρεῦνης⁸⁸, ὡς ἱστορίας γεγονότων καὶ θεωρίας καὶ δι' ἐτέρας ἐρεῦνης περὶ τῆς γενέσεως τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου ἐν τῇ Θεῇ Εὐχαριστίᾳ θὰ ὀλοκληρώσῃ τὰ πορίσματα τῶν φιλολογικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐρευνῶν περὶ τοῦ πολιτεύματος τῆς ἀρχηγόπου Ἐκκλησίας, ὡς ἀπαρχῆς τῆς Μιᾶς Ἀγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως.

Ἡ ἐπισκοπὴ καὶ ὁ ἐπίσκοπος εἶναι τὰ σύμβολα-θεσμοὶ τῆς τοπικῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας, δι' ὃ καὶ ταυτίζεται, ὡς ἔγραφον ἀνωτέρω, π.χ. ἐπισκοπὴ ἡ Ἐκκλησία Κορίνθου. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα τῶν ἐν λόγῳ ὁρῶν.

Ἡ πλήρης ἐπικράτησις εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας ἐμφανίζεται εἰς τὰ Πρακτικὰ τῶν Ἱερῶν Συνόδων καὶ τὰ *Notitia Episcopatum*⁸⁹. Ὅθεν ἡ πρότασις τῆς Λίμα περὶ

85. Βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Münchener Theologische Zeitschrift* 12 (1961) 269-284.

86. Ἴδε τὸ γερμανικὸν κείμενον εἰς δευτέραν ἐλαφρῶς βελτιωμένην ἐκδοσιν εἰς τὴν ἐρευναν περὶ ἐπισκοπῆς (Θεολογία 1983).

87. Αὐτόθι.

88. Πρβ. ΙΩ. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, «Δύο ἀρχαῖαι παραδόσεις περὶ ἀποστολικῆς διαδοχῆς καὶ ἡ σημασία των», ἐν Ἀντίφωνον πνευματικόν, τιμητικὸς τόμος εἰς Γ. Ι. Κονιδάρην (Ἀθήναι 1981) 683 κέ.

89. Πρβ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Αἱ Μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ 'τάξις' αὐτῶν, τ. Α', τευχ. Α', ἐ.ά. Πρβ. καὶ ἄρθρον «Τακτικά» εἰς ΚΒ' τόμον τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας.

τῆς εἰσαγωγῆς τῆς ἐπισκοπῆς πρέπει νὰ ἐνισχυθῇ ὑπὸ τῆς ἐρεῦνης τῆς Καθολικῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας, διότι ἐκφράζει τὴν ἐνότητα τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας ἐν τόπῳ, ἐν ᾧ τὸ θεῖον καὶ ἱερὸν δίκαιον καὶ ἡ ἀποστολικὴ λειτουργία συνενοῦνται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ εἰς αἰωνίαν ἐνότητα ἀδιάσπαστον.

Ἀθῆναι 1983

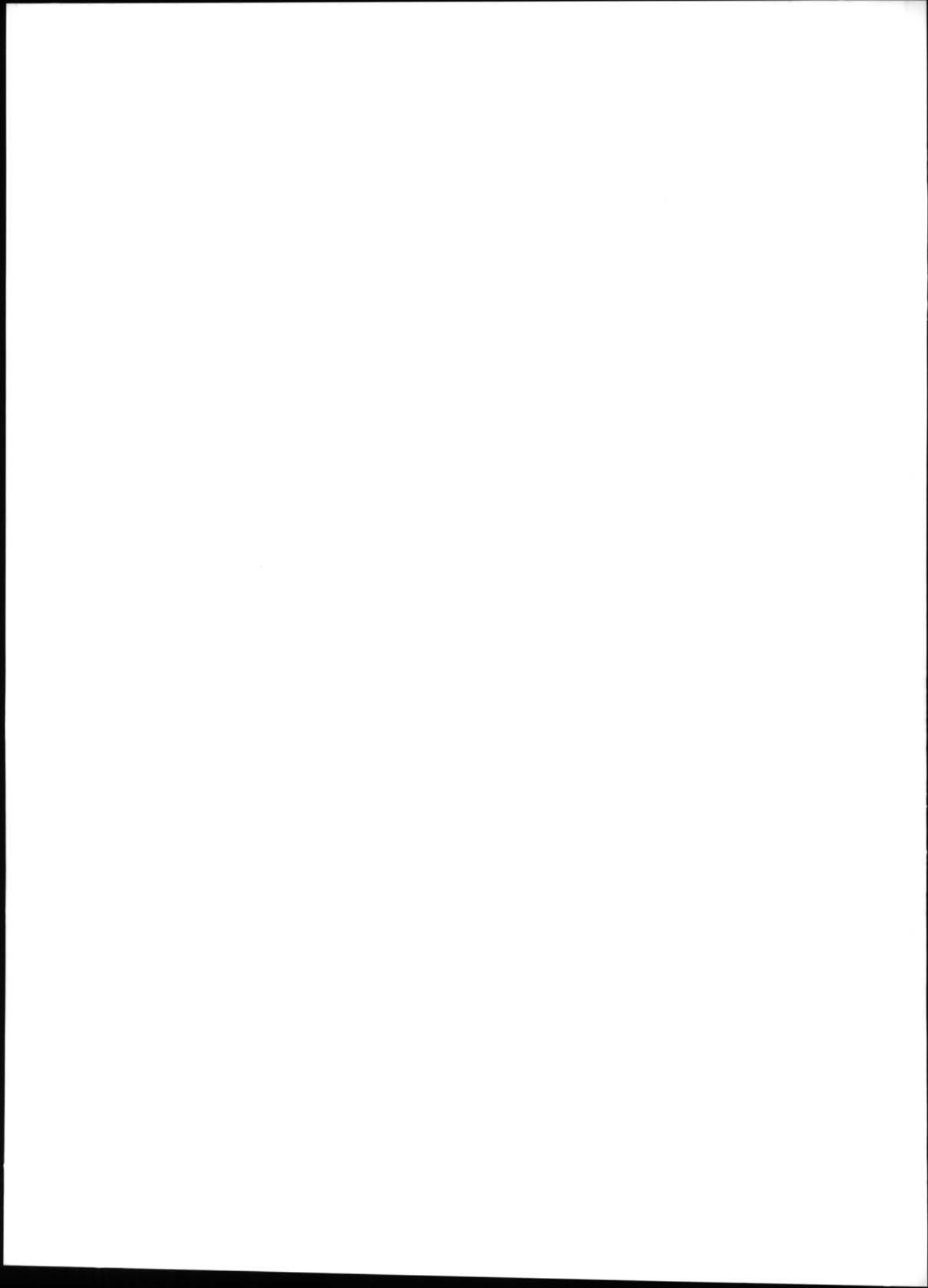
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

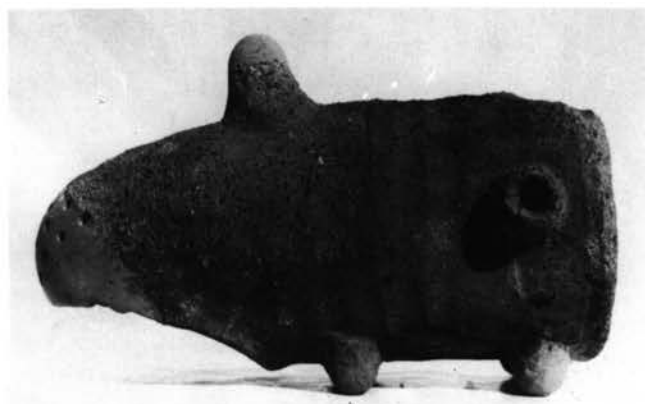

ΠΙΝΑΚΕΣ

α

β

γ

δ

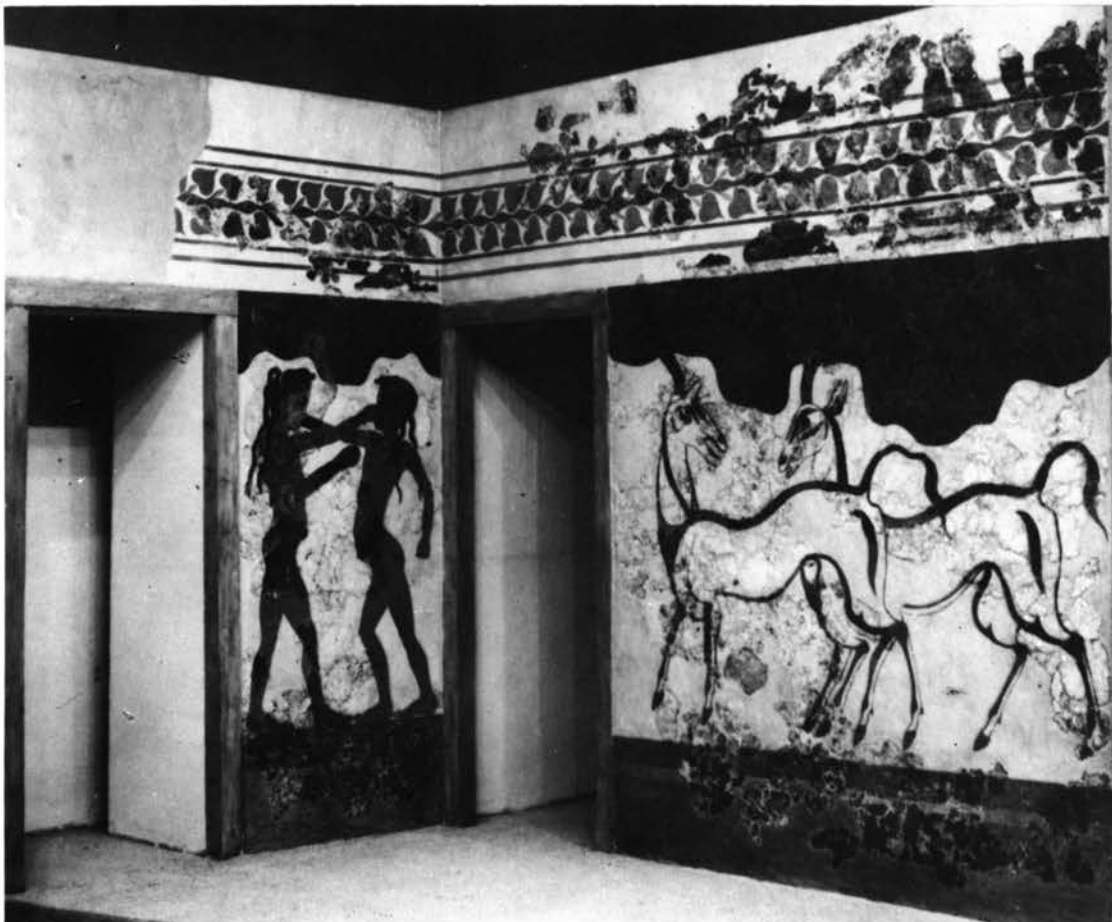
ε

«Καπνοδόχος» Τραουνάρας Ζάκρου: α. Πλευρά με «σωληνωτή» όπή. β. Άποψη κατά 3/4. γ. Πρόσθια στενή πλευρά με όπες. δ. Κάτω πλευρά με ποδαράκια. ε. «Καπνοδόχος» Κνωσού («Ariadne's Clew-box»).

Chaeroneia Museum Neolithic figurines: a-b. 1. Ch. M. 585, 2. Ch. M. 568 β , 3. Ch. M. 568 γ , 4. Ch. M. 568 α . c-d. Ch. M. 577.

a. Pencilled squeeze of stela from Shaft Grave V, Mycenae. Photograph courtesy Dr. A. Sakellariou.
b. Antelopes and Boxing Children frescoes from B1, Thera.

α

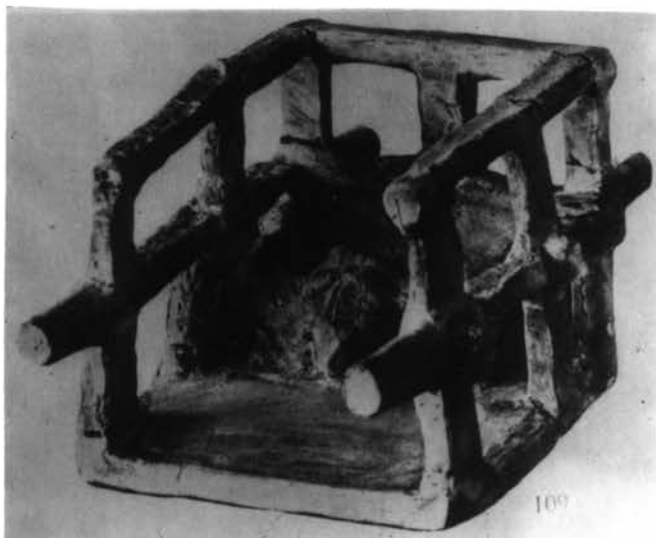
β

γ

δ

ε

α-δ. Μυκηναϊκό πήλινο ὁμοίωμα φορέϊου ἀπὸ τὴν Τίρυνθα. ε. Πήλινο ὁμοίωμα φορέϊου ἀπὸ τὴν Κνωσό.

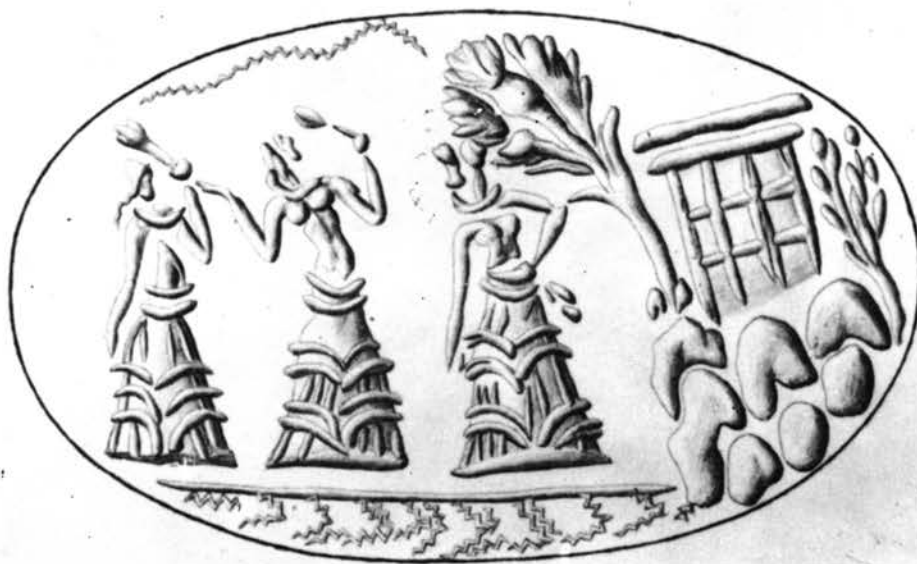
Τὰ δακτυλίδια ἀπὸ τὰ Ἀηδόνια Κορινθίας.

Τὸ δακτυλίδι α ἀπὸ τὰ Ἀηδόνια Κορινθίας.

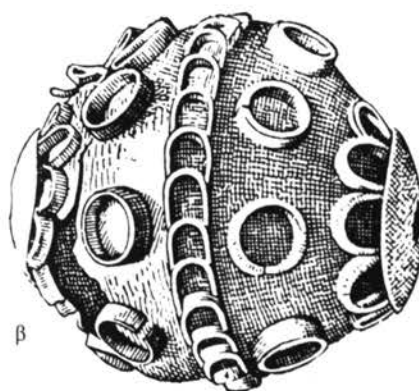
Τὸ δακτυλίδι β ἀπὸ τὰ Ἀηδόνια Κορινθίας.

Τὸ δακτυλίδι γ ἀπὸ τὰ Ἀηδόνια Κορινθίας.

α

β

γ

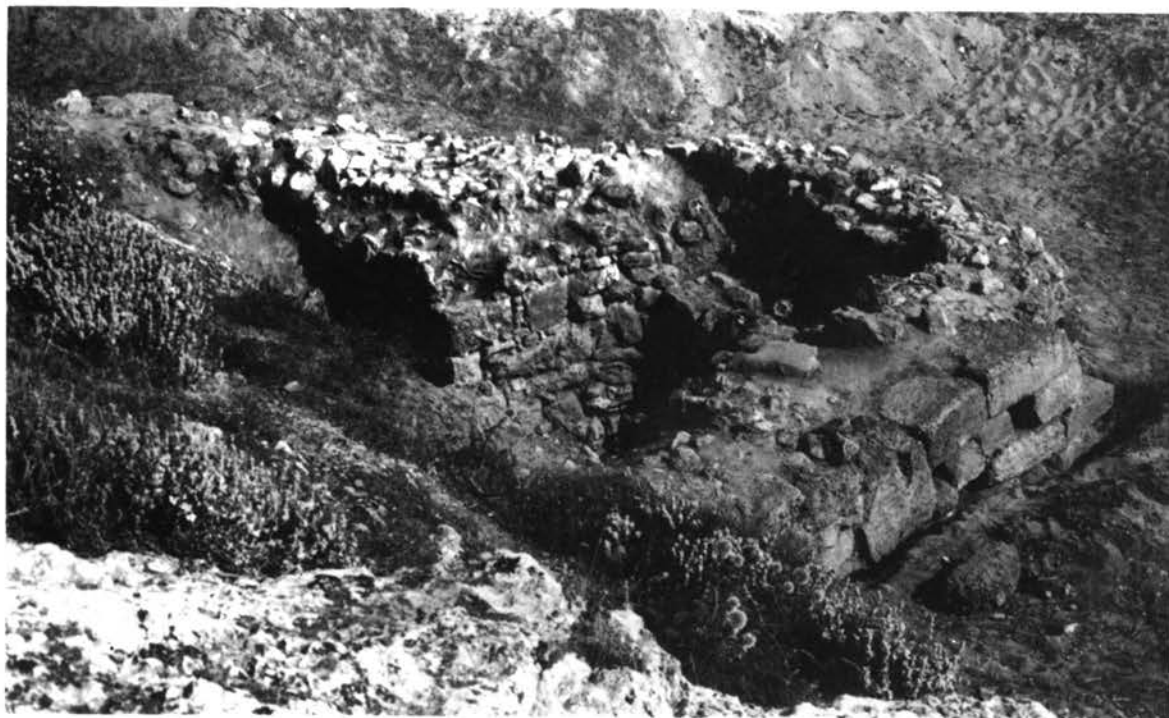

δ

α. Τὸ δακτυλίδι με σφενδόνη σὲ σχῆμα ρόδακα ἀπὸ τὰ Ἰαθόνια Κορινθίας. β. Χάντρα ἀπὸ τὸ Σελλό-
πουλο Κρήτης. γ. Δακτυλίδι ἀπὸ τὸ Βαφειό. δ. Λεπτομέρεια τοῦ δακτυλιδιοῦ α.

a. Die Karteros-Ebene von SW. b. Blick auf den Nordwestteil der «Lilievilla» und die verkanteten Blöcke der Nordwestfassade von Süden.

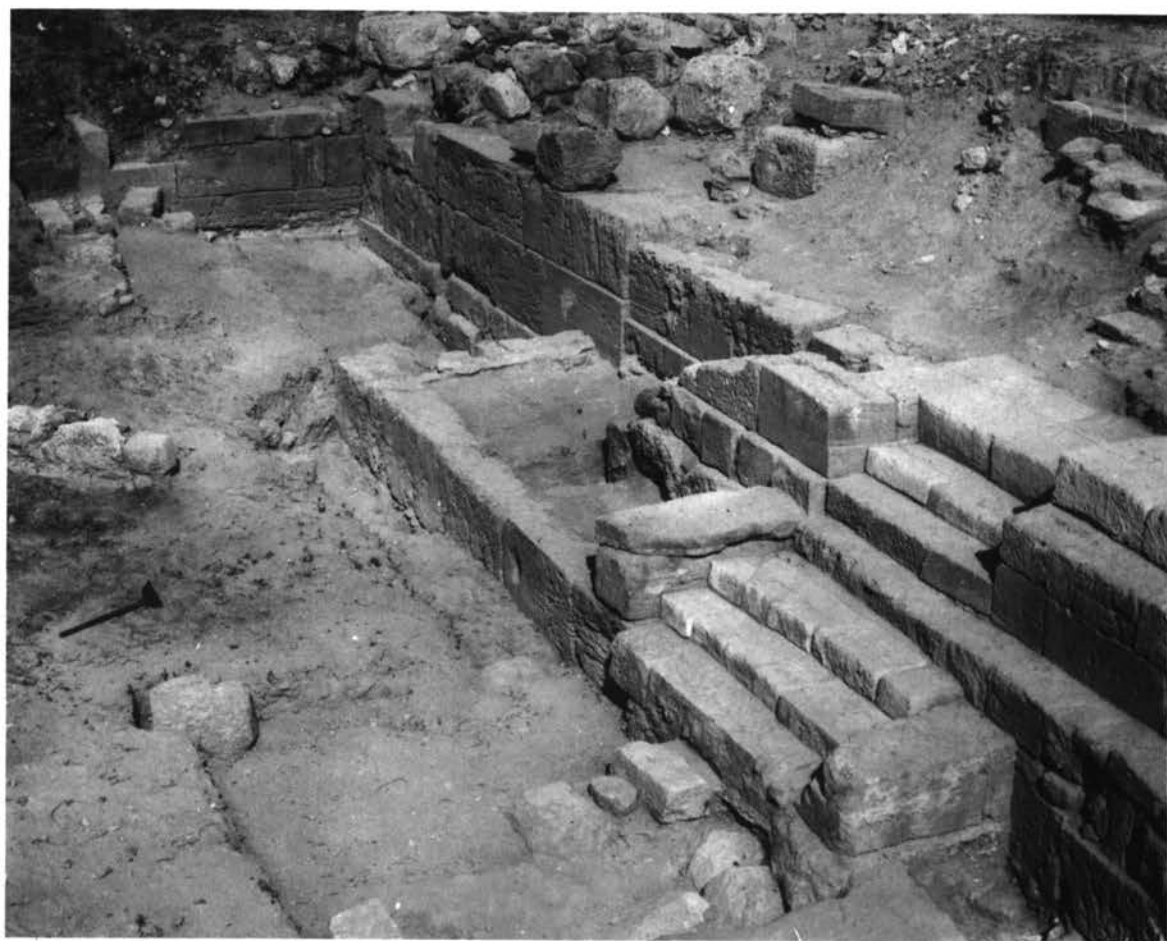
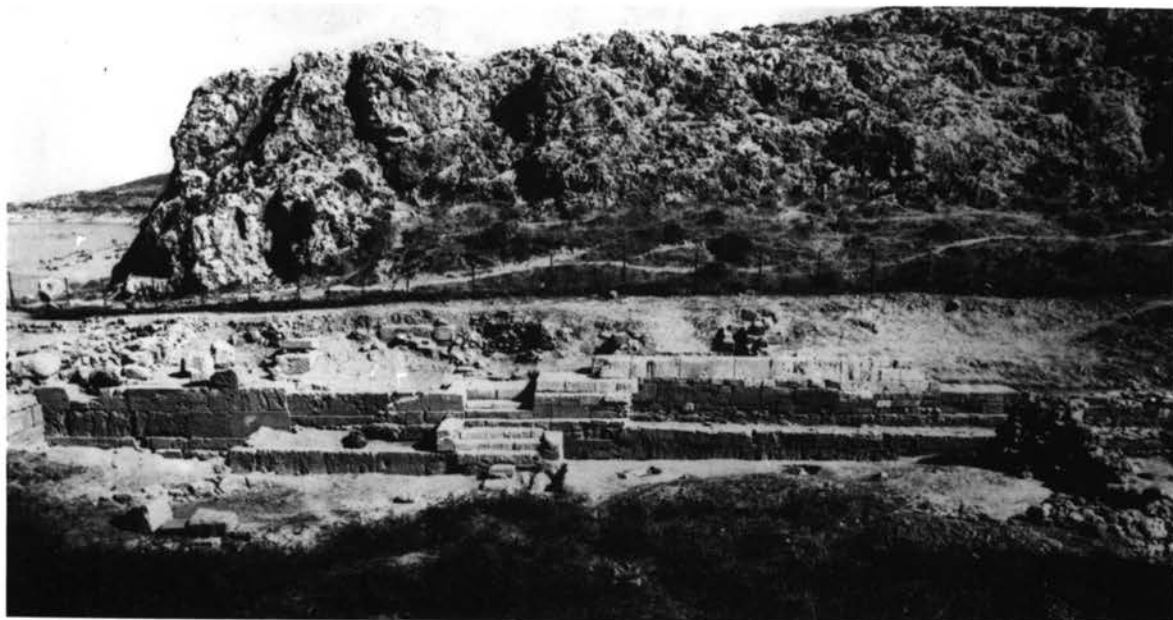

a. Das Quellhaus von Süden. b. Innere Nordwestecke des Quellhauses von Westen.

a. «Megaron» von Nordosten. b. Front Südostecke des «Megaron» mit Doppelaxtzeichen.

a. «Heiligtum des Zeus Thenatas» von Nordwesten (vgl. Beil.). b. «Heiligtum des Zeus Thenatas», Nordabschnitt.

a

b

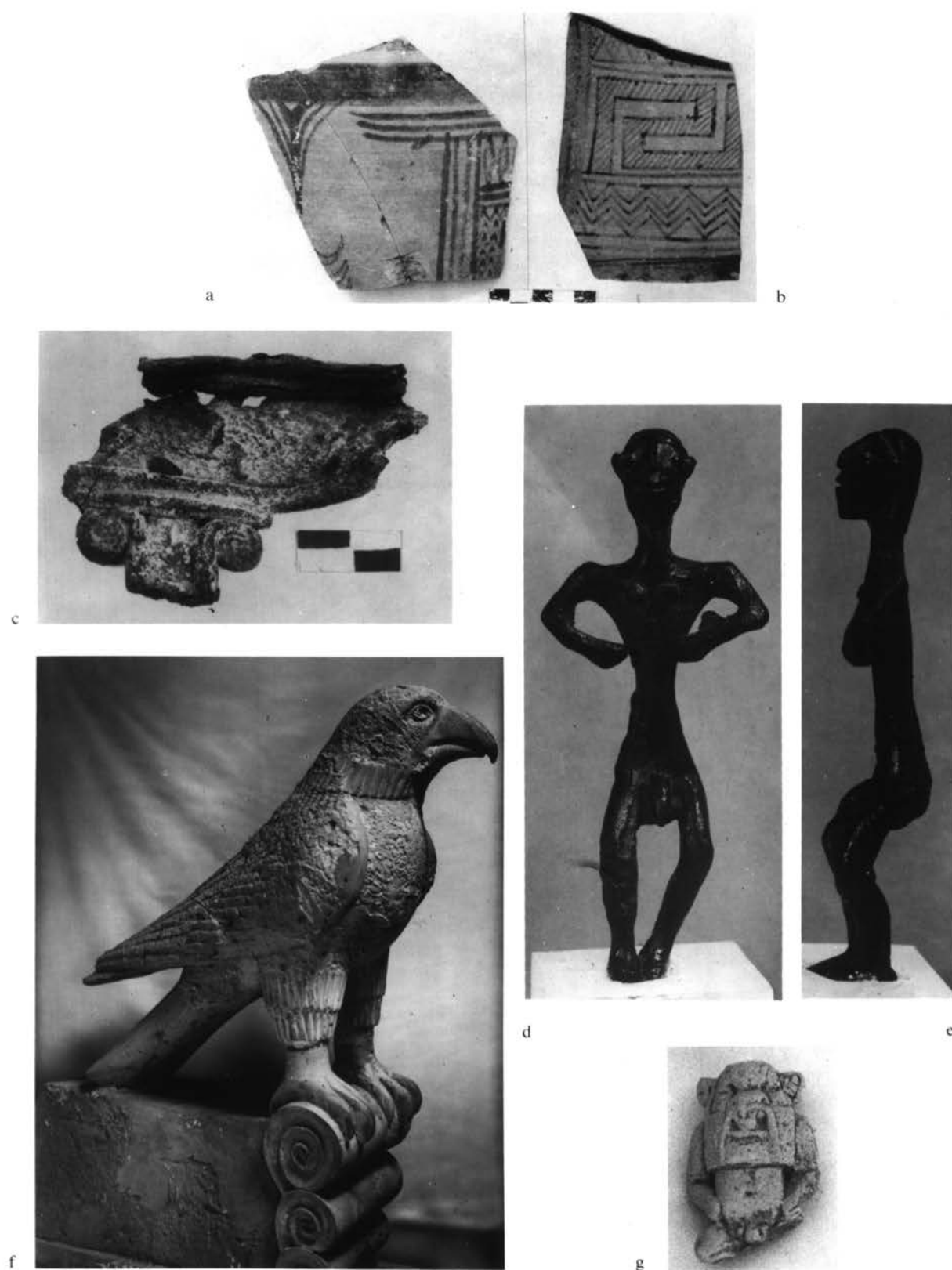
c

a. «Heiligtum des Zeus Thenatas». Nordpodium von Norden. b. «Heiligtum des Zeus Thenatas». Alte Sondage Marinatos vor der Mitteltreppe (oben Osten). c. «Heiligtum des Zeus Thenatas». Spolie im Südabschnitt.

a. «Heiligtum des Zeus Thenatas». Mittel- und Südabschnitt von Nordwesten. b. «Heiligtum des Zeus Thenatas» von Norden.

Funde aus dem «Heiligtum des Zeus Thenatas», im Arch. Museum Herakleion: a-b. Geometrische Keramik des Übergangsstils. c. Fragment eines Stabdreifusses. d-e. Bronzefigur H 10.6 cm. f. Kalksteinadler Inv. 382, insgesamt 1.30 m. g. Fayencefigur: Bes H 3.7 cm.

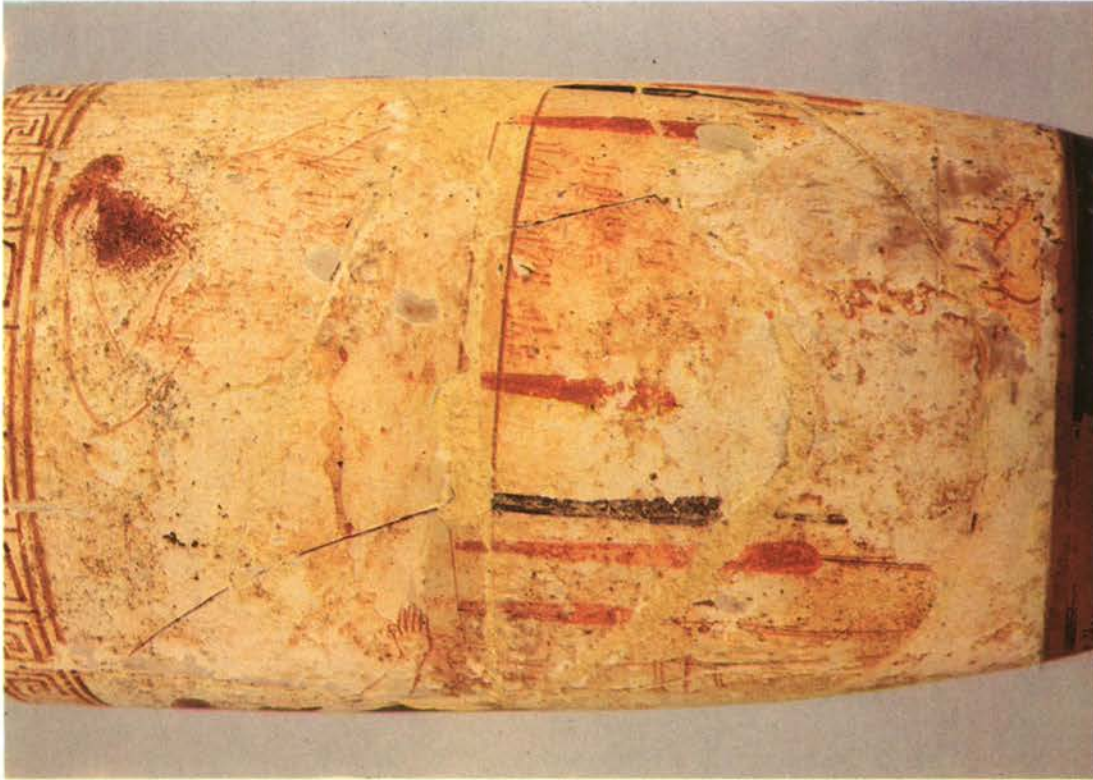

Λήκυθος Μουσείου Πειραιᾶ: α. Ὅπῃ ἐξαερισμοῦ. β. Φυτική διακόσμηση τοῦ ὄμου.

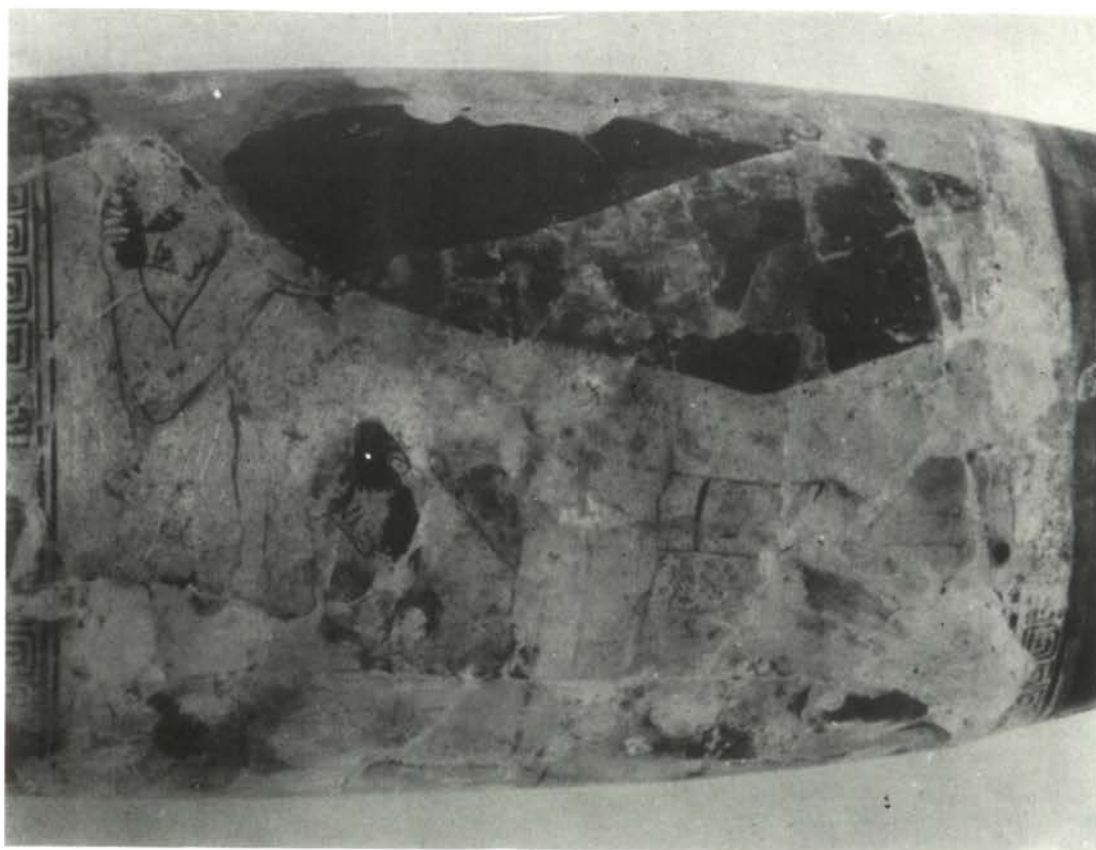

Λήκυθος Μουσείου Πειραιά. Ἀνάπτυγμα τῆς παράστασης.

Λήκυθος Μουσείου Πειραιά.

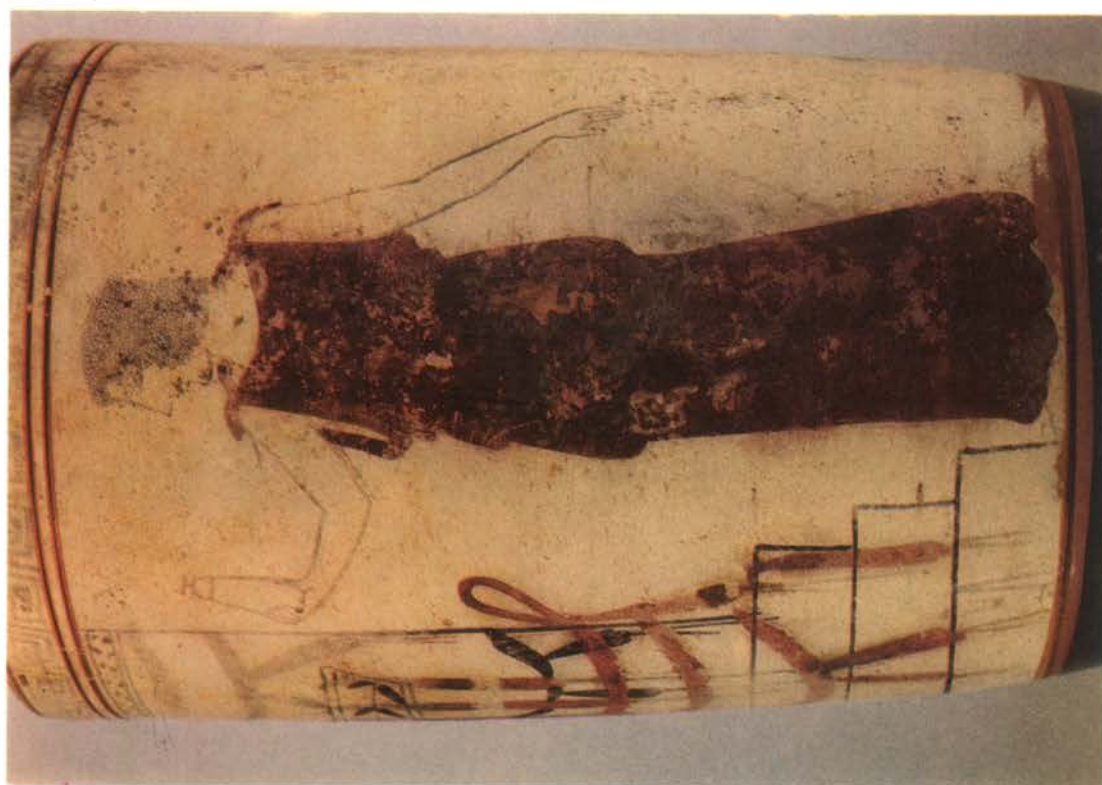
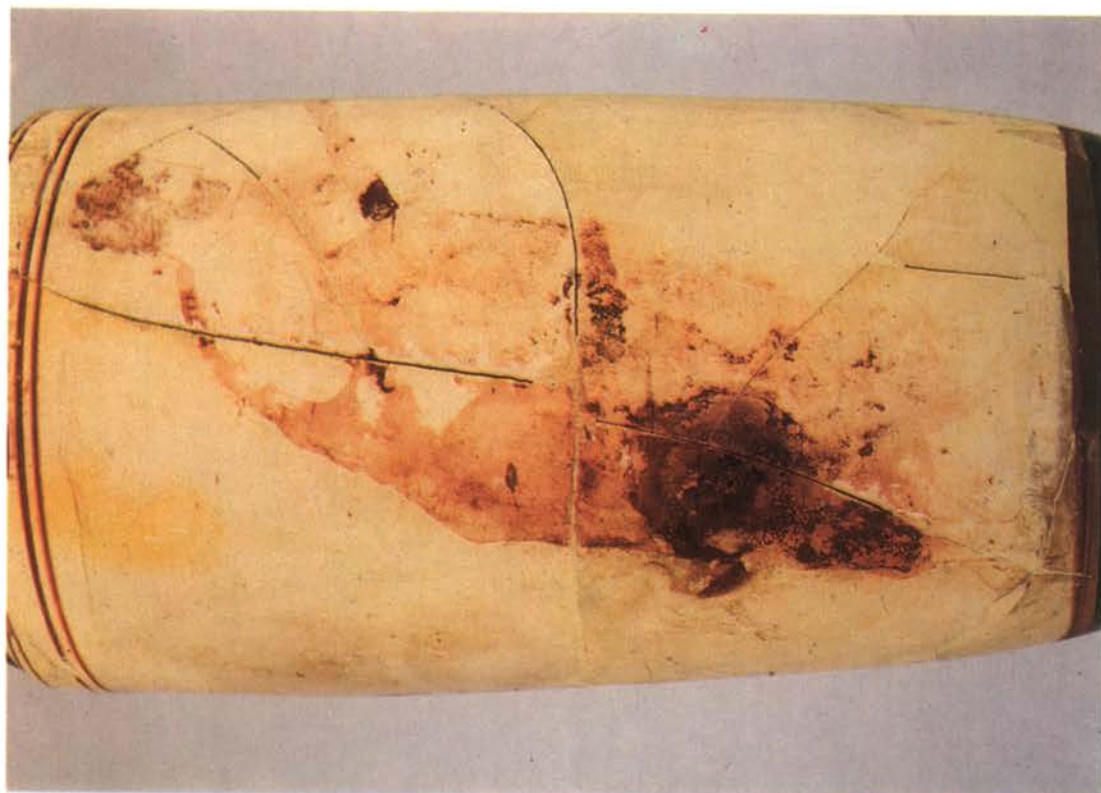
α. Λήκυθος Μουσείου Πειραιᾶ. β. Λήκυθος Μητροπολιτικού Μουσείου Ν. Υόρκης αρ. 23.160.37.

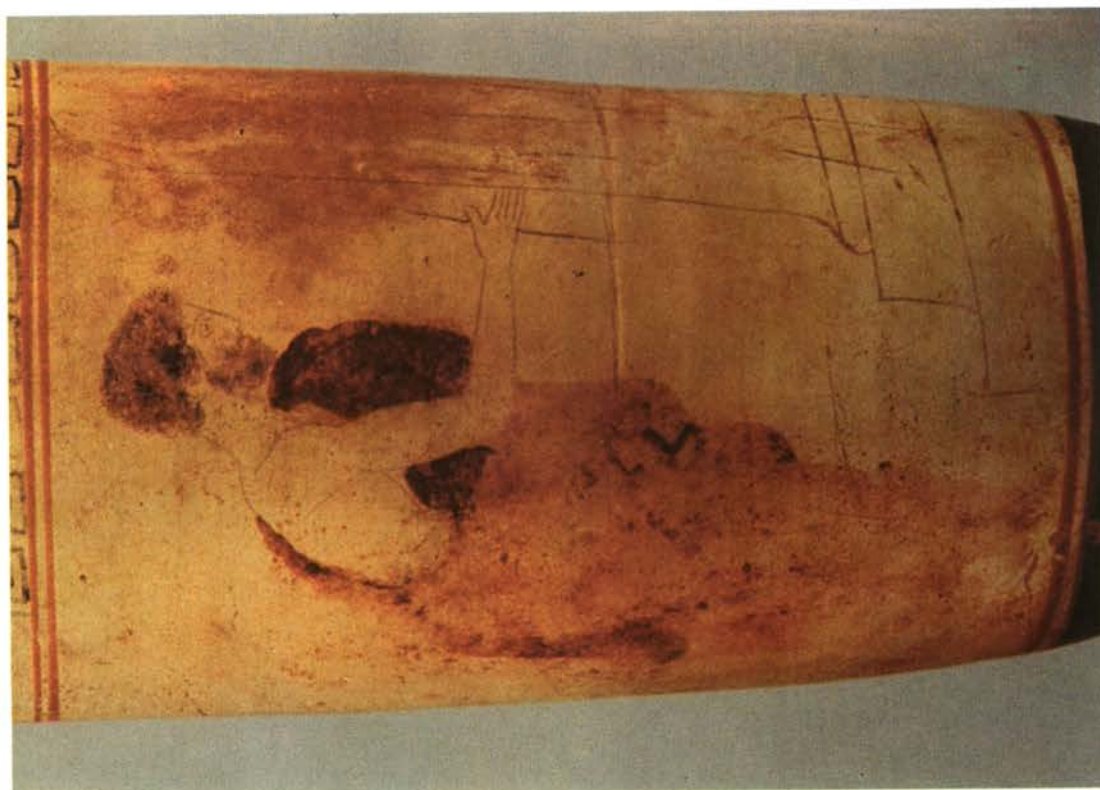

Λήκυθοι Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου: α. 12747, β. 2018.

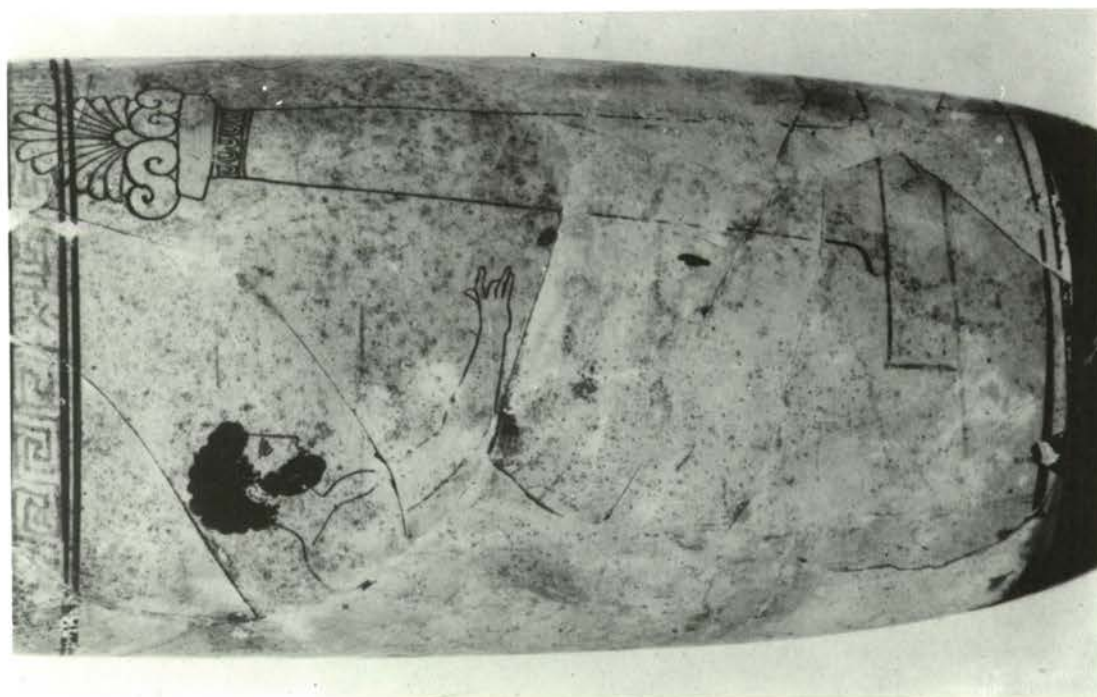

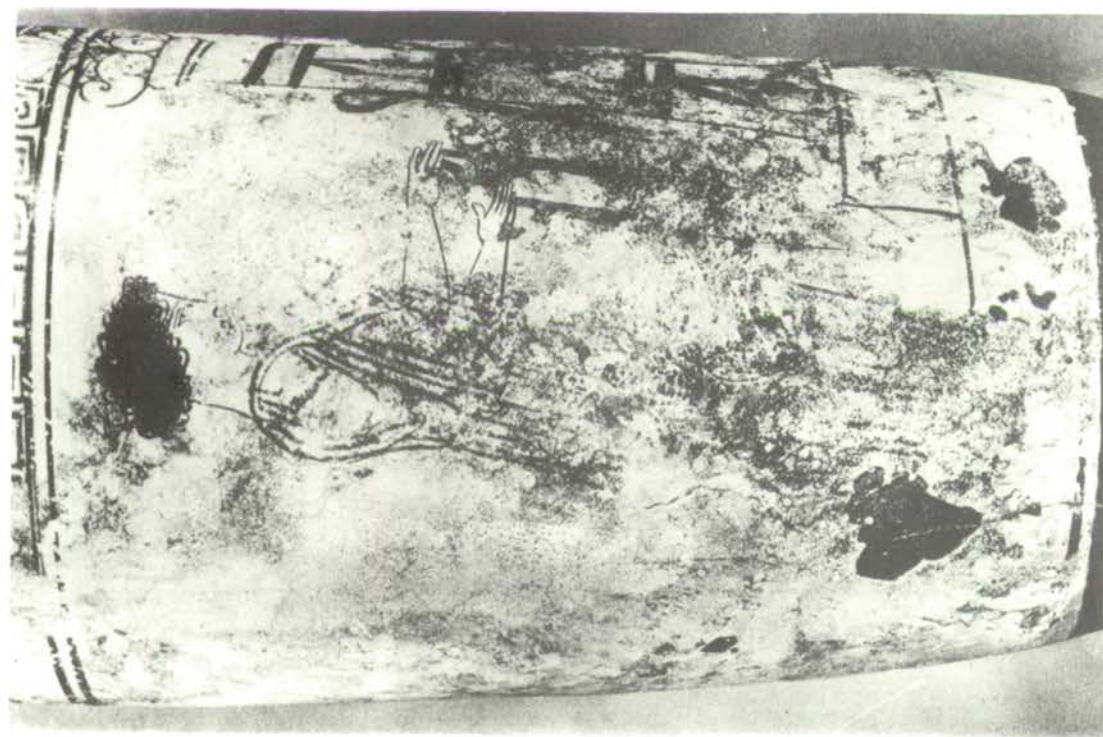
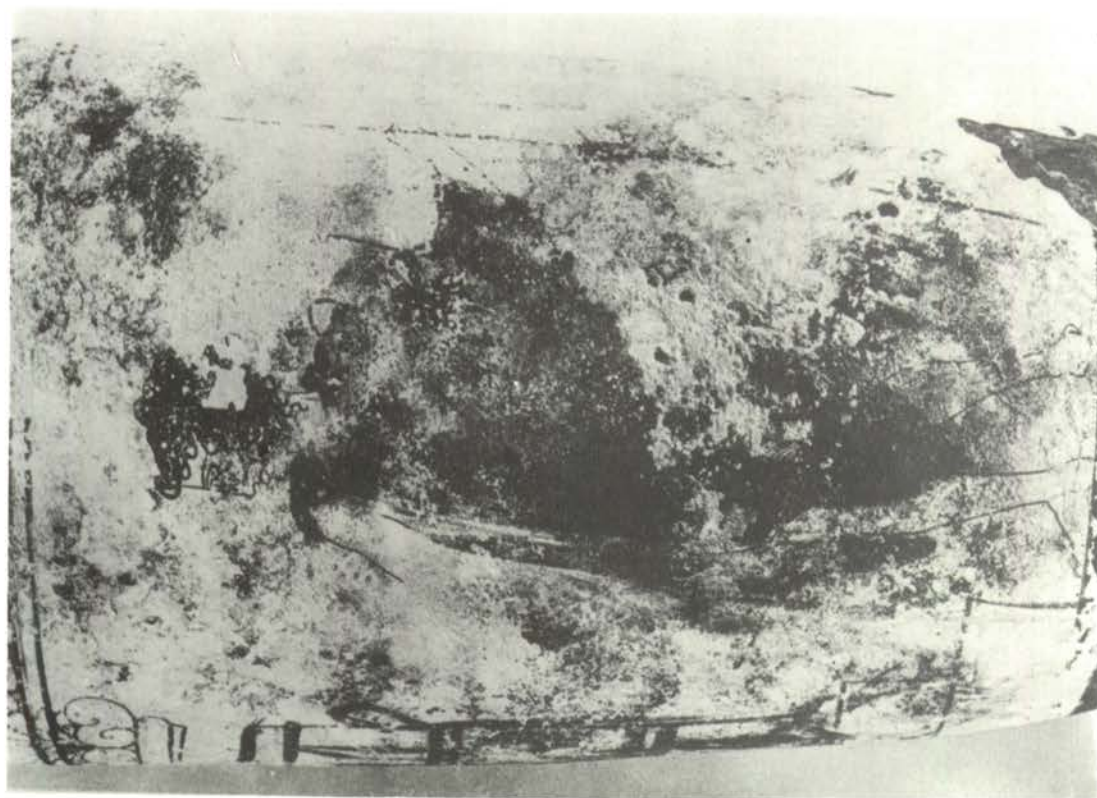
Λήκυθοι Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου: α. 17.347. β. 1762.

α. Λήκυθος Μουσείου Γκότα αρ. 57, Ανα 126. β. Λήκυθος Έθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου αρ. 1924.

Ληκυθός Μουσείου Μπράουνσβαϊχ αρ. 258.

Ἡ εἴσοδος στο σπήλαιο τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη.

γ

δ

β

α

α-β. Τὸ μεγαλύτερο κομμάτι τοῦ κορμοῦ. γ-δ. Τὰ συντρίμια ποὺ βρέθηκαν στὸ σωρολίθι τοῦ «χωραφιοῦ τοῦ Δράκου».

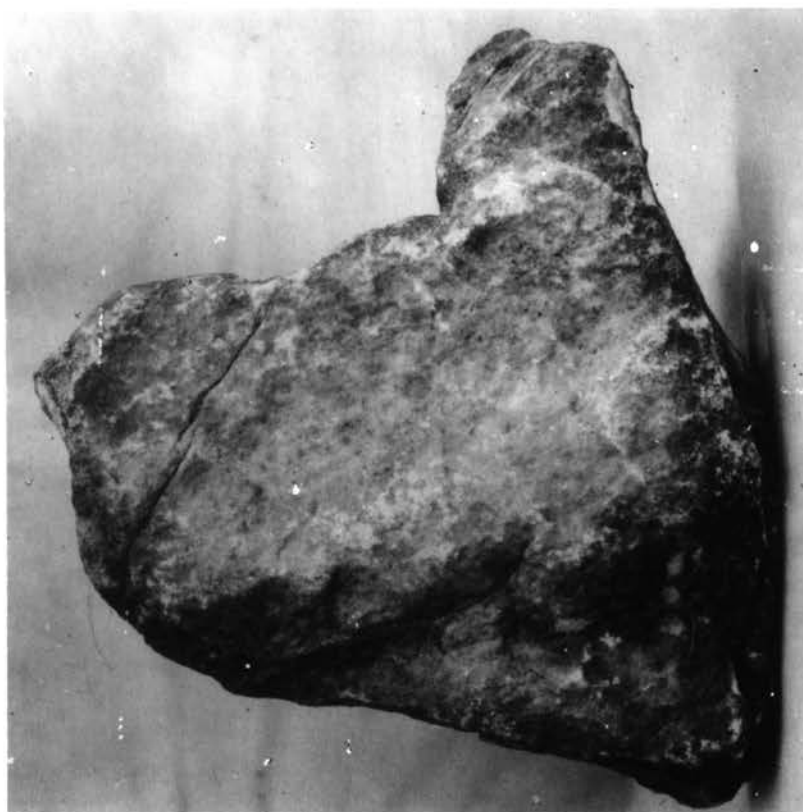
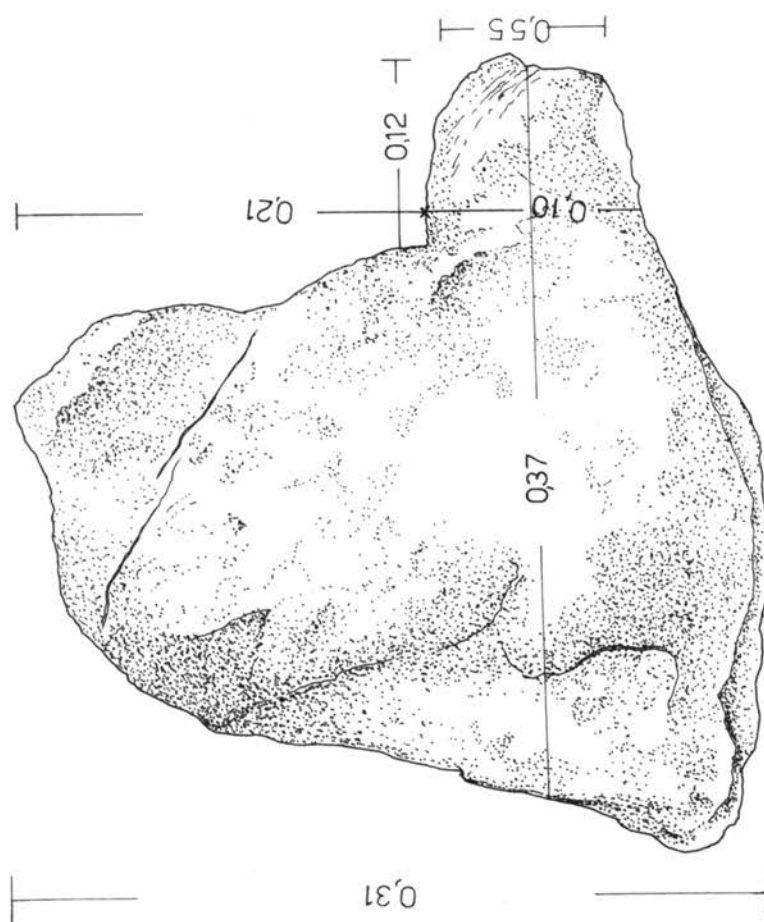
Τὸ ἀνασυγκροτημένο γλυπτό, χωρίς τὸ κομμάτι 7. Πρόσοψη.

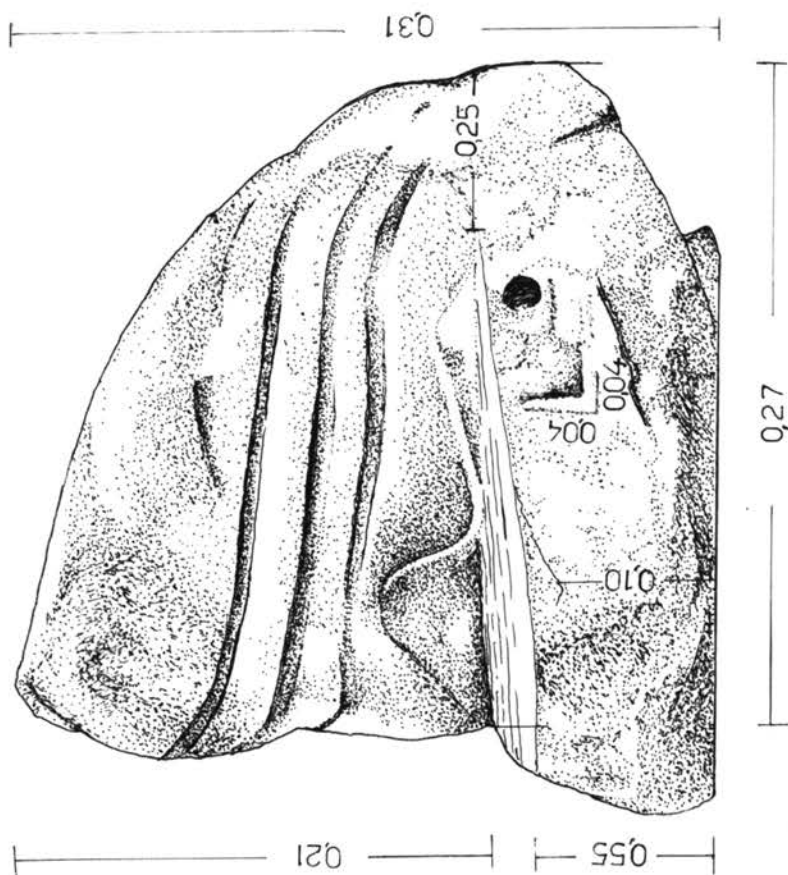
Ἡ ἀριστερή πλάγια ὄψη τοῦ ἀνασυγκροτημένου γλυπτοῦ.

Τὸ ἀνασυγκροτημένο γλυπτό: α. Ἡ πίσω ὄψη. β. Ἡ δεξιὰ πλάγια ὄψη, χωρὶς τὸ κομμάτι 7.

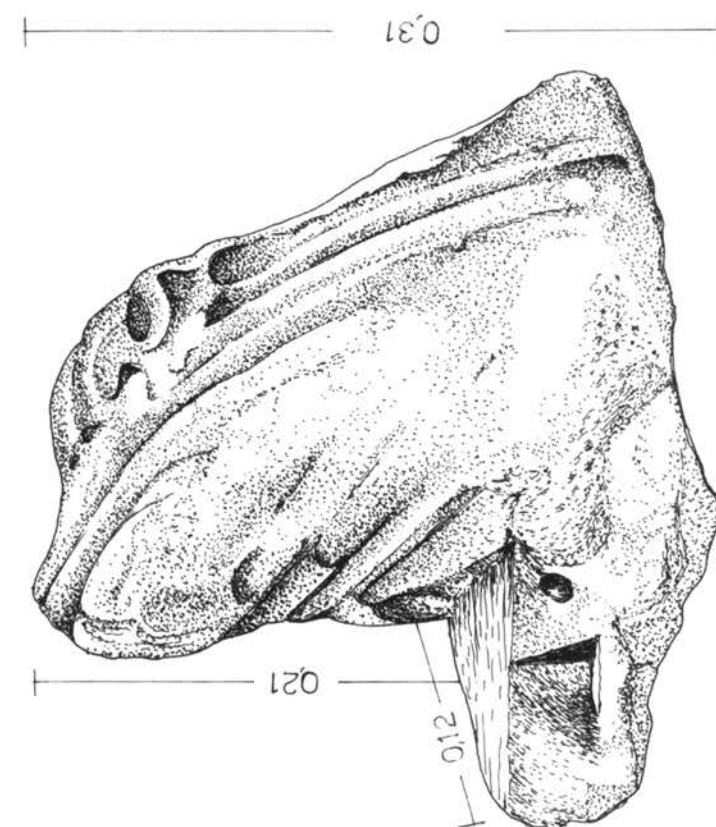

Ἡ κάτω ὀψη τοῦ κομματιοῦ 7.

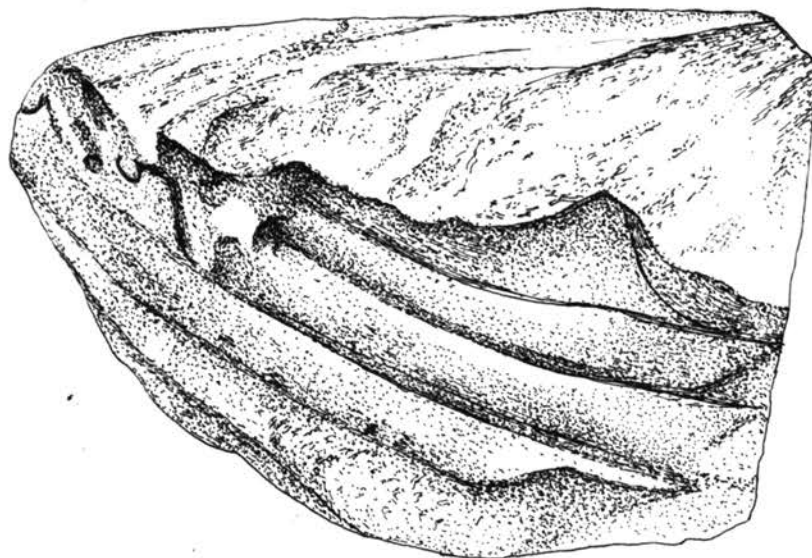

Ἡ δεξιὰ πλάγια ὄψη τοῦ κομματιοῦ 7.

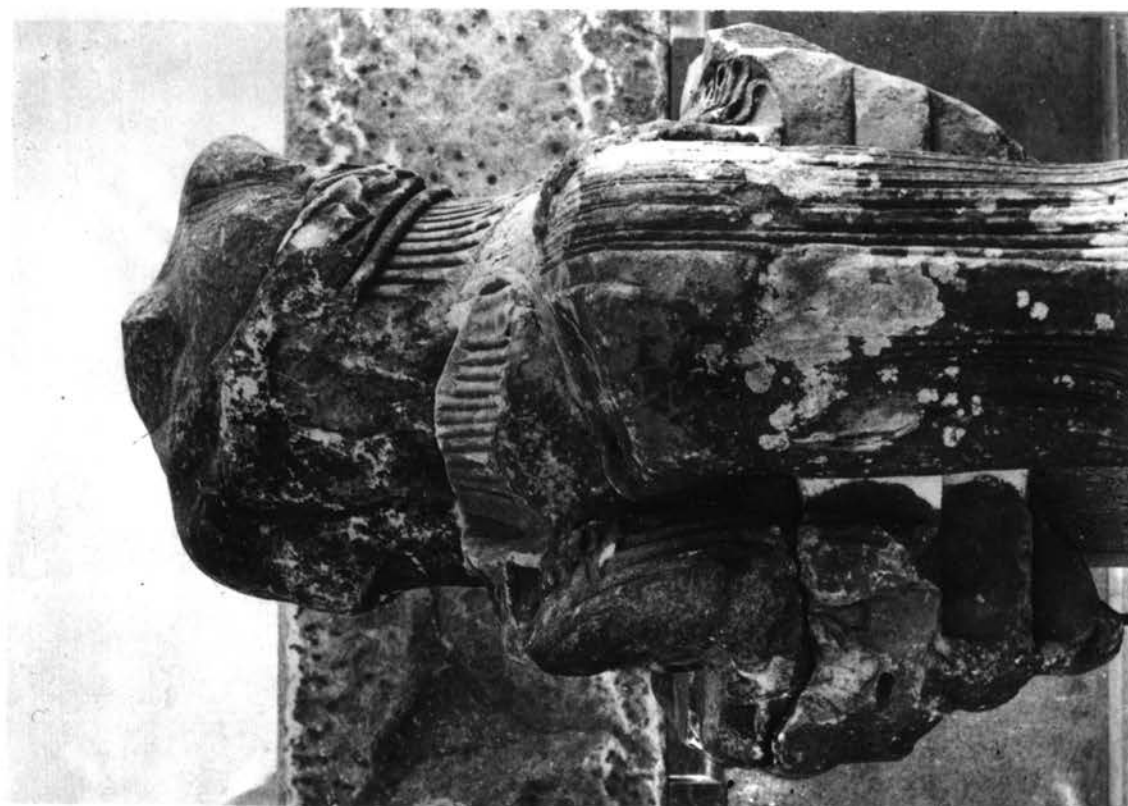

Ἡ δεξιὰ πλάγια ὄψη τοῦ κομματιοῦ 7.

Ἡ πρόσθια ὀψη τοῦ κομματιοῦ 7.

Τὸ ἀνασυγκροτημένο γλυπτὸ μὲ τὸ κομμάτι 7: α. Πρόσοψη. β. Δεξιὰ πλάγια ὄψη.

β

γ

α

α. Λεπτομέρεια του πίν. 34α. β. Ἡ ἀριστερή πλευρά καὶ ἡ κάτω κοίλη ἐσωτερικὴ ὀψη τοῦ γλυπτοῦ.
γ. Κάτωψη τῆς ἐσωτερικῆς κοίλης ὀψης τοῦ γλυπτοῦ.

Κύλιξ Έμπεδοκλή. Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο άρ. εύρετ. 18723.

Κύλιξ Ἐμπεδοκλή. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὗρετ. 18723.

Κύλιξ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀρ. εὑρετ. 1574.

Κύλιξ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀρ. εύρετ. 1575.

Κύλιξ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀρ. εὗρετ. 1576.

α. Κύλιξ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀρ. εὗρετ. 1576. β. Κύλιξ Βρυξελλῶν R263.

α. Πέργαμος. Παλλαδιόμορφη Ἀθηνᾶ με πόλο. β. Πέργαμος. Τετράδραχμο με καθημένη Ἀθηνᾶ. Παράσημο: ξόανο μητρικῆς θεότητας. γ. Πέργαμος. Ἀνάγλυφο με παλλαδιόμορφη Ἀθηνᾶ. δ-στ. Πέργαμος. Τετράδραχμο Ἀθηνᾶς Νικηφόρου. ζ-η. Πέργαμος. Ἀθηνᾶ Νικηφόρος.

α

β

γ

δ

ε

στ

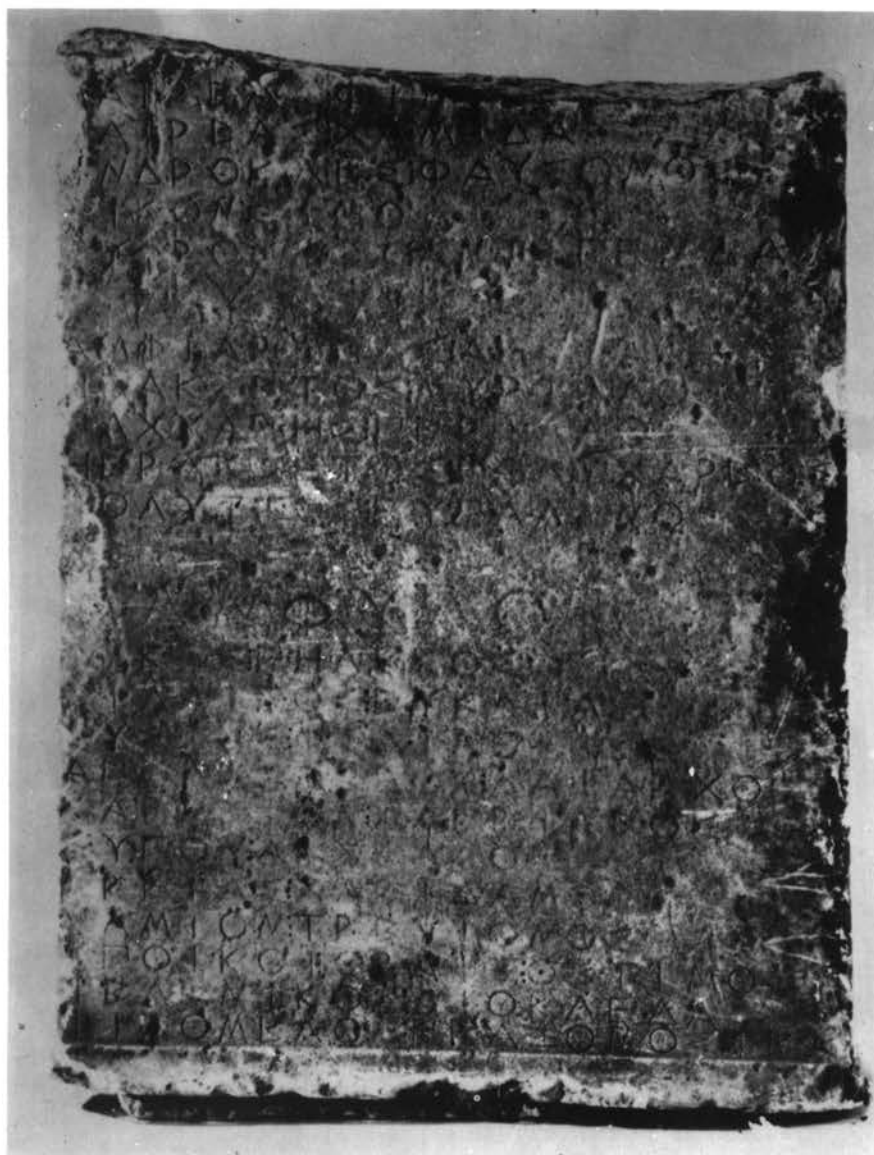

ζ

α. Πέργαμος. Ἀθηνᾶ Νικηφόρος. β. Μυτιλήνη καὶ Πέργαμος. Ἡ Ἀθηνᾶ Νικηφόρος στὸν ὀπισθότυπο ἀριστερά. γ. Πέργαμος. Ἡ Ἀθηνᾶ Νικηφόρος στὸν ὀπισθότυπο ἀριστερά. δ. Πέργαμος. Ἡ Ἀθηνᾶ Νικηφόρος στὸν ὀπισθότυπο δεξιά. ε. Ἀγαλμάτιο «Μητὺρὸς Θεῶν Περγαμηνῆς» (Βιέννη). στ. Κύζικος. Ἀθηνᾶ Σώτειρα Κυζικηνῶν. ζ. Καλλιόπολις. Τὸ σφράγισμα ἀρ. 221 (Μουσ. Δελφῶν 14196).

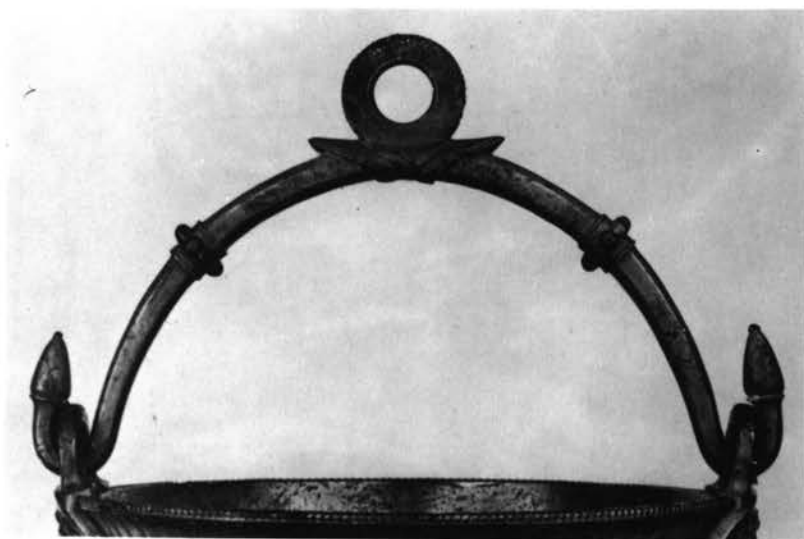
Κατάλογος Μεγάρων. Πλευρές (α) και (β).

Τάφος ὁδοῦ Κοτυώρων Σουρμένων Καλαμαριᾶς: Μπρούντζινος κάδος ἀρ. 7477.

Τάφος ὁδοῦ Κοτυῶρων Σουρμένων Καλαμαριᾶς: α. Μπούντζινος κάδος ἀρ. 7477 (λεπτομέρεια). β. Ἀττική μελαμβαφῆς λήκυθος ἀρ. 7480. γ. Λεπίδα σιδερένιου ξίφους ἀρ. 7481. δ. Ἀττικὸ μελαμβαφὲς ληκύθιο ἀρ. 7479 καὶ μπούντζινη οἰνοχοῦσκη ἀρ. 7438. ε. Χρυσὰ περίτμητα ἐλάσματα ἀρ. 7467.

Τάφος ὁδοῦ Δαγκλῆ Σταυρούπολης: Κρατηρόσχημος κάδος ἀρ. 5124.

α

β

γ

δ

Τάφος όδοϋ Δαγκλή Σταυρούπολης: α-β. Μπρούντζινη οίνοχόη άρ. 5125. γ-δ. Μπρούντζινη οίνοχόη άρ. 5126.

α

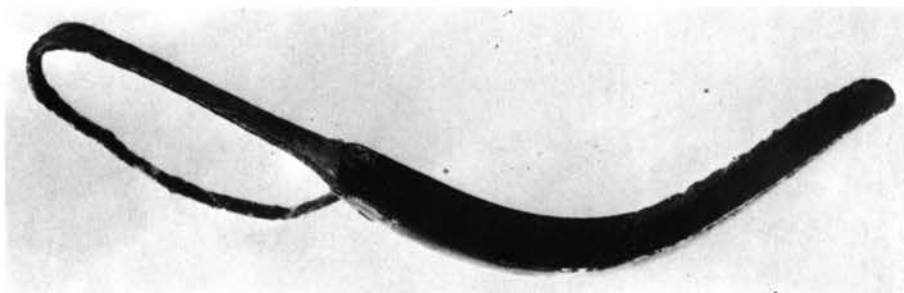
β

γ

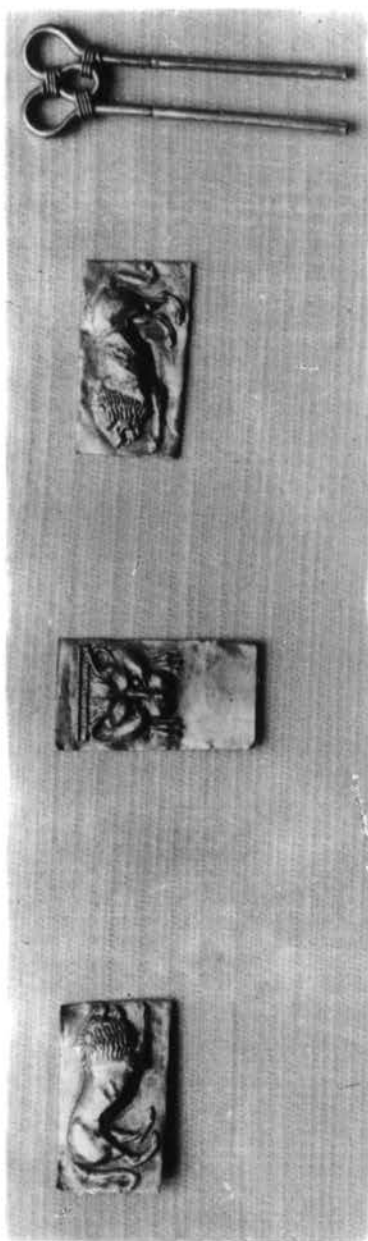

δ

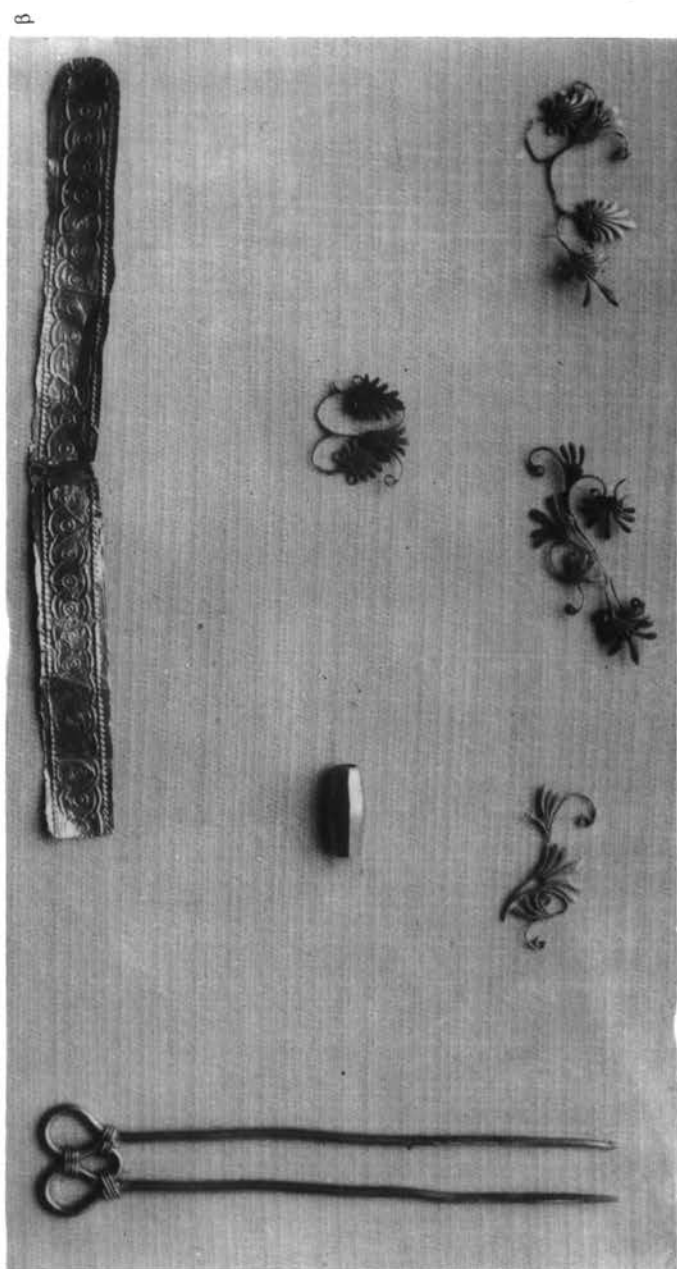

ε

Τάφος οδού Δαγκλή Σταυρούπολης: α - γ. Φιάλη με λαβή αρ. Μ.Θ. 5127. δ. Ἀττική ἐρυθρόμορφη λήκυθος αρ. Μ.Θ. 5135. ε. Μπρούντζινη στλεγγίδα αρ. Μ.Θ. 5138.

α

β

γ

Τάφος όδου Δαγκλή Σταυρούπολης: α. Χρυσά πλακίδια με έκτυπες παραστάσεις λιονταριού άρ. 5129 - 5131 και χρυσή θήκη περόνης άρ. Μ.Θ. 5128. β. Χρυσή περόνη άρ. Μ.Θ. 5132. Τμήμα χρυσής ταινίας άρ. 5133. γ. Άλάβαστρο.

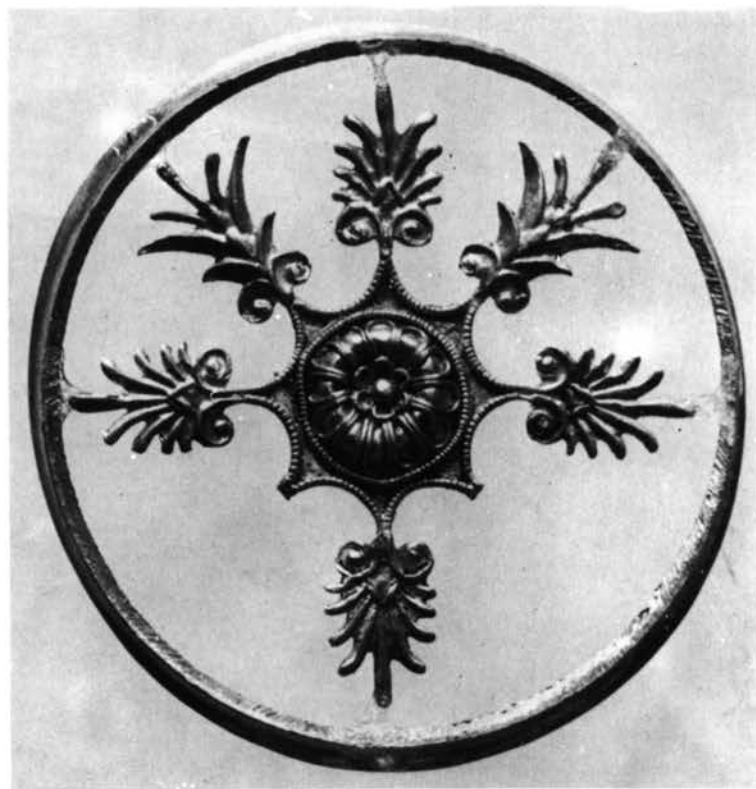
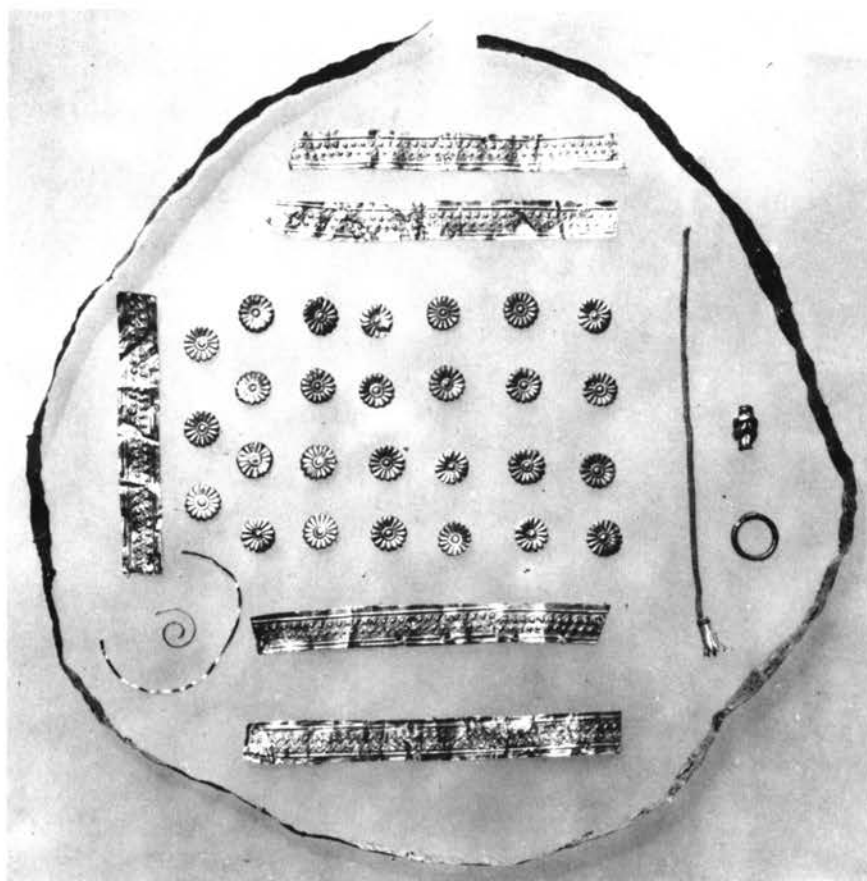

Γάφος ὁδοῦ Ὁραιοκάστρου Σταυρούπολης: Χρυσὸ στεφάνι μυρτιάς ἀρ. 7417.

Τάφος ὁδοῦ Ὁραιοκίστρου Σταυρούπολης. Τμήμα χρυσοῦ κοσμήματος ἀρ. 7418: α. Πρόσθια ὄψη.
β. Ὁπίσθια ὄψη.

Τάφος οδού 'Ωραιοκάστρου Σταυρούπολης: α. Χρυσό κυκλικό κόσμημα άρ. 7419, β. Τμήματα χρυσής ταινίας άρ. 7420, Χρυσά κομβία άρ. 7421, Τμήμα χρυσής πλεχτής άλυσίδας άρ. 7422, Χρυσή ψήφος σέ σχήμα κόμπου άρ. 7423, 'Επίχρυσο άσημένιο σύρμα καί σπειροειδές τμήμα κοσμήματος άρ. 7426, 'Επίχρυσος άσημένιος κρίκος άρ. 7425.

Τάφος οδού Ώραιοκάστρου Σταυρούπολης: Ἀσημένιος ὀμφαλωτὸς κάλυκας ἀρ. 7427.

α

β

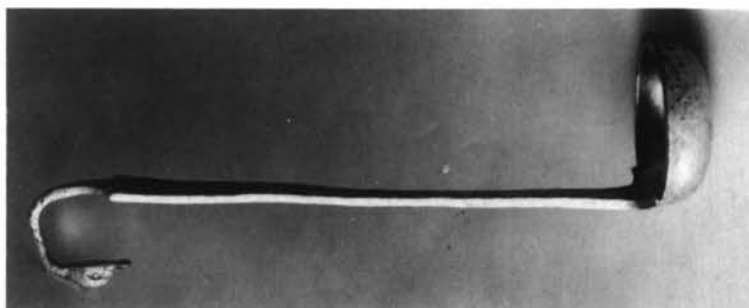

γ

Τάφος ὁδοῦ Ὁραιοκάστρου Σταυρούπολης: α. Ἀσημένιος ἡθμός ἀρ. 7428. β. Ἀσημένια πυξίδα ἀρ. 7429.
γ. Ἀσημένιος καλυκόσχημος κάνθαρος ἀρ. 7430.

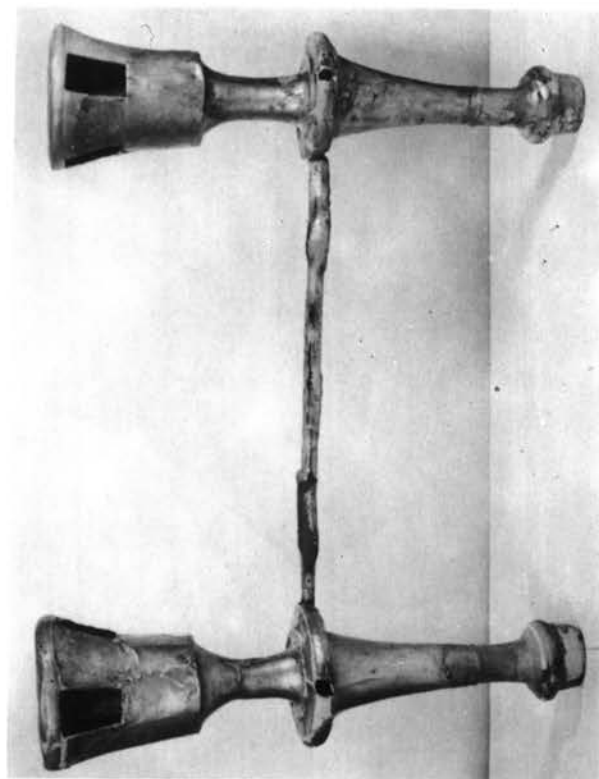
γ

α

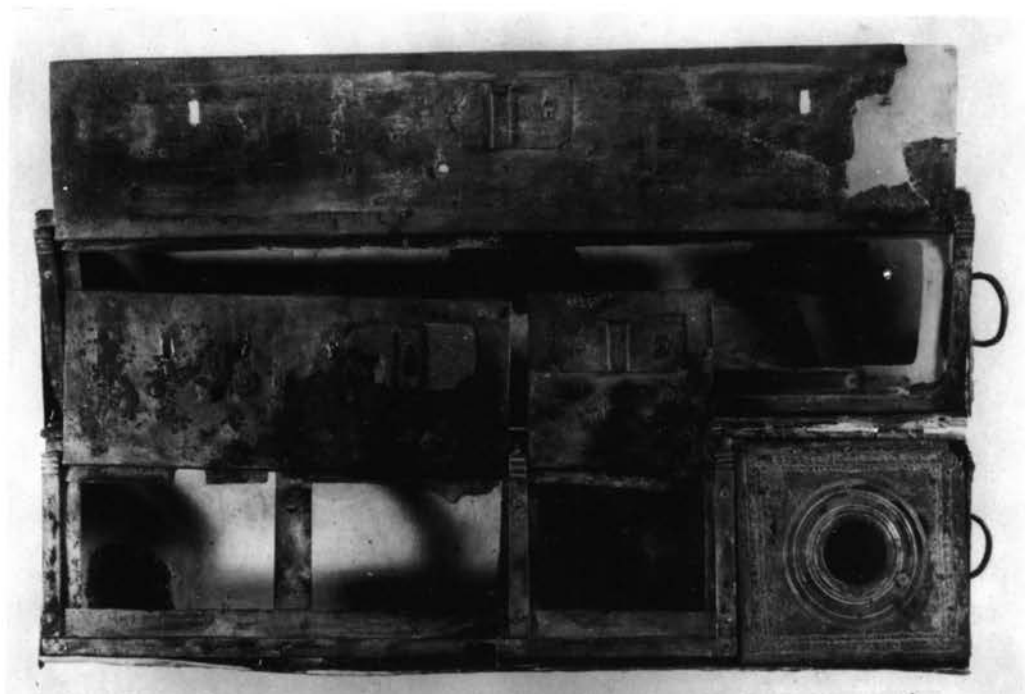
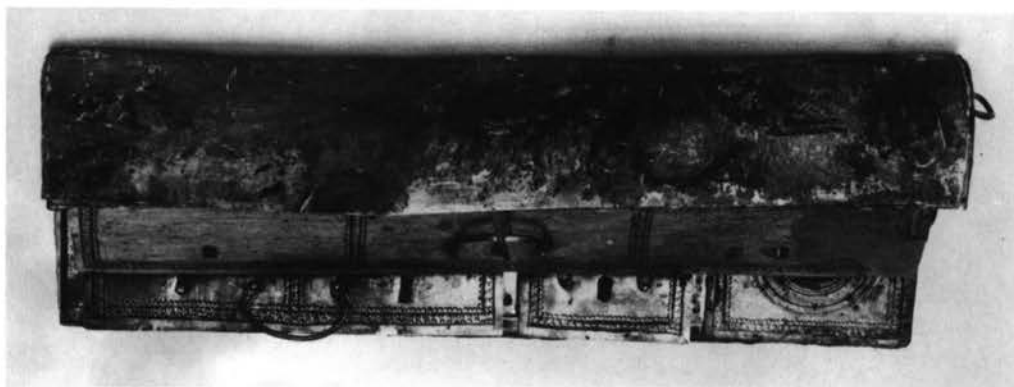

β

δ

Τάφος 6δοῦ Ὁραιοκάστρου Σταυρούπολης: α. Ἀσημένιος κιάθος ἀρ. 7431. β. Ἀσημένια ἀρυβαλλοειδῆς λήκυθος 7432. γ. Ἀσημένια φιάλη ἀρ. 7433. δ. Τμήματα ἀσημένιου δίφρου 7440.

Τάφος οδού Ώραιοκάστρου Σταυρούπολης: Μπρούντζινη πτυσσομενη θήκη αρ. 7437.

α

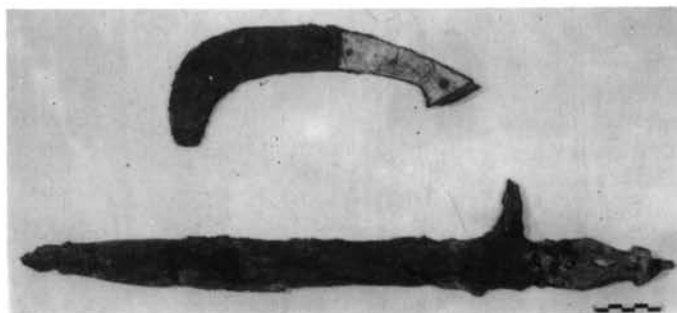
β

γ

δ

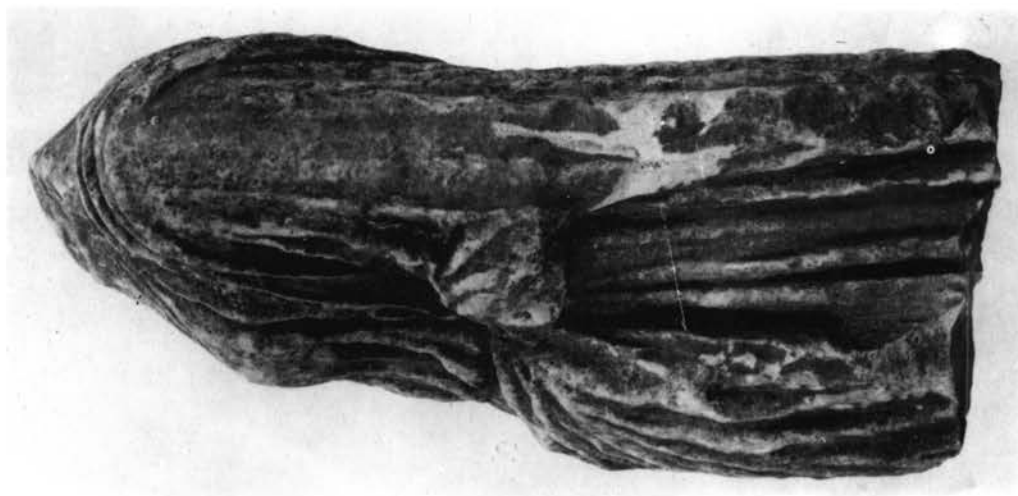
ε

Τάφος ὁδοῦ Ὁραιοκάστρου Σταυρούπολης: α. Μπρούντζινη οἰνοχόη ἀρ. 7438. β-γ. Πήλινα ἐπίχρυσα πλακίδια ἀρ. 7439. δ. Σιδερένιες αἰχμές δοράτων ἀρ. 7441-7443 καὶ 7446. ε. Σιδερένιο δρεπανόσχημο μαχαίρι ἀρ. Μ.Θ. 7447 καὶ σιδερένιο ξίφος ἀρ. 7448.

γ

β

α

Γυναικεῖος κορμός, ἀρ. 182, Ἄρχ. Σὺλλ., Λαμίας, α. Μπροστινὴ ὄψη, β. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη, γ. Πλάγια δεξιὰ ὄψη.

α

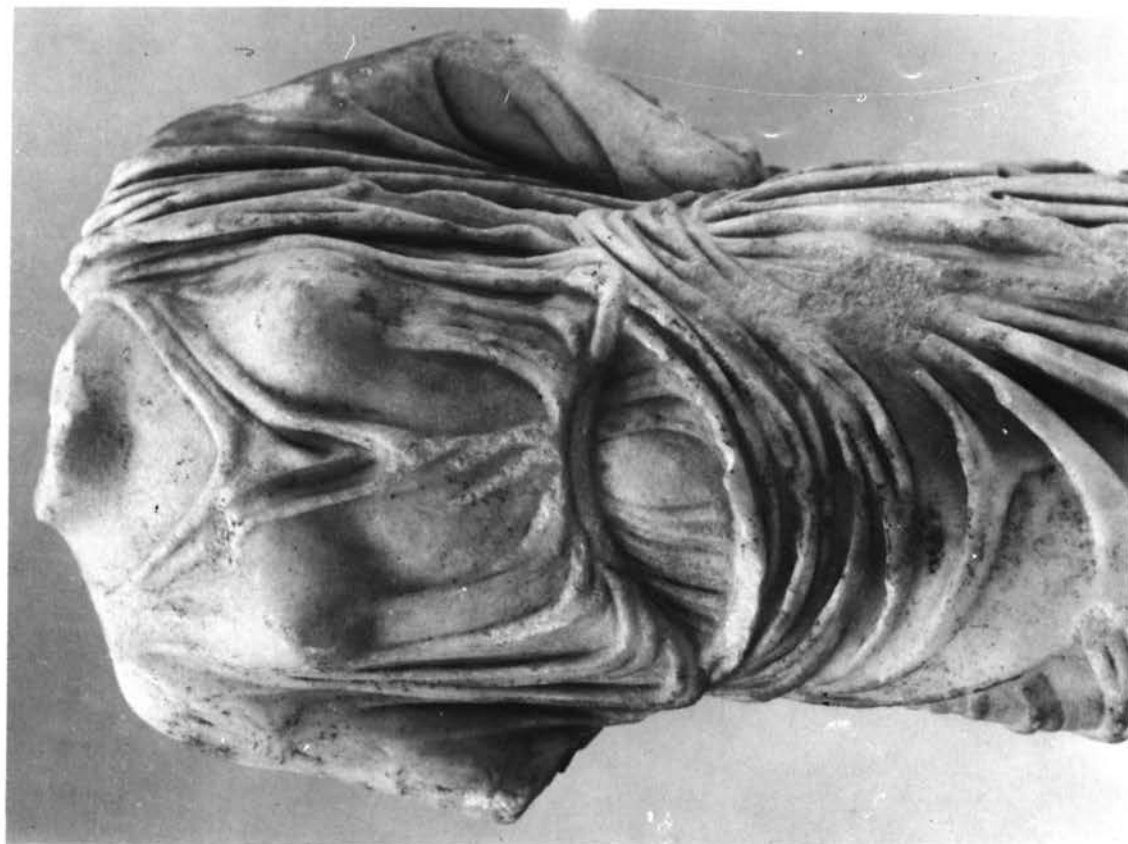

β

γ

Γυναικεῖος κορμός, ἀρ. 182, Ἀρχ. Συλλ. Λαμίας. α. Ὁψη τριῶν τετάρτων δεξιὰ. β. Ὁψη τριῶν τετάρτων ἀριστερά. γ. Πίσω ὄψη.

α. Ἀγαλμάτιο ἀρ. S2609 Μουσείου Κορίνθου. Λεπτομέρεια μπροστινῆς ὀψης (φωτογραφία τοῦ Μουσείου).
β. Ἀνάγλυφος γυναικεῖος κορμός S1072 Μουσείου Ἀγορᾶς (φωτογραφία τοῦ Μουσείου).

Α1:α

Α1:β

Α1:γ

Α1:δ

Α1:ε

Α1:στ

Α2:α

Α2:β

Α2:γ

Α3:α

Α3:β

Α3:γ

Α3:δ

Β:1

Τύπος Β

Τύπος Α

Γ:1

Γ:2

Τύπος Γ

Γ:3

Δ:1

Τύπος Δ

Α:α

Α:β

Τύπος Α

Α:γ

Β:α

Τύπος Β

Γ:α

Γ:β

Γ:γ

Τύπος Γ

Γ:δ

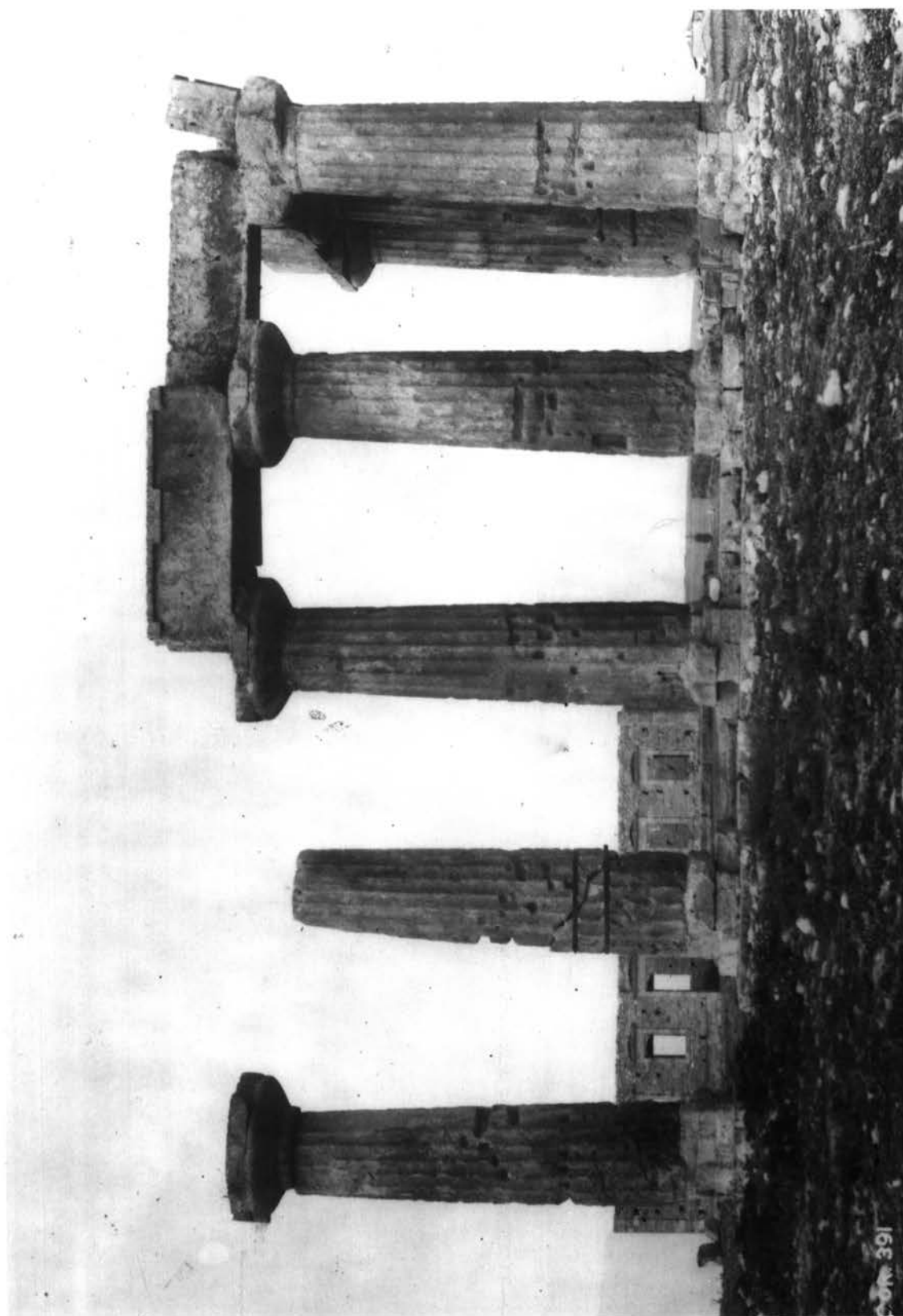

Γ:ε

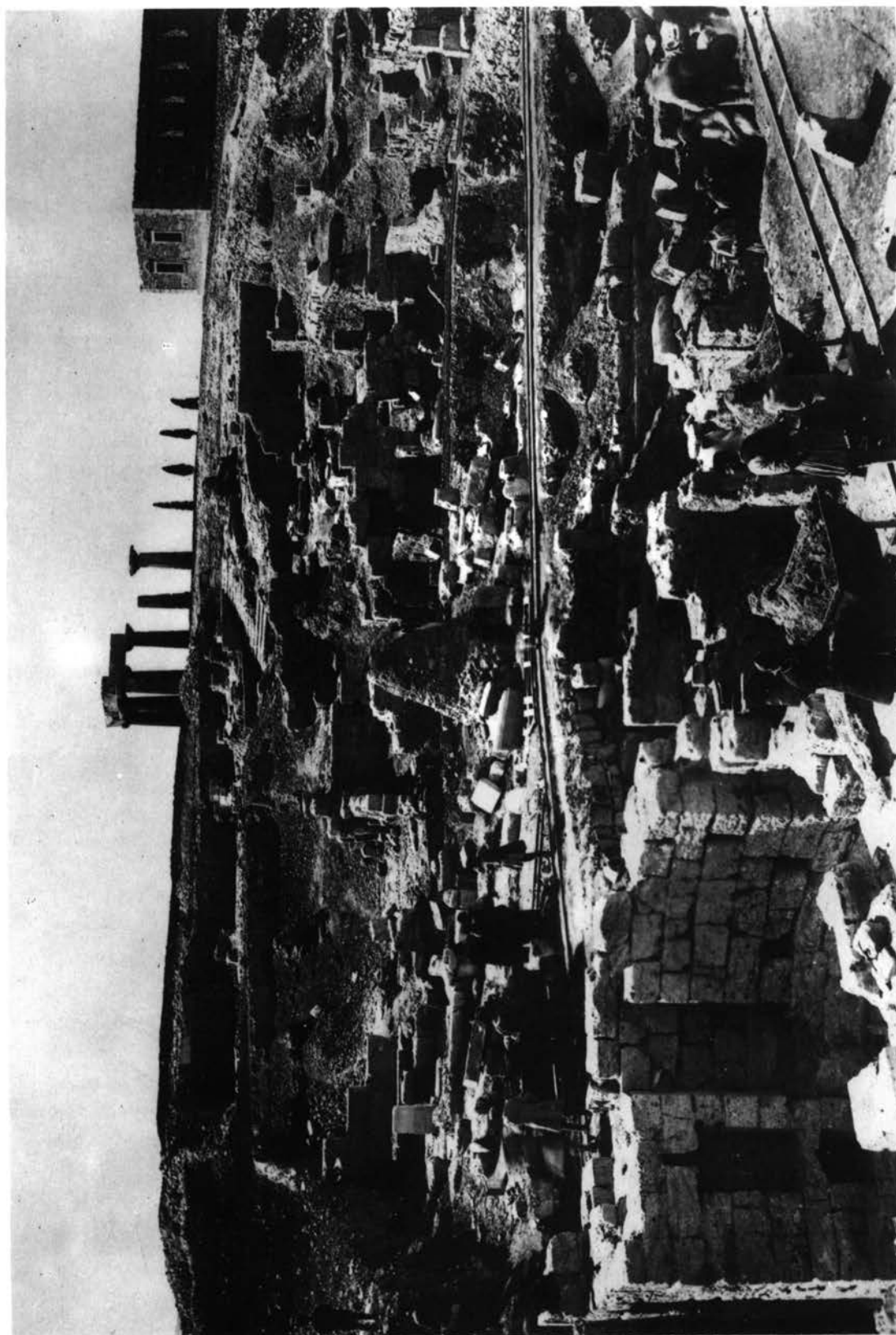

Corinth. Archaic Temple and Schoolhouse from East, 1896.

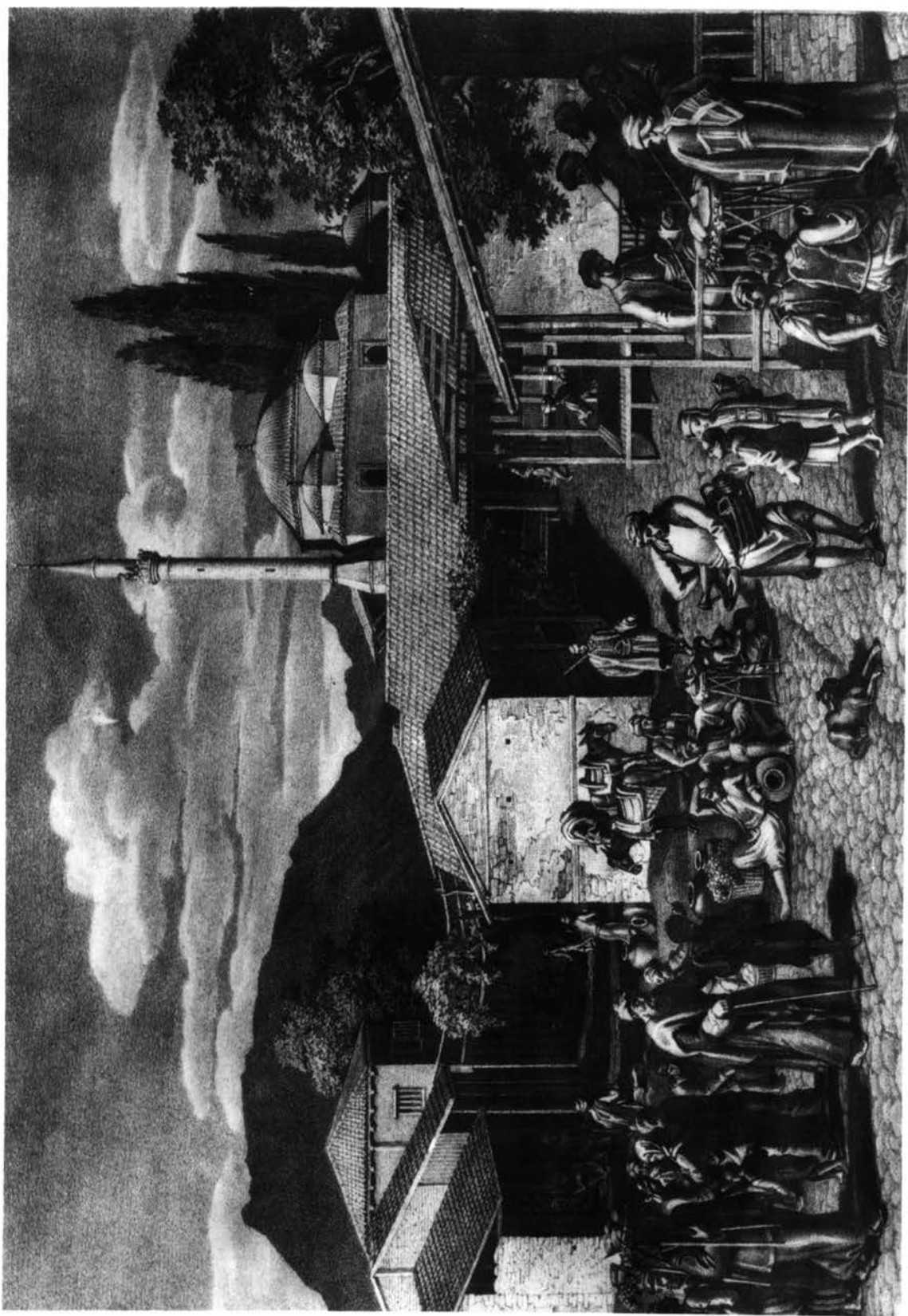

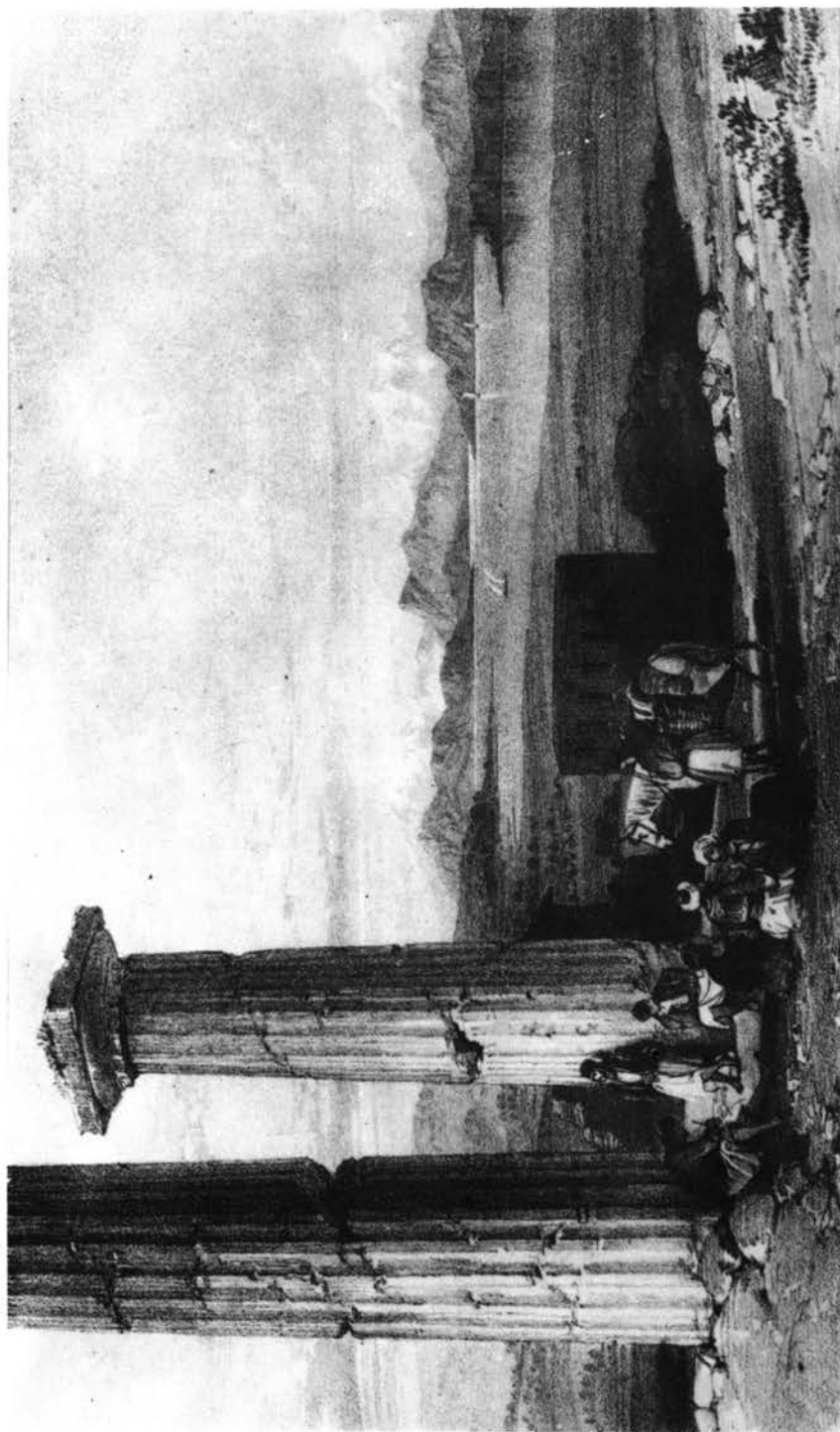
Corinth. Archaic Temple and Schoolhouse from West, ca. 1904. (Photo: Deutsches Archäologisches Institut, Athen.)

Corinth. Archaic Temple and Schoolhouse from Southeast, ca. 1900. (Photo: Deutsches Archäologisches Institut, Athen.)

Corinth. The Bazar from the Southwest in 1810. Stackelberg. (Photo: New York Public Library.)

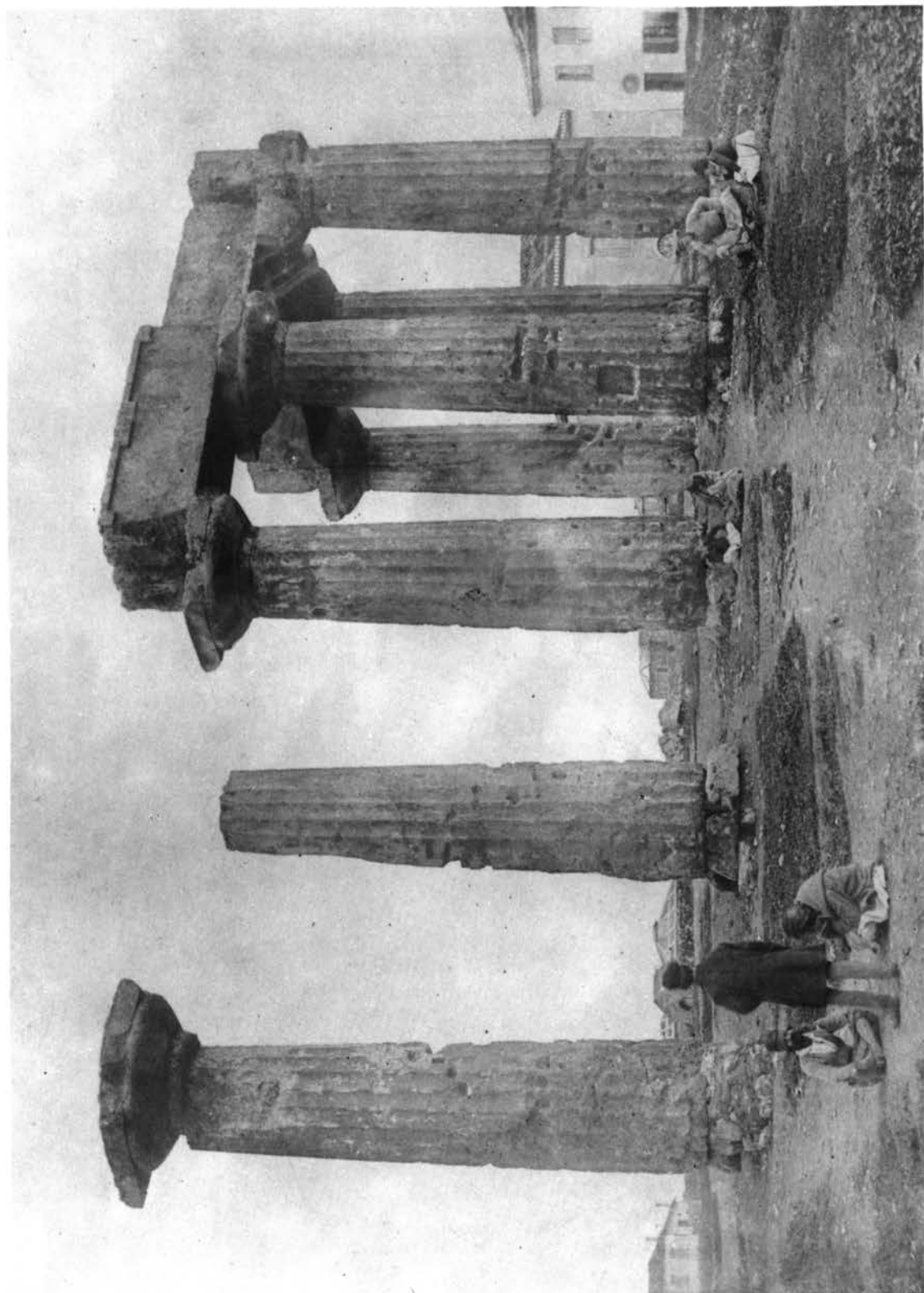

Corinth. Archæic Temple and Schoolhouse from South, 1836. F.W. Newton. (Photo: Library Company of Philadelphia.)

Corinth. Archaic Temple and Schoolhouse from Southwest, 1843. A. - M. Chenavard.

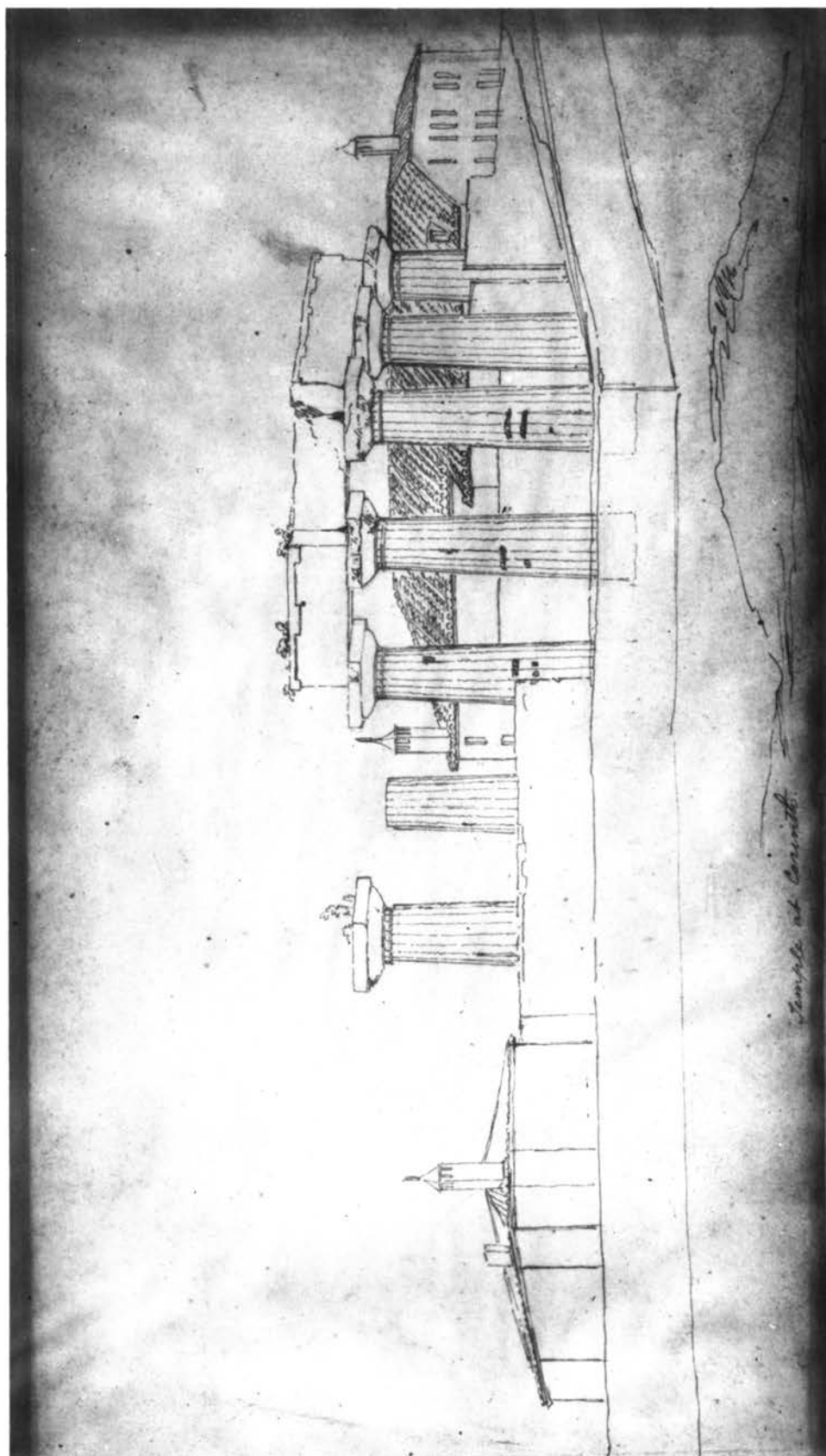

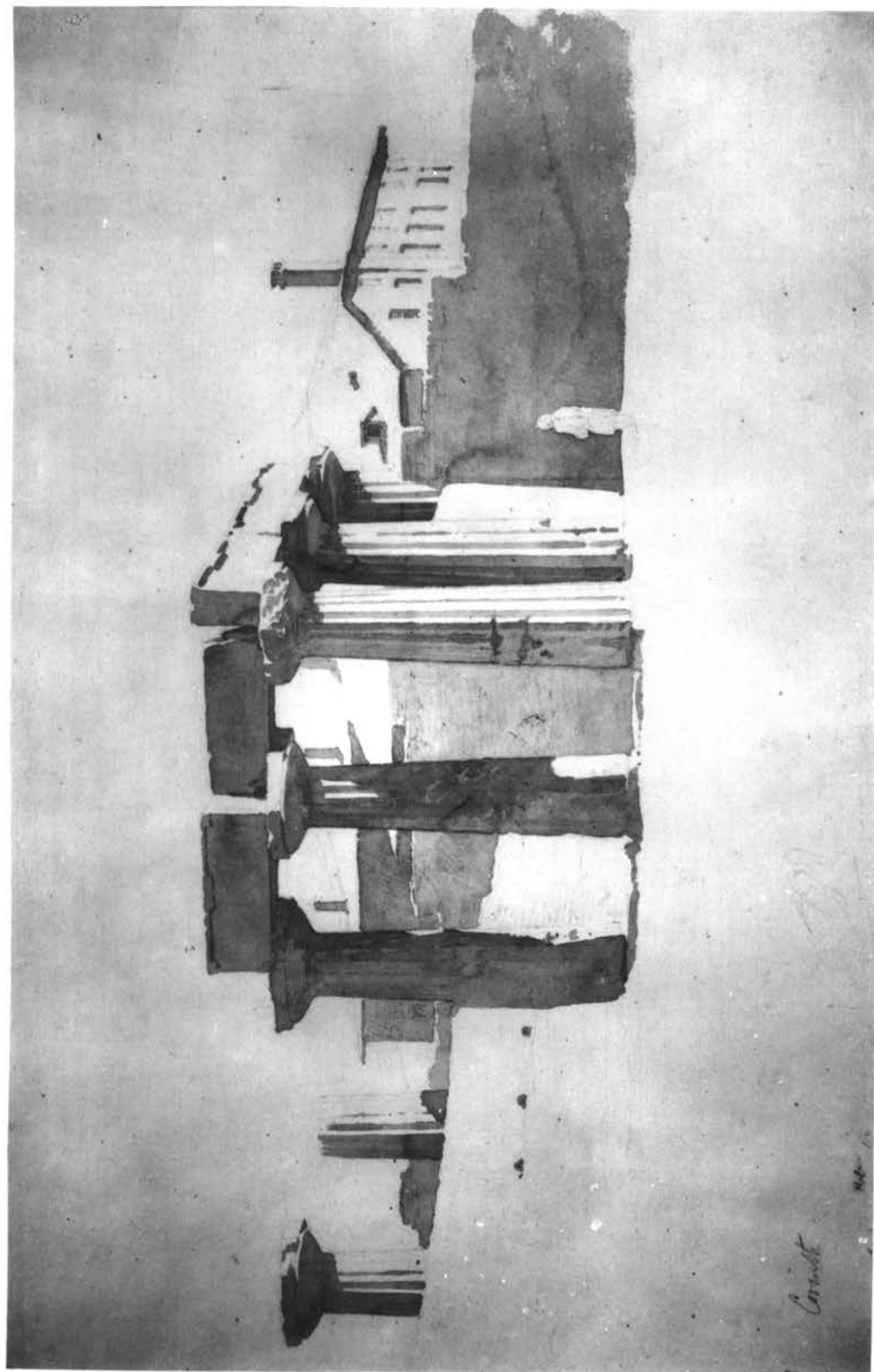
Corinth. Archaic Temple and Schoolhouse from Northwest, 1853. (The Schoolhouse is at extreme left.)
Photograph by James Robertson. (Photo: Metropolitan Museum of Art. Gift of David Hunter McAlpin,
Transfer from Library, 1972 [1972.516.3 pl. 50].)

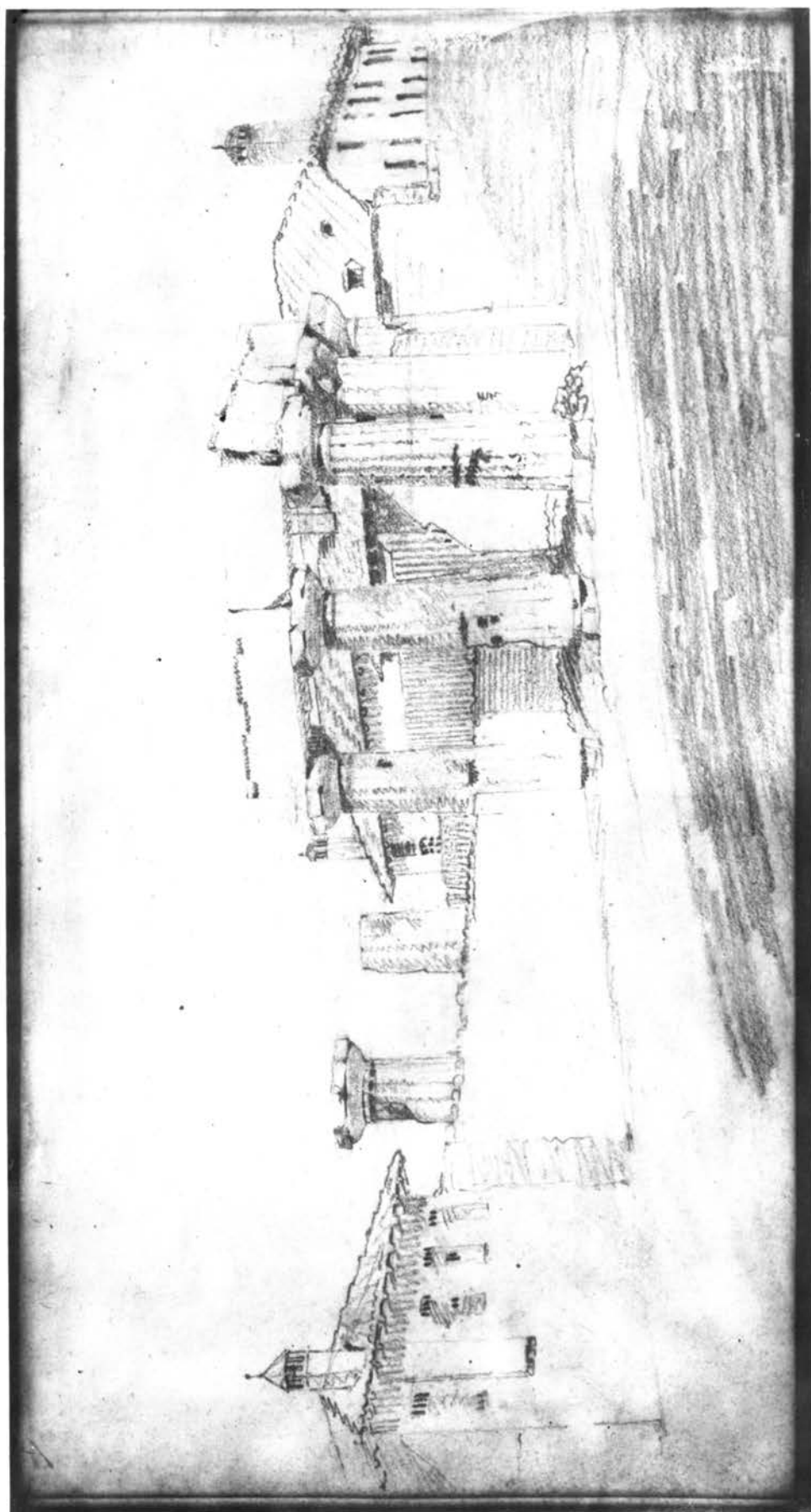
Corinth. Archaic Temple and Turkish Farmhouse from Southeast, 1785. Luigi Mayer.
(Photo: Princeton University, Firestone Library.)

Corinth. Archaic Temple and Turkish Farmhouse from Southwest, 1805. William Gell.
(Photo: Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum.)

Corinth. Archaic Temple and Turkish Farmhouse from Southwest, 1813. C.R. Cockerell.
(Photo: Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum.)

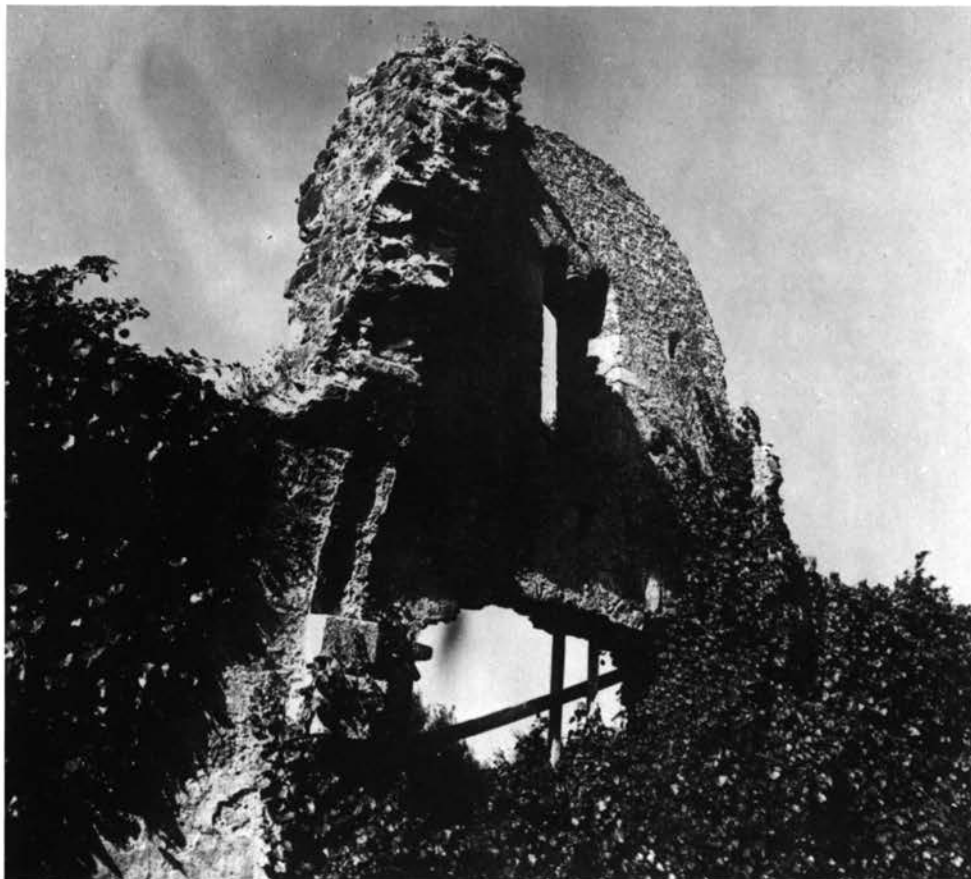

Corinth. Temple of Apollo and Turkish Farm buildings from Southwest, 1805-1815. William Gell.
(Photo: Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum.)

Ἐκκλησία Παλιομεθώνης: α. Τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς πλευρᾶς τοῦ νεωτέρου ναοῦ. β. Τὰ βάθρα καὶ οἱ βάσεις τῶν κιόνων σὲ ἐπαφῇ ἐσωτερικὰ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ παλαιότερου ναοῦ.

Ἐκκλησία Παληομεθώνης: α. Τὰ ἐνδιάμεσα στηρίγματα τῶν κιόνων στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ παλαιότερου ναοῦ. β. Τὸ τύμπανο καὶ μέρος τοῦ νοτίου τοίχου τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ γεωτέρου ναοῦ, ἀπὸ ΒΑ.

Ἐκκλησία Παληομεθώνης: α. Ὑφαψίδιο στηρίξεως σφενδονίου στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ νεωτέρου ναοῦ.
β. Κιονόκρανο ἡμικίονος ποὺ ὑποστήριζε σφενδόνιο στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ νεωτέρου ναοῦ.

α

β

γ

Ἐκκλησία Παλιομεθώνης: α. Τμήμα τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ νεωτέρου ναοῦ. β-γ. Οἱ θυρεοὶ στὴν νότια καὶ τὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ μνημείου.

α

β

γ

Ἐκκλησία Παλιομεθώνης. α. Δείγμα τοιχοποιίας τοῦ παλαιότερου ναοῦ. β. Νότια πλευρά τοῦ παλαιότερου ναοῦ. Διάταξη πλίνθων στήν τοιχοποιία. γ. Ἡ βόρεια πλευρά τοῦ νεωτέρου ναοῦ, ἀπό τὸ ἐσωτερικό.

Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι Καστοριάς. Άποψη από ΝΔ.

Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ζευγοστάσι Καστοριάς. α. Λεπτομέρεια ἀπὸ Ν. β. Λεπτομέρεια ἀπὸ ΒΑ.

α

β

γ

Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ζευγοστάσι Καστοριάς. α. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή στὸν ἐξωνάρθηκα. β. Ἡ ἐπιγραφή στὸν κυρίως ναό. γ. Τὰ Εἰσόδια τῆς Παναγίας καὶ ἡ προσευχὴ στὸ Ὅρος τῶν Ἑλαιῶν.

Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ζευγοστάσι Καστοριάς. α. Τὰ Εἰσόδια τῆς Παναγίας (λεπτομέρεια). β. Ἡ Προσευχὴ στὸ Ὅρος τῶν Ἑλαιῶν (λεπτομέρεια).

Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ζευγοστάσι Καστοριάς. α. Ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα. β. Ἡ πομπὴ τῆς συνοδείας τοῦ Πιλάτου καὶ ὁ Ἐλκόμενος (λεπτομέρεια).

Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ζευγοστάσι Καστοριάς. α. Ἡ πομπὴ τῆς συνοδείας τοῦ Πιλάτου (λεπτομέρεια). β. Ἡ Παναγία Περίβλεπτος.

α

β

γ

α. Ἀπόστολος Πέτρος (λεπτομέρεια) ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ζευγοστάσι Καστοριάς.
 β. Ἀπόστολος Πέτρος ἀπὸ τὸν Ἀγ. Ἀνδρέα στὴν Τρεσκα. γ. Ὁ ἅγ. Ἀνανίας ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ζευγοστάσι Καστοριάς.

α. Ὁ ἅγ. Βάκχος ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ζευγοστάσι Καστοριᾶς. β. Ὁ ἅγ. Βάκχος ἀπὸ τὸν Ἁγ. Ἀνδρέα Καστοριᾶς.

α

β

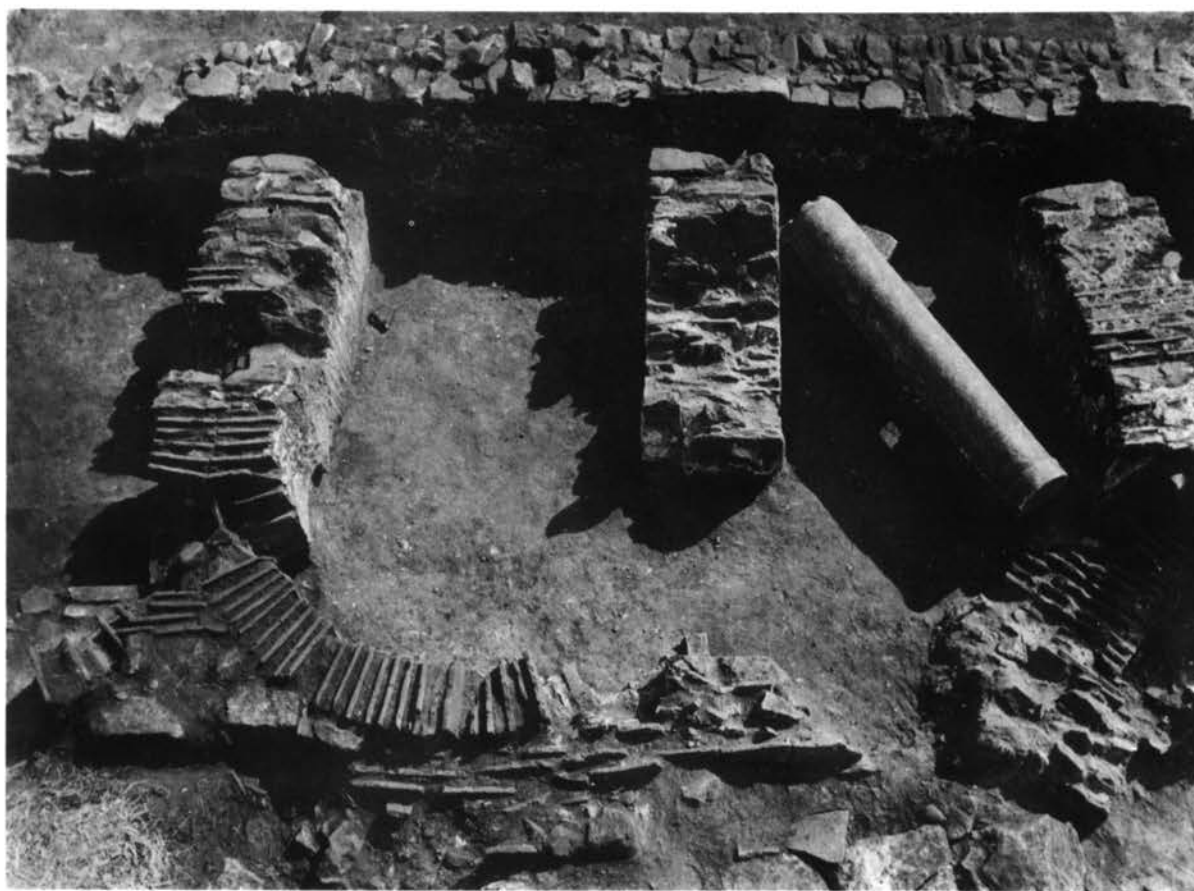
γ

δ

α. Ὁ ἅγ. Σάβελ ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ζευγοστάσι Καστοριάς. β. Ὁ ἅγ. Σάβελ ἀπὸ τὸν Ἀγ. Ἀνδρέα Καστοριάς. γ. Ἡ ἅγ. Παρασκευὴ καὶ δ. Ὁ πρωτομάρτυρας ἅγ. Στέφανος ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ζευγοστάσι Καστοριάς.

Τσουκαλαριό Θάσου: α. Κτιστοί πεσσοί και τόξα, όπως βρέθηκαν στην ανασκαφή. β. Οί πεσσοί αναστηλωμένοι.

Θραύματα λίγα σείκου γι' ὅσον ἔχεις ὁ ἀγαπῶν ἑσένα
 ὅσον ἔχεις γι' ὅσον ἔχεις, καὶ ὅσον ἔχεις μετὰ ἀνδραγαθίας, καὶ
 καὶ ἀνδραγαθίας καὶ ἔχεις, καὶ ὅσον ἔχεις χριστιανὸς γι' ὅσον ἔχεις
 ἀνδραγαθίας, γι' ὅσον ἔχεις, καὶ ὅσον ἔχεις, γι' ὅσον ἔχεις, γι' ὅσον ἔχεις
 ἀνδραγαθίας, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις
 μετὰ ἑσένα μέγας.

Παρακαλῶ τοὺς ἑσένα γι' ὅσον ἔχεις, ἀνδραγαθίας, ἀνδραγαθίας
 γι' ὅσον ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις
 καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις
 νόμοι καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις
 καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις.

Θραύματα ὅσον ἔχεις καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις.

Θραύματα ὅσον ἔχεις καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις
 γι' ὅσον ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις
 ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις
 καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις
 μετὰ γι' ὅσον ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις.

ἔχεις καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις.

ἔχεις καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις.

ἔχεις καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις.

ἔχεις καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις.

ἔχεις καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις.

ἔχεις καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις.

ἔχεις καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις.

ἔχεις καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις.

ἔχεις καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις, καὶ ἔχεις.

ΤΑ
ΦΙΛΙΑ ΕΠΗ
ΕΙΣ ΓΕΩΡΓΙΟΝ Ε. ΜΥΛΩΝΑΝ
ΔΙΑ ΤΑ 60 ΕΤΗ ΤΟΥ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟΥ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ
ΤΟΜΟΣ Γ'
ΕΤΥΠΩΘΗΣΑΝ ΕΙΣ 1.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟ 1989
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΙΣ ΤΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
«Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ» Α.Ε.
ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑΣ ΚΑΙ ΓΡΥΠΑΡΗ 45^Α
ΚΑΛΛΙΘΕΑ